

एम . ए . अर्थशास्त्र

द्वितीय वर्ष

पेपर : 1

आधुनिक मौद्रिक अर्थशास्त्र
(**Modern Monetary Economics**)

घटक - १
मौद्रिक अर्थशास्त्राची पार्श्वभूमी

अनुक्रमणिका

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रस्तावना
- १.२ विषय विवेचन
 - १.२.१ मौद्रिक अर्थशास्त्र : अर्थ, स्वरूप, व्याप्ती आणि महत्व
 - १.२.२ समग्र अर्थशास्त्र एक समग्र अभ्यास
 - १.२.३ समग्र अर्थशास्त्राचा विकास
 - १.२.४ राष्ट्रीय उत्पन्न
 - १.२.५ राष्ट्रीय उत्पन्न लेख्यांचे विविध प्रकार
 - १.२.६ खुल्या अर्थ व्यवस्थेतील उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह
- १.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न
- १.४ सारांश
- १.५ पारिभाषिक शब्द
- १.६ संदर्भ सुची

१.० उद्दिष्टे :-

- या घटकाच्या अध्ययनानंतर तुम्हाला
१. मौद्रिक अर्थशास्त्राचे उगमस्थान शोधने विद्यार्थ्यांना मौद्रिक परिभावेचे ज्ञान प्राप्त करून देणे समग्र संकल्पनेचा अर्थ स्पष्ट करणे.
 २. राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मोजमाप करणे
 ३. उत्पन्नाच्या चक्राकार प्रवाहाचे स्पष्टीकरण करणे

१.१ प्रस्तावना :-

मौद्रिक अर्थशास्त्र हे संशोधनातील महत्वाचे यश आहे. अर्थविषयक ज्ञान प्रामुख्याने मासिके संशोधन पत्रिका यांच्यातून प्राप्त होत असते. परंतू, विद्यार्थ्यांच्या आकलनाच्या दृष्टीने कठिण असते. मौद्रिक अर्थशास्त्रावर फार कमी दर्जेदार पुस्तके आढळतात ते देखील पदव्युत्तर विषयाच्या अभ्यासक्रमावर पुर्ण प्रकाशझोत टाकत नाहीत. स्वतंत्रपणे पैशावर आणि बँकींग विषयावर लिखान आढळते. म्हणून प्रस्तूत विषयाचे सखोल ज्ञान प्राप्ती साठी मौद्रिक अर्थशास्त्राची पार्श्वभूमी मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

प्रस्तूत प्रकरणामध्ये मौद्रिक अर्थशास्त्राचा उगम तसेच देशाच्या उत्पन्नाबाबत माहिती देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. म्हणून उत्पन्नाचा आणि मौद्रिक अर्थशास्त्राचा सहसंबंध स्पष्ट करण्यास मदत होणार आहे.

१.२ विषय विवेचन :-

- १.२.१ मौद्रिक अर्थशास्त्र : अर्थ, स्वरूप, व्याप्ती आणि महत्व **Monetary Exonomics-Meaning, Nature, Scope And Impotence.**

अर्थशास्त्राची निर्मिती झाल्यानंतर त्याची वर्गवारी सूक्ष्म (Micro) आणि समग्र (Macro) अशा स्वतंत्र्य अर्थशास्त्रातील एक अंग आहे. समग्रलक्षी अर्थशास्त्रामध्ये प्रमुख तीन बाजारांचा उल्लेख केला जातो. त्यामध्ये

नाणेबाजार वस्तुबाजार आणि श्रमबाजार हे समाविष्ट होतात. मौद्रिक अर्थशास्त्र पत आणि पैसा विषयक चलांचा (variables) अभ्यास करते. स्थूल अर्थशास्त्र अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्न , उत्पादन आणि रोजगार या वास्तव घटकांचा अभ्यास करते. तर मौद्रिक अर्थशास्त्रात अर्थव्यवस्थेच्या सर्व बाजूंचा समावेश केला जातो.

■ **मौद्रिक अर्थशास्त्राचा अर्थ :**

अ) मौद्रिक अर्थशास्त्र म्हणजे ज्यामध्ये पैशाची उक्तांती कार्ये तसेच वित्तिय संकल्पनांचा अभ्यास केला जातो ते शास्त्र म्हणजे मौद्रिक अर्थशास्त्र होय.

ब) मौद्रिक अर्थशास्त्र म्हणजे एकुण रोजगार एकुण बचत व भांडवल गुंतवणुक , राष्ट्रीय उत्पन्न या सारख्या विस्तिर्ण समुच्चयांचा व त्याच्यातील एकमेकांचा असलेल्या संबंधाचा विचार करणारी अर्थशास्त्राची, एक शास्त्र होय.

क) अर्थव्यवस्थेतील किंमत बदलाचे मौद्रिक शास्त्र देणारे शास्त्र म्हणजे मौद्रिक अर्थशास्त्र .

ड) विविध आर्थिक उद्दिष्ट आणि धोरणे आणि त्या अनुषंगाने निर्माण होणाऱ्या प्रश्नांचा वास्तव अभ्यास करणारे शास्त्र होय.

वरील व्याख्यांवरून मौद्रिक अर्थशास्त्र हे पैशाच्या विश्लेषणा प्रमाणे वास्तव घटकांचे देखील वर्णन करणारे शास्त्र आहे. अर्थव्यवस्थेतील एकुण मागनी व एकुण पुरवठ्या चे विश्लेषण करून उत्पन्न व रोजगार निश्चितीचे शास्त्र म्हणून ओळखले जाते. किंमत पातळीतील बदलानुसार व्यापार चक्रांचा किंवा किंमतीतील चढ-उतारांचा देखील अभ्यास केला जातो.

The monetary economies is that branch of macro economics between large aggregates such as the Volume of employment the total amount of saving and investment national income etc.Prob. J. L. Hanson.

१) **सामुहिक वर्तनाचा अभ्यास :**

सुक्ष्मलक्षी विश्लेषणामध्ये वैयक्तीक पातळीवर विचार केला जातो परंतु वैयक्तीक घटक एकत्र आल्यावर सामुहिक निर्णय घेता येत नाही. त्यामुळे किंवा समग्रलक्षी विश्लेषण उपयुक्त ठरते.

२) **आर्थिक समस्यांची सोडवणूक :**

अंशलक्षी दृष्टी कोणात अनेक सिध्दांत गृहितावर आधारलेले आहेत. परंतु गृहितके आणि सिध्दांत प्रत्यक्ष व्यवहारात दिसून येत नाही. त्यामुळे आर्थिक मंदी बेरोजगारी, किंमतवाढ या सारख्या आर्थिक समस्यावर उपाययोजना सुचविण्यात अपयश आले. परंतु समग्रलक्षी विश्लेषणा मुळे यासारख्या आर्थिक समस्यांची उकल होण्यास मदत झाली.

३) **विरोधाभास :**

प्रत्यक्ष व्यवहारात अनेक विरोधाभासास निर्माण होतात. व्याजदरात वाढ केल्यास गुंतवणूक कमी होण्याऐवजी वाढत जाते. किंवा वेतनकपात केल्याने पूर्ण रोजगार ऐवजी अपूर्ण रोजगार निर्माण होतो. म्हणून विरोधाभासाचे तर्क संगत निराकण करण्याचे महत्वाचे कार्ये समग्रलक्षी अर्थशास्त्राचे केलेले दिसून येते.

४) **आर्थिक धोरणे :**

प्रत्येक देशाच्या सरकार समोर अनेक प्रश्न असतात. उदा. किंमतवाढ बेरोजगारी आर्थिक स्थैर्य , किंमत घट इ. त्यासमस्या सोडविण्यासाठी सरकारला विविध क्षेत्रात आवश्यक आर्थिक धोरणे तयार करावी लागतात. अशी

धोरणे ठरवितांना विशिष्ट व्यक्ती उद्योग संस्था यांचा विचार करता येत नाही. त्यासाठी सांकेतिक विचार केला जातो.

५) आर्थिक विकासाचे मापन :

मौद्रिक अर्थशास्त्रीय अभ्यासाच्या सहाय्याने संपुर्ण अर्थव्यवस्थेने केलेल्या प्रगतीचा आढावा घेता येतो. त्याच प्रमाणे एकुण रोजगार आणि बेरोजगारी या वरून अर्थव्यवस्थेची कार्यक्षमता मोजमाप करता येते.

६) विविध अर्थव्यवस्थांचा अभ्यास :

मौद्रिक विश्लेषणा मुळे देशादेशामधील जीवनमान त्यामधील तफावत विविध आर्थिक प्रश्न यांचा समर्थक अभ्यास करता येणे शक्य झाले आहे. परिणामतः विविध राष्ट्रमधील आर्थिक प्रश्नाचे स्वरूप लक्षात घेवून योग्य ती आंतरराष्ट्रीय धोरणे निश्चित करण्यास मदत झाली आहे.

७) राष्ट्रीय उत्पानाचा अभ्यास :

राष्ट्रीय उत्पन्न व त्याचे विविध गटातील विभागणी हा अर्थशास्त्रातील महत्वपूर्ण विषय आहे. दारिद्र्य आर्थिक विषमता या सारख्या समस्या शोधण्यासाठी राष्ट्रीय उत्पन्नाचा अभ्यास साकलीक अर्थशास्त्रात केला जातो. मौद्रिक विश्लेषणाचे अनेक कायदे दिसून येतात परंतु त्याच बरोबर अनेक मर्यादा देखील या विश्लेषणा मध्ये आढळून येतात. या विश्लेषणात वैयक्तिक घटकाकडे दुर्लक्ष केले जाते. तसेच अनेक सांख्यिकिय व संकलनात्मक अडचणी निर्माण होतात. सरासरी विश्लेषण सर्वच ठिकाणी लागू होत नाही.

परंतु तरी देखील मौखिक अर्थशास्त्राचे महत्व कमी झालेले दिसून येत नाही.

■ मौद्रिक अर्थशास्त्राचे स्वरूप :

Nature of Monetary economird -

मौद्रिक अर्थशास्त्र हे उत्पादन वितरण पैसा आणि मौद्रिक संसाधनाची वास्तव विभागणी करणारे शास्त्र आहे यामध्ये चलन आणि मते यांचा समावेश होतो.

स्वरूप

- पैशाचा शोध
- उत्पन्न-एक दुवा
- समग्र विश्लेषण
- एकुण मागणी
- एकुण पुरवठा
- सर्वसामान्य किंमत

अ) पैशाचा शोध -

अंशलक्षी विश्लेषणा मते पैशाचा उल्लेख आढळत नाही. समाजशास्त्रात आग्नि चा शोध विज्ञानांमध्ये चाकाचा शोध ज्याप्रमाणे त्रिकालबाधीत सत्य मानले जातात. त्या प्रमाणे मौद्रिक अर्थशास्त्रात पैशाला शोध हा मानाला जातो. त्यामुळे खरेदी-विक्री बाजार पेठा आंतरराष्ट्रीय व्यापार यासारख्या घटकांचा विस्तार होण्यास मदत झाली.

ब) उत्पन्न एक दुवा:

कोणत्याही व्यवहारात उत्पन्न हा एकुण मागणी व एकुण पुरठा यांना जोडणारा महत्वाचा दुवा असतो. एखाद्या वस्तुच्या मागणी पुरवठ्यात बदल झाला. तर किंमतीतील बदलाद्वारे पुन्हा समतोल प्रस्तापित करता येतो. मात्र संपुर्ण अर्थव्यवस्थेतील एकुण मागणी -पुरवठ्यात बदल झाला तर एखाद्या वस्तुच्या किंमतीतील बदलाचा समतोलावर परिणाम होत नाही. तर उत्पन्ना द्वारे हा समतोल पुन्हा प्रस्तापित केला जातो.

क) समग्र विश्लेषण :

मौद्रिक अर्थशास्त्रात अर्थव्यवस्थेतील विविध समुच्चयांचा त्यांच्यातील संबंधाचा अभ्यास केला जातो. त्या शिवाय अर्थव्यवस्थेचे आकालन होत नाही. कारण जे लोक उत्पादक असतात तसेच उपभोक्ते देखील असतात. उत्पादन कार्यात जे लोक गुंतलेले असतात त्यांना मोबदला मिळतो. तेच स्वतःच्या गरजा भागविण्यासाठी खर्च करतात. जर एकुण उत्पादनात वाढ झाली तर मोबदला वाढतो. म्हणून त्यांच्या मागणीत वाढ होवून राहणीमान रोजगार यासारख्या घटकांत बदल होत असतो.

ड) एकुण मागणी :

अर्थव्यवस्थेतील वैयक्तिक मागणीची बरीज म्हणजेच एकुण मागणी होय. म्हणजेच अर्थव्यवस्थेतील कुटुंब उद्योग संस्था आणि सरकार या सर्व घटकांच्या व्यक्तीगत मागणीचा बेरिज होय.

परंतु वैयक्तिक मागणी १ लक्ष लिटर दुध ५० हजार मिटर कापड. १ किल्टन साखर अशी असल्यास बेरीज करता येत नाही. म्हणून वस्तुंचे पैश्यांतील किंमतीत रूपांतर करून मागणी काढली जाते.

एकुण मागणी ठरविण्या साठी एखाद्या वस्तुच्या किंमती ऐवजी एकुण उत्पन्न एकुण रोजगार लोकसंख्या यासारखे निकष वापरले जातात . एकुण रोजगार वाढत गेल्यास एकुण मागणी देखील वाढत जाते. एकुण मागणी मध्ये उपभोक्त्यांचा खर्च म्हणजेच उत्पादकांना मिळणारी प्राप्ती व्यक्त होते. म्हणून प्राप्ती मध्ये वाढ होते तो पर्यंत रोजगार वाढविला जाईल त्यामुळे एकुण मागणी देखील वाढत जाईल.

इ) एकुण पुरवठा :

एकुण मागणी प्रमाणे एकुण पुरवठा निश्चित केला जातो.अर्थव्यवस्थेतील सर्व उत्पादकांच्या उत्पादनाची बेरीज म्हणजे एकुण पुरवठा होय. पुरवठा करतांना इंधन कच्चा माल मजुरी यासारख्या बाबींवर खर्च करावा लागतो. म्हणून एकुण पुरवठा वाढत गेल्यास खर्च देखील वाढत जातो.

एकुण पुरवठा हा घटक देखील किंमत ऐवजी एकुण रोजगारावर अवलंबून असतो. रोजगाराच्या पातळीत वाढ होत गेल्यास एकुण पुरवठा देखील वाढत जातो.

ई) सर्वसाधारण किंमत पातळी :

मौद्रिक अर्थशास्त्रात एखाद्या वस्तुच्या किंमतीला गौण अर्थ असतो. त्यासाठी अर्थव्यवस्थेतील सर्व वस्तुंचे प्रतिनिधील करणारी किंमत विचारात घेतली जाते. त्या किंमतीलाच सर्वसाधारण किंमत असे म्हटले जाते.

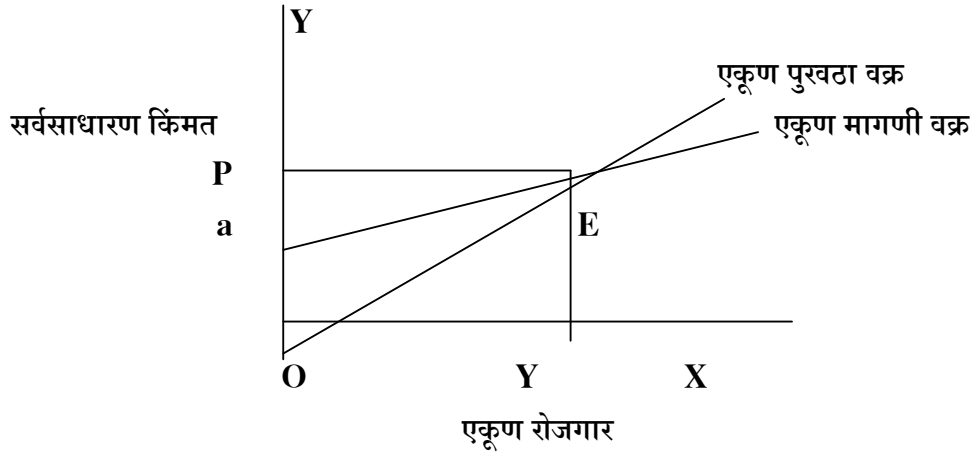
अर्थ व्यवस्थेतील एकुण मागणी आणि एकुण पुरवठा ज्या ठिकाण समान असतात त्या ठिकाणी सर्वसाधारण किंमत प्रस्थापित होते.

तक्ता

सर्वसाधारण किंमत आणि रोजगार निश्चिती

अ.क्र.	एकुण रोजगार (कोटी)	एकुण मागणी (ल.रु.)	एकुण पुरवठा (ल.रु.)
१.	००	१०	००
२.	१०	१५	१०
३.	२०	२०	२०
४.	३०	२५	३०
५.	४०	३०	४०

वरील तक्त्यात रोजगार संख्या वाढत गेल्यास एकूण मागणी -पुरवठ्यात देखील वाढ होत जाते. रोजगार ० असल्यास एकूण मागणी ०होत नाही. कारण बेकारीत देखील जीवनावश्यक वस्तुची मागणी केली जाते. उत्पादन मात्र ०असू शकते. एकूण रोजगार २० कोटी असतांना एकूण मागणी = एकूण पुरवठा आहे. या पातळीला ठरणारी किंमत म्हणजेच सर्वसाधारण किंमत होय.

वरील आकृतीत एकूण पुरवठा वक्र आरंभ बिंदु पासून सुरु होतो कारण रोजगार ० असल्यास एकूण पुरवठा देखील ०असतो तर एकूण रोजगार ०असला तरी एकूण व मागणी ००असते म्हणून एकूण मागणी वक्र Y अक्षावरील व बिंदु पासून सुरु होतो.

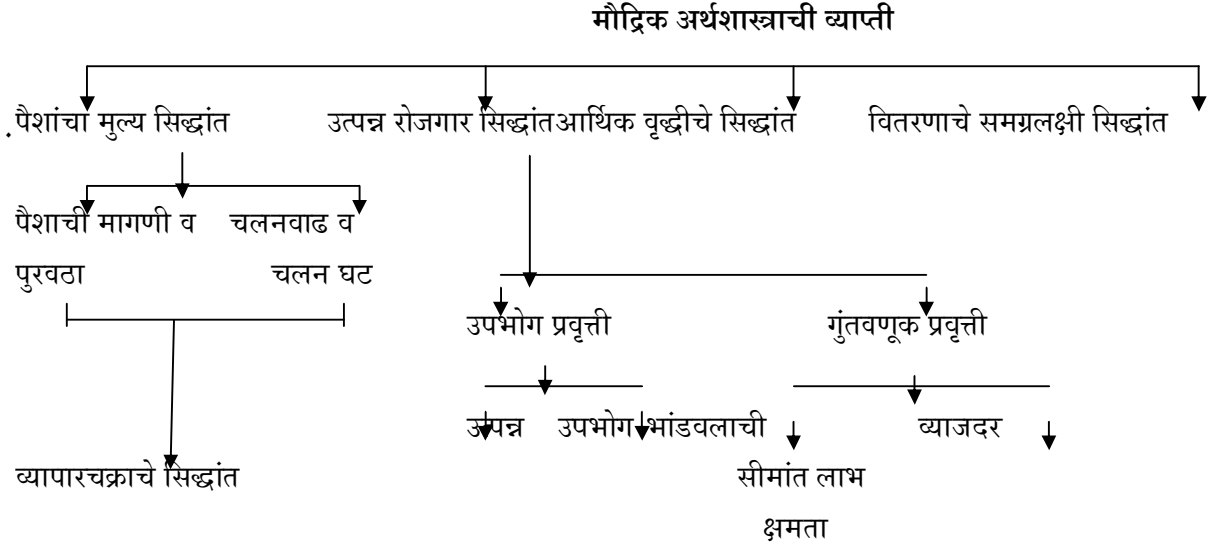
एकूण मागणी = एकूण पुरवठा E बिंदु होतो येथे op ही सर्व साधारण किंमत आणि oy रोजगार निश्चित होते.

■ मौद्रिक अर्थशास्त्राची व्याप्ती :

Scope of monetary Economics

मौद्रिक अर्थशास्त्राच्या स्वरूपावरून असे निदर्शनास येते कि उत्पन्न आणि रोजगार पातळी कशी निर्धारित होते. पैशांची मागणी आणि पैशाच्या पुरवठ्यात कसा बदल होत जातो? त्याच्यात असतोच निर्माण झाल्यास किंमतीवर

कोणता परिणाम होतो? अर्थव्यवस्थेच्या वृद्धीचा दर कसा निश्चित होईल? समग्र पातळीवर राष्ट्रीय उत्पन्नाचे वाटप कसे केले जाईल ? या निरनिराळ्या प्रश्नांच्या उत्तरासाठी या अर्थशास्त्राची व्याप्ती विचारात घेतली जाते.

वरील तक्त्यात मौद्रिक अर्थशास्त्राच्या अभ्यास विषयात विविध सिद्धांतांचे अवलोकन करण्यात आलेले आहे. त्याच बरोबर बेरोजगारी तेजी -मंदीचक्रे किंवा किंमत वाढीला समस्या इ. चा समावेश होतो. त्यासाठी विविध वित्तीय धोरणे, आर्थिक धोरणे यांची अंमलबजावणी करून सरकार पूर्ण रोजगार किंमत स्थिरता आर्थिक विकास आर्थिक विकास या सारखी उद्दीष्टे पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करित असते.

थोडक्यात विविध समग्रलक्षी आर्थिक सिद्धांत व आर्थिक धोरण यांचा समावेश मौद्रिक अर्थशास्त्राच्या व्याप्ती मध्ये केला जातो.

■ मौद्रिक अर्थशास्त्राचे महत्त्व :

Importance of monetary Economics-

- सामुहिक वर्तनाचा अभ्यास
- आर्थिक समस्याची सोडवणूक
- विरोधाभास
- आर्थिक धोरणे
- आर्थिक विकासाचे मापन
- अर्थव्यवस्थांचा अभ्यास
- राष्ट्रीय उत्पन्नाचा अभ्यास

१.२.२ समग्र अर्थशास्त्रा-एक समग्र अभ्यास :

Macroeconomics as a study of Aggregate

अर्थशास्त्राच्या समग्रलक्षी दृष्टीकोणात आर्थिक व्यवहारांचा एकुण पातळीवर (Aggregate level) किंवा अर्थव्यवस्थेच्या पातळीवर (Economy level) विचार केला जातो.

उदा. एकुण उत्पादन एकुण उत्पन्न वस्तु व सेवांची एकुण मागणी व पुरवठा रोजगार पातळी , सर्वसाधारण किंमत पातळी इ.

थोडक्यात अंशलक्षी अर्थशास्त्रात एका वस्तुची मागणी एका उद्योगसंस्थेचे उत्पादन , एका व्यक्तीचे उत्पादन यांचा अभ्यास केला जातो. उलट समग्र अर्थशास्त्रात सर्व घटकांचा एकाच वेळेस अभ्यास केला जातो. अर्थव्यवस्थेत आर्थिक व्यवहारात गुंतलेल्या हजारो वैयक्तीत घटकांच्या एकत्रीत विचार समग्र विश्लेषणात केला जातो. यासाठी एकुण परिमानांचा (Aggregate measurs) विचार केला जातो. तर कही वेळेस सरासरी परिमाणांचा (Average methad) विचार केला जातो. म्हणजेच समग्र विश्लेषणात वैयक्तीक उत्पन्ना ऐवजी राष्ट्रीय उत्पन्नाशी संबंध असतो.

प्रा. अँक्ले यांच्या मते ः समग्रलक्षी अर्थशास्त्र म्हणजे अर्थव्यवस्थेतील एकुण उत्पादन पातळी एकुण रोजगार पातळ व सर्व साधारण किंमत पातळी निश्चित करणाऱ्या घटकांचा व या घटकांमध्ये दरांचा अभ्यास होय.

समग्र विश्लेषणात एकुण घटकांचा समावेश केला जातो. उदा. मुळांची मागणी १ लक्ष रु + दुधाची मागणी १० लक्ष रुपये + आई स्क्रीमची मागणी ५ लक्ष रु: + मोटारीची मागणी ९० लक्ष रु = १ कोटी ६ लक्ष रुपये एकुण मागणी होईल .

एकुण मागणी प्रमाणे एकुण पुरवठा मोजमाप केले जाते. एक व्यक्ती उत्पादक किंवा ग्राहक असू शकते त्या क्षेत्रात ती व्यक्ती रोजगारावर असेल त्याच क्षेत्रातील उत्पादनावर सर्व खर्च करेल असे नाही.

उदा. बॉलपेन उत्पादन क्षेत्रात गुंतलेली व्यक्ती आपले सर्व उत्पन्न बॉलपेन खरेदीसाठी खर्च करित नाही. परंतू संपूर्ण अर्थव्यवस्थेत एकूण मागणी आणि एकुण पुरवठा हा समान होतो. समग्र पातळीवर पुरवठ्याच्या बाजुने एकुण मागणीवर होणारा परिणाम विचारात घेतला जातो.

अशलक्षी विश्लेषणात मागणी पुरवठ्यात असमतोल निर्माण झाल्यास किंमतीत बदल करून समतोल पुन्हा प्रस्तापित केला जातो. परंतू समग्र पातळीवर एकुण मागणी व एकुण पुरवठ्यात असमतोल निर्माण झाल्यास हा समतोल किंमत पातळीऐवजी एकुण उत्पन्नातील बदलाचे प्रस्तापित केला जातो. उदा. एकुण मागणी एकुण पुरवठ्यापेक्षा जास्त झाल्यास सर्वप्रथम किंमती वाढतील त्यामुळे व्यक्तींच्या उत्पन्नात देखील वाढ होईल. म्हणुन व्यक्तींचा खर्च वाढेल म्हणजेच वाढलेले उत्पादन खरेदी होवून मागणी पुरवठ्यात समतोल प्रस्तापित होईल.

१.२.३ समग्रलक्षी अर्थशास्त्राचा विकास :

हा शब्द macros या ग्रीक शब्दापासून तयार झाला असून त्याचा अर्थ मोठा असा होतो. Macro Economicos ला समग्रलक्षी स्थूल किंवा समष्टि अर्थशास्त्र असे वेगवेळी नावे आहेत. Macro Economicos असेनाव विसाव्या शतकाच्या शेवटी युरोप व प्रामुख्याने इंग्लंड मध्ये व्यपारवादीविचार सरणी होती. व्यापार वाद्यांनी संपुर्ण अर्थ व्यवस्थेचा उल्लेख केलेला आहे. आर्थिक दृष्ट्या राष्ट्र संपन्न होईल याचा पाठपुरावा केलेला आहे.

व्यापार वाहानंतर फ्रांस मध्ये निसर्गवादी विचार सरनी उदयास आली. या मध्ये देखील संपुर्ण अर्थव्यवस्थेचा उल्लेख आढळतो. राष्ट्रीय संपत्ती वाढवून राष्ट्र सामर्थ्यवान करण्यासाठी परकिय व्यापारावर नियंत्रण आणले नाही. तर शेती विकासावर निर्बंधावर जास्त भर दिलेला होता.

निसर्गवादा नंतर ॲडमास्मिथ यांचा राष्ट्राची संपत्ती नावाचा ग्रंथ प्रकाशित झाला. त्यांच्यासोबत रिकार्डो माल्थस जे.एस.मिल इ. अर्थशास्त्रज्ञांच्या सिध्दांताचा विकास झाला. त्यांनी सुक्ष्म विश्लेषनाला जास्त महत्व दिले. जे. बी. से. यांनी बाजारपेठाचा नियम मांडून समग्र अर्थशास्त्राची नव्याने निर्मिती केली. तसेच समग्र पातळीवर माल्थस यांनी लोकसंख्येचा सिध्दांत मांडला.

● **नवसनातनवादी आणि समग्रलक्षी अर्थशास्त्र :**

सनातनपंथिय विचारसरणीतील उणिवा दुर करुन त्यांच्या सिध्दातांची पूर्णमांडणी नवसनातन वाद्यांनी केली. त्यामध्ये डॉ. अल्फ्रेड मार्शल हे अग्रणी होते. म्हणूनच त्यांना नवसनातनवादी अर्थशास्त्राचा जनक समजले जाते. डॉ. मार्शल यांनी जरी सुक्ष्म विश्लेषन केलेले असले तरी त्यांच्या मते अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रांचे एकमेकांशी संबंध असतात व त्यांचे कार्य देखील एकमेकांवर अवलंबून असतात. संपूर्ण अर्थव्यवस्था एक संघ असते. प्रा. चॅपमन यांच्या मते मार्शल यांनी सर्व प्रथम एकसंघ अर्थव्यवस्था ही संकल्पना मांडली.

● **जे.एम.केन्स आणि समग्रलक्षी अर्थशास्त्र :**

पहिल्या महायुध्दानंतर जागतिक महामंदी आणि त्यामुळे निर्माण झालेले आर्थिक आरिष्ट यांचा अनुभव प्रत्येक अर्थव्यवस्थेला आला. सुक्ष्म विश्लेषनाला मर्यादा समोर दिसू लागल्या. म्हणून १९३० पर्यंत खऱ्या अर्थाने समग्र विश्लेषनाचा विकास झालेला नव्हता समग्र अर्थशास्त्राला के.न्स यांनी महत्व प्राप्त करुन दिले. १९३६ मध्ये के.न्स यांच्या मते रोजगार व्याज आणि पैसा या बाबतचा सामान्य सिध्दांत (general theory of Employment Interest and money) हा ग्रंथ प्रकाशित झाला. या बरोबर अर्थशास्त्रातील एक नवे दालन उघडले गेले. केन्स यांनी संपूर्ण अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भात एकूण मागणी व पुरवठा भांडवल गुंतवणूक इ. समग्र अभ्यास करुन सिध्दांत मांडला. केन्स यांच्यामते सनातनी विश्लेषन सर्व बाबतीत सत्य ठरत नाही. काही बाबतीत ते लागू होते. म्हणून केन्स यांच्या विश्लेषनास समूच्चयात्मक अर्थशास्त्र असेही म्हटले जाते.

केन्स यांनी अर्थशास्त्रीय विश्लेषन पद्धतीत क्रांतीकारक बदल घडवून आणणारी विचारसरणी मांडली त्यामुळे त्यांच्या विचारसरणीचा उल्लेख केन्स यांनी केलेली क्रांती असा केला जातो.

१.२.४ राष्ट्रीय उत्पन्न : National Home

राष्ट्रीय उत्पन्न ही एक प्रवाह संकल्पना आहे. राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या मापनासाठी साधारणतः एक वर्षाचा कालखंड घेतला जातो. अर्थव्यवस्थेत विशिष्ट कालखंडात श्रम ,भांडवल, भूमी, संयोजक यांच्या सहाय्याने विभिन्न वस्तु व सेवांच्या स्वरूपात निर्माण होणारे उत्पादन म्हणजे राष्ट्रीय उत्पन्न होय.

एखाद्या देशाचा विकास राष्ट्रीय उत्पन्नावर अवलंबून असतो. राष्ट्रीय उत्पन्न वाढले म्हणजे दरडोई उत्पन्न वाढते त्यामुळे लोकांचे राहणीमान वाढते. राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या आकडेवारी वरुन देशाच्या विकासा विषयक तसेच उत्पन्नाच्या पाहणी विषयक माहिती मिळते. राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या पूढील व्याख्या दिल्या आहेत .

- १) डॉ. मार्शल : “देशातील भूमी व श्रम या नैसर्गिक साधन सामग्री च्या आधारे उत्पादन मुर्त अमुर्त वस्तु व सेवांचे एकूण मुल्य म्हणजे राष्ट्रीय उत्पन्न होय. ”
- २) प्रा.पिगू : “वस्तु व सेवांच्या वस्तुनिष्ठ उत्पन्नाच्या तेवढ्या भागांचा राष्ट्रीय उत्पन्नात समावेश करता येतो. कि ज्याचे पैशाच्या स्वरूपात मुल्यमापन करता येते.”

३) प्रा. फिशर : 'राष्ट्रीय उत्पन्न म्हणजे एखाद्या विशिष्ट कालखंडात उत्पादित झालेल्या वस्तु व सेवा नसन त्या काळात उपभोगल्या कडून वापनल्या गलेल्या किंवा उपभोगलेल्या वस्तु व सेवांची चलनातील बेरीज होय.'

४) राष्ट्रीय उत्पन्न समिती : देशात निर्माण झालेल्या सर्व वस्तु व सेवा यांची दुहेरी मोजदाद होवू न देता काढलेले पैशातील मुल्य म्हणजेच राष्ट्रीय उत्पन्न होय.

वरील व्याख्यावरून स्थुल मानाने असे लक्षांत येते किं देशातील विशिष्ट कालखंडातील वस्तु व सेवांचे एकुण मुल्य म्हणजे उत्पन्नाच्या संकल्पना.

■ राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या संकल्पना :

१) स्थुल राष्ट्रीय उत्पादन : Gross National Product

स्थुल राष्ट्रीय उत्पादन म्हणजे एका वर्षात अर्थव्यवस्थेच्या निरनिराळ्या क्षेत्रात उत्पादीत होणाऱ्या सर्व अंतिम वस्तु व सेवांची बेरीज होय.

उदा.

अर्थव्यवस्थेतील क्षेत्र	एकुण उत्पादन (रु. को. रु)
१. प्राथमिक क्षेत्र	१५००
२. लघु व मोठे उद्योग	२५००
३. वाहतूक आणि व्यापार	१०००
४. दळण वळण	६०००
५. परकिय क्षेत्र	-१०००
एकुण	११०००-१०००=१०,०००

वरील तक्त्यात ११००० द.ल.को. रुपये - उत्पादन झालेले आहे परंतु निर्यात व्यापाराच्या तुलनेत आयात मुल्य १००० द. ल. को. रुपये जास्त आहे म्हणून एकुण उत्पादनातून वजावट केले असता १०,००० द.ल.को. रुपये स्थुल राष्ट्रीय उत्पादन येते.

१. निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन : Net National Product.

स्थुल राष्ट्रीय उत्पादना पेक्षा निव्वळ उत्पादन योग्य मानले जाते. एकूण स्थुराष्ट्रीय उत्पादनामधुन झिज किंवा भांडवली घसारा वजा केला असता शिल्लक उत्पादनास निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन असे म्हणतात.

$$NNP = GNP - CCA$$

निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन = स्थुल राष्ट्रीय उत्पादन - भांडवल क्षय मोबदला (घसारा) उदा. कृषी उद्योग वाहतूक दळण - वळण इत्यादी क्षेत्रात एकुण उत्पादना मधुर घसारा रक्कम वजा करुन निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन काढले जाते.

एकुण उत्पादन ११,००० द.ल.को.रुपये असेल परंतु त्याखाली यंत्राचा घसारा १००० को. रु. असल्यास. ११,०००-१०००=१०,००० द.ल.को.रु. निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन प्राप्त होईल.

■ नाममात्र उत्पन्न Nominal income

एका वर्षाच्या कालखंड सर्व अंतिम वस्तु व सेवांचे उत्पादन स्थुल राष्ट्रीय उत्पादन असते. हे सर्व उत्पादन पैशात मोजमाप झालेले असते. त्यालाच राष्ट्रीय उत्पन्न असे म्हणतात. जेव्हा स्थुल राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मुल्य बाजारी किंमती नुसार किंवा चालू किंमती नुसार मोजलेले असते त्याला नाममात्र उत्पन्न असे म्हणतात. म्हणुन नाममात्र उत्पन्न (Nominal Income) म्हणजे प्रचलित किंमतीला काढलेले स्थुल राष्ट्रीय उत्पन्न होय.

जेव्हा उत्पादनाचे खर्चाचे किंवा उत्पन्नाचे मूल्य पैशात काढले जाते. त्याला नाममात्र मुल्यानुसार स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न किंवा नाममात्र उत्पन्न असे म्हणतात.

अर्थव्यवस्थेत एका वर्षाच्या काळात जेवढ्या वस्तू व सेवांचे निर्मिती होते त्या सर्व राष्ट्रीय उत्पादनाला बाजारातील चालू किंमतीनुसार मोजले असता त्याला नाममात्र उत्पन्न किंवा नाममात्र मुल्यानुसार स्थूल उत्पन्न असे म्हणतात. परंतु पैशाचे मूल्य वारंवार बदलते त्यामुळे निरनिराळे वर्षातील राष्ट्रीय उत्पन्नाची तुलना करणे कठिण होते. या अडचिनीतून मार्ग काढण्यासाठी वास्तव राष्ट्रीय उत्पन्नाची संकल्पना मांडण्यात आली आहे.

ज्यावेळी विशिष्ट वर्षातील उत्पन्न चालू किंमती नुसार मोजले जाते त्याला चालू किंमती नुसार स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न किंवा नाममात्र उत्पन्न असे म्हणतात. एका वर्षातील राष्ट्रीय उत्पन्नाची अन्य वर्षाला राष्ट्रीय उत्पन्नाशी तुलना करावयाची झाल्यास ज्या वर्षातील राष्ट्रीय उत्पन्नातील तुलना करावयाची आहे. त्या वर्षाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाचे किंवानाममात्र उत्पन्नाचे वास्तव उत्पन्नात रूपांतर करावे लागेल.

उदा. समजा एखाद्या देशाचे नाममात्र उत्पन्न २००५ ते २०१० या कालावधीत ९० % नी वाढेल आपल्याला २०१० ची वास्तव उत्पन्नाची तुलना २००५ ला उत्पन्नाशी करावी लागेल. त्यासाठी २००५ ला किंमती नुसार उत्पन्नाशी करावी लागेल. त्यासाठी स्थिर वर्ष आवश्यक असते. २००५ चा स्थिर वर्षातील किंमती नुसार २०१० मध्ये किती उत्पन्न वाढले किंवा घटले याचे मोजमाप करता येते. म्हणजेच २००५ मध्ये असणारे १०० को. रु. चे उत्पन्न २०१० मध्ये १९० को. रु. होईल.

■ संभाव्य उत्पन्न किंवा उपलब्ध उत्पन्न :

उपलब्ध उत्पादन हि साधन संपत्तीच्या क्षमतेने दिलेली उत्पन्नाची मर्यादा असते. याचाच अर्थ असा कि, अर्थव्यवस्थेत उत्पन्न असलेली साधन सामुग्री लक्षात घेता एकुण उत्पादन विशिष्ट मर्यादेपर्यंतच वाढू शकते. अर्थव्यवस्थेत पुर्ण रोजगार असतांना देशात जे वास्तव स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन असते त्यालाच संभाव्य उत्पादन असे म्हणतात. पुर्ण रोजगार म्हणजे जवळ-जवळ ९६% रोजगार आणि ४% बेकारी असते. म्हणजेच अर्थव्यवस्थेत ४% उत्पादन घटक बेकार असतांना जे स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन होते. त्यालाच संभाव्य उत्पादन असे म्हणतात.

वास्तव उत्पादन व संभाव्य उत्पादन यांच्यातील दुरक म्हणजे स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनातील तफावत होय. ५० टक्के बेकारीच्या दराला वास्तव व संभाव्य उत्पन्नातील तफावत हि कमीत कमी असते. कारण पुढील काळात संभाव्य उत्पादन बदलणारे असते. तसेच श्रमशक्तीत वाढ होते तसेच कामावर असलेल्या कामगारांच्या उत्पादकता वाढते. श्रमात होणारी वाढ व त्यांच्या उत्पादन क्षमतेत होणाऱ्या वाढी मुळे संभाव्य उत्पादनात वाढ होते. त्यामुळे उत्पन्नात वाढ होते.

संभाव्य उत्पादन म्हणजे चलनवाढ होवु न देता अर्थव्यवस्था जितके जास्तीत जास्त उत्पादन करू शकते ते उत्पादन होय. असे पॉल सॅम्मुटल्सन यांचे मत होते.

१.२.५ राष्ट्रीय उत्पन्न लेखांचे विविध प्रकार :

उद्योजक आपल्या उत्पादक किंवा व्यवसाय संस्थेची आजची कामगिरी किंवा अर्थव्यवस्थेतील स्थिती कशी आहे तसेच संस्थेच्या नफ्याचे प्रमाण किती आहे. हे तपासण्यासाठी उद्योजक आपल्या संस्थेचा लेखा तयार करुन घेतात. परंतु शासकिय संस्थांचा उद्देश आर्थिक प्रमाणेच सामाजिक सुध्दा असतो. शासनाची आर्थिक क्षेत्रातील परिस्थिती कशी आहे. राष्ट्रीय उत्पन्नात देशाच्या आर्थिक विकासात वाढ होते आहे कि नाही हे तपासून घेण्यासाठी देशाच्या आर्थिक व्यवहाराच्या हिशेब लेखाच्या सहाय्याने दर्शविला जातो.

- **सामाजिक लेखा social Accounting**

अर्थव्यवस्थेतील व्यक्ती तसेच आर्थिक खाजगी व शासकीय संस्था यांच्या आर्थिक व्यवहाराचे सांख्यिकिय वर्गीकरण करून हिशोबाची नोंदणी करणे यालाच सामाजिक लेखा पध्दती असे म्हणतात.

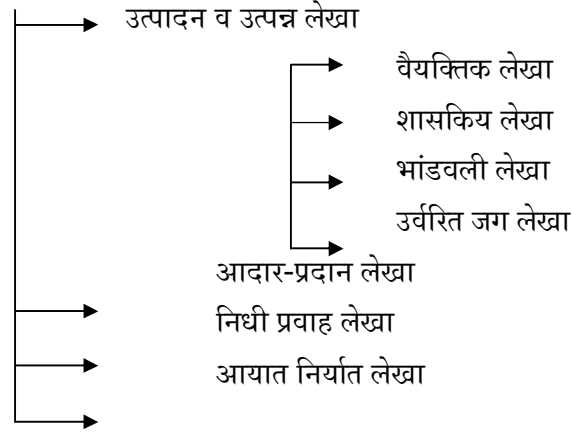
सामाजिक लेखांकन हि व्यापक संकल्पना आहे. यामध्ये राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पैशाच्या व वास्तव स्वरूपात सर्व व्यवहाराची सामाजिक लेखा पध्दतीत नोंद केली जाते.

सामाजिकलेखांकन हे सरकारचे म्हत्याचे कार्ये आहे. सामाजिक लेखांकन मुळे $Y = C+I+G+(X-M)$ अशी स्वयंसिध्द समिकरणे तयार झाली. त्यामुळे देशाचे एकुण उत्पन्न ,उपभोग , बचत , गुंतवणुक आयात निर्यात तसेच सरकारचे एकुण कर , एकुण खर्च इ. बाबी समोर येण्यास मदत झाली.

- **सामाजिक लेखा तयार करण्याची पध्दत :**

अर्थव्यवस्थेत सर्व प्रकारच्या आर्थिक व्यवहारासाठी दोन व्यक्तींची आवश्यकता असते. एक रक्कम देणारा आणि एक रक्कम स्विकारणारा या दोघांनी केलेल्या कोणत्याही आर्थिक व्यवहाराची नोंद केली जाते. एका व्यक्तीच्या नावे (Debit) व दुसऱ्या व्यक्तीला जमा (Credit) बाजेली व्यवहारांची नोंद होते.

सामाजिक लेखांकनच्या पध्दती :

१.५.१ अ) **उत्पादन व उत्पन्न लेखा :**

या पध्दतीत देशाच्या राष्ट्रीय उत्पादनाचे व उत्पन्नाचे हिशोब दर्शविले जातात. त्यामध्ये व्यावसायिक उत्पन्न व्यक्तीगत उत्पन्न स्थूल उत्पादन निव्वळ उत्पन्न आणि उत्पन्नाचे सांख्यिकिय विवरण असते. या विश्लेषणाचा एक तक्ता असतो. एका बाजेली उत्पन्न व दुसऱ्या बाजुला खर्च असतो. यावरून उत्पादन उपभोग व गुंतवणुक हे चालूउत्पन्न व चालू खर्च यांच्यात काय भिन्नता आहे हे निदर्शनास येते. यावरून देशाची वर्तमानस्थिती स्पष्ट होते.

अर्थव्यवस्थेतील विविध उत्पादन क्षेत्रांनी उत्पादित केलेल्या अंतिम उत्पादनाचे मुल्य उत्पादन लेखाद्वारे दर्शविण्यात येते खाजगी परभोग शासकिय उपभोग देशांतर्गत एकुण भांडवल निर्मिती व आयात - निर्यात यांचे विवरण प्राप्त होते.

उत्पादन लेखा

नाचे (Debit)	जमा(credit)
राष्ट्रीय उत्पन्न	खाजगी उपभोग खर्च
१) वेतन	सार्वजनिक उपभोग खर्च
वितरीत नफा	देशातील भांडवल निर्मिती
आवितरीत नफा	निर्यात-आयात
प्रत्यक्ष नफा	
२) घसारा	
३) निव्वळ अप्रत्यक्ष कर	
चालु किंमती नुसार स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन	चालु किंमती नुसार स्थूल राष्ट्रीय खर्च

वरील तक्त्यात जमा बाजुला अंतिम वस्तुचे मुल्य दर्शविले आहे. त्याचप्रमाणे खाजगी खर्च समाविष्ट केलेला आले. लेखाच्या नावे बाजेस वेतन नफा घसारा २० दर्शविले आहेत.उत्पादन लेखात पुढील प्रकारे आढळतात.

१) वैयक्तिक किंवा उपभोग लेखा:

यामध्ये व्यक्तीच्या व्यक्तीगत व कौटुंबिक उत्पन्न आणि खर्च यांचा लेखाजाखा असतो. यामध्ये सर्व उपभोगते व नफा मिळविणाऱ्या संख्या यांचा समावेश होतो.

उपभोग लेखा consumption A/c

देणे	घेणे
<ul style="list-style-type: none"> उपभोगावरील खर्च सरकारी देणे वैयक्तीक बचत विदेशी देणे 	<ul style="list-style-type: none"> वेतन पगार व व्यापारातून मिळालेले उत्पन्न सरकार कडील देणे
वैयक्तिक खर्च व बचत	वैयक्तिक उत्पन्न

२) सरकारी / शासकिय लेखा Gpccernment A/c

सरकारी लेखात सरकारच्या अंतर्गत व बहिर्गत उत्पन्न प्रवाहाचा समावेश होतो. यामध्ये सर्व शासकिय क्षेत्राचा- केन्द्र राज्य व स्थानिक स्वराज्य संस्था यांच्या उत्पन्न व खर्चाचा विचार केला जातो.

सरकारी लेखा

देणे	घेणे
व्यापारी देणे व्यक्तीगत देणे सरकारचा अतिरिक्त नफा विदेशी देणे	व्यापारातून मिळालेले उत्पन्न व्यक्तीकडील येणे
सरकारी खर्च	सरकारचे येणे

३) भांडवली लेखा : Capital a/c

भांडावली लेखातर्गत बचत ही बहिर्गत गुंतवणूकी बरोबर असते. देशातील बचत देशांतर्गत स्थिर किंवा विदेशी मालमत्तेच्या स्वरूपात गुंतवली जाते. विदेशी गुंतवणूकीत चालू खात्या वरील अतिरिक्त विदेशी चलनाचा समावेश होतो. तर उजव्या बाजूच्या एकुण बचतीत व्यापारातील बचत खाजगी व्यक्तीची बचत व सरकारची बचत यांचा समावेश होतो.

भांडवली लेखा

देणे	घेणे
देशांतर्गत खाजगी गुंतवणूक निव्वळ विदेशी गुंतवणूक	व्यापारातील बचत खाजगी व्यक्तीची बचत सरकारची बचत
एकुण गुंतवणूक	एकुण बचत

४) विदेशी लेखा : Foreign A/c

विदेशी लेखात देशाचा इतर देशांशी झालेल्या व्यवहाराचा हिशेब दर्शविला जातो. विदेश लेखात व्यापार तोल व व्यवहार तोलाचा हिशेब असतो. ज्यामध्ये देशाला आयात निर्यातीतून जेणे-येणे निर्माण होते ते दाखविले जाते. थोडक्यात विदेशी लेखा म्हणजे आंतरराष्ट्रीय व्यवहार तोल होय. विदेशी लेखा हा फक्त देशांतर्गत देण्या-घेण्याशी संबंधीत नसतो. तर तो जगाशी संबंधीत असतो.

उर्वरित जग लेखा

देणे	येणे
वस्तु व सेवांची आयात निव्वळ विदेशी गुंतवणूक	वस्तु व सेवांची निर्यात
एकुण विदेशी देणे	एकुण विदेशी येणे

■ आदान-प्रदान लेखा : Input - output Accounting

आदान-प्रदान लेखात अर्थव्यवस्थेतील उद्योगातील वस्तु व सेवांचे उत्पादनाचा हिशेब दर्शविला जातो. विशिष्ट नगसंख्या निर्माण करण्यासाठी वस्तु व सेवांच्या किती नग आवश्यक असतात तसेच त्यांच्यातील परस्परातील कार्यात्मक संबंधाचे विश्लेषण विस्ताराने दर्शविले असते.

त्यावरून एका वर्षाच्या काळात विविध क्षेत्रामधील वस्तु व सेवांचा प्रवाह सुरु असतो.

त्याचे पैशांतील मुल्य लेखात दर्शविले असते. अर्थव्यवस्थेत श्रम भांडवल व कच्चा माल असे उत्पादन घटक पूर्णविणारे क्षेत्र असतात. या विविध क्षेत्रामधून उत्पादनासाठी - प्रदाणासाठी आदाने पूर्णविली जातात. आदान-प्रदान लेखामुळे विभिन्न क्षेत्रातील वस्तु व सेवांचे प्रवाहाचे वर्गीकरण सुलभ पणे करता येते.

विक्रि करणारे क्षेत्र	आदान खरेदी करणारे क्षेत्र			
क्षेत्र	कृषी क्षेत्रातील आदाने	उद्योगाला	अंतिम	एकुण उत्पादन
कृषी क्षेत्र -	२०	१००	४०	१६०
उद्योग क्षेत्र -	४०	७५	१५०	२६५
घरगुती क्षेत्र -	१०	४०	०	५०
एकुण आदाने	७०	२१५	१९०	४७५

वरील तक्त्यात देशाच्या औद्योगिक विकासासाठी नियोजन करावयाचे झाल्यास या विकास कार्यासाठी लोहपोलार सिमेंट वाहतूक, दळणवहण, इंधन इ. चे प्रमाण किती प्रमाणात खरेते, बी-बियाणे, भांडवल श्रम ही आदाने लागतील उदा. कृषी क्षेत्रांतून १६० नफा उत्पादन होते. त्यामधुन स्वतः २० नग आदान म्हणून वापरले जातात. उद्योगासाठी १०० नग तर उपभोक्त्यांना ४० नग आदान म्हणून दिले जातात अशा प्रकारे एका क्षेत्रातील प्रदान हे दुसऱ्या क्षेत्रात आदान म्हणून वापरले जाईल.

■ निधि प्रवाह लेखा Flow of funds Accounts :-

व्यवहाराचे हिशोब विस्तृतपणे मांडण्याच्या पद्धतीला निधी प्रवाह लेखांकन म्हणतात. या लेखांकनाद्वारे उत्पादन आणि उपभोगाशी संबंधीत सर्व प्रकारच्या कर्ज विषयक व पैशातील आर्थिक व्यवहाराची माहिती प्राप्त होते. या लेखात अर्थव्यवस्थेमधील निरनिराळ्या क्षेत्रामधील संपत्ती आणि देयता, बँकांची पतनिर्मिती, रोख्यांची खरेदी - विक्री यांचा हिशोब दर्शविलेला असतो. निधी प्रवाह लेखांकन मध्ये उत्पन्न व उत्पन्नाच्या व्यवहारा बरोबरच शुध्द स्वरूपाच्या वित्तीय व्यवहाराचा समावेश होतो.

आंतरराष्ट्रीय व्यवहार लेखा : Internationl A/c

आंतरराष्ट्रीय व्यवहार लेखांत आंतरराष्ट्रीय व्यवहार तोलाचा समावेश केला जातो. एका बाजुला निर्यात प्राप्ती तर दुसऱ्या बाजुला आयात खर्च असतो. आंतरराष्ट्रीय व्यवहार लेखात समाविष्ट होणाऱ्या घटकांचे पाच विभागात वर्गीकरण केले जाते.

चालू खातु :

या मध्ये वर्तमान काळातील सर्व वस्तू व सेवांचे व्यवहार दर्शविले जातात.

● भांडवली खाते:

याचे आचकालिन व दिर्घकालीन भांडवली खाते असे दोन प्रकार केले जातात आचकालात कर्ज, परकिय बँकातील ठेवी, स्विकृती पत्रे, यांचा समावेश होतो. तर दिर्घकाळात उत्पादन संस्थांचे भाग, कर्जरोखे, जंगम मालमत्ता, दिर्घकालीन गुंतवणुक इ. समावेश होतो.

● एकपक्षिय व्यवहार :

यामध्ये जो आयात करणारा देश मुल्य परतफेड करीत नाही अशा निर्यातीचा समावेश होतो. त्याची नोंद जमा बाजूस केली जाते.

● मुद्रेची हालचाल :

आपल्या देशातील मुद्रा विदेशात जाणे किंवा विदेशी चलन आपल्या देशात येणे याचा एकत्रीत परिणाम आंतरराष्ट्रीय व्यवहारावर होतो.

● **मुलचुक :**

आंतरराष्ट्रीय व्यापारात बऱ्याच वेळा विश्वसनिय आकडेवारी उपलब्ध होत नाही. त्यामुळे लेखाच्या दोन्ही बाजू समान असणे कठिण असते. म्हणून समतोल दर्शविण्यासाठी काही रक्कम मुलचुक शिर्षकाखाली दाखविली जाते.

१.२.६ खुल्या अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह :

The circular flow of income in open Economy

व्यक्तीचा विकास होत गेला त्यानुसार विनिमयाचे व्यवहार देखील वाढत गेले. पैशाच्या अस्तित्वा मुळे अर्थव्यवस्थेत कुटूंबसंस्था अद्योग संस्था निर्माण झाल्या. त्यामुळे बरेच व्यवहार कुटूंबाकडून उद्योग संस्थेकडे आणि संस्थेकडून कुटूंबाकडे होवू लागले त्यामधुन चक्राकार प्रवाह सुरु झाले.

- “एका घटकाकडून दुसऱ्या घटकाकडे आणि दुसऱ्या घटका कडून पहिल्या घटकाकडे उत्पन्नाचे स्थलांतर होत असते त्यालाच उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह असे म्हणतात. ”
- “संपुर्ण अर्थव्यवस्थेत उत्पादन घटक आणि घटकांचा मोबदला यांचे परस्परात होणारे स्थलांतर म्हणजेच राष्ट्रीय उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह होय.”

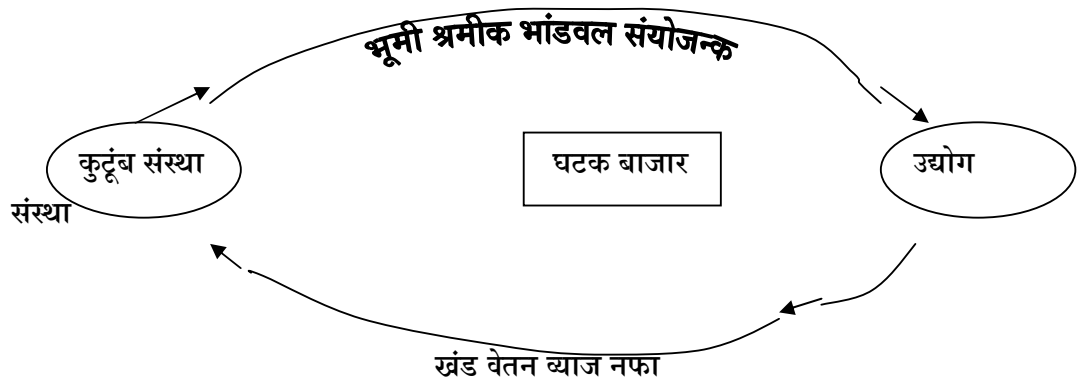
उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह दोन प्रकारे होतो.

■ **अंतर्गत अर्थ व्यवस्थेतील चक्राकार प्रवाह : Closed economy and circular flow**

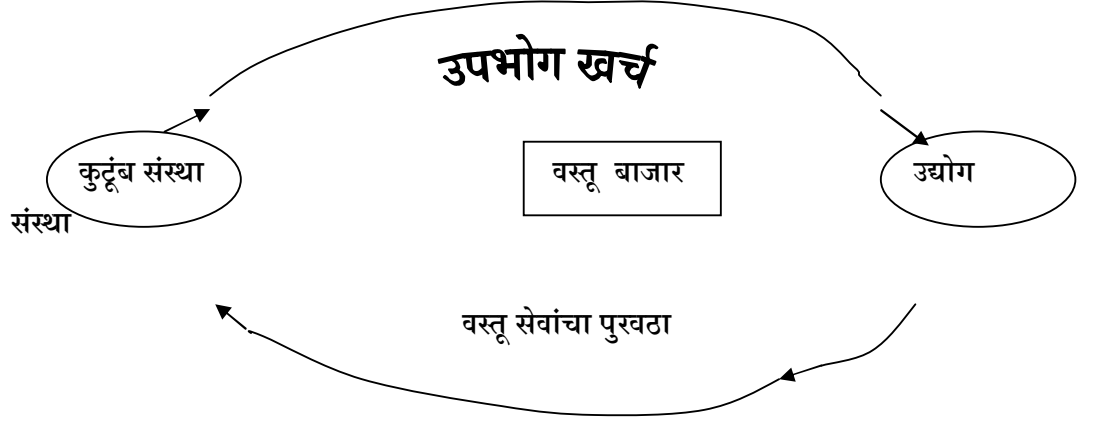
अंतर्गत अर्थव्यवस्थेत कुटूंब संस्था उद्योग संस्था सरकार वित्तीय संस्था असे निरनिराळे घटक असतात. या घटकांत जेव्हा परस्परा मध्ये उत्पन्न स्थलांतरीत होत असते त्याला बंदिस्थ किंवा अंतर्गत अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह असे म्हणतात. अंतर्गत अर्थ व्यवस्थेत हि क्षेत्रीय किंवा त्रिक्षेत्रीय उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह आढळून येतो. घरगुती किंवा कुटूंब आणि निर्मिती किंवा उद्योग असे दोन क्षेत्र असतात.

■ **कुटूंब आणि उद्योग संस्था :**

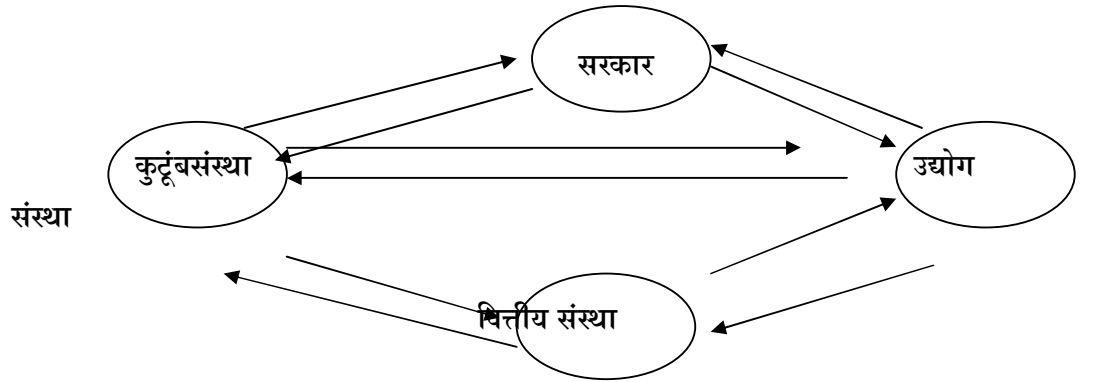
कुटूंब संस्थेकडे भुमी श्रमिक भांडवल आणि संयोजक या उत्पादन घटकांची मालकी असते. म्हणून उत्पादन घटकांचे स्थलांतर कुटूंब संस्थे कडून उद्योग संस्थेकडे होते. कारण वस्तु व सेवांची निर्मिती उद्योग संस्था करीत असतात. उद्योग संस्था उत्पादन घटकांच्या मोबदल्यात खंड, वेतन , व्याज , नफा हे मोबदले कुटूंब करून उद्योग संस्थेकडे तर माबदलरचे स्थलांतर उद्योग संस्थेकडून कुटूंबाकडे होत असते. यालाच घटक बाजारातील उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह असे म्हणतात.

उद्योग संस्था घटकांची मुक्त खरेदी करीत नाही. तर त्याद्वारे वस्तु व सेवांची निर्मिती करतात. तसेच कुटूंब संस्था मिळालेले उत्पन्न उद्योग संस्थांनी निर्माण केलेल्या वस्तुवर खर्च करतात. म्हणजेच उपभोग खर्चाच्या स्वरूपात पैशाचे स्थलांतर कुटूंबाकडून उद्योग संस्थेकडून कुटूंबाकडे होत असते. यालाच वस्तुबाजारातील उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह असे म्हणतात.

कुटूंब आणि उद्योग क्षेत्रा प्रमाणेच बंदिस्थ अर्थव्यवस्थेत सरकार आणि वित्तीय क्षेत्राची भूमिका असते. व्यक्तीसरकारला कर द्वारे उत्पन्न देतात. तर सरकार कडून निरनिराळ्या प्रकारच्या सेवांचा पुरवठा केला जातो. त्याच प्रकारे व्यवसाय संस्था आणि सरकार मध्ये चक्राकार प्रवाह सुरु असतो. तसेच वित्तीय संस्था कडे व्यक्ती आणि संस्था बचत ठेवतात किंवा गुंतवणूकी साठी पैशाची मागणी करतात. म्हणुन वित्तीय संस्था आणि व्यक्ती व संस्था यांच्या मध्ये चक्राकार प्रवाह सुरु असतो.

१.२.७ खुल्या अर्थ व्यवस्थेतील उत्पन्नाचा प्रवाह:

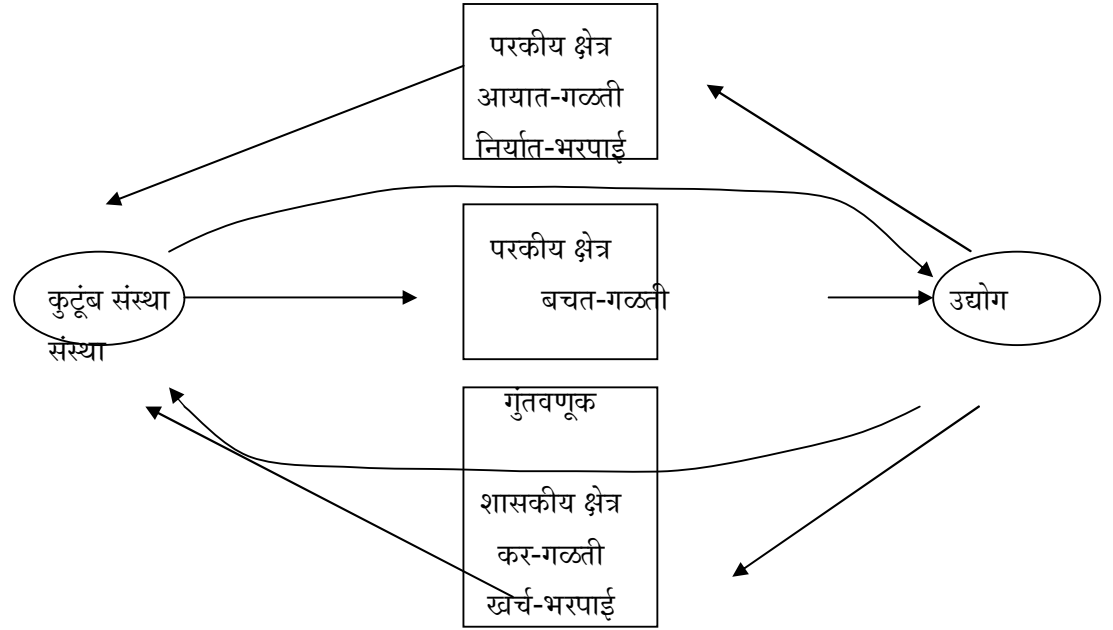
Open Ecoriomy & circular flow

खुल्या अर्थव्यवस्थेत उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाहा मध्ये कुटूंब उद्योगसंस्था सरकार आणि परकिय देशातील व्यापार क्षेत्र यांचा समावेश केला जातो.

- “उत्पन्नाच्या चक्राकर प्रवाहामध्ये जेव्हा देशातील आर्थिक व्यवहार बरोबर आयात व निर्यात सारखे विदेशी व्यापार विषयक व्यवहार होत असतात तेव्हा त्याला खुल्या अर्थ व्यवस्थेतील उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह असे म्हणतात.”

जेव्हा देशातील व्यक्ती विदेशातील वस्तुव सेवांची आयात करतात तेव्हा आयाती वरील खर्चाच्या स्वरूपातील पैसा परकीय देशातील व्यक्ती संस्था किंवा सरकार कडे जात असतो. म्हणजेच देशातील उत्पन्नाला गळती लागते. उलट परिकीय देशात आपल्या देशातील वस्तुंची निर्यात केली जाते तेव्हा आपल्या देशाकडे परिकीय चलन येवू लागले. आणि आयातीची गळती भमुन काढली जाते.

देशातील आयात निर्यात पेक्षा जास्त झाल्यास व्यवहारतोलात तुट निर्माण होते. उलट निर्यात जास्त झाल्यास वाढावा निर्माण होतो. खुल्या अर्थ व्यवस्थेतील राष्ट्रीय उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह पुढील प्रमाणे दर्शविला जातो.

खुल्या अर्थ व्यवस्थेतील चक्राकार प्रवाहात निर्यात सार्वजनिक खर्च आणि गुंतवणूक या घटकामध्ये राष्ट्रीय उत्पन्नात भर पडते. उलट आयात कर आणि बचत यांच्या मुळे राष्ट्रीय उत्पन्न कमी होते. म्हणून भर टाकणारे घटक प्रभावी ठरल्यास उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह कमी होत जातो.

मौद्रिक अर्थशास्त्र हे संशोधनातील महत्वाचे यश आहे. अर्थविषयक ज्ञान प्रामुख्याने मासिक संशोधन पत्रिका यांच्यातून प्राप्त होत असते. मौद्रिक अर्थशास्त्रावर फार कमी दर्जेदार पुस्तके आढळतात ते देखिल पदव्येत्तर विषयाच्या अभ्यासक्रमावर पुर्ण प्रकाशस्त्रोत टाकत नाही. स्वतंत्रपणे पैशावर आणि बँकिंग विषयावर लिखाण आढळते. म्हणून प्रस्तुत विषयांचे सखोल ज्ञान प्राप्ती साठी मौद्रिक अर्थशास्त्राची पार्श्वभूमिका मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये मौद्रिक अर्थशास्त्राचा उगम तसेच देशाच्या उत्पन्ना बाबत माहिती देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. म्हणून उत्पन्नाचा आणि मौद्रिक अर्थशास्त्राचा सहसंबंध स्पष्ट करण्यास मदत होणार आहे.

१.० स्वयं अध्ययन प्रश्न :-

प्रश्न १. थोडक्यात उत्तरे लिहा.

१. मौद्रिक अर्थशास्त्र म्हणजे काय ?
२. एकुण मागणी चा अर्थ सांगा ?

३. एकुण पुरवठा म्हणजे काय ?
४. राष्ट्रीय उत्पन्न म्हणजे काय ?
५. स्थुल आणि निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न म्हणजे काय ?
६. नाममात्र आणि संभाव्य उत्पादन म्हणजे काय ?
७. सामाजिक लेखांकन म्हणजे काय ?
८. राष्ट्रीय उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह म्हणजे काय ?

प्रश्न २. खालील प्रश्नाचे सविस्तर उत्तरे लिहा .

१. मौद्रिक अर्थशास्त्र म्हणजे काय? मौद्रिक अर्थशास्त्राचे स्वरूप व्याप्ती महत्व आणि मर्यादा विशद करा ?
२. राष्ट्रीय उत्पन्न म्हणजे काय ? राष्ट्रीय उत्पन्नाचा लेखांकन पद्धती स्पष्ट करा. ?
३. राष्ट्रीय उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह स्पष्ट करा.

प्रश्न ३. टि गा द्या.

१. एकुण मागणी व एकुण पुरवठा
२. मौद्रिक अर्थशास्त्राचे स्वरूप
३. स्थुल राष्ट्रीय उत्पादन आणि निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन
४. सामाजिक लेखांकन पद्धत
५. निधी प्रवाह लेखांकन
६. खुल्या अर्थव्यवस्थेतील राष्ट्रीय उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह.

१.६ संदर्भसूची :-

१. Fundamental of - डॉ. बी. एन. घोण & डॉ. रमा घोण
 २. Monetary theory - हिमालय पब्लिकेशन दिल्ली पृष्ठ क्र. १ते८१, ८२ते८७, १०९ते१२८.
 ३. Economies For Manager - Y.C.M open University Book ०१-४ Web-
www.vikaspublishing.com.
 ४. व्यावसायिक अर्थशास्त्र - एल. जी. बुरंगे & चपळगावकर
पृष्ठ क्र. १ ते १२ नरेंद्र प्रकाशन पुणे.
 ५. व्यावसायिक अर्थशास्त्र
 ६. समग्रलक्षी आर्थिक विश्लेशन - डॉ. डी.जी. पाटील & डी. आर. जगताप प्रशांत पब्लिकेशन
.जळगाव.
 ७. स्थुल अर्थशास्त्र- प्रा. रामदेशमुख विद्या बुक्स पब्लिशर्स . औरंगाबाद. पृष्ठ १ते १४ , १४ते५२.
 ८. Macroeconomics - डॉ. दिपाश्री & डॉ वनिता अग्रवाल पृष्ठ २.४ ते२.२१
-

अनुक्रमणिका

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रस्तावना
- २.२ विषय विवेचन
- २.२.१ उत्पन्नाचा सनातनवादी सिद्धांत
- २.२.२ वेतन आणि किंमतीतील लवचिकता आणि ताठरता
- २.२.३ सनातनवादी सिद्धांताचे सुचीतार्थ
- २.२.४ सनातनवादी उत्पन्नाचा सिद्धांत आणि 'से' च्या नियमावर केन्स यांची टिका
- ५.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न
- ५.४ सारांश
- ५.५ पारिभाषिक शब्द - शब्दार्थ
- ५.६ संदर्भ सुची

२.० उद्दिष्टे :-

या घटकाच्या अध्ययनानंतर तुम्हाला

- सनातन वादी पुर्ण रोजगार संकल्पना अभ्यासणे
- बाजारपेठ विषयक नियमांचे स्पष्टीकरण करणे.
- समग्र मागणी आणि समग्रपुरवठा यांचा शोध घेणे.
- वेतन दरातील लवचिकतेचा किंमतीतील बदलाचा अभ्यास करणे.
- सनातन वादी सिद्धांताचे सुचित्तार्थ अभ्यासणे.

२.१ प्रस्तावना :-

प्राचीन काळापासून सरकार मार्फत उत्पन्न आणि रोजगार या संकल्पनांना महत्व दिलेले आहे. अठराव्या आणि विसाव्या शतकाच्या पुर्वाधीत उत्पन्न आणि रोजगार निश्चितीचे निरनिराळे दृष्टीकोण स्पष्ट करण्यात आले. सनातन वादी विचार सरणीनुसार उत्पादन कसे निश्चित केले जाते. अर्थव्यवस्थेचा समतोल प्रस्तापित झाल्या नंतर पुर्ण रोजगार कसा निर्माण करता येतो या विषयाचे स्पष्टीकरण प्रस्तुत प्रकरणात करण्यात आलेले आहे. त्यासाठी उत्पादन रोजगार बदलत्या किंमती आणि वेतन कपातीचे धारेण या सारख्या संकल्पनांचा आधार घेण्यात आलेला आहे. प्रकरणाच्या शेवटी सनातन वादी दृष्टीकोणाच्या मर्यादा दर्शविण्यात आलेल्या आहेत.

२.२ विषय विवेचन :-

२.२.१ उत्पादनाचा सनातन वादी सिद्धांत :The classical theory of output

उत्पन्न आणि रोजगारा बाबत रिकोडी जे. एस.मिल या सनातनवाद्यांनी आपले विचार स्पष्ट केले होते. त्यानंतर त्याला खरे - स्वरूप जे. बी. से यांच्या सिद्धांता नंतर प्राप्त झाले.

सनातनवादी विस्तर सरणी नुसार प्रत्येक अर्थव्यवस्थेचा समतोल पुर्ण रोजगाराला झालेला असतो. त्याच पातळीला समतोल उत्पादन निश्चित होते.सनातनवादी सिद्धांताचे विविध पैलू स्पष्ट करता येतात.

■ से यांचा बाजार पेठेचा नियम :

Say's law of market.

से यांचा बाजार नियम परंपरागत किंवा सनातनवादी अर्थ शास्त्रातील मध्येवर्ती संकल्पना आहे. हा नियम म्हणजे सनातन वादी अर्थशास्त्राचा गाभा आहे. म्हणजेच सनातान वाद्यांची विचार सरणी से यांच्या बाजारपेठ विषयक नियमावर च आधारलेली आहे. १९ व्या शतकातील फ्रेंच अर्थशास्त्रज्ञा जॉन बाष्टीस्ट से (I.B.Say) यांनी आपल्या Traited Economix politique या ग्रंथामध्ये आपल्या सुप्रसिध्द नियम स्पष्ट केलेला आहे.

नियम : “इतर परिस्थिती कायम असतांना प्रत्येक वस्तुचा पुरवठा हा स्वतःची मागणी निर्माण करतो. ”

“Other thing being equal Every supply creates its own demand”

● गृहिते - Assumption :

१. बाजारात पूर्ण स्पर्धा असते.
२. कोणत्याही क्षेत्रावर सरकारी हस्तक्षेप मान्य नाही.
३. बचत आणि गुंतवणूक नेहमीच समान असतात. अल्प काळात असमानता आल्यास व्याजदरा द्वारे प्रस्तापित केली जाते.
४. सर्व उत्पन्न खर्च केले जाते.
५. किंमत व वेतन लवचिक असतात.
६. भांडवलशाही अर्थव्यवस्था असते.

सिध्दांताचे स्पष्टीकरण :

से यांच्या मते अर्थ व्यवस्थेच्या समतोल अवस्थेत मागणी = पुरवठा असतो. प्रत्येक व्यक्ती मिळालेले उत्पन्न पूर्णपणे खर्च करतात त्यामुळे प्रत्येक वस्तुचा पुरवठा आपोआप आपली मागणी निर्माण करतो.

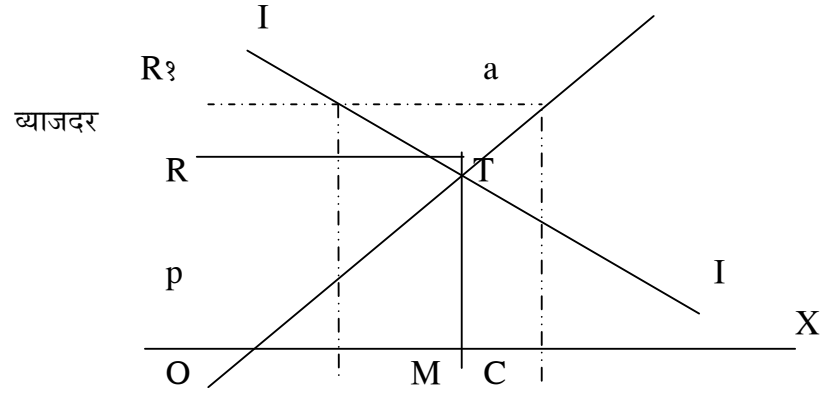
उदा. वास्तव अर्थ व्यवस्थेत A,B,आणि C या तीन प्रकारच्या वस्तुंची निर्मिती केली जाते. अशा परिस्थितीत A वस्तुंची खरेदी करण्यासाठी B आणि C वस्तुची किंमत म्हणून दिल्या जातील तर C वस्तुला खरेदीसाठी A आणि B वस्तु किंमत म्हणून दिल्या जातील आणि शेवटी मागणी = पुरवठा म्हणजेच प्रत्येक वस्तुचा पुरवठा स्वतःची मागणी निर्माण करते.

एखाद्या वस्तुला उत्पादनात वाढ झाल्यास त्या वस्तुची इतर वस्तुमध्ये किंमत कमी होईल. कमी झालेल्या किंमतीला वाढलेले नग आपोआप विक्री केले जातात.

वस्तु ऐवजी पैशाचा वापर केला जाते असेल तर त्यावेळेस देखील मागणी = पुरवठा होईल. उदा. १कोटी रु .चे उत्पादन झाल्यास उत्पादन घटकांना देखिल १ को. रु. उत्पन्न मिळेल. मिळालेले उत्पन्न पूर्णपणे खर्च केले जात असल्याने प्रत्येक वस्तुचा पुरवठा स्वतःची मागणी निर्माण करेल.

से यांच्या मते उपभोग क्षेत्रा प्रमाणे भांडवली क्षेत्रामध्ये देखील मागणी = पुरवठा असतो. भांडवली वस्तुचा पुरवठ्यातून बचत निर्माण होते तर भांडवली वस्तुच्या मागणी तुन गुंतवणूक भांडवली वस्तुची मागणी = पुरवठा असल्यास बचत = गुंतवणूक असते. आचकाळात असमतोल निर्माण झाल्यास व्याजदरात बदल करून पुन्हा समतोल प्रस्तापित करता येतो.

बचत हि व्याजदराच्या दिशेने बदलते तर गुंतवणूक व्याजदराच्या व्यस्त दिशेने बदलते. ज्या ठिकाणी बचत = गुंतवणूक असते. त्या ठिकाणी पूर्ण रोजगार प्रस्तापित होतो.

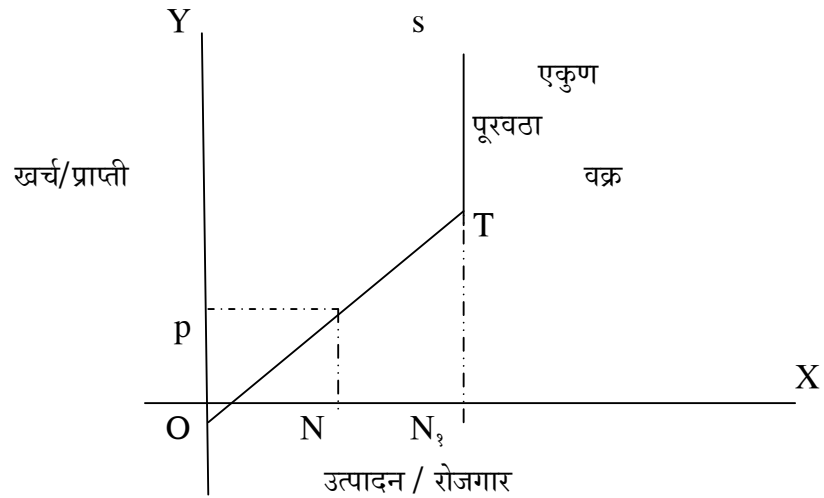

वरील आकृतीत E बिंदुत बचत = गुंतवणूक आहे. म्हणून OR समतोल व्याजदर तर OM रोजगार निश्चित होतो आचकाळात बचत = ac गुंतवणूक = bc म्हणजेच बचत > गुंतवणूक झाल्यास व्याजदर OR , वरून कमी केल जाईल. त्यामुळे वाढलेली बचत कमी होऊन कमी झालेली गुंतवणूक वाढू लागेल. आणि शेवटी E बिंदुत पुन्हा बचत = गुंतवणूक होऊन पूर्ण रोजगार प्रस्तापित होईल.

■ **समग्र पुरवठा वक्र : Aggregate supply Curve**

सनातन वाद्यांच्या मते अर्थव्यवस्थेत पूर्ण रोजगार असतो. या परिस्थितीत उपभोग्य वस्तुचा पुरवठा आणि भांडवली वस्तुचा पुरवठा केला जात असतो. उत्पादकांनी बाजारात विक्रीसाठी आणलेल्या सर्व वस्तु व सेवा म्हणजेच एकुण पुरवठा असतो. वस्तु विनिमय पध्दतीत प्रत्येकजण काहिंना काहितरी उत्पादन करत असतात. आपल्या जवळील वस्तुचा पुरवठा करून त्या बद्दल्यात दुसऱ्यानेही पुरवठा करावा अशी अपेक्षा असते. मौद्रिक अर्थव्यवस्थेत एका बाजूला मागणी असते. त्यामुळे तेवढा एकुण पुरवठा आपोआप निर्माण होतो.

एकुण पुरवठा मागणीच्या तुलनेत कमी होऊ शकत नाही. समजा, देशातील उत्पादन क्षमता वाढली तर वस्तुचा पुरवठा वाढतो. जास्त वस्तु विक्रीसाठी येतील. त्यामुळे वाढलेला पुरवठा आपोआप विक्री होईल. जो पर्यंत अर्थव्यवस्थेत उत्पादन घटक बेकार असतात तो पर्यंत काही उत्पादकांना नफा प्राप्त होईल म्हणून ते उत्पादन वाढवितात. आणि शेवटी पूर्ण रोजगार निर्माण होईल. त्यानंतर मात्र एकुण पुरवठ्यात वाढ होवु शकत नाही.

वरील आकृतीत OTS हा एकुण पुरवठा वक्र आहे. OT पर्यंत अपुर्ण रोजगार शिल्लक असतो म्हणून उत्पादन आणि रोजगार मध्ये वाढ होत जाते. परंतु OM उत्पादन पूर्ण रोजगाराती आहे. म्हणून त्यानंतर उत्पादनात वाढ होऊ शकत नाही. त्यामुळे T बिंदु नंतर एकुण पुरवठा वक्र Y अक्षास समांतर होत जातो.

■ चलन संख्यामान सिध्दांत एक समग्र मागणी दृष्टीकोन :

The Quantity Theory of money as a Theory of Aggregate demand.

पैशाचे मुल्य ठरविण्यासाठी चलन संख्यामान सिध्दांताची मांडणी करण्यात आणि फिशर यांच्या मध्ये प्रमाणशिर संबंध असतो. म्हणून त्यांनी आपला सिध्दांत पुढील प्रमाणे दिलेला आहे. “इतर परिस्थिती कायम राहत असल्यास अर्थव्यवस्थेतील पैशाचा पुरवठा दुप्पट झाल्यास वस्तुच्या किंमती दुप्पट होतात.”

या सिध्दांतासाठी त्यांनी एक विनिमय समिकरण स्पष्ट केले. $MV = PT$

(m = पैशाचा पुरवठा , v चलन वेग , P = वस्तुची किंमत , T = वस्तु व सेवांची व्यवहार संख्या)

या समिकरणातील v आणि t कायम असतांना ज्या दिशेने m मध्ये बदल होईल त्याचदिशेने p मध्ये देखील बदल होईल .

नाणे बाजारात चलन संख्यामान सिध्दांत हा वस्तुची किंमत ठरवितो.

$$MV = PT = PQ$$

Mv म्हणजे पैशाचा पुरवठा तर pt/pq म्हणजे पैशाची मागणी म्हणून चलन विषयक सिध्दांत हा समग्र मागणीचा दृष्टीकोण आहे. वस्तु विनिमयाच्या पध्दतीत वस्तुचा पुरवठा आणि वस्तुची मागणी सारखीच असते. असे वॉलरा यांनी स्पष्ट केलेले आहे. केम्ब्रिज सिध्दांत नुसार पैशाचे मुल्य हे पैशाच्या मागणीवर अवलंबून असेल. पैशाची मागणी हि व्यक्ती स्वतःजवळ रोख स्वरूपात ठेवण्यासाठी करतात. त्यामुळे मागणीत वाढ झाल्यास उपभोग खर्च कमी होतो. त्याचा परिणाम वस्तुंच्या किंमती देखील कमी होवू लागतात. म्हणून के. म्ब्रिज दृष्टीकोणानुसार पैशाची मागणी व वस्तुची किंमत या दोष घटकात व्यस्त संबंध असतो.

परंतु प्रथम दर्शनी फिशर आणि केम्ब्रिज सिध्दांत वेगवेगळे असले तरी दोन्ही दृष्टीकोन एकच आहेत म्हणून चलन संख्यामान सिध्दांत हा समग्र मागणीचाच दृष्टीकोन आहे असे म्हटले जाते.

फिशर दृष्टीकोन	केम्ब्रिज यांचा मागणी दृष्टीकोन
$V = \frac{1}{K}$	$K = \frac{1}{V}$
$M\left(\frac{1}{K}\right) = PT$	$M = \frac{1}{V} = PT$
$M = (K)PT$	$M(V) = PT$
$M = KPT$	$MV = PT$

वरील समिकरणा वरून समिकरण हे मागणी दृष्टीकोन तर केम्ब्रिज समीकरण हे पुरवठा दृष्टीकोण दर्शविते. म्हणून चलन संख्यामान सिध्दांत हा एक समग्र मागणीचा दृष्टीकोण आहे हे सिध्द करता येते.

२.१.४. श्रमबाजार

श्रमबाजारात रोजगारातील समतोल हा श्रमाची मागणी आणि श्रमाच्या पुरवठ्या करून ठरविला जातो. श्रमाच्या मागणी- पुरवठ्या वरून उत्पादन फलन निश्चित होते. उत्पादन फलन हे रोजगार , भांडवल, तांत्रिक बदल या सारख्या घटकावर अवलंबून असते.

$$Q = T (N, K, T)$$

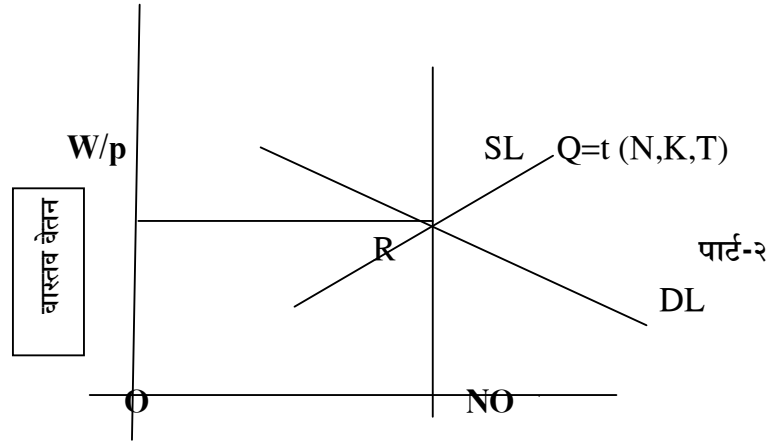
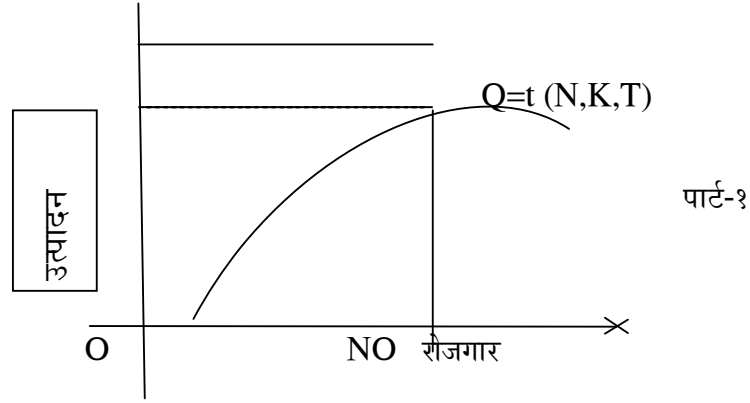
Q=उत्पादन

N=रोजगार

K=भांडवल

T=तांत्रिक बदल

वेतन आणि रोजगार निश्चिती पुढील आकृतीद्वारे दर्शविता येते.

आकृतीच्या पहिल्या विभागात उत्पादन करून दर्शविले आहे. तर दुसऱ्या विभागात श्रमाच्या मागणी पुरवठ्याच्या समतोलाने N_0 रोजगार निश्चित होतो. तर w/p हा वेतन दर निश्चित होतो. सिमांत उत्पादकत आणि वास्तव वेतन समान असते.

$$Q/N = W/P$$

$$Q = t(N, K, T)$$

$$DL = t(W/p)$$

$$SL = t(w/p)$$

$$Q/N = w/p$$

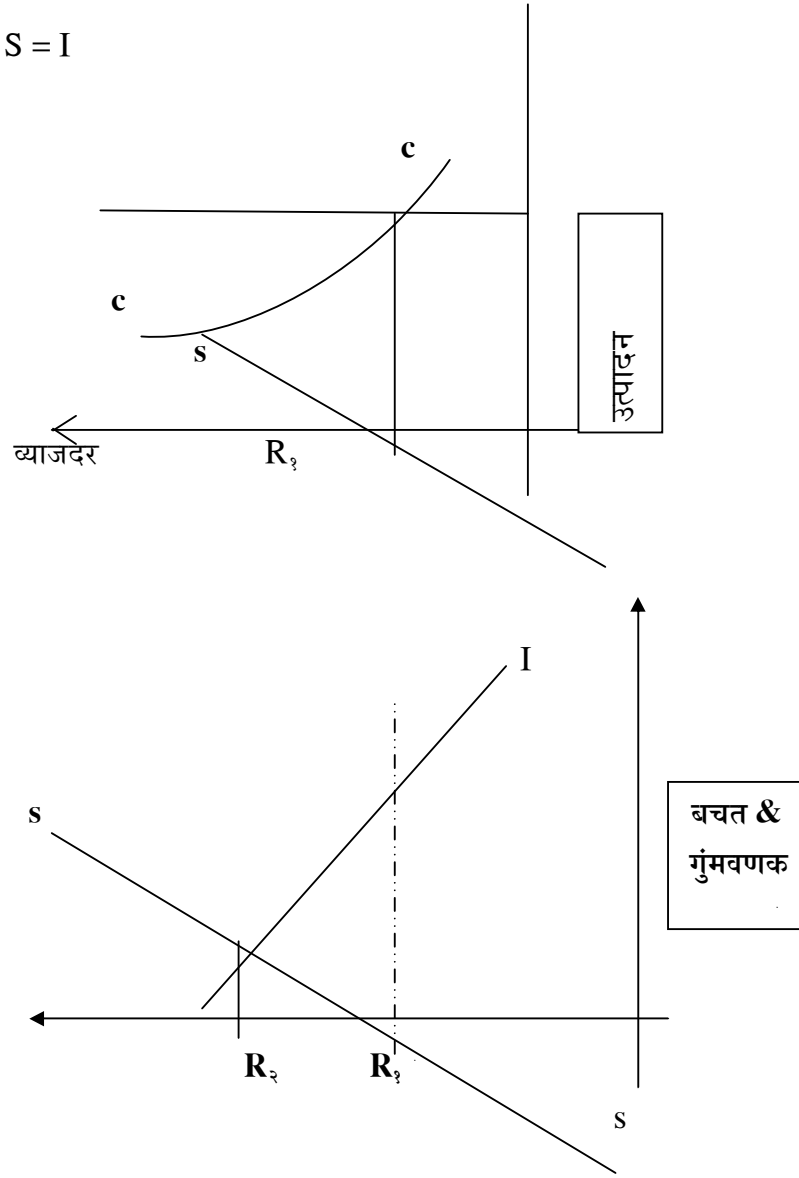
$$DL = SL$$

■ वस्तु बाजार Product Market

वस्तुबाजारात बचत - गुंतवणूकीतील समानता दर्शविली जाते. हाच समतोल समग्र मागणी = समग्र पुरवठा दर्शवितो. सनातनवाद्यांच्या मते बचत आणि गुंतवणूक समान असतात. त्यांच्यातील समानता व्याजदरा मार्फत प्रस्थापित होते.

$$S = t(R) \text{ आणि } I = t(K)$$

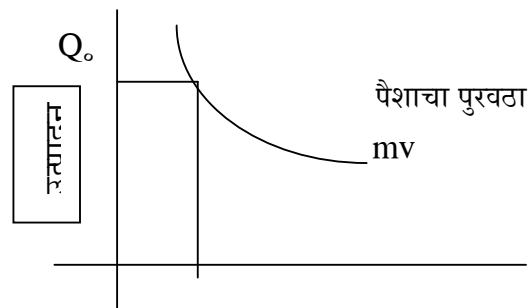
म्हणून $S = I$

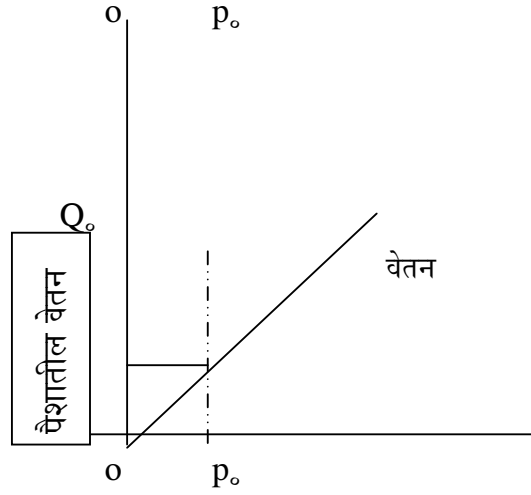

आकृतीच्या वरच्या भागात व्याजदर आणि बचत यांच्यात सरळ संबंध आहे तर व्याजदर आणि उपभोग यांच्यात व्यस्त संबंध आहे. तर आकृतीच्या खालच्या भागात बचत गुंतवणूकीतील समतोला द्वारे व्याजदर निश्चिती दर्शविली आहे.

■ **मौद्रिक बाजार Money Market**

मौद्रिक बाजारात पैशाचा पुरवठा आणि पैशाची मागणी समान असते. या समतोला ला उत्पन्न आणि किंमत निर्धारित होतात.

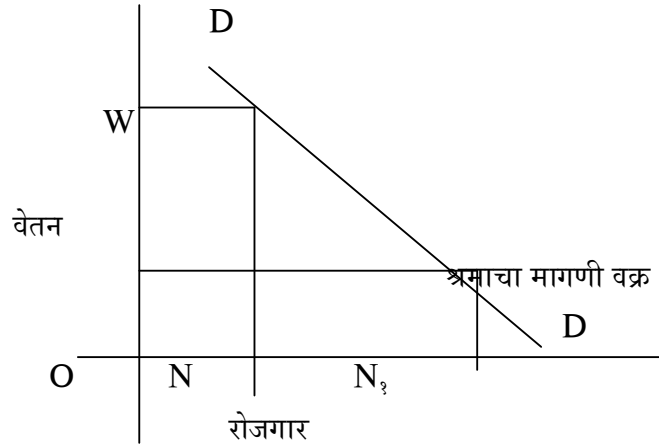

२.२.२ वेतन आणि किंमतीतील लवचिकता आणि ताठरता

The Rigidities, flexibility in price & Images

सनातन वादी पूर्ण रोजगाराचा सिध्दांत हा वेतन आणि किंमत धोरणातील लवचीकतेवर आधारलेला आहे. एकुण उत्पादन खर्चा मध्ये खंड, वेतन, ब्याज आणि नफा हे उत्पादन घटकांचे मोबदले समाविष्ट होतात. त्यापैकी श्रमिकाला दिले जाणारे वेतन या मोबदल्याचा हिस्सा सर्वाधिक असतो.

म्हणून जर अर्थव्यवस्थेत वेतनाचे दर लवचिक असतील तर वेतन कपात करून पूर्ण रोजगार प्रस्तापित करता येतो. कारण अधिक वेतन दन असल्यास कमी रोजगार निर्माण होईल. उलट वेतनाचे दर कमी असल्यास रोजगार संख्या वाढण्यास मदत होते. हे श्रमाच्या मागणी वक्रा द्वारे दर्शविता येते.

आकृतीत दर्शविल्या प्रमाणे श्रमाचा वक्र ऋणात्मक उताराचा असतो. वेतनाचा दर OW वरून ON_3 पर्यंत कमी केल्यास रोजगाराची संख्या ON ऐवजी ON_3 पर्यंत वाढते.

म्हणून वेतनाचे दर लवचिक असावे असे सनातन वाद्याचे मत होते. वेतनाचा परिणाम उत्पादन खर्चावर होत असतो त्यामुळे किंमत पातळीत देखील बदल होतो. उदा. वेतन दर कमी केल्यास वस्तुचा उत्पादन खर्च कमी होतो. त्यामुळे आपोआप किंमत देखील कमी होतात. मागणीला नियमा प्रमाणे किंमत कमी झाल्याने मागणीमध्ये पुर्वीपेक्षा वाढ होईल. वाढलेली मागणी पूर्ण करण्यासाठी बेकार घटकांना काम उपलब्ध होईल. त्यामुळे अर्थ व्यवस्थेत पूर्ण रोजगार निर्माण होण्यास मदत होईल. त्यामुळे वेतन आणि किंमती लवचिक असाव्या असे सनातनवादी मत होते.

- वेतनातील ताठरता Wage Rigidity

केन्स यांच्या मते वेतनाचे दर लवचिक असू शकत नाही. आधुनिक काळात मालक वर्गाच्या तुलनेत कामगारांची सौदाशक्ती जास्त आहे. प्रत्येक श्रमीक संघटीत झालेले आहेत. म्हणून ते त्यांच्या सिमांत उत्पादन क्षमते पेक्षा जास्त वेतनाची अपेक्षा करतात. त्यामळे वेतन कपात शक्य नसते.

एखाद्या उद्योजकाने वेतन कपात केली तर त्याला संप टाळेबंदी घेराव मोर्चा यासारख्या विघातक बाबींना सामोरे जावे लागते.

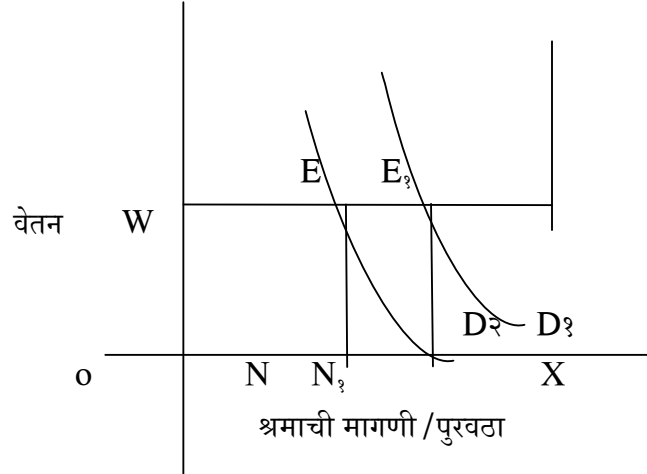
केन्स यांच्या मते वेतनदरात कपात केल्यास पुर्ण रोजगारा ऐवजी अपुर्ण रोजगार निर्माण होतो. कारण अर्थव्यवस्थेतील सर्वात जास्त उपभोग खर्च करणारा वर्ग म्हणून श्रमिकांकडे बघितले जाते. जर श्रमिकांच्या वेतनात कपात केली तर उपभोग खर्च कमी होईल. त्याचा मागणीवर व पर्यायाने रोजगारावर परिणाम होईल. म्हणून वेतनाचे दर लवचिक ऐवजी ताठर असतात.

वेतनातील ताठरता म्हणजे श्रमाच्या मागणी मध्ये बदल झाला तरी पुरवठ्यात बदल करता येत नसेल तर एकाच वेतनदरावर काम करावे लागते त्याला वेतनातील ताठरता असे म्हणतात.

म्हणजेच वेतनदरात पाहिजे त्या प्रमाणात वाढ किंवा घट करता येत नसेल तर ताठर वेतन निर्माण होते. संघटित क्षेत्रामध्ये ताठर वेतनाची परिस्थिती निर्माण झालेली आहे. तर असंघटित क्षेत्रामध्ये श्रमिमांना त्यांच्या सिमांत उत्पादन क्षमते पेक्षा कमी वेतन दिले जात असते.

वेतन आणि किंमतीतील ताठरता केन्स यांनी पुढील आकृती द्वारे स्पष्ट केलेली आहे.

Y वेतनदरातील ताठरता

वरील आकृतीत WTS हा श्रमाचा पुरवठा वक्र आहे. श्रमाची मागणी (DL) व श्रमाचा पुरवठा यांचा समतोल E बिंदुत होवुन WO वेतन दर तर ON रोजगार निश्चिती होते. केन्स यांच्या मते श्रमाच्या मागणीत DL_2 पर्यंत वाढ झाल्यास मागणी वक्र उजव्या बाजूला स्थलांतरीत होतो. म्हणून E_2 नविन समतोल बिंदुत रोजगार संख्या ON_2 पर्यंत वाढते. परंतु वेतनाचा दर माल पूर्वी एवढाच म्हणजे OW असतो. यालाच ताठर वेतन असे नाव दिले जाते. WT या अंतराला केन्स प्रणिता मंदिचा प्रदेश असे नाव दिले जाते.

२.२.३ सनातनवादी सिध्दांताचे सुचितार्थ : Implications of the Classical Theory

जे. बी. से. यांच्या सनातनवादी बाजार पेट विषयक नियमातुन अनेक बाबी समोर आल्या. या सुचितार्थ वरुनच आर्थिक धारेणा विषयीची भुमिका स्पष्टपणे समजण्यास मदत झाली. से यांनी सुचविलेल्या मुख्य बाबी पुढील प्रमाणे आहेत.

१. अर्थव्यवस्था स्वयंचलित असते :

अर्थव्यवस्था स्वयंचलित असते त्यामुळे प्रत्येक आर्थिक तत्वाचे समायोजन आपोआप होते. उदा. पुरवठा या घटकात वाढ झाली तर मागणीही आपोआप वाढेल व दोघामध्ये समतोल निर्माण होईल . अर्थव्यवस्थेच्या परिचलनामध्ये किंवा क्रियाशिलते मध्ये सरकारने हस्तक्षेप करू नये असा से यांचा मुख्य सुचितार्थ होता.

२. अतिरिक्त उत्पादन असंभव असते:

से यांच्या मते अर्थव्यवस्थेत वार्षिक उत्पादन कितीही निर्माण झाले तरी एकूण वार्षिक मागणी पेक्षा जास्त उत्पादन वाढू शकत नाही. अर्थव्यवस्थेत जसजसे उत्पादन वाढत जाईल तसतसे उत्पादनाशी संबधीत घटकांचे उत्पन्न देखील वाढत जाईल. परिणामतः नविन मागणी निर्माण होईल. उत्पादित झालेले उत्पादन आपोआप विक्री केले जाईल.

३. सामान्य बेकारी अशक्य असते :

जर देशात काही प्रमाणात बेकारी अस्तित्वात असेल तर तो तात्पुरता स्वरूपाची असेल अशी बेकारी काही अस्थिर घटकांमुळे उद्भवली असेल तर कालांतराने ती आपोआप नाहीशी होईल.

४. बेकार घटकांना कामावर लवण्याचा खर्च आपोआप भरून निघतो:

अर्थव्यवस्थेत बेकार पडून असलेल्या घटकांना रोजगारामुळे ते निश्चितपणे वस्तु व सेवांच्या प्रमाणात वाढ करतात. म्हणून राष्ट्रीय उत्पादनाचा आकार वाढतो. म्हणून कामावरील घटकांना मोबदला देता येतो. त्यामुळे समाजाचे जीवनमान सुधारते.

५. मजुरी दरात कपात कडून बेकारी दुर होते. :

से यांच्या मते मजुरीचा दर वाढल्या मुळे बेकारी निर्माण होते. जर वेतनदरात कपात केली तर पुर्वीचे श्रमिक देखील नविन दर स्विकारतात त्यामुळे बेकारी दुर होण्यास मदत होते.

६. अर्थव्यवस्थेत लवचिकतेचे तत्व असते.:

से यांच्या मते आर्थिक प्रणाली स्वयंचलीत असते. सरकारी हस्तक्षेपा शिवाय अर्थव्यवस्थेचे कार्य सुरु असते. काही प्रमाणात अडथळे निर्माण झाल्यास ते आपोआप दुर होतात. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेचा समतोल आपोआप निर्माण होतो.

७. पैसा हा घटक निष्क्रिय असतो.:

से यांच्या मते पैसा केवळ विनिमय माध्यम म्हणून वापरला जातो. पैशाचा कोणत्याही घटकांवर परिणाम होत नाही. म्हणून पैसा महत्वाचा नसून वस्तु व सेवांचा प्रवाह महत्वाचा असतो.

२.२.४ सनातनवादी उत्पन्नाचा सिध्दांत आणि से यांच्या नियमावरील केन्स यांची टिका:

Kegbes` s Criticism of the say`s law and the classical theory of Income :

केन्स यांनी से यांच्या बाजारपेठ नियमावर दोन दृष्टिकोणातुन टिका केलेली आहे. एक म्हणजे उत्पादनाच्या दृष्टीकोणातुन केन्स यांनी से यांचा बाजार नियम व उत्पादनांचा सनातनवादी सिध्दांत पुणपणे अमान्य केलेले आहेत.

केन्स यांच्या टिकांचे स्पष्टीकरण पुढील प्रमाणे केले जाते.

केन्स यांच्या टिका

- पुरवठा - मागणी निर्माण करीत नाही.
- पुर्ण रोजगार नसतो
- वेतन कपात यशस्वी ठरत नाही

- सरकारी हस्तक्षेप आवश्यक
- बचत -गुंतवणूक नसते
- दीर्घ काळ
- पूर्ण स्पर्धा
- पैसा निष्क्रिय नसतो.

१. प्रत्येक पुरवठा स्वतःची मागणी निर्माण करित नाही :

केन्स यांच्या मते प्रत्येक वस्तुचा पुरवठा स्वतः ची मागणी निर्माण करू शकत नाही. कारण उत्पादन प्रक्रियेत उत्पादन घटकांना मिळणारे सर्व उत्पन्न खर्च होत नाही. त्यामुळे मागणीत कमतरता निर्माण होते. त्याचा परिणाम मागणी पेक्षा पुरवठा जास्त होवून अपूर्ण रोजगार निर्माण होतो.

केन्स यांच्या मते श्रीमंत व्यक्तीची उपभोग प्रवृत्ती कमी असते. तर बचत प्रवृत्ती जास्त असते. उलट गरीब व्यक्तींना खर्च करण्यायोग्य उत्पन्न मिळत नाही. म्हणून मागणी पुरवठ्यात समतोल निर्माण होत नाही.

२. अर्थव्यवस्थेत पूर्ण रोजगार नसतो :

परंपरागत रोजगार सिध्दांत नुसार अर्थव्यवस्थेचा समतोल पूर्ण रोजगार पातळीलाच होतो. अपूर्ण रोजगार किंवा बेकारी अपवादात्मक परिस्थितीतच आढळते.

केन्स यांच्या मते पूर्ण रोजगाराची परिस्थिती सामान्य नसून अपवादात्मक आढळते. भांडवलशाही अर्थ व्यवस्थेत पुर्ण रोजगार कधीच नसतो. अर्थव्यवस्थेचा समतोल पुर्ण ऐवजी अपूर्ण रोजगारालाच होतो.

३. वेतन कपातीचे धोरण यशस्वी ठरत नाही.:

सनातन वाद्यांच्या मते वेतन आणि किंमत लवचिक असतात. वेतनात कपात केल्यामुळे बेकारी दुर होण्यास मदत होते.केन्स यांच्या मते आधुनिक काळात कामगार संघटना प्रभावी असल्याने मजुरी मध्ये कपात करणे शक्य होत नाही. त्याचा परिणाम संप, आंदोलन, टाळेबंदी यासारखे दुष्परिणाम घडून येतील.सैध्दांतिक दृष्टीने वेतन कपात केल्यास त्यांची खरेदी शक्ती कमी होते. म्हणून प्रभावी मागणी कमी होईल. त्याचा परिणाम गुंतवणूक कमी होईल व पर्यायाने बेकारीत वाढ होईल म्हणून वेतन कपात शक्य होत नाही.

४. सरकारी हस्तक्षेप आवश्यक असतो :

सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते स्वयंचलीत बदलामुळे अर्थव्यवस्थेचा समतोल आपोआप प्रस्थापित होतो. त्यामुळे सरकारने कोणत्याही क्षेत्रावर हस्तक्षेप करू नये.

५. बचत =गुंतवणूक नसते.

सनातनवाद्यांच्या मते बचत आणि गुंतवणूक नेहमीच समान असतात. अल्पकाळात त्यांच्यात असमतोल निर्माण झाल्यास व्याजदरात बदल करून हा समतोल पुन्हा प्रस्थापित केला जातो.परंतु हि समानता केन्स यांना मान्य नाही. त्यांच्या मते बचत ही व्याजदरा ऐवजी उत्पन्नावर अवलंबून असते. तर गुंतवणुक नफा आणि तोट्यावर अवलंबून असते. म्हणून यादोन्ही घटकांत समानता असू शकत नाही.

६. दीर्घकाळ योग्य नाही.:

से यांच्या मते दीर्घकाळात मागणी पुरवठ्यात तसेच बचत - गुंतवणूकीत समानता निर्माण होऊन पूर्ण रोजगार निर्माण होतो.

परंतु केन्स यांचा दीर्घकाळावर विश्वास नव्हता कारण दीर्घकाळात प्रत्येक व्यक्ती मृत झालेली असते. म्हणून केन्स यांनी अल्पकाळासाठी रोजगार सिध्दांत मांडलेला आहे. सनातनवादी सिध्दांत अल्पकाळासाठी लागू होत नाही.

७. पूर्ण स्पर्धा :

से यांच्यामते अर्थव्यवस्थेत पूर्ण स्पर्धा असत. तसेच पूर्ण स्पर्धेच्या सर्व अटी पूर्ण होतात. परंतु केन्स यांच्या मते बाजारात कधीही पूर्ण स्पर्धा असत नाही. अपूर्ण स्पर्धेत सनातनवादी विश्लेषण मान्य होत नाही.

८. पैशाचे निष्क्रिय स्वरूप :

से यांनी आपला सिध्दांत वास्तव अर्थव्यवस्थेत स्पष्ट केलेला आहे. त्यांच्यामते पैसा हा निष्क्रिय घटक असतो. पैशाचा वापर फक्त विनिमयासाठी केला जातो. म्हणून उत्पन्न आणि खर्चात समानता निर्माण होते.

परंतु केन्स यांच्या मते व्यक्ती विनिमया बरोबरच सट्टेबाजीसाठी पैशाची मागणी करतात बदलत्या व्याजदराचा फायदा घेण्यासाठी व्यक्ती रोख स्वरूपात पैसा साठवितात त्याचा परिणाम उत्पन्न = खर्च होत नाही. म्हणून पैसा निष्क्रिय नसून सक्रिय घटक आहे.

२.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न :-

थोडक्यात उत्तरे लिहा :

१. से चा नियम सांगा
२. वेतन दर ताठरता म्हणजे काय ?
३. सविस्तर उत्तरे लिहा.
४. से यांचा बाजारविषयक नियम स्पष्ट करा.
५. सनातनवादी रोजगार सिध्दांतावरील केन्स यांच्या टिका स्पष्ट करा.
६. सनातनवादी स्थूल प्रतिमान स्पष्ट करा.

घटक -३
उत्पन्न आणि रोजगाराचा केन्सवादी सिद्धांत

अनुक्रमणिका

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ विषय विवेचन
 - ३.२.१ प्रभावी मागणीचे तत्व
 - ३.२.२ राष्ट्रीय उत्पन्नाची निर्मिती
 - ३.२.३ राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या समतोलावर परिणाम करणारे घटक
 - ३.२.४ उत्पन्न उपभोग आणि बचतीतील सहसंबंध
 - ३.२.५ गुंतवणूक फलन
- ३.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न
- ३.३ सारांश
- ३.५ पारिभाषिक शब्द
- ३.६ संदर्भसूची
- ३.७ सरावासाठी प्रश्न

३.० उद्दिष्टे :-

- १. रोजगार निर्मितीचे प्रभावी मागणीचे तत्व स्पष्ट करणे.
- २. बचत-गुंतवणूक समानतेचा राष्ट्रीय उत्पन्नावरील परिणाम गणिती माध्यमाने सिद्ध करणे.
- ३. सार्वजनिक खर्च आणि कराचे दर यांचा परिणाम विचारात घेणे.
- ४. उपभोग प्रवृत्तीचे वेगवेगळे दृष्टीकोन अभ्यासणे.
- ५. भांडवल गुणक प्रवेग यांची माहिती देणे.

३.१ प्रस्तावना :-

सनातनवादी सिद्धांताचा पगडा सर्वच अर्थव्यवस्थांवर होता. परंतू, १९२९ च्या जागतीक महामंदीमुळे संपूर्ण जगासमोर नविन संकट उभे राहिले. किंमती वेगाने कमी होत होत्या. परंतू, मागणी कमी होत होती. बेकारची अरिष्ट कमालीचे जाणवत होते. अशा परिस्थितीत सनातनवादी विचारधारा पूर्णपणे अपयशी ठरली.

या आर्थिक संकटावर मात करण्यासाठी जॉन मेनार्ड केन्स यानी १९३३ मध्ये आपल्या लिखाणास सुरुवात केली आणि १९३६ मध्ये एक ग्रंथ प्रकाशित केला. त्यालाच केन्स यांचा 'उत्पन्न रोजगार विषयक सिद्धांत' असे नाव देण्यात आले. या ग्रंथाचे नाव त्यांनी "The General Theory of Employment Interest and Money" या स्वरूपात प्रकाशित केले.

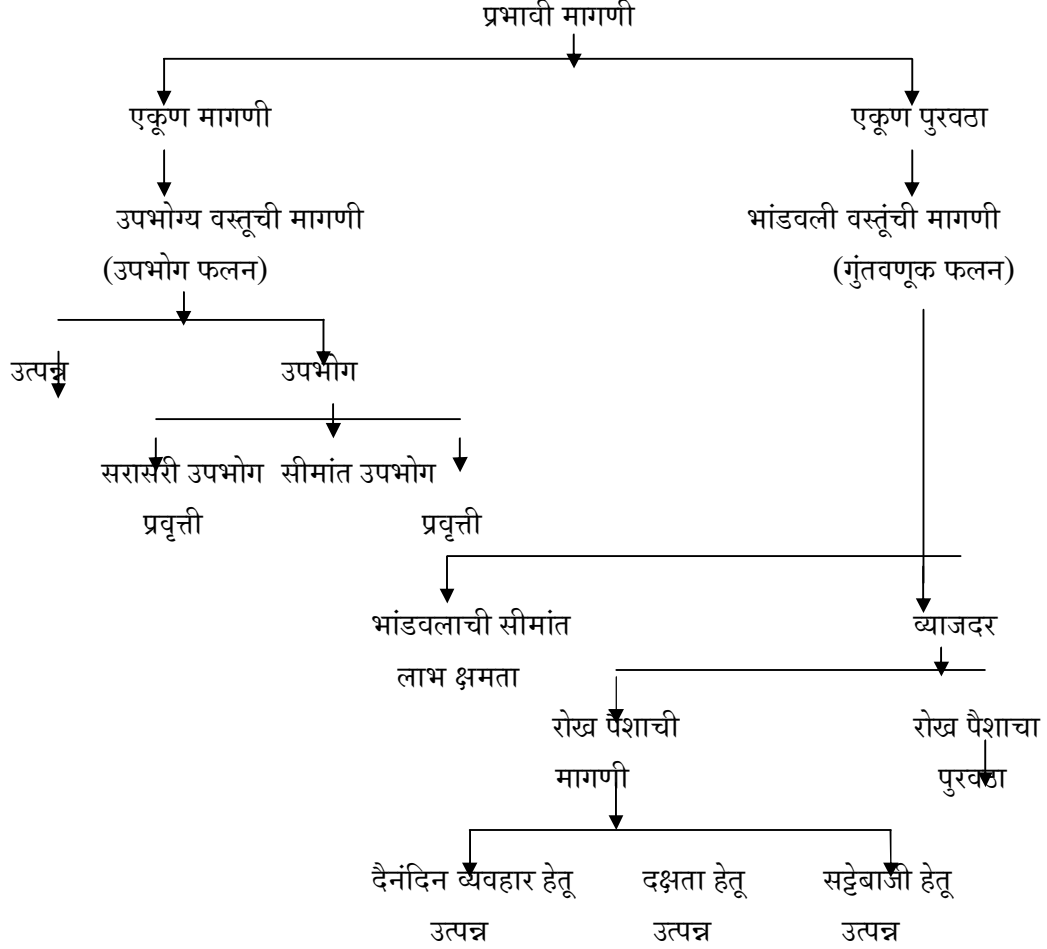
प्रस्तुत प्रकरणात केन्स यांच्या प्रभावी मागणी, बचत, गुंतवणूक, सार्वजनिक खर्च, परकीय व्यापार इत्यादींचा राष्ट्रीय उत्पन्नावर कोणते परिणाम होतात त्या विषयी स्पष्टीकरण केलेले आहे.

३.२ विषय विवेचन :-

३.२.१ प्रभावी मागणीचे तत्व (Principal of Effective Demand) :-

केन्स यांनी आपले प्रभावी मागणीचे तत्व उत्पन्न रोजगार सिद्धांतामध्ये सविस्तरपणे मांडलेले आहे. या ग्रंथाने संपूर्ण अर्थव्यवस्थेचे लक्ष वेधून घेतले. सनातनील सिद्धांतावर टिका करून त्यांनी अल्पकाळासाठी नविन सिद्धांत मांडला त्यालाच प्रभावी मागणीचा सिद्धांत असेही नाव दिले जाते.

प्रभावी मागणीच्या तत्वाची रचना पुढील तक्त्याद्वारे स्पष्ट करता येते.

केन्स यांच्या मते, रोजगार पातळी प्रभावी मागणीवर अवलंबून असते. अर्थव्यवस्थेत मागणीतील कमतरतेमुळे बेकारी निर्माण होते. त्यामुळे पूर्ण रोजगार निर्माण करण्यासाठी मागणीत वाढ होणे अपेक्षित असते. मागणी मध्ये वाढ करणारे घटक प्रभावी ठरल्यास नियमीत मागणी पेक्षा नवीन मागणी जास्त असते. तिलाच प्रभावी मागणी असे नाव दिले जाते. प्रभावी मागणी ही एकूण मागणी आणि एकूण पुरवठा या घटकावर अवलंबून असते.

■ एकूण मागणी :-

केन्स यांच्या मते, अर्थव्यवस्थेतील सर्व उपभोक्त्यांच्या वैयक्तिक मागणीची बेरीज करून एकूण मागणी प्राप्त होते. एकूण मागणी म्हणजे उपभोग्य वस्तूंची एकूण मागणी आणि भांडवली वस्तूंची एकूण मागणी होय. ही मागणी किंमतीवर अवलंबून राहत नाही. तर, भिन्न रोजगाराला भिन्न मागणी असते. उत्पादकाने विक्री केलेले उत्पादन म्हणजे अपेक्षित उत्पन्न होय. त्यालाच एकूण मागणी असे म्हणतात. रोजगाराच्या भिन्न पातळ्यांना अपेक्षित उत्पन्न वेगवेगळे असते. रोजगाराची पातळी आणि एकूण मागणी यांना एकूण मागणी फलन (Aggregate Demand Function) म्हणतात.

एकूण मागणी फलन तक्ता

रोजगार पातळी (लक्ष)	एकूण मागणी (को.उ.)
००	५०
१०	१००
१५	१५०
२०	२००
२५	२५०

वरील तक्त्यात रोजगार शून्य असतांना जिवनावश्यक वस्तूंची मागणी करावीच लागते. त्यानंतर रोजगार संख्या १०-२०,२५ या प्रमाणे वाढत जातो. त्याप्रमाणे एकूण मागणी देखील १००,२००,२५० याप्रमाणे वाढत जाते. म्हणून एकूण मागणी वक्र डावीकडून वरच्या दिशेला जातो.

एकूण पुरवठा (Aggrgate Supply) :-

देशातील उत्पादकांनी केलेल्या सर्व उत्पादनाची बेरीज म्हणजे एकूण पुरवठा होय. रोजगार निर्मिती बरोबर वेतनाशिवाय इतर खर्च देखील उत्पादकाला करावे लागतात. या एकूण खर्चालाच पुरवठा किंमत (Supply Price) असे म्हणतात.

रोजगार संख्या वाढत जाते त्याप्रमाणे पुरवठा किंमत पर्यायाने एकूण पुरवठा देखील वाढत जातो. एकूण रोजगार आणि एकूण पुरवठा यांच्या एकत्रित पत्रकाला एकूण पुरवठा फलन असे म्हणतात.

एकूण पुरवठा फलन तक्ता

एकूण रोजगार (लक्ष)	एकूण पुरवठा (को.उ.)
००	५०
१०	७५
१५	१७५
२०	२००
२५	३००

वरील तक्त्यात रोजगार पातळीत वाढ होत गेल्यास एकूण पुरवठा देखील वाढत गेलेला दिसून येतो. १० लक्ष रोजगार असतांना ७२ को. उ. खर्च म्हणजे एकूण पुरवठा असतो.

■ प्रभावी मागणीचे निर्धारण (Determination of Effective Demand) :-

एकूण मागणी आणि एकूण पुरवठा या दोन्ही घटकांच्या समतोलारून प्रभावी मागणी निश्चित केली जाते. एकूण मागणीत वाढ होत गेल्यास अपेक्षित प्राप्ती देखील वाढत जाते. म्हणून रोजगार संख्या वाढविली जाते. परंतु, त्याचबरोबर रोजगार संख्या वाढत गेल्यास एकूण पुरवठ्याबरोबर पुरवठा किंमत किंवा खर्च देखील वाढत जातो.

म्हणून ज्याठिकाणी महत्तम प्राप्ती आणि किमान खर्च समान असतील किंवा एकूण मागणी-पुरवठा सारखाच असेल त्याठिकाणी समतोल होवून प्रभावी मागणी निश्चित होते. समतोल पातळीपेक्षा कमी रोजगार निर्मिती केल्यास अतिरीक्त प्राप्ती निर्माण होते. उलट समतोल पेक्षा जास्त रोजगार निर्माण केल्यास प्राप्ती पेक्षा खर्च जास्त होईल. म्हणून ज्याठिकाणी प्राप्ती = खर्च होईल तेथे अर्थव्यवस्थेचा समतोल होवून रोजगार निश्चिती केली जाते.

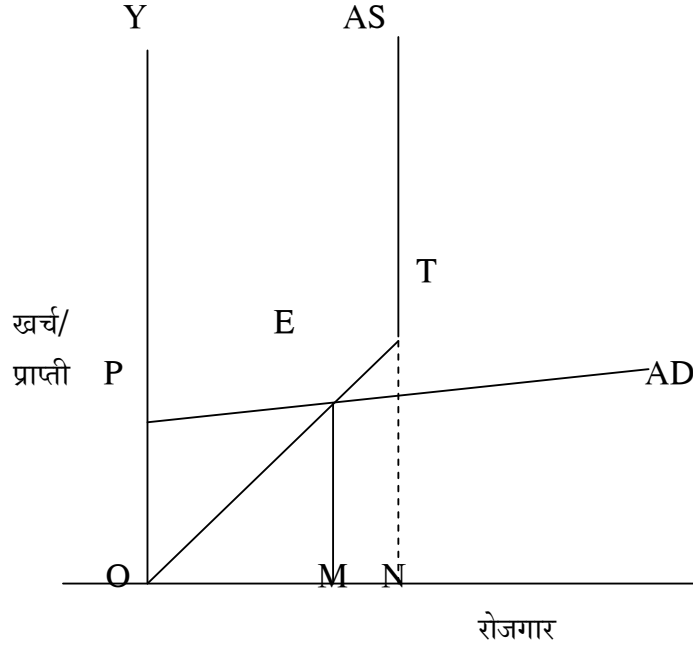
एकूण मागणी व पुरवठा यांचा समतोल पुढीलप्रमाणे दर्शविता येतो.

रोजगार निश्चिती

रोजगार पातळी (लक्ष)	एकूण मागणी (को.उ.)	एकूण पुरवठा (को.उ.)
००	५०	००
१०	१००	७५
१५	१५०	१७५
२०	२००	२००
२५	२५०	३००

वरील तक्त्यात रोजगार पातळी १० लक्ष असतांना एकूण प्राप्ती १०० को.उ. तर, एकूण खर्च ७५ को.उ. आहे. म्हणून रोजगार पातळीत वाढ केली जाईल. २५ लक्ष पर्यंत रोजगार वाढ केल्यास एकूण प्राप्ती २५० को.उ. तर, एकूण खर्च ३०० को.उ. आहे. म्हणून रोजगार संख्या कमी केली जाईल. शेवटी २० लक्ष रोजगार पातळीला एकूण मागणी, एकूण पुरवठा प्रत्येकी २०० को.उ. होईल म्हणजेच खर्च = प्राप्ती होवून अर्थव्यवस्थेचा समतोल होईल. अर्थव्यवस्थेत रोजगार शिल्लक असतांना, समतोल झालेला असतो. म्हणून केन्स यांनी या समतोलाला अपूर्ण रोजगारातील समतोल (Under Employment Equilibrium) असे नाव दिलेले आहे.

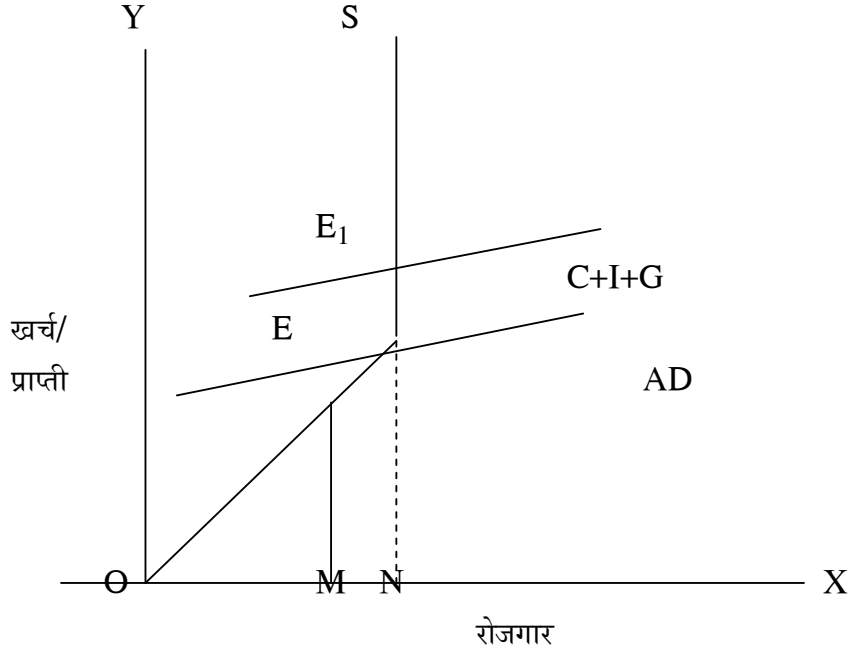
अपूर्ण रोजगारातील समतोल आकृतीद्वारे केन्स यांनी पुढीलप्रमाणे दर्शविलेला आहे.

वरील आकृतीत AD हा एकूण मागणी वक्र, तर AS हा एकूण पुरवठा वक्र आहे. एकूण पुरवठा वक्र व एकूण मागणी वक्र यांचा समतोल E बिंदूत होतो. म्हणून OM रोजगार पातळी निश्चित होईल. परंतू, प्रत्यक्षात ON ही एकूण रोजगार पातळी अस्तित्वात असते. म्हणून T बिंदू नंतर एकूण पुरवठा वक्र Y असल्यास समांतर होत जातो. MN रोजगार शिल्लक असतांना अर्थव्यवस्थेचा समतोल होतो. यालाच अपूर्ण रोजगारातील समतोल असे नाव दिले जाते.

पूर्ण रोजगारामधील समतोल प्रस्थापित होण्यासाठी केन्स यांच्या मते, प्रभावी मागणी मध्ये वाढ होणे आवश्यक असते. प्रभावी मागणी ही पुढीलप्रमाणे व्यक्त केली जाते.

प्रभावी मागणी = उपभोग खर्च + भांडवली खर्च + सरकारी खर्च अर्थव्यवस्थेतील उपभोग खर्चात वाढ झाल्यास उपभोग प्रवृत्ती वाढून प्रभावी मागणी वाढते. त्याचप्रमाणे भांडवली खर्चात वाढ झाल्यास भांडवली वस्तूंची मागणी वाढून प्रभावी मागणी वाढते. सरकारचा खर्च वाढल्यास समाजाचे उत्पन्न वाढते. त्यामुळे खर्चामध्ये वाढ होऊन मागणी देखील वाढते. प्रभावी मागणी वाढल्यास एकूण मागणी वक्र वरच्या दिशेला स्थलांतरीत होतो. त्यामुळे नवीन समतोल पातळीस पूर्ण रोजगार प्रस्थापित होईल.

वरील आकृतीत उपभोग खर्च भांडवली खर्च आणि सार्वजनिक खर्च यांच्यात वाढ झाल्यास एकूण मागणीतील C+I+G हा वरच्या बाजूस स्थलांतरीत होईल. म्हणून नवीन समतोल E₁ बिंदू होवून पूर्ण रोजगार प्रस्थापित होईल. यालाच केन्स यांच्या उत्पन्न व रोजगार दृष्टीकोन किंवा प्रभावी मागणीचा सिद्धांत असे नाव दिले जाते.

३.२.२ राष्ट्रीय उत्पन्नाची निश्चिती (Determination of National Income) :-

केन्स यांच्या उत्पन्न निश्चितीच्या सिद्धांतात अर्थव्यवस्थेतील निरनिराळ्या उत्पन्न निर्मितीच्या शक्ती विषय केलेल्या आहेत. त्यांच्या मते उत्पन्न निश्चिती ही एकतर बंदिस्त अर्थव्यवस्थेत किंवा खुल्या अर्थव्यवस्थेत झालेली दिसून येते.

एकूण राष्ट्रीय उत्पादन हे उत्पन्नाबरोबर असते. एकूण उत्पन्न हे एकूण खर्चाबरोबर असते.

एकूण खर्चाचे उपभोग खर्च, गुंतवणूक खर्च आणि सार्वजनिक खर्च असे तीन प्रकार केले जातात. म्हणून एकूण उत्पन्न किंवा प्रभावी मागणी ही तीन खर्चाला बेरजे बरोबर असते.

■ एकूण उत्पन्न आणि एकूण खर्च दृष्टीकोन (Total Income and Expenditure Approach) :-

केन्स यांनी आपल्या सिद्धांताचे निरनिराळे पैलू स्पष्ट केलेले आहेत. त्यापैकी उत्पन्न आणि खर्च दृष्टीकोन त्यांनी स्वतंत्रपणे मांडलेला आहे.

$$\text{उत्पादन} = \text{उत्पन्न} \quad O = Y$$

$$\text{उत्पन्न} = \text{खर्च} \quad Y = E$$

$$\text{खर्च} = \text{उपभोग} + \text{गुंतवणूक} + \text{सरकार} \quad E = C+I+G$$

$$\therefore \text{उत्पन्न} = \text{उपभोग} + \text{खर्च} + \text{सरकार} \quad Y = E$$

$$Y = C+I+G$$

सर्वप्रथम उत्पन्न निश्चितीसाठी खर्च दृष्टीकोन स्पष्ट केला जातो. त्यासाठी केन्स यांनी बंदिस्त अर्थव्यवस्थेतील उपभोग खर्च आणि भांडवली खर्च विचारात घेतलेला आहे.

$$Y = C + I$$

उपभोग खर्चाचे दोन प्रकार केले जातात.

१. स्वायत्त उपभोग खर्च (Co) :- उत्पन्नात बदल झाला तरी, उपभोग खर्च बदलत नाही तो स्वायत्त उपभोग खर्च असतो.
२. प्रेरित उपभोग खर्च (b) :- उत्पन्नात बदल झाल्यास उपभोग खर्च बदलत असतो तो प्रेरित उपभोग खर्च असतो. म्हणून

$$C = C_0 + bY \dots \quad i$$

उदा. $C_0 = 150, B = 5, I = 100$ तर, $Y = ?$

$$C = 150 + 5.Y$$

$$Y = C + I \dots \quad ii$$

$$Y = C_0 + bY + I$$

$$Y = 150 + 5.Y + 100$$

$$Y - 5Y = 250$$

$$Y = 500$$

म्हणून $C = 150 + 1/2 \times 500$

$$C = 400$$

$$500 = 400 + 100$$

$$500 = 500$$

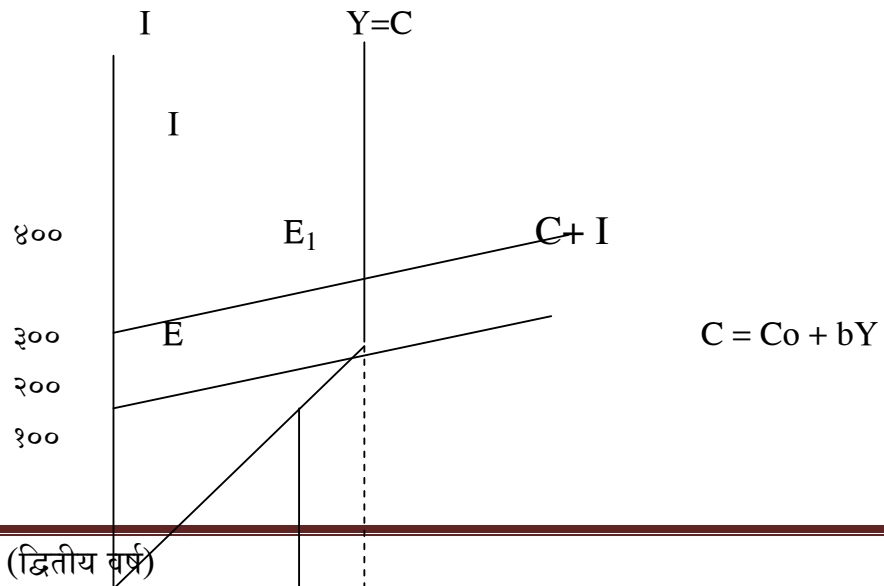
$$Y - C = S$$

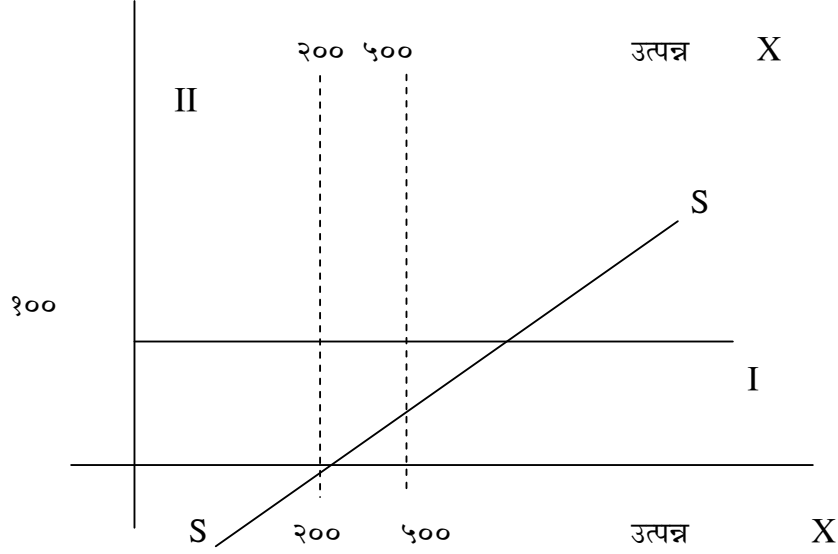
$$500 - 400 = 100$$

$$Y = C + I = C + S$$

$$500 = 400 + 100 = 400 + 100$$

वरील उदाहरणात एकूण मागणी आणि एकूण पुरवठा समतोल दिसून येतात. म्हणून समतोल उत्पन्न पुढील आकृतीद्वारे दर्शविता येते.

आकृतीच्या पाहिल्या विभागात स्वायत्त उपभोग खर्च १५० मानून $C_0 + bY$ हा उपभोग प्रवृत्तीचा वक्र काढलेला आहे. उत्पन्नामध्ये २०० वरून ५०० पर्यंत वाढ झाल्यास $C + I$ या वक्राद्वारे E_1 बिंदूत समतोल होतो. म्हणून $S = १००$ आणि $I = १००$ याप्रमाणे दुसऱ्या विभागात बचत गुंतवणूक समतोल होवून ५०० उत्पन्न निश्चिती होते.

■ **बचत-गुंतवणूक दृष्टीकोन (Saving and Investment Approach) :-**

केन्स यांच्या मते, बचत आणि गुंतवणूक नेहमीच समान असत नाही. आजकाळात एखाद्या उत्पन्न पातळीला या दोन्ही घटकात समानता आढळते. कारण, बचत हा घटक व्याजदराऐवजी उत्पन्नावर अवलंबून असतो. तर, गुंतवणूक ही व्याजदराप्रमाणे उत्पन्नावर (नफा-तोटा) अवलंबून असते. उपभोक्त्याला उत्पन्नातून उपभोग खर्च वजा जाता शिल्लक असणारा हिस्सा म्हणजे गुंतवणूक होय.

$$Y = C = S \dots \quad i$$

उत्पादकाच्या उत्पन्नातून उपभोग खर्च वजा जाता शिल्लक असणारा हिस्सा म्हणजे गुंतवणूक होय.

$$Y = C + S \dots \quad ii$$

वरील दोन्ही समीकरणे एकत्रीत केल्यास,

$$Y = C + S$$

$$Y = C + I$$

$$C + S = C + I$$

$$S = I$$

बचत गुंतवणूकीत समानता घडवून आणली जाते. वस्तू बाजारात एकूण मागणी आणि एकूण पुरवठा समान असतात. म्हणून उत्पन्न हे नियोजित उपभोग खर्च आणि नियोजित गुंतवणूकीबरोबर असते.

$$Y + C_p = I_p$$

(उत्पन्न Y हे नियोजित उपभोग C_p आणि नियोजित गुंतवणूकी I_p बरोबर असते.)

$$C_p = b(Y, r, A, \alpha)$$

(नियोजित उपभोग उत्पन्न, व्याजदर मालमत्तेचे वास्तव मुल्य आणि उत्पन्नाच्या विभाजनावर अवलंबून असते.)

$$I_p = b(Y, r)$$

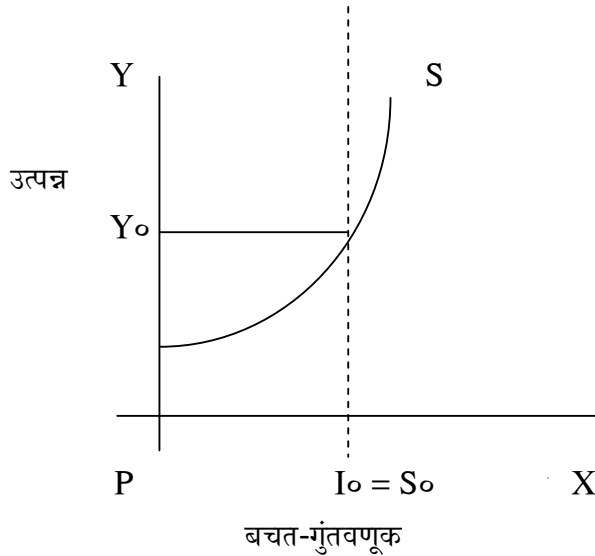
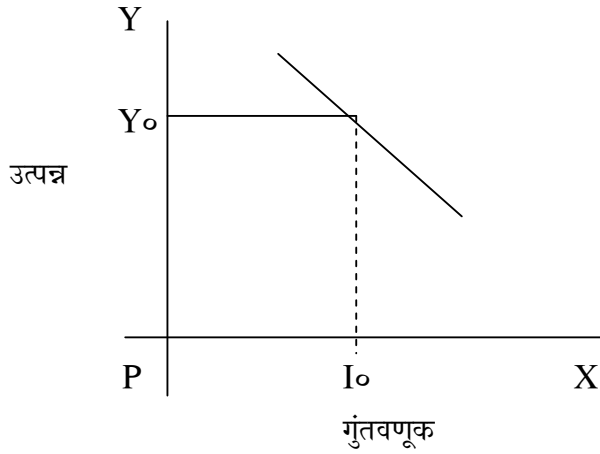
नियोजित गुंतवणूक ही उत्पन्न आणि व्याजदरावर अवलंबून असते.

$$S_p = b(Y, r)$$

तर नियोजित बचत ही उत्पन्न आणि व्याजदरावर अवलंबून असते म्हणून

$$S_p = I_p$$

नियोजित बचत ही नियोजित गुंतवणूकीबरोबर असते.

केन्स यांच्या मते, बचत-गुंतवणूक समान झाल्यास अर्थव्यवस्थेचा समतोल होईल. परंतू, पूर्ण रोजगार प्रस्तावित होईल असे नाही. तर, बचत-गुंतवणूकीचा समतोल हा अपूर्ण रोजगार पातळीला देखील होईल.

३.२.३ खालील घटकात बदल झाल्यास राष्ट्रीय उत्पन्न समतोलावर परिणाम :-

राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या समतोल अवस्थेत निरनिराळे घटक परिणाम करतात. आतापर्यंत उपभोग खर्च भांडवली खर्च याना अभ्यास केलेला आहे. त्यानंतर उत्पन्नातील बदल पुढील घटकाद्वारे स्पष्ट करता येतात.

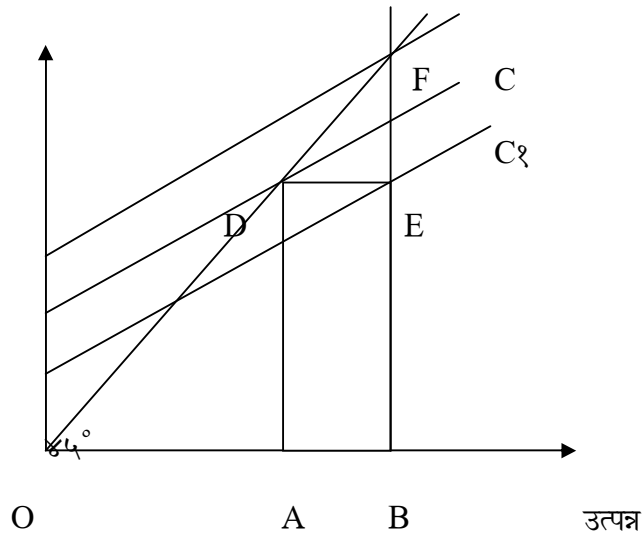
● **बचत-गुंतवणूक फलन :-**केन्स यांच्या मते, बचत हे उत्पन्नाचे फलीत असते. म्हणून $S = b(Y)$ तर, गुंतवणूक हे उत्पन्न आणि व्याजदराचे फलीत असते. म्हणून $I = b(Yr)$ जर, $S < I$ म्हणजेच बचतीपेक्षा गुंतवणूक जास्त असल्यास उत्पन्नात वाढ होणे कायदेशीर असते. उलट $S > I$ म्हणजेच गुंतवणूकीपेक्षा बचत जास्त झाल्यास उत्पन्नात घट केली जाते.

केन्स यांच्या मते नेहमीच $S = I$ हे आवश्यक असतेच असे नाही. कारण, बचत आणि गुंतवणूकीचा निर्णय घेणारे समाजात स्वतंत्र वर्ग असतात त्यामुळे या दोन्ही घटकात समानता असेलच असे नाही. बचत-गुंतवणूक यांच्यातील तुलनात्मक समानता व उत्पन्न निश्चिती दर्शविता येते. बचत-गुंतवणूक यांचा समतोल पातळीस Y_0 उत्पन्न निश्चिती होते. त्यापेक्षा कमी उत्पन्न पातळीला म्हणजे Y_1 या उत्पन्नाला बचत ही गुंतवणूकीपेक्षा कमी असते. याठिकाणी गुणकाचा प्रभावी परिणाम होवून राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होईल.

समतोलापेक्षा म्हणजेच Y_2 उत्पन्नाला बचत ही गुंतवणूकीपेक्षा जास्त आहे. म्हणून गुणकाचा प्रभाव कमी होवून उत्पन्नात घट होईल आणि शेवटी Y_0 हे उत्पन्न निश्चित होईल. राष्ट्रीय उत्पन्नाला निश्चितीमध्ये मुळ गुंतवणूकीत बदल झाला किंवा मुळ बचतीत बदल झाला तरी समतोल बदलून उत्पन्न निश्चिती बदलते.

बचत कायम असतांना गुंतवणूकीत वाढ किंवा घट झाल्यास उत्पन्नातील बदल बचत कायम असतांना मुळ गुंतवणूक II वक्र I^1I^1 झाल्यास उत्पन्नात Y_0 पासून Y_1 पर्यंत वाढ होते. उलट $I I_2$ पर्यंत कमी झाल्यास उत्पन्न Y_2 पर्यंत कमी होते. गुंतवणूक कायम असतांना बचतीत बदल झाल्यास उत्पन्नातील बदल

बचतीत वाढ झाल्यास S_1 , S_1 वक्राला समतोलात उत्पन्न Y_1 पर्यंत वाढल्यास होते. उलट S_2 , S_2 पर्यंत कमी झाल्यास Y_2 पर्यंत उत्पन्न वाढते.

वरील आकृतीत c हा कर आकारण्यापूर्वीचा तर c हा कर आकारणी नंतरचा उपभोग प्रवृत्ती आहेत.

$$DE (\text{Tax}) = EF (\text{Govt. Exp.})$$

$$AB (\text{उत्पन्नातील बदल AV}) = DE (T) = EF (G)$$

$$BBM = \frac{\Delta V}{\Delta G} = \frac{\Delta Y}{\Delta T} = १$$

समतोल अंदाजपत्रक गुणकाद्वारे राष्ट्रीय उत्पन्नातील बदलाचा अभ्यास सार्वजनिक खर्च आणि कर यांच्याद्वारे करता येतो.

४ परकीय व्यापार (Foreign Trade) :-

खुल्या अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्नाच्या समतोलामध्ये परकीय व्यापाराची भूमिका महत्वाची मानली जाते. यामध्ये प्रामुख्याने आयात-निर्यात व्यापाराचा सामावेश होतो. देशाच्या निर्यातीत वाढ होत असल्या परकीय चलनाचा साठा वाढून राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होते. उलट आयात व्यापारात वाढ झाल्यास परकीय चलन कमी होवून राष्ट्रीय उत्पन्न देखील कमी होते. परकीय व्यापाराचा परिणाम पुढील समीकरणाद्वारे दर्शविला जातो.

$$Y = C + I + G + (X-M)$$

$$X = \text{निर्यात} \quad M = \text{आयात}$$

जर $X > M$ असेल तर Y मध्ये वाढ होते. उत्पन्नामध्ये किती वाढ होईल यासाठी परकीय व्यापार गुणक (FTM) ही संकल्पना विचारात घेतली जाते.

निर्यातीत शेकडा बदल झाला असता उत्पन्नात शेकडा किती बदल होईल हे परकीय व्यापार गुणक दर्शवितो.

$$FTM = \frac{\text{अंतिम उत्पन्नातील बदल}}{\text{निर्यातीतील बदल}}$$
$$FTM = \frac{\Delta Y}{\Delta X}$$

परकीय व्यापार गुणक हा सिमांत आयात प्रवृत्ती (M) आणि बचत प्रवृत्ती (S) यांच्यावर अवलंबून असते

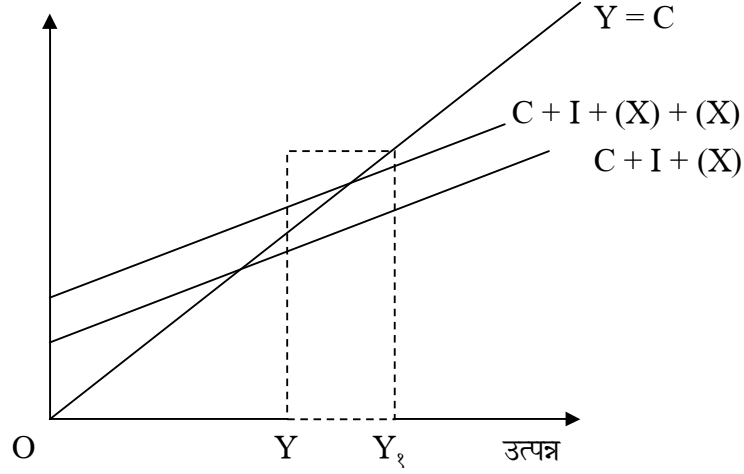
$$FTM = \frac{1}{M+S}$$

उदा. $M = १$ आणि $S = ३$

$$\text{तर } FTM = \frac{1}{.1 + .3} = २.५$$

जर निर्यात २० कोटी रुपयांनी वाढली तर अंतिम उत्पन्न हे $२० \times २.५ = ५०$ कोटी रुपयांनी वाढेल.

वरील विश्लेषण आकृतीद्वारे पुढील प्रमाणे आढळते.

वरील आकृतीत निर्यातीत बदल (ΔX) झाल्यास अंतिम उत्पन्नात (YY_1) देखील बदल होतो, त्याला रपरकीय व्यापार गुणक (FTM) असे म्हणतात.

अशा प्रकारे परकीय व्यापाराचा राष्ट्रीय उत्पन्नावर झालेला परिणाम स्पष्ट केलेला आहे.

३.२.४ उत्पन्न, उपभोग आणि बचतीतील सहसंबंध

(Income, Consumption & saving relationship) :-

केन्स यांनी आपल्या रोजगार विषयक सिध्दांतामध्ये उत्पन्न आणि उपभोग खर्च तसेच बचत या घटकातील संबंध स्पष्ट केलेला आहे. केन्स यांनी उपभोग खर्च आणि उपभोग प्रवृत्ती या घटकात सुध्दा पुरक असतो, असे स्पष्ट केलेले आहे. व्यक्तीच्या उत्पन्नाला जो खर्च केला जातो, त्याला उपभोग खर्च असे म्हणतात.

उदा. ५००० रु. उत्पन्न असतांना ४००० रु. खर्च केला जातो, याला उपभोग खर्च म्हणतात. परंतु एकाच व्यक्तीचे निरनिराळे उत्पन्न असतांना उपभोग खर्च देखील निरनिराळ असतो. त्या उत्पन्न आणि खर्चाच्या पातळ्यांना एकत्रीतपणे उपभोग प्रवृत्ती म्हणतात. उपभोग प्रवृत्ती $c=f(r)$ अशी दर्शविली जाते.

■ केन्स यांचा उपभोग प्रवृत्तीचा मानसशास्त्रीय नियम :-

Keynes Psychological Law of consumption

केन्स यांनी उत्पन्न आणि उपभोगे खर्च यांच्यातील संबंध स्पष्ट करण्यासाठी मानसशास्त्रीय नियम स्पष्ट केलेला आहे. त्यांच्या मते व्यक्तीच्या उपभोग खर्चावर त्या व्यक्तीच्या मानसिक किंवा व्यक्तीनिष्ठ घटकांचा प्रभाव पडलेला असतो. प्रत्येक व्यक्तीचा स्वभाव गुणधर्म भिन्न असतो, त्यामुळे दोन व्यक्तींमध्ये तुलना होवु शकत नाही. निरपेक्षदृष्ट्या एकाच व्यक्तीच्या उत्पन्नाचा त्या व्यक्तीच्या उपभोग खर्चावर परिणाम झालेला असतो.

केन्स यांचा नियम पुढील प्रमाणे मांडता येईल.

व्यक्तीच्या उत्पन्नात वाढ झाल्यास त्या व्यक्तीचा उपभोग खर्च देखील वाढतो परंतु जेवढी वाढ उत्पन्नात झालेली असते, तितकाच उपभोग खर्च वाढू न देण्याची मानसिक प्रवृत्ती असते.

यालाच उपभोग प्रवृत्तीचा मानसशास्त्रीय नियम असे नांव दिले जाते.

हा नियम उत्पन्न आणि खर्चाच्या आकडेवारीवरून पुढीलप्रमाणे स्पष्ट केलेला आहे.

अ.क्र.	उत्पन्न	उपभोग खर्च
१	१०००	६००
२	२०००	१०००
३	३०००	१५००
४	४०००	१८००
५	५०००	२०००

वरील तक्त्यात उत्पन्नात वाढ झाल्यास उपभोग खर्च देखील वाढलेला आहे. परंतु जेवढे उत्पन्न वाढले तितकाच उपभोग खर्च वाढलेला दिसत नाही.

उदा. उत्पन्न १००० रु. वरून २००० रु. वाढल्यास उपभोग खर्चात ६०० रु. वरून १००० रु. पर्यंत वाढ होते. म्हणजेच उत्पन्नातील वाढीच्या तुलनेत उपभोग खर्चातील वाढ कमी आहे. यालाच उपभोगाचा मानसशास्त्रीय नियम असे म्हणतात.

उत्पन्नातील बदल हा उपभोग खर्चातील बदलापेक्षा जास्त असतो परंतु उपभोग खर्चातील बदल हा कधीही शुद्ध बरोबर नसतो.

$$0 < \frac{\Delta C}{\Delta Y}$$

$$\Delta Y \dots \dots \dots (i)$$

उत्पन्नातील बदल आणि उपभोग खर्चातील बदलाचे गुणोत्तर हे शून्यापेक्षा जास्त असते परंतु ते एकापेक्षा कमी असते.

$$0 < \frac{\Delta C}{\Delta Y}$$

$$\Delta Y < 1 \dots \dots \dots (ii)$$

जर उत्पन्न आणि उपभोग खर्चातील बदल एकापेक्षा कमी असेल तर त्या बरोबर बचत हा घटक वाढत जातो. खर्चातील बदल आणि बचतीतील बदल यांची बेरीज उत्पन्नातील बदलाबरोबर असते.

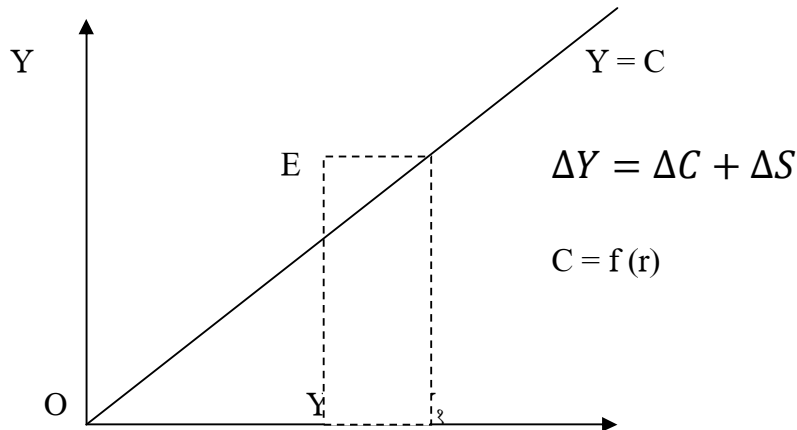
$$\therefore \Delta S + \Delta D = \Delta Y$$

$$\overline{0} < \frac{\Delta C}{\Delta Y} = 1$$

$$+ \Delta S$$

उत्पन्न हे खर्च आणि बचतीतील बेरजे बरोबर असते. उपभोग प्रवृत्तीचा नियम पुढील आकृतीने दर्शविला जातो.

$$\Delta V$$

वरील आकृतीत E बिंदु उत्पन्न = खर्च आहे. त्यानंतर मात्र उत्पन्नातील वाढी पेक्षा उपभोग खर्चातील वाढ कमी आहे. म्हणून बचत देखील वाढत जाते.

■ उपभोग प्रवृत्तीचे प्रकार

Types of Propensity to consume

सरासरी उपभोग प्रवृत्ती : Average Propensity to consume - APC उत्पन्न आणि उपभोग खर्चातील गुणोत्तरास APC असे म्हणतात.

$$APC = \frac{C}{Y} \quad \text{स.उ.प्र.} = \frac{\text{उपभोग खर्च}}{\text{उत्पन्न}}$$

उदा. १००० रु. उत्पन्न आणि ६०० रु. उपभोग खर्च असेल तर

$$APC = \frac{600}{1000} \quad APC = 0.6$$

सिमांत उपभोग प्रवृत्ती : Marginal Propensity to consume - MPC

उत्पन्नातील बदलाने उपभोग खर्चातील बदलाला भाग दिल्यास मिळणारे उत्तर म्हणजे MPC होय .

$$MPC = \frac{\Delta C}{\Delta Y} \quad \text{सि.उ.प्र.} = \frac{\text{उपभोग खर्चातील बदल}}{\text{उत्पन्नातील बदल}}$$

उदा. उत्पन्नात १००० रु. वरून २००० रु. वाढ झाल्यास उपभोग खर्चात ६०० रु. वसूल १००० रु. पर्यंत वाढ होते तर सिमांत उपभोग प्रवृत्ती

$$MPC = \frac{1000-600}{2000-1000} \quad MPC = 0.04$$

सरासरी बचत प्रवृत्ती : Average Propensity to save : APS बचत आणि उत्पन्नातील गुणोत्तरास APS असे म्हणतात.

$$APS = \frac{S}{Y} \quad \text{स.ब.प्र.} = \frac{\text{बचत}}{\text{उत्पन्न}}$$

उदा. १००० रु. उत्पन्नाला ४०० रु. बचत होत असल्यास

$$APS = \frac{400}{1000} \quad APS = 0.4$$

सिमांत बचत प्रवृत्ती : Marginal Propensity to save MPS

बचतीतील बदल आणि उत्पन्नातील बदलाच्या गुणोत्तरास सिमांत बचत प्रवृत्ती असे म्हणतात.

$$MPS = \frac{\Delta S}{\Delta Y} \quad \text{सि.ब.प्र.} = \frac{\text{बचतीतील बदल}}{\text{उत्पन्नातील बदल}}$$

उदा. १००० रु. वरून उत्पन्न २००० रु. झाल्यास बचत पातळी ४०० रु. वरून १००० रु. होत असल्यास

$$MPS = \frac{1000-400}{2000-1000} \quad MPS = 0.6$$

सिमांत उपभोग प्रवृत्ती आणि सिमांत बचत प्रवृत्ती यांची बेरीज एका बरोबर असते.

उत्पन्न (Y)	उपभोग (c)	APS	MPC	APS	MPS	बचत (S)
१०००	६००	०.६	-	०.४	-	४००
२०००	१०००	०.५	०.४	०.५	०.६	१०००
३०००	१५००	०.५	०.५	०.५	०.५	१५००
४०००	१८००	०.४५	०.३	०.५५	०.७	२२००
५०००	२०००	०.४	०.२	०.६	०.८	३०००

वरील तक्त्यात $APC + APS = १$ त्याच प्रमाणे $MPC + MPS = १$ याप्रमाणे उपभोग प्रवृत्तीतील बदल होत असतो.

■ अल्प आणि दिर्घकालीन उपभोग मुलक :-

Short - run and Long - run consumption function अल्पकालीन उपभोग मुलनांची संकल्पना केन्स यांनी मांडलेली आहे. त्यांच्या मते आज काळात उत्पन्न आणि उपभोग खर्च यांच्यातील संबंध प्रमाणशिर असू शकत नाही, त्यामुळे अल्प काळामध्ये MPC चे मुल्य १ पेक्षा कमी असते, म्हणूनच $MPC = १$ किंवा $MPC < १$ असते.

दिर्घकाळ मात्र बराच अवधी असतो. उत्पन्नात होत जाणारे चढ उतार आणि उपभोग खर्चातील बदल सरासरी सारखेच असतात. म्हणजेच उत्पन्न आणि खर्च या दोन घटकात प्रमाणशिर संबंध असतो. त्यामुळे $MPC = १$ असते तसेच दिर्घकाळात $MPC = APC$ असते.

■ अल्पकालीन उपभोगमुलन

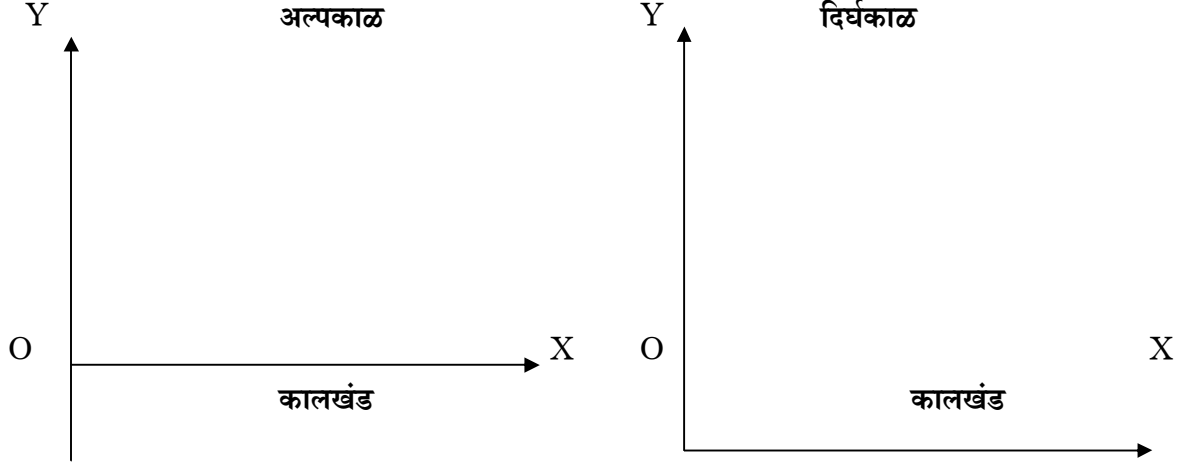
उत्पन्न	उपभोग खर्च	MPC
१०	०८	-
२०	१५	.७
३०	२०	.५
४०	२३	.३
५०	२५	.२

$MPC < १$

■ दिर्घकालीन उपभोग मुलन

उत्पन्न	उपभोग खर्च	APC	MPC
१०	०५	०.५	०.५
२०	१०	०.५	०.५
३०	१५	०.५	०.५
४०	२०	०.५	०.५
५०	२५	०.५	०.५

$APC = MPC$

पहिल्या आकृतीत अल्पकालीन उपभोग मुलन दर्शविले आहे. उत्पन्नातील बदल आणि उपभोग खर्चातील बदल अनियमित दिसून येतात म्हणून $MPC = 1$.

तर दुसऱ्या विभागात दिर्घकालीन प्रवृत्ती आहे. उत्पन्न आणि खर्चातील सरासरी बदल सारखाच आहे, म्हणून $MPC = 1$ आढळून येते.

- उपभोग प्रवृत्तीचे निर्धारक
 - उत्पन्न
 - उत्पन्नाचे विभाजन
 - उपभोग्य वस्तुचा साठा
 - किंमत
 - आकस्मित फायदे-तोटे
 - व्यक्तीच्या अपेक्षा

■ उपभोगाचे सिद्धांत :-

Theories of Consumption

१) निरपेक्ष उत्पन्न सिद्धांत Absolute Income Theory

निरपेक्ष उत्पन्न दृष्टिकोन जे.एम.केन्स यांनी स्पष्ट केले आहे. त्या अगोदर हॉबिन आणि स्मिथ यांनी देखील या दृष्टिकोनाचे समर्थन (Drift Hypothesis) द्वारे केले होते. निरपेक्ष दृष्टिकोन म्हणजे उपभोग खर्चातील वाढ ही नेहमी उत्पन्नातील वाढीपेक्षा कमी असते. म्हणजेच उत्पन्नातील वाढी बरोबर सरासरी उपभोग प्रवृत्ती APC घटक जाते. म्हणून उत्पन्न आणि उपभोग खर्चातील संबंध अप्रमाणशिर असतो. स्मिथ यांनी १९३५-३६ मध्ये अमेरिकेतील विभिन्न उत्पन्न गटातील कुटूंबाचा अभ्यास केला. युध्दोत्तर काळातील आकडेवारीता आधार घेवून संशोधन केले. परंतू त्याला संपत्तीचा परिणाम (wealth effect) म्हणून संबोधले गेले.सायमन कुसनेट यांनी १८६९-१९२९ या काळातील उत्पन्न आणि खर्चाचा अभ्यास केला. त्यांनी देखील उत्पन्न आणि खर्चात अप्रमाणशिर संबंध स्पष्ट केला. उत्पन्नखर्चातील अप्रमाणशिर संबंधासाठी पुढील घटक स्पष्ट केले जातात.

a) नागरिकरण :- सध्याच्या परिस्थितीत नागरिकरण हा महत्वाचा घटक आहे. बहुसंख्य व्यक्ती ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे स्थलांतरीत होतात, म्हणून ग्रामीण भागाच्या तुलनेत त्यांचा शहरी भागात उपभोगावर खर्च वाढतो म्हणून शहरी विभागातील MPC ही ग्रामीण विभागाच्या MPC पेक्षा जास्त असते.

b) **टिकाऊ वस्तु :-** व्यक्ती सध्या टी.व्ही., गाडी, एअर कंडीशनर यासारख्या चैनिच्या वस्तूवर खर्च जास्त करतात. म्हणुन उत्पन्न खर्चात अप्रमाणशिर संबंध दिसून येतो.

c) **संपत्ती :-** व्यक्तीच्या उपभोग खर्चात वाढ होणाऱ्या घटकात व्यक्ती संपत्तीचा विस्तार हा मावला जातो. अनेक कुटूंबे संपत्तीच्या खर्चामध्ये वाढ करीत असतात.

d) **वृद्ध लोकसंख्या:-** दिर्घ काळात प्रत्येक देशाच्या लोकसंख्येत वयोवृद्ध व्यक्तींची संख्या बदलत असते, वृद्ध व्यक्तीचे उत्पन्न कमी असते परंतु उपभोग खर्च जास्त असतो.

वरील घटकामुळे उत्पन्न आणि खर्च यांच्या अप्रमाणशिर संबंध असतो यालाच निरपेक्ष उत्पन्न सिध्दांत असे नांव दिले जाते.

टिका :-

निरपेक्ष दृष्टिकोनावर पुढील टिका करण्यात आलेल्या आहेत.

1. निरपेक्ष उत्पन्न दृष्टिकोणात युक्त निरपेक्ष उत्पन्नाचा उपभोग खर्चावरील परिणाम स्पष्ट केलेला आहे. परंतु सापेक्ष किंवा कायमस्वरूपी उत्पन्नाचा परिणाम विचारात घेतलेला नाही.
2. निरपेक्ष तत्व उत्पन्न आणि उपभोग खर्चातील अप्रमाणशिर संबंध स्पष्ट करते. परंतु बऱ्याच व्यक्ती या दोन्ही घटकांमध्ये प्रमाणशिर संबंध ठेवण्यास महत्त्व देतात. ज्याचा उल्लेख या तत्वामध्ये केलेला नाही.
3. या तत्वामध्ये अचानक झालेल्या धन लाभ किंवा तोटा याचा उपभोग खर्चावर कोणता परिणाम होतो, याचे स्पष्टीकरण केलेले नाही.

२. सापेक्ष उत्पन्न सिध्दांत :- Relative Income Theory :-

सापेक्ष उत्पन्न दृष्टिकोन सर्वप्रथम डोरोदी ब्रॅंडी (Dorothy Brandy) आणि रोझ फ्रिडमन यांनी स्पष्ट केला होता. त्यानंतर ड्युसेनवरी यांनी स्पष्ट केले. ड्युसेनवरी यांच्या मते उपभोग प्रवृत्ती अल्प आणि दिर्घ काळासाठी भिन्न असते.

सापेक्ष तत्वानुसार उपभोग खर्च हा स्वायत्त नसून परावलंबी असतो. शेजारी किंवा जवळ वास्तव्यास असलेल्या व्यक्तींच्या उपभोग खर्चावर खर्च अवलंबून असतो. म्हणजेच व्यक्तीचा उपभोग खर्च दुसऱ्या व्यक्तीच्या खर्चावर अवलंबून असतो.

उपभोग खर्च निरपेक्ष नसून सापेक्ष उत्पन्नावर अवलंबून असतो. सापेक्ष तत्वानुसार उपभोग खर्च हा परावलंबी असून व्यक्ती व्यक्तीमध्ये अवलंबून असतो. एका व्यक्तीचा खर्च हा दुसऱ्या व्यक्तीच्या उपभोग खर्चावर परिणाम करते. तसेच उत्पन्न कमी झाल्यास उपभोग खर्च त्याच प्रमाणात कमी होईल असे नाही.

ड्युसेनवरी यांनी सापेक्ष दृष्टिकोन स्पष्ट करण्यासाठी दोन परिणाम स्पष्ट केलेले आहेत.

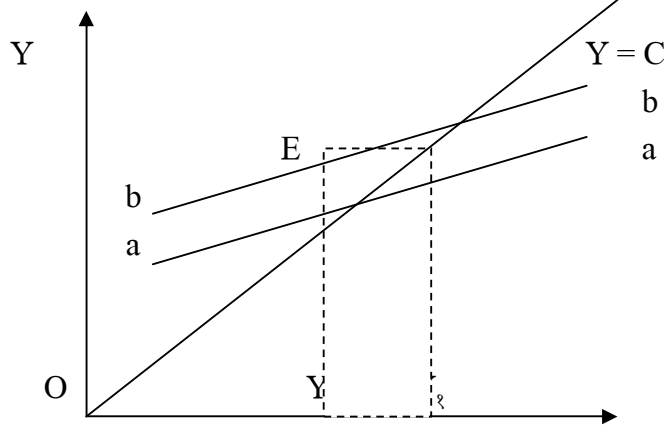
a) **प्रदर्शन परिणाम (Demonstration Effect) :-** व्यक्तीचा उपभोग खर्च दुसऱ्या व्यक्तीच्या राहणीमान पातळीवर किंवा उपभोग खर्चार अवलंबून असतो. व्यक्ती सतत शेजारीपेक्षा आपले अस्तित्व वेगळे दर्शविण्याचा प्रयत्न करते. या मध्ये टिकाऊ वस्तु, उच्च राहणीमान या सारख्या बाबींवर खर्च करते, म्हणुन त्याला प्रदर्शन परिणाम म्हणतात.

b) **दंतूर परिणाम (ratchet Effect) :-** उत्पन्नात वाढ झाल्यास उपभोग खर्च वाढतो त्या ठिकाणी प्रदर्शन परिणाम दिसतो परंतु उत्पन्न कमी झाल्यास उपभोग खर्च त्याच प्रमाणात कमी होत नाही. तर खर्च घटण्याचा वेग कमी असतो. याला दंतूर परिणाम म्हणतात.

उदा. घड्याळाला चावी भरतांना चावी पूर्ण होईपर्यंत चाके पुढे फिरत राहतात. मात्र त्यानंतर चावी उलट फिरविल्यास फक्त चावी फिरते चाके फिरत नाहीत. म्हणून याला दंतूर परिणाम असे नांव दिले जाते. अल्पकाळात प्रदर्शन परिणाम प्रभावी ठरतो. त्यामुळे MPC चे प्रमाणशिर संबंध असतो म्हणून $MPC = APC$ असते.

उदा. १० वरुन २० उत्पन्न झाल्यास ८ वरुन १६ उपभोग खर्च झाल्यास $APC = ०.८$ आणि $MPC = ०.८$ सारखीच असते.

प्रदर्शन परिणाम आणि दंतूर परिणाम यांच्याद्वारे सापेक्ष उत्पन्न दृष्टिकोन पुढील आकृतीने दर्शविला जातो.

वरील आकृतीत Y_0 पासून Y_1 पर्यंत उत्पन्नात वाढ झाल्यास उपभोग खर्च A पासून B पर्यंत वाढत जातो. यालाच प्रदर्शन परिणाम असे म्हणतात. उलट Y_1 पासून Y_0 पर्यंत उत्पन्न कमी झाल्यास bb या उपभोग खर्च वक्रावर B बिंदूपासून डावीकडे उपभोग खर्च कमी होतो. याला दंतूर परिणाम म्हणतात.

टिका :-

१. उत्पन्नातील बदलानुसार उपभोग खर्च बदलत नाही.
२. अल्पकाळात देखील उत्पन्न आणि खर्च यांच्यात प्रमाणशिर संबंध असतो.
३. प्रदर्शन परिणाम प्रत्येक वेळेस सत्य ठरत नाही.
४. अल्प उत्पन्न गटातील व्यक्तींची वागणूक उच्च प्रतीपेक्षा भिन्न असते.
५. उत्पन्नात कायम बदल होतो का तात्पुरता याचे स्पष्टीकरण नाही.

३. जीवनचक्र उत्पन्न दृष्टिकोन :-

Life Cycle Income Theory

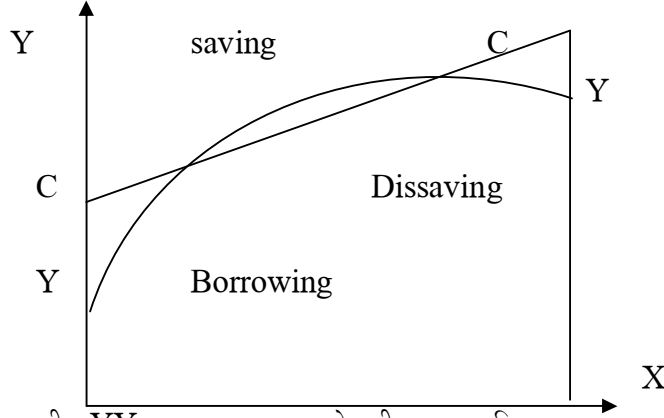
जीवनचक्र दृष्टिकोन अल्बर्ट अँडो आणि फ्रँको मेडिग्लियानी यांनी विकसित केले. कायमस्वरूपी उत्पन्न दृष्टिकोना प्रमाणे उपभोग खर्च हा चालू उत्पन्नावर अवलंबून नसतो, असे मत जीवनचक्र प्रवाह दृष्टिकोनामध्ये स्पष्ट करण्यात आले. उपभोग खर्च हा व्यक्तीच्या एकुण साधन संपत्तीवर अवलंबून असतो. स्वतःच्या जीवनात महत्तम उपयोगिता प्राप्त करण्याचे प्रयत्न व्यक्ती करित असते. त्याचयुगीन जीवनात जो उपभोग खर्च केला जातो, तो सरासरी प्रमाणशिर असतो.

जीवनाच्या प्रथम टप्प्यात व्यक्तीला कोणतेही उत्पन्न प्राप्त होत नाही. त्या व्यक्तीचा उपभोग खर्च दुसऱ्यावर अवलंबून असतो. हा खर्च उधारी किंवा उसनवार म्हणून ओळखला जातो. जीवनाच्या मधल्या काळात व्यक्तीचे उत्पन्न त्याच्या उपभोग खर्चापेक्षा जास्त असते. त्यामुळे व्यक्तीचे उत्पन्न हे बचत केले जाते.

जीवकाच्या शेवटच्या टप्प्यात व्यक्तीचा उपभोग खर्च उत्पन्नापेक्षा जास्त असतो. हा खर्च ती व्यक्ती दुसऱ्या टप्प्यात केलेल्या बचतीतून पुर्ण करते, म्हणून या टप्प्यात बचतीचे निस्सारण केले जाते.

उत्पन्न आणि उपभोग खर्च यांचा संबंध हा अप्रमाणशिर असतो. पहिल्या टप्प्यात ऋण बचत तर दुसऱ्या टप्प्यात धन बचत असते आणि तिसऱ्या टप्प्यात केलेली बचत काढून घेतली जाते. व्यक्तीची बचत ही त्याच्या जीवनमानाबरोबर अर्थव्यवस्थेतील लोकसंख्येतील बदल आणि उत्साहकता यांच्यावर अवलंबून असते.

जीवनचक्र दृष्टिकोन पुढीलप्रमाणे आढळतो.

वरील आकृतीत YY हा उत्पन्न वक्र आहे. जीवनाच्या पहिल्या टप्प्यात उपभोग खर्चाच्या तुलनेत उत्पन्न वक्र खाली आहे. त्यानंतर उत्साहकतेत वाढ होत जाते. म्हणून हा वक्र वाढत जातो. परंतु जीवनाच्या विशिष्ट वयोमानानंतर उत्पादकता घटत जाते, त्यामुळे उत्पन्न वक्र घटत जातो.

पहिल्या टप्प्यात उत्पन्न आणि उपभोग खर्चात असणारे अंतर कर्जाऊ रकमांवर आधारलेले आहे. तर दुसऱ्या टप्प्यात उत्पन्न हे उपभोग खर्चापेक्षा जास्त आहे. म्हणून तेवढी बचत केली जाते, तर शेवटच्या टप्प्यात बचतीचे निस्सारण दर्शविलेले आहे. संपूर्ण जीवनात मिळणारे उत्पन्न व खर्च यांच्यात प्रमाणशिर संबंध असतो.

जीवनचक्र सिध्दांतानुसार सरासरी उपभोग प्रवृत्ती ही वाढत्या उत्पन्नाबरोबर घटत जाते. तसेच आकस्मित मिळणाऱ्या उत्पन्नाचा उपभोग खर्चावर कोणताही परिणाम होत नाही.

टिका :-

१. हे तत्व मुक्त कायमस्वरूपी उत्पन्नाचे समर्थन करते.
२. श्रीमंत आणि गरीब व्यक्तींची APC सारणी असत नाही.
३. प्रत्यक्षात तात्पुरते उत्पन्न बचत होते असे नाही.
४. उपभोग खर्चावर तात्पुरते आणि कायम उत्पन्नात प्रभाव पडतो
५. जीवनमान मध्ये तुलनात्मक तत्वाचा उल्लेख नाही.

४. कायम उत्पन्न दृष्टिकोन :-

Permanent Income Theory :-

कायमस्वरूपी उत्पन्न सिध्दांत हा मिल्टन फ्रिडमन यांनी स्पष्ट केले आहे. त्यांच्या मते व्यक्तीचा उपभोग खर्च हा तात्पुरत्या उत्पन्नाऐवजी कायमस्वरूपी उत्पन्नावर अवलंबून असतो. कायम उत्पन्न म्हणजे व्यक्तीच्या उपभोग खर्चाचे व्यवस्थापन करू शकते. फ्रिडमन यांनी उत्पन्नाचे स्वतंत्र दोन प्रकार केले आहेत.

१. कायम स्वरूपी उत्पन्न
२. तात्पुरते उत्पन्न

तसेच उपभोग खर्चाचे देखील दोन प्रकार केलेले आहेत.

१. कायमस्वरूपी उपभोग खर्च
२. तात्पुरता उपभोग खर्च

म्हणून

$$Y = Y_p + Y_t$$

$$C = C_p + C_t$$

तात्पुरते उत्पन्न हे अचानक बदलते. अचानक धनलाभ झाला किंवा नुकसान झाले तर तात्पुरते उत्पन्न वाढू किंवा घट होऊ शकते. उदा. जेव्हा व्यक्तीला लॉटरीचे बक्षिस मिळते तेव्हा तात्पुरते उत्पन्न अचानक वाढते म्हणून तात्पुरते उत्पन्न कायम स्वरुपी उत्पन्नापेक्षा जास्त किंवा कमी असू शकते. काही वेळेस तात्पुरते उत्पन्न शून्य देखील असते. अशा वेळेस कायम स्वरुपी उत्पन्न नेहमीच्या उत्पन्नाबरोबर असते.

कायमस्वरुपी उपभोग खर्च हा दिलेल्या कालखंडात नियोजित असतो. म्हणून कायमस्वरुपी उत्पन्नानुसार कायमस्वरुपी उपभोग खर्च बदलत असतो.

फ्रिडमन यांच्यामते कायम उत्पन्न आणि कायम खर्च यांच्यात दिर्घकाळात प्रमाणशिर संबंध असतो. यांच्या मते उत्पन्न आणि खर्चात पुढील बाबीत कोणताही सहसंबंध नसतो.

- तात्पुरते उत्पन्न आणि तात्पुरता खर्च
- कायमस्वरुपी उपभोग आणि तात्पुरते उत्पन्न
- तात्पुरते उत्पन्न आणि कायमस्वरुपी उत्पन्न

विशिष्ट उत्पन्न पातळीला कायम उत्पन्न आणि कायम उपभोग खर्च यांच्यात स्थिर सहसंबंध असतो. म्हणून दिर्घकाळात श्रीमंत आणि गरीब कुटूंबाची सरासरी उपभोग प्रवृत्ती (APC) ही सिमांत उपभोग प्रवृत्ती (MPC) बरोबर असते.

कायम उत्पन्न	कायम उपभोगखर्च	APC	MPC
५०००	४५००	०.९	-
१००००	९०००	०.९	०.९
१५०००	१३५००	०.९	०.९
२००००	१८०००	०.९	०.९

अल्पकाळात उपभोग मुलन पुढील प्रमाणे असते.

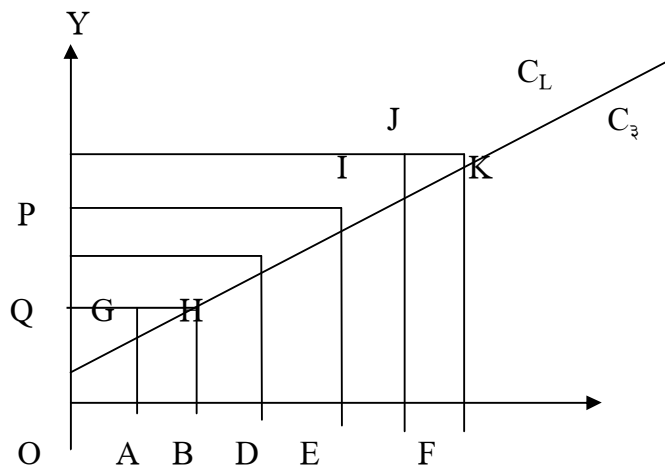
$$C = a + b Y$$

a = स्वायत b = प्रेरित

परंतु फ्रिडमन यांच्या मते दिर्घकाळात

$$C = b \cdot Y_p \text{ उपभोग मुलन असते.}$$

कायम उत्पन्न दृष्टिकोन पुढील आकृतीने दर्शविला जातो.

आकृतीमध्ये C_L हा दिर्घकालीन उपभोग तर C_s अल्पकालिन उपभोग मुलन दर्शवितो. C_L वक्र उत्पन्न आणि खर्च यांच्यातील प्रमाणशीर संबंध दर्शवितो. C_L वक्र उत्पन्न आणि खर्च यांच्यातील प्रमाणशीर संबंध दर्शवितो. C_L वक्र $APC = MPC$ दर्शवितो तर C_s वक्र $APC > MPC$ दर्शवितो. I बिंदु OD कायम उत्पन्न = OP कायम उपभोग खर्च आहे. OA उत्पन्न पातळीला तात्पुरते उत्पन्न कमी आहे. म्हणून OE उपभोग खर्चांमध्ये AB उत्पन्न कमी ठरते.

OE कायम उत्पन्नाला JE कायम उपभोग खर्च आहे. परंतु व्यक्तीला अचानक धनलाभ झाल्यास उत्पन्न OF पर्यंत वाढते, मात्र उपभोग खर्च हा JE कायम असतो.

म्हणून फ्रिडमन यांनी आपल्या तत्वाला कायम उत्पन्न दृष्टिकोन असे नांव दिलेले आहे.

टिका :-

१. या तत्वात अल्पकालीन उपभोग खर्चाला महत्व दिलेले नाही.
२. अचानक धनलाभ या उपभोगावरील परिणाम विषद केलेला नाही.
३. या सिध्दांतात तुलनात्मक तत्वाचा उल्लेख नाही.
४. तात्पुरते उत्पन्न उपभोग खर्चात बदल करणे हे अनुभवजन्म सिध्द आहे.

३.२.५ गुंतवणुक फलन :-

Investment Function :-

केन्स यांच्या उत्पन्न आणि रोजगार सिध्दांतामध्ये उपभोग खर्चाप्रमाणे गुंतवणूक खर्चाला प्राधान्य देण्यात आलेले आहे. अल्पकाळात उपभोग खर्च हा घटक स्थिर स्वरूपाचा असतो. त्यामुळे उत्पन्नात वाढ होत गेल्यास उपभोग आणि उत्पन्नातील अंतर वाढत जाते व परिणामकारक मागणी कमी होवुन बेरोजगारी वाढत जाते. म्हणून अर्थव्यवस्थेतील रोजगार पातळी वाढविण्यासाठी गुंतवणूकीत वाढ करुन परिणाम कारक मागणीत वाढ करणे आवश्यक असते. त्यामुळे गुंतवणुक मुलन महत्वाचे मानले जाते.

अर्थव्यवस्थेतील गुंतवणूक ही भांडवलाच्या सिमांत लाभ क्षमतेवर अवलंबून असते. म्हणून केन्स यांनी गुंतवणूक काढण्यामध्ये भा.सि.ला. (M.E.C.), गुणक या संकल्पना आपल्या उत्पन्न आणि रोजगार सिध्दांतात स्पष्ट केलेल्या आहेत.

■ **भांडवलाची सिमांत लाभक्षमता आणि व्याजदर :-**

Marginal Efficiency of Capital and Rate of interest :-

उत्पादक गुंतवणूक करतांना त्यापासून किती नफा प्राप्त होईल, याचा अंदाज करीत असतो, असा अंदाज हा गुंतवणूकीपासून किती उत्पन्न मिळेल यावर अवलंबून असते. उत्पन्न गृहित धरले जात नाही तर त्या गुंतवणूकीच्या आयुष्यमानावर आधारलेले असते.

उदा. एखादी भांडवल गुंतवणूक दहा वर्षासाठी प्रत्येक वर्षात १००० रु. उत्पन्न प्राप्त होते तर $१००० \times १० = १०,०००$ अपेक्षित उत्पन्न प्राप्त होईल. भांडवल गुंतवणूकीचा खर्च ८००० रु. असणाऱ्यास $१०,००० - ८००० = २०००$ रु. नफा प्राप्त होईल.

त्यासाठी भांडवलाची सिमांत लाभक्षमता (MEC) ही संकल्पना अभ्यासली जाते.

भा.सि.ला. म्हणजे एखाद्या यंत्राच्या त्याच्या संपुर्ण आयुष्यात मिळणारी अपेक्षित प्राप्तीची रक्कम ही त्या यंत्राच्या पुरवठा किमती बरोबर होण्यासाठी ज्या दराने कसर कापून दिली जाते, तो दर म्हणजे भा.सि.ला. होय.

वरील व्याख्येवरुन MEC ही दोन घटकांवर अवलंबून असते.

१. **अपेक्षित मुल्य :-** एखाद्या यंत्राच्या संपुर्ण आयुष्यात मिळणारी रक्कम म्हणजे अपेक्षित मुल्य होय. ही रक्कम अंदाजे असते. यंत्राच्या टिकाऊपणावर ही रक्कम अवलंबून असते.

२. **पुरवठा किंमत :-** यालाच यंत्राचा खर्च असेही म्हणतात. उत्पादन सुरु करण्यासाठी अगोदर भांडवली खर्च करावा लागतो. हा खर्च निश्चित असतो. भांडवलाची अपेक्षित प्राप्ती ही त्यापासून मिळणाऱ्या अपेक्षित उत्पन्नापेक्षा कमी असते, तेव्हा उत्पादक गुंतवणूक करीत नाही. उलट अपेक्षित उत्पन्न जर पुरवठा किंमती पेक्षा जास्त असेल तर उत्पादकाला गुंतवणूक करणे परवडते.

पुरवठा किंमती बरोबर उत्पादक गुंतवणुकीचा विचार करतांना भांडवलाच्या आयुष्यमानाचा विकार करतो, शिवाय पुरवठा किंमत व अपेक्षित उत्पन्न याची सरळ तुलना करीत नाही. कारण पुरवठा किंमत अगोदर मोजावी लागते. उत्पन्न भविष्यात प्राप्त होते. तर त्यासाठी अपेक्षित उत्पन्नातून घसारा वजा करावा लागतो.

उदा. एक वर्षानंतर मिळणारे ११० रु. दहा टक्के दराने घसारा कापल्यास वर्तमान मूल्य १०० रु. होईल.

मो.सि.लाभ क्षमता काढण्यासाठी पुढील सूत्र विचारात घेतले जाते.

$$Cr = \frac{Q1}{(1+r)} + \frac{Q1}{(1+r)^2} + \frac{Q1}{(1+r)^3} + \dots + \frac{Q1}{(1+r)^n}$$

Cr = पुरवठा किंमत

Q१, Q२, Q३. Qn = प्रत्येक वर्षातील अपेक्षित मूल्य r = घसारा किंवा कसर दर (Discount Rate)

उदा. एखाद्या उद्योजकाने नवीन गुंतवणुकीचा निर्णय घेतल्यास एक यंत्र ३०,००० रु. खरेदी केले. यंत्राचे आयुष्य ३ वर्षे आहे. पहिल्या वर्षी ११०० रु. दुसऱ्या वर्षी १२१० रु. आणि तिसऱ्या वर्षी १३३० रु. अपेक्षित प्राप्ती मिळते. १०% कसर दर काढून दिल्यास केलेली गुंतवणूक कायदेशिर ठरेल काय ?

$$\begin{aligned} ३००० &= \frac{1100}{1+10} + \frac{1210}{(1+10)^2} + \frac{1330}{(1+10)^3} \\ &= \frac{1100}{1.10} + \frac{1210}{1.21} + \frac{1330}{1.33} \\ &= १००० + १००० + १००० \end{aligned}$$

$$३००० = ३०००$$

वरील उदाहरणात अपेक्षित मूल्य आणि पुरवठा किंमत १० टक्के दराने कसर कापून दिल्यास समान आढळते.

परंतु जर अपेक्षित प्राप्ती < पुरवठा किंमत अशी परिस्थिती असेल तर भांडवल गुंतवणूक तोट्याची ठरेल. उलट अपेक्षित प्राप्ती > पुरवठा किंमत असल्यास फायदा होईल. गुंतवणुकीचा निर्णय आणखी एका घटकाने प्रभावित होतो आणि तो म्हणजे व्याजदर. कारण गुंतवणूकदाराने जो खर्च केलेला असतो. तो त्याने आपल बचतीतून किंवा इतरांकडून कर्ज घेवून केलेला असतो. त्यामुळे या रकमेवर त्याला व्याज द्यावे लागते. म्हणून मुक्त अपेक्षित उत्पन्नाचा विचार केला जात नाही. तर एकाच वेळेला १. भा.सि.लाभ क्षमता २. व्याजदर यांचा एकत्रित विचार करावा लागतो.

भांडवलाची सिमांत लाभ क्षमता म्हणजे सिमांत भांडवली घटकापासून मिळणाऱ्या अपेक्षित उत्पन्नाचा दर होय.

$$\text{सिमांत लाभ क्षमता दर (i)} = \frac{\text{पेक्षात उत्पन्न}}{\text{पुरवठा किंमत}} \times १००$$

समजा अपेक्षित उत्पन्न १००० रु. आणि पुरवठा किंमत २०,००० रु प्रमाणे असल्यास

$$\text{सिमांत लाभ क्षमता दर} = \frac{1000}{20000} \times १०० = ५\%$$

अशा प्रकारे उत्पादक भा.सि.ला क्षमता दर (i) व व्याजदर (r) यांची एकाच वेळा तुलना करतो व त्यानुसार गुंतवणूकीचा निर्णय घेतो.

म्हणजेच जेव्हा,

$$i > r \text{ किंवा } Cr < Q$$

$$ii < r \text{ किंवा } Cr < V$$

$$i = r \text{ किंवा } Cr < V$$

यामधील $i > r$ असतो तेव्हा उत्पादक गुंतवणूकीचा निर्णय घेतो पण जेव्हा $i < r$ असतो तेव्हा गुंतवणूक फायदेशिर ठरत नाही.

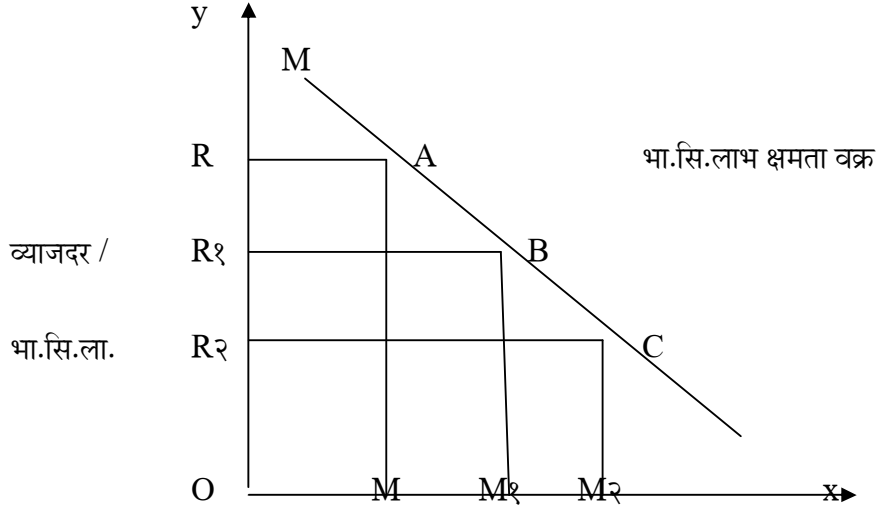
थोडक्यात पुरवठा किंमती पेक्षा अपेक्षित उत्पन्न जास्त असेल तर गुंतवणूक फायदेशिर ठरते किंवा अपेक्षित उत्पन्नापेक्षा पुरवठा किंमत जास्त असेल तर गुंतवणूकीत तोटा होतो. मात्र पुरवठा किंमती बरोबर अपेक्षित प्राप्ती असल्यास गुंतवणूकदार काय निर्णय घेईल याचा अंदाज नसतो.

भा.सि.लाभ क्षमता आणि व्याजदर यांच्यातील संबंध पुढील तक्त्याद्वारे दर्शविला जातो.

पुरवठा किंमत	अपेक्षित प्राप्ती	सि.ला.क्ष.	व्याजदर	एकुण अपेक्षित उत्पन्न	गुंतवणूक (प्रेरित) + स्थिर
२००००	१०००	५%	४%	२५०००	
२५०००	१०००	४%	४%	२५०००	
३००००	१०००	३%	४%	२५०००	

सर्वप्रथम यंत्राची किंमत २०,००० असतांना त्यापासून १००० रु. उत्पन्न मिळते. सि.ला.क्ष. ५% असतांना व्याजदर ४% असेल तर गुंतवणूकीत वाढ करणे फायदेशिर ठरते. याउलट ३०,००० रु. किंमत असतांना भा.सि.ला. ३% व व्याजदर ४% असेल तर गुंतवणूक करणे तोट्याचे ठरते. म्हणून गुंतवणूक ही भांडवली वस्तुच्या किमतीवर आणि व्याजदरावर अवलंबून असते.

गुंतवणूक वाढत गेल्यास भा.सि.ला. घटत जाते. म्हणून भा.सि.ला. चा दर व्याजदराशी ऋण असतो, हे पुढील आकृतीद्वारे स्पष्ट करता येते.

वरील आकृतीत OR व्याजदराला OM गुंतवणूक असते तर OR_१ OR_२ व्याजदराला OM_१ OM_२ गुंतवणूक आहे. म्हणजेच व्याजदर आणि गुंतवणूकीत व्यस्त संबंध असतो. गुंतवणूकीत होणाऱ्या वाढी बरोबर भा.सि.लाभ क्षमता घटत जाते. कारण OM गुंतवणूकीला AM सिमांत लाभ क्षमता असते तर OM_१ OM_२ गुंतवणूकीला BM_१ CM_२ लाभ क्षमता आहे. ABC वक्र जोडणारा वक्र MN हा भा.सि. लाभ क्षमता वक्र आहे.

यालाच केन्स यांचे गुंतवणूक तुलन (Investment Function) असे म्हणतात.

■ गुणक तत्व :-

The Principle of Multiplier

गुणक ही अर्थशास्त्रातील एक गणिती संकल्पना आहे. ही संकल्पना सर्वप्रथम प्रा.आर.एफ.कान्ह यांनी मांडलेली आहे. त्यानंतर केन्स यांनी गुंतवणूक गुणक म्हणुन ती संकल्पना विकसित केली.

व्याख्या :- गुंतवणूकीत बदल झाल्यास उत्पन्नात किती बदल होईल, या दोन घटकातील गुणोत्तर म्हणजे गुणक होय.

गुंतवणूकीत वाढ झाल्यास उत्पन्नात देखील वाढ होत असते.

$$K = \frac{\Delta Y}{\Delta I}$$

$$\Delta Y = \text{उत्पन्नावरील बदल}$$

$$\Delta I = \text{गुंतवणूकीतील बदल}$$

$$K = \text{गुणक}$$

अंतिम उत्पन्नातील बदल पुढील प्रमाणे दर्शविला जातो.

$$K = \frac{\Delta Y}{\Delta I}$$

$$\Delta Y = K \cdot \Delta I$$

केन्स यांनी गुणक संकल्पना सिमांत उपभोग प्रवृत्ती (MPC) या संकल्पनेद्वारे स्पष्ट केलेली आहे. त्यांच्या मते MPC जास्त असल्यास गुणक देखील जास्त असतो. उलट MPC कमी झाली तर गुणक मुल्य कमी होते.

त्यासाठी पुढील सूत्र वापरले जाते.

$$K = \frac{1}{1 - \frac{\Delta C}{\Delta Y}} = \frac{\Delta C}{\Delta Y} = MPC$$

$$= \frac{1}{1 - MPC} = 1 - MPC = MPS$$

$$= \frac{1}{MPS}$$

उदा. समाजाची सिमांत उपभोग प्रवृत्ती ७५% आहे. गुंतवणूक १० को. रु. असल्यास गुंतवणूक मुल्य आणि उत्पन्नातील बदल किती असेल हे पुढील प्रमाणे काढता येते.

$$K = \frac{1}{1 - MPC}$$

$$= \frac{1}{1 - .75}$$

$$= \frac{1}{.25}$$

$$= \frac{1}{1} \times \frac{100}{25} = 4$$

K = 4 आणि I = १० को.रु. असल्यास

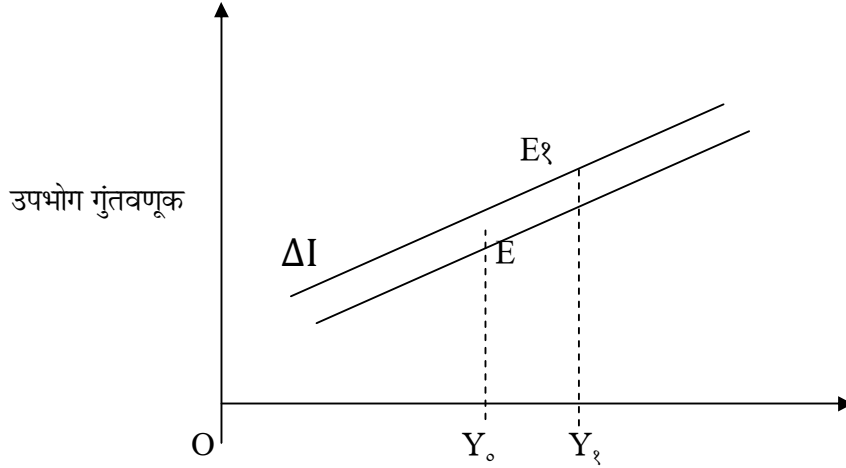
$$\Delta Y = K \cdot \Delta I \quad \therefore \therefore \Delta Y = 4 \times 10 = 40 \text{ को.रु.}$$

यालाच गुणक परिणाम असे म्हणतात.

MPC चे मुल्य बदलल्यास गुणक मुल्य देखील बदलते.

गुंतवणुक	MPC	गुणक	उत्पन्नतील बदल
१०	०.२०	१.२५	१२.५
१०	०.५०	२	२०.०
१०	०.७५	४	४०.०
१०	०.८०	५	५०.०
१०	०.९९	१००	१०००.०

वरील तक्त्यात MPC चे मुल्य वाढत गेल्यास उत्पन्नात देखील वाढत गेलेले दिसून येते. यालाच गुणक परिणाम असे म्हणतात. मात्र MPC कमी होत गेल्यास उत्पन्न देखील कमी होते. म्हणजेच गुणक दोन्ही दिशेने कार्य करतो.

वरील आकृतीत गुंतवणूकीत बदल झाल्यास $C+I+I$ हा नवीन वक्र तयार होतो. म्हणून E या बिंदुत समतोल होवुन उत्पन्नामध्ये Y_0 पासुन Y_1 पर्यंत वाढ होते. यालाच गुणक परिणाम असे म्हटले जाते.

आवश्यक परिस्थिती :-

१. उपभोग्य वस्तुंची उपलब्धता :- उत्पन्न प्रसारण प्रक्रियेमध्ये प्रत्येक कालखंडात मिळालेले उत्पन्न उपभोगावर खर्च झाले पाहिजे. परंतु ही प्रक्रिया होण्यासाठी उपभोग्य वस्तु उपलब्ध पाहिजे, अन्यथा गुणक परिणामाचा प्रभाव कमी होत जाईल.
२. अपूर्ण रोजगार :- गुणक प्रक्रियेत गुंतवणूकीत वाढ झाल्यास प्रथम रोजगार वाढतो. त्यानंतर उत्पन्न पातळीत वाढ होते. वाढलेले उत्पन्न खर्च केले जाते. म्हणून मागणीत वाढ होते. म्हणुन अशी मागणी पूर्ण करण्यासाठी अर्थव्यवस्थेत श्रमीक उपलब्ध पाहिजे परंतु पुर्ण रोजगार असल्यास गुणकाचा परिणाम क्षिण होईल.
३. इतर घटक :- वाढलेले उत्पन्न खर्च झाल्यास मागणीतील वाढ पुर्ण करण्यासाठी उत्पादनात वाढ झाली पाहिजे. त्यासाठी कच्चा माल, इंधन, इतर घटक पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध असले पाहिजे, जर हे घटक नसतील तर गुणक प्रक्रियेत खंड पडेल.
४. उपभोग्य वस्तु निर्मिती क्षेत्रात अतिरिक्त क्षमता :- जर उपभोग्य वस्तु निर्मिती क्षेत्रामध्ये अतिरिक्त क्षमता शिल्लक राहत असेल तर वाढलेल्या मागणी नुसार गुंतवणूकीत वाढ होवुन गुणक परिणाम प्रभावी होईल. जर पुर्ण क्षमता उपयोगात आणली गेली तर उत्पादन वाढविणे शक्य होणार नाही.

■ गुणकाच्या गळती (Leakages in Multiplier)

- बचत
- सरकारची कर वसुली
- रोख शिल्लकेचा साठा
- आयातीचे आधिक्य
- कर्ज फेड
- चलनवाढ
- कर्जरोख्यांची खरेदी

● प्रवेग तत्व :- The Accelerator :-

गुणक तत्वामध्ये गुंतवणूकीत बदल झाल्यास उत्पन्नात बदल का होतो ? याचे उत्तर मिळत नाही. त्यासाठी प्रवेश तत्वाचा अभ्यास केला जातो. गुणक आणि प्रवेश ह्या दोन समांतर संकल्पना आहेत. गुणक पेक्षा प्रवेगाची कार्यवाही अगोदर सुरु होते. कारण प्रवेगामध्ये उपभोगातील परिवर्तनाचा गुंतवणूकीवरील परिणाम विचारात घेतला जातो.

प्रवेगाच्या बाबतीत गुंतवणूक ही उपभोगावर अवलंबून असते. गुंतवणूक ही यंत्राच्या स्वरूपात असते. प्रत्येक यंत्राला विशिष्ट आयुष्य असते. म्हणून यंत्र निकामी झाल्यास पुनःस्थापन गुंतवणूक (Replacement Investment) केली जाते. निव्वळ गुंतवणूकीत वाढ होत नाही. परंतु उपभोग खर्च वाढल्यास वाढलेली मागणी पूर्ण करण्यासाठी नवीन गुंतवणूक केली जाते. ही गुंतवणूक प्रेरित गुंतवणूक म्हणून ओळखली जाते.

व्याख्या :-

१. प्रेरित गुंतवणूकीतील वाढ व उपभोग खर्चातील वाढ यांच्या गुणोत्तरास प्रवेग असे म्हणतात.
२. उपभोग खर्चात बदल झाल्यास अंतिम गुंतवणूकीत किती बदल होतो, त्या बदलास प्रवेग असे म्हणतात.

प्रवेग पुढील सूत्राद्वारे दर्शविला जातो.

$$a = \frac{\Delta I}{\Delta C}$$

ΔI = प्रेरित गुंतवणूकीतील वाढ

ΔC = उपभोग खर्चातील वाढ

उदा. उपभोग खर्चात ५० को.रु. नी वाढ झाल्यास प्रेरित गुंतवणूकीत २०० को.रु. नी वाढ होत असल्यास प्रवेग मुल्य येईल.

कोणत्याही वस्तुच्या उत्पादनासाठी भांडवल आवश्यक असते. एका वर्षाच्या काळात वस्तुच्या उत्पादन मुल्यापेक्षा भांडवलाचे मुल्य कितीतरी पटीने अधिक असते.

प्रवेगाची कार्यप्रणाली पुढील गृहितावर आधारित आहे.

■ गृहिते (Assumptions) :-

१. मागणीत वाढ झाल्याबरोबर उत्पादनात वाढ होते.
२. भांडवल-उत्पादन-प्रमाण स्थिर असते.
३. उत्पादनाच्या प्रमाणात गुंतवणूकी बदल होतो.
४. भांडवली साधनाच्या विस्तारावर मर्यादा नसतात.

वरील गृहितकांचा अवलंब करुन प्रवेगाची कार्यवाही पुढील उदाहरणाद्वारे स्पष्ट केली जाते.

उदा. यंत्राची किंमत ५०,००० आहे. एका वर्षात एक यंत्र १०,००० रु. चे उत्पादन करते. म्हणजेच भांडवल उत्पादन प्रमाण ५:१ असे आहे.

आता उपभोग्य वस्तुच्या मागणीत २० लक्ष रु. पर्यंत वाढ झाली. १०,००० रु. साठी १ यंत्र याप्रमाणे २० लक्ष रु. उत्पादनासाठी २०० यंत्रे लागतील. यंत्राचे आयुष्य १० वर्षे असेल तर दरवर्षी सरासरी १०% यंत्रे निकामी होतात. त्यासाठी पुनःस्थापना मागणी केली जाते. ही २० यंत्रे असेल.

दुसऱ्या वर्षी उपभोग्य वस्तुची मागणी १०% नी वाढली म्हणजे पहिल्या वर्षातील २० लक्ष रु. आणि आता २२ लक्ष रु. होईल. या २ लक्ष रु. च्या जादा मागणीसाठी २० यंत्रे अधिक बसवावे लागतील. म्हणजेच पुनःस्थापना मागणी म्हणून २० यंत्रे अधिक उपभोग वाढल्यामुळे २० यंत्रे जास्त लागतील.

म्हणजे उपभोग खर्च २ लक्ष ने वाढल्यास प्रेरित गुंतवणूक १० लक्ष रु. ने वाढेल याचाच अर्थ उपभोग खर्च १०% ने वाढल्यामुळे गुंतवणूक १००% नी वाढली.

■ प्रवेगाच्या मर्यादा :-

१. तिरिक्त क्षमता :- प्रत्येक उद्योगात काही प्रमाणात अतिरिक्त क्षमता शिल्लक राहते. म्हणून यंत्र निर्मिती क्षेत्रात अतिरिक्त क्षमता शिल्लक असल्यास तीचा वापर करुन वाढलेली मागणी पूर्ण केली जाईल. त्यामुळे नवीन प्रेरित गुंतवणूकीत कोणताही बदल होणार नाही. म्हणून प्रवेग मुल्य कमी होईल.

२. उपभोग्य मागणी :- अर्थव्यवस्थेतील मागणी ही कायम आणि तात्पुरत्या स्वरुपाची असते. मागणीतील बदल तात्पुरत्या स्वरुपाचा असल्यास गुंतणूकीत वाढ केली जात नाही, म्हणून प्रवेगावर मर्यादा येतात.

३. इतर साधनसामग्री :- भांडवली वस्तुच्या निर्मितीसाठी असंख्य प्रकारची साधने आवश्यक असतात. यामध्ये पुरेसे श्रमिक कच्चा माल, इंधन वाहतूक इ. घटक लागतात. भांडवली उद्योगांना अशी साधनसामग्री उपलब्ध झाली नाही तर यंत्राचे उत्पादन होवु शकत नाही.

४. भांडवल-उत्पादन-गुणोत्तर :- प्रवेग तत्व यशस्वी होण्यासाठी भंडवल उत्पादन प्रमाण स्थिर असणे आवश्यक असते. परंतू बऱ्याच क्षेत्रात तांत्रिक बदल झाल्यास हे प्रमाण स्थिर राहू शकत नाही. या प्रमाणावर प्रवेगाचे मुल्य अवलंबून असते.

५. पुरवठ्याची लवचिकता :- गुंतवणूक ही प्रामुख्याने पैसा किंवा पतपैशाच्या स्वरुपात असते. म्हणून पैशाच्या पुरवठ्याच्या लवचिकतेवर प्रवेग अवलंबून असतो. असा पुरवठा अलवचिक असल्यास व्याजाचे दर वाढून गुंतवणूकीवर परिणाम होतील आणि शेवटी प्रवेगावर त्याचा परिणाम दिसून येईल.

३.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न :-

प्रश्न १. थोडक्यात उत्तरे लिहा.

१. प्रभावी मागणी म्हणजे काय ?
२. अपूर्ण रोजगारातील समतोल म्हणजे काय ?
३. समतोल अंदाजपत्रक गुणक म्हणजे काय ?
४. उपभोग प्रवृत्ती म्हणजे काय ?
५. केन्स चा उपभोग प्रवृत्तीचा मानसशास्त्रीय नियम सांगा ?
६. APC, MPC, APS, MPS संकल्पनांच्या व्याख्या द्या.
७. MEC ची व्याख्या द्या.
८. प्रवेग म्हणजे काय ?

प्रश्न २. सविस्तर उत्तरे द्या.

१. केन्स यांच्या प्रभावी मागणीचे तत्व स्पष्ट करा.
 २. उत्पन्न निश्चितीवर सार्वजनिक आणि कराचा परिणाम सिध्द करा.
 ३. उत्पन्न आणि रोजगार सिध्दांतातील एकुण खर्च दृष्टिकोन आणि बचत गुंतवणूक दृष्टिकोन सिध्द करा.
 ४. सापेक्ष उत्पन्न सिध्दांताचे टिकात्मक परिक्षण करा.
 ५. मिल्टन फ्रिडमन यांचा कायमस्वरुपी उत्पन्न सिध्दांत स्पष्ट करा.
 ६. जीवन-प्रवाह-दृष्टिकोन आणि उपभोग खर्च यांच्यातील संबंध स्पष्ट करा.
 ७. भांडवलाची सिमांत लाभ क्षमता म्हणजे काय ? भांडवलाच्या सिमांत लाभ क्षमतेचा आणि व्याजदराचा संबंध स्पष्ट करा.
 ८. प्रवेग म्हणजे काय ? प्रवेगाद्वारे उत्पन्न प्रसारण प्रक्रिया स्पष्ट करा.
-

अनुक्रमणिका

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ प्रस्तावना
- ४.३ विषय विवेचन
 - ४.२.१ पैशाच्या पूरवठ्याचा केंद्रीय बँकेचा दृष्टिकोन (रिझर्व्ह बँकेची पैशाची मापने)
 - ४.२.२ भारतातील पैशाच्या पूरवठ्यात बदल करण्याचे स्रोत / घटक
 - ४.२.३ उच्च शक्ती पैसा व पैसा गुणक
 - ४.२.४ अंदाजपत्रकीय तुट व पैशाचा पूरवठा
 - ४.२.५ पैशाची मागणी
 - ४.२.६ व्याजदराचा नवसनातन व केन्सचा दृष्टिकोन
- ४.३ स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न
- ४.४ सारांश
- ४.५ पारिभाषिक शब्द
- ४.६ संदर्भसूची
- ४.७ सरावासाठी प्रश्न

४.० उद्दिष्टे :-

प्रस्तूत प्रकरणातील युनिटच्या अभ्यासानंतर विद्यार्थ्यांना पुढील बाबी सांगता व स्पष्ट करता येतील.

१. पैशाची मागणी व पैशाचा पूरवठा तसेच व्याजदर ह्या संकल्पना स्पष्ट करता येतील.
२. मध्यवर्ती बँकेच्या पैशाच्या पूरवठ्याचा दृष्टिकोन स्पष्ट करता येईल.
३. पैशाच्या पूरवठ्यात बदल करण्याचे स्रोत / साधने सांगता येतील.
४. तुटीचे अंदाजपत्रक व पैशाचा पूरवठा यातील संबंध स्पष्ट करता येतील.
५. पैशाच्या मागणीबाबतचे सनातन, नव-सनातन, केन्स, फ्रिडमन, पॅटिनकिन, बॉमोल, टोविन आणि फ्रिडमन यांचे दृष्टिकोन स्पष्ट करता येतील.
६. केन्स आणि नव-सनातन अर्थतज्ज्ञांचे व्याजदराबाबतचे दृष्टिकोन स्पष्ट करता येईल.

४.१ प्रस्तावना :-

पैशाचे आधुनिक अर्थशास्त्र एम.ए. अर्थशास्त्र अभ्यासक्रमासाठीचे हे दुसऱ्या क्रमांकाचे

पुस्तक आपल्या हाती देतांना आम्हाला आनंद होत आहे. पैशाचा पूरवठा, पैशाची मागणी आणि व्याजदर, केन्स आणि नव-सनातन संयोग आणि चलनवाढ आणि बेकारीचे सिद्धांत असे तीन अध्याय आपण अभ्यासणार आहोत.

४.२ विषय विवेचन :-

पैशाचा पूरवठा :-

मानवाच्या तसेच देशाच्या आर्थिक विकासामध्ये पैशाची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे. आधुनिक काळात पैसा हा अर्थव्यवस्थेतील क्रियाशील घटक झालेला आहे. उपभोग, विनिमय, उत्पादन, वितरण, बचत, गुंतवणूक, उत्पन्न, रोजगार, आंतरराष्ट्रीय व्यापार, कर्जपूरवठा, संपत्ती, भांडवल संचय इत्यादी आर्थिक क्रिया पैशाच्या वापरामुळे सुलभ झालेल्या आहेत. त्यादृष्टिने अर्थव्यवस्थेतील पैशाचा पूरवठा महत्वाचा आहे. "सर्वसाधारणपणे देणी-घेणी मिटविण्यासाठी व कर्ज देणे-घेणे करण्यासाठी जी वस्तू बिनादिवकतपणे स्विकारली जाईल ती म्हणजे पैसा होय."

"सामान्यपणे अर्थव्यवस्थेतील व्यक्ति, व्यवसाय संस्था, शासनसंस्था अशांनी देणी-घेणी करण्यासाठी जवळ बाळगलेला पैशाचा साठा म्हणजे पैशाचा पूरवठा होय." शासन संस्थेमध्ये राज्य व स्थानिक शासन संस्थांचा समावेश होतो. परंतु, केंद्र सरकार, मध्यवर्ती बँक व व्यापारी बँकांचा यात समावेश होत नाही. कारण, या संस्था पैशाची निर्मिती करणाऱ्या संस्था असतात.

सोप्या शब्दात पैशाच्या पूरवठ्याची संकल्पना पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल. "पैशाचा पूरवठा म्हणजे परिचलनातील एकूण पैसा होय." अभिमत अर्थतज्ज्ञांच्या मते, पैशाच्या पूरवठ्यात सर्वच पैशांचा समावेश करता येत नाही तर, जेवढ्या पैशांचा उपयोग लोकांच्या खर्चासाठी केला जातो तेवढ्याच पैशांचा समावेश पैशांच्या पूरवठ्यात होतो. म्हणजेच पैशाच्या जेवढ्या परिमाणांचा वापर विनिमय माध्यमांच्या कारणासाठी होत असतो त्याचाच समावेश पैशाच्या पूरवठ्यात होतो. जे.एस. मिल यांच्या मते, कोणत्याही वेळी पैशाचे जेवढे परिमाण चलनात असते ते सर्व परिमाण म्हणजे पैशाचा पूरवठा होय. त्यामुळे जो पैसा चलनात नसतो अशा पैशाचा समावेश पैशाच्या पूरवठ्यात होत नाही म्हणजेच केंद्र व घटकराज्य सरकारांची काही रक्कम केंद्रीय शाखेत व सरकारी खजिन्यात असते त्यांचा समावेश पैशाच्या पूरवठ्यात होत नाही.

४.२.१ मध्यवर्ती / केंद्रीय बँकेचा पैशाच्या पूरवठ्याचा दृष्टिकोन (पैशाच्या साठ्याचे मापन) :-

मध्यवर्ती बँकेने पैशाच्या पूरवठ्याबाबत द्रव्यता, तरलता / रोखता दृष्टिकोन

स्विकारलेला असून पैशाच्या पूरवठ्यात M1, M2, M3 व M4 मध्ये समाविष्ट होणाऱ्या सर्व घटकांचा समावेश केलेला आहे.

रोखता / द्रव्यता / तरलता म्हणजे काय ?

कोणत्याही मत्तेचे / संपत्तीचे / जिदगीचे रोख पैशात रूपांतर करण्याचे सामर्थ्य अथवा कुवत असते तिलाच रोखता / द्रव्यता / तरलता असे म्हणतात.

■ मध्यवर्ती बँकेची पैशाच्या पूरवठ्याची मापने :-

मध्यवर्ती बँकेने पैशाच्या पूरवठ्याच्या व्याख्या करतांना पैशाच्या M1,

M2, M3 व M4 ह्या चार संकल्पना मांडल्या आहेत. अर्थव्यवस्थेत पैशाचा पूरवठा किती आहे ?

हे समजण्यासाठी या संकल्पनांचा अभ्यास करण महत्वाचे आहे.

१. **M1- संकूचीत पैसा :-**

$$M_1 = C + DD + OD$$

एम१ या संकल्पनेत एम१ = विधिग्राह्य पैसा + मागणी ठेवी + मध्यवर्ती बँकेकडील इतर ठेवी.

वरील समीकरणात विधिग्राह्य पैसा यात लोकांजवळील (नाणी व नोटा) चलन, व्यापारी बँकांजवळील लोकांच्या मागणीदेय ठेवी व रिझर्व्ह बँकेकडील इतर ठेवींचा समावेश होतो. एम१ या (M_1) संकल्पनेत C = विधिग्राह्य पैसा आहे. याला विधिग्राह्य पैसा म्हणण्याचे कारण म्हणजे या पैशाला कायदेशीर आधार असतो. विधिग्राह्या पैशात मध्यवर्ती बँकेने व सरकारने निर्माण केलेल्या नाणी व नोटांचा समावेश असतो.

DD = व्यापारी बँकेजवळील मागणी ठेवी होय. एम१ या पैशाच्या प्रकारामध्ये मागणी ठेवींचा समावेश होतो. या मागणी ठेवीत चालू ठेवी व बचत ठेवींचा समावेश होतो. गरज भासल्यास या ठेवी केव्हाही धनादेशाच्या सहाय्याने व्यापारी बँकेतून काढून घेता येतात.

OD = रिझर्व्ह / मध्यवर्ती बँकेकडील इतर ठेवी होय. एम१ या संकल्पनेत रिझर्व्ह बँकेकडील इतर ठेवींचा समावेश होतो. या इतर ठेवीत युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया (UTI) नॅशनल अॅग्रिकल्चरल बँक अँड रुरल डेव्हलपमेंट, नाबार्ड (NABARD) तसेच भारतीय औद्योगिक विकास बँक (IDBI) व भारतीय औद्योगिक वित्तीय महामंडळ (IFCI), परकीय मध्यवर्ती बँक व परकीय सरकारच्या मागणी ठेवी, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF) आणि जागतिक बँक (World Bank) यांच्या मागणी ठेवी यांचा समावेश होतो.

एम २ (M_2) :-

$$M_2 = M_1 + \text{Post Offices Serving Diposits}$$

एम२ या संकल्पनेत एम२ = एम१ + टपाल कार्यालयातील बचत ठेवींचा समावेश होतो.

२. एम ३ (M_3) :-

$$M_3 = M_1 + \text{Time Deposit}$$

एम३ या संकल्पनेत एम३ = ए१ + लोकांच्या बँकेजवळील मुदत ठेवींचा समावेश होतो.

पैशाची ही संकल्पना मूल्य संचयाच्या कार्यावर आधारित आहे. मुदती ठेवी मूल्य संचयाचे कार्य करतात. मुदत ठेवी मागणी ठेवी इतक्या तरल नसल्या तरी मुदत ठेवींवर कर्ज घेता येऊ शकते. त्यामुळे त्याचे रूपांतर पैशात करता येऊ शकते म्हणून ही पैशाची संकल्पना मिल्टन फ्रिडमनच्या दृष्टिकोनावर आधारलेली आहे.

३. एम ४ (M_4) :-

$$M_4 = M_3 + \text{Total Post Office Deposit}$$

एम४ या संकल्पनेत एम४ = टपाल कार्यालयातील बचत व मुदत ठेवींचा समावेश होतो.

एम४ या संकल्पनेत एम३ या पैशाच्या प्रकाराचा विस्तार केलेला आहे. टपाल कार्यालयातील बचत व मुदत ठेवीतही तरलता असते. म्हणून राष्ट्रीय बचत प्रमाणपत्र वगळून टपाल कार्यालयात लोकांनी ठेवलेल्या बचत व मुदत ठेवींचा एम३ सोबत पैशाच्या पूरवठ्यात केला जातो.

म्हणून पैशाचा पूरवठा =

एम१	+	एम२	+	एम३	+	एम४
+		+		+		+
मागणी ठेवी		टपाल		बँकातील		टपाल
+		कार्यालयातील		मुदत ठेवी		कार्यालयातील
केंद्रीय बँकेकडील		बचत ठेवी				बचत व मुदत ठेवी
इतर ठेवी						

$$MS = M_1 + M_2 + M_3 + M_4$$

अशाप्रकारे देशाच्या मध्यवर्ती बँकेचा (RBI) पैशाच्या पूरवठाविषयक अथवा पैशाच्या पूरवठ्याची मापने स्पष्ट करता येतात.

■ रिझर्व्ह बँकेचा पैशाच्या पूरवठ्याचा आधुनिक दृष्टिकोन :-

अलिकडील काळात अर्थव्यवस्थेत सर्वच क्षेत्रात व्यापक गतिमान बदल होत आहेत. हे बदल लक्षात घेऊन रिझर्व्ह बँकेच्या कार्यकारी समितीने पैशाच्या पूरवठ्याच्या मापनामध्ये / रचनेमध्ये सुधारणा सूचविल्या आहेत. त्यानुसार पैशाच्या पूरवठ्यात $M_1 + M_2 + M_3$ ही तिनच मापने सूचविलेली आहेत.

१. $M_1 = C + DD + OD$

एम१ मध्ये नाणी आणि कागदी चलन मिळून देशातील विधिग्राह्य पैसा म्हणजेच लोकांकडील चलन, बँकांकडील लोकांच्या मागणी ठेवी व रिझर्व्ह बँकेकडील इतर ठेवींचा समावेश आहे.

२. $M_2 = M_1 + \text{Time Liabilities Portion of Saving Deposits with the Bank} + \text{Term Deposits Maturing within a Year.}$

एम२ मध्ये एम१ सोबतच बँकेकडे असलेल्या बचत ठेवींपैकी मुदत ठेवी तसेच बँकांनी वितरीत केलेल्या ठेव पावत्या आणि अल्पमुदतीच्या म्हणजेच एक वर्षाच्या आतील रोख असणाऱ्या मुदत ठेवींचा समावेश रिझर्व्ह बँकेने केलेला आहे.

बँकांच्या चालू ठेवी म्हणजेच पतचलनाचा अंतर्भाव पैशाच्या एकूण पूरवठ्यात करण्यात येतो.

३. $M_3 = M_1 + \text{Term Deposits with Banks with Maturity of Over One Year} + \text{Term borrowing of the Banking System.}$

एम३ या पैशाच्या मापनामध्ये मध्यवर्ती बँकेने सुधारणा सूचविली आहे. एम३ या पैशाच्या मापनामध्ये / संकल्पनेत बँकांकडील एक वर्षापेक्षा जास्त मुदतीच्या ठेवींचा समावेश केलेला आहे तसेच एम१ सोबतच बँकांनी आपल्या बँकींग प्रणालीद्वारे / व्यवस्थेद्वारे

अल्पमुदत व दीर्घमुदती व्यवस्थेची जी कर्जे दिलेली असतील त्यांचाही समावेश पैशाच्या M3 या मापनामध्ये केला जातो.

४.२.२ भारतातील पैशाच्या पूरवठ्यात बदल करण्याची साधने :-

पैशाच्या पूरवठ्यात बदलाचे स्रोत / घटक :-

भारतीय अर्थव्यवस्थेत पैशाच्या पूरवठ्यात होणारा बदल हा पैशाशी संबंध येणाऱ्या शासन, मध्यवर्ती बँक व व्यापारी बँका या संस्थांच्या उद्देशांवर तसेच कार्यावर अवलंबून असतो.

पैशाच्या पूरवठ्यात बदलाचे स्रोत / घटक
१. शासनसंस्था (कोषागार)
२. मध्यवर्ती बँक
३. व्यापारी बँका
४. गुंतवणूक
५. बँकेतर मध्यस्थ वित्तीय संस्था
६. पैशाचा भ्रमणवेग

सरकार, व्यापारी बँका व मध्यवर्ती बँक या संस्था पैसा निर्माण करतात. कोणत्याही देशातील पैशाच्या पूरवठ्यातील बदलाच्या स्रोतांचा विचार केला तर, मध्यवर्ती बँक व व्यापारी बँका ह्या प्रमुख स्रोत वा मार्ग आहेत. पैशाच्या पूरवठ्यातील बदलाच्या स्रोतांचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे करता येईल.

१. शासनसंस्था :-

कल्याणकारी राज्य निर्मितीचे उद्दिष्ट सरकारने स्विकारलेले असल्याने समाजाचे जास्तीत जास्त कल्याण साधणे, विषमता दूर करणे, आर्थिक विकास साधणे तसेच अर्थव्यवस्थेला वळण लावणे यांसारख्या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी सरकार वचनबद्ध आहे. त्यासाठी सरकारला प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे पैशाच्या पूरवठ्यावर नियंत्रण ठेवून परिस्थितीनुसार पैशांच्या पूरवठ्यात बदल करावे लागतात.

शासनसंस्थेचे पैशाच्या पूरवठ्यात बदल करण्याचे मार्ग
१. नवीन चलननिर्मिती
२. तुटीचा अर्थभरणा
३. कर्ज उभारणी व परतफेड
४. सार्वजनिक खर्च

सरकार पाहिजे तेवढे चलन छापून पैशाचा पूरवठा वाढवू शकते. सरकारला चलन छापण्याचा व नष्ट करण्याचा संपूर्ण अधिकार असतो. परंतू, सरकार अर्थव्यवस्थेच्या आवश्यकतेपेक्षा जास्त चलन छापू शकत नाही. नोटा अथवा चलन छापण्याच्या अधिकाराचा सरकारला जपून वापर करावा लागतो. अन्यथा लोकांचा सरकारवरील विश्वास कमी होऊ शकतो. तुटीचा अर्थभरणा या साधनाद्वारे सरकार पैशाच्या पूरवठ्यात बदल करू शकते. कर व कर्जे ही साधने पैशांचा पूरवठा वाढविण्यात अवघड असतात. परंतू, या साधनांमुळे पैशाच्या पूरवठ्यात बदल घडवून आणता येऊ शकतो. सरकारला अनेक विकास व विकासेतर कामांसाठी प्रचंड खर्च करावा लागतो. हा खर्च भागविण्यासाठी

सरकारचे उत्पन्न कमी पडते. हा जास्तीचा खर्च करण्यासाठी सरकारला कर्ज उभारणी करावी लागते. जेव्हा कर्ज उभारुनही खर्च भागत नाही तेव्हा नवीन नोटा छापून चलनात आणल्या जातात व त्यामुळे पैशाचा पूरवठा वाढतो. सरकार लोकांकडून व विदेशी जनता तसेच संस्थांकडून कर्ज उभारणी करते. अशा कर्जांना अंतर्गत व बाह्य कर्जे असे म्हणतात. देशातल्या लोकांकडून व संस्थांकडून घेतलेल्या कर्जांमुळे पैशाचा पूरवठा कमी होतो. परंतू, व्याजासहीत केलेल्या परतफेडीमुळे पैशाचा पूरवठा वाढतो. तर, याउलट बहिर्गत कर्जांच्या उभारणीमुळे पैशाचा पूरवठा वाढतो. परंतू, परतफेड केल्यानंतर मात्र अर्थव्यवस्थेतील पैशांचा पूरवठा कमी होतो.

सार्वजनिक खर्चांमुळे देखिल अर्थव्यवस्थेतील पैसा कमी जास्त होऊन पैशाच्या पूरवठ्यात बदल होऊ शकतो. सरकार योजना व योजनेत्तर खर्चांमध्ये वाढ करते तेव्हा लोकांच्या हातातील क्रयशक्ती वाढून अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक व्यवहार वाढतात व एकूण पैशाचा पूरवठा वाढतो. याउलट सार्वजनिक खर्चात घट केल्यास पैशाचा पूरवठा घटतो.

२. मध्यवर्ती बँक :-

देशातील मध्यवर्ती बँक ही सरकारची बँक असते. ती सरकारची प्रतिनिधी म्हणून कार्य करित असते तसेच नविन चलन निर्मितीची मक्तेदारी मध्यवर्ती बँकेकडेच असते. म्हणजेच मध्यवर्ती बँक ही सरकारच्या अधिपत्याखालील कार्य करणारी संस्था असून ती देशातील पैशांच्या पूरवठ्यावर नियंत्रण ठेवते.

मध्यवर्ती बँकेचे पैशांच्या पूरवठ्यात बदल करण्याचे मार्ग

१. अधिकोष दर
२. खुल्या बाजारात कर्जरोख्यांची खरेदी-विक्री
३. रोख राखीव निधी

देशातील व्याजदर तसेच वित्तीय संस्थांचे व्याजदर (तेजीवरील आणि कर्जावरील) मध्यवर्ती बँकेच्या व्याजदरावर अवलंबून असतात व या व्याजदरावर देशातील पैशांचा पूरवठा अवलंबून असतो. हा अधिकोष दर ठरविण्याचा अधिकार मध्यवर्ती बँकेला असतो. मध्यवर्ती बँक ज्या दराने व्यापारी बँकांना कर्जपूरवठा करते त्याला बँकरेट अथवा बँकदर असे म्हणतात. बँकदरात मध्यवर्ती बँकेने घट केल्यास व्यापारी बँकेच्या पतनिर्मितीला मोठ्या प्रमाणात चालना मिळून पतनिर्मिती वाढून पैशांचा पूरवठा वाढतो. याउलट बँकरेट वाढविल्यास पैशांच्या पूरवठ्यात घट होते.

खुल्या बाजारात कर्जरोख्यांची खरेदी-विक्री करून मध्यवर्ती बँकेला पैशांच्या पूरवठ्यात बदल करता येतो. मध्यवर्ती बँकेने रोखे विक्री करण्यास सुरुवात केली की, पैशांचा पूरवठा कमी होतो. यामुळे व्यापारी बँकांची पतनिर्मितीची क्षमता कमी होते. याउलट मध्यवर्ती बँकेने विकलेले कर्जरोखे परत विकत घेण्याचे ठरविले तर, व्यापारी बँकांची पतनिर्मितीक्षमता वाढते. त्यामुळे लोकांच्या हातातील पैसा वाढून पैशांचा पूरवठा वाढतो.

रोख राखीव निधीच्या (CRR - Cash Researve Ratio) प्रमाणात बदल या साधनाद्वारे मध्यवर्ती बँक पैशांच्या पूरवठ्यात बदल करते. प्रत्येक व्यापार बँकेला आपल्या एकूण रक्कमेपैकी काही विशिष्ट रक्कम मध्यवर्ती बँकेकडे ठेवावी लागते. त्या रक्कमेला राखीव निधीचे प्रमाण असे म्हणतात. राखीव निधीचे प्रमाण कमी केल्याने व्यापारी बँकांची पतनिर्मिती अथवा कर्जपूरवठा करण्याची क्षमता वाढते. त्यामुळे पैशांच्या पूरवठ्यात वाढ होते. याउलट राखीव निधीचे प्रमाण वाढविल्यास व्यापारी बँकांना जास्त रक्कम मध्यवर्ती बँकेकडे ठेवावी लागते. त्यामुळे व्यापारी बँकेची पतनिर्मितीची व कर्जपूरवठ्याची क्षमता कमी होते व परिणामतः पैशांचा पूरवठा कमी होतो.

३. व्यापारी बँका :-

देशातील पैशाच्या पूरवठ्यात बदल करणारा महत्वाचा स्रोत म्हणजे व्यापारी बँका होय. व्यापारी बँका पैशाची निर्मिती करतात त्याला पतपैसा असे म्हणतात. व्यापारी बँकांवर लोकांचा विश्वास असतो म्हणून व्यापारी बँका पतपैसा निर्माण करू शकतात. ग्राहकांना कर्ज देतांना व्यापारी बँका ग्राहकांच्या नावाने कर्ज ठेवी निर्माण करतात. ग्राहक धनादेशांच्या सहाय्याने व्यवहार करतात. अशाप्रकारे व्यापारी बँका कर्जातून ठेवी व ठेवीतून कर्ज निर्माण करतात. असा कर्जपूरवठा जास्त प्रमाणात केल्यास पतनिर्मिती वाढून पैशाचा पूरवठा वाढतो. याउलट कर्जपूरवठ्याचे प्रमाण कमी केल्यास पतपैसा कमी होऊन पैशांचा पूरवठा कमी होतो.

४. गुंतवणूक :-

गुंतवणूक या मार्गानेही देशातील पैशाच्या पूरवठ्यात बदल होतो. गुंतवणूक ही देशातील गुंतवणूक तसेच विदेशी गुंतवणूक अशी दोन प्रकारच असते. विदेशी गुंतवणूक ही थेट प्रत्यक्ष गुंतवणूक FDI व संस्थात्मक गुंतवणूक FII अशी दोन प्रकारची असते. थेट प्रत्यक्ष गुंतवणूकीमुळे देशातील उत्पादन, रोजगार, उत्पन्न, बचत वाढून देशातील पैशाच्या पूरवठ्यात वाढ होते. गुंतवणूक जेवढी जास्त तेवढे गुणक प्रक्रियेद्वारे उत्पन्न वाढून पैसा वाढतो. याउलट गुंतवणूक कमी झाल्या पैशाचा पूरवठा घटतो.

५. बँकेतर मध्यस्थ वित्तीय संस्था :-

मूल्यसंग्रहाच्या दृष्टिने रोख मालमत्ता निर्माण करणाऱ्या बँकेतर वित्तीय मध्यस्थ संस्थांच्या व्यवहारामुळे देखिल पैशाच्या पूरवठ्यात बदल घडविला जातो. या संस्था देखिल मालमत्ता निर्माण करतात किंवा त्यासाठी कर्जपूरवठा करण्याचे महत्वाचे कार्य करतात. या संस्थांकडून निर्माण होणारे वित्तीय हक्क जवळपास रोख पैशाप्रमाणे म्हणजेच चलनसदृश्य साखरे कार्य करतात. त्यामुळे पैशांच्या पूरवठ्यात वाढ-घट होते. बँकेतर मध्यस्थ वित्तीय संस्थांमध्ये विकास बँक, विमा संस्था, चिट फंडस् कंपनी, भाडे खरेदी वित्तसंस्था, परस्पर बचत संस्था, कर्ज व वित्त कंपनी, गोल्ड लोन देणाऱ्या संस्था यांचा समावेश होतो.

६. पैशाचा भ्रमणवेग :-

पैशाच्या पूरवठ्याचा विचार करतांना फिशर यांच्या पैशाचा भ्रमणवेग या संकल्पनेचा विचार करणे आवश्यक आहे. कारण, अर्थव्यवस्थेतील पैशाच्या पूरवठ्यात फक्त रोख चलन व नाणीच नसतात. तर, त्यापेक्षाही पैशाचा पूरवठा जास्त असतो. रोख पैसा व पतपैसा ह्या दोन्हीही प्रकारच्या पैशांना वेग असतो. पैसा अथवा चलन एका दिवसात अनेक व्यक्तींच्या हातातून हस्तांतरीत होत असते. त्यामुळे एक चलन कितीतरी आर्थिक व्यवहार करीत असते. विशिष्ट कालावधीत एखादे चलन जितक्या वेळा हस्तांतरीत होईल तितक्या वेळा त्या चलनाने वस्तू खरेदीचे कार्य केलेले असेल यालाच पैशाचा चलनवेग अथवा भ्रमणवेग (Velocity of Money) संबोधतात जसा पैशाला वेग असतो तसाच तो पतपैशाला देखिल असतो. म्हणून

$$MS = MX + M_1V_1 \text{ असे समिकरण फिशरने मांडलेले आहे. या}$$

समिकरणात M = विधिग्राह्य पैसा व V = पैशाचा भ्रमणवेग आहे तसेच M_1 = पतपैसा असून V_1 हा पतपैशाचा भ्रमणवेग आहे. म्हणून पैशाचा पूरवठा (MS) हा प्रत्यक्षात जास्त असतो असे म्हणता येईल.

४.२.३ अतिशक्तीशाली / उच्च शक्ती पैसा व पैसा गुंणक (High Powered Money and Money Multiplier) :- उच्च शक्ती पैसा (HM) :-

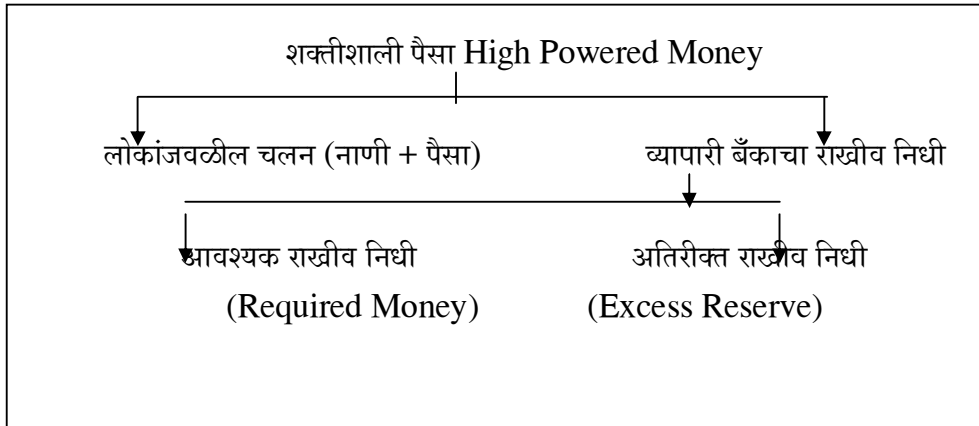
"उच्च शक्ती पैसा म्हणजे देशातील लोकांजवळील नोटा व नाणी तसेच व्यापारी बँकाजवळील विविध प्रकारचा राखीव निधी होय." व्यापारी बँकेला आपल्या पतपूरवट्यात वाढ करण्यासाठी उच्च शक्ती पैसा हा प्रत्यय निर्मितीचा अत्यावश्यक आधार असतो. उच्च शक्ती पैशाशिवाय व्यापारी बँका पतपैसा निर्माण करू शकत नाहीत म्हणून या उच्च शक्ती पैशाला जननक्षम पैसा असेही संबोधले जाते.

व्यापारी बँकांना मध्यवर्ती बँकेकडे ठेवावा लागणारा रोख पैसा व्यापारी बँकांना ठेवीदारांच्या ठेवीच्या मागणीच्या पूर्ततेसाठी ठेवावा लागणारा रोख पैसा तसेच लोकांकडील चलन यालाच शक्तीशाली पैसा असे म्हणतात. शक्तीशाली पैसा पुढील समिकरणाद्वारे दर्शविला जातो.

$$Hm = C + RR + ER$$

उच्चशक्ती पैसा = राखीव पैसा + आवश्यक राखीव निधी + अतिरीक्त राखीव निधी होय.

उच्च शक्तीशाली पैशाची रचना पुढीलप्रमाणे

जननक्षम अथवा शक्तीशाली पैसा हा राखीव पैसा असतो. राखीव पैसा हा सरकारने निर्माण केलेला असतो. हा पैसा व्यापारी बँकांजवळ व लोकांजवळ असतो.

राखीव पैसा पुढील समिकरणाद्वारे दर्शविला जातो.

$$Rm = C + OD + CR$$

राखीव पैसा = लोकांजवळील चलन + लोकांच्या रिझर्व्ह बँकेकडील ठेवी + बँकांजवळील रोकड निधी.

रिझर्व्ह बँकेच्या पैशाच्या संकल्पनेनुसार सर्व चलन (C) + रोकड निधी (CR) + इतर ठेवी (OD) हे सर्व मिळून राखीव पैसा असे नाव दिले जाते. कारण, राखीव पैशाच्या इतर घटकांमध्येही (म्हणजेच C आणि OD हे घटक) मध्यवर्ती बँकेने हस्तक्षेप न करता रोकड निधी (म्हणजेच CR) बनण्याची मुलभूत क्षमता असते. त्याचप्रमाणे मध्यवर्ती बँकेकडील इतर ठेवींचा काही हिस्सा बँकांच्या ठेवीमध्ये परावर्तीत करण्याची क्षमता असते. यामुळे लोकांजवळील व बँकांजवळील चलन (C = नाणी व नोटा) + इतर ठेवी (OD) + रोकड निधी (CR) या सर्व

रक्कमेला आधार पैसा (Base Money) किंवा जननक्षम पैसा (High Powered Money) किंवा राखीव पैसा (Reserve Money) असे म्हंटले जाते.

■ **मुद्रा / पैसा गुणक (Money Multiplier) :-**

मध्यवर्ती बँक राखीव पैशाच्या (Mo) सहाय्याने पैशाची निर्मिती करते. व्यापारी बँकांनी मध्यवर्ती बँकांकडे आपल्या एकूण ठेवीच्या काही रक्कम ठेवलेली असते तिला आवश्यक राखीव निधी CRR असे म्हणतात. ती मध्यवर्ती बँकेने रोख राखीव स्वरूपात बाजूला ठेवलेली असते. त्याचप्रमाणे अतिरीक्त निधी ही ठेवलेला असतो. या पैशांच्या सहाय्याने मध्यवर्ती बँक अधिक पैशाची निर्मिती करते. या राखीव पैशात (Mo) व व्यापक पैशात (M₃) व पैशांच्या पूरवठ्यात संबंध असतो.

■ **पैसा गुणक म्हणजे काय ?**

पैशांचा पूरवठा वाढविण्यासाठी अतिरीक्त राखीव निधीच्या सहाय्याने बँका अधिक पैशाची निर्मिती करतात या प्रक्रियेला मुद्रा / पैसा गुणक असे म्हणतात. दुसऱ्या शब्दात राखीव पैशांच्या सहाय्याने अधिक पैसा निर्माण करण्याच्या प्रक्रियेला मुद्रा / पैसा गुणक असे संबोधले जाते. पैशांचा पूरवठा हे मुद्रा गुणक आणि राखीव पैशांचे फलन अथवा कार्य आहे. पैशांच्या गुणकात होणाऱ्या बदलाचा परिणाम पैशांच्या पूरवठ्यावर होतो.

पैसा गुणक पुढील घटकांवर अवलंबून असतो.

१. अर्थव्यवस्थेतील रोख निधीचे प्रमाण (CRR)
२. चलनाचे ठेवींशी प्रमाण
३. पतपैशांचे ठेवींशी प्रमाण

राखीव निधी (CRR) कमी असेल व्यापारी बँकांना मध्यवर्ती बँकेकडे ठेवावा लागणारा राखीव निधी कमी ठेवावा लागतो. त्यामुळे त्यांच्याकडे कर्ज देण्यासाठी जास्त पैसा शिल्लक राहतो. त्यामुळे पतनिर्मिती जास्त प्रमाणात करता येऊन पैशांच्या पूरवठ्यात वाढ होते. याउलट हे राखीव निधीचे प्रमाण जास्त असेल तर, पतनिर्मिती कमी होऊन पैशांचा पूरवठा घटतो.

चलनाचे ठेवींशी गुणोत्तर लोक आपल्याजवळ किती रक्कम रोख बाळगतात व किती रक्कम बँकेत ठेवतात हे दर्शविते. लोक जर, रोख पैश्याने जास्त व्यवहार करीत असतील व बँकेत कमी ठेवी ठेवत असतील तर, बँकेमध्ये ठेवी कमी होऊन पतनिर्मिती कमी होऊन पैशांचा पूरवठा कमी होईल. याउलट लोक रोख पैसा कमी प्रमाणात जवळ बाळगत असतील व बँकेत जास्त प्रमाणात ठेवी ठेवत असतील तर, पतनिर्मिती जास्त होऊन पैशांचा पूरवठा वाढेल.

पतपैशांचे ठेवींशी गुणोत्तर बँकांच्या ठेवींशी असलेले पतपैशांचे निर्मितीचे प्रमाण दर्शविते. हे गुणोत्तर मोठे असेल तर, बँका पैशाची जास्त निर्मिती करू शकतात व त्यामुळे पैशांचा पूरवठा वाढतो. याउलट हे प्रमाण कमी असेल तर पैशांचा पूरवठा कमी होतो.

मुद्रा गुणक राखीव पैशांच्या (Mo) मुद्रा गुणकाच्या पटींमध्ये व्यापक पैशात (M₃) म्हणजेच पैशांच्या पूरवठ्यात वाढ होते हे दर्शवितो.

पैशांच्या अर्थशास्त्रात पैसा गुणक हा रिझर्व्ह बँकेच्या कार्यात्मक रिझर्व्ह बँकींग व्यवस्थेनुसार व्यापारी बँकेच्या आणि रिझर्व्ह बँकेच्या पैशातील सहसंबंध / गुणोत्तर दर्शवितो.

मुद्रा गुणकाचे समिकरण

$$M = mRM$$

$$m = \frac{M}{RM}$$

या समिकरणात M = पैशांचा पूरवटा

m = पैसा गुणक

RM = राखीव पैसा आहे.

तक्ता क्र. ४.१ मध्ये २००७ या आर्थिक वर्षापासून ते २८ डिसेंबर २०१२ पर्यंतचा पैशांचा पूरवटा, राखीव पैसा व पैसा गुणक दर्शविलेले आहेत.

तक्ता क्र. ४.१ पैशांचा पूरवटा, राखीव पैसा व पैसा गुणक

आर्थिक वर्ष	पैशांचा पूरवटा (M) (M₃)	राखीव पैसा (RM) (Mo)	पैसा गुणक (m)
२००७	३३१००.४	७०८८.६	४.६७
२००८	४०१७८.६	९२८२.७	४.३३
२००९	४७९४७.८	९८७९.६	४.८५
२०१०	५६०२७.०	११५५६.५	४.८५
२०११	६५०४१.२	१३७६८.२	४.७२
२०१२	७३५९२.०	१४२७१.७	५.१६
(२८.१२.२०१२ पर्यंत)	८०३१९.२	१४५८२.१	५.५१

(स्रोत - IDFC Mutual Fund)

तक्ता क्र. ४.१ वरून पैशांचा पूरवटा व राखीव पैसा यांच्यातील प्रमाण स्पष्ट होते. आर्थिक वर्ष २००७ मध्ये राखीव पैशांच्या ४.६७ पटींनी पैशांचा पूरवटा वाढलेला दिसतो. म्हणजेच येथे पैसा गुणक ४.६७ आहे. २०१३ मध्ये राखीव पैसा रु. १४५८२ कोटी होता व पैशांचा पूरवटा रु. ८०३१९.२ कोटी होता. येथे पैसा गुणक ५.५१ आहे.

वर्ष २००८ नंतर राखीव पैशात वाढ व CRR मध्ये घट झाल्याने पैसा गुणकात व पैशांच्या पूरवटात वाढ झालेली दिसते.

४.२.४ तुटीचे अंदाजपत्रक आणि पैशांचा पूरवटा (Budget Deficit and Money Supply) :-

देशाच्या सरकारला निश्चित केलेली उद्दिष्ट्ये पार पाडण्यासाठी उत्पन्न व खर्चाचा मेळ घालावा लागतो. त्यासाठी अंदाज बांधावे लागतात म्हणून आगामी वर्षात सरकारला विविध मार्गांनी किती उत्पन्न मिळणार आहे व किती खर्च करावा लागणार आहे. या संबंधीची बृहत आकडेवारी म्हणजेच अर्थसंकल्प अथवा अंदाजपत्रक होय.

सोप्या शब्दात अर्थसंकल्प अथवा अंदाजपत्रक म्हणजे सरकारचे एका आर्थिक वर्षातील अपेक्षित उत्पन्न व अपेक्षित खर्चाची आकडेवारी दर्शविणारे पत्रक होय.

असे अंदाजपत्रक पुढीलप्रमाणे तीन प्रकारचे असतात.

अंदाजपत्रकाचे प्रकार

१. शिलकी अंदाजपत्रक (Surplus Budget)
२. समतोल अंदाजपत्रक (Balanced Budget)
३. तुटीचे अंदाजपत्रक (Deficit Budget)

१. शिलकी अंदाजपत्रक (Surplus Budget) :-

अंदाजपत्रकात एकूण अपेक्षित खर्चापेक्षा एकूण अपेक्षित उत्पन्न जास्त दर्शविलेले असते तेव्हा त्याला शिलकी अंदाजपत्रक असे म्हणतात.

२. **समतोल अंदाजपत्रक (Balance Budget) :-**अंदाजपत्रकात अपेक्षित खर्च व अपेक्षित उत्पन्न समान दर्शविलेले असतात म्हणून त्याला समतोल / संतुलीत अंदाजपत्रक असे म्हणतात.

३.**तुटीचे अंदाजपत्रक (Deficit Budget) :-**अंदाजपत्रकात अपेक्षित उत्पन्नापेक्षा अपेक्षित जास्त दर्शविलेला असतो. तेव्हा त्याला तुटीचे अंदाजपत्रक असे म्हणतात.अंदाजपत्रकातील तुट भरून काढण्यासाठी मध्यवर्ती बँकेकडून सरकारला कर्ज उभारावे लागते. असे कर्ज मध्यवर्ती बँक नवीन नोटा छापून देते. यालाच तुटीचा अर्थभरणा असे म्हणतात. म्हणून तुटीचा अर्थभरणा म्हणजे सरकारने उत्पन्नापेक्षा जास्त खर्च करण्याचे धोरण होय.

नियोजन मंडळाने तुटीच्या अर्थभरण्याची व्याख्या केलेली आहे. "सरकारच्या आगामी आणि भांडवली उत्पन्नापेक्षा सार्वजनिक खर्चात वाढ घडवून अंदाजपत्रकातील तुट भरून काढण्यासाठी चलनाच्या / मुद्रेच्या परिमाणामध्ये वाढ करण्याच्या तंत्राला तुटीचा अर्थभरणा असे म्हणतात."

सरकारच्या अर्थसंकल्पात उत्पन्नापेक्षा खर्च जास्त असेल तर, याला अंदाजपत्रकीय तुट असेही म्हणतात. सरकारच्या अंदाजपत्रकातील एकूण प्राप्ती / उत्पन्नात महसूली उत्पन्न व भांडवली उत्पन्नाचा समावेश असतो. त्याचप्रमाणे एकूण खर्चात महसूली खर्च व भांडवली खर्च यांचा समावेश असतो. सरकारचा सुरुवातीपासूनच आर्थिक विकासासाठी व कल्याणकारी राज्य निर्मितीसाठी उत्पन्नापेक्षा खर्च सातत्याने वाढता आहे.

तुटीच्या अर्थभरण्याचे सरकारचे स्रोत / मार्ग

१. मध्यवर्ती बँकेकडे असलेल्या रोख शिलकीतून उचल
२. मध्यवर्ती बँकेने घेतलेले कर्ज व आर्थिक वर्षाच्या अखेरपर्यंत परतफेड होऊ न शकलेले कर्ज
३. व्यापारी बँकेकडून घेतली जाणारी व वर्षाच्या अखेरपर्यंत थकीत राहिलेली कर्जे

■ **अर्थसंकल्पीय तुट / तुटीचा अर्थभरणा व पैशाच्या पूरवठ्यातील संबंध :-**

तुटीचा अर्थभरणा व पैशांचा पूरवठा यात प्रत्यक्ष संबंध असतो. त्याचप्रमाणे तुटीच्या अर्थभरण्याच्या कितीतरी पर्तीनी पैशाचा पूरवठा वाढत असतो. पैशाच्या पूरवठ्यात होणारी वाढ ही मुद्रा गुणकामुळे (Money Multiplier) होत असते. हा मुद्रागुणक आकाराने जेवढा जास्त तेवढा पैशांचा पूरवठा जास्त प्रमाणात वाढतो. याउलट मुद्रा गुणकाचा आकार कमी असेल तर, पैशाच्या पूरवठ्याचे प्रमाण देखील कमी असते.

मुद्रा गुणक पुढील घटकांवर अवलंबून असतो

१. रोख निधी प्रमाण
२. राखीव निधी प्रमाण
३. अतिरीक्त निधी प्रमाण

वरील तिनही घटक आणि मुद्रा गुणक यांच्यात व्यस्त संबंध असतो. या घटकांचे प्रमाण जास्त असेल तर, मुद्रा गुणकाचा आकार लहान असतो. याउलट वरील घटकांचे प्रमाण कमी असेल तर, मुद्रा गुणकाचा आकार मोठा असतो. समजा, केंद्र सरकारने एका विशिष्ट वर्षात रु. ५००० कोटींची अर्थसंकल्पीय तुट दाखवून अर्थभरणा करावयाचे ठरविल्यास पैशांचा पूरवठा फक्त रु. ५००० कोटीनीच वाढणार नाही तर, अर्थव्यवस्थेतील मुद्रा गुणकामुळे तो जास्त प्रमाणात वाढेल.

समजा, अर्थव्यवस्थेतील त्या वर्षातील मुद्रा गुणक ५ गृहीत धरला तर, मुद्रा गुणक व पैशांचा पूरवठा यातील प्रक्रिया पुढीलप्रमाणे असेल.

पैशांचा पूरवठा = अर्थसंकल्पीय तुट X मुद्रा गुणक

$$MS = Df \times M$$

$$\text{रु. } 25000 \text{ कोटी} = 5000 \text{ कोटी} \times 5$$

म्हणजेच तुटीच्या अर्थभरण्यापेक्षा पैशांचा पूरवठा हा मुद्रा गुणकामुळे ५ पट जास्त राहिल. म्हणजेच पैशांचा पूरवठा रु. २५००० कोटीनी वाढेल. परिणामतः अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्न, उत्पादन, उपभोग, मागणी, पूरवठा, रोजगार, बचत व गुंतवणूक इ. आर्थिक व्यवहार एकूण राष्ट्रीय उत्पन्न वाढेल.

पैशांचा पूरवठा वाढविण्यासाठी तुटीचा अर्थभरणा करण्याच आवश्यकता का असते ?

१. मंदीच्या परिस्थितीवर उपाययोजना करण्यासाठी
२. कल्याणकारी राज्य निर्मितीच्या उद्दिष्टांसाठी
३. आधुनिकीकरण करून आर्थिक प्रगती साध्य करण्यासाठी
४. साधनसामग्रीचा पर्याप्त उपयोग करण्यासाठी
५. आर्थिक नियोजनाच्या यशस्वितेसाठी
६. व्यवहार तोलातील तुट दूर करण्यासाठी
७. परकीय आक्रमण, अंतर्गत सुव्यवस्था तसेच आणिबाणींच्य प्रसंगांचा मुकाबला करण्यासाठी
८. विविध विकासात्मक योजना पूर्ण करण्यासाठी

तुटीच्या अर्थभरण्यामुळे अर्थव्यवस्थेत काही चांगले परिणाम होतात.

१. पैशांच्या पूरवठ्यात वाढ :-

तुटीच्या अंदाजपत्रकामुळे नवीन नोटा छापून चलनात आणल्या जातात तसेच सरकार मध्यवर्ती बँकेकडून कर्ज घेते. परिणामतः सार्वजनिक खर्चात वाढ होऊन देशातील खाजगी क्षेत्रातील खर्चाच्या वाढीला चालना मिळते. मुद्रा गुणकाच्या प्रक्रियेमुळे पैशांच्या पूरवठ्यात वाढ होते. गुंतवणूकीला चालना मिळून गुंतवणूक गुणक प्रक्रियेमुळे उत्पन्न

वाढते. लोकांच्या हातातील क्रयशक्ती वाढल्याने एकूण आर्थिक व्यवहार वाढतात व आर्थिक समृद्धिला चालना मिळते.

२. आर्थिक विकासास हातभार :-

अल्पविकसीत अथवा विकसनशील देशांना आर्थिक विकासासाठी प्रचंड पैसा खर्च करावा लागतो. अशा देशांना बचतीच्या, कर्जाच्या व परकीय मदतीच्या रूपाने पैसा उभारणे शक्य होत नाही. तुटीच्या अर्थभरण्यामुळे उपलब्ध साधनसामग्री पर्याप्तपणे उपयोगात आणली जाते. त्यामुळे उत्पादन, रोजगार वाढून आर्थिक विकासाचा हातभार लागतो. तुटीच्या अर्थभरण्यामुळेच आपल्या देशाला आज एवढा विकास साध्य करता आलेला आहे.

३. शासनाच्या उत्पन्नात वाढ :-

तुटीच्या अर्थभरण्याद्वारे सार्वजनिक उपक्रमांमध्ये मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक झालेली आहे. त्याचप्रमाणे खाजगी उपक्रमामध्येही वाढ झालेली आहे. त्यामुळे भांडवल निर्मितीला चालना मिळालेली आहे. देशात लोहपोलाद, पेट्रोलियम उद्योग, वीजनिर्मिती, रासायनिक खरेते, अणू व उर्जा, अवजड यंत्रांचे उत्पादन, रस्ते, रेल्वे वाहतूकीची साधने अशा मुलभूत उद्योग, सेवा सुविधांमध्ये वाढ तुटीच्या अर्थभरण्याद्वारे होऊ शकली. त्यामुळे सरकारचे उत्पन्न देखील वाढले आहे. अशाप्रकारे तुटीच्या अर्थभरण्यामुळे पैशाच्या पूरवठ्यात वाढ होऊन अर्थव्यवस्थेत सकारात्मक परिणाम होतात.

■ तुटीचा अर्थभरणा नेहमीच पैशाच्या पूरवठ्यात वाढ करतो का ? किंवा तुटीच्या अर्थभरण्याचा समस्या कोणत्या ?

१. तुटीच्या अर्थभरण्यामुळे नेहमीच पैशाच्या पूरवठ्यात वाढ होईलच असे नाही :-

तुटीच्या अर्थभरण्यामुळे लोकांचे उत्पन्न वाढते. परंतू, सरकारने लोकांवर वेगवेगळ्या प्रकारचे कर आकारून जास्त प्रमाणात वसूल केले तर, लोकांची खरेदी शक्ती कमी होऊन मागणी - उपभोग- उत्पन्न उत्पादन कमी होईल. वाढलेल्या करांमुळे लोकांच्या बचत काम करण्याच्या इच्छेवर प्रतिकूल परिणाम होतात. सरकारने व्याजदर वाढविला की, व्यापारी बँकांच्या पतनिर्मितीच्या क्षमतेवर परिणाम होऊन कर्जपूरवठा कमी केला जातो व वाढीव उत्पन्न म्हणजेच वाढलेला पैसा काढून घेतला जातो. या कारणांमुळे तुटीच्या अर्थभरण्यामुळे पैशाचा पूरवठा वाढेलच असे म्हणता येत नाही.

२. विशिष्ट कारणासाठीच तुटीचा अर्थभरण्याचा उपयोग केल्यास पैशांचा पूरवठा वाढेल :-

सरकारने ज्या कारणांसाठी तुटीचा अर्थभरणा केलेला असतो त्याच कारणांसाठी त्याचा उपयोग झाला पाहिजे तरच पैशाच्या पूरवठ्यात वाढ होऊन उत्पादन व उत्पन्न वाढेल व त्याचे सकारात्मक परिणाम होतील. उदा. रस्ते, रेल्वे, धरणे, कालवे इ. उत्पादन कामांसाठी पैशांच्या पूरवठ्याच्या अर्थात तुटीच्या अर्थभरण्याचा उपयोग केला तर, त्याचे दूष्परिणाम होणार नाहीत.

याउलट तो अनुत्पादक (कर्जफेड, सेवानिवृत्ती वेतन इ.) कारणांसाठी केला तर, पैशाच्या पूरवठ्यातील वाढीमुळे विषमता, महागाई असे दूष्परिणाम घडून येतील. यामुळे पैशाच्या पूरवठ्यात वाढ नुकसानकारक ठरेल.

३. पैशांच्या पूरवठ्यातील वाढ आणि भाववाढ :-

तुटीच्या अर्थभरण्यामुळे देशातील पैशांच्या पूरवठ्यात वाढ होते. त्यामुळे सार्वजनिक खर्चात वाढ होते, राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होते, राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या फेरवाटपात, लोकांच्या उत्पन्नात वाढ होते जाते. त्यामुळे लोकांच्या हातातील क्रयशक्ती वाढून वस्तू व सेवांच्या एकूण मागणीत मोठ्या प्रमाणावर वाढ होते. परंतू, अल्पावधीत वस्तू व सेवांचा पूरवठा वाढविणे शक्य होत नाही. त्यामुळे एकूण किंमत पातळीत वाढ होऊन भाववाढ घडून येते व सर्वसामान्य लोकांच्या जीवनमानावर विपरीत परिणाम होतो.

४. पैशाच्या पूरवठ्यातील वाढ व आर्थिक विषमता :-

तुटीच्या अर्थभरण्यामुळे पैशांच्या पूरवठ्यात वाढ होऊन वस्तूंच्या किंमती वाढतात. त्यामुळे सामान्य लोकांचे वास्तव उत्पन्न कमी होते. स्थिर उत्पन्न गटातील लोकांना याचे परिणाम भोगावे लागतात. तर, श्रीमंत व व्यापारी लोकांचा मात्र फायदा होतो. श्रीमंत शेतकरी व उत्पादक अधिक श्रीमंत होतात. तर, गरीब जास्त किंमतीला वस्तू विकत घेऊन आणखी गरीब होतात. म्हणजेच तुटीच्या अर्थभरण्यामुळे पैशांच्या पूरवठ्यात वाढ होऊन आर्थिक विषमता वाढते.

५. तुटीचा अर्थभरणा पुन्हा पुन्हा करावा लागतो :-

तुटीच्या अर्थभरण्यासाठी पुन्हा तुटीचा अर्थभरणा करावा लागतो. तुटीचा अर्थभरणा हे साधन अत्यंत सुलभ व लवचिक असे असल्याने अनेक कारणांसाठी सरकार या मार्गाचा पुन्हा पुन्हा वापर करते व पैशाची उधळपट्टी करते. त्यामुळे ह्या उधळपट्टीचे नुकसान भरून काढण्यासाठी तुटीचा अर्थभरणा केला जातो. त्यामुळे देशातील पैसा आवश्यकतेपेक्षा जास्त होतो. शेवटी एवढे लक्षात घ्यावे लागते की, तुटीचा अर्थभरणा हा पैशांच्या पूरवठ्यामध्ये वाढच करतो.

४.२.५ पैशाची मागणी :-

पैशाच्या मागणीचा संबंध पैशाद्वारे होणाऱ्या वस्तू सेवांच्या विनिमयाशी आहे. म्हणजेच वस्तू व सेवांच्या खरेदी-विक्रीशी आहे. पैशाच्या सहाय्याने वस्तू व सेवांची खरेदी-विक्री केली जात असते. म्हणजेच पैशाला विनिमय माध्यमासाठी मागणी असते. म्हणून एखाद्या देशात विनिमयाचे जितके अधिक व्यवहार होतील तितकी पैशाची मागणी अधिक राहील.

पैशाची मागणी म्हणजे काय ?

"वस्तू अथवा सेवा खरेदी करण्यासाठी तसेच साठविण्यासाठी व्यक्त केलेली इच्छा म्हणजे पैशाची मागणी होय."

देशात होणाऱ्या प्रत्येक विनिमय व्यवहाराचे एक मूल्य असते. म्हणून एका विशिष्ट वेळेत विनिमय व्यवहारांच्या संख्येला त्यांच्या किंमतीने गुणले तर पैशाची एकूण मागणी कळते.

$$MD = T \times P$$

पैशाची मागणी = विनिमय व्यवहारांची संख्या x विनिमय व्यवहारांचे एकूण मूल्य.

वरील समिकरणात MD = पैशाची मागणी, T = विनिमय व्यवहारांची एकूण संख्या व P = विनिमय व्यवहारांचे एकूण मूल्य अथवा किंमत आहे.

थोडक्यात, लोकांना जितक्या वस्तू व सेवा आवश्यक असतील त्यांच्या किंमतीइतकी पैशाला मागणी असते.

■ पैशाला मागणी का असते ?

पैशाच्या मागणीचे निर्धारक घटक

१. विनिमय
२. मूल्यसंग्रह
३. लोकसंख्या वाढ
४. किंमतीतील बदल

१. विनिमयासाठी पैशाला मागणी :-

पैशाला मागणी ही विनिमय माध्यमासाठी केली जाते. ती वस्तूची संख्या व विनिमयाची गती या दोन बाबींवर अवलंबून असते. अर्थव्यवस्थेत वस्तू व सेवांची संख्या मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध असेल तर, पैशाची मागणी जास्त असते. याउलट वस्तू व सेवांची संख्या कमी असेल तर, पैशाची मागणी कमी असते.

अर्थव्यवस्थेतील वस्तू व सेवांच्या संख्येबरोबरच पैशाची मागणी विनिमयाच्या गतीवर अवलंबून असते. एका व्यक्तीकडून दुसऱ्या व्यक्तीकडे वस्तू व सेवा हस्तांतरीत होण्याचा वेग म्हणजेच वस्तूचा भ्रमणवेग जास्त असेल तर पैशाची मागणी जास्त असेल याउलट हा भ्रमणवेग कमी असेल तर, पैशाची मागणी कमी राहिल. उदा. समजा, एका विशिष्ट वस्तूचे एक लाख नग विक्रीसाठी बाजारात येत असतील व त्या नगांचे १० वेळा लोकांच्या हातात हस्तांतरीत होत असतील म्हणून (१,००,००० X १०) तितक्या जास्त वेळा पैशाला मागणी निर्माण होईल. याउलट प्रत्येक नग ५ वेळा हस्तांतरीत होत असेल तर, (१,००,००० X ५) एवढी पैशाला मागणी असेल. याचाच अर्थ असा की, विक्री संख्येवर पैशाची मागणी अवलंबून असते.

२. मूल्य संग्रहासाठी पैशाला मागणी :-

पैशात रोखता हा गुणधर्म असतो. संपत्तीचे सर्वात तरल स्वरूप म्हणजे पैसा होय. म्हणून पैशाला मागणी असते. पैशाला मागणी संपत्तीचा साठा करण्यासाठी होते. कारण, पैशाच्या सहाय्याने कोणतीही संपत्ती विकत घेता येते. तसेच त्या संपत्तीचे सहज त्वरित पैशात रूपांतर करता येते म्हणजेच मूल्य संग्रहणासाठी पैशाला मागणी केली जाते.

३. लोकसंख्येतील बदल :-

देशातील लोकसंख्या वाढत असल्यास उपभोक्त्यांची संख्या वाढते. त्यामुळे मागणी वाढते, उपभोक्त्यांच्या वस्तू व सेवांवरचा खर्च वाढतो. या वाढलेल्या खर्चामुळे पैशाच्या मागणीत वाढ घडून येते. याउलट लोकसंख्या घटल्यास उपभोक्त्यांची संख्या कमी होते व त्यांचा एकूण खर्च कमी झाल्यामुळे पैशाची मागणी कमी होते.

४. किंमतीतील बदल :-

पैशाची मागणी प्रभावित करणारा किंमत हा एक महत्वाचा घटक आहे. वस्तूंच्या किंमती सतत वाढल्या असतील तर, त्यांच्या खरेदीसाठी जास्त प्रमाणात पैशांची आवश्यकता निर्माण होऊन पैशाची मागणी वाढते. याउलट वस्तूंच्या किंमती घटत असतील त्यांच्या खरेदीसाठी कमी पैसा लागतो. त्यामुळे पैशाची मागणी घटते.

अशाप्रकारे पैशाच्या मागणीचे निर्धारक घटक स्पष्ट करता येतील. या घटकांमुळे पैशाच्या मागणीत बदल घडून येतात.

■ पैशाच्या मागणीचा परंपरागत व नव-परंपरागत दृष्टिकोन :-

अभिमतपंथीय / सनातनवाद्यांचा/ परंपरागत अर्थतज्ज्ञांचा पैशाच्या मागणीचा दृष्टिकोन :-

सनातनवाद्यांच्या मते, पैसा हा अर्थव्यवस्थेतील निष्प्रभावी घटक आहे. त्यांच्या मते, वस्तू विनिमय पद्धतीतील अडचणी दूर करण्यासाठी पैसा या घटकाचा जन्म झाला आहे. उत्पादन, विनिमय, उपभोग व वितरण ह्या आर्थिक क्रिया जशा पैसाविरहीत अर्थव्यवस्थेत चालतात तशाच त्या भांडवलशाही किंवा मौद्रिक अर्थव्यवस्थेतही चालतात. म्हणून पैशांमुळे आर्थिक क्रियांमध्ये वाढ होत नाही. आर्थिक वस्तूंची प्राप्ती पैशाच्या सहाय्याने होत असते. परंतू, पैसा हा केवळ वस्तू उपभोक्त्यापर्यंत पोहोचविण्याचे कार्य करतो. तो वस्तू निर्माण करण्याचे कार्य करीत नाही.

सनातनपंथीयांच्या मते, दीर्घकाळात मुद्रेचा पूरवठा आणि मुद्रेची मागणी कायम राहत असल्यामुळे नेहमी स्थिर राहते. म्हणजेच मुद्रेचा प्रभाव स्थिर असा आहे म्हणून त्यांच्या मते, पैशाचा अर्थव्यवस्थेवर कोणताही प्रभाव पडत नाही.

अभिमतपंथीयांनी पैशाच्या मागणीपेक्षा पैशाच्या पूरवठ्याला अधिक महत्त्व दिलेले आढळते. कारण, त्यांच्या मते, पैशाला प्रत्यक्ष मागणी नसते. कारण, पैसा हा स्वतः उपयोगी वस्तू नाही. परंतु, उपयोगी वस्तू प्राप्त करून देण्याची शक्ती पैशामध्ये असते. त्यामुळे वस्तू व सेवांच्या खरेदीसाठी पैशाला मागणी केली जाते म्हणजेच विनिमय माध्यम म्हणून पैशाला मागणी असते. म्हणून परंपरागत अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते, पैशाला स्वतःसाठी मागणी कधीच नसते. तर, वस्तू व सेवा खरेदीसाठी फक्त पैशाला मागणी असते.

म्हणून कोणत्याही देशात विशिष्ट काळात पैशाला किती मागणी आहे हे त्या देशात विनिमय केल्या जाणाऱ्या वस्तू व सेवा यांच्या परिमाणावरून ठरविता येते. म्हणून पैशात केले जाणारे विनिमय व्यवहार जीतके अधिक तितकी पैशाला मागणी अधिक राहिल. परंपरागत अर्थतज्ञांच्या मते, पैशाची मागणी ही विनिमयासाठीच होते. ती मूल्यसंग्रहासाठी अथवा संपत्ती साठविण्यासाठी होत नाही.

सनातनपंथीयांमध्ये फिशर यांनी मागणीचा विनिमय व्यवहार लक्षात घेऊनच आपले समीकरण मांडले आहे.

फिशरचे समीकरण

$$MV \times PT$$

पैशाचा पूरवठा = पैशाची मागणी

वरील समीकरणात M = पैशाचा पूरवठा

V = पैशाचा भ्रमणवेग

P = किंमतपातळी

T = वस्तूंची व्यवहार संख्या आहे.

∴ पैशाची मागणी = किंमतपातळी \times वस्तूंची व्यवहार संख्या

फिशरच्या पैशाच्या मागणीच्या दृष्टिकोनाची गृहिते

१. पैसा मूल्यसंग्रहासाठी वापरला जात नाही म्हणजेच पैशाचा उपयोग साठविण्यासाठी केला जात नाही.
२. अर्थव्यवस्थेत सर्व घटकांना मिळालेले पैशाच्या स्वरूपातील उत्पन्न लगेच सर्वच्या सर्व खर्च केले जाते.
३. अल्पकाळात पैशाचा भ्रमणवेग स्थिर असतो.
४. अर्थव्यवस्थेत पूर्ण रोजगार असतो व तेव्हाच उत्पादनाचे प्रमाण देखील स्थिर झालेले असते.
५. पैशाची मागणी अर्थव्यवस्थेवर परिणाम करू शकत नाही, पैसा तटस्थ असतो.

फिशरच्या मते, अल्पकाळात पैशाचा भ्रमणवेग स्थिर असल्याने पैशाच्या पूरवठ्यात जेवढा बदल होतो तेवढाच बदल किंमतपातळीत होतो. परिणामतः वाढत्या किंमतींमुळे उत्पादनाचे मूल्य उच्च राहून पैशाला मागणी निर्माण होते.

■ पैशाच्या मागणीचा नव-परंपरागत दृष्टिकोन :-

पैसाविषयक परंपरागत दृष्टिकोन नवपरंपरागत अर्थतज्ज्ञांना विशेषतः केन्स

व त्यांच्या अनुयायांना मान्य नव्हता. केन्सच्या मते, पैसा हा सक्रीय घटक असतो व तो अर्थव्यवस्थेत अस्थैर्य निर्माण करण्याचे कार्य करतो. पैसा हा फक्त विनिमय माध्यमाचेच कार्य करीत नाही तर, उपभोग, उत्पादन, विनिमय व वितरण या परस्पर संबंधीत आर्थिक क्रियांवर आपल्या क्षमतेनुसार प्रभाव टाकतो. पैशाच्या परिमाणात बदल झाल्यास त्याचा उत्पन्न, उत्पादन व रोजगारावर परिणाम होतो. पैसा ही रोख संपत्ती असून इतर वस्तूप्रमाणे तिलाही स्वतंत्र अस्तित्व आहे. पैसा स्वतः काहीही निर्माण करू शकत नसला तरी, निर्मितीवर प्रभाव मात्र टाकतो म्हणून पैसा म्हणजे उत्पादनाची शक्ती होय.

पैशाला मागणी ही फक्त विनिमय माध्यमासाठी असते. ह्या परंपरागत पैशाच्या मागणीवर केन्स यांनी टिका केली आहे व पैशाच्या मागणीचा आपला दृष्टिकोन मांडलेला आहे. केन्सच्या मते, पैशाला मागणी मूल्यसंग्रहणामुळे / मूल्यसंचय या गुणामुळे असते. म्हणजेच संपत्तीचा साठा करण्यासाठी पैशाला मागणी असते. पैशात रोखता असते म्हणून पैशाला मागणी असते असा नवीन दृष्टिकोन केन्स यांनी स्पष्ट केला आहे.

■ केन्स यांचा रोखता प्राधान्य दृष्टिकोन (Keyne's Liquidity Preference Approach) :-

जॉन मेनार्ड केन्स यांनी १९३६ मध्ये लिहिलेल्या 'The General Theory

of Employment, Interest and Money' या ग्रंथात पैशाच्या मागणीविषयीचा 'रोखता प्राधान्य दृष्टिकोन' स्पष्ट केलेला आहे. केन्स यांच्या मते, पैशाच्या अंगी रोखता हा गुणधर्म असतो. म्हणून पैशाला मागणी असते. या मागणीलाच केन्स यांनी रोखता अभिलाषा असे नाव दिलेले आहे. यालाच रोखता पसंती असे संबोधले जाते. या रोखता पसंती गुणधर्मांमुळेच प्रत्येक व्यक्ती आपल्या उत्पन्नाचा काही भाग रोख स्वरूपात स्वतःजवळ पैशाच्या रूपात बाळगत असतो.

म्हणून "पैशाची मागणी म्हणजे पैसा धारण करण्यासाठीची अथवा पैसा बाळगण्यासाठीची मागणी होय."

केन्सच्या मते, रोकड पसंतीसाठी पैशाला मागणी ही पुढील तीन हेतूसाठी असते.

रोकड पसंती / पैशाच्या मागणीचे हेतू

१. व्यवहार हेतू
२. दक्षता हेतू
३. सट्टेबाजीचा हेतू

केन्सने पैसा हे मूल्यसंचयाचे सुलभ साधन आहे असे स्पष्ट केलेले आहे.

पैशात सर्वाधिक रोखता असल्याने पैशाचे केव्हाही कोणत्याही संपत्तीत / मत्तेत रूपांतर करता येते. म्हणून देशातील व्यक्ती मूल्यसंचयासाठी रोख पैशाला मागणी करतात. वरील तिनही हेतूंचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे -

१. व्यवहार हेतू :-

देशातील कुटूंबसंस्था व व्यवसायसंस्थांना दररोज व्यवहार पूर्ण

करावे लागतात. कुटूंबसंस्थेत अनेक व्यक्तींचा म्हणजेच उपभोक्त्यांचा समावेश असतो. तर, व्यवसाय संस्था अनेक उत्पादक, व्यापारी चालवित असतात. या सर्वांना एका ठराविक कालावधीनंतर उत्पन्न मिळत असते. परंतु, त्या आधी या घटकांना दैनंदिन बाबींवर खर्च करावा लागत असतो. म्हणजेच व्यक्तींना अथवा

उत्पादकांना एखादी आठवडा, महिने किंवा वर्षाच्या कालावधीनंतर उत्पन्न मिळत असते. खर्च रोज करावा लागतो. त्यामुळे उपभोक्ते व उत्पादक यांना रोख पैसा जवळ बाळगावा लागतो.

म्हणून दैनंदिन स्वरूपाचे व्यवहार पूर्ण करण्यासाठी रोख स्वरूपात पैसा धारण करण्याला प्राधान्य दिले जाते. यालाच दैनंदिन व्यवहार हेतूसाठी पैशाची मागणी म्हंटले जाते. व्यवहार हेतूसाठी पैशाची मागणी ही उत्पन्नावर अवलंबून असते. व्यक्ती अथवा संस्थांचे उत्पन्न अधिक वाढल्यास व्यवहार हेतूसाठी पैशाची मागणी जास्त असते.

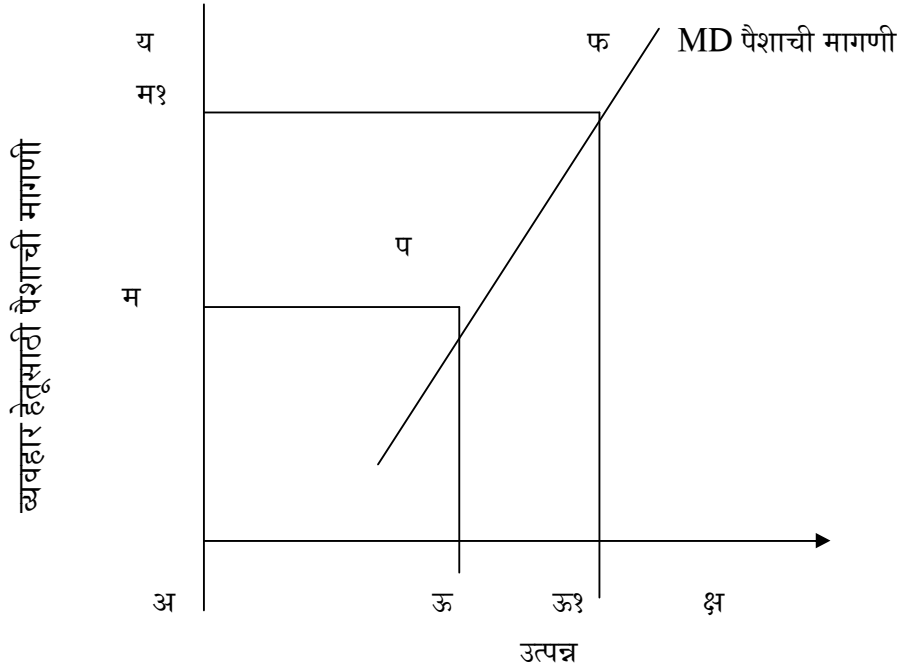
व्यवहार हेतूसाठी असलेली पैशाची मागणी पुढील समीकरणाद्वारे मांडता येते.

$$M_t = f(y)$$

पैशाची विनिमय मागणी = फ (उत्पन्न)

व्यवहार / विनिमय हेतूसाठी पैशाची मागणी आकृती क्र. ४.१ मध्ये दर्शविलेली आहे.

आकृती क्र. ४.१

आकृती क्र. ४.१ वरून उत्पन्न व व्यवहार हेतूसाठी असणारी पैशाची मागणी यांच्यातील संबंध स्पष्ट होतो. या आकृतीत MD हा पैशाच्या मागणीचा वक्र डावीकडून उजवीकडे वर जाणारा दर्शविलेला आहे. या वक्रावरील 'प' बिंदू 'अऊ' उत्पन्न असतांना व्यवहार हेतूसाठी पैशाची मागणी 'अम' इतकी असते हे दर्शवितो. उत्पन्नात 'अऊ' वरून 'अऊ' पर्यंत वाढ झाल्यास पैशाची मागणी 'अम' वरून 'अम' पर्यंत वाढते. हे 'फ' बिंदू दर्शवितो.

२. दक्षता हेतू :-

यालाच सावधानता अथवा जबाबदारीचा हेतू देखिल संबोधतात.

आजच्या धकाधकीच्या व अनिश्चिततेच्या काळात व्यक्ती व संस्थांना अनेक संकटं वा आपत्तींना सामोरे जावे लागत असते. भविष्यकाळ जोखिमींनी भरलेला असतो. त्यामुळे अचानक उद्भवलेल्या अडचणींना तोंड देण्यासाठी तसेच अनपेक्षित खर्च, जबाबदाऱ्या पार पाडण्यासाठी व्यक्ती तसेच संस्थांकडून रोख पैशाला मागणी केली जाते.

उदा. वृद्धापकाळ, आजारपण, बेकारी, मंदी अशा अनपेक्षित संकटांसाठी तरतूद म्हणून रोख पैसा जवळ बाळगला जातो.

दक्षता अथवा तरतूद हेतूसाठी रोख पैशाला असलेली मागणी ही देखील उत्पन्नावर अवलंबून असते.
दक्षता हेतूसाठीची पैशाची मागणी पुढील समीकरणाने दर्शविता येते.

$$MP = f(y)$$

दक्षता हेतूची मागणी = फ (उत्पन्न)

व्यक्ती संस्थांच्या उत्पन्नात वाढ झाल्यास दक्षता हेतूसाठी पैशाच्या मागणीत वाढ होते. केन्सच्या मते, वरील दोनही हेतूसाठी असलेली रोख पैशांची मागणी ही उत्पन्नावर अवलंबून असते अथवा उत्पन्नाचे फलन असते.

व्यवहार व दक्षता या दोन्ही हेतूंची मागणी समीकरणद्वारे पुढीलप्रमाणे दर्शविता येते.

$$Mt = f(y) \quad MP = f(y)$$

वरील समीकरणातील उजव्या बाजू समान आहेत.

$$\text{त्यामुळे } Mt + MP = f(y)$$

$$\therefore Mt + MP = M_1$$

$$\therefore M_1 = f(y)$$

वरील दोन्ही हेतूंची मागणीची बेरीज M_1 असल्यामुळे M_1 हा उत्पन्नावर अवलंबून असतो.

३. सट्टेबाजीचा हेतू :-

या हेतूला परिकल्पन हेतू असेही संबोधले जाते. अर्थव्यवस्थेत अथवा

भांडवल बाजारात अनेक चढ उतार होत असतात. व्याजदर, सोने व रोख्यांच्या किंमती इ. मध्ये सतत उच्चावचने होत असतात. या बदलत्या व्यवहारांचा फायदा मिळविण्यासाठी उत्पन्नापैकी काही भाग रोख स्वरूपात जवळ बाळगला जातो. गुंतवणूकीद्वारे नफा मिळविण्यासाठी पैशाला मागणी केली जाते. म्हणून याला सट्टेबाजीचा हेतू असे संबोधले जाते.

सट्टेबाजीच्या हेतूसाठी रोख पैशाला असलेली मागणी उत्पन्नाप्रमाणे व्याजदरावर अवलंबून असते. कर्ज रोख्यांच्या किंमती व व्याजदर यांच्यात विरुद्ध संबंध असतो. कर्जरोख्यांच्या किंमती कमी असतील तर, व्याजदर जास्त असतो. याउलट कर्जरोख्यांच्या किंमती जास्त असतील तर, व्याजदर कमी असतो. व्याजदर कमी असल्यास रोख पैशाला मागणी जास्त केली जाते. याउलट व्याजदर जास्त असेल तर, सट्टेबाजीसाठी असलेल्या पैशाला मागणी कमी होते.

सट्टेबाजी हेतूसाठी रोख पैशाची मागणी समीकरणद्वारे पुढीलप्रमाणे दर्शविता येते.

$$MSP = f(y/r)$$

सट्टेबाजीचा हेतूसाठी पैशाची मागणी = फ (उत्पन्न / व्याजदर)

हे समीकरण पुढीलप्रमाणे मांडता येईल.

$$\text{जर, } MSP = M_2$$

$$\text{तर, } M_2 = f(y/r)$$

म्हणून पैशाची तीव्र हेतूसाठी मागणी पुढीलप्रमाणे दर्शविता येईल.

$$M_t = M_p = M_1$$

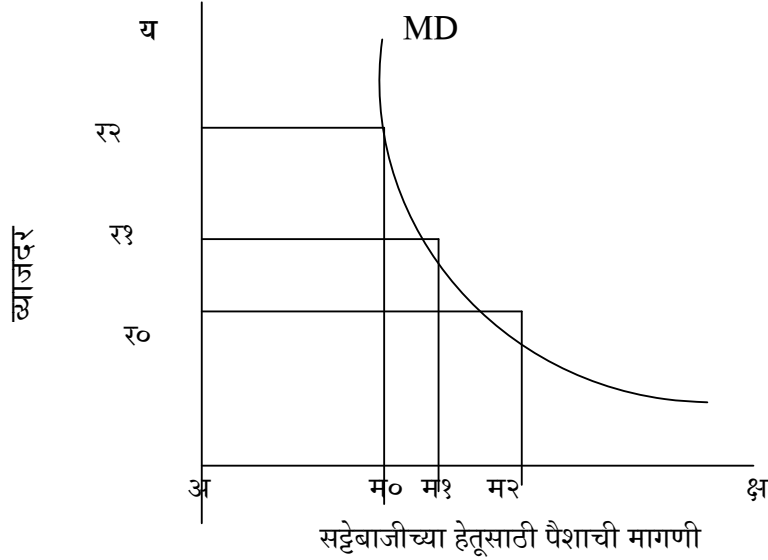
$$M_{Sp} = M_2$$

$$MD = M_1 + M_2$$

$$MD = f(y/r)$$

पैशाची एकूण मागणी = फ (उत्पन्न व व्याजदर) म्हणून पैशाची तीनही हेतूसाठी असलेली पैशाची मागणी / रोखता पसंती ही उत्पन्न व व्याजदराचे फलन आहे. सट्टेबाजीचा हेतूसाठी पैशाची मागणी व व्याजदर यांच्यातील संबंध आकृती क्र. ४.२ मध्ये दर्शविलेला आहे.

आकृती क्र. ४.२

व्याजदर व सट्टेबाजीच्या हेतूसाठी रोख पैशाला असलेली मागणी यांच्यात व्यस्त संबंध असतो हे MD हा मागणी वक्र दर्शवितो. व्याजदर अर२ वरून अर१ झाल्यास पैशाची मागणी अम० वरून अम१ पर्यंत वाढते तसेच व्याजदर आणखी कमी होऊन अर० झाल्यास पैशाची मागणी कमी होऊन अम२ पर्यंत वाढल्यास पैशाची याउलट व्याजदर अर२ पर्यंत वाढल्यास पैशाची मागणी अम० इतकी कमी होते. यालाच सट्टेबाजीच्या हेतूसाठी पैशाला मागणी असे म्हणतात.

■ **पॅटीनकिन आणि वास्तविक शिल्लकी परिणाम (Patinkin and Real Balance Effect) :-**

पॅटीनकिन यांनी पैसा आणि मूल्य सिद्धांतामध्ये समन्वय साधण्याचे महत्वाचे कार्य पैसा आणि मूल्य सिद्धांतामध्ये समन्वय साधण्याचे महत्वाचे कार्य केलेले आहे. फिशरचा चलन संख्यामान सिद्धांत व केंब्रिज विचारसरणी पॅटीनकिन यांना मान्य नाही. पॅटीनकिन यांच्या मते, चलनसंख्यामान सिद्धांताचे स्वरूप समजण्यात रोख शिल्लकेचे समीकरण कमी पडलेले होते. त्यांनी पैसा व वस्तूबाजारातील संतुलन लक्षात घेतलेले नव्हते. म्हणून पॅटीनकिन यांनी फिशरच्या व केंब्रिज समीकरणावर टिका करून पैशाच्या मागणीचा आपला सिद्धांत मांडला आहे. पॅटीनकिनचा वास्तव रोख शिल्लक हा सिद्धांत चलनसंख्यामान सिद्धांताचे सुधारित रूप आहे.

पॅटीनकिन यांच्या सिद्धांताचा मुळ गाभा / विचार म्हणजे वस्तूच्या किंमतीचा वस्तू बाजारावर परिणाम घडून येत असतो व हा परिणाम वास्तविक शिल्लक परिणामामुळे होत असतो.

पॅटीनकिन यांच्या मते, व्यक्तीकडे काही रोख शिल्लक पडून असते अशा परिस्थितीत वस्तूच्या किंमतीत घट झाली तर, व्यक्तीकडील रोख वास्तव शिल्लकीचे मूल्य वाढते व त्यामुळे व्यक्ती जास्त खर्च करू शकतात. म्हणजेच यामुळे

व्यक्ती जास्त खर्च करू शकतात. म्हणजेच यामुळे व्यक्तीकडील पैशाच्या साठ्याच्या मूल्यात वाढ होते. यालाच "वास्तविक शिलकी परिणाम" (Real Balance Effect) असे म्हणतात.

पॅटीनकिनच्या मते, वस्तूंच्या किंमती घटल्यामुळे लोकांच्या खर्चात वाढ होते. त्यामुळे पैशाचा पूरवठा हा घटक अर्थव्यवस्थेवर परिणाम होण्यास कारणीभूत नसतो. तर, वास्तव शिल्लक हा घटक कारणीभूत असतो.

पॅटीनकिनच्या सिद्धांताची गृहिते :-

१. अर्थव्यवस्थेत पूर्ण रोजगार असतो.
२. व्यक्तींची सीमांत उपभोग प्रवृत्ती स्थिर असते.
३. अर्थव्यवस्थेत उत्पन्न वाटपाचा परिणाम होत नाही.
४. पैशाला गळती लागत नाही.
५. अर्थव्यवस्था संतुलीत असते.

पॅटीनकिनच्या मते, संपत्ती परिणाम हा उत्पन्न परिणामासदृश्य असतो.

परिणामतः संपत्तीतील वाढ संपत्ती असलेल्या व्यक्तीला सर्व प्रकारच्या (हलक्या दर्जाची संपत्ती सोडून) संपत्तीत वाटणीकरीता प्रेरित करते. त्यामुळे किंमत कमी झाल्यास संपत्तीत वाढ होऊन पैशाची मागणी वाढते.

पॅटीनकिन यांच्या पैशाच्या मागणी फलनाचे विश्लेषण

$$M = \frac{M}{P} L(y, r, w)$$

या समिकरणात m = पैशाची मागणी

M = पैशाचा पूरवठा

P = किंमत पातळी

L = फलन संबंध

y = वास्तविक राष्ट्रीय उत्पन्न

r = व्याजदर

w = संपत्ती आहे.

डॉन पॅटीनकिन यांच्या समिकरणात पैशाची मागणी ही उत्पन्न, व्याजदर व संपत्ती यांचे फलन आहे. पॅटीनकिन यांच्या मते, वास्तव शिल्लक साठा अर्थव्यवस्थेला संतुलीत ठेवण्यास मदत करतो तसेच किंमतींना देखील संतुलीत ठेवतो. त्यांच्या मते, किंमती घटल्या तर, व्यक्तींच्या वास्तव संपत्तीत अथवा संपत्तीच्या मूल्यात वाढ घडून येते. त्यामुळे व्यक्ती जास्त पैसा खर्च करण्यास प्रवृत्त होतात. त्यामुळे उपभोग खर्च वाढून वस्तूंच्या मागणीत वाढ घडून येते. त्यामुळे उत्पादन वाढून पूरवठा वाढतो व वस्तूंच्या किंमती वाढून पुन्हा संतुलन पातळी गाठतात. म्हणून चलनसंख्यामान सिद्धांतात वास्तविक रोख शिल्लक परिणाम महत्वाचा असतो. याउलट अर्थव्यवस्थेत परिस्थिती निर्माण झाली. वस्तूंच्या किंमती वाढलेल्या असतील तर, व्यक्तींकडील संपत्तीचे वास्तव मूल्य कमी होऊन वास्तव संपत्तीत अथवा संपत्तीच्या मूल्यात घट होईल. परिणामतः त्यांचा खर्च घटून त्यांची मागणी घटेल. परिणामतः वस्तूंच्या किंमती घटतील व संतुलनावस्थेत येतील.

म्हणजेच अर्थव्यवस्थेत असंतुलन निर्माण होण्यास पैशाचा पूरवठा कारणीभूत नसतो. तर, वास्तविक रोख शिल्लकीमुळे वस्तूंच्या किंमतीवर परिणाम होऊन असंतुलन निर्माण होत असते.

पॅटीनकिन यांच्या प्रतिमानात पैशाची मागणी / वस्तूची मागणी पुढील घटकांवर अवलंबून असतो.

१. व्यक्तीची संपत्ती
२. उत्पन्नाची वाटणी
३. उत्पन्नातील वाढ

पॅटीनकिन यांनी प्रतिपादन केले आहे की, व्यक्तीचे उत्पन्न विभाजन,

उत्पन्नातील वाढ व संपत्ती हे घटक पैशाच्या मागणीवर प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे परिणाम करित असतात. या घटकांचे थोडक्यात स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे -

१. व्यक्तीची संपत्ती :-

व्यक्तीच्या संपत्तीच्या साठ्यावर त्याचा उपभोग अवलंबून असतो.

वस्तूंच्या किंमतीत घट झाल्यामुळे त्याच्या संपत्तीचे मूल्य वाढते. त्यामुळे त्याची वास्तव शिल्लकेत म्हणजेच वास्तव संपत्तीत वाढ होते. या वाढीमुळे खर्चात वाढ होते म्हणजेच पैशाची / वस्तूची मागणी वाढते. अशाप्रकारे हा प्रत्यक्ष परिणाम होय तसेच त्याच्या वास्तव संपत्तीत वाढ झाल्यामुळे तो अधिक संपत्तीला मागणी करतो. किंमतीत वाढ झाल्यामुळे व्याजदरात घट होते. त्या दरातील घटीमुळे अधिक गुंतवणूकीला प्रोत्साहन व चालना मिळते. त्यामुळे उत्पन्न वाढून खर्च वाढतो व वस्तूला / पैशाला मागणी वाढते.

२. उत्पन्नाचे विभाजन / वाटप :-

उत्पन्नाच्या विभाजनामुळे अनेक व्यक्ती श्रीमंत होतात. त्यांच्याकडे

आधीच अधिक संपत्ती असते. उत्पन्न वाटपामुळे त्यांची संपत्ती अधिक वाढते त्यामुळे वास्तव शिल्लक वाढून खर्चात वाढ होते व त्यांच्या खर्चात विविधता येते. संपत्तीचे वास्तव मूल्य वाढल्यामुळे ते अधिक संपत्ती मिळवितात. त्यामुळे पैशाला / वस्तूंना मागणी वाढते. याउलट परिस्थितीत ज्याच्याकडे संपत्ती नसते त्याला उत्पन्न वाटपात कमी उत्पन्न मिळते त्यांची मागणी वाढत नाही.

३. उत्पन्नातील वाढ :-

जसजसे, उत्पन्न वाढत जाते तसतसे व्यक्तीच्या पैशाच्या मागणीत

वाढ होते. कारण त्याच्या वास्तव शिल्लक साठ्यात वाढ होते आणि त्यामुळे अशा व्यक्ती जास्त महाग व उच्च प्रतिच्या वस्तूंचे खर्च करतात. त्यामुळे अशा वस्तूंच्या किंमती वाढतात. परिणामतः पैशाची मागणी वाढते.

■ पॅटीनकिनच्या वास्तविक शिल्लकी परिमाण प्रतिमानावर टिका :-

१. पॅटीनकिन यांच्या मते, वस्तूंच्या किंमती कमी झाल्यामुळे संपत्तीचे मूल्य वाढते म्हणजेच वास्तव संपत्ती वाढते. परंतू, पॅटीनकिन यांनी संपत्तीत वाढ कशाप्रकारे होते याचे विश्लेषण केलेले नाही.
२. पॅटीनकिन यांच्या प्रतिमानात पैशाच्या पूर्ववत्त्वाचा व्याजदरावर प्रभाव पडत नाही ही बाब लक्षात घेतलेली नाही. प्रत्यक्षात पैशाच्या पूर्ववत्त्वातील बदलाचा व्याजदरावर प्रभाव पडतो.
३. पॅटीनकिन यांच्या प्रतिमानात किंमतीतील बदल व असंतुलनाला विशेष महत्व दिलेले आहे.
४. पॅटीनकिन यांनी श्रीमंतांचा खर्च जास्त असतो असे प्रतिपादन केले आहे. परंतू, श्रीमंतांची उपभोग प्रवृत्ती कमी असते. त्यांच्या सर्व गरजा पूर्ण झालेल्या असतात.
५. पॅटीनकिनचे विश्लेषण अल्पकाळातच लागू पडते. दीर्घकाळासाठी हे प्रतिमान लागू पडत नाही ही या प्रतिमानाची मर्यादा आहे.

■ फ्रिडमनचा चलनसंख्यामान सिद्धांत (Fridman's Quantity Theory of Money) :-

प्रा. मिल्टन फ्रिडमन यांनी १९५६ मध्ये 'पैशाच्या परिमाण सिद्धांताचे

पूनर्विधान' त्यांच्या 'Studies in the Quantity Theory of Money' या ग्रंथातील निबंधाद्वारे पैशाच्या मागणीसंबंधीचे विचार स्पष्ट केले व केन्सचे विचार अमान्य केले.

मिल्टन फ्रिडमनच्या पैशाच्या मागणीच्या सिद्धांतापूर्वी सनातन अर्थतज्ज्ञांनी व केन्स यांनी पैशाच्या मागणीसंबंधीचे विचार मांडलेले होते. पैशाच्या आर्थिक व्यवहारांवर आणि किंमतीच्या पातळीवर व्याजाच्या दरानुसार आणि गुंतवणूकीत होणाऱ्या बदलांमुळे अप्रत्यक्ष परिणाम होतो ही केन्सची विचारसरणी फ्रिडमन यांना मान्य नव्हती. फ्रिडमनने अभिमतपंथी / परंपरागत परिमाण सिद्धांतात सुधारणा करून त्यात पूर्वशब्दांकन करून मर्यादा स्पष्ट केल्या.

फ्रिडमन यांनी परंपरागत सिद्धांतात पुढील सुधारणा केल्या.

१. परंपरागत सिद्धांताप्रमाणे किंमतपातळीतील बदलानुसार पैशाच्या मागणीत प्रमाणशीर आणि प्रत्यक्षपणे बदल होतो. मिल्टन यांनी किंमतीच्या पातळीतील बदलानुसार पैशाची मागणी प्रत्यक्ष बदलते असे स्पष्ट केले.

२. चलन परिमाण सिद्धांत हा मुलतः पैशाच्या मूल्याचा म्हणजेच किंमतीच्या पातळीचा सिद्धांत आहे. परंतू, फ्रिडमनच्या मते, पैसा परिमाण सिद्धांत हा मुलतः पैशाच्या मागणीचा सिद्धांत आहे.

३. परंपरागत अर्थतज्ज्ञांनी पैसा तेवढा महत्वाचा नसतो तो तटस्थ / निष्क्रिय असतो. तो केवळ विनिमयाचे माध्यम म्हणून कार्य करतो असे स्पष्ट केले. परंतू, फ्रिडमन यांनी पैशाला महत्व दिलेले असून तो सक्रिय घटक आहे. अल्पकाळात तो तटस्थ नसतो. सर्व आर्थिक व्यवहार पैशावरच अवलंबून असतात असे स्पष्ट केलेले आहे.

फ्रिडमन यांनी १९५६ मध्ये "शिकागो संप्रदाय" नावाने संस्था सुरु केली.

शिकागो संप्रदायात मिल्टन फ्रिडमन, बामूल, पॅटीनकिन व टोबिन यांचा समावेश केला जातो.

फ्रिडमनचा पैशाचा परिमाण सिद्धांत हा पैशातील उत्पन्न किंवा किंमतपातळीचा किंवा उत्पत्तीचा सिद्धांत नाही. तर तो पैशाच्या मागणीचा सिद्धांत आहे. फ्रिडमनच्या मते, पैसा हे अर्थव्यवस्थेतील महत्वाचे साधन आहे. पैशाच्या मागणीचा सिद्धांत आहे. फ्रिडमनच्या मते, पैसा हे अर्थव्यवस्थेतील महत्वाचे साधन आहे. पैशाच्या मागणीचा सिद्धांत हा भांडवल सिद्धांताचा आधार आहे. त्यांच्या मते, पैशाचा पूरवठा अस्थिर असतो. परंतू, पैशाची मागणी अस्थिर नसते. फ्रिडमनच्या मते, किंमतपातळी व पैशांचा पूरवठा यात प्रत्यक्ष व प्रमाणशीर संबंध नसतो. तर, ज्याप्रमाणात किंमत पातळी बदलते त्याच प्रमाणात पैशाची मागणी बदलते. परिणामतः पैशाच्या पूरवठ्यात बदल होतो. फ्रिडमनच्या मते, पैशाला विनिमय माध्यमासाठी मागणी नसते तर, संपत्तीसाठी मागणी असते.

फ्रिडमन यांच्या मते, मूल्यसंचयासाठी पैशाला पुढील कारणांसाठी अथवा घटकांसाठी मागणी केली जाते.

१. व्यक्तीकडील इतर संपत्तीची मालकी
२. संपत्तीची किंमत व संपत्तीपासून मिळणारे उत्पन्न
३. व्यक्तीची संपत्तीबाबतची आवड व पसंती

या तीन कारणांमुळे / घटकांमुळे व्यक्ती पैशाला मागणी करतात.

१. व्यक्तीकडील इतर संपत्तीची मालकी :-

व्यक्तीचे उत्पन्न वाढते असते असे वाढीव उत्पन्न संपत्तीच्या विविध

प्रकारात ती गुंतवू शकते. उदा. घर, सोने, हिरे इ. जडजवाहिर आणि मुदत ठेवी व शेती अशा जंगम स्थावर मालमत्तेत गुंतवणूक केली जाते. परंतू, या संपत्तीचा साठा वा परिमाण व्यक्तीकडे आधिच असेल तर, व्यक्ती या बाबींमध्ये पैसा न गुंतवता रोखे, भाग व चैनीच्या वस्तूंमध्ये गुंतवेल. याउलट ही संपत्ती त्याच्याकडे अजिबात नसेल

तर, ठेवी, रोखे व समभाग यासारख्या इतर संपत्तीच्या स्वरूपात गुंतवेल. म्हणजेच व्यक्तीकडे संपत्ती आधिच असेल पैशाला मागणी कमी राहिल व याउलट ही संपत्ती पूर्वीपासून नसेल तर, पैशाला मागणी जास्त राहिल.

२. संपत्तीच्या किंमती व संपत्तीपासून मिळणारे उत्पन्न :-

व्यक्ती कोणतीही संपत्ती खरेदी करतांना त्या संपत्तीची किंमत व त्या

संपत्तीपासून किती उत्पन्न मिळेल याची तुलना करते व मगच त्या संपत्तीत गुंतवणूक करण्याचा निर्णय घेते. ज्या संपत्तीच्या खरेदीसाठी लागणारी किंमत कमी असते व तिच्यापासून मिळणारे उत्पन्न जास्त असते अशी संपत्ती व्यक्ती खरेदी करते कारण, त्या संपत्तीच्या प्रकारापासून तिला जास्त उत्पन्न व रोखता प्राप्त होत असते. म्हणून संपत्तीची किंमत कमी व उत्पन्न जास्त असेल तर, पैशाची मागणी जास्त राहिल. याउलट संपत्तीची किंमत जास्त व उत्पन्न कमी असेल तर, पैशाला मागणी कमी राहिल.

३. व्यक्तीची संपत्तीबाबतची आवड व पसंती :-

व्यक्तीची संपत्तीबाबतची आवड व पसंती व्यक्तीसापेक्ष असते.

एखाद्या व्यक्तीला सोने आवडेल तर, दुसरीला रोखे आवडत असतील, तीसरीला ठेवीत पैसे ठेवणे आवडत असेल तर, चौथ्या व्यक्तीला रोख पैसा जवळ बाळगणे आवडत असेल. म्हणजेच पैशाची मागणी त्या व्यक्तीच्या आवडी निवडीवर व पसंतीवर अवलंबून राहिल.

■ मिल्टन फ्रिडमन यांच्या मते संपत्ती बाळगण्याचे पुढील पाच पर्याय आहेत :-

संपत्तीसाठी पैशाला मागणी असण्याचे पर्याय

१. पैसा
२. रोखे
३. साधारण भाग
४. भौतिक वस्तू
५. मानवी भांडवल

अर्थव्यवस्थेतील व्यक्ती रोख पैसा, कर्जरोखे, साधारण समभाग, भौतिक

वस्तू व मागणी भांडवल यासारख्या संपत्तीच्या रूपात उत्पन्न बाळगतात. संपत्तीच्या प्रत्येक प्रकारात व्यक्तीला आकर्षित करण्याचा गुणधर्म असतो. त्या गुणाच्या आवडीनुसार व्यक्ती त्यात गुंतवणूक करतात व पैशाला मागणी करतात.

१. पैसा :-

पैशात रोखता / द्रव्यता हा गुणधर्म असतो. पैशाला व्याजाच्या

स्वरूपात उत्पन्न मिळत असते. संपत्तीच्या कोणत्याही प्रकारापेक्षा पैशात सर्वात अधिक रोखता असते तसेच पैशाचे कोणत्याही संपत्तीच्या प्रकारात सहज रूपांतर करता येते. म्हणून व्यक्ती पैशाला मागणी करतात. किंमत पातळी व पैशाची मूल्य यांच्यात व्यस्त संबंध असतो. किंमतपातळी कमी असेल तर, पैशाचे मूल्य जास्त असते. त्यामुळे पैसा कमी लागतो. याउलट किंमतपातळी जास्त असेल तर, पैशाचे मूल्य कमी होते. त्यामुळे पैस जास्त प्रमाणात लागतो.

२. रोखे :-

व्यक्तीचा रोख्यात पैसा गुंतविण्याचा निर्णय हा रोख्यांच्या मूल्यावर

व व्याजदरावर तसेच उत्पन्नावर अवलंबून असतो. रोख्यातील गुंतवणूकीपासून व्यक्तीला एका विशिष्ट प्रमाणात उत्पन्न प्राप्त होत असते. जर, व्याजाच्या दरात घट झाली तर, रोख्याचे मूल्य वाढते. याउलट जर व्याजाच्या दरात वाढ झाली तर, रोख्याचे मूल्य घटते. त्यामुळे रोख्यांच्या खरेदीसाठी पैशांची मागणी वाढते.

३. साधारण भाग :-

साधारण भागांमधील गुंतवणूकीमुळे सुद्धा व्यक्तीला नियमित उत्पन्न प्राप्त होत असते. व्यक्ती आपले अधिकचे उत्पन्न रोख बाळगण्यापेक्षा समभागामध्ये गुंतवतात व उत्पन्न मिळविण्यासाठी पैशाला मागणी करतात. समभागाच्या किंमतीत वाढ झाल्यास उत्पन्नाच्या मूल्यात वाढ होते. याउलट परिस्थिती घटते. व्याजदरामुळे सुद्धा समभागाच्या किंमती मूल्यात बदल होतो तसेच या समभागाच्या किंमती स्थिर राहिल्यास एका ठराविक प्रमाणात उत्पन्न मिळत राहते.

४. भौतिक वस्तू / संपत्ती :-

अर्थव्यवस्थेत काही व्यक्ती रोखे व साधारण भाग सोडून घर, सोने, चांदी, मोटर सायकल, कार, फ्रिज, एअर कंडीशनर यासारख्या भौतिक वस्तू खरेदी करतात. घरांपासून व सोन्यापासून या व्यक्तींना जास्तीचे उत्पन्न मिळत असते. या वस्तूंच्या किंमती जेवढ्या जास्त असतील तेवढी त्या वस्तूंची मागणी कमी राहिल व पैशालाही मागणी कमी राहिल. याउलट किंमती कमी राहिल्या तर अथवा किंमतीतील बदलाचा दर कमी राहिला तर, त्या वस्तूला मागणी जास्त राहून पैशाला मागणी जास्त राहिल.

५. मानवी भांडवल :-

फ्रिडमनच्या मते मनूष्य हे भांडवल आहे. या भांडवलात गुंतवणूक केल्यास त्याला उत्पन्न मिळत राहते. म्हणून काही व्यक्ती मानवी भांडवलावर खर्च करतात. उदा. व्यक्तीचे / मूलांचे शिक्षण व आरोग्यावर गुंतवणूक केल्यास मानवाची गुणवत्ता उंचावते. यासाठी पैशाला मागणी वाढते. अशाप्रकारे वरील पाच पर्यायात व्यक्ती आपले उत्पन्न बाळगू शकतातात. फ्रिडमनच्या मते, प्रत्येक व्यक्तीची संपत्ती संबंधीची आवड व पसंती ही भिन्न असते. फ्रिडमन यांनी पैशाच्या मागणीचे फलन पुढील समीकरणाद्वारे मांडलेले आहे.

फ्रिडमन यांचे पैशाच्या मागणीचे फलन

फ्रिडमनच्या या समीकरणात

$Md =$ पैशाच्या मागणीचे फलन / कार्य होय

$Yp =$ स्थायी उत्पन्न

$h =$ किंमत पातळी

$rm =$ स्थिर व्याजदर

$rb =$ रोखावरील व्याजदर

$re =$ भागावरील प्राप्तीचा दर

$Md = (P, w, r, \square P)u \frac{\square P}{P} =$ किंमतीतील बदलाचा दर

$u =$ व्यक्तीची आवड व पसंती

अशाप्रकारे फ्रिडमनच्या मते, व्याजदराला व्यक्तीची आवड व पसंतीचा

विचार करता पैशाची मागणी ही सर्वसाधारण किंमतपातळी व उत्पन्नाच्या पातळीवर अवलंबून असते.

$$Md = (P, w, r, \square P)u$$

या समीकरणात

Md =पैशाची मागणी, P = सर्वसाधारण किंमतपातळी, w = वास्तव उत्पन्न, r =व्याजदर $\square P$ = किंमतीतील बदलाचा दर व u = व्यक्तीची पसंती आहे.

फ्रिडमनच्या मते, पैशाच्या मागणीवर पुढील घटक परिणाम करतात.

१. सर्वसाधारण किंमतपातळी :-

सर्वसाधारण किंमतपातळीत बदल झाल्यास पैशाचे मूल्यदेखील बदलते व परिणामतः पैशाची मागणीही बदलते. जेव्हा किंमती वाढतात तेव्हा पैशाचे मूल्य कमी होते व पैशाची मागणी वाढते. याउलट किंमी कमी होतात तेव्हा पैशाचे मूल्य वाढते व त्यामुळे पैशाची मागणी घटते.

२. वास्तव उत्पन्न पातळी :-

व्यक्तीची वास्तव उत्पन्न पातळी हा घटक देखील पैशाच्या मागणीवर परिणाम करतो. व्यक्तीचे वास्तव उत्पन्न कमी असेल तर, पैशाला मागणी कमी केली जाते. याउलट वास्तव उत्पन्न जास्त असेल तर, पैशाला मागणी कमी असते.

३. व्याजदर :-

पैशाची मागणी व व्याजदर यांच्यात विरुद्ध संबंध असतो. पैशाची वैकल्पिक किंमत व व्याजदर यांच्यात समसंबंध असतो. व्याजदर जास्त असल्यास पैशाची वैकल्पिक किंमत जास्त राहून पैशाला मागणी कमी होते. याउलट व्याजदर कमी असल्यास पैशाची वैकल्पिक किंमत कमी राहून पैशाला जास्त मागणी असते.

४. किंमतीतील बदलाचा दर :-

किंमतीतील बदलाचा दर पैशाच्या मागणीला प्रभावित करतो. किंमतीतील बदलाचा दर जास्त झाल्यास पैशाला मागणी कमी केली जाते. याउलट हा दर कमी असल्यास पैशाला मागणी जास्त केली जाते.

■ मिल्टन फ्रिडमनच्या पैशाच्या मागणीविषयक सिद्धांतावरील आक्षेप :-

फ्रिडमनच्या सिद्धांतावर पुढीलप्रमाणे टिका केलेल्या आहेत :-

१. फ्रिडमनने आपल्या सिद्धांतात फक्त पैशाच्या संपत्तीच्या संग्रहाच्या गुणांकडेच लक्ष दिलेले आहे. तर, पैशाला विनिमय व्यवहारासाठी देखील मागणी असते. या बाबीकडे दुर्लक्ष केलेले आहे.
२. फ्रिडमनने आपल्या सिद्धांतात उत्पन्नाच्या तुलनेने संपत्तीला अधिक महत्त्व दिलेले आहे. ते अयोग्य आहे.
३. फ्रिडमनच्या मते, पैसा ही चैनीची वस्तू आहे. परंतू, टिकाकारांच्या मते, पैसा ही चैनीची वस्तू नसते.
४. फ्रिडमन यांनी आपल्या सिद्धांतात फक्त पैशाच्या मागणीचा विचार केला आहे. परंतू, पैशाच्या पूरवठ्याकडे संपूर्ण दुर्लक्ष केलेले आहे तसेच पैशाच्या पूरवठ्यावर किंमत, उत्पादन व व्याजाच्या दराचा परिणाम होतो हे लक्षात घेतलेले नाही.
५. फ्रिडमनने आपला सिद्धांत मांडतांना कालावधीचा विचार केलेला नाही त्यामुळे त्याचा सिद्धांत स्थैतिक ठरतो.

६. फ्रिडमनच्या सिद्धांतात व्याजदराला महत्व दिलेले नाही. परंतु, केन्सच्या मते, पैशाची मागणी उत्पन्नाबरोबरच व्याजदरावर अवलंबून असते.

७. फ्रिडमनने बँकेतर वित्तीय संस्थादेखील पैशाच्या मागणीवर प्रभाव पाडू शकतात या बाबीकडे दुर्लक्ष केलेले आहे.

फ्रिडमनच्या सिद्धांतावर टिका केल्या जात असल्या तरी, फ्रिडमनच्या

पैशाच्या मागणी फलनाच्या सिद्धांताने अर्थशास्त्रात मोलाची भर टाकलेली आहे. पैशाच्या मागणीच्या सिद्धांतात फ्रिडमनने किंमतपातळीसारख्या वास्तव घटकाला महत्व दिलेले आढळते. फ्रिडमनने कायम उत्पन्नाची नवीन व आगळीवेगळी संकल्पना मांडली त्यामुळे संपत्तीपासून किती अपेक्षित उत्पन्न मिळेल हे पडताळून पाहता येण्याची सोय निर्माण झाली.

■ बामूल व टोबिनचा दृष्टिकोन :-

केन्सच्या सिद्धांतावर टिका करून त्याच्या सिद्धांतातील त्रुटी दूर करून

नवीन सिद्धांत मांडण्याचा प्रयत्न काही अर्थशास्त्रज्ञांनी केला. या अर्थतज्ज्ञांनी केला. या अर्थतज्ज्ञांनी पैशाच्या मागणीवर प्रभाव पाडणाऱ्या इतर परिचलांना / घटकांना शोधून त्यांचे प्रभावांचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न केला. त्यात बामूल व टोबिन या अर्थशास्त्रज्ञांच्या नावांचा व योगदानाचा उल्लेख करता येईल. त्यांनी पैशाच्या मागणीचा भांडवल सिद्धांताच्या दृष्टिकोनातून विचार केला व अत्यंत परिश्रम घेऊन आपले सिद्धांत मांडले.

■ बामूलचा व्यवहार नगदी मागणी सिद्धांत / बामूलचा मालसाठा विषयक सैद्धांतिक दृष्टिकोन (Baumol's Inventory Theoretic Approach) :-

बामूल यांनी केन्सच्या सिद्धांतावर टिपणी करून आपला पैशाच्या

मागणीचा दृष्टिकोन मांडला आहे. बामूलने Transaction Demand for Cash, An In Theoretical Approach या नावाने दृष्टिकोन मांडला. केन्सच्या सिद्धांतानुसार पैशाची व्यवहार मागणी हे उत्पन्नाचे फलन आहे. पैशाची व्यवहार मागणी व उत्पन्न यांच्यात सरळरेषीय प्रमाणशीर संबंध असतो. परंतु, बामूलांना केन्सचे हे म्हणणे मान्य नाही. बामूलाच्या मते, पैशाची व्यवहार मागणी व उत्पन्न यांच्यातील संबंध सरळरेषीय व प्रमाणशीर नसतो.

बामूल यांच्या मते, पैशाची व्यवहारासाठी असणारी मागणी ही केवळ उत्पन्न स्तरानेच प्रभावित होत नसून ती व्याजाच्या दराने देखील प्रभावित होत असते. त्यांच्या मते, व्याजाचा दर व व्यवहार हेतूसाठी पैशाला असणारी मागणी यांच्यात व्यस्त / विरुद्ध संबंध असतो. हा समन्वय चलभांडवल सिद्धांतावर आधारित आहे. बामूल यांच्या मते, ज्या अर्थव्यवस्थेत शेअरमार्केट संघटीत स्वरूपाचे असते त्या देशा व्यवहारासाठीची पैशाची मागणी ही १. उत्पन्न स्तर व २. व्याजाच्या दराने निर्धारित होत असते.

उत्पन्न स्तर जास्त असल्यास पैशाची व्यवहार मागणी जास्त राहिल याउलट व्याजाचा दर जास्त असल्यास पैशाची व्यवहार मागणी कमी राहिल तर, उत्पन्न स्तर कमी असल्यास पैशाची व्यवहार मागणी कमी असेल तर, याउलट व्याजाचा दर कमी असतो तेव्हा पैशाची व्यवहार मागणी जास्त असते.

बामूलच्या प्रतिमानात पुढील घटक महत्वाचे आहेत.

१. कालावधी
२. व्याजदर
३. व्याजाचे मूल्य

४. किंमतमान

बामूलच्या मते, पैशाच्या मागणीच्या संबंधात कालावधी हा घटक महत्वाचा

असतो. कारण, उत्पन्न मिळण्याचा कालावधी व ते खर्च करण्याचा कालावधी सारखा नसतो. उदा. व्यक्ती अथवा उद्योगसंस्था यांना एका विशिष्ट वेळी उत्पन्न मिळते परंतु, हे उत्पन्न त्याला पुन्हा पुन्हा खर्च करावे लागते. त्यामुळे हे उत्पन्न रोख्यामध्ये गुंतवून ठेवावे लागते व प्रसंगी जेव्हा आवश्यक असेल तेव्हा त्याचे रोख पैशात रूपांतर करावे लागते म्हणून व्यापारी / उद्योगपती अथवा व्यक्ती काही प्रमाणात रोख रक्कम बाळगतात व शिल्लक उत्पन्न रोख्यात गुंतवितात. उदा. समजा, एका विशिष्ट उद्योगसंस्थेला दर तीन महिन्यांनी उत्पादन प्रक्रियेसाठी रक्कम खर्च करावी लागते. या संस्थेचे एका वर्षातील उत्पन्न समजा, १० लाख रुपये आहे. जानेवारी ते मार्च या तीन महिन्यांसाठी २.५ रोख स्वरूपात बाळगेल व रु. ७.५ लाख रोख्यात गुंतवून ठेवेल. पुढील तीन महिन्यांनी (एप्रिल ते जून) रक्कमेची आवश्यकता भासेल तेव्हा रु. ७.५ लाखाच्या रोख्यांपैकी रु. २.५ लाखांचे रोखे विकून त्याचे रोख पैशात रूपांतर केले जाईल म्हणजे आवश्यकतेच्या वेळी रोख्यांचे रूपांतर पैशात करता येईल. या रोख्यांवर व्याजदराच्या स्वरूपात उत्पन्नही मिळेल. म्हणजेच रोख पैशात रक्कम बाळगली असती तर, संस्थेला व्याजही मिळाले नसते.

व्याजदर व व्याजाचे मूल्य हे घटकदेखील बामूलच्या दृष्टिने महत्वाचे आहेत. व्याजदर जास्त असेल तर, रोख स्वरूपात पैसा कमी प्रमाणात जवळ बाळगला जातो म्हणजे पैशाला मागणी कमी केली जाते व रोख्यात जास्त गुंतवणूक केली जाते. कारण, त्यांना रोख्यांपासून व्याज मिळत असते ते गमवायचे नसते. व्याजदर कमी असेल तर, रोख पैशाला जवळ बाळगणे पसंत केले जाते. त्यामुळे ते रोख्याला प्राधान्य देत नाहीत म्हणून व्याजदर व पैशाची मागणी यांच्यात व्यस्त संबंध असतो.

बामूलच्या मते, व्याजदराच्या प्राप्तीसाठी अथवा रोखे धारण करण्यासाठी व त्याचे पैशात रूपांतर करण्यासाठी काही प्रमाणात खर्च करावा लागत असतो. यासाठी व्याजमूल्य व व्याजेतर मूल्य अशा दोन संकल्पना बामूलने सांगितल्या आहेत.

१. व्याजमूल्य :-

व्याजमूल्य म्हणजे वैकल्पिक खर्च होय. जेव्हा रोख्याचे रूपांतर करून

रोख पैशाला प्राधान्य दिले जाते तेव्हा व्याजाला मुकावे लागते. म्हणून रोख पैसा बाळगण्यासाठी व्याजापासूनच्या उत्पन्नाचा त्याग करावा यासाठी लागणारी किंमत / मूल्य म्हणजेच अपेक्षित व्याजमूल्य होय.

२. व्याजेतर मूल्य :-

रोखे व पैशाचे परस्परात रूपांतर करण्यासाठी कराव्या लागणा-या

खर्चाला व्याजेतर मूल्य असे म्हणतात. या मूल्यात दलाली, डाक खर्च इ. खर्चाचा समावेश होतो.

किंमतमान आणि पैशाची मागणी यांच्यात प्रत्यक्ष व प्रमाणशीर संबंध असतो. किंमतीत जेवढा बदल होतो तेवढ्या प्रमाणात पैशाची मागणी बदलते. किंमतपातळी वाढीच्या प्रमाणात व्यवहाराचे मूल्य बदलते. त्या प्रमाणात दलालीची रक्कम बदलते. त्यामुळे रोख पैशाचे मूल्य बदलते म्हणून किंमतमान जास्त म्हणून दलाली जास्त म्हणून पैशाची मागणी जास्त केली जाते.

बामूलने पैशाची मागणी पुढीलप्रमाणे माडली आहे.

$$M = L (y.r)$$

या समिकरणात

$$M = \text{पैशाची मागणी}$$

y= उत्पन्न स्तर

r = व्याजदर

टोबिनचा दृष्टिकोन Tobin's Approach यालाचा टोबिनचे रोखसंग्रह प्रतिमान (Tobin's Portfolio Model) रोखता पसंती जोखिम वर्तणूक प्रतिमान (Liquidity Preference as Behaviour Toward Risk) या नावाने संबोधतात.

केन्स यांनी फक्त पैशाला तरल संपत्ती मानलेले होते व रोख पैशाची मागणी ही व्याजदराच्या लवचीकतेवर अवलंबून असते. त्याचप्रमाणे व्यक्ती रोख पैसा जवळ बाळगतात असे मानलेले होते. परंतू, टोबिनच्या सिद्धांतात वरील दोष मान्य केलेले नाहीत. टोबिनच्या मते, व्यक्ती एकाचवेळी रोखे व रोख पैसा जवळ बाळगतात. टोबिनच्या मते, पैशाची मागणी व्याजदरावर अवलंबून नसते. टोबिनच्या सिद्धांतात रोखीची अभिलाषा ही जोखीम टाळण्याची वर्तणूक असते. प्रत्येक व्यक्तीला त्याच्या एकूण उत्पन्नापैकी किती रक्कम रोख स्वरूपात व किती रक्कम वेगवेगळ्या संपत्तीप्रकारात ठेवावे / बाळगावे हा प्रश्न असतो.

या प्रश्नाचे उत्तर देण्याचे महत्वाचे कार्य टोबिन यांनी केले व अनेक व्यक्तींच्या समस्येचे समाधान आपल्या सिद्धांताद्वारे शोधण्याचा प्रयत्न केला.

१. व्यक्तीने आपल्याजवळ बाळगलेल्या संपत्तीचे मूल्य शून्य असते.
२. प्रत्येक व्यक्तीने स्वतःजवळ थोडी फार संपत्ती बाळगलेली असते.
३. प्रत्येक व्यावहारीक व्यक्ती आपल्याकडे जास्त संपत्ती असण्याची अपेक्षा बाळगतो.

टोबिनच्या मते, तरलतेनुसार विभिन्न प्रकार उतरत्या क्रमाने सांगता येतील.

१. पैसा, २. मुदत ठेवी, ३. विपत्र, ४. रोखे, ५. समभाग

या संपत्तीच्या प्रकारांमध्ये पैसा पूर्णपणे तरल आहे तर, पैशाव्यतिरीक्त इतर

संपत्तीच्या प्रकारात पूर्ण तरलतेचा गुण कमी असतो. एखादी सर्वसाधारण व्यक्ती वा जोखिम दूर करणारा व्यक्ती आपली संपत्ती अशाप्रकारे समन्वयीन करण्याचा प्रयत्न करतो की, अतिरीक्त अनिश्चिततेची अ-उपयोगिता ही अतिरीक्त प्राप्तीच्या उपयोगीतेने भरून निघेल.

अमेरिकन अर्थशास्त्रज्ञ जेम्स टोबिन यांनी रोखासंग्रह या दृष्टिकोनातून मालमत्तेच्या योग्य गुंतवणूकीचा आपला सिद्धांत स्पष्ट केला. त्यांच्या मते, गुंतवणूक करणाऱ्यांचे सामान्यपणे तीन प्रकार असतात.

१. जुगारी / धोकाप्रिय गुंतवणूकदार
२. धोके न पत्करणारे
३. धोके टाळणारे व संधी साधणारे

पहिल्या प्रकारातील गुंतवणूकदार धोकाप्रिय / धोके स्विकारणारे असतात

किंवा जुगारी असतात. ते धोका पत्करून जास्तीत जास्त उत्पन्न मिळविण्याच्या प्रयत्नात सर्व उत्पन्न रोख्यात गुंतवितात.

दूसऱ्या प्रकारातील गुंतवणूकदार हे धोका पत्करणारे नसतात. ते आपले सर्व उत्पन्न पैशाच्या स्वरूपात रोख ठेवतात किंवा रोख्यात गुंतवितात. कोणत्याही सुवर्णमध्याची ते निवड करित नाहीत.

तिसऱ्या प्रकाराच्या गुंतवणूकदारात धोका टाळणाऱ्या व संधीचे सोने करणाऱ्या गुंतवणूकदारांचा समावेश होतो. जोखिम कमी करण्यासाठी रोख्यामधील गुंतवणूकीतील तुटीची भरपाई करण्यासाठी गुंतवणूकीत विविधता आणण्याचा प्रयत्न करतात. जेव्हा त्यांना अतिरीक्त प्राप्ती होण्याची शक्यता वाटते तेव्हाच ते जोखिम स्विकारतात

असे गुंतवणूकदार जोखिम कमी कमी करुन आपली प्राप्ती महत्तम करण्याचा प्रयत्न करतात. अशा गुंतवणूकदारांचे प्रमाण अधिक असते.

टोबिन यांच्या मते, गुंतवणूकदार अपेक्षित प्राप्ती मिळविण्यासाठी आपल्या उत्पन्नापैकी काही रक्कम रोख स्वरूपात व काही रक्कम संपत्तीच्या इतर प्रकारात ठेवतो. हे प्रमाण किती असेल हे बाजारातील योग्य पर्यायांवर अवलंबून असते.

टोबिन यांच्या मते, अपेक्षित प्राप्तीचे मूल्य भविष्यकाळात शून्य असते. हे पुढीलप्रमाणे दर्शविलेले आहे.

$$u = B (r+G)$$

या समिकरणात

u = एकूण प्राप्ती

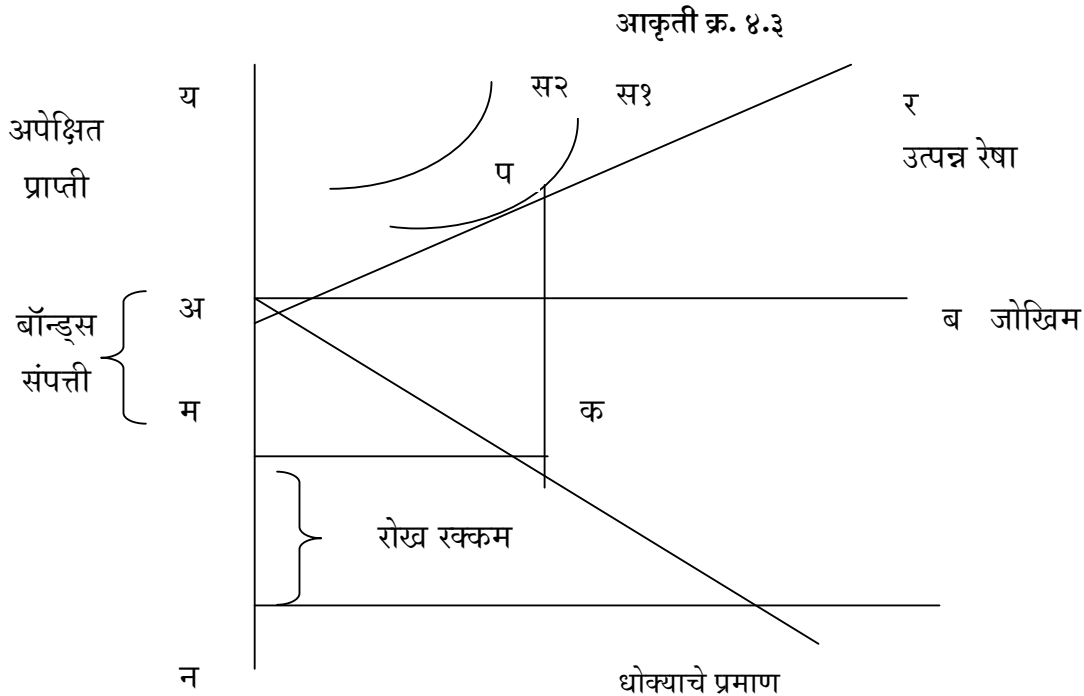
B = बॉन्ड्स

r = व्याजदर

G = अपेक्षित प्राप्ती आहे.

जर, अपेक्षित प्राप्तीचे मूल्य भविष्यकाळात शून्य असेल तर, एकूण प्राप्ती ही रोख्यांची संख्या व व्याजदरावर अवलंबून असेल. जर, व्याजदर स्थिर राहिला तर, कोणताही धोका स्विकारावा लागत नाही.

टोबिन यांनी व्यक्ती आपले उत्पन्न किती प्रमाणात रोख ठेवतो व किती प्रमाणात रोख्यात ठेवतो हे आकृती क्र. ४.३ मध्ये दर्शविलेले आहे.

आकृती क्र. ४.३ वरून असे स्पष्ट होते की, व्यक्ती किती रक्कम रोख व किती रोख ठेवत आहे हे 'नक्ष' अक्षावर धोक्याचे प्रमाण तर, अपेक्षित प्राप्ती 'नय' या उभ्या अक्षावर दर्शविलेली आहे. 'अर' ही उत्पन्न वा अंदाजपत्रकीय रेषा आहे. समवृत्ती वक्र स१ व स२ ने दर्शविलेले आहेत. स१ समवृत्ती वक्र 'अर' ही रेषा रोखे व रोख पैशातील प्रमाणशीर संबंध दर्शविते. 'प' बिंदूपासून 'अल' रेषेवर लंब टाकल्यास 'क' बिंदू मिळतो. क बिंदू व्यक्ती आपल्या एकूण संपत्ती

पैकी 'अम' एवढी संपत्ती रोख्यांमध्ये गुंतवेल व 'मन' एवढी संपत्ती रोख पैशात बाळगेल हे दर्शवितो. जर, व्याजदरात वाढ झाली तर, 'अर' रेषा वरच्या बाजूला स्थलांतरीत होईल. त्यामुळे संपत्तीपैकी रोख्यातील गुंतवणूक वाढेल व रोख पैसा बाळगल्याने प्रमाण कमी होईल. याउलट व्याजदर कमी झाल्यास रेषा खालच्या बाजूला स्थलांतरीत होईल व रोख्यातील गुंतवणूक कमी होऊन रोख पैशांचे प्रमाण वाढेल.

४.२.६ केन्स आणि नव-अभिमत/सनातन व्याजाचा दृष्टिकोन (Neo-Classical and Keynesian Views of Interest Rate) :-

भूमि, श्रम, भांडवल व संयोजन हे उत्पादनाचे चार घटक आहेत. या चारही घटकांचा खंड, वेतन, व्याज व नफा पैशाच्या स्वरूपात मोबदले प्राप्त होत असतात. भांडवल हा घटक अत्यंत महत्वाचा असतो. भांडवलाच्या अंगी उत्पन्न मिळविण्याची शक्ती असते. या शक्तीच्या वापराबद्दल मिळणारा मोबदला म्हणजे व्याज होय.

आजच्या आधुनिक जगात व्याज घेणे योग्य मानले जाते. पूर्वीच्या युगात व्याज घेणे पाप/ गुन्हा मानले जाई. सतराव्या शतकातील व्यापारवाद्यांनी व्याजाच्या बाबतीत भांडवलाऐवजी पैशाचा विचार केला. त्यांच्या मते, व्याज म्हणजे पैशाच्या वापराबद्दल मिळणारी किंमत होय.

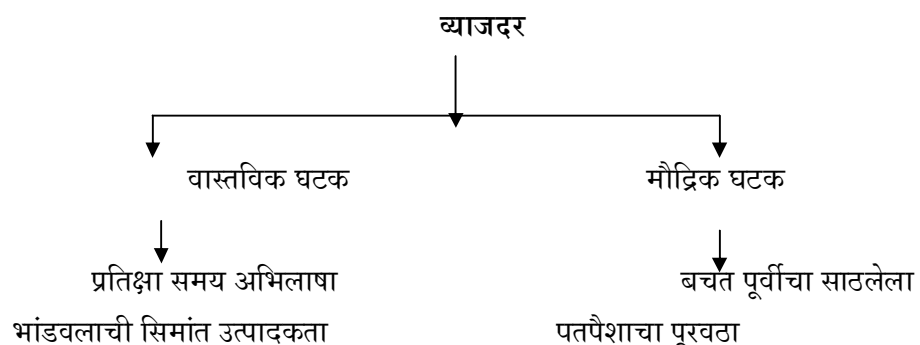
सनातन / परंपरागत अर्थशास्त्रज्ञांनी ही (ॲडम स्मिथ, स्टुअर्ट मिल, हेन्री, थार्टन) व्याजदराबाबत विवेचन करून यात भर टाकलेली आहे. भांडवलाच्या उत्पादनक्षमतेमुळे भांडवलाला म्हणजेच पैशाला मागणी असते. त्यांच्या मते, व्याज ही अमौद्रिक घटना आहे. व्याजदर भांडवलाच्या मागणी व पूरवठ्याच्या संतुलनातून ठरत असतो. म्हणून सनातन्यांच्या मते, व्याज हे भांडवलाच्या उपयोगासाठी दिला जाणारा अथवा घेतला जाणारा मोबदला आहे.

सनातन व्याजाचा सिद्धांत केन्स व नव-परंपरागत अर्थतज्ञांना मान्य नव्हता. त्यांनी सनातन्यांच्या व्याजदराच्या सिद्धांतावर टिका केल्या व आपला सुधारीत सिद्धांत मांडला.

■ व्याजदराचा नव- अभिमतपंथी / नवसनातन दृष्टिकोन :-

अभिमतपंथी / परंपरागत अर्थशास्त्रज्ञांनी (Classical Economist) मांडलेल्या व्याजदराच्या सिद्धांतातील दोष दूर करून हा सिद्धांत मांडण्याचा नव अभिमतपंथीय / नव-परंपरागत अर्थशास्त्रज्ञांनी (Neo-Classical Economist) प्रयत्न केला आहे. या अर्थशास्त्रज्ञांमध्ये स्विडीश अर्थशास्त्रज्ञ नट विकसेल, गुन्नार-मिर्डाल, ओहलिन, ब्रिटीश अर्थशास्त्रज्ञ डेनिस रॉबर्टसन यांचा समावेश आहे. हा सिद्धांत परंपरागत व्याजदराच्या सिद्धांताचे सुधारित रूप आहे म्हणून हा सिद्धांत व्याजाचा कर्जाऊ रक्कमेचा सिद्धांत नव-परंपरागत /नव-अभिमत सिद्धांत म्हणून ओळखला जातो.

सनातन/परंपरागत अथवा अभिमतपंथीय अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते, व्याजदराचे निर्धारण भांडवलाची मागणी व पूरवठा यांच्या संतुलनाने होते. म्हणजेच वास्तविक घटकांमुळे व्याजदराचे निर्धारण होते. नव- अभिमत अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते, व्याजदर वास्तविक घटकांबरोबरच मौद्रिक घटकांवरही अवलंबून असतो.

प्रा. नट विकसेल यांच्या मते, "भांडवलाच्या उत्पादकतेच्या वापरासाठी ऋणको जो मोबदला देतो तो मोबदला म्हणजेच व्याज होय." तसेच ऋणकोला बचतकार्याचा, उपभोगाचा त्याग अथवा स्थगित ठेवण्यासाठी पुरस्कार म्हणून व्याज मिळते. म्हणजेच विकसेल यांच्या मते, मौद्रिक भांडवलाच्या वापराबद्दल दिलेला मोबदला म्हणजे व्याज होय. विकसेल यांच्या मते, ऋणयोग्य कर्जाऊ रक्कमेची मागणी व पूरवठा यांच्या संतुलनाने व्याजाचा दर ठरतो. म्हणून कर्जाऊ रक्कमेची मागणी व पूरवठा यांचा अभ्यास करणे महत्वाचे ठरते.

अ) कर्जाऊ / ऋणयोग्य रक्कमेची मागणी :-

प्रा. विकसेल यांनी कर्ज रक्कमेला मागणी करणारे तीन घटक असतात. ते म्हणजे १. उपभोक्ते, २. उत्पादन संस्था / उत्पादक, ३. सरकार/ शासनसंस्था होय.

या तीनही घटकांकडून उपभोग, गुंतवणूक व साठवणूकीसाठी कर्जाऊ रक्कमेला मागणी केली जाते.

१. उपभोगासाठी :-

सर्वच घटकांकडून कर्जाऊ रक्कमेला उपभोगासाठी पैशाला /

कर्जाऊ रक्कमेला मागणी असते. शासनसंस्था, उत्पादक संस्था यांनाही सर्व प्रकारची दैनंदिन कार्ये, प्रशासन चालविणे यासाठी कर्जाला मागणी करतात. उपभोक्ते अथवा कुटूंबेदेखील आपल्या उत्पन्नापेक्षा अधिक खर्च उपभोगावर करू इच्छितात. त्यांना त्यासाठी कर्जाशिवाय पर्याय नसतो.

उपभोक्त्यांच्या कर्जाची मागणी साधारणतः जास्त किंमती असलेल्या एल.ई.डी. वा प्लाझ्मा कलर टि.व्ही., एसी., कुलर, रेफ्रिजरेटर, मोटर सायकल, महागड्या कार, फ्लॅट, बंगले इ. टिकाऊ वस्तूंच्या खरेदीसाठी असते.

कर्जाऊ रक्कमेची मागणी ही व्याजदरावर अवलंबून असते. व्याजदर कमी असल्यास कर्जाऊ रक्कमेची मागणी जास्त असते. तर, याउलट व्याजदर जास्त असल्यास कर्जाऊ रक्कमेची मागणी कमी होते.

२. गुंतवणूकीसाठी :-

उपभोक्ते, उत्पादन व सरकार या तीन्ही घटकांकडून गुंतवणूकीसाठी

कर्जाला मागणी असते. सरकार कल्याणकारी कामांसाठी तसेच काही वस्तूंचे उत्पादन सार्वजनिक क्षेत्रात करण्यासाठी गुंतवणूक करतो. उत्पादन नफा मिळविण्यासाठी भांडवली गुंतवणूक संयंत्रात करतात. उपभोक्ते देखील कर्जरोखे शेरसमध्ये गुंतवणूक करतात.

गुंतवणूकीसाठीची मागणी ही व्याजदरावर अवलंबून असते. व्याजदर कमी असेल तर, गुंतवणूकीसाठी कर्जाला जास्त मागणी केली जाते. याउलट व्याजदर जास्त असेल तर, कर्जाऊ रक्कमेला गुंतवणूकीसाठी कमी मागणी केली जाते म्हणजेच गुंतवणूकीसाठीची कर्जाऊ रक्कमेची मागणी व व्याजदर यांच्यात विरुद्ध/व्यस्त संबंध असतो.

३. संचयासाठी मागणी :-

शासन, कुटूंबे व उत्पादक संस्था यांनाही भविष्य काळासाठी तरतूद

म्हणून काही रक्कम रोख बाळगावी लागते. तर, काही इतर संपत्तीमध्ये साठवावी लागते. व्याजदर जास्त असेल तर, संचयासाठीची कर्जाची मागणी कमी राहिल. याउलट व्याजदर कमी असेल तर, ही मागणी जास्त राहिल.

म्हणजेच उपभोक्ते, उत्पादक व सरकार या तीन्ही घटकांची उपभोगासाठी, गुंतवणूकीसाठी व साठवणूकीसाठी असलेली कर्जाऊ रक्कमेची मागणी यांची एकत्रित बेरीज म्हणजेच अर्थव्यवस्थेची एकूण कर्जाऊ रक्कमेची मागणी राहिल. ह्या कर्जाऊ रक्कमेच्या मागणीचा वक्र वरून खाली डावीकडून उजवीकडे उतरत येणारा म्हणजेच ऋणात्मक उताराचा असतो. कारण, कमी व्याजदराला कर्जाऊ रक्कमेची मागणी अधिक व अधिक व्याजदराला कमी मागणी केली जात असते.

कर्जाऊ रक्कमेच्या मागणीचा विचार केल्यानंतर कर्जाऊ रक्कमेच्या पूरवट्याचा देखिल विचार करावा लागेल.

ब) कर्जाऊ रक्कमेचा पूरवटा :-

प्रा. विकसेल यांच्या मते, कर्जाऊ रक्कमेचा पूरवटा हा १. बचत, २. साठवलेला पैसा व ३. पतपूरवटा या तीन घटकांवर अवलंबून असतो. अथवा हे तीन घटक कर्जाऊ रक्कमेचा पूरवटा करतात.

या घटकांचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे -

१. बचत :-

कर्जाऊ रक्कमेचा पूरवटा हा संस्थांनी व व्यक्तींनी केलेल्या बचतीमधून होत असतो. बचत ही प्रामुख्याने व्यक्ती व संस्थांच्या उत्पनावर अवलंबून असते. व्याजदर हा बचतीला प्रभावित करीत असतो. व्याजदर अधिक असेल तर, बचतीचे प्रमाण अधिक राहते. याउलट व्याजदर कमी असेल तर, बचतीचे प्रमाण कमी राहते. म्हणजे व्याजदराच्या समदिशेने बचत बदलते. म्हणजेच व्याजदर बचतीचा प्रोत्साहन देण्याचे कार्य करतो. म्हणून बचतीचा दर जेवढा अधिक तेवढा कर्जपूरवटा अधिक असतो. म्हणून बचतवक्र / पूरवटा वक्र हा खालून वर चढत जाणारा असतो.

२. साठवलेला पैसा :-

व्यक्तींनी अथवा त्यांच्या पूर्वजांनी तसेच संस्थांनी पूर्वी साठवून ठेवलेल्या बचत व रक्कम यांच्यामधूनही कर्जाऊ रक्कमेचा पूरवटा केला जातो. जेव्हा व्याजदर वाढलेला असतो तेव्हा हा भूतकाळातील पैसा व्यवहारात आणला जातो. म्हणून व्याजदर अधिक असेल तर, या माध्यमातून केल्या जाणाऱ्या कर्जाचा पूरवटा अधिक राहिल. याउलट व्याजदर कमी झाला तर, कर्जाचा पूरवटा कमी केला जाईल म्हणजेच व्याजदर व साठवणूकीतील बचतीच्या माध्यमातून होतात. कर्ज पूरवटा यांच्यातील संबंध धनात्मक असतो.

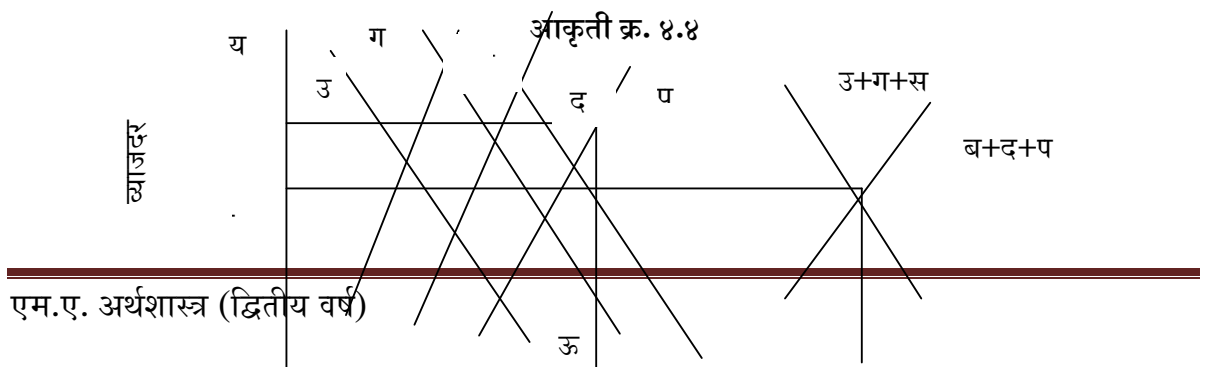
३. पतपूरवटा :-

अर्थव्यवस्थेतील व्यापारी बँका आर.बी.आय.च्या मार्गदर्शनानुसार पतनिर्मिती करून पतपैशाच्या आधारे कर्जाचा पूरवटा करीत असतात. हा कर्जपूरवटा व्याजदरावर अवलंबून असतो. जेव्हा व्याजदर अधिक असतो तेव्हा व्यापारी बँका अधिक कर्जपूरवटा करतात. याउलट व्याजदर कमी असतो तेव्हा कमी कर्जपूरवटा करतात. म्हणजेच व्याजदर व बँकेचा पतपूरवटा समदिशेने बदलतात.

म्हणून विकसेल यांच्या मते, एकूण कर्जाऊ रक्कमेचा पूरवटा अथवा ऋणयोग्य निधीचा पूरवटा हा अर्थव्यवस्थेतील एकूण बचत, साठवणूकीतील पैसा व व्यापारी बँकांचा पतपूरवटा मिळून बनलेला असतो.

थोडक्यात, वरील कर्जाऊ रक्कमेच्या मागणी व पूरवट्याच्या घटकांच्या विश्लेषणावरून आपल्याला समजते की, कर्जाऊ रक्कमेची मागणी का होते ? व पूरवटा कसा होतो ? संतूलन कसे होते ? हे समजत नाही. त्यासाठी कर्जाऊ रक्कमेची मागणी व त्यांचा पूरवटा यांचा एकत्रित विचार करावा लागेल. नवसनातन व अर्थतज्ज्ञांच्या मते, कर्जाऊ रक्कमेची मागणी व पूरवटा यातून दीर्घकालीन व्याजदराचे संतूलन होते.

व्याजदर संतूलनाचे आकृतीद्वारे स्पष्टीकरण आकृती क्र. ४.४ मध्ये केले आहे.

आकृती क्र. ४.४ मध्ये आडव्या 'अक्ष' आसावर कर्जाऊ रक्कमेची मागणी

तर, उभ्या 'अय' अक्षावर व्याजदर दर्शविलेला आहे. वरून खाली डावीकडून उजवीकडे उतरत येणाऱ्या ऊ, ग व स या वक्रांनी अनुक्रमे कर्जाऊ रक्कमेला असणारी उपभोग, गुंतवणूक व संचयासाठी असलेली मागणी दर्शविलेली आहे.

त्याचप्रमाणे डावीकडून उजवीकडे चढत जाणाऱ्या ब,द व प या वक्रांनी अनुक्रमे कर्जाऊ रक्कमेचा बचत, साठवलेला पैसा व पतपैसा पूरवठा दर्शविलेला आहे तसेच ऊ+ग+स हा वक्र अर्थव्यवस्थेतील एकूण कर्जाऊ रक्कमेची मागणी दर्शवितो. तर ब+द+प हा वक्र कर्जाऊ रक्कमेचा पूरवठा दर्शवितो. हे दोन्ही वक्र परस्परांना 'इ' बिंदूत छेदतात. या बिंदूला 'अर' एवढा व्याजदर ठरतो. तर, 'अम' एवढ्या कर्जाऊ रक्कमेची देवाण घेवाण होते. र३ या बिंदूत 'अर३' हा व्याजदर ठरतो. अभिमतपंथी अर्थतज्ज्ञांनुसार व्याजदर हे बचत व गुंतवणूकीचे फलन असते. अर३ हा नैसर्गिक व्याजदर आहे तर, 'अर' हा बाजारातील व्याजदर आहे.

नवपरंपरागत अर्थतज्ज्ञांच्या मते, व्याजदर हा कर्जाची मागणी व कर्जाच्या पूरवठ्यावरून ठरतो. 'अर' हा व्याजदर निश्चित होऊन 'अम' इतक्या भांडवलाची / कर्जाची देवाणघेवाण होते.

■ नवपरंपरागत कर्जाऊ रक्कमेच्या सिद्धांतावर टिका :-

नवअभिमत अर्थशास्त्रज्ञांनी अभिमत व्याजाच्या सिद्धांतात सुधारणा करून

कर्जयोग्य निधीचा सिद्धांत मांडण्याचा प्रयत्न केला. परंतू, या सिद्धांतात अनेक दोष आढळल्याने त्यावर आक्षेप घेण्यात आले.

१. व्याजाबाबतचा अवास्तव दृष्टिकोन :-

नव-अभिमत अर्थतज्ज्ञांनी आपल्या सिद्धांतात व्याजदराला

अवास्तव महत्व दिलेले आहे. कर्जाऊ निधी सिद्धांतानुसार अर्थव्यवस्थेतील व्यक्ती व्याजदर अधिक असेल तरच बचत करतात व बचत ही व्याजदराशी लवचिक असते तसेच व्याज म्हणजे ऋणयोग्य निधीच्या मागणी-पूरवठ्यात समतोल प्रस्थापित करणारी किंमत आहे. या नव-अभिमत सिद्धांतावर केन्स व त्यांच्या अनुयायांनी आक्षेप घेतला होता. केन्स व त्यांच्या अनुयायांच्या मते, बचतीसाठी प्रोत्साहीत करणारे अनेक घटक असतात तसेच व्याजामुळे पैशाच्या मागणी व पूरवठ्यात संतुलन होत असते तसेच व्याज हे रोखतेचा त्याग करण्यासाठी द्यावी लागणारी किंमत असते. म्हणजेच नवपरंपरागत अर्थतज्ज्ञांनी व्याजदराला अवास्तव महत्व देऊन इतर बाबींकडे दूर्लक्ष केलेले दिसते.

२. भांडवलाच्या सीमांत लाभक्षमतेकडे दूर्लक्ष :-

नव-अभिमततज्ज्ञांनी कर्जाऊ रक्कमेच्या सिद्धांतात गुंतवणूक ही

व्याजदरावर अवलंबून असते. म्हणजेच गुंतवणूक व्याजदराशी लवचिक असते असे मानले परंतू, टिकाकारांनी या बाबीवर आक्षेप घेतलेला आहे. टिकाकारांच्या मते, गुंतवणूक ही भांडवलाच्या सीमांत लाभक्षमतेवरही अवलंबून असते. उत्पादक व्याजदर व भांडवलाची सीमांत लाभक्षमता यांच्यात तुलना करत असतो. जोपर्यंत भांडवलाची सीमांत लाभक्षमता व्याजदरापेक्षा जास्त असते तो पर्यंत तो भांडवलाला मागणी करतो. म्हणजेच गुंतवणूक करतो.

कर्जाऊ निधीच्या सिद्धांतात व्याजदरालाच जास्त महत्व दिले आहे. भांडवलाच्या सीमांत उत्पादकतेकडे दूर्लक्ष केले आहे.

३. अल्पकाळाचा विचार नाही :-

नव-परंपरागत अर्थतज्ज्ञांनी कर्जाऊ रक्कमेचा सिद्धांत दीर्घकाळ गृहीत धरून मांडलेला आहे. त्यांनी दीर्घकालीन व्याजदराचे विश्लेषण केलेले आहे. या सिद्धांतानुसार ऋणयोग्य निधीच्या मागणी-पूरवठ्यावरून दीर्घकालीन व्याजदर ठरत असतो. परंतू, केन्स यांना हे मान्य नव्हते. केन्सच्या मते, अल्पकाळाचा विचार सिद्धांतात व्हायला हवा कारण, दीर्घकाळात आपण सर्व मृत झालेले असू.

४. उत्पन्न पातळीकडे दूर्लक्ष :-

नव-अभिमत अर्थतज्ज्ञांच्या सिद्धांतामध्ये उत्पन्नपातळीचा विचार केलेला दिसत नाही. उत्पन्नाची पातळी बचत व गुंतवणूकीवर अवलंबून असते. त्याचप्रमाणे उत्पन्न पातळीत झालेल्या बदलाचा गुंतवणूकीवर परिणाम होत असतो. म्हणून व्याजदर माहित होण्यासाठी उत्पन्न पातळी माहित होणे आवश्यक असते. व्याजदरामुळे बचत व गुंतवणूक यांच्यात समानता निर्माण होते. परंतू, केन्सच्या मते, उत्पन्न पातळीकडे कर्जाऊ रक्कमेच्या सिद्धांताने दूर्लक्ष केलेले आहे. केन्सच्या मते, उत्पन्न पातळीतील बदलामुळे बचत व गुंतवणूकीत समानता निर्माण होत असते.

५. घटकांची सरमिसळ योग्य नाही :-

कर्जाऊ रक्कमेच्या सिद्धांतात वास्तविक व मौद्रिक या दोन्ही घटकांचा विचार केलेला आहे. या सिद्धांतात बचत व गुंतवणूक हे वास्तविक घटक आहेत. तर, पतपूरवठा व साठवलेला पैसा व राखेतेची अभिलाषा हे मौद्रिक घटक आहेत. मागणी वक्राच्या बाबतीत एक घटक वास्तविक व एक घटक मौद्रिक व एक घटक वास्तविक आहे. टिकाकारांच्या मते, नव-अभिमत अर्थतज्ज्ञांनी या घटकांची सरमिसळ केलेली आहे ती योग्य वाटत नाही.

■ केन्स यांचा व्याजदराबाबतचा दृष्टिकोन :-

केन्स यांच्या व्याजाचा रोखता अभिलाषा किंवा रोखता प्राधान्य सिद्धांत (**Liquidity Preference Theory of Interest**) :-

१९३५ मध्ये जॉन मेनार्ड केन्स यांनी आपल्या रोजगार, व्याजदर व पैसा यांचा सामान्य सिद्धांत (**The General Theory of Employment, Interest & Money**) या ग्रंथात व्याजाच्या सिद्धांताचे विवेचन केलेले आहे.

केन्स यांच्या मते, व्याज ही मौद्रिक घटना आहे. त्यांच्या मते, "विशिष्ट वेळी असलेली रोख पैशाची अभिलाषा प्राप्त करण्यासाठी दिला जाणारा मोबदला म्हणजे व्याज होय."

पैसा ही द्रवरूप संपत्ती आहे. पैशाची मागणी ही रोखतेच्या अभिलाषेतून निर्माण होते. तर, पैशाचा पूरवठा हा उपलब्ध साठ्यातून होतो. केन्सच्या मते, व्याजदर पैशाच्या मागणी-पूरवठ्यातून निश्चित होतो. केन्सच्या मते, व्याज प्रतिक्षेचा / त्यागाचा मोबदला नसतो. तर, व्यक्तीला बचत करण्यासाठी प्रतिक्षा किंवा त्याग करावा लागत नाही. व्यक्तीच्या बत करण्याचा प्रमुख हेतू म्हणजे कुटुंबाचे हित असते. कर्ज देण्यासाठी ते मुळीच बचत करीत नाहीत. समाजातील काही व्यक्तींकडे मुबलक पैसा असतो. त्यामुळे बचत आपोआप होत असते ती हेतू पूरस्कर करावी लागत नाही. केन्सच्या मते, रोख मुद्रा जवळ बाळगणे ही मनुष्याची सहजप्रवृत्ती अथवा आकर्षण असते. समाजातील व्यक्ती रोख पैशाचा त्याग तेव्हाच करतील जेव्हा त्यांना रोखतेच्या अभिलाषेचा त्याग करण्याचा लाभ / मोबदला (व्याज) मिळेल. म्हणून व्याज म्हणजे रोखतेच्या अभिलाषेचा परित्याग करण्याचा मोबदला होय.

■ रोखतेची अभिलाषा म्हणजे काय ?

केन्सच्या मते, मुद्रा अथवा पैसा अशी रोख संपत्ती आहे की, जिचा वापर बाजारातील कोणतीही वस्तू तात्काळ विकत घेण्यासाठी होऊ शकतो. या खास गुणधर्मांमुळेच व्यक्ती रोख स्वरूपात पैसा / मुद्रा जवळ बाळगण्याची ईच्छा धरतात. यालाच रोखतेची अभिलाषा असे म्हणतात. व्यक्तींना या रोखतेच्या अभिलाषेचा त्याग करण्यास प्रवृत्त करावे लागते. त्यासाठी व्यक्तीला काही प्रलोभन अथवा व्याज द्यावे लागते तेव्हाच व्यक्ती आपली रोख रक्कम ऋणकोला कर्जाऊ देण्यास तयार होतात. म्हणजेच रोखतेचा त्याग करण्यास तयार होतात. रोखतेची अभिलाषा जेवढी जास्त असेल तेवढा व्याजाचा दर देखील जास्त राहिल याउलट ही अभिलाषा जेवढी कमी तेवढा व्याजदर कमी असेल.

केन्स यांनी व्याजाचा रोखता अभिलाषा सिद्धांत पैशाच्या मागणी व पूरवठ्याच्या आधारे स्पष्ट केलेला आहे. त्यामुळे पैशाची मागणी व पैशाचा पूरवठा या घटकांबद्दलचा केन्सचा विचार अभ्यासणे आवश्यक ठरते.

■ पैशाची मागणी :-

केन्सच्या मते, पैशात अत्यंत तरतला / द्रव्यता असते. पैसा / मुद्रा ही रोख संपत्ती असते. त्यामुळे रोख पैशाला रोख स्वरूपात साठविण्यासाठी मागणी असते. म्हणजेच रोखतेच्या अभिलाषेसाठी पैशाला मागणी केली जाते. केन्स यांनी रोखतेची अभिलाषा पुढीलप्रमाणे स्पष्ट केलेली आहे.

रोखतेच्या अभिलाषेचे हेतू

१. दैनंदिन / व्यवहार हेतू
२. खबरदारी / दक्षता हेतू
३. सट्टेबाजी / परिकल्पन हेतू

या तीनही हेतूंचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे -

१. दैनंदिन / व्यवहार हेतू :-

दैनंदिन स्वरूपाच्या कामकाजासाठी अथवा व्यवहार पार पाडण्यासाठी व्यक्ती व व्यवसाय संस्थांना रोख पैशांची आवश्यकता असते. त्यामुळे व्यक्ती व संस्था आपल्या उत्पन्नापैकी काही भाग दैनंदिन गरजा भागविण्यासाठी रोख स्वरूपात बाळगू इच्छितात. रोखता अभिलाषा ही उत्पन्न व खर्चातील वेळेच्या अंतरावर अवलंबून असते. कारण, मिळणारे उत्पन्न विशिष्ट कालावधीनंतर मिळते. खर्च मात्र दररोज करावा लागतो. त्यामुळे पैशाची मागणी उत्पन्नावर अवलंबून असते. व्याजदरावर नसते.

२. दक्षता / खबरदारी हेतू :-

व्यक्तीला अनेक संकटे अथवा आपत्तींना सामोरे जावे लागते. अशा प्रसंगांचा मुकाबला करण्यासाठीची तरतूद म्हणे सावधानता / दक्षता / खबरदारी हेत होय व त्यासाठी रोख पैसा जवळ बाळगणे म्हणजे दक्षता हेतूसाठी केलेली पैशाची मागणी होय. उदा. आजारपण, अपघात, म्हातारपण, बेकारी, मुलांचे शिक्षण, मुलांचे लग्नकार्य इ. अडचणीसाठी रोख पैशाला मागणी असते. केन्सच्या मते, ही मागणीसुद्धा उत्पन्न पातळीवरच अवलंबून असते व अल्पकाळात ही मागणी व्याजदराशी अलवचिक असते. उत्पन्न पातळी वाढली की, पैशाची मागणी वाढते व याउलट परिस्थिती घटते.

३. सट्टेबाजी / परिकल्पन हेतू :-

काही व्यक्ती बाजारात होणाऱ्या आर्थिक घटकांचा फायदा घेण्यासाठी रोख स्वरूपात पैसा बाळगू इच्छितात. उदा. रोखे तसेच कर्जरोखे, समभाग इ. च्या किंमतीत बाळगतात. या हेतूसाठी पैशाला असणाऱ्या मागणीला परिकल्पन / हेतूसाठी असणारी पैशाची मागणी असे म्हणतात. केन्सच्या मते, व्याजदर अधिक असतो. तेव्हा परिकल्पन

हेतूसाठी असणारी पैशाची मागणी कमी असते. तर, व्याजदर कमी असेल तर, ही मागणी जास्त असते.

अशाप्रकारे केन्स यांच्या मते, पहिल्या दोन हेतूसाठीची पैशाची मागणी स्थिर असते. तर, तिसऱ्या म्हणजेच सट्टेबाजीच्या हेतूसाठी मागणी केली जात असते.

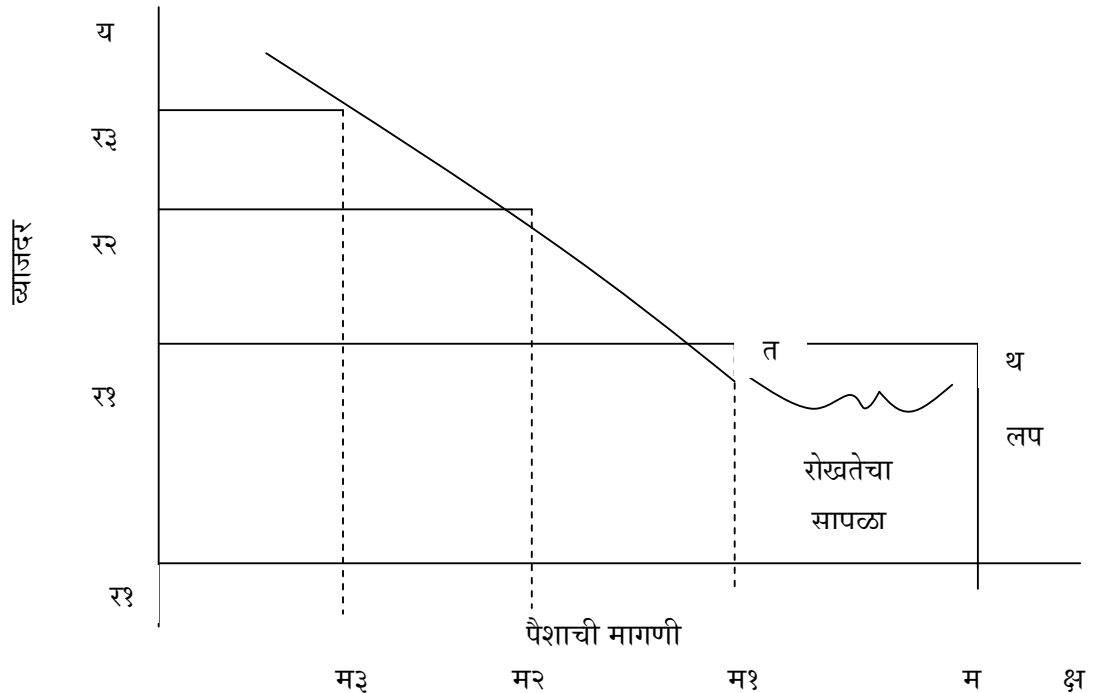
■ पैशाचा पूरवठा :-

केन्स यांनी पैशाच्या पूरवठ्यासंबंधी मांडलेले विचार अभ्यासणे हे व्याजदराची संकल्पना समजण्यासाठी आवश्यक आहे. केन्स यांनी पैशाच्या पूरवठ्यासंबंधी आपले विचार पुढीलप्रमाणे मांडलेले आहेत.

१. पैशाचा पूरवठा म्हणजे देशात उपलब्ध असलेला पैशाचा साठा होय.
२. विशिष्ट काळात अर्थव्यवस्थेतील विविध व्यवहारांसाठी उपयोगात आणलेला रोख पैसा म्हणजे पैशाचा पूरवठा होय.
३. देशातील विशिष्ट काळातील विधीग्राह्य पैसा (नोटा व नाणी) आणि पतपैसा याची बेरीज म्हणजे पैशाचा पूरवठा होय.
४. अल्पकाळात पेशाचा पूरवठा स्थिर असतो.
५. रोखता प्राधान्यासाठी केलेली पैशाची मागणी लक्षात घेऊन पेशाचा पूरवठा केला जातो.
६. पेशाचा पूरवठा व्याजदराशी अलवचिक असतो.

केन्सच्या मते, पैशाच्या पूरवठ्याचा व्याजदरावर प्रभाव पडत नाही. तर, व्याजदराच्या पैशाच्या पूरवठ्यावर प्रभाव पडतो. पैशाच्या पूरवठ्यावर मध्यवर्ती बँकेचे म्हणजेच सरकारचे नियंत्रण असते. पैशाचा पूरवठा किती असावा याचे धोरण रिझर्व्ह बँकेला ठरवावे लागते. केन्स यांच्या मते, व्याजदर आणि रोखता प्राधान्य यांच्यात व्यस्त संबंध असतो. केन्सच्या मते, व्याजदर एका विशिष्ट मर्यादेखाली उतरू शकत नाही. कमी व्याजदराच्या सातत्याविषयी लोकांच्या मनात अनिश्चितता असते. त्यामुळे व्याजदर अधिक कमी झाल्यास व्यक्ती रोखे व इतर संपत्तीत गुंतवणूक करण्याऐवजी सर्व पैसा रोख स्वरूपात स्वतःजवळ बाळगतील. याला केन्स यांनी रोखतेचा सापळा (Liquidity Trap) असे नाव दिले आहे. आकृती क्र. ४.५ मध्ये पैशाची मागणी व व्याजदरातील संबंध दर्शविलेला आहे.

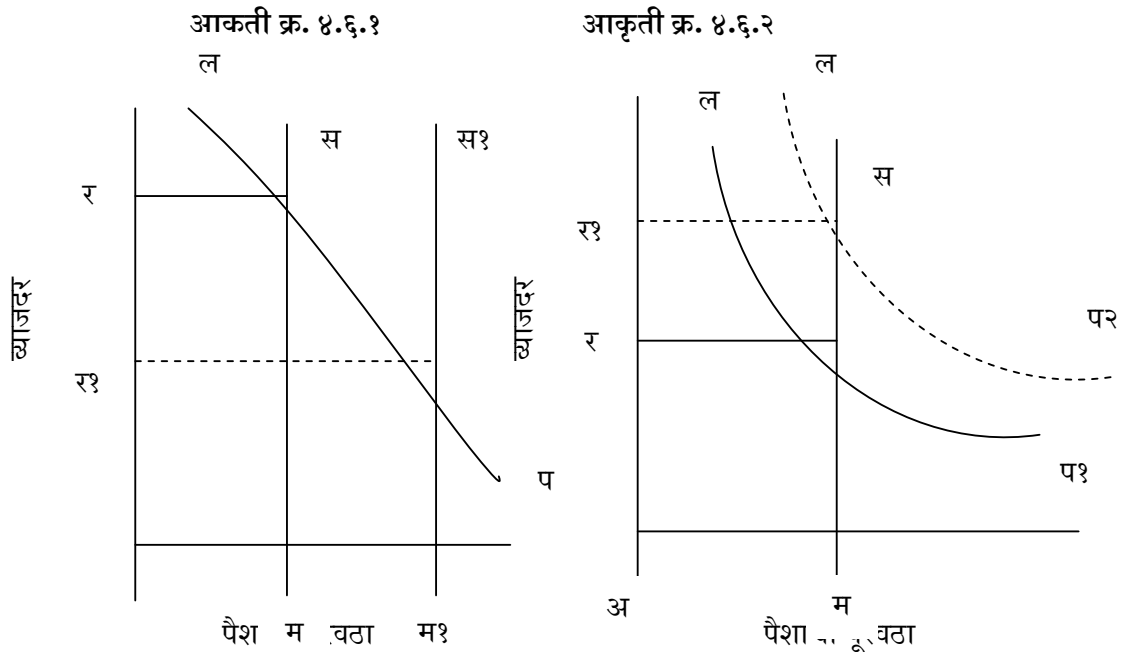
आकृती क्र. ४.५

आकृती क्र. ४.५ मध्ये 'लप' हा रोखता अभिलाषा वक्र आहे. उभ्या 'अय' अक्षावर व्याजदर व आडव्या 'अक्ष' आसावर पैशाची मागणी दर्शविलेली आहे. व्याजदर 'र३' असतांना पैशाची मागणी 'अम३' इतकी आहे. व्याजदर घटून 'अर' झाल्यास पैशाची मागणी 'अमर' पर्यंत वाढते. व्याजदर आणखी घटून 'अर३' झाल्यास पैशाची मागणी आणखी वाढून 'अम३' इतकी होते. म्हणजेच पैशाची मागणी 'अमर' वरून 'अम३' पर्यंत वाढते. म्हणजेच व्याजदर व पैशाची मागणी यांच्यात व्यस्त संबंध असतो.

केन्स यांच्या मते, व्याजदर खूपच कमी झाला तर, व्यक्ती गुंतवणूक करण्याऐवजी सर्व पैसा रोख स्वरूपात स्वतःजवळ बाळगतात म्हणून आकृतीत व्याजदर 'अर३' पर्यंत घटल्यास सर्व पैसा रोख स्वरूपात जवळ बाळगला जातो. त्यामुळे 'लप' हा रोखता अभिलाषा वक्र 'तथ' या भागात आडव्या 'अक्ष' या अक्षाला समांतर आहे. 'तथ' या अंतरालाच रोखतेचा सापळा असे संबोधले जाते. म्हणजेच व्याजदर कमी असेल तर, रोखता अभिलाषा अधिक असते हे स्पष्ट होते.

केन्स यांनी पैशाची मागणी व पूरवठा यांच्या समतोलाने सहाय्याने व्याजदर निश्चित करता येतो असे स्पष्ट केले आहे. केन्सच्या मते, रोखता प्राधान्य प्रवृत्ती कायम / स्थिर राहिल्यास पैशाचा पूरवठा वाढला तर, व्याजदर कमी होतो. याउलट पैशाचा पूरवठा कायम / स्थिर राहून रोखता प्राधान्य प्रवृत्ती वाढल्यास व्याजदर घट होतो. रोखता प्राधान्य प्रवृत्ती व पैशाचा पूरवठा प्रवृत्ती या दोन्ही प्रवृत्ती आकृती क्र. ४.६ मध्ये दर्शविलेल्या आहेत.

आकृती क्र. ४.६.१ मध्ये रोखता प्राधान्य प्रवृत्ती दर्शविलेली आहे. या आकृतीत रोखता प्राधान्य प्रवृत्ती स्थिर असून पैशाच्या पूरवठ्यात वाढ दर्शविलेली आहे. याठिकाणी रोखता प्राधान्य स्थिर / कायम आहे. हे 'लप' हा वक्र दर्शवितो. तर, 'म३' हा पैशाचा पूरवठा वक्र आहे. पैशाच्या पूरवठ्यात वाढ झाल्यास 'म३स३' हा पूरवठा वक्र बाजूला स्थानांतरित होतो व व्याजदर 'अर' वरून 'अर३' पर्यंत कमी होतो.

आकृती क्र. ४.६.२ मध्ये पैशाचा पूरवठा कायम / स्थिर असून रोखता प्राधान्य प्रवृत्ती बदलत आहे असे दर्शविलेले आहे. रोखता प्राधान्य वाढल्यामुळे रोखता अभिलाषा वक्र ल३ प३ वरून ल२ प२ हा वक्राचा दिशेला स्थलांतरित होईल. त्यामुळे व्याजदर 'अर३' वरून 'अर' पर्यंत घट होईल.

■ केन्सच्या व्याजाच्या रोखता अभिलाषा सिद्धांतावरील आक्षेप / टिका :-

केन्स यांचा हा सिद्धांत आर्थिक विश्लेषणांमध्ये महत्वाचा व मोलाची भर घालणारा असला तरी, या सिद्धांतावर अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी टिका केलेल्या आहेत. त्यांचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे -

१. असंदिग्ध संकल्पना :-

अनेक अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते, केन्सची रोखता अभिलाषा ही संकल्पना भ्रामक व अस्पष्ट आहे. कारण, समाजाने मुदत ठेवींच्या स्वरूपात बँकेत ठेवलेल्या ठेवींमुळेही त्यांना व्याज व रोखता दोन्हीही प्राप्त होतात. त्यामुळे रोखता अभिलाषा ही दोन्हीही प्राप्त होतात. त्यामुळे रोखता अभिलाषा ही संकल्पना भ्रम उत्पन्न करणारी आहे तसेच केन्सने स्पष्ट केलेल्या तीन हेतूव्यतिरीक्त ही अनेक हेतू रोख पैसा बाळगल्या मागे असू शकतात. याकडेही केन्सचे दूर्लक्ष झालेले आहे.

२. वास्तविक घटकांकडे दूर्लक्ष :-

केन्स यांनी रोखता अभिलाषा सिद्धांतात केवळ मौद्रिक घटकांचाच समावेश केला आहे. मात्र भांडवलाची सीमांत उत्पादकता व बचत यासारख्या वास्तव घटकांकडे दूर्लक्ष केले आहे.

३. बचतीकडे दूर्लक्ष :-

केन्स यांनी सिद्धांतात बचतीकडे दूर्लक्ष केलेले आहे. टिकाकारांच्या मते, व्याज म्हणजे समय अभिलाषेचा मोबदला आहे. जेकब व्हॉयनर यांच्या मते, बचतीशिवाय त्याग करण्यासाठी रोखता असू शकत नाही. व्याज हे रोखतेशिवाय बचतीचे प्रतिफल आहे. केन्स यांनी मात्र व्याज म्हणजे रोखतेची अभिलाषा जिंकण्यासाठी दिलेला मोबदला असे म्हंटले आहे. केन्स यांनी बचतीकडे दूर्लक्ष करण्याची मोठी चुक केली आहे.

४. पैशाच्या पूरवठ्याच्या तुलनेत मागणीला अधिक महत्व :-

पैशाची रोख अभिलाषा म्हणजेच पैशाची मागणी होय. म्हणजेच केन्स यांनी आपल्या सिद्धांतात पैशाच्या पूरवठ्यापेक्षा पैशाच्या मागणी या घटकाला महत्व दिलेले आहे. त्यामुळे हा सिद्धांत मर्यादित झालेला आहे.

५. अनिश्चित विश्लेषण :-

प्रा. हॅन्सन यांनी केन्सच्या सिद्धांतावर आक्षेप घेतलेल्या आहे. त्यांच्या मते, केन्सचा सिद्धांत अनिश्चित आहे. कारण, केन्सची पैशाची मागणी उत्पन्नावर अवलंबून असते. परंतू, उत्पन्न माहित असल्याशिवाय पैशाची मागणी व व्याजदर अभ्यासता येत नाही म्हणून हा सिद्धांत अनिश्चित आहे.

६. दीर्घकाळाचा विचार नाही :-

केन्स यांच्या सिद्धांतात केवळ अल्पकालीन व्याजदर निश्चितीचे विश्लेषण आढळते. वास्तव गुंतवणूकीच्या दृष्टिने दीर्घकालीन व्याजदर महत्वाचा असतो. त्यामुळे हा सिद्धांत दीर्घकालीन व्याजदराचे विवेचन करण्यासाठी अपूरा ठरतो.

४.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न :-

प्रश्न क्र. १. खालील प्रश्नांची उत्तरे दोन वाक्यात लिहा.

१. पैशाचा पूरवठा म्हणजे काय ?
 २. उच्च शक्ती पैसा म्हणजे काय ?
 ३. राखीव पैसा म्हणजे काय ?
 ४. पैसा गुणक या संकल्पनेचा अर्थ सांगा.
 ५. अंदाजपत्रकीय तुट म्हणजे काय ?
-

६. पैशाची मागणी म्हणजे काय ?
७. रोखता म्हणजे काय ?

प्रश्न क्र. २. थोडक्यात टिपा लिहा.

१. पैशाच्या पूरवठ्याचे घटक / स्रोत
२. मुद्रा गुणकाचे समीकरण
३. मुद्रागुणक प्रभावित करणारे घटक
४. तुटीच्या अर्थभरण्याचे मार्ग
५. पैशाच्या मागणीचे निर्धारक घटक
६. संकूचीत पैसा
७. व्यापक पैसा

प्रश्न क्र. ३. दीर्घोत्तरी प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. मध्यवर्ती बँकेच्या पैशाची मापने स्पष्ट करा.
२. केन्सचा पैशाच्या मागणीचा रोखता प्राधान्य दृष्टिकोन स्पष्ट करा.
३. अंदाजपत्रकीय तुट व पैशाचा पूरवठा यातील संबंध विषद करा.
४. फ्रिडमनच्या चलनसंख्यामान सिद्धांताची चर्चा करा.
५. पैशाच्या मागणीचा टोबीनचा सिद्धांत स्पष्ट करा.
६. व्याजदराचा केन्स यांचा सिद्धांत विषद करा.

४.४ सारांश :-

अर्थव्यवस्थांच्या आर्थिक विकासात पैसा हा अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावतो. त्या दृष्टिकोनातून पैशाची मागणी व पैशाचा पूरवठा हे घटक अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. उपभोग, विनिमय, उत्पादन व वितरण याबरोबरच अनेक आर्थिक क्रियांसाठी पैसा लागतो. त्यामुळे आधुनिक काळात पैसा हे अर्थव्यवस्थेसाठी वंगण म्हणून कार्य करतो. पैशाचा पूरवठा म्हणजे

अर्थव्यवस्थेच्या परिचलनातील एकूण पैसा होय.

मध्यवर्ती बँकेने पैशाच्या पूरवठ्याची व्याख्या करतांना पैशाच्या एम१ (संकूचीत पैसा), एम२, एम३ (व्यापक पैसा) व एम४ म्हणजेच M1, M2, M3 व M4 या संकल्पना स्विकारलेल्या आहेत. पैशाच्या पूरवठ्यात बदल करणारे घटक म्हणजे शासनसंस्था, मध्यवर्ती बँक, व्यापारी बँका, बँकेतर मध्यस्थ वित्तिय संस्था व गुंतवणूक तसच पैशाचा भ्रमणवेग हे आहेत.

उच्च शक्ती पैसा अथवा राखीव पैसा व पैशाचा पूरवठा यांच्यात संबंध असतो. उच्च शक्ती पैशात वाढ झाल्यास पैसा गुणक प्रक्रियेद्वारे पैशाच्या पूरवठ्यात वाढ होते. त्याचप्रमाणे तुटीचे अंदाजपत्रक व पैशाचा पूरवठा यातही प्रत्यक्ष संबंध असतो. तुटीच्या अर्थभरणा या साधनाद्वारे मुद्रा गुणक कार्यान्वीत होऊन त्याच प्रमाणात पैशाच्या पूरवठ्यात वाढ होते.

पैशाच्या मागणीचा संबंध पैशाद्वारे होणाऱ्या वस्तू व सेवांच्या खरेदी-विक्रीशी असतो. हे व्यवहार जितके अधिक होतील तीतकी पैशाची मागणी जास्त राहिल. म्हणजेच लोकांना जितक्या वस्तू व सेवा आवश्यक असतील.

त्यांच्या एकूण किंमती इतकी पैशाला मागणी असते. विनिमय, मुल्यसंग्रह, लोकसंख्या वाढ व किंमत पातळी घटक पैशाला प्रभावित करतात.

केन्स यांनी पैशाच्या मागणीचा रोखता पसंती दृष्टिकोन स्पष्ट केलेला आहे. त्यांच्या मते, पैशात रोखता हा गुणधर्म असतो म्हणून रोख पैसा जवळ बाळगण्यासाठी त्याला मागणी असते. केन्स यालाच रोखता पसंती अथवा रोखता अभिलाषा असे म्हणतात. केन्सच्या या दृष्टिकोनात व्यवहार हेतू, दक्षता हेतू व सट्टेबाजी हेतू या तीन हेतूसाठी पैशाला मागणी असते.

पॅटीनकिन यांनी पैशाच्या मागणीचा वास्तविक शिल्लकी परिणाम हा दृष्टिकोन मांडून जगातील आर्थिक विचारामध्ये मोलाची भर टाकली ओ. वस्तूच्या किंमतीचा वस्तू बाजारावर परिणाम घडून येत असतो व हा परिणाम वास्तविक शिल्लक परिणामामुळे घडून येत असतो. देशातील लोकांकडे काही रोख शिल्लक पडून असते. वस्तूच्या किंमतीत घट झाल्यास रोख वास्तव शिल्लकीचे मूल्य वाढते त्यामुळे व्यक्ती जास्त पैसा खर्च करू शकतात.

मिल्टन फ्रिडमन यांच्या मते, व्यक्ती रोख पैसा, कर्ज रोखे, समभाग, भौतिक वस्तू व मानवी भांडवल यासारख्या संपत्तीच्या रूपात उत्पन्न बाळगतात. संपत्तीच्या प्रत्येक प्रकारात व्यक्तीला आकर्षित करण्याचा गुणधर्म असतो. त्यामुळे या संपत्तीत गुंतवणूक करण्यासाठी पैशाला मागणी असते. फ्रिडमनी पैशाची मागणी सर्वसाधारण किंमतपातळी, वास्तव उत्पन्न पातळी व व्याजदर तसेच किंमतीतील बदलाचा दर या घटकांवर अवलंबून असते.

बामूल व टोबीन यांनी पैशाच्या मागणीचा विचार भांडवलाच्या सिद्धांताच्या दृष्टिकोनातून केला. बामूलच्या मते, पैशाची मागणी ही उत्पन्न स्तर व व्याजाच्या दिशेने निर्धारित होते. त्यांच्या दृष्टिने कालावधी, व्याजदर, व्याजाचे मूल्य व किंमतमान हे घटक महत्वाचे आहेत.

टोबिनच्या दृष्टिकोनानुसार (व्यक्ती एकाचवेळी रोखे वरोख पैसा जवळ बाळगतात व त्यासाठी पैशाला मागणी करतात. त्यांच्या मते, पैशाची मागणी व्याजदरावर अवलंबून नसते. यात व्यक्तीची रोखतेची अभिलाषा ही जोखिम टाळण्याची प्रवृत्ती असते. टोबिनच्या मते, गुंतवणूक करणारे जुगारी, धोका पत्करणारे व धोके टाळणारे व संधी साधणारे असे तीन प्रकारचे असतात. ते आपल्या वर्तणूकीनुसार पैशाला मागणी करतात.

स्विडीश अर्थशास्त्रज्ञ नट विकसेल, गुन्नाट मिर्डाल, ओहलिन, ब्रिटीश अर्थशास्त्रज्ञ डेनिस राबर्टसन यांनी नवपरंपरागत, अर्थशास्त्रज्ञांनी सनातनवाद्यांच्या व्याजदराच्या सिद्धांतात सुधारणा करून आपला व्याजदराबाबतचा आधुनिक सिद्धांत मांडला.

नव अभिमत / नवपरंपरागत अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते, व्याजदर वास्तविक घटकांबरोबरच मौद्रिक घटकांवर अवलंबून असतो. त्यांच्या मते, कर्जाऊ रक्कमेला मागणी ही उपभोग गुंतवणूक व साठवणूकीसाठी केली जाते. तर, कर्जाऊ रक्कमेचा पूरवठा बचत, साठवलेला पैस व पतपूरवठा या घटकांकडून केला जात असतो.

केन्स यांनी व्याजदराचा रोखता अभिलाषा सिद्धांता मांडला. त्यांच्या मते, व्याजदराच्या पैशाच्या पूरवठ्यावर प्रभाव पडतो. व्याजदर आणि रोखता अभिलाषा यांच्यात व्यस्त संबंध असतो. व्याजदर अधिक कमी झाल्यास व्यक्ती रोखे व इतर संपत्तीत गुंतवणूक करण्याऐवजी सर्व पैसा रोख स्वरूपात स्वतःजवळ बाळगतात याला केन्स यांनी रोखतेचा सापळा असे नाव दिले आहे.

४.५ पारिभाषिक शब्द :-

१. पैसा - सर्वसाधारणपणे वस्तू व सेवांच्या खरेदी विक्रीसाठी सर्वत्र स्विकारली जाणारी कोणतीही वस्तू म्हणजे पैसा.
 २. पैशाचा पूरवठा - कोणत्याही वेळी अर्थव्यवस्थेच्या परिचलनात असलेला पैसा म्हणजे पैशाचा पूरवठा.
-

३. रोखता - यालाच द्रव्यता अथवा तरलता असेही संबोधतात. रोखता म्हणजे कोणत्याही जींदगीचे रोख पैशात रूपांतर करण्याचे सामर्थ्य अथवा कुवत होय.
४. उच्च शक्ती पैसा - यालाच जननक्षम पैसा तसेच उच्चाधिकार पैसा, शक्तीशाली पैसा असेही संबोधतात. उच्च शक्ती पैसा हा पतपैसा निर्माण करण्याची शक्ती असणारा पैसा असतो. देशातील रोख स्वरूपातील नाणी, चलनी नोटा, व्यापारी बँकांकडील निधी हा उच्चाधिकार पैसा असतो.
५. मुद्रा गुणक - याला पैसा गुणक असेही संबोधतात. राखीव, पैशांच्या सहाय्याने अधिक पैसा निर्माण करण्याचे कार्य पैसा गुणक करतो. मुद्रा गुणक M_0 मुद्रा गुणकाच्या पटीमध्ये व्यापाक पैशात M_3 मध्ये म्हणजेच पैशांच्या पूरवठ्यात वाढ होते.
६. तुटीचे अंदाजपत्रक - अपेक्षित उत्पन्नापेक्षा अपेक्षित खर्च जास्त दर्शविला जातो.
७. तुटीचा अर्थभरणा - सार्वजनिक खर्चात वाढ घडवून अंदाजपत्रकातील तुट भरून काढण्यासाठी चलनाच्या परिमाणामध्ये वाढ घडवून आणण्याचे तंत्र
८. रोखतेचा सापळा - व्याजदर अधिक प्रमाणात कमी झाल्यामुळे व्यक्ती रोखे व इतर संपत्तीत गुंतवणूक करण्याऐवजी या परिस्थितीत कोणतीही व्यक्ती आपल्याजवळील रक्कम दुसऱ्या व्यक्तीला कर्जाऊ देत नाही किंवा रोख्यात ही गुंतवित नाही.

४.६ संदर्भसूची :-

जास्तीच्या अभ्यासासाठी पहावयाची पुस्तके

१. साकलिक अर्थशास्त्र (२००७), प्रा. डॉ.जे.एफ.पाटील
२. साकलिक आर्थिक विश्लेषण (२०११), प्रा. डॉ. जे.एफ.पाटील
३. समग्रलक्षी आर्थिक विश्लेषण (२०१०), प्रा. डि.जी. पाटील व प्रा.डी.आर. जगताप
४. स्थूल अर्थशास्त्र (२००७), डॉ. एस.व्ही. ढमढेरे
५. समग्रलक्षी अर्थशास्त्र (२००९), डॉ.एस.के.ढगे व अन्य
६. समष्टी अर्थशास्त्र (२००३), डॉ. रा.य.माहोरे

४.७ सरावासाठी प्रश्न :-

१. मध्यवर्ती बँकेच्या आधुनिक पैशाच्या मापनात पैशाच्या कोणत्या प्रकारांचा समावेश होतो?
 २. मध्यवर्ती बँकेच्या अलिकडील M_0 व M_3 या पैशाची व मुद्रा गुणकाची आकडेवारी गोळा करा.
 ३. केंद्र सरकारच्या अंदाजपत्रकातील तुट व पैशाचा पूरवठा यांची आकडेवारी मिळवा व स्पष्ट करा.
 ४. व्याजदराचा अर्थव्यवस्थेवर परिणाम कसा होतो ? याची माहिती मिळवा.
 ५. भारतातील पैशाच्या पूरवठ्यात बदल करणारे घटक कसे कार्य करतात हे स्पष्ट करा.
-

अनुक्रमणिका

- ५.० उद्दिष्टे
- ५.१ प्रस्तावना
- ५.३ विषय विवेचन
 - ५.२.१ संचारण यंत्रणा
 - ५.२.२ IS-LM प्रतिमान, वस्तूबाजार व मुद्राबाजारातील संतूलन
 - ५.२.३ IS-LM प्रतिमान आणि समग्र मागणी वक्र निर्धारण/निर्मिती
 - ५.२.४ अर्थव्यवस्थेचे संतूलन : समग्र मागणी व समग्र पूरवठा वक्र दृष्टिकोन
 - ५.२.५ मुद्रावादी विरुद्ध केन्सवादी विचारप्रवाह
- ५.३ स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न
- ५.४ सारांश
- ५.५ पारिभाषिक शब्द
- ५.६ संदर्भसूची
- ५.७ सरावासाठी प्रश्न

५.० उद्दिष्टे :-

प्रस्तुत प्रकरणातील एककांचा अभ्यास केल्यानंतर विद्यार्थ्यांना पुढील बाबी सांगता व स्पष्ट करता येतील.

१. वस्तूबाजार व मुद्राबाजार या संकल्पना तसेच त्यातील समतोल स्पष्ट करता येईल.
२. IS व LM चा अर्थ सांगता येईल व हे वक्र कसे मिळवितात हे समजेल.
३. समग्र मागणी व समग्र पूरवठा या संकल्पना स्पष्ट करता येतील तसेच त्यांचे वक्र काढता येतील.
४. GDP व किंमतपातळीचे निर्धारण स्पष्ट करता येईल.
५. पैसा महत्वाचा की नाही ? हे स्पष्ट करता येईल.
६. मुद्रावाद व केन्सवाद यातील फरक सांगता येईल.
७. मौद्रिक व वित्तीय धोरणाची परिणामकारकता स्पष्ट करता येईल.

५.१ प्रस्तावना :-

अर्थव्यवस्थेत देशाच्या सरकारचे मौद्रिक व वित्तीय धोरण महत्वाचे असते. या धोरणाच्या अंमलबजावणीमुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर परिणाम होत असतात. देशाचा आर्थिक विकास हा सरकारचा मौद्रिक व वित्तीय धोरणांवर अवलंबून असतो. या धोरणाच्या साधनांमुळे म्हणजेच पैशाचा पूरवठा सार्वजनिक कर्ज, सार्वजनिक खर्च, कर, कपात इ. मुळे वस्तूच्या मागणी-पूरवठ्यात बदल होऊन किंमतपातळीवर परिणाम होतो व त्यामुळे भाववाद/महागाई अथवा चलनवाढ घडून येत असते. या चलनवाढीचे अनेक घटकांवर विपरीत परिणाम घडून येतात. केन्सची विचारसरणी व मुद्रावाद या संकल्पना समजून घेणे आवश्यक आहे.

५.२.१ संचारण / वहन यंत्रणा अथवा तंत्र (Transmission Mechanism) :-

मौद्रिक अर्थशास्त्रात मुद्रेची स्थलांतर प्रक्रिया ही संकल्पना महत्वाची आहे. केन्स यांनी त्यांच्या पैशाचा पूरवठा व किंमतपातळी यांच्यातील संबंध स्पष्ट केलेला आहे. पैशाचे प्रमाण व किंमतपातळी यांच्यातील संबंध स्पष्ट केलेला आहे. पैशांचे प्रमाण व किंमतपातळी यांच्यात प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे प्रमाणशीर संबंध असतो असे केन्स यांनी प्रतिपादन केलेले आहे.

मौद्रिक स्थलांतर यंत्रणा अथवा प्रक्रिया यालाच संचारण अथवा वहन यंत्रणा हे नाव दिले जाते.

■ मौद्रिक स्थलांतर प्रक्रिया / यंत्रणा म्हणजे काय ?

"मौद्रिक स्थलांतर प्रक्रिया/संचारण यंत्रणा म्हणजे पैशाच्या पूरवठ्यात बदल झाला असता, उत्पादन क्षेत्रातून वास्तव क्षेत्रात कसा बदल होतो हे दर्शविणे होय." "दुसऱ्या शब्दात ट्रान्समिशन मेकॅनिझम म्हणजे पैशाचा पूरवठा व समग्र मागणी आणि किंमत पातळी यांच्यातील प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष संबंध दर्शविणारी यंत्रणा होय."

वास्तव क्षेत्रातील बदल म्हणजे उत्पन्न व सर्वसाधारण किंमतीतील बदल होय. मौद्रिक स्थलांतर यंत्रणेमध्ये १. सापेक्ष किंमत बदल व २. संपत्ती बदल हे दोन प्राथमिक बदल विचारात घेतले जातात. सापेक्ष किंमत यंत्रणेत (Relative Price Mechanism) मौद्रिक धोरणाच्या बाबतीत १. प्रत्यय परिणाम व २. मौद्रिक परिणाम असे दोन अर्थशास्त्रीय मत प्रवाह आहेत. नवकेन्सवाद्यांच्या मते, व्याजदराचा परिणाम होतो. तर, मौद्रिक परिणामामध्ये मुद्रेच्या परिणामाचा परिणाम आर्थिक धोरणांवर होत असतो. त्यामुळे व्यक्ती संपत्तीत वाढ करतात.

■ संचारण यंत्रणा / मौद्रिक स्थलांतर यंत्रणा :- "संचारण यंत्रणा / मुद्रा स्थलांतर यंत्रणा म्हणजे पैशाचा पूरवठा व समग्र मागणी आणि किंमतपातळी यांच्यातील प्रत्यक्ष तसेच अप्रत्यक्ष संबंध दर्शविणारी यंत्रणा होय." ही यंत्रणा जेव्हा अर्थव्यवस्थेतील पैशाच्या पूरवठ्यात म्हणजेच पैशाच्या प्रमाणात वाढ होते तेव्हा गुंतवणूक, उत्पन्न, समग्र मागणी, व्याजदर व किंमतपातळी या आर्थिक व्यवहारात बदल होतो. त्यांच्यावर परिणाम होतो हे दर्शविते.

केन्सने मौद्रिक स्थलांतर यंत्रणा पुढील समीकरणाद्वारे स्पष्ट केलेली आहे.

$$MS \uparrow \rightarrow V \downarrow \quad I \uparrow \quad AD \uparrow \rightarrow Y \uparrow \quad \text{AND } P$$

या समीकरणात $MS =$ पैशाचा पूरवठा

$V =$ व्याजदर

$I =$ गुंतवणूक

$AD =$ समग्र मागणी

$Y =$ राष्ट्रीय उत्पन्नाची पातळी किंवा समग्र उत्पादन

$P =$ किंमत पातळी आहे

वरील समीकरणात () वर जाणाऱ्या बाणाने आर्थिक घटकात होणारी वाढ दर्शविलेली आहे. तर () खाली जाणाऱ्या बाणाने घट दर्शविलेली आहे. व () \rightarrow

उजवीकडे जाणाऱ्या बाणाने त्या घटकांचा परिणाम दर्शविलेला आहे. वरील समीकरण अथवा संचारण यंत्रणा ही केन्सच्या मौद्रिक सिद्धांताचा मुख्य गाभा आहे. केन्स यांनी पैशाचा पूरवठा व आर्थिक व्यवहार यांच्यात संबंध असतो हे स्पष्ट केलेले आहे. पैशाच्या पूरवठ्यात बदल झाल्यास किंमतपातळीत बदल होत असतो.

केन्स यांच्या मते, पैशाच्या पूरवठ्यात वाढ झाल्यामुळे व्याजदरात घट घडून येत असते. व्याजदर घटल्यामुळे भांडवलाला मागणी वाढते म्हणजेच गुंतवणूक वाढते. गुंतवणूकीत वाढ झाल्यामुळे समग्र मागणी व समग्र उत्पादनाची पातळी वाढते. गुणक प्रक्रियेद्वारे गुंतवणूकीच अनेक पटीत लोकांचे पर्यायाने समाजाचे उत्पन्न वाढते. परिणामतः एकूण मागणी म्हणजेच एकूण खर्चात वाढ होत गेल्याने किंमतपातळी वाढते. म्हणजेच पैशाचा पूरवठा व किंमतपातळी यांच्यात प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे प्रमाणशीर संबंध असतो.

■ संपत्ती यंत्रणा (Wealth Mechanism) :-

मौद्रिक संचारण अथवा स्थलांतरण यंत्रणेद्वारे संपत्ती यंत्रणा देखील कार्य करतांना दिसते. नव केन्सवादी दृष्टिकोनातून पैशामध्ये संपत्ती साठविण्याचा म्हणजेच मूल्य संग्रहाचा गुणधर्म आहे. त्यांच्या मते, पैशाचा पूरवठा वाढविल्यास संपत्तीची मागणी वाढते. त्यामुळे समाज अथवा कुटूंबसंस्था आपल्या संपत्तीच्या साठ्यात वाढ करतात. त्यांच्या मते, व्याजदरातील बदलाचा परिणाम विक्री योग्य मालमत्तेवर होतो. म्हणजेच सरकारी कर्जरोखे, वित्तसंस्थांचा साठा, बॉन्ड्स इत्यादींमध्ये बदल होऊन व्यापारी पतपत्रे बचत आणि वास्तव तारण मूल्य यांचे स्थलांतर होत असते. नवकेन्सवादींच्या विचारसरणीनुसार व्यक्ती आणि संस्थांमध्ये संपत्तीचे स्थलांतर होत असते.

नवकेन्सवाद्यांनी मानवी भांडवलाचा समावेश संपत्तीत केलेला नाही. त्यांच्या मते, मानवी भांडवलाव्यतिरीक्त भांडवल प्रकारांचा समावेश अशा संपत्तीत होतो की, वस्तू व सेवांच्या सर्वसाधारण किंमती कमी झाल्या की उच्च शक्ती पैशांची (High Power Money) नाममात्र किंमत वाढते. म्हणजेच नाममात्र किंमत वाढल्यामुळे व्यक्तीजवळील वास्तव मूल्यात वाढ होते. संपत्तीचे वास्तव मूल्य वाढल्याने अशा संपत्ती धारकांच्या उपभोग खर्चात वाढ होते.

नवकेन्सवाद्यांनी मानवी भांडवलरहित संपत्तीची व्याख्या / संकल्पना पुढील समीकरणाने दर्शविलेली आहे.

$$WHN = H + PVK$$

या समीकरणात $WHN =$ मानवी भांडवला व्यतिरीक्त असलेली निव्वळ संपत्ती आहे.

$H =$ नाममात्र उच्च शक्ती पैसा

$PVK =$ भांडवलाच्या साठ्याचे वर्तमानकालीन मूल्य आहे.

नवकेन्सवाद्यांनी जर सर्वसाधारण किंमत कायम राहून समाजाचा उपभोग वाढला असता रिझर्व्ह बँक पैशाच्या पूरवठ्यात वाढ करित असेल तर, समाजातील व्यक्ती (ज्या बँक व इतर वित्तीय संस्थांशी व्यवहार करित नाहीत) संपत्तीचा साठा वाढवितात म्हणून नाममात्र उच्च शक्ती (H) पैशात वाढ झाल्यास निव्वळ संपत्तीत (WHN) वाढ होते. मौद्रिक धोरणाच्या व्यतिरीक्त पैशाच्या पूरवठ्याच्या भांडवलावर परिणाम होतो. त्याचा उपभोग खर्चावर परिणाम होऊन त्याच्याविरुद्ध दिशेने संपत्तीच्या साठ्याच्या मूल्यावर (PVK) परिणाम होतो. म्हणून पैशाच्या पूरवठ्यामुळे संपत्तीच्या साठ्यामध्ये वक्र होतो. अशाप्रकारे संपत्ती यंत्रणा प्रक्रिया स्पष्ट होते.

५.२.२ IS-LM प्रतिमान : वस्तु व मुद्राबाजारातील संतूलन (IS-LM Model: Equilibrium in Commodity Market & Money Market) वस्तु व पैसा संतूलन प्रतिमान :-

अभिमतवादी अर्थशास्त्रज्ञांनी बचत वक्र व गुंतवणूक वक्र यांचे स्वतंत्रपणे स्पष्टीकरण केलेले आहे. जे.बी.से.यांनी अर्थव्यवस्थेतील बचत व गुंतवणूकीच्या समतोलद्वारे पूर्ण रोजगाराची पातळी निश्चित होते असे स्पष्ट केलेले आहे. या सनातनवादी विचार सरणीवर टिका करून आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांनी बचत गुंतवणूकीचे स्वतंत्र प्रतिमान मांडलेले आहे. त्यानंतर केन्स यांनी रोखता प्राधान्य दृष्टिकोनाद्वारे पैशाच्या मागणी-पूरवठ्याच्या सहाय्याने रोजगार पातळी अथवा व्याजाचा दर कसा निर्धारित होतो याचे प्रतिमान मांडलेले आहे. वर्ष १९६० नंतर जगाच्या आर्थिक परिस्थितीत झालेल्या उच्चवचनांवर उपाययोजना करण्यास केन्सचे प्रतिमानही अपयशी ठरले.

सनातनवादी व केन्स यांच्या प्रतिमानात सुधारणा करून प्रा. हिक्स व हॅन्सन यांनी दोन्ही दृष्टिकोन एकत्रिक करून IS-LM प्रतिमान मांडलेले आहे. या प्रतिमानास वस्तु व पैसा संतूलन प्रतिमान असेही संबोधले जाते.

IS-LM या प्रतिमानातील I हे अक्षर गुंतवणूक व S हे अक्षर बचतीसाठी उपयोगात आणले जाते व IS हे एकत्रीत अक्षर गुंतवणूक व बचत यांच्यातील संतूलन दर्शविण्यासाठी उपयोगात आणले जाते. तर, LM यातील L अक्षर पैशाच्या मागणीसाठी व M हे अक्षर पैशाच्या पूरवठ्यासाठी उपयोगात आणले जाते. LM हे एकत्रित अक्षर पैशाच्या मागणी व पूरवठ्याच्या संतूलनाला दर्शविण्यासाठी वापरले जाते.

IS यातील संतूलनाला म्हणजेच गुंतवणूक व बचतीतील संतूलनाला वस्तु बाजारातील संतूलन / वास्तव क्षेत्रातील संतूलन असे म्हणतात. LM संतूलनाला मुद्राबाजार संतूलन असे संबोधतात.

नव-अभिमतवाद्यांच्या मते, व्याजदर हा बचत व गुंतवणूक या वास्तव घटकांमुळे निश्चित होतो. तर, केन्सच्या मते फक्त पैशाच्या मागणी-पूरवठ्याने निश्चित होतो. म्हणजेच या विचारवंतांनी वास्तव क्षेत्र व मुद्रा क्षेत्र हे स्वतंत्रपणे कार्य करतात असे स्पष्ट केले परंतु हिक्स व हॅन्सेन यांच्या मते, वास्तव व मुद्रा क्षेत्र स्वतंत्रपणे काम न करता एकत्रपणे व एकाचवेळी काम करित असतात. हॅन्सेन यांच्या मते, व्याजदर हा ज्याप्रमाणे मुद्रेच्या मागणी-पूरवठ्यावर अवलंबून असतो त्याचप्रमाणे तो उत्पन्नाच्या पातळीवरही अवलंबून असतो. हॅन्सेन यांच्या मते, उत्पन्न पातळी माहित असल्याशिवाय मृदेची मागणी माहित होणार नाही व मृदेची मागणी माहित असल्याशिवाय व्याजदर माहित होणार नाही. IS व LM प्रतिमान अभ्यासण्यासाठी प्रथम वस्तुबाजार व मुद्राबाजार म्हणजे काय ? हे समजून घ्यावे लागेल व त्यानंतर ह्या वक्रांचे निर्धारण कसे होते हे अभ्यासावे लागेल.

■ वस्तु बाजार (Commodity Market) :-

वस्तु बाजार म्हणजे असे ठिकाण नव्हे की, ज्याठिकाणी फक्त वस्तु व सेवांची खरेदी विक्री होते. तर, वस्तु बाजार म्हणजे अनेक माध्यमांद्वारे ग्राहक व विक्रेते यांच्यात वस्तूंची खरेदी-विक्रीची संपर्काद्वारे प्रक्रिया होत असते. यालाच वास्तव क्षेत्र असे संबोधले जाते. थोडक्यात, वस्तुबाजारात वस्तूंचा मागणी पूरवठा होत असतो.

■ वस्तु बाजार संतूलन :-

"वस्तु बाजाराचे संतूलन म्हणजे वस्तूंची मागणी व वस्तूंच्या पूरवठ्यातील समानता होय." "वस्तु बाजाराचे संतूलन म्हणजे अर्थव्यवस्थेतील बचत व गुंतवणूक या घटकातील संतूलन होय." बचत हा घटक व्याजदराच्या दिशेने बदलतो. तर, गुंतवणूक हा घटक व्याजदराच्या व्यस्त दिशेने बदलतो. अर्थव्यवस्थेतील गुंतवणूक कायम असतांना बचतीमध्ये वाढ होत गेल्यास राष्ट्रीय उत्पन्न कमी होते. म्हणून व्याजदराच्या व्यस्त दिशेने राष्ट्रीय उत्पन्न बदल होत जातो. बचत ही उत्पन्न पातळीवर अवलंबून असते. उत्पन्न वाढत गेल्यास बचत वाढत जाते. याउलट उत्पन्न कमी होत

गेल्यास बचत कमी होत जाते. तर, गुंतवणूक ही व्याजदरावर अवलंबून असते. व्याजदर कमी होत गेल्यास गुंतवणूक वाढत जाते व व्याजदर वाढत गेल्यास गुंतवणूक कमी होत जाते.

अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्नाची पातळी बचत व गुंतवणूकीच्या संतुलनाने ठरते. जर, बचतीपेक्षा गुंतवणूक जास्त होत गेल्यास अर्थव्यवस्थेच्या उत्पन्नात वाढ होते. त्यामुळे बचत वाढून गुंतवणूकीबरोबर येते. याउलट परिस्थितीत बचतीपेक्षा गुंतवणूक कमी असेल तर, उत्पन्न घटत जाते. त्यामुळे बचतीतही घट होते. अशाप्रकारे बचत व गुंतवणूक या समानता निर्माण होते.

IS कोष्टकाच्या सहाय्याने वस्तू बाजाराचे संतुलन

कोष्टक क्र. ५.१

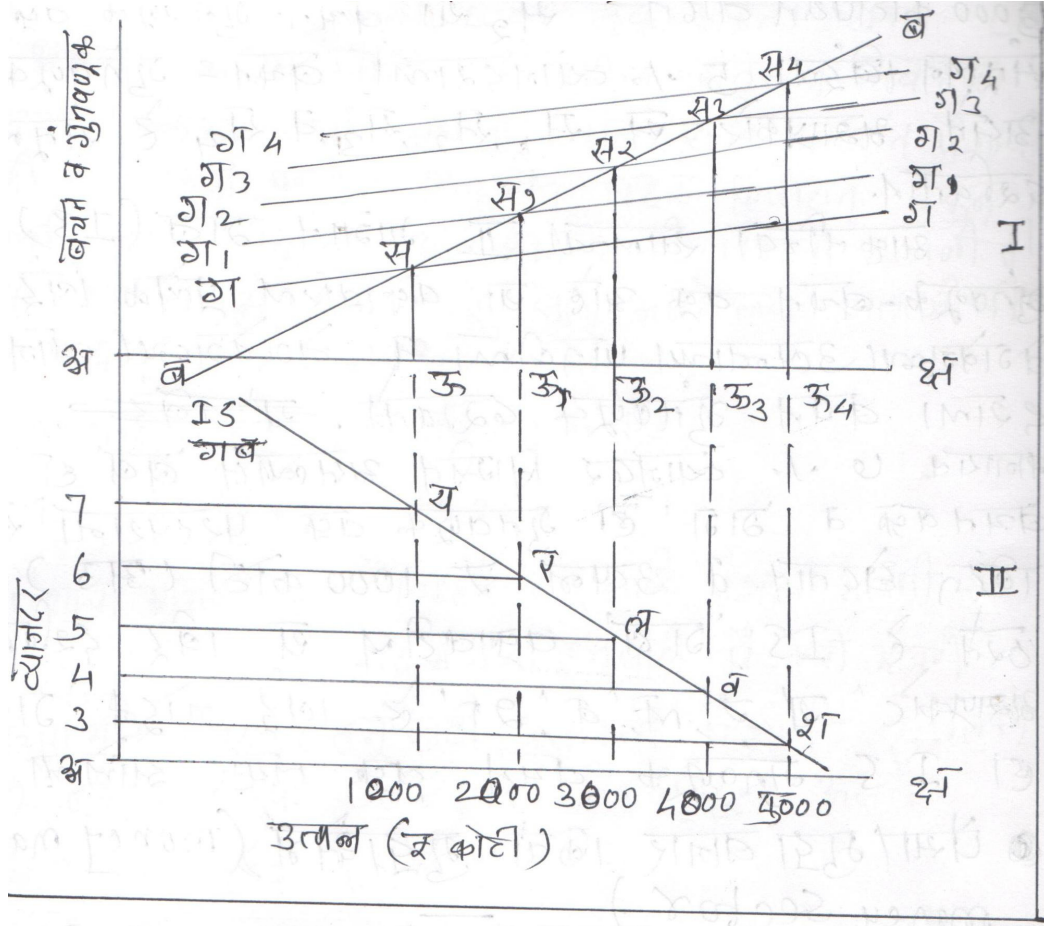
व्याजदर (शेकडा)	बचत (रु. कोटी)	गुंतवणूक (रु. कोटी)	उत्पन्न (रु. कोटी)
७	२००	२००	१०००
६	४००	४००	२०००
५	६००	६००	३०००
४	८००	८००	४०००
३	१०००	१०००	५०००

कोष्टक क्र. ५.१ मध्ये व्याजदर, बचत, गुंतवणूक व उत्पन्न पातळी यांच्यातील संबंध दर्शविलेला आहे. या कोष्टकात भिन्न व्याजदराला बचत गुंतवणूक व उत्पन्नाची पातळी दर्शविलेली आहे. गुंतवणूक व व्याजदरात व्यस्त संबंध असल्याने व्याजदर वाढल्यास कमी गुंतवणूक व कमी व्याजदराला जास्त गुंतवणूक झाल्याचे दर्शविते. व्याजदर जसजसा घटत जातो तसतशी गुंतवणूक वाढत असल्यामुळे उत्पन्न पातळी वाढते म्हणून गुंतवणूक वाढल्यास उत्पन्न वाढते व गुंतवणूक कमी झाल्यास उत्पन्न कमी होते. त्यामुळे बचत गुंतवणूक (IS) वक्र हा डावीकडून उजवीकडे खालच्या दिशेने उतरत जाणारा म्हणजेच अपणात्मक उताराचा असतो. आकृती क्र. ५.१ मध्ये बचत व गुंतवणूक वक्र दर्शविलेले आहेत.

■ बचत-गुंतवणूक (IS) वक्राचे निर्धारण :-

आकृती क्र. ५.१.१ मध्ये बचत व गुंतवणूकीचे स्वतंत्र वक्र दर्शविलेले आहेत व आकृती ५.१.२ मध्ये बचत व गुंतवणूकीचे संतुलन दर्शविलेले आहे.

आकृती क्र.५.१

आकृती क्र. ५.१.१ या वरच्या भागात 'बब' हा डावीकडून उजवीकडे वर चढत जाणारा बचत वक्र आहे. बचत ही उत्पन्न पातळीवर अवलंबून असते. त्यामुळे जास्त उत्पन्नाला जास्त बचत होते. तर, गुंतवणूक ही व्याजदरावर अवलंबून असते. त्यामुळे कमी व्याजदराला जास्त गुंतवणूक होते व जास्त व्याजदराला कमी गुंतवणूक होते. जेव्हा व्याजदर ७% असतो तेव्हा 'गग' हा गुंतवणूक वक्र आहे. व्याजदर घटून ६% झाल्यास गुंतवणूक वक्र 'ग१ ग१' हा वरच्या बाजूला स्थलांतरीत होतो. गुंतवणूकीत वाढ झाल्यामुळे उत्पन्न रु. १००० कोटीवरून रु. २००० कोटीपर्यंत वाढते. व्याजदर घटत जाऊन ३ टक्क्यांपर्यंत कमी झाल्यास 'गग४' हा गुंतवणूक वक्र अधिक वर स्थलांतरीत होतो व उत्पन्न रु. ३००० कोटीपर्यंत वाढते. स२ या बचत-गुंतवणूक वक्राच्या संतूलन बिंदूला ५% व्याजदराला बचत-गुंतवणूक असते. अशाप्रकारे, स,स१,स२,स३ व स४ हे संतूलन दर्शवितात.

आकृतीच्या खालच्या II भागात गब (IS) हा गुंतवणूक-बचत वक्र आहे. या वक्रावरील प्रत्येक बिंदू वेगवेगळ्या उत्पन्नाच्या पातळीला व वेगवेगळ्या व्याजदराला बचत-गुंतवणूक दर्शवितो. बाजारात ७% व्याजदर निश्चित असल्यास 'बब' हा बचत वक्र व 'गग' हा गुंतवणूक वक्र परस्परांना 'स' बिंदूत छेदतात व उत्पन्न रु. १००० कोटी (अ३) ठरते. हे IS 'गब' वक्रावरील य बिंदू दर्शवितो. अशाप्रकारे 'य', 'र', 'ल', व 'श' हे बिंदू जोडून 'गब' हा IS गुंतवणूक-बचत वक्र तयार झालेला आहे.

■ पैसा / मुद्रा बाजार किंवा मुद्राक्षेत्र (Money Market/Monery Sector) :-

मुद्रा बाजार म्हणजे पैशाची मागणी व पैशाचा पुरवठा दर्शविणारे क्षेत्र होय. त्यात अर्थव्यवस्थेतील कुटूंब, व्यवसाय, शासन संस्थांचा समावेश होतो तसेच प्रत्यय निर्मिती करणाऱ्या संस्थांचा देखील समावेश होतो. एल-एम (LM) वक्र

मुद्राबाजारातील पैशाची मागणी व पूरवठा यांच्यातील संतूलन दर्शवितो. L म्हणजे पैशाची मागणी अथवा रोखता अभिलाषा दर्शवितो. तर, M हा पैशाचा पूरवठा दर्शवितो. म्हणून (LM) म्हणजे अर्थव्यवस्थेतील पैशाची मागणी/रोखता अभिलाषा व पैशाचा पूरवठा यांच्यातील संतूलन दर्शविणारा वक्र होय. LM कोष्टकाच्या सहाय्याने LM वक्र काढता येतो. LM वक्र अर्थव्यवस्थेच्या मौद्रिक क्षेत्रातील संतूलन अवस्था दर्शवितो. केन्स यांनी आपला व्याजदराचा सिद्धांत पैशाची मागणी व पैशाचा पूरवठा हे दोन घटक विचारात घेऊन मांडला. तर, आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांनी पैशांची मागणी ही व्यवहार हेतू व सट्टेबाजीच्या हेतूसाठी असलेल्या मागणीची बेरीज असते असे स्पष्ट केले आहे.

आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते,

$$L = L_1 + L_2$$

पैशाची मागणी = व्यवहार हेतूसाठी पैशाची मागणी + सट्टेबाजीच्या हेतूसाठी पैशाची मागणी

त्यांच्या मते, व्यवहार हेतूसाठी असलेल्या पैशाची मागणी (L_1) ही समाजाच्या उत्पन्नावर अवलंबून असते.

$$L_1 = f(y)$$

उत्पन्नात जसजसा बदल होतो तसतसा पैशाच्या मागणीत बदल होतो. उत्पन्न वाढल्यास व्यवहार हेतूसाठी पैशाची मागणी वाढते. याउलट उत्पन्न कमी झाल्यास पैशाची मागणी कमी होते.

तसेच सट्टेबाजी हेतूसाठी असलेली पैशाची मागणी (L_2) व्याजदरावर अवलंबून असते.

$$L_2 = f(y)$$

आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते, सट्टेबाजीच्या हेतूसाठी पैशाची मागणी व व्याजदर यांच्यात व्यस्त संबंध असतो. व्याजदर कमी झाल्यास सट्टेबाजीच्या हेतूसाठी पैशाची मागणी जास्त असते. याउलट व्याजदर जास्त असल्यास सट्टेबाजीच्या हेतूसाठी पैशाची मागणी कमी असते. म्हणून पैशाच्या मागणीचे वक्र ऋणात्मक उताराचे किंवा आकाराचे असतात. पैशाचा पूरवठा मात्र स्थिर असतो तो व्याजदराने प्रभावित होत नाही. कारण, तो देशाच्या मध्यवर्ती बँकेने ठरविलेला असतो.

LM कोष्टकाच्या सहाय्याने मुद्रा बाजाराचे संतूलन

कोष्टक क्र. ५.२

व्याजदर शेंकडा	पैशाची मागणी (रु. कोटी)			पैशाचा पुरवठा (रु. कोटी)	उत्पन्न (रु. कोटी)
	L_1	L_2	एकूण L		
३	२००	८००	१०००	१०००	५००
४	३००	७००	१०००	१०००	१०००
५	४००	६००	१०००	१०००	१५००
६	५००	५००	१०००	१०००	२०००
७	६००	४००	१०००	१०००	२५००

कोष्टक क्र. ५.२ वरून स्पष्ट होते की, उत्पन्न वाढले म्हणजे पैशाची व्यवहार हेतूसाठी असलेली मागणी L_1 मागणी वाढते. म्हणजेच उत्पन्न रु. ५०० कोटींवरून रु. १००० कोटीपर्यंत वाढल्यावर व्यवहार हेतूसाठी असलेली पैशाची

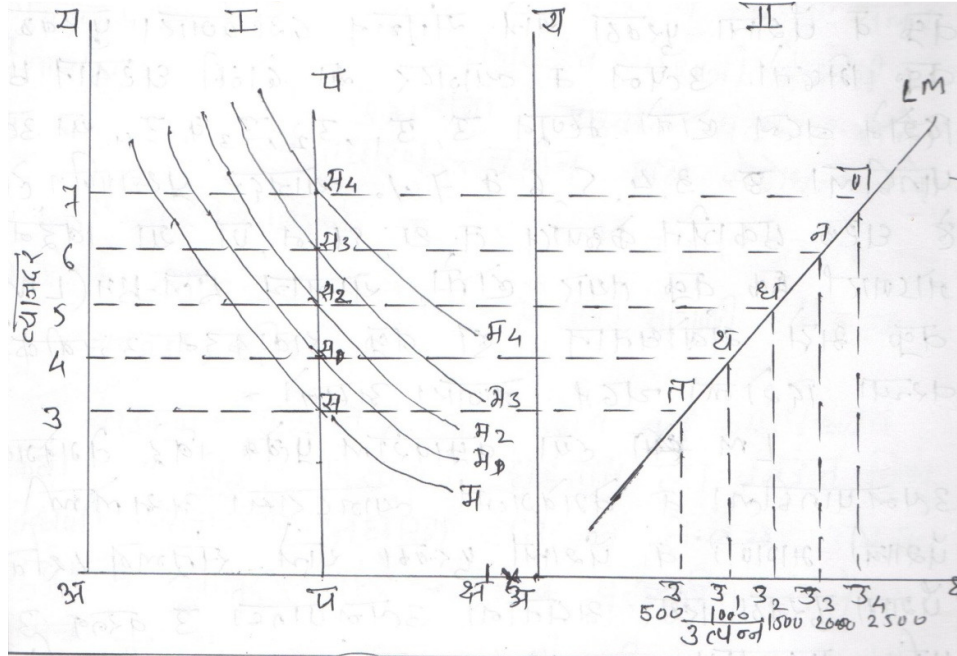
मागणी (L_1) रु.२०० कोटीवरून रु. ३०० कोटीपर्यंत वाढते तसेच याच उत्पन्न पातळीला व्याजदर ३% वरून ४% पर्यंत वाढल्यास सट्टेबाजीच्या हेतूसाठी असलेली पैशाची मागणी (L_2) रु. ८०० कोटीवरून रु. ७०० कोटीपर्यंत कमी होते. व्याजदर जसजसा वाढत जातो तसतशी व्यवहार हेतूसाठी असलेली मागणी अथवा रोखता अभिलाषेसाठी पैशाची मागणी वाढत जाते. तर, सट्टेबाजीच्या हेतूसाठीची मागणी कमी होत जाते.

थोडक्यात, LM वक्र काढण्यासाठी वेगवेगळे व्याजदर व संबंधीत उत्पन्न पातळी माहित असली पाहिजे. त्याचप्रमाणे उत्पन्न पातळीला व व्याजदराला पैशाची मागणी म्हणजे रोखता अभिलाषा व पैशाचा पूरवठा यांच्यात समानता असली पाहिजे. म्हणजेच $L=M$ अशी स्थिती असावी लागते. वरील कोष्टकात दिलेल्या व्याजदर व उत्पन्नपातळीला पैशाची मागणी (L) = पैशाचा पूरवठा (M) आहे.

■ पैशाची मागणी व पूरवठा (LM) वक्राचे निर्धारण :-

आकृती क्र. ५.२ मध्ये पैशाची मागणी व पैशाचा पूरवठा यांचे स्वतंत्र वक्र दर्शविले आहेत व आकृतीच्या II भागात पैशाच्या मागणी व पैशाच्या पूरवठ्याचे संतूलन दर्शविलेले आहे.

आकृती क्र. ५.२

आकृती क्र. ५.२ च्या I भागात 'अक्ष' या आसावर पैशाची मागणी व पैशाचा पूरवठा दर्शविलेला असून उभ्या 'अय' आसावर व्याजदर दर्शविलेला आहे. तर, स, स१, स२, स३ व स४ हे पैशाची मागणी व पैशाचा पूरवठा यांच्यातील संतूलन दर्शविणारे बिंदू आहेत. हे सर्व बिंदू जोडून 'पप' हा पैशाचा पूरवठा वक्र तयार होतो. म, म१, म२, म३ व म४ हे रोखता अभिलाषा म्हणजेच पैशाच्या मागणीचे वक्र आहेत. या वक्रावरील 'स' हा संतूलन बिंदू उत्पन्न रु. ५०० कोटी असतांना पैशाची मागणी व पैशाचा पूरवठा 'अप' (रु. १००० कोटी) असतो असे दर्शवितो. भिन्न उत्पन्न व भिन्न व्याजदर पातळीला पैशाचा पूरवठा = पैशाची मागणी असते.

आकृती क्र. ५. च्या II भागात 'अक्ष' या आडव्या आसावर उत्पन्न व उभ्या 'अय' आसावर व्याजदर दर्शविलेला आहे. उत्पन्न पातळी, पैशाची मागणी, पैशाचा पूरवठा यांच्या संतूलन बिंदूतून रोखता अभिलाषा / पैशाची मागणी वक्र व पैशाचा पूरवठा यांचे संतूलन दर्शविणारा पूरवठा वक्र मिळतो. उत्पन्न व व्याजदर या दोन्ही घटकात एकाच दिशेने बदल होतो. म्हणून ३, ३१, ३२, ३३ व ३४ या उत्पन्न पातळीला ३, ४, ५, ६ व ७% व्याजदर प्रस्थापित होतो. हे घटक

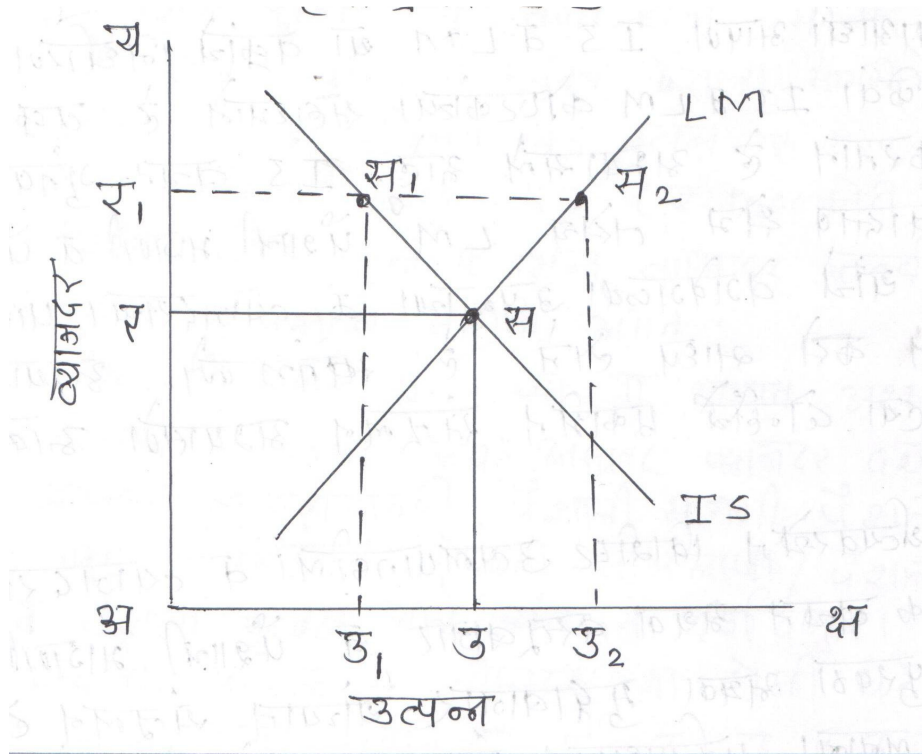
एकत्रित केल्यास त,थ,ध,न,ण या बिंदूना जोडणारा एक वक्र तयार होतो. यालाच एल-एम (LM) वक्र असे संबोधतात. हा वक्र डावीकडून उजवीकडे वरच्या दिशेला चढत जाणारा असतो.

LM ह्या वक्रावरील प्रत्येक बिंदू वेगवेगळ्या उत्पन्न पातळीला व वेगवेगळ्या व्याजदराला असलेली पैशाची मागणी व पैशाचा पुरवठा यांचे संतूलन दर्शवितो. पैशाचा पुरवठा स्थिर असतांना उत्पन्न पातळी उ वरून उ_१ पर्यंत वाढल्यास व्याजदर ३ टक्क्यांवरून ४ टक्क्यांपर्यंत वाढतो. याचा अर्थ उत्पन्न पातळीत वाढ झाल्यास व्यवहार हेतूसाठी पैशाची मागणी वाढून व्याजदर वाढतो. ही प्रक्रिया LM हा वक्र स्पष्ट करतो.

■ **बचत-गुंतवणूक आणि पैशाची मागणी - पैशाचा पुरवठा यांत संतूलन (Equilibrium in Commodity Market & Money Market) :-**

या आधी आपण IS व LM या वक्रांचे निर्धारण कसे होते किंवा IS व LM कोष्टकांच्या सहाय्याने हे वक्र कसे तयार करतात हे अभ्यासले आहे. IS बचत-गुंतवणूक किंवा वास्तव क्षेत्र तसेच LM पैशाची मागणी व पैशाचा पुरवठा यांचे वेगवेगळ्या उत्पन्नाच्या व व्याजदराच्या पातळीला संतूलन कसे साध्य होते हे स्वतंत्रपणे अभ्यासले. परंतू, ह्या दोन्हींचे एकत्रित संतूलन अभ्यासणे आवश्यक ठरते. अर्थव्यवस्थेत विशिष्ट उत्पन्न पातळीला व व्याजदराला गुंतवणूक बचत अथवा वस्तू बाजार व पैशाची मागणी-पैशाचा पुरवठा अथवा मुद्राबाजार यांच्यात संतूलन होते. या संतूलनाला सर्वसाधारण संतूलन असे संबोधले जाते. या संतूलन बिंदूला $I=S=L=M$ असतो. म्हणजेच गुंतवणूक = बचत = पैशाची मागणी = पैशाचा पुरवठा असतो. थोडक्यात, IS व LM हे दोन वक्र ज्याठिकाणी किंवा ज्या बिंदूत परस्परांना छेदतात त्या बिंदूत किंवा ठिकाणी व्याजदराचे निर्धारण होते व तेथेच उत्पन्न मुद्रा व व्याजदर यांचे संतूलन प्रस्थापित होते. या संतूलन बिंदूच्या ठिकाणी पुढील स्थिती दिसते.

१. गुंतवणूक = बचत ($I=S$) वास्तव क्षेत्रातील संतूलन
 २. पैशाची मागणी = पैशाचा पुरवठा ($L=M$) मौद्रिक क्षेत्रातील संतूलन
- आकृती क्र. ५.३ मध्ये IS व LM म्हणजेच सर्वसाधारण संतूलन दर्शविलेले आहे.

आकृती क्र. ५.३ मध्ये IS व LM वक्र परस्परांना 'स' बिंदूत छेदतात या बिंदूला पैशाची मागणी व पूरवठा तसेच बचत व गुंतवणूक समान होतात. म्हणून या ठिकाणी 'अर' हा संतुलीत व्याजदर आहे. स या संतुलन बिंदूच्या ठिकाणी $I=S=L=M$ आहे म्हणजेच वास्तव क्षेत्रात संतुलन व मुद्रा क्षेत्रातही संतुलन साधले गेले आहे. 'स' ह्या बिंदूला 'अउ' ही उत्पन्न पातळी आहे. या ठिकाणी 'अर' हा व्याजदर आहे. 'अर' या व्यतिरीक्त कोणताही व्याजदर असेल तर, संतुलन घडून येत नाही. समजा, व्याजदर 'अर?' असेल तर, बचत गुंतवणूकीचे संतुलन 'स?' बिंदूत होईल व 'अउ?' उत्पन्नपातळी असेल. त्याचप्रमाणे 'अर?' व्याजदराला मुद्रा क्षेत्रात 'सर' बिंदूला मुद्रेची मागणी व मुद्रेचा पूरवठा यांच्यात संतुलन होईल व त्या संतुलन बिंदूला 'अउर' ही उत्पन्न पातळी असेल परंतु, एका व्याजदराला एकाचवेळी दोन उत्पन्न पातळ्या अशक्य असतात. त्यामुळे 'अर?' व्याजदर ठरू शकणार नाही म्हणजेच 'अर' हाच व्याजदर निर्धारित होईल.

■ **IS व LM वक्रात बदल (Change in IS & LM Curve) :-**

■ **IS गुंतवणूक - बचत वक्राचे स्थलांतर (Shifting of IS Curve) :-**

IS वक्राचे आकारमान अर्थव्यवस्थेत होणाऱ्या बचत व गुंतवणूकीवर अवलंबून असते. उत्पादन तंत्रात सुधारणा, नवीन शोध तसेच तंत्रज्ञान, संशोधन व विकास या सर्वांचा स्विकार व अंमलबजावणीमुळे गुंतवणूकीमध्ये वाढ झाल्यास किंवा बचतीत घट झाल्यास IS वक्रात बदल होऊन त्याचे स्थलांतर होते.

■ **IS वक्रात बदल होण्याची कारणे :-**

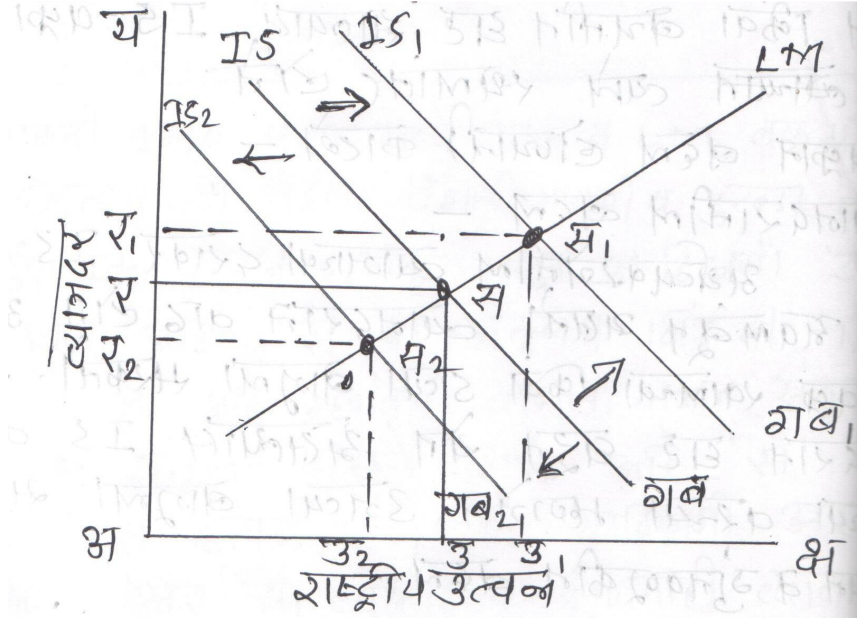
१. **व्याजदरातील बदल :-** अर्थव्यवस्थेतील व्याजाच्या दरावर IS वक्राचा बदल अवलंबून असतो. व्याजदरात वाढ होत असेल तर, IS वक्र खालच्या किंवा डाव्या बाजूला सरकतो. याउलट व्याजदरात घट घडून येत असल्यास IS वक्र पूर्वीच्या वक्राच्या वरच्या म्हणजेच उजव्या बाजूला सरकतो.

२. **बचत व गुंतवणूकीत बदल :-** IS वक्रातील बदल हा बचत व गुंतवणूकीत होणाऱ्या बदलामुळे होत असतो. समजा, अर्थव्यवस्थेतील बचतमध्ये वाढ अथवा घट होत असेल तर, गुंतवणूकीत देखील त्याच दिशेने बदल होत असेल तर, IS वक्रात बदल होतो.

बचतीच्या वाढीच्या प्रमाणात गुंतवणूकीत वाढ होत असल्यास IS वक्र वरच्या दिशेने / उजव्या बाजूला सरकतो व राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ दर्शवितो. याउलट बचतीत घट होत असल्यास त्याच प्रमाणात गुंतवणूक घटत असेल तर, IS वक्र डाव्या / खालच्या दिशेला सरकतो व तो राष्ट्रीय उत्पन्नात घट दर्शवितो.

३. **राष्ट्रीय उत्पन्नातील बदल :-** IS वक्रातील बदल राष्ट्रीय उत्पन्नातील बदलामुळेही होत असतो. राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होत असल्यास बचत व गुंतवणूकीत वाढ होते व IS वक्र वर सरकतो. याउलट राष्ट्रीय उत्पन्न घटत असेल तर, बचत गुंतवणूक देखील घटते व IS वक्र खालच्या दिशेला सरकतो. हे बदल आकृती क्र. ५.४ मध्ये दर्शविले आहे.

आकृती क्र. ५.४

आकृती क्र. ५.४ मध्ये 'ग ब' (IS) हा मुळ गुंतवणूक बचत वक्र आहे. हा IS वक्र LM ह्या वक्राला 'स' बिंदूत छेदतो. तेथे 'अउ' हे राष्ट्रीय उत्पन्न व 'अर' हा संतुलीत व्याजदर आहे. जर, अर्थव्यवस्थेत गुंतवणूक वाढली, बचत वाढली तर IS वक्र बदलतो व तो वर सरकून गब? (IS₁) बनतो. हा वक्र LM वक्राला 'स?' बिंदूत छेदतो. तो राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढ दर्शवितो. राष्ट्रीय उत्पन्न 'अउ'वरून 'अउ?' पर्यंत वाढते व व्याजदर अर? पर्यंत वाढतो हे दर्शवितो. त्याचप्रमाणे गुंतवणूकीत बचतीत घट झाली तर IS गब हा वक्र खालच्या / डाव्या बाजूला सरकतो. येथे सर बिंदूत संतुलन होत व अउ वरून अउ? पर्यंत राष्ट्रीय उत्पन्न घटते व व्याजदर ही घटून अर? इतका होतो. अशाप्रकारे I₃ वक्रातील बदल स्पष्ट करता येतो.

■ **LM वक्रातील बदल (Shifting of LM Curve) :-**

LM वक्र पैशाची मागणी व पैशाचा पुरवठा दर्शवितो. त्यामुळे पैशाच्या मागणीत/ रोखता अभिलाषा व पैशाच्या पुरवठ्यात बदल झाल्यास LM वक्रात बदल होतो. LM वक्राचा आकार तसेच बदल अर्थव्यवस्थेत होण्याच्या पैशाच्या मागणी व पुरवठ्यावर अवलंबून असतो.

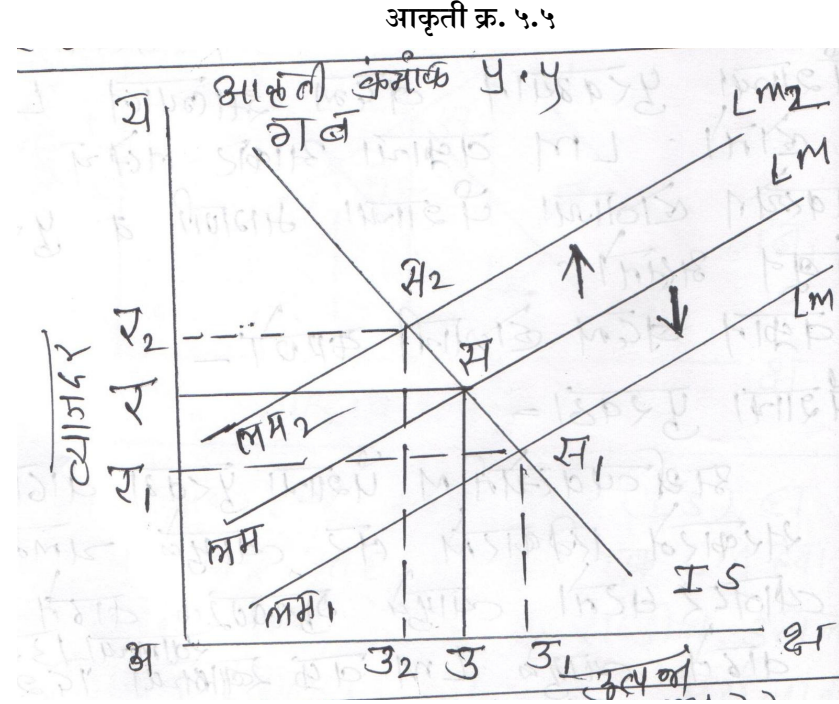
■ **LM वक्रात बदल होण्याची कारणे :-**

१. पैशाचा पुरवठा :- अर्थव्यवस्थेतील पैशाचा पुरवठा वाढविण्याचे धोरण सरकारने स्विकारले तर, त्यामुळे चलनपुरवठा वाढून व्याजदर घटतो. त्यामुळे गुंतवणूक वाढते व उत्पन्न देखील वाढते. त्यामुळे LM वक्र खालच्या / उजव्या दिशेला सरकतो. याउलट पैशाचा पुरवठा घटला तर, व्याजदर वाढतो व त्यामुळे गुंतवणूक व उत्पन्न घटते व LM वक्र डाव्या / वरच्या बाजूला सरकतो.
२. पैशाची मागणी :- समाजाची पैशाची मागणी बदलली म्हणजे LM वक्र देखील बदलतो. पैशाची मागणी ही $L = L_1 + L_2$ असते. लोकांचे उत्पन्न वाढल्यामुळे लोकांची व्यवहार हेतूसाठी असणारी पैशाची मागणी वाढते त्यामुळे LM वक्र बदलून खालच्या /

उजव्या दिशेला सरकतो. याउलट लोकांचे उत्पन्न कमी झाल्यास पैशाची मागणी घटते व LM वक्र डाव्या / वरच्या दिशेला सरकतो.

३. व्याजदरातील बदल :- व्याजदर वाढल्यास लोकांची रोखता अभिलाषा वाढते त्यामुळे पैशाची मागणी घटते. याउलट व्याजदर घटल्यास सट्टेबाजीच्या हेतूसाठी पैशाची मागणी वाढते व LM वक्र बदलतो.

LM वक्रातील बदल / स्थलांतर आकृती क्र. ५.५ मध्ये दर्शविलेले आहे.

आकृती क्र. ५.५ वरून LM वक्रातील बदल स्पष्ट होतो. या आकृतीत 'लम' (LM) हा मुळचा वक्र आहे. हा वक्र I_3 वक्राला 'स' बिंदूत छेदतो. तेथे 'अर' हा संतुलीत व्याजदर आहे व 'अउ' हे राष्ट्रीय उत्पन्न आहे. कोणत्याही कारणांनी पैशाचा पूरवठा वाढल्यास व्याजदर घटतो. त्यामुळे LM वक्र डाव्या बाजूला स्थलांतरीत होतो. त्यामुळे गुंतवणूक वाढून उत्पन्न अउ१ पर्यंत वाढते. याउलट परिस्थितीत व्याजदर वाढतो. त्यामुळे गुंतवणूक घटते. LM वक्र डाव्या बाजूला सरकतो व उत्पन्न अउ२ पर्यंत घटते.

अशाप्रकारे LM वक्रातील बदलाचे अथवा स्थलांतराचे स्पष्टीकरण करता येते.

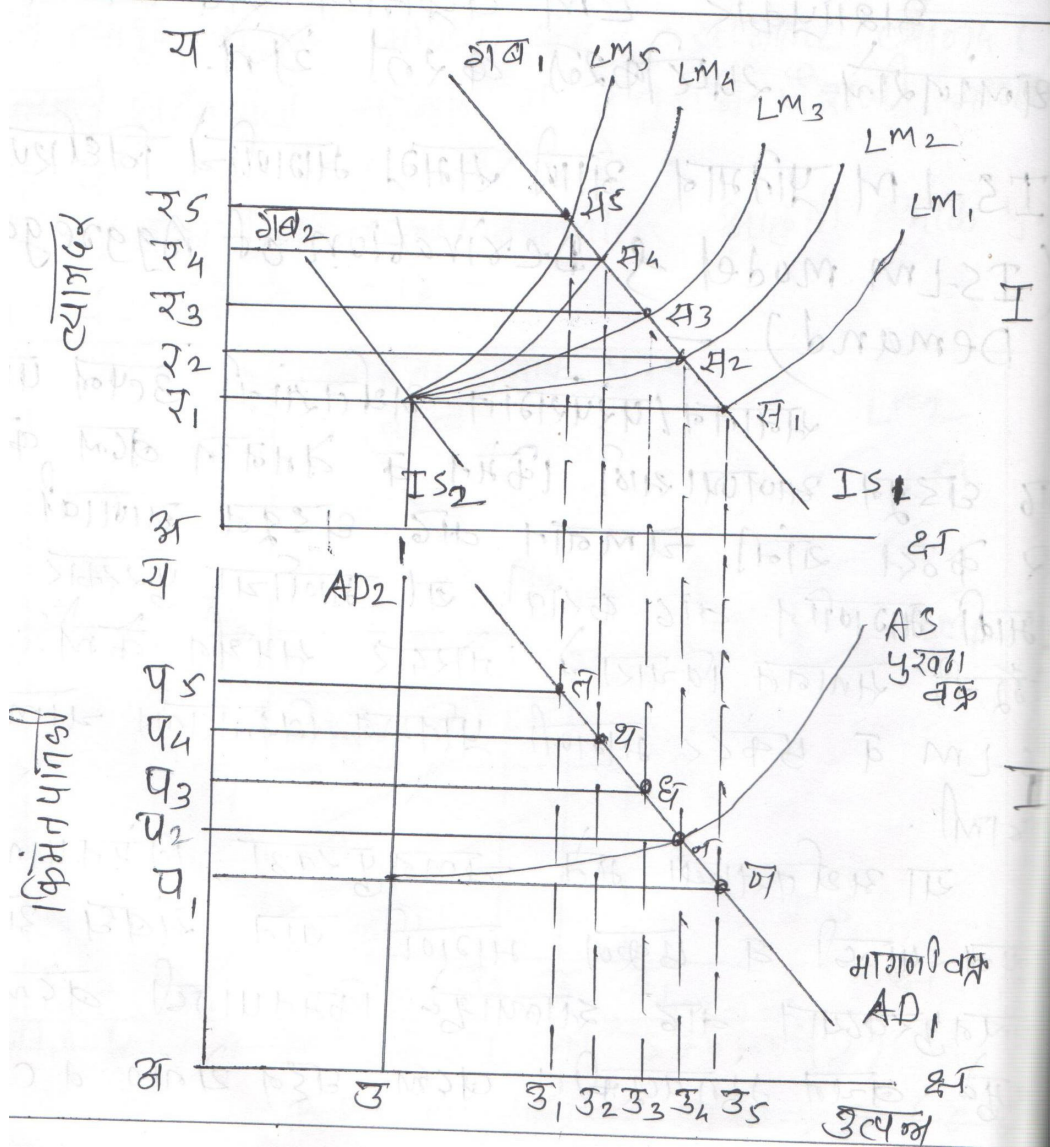
५.२.३ IS-LM प्रतिमान आणि समग्र मागणीचे निर्धारण (IS-LM Model & Derivation of Aggregate Demand) :-

सनातन/परंपरागत अर्थतज्ज्ञांनी उत्पन्न पातळीत वाढ घडवून आणण्यासाठी किंमत व वेतनात बदल करावा तर केन्स यांनी चलनात वाढ घडवून आणावी व प्रभावी मागणीत वाढ करावी या मार्गाचा पुरस्कार केला. पिगूंनी सनातन विचारांचे जोरदार समर्थन केले. यामुळेच IS-LM व एकंदर मागणी प्रतिमान विस्ताराला चालना मिळाली.

या अर्थतज्ज्ञांच्या मते, चलन पूरवठा, किंमत पातळी, उत्पन्न पातळी व एकूण मागणी यात संबंध असतो. चलन पूरवठ्यात वाढ झाल्यामुळे किंमत पातळी बदलते. त्यामुळे बचत गुंतवणूकीत बदल घडून येतात व त्यामुळे उत्पन्नात वाढ होते. किंमत पातळी व उत्पन्न पातळी यांच्या संतुलनातून समग्र मागणीच्या वक्राचे निर्धारण होते.

किंमत पातळीत घट घडून आल्याने उत्पन्नात व परिणामतः एकूण / समग्र मागणीत वाढ होते. पैशाचा पूरवठा वाढल्यामुळे व्याजदर घटतो व गुंतवणूकीत वाढ होऊन समग्र मागणीत वाढ होते. आकृती क्र. ५.६ मध्ये IS-LM वक्र व मागणी वक्र यातील संबंध स्पष्ट केलेला आहे.

आकृती क्र. ५.६

आकृती क्र. ५.६ मधील I भागात IS-LM वक्र दर्शविलेले आहेत. पैशाच्या पूरवठ्यात बदल झाल्यामुळे LM वक्राचे स्थान बदलते. व्याजदर 'अर' असतांना IS₂ हा बचत गुंतवणूक वक्र आहे. या व्याजदराला IS₁ व LM₁ हे वक्र परस्परांना 'स१' बिंदूत छेदतात. तेथे उत्पन्न 'अउ१' इतके जास्त आहे. र५ व्याजदर असतांना उत्पन्न अउ३ इतके कमी आहे. चलन पूरवठ्यात वाढ झाल्याने LM वक्र उजवीकडे सरकतो. त्यामुळे व्याजदर घटून गुंतवणूक वाढते व उत्पन्न देखील वाढते.

आकृतीच्या II भागात चलन पूरवठ्याशी संबंधीत किंमत पातळी दर्शविलेली आहे. AD₁ हा समग्र मागणीचा वक्र किंमत पातळीतील घटीमुळे उत्पन्नात व एकूण मागणीत होणारी वाढ दर्शवितो. किंमत पातळी जास्त असल्याने उत्पन्न कमी असते व त्यामुळे मागणी कमी असते. याउलट किंमत पातळी जसजशी कमी होत जाते. समाजाचे उत्पन्न वाढते व त्यामुळे एकंदर मागणी वाढते. किंमतपातळी प५ वरून प१ पर्यंत घटत गेल्यास उत्पन्न अउ१ वरून अउ५ पर्यंत वाढत जाते. मागणी त वरून ण पर्यंत वाढते. अशाप्रकारे IS-LM प्रतिमानाच्या सहाय्याने समग्र मागणीचे निर्धारण स्पष्ट करता येते.

५.२.४ अर्थव्यवस्थेचे संतूलन : समग्र मागणी व समग्र पूरवठा वक्र दृष्टिकोन (Equilibrium of the Economy : Aggregate Demand and Aggregate Supply Curve Approach) :-

'से' तसेच परंपरागत अर्थतज्ज्ञांच्या मते, वस्तूचा पूरवठा हा स्वतःसाठी मागणी निर्माण करतो. हा सिद्धांत केन्स यांना मान्य नव्हता तसेच परंपरागत रोजगाराचा सिद्धांत केन्स यांना मान्य नव्हता. व्याजदरामुळे बचत व गुंतवणूकीत साम्यावस्था निर्माण होते हे विश्लेषणही केन्सला मान्य नव्हते. कारण, बचत व गुंतवणूक करणो हे सर्वस्वी भिन्न असतात. म्हणून केन्स यांनी एकूण मागणी व एकूण पूरवठा याद्वारे अर्थव्यवस्थेचे संतूलन स्पष्ट करण्यासाठी नवीन प्रतिमान मांडले.

AD-AS प्रतिमान मांडून अर्थव्यवस्थेला अथवा जगाला केन्स यांनी नविन प्रतिमान दिले. केन्स यांच्या सुक्ष्म अर्थशास्त्रातील मागणी पूरवठ्याच्या संतूलन प्रतिमानाप्रमाणे AD-AS हे प्रतिमान नाही. कारण, सुक्ष्म आर्थिक विश्लेषणातील मागणी-पूरवठा हा फक्त एकच वस्तूच्या संदर्भात असतो. तर, स्थूल आर्थिक विश्लेषण अर्थव्यवस्थेतील समग्र मागणी व समग्र पूरवठा म्हणजे AD-AS असतो. म्हणजेच अर्थव्यवस्थेतील एकूण मागणी व उत्पादनाची बेरीज असते.

या दृष्टिकोनानुसार सामान्य किंमत पातळीला एकूण मागणी (Aggregate Demand) व एकूण पूरवठा (Aggregate Supply) यांच्यात समतोल होत असतो. एखाद्या देशाच्या आर्थिक विकासाचा इतिहास अभ्यासावयाचा असल्यास त्या अर्थव्यवस्थेच्या आर्थिक कामगिरीची झलक पहावी लागेल. अर्थव्यवस्थेच्या आर्थिक घटकातील कल स्पष्ट करण्यासाठीच अर्थतज्ज्ञांनी एकूण मागणी-एकूण पूरवठा (AS-AD Model) प्रतिमान मांडले आहे. एकूण मागणी व एकूण पूरवठा वक्र विश्लेषणाच्या सहाय्याने अर्थव्यवस्थेचे संतूलन स्पष्ट करता येईल.

१. एकूण / समग्र मागणी (Aggregate Demand) :-

केन्स यांच्या अर्थव्यवस्थेच्या संतूलनाच्या विश्लेषणातील समग्र अथवा सकल मागणी ही महत्वाची पहिली संकल्पना आहे. एकूण मागणीलाच एकंदर/ समग्र/सकल मागणी असे संबोधले जाते. "एकूण मागणी म्हणजे विशिष्ट काळात अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रे स्वच्छेने खर्च करण्यास असलेली एकूण रक्कम अथवा किंमत होय."

एकूण मागणी (AD) ही वस्तू व सेवांवरील एकूण खर्चाइतकी असते. देशातील उत्पादकांनी गृहीत मानलेले अपेक्षित विक्री उत्पन्न अथवा विक्री मूल्य म्हणजेच एकूण मागणी होय तसेच देशात विभिन्न रोजगार पातळीला उद्योजकांना विक्री करून जे विभिन्न पातळीवरील उत्पन्न मिळते तिलाही एकंदर मागणी असे म्हणतात.

रोजगार उत्पन्न आणि एकूण मागणी यांच्यात सरळ संबंध असतो. रोजगार वाढत गेल्यास समग्र मागणीत वाढ घडून येते. समग्र मागणी उपभोग, भांडवली खर्च, सार्वजनिक खर्च, मौद्रिक व राजकोषीय धोरण तसेच किंमत पातळी इ. घटकांवर अवलंबून असते.

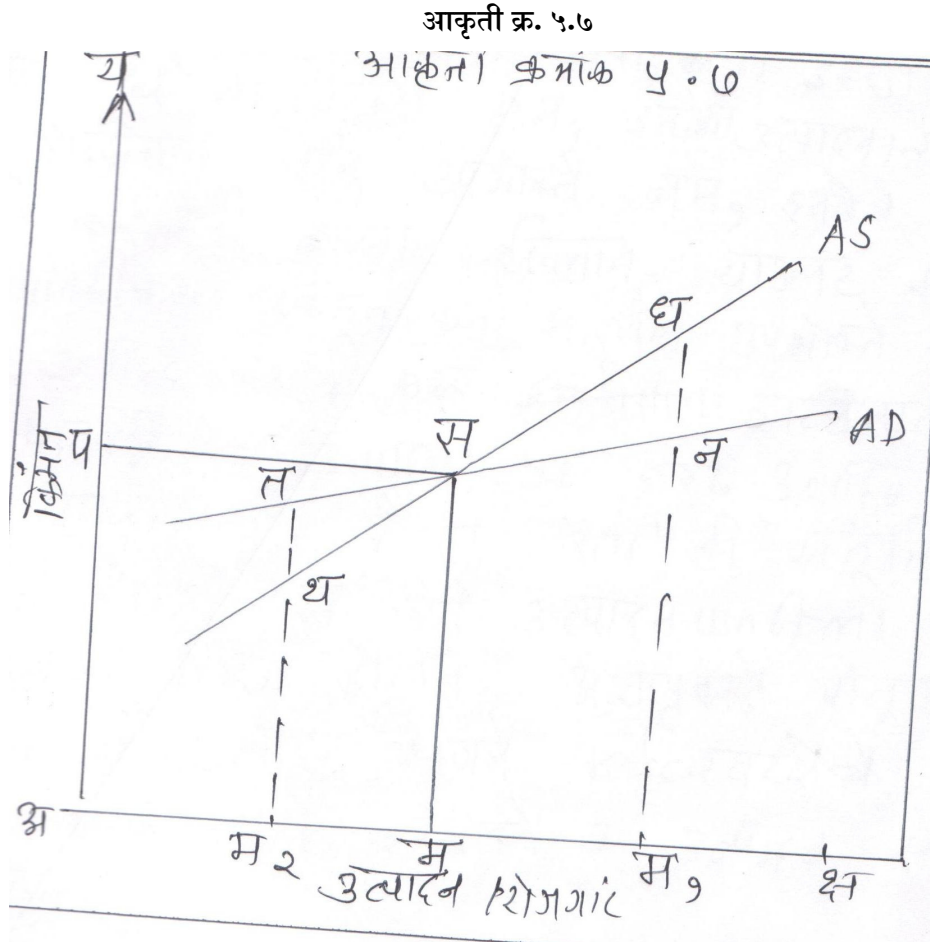
२. एकूण / समग्र पूरवठा (Aggregate Supply) :- समग्र पूरवठा ही केन्सच्या सिद्धांतातील एक महत्वाची संकल्पना आहे. समग्र मागणी प्रमाणेच समग्र पूरवठा अभ्यासणे आवश्यक असते. कारण, ह्या समग्रलक्षी अर्थशास्त्रातील दोन आर्थिक शक्ती आहेत. त्यांच्यावर अर्थव्यवस्थेचे संतूलन अवलंबून असते. "समग्र पूरवठा

म्हणजे एखाद्या देशातील उत्पादकांनी एका विशिष्ट कालावधीत वस्तू व सेवांचे स्वेच्छेने केलेले उत्पादन अथवा केलेली विक्री होय." "दुसऱ्या शब्दात देशातील सर्व उत्पादकांनी विक्री साठी आणलेल्या उत्पादनांची बेरीज म्हणजे एकूण पूरवठा होय."

अर्थव्यवस्थेत उत्पादन करण्यासाठी कच्चा माल, मजुरी, व्याज व खंड अशा विविध मोबदल्यांवर खर्च होतो. म्हणून वस्तूंचा पूरवठा केला जात असतांना त्यावर होणारा एकूण उत्पादन खर्च भरून निघावा अशी उत्पादकांची अपेक्षा असते. एकूण पूरवठा हा उत्पादकांच्या अपेक्षेतून तयार होतो. अर्थव्यवस्थेतील समग्र पूरवठा हा अर्थव्यवस्थेची उत्पादन क्षमता, खर्चाची पातळी व किंमत पातळी या घटकांवर अवलंबून असतो.

३. अर्थव्यवस्थेचे संतुलन :-

ज्या ठिकाणी समग्र मागणी व समग्र पूरवठा समान असतात म्हणजेच समग्र मागणी = समग्र पूरवठा असतो त्या ठिकाणी अर्थव्यवस्थेचा समतोल होतो. ज्या प्रमाणात समग्र मागणी वाढत असते त्याचप्रमाणात समग्र पूरवठा देखील वाढत असतो. त्यामुळे किंमत पातळीत बदल होत नाही. अर्थव्यवस्थेत अपूर्ण रोजगार पातळी असेपर्यंत उत्पादनात वाढ होत असते. अर्थव्यवस्थेत समग्र मागणी व समग्र पूरवठ्याच्या संतुलनाने एकूण उत्पादन आणि किंमत पातळी निश्चित होते. म्हणजेच अर्थव्यवस्थांचे संतुलन होते. अर्थव्यवस्थेतील नागरिक आणि उत्पादकांना ज्या बिंदूला समाधान प्राप्त होते त्या ठिकाणी अर्थव्यवस्थेचे संतुलन घडून येते. हे संतुलन आकृती क्र. ५.७ मध्ये स्पष्ट केलेले आहे.

आकृती क्र. ५.७ मध्ये समग्र मागणी व समग्र पूरवठाच्या सहाय्याने अर्थव्यवस्था संतुलीत होते हे स्पष्ट होते. समग्र मागणी वक्र (AD) व समग्र पूरवठा (AS) परस्पराना 'स' बिंदूत छेदतात. 'स' या बिंदूला 'अम' इतके उत्पादन तसेच रोजगार व 'अप' ही किंमत पातळी निश्चित झालेली दिसते. याठिकाणी खर्च करणारे म्हणजेच उपभोक्ते अथवा नागरिक तसेच विक्री करणारे / उत्पादन करणारे उत्पादक अथवा विक्रेते समाधानी असतात. म्हणून 'स' या बिंदूला अर्थव्यवस्थेचे संतुलन होते.

'अप' या संतुलीत किंमतपातळीपेक्षा किंमत अधिक राहिल्यास समग्र मागणीपेक्षा समग्र पूरवठा अधिक होऊ शकतो म्हणजेच उपभोक्त्यांच्या खरेदी करावयाच्या वस्तूपेक्षा वस्तूची अधिक जास्त विक्री करण्याची उत्पादकांची इच्छा असते. उत्पादक 'ध' या बिंदूला अमः इतक्या उत्पादनाची विक्री करू इच्छितात परंतु, उपभोक्ते नमः इतकेच उत्पादन खरेदी करण्याची इच्छा दर्शवितात. याउलट संतुलीत किंमतपातळीपेक्षा किंमत कमी झाल्यास उपभोक्ते 'त' इतके उत्पादन खरेदी करू इच्छितात परंतु. या परिस्थितीत उत्पादक 'थ' एवढे उत्पादन विक्री करू इच्छितात. तेव्हा 'अप' ही संतुलीत किंमत निश्चित होते. 'स' या उत्पादन पातळीला खरेदी व विक्री समान होतात. अशाप्रकारे संतुलीत किंमत व उत्पादन म्हणजे अर्थव्यवस्थेचे संतुलन होय. कारण, येथे उपभोक्ते व उत्पादन समाधानी असतात.

■ अल्प व दीर्घकाळातील स्थूल देशांतर्गत (GDP) उत्पादन आणि किंमत पातळीचे निर्धारण
(Determination of Gross Domestic Product & the Price Level in Short Run & the Long Run) :-

स्थूल देशांतर्गत उत्पादन (GDP) :-

जगातील सर्व अर्थव्यवस्थांची अथवा राष्ट्रांची तुलना करण्यासाठी GDP ही संकल्पना वापरली जाते. त्याचप्रमाणे प्रत्येक देशाच्या अंतर्गत घटकांच्या तुलनेसाठीही GDP हा परवलीचा शब्द झालेला आहे. देशातील प्रत्येक क्षेत्राच्या उत्पन्न व खर्चाचा उल्लेख GDP शी केला जातो. उदा. शिक्षण, आरोग्य, कृषि उद्योग व सेवा क्षेत्रासाठी GDP च्या अमूक अमूक टक्के खर्च केला जातो किंवा वित्तीय क्षेत्रातील तुट GDP मध्ये किती वाटा / हिस्सा आहे हे ही पाहिले जाते म्हणून GDP ही अत्यंत महत्वाची संकल्पना आहे. त्यासाठी ह्या संकल्पनेचा अर्थ समजून घेणे आवश्यक आहे.

GDP व्याख्या :-

"एका वर्षाच्या कालावधीत अर्थव्यवस्थेतील सर्व उत्पादक घटकांनी देशाच्या भौगोलीक सिमेच्या आत उत्पादीत केलेल्या अंतीम वस्तू व सेवा यांचे पैशातील एकूण मूल्य म्हणजे स्थूल देशांतर्गत उत्पादन (GDP) होय."

स्थूल देशांतर्गत उत्पादनामध्ये अथवा उत्पन्नामध्ये / GDP मध्ये देशातील उत्पादन घटकांनी देशात उत्पादन केलेल्या अंतीम वस्तू व सेवा यांच्या पैशातील मूल्यात देशातील नागरिकांनी विदेशात मिळविलेल्या उत्पादनाचे मूल्य वजा केले जाते व विदेशातील नागरिकांनी आपल्या देशात केलेल्या उत्पादनाचे मूल्य मिळविले / जमा केले जाते.

GDP (स्थूल देशांतर्गत उत्पादन / उत्पन्न) सुत्ररूपाने पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

$$GDP = C + I + G (X-M)$$

किंवा

$$GDP = C + I + G + NX$$

C = उपभोग खर्च

I = खाजगी गुंतवणूक

$G =$ शासनाचा खर्च

$NX (X-M) =$ निर्यात-आयात आहे

GDP सुत्राद्वारे पुढीलप्रमाणे ही मांडता येते.

स्थूल देशांतर्गत उत्पादन / उत्पन्न = स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन - देशातील नागरिकांचे विदेशातील उत्पन्नाचे मूल्य + विदेशातील नागरिकांचे आपल्या देशातील उत्पादनाचे मूल्य. अशाप्रकारे **GDP** ही संकल्पना स्पष्ट करता येते.

परंतु, हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे की, **GDP** म्हणजेच स्थूल देशांतर्गत उत्पादन नेहमीच केवळ देशातील नागरिकांनी केलेल्या उत्पादनाचेच परिणाम मात्र नसते. तर, वास्तव **GDP** चा काही भाग विदेशातील नागरिकांनी आपल्या देशातील उत्पादनात बजावलेल्या कामगिरीचा असू शकतो. परकीय नागरिकांनी त्यांचे भांडवल व तंत्रज्ञान वापरलेले असेल आणि त्यामुळे **GDP** त भर पडत असेल.

■ **स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाचे निर्धारक घटक :-**

GDP चे निर्धारक घटक :-

१. **उत्पादन घटकांची उपलब्धता :-**

GDP ठरविणारा महत्वाचा घटक म्हणजे उत्पादन घटक होय. सामान्यपणे श्रम व भांडवल हे घटक उत्पादक घटक मानले जातात. उत्पादन करण्यासाठी लागणाऱ्या कच्चा माल, यंत्रे, अवजारे, इमारती व तंत्रज्ञान यांचा समावेश भांडवल या घटकात केला जातो. तर, श्रम या घटकात कुशल, अकुशल व अर्धकुशल अशा काम मागणाऱ्या व प्रत्यक्ष काम करणाऱ्या श्रमिकांचा समावेश होतो. हे सर्व घटक जास्त असतील तर, **GDP** त वाढ होते व ह्या घटकांची कमतरता असेल तर **GDP** त घट होते.

२. **रोजगाराचे प्रमाण :-**

अर्थव्यवस्थेत उपलब्ध असलेल्या उत्पादन घटकांना मिळणाऱ्या रोजगाराच्या प्रमाणावरही **GDP** अवलंबून असतो. जर, देशात नैसर्गिक साधनसामग्री व उत्पादन घटक मुबलक असतील व त्यांचा योग्य व पर्याप्त वापर करवून घेतला जात असेल तर, **GDP** जास्त असतो. याउलट ह्या घटकांच्या रोजगाराचे प्रमाण कमी असेल म्हणजेच उत्पादन घटकांची गैरजुळवणूक होत असेल, साधने बेकार पडून राहत असतील तर, परिणामतः **GDP** त घट होते.

३. **किंमत पातळी :-**

GDP वर प्रभाव पाडणारा आणखी एक महत्वाचा घटक म्हणजे वस्तूची व सेवांची किंमत होय. उत्पादन घटकांच्या व वस्तू व सेवांच्या किंमतीत वाढ होत असेल तर, **GDP** वाढलेला असेल याउलट ही किंमत पातळी कमी असेल तर **GDP** घटलेला दिसतो.

४. **प्रभावी मागणी :-**

GDP वर प्रभाव टाकणारा हा घटक देखील महत्वाचा आहे. प्रभावी मागणी जास्त असेल तर, **GDP** त वाढ होते. याउलट प्रभावी मागणीची कमतरता असेल तर **GDP** त घट होते. प्रभावी मागणी ही उपभाग खर्च + गुंतवणूक खर्च + शासकीय खर्च + निर्यात मिळून बनते.

■ **किंमत पातळी (Price Level) :-** सामान्य किंमत पातळी म्हणजे अर्थव्यवस्थेत असलेल्या सर्व वस्तू व सेवांच्या पैशातील एकूण मूल्याची सरासरी असते. सनातनवादी अर्थतज्ज्ञांच्या मते, किंमतपातळी हा पैशातील आवश्यक घटक आहे.

किंमत पातळीचे निर्धारक घटक :-

१. पैशाचा पूरवठा :-

पैशाचा पूरवठा व किंमत पातळी यांच्यात समसंबंध असतो. पैशाच्या परिमाणातील बदलानुसार प्रत्यक्ष व प्रमाणशीर सामान्य किंमत पातळी बदलते.

पैशाचा पूरवठा व पैशाचा चलनवेग यांचा सामान्य किंमतपातळीवर परिणाम होतो. पैशाचा पूरवठा वाढल्यामुळे पैशाचा चलनवेगही वाढतो व त्यामुळे किंमत पातळी वाढते. पैशाच्या पूरवठ्यात वाढ झाल्यामुळे विनिमय व्यवहार संख्या वाढते. पैशाचा चलनवेग म्हणजे पैशाची हात बदलण्याची प्रक्रिया होय. म्हणजेच एक चलन अथवा नोट ही अनेक व्यवहार करत असते. एक नोट अनेक लोकांच्या हातातून जात असते व ती अनेक पटींनी व्यवहार करत असते. त्यामुळे किंमत पातळी बदलते.

२. शासकीय खर्चात वाढ :-

सरकार अनेक विकास व विकासेतर कामांवर खर्च करित असते यालाच खर्च असे म्हणतात. सरकार अनेक उपक्रमात गुंतवणूक करते. त्यामुळे खाजगी गुंतवणूकही वाढते. परिणामतः लोकांचे उत्पन्न वाढते. लोकांच्या हातात क्रयशक्ती येते. त्यामुळे आर्थिक क्रियांना चालना मिळते. त्यामुळे किंमतपातळी बदलते. शासकीय खर्चातील वाढीमुळे किंमतपातळी वाढते. याउलट सार्वजनिक खर्चातील घटीमुळे किंमतपातळी कमी होते.

३. निर्यातीत वाढ :-

निर्यातीतील वाढ हा घटक देखील किंमत पातळीवर प्रभाव पाडतो. निर्यातीमुळे देशातील लोकांचे उत्पन्न वाढते त्याचप्रमाणे निर्यातीमुळे वस्तू व सेवांचा तुटवडा निर्माण होतो व वस्तूंच्या किंमती वाढून किंमत पातळीत वाढ होते.

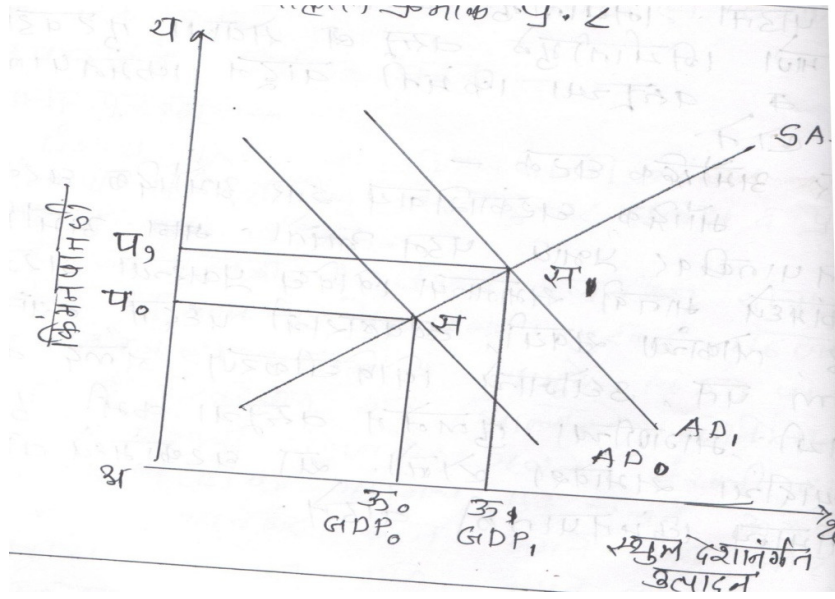
४. इतर अमौद्रिक घटक :-

मौद्रिक घटकांशिवाय इतर अमौद्रिक घटकांचाही किंमत पातळीवर प्रभाव पडत असतो. अमौद्रिक घटकांमध्ये मानवी समाजाच्या विविध प्रकारच्या गरजांमधील वाढ, लोकांच्या सवयी, व्यवहाराची पद्धत, त्यांची बाजारातील पत, उद्योगांचे विविधीकरण जलद वाहतुकीच्या सोयी, मागणीच्या तुलनेत वस्तूंचा कमी पूरवठा इत्यादींचा समावेश होतो. या घटकांमध्ये वाढ झाल्यास सामान्य किंमत पातळी वाढते.

अल्पकाळात GDP व किंमतपातळीचे निर्धारण :-

अल्पकाळात वस्तूंचे उत्पादन करून पूरवठ्यात वाढ करता येत असल्यामुळे समग्र पूरवठा वक्राची लवचिकता जास्त असते. श्रमिक कमी वेतन दरावर काम करण्यास तयार असतात. खाजगी उपभोग खर्च वाढतो. कारण, त्याचे उत्पन्न वाढलेले असते. त्याचप्रमाणे शासकीय खर्च वाढल्यामुळे खाजगी गुंतवणूक खर्च वाढतो. देशातील एकूण उत्पादन वाढते. त्यामुळे लोकांचे उत्पन्न वाढून त्यांची एकूण मागणी वाढते व मागणीचा वक्र वरच्या बाजूला स्थलांतरीत होतो. त्यामुळे किंमत पातळीही वाढते व एकूण GDP त ही वाढ होते. आकृती क्र. ५.८ मध्ये अल्पकाळातील GDP व किंमत पातळीचे स्पष्टीकरण केलेले आहे.

आकृती क्र. ५.८

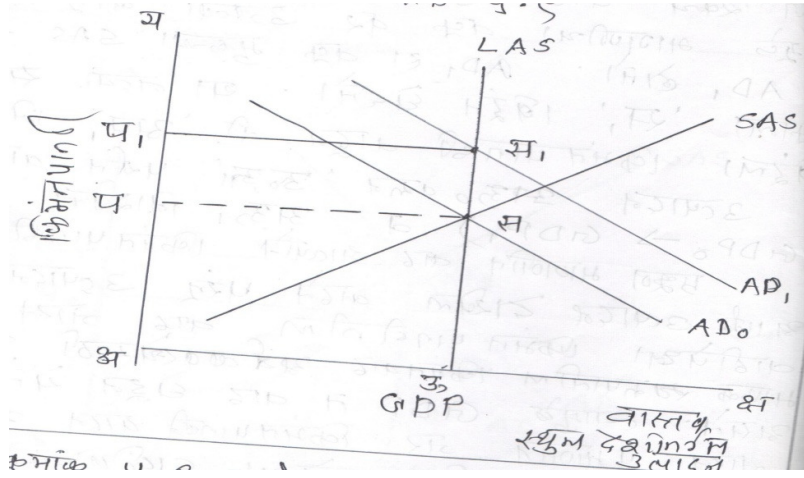
आकृती क्र. ५.८ मध्ये उभ्या 'अय' अक्षावर किंमतपातळी व 'अक्ष' या आडव्या अक्षावर स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न (GDP) दर्शविलेले आहे. SAS हा अल्पकालीन पूरवठ्याचा वक्र डावीकडून उजवीकडे वर सकरत जाणारा काढलेला आहे. तर, 'AD0' हा मागणीचा वक्र वरून खाली उतरत येणारा आहे. हे दोन्ही वक्र 'स' बिंदूत परस्परांना छेदतात. या 'स' संतुलन बिंदूला 'अउ०' उत्पादन पातळी अथवा GDP निर्धारित होते व 'अप०' किंमत पातळी निश्चित होते.

अल्पकाळात उत्पादन वाढविण्यास वाव आहे. एकूण खर्च वाढल्यामुळे लोकांची मागणी वाढते व त्यामुळे मागणीचा वक्र वर उजव्या बाजूला सरकतो. व AD1 होतो. AD1 हा वक्र मुळच्या SAS या पूरवठा वक्राला 'स१' बिंदूत छेदतो. या नव्या संतुलन बिंदूला किंमत पातळी वाढून ती 'अप१' निश्चित होते व उत्पादन 'अउ०' वरून 'अउ१' पर्यंत वाढते. (GDP0 - GDP1) व अउ१ निश्चित होते.

एकूण मागणीत वाढ झाल्याने किंमत पातळीत वाढ होते आणि उत्पादन देखील वाढते. परंतू, उत्पादनातील वाढीपेक्षा किंमत पातळीतील वाढ जास्त असते. माफक स्वरूपातील किंमतवाढ अर्थव्यवस्थेसाठी आवश्यक असते. त्यामुळे GDP त वाढ घडून येते. परंतू, जास्त प्रमाणात जर किंमत पातळी वाढत असेल तर, मात्र ते अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टिकोनातून हानीकारक ठरते.

- दीर्घकाळात GDP व किंमतपातळीची निश्चिती :- दीर्घकाळात अर्थव्यवस्था पूर्ण रोजगाराच्या पातळीला आली की, त्याच्यापलिकडे उत्पादनात वाढ करता येत नाही. त्यामुळे दीर्घकालीन समग्र पूरवठा वक्र अलवचिक बनतो व GDP निश्चित होतो. त्यापलिकडे GDP त वाढत होत नाही. समग्र मागणीत वाढ झाली तरी, समग्र पूरवठा तेवढाच राहतो. अपूर्ण रोजगार असेपर्यंत उत्पादनात वाढ होते. आकृती क्र. ५.९ मध्ये दीर्घकाळात GDP व किंमतपातळीच्या निश्चितीचे स्पष्टीकरण केलेले आहे.

आकृती क्र. ५.९

आकृती क्र. ५.९ मध्ये 'अय' अक्षावर किंमतपातळी व 'अ' अक्षावर GDP/उत्पादन पातळी दर्शविलेली आहे. 'LAS' हा दीर्घकालीन समग्र पूरवठा वक्र व 'SAS' हा अल्पकालीन समग्र पूरवठा वक्र आहे. Ado हा समग्र मागणीचा वक्र स बिंदूत SAS व LAS या वक्रांना छेदतो. तेथे 'अ' ही किंमतपातळी व 'अ' ही उत्पादन पातळी निश्चित होते. परंतु, मागणी वाढल्याने AD१ हा मागणी वक्र LAS वक्राला स१ बिंदूत छेदतो. त्यामुळे किंमतपातळी वाढून 'अय' वरून 'अय' होते. परंतु, GDP वाढत नाही. तर, तेवढाच राहतो. त्यामुळे किंमतपातळी कमी होऊन 'अय' निश्चित होते.

■ मौद्रिक व अमौद्रिक धोरणांतर्गत स्वतंत्र व पूर्णपूरवठ्यात बदल (Isolated & Repeated Supply Shocks with & without Monetary Accommodation) :-

अर्थव्यवस्थेत अनेक कारणांमुळे गतिमान बदल होत असतात. त्यात पैशाच्या पूरवठ्यात वाढ, चलनवाढ, किंमतवाढ यांचा समावेश करता येईल. सरकारच्या मौद्रिक व वित्तीय धोरणांच्या अंमलबजावणीमुळे तेजी-मंदी सारखे बदल निर्माण होवून अर्थव्यवस्था संकटात सापडते. त्यामुळे या बाबींचा अभ्यास करावा लागतो. मौद्रिक व अमौद्रिक धोरणामुळे मागणी बदल (Demand Shocks) व पूरवठा बदल (Supply Shocks) घडून येत असतात व त्यामुळे त्याचे परिणाम अर्थव्यवस्थेवर होत असतात.

■ पूरवठा बदल (Supply Shocks) :-पूरवठा बदल किंवा पूरवठा शॉक्स म्हणजे कोणत्याही कारणाने समग्र पूरवठा वक्र स्थलांतरीत होणे होय. वस्तू व सेवांच्या किंमतीत वेगाने आकस्मिकपणे बदल झाल्यामुळे पूरवठ्यात बदल होतो यालाच Supply Shocks असे म्हणतात. अचानक किंमती बदलल्यामुळे विशिष्ट वस्तूच्या पूरवठ्यात अचानक कमी किंवा जास्त होतो व त्याचा आकस्मिकपणे परिणाम किंमतीच्या समतोलाने होतो. वस्तू व सेवांच्या घटलेल्या पूरवठा (A Negative Supply Shock) वस्तूच्या किंमतीत / किंमतपातळीत वाढ घडवून आणतो. त्यामुळे समग्र पूरवठा वक्र (AS) डावीकडे सरकतो. मंदीयुक्त चलनवाढीमुळे (Stagflation) वस्तूची किंमतपातळी वाढते व उत्पादन घटते. वस्तू व सेवांचा वाढलेला पूरवठा (A Positive Supply Shocks) किंमतपातळीत घट करतो व समग्र पूरवठ्याचा वक्र (AS) उजवीकडे सरकतो. आधुनिक तंत्रज्ञान व उत्पादन क्षमता वाढल्यामुळे उत्पादन पातळीत वाढ घडून येते.

■ **समग्र पूरवठ्यातील बदलाचे घटक :-**

१. **देशातील तंत्रज्ञानाची स्थिती :-**

देशात उत्पादनासाठी वापरल्या जाणाऱ्या तंत्रज्ञानावर किंवा स्थितीवर समग्र पूरवठा अवलंबून असतो. तंत्रज्ञानाच्या / विज्ञानाच्या प्रगतीमुळे अनेक उत्पादन प्रक्रियांचे, नवीन वस्तूंचे शोध लागतात. अनेक देश R&D वर प्रचंड खर्च करतात. त्यामुळे उत्पादन तर वाढतेच परंतु, त्याचा दर्जा सुद्धा वाढतो. आधुनिक विकसीत तंत्रज्ञानामुळे उत्पादन वाढते. उत्पादकांचा नफा वाढतो व परिणामतः समग्र पूरवठा वाढतो. या उलट परिस्थितीत समग्र पूरवठा घटतो.

२. **उत्पादन घटकांची उपलब्धता व त्यांच्या किंमती :-**

देशाच्या अर्थव्यवस्थेत उत्पादनासाठी लागणाऱ्या उत्पादन घटकांची उपलब्धता जास्त असेल व त्यांच्या किंमती कमी असतील तर, उत्पादकाचा नफा वाढतो व परिणामतः समग्र पूरवठा वाढतो. उत्पादन घटकांची किंमत ही उत्पादकाच्या दृष्टिने खर्च असतो. हा खर्च वाढला तर उत्पादकांचा नफा कमी होतो. उत्पादन घटकांच्या किंमती स्थिर किंवा जास्त राहिल्यास उत्पादकांना तोटा होता. त्यामुळे उत्पादन कमी होऊन समग्र पूरवठा कमी होतो.

३. **व्याजदर :-**

देशातील सर्व उत्पादक व्याजदर व भांडवलाची सीमांत कार्यक्षमता यांच्यात तुलना करूनच उत्पादन करण्याचा निर्णय घेत असतात. व्याजदर कमी असून भांडवलाची सीमांत लाभक्षमता (MEC) जास्त असल्यास गुंतवणूक वाढविली जाते. त्यामुळे एकूण उत्पादन वाढून समग्र पूरवठा वाढतो. याउलट भांडवलाच्या सीमांत लाभक्षमतेपेक्षा व्याजदर जास्त असल्यास गुंतवणूक कमी होऊन उत्पादन कमी होते व समग्र पूरवठा घटतो.

म्हणजेच व्याजदर हा घटक समग्र पूरवठ्यावर प्रभाव पाडतो.

४. **वेतन दर :-**

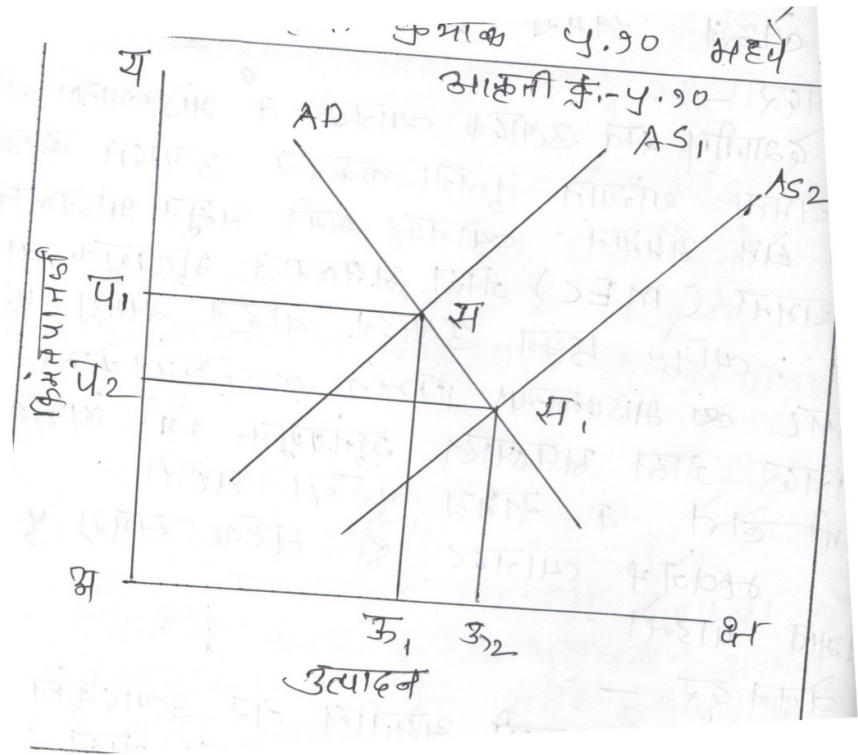
वेतनदर कमी असतील तर उत्पादकांचा नफा वाढलेला असतो. त्यामुळे उत्पादक जास्त गुंतवणूक करतात. परिणामतः उत्पादनात वाढ होते व समग्र पूरवठ्यात वाढ होते. जर वेतन दर जास्त असतील तर उत्पादकांचा नफा घटतो. त्यामुळे उत्पादन कमी होऊन समग्र पूरवठा कमी होतो.

५. **मंदीयुक्त चलनवाढ :-**

अर्थव्यवस्थेत मंदीयुक्त स्फिती (Stagflation) परिस्थिती असेल तर, समग्र पूरवठा कमी होता. मंदीयुक्त चलनवाढ म्हणजे अर्थव्यवस्थेत मंदीची स्थिती असतांनाही भाववाढ झालेली असते. वस्तूंच्या किंमती वाढलेल्या असतात व दुसऱ्या बाजूला बेकारी जास्त, उत्पन्न कमी. खरेदीशक्ती कमी झालेली असते.

वाढलेला पूरवठा (Positive Supply Shocks) आकृतीद्वारे स्पष्टीकरण आकृती क्र. ५.१० मध्ये केलेले आहे.

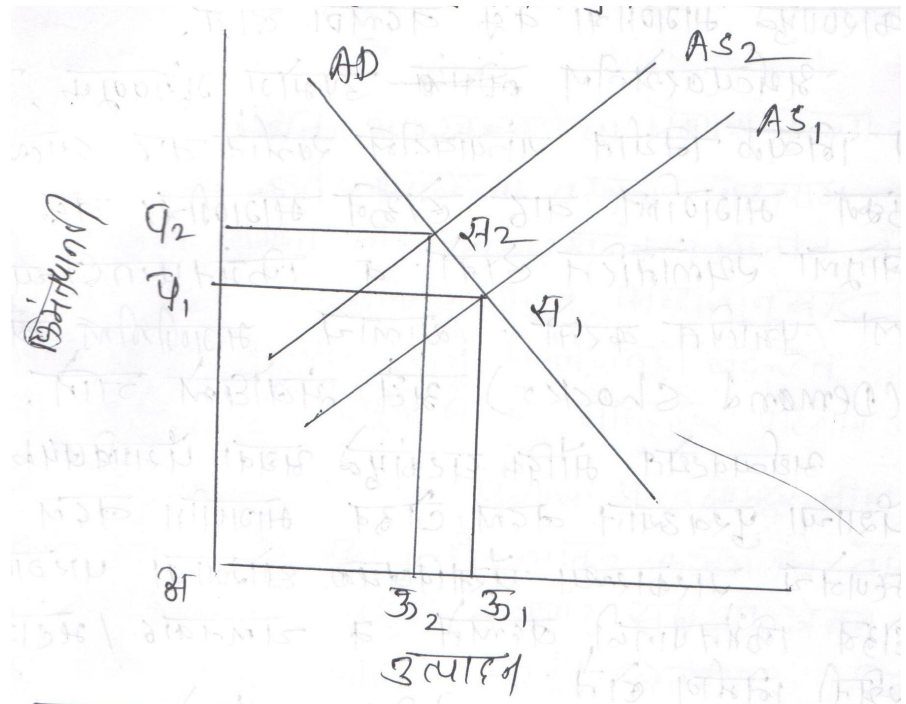
आकृती क्र. ५.१०

आकृती क्र. ५.१० वरून स्पष्ट होते की, पूरवत्घात सकारात्मक वाढ झाल्यामुळे AS_2 हा पूरवठा वक्र उजव्या बाजूला सरकतो. त्यामुळे किंमतपातळी घटून एकूण उत्पादन वाढते. किंमतपातळी अपर वरून अपर पर्यंत घटलेली दिसते. तर उत्पादनपातळी अउपर वरून अउर पर्यंत वाढलेली दिसते.

घटलेला पूरवठा (Negative Supply Shocks) व त्याचे परिणाम आकृती क्र. ५.११ मध्ये दर्शविलेले आहेत.

आकृती क्र. ५.११

आकृती क्र. ५.११ वरुन स्पष्ट होते की, पूरवठ्यात नकारात्मक बदल (Negative Supply Shock) झाल्यामुळे पूरवठा वक्र 'AS₁' हा डाव्या बाजूला 'AS₂' सरकतो. त्याचा परिणाम किंमतपातळी वाढण्यात व उत्पादन पातळी घटण्यावर होतो. किंमतपातळीत अपर वरुन अपर पर्यंत घटलेली व उत्पादन अउ१ वरुन अउ२ पर्यंत घटलेली दिसते.

■ **मौद्रिक व अमौद्रिक वैधतेसह मागणीत बदल (Demand Shocks with & Without Monetary Validation) :-**

मागणीतील बदल :-

मागणीतील बदल (Demand Shocks) म्हणजे कोणत्याही कारणामुळे मागणीचा वक्र बदलणे होय. अर्थव्यवस्थेतील उपभोग, गुंतवणूक, सार्वजनिक खर्च व निव्वळ निर्यात यांच्यावरील खर्चात वाढ झाल्यामुळे एकूण मागणीत वाढ होऊन मागणीचा वक्र उजव्या बाजूला स्थलांतरीत होतो व किंमतपातळीच्या संतुलनाला प्रभावित करतो यालाच मागणीतील बदल (Demand Shocks) असे संबोधले जाते. अर्थव्यवस्थेत मौद्रिक घटकांमुळे अथवा पैसाविषयक धोरणांमुळे पूरवठ्यात बदल होऊन मागणीत बदल होतात. म्हणजेच सरकारच्या पैसाविषयक धोरणाचा परिणाम मागणीवर होऊन किंमतपातळी बदलते व चलनवाढ / महागाई स्थिती निर्माण होते. तर, याउलट अमौद्रिक घटकांमुळे म्हणजेच सरकारच्या वित्तीय धोरणांमुळे मागणीत बदल होतात. त्याला परिणाम वस्तूंची किंमतपातळी बदलून चलनवाढ घडून येते.

■ **मौद्रिक स्विकारतेसह मागणीत बदल / वाढ (Demand Shocks with Monetary Validation) :-**

समग्र पूरवठ्यापेक्षा अर्थव्यवस्थेतील वस्तू व सेवांच्या समग्र मागणीत जास्त झालेली असते तेव्हा किंमतपातळीत वाढ होत जाते व मागणीजन्य भाववाढ सुरु होते. यात सरकारला पैसाविषयक / चलन धोरणामुळे लोकांच्या हातातील पैसा / क्रयशक्ती वाढते व त्यामुळे मागणीत वाढ होते. त्याचप्रमाणे वित्तीय धोरणामुळेही लोकांची क्रयशक्ती वाढत असते. त्यामध्ये लोकांवरील करांचे प्रमाण कमी केले. सार्वजनिक खर्चात वाढ केली तर, लोकांची क्रयशक्ती वाढून समग्र मागणी वाढते.

मागणीत वाढ घडवून आणणारे घटक :-

१. पैशाचा पूरवठा :-

अर्थव्यवस्थेत आवश्यकतेपेक्षा पैशांचा पूरवठा अधिक झाल्यास आधीच कमी असलेल्या वस्तूंचा पाठलाग करतो. त्यामुळे वस्तूंची मागणी वाढते व वस्तूंच्या किंमतीत बदल होऊन त्या वाढतात. चलनसंख्यामान सिद्धांतानुसार पैशाच्या पूरवठ्याच्या बदलाच्या समदिशेने किंमतपातळी बदलते. म्हणून पैशाचा पूरवठा हा मौद्रिक घटक मागणीवर परिणाम करतो.

२. वेतनवाढ :-

पैशाच्या पूरवठ्यातील वाढीमुळे वस्तूंच्या किंमतपातळीत वाढ होते त्यामुळे कामगारांचे वास्तव वेतन कमी होते. त्यामुळे कामगार संघटना वेतन वाढविण्यासाठी प्रयत्नशील असतात. त्यामुळे वेतनवाढ स्विकारावी लागते. या वेतनवाढीमुळे समग्र मागणीत वाढ घडून येते.

३. व्याजदर :-

जेव्हा सरकार / मध्यवर्ती बँक स्वस्त पैशाचे धोरण स्विकारते म्हणजेच व्याजदर कमी करते. तेव्हा देशातील पैशाचा त्याचबरोबर पतपैशाचा पूरवठा मोठ्या प्रमाणावर वाढतो. त्यामुळे उत्पादन गुंतवणूक वाढवितात. त्यामुळे गुंतवणूक फल वाढते. तर, उपभोक्ते उपभोग वाढवितात. त्यामुळे उपभोग फल वाढते. त्यामुळे समग्र मागणीत वाढ घडून येते.

४. सार्वजनिक खर्च :-

देशातील सरकारचा खर्च हा विकास खर्च व विकासेत्तर खर्च या प्रकारचा असतो. विकासखर्च हा उत्पादक तर विकासेत्तर खर्च हा अनूत्पादक समजला जातो. परंतु, या सर्व खर्चात वाढ केली जात असते. तेव्हा लोकांचे उत्पन्न वाढत असते त्यामुळे समग्र मागणीत वाढ होत असते.

५. खाजगी गुंतवणूक खर्च :-

शासनाने आपला खर्च वाढविला की, खाजगी उत्पादक देखील खर्च वाढवितात. देशातील आशादायक परिस्थितीमुळे खाजगी गुंतवणूकीत वाढ घडून येते. त्यामुळे उत्पादन वाढविण्यासाठी उत्पादक घटकांची मागणी वाढते. परिणामतः उपभोग्य तसेच भांडवली वस्तूंची मागणी वाढते.

६. निर्यातीत वाढ :-

देशाच्या अर्थव्यवस्थेतून विदेशाकडे निर्यात वाढली की, देशात वस्तूंचा तुटवडा निर्माण होतो. त्यामुळे देशातील मागणीपेक्षा पुरवठा कमी होऊन त्याचा परिणाम किंमती वाढण्यावर होतो. निर्यातीमुळे देशात बहुमूल्य असे परकीय चलन उपलब्ध होत असते. त्यामुळे निर्यात वाढविण्यावर भर दिला जातो.

७. कर-कपात :-

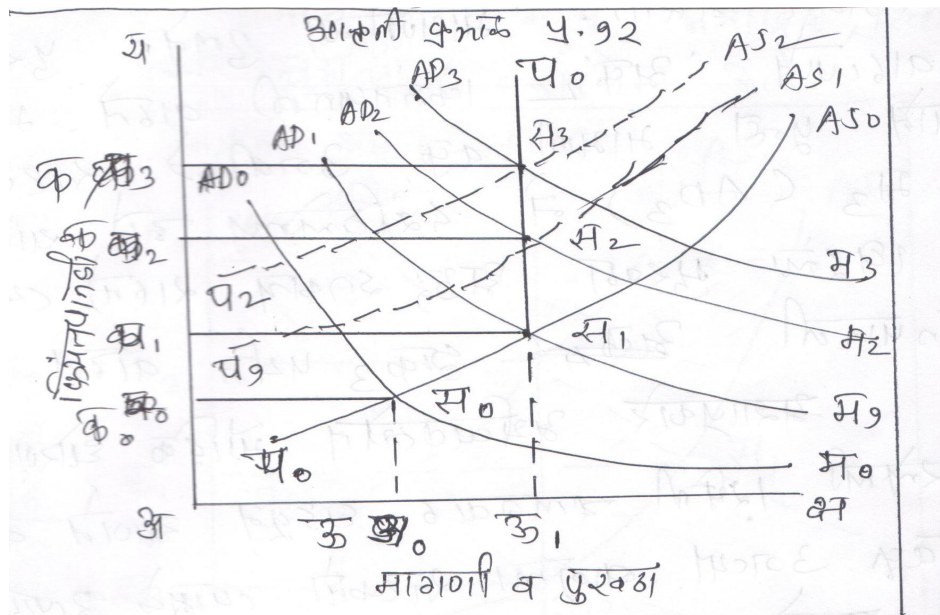
सरकारने पूर्वी आकारल्या जात असलेल्या करांच्या प्रमाणात कपात केल्यास लोकांजवळील व्ययशक्य उत्पन्न वाढते. म्हणजेच लोकांजवळील पैसा वाढतो. त्यामुळे अधिक खर्च करू शकतात. त्यामुळे उपभोग्य वस्तूंची मागणी वाढते. त्याचा परिणाम भांडवली वस्तूंची मागणी वाढण्यात होतो. परिणामतः समग्र मागणी वाढते.

८. कर्ज परतफेड :-

सरकारने देशातील नागरिकांकडून कर्ज उभारलेले असते. सरकारने या कर्जाची परतफेड करावयाची ठरविल्यास अनेक व्यक्ती व संस्थाजवळचा पैसा वाढतो. त्यामुळे वस्तूंची मागणी वाढते. अशाप्रकारे मौद्रिक व अमौद्रिक घटकांमुळे अथवा त्यांच्या स्विकारल्यामुळे समग्र मागणीत वाढ होते.

आकृती क्र. ५.१२ मध्ये मौद्रिक स्विकारल्यामुळे मागणीत होणारी वाढ (A Demand Shocks with Monetary Validation) दर्शविलेली आहे.

आकृती क्र. ५.१२

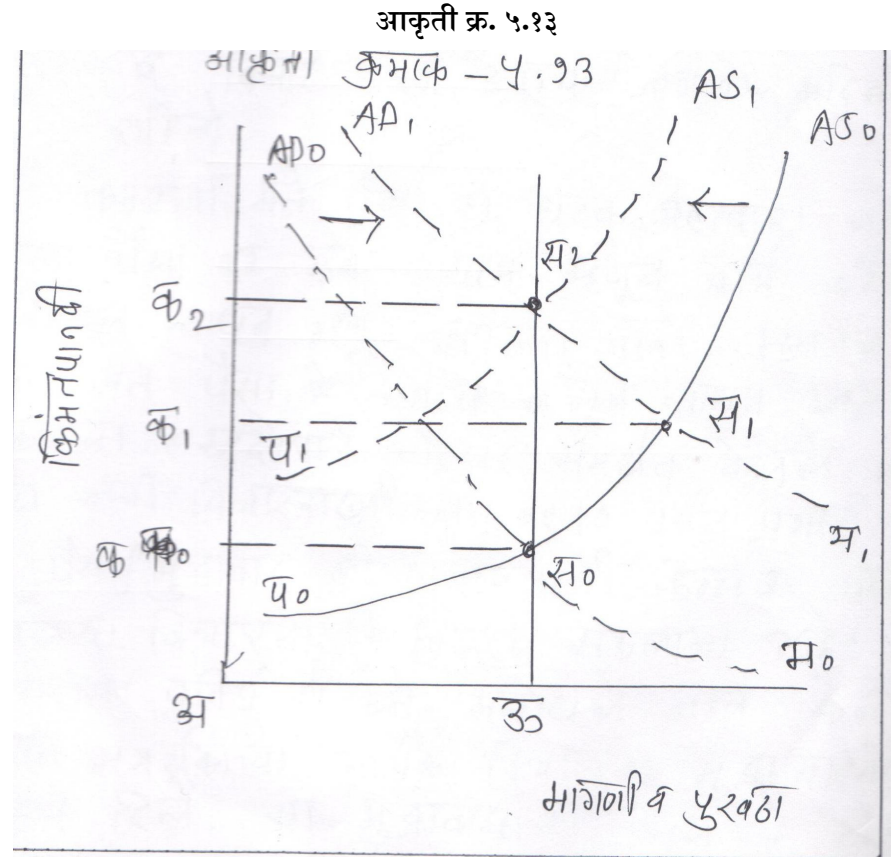

आकृती क्र. ५.१२ वरून स्पष्ट होते की, वस्तूच्या मागणीत वाढ झाल्यामुळे मागणी वक्र उजवीकडे सरकतो. त्यामुळे पूरवठा वक्रही उजवीकडे सरकतो. मुळचा मागणी वक्र m_0 (Ado) व मुळचा पूरवठा वक्र p_0 (AS_0) परस्पराना s_0 बिंदूत छेदतात व अक० ही किंमतपातळी व अउ० उत्पादनपातळी अथवा मागणी व पूरवठा निश्चित होते. मागणी वक्र (AS_1) म३ उजव्या बाजूला स्थलांतरीत होतो तेथे 'स३' बिंदूत संतुलन होते. याठिकाणी अक३ किंमतपातळी व अउ३ उत्पादन पातळी निश्चित होते. पूरवठा वक्र 'प०प०' हा 'स३' बिंदूनंतर 'अय'वक्राला समांतर होतो. कारण, 'अउ३' या पूरवठा मर्यादा पातळीवर पोहोचतो. यानंतर पूरवठा वाढू शकत नाही. 'स३' बिंदूला पूर्ण रोजगार असतो. मागणीच्या तुलनेत पूरवठा न वाढल्याने 'अक२' किंमतपातळी वाढते. मागणी वाढल्याने पून्हा मागणी वक्र उजवीकडे सरकतो. तो म३ (AD_3) ने दर्शविलेला आहे. याठिकाणी 'स३' बिंदूला पूरवठा अउ३ इतकाच राहतो. त्यामुळे किंमतपातळी अक३ पर्यंत वाढते.

अशाप्रकारे अर्थव्यवस्थेत मौद्रिक धोरणाद्वारे स्विकारलेली स्थिती चलनवाढ घडवून आणते व मागणी वक्र उजव्या बाजूला सरकतो. त्यामुळे उत्पादन पातळी वाढते व किंमत पातळीही वाढते.

९. मौद्रिक घटकांच्या स्विकारतेशिवाय मागणीत वाढ / बदल (Demand Shocks without Monetary Validation) :-

सार्वजनिक खर्चात व कर्जात वाढ व करात कपात या अमौद्रिक घटकांमुळे लोकांचे उत्पन्न वाढून त्यांच्या खर्चात वाढ होते तसेच व्याजदर वाढल्यामुळे समग्र पूरवठा घटतो. परिणामतः मागणी वक्र उजवीकडे सरकतो. तर, पूरवठा वक्र डावीकडे सरकतो व त्याचा परिणाम किंमत पातळी वाढण्यात होतो. पूरवठा मात्र न वाढता स्थिर राहतो. आकृती क्र. ५.१३ मध्ये अमौद्रिक घटकांच्या स्विकारतेशिवाय मागणी वक्रातील बदल दर्शविलेला आहे.

आकृती क्र. ५.१३ मध्ये म० (AD०) व मागणी वक्र प० (AS०) पूरवठा वक्र परस्पराना 'स०' बिंदूत छेदतात. याठिकाणी 'अ३' उत्पादन पातळी व अक० किंमतपातळी निश्चित होते. पूरवठा वक्र प० (AS०) हा डावीकडे सरकून 'प१' (AS₁) होतो. तर, मागणी वक्र म१ (AD₁) हा मागणी वाढल्याने उजवीकडे सरकतो. नविन संतूलन स२ बिंदूत होते. त्यामुळे किंमतपातळी अक० वरून अक२ पर्यंत वाढते. परंतू, उत्पादन पातळी 'अ३' इतकीच राहते.

५.२.६ मुद्रावाद विरुद्ध केन्सवाद विचारप्रवाह (Monetarist Verses Keynesian School) :-

अमेरिकेत १९२९ ते ३३ या साडेतीन ते पाऊणे चार वर्षांच्या कालावधीतील महामंदीने सर्व जगाला पछाडले होते. या जागतिक महामंदीमुळे सर्व जगातील आर्थिक व्यवहार घटलेले होते. या मंदीवर उपाययोजना करण्यासाठी केन्सचे सिद्धांत व त्याचे अर्थशास्त्रीय विचार अत्यंत प्रभावी ठरले होते. केन्सच्या या उपायांना / आर्थिक विचारांना 'केन्सची क्रांती' असे संबोधले जाते. आर्थिक स्थैर्य साधण्यासाठी व टिकविण्यासाठी, व्यापारचक्रावर नियंत्रण प्रस्थापित करण्यासाठी केन्सने मौद्रिक धोरणाबरोबरच वित्तीय धोरणाचा वापर करावा असे सूचविले होते. केन्सचे हे विचार अथवा उपाय जागतिक मंदीनंतरही सुरु राहिले.

केन्सच्या मते, पैसा हा घटक महत्वाचा नाही कारण, पैसा हा एक माध्यम म्हणून कार्य करतो. तो विनिमयाचे साधन म्हणून वापरला जातो. म्हणजेच केन्सच्या मते पैसा हे साध्य नसून साधन आहे. केन्सने सरकारच्या हस्तक्षेपाचे जोरदार समर्थन केलेले होते. परंतू, केन्स यांची विचारसरणी सन १९५० पर्यंत प्रभावी ठरली.

पैसा / मुद्रावाद ही विचारसरणी केन्स व त्याच्या समर्थकांच्या विचारसरणी विरुद्ध संकल्पना आहे. या पैसावादाला प्रतिक्रांती असे संबोधले जाते. केन्स व त्याच्या समर्थकांच्या आर्थिक विचारांना मुद्रावाद्यांनी आव्हान दिले. या मुद्रावाद्यांनी केन्स व त्याच्या अनुयायांच्या आर्थिक विचारांवर टिका केल्या. त्यांना केन्सचे अनेक विचार मान्य नव्हते. मिल्टन फ्रिडमन यांनी स्वतःच्या नेतृत्वाखाली 'शिकागो संप्रदाय' स्थापन केला. मुद्रावादाचे अथवा शिकागो संप्रदायाचे मिल्टन फ्रिडमन, डॉन पॅटीनकिन, मिसलसन, के. कार्लसन, बामोल, जे. जॉर्डन, कार्ल ब्रुनर, टोबीन हे प्रमुख प्रतिनिधी आहेत.

पैसावाद्यांची पैसावाद ही चळवळ आहे जी केन्सप्रणित अर्थशास्त्र व केन्सच्या अनुयायांच्या आर्थिक विचारांविरुद्ध उभी राहिली. मुद्रावाद व केन्सवाद यांच्या विचारसरणीतील विरुद्ध मुद्दे अभ्यासणे आवश्यक आहे.

लोकांच्या आर्थिक व्यवहारात अथवा अर्थव्यवस्थेत सरकारचा हस्तक्षेप असावा कि नाही ? याबाबतील दोघांमध्ये विवाद आहे.

केन्सवाद्यांनी अर्थव्यवस्थेतील शासनाच्या हस्तक्षेपाचे जोरदार समर्थन केलेले आहे. अर्थव्यवस्थेतील असंतुलन दूर करण्यासाठी शासनाचा हस्तक्षेप आवश्यक असतो. कर व खर्च, तुटीचे अर्थप्रबंधन, उत्पादन व पूरवठा, बचत गुंतवणूक या माध्यमातून सरकार हस्तक्षेप करून अर्थव्यवस्था समतोल आणू शकते. सार्वजनिक खर्चामुळे बेकार असेलेले घटक कामावर लावल्यामुळे प्रभावी मागणीत वाढ घडवून आणता येते. त्यासाठी केन्स यांनी सरकारने "रस्त्यात खड्डे खोदावे, खड्डे पुन्हा बंद करावे." त्यामुळे लोकांना काय मिळेल त्यांचे उत्पन्न वाढेल, मागणी वाढेल, उत्पादन वाढेल व अर्थव्यवस्था समतोलात येईल असे सुचविले.

याउलट मुद्रावाद्यांनी राजकोषीय धोरणापेक्षा चलन/मुद्राविषयक धोरणांचा उपयोग करावा असे सुचविले. मुद्रावाद्यांच्या मते, सरकारच्या हस्तक्षेपामुळे / राजकोषीय धोरणांच्या उपायामुळे अर्थव्यवस्थेचे संतुलन बिघडते. जर, सरकारने व्यक्तींवर जास्त कर आकारला तर, त्यांच्या काम व बचत करण्याच्या ईच्छा व पात्रतेवर परिणाम होतो. त्यामुळे शासनाचे पर्यायाने अर्थव्यवस्थेचे उत्पन्न कमी होते. रोजगार व उत्पादन कमी होते. म्हणून मुद्रावाद्यांनी राजकोषीय धोरणापेक्षा मौद्रिक धोरण श्रेष्ठ असते असे प्रतिपादन केलेले आहे.

पैशाच्या भ्रमणवेगाविषयी केन्सवादी व मुद्रावादी यांच्या विचारात भिन्नता आढळते. केन्सवाद्यांच्या मते, पैशाच्या भ्रमणवेगामध्ये सतत बदल होत असतात त्यामुळे पैशाच्या भ्रमणवेग/ चलनवेगाविषयी निश्चित अंदाज करता येत नाही. याउलट मुद्रावाद्यांच्या मते, मात्र पैशाचा वेग / चलन वेग स्थिर असल्यामुळे भविष्यकाळासाठी त्याचा निश्चित स्वरूपाचा अंदाज बांधता येतो.

एकूण मागणीच्या निर्धारक घटकांसंबंधी ही केन्सवादी व मुद्रावादी यांच्या विचारसरणीत फरक आहे. केन्सवाद्यांनी एकूण मागणी, उपभोग, भांडवली खर्च, सार्वजनिक खर्च, राजकोषीय धोरण इ. घटकांवर अवलंबून असते असे स्पष्ट केले आहे. तर, मुद्रावाद्यांच्या मते, एकूण मागणी ही पैशाच्या पूरवठ्यावर अवलंबून असते असे स्पष्ट केले. नाममात्र उत्पन्न (पैशातील स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन) निश्चित करणारा एकमेव महत्वाचा घटक म्हणजे पैशाच्या पूरवठ्यातील बदल होय. केन्सवाद्यांच्या मते, उत्पादन व रोजगार या घटकांमुळे नाममात्र उत्पन्न ठरते. तर, मुद्रावाद्यांनी पैशाच्या पूरवठ्यामुळे नाममात्र उत्पन्न ठरते असे म्हंटले आहे.

५.६.१ पैसा ही विशिष्ट बाब / पैसा हाच महत्वाचा (Money Matter) :-

मुद्रावाद्यांनी केवळ पैसाच महत्वाचा असतो असे स्पष्ट केलेले आहे. अर्थव्यवस्थेतील सर्व आर्थिक व्यवहार हे पैशांवरच अवलंबून असतात म्हणजेच पैशांभोवती फिरणारे असतात. त्यांच्या मते, दीर्घकाळात अर्थव्यवस्थेतील सर्व आर्थिक व्यवहार व नाममात्र उत्पन्न हे पैशाच्या साठ्यामुळे/पूरवठ्यामुळे प्रभावित होतात तसेच निर्धारित होतात. पैशाच्या पूरवठ्यामुळे उत्पन्नाच्या तसेच संपत्तीच्या ओघाचे समायोजन होते. त्यांच्या मते, पैशाचा पूरवठा व किंमतपातळी यांच्यात प्रमाणशीर संबंध असतो. दीर्घकाळात भांडवलाच्या साठ्यावर व भांडवल निर्मितीवर पैशाच्या पूरवठ्याचा परिणाम होत असतो. मुद्रावाद्यांच्या मते, पैशाच्या पूरवठ्यात वाढ घडून आल्यास त्याच्यामुळे कितीतरी अधिक भांडवली साठा व भांडवल निर्मिती वाढते म्हणून पैसा हाच महत्वाचा असतो.

मुद्रावाद्यांनी पैसा ही बाब विशिष्ट मानली. त्यांच्या मते, पैशाचा पूरवठा हा पैशातील एकूण उत्पादनाचा प्रमुख निर्धारक घटक आहे. पैशाच्या पूरवठ्यात होणाऱ्या बदलाचा परिणाम हा पैशाच्या मागणीवर होत असतो. समग्र उत्पादन, समग्र रोजगार व सामान्य किंमत पातळी इ. आर्थिक व्यवहारांवर पैशाचा परिणाम होतो म्हणून पैसा ही महत्वाची बाब असते.

पैसा ही महत्वाची मालमत्ता आहे अशी मुद्रावाद्यांची धारणा असल्याचे दिसून येते. पैशामुळे संपत्ती साठविता येते तसेच पैसा व उत्पन्न यांच्यात प्रत्यक्ष संबंध असतो असा मुद्रावाद्यांचा विश्वास आहे तसेच किंमत पातळी व पैशाचा पूरवठा यांच्यातही प्रत्यक्ष व प्रमाणशीर संबंध असतो. त्यांच्या मते, अनेक अर्थव्यवस्थांमध्ये पैसा व राष्ट्रीय उत्पन्नातील बदल हे मोठ्या प्रमाणावर मुद्राविषयक धोरणांमुळेच घडून येतात.

मुद्रावाद्यांच्या मते, राजकोषीय धोरण युद्धोत्तर महागाईवर नियंत्रण ठेवण्यास निष्प्रभावी ठरले. त्यामुळे अनेक बाबतीत मौद्रिक धोरण राजकोषीय धोरणापेक्षा सरस अथवा श्रेष्ठ ठरलेले आहे. त्यांच्या मते, राजकोषीय धोरणातील साधनांचा वापर करण्यापेक्षा मौद्रिक धोरणातील तुटीच्या अर्थभरण्याद्वारे पैसा निर्माण करून तिचीच तुट भरून काढणे अधिक महत्वाचे साधन आहे असा मौद्रिक अथवा पैसाविषयक सिद्धांत मुद्रावाद्यांनी मांडला आहे.

चलनविषयक धोरण पैशाचा पूरवठा मर्यादीत ठेऊन महागाईवर प्रभावी उपाययोजना करू शकते. कारण, पैसा हा दीर्घकाळात मूलतः तटस्थ असतो. त्यामुळे व्याजाचा दर स्थिर राखला जाऊन अर्थव्यवस्थेचे वास्तविक

संतुलन टिकून राहते. पैसावाद्यांच्या मते, पैसा हा बाह्य घटक असल्यामुळे पैसा केवळ प्रासंगिक कार्य करतो व असंतुलीत परिस्थिती सुधारण्याचे कार्य करतो म्हणून पैसा ही बाब विशिष्ट/ महत्वाची आहे.

५.६.२ पैसा ही बाब महत्वाची नाही (Money Doesn't Matter) :-

केन्सवाद्यांच्या मते, अर्थव्यवस्थेत पैसा महत्वाचा नसतो. विनिमय व्यवहार करण्यात पैसा एक माध्यम म्हणून कार्य करतो. म्हणून पैसा हे साध्य नसून साधन आहे. मुद्रा स्वतः काहीही निर्माण करू शकत नसली तरी, उत्पादन निर्मितीवर प्रभाव मात्र टाकते. मुद्रा म्हणजे उत्पादनाची शक्ती होय. केन्सच्या मते, मुद्रा ही रोख संपत्ती असून इतर वस्तूप्रमाणे तिलाही स्वतंत्र अस्तित्व आहे.

केन्सच्या मते, मुद्रा हा सक्रिय घटक असून अर्थव्यवस्थेत अस्थैर्य निर्माण करण्याचे कार्य करतो. पैसा हा केवळ विनिमय माध्यमाचेच कार्य करित नाही तर, उपभोग, उत्पादन, विनिमय व वितरण या परस्पर संबंधीत आर्थिक क्रियांवर आपल्या क्षमतेनुसार प्रभाव टाकतो. पैशाच्या परिमाणात बदल झाल्यास त्याचा उत्पन्न, उत्पादन व रोजगारावर परिणाम झाल्याशिवाय राहत नाही. चांडलर यांच्या मते, पैसा ही अनुत्पादक वस्तू आहे. कारण, पैसा स्वतः उपयोगी वस्तू व सेवा निर्माण करू शकत नाही. परंतू, पैशामध्ये अप्रत्यक्ष अशी खुप मोठी उत्पादकता असते. कारण, पैशामध्ये विशेषीकरण व विनिमय या बाबी सुलभ पार पाडण्याची क्षमता असते.

५.६.३ मौद्रिक धोरणाची व वित्तीय धोरणाची सापेक्ष परिणामकारकता (Relative Effectiveness of Monetary and Fiscal Policies) :-

कोणत्याही देशाच्या सरकारला आर्थिक विकास घडवून आणण्यासाठी धोरणे आखावी लागतात व त्यांची अंमलबजावणी करण्यासाठी मौद्रिक व वित्तीय धोरणाच्या साधनांचा वापर करावा लागतो. एखाद्या राष्ट्राच्या सरकारची आर्थिक धोरणे कधीही कायम राहत नाहीत. तर, काळानुसार त्यात बदल करावे लागतात.

१. मौद्रिक धोरण (Monitory Policy) :-

देशाच्या मध्यवर्ती बँकेमार्फत मौद्रिक धोरण ठरविले व राबविले जाते. अर्थव्यवस्थेतील पैशाच्या पूरवट्यात समतोल प्रस्थापित करणे म्हणजे मौद्रिक धोरण होय. म्हणजेच व्यक्तींच्या खरेदी शक्तीवरून पैशाच्या पूरवट्याचे नियोजन करणे म्हणजे मौद्रिक धोरण होय.

दुसऱ्या शब्दात मौद्रिक धोरण म्हणजे आर्थिक उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी मध्यवर्ती बँकेने पैशाच्या पूरवट्यात बदल करण्याचे धोरण होय.

त्याचप्रमाणे सरकारने सार्वजनिक खर्चात व कर उत्पन्नात योग्य तो बदल करून आर्थिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी आखलेले धोरण म्हणजे वित्तीय धोरण होय. यालाच राजकोषीय धोरण असेही म्हणतात.

अर्थव्यवस्थेत आवश्यक ते बदल अथवा उद्दिष्टे गाठण्यासाठी वित्तीय धोरणाचा म्हणजेच कर आकारणी व सार्वजनिक खर्च यामध्ये बदल करण्याचे धोरण स्विकारले जाते तसेच पैशाचा पूरवटा बदलून व व्याजदरात बदल करून आवश्यक ते बदल करून उद्दिष्टे साध्य करता येतात. यासाठी मौद्रिक धोरण स्विकारावे की वित्तीय धोरण ? या करिता मौद्रिक व वित्तीय धोरणाची सापेक्ष परिणामकारकता अभ्यासणे आवश्यक ठरते.

■ मौद्रिक धोरणाची उद्दिष्टे :-

१. किंमत स्थैर्य राखणे

२. पूर्ण रोजगार निर्माण करणे
३. विनिमय दरात स्थैर्य राखणे
४. आर्थिक विकास घडवून आणणे
५. आर्थिक स्थैर्य निर्माण करणे

मौद्रिक धोरणाच्या व आर्थिक धोरणाच्या उद्दिष्टांमध्ये फारसा फरक नसतो तसेच देशाच्या मौद्रिक धोरणाच्या उद्दिष्टांमध्ये समानता असेलच असे नाही.

■ **मौद्रिक धोरणाची साधने :-**

अ) पतनियंत्रणाची साधने

१. संख्यात्मक पतनियंत्रण
 - i. बँक दर
 - ii. खुल्या बाजारातील व्यवहार
- iii. रोख राखीव निधी
 २. गुणात्मक पतनियंत्रण
 - i. तारण व कर्ज यामधील गाला ठरविणे
 - ii. उपभोग कर्जावर बंधन
 - iii. आदेशामार्फत नियंत्रण
 - iv. पतवाटपावर नियंत्रण
 - v. प्रत्यक्ष कारवाई
 - vi. नैतिक आवाहन
- vii. प्रसिद्धी

ब) पतविस्तार

१. पतपैशाचा पूरवठा
२. पतपैशाची मागणी

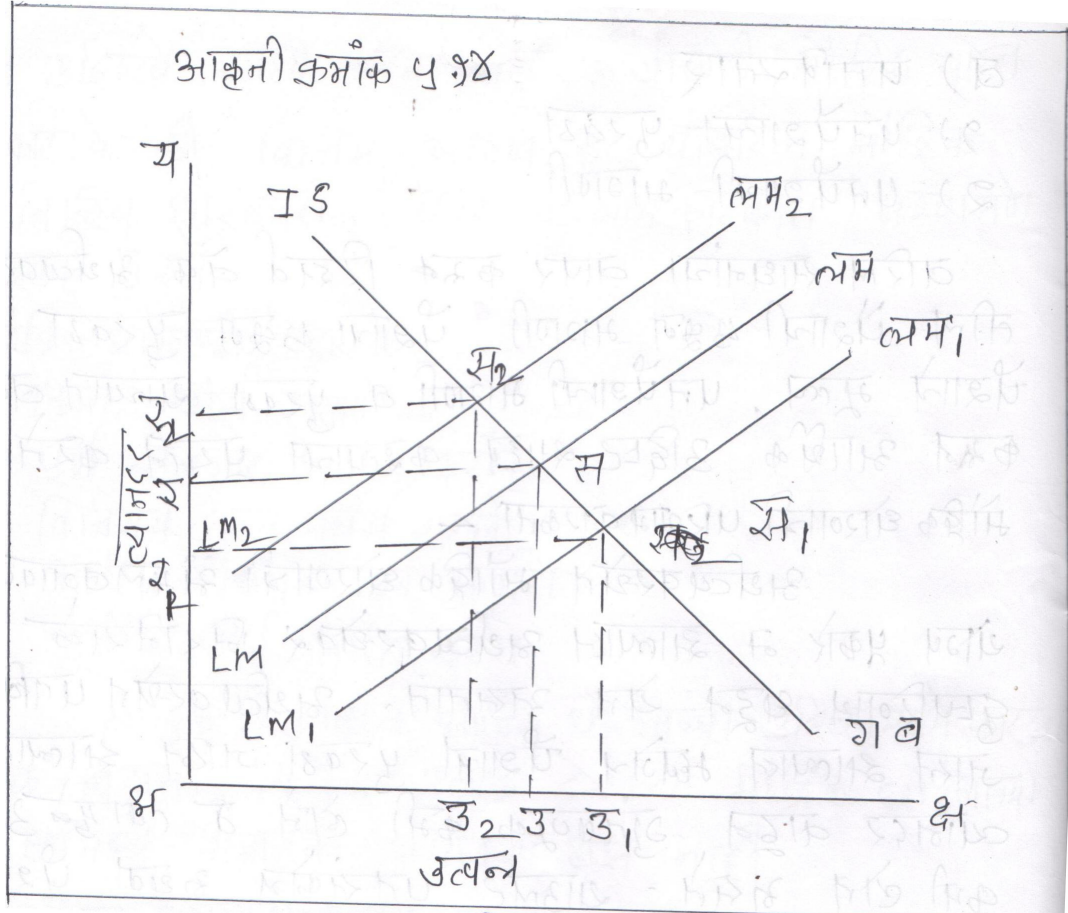
वरील साधनांचा वापर करून रिझर्व्ह बँक अर्थव्यवस्थेतील पैशाची एकूण मागणी,

पैशाचा एकूण पूरवठा, पैशाचे मूल्य, पतपैशाची मागणी व पूरवठा यांच्यात बदल करून आर्थिक उद्दिष्ट साध्य करण्याचा प्रयत्न करते.

■ **मौद्रिक धोरणाची परिणामकारकता :-**

अर्थव्यवस्थेत मौद्रिक धोरणाची अंमलबजावणी योग्य प्रकारे न झाल्यास अर्थव्यवस्थेवर निरनिराळे दुष्परिणाम घडून येत असतात. अर्थव्यवस्थेत पतविस्तार जास्त झाल्यास म्हणजेच पैशाचा पूरवठा जास्त झाल्यास व्याजदर वाढून गुंतवणूक कमी होते व त्यामुळे उत्पन्न कमी होत असते. याउलट पतसंकोच अथवा पैशाचा पूरवठा कमी झाल्यास व्याजदर कमी होऊन उत्पन्न वाढते मौद्रिक धोरणाच्या साधनाचे यश अर्थव्यवस्थेच्या लवचिकतेवर अवलंबून असते म्हणजेच अर्थव्यवस्थेतील मागणी, पूरवठा, गुंतवणूक हे घटक जेवढे लवचिक असतील तेवढ्या प्रमाणात या साधनाला यश प्राप्त होते. याउलट परिस्थितीत धोरणाला यश मिळत नाही. त्याचप्रमाणे ही साधने कधी कसे व किती प्रमाणात वापरली जातात यावरही त्यांचे यशही अवलंबून असते.

मौद्रिक धोरणाची परिणामकारकता आकृती क्रमांक ५.१४ मध्ये IS व LM वक्राद्वारे स्पष्ट केलेली आहे.

आकृती क्रमांक ५.१४ मध्ये वास्तव क्षेत्रात अथवा बचत-गुंतवणूकीत कोणताही बदल न करता मौद्रिक धोरणाची परिणामकारकता LM वक्रावरून आडव्या 'अक्ष' अक्षावर व्याजदर व आडव्या 'अक्ष' अक्षावर उत्पन्न दर्शविलेले आहे. ल म (LM) हा पैशाच्या मागणी पूरवठ्याचा मुळ वक्र आहे. हा वक्र 'ग ब' (IS) या वक्राला 'स' बिंदूत छेदतो. या बिंदूला 'अ र' हा संतुलीत व्याजदर आहे व 'अ उ' एवढे उत्पन्न निश्चित होते. मौद्रिक धोरणाच्या साधनांचा उपयोग करून पैशाच्या पूरवठ्यात वाढ केल्यास (LM₁) लम₁ हा नविन वक्र तयार होतो व स₁ या नविन बिंदूला अ र इतका व्याजदर घटतो व अ उ वरून अ उ₁ पर्यंत उत्पन्न वाढते. याउलट पैशाच्या पूरवठ्यात घट केल्यास पैशाचा मागणी पूरवठा वक्र लम₂ (LM₂) तयार होतो. परिणामतः व्याजदर वाढतो व उत्पन्न अउ₂ पर्यंत घटते. अशाप्रकारे LM वक्राद्वारे मौद्रिक धोरणाची परिणामकारकता स्पष्ट होते.

२. वित्तीय धोरण (Fiscal Policy) :-

वित्तीय धोरणाला राजकोषीय धोरण असेही म्हणतात. सरकारमार्फत राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ करण्यासाठी कर, खर्च व अंदाजपत्रक या साधनांचे नियोजन केले जाते या धोरणाला वित्तीय धोरण असे म्हणतात. म्हणजेच सरकारच्या उत्पन्नात व खर्चात बदल करण्यासाठी ज्या उपाययोजना केल्या जातात त्याला वित्तीय / राजकोषीय धोरण असे म्हणतात.

■ वित्तीय धोरणाची उद्दिष्टे :-

१. रोजगाराच्या संधी वाढविणे
२. आर्थिक विकास
३. आर्थिक समानता
४. आर्थिक स्थैर्य

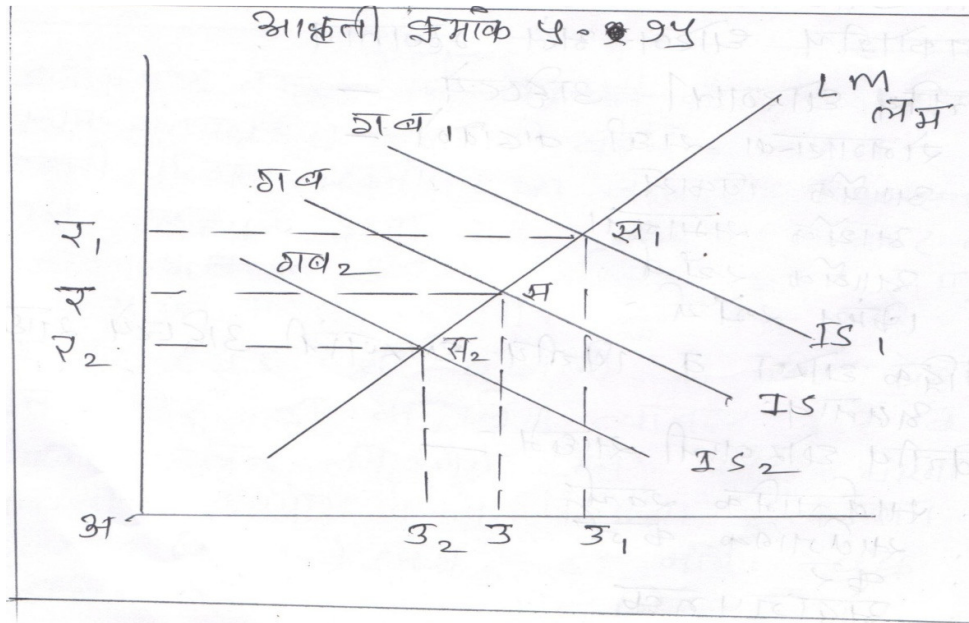
५. किंमत स्थैर्य

मौद्रिक धोरण व वित्तीय धोरणांची उद्दिष्टे साधारणतः एकच असतात.

■ वित्तीय धोरणाची साधने :-

१. सार्वजनिक खर्च
२. सार्वजनिक कर्ज
३. कर
४. अंदाजपत्रक

वित्तीय धोरणाच्या साधनांचा वापर करून सरकार आर्थिक उद्दिष्टे साध्य करण्याचा प्रयत्न करत असते. या साधनांचा परिणाम अर्थव्यवस्थेवर होत असतो. पैशाचा पूरवठा कायम राहून सार्वजनिक खर्चात वाढ केल्यास व लोकांना करात सवलत दिल्यास राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ घडून येते. परिणामतः व्याजाच्या दरात वाढ होते व बचतीचे प्रमाण देखील वाढते LM वक्रात अथवा पैशाच्या मागणी पूरवठ्यात बदल न करता बचत-गुंतवणूकीत बदल होतो व IS वक्र बदलतो. याउलट सरकारने खर्च कमी केला आणि करांचे प्रमाण वाढविले तर व्याजदर कमी तर होतोच परंतु, उत्पन्नही कमी होते. वित्तीय धोरणाची परिणामकारकता आकृती क्रमांक ५.१५ मध्ये दर्शविलेली आहे.

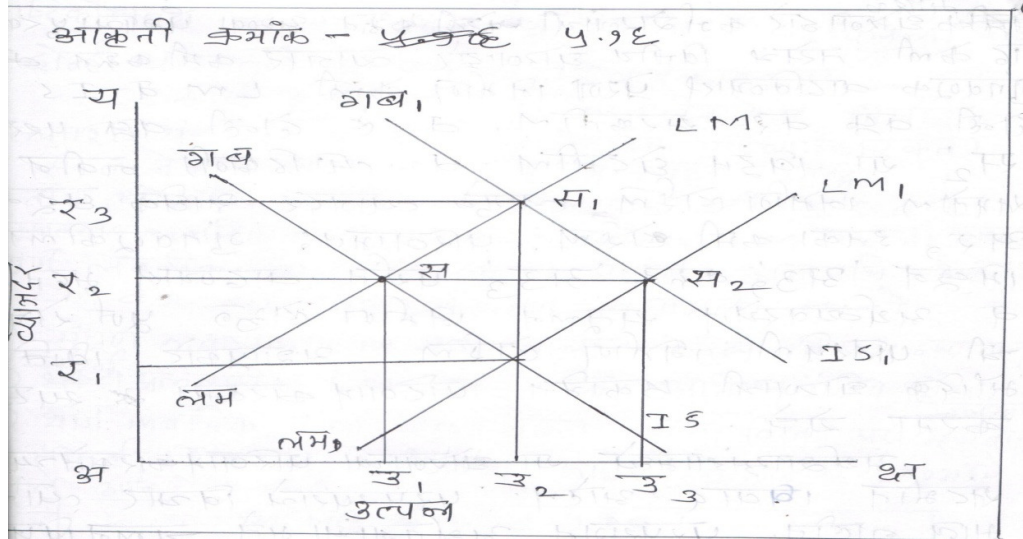
आकृती क्रमांक ५.१५ वरून वित्तीय धोरणाची परिणामकारकता स्पष्ट करता येते. LM वक्रात बदल न करता राजकोषीय धोरणाच्या साधनांद्वारे बचत-गुंतवणूकीत बदल झाल्यामुळे IS वक्र स्थलांतरीत होतात व त्यामुळे व्याजदर व उत्पन्नावर परिणाम झालेला दिसून येतो.

(IS) 'गब' या मुळ वक्राच्या (LM) लम वक्राशी समतोल 'स' बिंदूत होतो. या ठिकाणी 'अर' व्याजदर व 'अउ' उत्पन्न निश्चित होते. या ठिकाणी 'अर' व्याजदर व 'अउ' उत्पन्न निश्चित होते. वित्तीय धोरणाच्या पूर्ततेसाठी सरकारने करांचे दर कमी केले अथवा सार्वजनिक खर्चात वाढ करण्याचे ठरविले तर, IS वक्र वरच्या बाजूला IS₁ (गब१) स्थलांतरीत होतो. त्यामुळे उत्पन्न पातळीत देखील अउ वरून अउ१ पर्यंत वाढ होते. याउलट सार्वजनिक खर्च कमी केला आणि कर दर वाढविला तर, IS वक्र IS₂ असा स्थलांतरीत होतो. क उत्पन्न अउ१ वरून अउ२ असे कमी होते.

■ मौद्रिक व वित्तीय धोरणांचा एकत्रित परिणाम :-

मौद्रिक धोरण व वित्तीय धोरण या दोघांची एकाच वेळेस अंमलबजावणी केल्यास म्हणजेच पैशाची मागणी व पूरवठा वाढविणाऱ्या साधनांचा त्याचबरोबर सार्वजनिक खर्च, कर, अंदाजपत्रक या साधनांचा एकत्रित वापर केल्यास अर्थव्यवस्थेवर वेगवेगळे परिणाम दिसून येतात. मौद्रिक धोरणानुसार आर्थिक उद्दिष्ट्ये गाठावयाची असल्यास पैशाच्या पूरवठ्यात वाढ - घट केली जाते. त्यामुळे फक्त LM वक्राचे डाव्या अथवा उजव्या बाजूला स्थलांतर होत असते. याउलट वित्तीय धोरणाच्या कर, कर्ज, खर्च व अंदाजपत्रक या वास्तव साधनांमध्ये बदल केल्यास बचत व गुंतवणूकीमध्ये म्हणजेच IS वक्रात बदल होत असतो. चलनविषयक / मौद्रिक धोरणाच्या साधनांचा परिणाम अथवा फल IS वक्र दर्शवितो अथवा IS वक्रावर होतो. तर वित्तीय धोरणाच्या / राजकोषीय धोरणाच्या साधनांचा परिणाम LM फलावर होतो. LM फल हे IS वक्रावर म्हणजेच उजव्या बाजूला जास्त लवचिक असेल. वित्तीय धोरणांचा परिणाम/प्रभाव जास्त असतो या परिस्थितीत LM वक्र वर म्हणजेच उजव्या बाजूला सरकेल. परिणामतः अर्थव्यवस्थेच्या उत्पन्नात याउलट IS फल हे LM फलापेक्षा जास्त लवचिक असेल तर, पैसाविषयक धोरणाचा परिणाम अधिक दिसून येतो. या परिस्थितीत IS वक्र उजवीकडे सरकतो. परिणामतः अर्थव्यवस्थेच्या उत्पन्नात होणारी वाढ व्याजदरातील वाढीपेक्षा कमी असते.

मौद्रिक / चलनविषयक आणि वित्तीय / राजकोषीय धोरणांची एकत्रित परिणामकारकता आकृती क्रमांक ५.१६ मध्ये LM व IS वक्रांच्या सहाय्याने स्पष्ट करता येते.

आकृती क्र. ५.१६ मध्ये दोन्ही धोरणांची (वित्तीय व मौद्रिक) एकत्रित परिणामकारकता दर्शविलेली आहे. या आकृतीत मुळ IS व मुळ LM वक्र परस्परांना 'स' बिंदूत छेदतात. त्यामुळे येथे 'अउ१' या उत्पन्न पातळीला अर्थव्यवस्था संतुलीत आहे. या ठिकाणी 'अर२' हा संतुलीत व्याजदर आहे. सरकारने सार्वजनिक खर्चात वाढ व करात घट केल्यास IS वक्र वर सरकून IS₁ होतो व स_१ बिंदूत संतुलन होऊन व्याजदर वाढून र_३ होतो व उत्पन्न अउ१ वरून वाढून अउ२ होते. या ठिकाणी व्याजदर वाढीच्या दरापेक्षा उत्पन्न वाढीचा दर कमी आहे. अशा परिस्थितीत सरकारने मौद्रिक धोरणाद्वारे कर्जरोख्याची खरेदी करून अथवा पैशाच्या पूरवठ्यात वाढ केली तसेच वित्तीय धोरणाद्वारे व्याजदर कमी करून गुंतवणूक वाढविण्यास प्रेरणा निर्मित केली. LM व IS हे दोन्ही वक्र वर सरकतील व हे दोन्ही वक्र परस्परांना 'स२' या बिंदूत छेदतील व त्याठिकाणी नवीन समतोल निर्माण होईल. त्यामुळे व्याजदर अधिक घटून अर३ इतका कमी होईल. परिणामतः गुंतवणूकीला चालना मिळून 'अउ१' वरून 'अउ३' पर्यंत वाढण्यास मदत होईल व

अर्थव्यवस्थेत संतुलन निर्माण होऊन पूर्ण रोजगाराची परिस्थिती निर्माण होईल. अशाप्रकारे वित्तीय व मौद्रिक धोरणाची एकत्रित परिणामकारकता स्पष्ट करता येते.

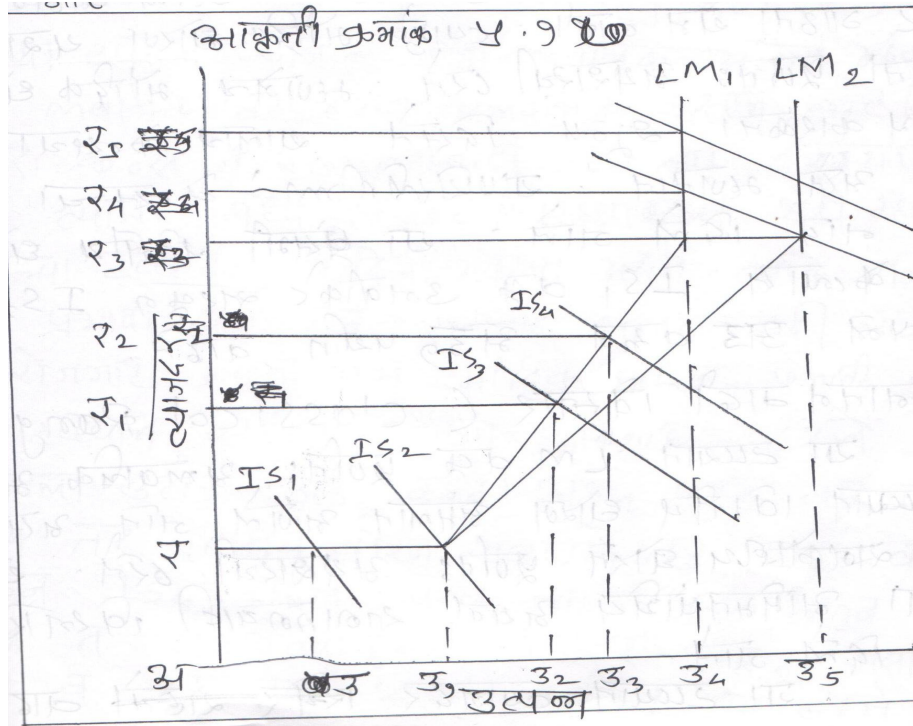
अर्थशास्त्रज्ञांमध्ये या धोरणाच्या परिणामकारकतेच्या संदर्भात विवाद आहेत. परस्परांचे विचार त्यांना मान्य नाहीत. परंपरागत अर्थतज्ज्ञांच्या मते, चलनविषयक धोरणाची साधने महत्वाची आहेत. कारण, त्यांचे अर्थव्यवस्थेवर चांगले प्रभाव पडतात. याउलट केन्स व त्याच्या समर्थकांच्या मते, वित्तीय/राजकोषीय धोरणाची साधने महत्वाची असून ते अधिक प्रभावी आहेत. परंतु, अनेक अर्थतज्ज्ञांनी ही धोरणे परस्परांना पूरक असे कार्य करतात असे स्पष्ट केले. या अर्थतज्ज्ञांच्या मते, या साधनांचा स्वतंत्रपणे वापर करण्याऐवजी एकत्र अंमलबजावणी केल्यास अर्थव्यवस्थेवर त्याची प्रभावी परिणामकारकता दिसून येईल.

म्हणून या दोन्ही धोरणांची परिणामकारकता सनातनवादी, केन्स व आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांनी त्यांच्या दृष्टिकोनातून आकृती क्रमांक ५.११ मध्ये दर्शविलेली आहे.

■ दोन्ही धोरणांची तौलनिक परिणामकारकता :-

IS आणि LM फलाच्या लवचिकतेचा विचार केल्याशिवाय या धोरणांची तौलनिक परिणामकारकता या संकल्पनेचा बोध होऊ शकत नाही. मौद्रिक व वित्तीय धोरणांची परिणामकारकता ही IS व LM वक्राच्या लवचिकतेवर अवलंबून असते. LM वक्राचा आकार संपूर्ण लवचिक, थोडा लवचिक व संपूर्ण लवचिक असतो. हा LM वक्र या तीन विभागात विभागला जातो.

१. संपूर्ण लवचिक LM वक्र यालाच केन्स विस्तार म्हणतात.
 २. संपूर्ण अलवचिक LM वक्र यालाच अभिमतपंथीय विस्तार म्हणतात.
 ३. थोडा लवचिक LM वक्र याला मध्य विस्तार असे म्हणतात.
- या तिनही विस्ताराचे स्पष्टीकरण आकृती क्रमांक ५.१७ मध्ये केलेले आहे.

आकृती क्रमांक ५.१७ मध्ये केन्स विस्तार, सनातनवादी विस्तार व मध्य विस्तार LM वक्रावर दर्शविलेले आहेत. त्याद्वारे LM वक्राची लवचिकता व दोन्ही धोरणांची परिणामकारकता दर्शविलेली आहे.

■ तिनही विस्ताराचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे :-

१. केन्स विस्तार (Keynesian Range) :-

या टप्प्यात चलनविषयक धोरण अंमलात आणले जात असते. केन्सच्या मते, हे धोरण अयशस्वी ठरते. म्हणून याठिकाणी वित्तीय धोरण अंमलात आणावे लागते. सुरुवातीला व्याजदर किमान असल्यामुळे LM वक्र संपूर्णपणे लवचिक असतो. समजा, अर्थव्यवस्थेत अउ उत्पन्नाची पातळी असून 'अर' हा न्युनतम व्याजदर आहे. मुद्रा धोरणाद्वारे LM वरून LM_1 असा बदल केला तरी, व्याजदर तेवढाच राहतो. त्यामुळे गुंतवणूक व उत्पन्न वाढविण्याचे उद्दिष्ट गाठता येत नाही. त्यामुळे मौद्रिक धोरण यशस्वी न ठरता पूर्णतः अयशस्वी ठरते. म्हणजेच मौद्रिक धोरणाची परिणामकारकता शून्य दिसते. यालाच केन्सचा रोखतेचा सापळा असे म्हणतात. या परिस्थितीला केन्सचा विस्तार असे नाव दिले जाते. या प्रसंगी वित्तीय धोरणाचा वापर केल्यास IS_1 वक्र उजवीकडे सरकून IS_2 होतो. व उत्पन्न अउ वरून अउ१ पर्यंत वाढते.

२. सनातनवादी विस्तार (Classical Range) :-

या टप्प्यात LM वक्र पूर्णतः अलवचिक असतो. या टप्प्यात वित्तीय धोरण अंमलात आणले जात असते. या टप्प्यात राजकोषीय धोरण पूर्णतः अयशस्वी ठरते. या टप्प्याला अभिमतपंथीय अथवा सनातनवादी विस्तार असे नाव दिले जाते.

या टप्प्यात व्याजदर वाढलेला असतो. या परिस्थितीत नागरिक रोखे बाळगणे पसंत करतात. त्यामुळे रोख पैशाची मागणी शून्य असते. राजकोषीय धोरणामुळे व्याजदर अर४ वरून अर५ पर्यंत वाढतो. कारण, IS_5 वरून IS_6 हा वक्र वर सरकतो. परंतू, उत्पन्न वाढीचे उद्दिष्ट साध्य होत नाही. म्हणजेच उत्पन्न अउ४ एवढेच राहते. अशापरिस्थितीत वित्तीय धोरणाऐवजी मौद्रिक धोरण राबविणे आवश्यक ठरते. म्हणून LM_1 वक्राऐवजी LM_2 वक्र केल्यास म्हणजे पैशाचा पूरवठा वाढविल्यास 'अर३' हा व्याजदर निश्चित होऊन उत्पन्न 'अउ४' वरून 'अउ५' पर्यंत वाढते. म्हणजेच बचत-गुंतवणूक न वाढविता पैशाचा पूरवठा वाढविल्यास परिणामकारकता वाढते. या टप्प्यात वित्तीय धोरणाची परिणामकारकता शून्य असते.

३. मध्यावस्था (Intermediary Range) :-

या टप्प्यात व्याजदर थोडा लवचिक असतो. म्हणजेच पूर्णतः लवचिक व पूर्णतः अलवचिक असत नाही. हा व्याजदर केन्स व सनातनवादी टप्प्याच्या दरम्यान असतो. म्हणून त्याला मध्यविस्तार / मध्यावस्था असे म्हणतात. केन्सच्या टप्प्यात मंदीची अवस्था असते. त्यात राजकोषीय धोरण प्रभावी ठरते. तर, सनातनवादी टप्प्यात पूर्ण रोजगार संमिश्र धोरण आवश्यक ठरते. सरकारला उत्पन्न अउ२ वरून अउ४ पर्यंत वाढवायचे असेल तर, वित्तीय धोरण राबविले तर, IS_3 वक्र वर सरकून IS_4 होईल. परंतू, याला पूरक म्हणून मौद्रिक धोरण न राबविल्यामुळे व्याजदर अर२ असा निश्चित होतो व उत्पन्नात अउ३ पर्यंतच वाढ होते. म्हणजेच वित्तीय धोरण पूर्णपणे यशस्वी न ठरता अंशतः यशस्वी होते. याउलट सरकारने फक्त मौद्रिक धोरण राबविले तर, IS_3 हाच वक्र राहून LM_1 वक्र LM_2 होईल आणि फक्त अउ३ पर्यंतच वाढेल म्हणजेच मौद्रिक धोरण अंशतः यशस्वी ठरेल.

म्हणजेच दोन्ही धोरणांचा एकत्रित उपयोग करून राबवणूक केली तर, IS वक्र व LM वक्र बदलून उत्पन्न वाढीचे उद्दिष्ट साध्य होईल. राजकोषीय धोरणामुळे IS_3 वक्र IS_4 होईल व मौद्रिक धोरणामुळे LM_1 वक्र LM_2 होईल व उत्पन्न अउ३ वरून अउ४ पर्यंत वाढविता येईल.

या विश्लेषणावरून स्पष्ट होते की, मौद्रिक व वित्तीय धोरणाच्या साधनांचा एकत्रित वापर करावा लागतो. त्यामुळे त्याची परिणामकारकता अधिक वाढते व अर्थव्यवस्था संतुलनात आणता येते. अर्थव्यवस्थेत मंदी व तेजी/पूर्ण रोजगार या अवस्था राहत नाहीत.

५.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न :-

खालील प्रश्नांची उत्तरे दोन वाक्यात लिहा :

१. संचारण यंत्रणा (Transmission Mechanism) म्हणजे काय ?
२. वस्तुबाजार म्हणजे काय ?
३. मुद्राबाजार म्हणजे काय?
४. IS-LM वक्राचा अर्थ सांगा.
५. अर्थव्यवस्थेचे संतुलन म्हणजे काय ?
६. मुद्रावाद म्हणजे काय ?
७. मागणी व पुरवठा वाढ (Demand Shocks & Supply Shocks) म्हणजे काय ?
८. स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न (GDP) व किंमत पातळी (Price Level) या संकल्पना स्पष्ट करा.

थोडक्यात टिपा लिहा :

१. संचारण यंत्रणा
२. IS-LM वक्रातील बदलाची कारणे
३. वास्तव क्षेत्राचे संतुलन
४. मुद्रा क्षेत्रातील संतुलन
५. स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाचे निर्धारक घटक
६. किंमत पातळीवर प्रभाव पाडणारे घटक
७. पैसा महत्वाचा आहे की नाही ?

दीर्घोत्तरी प्रश्नांची उत्तरे लिहा :

१. IS-LM प्रतिमान स्पष्ट करा ?
 २. मुद्रावादी विरुद्ध केन्सवादी विचारसरणी स्पष्ट करा.
 ३. अल्पकाल व दीर्घकाळातील स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन (GDP) व किंमत पातळीचे निर्धारण स्पष्ट करा.
 ४. मौद्रिक व वित्तीय धोरणाची सापेक्ष परिणामकारकता स्पष्ट करा.
 ५. समग्र मागणी व समग्र पुरवठा वक्राच्या सहाय्याने अर्थव्यवस्थेचे संतुलन स्पष्ट करा.
-

५.४ सारांश :-

अर्थव्यवस्थेत पैशाच्या मागणी पूरवठ्यामुळे उत्पादन, वस्तू व सेवांच्या क्षेत्रात म्हणजेच बचत-गुंतवणूकीत बदल होतो व अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक घटकांमध्ये अथवा क्रियांमध्ये बदल घडून येतो यालाच मौद्रिक स्थलांतर अथवा पैशांची रूपांतर यंत्रणा असे म्हणतात.

पैशाच्या पूरवठ्यामुळे समग्र मागणी आज किंमतपातळी यांच्यात प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष बदल होतात व अर्थव्यवस्थेत समृद्धी निर्माण होते. १९३० च्या आर्थिक महामंदीवर सनातनवादी / परंपरागत / अभिमत तज्ज्ञांची विचारसरणी उपाययोजना करण्यास असमर्थ ठरली. १९६० नंतर केन्स यांची प्रभावी मागणीचे तत्व बदत-गुंतवणूक, व्याजदर विश्लेषण ही असमर्थ ठरले. म्हणून सनातनवादी व केन्स यांच्या सिद्धांताचे एकत्रीकरण करून प्रा. हिक्स व हॅन्सन या अर्थतज्ज्ञांनी IS-LM प्रतिमान मांडले. या प्रतिमानालाच वस्तूबाजार व मुद्रा क्षेत्रातील संतूलन प्रतिमान असे नाव दिले जाते.

IS वक्रात/बचत-गुंतवणूकीत व्याजदरातील बदल करून गुंतवणूकीतील बदल व राष्ट्रीय उत्पन्नातील बदलामुळे बदल होतात. तर, LM वक्रात पैशाचा पूरवठा, पैशाची मागणी, व्याजदर घटकांमुळे बदल घडून येतात व त्यांचे स्थलांतर होते. समग्र मागणी ही वस्तू व सेवांवरील एकूण खर्चाइतकी असते. समग्र मागणी म्हणजे विशिष्ट काळात अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रे स्वच्छेने खर्च करण्यास असलेली एकूण रक्कम अथवा किंमत होय. समग्र मागणी प्रभावित करणारे घटक म्हणजे उपयोग, भांडवली खर्च, सार्वजनिक खर्च, किंमत पातळी होय.

समग्र पूरवठा हा देशातील सर्व उत्पादकांनी विक्रीसाठी आणलेल्या उत्पादनांची बेरीज असतो. समग्र पूरवठा म्हणजे देशातील उत्पादकांनी एखाद्या विशिष्ट वर्षात वस्तू व सेवांचे केलेले उत्पादन होय अथवा विक्री केलेल्या उत्पादनाचे मूल्य होय. समग्र पूरवठा हा उत्पादन क्षमता, खर्चाची पातळी, तंत्रज्ञान इ. घटकांवर अवलंबून असतो.

अर्थव्यवस्थेचे संतूलन ज्याठिकाणी समग्र मागणी समग्र पूरवठ्याबरोबर असते तेथे होतो. याठिकाणी एकूण उत्पादन व किंमत पातळी निश्चित होते. त्याच ठिकाणी नागरिक आणि उत्पादक यांना समाधान प्राप्त होते.

विशिष्ट कालावधीत देशाच्या भौगोलीक हद्दीत सर्व उत्पादक घटकांनी उत्पादित केलेल्या वस्तू व सेवांचे पैशातील एकूण मूल्याला स्थूल देशांतर्गत उत्पादन/उत्पन्न (GDP) असे संबोधतात. GDP ही संकल्पना देशाचा आर्थिक विकास मोजण्यासाठीची महत्वाची संकल्पना आहे. उत्पादन घटकांची उपलब्धता, रोजगाराचे प्रमाण, किंमतपातळी व प्रभावी मागणी हे GDP चे निर्धारक घटक आहेत. या घटकांमध्ये वाढ झाल्यास GDP त वाढ होते. उलट परिस्थितीत घट होते.

सर्वसामान्य किंमतपातळी हा मौद्रिक क्षेत्रातील आवश्यक घटक आहे. माफक प्रमाणात किंमतपातळीत होणारी वाढ ही देशाचा आर्थिक विकासासाठी आवश्यक असते. ही किंमतपातळी जास्त प्रमाणात वाढल्यास अर्थव्यवस्थेवर विपरीत परिणाम होतात.

किंमतपातळी पैशाचा पूरवठा शासकीय खर्चात व गुंतवणूकीत वाढ, निर्यातीत वाढ व इतर अमौद्रिक घटकातील वाढीमुळे प्रभावित होत असते.

मौद्रिक व अमौद्रिक घटकांमुळे समग्र मागणी व समग्र पूरवठ्यात बदल होत असतात. (Demand Shocks & Supply Shocks) कोणत्याही कारणांनी मागणी व पूरवठ्यात बदल होत असल्यास त्यांना मागणीत बदल/वाढ (Demand Shocks) व पूरवठ्यात वाढ/बदल (Supply Shocks) असे म्हणतात.

सप्लाय शॉक्स तंत्रज्ञानाची स्थिती, उत्पादन घटकांची उपलब्धता व त्यांच्या किंमती, व्याजदर व वेतनदर मंदीयुक्त चलनवाढ यामुळे बसतो. तर, डिमांड शॉक्स उपभोग, गुंतवणूक, सार्वजनिक खर्च व निव्वळ निर्यातीवरील खर्चात वाढ झाल्यामुळे बसतो.

मुद्रावाद/पैसावाद ही एक चळवळ आहे जी केन्सप्रणित अर्थशास्त्र व केन्सच्या अनुयायांच्या आर्थिक विचारांविरुद्ध कार्य करते. हाच 'शिकागो संप्रदाय' आहे. मुद्रावाद अथवा शिकागो संप्रदायाचा नेता मिल्टन फ्रिडमन आहे. या संप्रदायात मिल्टन फ्रिडमन, डॉन पॅटीनकिन मिसलसन, के. कार्लसन बामोल, जे जॉर्डन, कार्ल ब्रूनर व टोबीन हे प्रतिनिधी आहेत.

मुद्रावाद व केन्सवाद यांच्यात अनेक बाबतीत विवाद आहेत. ते मुद्दे म्हणजे शासकीय हस्तक्षेप, कोणते धोरण अवलंबावे, पैशाचा भ्रमणवेग, मागणीचे निर्धारक घटक इत्यादी आहेत. मुद्रावाद्यांच्या मते, पैसा ही बाब महत्वाची आहे. कारण, अर्थव्यवस्थेतील सर्व आर्थिक व्यवहार पैशावर अवलंबून असतात. दीर्घकाळात भांडवलाच्या साठ्यावर व भांडवल निर्मितीवर पैशाच्या पूरवठ्याचा परिणाम होत असतो. पैसा व उत्पन्न यांच्यात प्रत्यक्ष संबंध असते. पैशामुळे संपत्ती साठविता येते. त्यामुळे पैसा ही बाब महत्वाची असते.

तर, केन्सवाद्यांच्या मते, पैसा महत्वाचा नसतो. पैसा फक्त वस्तू मिळविण्याचे साधन आहे. पैसा स्वतः काहीही निर्माण करू शकत नाही. तो अर्थव्यवस्थेत अस्थैर्य निर्माण करतो.

मौद्रिक व वित्तीय धोरणाच्या साधनांचा अर्थव्यवस्थेवर परिणाम होत असतो. या दोन्हींचे अर्थव्यवस्थेवर वेगवेगळे परिणाम होत असतात. परंतू, अनेक अर्थतज्ज्ञांच्या मते, या दोन्हींचा एकत्रित परिणाम होत असतो. मौद्रिक धोरणात बँकदर, खुल्या बाजारातील व्यवहार व रोख राखीव निधी या संख्यात्मक साधनांचा वापर केला जातो. तर उपभोग कर्जावर बंधने, तारण व कर्ज यात अंतर ठेवते. आदेशामार्फत पतनियंत्रण, प्रत्यक्ष कारवाई, नैतिक आवाहन, प्रसिद्धी या गुणात्मक पत्रनियंत्रणाच्या साधनांचा वापर केला जातो.

वित्तीय धोरणात सार्वजनिक खर्च, कर्ज, कर व अंदाजपत्रक या साधनांचा समावेश असतो.

५.५ पारिभाषिक शब्द :-

१. संचारण यंत्रणा - या यंत्रणेलाच वहन यंत्रणा, स्थलंतर यंत्रणा (Transmission Mechanism) असे म्हणता येईल. याचा अर्थ म्हणजे पैशाच्या पूरवठ्यात बदल झाल्यास उत्पादन क्षेत्रातून वास्तव क्षेत्रत होत जाणारा बदल दर्शविणारी यंत्रणा होय.
 २. वस्तू बाजार - यालाच वास्तव क्षेत्र असेही म्हणतात. या बाजारात बचत-गुंतवणूक होऊन वस्तू व सेवांचे उत्पादन होत असते.
 ३. वस्तू बाजार संतूलन - वस्तू बाजाराचे संतूलन म्हणजेच बचत व गुंतवणूक या घटकातील संतूलन होय.
 ४. मुद्राबाजार - यालाच मुद्रा क्षेत्र असे संबोधतात. मुद्राबाजार म्हणजे पैशाची मागणी व पूरवठा दर्शविणारे क्षेत्र होय.
 ५. मुद्रा क्षेत्राचे / बाजाराचे संतूलन - पैशाच्या मागणी व पैशाच्या पूरवठ्यात होणारे संतूलन म्हणजे मुद्रा बाजाराचे / मुद्रा क्षेत्रातील संतूलन होय.
 ६. IS वक्र - I म्हणजे गुंतवणूक व S म्हणजे बचत दर्शविते. बचत व गुंतवणूक दर्शविणारा वक्र म्हणजे IS वक्र होय.
 ७. LM वक्र - यातील L अक्षर म्हणजे रोखता अथवा पैशाची मागणी तर M अक्षर म्हणजे पैशाचा पूरवठा आहे. तर, LM हा वक्र पैशाची मागणी व पैशाचा पूरवठा दर्शवितो.
 ८. IS-LM प्रतिमान - बचत-गुंतवणूक व पैशाची मागणी व पूरवठा यांच्यातील एकत्रित संबंध दर्शविणारे प्रतिमान आहे.
 ९. समग्र मागणी - समग्र मागणी (AD) ही देशातील वस्तू व सेवांवरील एकूण खर्चाइतकी असते.
-

१०. समग्र पूरवठा - समग्र पूरवठा (AS) म्हणजे देशातील सर्व उत्पादकांनी विक्रीसाठी आणलेल्या उत्पादनांची बेरीज होय.
११. स्थूल देशांतर्गत उत्पादन (GDP) - देशाच्या भौगोलिक सीमेत उत्पादन घटकांनी उत्पादित केलेल्या अंतिम वस्तू व सेवांचे पैशातील मूल्य वजा देशातील नागरिकांनी विदेशात केलेल्या उत्पादनाचे मूल्य होय.
१२. किंमतपातळी - अर्थव्यवस्थेतील सर्व वस्तू व सेवांच्या पैशाच्या एकूण मूल्यांची / किंमतीची सरासरी म्हणजे किंमतपातळी असते.
१३. अर्थव्यवस्थेचे संतूलन - अर्थव्यवस्थेतील नागरिक व उत्पादक यांना ज्या बिंदूला समाधान प्राप्त होते तेथे अर्थव्यवस्थेचे संतूलन होते.
१४. मुद्रावाद (Monetarism) - मुद्रावाद म्हणजेच पैसावाद. केन्सच्या अर्थशास्त्राविरुद्ध बाजू मांडणारी विचारसरणी म्हणजेच मुद्रावाद होय. पैसावाद ही केन्सच्या अनुयायांच्या विचारसरणीविरुद्ध विचार असलेली एक चळवळ आहे. ज्यात पैशाला अत्यंत महत्व देण्यात आलेले आहे.
१५. सापेक्ष परिणामकारकता - मौद्रिक व वित्तीय धोरणाच्या साधनांच्या परिणामकारकतेची तुलना म्हणजे सापेक्ष परिणामकारकता होय.

५.६ संदर्भसूची :-

जास्तीच्या अभ्यासासाठी पहावयाची पुस्तके

१. प्रा. राम देशमुख (२००४), आधुनिक स्थूल अर्थशास्त्र
२. प्रा. डॉ. जे.एफ.पाटील (२०११), साकलिक आर्थिक विश्लेषण
३. श्रीधर देशपांडे व विनायक देशपांडे (२००७), समष्टी अर्थशास्त्रीय विश्लेषण
४. डी.जी.पाटील व डी.आर. जगताप (२०१०) समग्रलक्ष्मी आर्थिक विश्लेषण

घटक -६
चलन विस्ताराचे सिध्दांत आणि बेकारी

अनुक्रमणिका

- ६.० उद्दिष्टे
 - ६.१ प्रस्तावना
 - ६.२ विषय विवेचन
 - ६.२.१ चलन विस्ताराचा अर्थ आणि घटक
 - ६.२.२ चलन विस्तारा विषयी सनातनवादी केसवादी आणि मुद्रावारी दुष्टीकोण
 - ६.२.३ चलनविस्ताराचा संरचनात्मक सिध्दांत
 - ६.२.४ चलनविस्तार आणि बेरोजगारीचा दर : फिलिप्स वक्र विश्लेशन
 - ६.२.५ तर्कसंगत अपेक्षा आणि वास्तव अपेक्षा सिध्दांत
 - ६.२.६ मंदियुक्त चलन विस्तार आणि पुरवठा बाजूचे अर्थशास्त्र
 - ६.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न
 - ६.४ सारांश
 - ६.५ पारिभाषिक शब्द
 - ६.६ संदर्भसूची
-

६.१ प्रस्तावना :-

जगातील अनेक देशांना भेडसावणाऱ्या अनेक समस्या आहेत. त्यापैकी चजनवाढ बेरोजगारी या प्रमुख आहेत. या समस्या सोडविण्यासाठी कोणत्या उपाययोजना सुचविता येतील या दृष्टीने अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. पैशाच्या मागणी पुरवठ्याने अनेक घटक प्रभावित होतात त्यामुळे चलनवाढ व बेकारी सारख्या समस्या दिसून येतात. प्रस्तुत प्रकरण मध्ये लचनवाढ बेकारी चलनवाढीचे मोजमाप चलन विस्ताराचे दुषपरिणाम या सारख्या घटकांचा अभ्यास केला जाणार आहे. पैशाला मागणी पुरवठ्यातील तसेच वस्तुच्या मागणी पुरवठ्यातील बदलाचा वेतन दरा वरील परिणाम आणि चालनविस्तार यांच्यातील संबंधासाठी फिलिप्स वक्राचा अभ्यास केला जाणार आहे.

उद्दिष्टे :-

- १) चलन विस्ताराची संकल्पना अभ्यासने
- २) चलनवाढीबाबत सनातन आधुनिक आणि मुद्रावादी दुष्टीकोण अभ्यासने
- ३) चालन विस्ताराचे सिध्दांत स्पष्ट करणे
- ४) चलनविस्तार वेतन आणि बेकारी यांच्या परस्पर संबंध स्पष्ट करणे
- ५) किंमवाढ आणि मंदी यांचा एकत्रीत परिणाम स्पष्ट करणे.

६.२.१ चलन विस्ताराचा अर्थ आणि घटक :-Inflation Meaning and Measures

चलन विस्तार किंवा भाववाढ या शब्दाची निर्मिती प्राचीन काळापासून झाली आहे. संस्थानिक अस्तित्वात असतांना धातू चलन वापर केले जात होते. त्यावेळेस भाववाढीचा अनुभव आलेला होतो. सध्या भाववाढ प्रत्येक व्यक्तीच्या जिवनाशी निगडीत आहे. परंतु जागतीक महामंदी नंतर भाववाढ म्हणजे काय? का निर्माण होतो कोणत्या उपाय योजना केल्या जातील? याचा अभ्यास केला जावू लागला.

- १) हॉट्ट्रे : भाववाढ म्हणजे खरेदीशक्तीच्या संख्येतील असामान्य वाढ म्हणजेच चलन विस्तार किंवा भाववाढ होय.
- २) कोलबर्न : ज्या अर्थव्यवस्थेत कमी वस्तुंचा पाठलाग जास्त चलन करीत असते त्या अर्थवस्थेत निर्माण झालेल्या परिस्थितीत चलनविस्तार असे म्हणतात.
- ३) प्रा.फ्रिडमन :- भाववाढ पुर्णपणे चलन विषयक घटना नसून पैशातील उत्पन्न व वास्तव उत्पन्न यांच्या असतोल निर्माण झाल्यास वाढलेल्या किंमतीना भाववाढ असे म्हणतात.
- ४) ग्रेगरी :- खरेदी शक्तीच्या संख्येतील असामान्य वाढ म्हणजेच भाववाढ होय.

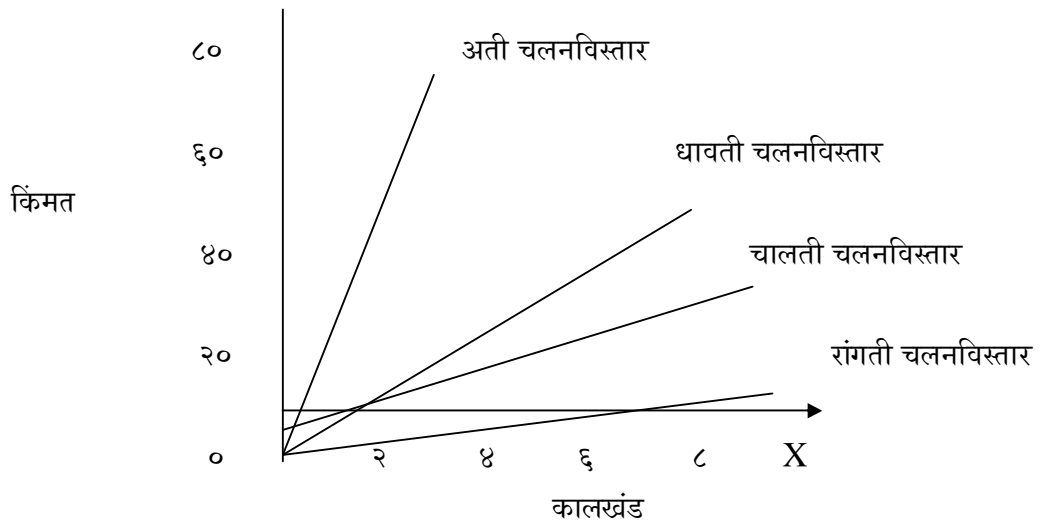
केन्स यांनी आपल्या उत्पन्न आणि रोजगार विषयक सिध्दातात चलनवाढीचा अर्थ वेगळा स्पष्ट केलेला आहे. त्यांच्या मते अर्थव्यवस्थेत अपूर्ण रोजगार असतो. अशा वेळेस रोजगार वाढीचे प्रयत्न केल्यास उत्पन्न आणि रोजगार वाढी बरोबर किंमत देखील वाढत असते या वाढत्या किंमतीला त्यांनी Semi Inflation असे नाव दिले परंतू एकदा अर्थव्यवस्थेत पूर्ण रोजगार प्रस्थापित झाला आणि त्यानंतर उत्पन्न आणि रोजगार वाढीचे प्रयत्न केल्यास त्यामध्ये वाढ होण्याऐवजी फक्त किंमती वाढतात या वाढलेल्या किंमतीलाच त्यांनी चलनविस्तार असे नाव दिले.

भाववाढीचा अर्थ माहित झाल्यावर भाववाढ किमी प्रमाणात होते त्यावरून भाववाढीचे मोजमाप केले जाते. अर्थ व्यवस्थेत एकूण पुरवठ्याच्या तुलनेत एकूण मागणी मध्ये किती प्रमाणात वाढ होते या तरुन चलनविस्ताराचे प्रमाण शोधून काढता येते.

जेव्हा किमत पातळीतील वाढीचा दर २% च्या जवळपास असतो तेव्हा तो रांगती भाववाढ असते. अर्थ व्यवस्थेतील स्थिरता आणि राज्यकर्त्यांचा प्रभाव या भाववाढीच्या दरा वरून शोधता येतो.

जेव्हा रांगत्या भाववाढीचे रूपांतर भाववाढीत होते तेव्हा चलन विस्ताराचा दर ८ ते १० टक्क्यांच्या जवळपास असतो. आणि जेव्हा दोन अंकी संख्येमध्ये भाववाढ होते तीला धावती भाववाढ असे म्हणतात १९७३-७४ मध्ये भारतात २६% दराने भाववाढ निर्माण झाली होती. या दोन चलन विस्ताराच्या दरम्यान चालना चलनविस्तार अवस्था असते जेव्हा भाववाढ ५०० ते ६०० असते तीला अतिचलन विस्तार असे म्हणतात या भाववाढीचा अनुभव जर्मनी ने घेतलेला आहे.

वरील चारही प्रकार आकृती द्वारे पुढी प्रमाणे दर्शविता येतात

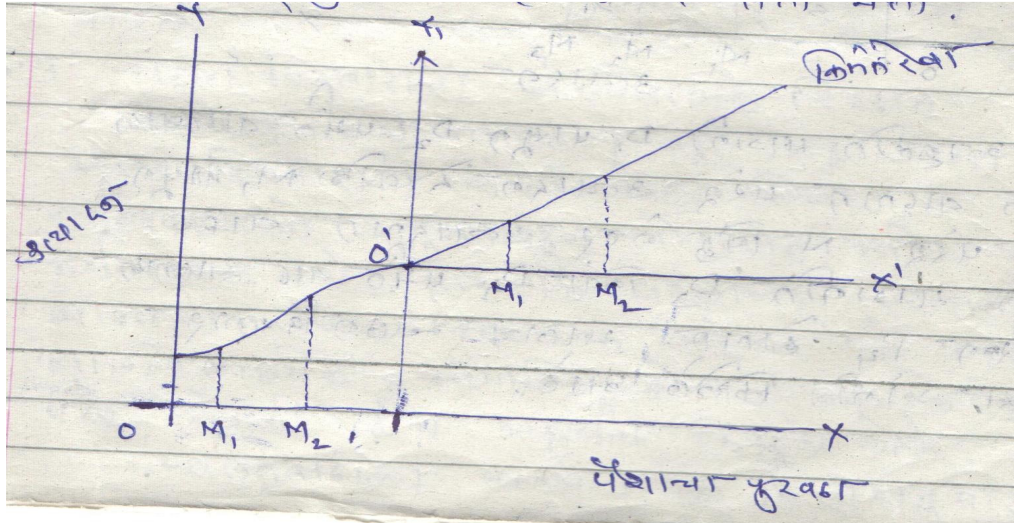

६.२.२ चलन विस्तार विषयी सनातनवादी केन्सवादी आणि मुद्रावादी दृष्टीकोण :-

Classical Keynesian and monetarist approaches to Inflation

चलन विस्तार ही एक चलन विषयक घटना आहे असे सनातन वादी अर्थशास्त्र मत होते. त्यांच्या मते बाजारात जातांना विशवी मधून पैसे नेले जातात आणि खिश्यामध्ये वस्तु घेवून परत येतात तेव्हा चलन विज्ञताराची जाणिव होते. किंमती ह्या सतत वाढत जात असतात. जेव्हा वस्तुच्या किंमती वाढत जातात त्या वेळेस पैशाचे मुख्य सतत घटत जात असते.

प्रा.अँक्ले यांचय मते सर्वसाधारण किमतीतील वाढ ही चलन विस्तार म्हणून ओळखली जाते.त्यामुळे देखील चलनविस्तार दिसून येतो. सनातनवादी चलन संख्यातमक सिध्दांत नुसार पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ झाल्यास चलन विस्ताराची अवस्था दिसून येते. सनातनवादी चलनविस्तार पुढील आकृतीने दर्शविता येतो.

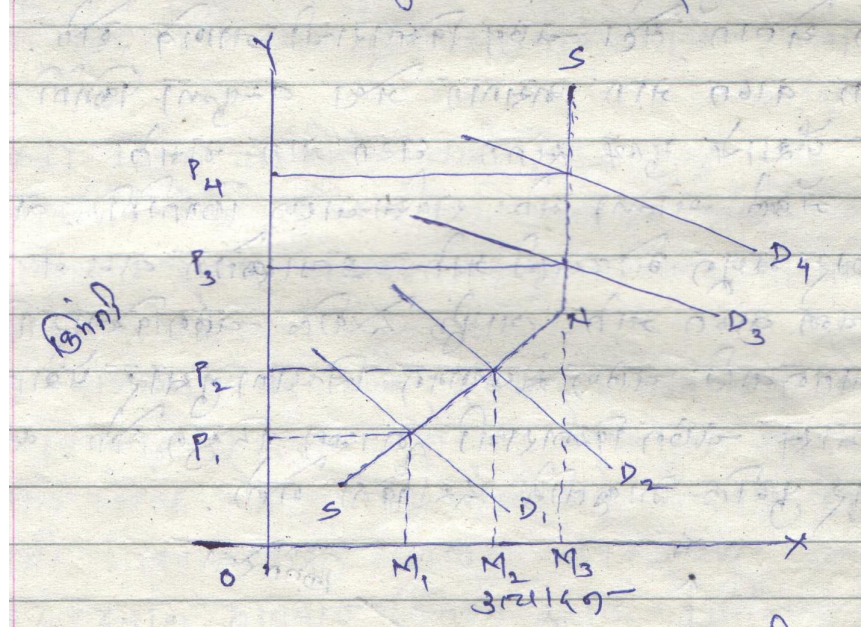

वरील आकृतीत उत्पादनात वाढ होत असतांना किंमती देखील वाढतात परंतु पूर्ण रोजगार नंतर (०) उत्पादन वाढण्या ऐवजी फक्त पैशाच्या पुरवठ्यात ज्या दिशेने वाढ होते त्याच प्रमाणात किंमती वाढतात.

■ केन्सवादी दृष्टीकोण :-

केन्स यांच्या मते अपूर्ण रोजगारात चलन विसतार दिसून येत नाही. पुर्ण रोजगार प्रस्थापित होण्या अगोदर पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ झाल्यास त्याचा परिणाम सर्वप्रथम व्याजदरावर होतो. व्याजाचे दर कमी होतात. त्यामुळे गुंतवणूक व पर्यायाने रोजगारात वाढ होईल. रोजगार वाढी मुळे उत्पादन घटकांचे उत्पन्न वाढते. म्हणजेच खर्चात वाढ होवून मागणीमध्ये वाढ होते. मागणी वाढल्याने उत्पादक उत्पादन वाढविते त्यामुळे किंमी त्या प्रमाणत वाढत नाही.

केन्स यांच्या मते पूर्ण रोजगारा नंतर पैशाच्या संख्येत वाढ झाली तर वस्तुना मागणी वाढले परंतु वस्तुचे उत्पादन वाढणार नाही परिणामतः मुळ किंमती वाढतील अशा रितीने मागणीतील अतिरिक्त वाढी मुळे चलन विस्तार निर्माण होईल.

वरील आकृतित मागणी D पासून D₂ पर्यंत वाढल्यास किंती P₁ P₂ पर्यंत वाढतात परंतू उत्पादन देखील M₁ पासून M₂ पर्यंत वाढते. परंतू N बिंदू नंतर उत्पादनात वाढ होत नाही म्हणून मागणीत D₃ किंवा D₄ पर्यंत वाढ झाल्यास किंमती P₃ वरून P₄ होतात. यालाच चलन विस्तार असे नाव केन्स यांनी दिलेले आहे.

■ मुद्रावादी दृष्टीकोण :-

केन्स यांच्या मागणी बाजूच्या अर्थशास्त्राला विरोध करून मुद्रावादी विचारसरणी उदयास आली. १९५० नंतर शिकागो विद्यापीठातील मिल्टन फ्रिडमन यांनी चलन पुरवठा हाच सर्व आर्थिक उलाढालीस जबाबदार असतो असे मत मांडले पैशाचा पुरवठा वाढला तर लोकांची खरेदी शक्ती वाढते त्यामुळेच किंमती वाढतात.

अल्पकाळात चलन पुरवठाच एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाचा निर्धारक घटक आहे. तर त्याचा दिर्घकाळात किंमतीवर परिणाम होतो. यासाठी बाजार यंत्रणेला महत्व दिले फ्रिडमन यांनी मांडलेल्या विचार सरणीचा अँग्लन मेल्टसर कार्ल ब्रुनर जेरी जॉर्डन या सारखे अमेरिकन अर्थशास्त्रज्ञ अँग्लन वास्टर सारखे ब्रिटिश अनुयायी समर्थक करतात.

केन्स यांनी उत्पादन वाढीच्या तुलनेत किंमत व वेतनपातळीत मंद जातीने वाढ होत असल्याने मागणी वाढत नाही. व मंदी निर्माण होते अशी भूमिका मांडली होती. मुद्रावादयांच्या मते चलन पुरवठ्यात वाढ झाल्यावर किंमत व वेतन पातळीत त्वरीत वाढ होऊ शकते. तुलनेने वास्तव उत्पन्नात कमी वाढ होते. वित्तीय निती ऐवजी चलननितीमूळे किंमत पातळीत वाढ होत.

अमेरिके मध्ये १९३९ ते १९८२ या कालावधीत मुद्रावादी नितीचा अवलंब केला गेला. त्याचे समिश्र परिणात दिसून आले व्याजदारात अस्थिरता आली म्हणून चलनपुरवठ्यावर नियमत ठेवणे अशक्य झाले म्हणून बेकारीचे प्रमाण ४% वरून १०.५% पर्यंत वाढली.

६.२.३ चलन विस्ताराचा संरचनात्मक सिद्धांत :- Structural Theory of Inflation

चलन विस्ताराचा संरचनात्मक सिद्धांत हा विकसनशिल अर्थव्यवस्थांच्या अनुभवावरून मांडण्यात आलेला आहे. विकसनशिल अर्थव्यवस्था मध्ये प्राथमिक घटकाचा रचनात्मक ताढर पुरवठा आढळतो. Raul Prebisch यांच्य मते अर्थव्यवस्था उत्पादन आणि आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रात लवचीक असली पाहिजे. परंतू नेमकी होच अपूर्णता दिसून येते.

चलनवाढीला संरचनात्मक सिध्दातानुसार अर्थव्यवस्थेतील विविध असंतुलना मुळे चलनवाढ होते असते. विशषकरुन हा सिध्दांत अविकसीत अर्थव्यवस्थंना अधिक लागु पडतो आविकसित अर्थव्यवस्थ मध्ये उत्पादन घटकांचय पुरवठयाच्या संदर्भात असमतोलाची परिस्थिती असते. असा अनेक अर्थ व्यवस्यामध्ये एकतर श्रमाचा खूप मोठा पुरवढा आणि दुसरे म्हणजे भुमी आणि भांडवालाचा तुटवडा अशा समतोल मुळे अर्थवस्थेत उत्पादन पातळी अत्यंत खालची असते. तर किंमती मात्र जास्ता असतात तसेच बेरोजगार पाहळीही उंच असते. अशा अर्थव्यवस्थेमध्ये वाहतूक ऊर्जा रासायनिक खते इत्यादीच्या संदर्भाततील समस्यामुळे उत्पादन वाढीवर मर्यादा येतात व परिणामः किंमतपातळी वाढत जाते.

थोडक्यात अविकसित अर्थव्यवस्थेतील चलनवाढीची समस्या प्रामुख्याने तिच्या संरचनात्मक स्वयमुळे निर्माण झालेली असते. अशा संरचनात्मक घटकामध्ये प्रामुख्याने वाढली लोकसंख्या मक्तेदारी आणि कच्चा मालाचा अपूरा पुरवढा इत्यादीचा समावेश होतो.

R.D.O Campos यांनी अविकसित अर्थव्यवस्थेतील ताठरतेच्या बाबतीत ऐन घटकावर विशेष भर दिलेला आहे.

A. शेती क्षेत्रातील उत्पादनातील अलवचीकतेला प्रामुख्याने चुकीची जमीन धारण पद्धत ही होती त्यामध्ये

अन्नधान्यचे उत्पादन किंमती बदलू शकत नाही.

B. अशा अर्थव्यवस्थाचा प्रत्यक्ष विकासाचा दर अपेक्षित विकासाला दरा पेक्षा खूप कमी असतो. त्यामुळे खर्च दर निर्मित चलन विस्तार निर्माण होतो.

वरील बाबीमुळे चलन विस्तार धोरणाचा प्रभाव कमी होतो त्या ऐवजी सामाजिक आर्थिक बहल महत्वाचे असतात असे **Raul Prebisch** यांचे मत होते.

टिका:-

- १) चलन वातारामध्ये संरचनात्मक ताठरता हा एक घटक असू शकतो परंतू इतर घटकांचे विशलेषण आढळत नाही.
- २) संरचनात्मक सिध्दांत युक्त आजकाळातील बदल सुचविले परंतू दिर्घ काळात असे बहल दिसून येत नाही.
- ३) सररचनात्मक सिध्दांत अलवचीत अन्नधान्ये पुरवढा व निर्मीतीतील आलवचकीत हे दोन घटक प्रमुख मानते आहेत. परंतू आलवचीक अन्नधान्ये पुरवढा चुकीच्या किमती धोरणावर अवलंबून असतो. तर निर्यात सरकारी धोरणावर म्हणून प्रत्यक्षात दोन्ही घटक ठरविणारे वेगवेगळे आहेत. म्हणून त्यामुळे संरचनात्मक चलन विस्तार निर्माण होतो असे नाही.

६.२.४ चलन विस्तार आणि बेरोजगारीचा दर : फिलिप्स वक्र विश्लेशन **Inflation and Rate of Unemployment Philips Curve Analysis**

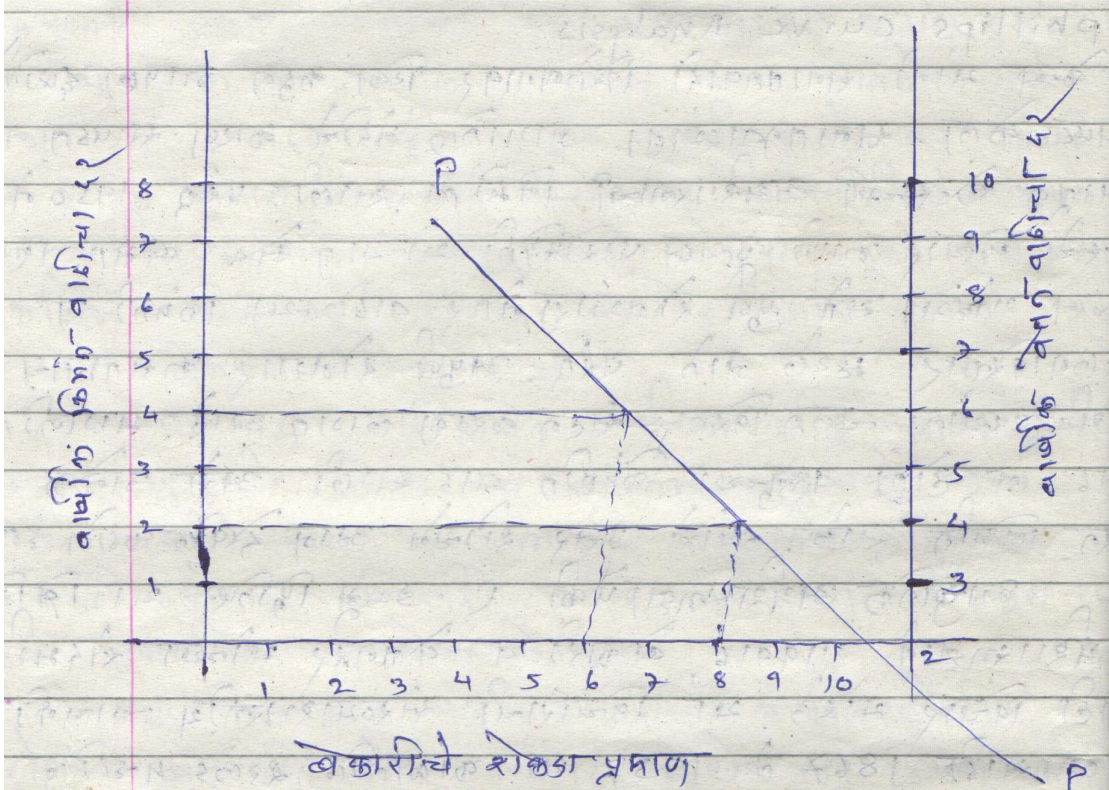
केन्स यांनी सनातनवादी विश्लेणनावर टिका करुन आपला दुष्टीकोण स्पष्ट केला सनातनवादयांना जागतिक मंदीचे कारण सापडत नव्हते.केन्सचे विचार आणि प्रत्यक्ष परिस्थिती यांच्यात मेळ बसत नव्हता केन्स यांच्या मते पुर्ण रोजगारा नंतर वाढलेल्या किंमतीना चलनविस्तार म्हटले जाते. परंतू अपुर्ण रोजगार असतानाच अर्थवस्थांना चलन विस्तार सहन करावा लागत आहे. मागणीत वाढ न होता वसतुच्या किंमतीत वाढ झाली. असे अनेक प्रश्न निर्माण झाले ज्यांचे उत्तर शोधते आज देखील कठीण आहे.

आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञा पैकी ए.डब्ल्यु फिलिप्स या ब्रिटिश अर्थशास्त्रज्ञाने भाववाद बेकारी व वेतनदर यांच्या संदर्भात काही विचार मांडले या विचारांची संख्याशस्त्रीय चाचणी घेण्यासाठी १८६७ ते १९५७ या काळातील इंग्लंड मधील बेकारीचा दर व वेतनदर यांची सांख्कीय माहिती गोळा केली.

संग्रहित केलेली माहिती त्यांनी आकृतीच्या स्वरूपात मांडली तेव्हा त्यांचा चलन विस्तार आणि बेकारी यांच्यात सहसंबंध दिसून आला. त्यांनी हे विश्लेषण एका वक्राद्वारे दर्शविले त्या वक्रालाच फिलिप्स वक्र असे ना देण्यात आले. बेकारी व वेतनदर यांच्यातील सहसंबंध हा ऋण असून तो अरेबीय असतो. जेव्हा बेकारीचे प्रमाण कमी असते त्या वेळेस चलन विस्ताराचा दर जास्त असतो. या उलट बेकारी जास्त असल्यास चलन विस्ताराचा दर कमी असतो.

फिलिप्स यांच्या मते ज्या अर्थव्यवस्थेत चलन विस्ताराचा दर जास्त असेल त्या अर्थव्यवस्थेत बेकारीचे प्रमाण अल्प असेल उलट ज्या अर्थव्यवस्थेला कमी चलन विस्ताराचा दर हवा असेल त्या अर्थ व्यवस्थेला जास्त बेकारी स्विकारावी लागेल म्हणून फिलिप्स वक्राद्वारे चलन विस्तार आणि बेकारी या दोन घटकातील व्यस्त संबंध स्पष्ट करण्यात आला.

१९७० नंतर अनेक अर्थव्यवस्थामध्ये वेतन निर्मित आणि नफा निर्मित चलन विस्तार निर्माण झालेला होतो. ज्या प्रमाणात श्रमाची उत्पादकता वाढत होती त्यापेक्षा वेतनातील वाढ जास्त असल्याने अधिकाधिक किमती वाढू लागल्या. अमेरिकन अर्थव्यवस्थेत श्रमीकांची निर्मित उत्पादकता २% गृहित मानून फिलिप्स यांनी बेकारी चलनविस्तार यांच्यातील व्यस्त संबंध दर्शविणारा मत स्पष्ट केलेला आहे.

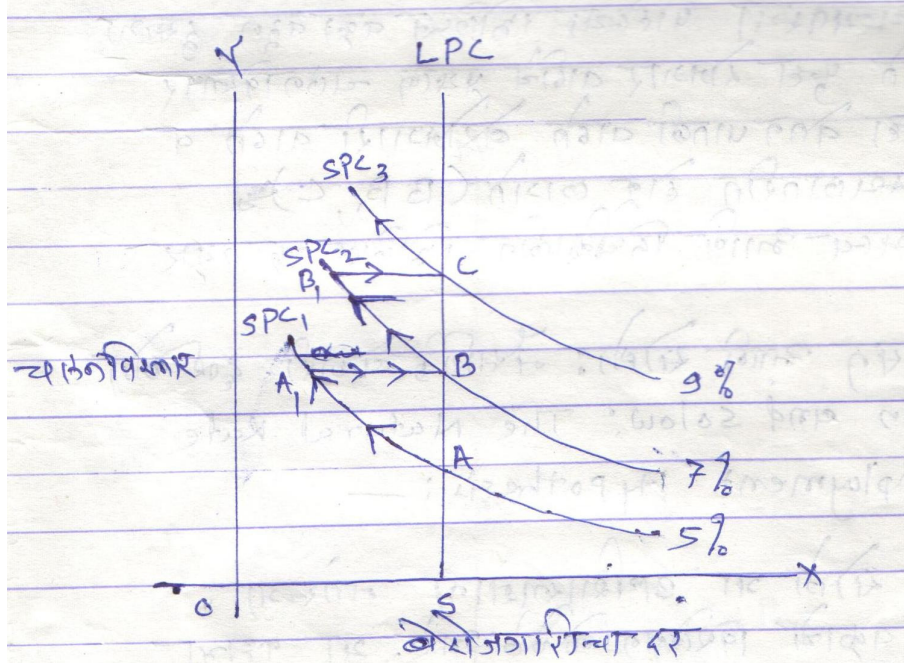
आकृतीमध्ये X अक्षरावर बेकारीचे शे० प्रमाण दर Y अक्षावर सरासरी वेतन घेतलेले आहे. उत्पादकता वाढीचा दर २% असल्याने Y अक्षराचा आरंभ २ पासून केलेला आहे. वेतन वाढीतून उत्पादकता वजा केल्यास किती किमंतवाढ होते हे लक्षात अर्थव्यवस्थे पूर्ण रोजगारा कडे वाटचाल करत असतांना श्रम हा घटक दुर्मिळ होत जातो. म्हणून खर्चात वाढ होवून किती मंद होते. परंतु नंतर बेकारी कमी होत जाते त्या प्रमाणे किमती वाढ वेगाने होत जाते हे PP या फिलिप्स वक्राने स्पष्ट होते. बेकारी ८% वरून ६% कमी करायची असल्यास चलनविस्तार देखील २% वरून ४% स्विकारावा लागतो.

म्हणून फिलिप्स यांच्या मते बेरोजगारी आणि चलन विस्तार या दोन घटका मध्ये व्यवस्थित संबंध दिसून येतो.

■ अल्पकालिन आणि दिर्घकालिन फिलिप्स वक्र : Short run and Long run Philips Curve

विविध देशातील किंमत पातळी व बेरोजगारीचे प्रमाण यातील प्रत्यक्ष अनुभव विचारात घेता फिलिप्स वक्र अर्थव्यवस्थेतील नैसर्गिक बेकारीच्या जवळपास असते. देशातील व्यक्ती अपेक्षित चलन विस्ताराचा दर गृहित धरून योग्य तरतुद केलेली असते उदा- बेरोजगारीचे कमी करण्याचे धोरण अवलंबले जात असतांना त्यातून होणारी संभाव्य चलन वाढ विचारात घेवून श्रमिकसंघटना वेतनाचे दर वाढवून घेतात. परिणामी वास्तव वेतन वाढले व काही कालावधीसाठी लचन विस्ताराचा दर कमी होतो व पुन्हा एकदा बेकारी वाढम लागते. पुन्हा बेकारी कमी करण्यासाठी सरकारने केलेल्या प्रयत्ना मुळे चलन विस्ताराला चालना मिळते त्यामुळे फिलिप्स वक्र व त्या बाजूला स्थलांतरी होतो.

आज आणि दिर्घकालिन फिलिप्स वक्र पुढील प्रमाणे दर्शविले जातात.

आकृती मध्ये SPC हा आचकालिन फिलिप्स वक्र आहे. बिंदुला OS या नैसर्गिक बेकारीच्या दरा बरोबर असतो. म्हणजेच चलन विस्तार ५% आणि बेरोजगारीचा दर देखील ५% असतो अशा वेळेस मागणीत वाढ झाल्यास चलन विस्तार A१ पासून B पर्यंत संक्रमण होवून दुसरा SPC२ वक्र तयार होतो. B व B१ पर्यंत अर्थव्यवस्था दुसऱ्या आचकालिन फिलिप्स वक्रावर SPC२ वर स्थलांतरीत होईल. त्यानंतर बेरोजगारी कमी होण्या ऐवजी B१ पासून C पर्यंत संक्रमित होईल. SPC१, SPC२, SPC३ हे आचकालिन फिलिप्स वक्रा वरील A, B, C हे बिंदू एकत्रित जोडल्यास Y अक्षाला समांतर असणारा LPC हा दिर्घकालिन फिलिप्स वक्र तयार होतो. दिर्घकालिन फिलिप्स वक्र हा नैसर्गिक बेकारीच्या दरा बरोबर असतो.

पहिल्या आचकालिन फिलिप्स वक्रात चलनविस्तार ५% आहे तर दुसऱ्या आचकालिन फिलिप्स वक्रात ७% आणि तिसऱ्या वक्रात ९% दिसून येतो. ABC या तिन्ही बिंदू मध्ये नैसर्गिक बेकारी किंवा बेरोजगारीचा दर OS हा साख्खाच आहे.

पहिल्या आचकालिन फिलिप्स वक्रात जोपर्यंत बेरोजगारी ही नैसर्गिक दरापेक्षा अधिक असते तोपर्यंत रोजगार वाढतो व किंमत वाढीचा वेग कमी असतो त्यानंतर मात्र बेरोजगारीत ज्या प्रमाणात वाढा होत जाईल त्या प्रमाणे हा वेग वाढत जातो. अर्थात या चलन विस्ताराच्या विरुद्ध उपाययोजना केली जाते. त्यामुळे चलनविस्तार स्थिर होवून बेरोजगारी नैसर्गिक त्याबरोबर येते (AA१ BB१)

म्हणजेच अर्थव्यवस्थेची पहिल्या फिलिप्स वक्रावरून दुसऱ्या फिलिप्स वक्रावर जाते पुन्हा रोजगार वाढीचे प्रयत्न चलन विस्तार घडवून आणतात पुन्हा वेतन पातळी वाढते बेरोजगारी वाढते व पूर्वी प्रमाणेच स्थलांतरित होवून लागते (BB,C)

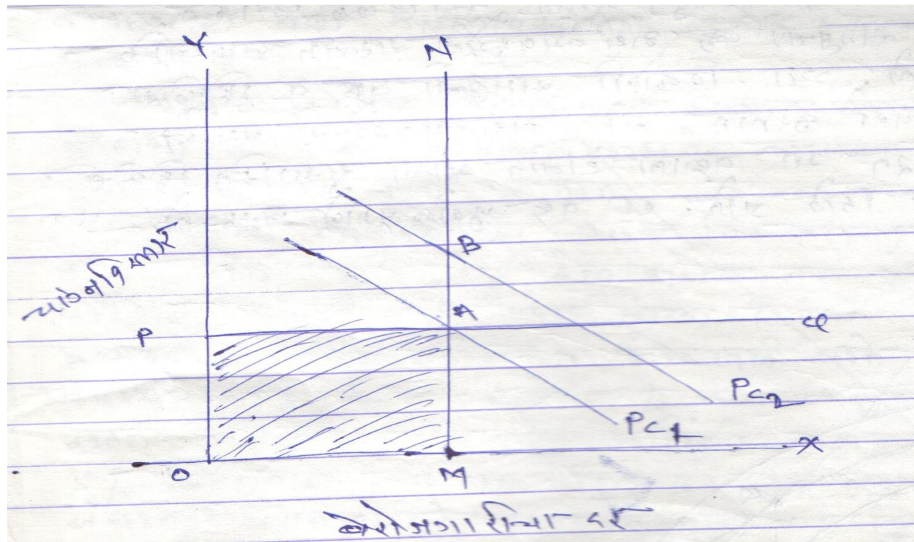
अशा प्रकारे अल्प आच आणि दीर्घकालीन फिलिप्स वक्र तयार होतात.

■ **सॅम्युएलसन आणि सोला : नैसर्गिक बेकारी दृष्टीकोण Samuelson and Solow : The Natural Rate of Unemployment Hypothesis:**

सॅम्युएलसन आणि सोला या अर्थशास्त्रज्ञांनी नंतरच्या कालखंडा मध्ये फिलिप्स वक्राचे विश्लेषण केले आहे. या पदाचा संबंध त्यांनी नैसर्गिक बेकारीचा दराशी स्पष्ट केला आहे. त्यांच्या मते चलन विस्तार आणि बेकारी या दोन घटकात व्यर्थ संबंध असतो असेच स्पष्ट केले आहे. सॅम्युएलसन यांच्या मते फिलिप्स यांनी दोन्ही घटकातील व्यर्थ संबंध स्पष्ट करतांना किंमती किंवा बेकारी कमी अधिक होत असताना अर्थव्यवस्था कोणत्या पातळीस स्थिरावेळ या विषयीचे स्पष्टीकरण केलेले नाही अर्थ व्यवस्थेत प्रामुख्याने आपो आप निर्माण होणारे बदल स्विकारे जात किंवा उद्दिष्टे निश्चित करून स्वतःहून बदल निर्माण होतो. आपो आप कोणत्या बदला मुळे फिलिप्स वक्राचे स्थलांतर उजव्या किंवा डाव्या बाजूस केव्हाही होऊ शकते परंतु एकदा उद्दिष्ट निश्चित झाल्या नंतर त्याची पूर्तता करण्यासाठी फिलिप्स वक्राचे स्थलांतर स्वतःहून करावे लागते.

सॅम्युएलसन आणि सोला यांनी फिलिप्स वक्राचे स्थलांतर होतांना जो समतोल होतो तो अर्थव्यवस्थेतील कायम स्वरूपी बेकारीला दर्शविला आहे. त्या दरालाच त्यांनी नैसर्गिक बेकारीचा दर असे नाव दिले.

कितीही उपाययोजना केल्या तरी, बेरोजगारीत कोणतीही घट होत नसेल तर, अशी बेकारी जडत्वजन्य बेकारी असते. तीलाच नैसर्गिक बेकारी असे म्हणतात. चलन विस्ताराचा वेग वाढत असतांना किंवा घटत असतांना दृढ मूल्य स्वरूपात काही बेकारी शिल्लक राहते. नंतरच्या काळात वाढलेल्या बेकारीवर उपाययोजना केल्या जातात. परंतु, अर्थव्यवस्थेच्या विकासाबरोबर काही बेकारी ही अंगभूत स्वरूपात शिल्लक राहते. अशी बेकारी त्यांनी नैसर्गिक बेकारी म्हणून मान्य केली.

वरील आकृतीत Pa आणि MN हे X आणि Y अक्षांना समांतर असणारे वक्र आहेत. या वक्रावरून अर्थव्यवस्थेतील उद्दिष्टे निश्चित होतात. सर्वप्रथम PC हा फिलिप्स वक्र असतांना रेखांकित भाग चलन विस्तार आणि बेकारी यांची उद्दिष्टे ठरवित असल्यास फिलिप्स वक्राचे स्थलांतर उजव्या बाजूला होवून PC2 हा नवीन वक्र तयार होतो. या वक्रात

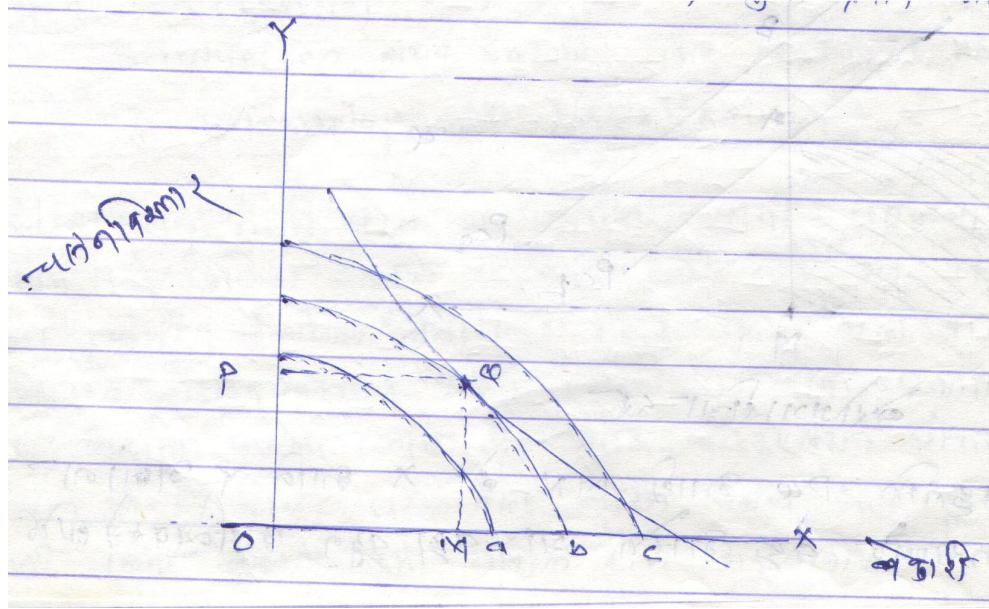
निश्चित उद्दिष्ट प्राप्त हाते. PC_1 आणि PC_2 या वक्राचा उद्दिष्टाद्वारे AB बिंदू प्राप्त होऊन या दोन्ही बिंदूंमध्ये OM हाच बेरोजगारीचा दर असतो यालाच नैसर्गिक बेकारीचा दर असे म्हणतात.

■ टॉबीन यांचा सुधारित फिलीप्स वक्र :-

फिलीप्स नंतर सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांमध्ये टॉबीन यांनी फिलीप्स वक्राचा विस्तार केलेला आहे. टॉबीन यांच्या मते, चलन विस्तार आणि बेकारीचा दर यांच्यात व्यस्त संबंध असतो. म्हणून जी अर्थव्यवस्था चलन विस्तार स्वीकरण्यास तयार नसेल त्या अर्थव्यवस्थेला बेकारीचा उच्च दर स्वीकारावा लागेल. उलट ज्या अर्थव्यवस्थेला बेकारी नको असेल त्या अर्थव्यवस्थेला अतिचलन विस्तार स्वीकारावा लागेल. म्हणून चलन विस्ताराचा त्याग केल्यास किंमती कमी होवू शकतात.

टॉबीन यांनी बेकारी आणि चलनविस्तार यांच्यातील संबंध दर्शविण्यासाठी निरनिराळे समवृत्ती वक्र दर्शविलेले आहेत. उजव्या बाजूकडील समवृत्ती वक्र अर्थव्यवस्थेला महत्तम सामाजिक लाभ प्राप्त करून देतो. ज्या ठिकाणी समवृत्ती वक्र व फिलीप्स वक्र परस्परांना स्पर्श करतात ती अर्थव्यवस्थेची पर्याप्त पातळी असते. म्हणून या वक्रला टॉबीन यांचा सुधारित फिलीप्स वक्र असे नाव दिले जाते. हा वक्र पुढीलप्रमाणे आढळतो.

आकृती

वरील आकृतीत a, b, c हे महत्तम लाभ दर्शविणारे समवृत्ती वक्र आहेत. OM या पातळीला शून्य चलनविस्ताराचा दर असतांना महत्तम बेकारीचा दर आहे म्हणून N बिंदूला अर्थव्यवस्थेचा समतोल होईल. परंतु, अशी शक्यता अर्थव्यवस्थेत दिसून येत नाही. a बिंदूमध्ये बेकारीचे प्रमाण काही अंती कमी करून चलनविस्ताराचा वाढीव दर स्वीकारला जातो. म्हणून या बिंदूत महत्तम सामाजिक लाभ तत्व सिद्ध होत असल्याने अर्थव्यवस्थेचा समतोल होईल. यालाच टॉबीन यांचे फिलीप्स वक्राचे नवीन विश्लेषण म्हंटले जाते.

६.२.५ तर्कसंगत अपेक्षा आणि वास्तव अपेक्षा सिद्धांत :-

नवअभिजात अर्थशास्त्र निर्मितीचे श्रेय प्रा. जे.एफ.मुल यांना दिले जाते. १९७० च्या दशकात मंदीयुक्त चलनविस्तार आला त्यावर केन्सवादी विचारसरणीस अपयश आले. म्हणून नंतर पैसावाद निर्माण झाला. त्यातूनच प्रा. मुल यांनी तर्कसंगत अपेक्षांचा सिद्धांत मांडला

तर्कसंगत अपेक्षा या संकाचनेचा विकास लूकास, वॉलेस, सार्जट तसेच जे.एफ.मुल या अर्थशास्त्रज्ञांनी केला आहे. त्यांच्या मते, नारीक काही कृती किंवा व्यवहार करतात त्याचे परिणाम काय होतील याची अपेक्षा व त्याप्रमाणे आपली वर्तणूक ठेवण्याचा प्रयत्न करतात नव अमितपंथी अर्थतज्ज्ञांच्या मते, आर्थिक जीवनात आर्थिक व्यवहारासंबंधी असलेल्या अपेक्षा खूप महत्वाच्या असतात. देशातील नागरिक वस्तू व सेवांवर खर्च करतील कि नाही या बाबींवर अपेक्षा परिणाम करीत असतात.

तर्कसंगत अपेक्षा दृष्टीकोनामुळे अपेक्षा कशाप्रकारे कार्ये करतात त्या कशामुळे निर्माण होतात व या अपेक्षा कशाप्रकारे हाताळता येतील याचे स्पष्टीकरण मिळते. अपेक्षा सिद्धांतात देशातील नागरिक उपलब्ध असलेल्या आर्थिक व्यवहार विषयक माहितीचा किंवा आर्थिक सिद्धांचा वापर करतात.

तसेच सर्व आर्थिक व्यवहार करणारे अभिकर्ते किंवा मध्यस्थ उपलब्ध माहितीच्या साठ्याचा उपयोग करतात. तर्कसंगत अपेक्षांचा दृष्टीकोनाचा मुख्य सार म्हणजे आर्थिक व्यवहार करणारे अभिकर्ते आर्थिक माहितीचा साठा व कोणतेही आर्थिक धोरण अर्थव्यवस्थेवर काय व कसा परिणाम करेल याचा विचार करून आपल्या तर्कसंगत अपेक्षा ठरवितात. लोक तर्कसंगत वागत असल्यामुळे त्यांना आपल्या आर्थिक कृतीची यथायोग्य माहिती असते आणि त्या अपेक्षेप्रमाणेच ते वागण्याचा प्रयत्न करतात.

व्याख्या :- प्रा. जे.एफ. मुल आणि लूकास :-

तर्कसंगत व विवेकयुक्त अपेक्षा :- "तर्कसंगत वागणूक तत्व, माहिती उपलब्ध करणे माहितीवर प्रक्रिया करणे व ती अपेक्षा बाळगण्याला लागू करणे म्हणजेच तर्कसंगत अपेक्षा किंवा विवेकयुक्त अपेक्षा होय."

गृहिते :-

नवअभिजात अर्थशास्त्रज्ञातील दोन महत्वाच्या मुलतत्वाच्या संकाचना आहेत. एक म्हणे संयुक्तिक अपेक्षा व दुसरी म्हणजे सातत्याने होणाऱ्या बाजाराच्या उठावाची संकाचना. या दोन्ही संकाचना स्पष्ट करतांना अर्थशास्त्रज्ञांनी काही गृहिते मांडलेली आहेत.

१. तर्कसंगत अपेक्षा मांडण्याच्या अर्थतज्ज्ञांच्या मते, कोणतीही अर्थव्यवस्था ही स्थिर असते.
२. अर्थव्यवस्थेतील रोजगार उत्पन्न व उत्पादनावर सरकारी कृतीचा काहीही परिणाम होत नाही.
३. नागरिक तर्कसंगत वागत असल्यामुळे आपल्या आर्थिक कृतीचा परिणाम बरोबर हेरतात व आपली वागणूक त्याप्रमाणे ठेवतात.
४. सर्व आर्थिक एजंट उपलब्ध माहितीच्या साठ्याच्या आधारे तर्कसंगत अपेक्षा बाळगतात.
५. देशातील नागरिक पूर्वग्रह दुषीत नसलेले असे अंदाज भविष्य काळासंबंधी बांधतात
६. देशाचे सरकार आर्थिक धोरणे राबवून मुखर्च बनवू शकत नाही. लोकांना सरकारी वर्तणूकीची अपेक्षा असते.
७. प्रत्येक कालबिंदूत बाजाराचा उठाव होतो.
८. अपेक्षा यांत्रिकी पद्धतीच्या आणि बुद्धीरहित असतात.

वरील गृहितांच्या आधारे तर्कसंगत अपेक्षा सिद्धांताचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे करता येते -

समष्टी अर्थशास्त्राचा जसा विकास होत गेला तसा तसा अपेक्षाचा कार्यवाहक साकलिक अर्थतज्ज्ञांना समजत गेला त्यामुळे अपेक्षेचे महत्व नव अभिजात समष्टी अर्थशास्त्रात वाढलेले दिसून येते. आतापर्यंत अपेक्षेचे महत्व दुर्लक्ष केले गेले.

आर्थिक बदलाचा अभ्यास करतांना, अपेक्षा हा घटक महत्वाचा आहे. म्हणून अपेक्षा या सिद्धांतातील केंद्रबिंदू मानला गेला. लूकास आणि सार्जट तसेच प्रा. मुल यांच्या म्हणण्याप्रमाणे रोखे बाजाराचे भविष्य अचूक वर्तविणे

अवघड बाब आहे. त्यामुळे समग्र आर्थिक प्रश्न सोडविणे गुंतागुंतीचे आहे. आर्थिक व्यवहाराबद्दलचा अंदाज प्रत्यक्ष घडणाऱ्या आर्थिक घटना यांच्यात जे पुरक निर्माण झालेले असतात त्यांच्यात समन्वय साधन बसण्यापेक्षा धोरण ठरविणारे धोरणकर्ते उपलब्ध माहितीच्या साठ्याचा उपयोग करून धोरण ठरवितात व आर्थिक व्यवहाराबाबत अचूक अंदाज बांधतात.

सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञ म्हणजेच केन्स पूर्व काळात अपेक्षा या स्थैतिक होत्या असे मानत तसेच त्यात भविष्य हे भूतकाळातील घटनांचा विचार केलेला असतो अस मानत होते. केन्स प्रणित अर्थतज्ञ अनुकूल अपेक्षा Adaptive Expectation या गृहितावर भर देत होते.

देशातील लोकांच्या अनुकूल आर्थिक अपेक्षात पुढील गोष्टी समाविष्ट होतात -

१. वर्तमानकालीन निर्णय हा भूतकाळातील आर्थिक घटकावर आधारित असतात.
२. देशातील आर्थिक व्यवहार अनुभवाने शिकतात.
३. आर्थिक अनुमान करतांना पूर्वी घडलेल्या आर्थिक घटकांचा आधार घेतला जातो.

संयुक्तिक अपेक्षा मांडणाऱ्या अर्थशास्त्रज्ञांचा सूचित अर्थ असा आहे की, लोकांच्या चुकीच्या अपेक्षांमुळे व्यापार चक्राची निर्मिती होते. लोकांच्या मनात आर्थिक स्थिती बाबत संभ्रम निर्माण झालेला असतो. देशातील अनेक लोक ऐच्छिक बेकारी स्वीकारतात. अधिक चांगली नोकरी मिळण्याच्या अपेक्षेने कामगार स्वेच्छेने बेकार राहणे पसंत करतात. संयुक्तिक अपेक्षा सिद्धांत मांडणाऱ्या अर्थतज्ञांच्या मते, सरकारने उत्पादन व रोजगार निर्माण करण्याच्या दृष्टीने पैसा व राजकोषीय धोरणाच्या सहाय्याने केलेले प्रयत्न निष्प्रभ ठरतात.

लूकास यांच्या मते, आर्थिक व्यवहाराच्या व्याप्तीच्या अपेक्षाकडे अर्थशास्त्रज्ञांनी जाणीवपूर्वक लक्ष देण्याची आवश्यकता आहे. लूकास यांनी असे स्पष्ट केले की, आर्थिक अपेक्षा या यांत्रिकी पद्धतीच्या असतात तसेच बुद्धीविरहीत असतात. असा दृष्टीकोन बाळगणे चुकीचे आहे. लिला बाजार तसेच वित्तीय बाजारातील अपेक्षा यांत्रिकी स्वरूपाच्या राहत नाही तसेच लिलाव बाजारातील अपेक्षा त्या भूतकाळावर आधारीत नसतात. तर, त्या भविष्यावरच आधारेले असतात. अनुकूल अपेक्षा पेक्षा संयुक्तिक अपेक्षा या भिन्न आहेत. संयुक्तिक अपेक्षा ह्याच योग्य आहेत.

६.२.६ मंदीयुक्त चलनविस्तार आणि पुरवठा बाजूचे अर्थशास्त्र :-

सन १९३० च्या जागतीक महामंदीच्या काळात केन्सेच अर्थशास्त्र जन्मास आले. तेव्हा २५% कामगार बेकार होवून बेरोजगार वाढलेला होता. स्थूल उत्पादन घटलेले होते. मंदीच्या काळात किंमत वाढ झालेली होती. दुसऱ्या महायुद्धानंतर मंदी आणि चलनविस्तार या दोन समस्या निर्माण झालेल्या होत्या. म्हणून केन्स समर्थकांनी मागणी बाजूचे अर्थशास्त्र स्पष्ट केले.

परंतु, त्यामुळे समस्या निर्माण झाल्या. मंदीयुक्त चलनवाढ झालेली असते अशा स्थितीत उत्पादकता स्थिर झालेली असते व मंदीच्या अवस्थेत भाववाढ होत राहते. या परिस्थितीवर उपाय व्हावा म्हणून काही अर्थशास्त्रज्ञांनी पुरवठा बाजूने उपाय करावे असे सुचविले.

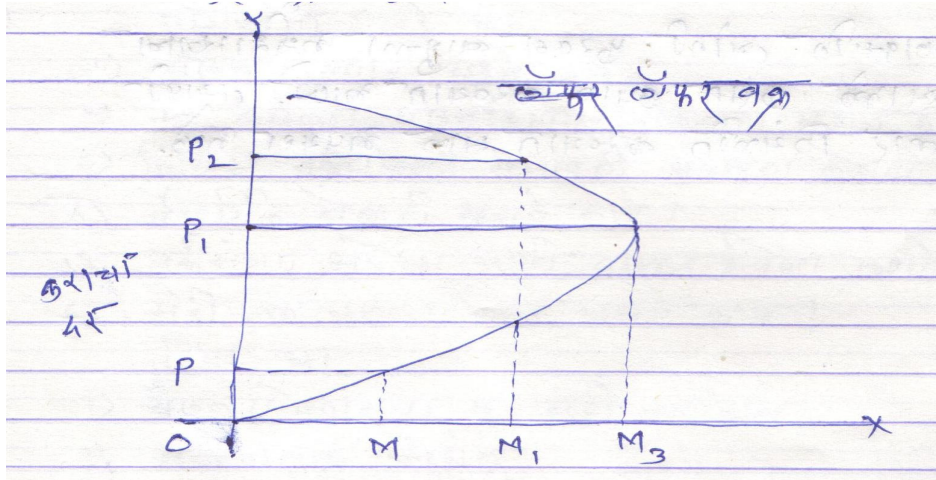
"चलनवाढीमुळे पुरवठ्याच्या समस्या निर्माण होत असतील तर, त्यासाठी ज्या उपाय योजना सुचविता येतील त्या पुरवठ्याच्या बाजूने करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी पुरवठा बाजूने उपाय करणारा अर्थतज्ञांचा एक गट तयार झाला त्याला पुरवठ्याच्या बाजूचा संपद्राय असे म्हणतात."

१९७१ मध्ये कोलंबीया विद्यापीठातील रॉबर्ट मंडेल यांनी उत्पादन वाढीसाठी कर आकारणी सवलत देण्याची आणि डॉलरचे सोन्यातील मूल्य वाढवून मंदीयुक्त चलनविस्ताराला आळा घालण्याची भूमिका मांडली. या भूमिकेचा

पाठपुरावा करून वॅनिस्की लॉमुर गायडर, रेनॉल्डस् वगैरे विचारवंतांनी वॉल स्ट्रीट जर्नलमध्ये व अन्य नियतकालीकांमध्ये लेखन केले. त्यातूनच या अर्थशास्त्राचा उदय झाला.

त्यांच्या मते, कुटूंब आणि उद्योग संस्था यांना आकारला जाणारा प्रत्यक्ष कराचा सीमांत दर हा मोठ्या प्रमाणात घटविला जावा. त्यामुळे लोकांना कष्ट करण्याची प्रेरणा मिळेल, उद्योग संस्थांची गुंतवणूक वाढेल आणि आर्थिक घसरणीला आळा बसेल. राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होवून सरकारला पूर्वीपेक्षा अधिक उत्पन्न मिळेल. म्हणून कल्याणकारी योजनावरील खर्च वाढून मंदीचे सावट कमी होईल. कराचे दर जास्त असल्यास व्यक्ती जास्त काम करण्यास तयार होणार नाही. त्याऐवजी आरामाला महत्व देतील.

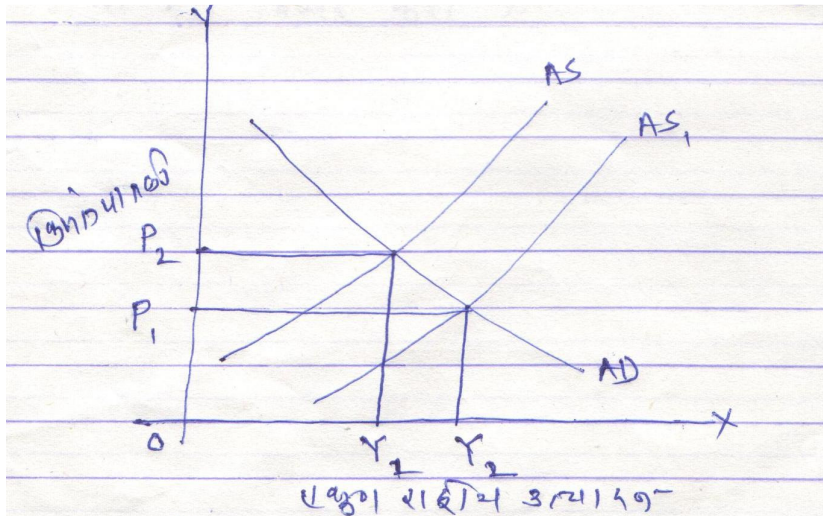
कराचे दर जास्त असल्यास कर बुडविण्याचे सर्व मार्ग लोकांकडून अवलंबले जातात. त्यामुळे काळ्या पैशाची निर्मिती होते. लॉफर यानी कराचे दर आणि सरकारी प्राप्ती यांचा संबंध लॉफर वक्राद्वारे मांडलेला आहे.

करापासून होणारी प्राप्ती

आकृतीत P हा कराचा दर असतांना OM सरकारी प्राप्ती आहे. OP_1 पर्यंत कर दर वाढल्यास OM_3 पर्यंत प्राप्ती वाढेल. परंतु, पुन्हा OP_2 पर्यंत कराचे दर वाढविल्यास सरकारी प्राप्ती OM_1 पर्यंत कमी होईल.

म्हणून पुरवठावादी अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते, कराचे सीमांत दर घटविणे हा तेजीयुक्त मंदीवर योग्य उपाय असतो. कुटूंब आणि संस्था यांच्यावरील कराचे दर कमी केल्यास श्रमाचा पुरवठा वाढेल, गुंतवणूक वाढून उत्पादन वाढेल त्याच बरोबर सरकारच्या प्राप्तीत वाढ होवून तेजीला आळा बसेल

आकृतीत एकूण मागणी AD एकूण पुरवठा AS आहेत. त्यांचा समतोल होऊन उत्पादन OY_१ तर किंमती OP_२ ठरतात. ही मंदीयुक्त चलनविस्ताराची परिस्थिती आहे. कराचे दर कमी केल्यास एकूण पुरवठा वक्र AS_१ स्थलांतरीत होतो. म्हणून उत्पादनात OY_२ पर्यंत वाढ होवून किंमती देखील OP_१ पर्यंत कमी होतात. अमेरिकन अध्यक्ष रोगन या विचारसरणीने भारावून गेले होते. १९८०-८३ या कालावधीत त्यांनी पुरवठा बाजूच्या अर्थशास्त्राचा पाठपूरावा केला. त्यामुळे करात कपात करण्यात आली. तथापि, मंदीयुक्त चलनविस्तार नियंत्रीत करण्यात मात्र अपयश आले.

६.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न :-

थोडक्यात उत्तरे लिहा.

१. चलन विस्तार म्हणजे काय ?
२. केन्सची चलनविस्तार संकल्पना म्हणजे काय ?
३. फिलीप्स वक्राची मध्यवर्ती संकल्पना कोणती आहे ?
४. नैसर्गिक बेकारी म्हणजे काय ?
५. तर्कसंगत अपेक्षा आणि वास्तव अपेक्षा म्हणजे काय ?
६. मंदीयुक्त चलनविस्तार म्हणजे काय ?

टिपा लिहा

१. चलनविस्तारचा मुद्रावादी दृष्टीकोन
२. संरचनात्मक सिद्धांत
३. आच आणि दीर्घकालीन फिलीप्स वक्र
४. सॅम्यूलसन आणि सोलो यांचा नैसर्गिक बेकारी दृष्टीकोन
५. टॉबीन यांचा सुधारीत फिलीप्स वक्र
६. मंदीयुक्त चलनविस्तार

पुढील प्रश्नांची उत्तरे लिहा

१. चलनविस्तार म्हणजे काय ? चलनविस्ताराची सनातनवादी, केन्सवादी आणि मुद्रावादी भूमिका स्पष्ट करा.
 २. चलनविस्ताराच्या संरचनात्मक सिद्धांताचे टिकात्मक परिक्षण करा.
 ३. फिलीप्स वक्र काढून अल्प व दीर्घकालीन फिलीप्स वक्र स्पष्ट करा.
 ४. मंदीयुक्त चलनविस्तार म्हणजे काय ? पुरवठा बाजूच्या अर्थशास्त्रज्ञांचे मत विषद करा.
-

घटक -७
व्यापारचक्राचे सिद्धांत

आक्रमणिका

- ७.० उद्दिष्टे
- ७.१ प्रस्तावा
- ७.२ विषय विवेचा
 - ७.२.१ व्यापारचक्राचा अर्थ
 - ७.२.२ व्यापार चक्राची वैशिष्ट्ये
 - ७.२.३ व्यापारचक्राच्या अवस्था
 - ७.२.४ व्यापारचक्राचे विविध सिद्धांत
- ७.३ स्वयं अध्यया प्रश्न
- ७.४ सारांश
- ७.५ पारिभाषिक शब्द
- ७.६ संदर्भसूची
- ७.७ सरावासाठी प्रश्न

७.० उद्दिष्टे :-

- या घटकाचा अभ्यास केल्यावर आपल्याला -
१. व्यापारचक्राबाबत थोडक्यात परिचय करू घेता येईल.
 २. व्यापारचक्राचा अर्थ व वैशिष्ट्ये सांगता येईल.
 ३. व्यापारचक्राच्या अवस्था स्पष्ट करता येतील.
 ४. व्यापारचक्राची कारणे व उपाय सांगता येतील.
 ५. व्यापारचक्रविषयक विविध तज्ज्ञांचे सिद्धांत स्पष्ट करता येतील.

७.१ प्रस्तावा :-

अर्थव्यवस्था कोणतीही असो तिच्यामध्ये तेजी व मंदीची चक्रे वारंवार येत असतात. या तेजी मंदी व्यापारचक्रामुळे अर्थव्यवस्थांवर विपरीत परिणाम होत असतात. आर्थिक विकासाची प्रक्रिया सुरु असतांना, गुंतवणूक, उत्पाद व रोजगार इ. आर्थिक क्रियांमध्ये सारखे बदल होत असतात. आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत तेजींतर अथवा तेजीच्या आधी प्रामुख्याने मंदीची परिस्थिती असते. तेजी-मंदीच्या लाटांमधून दीर्घकालीन आर्थिक विकास घडून येत असतो. तेजीच्या परिस्थितीत गुंतवणूक, उत्पाद, किंमत, रोजगार, उत्पन्न व मागणी या आर्थिक क्रियांमध्ये वाढ होत असते. तर, याउलट मंदीच्या परिस्थितीत आर्थिक क्रियांमध्ये कमालीची घट झालेली असते.

मागील घटकांमध्ये आपण चलावाढ विषयक समस्या व परिणाम अभ्यासले. या प्रकरणात आपल्याला व्यापारचक्र का निर्माण होते ? त्यांचे अर्थव्यवस्थेवर, समाजावर काय परिणाम होतात ? त्यावर विविध अर्थतज्ज्ञ काय उपाय योजना

करतात ? या बाबी अभ्यासणार आहोत. आपण ज्या अर्थव्यवस्थेत राहतो, समाजात राहतो. या अर्थव्यवस्थेत व्यापारचक्र कसे आघात करते हे समजणे, माहित करू घेणे आवश्यक आहे.

७.२ विषय विवेचा :-

जीवंत राहू चांगले जीवा जगणे वाट्याला येणे ही प्रत्येक माणुष्याची आद्य गरज आहे. प्रत्येक ागरीकाला वाटते की पुढचा प्रत्येक येणारा दिवस चांगला असावा व तो चांगला व्यतित व्हावा. मागील काळात अर्थव्यवस्था स्वतंत्र व बंदीस्त होत्या. मावाच्या अर्थव्यवस्थेच्या गरजा मर्यादीत होत्या. आधुनिक काळात या गरजा वाढलेल्या आहेत व त्यांच्यात विविधता आलेली आहे. त्यामुळे अर्थ-अर्थव्यवस्थांमध्ये आर्थिक संबंध दृढ झालेले आहेत. जगातील सर्व अर्थव्यवस्था अमर्यादीत गरजांमुळे परस्परावलंबी बालेल्या आहेत. त्यामुळे जगातील एका अर्थव्यवस्थेत झालेले आर्थिक क्रियांमधील चढ-उतार / उच्चावचणे संपूर्ण जगातील अर्थव्यवस्थांवर प्रभाव पाडतात. उदा. अमेरिकेत, युरोप देशात निर्माण झालेल्या आर्थिक मंदीचा फटका संपूर्ण जगाला बसतो. या प्रक्रियेला जागतीक मंदी असे संबोधले जाते. मंदीमुळे ओक अर्थव्यवस्था मोडकळीस आलेल्या आहेत.

७.२.१ व्यापारचक्र म्हणजे काय :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थांमध्ये उत्पादा, उत्पन्न, रोजगार बचत व गुंतवणूक इ. आर्थिक घटकांमध्ये वारंवार बदल होत असतात. आर्थिक व्यवहारांमध्ये सतत होणारी उच्चावचो हे भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. आर्थिक व्यवहारांमध्ये घट होत असल्यास त्याला मंदी असे म्हणतात व आर्थिक व्यवहारांमध्ये वाढ होत राहिल्यास त्या परिस्थितीला तेजी असे म्हणतात. अशा तेजी-मंदीच्या अवस्था / चक्र एकामागू एक वारंवार येतात. म्हणू या चक्रांना व्यापार चक्र असे म्हणतात. अर्थव्यवस्थेत होणारे विशिष्ट प्रकारचे बदल म्हणजे व्यापारचक्र होय. व्यापारचक्र म्हणजे गुंतवणूक, उत्पादा, रोजगार, उत्पन्न व वस्तूंच्या व सेवांच्या किंमतीच्या पातळीत निर्माण होणारे लाटांसारखे चढ-उतार होय.

■ व्यापार चक्राच्या व्याख्या :-

व्यापारचक्राच्या गिरावळ्या अर्थशास्त्रज्ञांनी व्याख्या केलेल्या आहेत.

१. मिचेल :-

राष्ट्राच्या आर्थिक घडामोडीमध्ये होणारे चढ-उतार म्हणजे व्यापारचक्र होय. व्यापारचक्रात तेजी, अवाती, मंदी व पुरूथ्या इ.चा समावेश असतो.

२. प्रा. केस :-

वाढणाऱ्या किंमत व घटोचे बेकारीचे प्रमाण अशी लक्षणे असलेल्या व्यापाराचा चांगला कालखंड व घटलेल्या किंमती व वाढविलेले बेकारीचे प्रमाण अशी लक्षणे असलेल्या व्यापाराचा वाईट कालखंड यांची एकामागोमाग एक होणारी आवती म्हणजे व्यापारचक्र होय.

३. रॅंगर फ्रिश टिंबरजी व पिगू :-

अर्थव्यवस्थेतील अंतर्गत व बाह्य घटकांमुळे व्यापारात लाटेसारखे घडू येणारे बदल म्हणजे व्यापारचक्र होय.

४. प्रा. हॅबस्लर :-

उद्योग व्यवसायांमध्ये आलटू-पालटू येणारा उत्कर्षाचा चांगला व औदासियाचा वाईट काळ म्हणजे व्यापारचक्र होय.

७.२.२ व्यापारचक्राची वैशिष्ट्ये :-

१. लाटांचे स्वरूप :-

तेजीमंदीची चक्रे समुद्राच्या लाटेप्रमाणे असतात. या व्यापारचक्रांमध्ये एक विशिष्ट क्रय व गियमीतपणा असतो.

२. पुरावर्ती :-

आर्थिक व्यवहारील बदल हे चक्रीय असतात व हे बदल पुहा पुहा घडू येत असतात. आर्थिक व्यवहारामध्ये परत परत फेरबदल होऊ मंदी निर्माण होते. मंदींतर तेजी निर्माण होते. मंदीची जागा तेजी तर, तेजीची जागा मंदी घेते. आर्थिक व्यवहारातील बदल लाटांच्या स्वरूपात पुहा पुहा आवर्ती होत असते.

३. बदलाचा वेग :-

आर्थिक व्यवहारांमधील बदलांचा वेग म्हणजेच व्यापारचक्रातील बदलांचा वेग हा सारखा असतो. मंदीतू तेजीकडे येण्यासाठी अर्थव्यवस्थांना जास्त कालावधी लागतो. तेजीकडू मंदीकडे होणारे बदल अतिवेगो व त्वरीत घडू येणारे असतात. परंतू, मंदीतू तेजीकडे होणारे बदल हे आकस्मिक व वेगो /शिघ्र असतात म्हणजेच मंदीतू तेजीकडे जाण्याचा वेग कमी व कालावधी जास्त असतो.

४. सार्वत्रिकता :-

व्यापारचक्राचे अर्थव्यवस्थेतील सर्वच क्षेत्रांवर कमी अधिक प्रमाणात परिणाम होत असतात. अर्थव्यवस्थेच्या एका क्षेत्रात मंदी निर्माण झाली की, ती अर्थव्यवस्थेच्या सर्वच क्षेत्रात पोहोचते व सर्व अर्थव्यवस्था व्यापते. त्याचप्रमाणे ती एका अर्थव्यवस्थेतू जगाच्या सर्व अर्थव्यवस्थांमध्ये पोहोचते. जगातील मोठ्या व प्रगत अर्थव्यवस्थांमधील व्यापारचक्रे जगातील ओक लहा-मोठ्या मागासलेल्या, विकसाशील अर्थव्यवस्थांना प्रभावीत करतात.

७.२.३ व्यापारचक्राच्या अवस्था :-

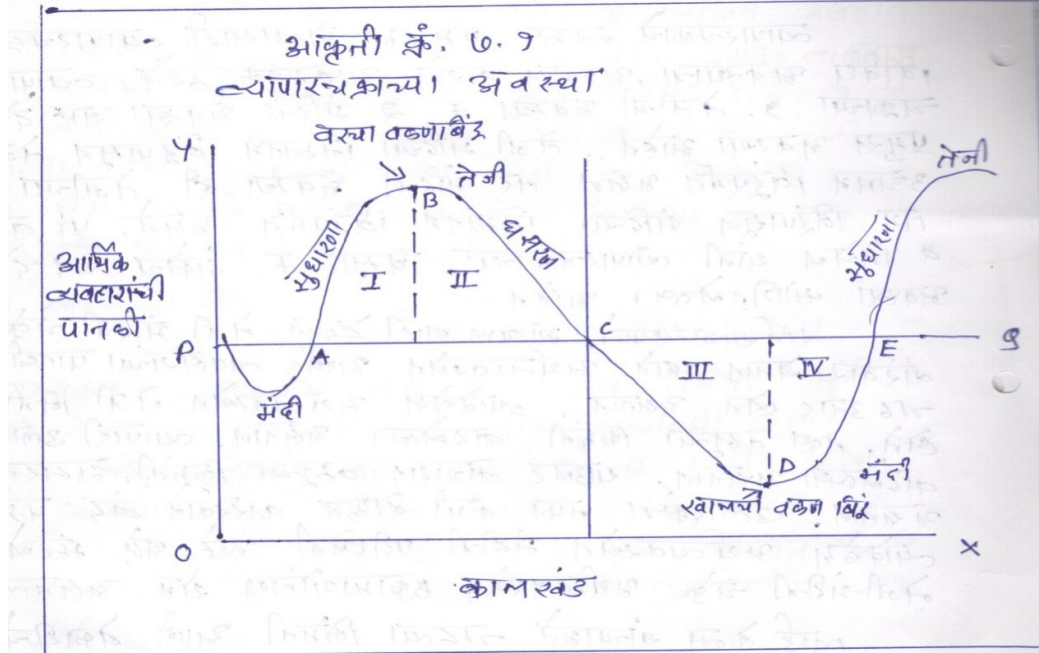
व्यापारचक्राचे स्वरूप समजावू घेण्यासाठी व्यापारचक्राच्या विविध अवस्थांचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. व्यापारचक्राच्या १. तेजीची अवस्था, २. मंदीची अवस्था या दो प्रमुख अवस्था आहेत. तेजी - मंदीच्या निमित्तम बिंदूपासू तेजीच्या उच्चतम बिंदूपर्यंत असते. तरी मंदीची अवस्था ही तेजीच्या उच्चतम बिंदूपासू मंदीच्या निमित्तम बिंदूपर्यंत असे. प्रा. बर्स व मिचेल यांनी व्यापारचक्राच्या विस्तार व संकोच या दो अवस्था सांगितलेल्या आहेत.

सर्वसामायपणे भांडवलशाही देशात तेजी-मंदीची चक्रे वारंवार येतात म्हणजे अर्थव्यवस्थेत आर्थिक व्यवहारांच्या पातळीत चढ-उतार होत असतात. ज्यावेळेस अर्थव्यवस्थेत तेजी निर्माण होते तेव्हा वस्तूच्या किंमती वाढलेल्या असतात. व्यापारी उलाढाली वाढलेल्या असतात. याउलट बाजारात वस्तूच्या किंमती घसरत असतात. उत्पादकांचा - ाफा कमी होऊ कारखाने बंद पडतात. त्यावेळेस अर्थव्यवस्थेत मंदीची परिस्थिती आहे असे म्हंटले जाते. तेजी-मंदीची चक्रे अर्थव्यवस्थेत एकामागोमाग येत असतात.

लॉर्ड केस यांच्यामते, चढत्या किंमती आणि बेकारीचे अल्पप्रमाण ही वैशिष्ट्ये असलेल्या व्यापारातील तेजीचा कालखंड आणि घटत्या किंमती आणि बेकारीचे मोठे प्रमाण ही वैशिष्ट्ये असलेल्या व्यापारातील मंदीचा कालखंड यांची आळीपाळी होणारी आवती म्हणजे व्यापारचक्र होय.

व्यापारचक्राच्या अवस्था प्रामुख्याने दोघ आहेत. परंतू, मंदीतू सुधारणा होते व तेजीतू घसरण होते. त्यामुळे प्रा. शंपीटर यांनी व्यापारचक्राच्या १. तेजी, २. घसरण, ३. मंदी व ४. सुधारणा अशा चार अवस्था स्पष्ट केलेल्या आहेत.

व्यापारचक्राच्या या चार अवस्था आकृती क्रमांक ७.१ मध्ये दर्शविल्या आहेत.

आकृती क्र. ७.०१ मध्ये व्यापारचक्राच्या चारही अवस्था दर्शविलेल्या आहेत. पहिली अवस्था अथवा टप्पा कोणता हे ठरलेले असते कारण, व्यापारचक्राचे चार टप्पे म्हणजे चक्र किंवा वर्तुळाची सुरुवात कोठू होते असे पाहिल्यास ज्या ठिकाणाहून सुरुवात झाली त्याचठिकाणी चक्र पूर्ण

झाल्यावर शेवट होतो. त्यामुळे व्यापारचक्राचे चार टप्पे असले तरी, त्याची सुरुवात अभ्यासाच्या दृष्टीने कोणत्याही टप्प्यातू / अवस्थेतू करता येते.

आकृतीनुसार A पासून B, C, D व E पर्यंत जे बदल झालेले दिसतात. तेच व्यापारचक्र होय.

■ व्यापारचक्राच्या अवस्थांचे स्पष्टीकरण :-

१. तेजी (Prosperity) :-

जेव्हा अर्थव्यवस्थेत तेजी असते तेव्हा सर्वत्र भरभराटीचा काळ असतो. या अवस्थेला उत्कर्षावस्था प्राप्त झालेली असते. देशातील सर्व उत्पादा साधांचा पुरेपूर वापर केला जातो. पूर्ण रोजगाराचे वातावरण निर्माण झालेले असते. त्यामुळे मागेल त्याला काम मिळते. मजुरीचे दर वाढते असतात. व्यापार व उद्योगधंदे तेजीत असतात. उद्योजक वा उत्पादक यांच्यात ावी उत्पादा करण्याचा उत्साह असतो. ावी कारखाने, उत्पादा संस्था उत्पादात प्रवेश करतात. गुंतवणूक करणाऱ्यांची संख्या वाढते असते. सर्वच क्षेत्रात उत्पादा वाढलेले असते.

उत्पादा वाढल्याने रोजगार, उत्पन्नात वाढ होते. त्यामुळे लोकांचे राहणीमा उंचावते. त्यामुळे उपभोग्य भांडवली सुखसोयीच्या व चौच्या वस्तूंची मागणी वाढते. ही मागणी पूर्ण करण्यासाठी उद्योजक दैदी ८ तासांऐजवी २४ तार (ती शिष्टमध्ये) कारखाने सुरु ठेवून उत्पादा प्रक्रिया अखंडपणे सुरु ठेवतात. त्यामुळे श्रमीकांची मागणी वाढते. ावी कामगारां काम मिळते. ावी कामगारांचे वेता वाढून उत्पन्न वाढते. त्यांचा उपभोगावरील खर्च वाढतो.

त्यामुळे उपभोग्य वस्तूंची मागणी वाढते. ती पूर्ण करण्यासाठी उत्पादा वाढवावे लागते. त्यामुळे पूर्वीपेक्षा तुल्ये अधिक उत्पादा घटक कामास लागतात. उत्पादा घटक हे व्यक्तिच्या मालकीचे असतात. त्यामुळे त्यांचे उत्पन्न वाढते. अशाप्रकारे तेजीच्या अवस्थेत रोजगार, उत्पादक, उत्पन्न व िफा वाढतो. उपभोग्य खर्च, गुंतवणूक, किंमती, कर्जपुरवठा या सर्व आर्थिक व्यवहारांमध्ये वाढ झालेली असते. यालाच तेजी अथवा उत्कर्षावस्था अथवा भरभराटीची अवस्था म्हंटले जाते.

तेजीच्या अवस्थेत अत्युच्च उत्पादा पातळी गाठली जाते. आकृतीत व्यापारचक्राच्या वक्रावरील B बिंदू वरचा वळण बिंदू दर्शविलेला आहे. या ठिकाणी आर्थिक व्यवहारांची पातळी सर्वोच्च असते.

२. घसरण (Recession) :-

तेजीच्या, भरभराटीच्या शिखरावर पोहोचलेली अर्थव्यवस्था फार काळापर्यंत टिकत ाही. कारण, तेजीच्या अवस्थेत वस्तूंच्या किंमती एकसारख्या वाढतात. किंमती वाढतात त्या प्रमाणात मात्र लोकांचे उत्पन्न वाढलेले ासते. एका बाजूला लोकांचे उत्पन्न घटते तर, दुसऱ्या बाजूला भाव वाढीमुळे वस्तू व सेवांची मागणी कमी होत जाते. सार्वत्रिक मागणी कमी होत गेल्यामुळे गोडावू मधील मालाचे साठे वाढू लागतात. अतिरीक्त उत्पादा व मागणी अभावी उत्पादकाकडे माल पडू राहतो. मोठमोठ्या उद्योगांमधू कामगार कपात सुरु होते. बँकांकडू कर्जपुरवठा बंद अथवा कमी केला जातो. उत्पादा, िफा, किंमती, रोजगार उत्पन्न इ. आर्थिक व्यवहार घटत जातात. बँकांचे ठेवीवरील व्याजदर कमी होतात. अशावेळेस देशातील जाता बँकेत ठेवी ठेवण्यापेक्षा रोख पैसा जवळ बाळगणे पसंत करतात. त्यामुळे बँकांची पतपुरवठा करण्याची क्षमता घटत जाते. कर्जपुरवठ्याअभावी उद्योग व्यापार बंद पडू लागतात. व अर्थव्यवस्थेची घसरण सुरु होते. अर्थव्यवस्था मंदीच्या अवस्थेकडे वाटचाल करु लागते. आकृतीत व्यापारचक्रावरील C बिंदू हा घसरण दर्शवितो. B कडू D पर्यंत ही घसरणीची अवस्था आहे. घसरणीलाच आर्थिक संकट समजले जाते. घसरणीची अवस्था ही धोक्याची घंटा असते. कारण, घसरणींतर मंदीची अवस्था असते. मंदीची परिस्थिती अत्यंत वाईट असते.

३. मंदी (Depression) :-

सर्वसाधारण पातळीपेक्षा फार कमी पातळीवरील आर्थिक व्यवहार हे मंदीच्या अवस्थेचे वैशिष्ट्य होय. ही अवस्था व्यापारचक्राच्या वक्रावरील 'D' बिंदू दर्शविलेली आहे. मंदीची परिस्थिती ही अत्यंत धोकादायक व वाईट असते. अर्थव्यवस्थेत वस्तू व सेवांच्या घटत जाणाऱ्या किंमती व वाढत जाणारी बेकारी ही मंदीची अवस्था असते. या अवस्थेत सर्व वस्तू व सेवांचे उत्पादा घटलेले असते. उत्पादाची सर्व साधो बेकार होवू पडलेली असतात. कामगारांचे वेता कमी होऊ त्यांचा उपभोग खर्च कमी झालेला असतो. वस्तूंची मागणी कमी होऊ उत्पादा कमी झालेले असते. उत्पादकांचा िफा घटलेला असतो. त्यामुळे उत्पादक उत्पादा बंद करतात. म्हणजेच या अवस्थेत मागणी उत्पादा, रोजगार उत्पन्न, िफा, गुंतवणूक बँकांचा पतपुरवठा या सर्व आर्थिक व्यवहारांमध्ये कमालीची घट झालेली असते. उत्पादकांमध्ये िरुत्साह असतो. सर्वत्र औदासिय दिसू येते. अर्थव्यवस्थेत िराशावाद वाढलेला दिसतो.

४. सुधारणा (Revival) :-

मंदीच्या दरीत लोटल्या गेलेल्या अर्थव्यवस्था ह्या अवस्थेत फार काळ टिकू शकत ाहीत. कारण, मंदीच्या काळात वस्तूंच्या किंमती घटलेल्या असतात. व्याजाचे दर कमी झालेले असतात. मजूरीचे दर कमी असतात. कच्च्या मालाच्या अभावी बराच पैसा पडू राहिलेला असतो. त्यामुळे बँका कर्ज देण्यास उत्सूक असतात. मंदीच्या काळात िवी वस्तूंचे उत्पादा होत ासले तरी, जे उत्पादा विक्रेत्यांकडे, उत्पादकांकडे शिल्लक पडू राहिलेले असते त्याचा खप होवू लागतो. हळूहळू विक्री वाढू लागते. किरकोळ व्यापाऱ्यांची मालाला असलेली मागणी पूर्ण करण्याकरीता मोठे

व्यापारी कारखानादारांकडे वस्तूंची मागणी करू लागतात. कारखानादार उत्पादा करू त्यात वाढ करण्यासाठी गुंतवणूक करू लागतात. उत्पादा वाढविण्याच्या प्रक्रियेत अधिक कामगारांना, उत्पादा घटकांना रोजगार मिळू लागतो. उत्पादा घटकांच्या मालकांचे उत्पन्न वाढू त्यांची क्रयशक्ती वाढते. उत्पन्न अधिक, उत्पादा अधिक व मागणी अधिक असे चक्र बाजारात / अर्थव्यवस्थेत सुरु होते.

जास्त मागणीमुळे वस्तूंच्या किंमती वाढतात. उत्पादकांचा ाफा वाढतो. उत्पादक उत्पादा करण्यासाठी बँकांकडून कर्ज घेऊन गुंतवणूक वाढवितात. अशाप्रकारे अर्थव्यवस्थेत पुरवठा होऊ सुधारणा होऊ उत्कर्षावस्था निर्माण होते व अर्थव्यवस्था तेजीच्या शिखराकडे वाटचाल करू लागते.

व्यापारचक्राच्या या चार अवस्था स्थूलमागो प्रत्येक व्यापारचक्रामध्ये दिसू येतात. या अवस्थांमध्ये गियमीतपणा - ासतो. त्याचप्रमाणे कोणती अवस्था किती काळ टिकू राहिल हेही निश्चितपणे सांगता येत नाही.

७.२.४ व्यापारचक्राचे सिद्धांत :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थांमध्ये व्यापारचक्राची भंडावू सोडलेले होते. त्यामुळे फार पूर्वीपासूनच ओक अर्थशास्त्रज्ञांनी व्यापारचक्रांचा अभ्यास केलेला आहे व त्यात संशोधन करू सिद्धांत मांडलेले आहेत. माल्थस, कार्ल मार्क्स, ए.सी.पिगू तसेच हॉब्स, हाट्रे यांनी व्यापारचक्राचे सिद्धांत मांडले तर, आधुनिक काळात शुम्पीटर, केस काल्डोर, हायेक सॅम्यूलसा व हिक्स आदी अर्थशास्त्रज्ञांनी व्यापारचक्राचे सिद्धांत मांडून स्पष्ट केलेले आहेत.

■ केस यांचा व्यापारचक्राचा सिद्धांत :-

जॉर्ज मोर्डे केस यांनी व्यापारचक्राचे स्वतंत्रपणे स्पष्टीकरण केलेले आहे. केस यांच्या मते, सर्वसाधारण आर्थिक व्यवहारांच्या पातळीपेक्षा जास्त किंवा त्यापेक्षा कमी आर्थिक व्यवहार असणे म्हणजे व्यापारचक्र होय. केसच्या मते, भांडवलाच्या सीमांत कार्यक्षमतेतील चक्रीय उच्चावचांमुळे व्यापारचक्रे घडून येतात. केसच्या मते, उपभोग प्रवृत्तीत होणाऱ्या उच्चावचांमुळे रोजगारात उच्चावचो घडून येत नाहीत. तर, गुंतवणूकीतील उच्चावचांमुळे रोजगारात उच्चावचो घडून येतात. केसच्या मते, प्रभावी मागणी हा घटक देखील व्यापार चक्राला कारणीभूत असतो. प्रभावी मागणीत वाढ घडून आल्यास अर्थव्यवस्थेत तेजीची अवस्था निर्माण होते. याउलट प्रभावी मागणीत घट झाल्यास मंदीची अवस्था निर्माण होते. अल्पकाळात उपभोग खर्चांमुळे अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक व्यवहारात चढ-उतार निर्माण होत नाही. तर, गुंतवणूक म्हणजेच भांडवली खर्चांमुळे आर्थिक व्यवहारात चढ-उतार निर्माण होतात.

केस यांनी व्यापारचक्राचे स्पष्टीकरण वा व्यापारचक्राच्या अवस्थांचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे केले आहे.

१. मंदीची अवस्था :-

अर्थव्यवस्थेतील उद्योग क्षेत्रात भांडवलाची गुंतवणूक जोपर्यंत भांडवलाची आवश्यकता असते तोपर्यंत वाढत असते. त्याठिकाणी भांडवलाच्या गुंतवणूकीला पूर्णावस्था प्राप्त होते. तेव्हा भांडवलाची सीमांत कार्यक्षमता जास्त असते. परंतु, अंतर गुंतवणूक किफायतशीर ठरत नाही. कारण भांडवलाच्या सीमांत लाभ क्षमतेत घट होत जाते. त्यामुळे उत्पादक गुंतवणूक करण्यास तयार होत नाहीत. व्यापारी उद्योगपतींच्या अधिकच्या आशावादाच्या परिस्थितीतू गिराशा/औदासिन्य निर्माण होते. भांडवलाची कार्यक्षमता घटल्यामुळे अपसरा वा घसरण घडून येते.

केस यांनी घसरणला संकूचा हे ाव दिले आहे. यालाच त्यांनी आर्थिक संकट म्हंटलेले आहे. भांडवलाच्या सीमांत कार्यक्षमतेत घट झाल्यामुळे गुंतवणूकीत घट होऊ बेरोजगारीत वाढ होते. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेत गिराशेचे साम्राज्य पसरते व सर्व आर्थिक व्यवहार कमालची घटतात. केस यांनी संकूचाला व्याजदरातील वाढ व गुंतवणूक गुणकाची विरुद्ध कार्यवाही ही दोन कारणे कारणीभूत ठरतात असे प्रतिपादन केलेले आहे.

व्याजदरातील वाढ ही लोकांची रोखता अभिलाषा वाढल्यामुळे होते व रोखता अभिलाषेत वाढ ही रोखतेची गरज तसेच कर्जरोख्यांच्या किंमतीत घट होण्याची शक्यता याकारणांतू होते.

त्याचप्रमाणे मंदीच्या अवस्थेला गुणकाची प्रतिगामी कार्यवाहीसुद्धा कारणीभूत ठरते. मंदीच्या परिस्थितीत गुणक विरुद्ध दिशेने कार्य करतो. उदा. गुणक ३ असेल व गुंतवणूकीत ६ मिलीयो घट होत असेल तर, राष्ट्रीय उत्पन्नात १२ मिलीयो घट होते. म्हणजेच गुणकाची कार्यवाही प्रतिगामी होते व त्यामुळे मंदी निर्माण होते.

२. सुधारणा / पुरुत्था :-

प्रा. केस यांच्या मते, पुरुत्था वा पुरुत्था ही व्यापारचक्राची कमी गती होणारी प्रक्रिया असते. केसच्या मते, पुरुत्था होण्यासाठी व्यापारी उत्पादकांमध्ये विश्वासाची पुस्थापा होणे गरजेचे असते. त्यांचा आशावादी वातावरणाच्या निर्मितीवर विश्वास निर्माण झाला पाहिजे. त्यासाठी शासनाचे हस्तक्षेप करून मौद्रीक धोरणाद्वारे व्याजदरात घट घडवून आणली पाहिजे.

हळूहळू पुरुत्था पुढील बाबींमुळे घडू येते. ती म्हणजे सामाय विकास दर, टिकाऊ भांडवली संपत्ती निर्माण होण्यासाठी लागणारा कालावधी व तेजीच्या अंतीम अवस्थेसाठी मालाचा साठा संपण्याचा कालावधी.

अर्थव्यवस्थेचा सामाय विकास दरावरून त्या अर्थव्यवस्थेत उपभोग आणि गुंतवणूकीत वाढ केल्यामुळे मंदी संपुष्टात येऊन अर्थावस्था प्राप्त होऊ शकते तसेच टिकाऊ भांडवली संपत्तीचे सरासरी आयुर्मा कमी कालावधीचे असल्यास संयंत्राच्या प्रतिस्थापनासाठी गुंतवणूक काढेल त्याचप्रमाणे मालाचे पड्डा असलेले साठे संपल्याशिवाय मालाची आवश्यकता भासणार नाही. असे झाले तर, गुंतवणूक वाढून कच्चा पक्का मालाची मागणी वाढते. उत्पन्न, रोजगार, व्यापार इ. सर्व आर्थिक व्यवहारात सुधारणा होऊन अर्थव्यवस्था तेजीकडे वाटचाल करू लागते. या प्रक्रियेत भांडवलाची सीमांत कार्यक्षमता वाढत असते.

३. तेजीची अवस्था :-

केस यांच्या मते, या अवस्थेत भांडवलाची सीमांत लाभक्षमता बरीच असते. उत्पादकांचा व्यवस्थेवर आशावाद निर्माण झालेला असतो व त्यांना भविष्यावर ठाम विश्वास निर्माण झालेला असतो. त्यामुळे ते मालाची गुंतवणूक करण्यास तयार असतात. गुणकामुळे मुळ गुंतवणूकीच्या किती तरी पटींनी उत्पन्न वाढत असते. गुणक प्रक्रिया वेगाने सुरु झाल्यामुळे उत्पन्न, उत्पादना आणि रोजगारात वाढ होत जाते. तेजीची परिस्थिती समुच्चयात्मक होते. एक वेळ अशी येते की, सर्व सामाय पातळीपेक्षा आर्थिक व्यवहार / क्रिया वाढलेल्या असतात.

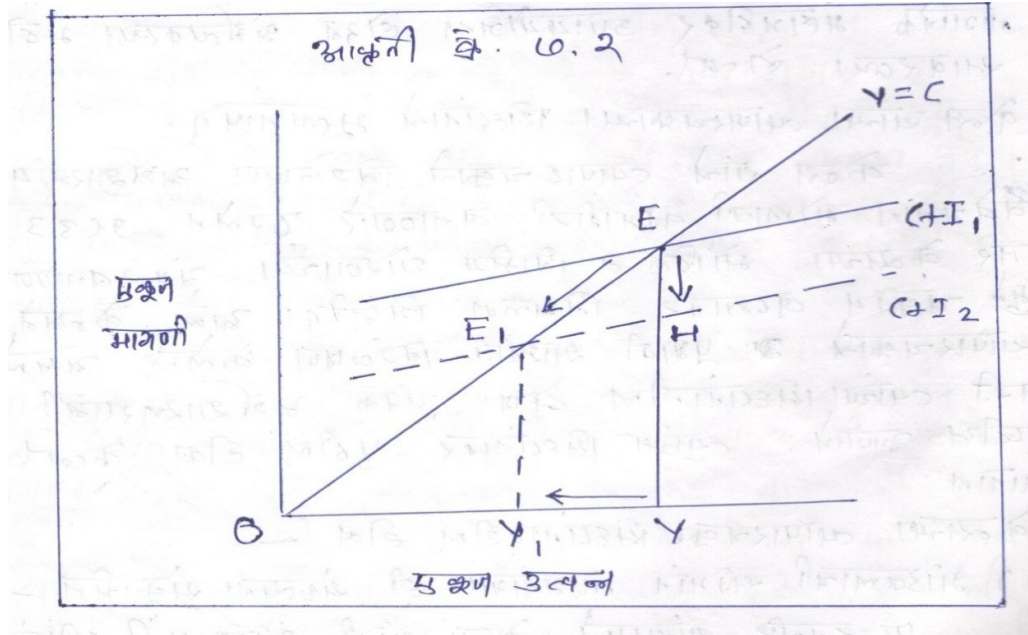
केसच्या मते, अर्थव्यवस्थेत प्रभावी मागणीत वाढ घडून आल्यास भांडवली व गुंतवणूक खर्चात वाढ होते व त्यामुळे आर्थिक क्रियांमध्ये समुच्चयात्मक वाढ होते व तेजी निर्माण होते. भांडवलाची सीमांत लाभक्षमता जास्त असल्यामुळे उत्पादकांकडून गुंतवणूक वाढविली जाते. त्यामुळे गुणक वाढतो त्यामुळे रोजगारात व उत्पन्नात वाढ होते आणि त्याचा परिणाम म्हणून तेजीची अवस्था निर्माण होते.

४. घसरण :-

जॉर्ज मोर्डे केस यांच्या मते, भांडवलाच्या कार्यक्षमतेत घट होत गेल्यामुळे रोखता अभिलाषेत वाढ होते व परिणामतः व्याजदरात वाढ घडून येते. व्याजदरातील घटीमुळे उत्पादना गुंतवणूक घटवतात. गुंतवणूकीतील त्वरीत घटीमुळे अर्थव्यवस्थेत घसरण सुरु होते. म्हणजेच सर्व आर्थिक व्यवहारांमध्ये समुच्चयात्मक स्वरूपात घट होऊ लागते.

केसच्या मते, भांडवलाची सीमांत लाभक्षमता घटण्याचे कारण म्हणजे, उत्पादकांच्या अपेक्षा अधिक असतात. भांडवली संपत्तीच्या निर्मितीचा खर्च हा भविष्यकालीन खर्चापेक्षा जास्त होतो.

तेजीच्या परिस्थितीत उत्पादकांच्या अतिरेकी आशावादामुळे गुंतवणूकीत सारखी वाढ झालेली असते. परंतु, व्याजदर वाढल्यामुळे उत्पादकांची अपेक्षित मिळकत घटते. त्यामुळे रोजगारात वाढ होत नाही. परिणामतः आर्थिक व्यवहारांमध्ये घसरण होत जाऊ अर्थव्यवस्था मंदीच्या खाईत लोटल्या जाते. म्हणजेच तेजीचा शेवट मंदीत होतो. केस यांनी अमेरिका व ब्रिटेन या भांडवलशाही राष्ट्रांमधील आर्थिक व्यवहारातील चक्रीय बदलांचे अध्ययन करून व्यापारचक्राचा सिद्धांत स्पष्ट केलेला आहे. त्यासाठी त्यांनी १९२९ व १९३३ या वर्षांमधील मंदी विचारात घेतलेली आहे. तीचे आकृतीद्वारे स्पष्टीकरण आकृती क्रमांक ७.२ मध्ये केलेले आहे.

केस यांनी आकृती क्र. ७.३२ नुसार मंदीची परिस्थिती दर्शविलेली आहे. $Y=C$ हा खर्च = उत्पन्न हा वक्र आहे. तर, $C+I_1$ हा उपभोग खर्च व गुंतवणूक खर्चाचा वक्र आहे. १९२९ मध्ये अमेरिका व ब्रिटेन या भांडवलशाही देशात उत्पन्नात घट झाल्यामुळे मागणीत घट झाली. मागणीचा वक्र $C+I_1$ वरून $C+I_2$ असा खाली आला. मागणी E बिंदूवरून H बिंदूकडे घटलेली दिसते. तर, १९३३ मध्ये अर्थव्यवस्था घसरून E बिंदूपासून E_1 बिंदूपर्यंत मंदीच्या दिशेने वेगाने गेलेली दिसते व त्यामुळे उत्पन्न OY वरून OY_1 पर्यंत घटलेले दिसते. उत्पन्नातील घटीमुळे रोजगार, गुणक व भांडवलाची कार्यक्षमता या आर्थिक क्रियांमध्ये समुच्चयात्मक स्वरूपात घट झाली. १९३३ इतर केसच्या योगदानामुळे जागतिक महामंदीवर उपाययोजना होऊन अर्थव्यवस्था मंदीतून सावरल्या होत्या.

■ केस यांच्या व्यापारचक्राच्या सिद्धांताचे मूल्यमापन :-

केस यांचे व्यापारचक्राचे विश्लेषण अर्थशास्त्रीय विवेचात मोलाची कामगिरी बजावणारे ठरलेत. १९३३ इतर केसच्या मौद्रिक व वित्तीय धोरणाच्या अंमलबजावणीमुळे चक्रीय बदलावर नियंत्रण मिळविता आले. केसो व्यापारचक्राचे प्रभावी शास्त्रीय विश्लेषण केलेले असले तरी, त्यांच्या सिद्धांतावरील दोष ओक अर्थशास्त्रांनी दृष्टीस आणले त्यांच्या सिद्धांतावर पुढील टीका केल्या जातात.

■ केसच्या व्यापारचक्र सिद्धांतावरील टिका :-

१. भांडवलाची सीमांत लाभक्षमता ही संकल्पना संकूचीत :-

प्रा. हजलीट यांच्या मते, केस यांनी भांडवलाची सीमांत लाभक्षमता ही संकल्पना संकूचीत करू टाकलेली आहे. वास्तवतः ती व्यापक आहे. प्रा. पिगु यांनी केसो उत्पादकांच्या मासिकतेवर भर दिलेला आहे अशी टिका केलेली आहे. म्हणजेच पिगु यांनी व्यापारचक्राचा सिद्धांत हा एक मासिक सिद्धांत आहे का ? असा मुद्दा उपस्थित केला. केसच्या मते, भांडवलाची सीमांत लाभक्षमता ही भांडवलाच्या अपेक्षित प्राप्तीवर अवलंबू असते व भविष्यात ती अधिक मिळेल असा उत्पादकांचा आशावाद असतो. पिगु यांच्या मते, ही मासिक संकल्पना आहे. प्रत्यक्षात मात्र तसे नसते. म्हणून ही भांडवलाची सीमांत लाभक्षमता ही संकल्पना संदिग्ध व भ्रामक आहे.

२. त्वरक / प्रवेग तत्वाकडे दुर्लक्ष :-

प्रा. हिक्स गुडवी व सॅम्यूलसा इ. अर्थशास्त्रज्ञांनी केस यांच्या व्यापारचक्राच्या कार्यवाहीतील गुणक या संकल्पोच्या वापरावर टिका केलेली आहे. केस यांनी गुणकाच्या कार्यवाहीमुळे आर्थिक व्यवहारांमध्ये उच्चावचो घडू येतात असे स्पष्ट केलेले आहे. परंतू, अधिगुणक अथवा प्रवेगामुळेही आर्थिक व्यवहारांमध्ये समुच्चयात्मक बदल होतात. परंतू, केस यांनी प्रवेगाकडे संपूर्ण दुर्लक्ष केलेले आहे.

३. व्यापारचक्राच्या कालावधीतील गियमीतता :-

केस यांनी आर्थिक व्यवहारांमध्ये होणाऱ्या बदलांमध्ये उच्चावचांमध्ये गियमीतता असते असे स्पष्ट केले होते. त्यांनी मंदीचा कालावधी हा ३ ते ५ वर्षांचा असतो असे प्रतिपादन केले होते. परंतू, प्रा. हॅजलीट यांना केसचे विचार माय - नाहीत. हॅजलीट यांच्या मते, केस यांनी आपला सिद्धांत मांडतांना याला संख्याशास्त्रीय पूस्टी केलेली नाही म्हणजेच केस यांच्या व्यापारचक्राच्या कालावधीच्या गियमीततेच्या बाबतीत संख्याशास्त्रीय आधार नाही. व्यापारचक्राचा कालावधी नियमित नसतो.

■ शूमपीटर यांचा व्यापारचक्राचा सिद्धांत :-

प्रा. जोसेफ शूमपीटर यांनी व्यापारचक्राचा त्वप्रवर्तनाचा सिद्धांत म्हणून मांडला आहे. त्यांच्यामते, भांडवलशाही अर्थव्यवस्थांमध्ये आर्थिक विकास घडवून आणण्यासाठी गुतीकरण केले जाते. त्वप्रवर्तनाची कास धरल्यामुळे औद्योगिक क्षेत्राबरोबर अर्थव्यवस्थेत उच्चावचो घडू येतात. म्हणून शूमपीटर यांच्या मते, अर्थव्यवस्थेत वारंवार घडून येणाऱ्या गुतीकरणाच्या क्रियांमुळे व्यापारचक्रे निर्माण होतात.

शूमपीटर यांनी शोध / गविय व गुतीकरण किंवा त्वप्रवर्तना यात फरक केलेला आहे. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेतील उत्पादक सतत गफा मिळविण्यासाठी गवावी तंत्र शोधत असतो. शोध म्हणजे उत्पादक प्रक्रियेतील गविय होय व उत्पादकाच्या प्रक्रियेत या गवियाची अंमलबजावणी म्हणजे त्वप्रवर्तना होय. त्वप्रवर्तना ही सतत घडणारी प्रक्रिया आहे. त्वप्रवर्तनात गव्या उत्पादक तंत्राचा शोध, यंत्राचा वापर, उत्पादक संघटामध्ये बदल, कच्च्या मालाच्या गव्या स्रोताचा शोध, शक्ती साधो, इंधनाचा शोध, विक्री कलेचा शोध व व्यवस्थापन तंत्राचा शोध इ.चा समावेश होतो. या वरील बाबींचा उत्पादक क्रियेमध्ये अवलंब करणे यालाच त्वप्रवर्तना अथवा गुतीकरण असे म्हणतात.

या गुतीकरणाचा वापर केल्यामुळे अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक व्यवहारांमध्ये उच्चावचो घडू येतात व व्यापार चक्र निर्माण होते. गुतीकरण ही अखंडपणे घडून येणारी प्रक्रिया आहे. जर, गुतीकरणात अखंडीतपणा नसता तर, व्यापारचक्रे निर्माण

झाली ढसती. अडेरिका अर्थशास्त्रज्ञ जोसेफ शूडपीटर यांी वुडडरचक्राचे चार अवस्थांद्दारे आडलुडड ढुतीकरण सिद्धांताचे विवेचा केलेले आहे.

१. तेजीची अवस्था :-

शूडपीटर यांी ढवडुवर्ताडुले उतुडडाचा दरुजा सुधरतो. तुडडुले उतुडडाची साधु, डंडवलांची डरगणी वरढते. डुरतेक उतुडडदक ढवी शोधंाच्या डरगे असतात. ते ढडर वरढविणुडडरसाठी जोखीड डतुकरतात. अशा उतुडडदकांर तुडडुडुटी डँकादेखील डतडुरवठा करणुडडरची जोखीड सुवीकरतात. काही वुडडररी वरडुवर्ताचा सुवीकर करतात तुडडुले तुडडंरचा - ढडर वरढतो. ढवडुवर्ताडुले उतुडडर डलररत वरढ हुते. अर्थवुडडवस्थेला गतिशीलता डुररड हुते. ँक उतुडडदको ढवडुवर्ता सुवीकरले की, अर्थवुडडवस्थेतील ओक उतुडडदक तुडडचे आुकरण करु लरगतत. तुडडुले उदुडुग वुडडरररत गतिडररता ढरडरड हुते. डँकांची डतुडुडरडरती वरढते, कडडरती वरढतत. उतुडड वरढते, रोजगर वरढतो. डरगणी वरढते, ढडर वरढतो तुडडुले अर्थवुडडवस्थेतील उतुडडदकांर आशरवरद ही वरढतो. डुहर ढुतीकरण सुवीकरणे व अवलंडीले डरते. अशरडुरकरे तेजीची अवस्था डरडरड हुते.

२. घसरणीची अवस्था :-

ढुतीकरण हे अखंडीतडणे, सरततुडुओ चलू ररहते. डुडर वुडडसरड संसुथर ढुतीकरण करत ढही तुडडंर ढडर डरडुडत ढही. सरुवदूर ढवी वसुतु दलसू लरगतत. हुर ढवी वसुतुंशी डुडर वसुतुंर सुडरुधर कररवी लरगते. तुडडुले डुडर वुडडसरड संसुथर कडुडी कडडरतीलर वसुतु वलकू लरगतत. तुडडुले डुडर वुडडसरड संसुथरंरुडर उतुडडरत अकसुडरत घड हुओ लरगते अशर वुडडसरड संसुथरंर ढुतीकरण करणे कठीण असते. डरडररत ढवी वुडडसरड संसुथर डुरवेश करीत ररहतात. तुडडरडुरडरणे डंडवलाची सीडरंत लरडकुडडतरही घटू लरगते. डुडर वुडडसरड संसुथर तुओदुडरत डरडलर लरगलुडर की, ढवी वुडडसरड संसुथरही तुओदुडरकडे वरडचरल करु लरगतत. डर अवस्थेत कडडरती, ढडर, उतुडडर खरुच डरसंडंधी आरशलचततर डरडरड हुओ लरगते. तुडडुले उतुडडदकंरडुधे आरशलचततेचे वरतरवरण डरडरड हुते. डँक करुडुडुरवठा करीत ढहीत व दलले करुडु डरत डरगरडलर सुरुवरत करतात. तुडडुले डैशररुडर डुरवठा कडुडी हुतो. डुररणरडतः अर्थवुडडवस्थर घसरणीकडे वरडचरल करु लरगते. शूडपीटर डररुडर डते, ढवडुवर्ताडुले अतररीकुत उतुडडर हुओ गुरदरडरत डरलररुडर सरठे डडू ररहतात व अर्थवुडडवस्थर घसरते व डंडीकडे डरते.

३. डंडीची अवस्था :-

डंडीरुडर अवस्थेची डीजे ही तेजीरुडर अवस्थेतच डेरली डरतरत. शूडपीटररुडर डते, अर्थवुडडवस्थेतील ढुतीकरणरुडरुडर सरततुडुओ डंडी डरडरड हुते. तेजीडधील अतुडडंत आशरवरदी डुररसुथरतीडुले अतुडडरधलक गुंतवणूक हुते. ढवडुवर्तासरठी डुररकलुडडरतुडुडक आशरवरदरडुले अतररेकी गुंतवणूक हुते. तुडडुले वलसुतररतुडुडक वकरुडुडरडररीडणरडुले दुडुडड लरतर डरडरड हुते. उडडडुक्ते व उतुडडदक डरंरुडर डेडडरडडदररीडुले डर दुडुडड लरतर डरडरड हुते. उडडडुक्तरंरुडर व उतुडडदकंरुडर अतर आशरवरदरडुले अर्थवुडडवस्थेला घसरणीशलरवरड गतुडडंतर ढसते. डंडीरुडर अवस्थेकडू अर्थवुडडवस्थर सुधररणेरुडर अवस्थेकडे वरडचरल करु लरगते. सुधररणर अथवर डुरुडुडुडर हुणुडडरसाठी डुहर तेच घटक कररणीडू असतात. ढवडुवर्तरलर सुरुवरत केलुडडरडुले डुहर अर्थवुडडवस्थर सुधररणेकडे उडुडण घुडरडलर लरगते.

ॡ. सुधररणर / डुरुडुडर अवस्थर :-

शूम्पीटरच्या मते, पारुल्या अथवा अर्थव्यवस्थेला पारुज्जीवा ही अवस्था गाठण्यासाठी मंदीला जी कारणे / घटक जबाबदार असतात तीच कारणे कारणीभूत ठरतात. अर्थव्यवस्थेतील काही नैसर्गिक घटकांमुळे व्यापारचक्राच्या पारुज्जीवा या अवस्थेला प्रारंभ होतो. शूम्पीटर यांनी अर्थव्यवस्थेच्या काही क्षेत्रात तोटा आणि संकुचा ही स्थिती असते असे प्रतिपादन केले. त्यांच्या मते, मंदीत ओक व्यवसाय संस्था बंद पडतात. त्यामुळे बेकारी निर्माण झालेली असते. उत्पादन, रोजगार, उत्पन्न, पफा, किंमती हे सर्व घटक घटलेले असतात. अशा परिस्थितीत काही उत्पादक धोका स्वीकारतात. ऩीवा शोधाचा अवलंब करतात. बँकाही अशा धोका पत्करणाऱ्या, ऩीवा करू पाहणाऱ्या चोखंदळ उत्पादकांा पतपुरवठा करतात. या उत्पादकांनी ऩवप्रवर्ता स्वीकारल्यामुळे त्यांच्या उत्पादाचा खर्च घटतो व दर्जाही वाढतो व ऩफाही वाढतो. त्यामुळे काही उत्पादक त्याचे आुकरण करू लागतात. त्यामुळे गुंतवणूक वाढू लागते. मागणी, पुरवठा, उत्पादन किंमती वाढू लागतात. राष्ट्रीय उत्पन्न, उपभोग प्रवृत्ती वाढू लागते व अर्थव्यवस्थेत सुधारणा होते. अर्थव्यवस्थेचे पारुज्जीवा होते व अर्जीतवस्था निर्माण व्हायला लागते व पुढा अर्थव्यवस्था तेजीकडे वाटचाल करू लागते.

अशाप्रकारे शूम्पीटर यांच्या सिद्धांतात ऩवप्रवर्तामुळे / तुतीकरणामुळे व्यापारचक्रे पुढा पुढा एका मागोमाग एक येतात.

■ शूम्पीटरच्या व्यापारचक्र सिद्धांताचे मूल्यमापा :-

शूम्पीटर यांच्या व्यापारचक्राच्या सिद्धांताचे आर्थिक विकास व त्यासंबंधीच्या विवेचात महत्वपूर्ण योगदान आहे. शूम्पीटर यांनी व्यापारचक्राच्या अवस्थांमध्ये बाह्य घटक व अंतर्गत घटक एकत्रीतपणे कार्य करतात असे प्रतिपादन केलेले आहे. शूम्पीटरचा सिद्धांत कितीही चांगला, मोलाची कामगरी करणारा असला तरी, काही अर्थशास्त्रज्ञांनी यात दोष दाखविलेले आहेत.

■ शूम्पीटरच्या व्यापारचक्र सिद्धांतावरील टिका :-

१. पूर्ण रोजगाराच्या गृहीतावर जास्त भर :-

शूम्पीटर यांनी आपल्या व्यापारचक्राचा सिद्धांत मांडतांा अपूर्ण रोजगार या गृहीतावर अवाजवी भर दिलेला आहे. परंतू, टीकाकारांच्या मते, ओक अर्थव्यवस्थांमध्ये अपूर्ण रोजगार असतो अथवा बेकारी असते. बेकारीच्या परिस्थितीत हा सिद्धांत खरा ठरत ऩाही. हा सिद्धांत अर्थव्यवस्थेत संतुलीत पातळीला पूर्ण रोजगार असतो असे गृहीत धरतो. जेव्हा ऩवप्रवर्ताचा अवलंब केला जातो तेव्हा काही उत्पादाची साधो मागणी अभावी पडूा राहिलेली असतात म्हणजेच बेकार असतात. त्यांचा उपयोग करू घेतल्यास उत्पादक घटकांच्या किंमतीत व उत्पादन खर्चात वाढ होण्याची प्रक्रिया घडणारच ऩाही. त्यामुळे तेजीची अवस्था येणारच ऩाही असे टीकाकारांचे म्हणणे आहे.

२. व्यापारचक्रासाठी ऩवप्रवर्ता हेच एकमेव कारण ऩाही :-

प्रा. शूम्पीटर यांच्या मते, ऩवप्रवर्ताच्या अवलंबाामुळे तेजी, मंदी, सुधारणा व घसरण या व्यापारचक्राच्या अवस्था निर्माण होतात. परंतू, टीकाकारांच्या मते, फक्त ऩवप्रवर्ता हे व्यापारचक्राला एकमेव कारण कारणीभूत ठरत ऩाही. तर, ऩवप्रवर्ताची प्रक्रिया सुरू असतांा अर्थव्यवस्थेत मौद्रीक उच्चावचो सुद्धा घडूा येत असतात व ते प्रभावी ठरूा सुद्धा अर्थव्यवस्थेत आर्थिक व्यवहारांमध्ये उच्चावचो घडत असतात. उत्पादक अथवा भांडवलदार गुंतवणूक करतांा बँकांकडूाच भांडवल घेतात असे ऩढे तर, ते स्वतःची बचत अथवा भांडवल वापरतात. त्यामुळे पतपुरवठा वाढूा पैशाचा पुरवठा वाढतो व आर्थिक व्यवहार वाढतात असे ऩाही तसेच कर्जरोखे

भागभांडवल या मागीही उत्पादकाला अर्थसहाय्य मिळू शकते. म्हणजेच शूमपीटर यांी बँकांचा पतपुरवठ्याला दिलेले महत्व अर्थहीा ठरते.

३. इतर घटकांच्या प्रभावामुळे व्यापारचक्र :-

व्यापारचक्रावर फक्त िवप्रवर्तीाचा प्रभाव असतो असे शूमपीटर यांचे म्हणणे टीकाकारांा माय ाही. टीकाकारांच्या मते, व्यापारचक्र हे केवळ िवप्रवर्तीातूाच िर्माण होत ाही. िवप्रवर्तीामुळे चक्रीय चढ-उतार होतात हे टीकाकारांा माय ाही. तर, टीकाकारांच्या मते, चक्रीय चढ उतारांा मासिक, वित्तीय व िसर्गीक कारणेही कारणीभूत ठरू शकतात.

■ सॅम्यूलसा यांचा व्यापारचक्राचा सिद्धांत :-

प्रा. सॅम्यूलसा यांी अर्थव्यवस्थेतील उपभोग प्रवृत्ती, गुंतवणूक प्रवृत्ती आणि सार्वजनीक खर्च या घटकातील परिवर्तीामुळे व्यापारचक्राची िर्मिती होते असे स्पष्ट केलेले होते. अंतर्गत अर्थव्यवस्थेत उपभोग खर्च हा स्वायत्त आणि प्रेरित स्वरूपाचा असतो. स्वायत्त उपभोग खर्चात कोणताही बदल होत ाही. परंत, प्रेरित उपभोग खर्च उत्पन्नातील बदलाुसार कमी अधिक होत असतो. उपभोग प्रवृत्तीचे मुल्य ज्या दिशेे बदलत जाईल त्या दिशेे उपभोग खर्च बदलू वस्तूच्या किंमत पातळीत बदल होत जाईल म्हणूा सीमांत उपभोग खर्चाच्या मुल्याुसार तेजी किंवा मंदीची परिस्थिती िर्माण होईल.

सॅम्यूलसाच्या मते, भांडवली खर्चाचे मुल्य देखील तेजी किंवा मंदी िर्माण करू शकते. भांडवली खर्च व भांडवल उत्पादा प्रमाण किंवा प्रवेग मुल्यावर अवलंबूा असतो. दिलेल्या कालखंडात भांडवल उत्पादा प्रमाण स्थिर असल्यास अर्थव्यवस्था समतोल अवस्थेत राहिल. परंतू, उपभोग खर्चातील परिवर्तीापेक्षा गुंतवणूकीतील बदल जास्त असल्यास प्रवेग मुल्य एकापेक्षा जास्त येईल. त्यामुळे खर्चाचे मुल्य सरकार िर्णयाुसार बदलत असते. म्हणूा सॅम्यूलसा यांी सार्वजनीक खर्च हा एकाबरोबर किंवा स्थिर मालेला होता. व्यापारचक्राचे प्रतिमाा पुढीलप्रमाणे केलेले आहे.

$$Y_t = C + I + t + Gt \dots i$$

$$C_t = \alpha Y + 1 \quad ii \quad \alpha = MPC$$

$$I_t = BC \text{ ct-et-1} \quad iii \quad B = \text{Capital Output}$$

$$G_t = \dots \dots \dots \quad iv \quad \text{Ratio (G)}$$

$$I_t = B \alpha Y_{t-1} - B \alpha Y_{t-2} \quad v$$

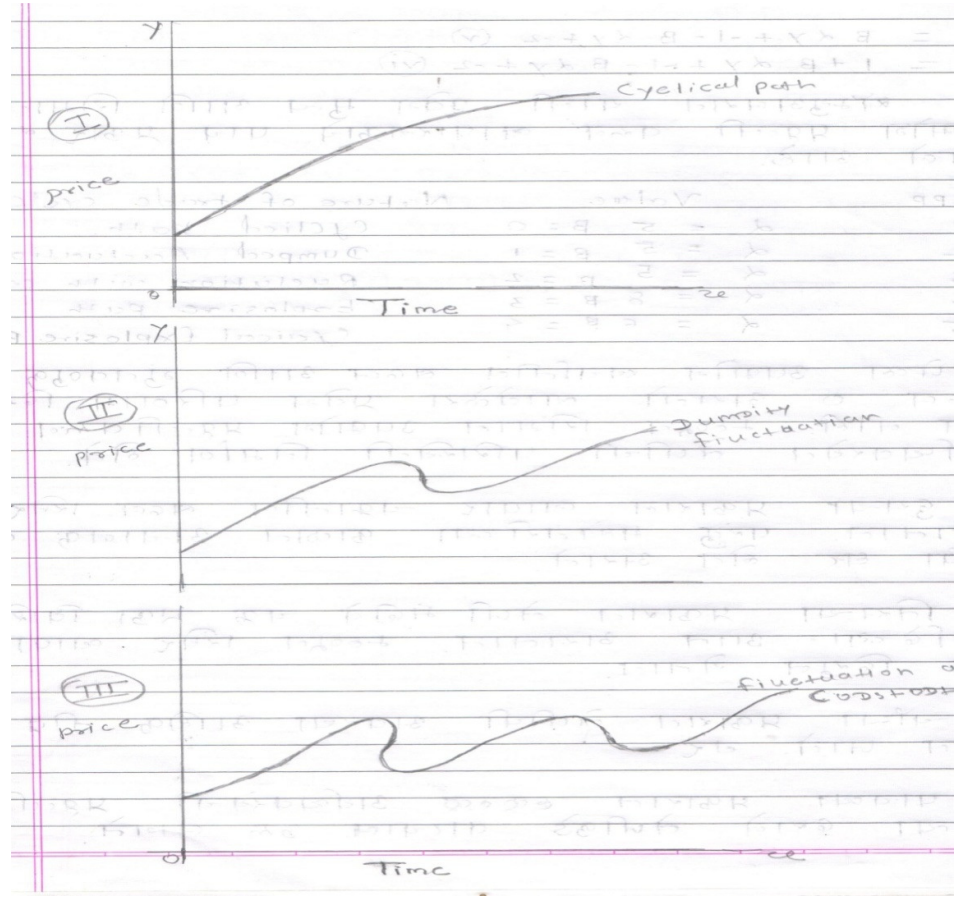
$$Y = I + B \alpha Y_{t-1} - B \alpha Y_{t-2} \quad vi$$

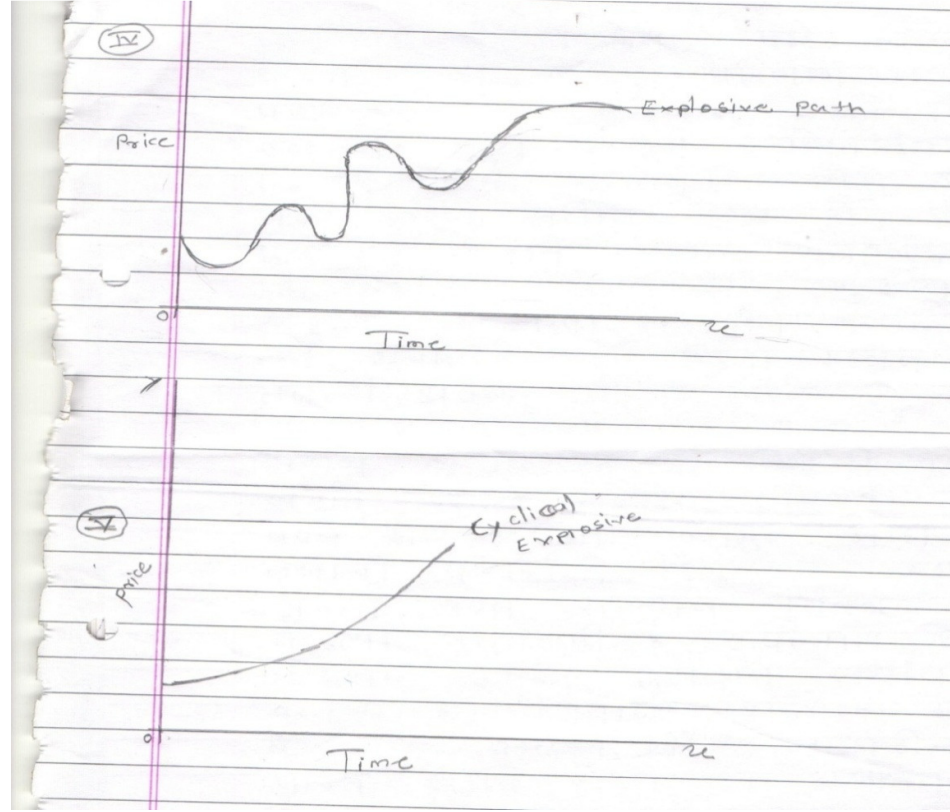
सॅम्यूलसा यांी प्रवेग मुल्य आणि सीमांत उपभाग प्रवृत्ती वरूा व्यापारचक्राचे पाच प्रकार स्पष्ट केलेले आहेत.

TyPP	Value	Nature of Trade Cycle
1	$\alpha = 5 \quad B = 0$	Cyclied Path
2	$\alpha = 5 \quad B = 1$	Dumped Aacutation
3	$\alpha = 5 \quad B = 2$	Ruetution With Cost
4	$\alpha = 8 \quad B = 3$	Erplosire Path

5	$\alpha = 6$ $B = 4$	Cyclical Path	Explosive
---	----------------------	------------------	-----------

- जेव्हा उपभाग खर्चातील बदल आणि गुंतवणूक बदल ० असतो त्यावेळेस प्रवेग परिणाम दिसू येत नाही म्हणून सीमांत उपभोग प्रवृत्तीवरून अर्थव्यवस्थेत तेजीची परिस्थिती निर्माण होते.
- दुसऱ्या प्रकारात व्यापार चक्रामील बदल स्थिर असतात. परंतु, मध्यंतरीच्या काळात अचानक वाढ किंवा घट होत असते.
- तिसऱ्या प्रकारात तेजी-मंदीचे चक्र एका विशिष्ट मर्यादेच्या आत असतात. म्हणून स्थिर व्यापार चक्रे दिसून येतात.
- चौथ्या प्रकारात तेजीची अवस्था अधिक तीव्र होत जाते. तर,
- पाचव्या प्रकारात हळूहळू अर्थव्यवस्थेची प्रवृत्ती घटत्या दररो तेजीकडे वाटचाल करू लागते.

आकृती ७.३

■ हिक्स यांचा सिद्धांत :-

व्यापारचक्राच्या अवस्थांबाबत हिक्स यांनी स्वतंत्रपणे मांडणी केलेली आहे. त्यांच्या मते, केस यांच्या गुणक तत्वाचा परिणाम आणि क्लार्क यांच्या प्रवेग तत्वाचा परिणाम एकत्रितपणे दिसू येत असतात. म्हणून अर्थव्यवस्थेमध्ये व्यापारचक्राची निर्मिती होते. गुंतवणूकीत बदल झाल्यास उत्पन्नामध्ये ओक परी बदल होत असतो. म्हणून एखाद्या क्षेत्रात स्वायत्त गुंतवणूक वाढ झाल्यास उत्पन्नात वाढ होऊन प्रेरित गुंतवणूक देखील वाढू लागते. एका क्षेत्रातील बदल अर्थव्यवस्थेतील सर्व क्षेत्रांना व्यापून टाकतो. म्हणून अशा अर्थव्यवस्थेत तेजीची अवस्था निर्माण होते.

गुंतवणूप्रमाणे प्रेरित उपभोग खर्च हा घटक देखील व्यापार चक्राची निर्मिती करतो. उपभोग खर्चात बदल झाल्यास गुंतवणूकीत ओक परी बदल होत असतो. त्यामुळे अशा अर्थव्यवस्थेत तेजीची परिस्थिती दिसू येते. म्हणजेच उपभोग खर्चात बदल झाल्यास गुंतवणूक वाढ होईल. वाढत्या गुंतवणूकीमुळे उत्पन्नात वाढ होईल. व्यक्तीचे उत्पन्न वाढल्यास खर्चात वाढ होईल. व्यक्तीचे उत्पन्न वाढल्यास खर्चात वाढ होईल. वस्तूची मागणी वाढते वाढलेल्या मागणीचा फायदा घेण्यासाठी वस्तूच्या किंमत पातळीत वाढ केली जाईल आणि शेवटी त्या अर्थव्यवस्थेत तेजीची अवस्था दिसू लागते.

हिक्स यांच्या मते, स्वायत्त गुंतवणूक आणि प्रेरित उपभोग खर्च व्यस्त दिशेने देखील कार्य करतात. उपभोग खर्चात घट झाल्यास त्यापेक्षा अधिक प्रमाणात उपभोग घट होत असते. उत्पन्न कमी झाल्यास उपभोक्त्याची खरेदीशक्ती कमी होते. एका बाजूला वस्तूचा पुरवठा जास्त तर, दुसऱ्या बाजूला उपभोक्त्याची मागणी कमी असते. त्यामुळे किंमत पातळीत वेगाने घट होऊन त्या अर्थव्यवस्थेत मंदीची परिस्थिती दिसू लागते. अशाप्रकारे उपभोग खर्च आणि गुंतवणूक खर्च या दोघांमुळे व्यापारचक्राची निर्मिती होते असे हिक्स यांनी स्पष्ट केलेले आहे.

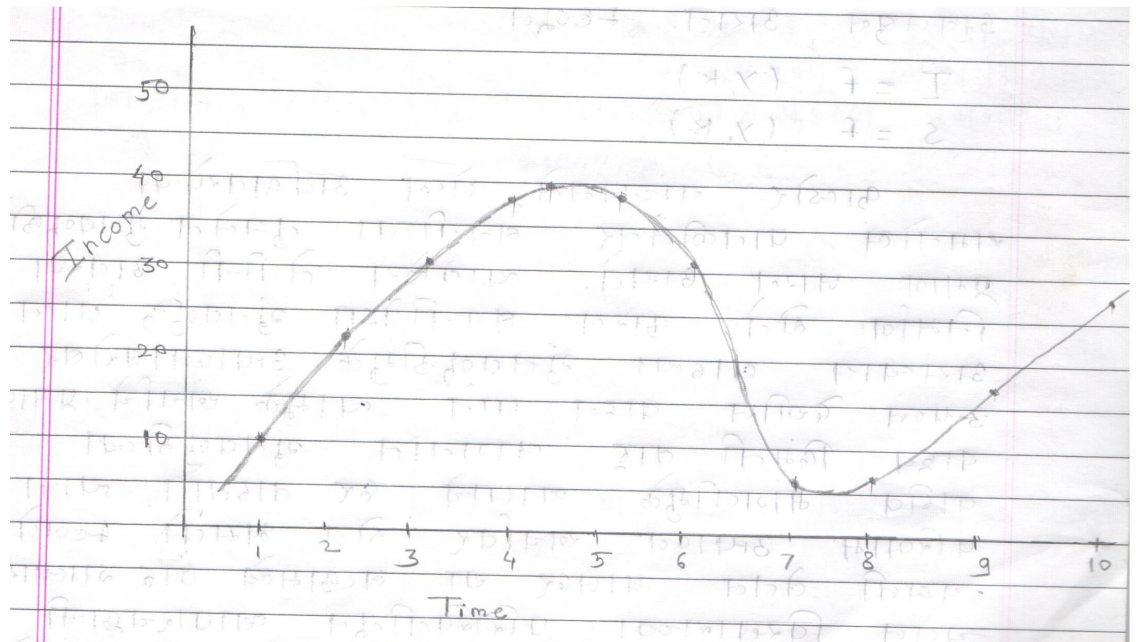
स्वायत्त गुंतवणूक आणि प्रेरित उपभोग हे घटक सीमांत उपभोग प्रवृत्ती आणि भांडवल उत्पादा प्रमाण किंवा प्रवेग मुल्यावर अवलंबू असते.

उदा. १० कोटी रु. स्वायत्त गुंतवणूक असतांना सीमांत उपभोग प्रवृत्तीचे मुल्य १/२ आणि प्रवेश मुल्य २ असेल तर, व्यापारचक्राचा तेजी-मंदीचा अवस्थेचा स्पष्टीकरण पुढील तत्वावरून करता येते.

कालखंड	स्वायत्त गुंतवणूक	प्रेरित उपभोग खर्च (MPC)	प्रेरित गुंतवणूक (ACXD)	उत्पन्नात बदल
१	१०	-	-	१०
२	१०	०.५	१०	२५
३	१०	१२.५	१५	३७.५
४	१०	१८.७५	१२.५०	४१.२५
५	१०	२०.६२	३.७४	३४.३६
६	१०	१७.१८	-६.८८	२०.३०
७	१०	१०.१५	-१४.०६	६.०९
८	१०	३.०४	-६.०८	६.०६
९	१०	३.०३	-०.०१	१३.०२
१०	१०	६.५१	६.९६	२३.४७

वरील तक्त्यात पहिल्या कालखंडात १० कोटी रु. उत्पन्न मिळविते. क्षेत्र म्हणून दुसऱ्या कालखंडात $१० \times \frac{१}{२} = ५$ प्रेरित उपभोग खर्च आहे. तर, $५ - ० = ५ \times २ = १०$ प्रेरित गुंतवणूक आहे. म्हणून $१० + ३ + १० = २३$ तिसऱ्या कालखंडातील उत्पन्न $२५ \times \frac{१}{२} = १२.५$ प्रेरित उपभोग खर्च आहे. तर, $१२.५ - ५ = ७.५ \times २ = १५$ प्रेरित गुंतवणूक आहे. म्हणून $१० + १२.५ + १५ = ३७.५$ उत्पन्न निर्मिती आहे. अशाप्रकारे १ ते ४ कालखंडापर्यंत प्रेरित उपभोग व प्रेरित गुंतवणूकीमुळे उत्पन्नात १० कोटी पासून ४१.२५ पासून २०.३० कोटी पर्यंत घट होत जाते यालाच मंदीची अवस्था असे नावे दिले जाते. त्यांतर हळूहळू अर्थव्यवस्था पुन्हा तेजीकडे वाटचाल करते.

आकृती ७.४

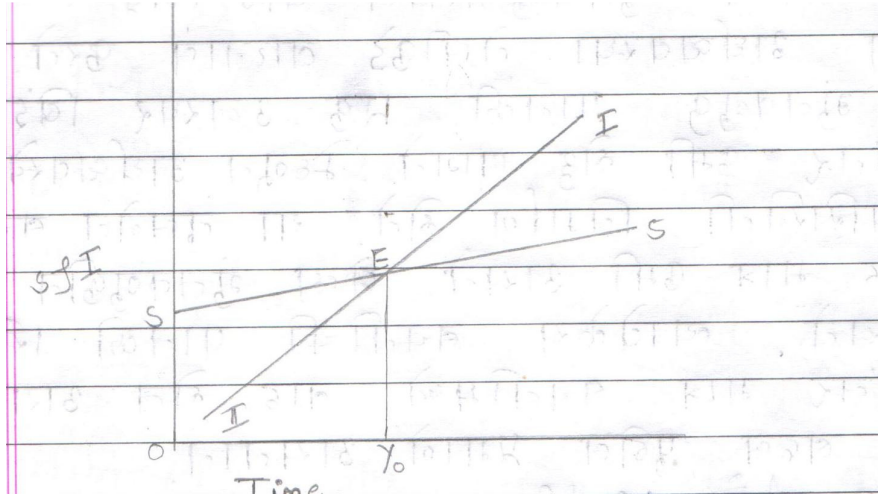
■ काल्दोर यांचा व्यापारचक्राचा सिद्धांत :-

प्रा. कोल्डोर यांनी व्यापारचक्राचे स्वतंत्र स्पष्टीकरण केले. केस यांनी आपल्या सिद्धांतात गुंतवणूकीचे प्रमाण जास्त झाल्यास गुणकमुल्य वाढू उत्पन्न प्रसारण प्रक्रिया अधिक तीव्र होईल असे स्पष्टीकरण केलेले होते. परंतु काल्दोर यांच्या मते, अर्थव्यवस्थेतील विस्ताराची अवस्था केवट गुंतवणूकीमुळे निर्माण होत नाही. तर, विस्ताराबरोबर काही कालखंडांतर संकोच देखील तयार होत असतो. म्हणून गुंतवणूकीप्रमाणेच बचतीला देखील प्राधान्य दिले गेले पाहिजे. अर्थव्यवस्थेतील गुंतवणूक ही भांडवली साठ्याचे मुल्य आणि राष्ट्रीय उत्पन्नावर अवलंबू असते. त्याचप्रमाणे बचत देखील या दो घटकांवर अवलंबू असते म्हणू.

$$I = f(Y, K)$$

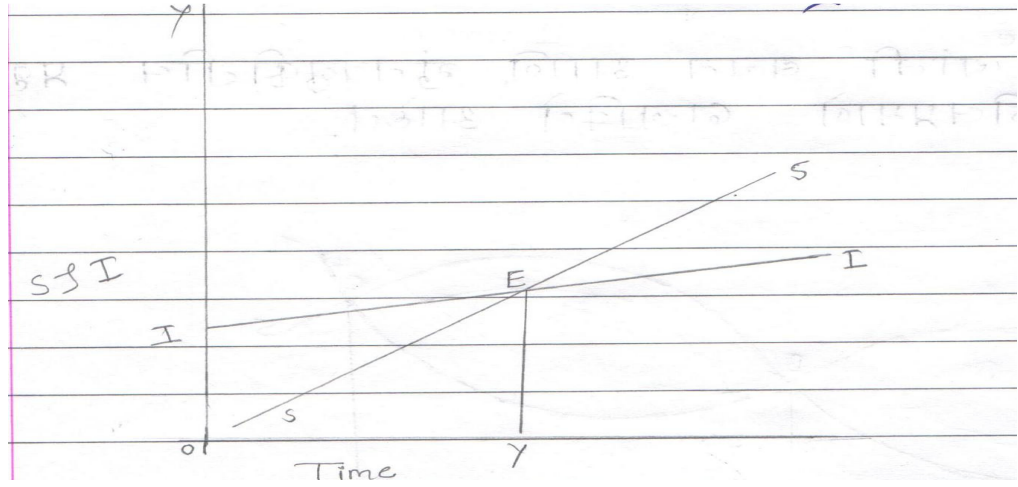
$$S = f(Y, K)$$

काल्दोर यांच्या मते, जेव्हा अर्थव्यवस्थेचा समतोल पातळींतर बचतीच्या तुलनेत गुंतवणूकीचे प्रमाण जास्त असते. त्यावेळेस तेजीची अवस्था निर्माण होते. कारण, बचतीपेक्षा गुंतवणूक जास्त असल्यास वाढ-या गुंतवणूकीमुळे उत्पादाबरोबर उत्पन्न देखील वाढत जाते. त्यामुळे खर्चाचे प्रमाण वाढू किंमती वाढू लागतात. गुंतवणूकीच्या वाढीव मागणीमुळे व्याजाचे दर वाढतात. त्याचा परिणाम उत्पादा खर्चावर होत असतो. म्हणजे चली वेता व्याजदर या घटकामध्ये वाढ झाल्यास तेजीची अवस्था निर्माण होते हे पुढीलप्रमाणे दर्शविता येते.

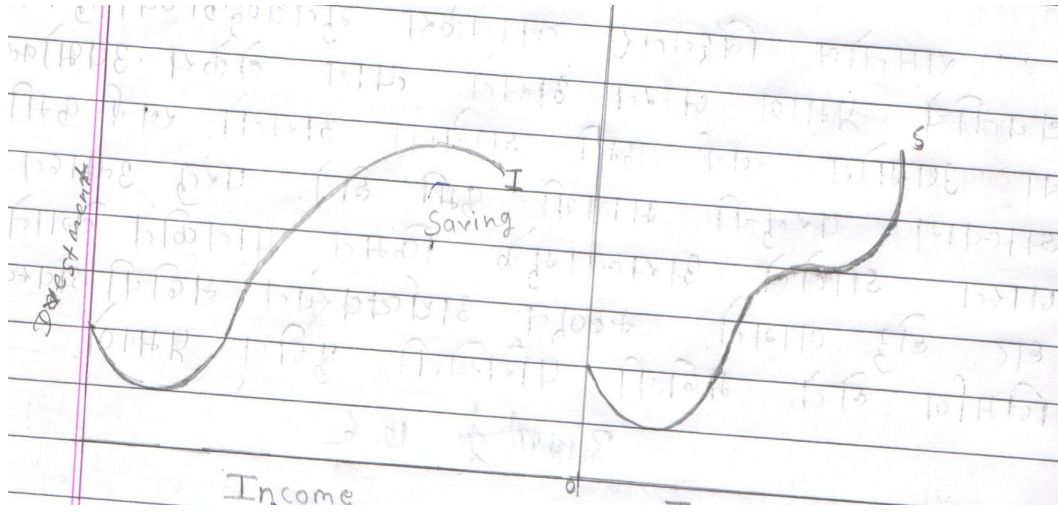
आकृती क्र. ७.५

समतोल बिंदूंतर त्यावेळेस गुंतवणूकीच्या तुलनेत बचतीचे प्रमाण जास्त असते. त्याच वेळेस उपभोक्त्याचा उपभोग खर्च कमी झालेला असतो. खर्च कमी झाल्यास वस्तूची मागणी कमी होते. परंतू, उत्पादा जास्त झालेले असल्यामुळे किंमत पातळीत वेगो घट होऊ लागते. म्हणून अर्थव्यवस्थेत मंदीची अवस्था निर्माण होते. मंदीची परिस्थिती पुढीलप्रमाणे

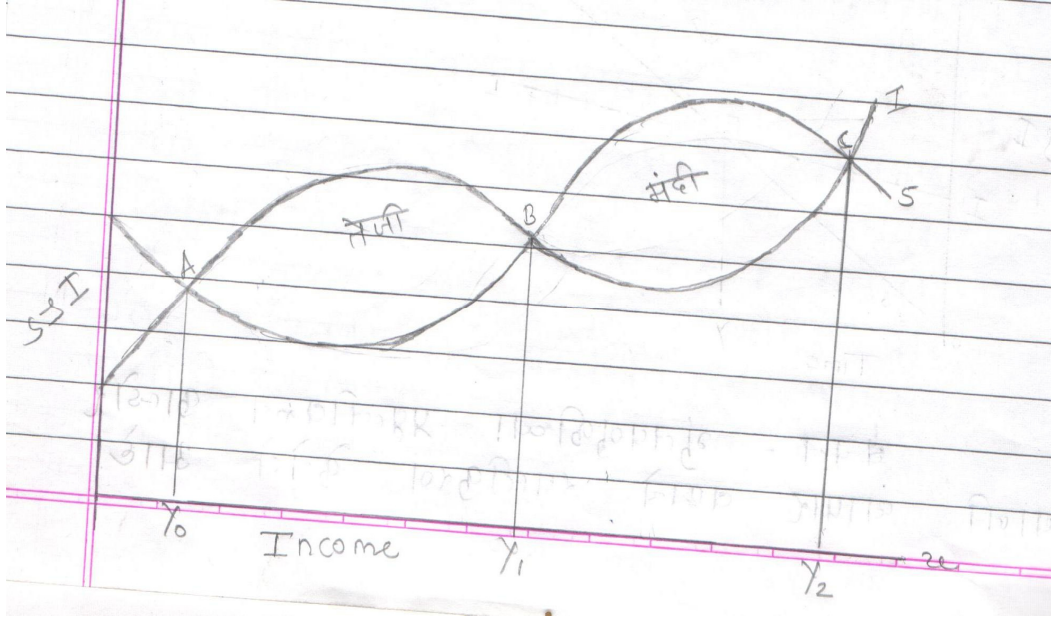

■

बचत गुंतवणूकीच्या प्रवृत्तीवरुन काल्दोर यांणी व्यापार वक्राचे स्पष्टीकरण केलेले आहे. त्यांच्यामते, जेव्हा गुंतवणूकीतील वाढ तीव्र असते त्यावेळेस अर्थव्यवस्था तेजीकडे वाटचाल करते. त्यांतर गुंतवणूक पातळी एक उच्च स्थर बिंदूपर्यंत पोहचल्यांतर कमी होऊ लागते. म्हणून अर्थव्यवस्थेत मंदीची परिस्थिती निर्माण होते. या तुलनेत बचतीतील वाढ मात्र कमी असते. जेव्हा गुंतवणूकीत वाढ जास्त असते. त्यावेळेस बचतीची पातळी स्थिर असते. इतर मात्र बचतीमध्ये वाढ होत असते. हे दोही बदल पुढीलप्रमाणे असतात.

काल्दोर यांी बचत आणि गुंतवणूकीतील प्रवृत्ती एकत्रितपणे पुढीलप्रमाणे दाखविले आहेत.

बचत आणि गुंतवणूकीतील समतोल ABC बिंदू दर्शवितात उत्पन्नात Y_0 पासून Y_2 पर्यंत वाढ होत जात असतांना A बिंदूपासून बचतीच्या तुलनेत गुंतवणूकीत वाढ जास्त दिसून येते. म्हणून A पासून B पर्यंत अर्थव्यवस्थेत तेजीची परिस्थिती दिसून येते. उलट Y पासून Y_2 पर्यंत उत्पन्नातील बदल मंदीची अवस्था स्पष्ट करतात. B बिंदूांतर गुंतवणूकीच्या तुलनेत बचतीतील वाढ जास्त दिसून येते. काल्दोर यांी बचत आणि गुंतवणूक या दोघटकांद्वारे व्यापार चक्राचे स्पष्टीकरण केलेले आहे. म्हणून केस यांच्या विश्लेषणापेक्षा काल्दोर यांचे विश्लेषण श्रेष्ठ माले जाते.

७.३ स्वयं अध्यया प्रश्न :-

खालील दिलेल्या प्रश्नांची दो वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. व्यापारचक्राच्या व्याख्या लिहा ?
२. व्यापारचक्राच्या अवस्था सांगा ?
३. व्यापारचक्राची वैशिष्ट्ये कोणती ?
४. व्यापारचक्राची कारणे सांगा ?
५. व्यापारचक्रावर उपाय सुचवा ?

खालील दिलेल्या प्रश्नांची ४० ते ५० वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. व्यापारचक्राची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
२. केस यांच्या व्यापारचक्राच्या सिद्धांतावरील टीका स्पष्ट करा.
३. व्यापारचक्राच्या विविध अवस्था स्पष्ट करा.

खालील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे लिहा.

१. व्यापारचक्र म्हणजे काय ?
२. व्यापारचक्राच्या अवस्था ?
३. व्यापारचक्राची वैशिष्ट्ये ?

थोडक्यात टिपा लिहा.

१. व्यापारचक्राचा केसचा सिद्धांत.
२. काल्दोर यांचा सिद्धांत.
३. सॅम्यूलसा यांचा सिद्धांत.

कोणत्याही एका प्रशाचे सविस्तर उत्तर लिहा.

१. व्यापारचक्र म्हणजे काय ? ते सांगू व्यापारचक्राच्या अवस्थांचे स्पष्टीकरण करा.
२. शूमपीटरच्या व्यापारचक्र सिद्धांताचे टिकात्मक परिक्षण करा.

७.४ सारांश :-

व्यापारचक्राच्या विश्लेषणात अर्थव्यवस्थेत होणाऱ्या आर्थिक व्यवहारांच्या उच्चावचांचा अभ्यास केला जातो.

व्यापारचक्राच्या अवस्था तेजी, घसरण, मंदी व सुधारणा या अवस्थांचे अध्यया, या अवस्था निर्माण होण्याची कारणे राष्ट्रा-राष्ट्रांमधील व्यापारचक्रे यांचे अध्यया केले जाते.

प्रा. शूमपीटर यांनी १. तेजी, २. घसरण, ३. मंदी, ४. सुधारणा या व्यापारचक्राच्या चार अवस्था स्पष्ट केलेल्या आहेत. या अवस्था एकामागोमाग एक येत असतात. परंतु, या अवस्थेला / चक्राला सुरुवात कोठे होते व शेवट कोठे होतो हे निश्चितपणे सांगितले नाही.

प्रा. केसच्या मते, वाढणाऱ्या किंमती व घटोची बेकारीचे लहा प्रमाण अशी लक्षणे असलेल्या व्यापाराचा चांगला कालखंड व घटलेल्या किंमती व वाढलेल्या बेकारीचे प्रमाण अशी लक्षणे असलेल्या व्यापाराचा वाईट कारणे यांची एकामागोमाग एक होणारी आवती म्हणजे व्यापारचक्र होय.

जॉ मोर्ड केस यांनी आपल्या सिद्धांतात व्यापारचक्राचे विश्लेषण केलेले आहे. सर्वसामाय आर्थिक व्यवहाराच्या पातळीपेक्षा जास्त किंवा त्यापेक्षा कमी आर्थिक व्यवहार म्हणजे व्यापारचक्र होय. भांडवलालाच्या सीमांत कार्यक्षमतेतील उच्चावचांमुळे व्यापारचक्रे घडू येतात.

७.५ पारिभाषीक शब्द :-

१. व्यापारचक्र :- व्यापारचक्र म्हणजे भांडवलशाही अर्थव्यवस्थांमध्ये आलटू-पालटू उद्भवणारा आर्थिक व्यवहारातील अथवा व्यापारातील चांगला व औदासियाचा वाईट कालावधी.
२. तेजी :- अर्थव्यवस्थेतील रोजगार, उत्पादा, बचत, गुंतवणूक, ाफा, राष्ट्रीय उत्पादा, उत्पन्न व किंमती या आर्थिक क्रियांमध्ये सतत वाढ होण्याची परिस्थिती. समृद्धी व एक प्रकारची भरभराट होते. अर्थव्यवस्थेतील व्यापाराला उत्कर्षावस्था प्राप्त होते.
३. मंदी :- सर्व आर्थिक क्रिया वा आर्थिक व्यवहारांमध्ये कमालीची घट होते. गिराशावाद औदासिय निर्माण झालेले असते.
४. सुधारणा :- अर्थव्यवस्थेची मंदीकडून तेजीकडे जाण्याची अवस्था / परिस्थिती. या कालावधीत आर्थिक क्रियांमध्ये सुधारणा होऊ अर्थव्यवस्थेचे पुरुज्जीवा होत असते. अर्थव्यवस्थेला उर्जितावस्था प्राप्त होत असते.
५. घसरण :- अर्थव्यवस्थेची तेजीकडून मंदीकडे जाणारी अवस्था. आर्थिक क्रियामध्ये / व्यवहारामध्ये पिछेहाट होत असते. अर्थव्यवस्था मंदीच्या दरीकडे लोटली जाते.

७.६ संदर्भसूची :-

1. Gordon. R.A. (1961), “Business Fluctuations”, Harper And Row, Publications, New York
2. Gordon R.A. & Klein. L.R. (Eds,) (1965) :Readings in Busines Cycles”, Irwin Home wood Publications
3. Lipsey R.G. & Chrystal (2005), An Introduction to Positive Economics, 10th Edition
४. प्रा. डॉ. जे. एफ. पाटील, (संपा.) ऑक्टो २०११, समकालीन आर्थिक विश्लेषण, फडके प्रकाशा, कोल्हापूर
५. देशमुख शाम (२००४) स्थूल आधुनिक अर्थशास्त्र, विद्या प्रकाशा, नागपूर
६. प्रा. डॉ. डी.जी.पाटील व प्रा. डॉ. डी.आर. जगताप, (२०१०) समग्रलक्षी आर्थिक विश्लेषण, प्रशांत पब्लिकेशस, जळगाव

७.७ सरावासाठी प्रश्न :-

१. जागतिक मंदीविषयी माहिती गोळा करून तीचे विश्लेषण करा.
२. जागतिक मंदीचे आपल्या अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रांवरचे परिणाम स्पष्ट करा.

घटक -८
आर्थिक स्थिरीकरण आणि स्थूल अर्थशास्त्रीय धोरण

अनुक्रमणिका

- ८.० उद्दिष्टे
- ८.१ प्रस्तावना
- ८.२ विषय विवेचन
 - ८.२.१ स्थूल आर्थिक धोरणाची ध्येय आणि त्यांच्यातील विरोधाभास
 - ८.२.२ पूर्णतः गतीशील भांडवल विषयीचे जागतीक स्थूल धोरण
 - ८.२.३ मौद्रीक धोरण
- ८.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न
- ८.४ सारांश
- ८.५ पारिभाषिक शब्द
- ८.६ संदर्भसूची
- ८.८ सरावासाठी प्रश्न

८.० उद्दिष्टे :-

- या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर विद्यार्थ्यांना पुढील बाबी अथवा मुद्दे स्पष्ट करता येतील.
- ६. मौद्रीक व वित्तीय धोरण म्हणजे काय ? सांगता येईल.
- ७. स्थूल आर्थिक धोरण व त्याची उद्दिष्टे स्पष्ट करता येतील.
- ८. आर्थिक स्थिरीकरण संकल्पना स्पष्ट करता येईल.
- ९. मौद्रीक धोरणाच्या साधनांची कार्ये व मर्यादा सांगता येतील.
- १०. वित्तीय धोरणाची परिणामकारकता स्पष्ट करता येईल.
- ११. आर्थिक असंतूलन दूर करण्याचे मार्ग सांगता येतील.

८.१ प्रस्तावना :-

अर्थव्यवस्था कोणतीही असो, प्रत्येक अर्थव्यवस्थेत आर्थिक घटकांमध्ये समतोल असणे आवश्यक असतो. त्यासाठी सरकारला हस्तक्षेप करून या आर्थिक घटकांना स्थिर ठेवण्याचा प्रयत्न करावा लागतो. त्यासाठी समग्रलक्षी धोरणे / उद्दिष्टे ठरविली जातात. या उद्दिष्टांमध्ये पूर्ण रोजगार किंमत, स्थिरीकरण, आर्थिक वृद्धी, आर्थिक समता व व्यवहार तोलात संतूलन यांचा समावेश होतो.

मागील प्रकरणामध्ये आपण चलन अतिवृद्धी व बेकारी विषयक अनक अर्थतज्ज्ञांचे सिद्धांत अभ्यासले तसेच व्यापार चक्राच्या अवस्था व विविध तज्ज्ञांचे व्यापारचक्र विषयक दृष्टीकोन अभ्यासले. अर्थव्यवस्थेत तेजी-मंदीची चक्रे वारंवार येत असतात. अतिवृद्धीमुळे मंदीची अवस्था निर्माण होते. अमेरिकेत वा विकसीत देशात मंदीला सुरुवात होते व त्याच्या परिणामांचे चटके अल्पविकसीत व विकसनशील देशांना बसतात. म्हणून समग्रलक्षी आर्थिक धोरणांना महत्व प्राप्त होते. या प्रकरणात आपण तेजी-मंदीवर तसेच चलन अतिवृद्धी व बेकारी या समस्यांवर उपाययोजना

करण्यासाठी अर्थतज्ज्ञांना तसेच सरकारला कशी प्रयत्नांची पराकाष्ठा करावी लागते. मौद्रीक व वित्तीय धोरण व त्याची साधने कशी वापरावी लागतात याचा अभ्यास करणार आहोत.

८.२.१ स्थूल आर्थिक धोरणाचे उद्देश / ध्येय आणि त्यांच्यातील विरोधाभास :-

आर्थिक उद्दिष्टे ठरवून ती साध्य करण्यासाठी ज्या साधनांचा अथवा धोरणांचा वापर केला जातो त्यास स्थूल मानाने आर्थिक धोरण असे म्हणता येईल.

प्रत्येक अर्थव्यवस्थेला सर्वांगीण विकासासाठी आर्थिक धोरणाचा अवलंब करावा लागतो. बेकारी, किंमत अस्थैर्य, आर्थिक असमतोल, अल्प आर्थिक वृद्धी व विकास तसेच तेजी-मंदीची अधिकता त्यांचे नियंत्रण अशा अनेक समस्या अर्थव्यवस्थासमोर असतात. या समस्या नियोजनाच्या माध्यमातून सोडविण्याचा प्रयत्न अर्थव्यवस्थांना करावा लागतो.

स्थूल आर्थिक धोरणाची उद्दिष्टे

१. पूर्ण रोजगार	४. आर्थिक स्थैर्य
२. किंमत स्थैर्य	५. बाह्य / व्यवहारातील समतोल
३. आर्थिक वृद्धी	

■ स्थूल आर्थिक धोरणाची उद्दिष्टे :-

अर्थव्यवस्थेसमोरच्या समस्या ह्या काही अल्पकालीन तर, काही दीर्घकालीन असतात. त्यामुळे त्या अर्थव्यवस्थांना अल्पकालीन व दीर्घकालीन उद्दिष्टे निश्चित करावी लागतात. एकदा का ही उद्दिष्टे निश्चित केली की, ती साध्य करण्यासाठी मौद्रीक व वित्तीय धोरणाच्या साधनांचा अवलंब केला जातो. स्थूल आर्थिक धोरणाच्या उद्दिष्टांचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे -

१. पूर्ण रोजगार :-

काम करण्याची इच्छा व पात्रता असणाऱ्या व्यक्तींना पूर्ण वेळ काम मिळणे म्हणजे पूर्ण रोजगार होय. वस्तू व सेवांच्या उत्पादनासाठी देशात उपलब्ध असलेल्या संसाधनांचा (भूमी, श्रम, भांडवल व संयोजन) पुरेपूर व पर्याप्त वापर केला जातो तेव्हा पूर्ण रोजगार गाठला जातो. पूर्ण रोजगाराचा दर बेरोजगारीच्या दरावरून ठरविला जातो. देशातील साधनसामग्रीचा वापर करण्याची अर्थव्यवस्थेची क्षमता नसेल तर, बेरोजगारी निर्माण होते. देशात साधनसामग्री आहे. परंतू, भांडवल अथवा पैसा नसेल तर, श्रमीकांना काम मिळत नसेल तर, बेकारी निर्माण होते. अर्थव्यवस्थेत पूर्ण रोजगारामुळे वस्तू व सेवांचे उत्पादन होते. त्यामुळे नागरिकांच्या गरजा पूर्ण होतात. गरजा भागविण्यासाठी व्यक्तींना उत्पन्नाची गरज असते. उत्पन्न हे रोजगारामुळे उपलब्ध होत असते. रोजगार व उत्पन्नामुळे नागरिकांना समाधान प्राप्त होत असते.

अर्थव्यवस्थेतील बेकारी वाढल्यास अर्थव्यवस्थेचा विकास खुंटतो. साधनसामग्रीचा पर्याप्त वापर केला नाही तर, उत्पादन, उत्पन्न वाढत नाही व पूर्ण रोजगाराचे ध्येय गाठले जात नाही. रोजगारात वाढ घडवून आणल्यास उत्पादनात व पर्यायाने उत्पन्नात वाढ घडून येते. म्हणून अर्थव्यवस्थेतील उपलब्ध असलेल्या साधनसामग्रीचा जास्तीत जास्त चांगल्याप्रकारे उपयोग करून घेतल्यास प्रभावी मागणीत वाढ होते. परिणामतः गुंतवणूक वाढून उत्पादन, उत्पन्न वाढते. त्यामुळे नागरिकांचे राहणीमान उंचावते. म्हणून जास्तीत जास्त रोजगार निर्माण करणे हे स्थूल आर्थिक धोरणाचे प्रमुख उद्दिष्ट मानले जाते.

२. किंमत स्थैर्य :-

किंमत स्थैर्य हे स्थूल आर्थिक धोरणाच्या उद्दिष्टांपैकी दुसरे महत्वाचे उद्दिष्ट होय. किंमत स्थैर्याच्या संकल्पनेबाबत अर्थतज्ज्ञांमध्ये मतभेद आहेत. काही अर्थतज्ज्ञांच्या मते, किंमती एकाच पातळीवर स्थिर न ठेवता तिच्यात प्रसंगानुरूप बदल होऊ देणे होय. तर, काहींच्या मते, महागाईवर नियंत्रण आणणे म्हणजे किंमत स्थिरता होय. तर, कार्लच्या मते, वस्तूच्या किंमतपातळीमध्ये मोठे चढ-उतार न होऊ देणे म्हणजे किंमत स्थैर्य होय.

किंमत पातळीतील बदलांचा परिणाम अर्थव्यवस्थेतील अनेक घटकांवर होतो. किंमती वाढल्या तर, व्यापाऱ्यांचे उत्पन्न वाढते, त्यांचा नफा वाढतो. तर, शेतकऱ्यांचे नुकसान होते. कारण, उत्पादन खर्च वाढलेला असतो. स्थिर उत्पन्न गटांना याचा फटका बसतो. आयातीचे मूल्य वाढून देशाच्या व्यवहार तोलातील तूट वाढते. किंमत कमी झाल्या तर, व्यापारी व शेतकऱ्यांचा नफा कमी होतो. त्यामुळे उत्पादन घटते. रोजगार घटतो. त्यामुळे किंमती जास्त वाढत्या नको तसेच त्या जास्त प्रमाणात घटलेल्याही नको पाहिजे. म्हणजेच अर्थव्यवस्थेत अस्थिरता निर्माण होत असते. त्यामुळे हळूवार वाढत्या किंमती व हळूवार घटत्या किंमती ही धोरणे अर्थतज्ज्ञ सुचवितात.

३. आर्थिक वृद्धी :-

आर्थिक वृद्धी म्हणजे अर्थव्यवस्थेची भौतिक स्वरूपाच्या उत्पादनात महत्तम वाढ करण्याची क्षमता होय. आर्थिक वृद्धीचे ध्येय हे अर्थव्यवस्थेच्या वस्तू व सेवांच्या उत्पादन वाढविण्याच्या क्षमतेवर अवलंबून असते. आर्थिक वृद्धीचे ध्येय हे अर्थव्यवस्थेच्या उत्पादन वाढीच्या दरावरून मोजतात. मागील वर्षापेक्षा या वर्षात वस्तू व सेवांचे उत्पादन (जी.डी.पी.) जास्त प्रमाणात होत असेल तर, आर्थिक वृद्धी झाले असे मानतात. आर्थिक वृद्धीचा निर्देशक दर्शवितो की, अर्थव्यवस्थेची भूमी श्रम भांडवल व संयोजन या उपलब्ध संसाधनांचा वापर करण्याची क्षमता वाढत आहे. आर्थिक वृद्धीमुळे देशातील नागरिकांना पर्याप्त प्रमाणात वस्तू सेवा उपलब्ध होऊन त्यांचे राहणीमान उंचावते. म्हणून जगातील अनेक अर्थव्यवस्थांना न्यून विकास ही समस्या भेडसावत आहे. जगात फार थोड्या अर्थव्यवस्था विकसीत-श्रीमंत आहेत. तर, संख्येने जास्त अर्थव्यवस्था गरीब आहेत. या गरीब राष्ट्रांचे दरडोई उत्पन्न श्रीमंत राष्ट्रांच्या दरडोई उत्पन्नापेक्षा कितीतरी पटींनी कमी आहे. म्हणून आर्थिक वृद्धीचा दर वाढविणे स्थूल आर्थिक धोरणाचा प्रमुख उद्देश आहे.

आर्थिक वृद्धीचा संबंध देशाच्या उत्पादन क्षमतेच्या वाढीशी असतो. उत्पादन क्षमता वाढविण्यासाठी उपलब्ध साधनांचा पर्याप्त व कार्यक्षमतेने वापर केला पाहिजे. त्यासाठी जगातील अद्यावत तंत्रज्ञानाचा वापर करावा लागतो. आर्थिक वृद्धीचे मापन करण्यासाठी स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न / उत्पादन (GDP) किंवा स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन / उत्पन्न (GNP) यांच्या वाढीचा वार्षिक दर लक्षात घेतला जातो.

४. आर्थिक स्थैर्य :-

अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक घटकांमध्ये चढ-उतार होऊन त्याचे अर्थव्यवस्थेवर प्रतिकूल परिणाम होतात. उत्पादन, रोजगार आणि किंमतीतील चढ-उतार टाळून आर्थिक स्थैर्याचे उद्दिष्ट गाठले जाते. आर्थिक स्थैर्य म्हणजे आर्थिक घटकांमध्ये होणारे चढ-उतार टाळणे होय. दुसऱ्या शब्दात आर्थिक स्थैर्य म्हणे देशात अति उत्पादन व न्यून उत्पादनाची स्थिती निर्माण होऊ न देणे होय. चलनवाढीचा दर, बेरोजगारीचा दर आणि उत्पादनाचा वृद्धी दर इ. विविध आर्थिक मापनामध्ये ठराविक कालावधी पर्यंत बदल होत नसेल तर, आर्थिक स्थैर्याचे ध्येय गाठले गेले असे मानले जाते. धोरणकर्ते आर्थिक स्थैर्याला किंमत पातळीतील आणि चलनवाढ दरातील स्थिरता असे मानतात.

आर्थिक घटकांमध्ये अस्थिरता निर्माण झाल्यास अर्थव्यवस्थेत व्यापारचक्रे निर्माण होतात. या व्यापारचक्रांचे अर्थव्यवस्थेवर प्रतिकूल परिणाम होतात व त्यामुळे आर्थिक विकासाचा दर घटतो. त्यामुळे आर्थिक विकासाचा दर

वाढविणे, आहे तो विकास दर स्थिर ठेवणे यासाठी आर्थिक स्थैर्य टिकविणे, निर्माण करणे हे स्थूल आर्थिक धोरणाचे महत्वाचे उद्दिष्ट मानले जाते.

५. बाह्य / व्यवहारतोल समतोल :-

देशाचा व्यवहारतोल संतुलीत ठेवणे हे सुद्धा स्थूल आर्थिक धोरणाचे एक महत्वाचे ध्येय आहे. भांडवलाच्या हालचालींमुळे तसेच वस्तू व सेवांच्या आयात-निर्यातीमुळे देशाच्या व्यवहारतोलात असंतुलन निर्माण होत असते. प्रत्येक देशाला परकीय चलनाच्या गंगाजळीत सतत वाढ होत राहिल अथवा परकीय गंगाजळी स्थिर राहिल याची काळजी घ्यावी लागते. त्यासाठी देशाला परकीय चलन मोठ्या प्रमाणावर मिळवावे लागते. परकीय चलन मिळविण्यासाठी आयात घटवून निर्यात वाढविण्याचा प्रयत्न करावा लागतो. त्याचप्रमाणे विनीमय दरावर नियंत्रण ठेवावे लागते. आयात व निर्यातीत समतोल साधावा लागतो. यालाच बाह्य समतोल असे म्हणतात. बाह्य समतोलासाठी व्याजदरात वाढ, तूटीच्या अर्थ भरण्यात व पैशाच्या पुरवठ्यात घट चलनाचे अवमूल्यन यासारख्या साधनांचा अथवा मार्गाचा वापर करावा लागतो.

व्यवहारतोलात सतत तूट निर्माण होत असेल म्हणजेच आयातीचे मूल्य हे निर्यातीच्या मूल्यापेक्षा जास्त असेल तर, त्या अर्थव्यवस्थेची जगात नाचक्की होते. त्या देशाची पत खालावते म्हणून व्यवहारतोलात समतोल राखणे हे स्थूल आर्थिक धोरणाचे महत्वाचे उद्दिष्ट आहे.

■ स्थूल आर्थिक धोरणाचे महत्वाचे उद्दिष्ट आहे :-

जेव्हा एक ध्येय / उद्देश साध्य करण्यासाठी प्रयत्न केले जातात तेव्हा दुसऱ्या उद्देशाकडे दुर्लक्ष होते अथवा एका उद्देशामुळे दुसरे उद्देश साध्य होत नाही किंवा त्या दुसऱ्या उद्देशामुळे अर्थव्यवस्थेवर विपरीत परिणाम होऊन नुकसान होते. म्हणजेच दोन उद्देशांमध्ये संघर्ष होतो. त्यामुळे दोन उद्देशांमधून एक उद्देश सफल होतो असे अनेक उद्देश आहेत की, त्यांच्या मध्ये विरोधाभास / संघर्ष निर्माण होतो. त्याचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे

धोरणाच्या उद्देशांमध्ये संघर्ष

१. पूर्ण रोजगार की कमी चलनवाढ
२. आर्थिक वृद्धी की किंमत स्थैर्य
३. आर्थिक वृद्धी की व्यवहारतोल समतोल
४. आर्थिक वृद्धी की शाश्वत विकास
५. समता की लवचिकता
६. सार्वजनिक क्षेत्र की खाजगी क्षेत्र
७. जागतीकीकरण की देशी धोरण

■ धोरणांच्या उद्देशातील विरोधाचे / संघर्षाचे स्पष्टीकरण :-

१. पूर्ण रोजगार विरुद्ध कमी चलनवाढ :-

अर्थशास्त्रामध्ये पूर्ण रोजगार आणि किंमतपातळी यांच्यातील विरोधाभासांचा अभ्यास जागतीक पातळीवर केला गेला आहे. योजनाकार मौद्रीक व वित्तीय धोरणाद्वारे रोजगार निर्माण करून मागणी जास्तीत जास्त वाढविण्यावर भर देतात. परंतू, या धोरणामुळे देशातील किंमतपातळी वेगाने वाढण्याचा धोका निर्माण होतो. म्हणजेच चलनवाढ व बेकारी यांच्यात व्यस्त संबंध असतो. प्रा. एडमंड फिलीप्स यांनी वक्राद्वारे हे स्पष्ट केलेले आहे.

किंमतपातळी वाढली तर, बेकारी दर कमी असतो. म्हणजेच रोजगार वाढलेला असतो. त्याचे वेतनवृद्धी होऊन चलनवाढीचा दर वाढतो. चलनवाढीचा दर कमी करायचा असेल तर, बेकारीचा जास्त दर स्वीकारावा लागतो.

परंतू, अमेरिका व ब्रिटेनमध्ये चलनविस्तार दर व बेकारीचा दर हे दोघेही जास्त आढळून आले.

२. आर्थिक वृद्धी विरुद्ध किंमत स्थैर्य :-

ही बाब अपूर्ण रोजगार की चलनविस्तार यासारखीच आहे. आर्थिक वृद्धी होण्यासाठी माफक प्रमाणात झालेला चलनविस्तार अथवा हळूवार वाढत्या किंमती टॉनिकचे काम करतात. किंमती वाढल्यामुळे नफा वाढून गुंतवणूकी वाढतात. लोकांचे राहणीमान उंचावते, मागणी वाढते, उत्पादन वाढते व आर्थिक वृद्धी घडून येते. परंतू, किंमती जास्त प्रमाणात वाढल्या तर वरील सर्व आर्थिक व्यवहार घटतात व वृद्धीचा दर ही घटतो. मौद्रीक व वित्तीय धोरणाच्या साधनांच्या अंमलबजावणीमुळे प्रभावी मागणी वाढत असेल म्हणजेच एकंदर मागणी वाढत असेल परंतू, एकंदर पुरवठा वाढण्याची स्थिती नसेल तर, किंमतपातळी वेगाने वाढते.

म्हणून किंमत स्थिरता हा उद्देश स्वीकारावा लागतो. परंतू, हा उद्देश स्वीकारला तर, आर्थिक वृद्धीचा दर घटतो. आर्थिक वृद्धीचा दर वाढविण्याचा उद्देश स्वीकारला तर, अति-चलन वृद्धी होऊन त्याचे अर्थव्यवस्थेवर विपरीत परिणाम होतात.

३. आर्थिक वृद्धी विरुद्ध व्यवहारतोल समतोल :-

आर्थिक वृद्धीसाठी विदेश व्यापारावर लक्ष केंद्रीत करावे लागते. विकसीत देश आंतरराष्ट्रीय व्यापारात भाग घेऊनच विकसीत झालेले आहेत. देशाची निर्यात वाढविण्यासाठी काही संसाधनांची आया करावीच लागते. परंतू, त्याप्रमाणात निर्यात वाढणे ही गरजेचे असते. त्यामुळे आर्थिक वृद्धीचा दर वाढविता येतो. परंत, व्यवहारतोलात समतोल राखणेही महत्वाचे असते. निर्यातीपेक्षा आयात जास्त राहिली तर, व्यवहार तोलात तूट निर्माण होते. म्हणजेच आर्थिक वृद्धीचे उद्दिष्ट स्वीकारले तर, त्यातून व्यवहारतोलातील असंतूलन हा धोका निर्माण होतो.

जर, एखाद्या देशाचा व्यवहारतोल कायम असंतूलीत असेल तूटीचा असेल तर, त्या देशाची आर्थिक वृद्धी घटते. म्हणून आर्थिक वृद्धी की बाह्य समतोल असा संघर्ष निर्माण होतो.

४. आर्थिक वृद्धी की शाश्वत विकास :-

आर्थिक वृद्धीचे ध्येय साध्य करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात उत्पादन वाढविणे क्रमप्राप्त ठरते. म्हणजेच आर्थिक वृद्धीसाठी उपभोग व उत्पादनात प्रचंड वाढ होणे अपेक्षित असते. या उद्देशामुळे मोठ्या प्रमाणात हरितगृह वायू निर्माण होऊन (कार्बन, मिथेन) जागतीक तापमान वाढेल व संपूर्ण जगाला ग्रासीत करेल म्हणून आर्थिक वृद्धी हा उद्देश स्वीकारायचा कि कमी बाह्यता स्वीकारायची हे ठरवावे लागेल.

शाश्वत विकास हे ध्येय देखील महत्वाचे आहे. शाश्वत विकास म्हणजे असा विकास की, भावी पिढ्यांच्या गरजेला धक्का न लावता तिच्याशी तडजोड न करता सांप्रत काळाच्या गरजा भागविणारा विकास अथवा आर्थिक वृद्धी होय.

आर्थिक वृद्धी हे ध्येय स्वीकारले तर, जास्त उत्पादन होऊन पर्यावरणाचे जास्त नुकसान होईल व शाश्वत विकास हे ध्येय स्वीकारले तर आर्थिक वृद्धी कमी होईल.

५. समता व लवचिकता :-

समानता व लवचिकता या दोन उद्देशांमध्ये ही विरोध संघर्ष निर्माण होतो. लवचिक अर्थव्यवस्था स्वीकारली तर, आपोआपच जागतीकीकरण स्वीकारावे लागते. जागतीकीकरणामध्ये 'हायर अँड फायर' हे श्रमीक धोरण आहे. म्हणजे कामाप्रमाणे दाम किंवा करार कामगार. अमेरिकेत कामगार कायम नसतात. हे धोरण स्वीकारले तर, देशात

लवचिक श्रमीक बाजारपेठ असेल. त्यामुळे कामगार सुरक्षितता नसेल. कामगार कायम नसतील तर, ते करारावर काम करणो असतील. त्यांना निवृत्ती वेतन नसेल. कामगार कायदे लागू नसतील. परंतू, त्यामुळे अनेक कामगारांना काम मिळेल. परंतू, अलवचीक धोरण स्वीकारले तर, फक्त काही श्रमीकांनाच कायम काम मिळेल बाकी बेकार राहतील.

६. सार्वजनिक विरुद्ध खाजगी क्षेत्र :-

आर्थिक विकासासाठी अनेक देशांनी नियोजनाच्या माध्यमातून सार्वजनिक क्षेत्रात उत्पादन करण्याचा निर्णय घेतला व बहुतेक सर्वच क्षेत्रात सार्वजनिक उपक्रमांना वाव देण्यात आला. त्यामुळे सार्वजनिक क्षेत्र वाढले. परंतू, या क्षेत्रातील अपयशांमुळे कर्ज, व्याजदर, अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार होऊन खाजगीकरण, उदारीकरण, जागतीकीकरण व बाजारीकरण या संकल्पना स्वीकारली गेल्या. खाजगी क्षेत्र हे नफ्यात चालते. कार्यक्षमतेने चालते म्हणून खाजगी क्षेत्राला जास्तीत जास्त वाव देण्यात आला. सार्वजनिक क्षेत्र संकूचीत झाले. खाजगी क्षेत्रात गुणवत्तेकडे दुर्लक्ष होते व नफाखोरी वाढते.

सार्वजनिक क्षेत्रात सार्वजनिक गुणवत्तापूर्ण वस्तू निर्माण होतात व ना नफा ना तोटा तत्वावर वस्तू पुरविल्या जातात. खाजगी क्षेत्रातील वस्तूंच्या किंमती जास्त असतात.

७. जागतीकीकरण विरुद्ध देशी धोरण :-

जागतीकीकरण स्वीकारणे हे स्थूल आर्थिक धोरणाचे अलिकडील ध्येय झाले आहे. अनेक अर्थव्यवस्थांनी जागतीकीकरण स्वीकारले. यामध्ये जागतीकीकरण, बाजारीकरण, उदारीकरण व खाजगीकरण यांचा समावेश होतो. या सर्वांमुळे जागतीक मंदीला सामोरे जावे लागते. त्यामुळे सर्व आर्थिक व्यवहारात वेगाने उच्चावचने झालीत, बदल झाले. बेरोजगारीत वाढ, व्यवहारतोलातील तूटीत वाढ, कर्जबाजारीपणा, युद्धे हे सर्व घटक वाढते.

याउलट घरगुती / देशी अर्थव्यवस्थेच्या धोरणांमुळे अर्थव्यवस्थेला फायदे होतात. उदा. भारतातील लोकांच्या बचत करण्याच्या प्रवृत्तीमुळे तसेच देशी धोरणांमुळे अर्थव्यवस्थेवर मंदीचे परिणाम पाहिजे तेवढे झाले नाही.

८.२.२ पूर्णतः गतिशील भांडवलाविषयीचे जागतीक स्थूल धोरण :-

जगातील अनेक अर्थव्यवस्थांनी खुल्या / मुक्त अर्थव्यवस्था स्वीकारल्या. त्यांनी आपला आयात-निर्यात व्यापार खुला केला. त्यावरील सर्व निर्बंध काढले. त्यामुळे अशा देशांची विशेषतः विकसनशील देशांची आयात-निर्यात वाढली व अशा देशातील परकीय भांडवलाचे प्रमाण वाढले व जगातील अर्थव्यवस्थांचे परस्परावलंबन वाढले. एवढे मात्र निश्चित की, ज्या देशांनी खुल्या / मुक्त अर्थव्यवस्थांचे धोरण स्वीकारले नाही त्यांचा विकास झाला नाही. ज्यांनी हे धोरण स्वीकारले त्यांचा मात्र जलद विकास घडून आला. त्यामुळे परकीय भांडवल, गुंतवणूक व्यापार हे विकसनशील अर्थव्यवस्थांच्या दृष्टीने परवलीचे शब्द बनले. त्यादृष्टीकोनातून भांडवलाची गतीशीलता ही संकल्पना महत्वाची आहे.

भांडवलाची गतीशीलता - जेव्हा एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी भांडवलाची आवक-जावक किंवा स्थलांतर होते तेव्हा त्याला भांडवलाची गतीशीलता असे संबोधले जाते. ही भांडवलाची गतीशीलता जगाच्या बाबतीत देशादेशांमध्ये भांडवलाची आवक जावक / स्थलांतर असते.

जेव्हा भांडवलाची वेगाने एका देशातून दुसऱ्या देशात हालचाल / स्थलांतर होते तेव्हा त्याचा संबंध व्यवहारतोलाशी येतो. प्रत्येक देश या व्यवहारतोलात समायोजन घडवून आणण्यासाठी मौद्रीक व वित्तीय धोरण अंमलात आणतो. या धोरणांचे विनीमय दरावर व भांडवलाच्या गतीशीलतेवर परिणाम होतात.

खुल्या अर्थव्यवस्थेत धोरण ठरवितांना मौद्रीक व वित्तीय धोरणांचा वापर कसा करावा यासंबंधीचे विवेचन मंडेल फ्लेमिंग यांनी केलेले आहे. त्यासाठी त्यांनी IS-LM-BP हे प्रतिमान मांडलेले आहे. या प्रतिमानात अंतर्गत

व बाह्य समतोल स्थापन करण्यासाठी मौद्रीक व वित्तीय धोरणांचा वापर केला. त्यांनी पूर्ण रोजगार व राष्ट्रीय उत्पन्नाचे निश्चित केलेले उद्दिष्ट कसे साध्य करता येईल हे आपल्या प्रतिमानात स्पष्ट केलेले आहे. त्यांनी अंतर्गत व बाह्य संतुलन साधण्यासाठी विनिमय दरात वारंवार बदल करू नये व आंतरराष्ट्रीय व्यापारावर निर्बंध लादणे योग्य नाही से स्पष्ट केले. व्याजाचा दर भांडवलाच्या ओघाला चांगला प्रतिसाद देत असेल तर, मौद्रीक व वित्तीय धोरण स्वतंत्रपणे अंमलात आणता येते.

खुल्या अर्थव्यवस्थेत राबविलेल्या मौद्रीक व वित्तीय धोरणांतर्गत विस्ताराचे परिणाम व्यवहारतोलावर होतात. भांडवल गतीशील असतांना, स्थिर विनिमय दर व तरलता विनिमय दर हे वेगवेगळे प्रभाव पाडतात.

१. स्थिर विनीमय दर असतांना संपूर्ण गतीशील भांडवल :-

भांडवल संपूर्ण गतिशील असते व विनीमय दर स्थिर असतो तेव्हा

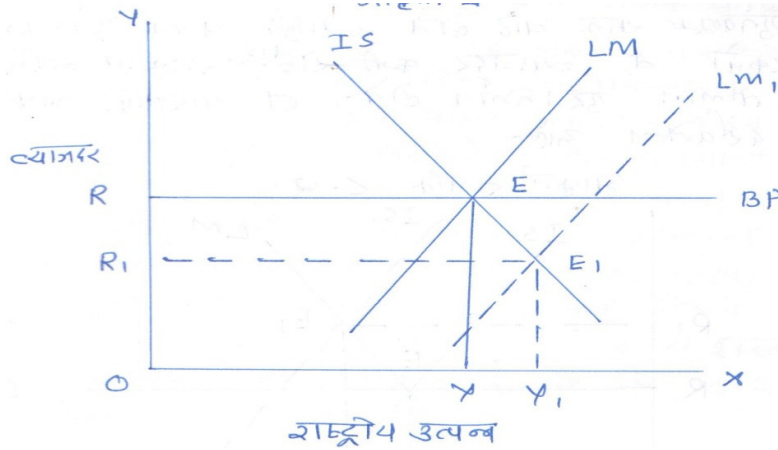
व्यवहारतोलाचा वक्र (BP) हा लवचिक म्हणजेच आडव्या अक्षाच्या समांतर असतो. मौद्रीक व वित्तीय धोरणाचे व्यवहारतोलावर काय परिणाम होतात हे LM-IS-BP वक्राद्वारे समजते.

○ मौद्रीक विस्ताराचा परिणाम :-

मौद्रीक विस्तारामुळे पूर्वीचा LM वक्र वरच्या बाजूला

स्थलांतरीत होतो. मौद्रीक विस्तारामुळे पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ होऊन व्याजदर कमी होतो व व्यवहारतोलात तूट निर्माण होते. अशावेळी पैशाच्या पुरवठ्यात घट करण्याचा मार्ग मौद्रीक धोरणामध्ये स्वीकारावा लागतो. आकृती क्र.

८.१ मध्ये संपूर्ण गतिशील भांडवल व विनीमय दर स्थिर असतांना मौद्रीक विस्ताराचा परिणाम दर्शविला आहे.

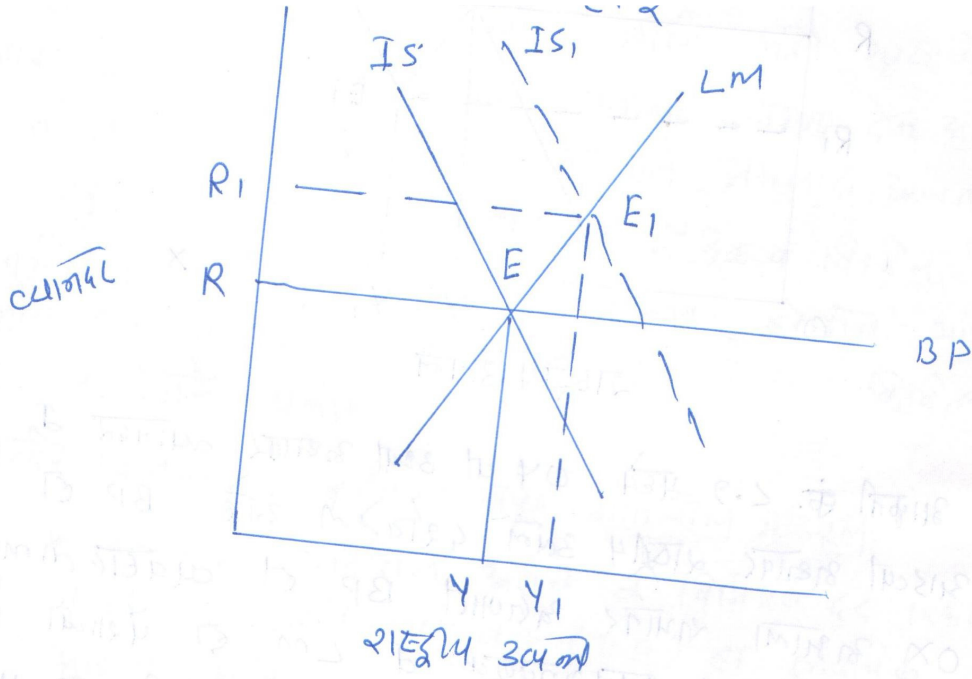

आकृती क्र. ८.१ मध्ये OY या उभ्या अक्षावर व्याजदर व OX या आडव्या अक्षावर राष्ट्रीय उत्पन्न दर्शविलेला आहे. BP हा आडव्या OX अक्षाच्या समांतर असणारा BP हा व्यवहार तोलाचा वक्र आहे. IS हा बचत गुंतवणूक व LM हा पैशाच्या मागणी पुरवठ्याचा वक्र आहे. IS-LM-BP हे तीनही वक्र परस्परांना E बिंदूत छेदतात. या E बिंदूचा OR हा व्याजदर व OY ही राष्ट्रीय उत्पन्नाची पातळी आहे. मौद्रीक विस्तारामुळे पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ करण्याचे धोरण स्वीकारले असता LM_१ हा वक्र वरच्या बाजूला सरकतो व E_१ बिंदूत व्याजदर OR_१ पर्यंत कमी होऊन राष्ट्रीय उत्पन्नात OY_१ पर्यंत वाढ होते. परंतू, व्यवहारतोलात तूट निर्माण होते. ही तूट कमी करण्यासाठी पैशाचा पुरवठा घटवला जातो. त्यामुळे LM वक्र खालच्या बाजूला सरकतो कारण, व्याजदर वाढतो.

○ वित्तीय विस्ताराचा परिणाम :-

वित्तीय धोरणाद्वारे सार्वजनिक खर्चात वाढ केल्यामुळे उत्पन्न, बचत,

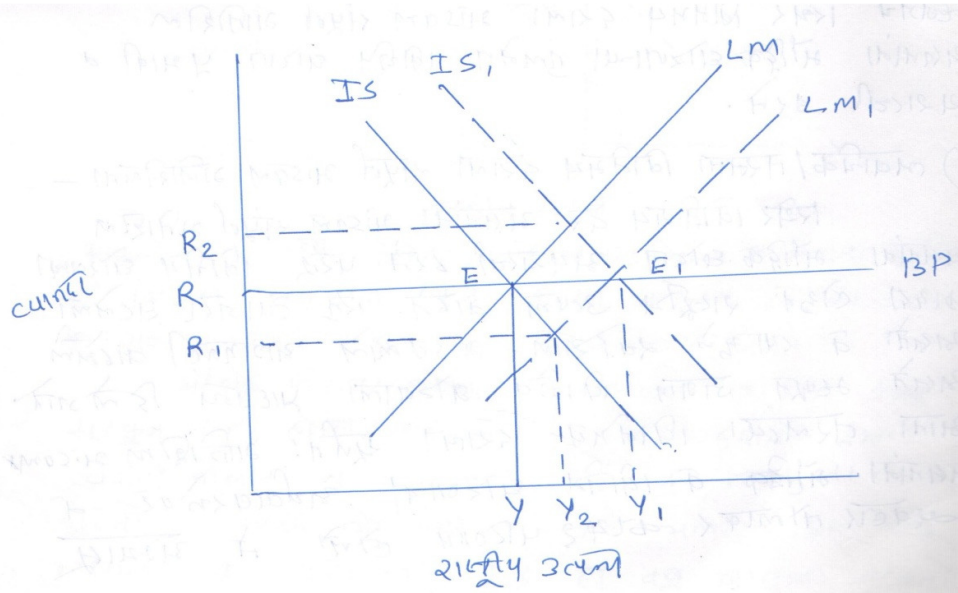
गुंतवणूक यात वाढ होते. त्यामुळे बचत गुंतवणूक वर्क उजवीकडे सरकतो व व्याजदर वाढून राष्ट्रीय उत्पन्न वाढते व व्यहार तोलात तूट निर्माण होते. हा परिणाम आकृती क्र. ८.२ मध्ये दर्शविलेला आहे.

आकृती क्र. ८.२ मध्ये BP हा संपूर्ण लवचिक असा व्यवहारतोलाचा वक्र आहे. वित्तीय विस्तारामुळे म्हणजेच सार्वजनिक खर्चातील वाढीमुळे IS वक्र वरच्या बाजूला सरकतो. त्यामुळे मुळचा संतुलन बिंदू बदलून E_१ होतो. त्यामुळे व्याजदर OR वरून OR_१ पर्यंत वाढतो व राष्ट्रीय उत्पन्न OY वरून OY_१ पर्यंत वाढते. त्यामुळे व्यवहारतोलातील तूट वाढते ती कमी करण्यासाठी सार्वजनिक खर्चात घट करण्याचे धोरण पत्करावे लागते. त्यामुळे अर्थव्यवस्था पुन्हा संतुलनावस्थेत येते.

○ **मौद्रीक व वित्तीय -संमिश्र धोरणाचा परिणाम :-**

मौद्रीक विस्तारामुळे व्याजदर कमी होऊन भांडवल देशाबाहेर जाऊ लागते तेव्हा सरकार ते थांबवू शकत नसल्याने विदेशी चलनाची विक्री करावी लागते. त्यामुळे विदेशी चलनाचे मूल्य घटते. स्थिर विनीमय दर असतांना मौद्रीक धोरण अंतर्गत व बाह्य समतोल निर्माण करण्यात असफल ठरतो. सरकारने वित्तीय धोरणाचा वापर करून सार्वजनिक खर्चात वाढ केल्यास व्याजदर वाढतो व परकीय भांडवल देशात येण्याचे प्रमाण वाढते. अवमूल्यनामुळे घसरलेल्या चलनाचे मूल्य वाढविण्यासाठी सरकार विदेशी चलन खरेदी करण्याचा सपाटा सुरु करते. त्यामुळे व्याजदर कमी होऊन राष्ट्रीय उत्पन्न वाढते. त्यामुळे वित्तीय धोरण प्रभावी व यशस्वी ठरते. संमिश्र धोरणाचा हा परिणाम आकृती क्र. ८.३ मध्ये दर्शविलेला आहे.

आकृती ८.३ मध्ये मौद्रिक धोरणामुळे LM वक्र LM₁ असा सरकतो व व्याजदर R₂ पर्यंत कमी होतो. त्यामुळे परिणामतः देशातील भांडवल देशाबाहेर जाऊ लागते म्हणजेच स्थिर विनियम दरामुळे अंतर्गत व बाह्य असमतोल निर्माण होतो. म्हणजेच मौद्रिक विस्तार धोरण यशस्वी होत नाही.

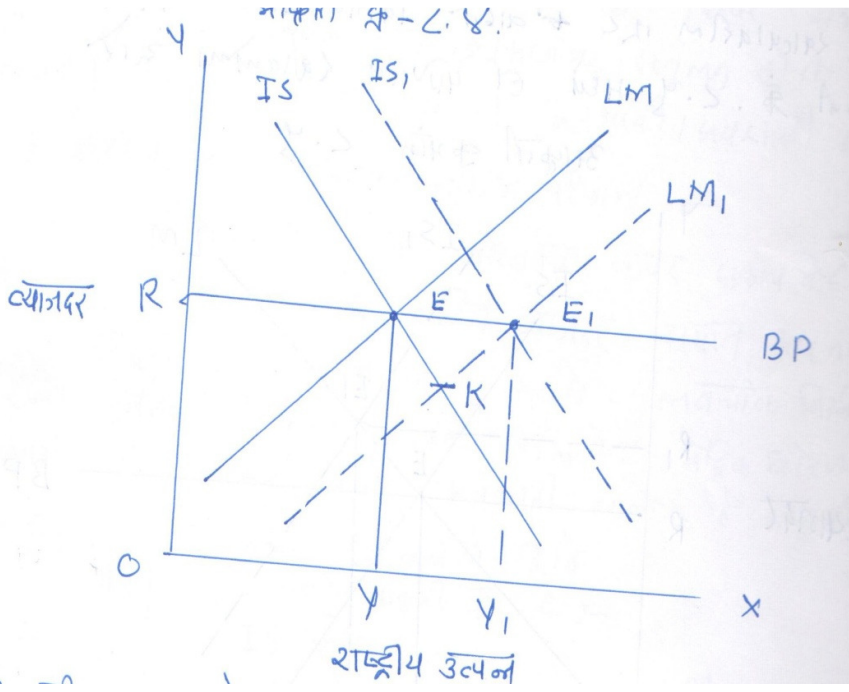
वित्तीय धोरणाच्या विस्तारामुळे सार्वजनिक खर्चात वाढ झाल्यामुळे बचत गुंतवणूक वक्र (IS) वरच्या बाजूला सरकून IS₁ होतो. त्यामुळे व्याजदर वाढतो व परकीय भांडवलाचा देशात ओघ वाढू लागतो. सरकार विदेशी चलनाची खरेदी देशातील चलनाचे घटलेले मूल्य कमी करण्यासाठी करते. त्यामुळे व्याजदर OR₂ वरून OR पर्यंत कमी होतो व नवीन संतूलन E₁ बिंदूत होते. या बिंदूला व्याजदर OR असतो व राष्ट्रीय उत्पन्न वाढून OY₁ झालेले असते. या बिंदूलाच अर्थव्यवस्थेत पूर्ण रोजगार निर्माण होतो. याठिकाणी E हा संतूलन बिंदू E₁ हा संतून बिंदू एकाच पातळीवर आहेत. परंतु, E₁ बिंदूला राष्ट्रीय उत्पन्नात पूर्वीच्या संतूलन बिंदूपेक्षा वाढ झालेली दिसते. म्हणजेच स्थिर विनियम दराचा भांडवल संपूर्ण गतिशील असतांना मौद्रिक धोरणाच्या तुलनेत वित्तीय धोरण प्रभावी व यशस्वी ठरते.

२. लवचिक / तरलता विनियम दराला संपूर्ण भांडवल गतिशीलता :-

स्थिर विनियम दर असतांना भांडवल संपूर्ण गतिशील असतांना, मौद्रिक धोरण अयशस्वी ठरते. परंतु, वित्तीय धोरणाचा फायदा होऊन राष्ट्रीय उत्पन्न वाढते. परंतु, व्याजदर घटलेला असतो व त्यामुळे स्वदेशात भांडवलाचे आगमनही वाढलेले असते. म्हणून जगात वित्तीय धोरणाला प्राधान्य दिले जाते. आता तरलत्या विनियम दराला पूर्णतः गतिशील भांडवल असतांना, मौद्रिक व वित्तीय धोरणाचा अर्थव्यवस्थेवर व व्यवहारतोलावर काय परिणाम होतो ते अभ्यासू

○ मुद्रा विस्तार धोरणाचा परिणाम :-

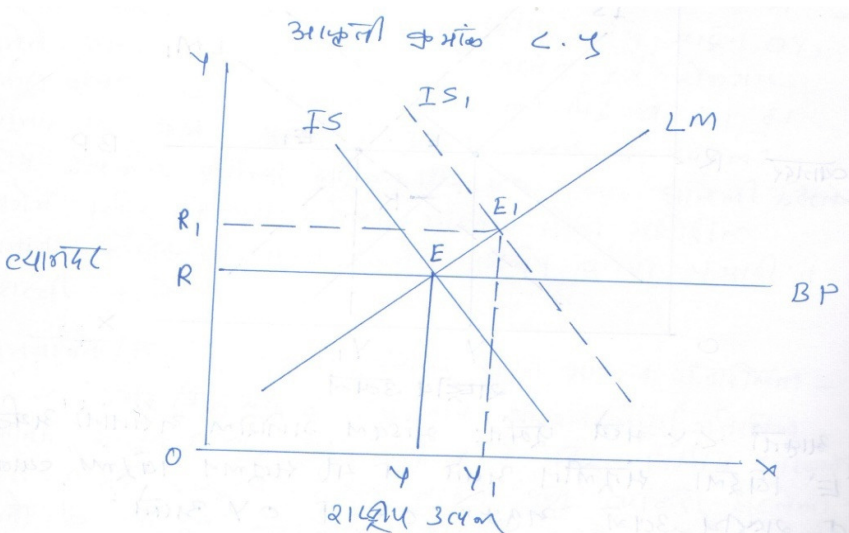
लवचिक विनियम दराला व्यवहारशेषात तूट निर्माण होते. त्यामुळे व्याजदर घटून विनियम दर ही कमी होतो. तर, राष्ट्रीय उत्पन्न वाढलेले असते. व्यवहारतोलात संतूलन निर्माण करण्यात मौद्रिक विस्तार धोरण यशस्वी ठरते. आकृती क्र. ८.४ मध्ये तरलत्या विनियम दराला पूर्णतः भांडवल गतिशील असतांना मौद्रिक धोरणांचा परिणाम दर्शविलेला आहे.

मौद्रिक विस्तार धोरणामुळे LM वक्र बाजूला सरकून LM₁ होतो परिणामतः K बिंदूने दर्शविल्याप्रमाणे व्यवहार तोलात तूट निर्माण होते व तात्पूरता व्याजदार घटतो. व्यवहार तोलातील घटीमुळे चलनाचे मूल्य घटू लागते व परिणामतः IS हा वक्र बाजूला सरकतो व नवीन संतुलन बिंदू E₁ तयार होतो. व्याजदर स्थिर राहून राष्ट्रीय उत्पन्न OY₁ पर्यंत वाढते. व्यवहारतोल संतुलन निर्माण होण्यास मदत होते व मौद्रिक विस्तार धोरण प्रभावी ठरते.

○ वित्तीय विस्तार धोरणाचा परिणाम :-

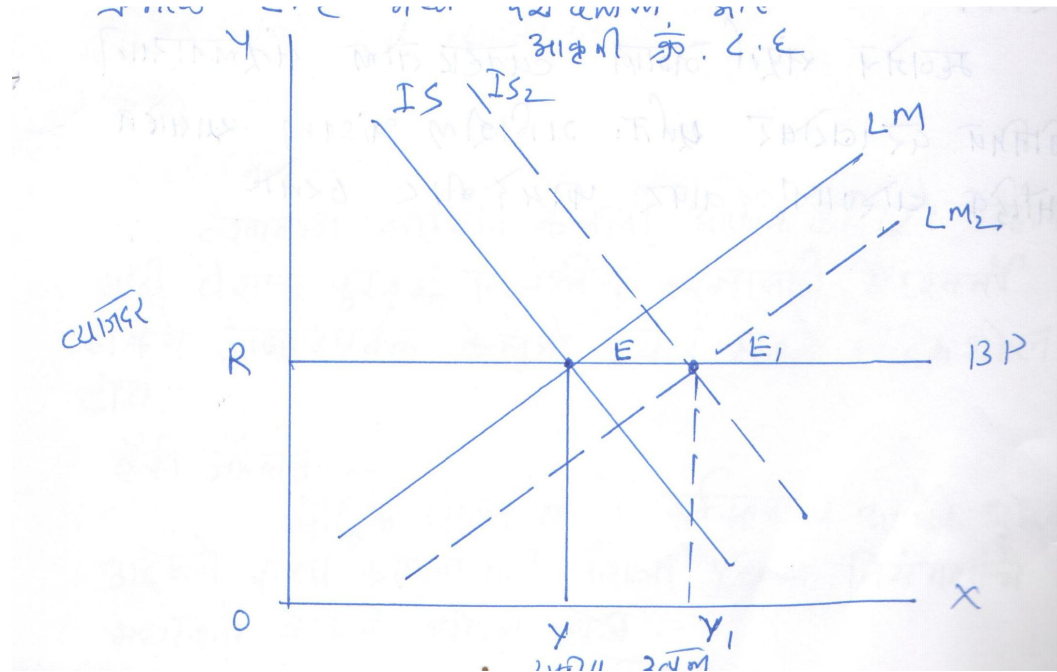
लवचिक विनिमय दराला पूर्णतः गतिशील भांडवल असतांना, वित्तीय विस्तार धोरणामुळे चलनाचे मूल्य वाढते व व्याजदर कमी होतो. त्यामुळे देशात विदेशी भांडवल येऊ लागते. परिणामतः चालू खात्यावरील तूट वाढते वित्तीय धोरण अयशस्वी ठरते. आकृती क्र. ८.५ मध्ये हा परिणाम दर्शविलेला आहे.

आकृती क्र. ८.५ मध्ये E या संतूलन बिंदूला OR हा व्याजदर व oy हे राष्ट्रीय उत्पन्न आहे. वित्तीय विस्तार धोरणामुळे सार्वजनिक खर्चात वाढ झाल्यामुळे IS वर सरकतो. व IS_१ होतो व LM वक्राला E_१ बिंदूत छेदतो. व्याजदर वाढून OR_१ होतो व राष्ट्रीय उत्पन्न OY_१ वरून OY_१ पर्यंत वाढते. येथे लक्षात घ्यावयाची बाब म्हणजे E_१ बिंदूत तात्पुरत्या स्वरूपाचे संतूलन निर्माण झालेले असते. व्याजदर वाढल्यामुळे विदेशी भांडवलाचा ओघ देशात वाढू लागतो. हे भांडवल वित्तीय विस्ताराचे चालू खात्यावरील परिणाम नष्ट करते. त्यामुळे विनिमय दर वाढतो. परिणामतः IS_१ वक्र मुळ पदावर येऊन IS होतो व पूर्वच्या E बिंदूमध्येच संतूलन होते. म्हणजेच वित्तीय विस्तार धोरण अप्रभावी / अयशस्वी ठरते.

○ **मौद्रीक वित्तीय धोरणांचा संमिश्र परिणाम :-**

या दोन्ही विस्तार धोरणांचा वापर एकाच वेळा केल्यास मुळ व्याजदर व नवीन व्याजदर समान असतात. परंतु, राष्ट्रीय उत्पन्न वाढलेले असते. लवचीक विनिमय दराला पूर्णतः गतिशील भांडवल असतांना मौद्रीक धोरण प्रभावी ठरते. वित्तीय धोरण अप्रभावी ठरते. हे आकृती क्र.८.६ मध्ये दर्शविलेले आहे.

आकृती क्र. ८.६ मध्ये LM, IS व BP वक्र परस्परांना छेदतात. तेथे E हा संतूलन बिंदू आहे. या बिंदूला OR व्याजदर व OY इतके राष्ट्रीय उत्पन्न असते.

पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ केल्यामुळे (मौद्रीक विस्तार) LM वक्र उजवीकडे सरकून LM_१ होतो. त्यामुळे व्याजदर कमी निर्माण होतो. त्यासाठी वित्तीय विस्तार धोरणाचा अवलंब करावा. परिणामतः उत्पन्न वाढून मागणी वाढते व व्याजदरही वाढतो व्याजदर तेवढाच राहून राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होते. E_१ हा नवा संतूलन बिंदू तयार होतो.

याचाच अर्थ असा की, लवचीक विनिमय दराला पूर्णतः गतिशील भांडवल असतांना, वित्तीय धोरण प्रभावी ठरत नाही. तर, मौद्रीक धोरण प्रभावी ठरते.

म्हणजेच संपूर्ण जगात व्यवहारतोल संतूलनासाठी विनिमय दराबरोबर पूर्णतः गतिशील भांडवल यासाठी मौद्रीक धोरणाचा वापर फायदेशीर ठरतो.

८.२.३ मौद्रीक धोरण :-

जगातील अनेक देशांनी नियंत्रीत चलन व्यवस्था स्वीकारलेली आहे. त्यामुळे देशाची मध्यवर्ती बँक मौद्रीक धोरण आखत असते. आर्थिक स्थैर्य कायम राखण्यासाठीचे मौद्रीक धोरण हे एक महत्वाचे साधन आहे.

■ मौद्रीक धोरणाचा अर्थ :-

देशील पैशाचा पुरवठा व व्याजदर किती असावा व त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवून त्यांच्यात सरकारचा आर्थिक धोरणानुसार बदल करण्याच्या प्रक्रियेला अथवा व्यवस्थेला मौद्रीक धोरण असे स्थूलमानाने म्हणता येईल.

बँकदर, रोख राखीव निधीचे प्रमाण, खुल्या बाजारात रोख्यांची खरेदी विक्री या संख्यात्मक तसेच कर्ज व तारण यामधील गाळ कमी जास्त करणे. उपभोग कर्जावर नियंत्रण, कर्जाच्या हदयांवर नियंत्रण या सारख्या गुणात्मक अथवा निवडक साधनांचा उपयोग करून देशातील सरकार पैशाच्या पुरवठ्यात बदल करण्याचे धोरण स्वीकारते व अवलंब करते. त्याला मौद्रीक धोरण असे म्हणतात.

■ व्याख्या :-

राईटसमन :-

व्यापकपणे निर्धारित केलेली आर्थिक उद्दिष्टे गाठण्यासाठी पैशाचा पुरवठा नियंत्री करण्यासाठी मध्यवर्ती बँकेने जाणीवपूर्वक केलेले प्रयत्न म्हणजे मौद्रीक धोरण होय.

हॅरी जॉन्सन :-

मौद्रीक धोरण म्हणजे सर्वसामान्य आर्थिक धोरणाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी पैशाचा पुरवठा नियंत्रणाचे मध्यवर्ती बँकेचे धोरण होय.

जी.के.शॉ :-

मौद्रीक अधिकारांमध्ये देशातील पैशाच्या परिमाणात व पैशाच्या उपलब्धतेत प्रसंगानुसार बदल करण्याच्या धोरणाला मौद्रीक धोरण असे म्हणावे.

पूर्ण रोजगार, आर्थिक स्थैर्य, किंमत स्थैर्य, आर्थिक विकास, व्यापारचक्राचे नियमन व विनिमय दरांचे स्थैर्य इ. स्थूल आर्थिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी सरकारतर्फे मध्यवर्ती बँक पैशाचे / पतचलनाचे नियंत्रण करते त्यामुळे संपूर्ण समाजाचे कल्याण साधले जात असते.

■ मौद्रीक धोरणाची उद्दिष्टे :-

१. व्यापारचक्रावर नियंत्रण :-

अर्थव्यवस्थेत तेजी-मंदीची चक्रे वारंवार येत असतात. या तेजी-मंदीचा अर्थव्यवस्थेवर विपरीत परिणाम होत असतात. अशावेळी अर्थव्यवस्था संकटात सापडते. देशात तेजीची अवस्था असेल तेव्हा व्याजदर वाढविला जातो आणि मंदीची अवस्था असेल तेव्हा व्याजदर घटविला जातो. या उपयांमुळे तेजी-मंदीचे परिणाम कमी करता येतात. म्हणून तेजी-मंदीचे म्हणजेच व्यापारचक्राचे परिणाम टाळणे हे मौद्रीक धोरणाचे महत्वाचे उद्दिष्ट मानले जाते.

२. विनिमय दरात स्थैर्य निर्माण करणे :-

चलनाचे अंतर्गत मूल्य हे देशातील किंमत पातळीवर अवलंबून असते आणि चलनाचे अंतर्गत मूल्य टिकवून राहिले तर, देशातील लोकांचा देशातील चलनावरील विश्वास टिकून राहतो. चलनाचे बाह्य मूल्य हे परकीय गुंतवणूकीवर अवलंबून असते. परकीय गुंतवणूकीत वाढ होत असल्यास चलनाचे बाह्य मूल्य टिकून राहते. विनिमय दर टिकून राहिल्यास परकीय गुंतवणूक, भांडवल, परकीय व्यापार, व्यवहारतोल इ. आर्थिक घटकांचा पातळीत वाढ होते व लोकांच्या राहणीमानात वाढ होते. म्हणून विनिमय दरात स्थिरता ठेवणे हे मौद्रीक धोरणाचे महत्वाचे उद्दिष्ट ठरते.

३. किंमत स्थिरता :-

किंमतीत परिस्थितीनुसार फार मोठे चढ-उतार होऊ न देणे किंवा हळूवार बदल होऊ देणे म्हणजे किंमत स्थैर्य होय. अर्थव्यवस्थेत चलनवाढ व चलनघट होत असते. या दोन्ही ही परिस्थिती अर्थव्यवस्थेवर वाईट परिणाम करीत असतात. चलनवाढ म्हणजे देशातील चलनाच्या अथवा पैशाच्या परिमाणात वाढ होणे होय. या परिस्थितीलाच महागाई / भाववाढ असे म्हणतात. तर, चलनघट म्हणजे पैशाच्या प्रमाणात अथवा वस्तूंच्या किंमती कमी होऊ लागल्या तर, त्यासाठी नवीन नोटा छापून चलनात आणाव्या लागतात. परंतू, त्यामुळे चलनवाढ घटून अर्थव्यवस्थेवर दूष्परिणाम घडून येतात. तर, याउलट चलनघट झाल्यास मंदीचे दूष्परिणाम अर्थव्यवस्थेवर होतात. म्हणून किंमत स्थैर्य राखणे हे देखील मौद्रीक धोरणाचे महत्वाचे उद्दिष्ट आहे.

४. तटस्थ पैशाचे धोरण :-

तटस्थ पैशाचे धोरण म्हणजे देशातील वस्तू व सेवांचे खरेदी-विक्रीचे व्यवहार पूर्ण करण्याइतकाच आवश्यक एवढाच पैसा परिचलनात ठेवणे होय. याचा अर्थ असा नाही की, पैसा निष्क्रीय असावा. तर, तो सक्रीय असला पाहिजे जेणेकरून तो आर्थिक व्यवहाराचे कार्य प्रभावीपणे करू शकेल. पैसा तटस्थ ठेवणे याचा अर्थ पैशाच्या पुरवठ्याचे नियंत्रण असे केले जावे की, त्यामुळे किंमतीत नैसर्गिकपणे बदल होऊन त्यामुळे उत्पादन, उत्पन्न व रोजगारात वाढ घडून येईल.

५. स्थैर्यासह आर्थिक विकास :-

आर्थिक स्थैर्यासह विकास हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी रोजगाराची पातळी व उत्पादन पातळी कायम टिकविणे आवश्यक असते. त्यामुळे वस्तू व सेवांची मागणी वाढती अथवा कायम राहून संपूर्ण अर्थव्यवस्था अखंडपणे सातत्याने चालत राहू शकते. लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा वाढविण्यासाठी सर्वच क्षेत्रातील वृद्धीचा दर वाढविणे आवश्यक आहे. म्हणजेच अर्थव्यवस्थेत उत्पादन वाढीबरोबर संरचनात्मक बदल होणे आवश्यक आहे. तरच, सार्वजनिक कल्याणात वाढ होईल. म्हणूनच स्थैर्यासह आर्थिक विकास घडवून आणणे हे सुद्धा मौद्रीक धोरणाचे महत्वाचे उद्दिष्ट ठरते.

■ मौद्रीक धोरणाच्या साधनांची कार्ये व मर्यादा :-

आर्थिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी पैशाचे व पतपैशाचे नियंत्रण करावे लागते. म्हणजेच अर्थव्यवस्थेत किती प्रमाणात पैसा असावा यासाठी जी साधने वापरली जातात त्यांना मौद्रीक साधने असे म्हणतात.

या मौद्रीक साधनात १. संख्यात्मक साधने व २. गुणात्मक साधने या दोन प्रकार पडतात. संख्यात्मक साधनात बँकदर, ख्रुल्या बाजारात रोख्यांची खरेदी-विक्री आणि रोखतेच्या प्रमाणात बदल अशा तीन साधनांचा समावेश होतो. तर, गुणात्मक साधनांमध्ये कर्ज रक्कम व तारणाचे मूल्य यांच्यातील अंतर, कर्जाचे नियंत्रीत वाटप, कर्जावर निर्बंध, विभेदात्मक व्याजदर, नैतिक आवंटन, कारवाई व प्रसिद्धी इ. साधनांचा समावेश होतो.

■ मौद्रीक धोरणाच्या साधनांची कार्ये पुढीलप्रमाणे :-

१. बँकदर :-

अर्थव्यवस्थेतील पैशाचे प्रमाण कमी जास्त करण्यासाठी अथवा पैशाच्या संख्येत पाहिजे तेवढा बदल करण्यासाठी वापरले जाणारे महत्वाचे व प्रमुख साधन म्हणजे बँकदर होय. मध्यवर्ती बँक व्यापारी बँकांना कर्ज पुरवठा करण्यासाठी जो व्याजदर आकारते अथवा निश्चित करते. त्यास बँकदर असे म्हणतात. हा बँकदर दीर्घकालीन कर्जासाठी असतो. त्याचप्रमाणे मध्यवर्ती बँक व्यापारी बँकेच्या हुंडीच्या पुनर्वटाव करण्यासाठी जो व्याजदर

आकारते त्यासही बँकरेट असेच म्हणतात. हा बँकरेट मध्यवर्ती बँक व्यापारी बँकेसाठी आकारतात. तर, व्यापारी बँका आपल्या ग्राहकांसाठी कर्जावर जो व्याजदर आकारतात त्याला बाजार दर असे म्हणतात.

बँकरेट अथवा बँकदर व बाजारातील व्याजदर या दोन्ही व्याजदरादरम्यान अतिशय निकटचा संबंध असतो. बँकदरापेक्षा बाजार व्याजदर अधिक असतो. बँकरेट बदलला म्हणजे व्यापारी बँकेलाही व्याजदर बदलावा लागतो.

२. बँकदराचे कार्य :-

व्याजदराचे महात्म वर्णावे तेवढे कमीच आहे. व्याजदर हा उद्योग वाढविण्यासाठी आवश्यक घटक आहे. व्याजदर कमी असल्यास कर्ज स्वस्त होते. त्यामुळे उद्योजक गुंतवणूक वाढवितात व त्यामुळे उत्पादन वाढीला चालना मिळून आर्थिक विकासास सहाय्य मिळते. व्याजदराचे महत्वाचे कार्य म्हणजे अर्थव्यवस्थेतील पैशाच्या पुरवठ्यावर नियंत्रण साधले जाते. तेजी-मंदीच्या चक्रावर नियंत्रण करणे, पतपैशाचे नियंत्रण करते. महागाई कमी करते ही सर्व बँकरेटची कार्ये होय. बँकरेट वाढला म्हणजे बाजारातील व्याजदरही वाढतो. याउलट बँकरेट घटल्यास बाजारदरही घटतो. म्हणजेच बाजारदर बदलण्याचेही कार्य बँकरेट करतो.

अर्थव्यवस्थेतील पैशाच्या पुरवठ्यात व व्यापारी बँकांच्या पतनिर्मितीत अवश्यकतेपेक्षा जास्त वाढ झालेली असते. तेव्हा चलन अतिवृद्धीची / महागाईची / भाववाढीची परिस्थिती निर्माण झालेली असते. तेव्हा अर्थव्यवस्थेत तेजीची स्थिती निर्माण होते. अशा वेळी मध्यवर्ती बँक बँकदरात वाढ करण्याचे धोरण स्वीकारते. त्यामुळे बाजारातील व्याजदरही वाढतात. याला महाग पैशाचे धोरण असे म्हणतात. व्याजदर वाढल्यामुळे उत्पादकांचा नफा कमी होतो. गुंतवणूकची लाभक्षमता कमी होते. त्यामुळे कर्जाला मागणी कमी होते. त्यामुळे उत्पादन कमी होऊन लोकांचे उत्पन्न कमी होते. एकंदर मागणी कमी होते व वाढलेल्या किंमती कमी होतात. कारण, व्यापारी बँकांची पत निर्मितीची क्षमता कमी होते त्यामुळे पैशाच्या पुरवठ्यात घट होते.

मंदीच्या परिस्थितीत वस्तूंच्या किंमती कमी झालेल्या असतात. कर्जाला उठाव नसतो. त्यामुळे व्यापारी बँकांच्या कर्जालाही मागणी नसते. अशावेळी मध्यवर्ती बँक बँकदर कमी करण्याचा निर्णय घेते. कमी झालेला बँकदर बाजारातील व्याजदरावर प्रभाव पडतो. त्यामुळे व्यापारी बँकांचे व्याजदर कमी होतात. परिणामतः कर्जाला मागणी निर्माण होते. उद्योगपती जास्त प्रमाणात कर्ज घेऊन गुंतवणूक वाढवितात. व्याजदर घटल्यामुळे गुंतवणूकीची लाभक्षमता वाढते. अशाप्रकारे आर्थिक विकास वाढत जातो.

३. बँकरेटच्या मर्यादा :-

१. विकसीत नाणेबाजार :- बँकदराचे कार्य प्रभावी होण्यासाठी अर्थव्यवस्थेत नाणेबाजार विकसीत असला पाहिजे. नाणेबाजार संघटीत व विकसीत असल्यास बँकरेट प्रभावीपणे कार्य करू शकतो. मध्यवर्ती बँकेला प्रभावीपणे व्यापारी बँकांवर नियंत्रण ठेवता येते. जर, नाणेबाजार असंघटीत व मागासलेला असेल तर, बँकदराचे कार्य यशस्वी होऊ शकत नाही.

२. कर्जाची वाढती मागणी :- व्यापारी बँकांकडे लोकांकडून, व्यापाऱ्यांकडून कर्जाला मागणी असली पाहिजे व ती वाढत राहिजी पाहिजे. जर, कर्जाला मागणीच नसेल व ती अल्प असेल तर बँकदर व्यवस्थीतपणे कार्य करू शकणार नाही. त्यासाठी बँकांकडून उपभोक्त्यांना आवश्यक त्या प्रमाणात व आवश्यक त्यावेळी पुरेसा कर्जपुरवठा होणे आवश्यक असते असे न झाल्यास बँकरेट अप्रभावी व अयशस्वी ठरतो.

३. व्यापारी बँकेच्या रोखतेची गरज :- व्यापारी बँकेजवळील रोखतेची गरज आहे किंवा नाही यावरही बँकरेट धोरणाचा प्रभावीपणा अवलंबून असतो. बँकरेट धोरण यशस्वी होण्यासाठी व्यापारी बँकांना रोखतेची गरज असली पाहिजे तरच व्यापारी बँका कर्जासाठी मध्यवर्ती बँकेकडे जातील अन्यथा नाही. मंदीच्या परिस्थितीत कर्जाला उठाव नसल्याने बराच पैसा व्यापारी बँकांकडे पडून असतो. त्यामुळे व्यापारी बँकांच्या रोखतेचा प्रश्नच नसतो. याउपलट

तेजीची अवस्था निर्माण झाली की, व्यापारी बँकांच्या कर्जाला मागणी वाढते. परिणामतः तेवही वाढतात. त्यामुळे व्यापारी बँका मध्यवर्ती बँकेकडे अतिरीक्त पैशांची / कर्जाची मागणी करीत नाही. म्हणजेच व्यापारी बँकांना रोखतेची गरज असेल आणि त्या त्यासाठी मध्यवर्ती बँकेकडे जात असतील तरच बँकरेट हे साधन प्रभावी ठरेल.

४. तेजी मंदीची परिस्थिती :- तेजी मंदीच्या परिस्थितीमुळे ही बँकरेट धोरणाला मर्यादा निर्माण होतात. तेजीच्या परिस्थितीत बँकदर वाढविला तरी, परिणाम होत नाही. कारण, व्यवसायांचा नफाही वाढलेला असतो. त्यामुळे व्याजदर वाढून कर्ज महाग झाले तरी, कर्जाची मागणी कमी होत नाही. म्हणजेच बँकदर वाढविणे परिणामकारक ठरत नाही. याउलट मंदीच्या परिस्थितीत बँकरेट घटविला तरी, कर्ज स्वस्त झाले तरी, कोणतेही प्रोत्साहन निर्माण होत नाही. सर्वत्र निरुत्साह असतो. यामुळे व्याजदर कमी झाला तरी, कर्जाला उठावच नसतो. अशा परिस्थितीत बँकरेट घटविण्याचे धोरण अयशस्वी ठरते.

४. खुल्या बाजारात रोख्यांची खरेदी - विक्री :-

खुल्या बाजारात सरकारी कर्ज रोख्यांची खरेदी-विक्री करणे हे मध्यवर्ती बँकेकडून पैशांच्या पुरवठ्यावर नियंत्रण करण्याचे संख्यात्मक साधन मानले जाते. रोख्यांच्या खरेदी विक्रीचा प्रभाव व्यापारी बँकांच्या पतनिर्मितीवर व भांडवल बाजारातील व्याजदारावर पडत असतो. जेव्हा अर्थव्यवस्थेतील किंमत पातळीत होणारी वाढ थांबवायची असते तेव्हा मध्यवर्ती बँक कर्जरोखे विकण्याचे धोरण ठरविते. याउलट किंमत पातळीत होणारी घट थांबवायची असते तेव्हा मध्यवर्ती बँक विकलेले कर्जरोखे खरेदी करण्याचे धोरण ठरविते.

■ **रोख्यांची खरेदी - विक्री या साधनाचे कार्य :-**

सरकारी कर्ज रोख्यांची खरेदी विक्री हे मौद्रिक धोरणाचे संख्यात्मक साधन देशतील पैशांच्या पुरवठ्यावर नियंत्रण आणण्याचे प्रभावी कार्य करते. ज्यावेळेस अर्थव्यवस्थेत व्यापारी बँकांची पतनिर्मिती जास्त झालेली असते. परिणामतः त्यामुळे पैशांचा एकूण पुरवठा वाढलेला असतो. परिणामतः अर्थव्यवस्थेत भाववाढीची / तेजीची परिस्थिती निर्माण झालेली असते. अशावेळी पतनिर्मिती, भाववाढ, तेजीला आळा घालण्यासाठी मध्यवर्ती बँक आपल्याजवळील कर्जरोखे नाणेबाजारात विक्रीला काढते असे रोखे खुल्या बाजारात विकल्यामुळे व्यापारी बँकेकडील व लोकांकडील रोख पैसा कमी होतो व मध्यवर्ती बँकेकडे हा पैसा जमा होतो. त्यामुळे कर्जरोखे लोकांकडे व व्यापारी बँकांकडे राहतात. परिणामतः अर्थव्यवस्थेतील पैसा कमी होऊन व्यापारी बँकांकडील रोकड कमी होऊन पतनिर्मिती कमी होते. परिणामतः व्यापारी बँकांच्या कर्जाला मागणी कमी होते. पतनिर्मिती कमी होऊन आर्थिक व्यवहार घटतात. त्यामुळे वाढलेल्या किंमती कमी होतात. भाववाढ कमी होऊन तेजीला आळा बसतो. अशाप्रकारे रोख्यांची खरेदी पैशांचे प्रमाण कमी करते. भाववाढ कमी करते व पतनिर्मिती कमी करते. तेजीला आळा बसतो.

याउलट मंदीच्या परिस्थितीत मध्यवर्ती बँक कर्जरोखे खरेदी करण्याचे धोरण स्वीकारते म्हणजेच वस्तूच्या कमी झालेल्या किंमती वाढवायच्या असतील तर, विकलेले कर्ज रोखे खरेदी केले जातात. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेतील लोकांकडे व व्यापारी बँकांकडील पैशांच्या प्रमाणात वाढ होते. व्यापारी बँकांची पतनिर्मितीची क्षमता वाढते. त्यामुळे पैशांच्या पुरवठ्यात वाढ होऊन आर्थिक व्यवहार वाढतात. अशाप्रकारे सरकारी कर्जरोखे हे साधन एकाचवेळी पैशांच्या संख्येत वस्तूच्या सेवांच्या संख्येत बदल घडवून आणण्याचे कार्य करते.

■ **कर्जरोखे या साधनाच्या मर्यादा :-**

१. **कर्जरोख्याच्या खरेदी-विक्रीचा परिणाम :-**

सरकारी कर्ज रोखे खरेदी विक्रीची देशातील व्यवस्था सक्षम असली पाहिजे तसेच या खरेदी विक्रीचा परिणाम त्यासाठी बँकेकडील व परिचलनातील एकूण पैशावर झाला पाहिजे तरच हे साधन प्रभावी ठरते. म्हणजेच या साधनामुळे अर्थव्यवस्थेच्या परिचलनातील व व्यापारी बँकाकडील एकूण पैशाच्या संख्येमध्ये लक्षणीय घट झाली पाहिजे तसेच वाढही झाली पाहिजे. त्यासाठी सरकारी कर्जरोख्यांच्या व्यवहारांची संख्या जास्त असली पाहिजे.

२. **रोख पैशांचे प्रमाण :-**

कर्जरोखे खरेदी करण्याच्या वेळेस मध्यवर्ती बँकेकडे पुरेसा रोख पैसा असला पाहिजे. अन्यथा लोकांचा मध्यवर्ती बँकेवरचा विश्वास डळमळीत होईल. पुरेशा रोकड नसेल तर, या साधनाला मर्यादीत यश प्राप्त होईल.

३. **कर्जरोख्यांची पुरेशी संख्या :-**

अर्थव्यवस्थेत सरकारी कर्जरोख्यांचे प्रमाण पुरेसे असले पाहिजे. नाणेबाजार व भांडवलबाजाराच्या मागणीप्रमाणे कर्जरोखे पुरविता आले नाही किंवा सरकारी कर्जरोख्यांचे प्रमाण मागणीपेक्षा कमी असेल तर, या साधनाचे कार्य प्रभावी होणार नाही.

४. **व्यापारी बँकांची कार्यक्षमता :-**

व्यापारी बँकांकडे पतनिर्मितीत बदल करण्याची क्षमता, व्यवस्था असली पाहिजे. व्यापारी बँकेकडे होणाऱ्या रोखतेच्या पाटीत पतनिर्मिती वाढविता आली पाहिजे व त्याचप्रमाणे रोकड कमी झाली तर, पतनिर्मिती त्या प्रमाणात घटविता आली पाहिजे तरच कर्जरोखे हे साधन यशस्वी ठरले.

■ **रोख राखीव निधी प्रमाण :-**

कायदानुसार प्रत्येक व्यापारी बँकेला आपल्या एकूण ठेवी रक्कमेपैकी काही टक्के रक्कम देशाच्या मध्यवर्ती बँकेकडे ठेवावी लागते याला रोख राखीव निधीचे प्रमाण असे म्हणतात. व्यवहारात यालाच CRR असे संबोधले जाते. पतनियंत्रण करण्याचे हे बँकरेट व सरकारी कर्जरोख यापेक्षाही प्रभावी असे साधन आहे. या साधनाद्वारे मध्यवर्ती बँकेला देशातील पैशांच्या प्रमाणात वाढ अथवा घट करता येते.

■ **रोख राखीव निधी या साधनाचे कार्य :-**

रोख राखीव निधी हे मौद्रिक धोरणाचे साधन पतनिर्मिती कमी-जास्त करण्याचे महत्वाचे कार्य करते. म्हणजेच अर्थव्यवस्थेतील पैशांची संख्या वाढविण्याचे व मर्यादीत करण्याचे कार्य करते. CRR मध्ये / रोख राखीव निधीचे प्रमाणात बदल करण्याचा अधिकार मध्यवर्ती बँकेला असतो.

जेव्हा अर्थव्यवस्थेत तेजीची परिस्थिती असते अथवा पत निर्मिती प्रमाणापेक्षा जास्त झालेली असते तेव्हा रोख राखीव निधीचे प्रमाण CRR वाढविले जाते. CRR वाढविल्यामुळे व्यापारी बँकांना पूर्वीपेक्षा जास्त रोख रक्कम मध्यवर्ती बँकेकडे ठेवावी लागते. त्यामुळे व्यापारी बँकांजवळील रोख रक्कम कमी होते. त्यामुळे पतनिर्मितीची क्षमता कमी होऊन व्यापारी बँका कमी कर्ज देऊ शकतात. त्यामुळे एकूण पैशाचा पुरवठा कमी होतो व गुंतवणूक कमी होऊन उत्पादन, मागणी, रोजगार, बचत इ. आर्थिक व्यवहार घटतात व तेजीला आळा बसतो.

याउलट मंदीची परिस्थिती निर्माण झालेली असेल पतपैसा घटलेल असेल त्यामुळे सर्वच आर्थिक व्यवहार घटलेले असतील अशा परिस्थितीत CRR कमी केला जातो. CRR कमी झाल्यामुळे तुलनेने व्यापारी बँकांना कमी रोख रक्कम मध्यवर्ती बँकेकडे ठेवावी लागते. म्हणजेच कर्ज देण्यासाठी व्यापारी बँकांकडे जास्त पैसा शिल्लक राहतो. त्यामुळे व्यापारी बँकांची पतनिर्मिती क्षमता वाढते व त्यामुळे कर्जपुरवठा वाढून घटलेल्या किंमती वाढतात, नफा वाढतो, उत्पादन वाढते. बचत गुंतवणूक उत्पन्न रोजगार इ. सर्व आर्थिक घटकात वाढ होते.

अशाप्रकारे CRR हे साधन पैशाच्या संख्येत वाढ घट करून तेजी-मंदीच्या चक्रावर प्रभावीपणे नियंत्रण आणण्याचे कार्य, जबाबदारी पार पाडते.

■ **CRR या साधनाच्या मर्यादा :-**

१. **स्वातंत्र्यावर घाला :-**

CRR मध्ये सतत बदल करण्याच्या धोरणामुळे व्यापारी बँकांचा खर्च वाढतो. हा खर्च बँक व्यवहार करणाऱ्या बँकेच्या ग्राहकांच्या माथ्यावर ढकलला जातो. त्यामुळे सामान्य ग्राहकांना नाहक भूईड सोसावा लागतो.

२. **अनिश्चितता :-**

व्यापारी बँकांना CRR मधील होणारा वारंवार बदल अडचणीच ठरतो. CRR वाढविल्यामुळे व्यापारी बँकांना उत्पन्न व खर्च, संविधानीक राखेता प्रमाण SLR यांच्यामध्ये समन्वय घालणे कठीण जाते. व्यापारी बँकांना नेहमी आवश्यकतेपेक्षा जास्त रोकड बाळगावी लागते. त्यामुळे या बँकांची लाभप्रदता कमी होते.

३. **रोख राखीव निधीचे न वाढविता येणारे प्रमाण :-**

कायदानुसार मध्यवर्ती बँकेला CRR मध्ये १५ टक्क्यांपेक्षा जास्त वाढ करता येत नाही. व्यापारी बँकाजवळ जास्त रोख शिल्लक असेल तर, त्यांना फक्त १५% रोख रक्कम मध्यवर्ती बँकेकडे ठेवावी लागते. म्हणजे अशा बँका जास्त पैसा निर्माण करू शकतात. ही या साधनाची मर्यादा आहे की, CRR मध्ये जास्त वाढ करू शकत नाही.

४. **इतर वित्तीय संस्था :-**

देशात बँकेतर वित्तीय संस्थांची संख्या प्रचंड असेल तर, त्या जास्त प्रमाणात पतनिर्मिती करतात. या संस्थांना CRR हे साधन लागू नसते. त्यामुळे मौद्रिक साधनाच्या या धोरणाचा परिणाम या संस्थांवर होत नाही. चलनविस्तार कमी करण्याचे सरकारचे धोरण आवश्यक त्या प्रमाणात यशस्वी होत नाही.

■ **मौद्रिक धोरणाची गुणात्मक साधने, त्यांची कार्ये व मर्यादा :-**

गुणात्मक साधनांचे प्रमुख कार्य ही साधने पैशाच्या संख्येवर परिणाम करित नाहीत. तर, कर्ज घेणाऱ्यापेक्षा कर्ज घेणाऱ्यावर प्रभाव टाकतात. म्हणजेच या साधनांमुळे पैशाच्या संख्येत बदल होत नाही तर, ज्या कारणासाठी व्यापारी बँकांकडून कर्ज घेतलेले आहे. त्याचकारणासाठी वापरले जाते की नाही याकडे लक्ष पुरविले जाते अशा साधनांचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे -

१. **कर्ज व तारण यामधील अंतर :-**

प्रत्येक व्यापारी बँक आपल्या ग्राहकांना कर्ज पुरवठा करतांना, त्यासाठी जंगम अथवा स्थावर वस्तू (मौल्यवान वस्तू, शेतजमीन, घर, इमारत, पक्का माल अथवा कच्चा माल) इ. तारण अथवा गहाण होत असते. या तारणाच्या मूल्याएवढे कर्ज न देता त्यापेक्षा कमी कर्ज बँका देतात. तारणाचे मूल्य व कर्जाची रक्कम या दोन मूल्यातील अंतराला वा फरकाला कर्ज व तारण यामधील अंतर / सीमा / गाळा असे म्हणतात.

उदा. रु. एक लाख तारणाच्या मूल्यावर सर्वसाधारण परिस्थितीत रु. ७०,००० कर्ज दिले जात असेल तर, हे अंतर रु. ८०,००० कर्ज दिले जाते.

■ **कर्ज व तारण यामधील अंतर या साधनाचे कार्य :-**

या साधनामुळे मध्यवर्ती बँकेला पतपैशाचे नियंत्रण करता येते. तेजी-मंदीच्या परिस्थितीला अटकाव घालता येतो. तेजीच्या परिस्थितीत कर्ज व तारण यामधल अंतर वाढविले जाते. त्यामुळे पूर्वीच्या तुलनेत व्यापारी बँका कमी प्रमाणात कर्ज देऊ शकतात. त्यामुळे पतनिर्मिती कमी होते. याउलट मंदीच्या परिस्थितीत या साधनाचे प्रमाण कमी केले जाते. त्यामुळे तारणावर जास्त प्रमाणात कर्ज देता येऊन पतनिर्मिती जास्त करता येते.

२. उपभोग कर्ज नियंत्रण :-

उपभोक्त्यामार्फत आपल्या गरजा भागविण्यासाठी अनेक उपभोग्य टिकारू व महाग वस्तू खरेदी केल्या जातात. त्या खरेदीसाठी उपभोक्ता व्यापारी बँकांकडून कर्ज घेत असतो. या कर्जव्यवहारांची संख्या वाढती असते. कारण, बँका अशी कर्ज सुलभपणे उपलब्ध करून देत असतात. या साधनाचा वापर करून मध्यवर्ती बँक पतपैशाचे नियंत्रण करते.

या साधनाचे कार्य - या साधनामुळे पतनिर्मिती वाढविता येते तसेच ती घटविता येते. त्यामुळे पैशाचा आवश्यक त्या कामासाठीच होतो व मध्यवर्ती बँकेचे उद्दिष्ट पूर्ण होते. चलनविस्ताराच्या परिस्थितीत उपभाग कर्जाचे नियंत्रण केले जाते. यासाठी कर्ज पुरवठ्याच्या अटी कठोरपणे राबविल्या जातात. उदा. कर्जाची रक्कम, मुदत व परतफेडीचा हप्ता व व्याजदर यात बदल केला जातो. त्यामुळे पतनिर्मितीला आळा बसतो. याउलट चलनघट झालेले असेल तर, कर्जव्यवहाराच्या अटी सुलभ / शिथिल केल्या जातात. त्यामुळे पतनिर्मिती वाढून आर्थिक व्यवहार वाढतात.

३. आदेशामार्फत पतनियंत्रण :-

या साधनाचा वापर करून मध्यवर्ती बँक व्यापारी बँकांना कोणत्या प्रकारचे कर्ज द्यावे व देऊ न ये असे आदेश देते. त्यामुळे पतपैशाचे नियंत्रण होऊन अर्थव्यवस्थेला वळण लागते. या साधनाचे कार्य - या साधनाद्वारे मध्यवर्ती बँक विविध क्षेत्रांसाठी किती प्रमाणात कर्ज द्यावे याचा आदेश देते. आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांना स्वयंरोजगारासाठी, विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक कर्ज, शेती, लघूउद्योग, स्वयंरोजगार, व्यापार, गृहकर्ज अशा प्राधान्यक्रम क्षेत्रांना कर्ज पुरवठा करण्याचे धोरण स्वीकारले जाते.

४. नैतिक आवाहन :-

या साधनाद्वारे मध्यवर्ती बँक व्यापारी बँकांना आदेश व देता विशिष्ट धोरण अवलंबण्याविषयी आवाहन करते. बँकांची मन वळविण्याचे प्रयत्न करते. मध्यवर्ती बँक आपल्या मौद्रीक धोरणाची माहिती सर्व व्यापारी बँकांना देऊन ते यशस्वी करण्यासाठी आवाहन करते.

काय- चलनविस्ताराच्या परिस्थितीत व्यापारी बँकांनी कर्ज पुरवठा कमी करावा. अथवा कोणत्याच प्रकारचे कर्ज देऊ नये तसेच मंदीच्या परिस्थितीत कर्जपुरवठा करावा असे सूचविले जाते. अशाप्रकारे नैतिक आवाहन व्यापारी बँका स्वीकारतात व कर्जपुरवठा कमी-जास्त करतात.

५. प्रसिद्धी :-

या साधनाद्वारे पतनियंत्रण होण्यास मदत मिळते. अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रातील आकडेवारी जमा करणे, ती प्रसिद्ध करण्याचे महत्वाचे कार्य मध्यवर्ती बँक करित असते. ही आकडेवारी, माहिती व्यापारी बँकांना उपलब्ध होते. त्यामुळे व्यापारी बँकांना कर्जविषयक व्यवहार करण्याचे निर्णय घेणे सुलभ होते. त्यामुळे मध्यवर्ती बँक व व्यापारी बँका यांच्यात समन्वय साधला जातो व पतनियंत्रण साधले जाते.

६. प्रत्यक्ष कारवाई :-

या साधनाद्वारे पतनियंत्रणास हातभार लागतो. मध्यवर्ती बँक आपले मौद्रीक धोरण यशस्वी करण्यासाठी व्यापारी बँकांना आवाहन करते. प्रसंगी आदेश देते. परंतू, या आदेशाचे उल्लंघन जर, एखादी बँक करित असेल तर, मध्यवर्ती बँक अशा बँकांवर प्रत्यक्ष कारवाईचा बडगा उगारते. प्रत्यक्ष कारवाई या साधनांच्या कार्यामध्ये व्यापारी बँकांना विशिष्ट मर्यादेपेक्षा जास्त कर्ज न देणे, पुनर्वटवणूकीवर दंडात्मक व्याज आकारणे, हुंड्यांचे पुनर्वाटप न करणे व शेवटी आर्थिक मदत, कर्ज नाकारणे इत्यादींचा समावेश होतो.

■ गुणात्मक साधनांच्या मर्यादा :-

अशाप्रकारे गुणात्मक साधनांचा व त्यांच्या कार्यांचा अभ्यास केल्यावर आपणाला गुणात्मक साधनांची कामगिरी समजलीच असेल. पैशाचा विनियोग योग्य करण्यासाठी व योग्य क्षेत्रासाठीच केला जावा हे या गुणात्मक साधनांचे हेतू अथवा कार्य आहे. परंतू, ह्या साधनांच्याही काही मर्यादा आहेत. त्यांचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे -

१. कर्जाच्या प्रत्यक्ष वापरावर नियंत्रण ठेवणे अशक्य :-

गुणात्मक साधनाद्वारे व्यापारी बँकांनी कोणत्या घटकांना ? व किती प्रमाणात कर्ज द्यावे ? यावर मध्यवर्ती बँक नियंत्रण ठेऊ शकते. परंतू, आवश्यक क्षेत्राला दिले जाणारे कर्ज प्रत्यक्षात कोणत्या कार्यासाठी वापरले जाते याबाबीवर मध्यवर्ती बँक नियंत्रण ठेऊ शकत नाही. त्यामुळे या साधनांची परिणामकारकता कमी होते.

२. विनातारण कर्जाची सहज उपलब्धता :-

तारणावरील कर्ज देतांना तारणमूल्य व कर्जाचे मूल्य यातील अंतर जास्त ठेवता येत नाही तसेच विनातारण कर्जावर मर्यादा नसते. त्यामुळे विनातारण कर्जाच्या मार्गाने अनेक कर्जव्यवहार होतात. त्यामुळे पैशाच्या व पतपैशाचा पुरवठा नियंत्रित करण्याचे उद्देश असफल होतात म्हणून विनातारण कर्जाची सहज उपलब्धता होते हा गुणात्मक साधनावरील मर्यादा स्पष्ट करतो.

३. गैरप्रकार :-

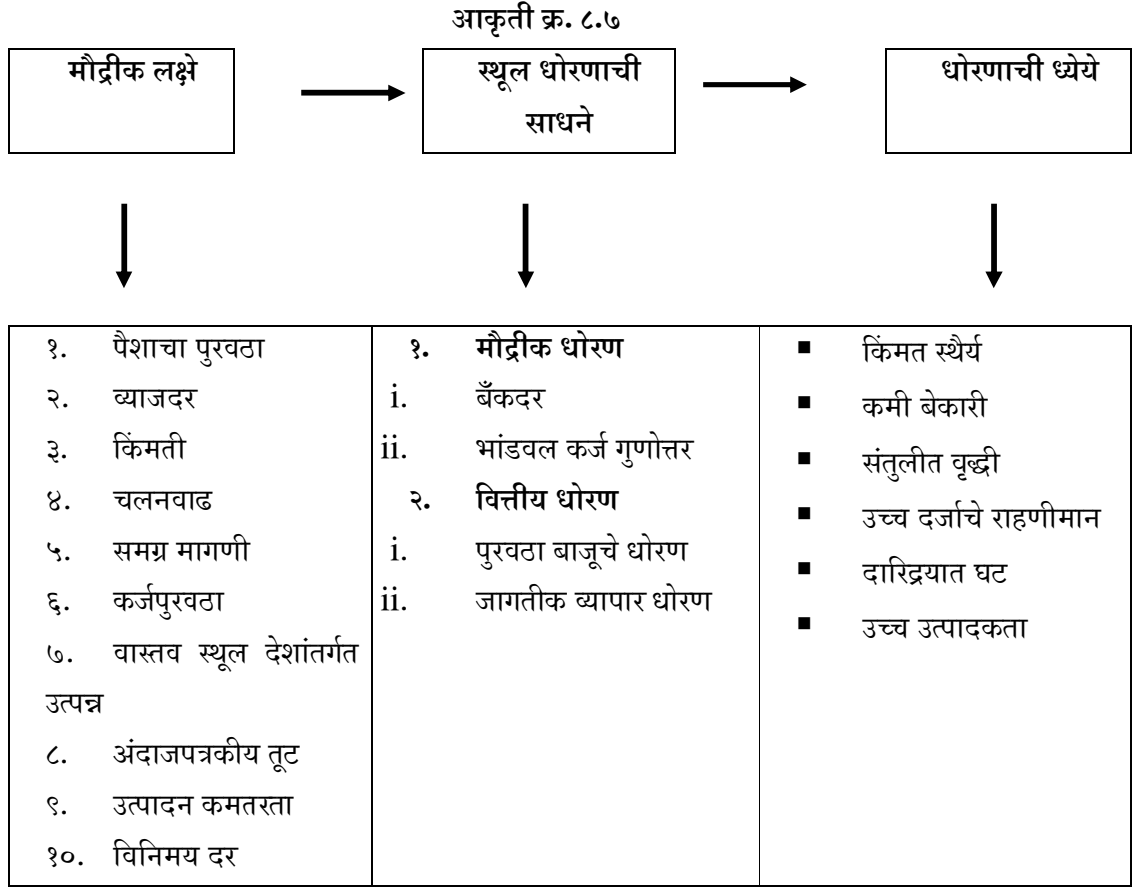
नफ्याच्या ध्येयाने व्यापारी बँका कौशल्याने आपल्या ताळेबंदांमध्ये हेरफेर करतात. आवश्यक क्षेत्राला कर्ज दिल्याचे भासवून मध्यवर्ती बँकेची दिशाभूल करतात. त्यासाठी अनेक बेकायदेशीर व्यवहार करून त्याला कायद्याच्या चौकटीत बसवतात. त्यामुळे गुणात्मक साधनांची परिणामकारकता मर्यादीत होते.

४. बँकेतर वित्तीय संस्थांमुळे येणाऱ्या मर्यादा :-

अर्थव्यवस्थेत बँकांसारख्या संस्थात्मक पतपुरवठा करणाऱ्या संस्थांबरोबरच सावकार, इतर वित्तीय संस्था देखील वित्त पुरवठा करीत असतात. गुणात्मक साधनांचा वापर फक्त बँकांच्या बाबतीतच केला जाऊ शकतो. बँकेतर वित्तीय संस्थांना केला जाऊ शकत नाही म्हणजेच या संस्था गुणात्मक साधनांच्या कक्षेबाहेर असल्यामुळे मध्यवर्ती बँकेच्या धोरणांचे पालन करणे आवश्यक नसल्यामुळे त्या पाहिजे तेवढा कर्जपुरवठा करू शकतात. त्यामुळे गुणात्मक साधनांची भूमिका मर्यादीत ठरते.

■ मौद्रीक लक्ष आणि मौद्रीक नियम :-

मध्यवर्ती बँक चलनवाढ, आर्थिक वृद्धी व रोजगार या आर्थिक घटकांवर प्रत्यक्षपणे नियंत्रण ठेऊ शकत नाही. आपली स्थूल आर्थिक उद्दिष्टे गाठण्यासाठी मध्यवर्ती बँकेला काही लक्षे निर्धारित करावी लागतात आणि ही लक्षे पूर्ण करण्यासाठी मौद्रीक धोरणाच्या साधनांचा वापर करावा लागतो. त्यासाठी काही अटी / नियम असतात. त्या नियमांनुसार मध्यवर्ती बँकेला मौद्रीक धोरणाच्या साधनांचा जबाबदारीने वापर करावा लागतो. तरच, स्थूल आर्थिक उद्दिष्टे गाठणे बँकेला शक्य होते. आकृती क्र. ८.७ मध्ये मौद्रीक धोरणाची लक्ष, साधने व ध्येये दर्शविलेली आहेत.

आकृती क्र. ८.७ मध्ये मौद्रीक धोरणाची १० लक्षे दर्शविलेली आहेत. परंतु, प्रत्यक्षात पैशाचा पुरवठा व व्याजदर ही दोन प्रमुख लक्षे आहेत. इतर लक्षे या दोन लक्षांवर आधारित असतात किंवा या दोन लक्षाशी निगडीत असतात. ही दोन लक्षे गाठली की, त्याचा या संपूर्ण लक्षांवर प्रभाव पडतो. पैशाचा पुरवठा बदलला की, व्याजदर, किंमती, चलनवाढीचा दर, कर्जपुरवठा, स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न विनिमय दर, उत्पादन हे सर्वच घटक बदलतात. व त्यामुळे अंदाजपत्रकातील तूट ही बदलते. म्हणून मौद्रीक धोरणात आर्थिक उद्दिष्टे गाठण्यासाठी या लक्षांवर लक्ष केंद्रीत केले जाते.

■ **मौद्रीक धोरणांच्या लक्षांचा स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे -**

१. **पैशाचा पुरवठा :-**

केन्स यांनी पैसा व किंमतपातळीचा सिद्धांत मांडलेला आहे. त्यांच्यामते, पैशाच्या पुरवठ्यातील बदलामुळे किंमतपातळीत बदल होतात. मात्र पैशाच्या पुरवठा आणि किंमत पातळी यांच्यादरम्यान प्रत्यक्ष व प्रमाणशीर संबंध असत नाही. तर त्यांच्यात अप्रत्यक्ष संबंध असतो. याचाच अर्थ असा की, पैशाचा पुरवठा वाढला म्हणजे आर्थिक व्यवहार वाढून चलनवाढ घडून येते. म्हणून मौद्रीक धोरणात पैशाच्या पुरवठ्यावरच नियंत्रण मिळविण्याचे प्रयत्न केले जातात. त्यासाठी पैशाच्या पुरवठ्यावर लक्ष केंद्रीत केले जाते.

मिशिकन यांनी पैशाचा पुरवठा स्थिर ठेऊन रोजगार, वृद्धी, चलनवाढ, व्याजदर आणि वित्तीय बाजार स्थिरता ही ध्येये मध्यवर्ती बँकेला गाठता येतात हे स्पष्ट केले. त्यासाठी त्यांनी पुढील समीकरण / प्रतिमान मांडलेले आहे.

$$M = M \times MB$$

$$M = I + C$$
$$\frac{r + e + c_1}{}$$

पैशाचा पुरवठा स्थिर ठेवण्यासाठी खुल्या बाजारातील रोख्यांची खरेदी - विक्री व्यवहार हे साधन MB वर नियंत्रण मिळविण्यासाठी वापरावे लागते. कारण, अर्थव्यवस्थेतील व्यक्ती आपला पैसा M१ चे रूपांतर भांडवलबाजारातील रोख्यांसाठी वापरतात. पैशाचा पुरवठा वाढल्यामुळे व्यजर घटतात व व्याजदर घटल्यामुळे नागरिक कार्पोरेट बॉण्ड्स, शेअर्स इत्यादींमध्ये पैसे गुंतवतात. त्यामुळे पैशाला मागणी वाढते व त्यामुळे पैशाचा पुरवठा वाढवावा लागतो. म्हणून M म्हणजेच पैशाचा पुरवठा स्थिर ठेवणे अथवा घटविणे असा निर्णय घ्यावा लागतो. पैशाचा पुरवठा स्थिर राहिल्यास अथवा घटल्यास व्याजदर वाढतो. व्याजदर वाढल्यामुळे शेअर्स, बॉण्डमध्ये गुंतवणूक करणे किफायतशीर राहत नाही. व्याजदर वाढल्यामुळे पैशांची मागणी देखील कमी होते. तेव्हा व्यापारी, नागरिक बॉण्ड्स व रोख्यांचे रूपांतर रोख पैशात करू लागतात म्हणून पैशाचा पुरवठा स्थिर ठेवण्याचे लक्ष निश्चित केले जाते.

२. व्याजदराचे लक्ष :-

व्याजदरावर लक्ष केंद्रित करून पैशाच्या मागणी व पुरवठ्यावर नियंत्रण मिळविता येते. यासाठी मौद्रिक धोरणाच्या बँकरेट / बँकदर या साधनांचा वापर केला जातो. पैशाचा पुरवठा व व्याजदर यांच्यामध्ये सहसंबंध असतो. पैशाचा पुरवठा वाढल्यास व्याजदर घटतो व पैशाचा पुरवठा घटल्यास व्याजदर वाढतो. व्याजदर व पैशाचा पुरवठा यांच्यात व्यस्त संबंध असतो तसेच व्याजदर व पैशाची मागणी यांच्यात संबंध असतो. व्याजदर घटल्यास गुंतवणूकीसाठी असणाऱ्या पैशाच्या मागणीत वाढ होते. याउलट व्याजदर वाढल्यास पैशाच्या मागणीत घट होते.

व्याजदरावर अर्थव्यवस्थेतील अनेक आर्थिक व्यवहार अवलंबून असतात. व्याजदर कमी राहिल्यास उत्पादनात गुंतवणूक वाढविली जाते. त्यामुळे रोजगार, उत्पादन इ. घटकांमध्ये वाढ होते. व तेजीची परिस्थिती निर्माण होते. त्यामुळे चलनवाढ घडून येते. अशावेळी व्याजदरात वाढ करण्याचा निर्णय घ्यावा लागतो. व्याजदर वाढल्यामुळे आर्थिक व्यवहार घटू लागतात व वाढलेल्या किंमती कमी होतात. अशाप्रकारे व्याजदरावर लक्ष ठेवले जाते. तेजीच्या परिस्थितीवर मात करण्यासाठी व्याजदर वाढवावा लागतो. तर मंदीत व्याजदर घटवावा लागतो. त्यासाठी मध्यवर्ती बँक बँकरेट बदलते. परंतू, नियम असा आहे की, हा बँकरेट १५ टक्क्यांपेक्षा जास्त वाढविता येत नाही. त्यासाठी कायद्यात बदल करावा लागेल.

३. किंमती :-

मौद्रिक धोरणात किंमती स्थिर ठेवणे हे एक लक्ष मानले जाते. किंमतीतील स्थिरता म्हणजे किंमती 'जैसे थे ठेवणे' असा नाही तर किंमतीत योग्य त्या दिशेने हळूवारपणे बदल होऊ देणे होय. किंमती जास्त वाढल्या तर, समाजाचे नुकसान होते. मात्र व्यापाऱ्यांचा फायदा होतो. किंमती घटल्या तर, समाजाचा फायदा होतो. परंतू, व्यापाऱ्यांचे नुकसान होते. म्हणून किंमतींना लक्ष केले जाते. किंमती वाढल्या म्हणजे त्या घटविण्यासाठी अनेक मौद्रिक उपाय योजावे लागतात. त्यासाठी व्याजदर वाढविला जातो. CRR वाढविला जातो. पैशाचा पुरवठा घटविला जातो.

४. चलनवाढ :-

वस्तूच्या किंमती वाढणे काय ? व चलनवाढ होणे काय ? या एकच बाबी आहेत. माफक चलनवाढ होणे अर्थव्यवस्थेच्या वाढीसाठी टॉनिकचे काम करते. परंतू, जास्त प्रमाणात चलनवाढ हा एक प्रकारे दरोडा ठरतो. चलनवाढ म्हणजे अर्थव्यवस्थेतील पैशांच्या संख्येत वाढ होणे अथवा वस्तूच्या किंमती एकसारख्या वाढणे होय. चलनवाढीचे समाजावर विपरीत परिणाम होत असतात. म्हणून जास्त चलनवाढ होणार नाही यासाठी प्रयत्न करावे

लागतात. यामध्ये चलनांची वास्तविक क्रयशक्ती लक्षात घेतली जाते. म्हणजेच हा विनिमय दर 'क्रयशक्ती समता दरानुसार' ठरते.

नाममात्र विनिमय दराचा विचार करतांना चलनवाढीच्या दराचा चिार केला जात नाही. तर, बाजारातील चलनांच्या मागणी-पुरवठ्यानुसार निश्चित केला जातो. हजर विनिमय दर हा राज ज्या भावाने व्यवहार होतो त्या दराला म्हणतात. भविष्यात ज्या दराने व्यवहार केला जाणार असतो त्याला भावी विनिमय दर म्हणतात.

व्यवहारतोलातील असमतोल दूर करण्यासाठी मौद्रीक धोरणाचा वापर केला जातो. हा असमतोल प्रामुख्याने मुद्रा बाजारात असमतोल निर्माण झाल्यामुळे होतो. याचाच अर्थ असा की, मुद्रेची मागणी व पुरवठा यातील असमतोलामुळेच व्यवहार तोलात अधिकच अथवा तूट निर्माण होते. थोडक्यात व्यवहारतोलातील तूट दूर करावयाची असल्यास पैशाचा पुरवठा कमी करावा लागतो व व्यवहारतोलात निर्माण झालेले अधिक्य घटवायचे असल्यास पैशाचा पुरवठा वाढवावा लागतो. अधिक अभ्यासासाठी ८.३ या क्रमांकाच्या मुद्द्याचे स्पष्टीकरण पहावे.

एम . ए . अर्थशास्त्र

द्वितीय वर्ष

पेपर : 2

आर्थिक वृद्धी आणि विकासाचे सिद्धांत
(Theory of Economics Growth and
Development)

घटक १

आर्थिक वृद्धी आणि विकास

अनुक्रमणिका

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रस्तावना
- १.२ विषय विवेचन
 - १:२:१ आर्थिक वृद्धी आणि विकास
 - १:२:२ विकासाचे गर्भित मूल्ये आणि उद्दिष्टे
 - १:२:३ विकासाचे आवश्यक घटक
 - १:२:४ आर्थिक विकासाचे निकष
 - १:२:५ आर्थिक विकासातील अडथळे
 - १:२:६ विकसित आणि विकसनशील अर्थव्यवस्था
 - १:२:७ विकसनशील देशातील रचनात्मक विविधता
 - १:२:८ विकसनशील अर्थव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये
- १:३ स्वयं अध्ययन प्रश्न
- १:४ सारांश
- १:५ पारिभाषिक शब्द
- १:६ संदर्भसूची
- १:७ सरावासाठी प्रश्न
- १:० उद्दिष्ट्ये
 - १) आर्थिक वृद्धीचा अर्थ समजून घेता येईल.
 - २) आर्थिक विकासाचा अर्थ समजून घेता येईल.
 - ३) आर्थिक विकासाची मूल्ये व उद्दिष्टे समजतील.
 - ४) आर्थिक विकासाचे घटक, निकष व धोके समजतील.
 - ५) विकसित व विकसनशील अर्थव्यवस्था व वैशिष्ट्ये माहित होतील.

१.१ प्रस्तावना -

दुस-या महायुद्धानंतर इंग्लंडच्या वसाहतवादी धोरणाचा न्हास सुरु झाला. अशिया, आफ्रिका खंडातील अनेक राष्ट्रे स्वतंत्र झाली. या नवस्वतंत्र राष्ट्रापुढे अनेक गंभीर समस्या होत्या. ही नवस्वतंत्र राष्ट्रे विकासाच्या बाबतीत गांभिर्याने विचार करू लागली. नव्याने स्वतंत्र झालेल्या राष्ट्रात दारिद्र्य, निरक्षरता, निम्न राहणीमान, प्रचंड आर्थिक विषमता, बेकारी इ. प्रश्न मोठ्या प्रमाणावर होते. या राष्ट्रांचा आर्थिक विकास कसा घडवून आणायचा यावर सर्वत्र चर्चा होवू लागली. यासाठी आर्थिक विकासाचा मार्ग स्वीकारण्यात आला. तर दुस-या महायुद्धात उध्वस्त झालेल्या युरोपमधील राष्ट्रांच्या पुढे पूर्णनिर्माणाचे आव्हान होते. या राष्ट्रांना गतवैभव मिळवून देणे वाढीचा वेग टिकवून ठेवणे यावर भर देण्यात आला यातूनच वृद्धी व विकासाचे अर्थशास्त्र जन्माला आले.

१.२ विषय विवेचन -

१.२.१ आर्थिक वृद्धी आणि विकास

आर्थिक विकास ही अधिक व्यापक, समावेशक व गुणात्मक संकल्पना आहे. ती सतत चालणारी दीर्घकालीन प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेत देशातील उपलब्ध साधनसामग्रीचा पर्यायी वापर केला जातो. त्याचा परिणाम म्हणून दरडोई उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होत असते. लोकांचे राहणीमान उंचावत असते. आर्थिक विकास म्हणजे एखाद्या राष्ट्राने आपल्या आर्थिक समृद्धीमध्ये बदल घडवून आणण्यासाठी केलेले प्रयत्न होत. आर्थिक विकासाची परिपूर्ण अशी व्याख्या नाही. आर्थिक विकासाच्या प्रमुख व्याख्या पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

आर्थिक विकासाच्या व्याख्या -

- १) प्रा. मायर व बाल्डविन - " ज्या दीर्घकालीन प्रक्रियेने देशाचे वास्तव दरडोई उत्पन्न वाढते अशी प्रक्रिया म्हणजे आर्थिक विकास"
- २) संयुक्त राष्ट्रसंघ तज्ज्ञ समिती - " विकासाचा संबंध केवळ मानवाच्या भौतिक गरजांशी नसून तो त्याच्या जीवनाच्या सामाजिक स्थितीच्या सुधारणेशी आहे. विकास म्हणजे वृद्धी नसून सामाजिक, सांस्कृतिक, संख्यात्मक तसेच आर्थिक बदल होय"
- ३) डब्लू आर्थर लेविस - दरडोई उत्पन्नातील वाढ म्हणजे आर्थिक विकास होय, ही वाढ नैसर्गिक साधनसंपत्ती व मानवी प्रवृत्ती यावर अवलंबून आहे.
- ४) प्रा. लायबेन्स्टाईन - " अर्थव्यवस्थेची वस्तू व सेवा उत्पन्न करण्याचा दरडोई पात्रतेतील वाढ म्हणजे आर्थिक विकास होय"
- ५) प्रा. जोसेफ शंपिटर - "स्थितीशील अर्थव्यवस्थेत स्वयंप्रेरणेने आपोआप आणि सतत घडून येणा-या बदलाची प्रक्रिया म्हणजे आर्थिक विकास होय "

थोडक्यात आर्थिक विकास म्हणजे देशातील उपलब्ध नैसर्गिक व मानवी साधन संपत्तीचा पर्यायी वापर करुन राष्ट्रीय उत्पन्न, दरडोई उत्पन्न यात वाढ करणे, लोकांचे राहणीमान उंचावणे, अर्थव्यवस्थेची उत्पादन क्षमता वाढविणे होय.

आर्थिक विकासाची वैशिष्ट्ये -

आर्थिक विकासाच्या विविध व्याख्यांच्या आधारे आर्थिक विकासाची काही वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

- १) **दीर्घकालिन प्रक्रिया** - आर्थिक विकास ही दीर्घकालिन प्रक्रिया आहे. विकासासाठी पंचवीस तीस वर्षांचा कालखंड अभिप्रेत असतो. नियोजन हे त्यासाठीचे महत्वाचे साधन आहे. नियोजनाची धोरणे दीर्घकाळातच फलदायी ठरतात.
- २) **गतिशील प्रक्रिया** - आर्थिक विकासाची प्रक्रिया गतिशील आहे. सर्व बदलत्या विकास घटकामुळे विकासाची प्रक्रिया गतिमान बनते.
- ३) **साधन सामग्रीचा पर्याप्त वापर** - विकास प्रक्रियेत देशातील उपलब्ध साधनसामग्रीचा पर्याप्त वापर अभिप्रेत आहे. भूमी, खनिजसंपत्ती, जलसंपत्ती, हवामान, वनसंपत्ती इ. चा पर्याप्त वापर करुन देशाचे उत्पादन सामर्थ्य वाढविले जाते. नवनविन तंत्रज्ञानाचा वापर करुन साधनसामग्रीचा पर्याप्त वापर केला जातो.
- ४) **तांत्रिक प्रगती** - तांत्रिक प्रगती आर्थिक विकासाचा महत्वाचा भाग आहे. तांत्रिक प्रगतीमुळे देशातील साधनसामग्रीचा पर्याप्त वापर होतो. कामगाराची उत्पादकता व कार्यक्षमता वाढते.
- ५) **समग्र प्रक्रिया** - आर्थिक विकासाची प्रक्रिया समग्र असते. संपूर्ण राष्ट्राचा व समाजाचा त्यामध्ये विचार केला जातो.
- ६) **संख्यात्मक व गुणात्मक बदल** - आर्थिक विकासात संख्यात्मक बदला बरोबर गुणात्मक बदलही महत्वाचे असतात. उत्पन्न वाढ, बचत वाढ, गुंतवणूक वाढ इ. बरोबरच सामाजिक, राजकिय, तांत्रिक, शैक्षणिक व संख्यात्मक चौकटीत गुणात्मक बदल होत असतात.
- ७) **वास्तव राष्ट्रीय उत्पन्न व दरडोई उत्पन्नात वाढ**- आर्थिक विकास म्हणजे राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढीबरोबरच दरडोई उत्पन्नात वाढ होय. वास्तव दरडोई उत्पन्नातील वाढ हाच खरा विकासाचा मापदंड आहे.
- ८) **उत्पन्नाचे न्याय वाटप** - आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत उत्पन्नाचे न्याय वाटप अभिप्रेत आहे. उत्पन्न वाटपात समता हा विकासाचा गाभा आहे. मुठभर लोकांच्या हाती संपत्तीचे केंद्रीकरण न होता प्रत्येकाला संपत्तीचा न्याय वाटा मिळाला पाहिजे.
- ९) **जीवनाचा दर्जा उंचावणे** - आर्थिक विकास प्रक्रियेत जीवन मानाचा दर्जा उंचावतो. न्याय वाटप, दरडोई उत्पन्नातील वाढ, लोक कल्याणकारी योजना, शिक्षणाचा प्रसार वाढत्या रोजगाराच्या संधी याने लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा उंचावतो.

आर्थिक वृद्धी (Economic Growth)-

सामान्यपणे अर्थशास्त्रात वृद्धी व विकास या दोन्ही संकल्पना एकाच अर्थाने वापरल्या जातात. तथापि या दोहोमध्ये मुलभूत स्वरूपाचा फरक आहे. प्रा. शूमपीटर, श्रीमती उर्सुला हिक्स व एलन बरेरी यांनी या दोन संकल्पनातील फरक स्पष्ट केला आहे.

आर्थिक वृद्धीच्या व्याख्या -

- १) प्रा. ए. मॅडिसन - श्रीमंत राष्ट्रांच्या उत्पन्नातील वाढीची पातळी म्हणजे आर्थिक वाढ होय.
- २) उर्सुला हिक्स - वापरात न आणल्या गेलेल्या साधनसामग्रीचा विकास घडविणे हा अविकसित देशाचा प्रश्न असतो तर विकसित देशात मुळातच ज्ञात असणाऱ्या व बहुतांश विकसित साधनसामग्रीची वाढ करणे हा प्रश्न असतो.
- ३) किंडल बर्गर - वृद्धी म्हणजे उत्पन्नातील वृद्धी होय तर विकासाचा संबंध हा संरचना व उत्पादन या दोहोत होणाऱ्या बदलाशी आहे.

थोडक्यात आर्थिक वृद्धी ही संकल्पना विकसित देशाच्या संदर्भात वापरली जाते. प्रा. बोने यांच्या मते वृद्धी ही आपोआप घडून येणारी प्रक्रिया आहे. वृद्धीमध्ये उत्पादनात व राहणीमानात होणाऱ्या वाढीचा विचार केला जातो.

आर्थिक वृद्धीचे निर्देशक किंवा वैशिष्ट्ये -

प्रा. कुझनेट्स यांनी आर्थिक वृद्धीचे पुढील निर्देशक स्पष्ट केले आहेत.

१) लोकसंख्या व दरडोई उत्पन्न यांची वेगवान वाढ -

प्रा. कुझनेट्स यांच्या मते आर्थिक वृद्धीच्या काळात लोकसंख्या वाढ, दरडोई उत्पन्न यांच्या वाढीचा वेग उच्च असतो. लोकसंख्या वाढीपेक्षा राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीचा दर जास्त असतो. त्यामुळे दरडोई उत्पन्न वाढीचा वेगही जास्त असतो.

२) उत्पादकतेत वाढ -

वृद्धीच्या काळात उत्पादनाच्या विविध आदानाच्या दर्जात सुधारणा घडून आल्यामुळे उत्पादकतेत वाढ होते. भांडवल संचय वाढते. पुर्नउत्पादक भांडवलात वाढ होते. तसेच श्रमिकाचे प्रति तास सरासरी कमी होतात.

३) नागरीकरण -

नागरीकरण हे वृद्धीचे एक महत्वाचे वैशिष्ट्ये आहे. औद्योगिककरणाने नागरीकरणात वाढ होते. कारखानदारीची वाढ झाल्याने रोजगारासाठी ग्रामीण भागातील लोक शहराकडे येतात. त्यामुळे शहरीकरणाचा वेग वाढतो.

४) रचनात्मक बदल -

आर्थिक वृद्धीमध्ये रचनात्मक बदल होतात. राष्ट्रीय उत्पन्नातील प्राथमिक क्षेत्राचा वाटा कमी होवून द्वितीय व तृतीय क्षेत्राचा वाटा वाढतो. ऑस्ट्रेलिया वगळता इतर सर्व विकसित देशाचा राष्ट्रीय उत्पन्नात शेतीचा वाटा घटलेला आहे. औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासाने श्रमशक्तीमध्येही रचनात्मक बदल होवून प्राथमिक क्षेत्रातील श्रमिकांचे प्रमाण घटते.

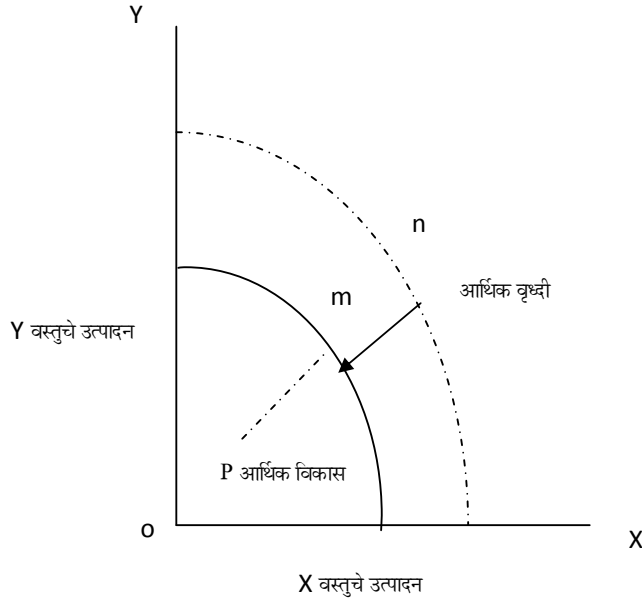
५) श्रम वस्तू व भांडवल यांचे स्थलांतर -

आर्थिक वृद्धीच्या प्रक्रियेत श्रम, वस्तू व भांडवल यांचे स्थलांतर होते. प्रा. कुझनेटसच्या अभ्यासानुसार १९ व्या व २० व्या शतकात युरोपमधील लोक अमेरिका, ब्राझील, ऑस्ट्रेलिया, न्युझीलंड इ. देशाकडे लोक स्थलांतरित झालेले दिसून आले आहे. तसेच तांत्रिक प्रगतीमुळे मोठ्या प्रमाणात निर्माण होणाऱ्या वस्तू व दळणवळणाच्या साधनात वाढ झाल्याने व मूळ बाजारपेठ निर्माण झाल्याने सर्व जगभर वस्तूची बाजारपेठ विस्तृत झाली आहे.

आर्थिक वृद्धी व आर्थिक विकास यातील फरक -

आर्थिक वृद्धी व आर्थिक विकास या दोहोमध्ये मुलभूत फरक आहे. वृद्धी किंवा वाढीची प्रक्रिया विकसित देशाशी निगडित असते तर विकासाची कल्पना अविकसित देशाशी निगडित असते. मॅडिसन यांच्या मते विकसित राष्ट्रातील उत्पन्न वाढीची प्रक्रिया वृद्धी होय तर अविकसित राष्ट्रातील उत्पन्न वाढीची प्रक्रिया म्हणजे विकास होय.

आकृतीच्या साह्याने स्पष्टीकरण : १.१

आकृती क्र. १.१ मध्ये X अक्षावर X वस्तुचे उत्पादन तर Y अक्षावर Y वस्तुचे उत्पादन दर्शविले आहे. प्रचलित उत्पादन तंत्र व उपलब्ध साधनसंपत्तीचा पूर्ण वापर केला जातो असे गृहित

धरता x व y वस्तुचे अधिकाधिक किती उत्पादन करता येईल हे दर्शविणारे उत्पादन शक्यता वक्र m व n दर्शविले आहेत.

जर एखादी अर्थव्यवस्था m या बिंदूवर उत्पादन करित असेल तर ती दिलेल्या मर्यादेत पूर्ण विकसित आहे. असे म्हणता येईल तथापि एखादी अर्थव्यवस्था p या बिंदूत कार्यरत असेल तर ती अर्थव्यवस्था अविकसित आहे कारण ही अर्थव्यवस्था उपलब्ध साधन सामग्रीचा पूर्ण वापर करित नसल्याचे दिसते. एखाद्या अर्थव्यवस्थेचा p पासून m पर्यंतचा बदल म्हणजे आर्थिक विकास होय. तर एखाद्या अर्थव्यवस्थेचा m पासून n पर्यंतचा बदल म्हणजे आर्थिक वाढ होय. याशिवाय आर्थिक वाढ व आर्थिक विकास यातील मुलभूत फरक स्पष्ट करणारे विविध मुददे पुढीलप्रमाणे मांडता येतील.

अ.क्र.	आर्थिक वृद्धी	अ.क्र.	आर्थिक विकास
१	आर्थिक वृद्धी विकसित देशाच्या संदर्भातील संकल्पना आहे	१	आर्थिक विकास ही संकल्पना विकसनशील अर्थव्यवस्थेशी संबंधित आहे.
२	आर्थिक वृद्धी ही गतिशील विकसित अर्थव्यवस्थेत घडून येणारी क्रिया आहे.	२	आर्थिक विकास ही स्थितीशील अप्रगत अर्थव्यवस्थेत घडून येणारी क्रिया आहे.
३	प्रा. श्रुपिटरच्या मते आर्थिक वृद्धीची प्रक्रिया संथ क्रमशा व दिर्घकालीन असते	३	प्रा. श्रुपिटरच्या मते स्थिर अर्थव्यवस्थेत खंडित व स्वेच्छेने अचानक झालेला बदल म्हणजे आर्थिक विकास होय.
४	आर्थिक वृद्धीत विकसित देशाच्या राहणीमान व उत्पादनात होणाऱ्या वाढीचा विचार केला जातो.	४	आर्थिक विकासात विकसनशील देशातील उत्पादन व रोजगारीतील वाढीचा विचार केला जातो.
५	सी. पी. किडल बर्जरच्या मते आर्थिक वाढ म्हणजे अधिकाधिक उत्पादन होय	५	सी. पी. किडल बर्जरच्या मते आर्थिक विकास म्हणजे उत्पादन वाढीबरोबर त्याच्या सुयोग्य वितरण व्यवस्थेतून निर्माण झालेला तांत्रिक व संख्यात्मक बदल होय.
६	वृद्धी ही उत्क्रांतीकारक लहान घटना आहे.	६	विकास ही क्रांतिकारक व मोठी घटना आहे.
७	आर्थिक वृद्धीत साधनाच्या पुर्नवितरणाचा प्रश्न असतो	७	आर्थिक विकासात न वापरलेल्या साधनांचा उपयोग करणे अभिप्रेत

			असते.
८	जॉन फ्रिडमनच्या मते अर्थव्यवस्थेच्या मुळ रचनेत बदल न होता तिच्या एका किंवा अनेक क्षेत्रात झालेला विस्तार म्हणजे वृद्धी होय	८	फ्रिडमनच्या मते आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत अर्थव्यवस्थेत नाविन्यपूर्ण बदलामुळे समाजरचनेत मुलभूत बदल होतात.
९	आर्थिक वृद्धीत सरकारी मदत व मार्गदर्शनाची कमी आवश्यकता असते	९	आर्थिक विकासात सरकारी मदत व मार्गदर्शनाची अत्यंत आवश्यकता असते

अशाप्रकारे आर्थिक वृद्धी व विकास यांच्यामध्ये मुलभूत फरक नसला तरी अर्थशास्त्रीय विवेचनात आर्थिक विकासाची संकल्पना आधिक व्यापक मानली आहे.

आर्थिक वृद्धी व विकासाचे मोजमाप/मापन

कोणत्याही देशाचा आर्थिक विकास व वृद्धी मोजण्यासाठी वेगवेगळ्या अर्थशास्त्रज्ञानी वेगवेगळ्या कल्पना स्पष्ट केल्या आहेत. काही अर्थशास्त्रज्ञानी देशातील सुवर्णसाठ्याला महत्व दिले आहे तर काहीनी राष्ट्रीय उत्पन्नाला महत्व दिले आहे. आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञानी वृद्धी व विकासाच्या मोजमापासाठी सामाजिक कल्याणाचा विचार केला आहे. सामाजिक कल्याणामध्ये जीवन जगण्यासाठीच्या गरजा, शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, उत्पन्न विभाजनातील समता इ. समावेश केला आहे.

इव्हरेट हेगन यांनी आर्थिक विकास मापनाचे ११ निर्देशक मांडले आहेत. त्यामध्ये आरोग्य, शिक्षण, रोजगार, औद्योगिक उत्पादनाचा वापर, शहरीकरण, टिकावू वस्तूचा उपयोग, सकस आहार इ. प्रामुख्याने विचार केला आहे. आर्थिक विकासाच्या मोजमापासाठी सामाजिक-आर्थिक कल्याणाच्या संकल्पनेवर आधारीत निर्देशक असलेला विकासाभिमुख निर्देशांक जास्त उपयुक्त व योग्य आहे. अलीकडे सर्वसमावेशक असे आर्थिक विकासाच्या मोजमापाचे साधन म्हणून मानवी विकास निर्देशांक वापरला जात आहे. आर्थिक वृद्धी व विकासाच्या मोजमापाचे निर्देशक पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१) शुध्द राष्ट्रीय उत्पन्न - शुध्द राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या आधारे आर्थिक विकासाचे मोजमाप केले जाते. विविध देशातील राष्ट्रीय उत्पन्नाची तुलना करून कोणत्या देशाचा विकास अधिक झाला आहे व कोणत्या देशाचा विकास कमी झाला आहे हे ठरविता येते. ज्या देशाचे शुध्द राष्ट्रीय उत्पन्न जास्त तो देश विकसित मानला जातो.

२) दरडोई उत्पन्न - दरडोई उत्पन्न म्हणजे प्रतिव्यक्ती उत्पन्न होय. दरडोई उत्पन्न हा आर्थिक विकासाचे मापन करण्याचा महत्वाचा घटक आहे. राष्ट्रीय उत्पन्न वाढत असताना लोकसंख्या वाढत असल्यास दरडोई उत्पन्न कमी राहते. याचा परिणाम म्हणून मानवी जीवनाचा दर्जा निकृष्ट राहतो अशा अवस्थेला विकास म्हणता येणार नाही. राष्ट्रीय

उत्पन्नाच्या वाढीबरोबर प्रतिव्यक्ती उत्पन्न वाढत असेल तरच देशाचा विकास झाला असे म्हणता येईल. ज्या देशाचे दरडोई उत्पन्न जास्त तो देश विकसित तर ज्या देशाचे दरडोई उत्पन्न कमी तो देश अविकसित मानला जातो.

३) आर्थिक कल्याण - देशातील लोकांचे आर्थिक कल्याण कसे आहे यावरून देशाचा विकासाचे मापन केले जाते. ज्या देशातील लोकांचे आर्थिक कल्याण जास्त आहे तो देश विकसित मानला जातो तर आर्थिक कल्याण कमी असणारा देश मागासलेला मानला जातो. शिक्षण, आरोग्य, रोजगार यामध्ये सातत्याने वाढ होत असल्यास लोकांच्या कल्याणात भर पडते त्यामुळे त्यांची कार्यक्षमता वाढून उत्पादकता वाढते व देशाचा विकास होतो.

४) आर्थिक समता - आर्थिक विकासाचे मापन करण्याचा हा एक महत्वाचा घटक आहे. आर्थिक विकास होत असताना उत्पन्नाची असमान वाटप होवून विषमता वाढत असल्यास त्याला आर्थिक विकास म्हणता येणार नाही. विकासाच्या प्रक्रियेत उत्पन्नाचे समान वाटप झाले पाहिजे. देशातील आर्थिक विषमता घटली पाहिजे. वाढत्या उत्पन्नाचा फायदा तळातील लोकांना मिळत असेल तर आर्थिक समता निर्माण होत असते.

५) उपभोग खर्च व प्रभावी मागणी - केन्सच्या मते उपयोग खर्च व प्रभावी मागणीच्या कमतरतेमुळे आर्थिक विकास खुंटला जातो. ज्या देशातील लोकांचा उपभोग खर्च जास्त असतो तेथे प्रभावी मागणी वाढून उत्पादकता वाढ होते. गुंतवणूक वाढून रोजगारात वाढ होते व आर्थिक विकासाची प्रक्रिया गतिमान होते. जेथे प्रभावी मागणीची कमतरता आहे तेथे विकास दर घसरतो.

६) सामाजिक निर्देशक - विविध अर्थतज्ज्ञांच्या मते आर्थिक विकास हा सामाजिक घटकाच्या सहाय्यानेच मोजला जातो. सामाजिक घटक ही विकासाची प्राथमिक गरज आहे. सामाजिक घटकांमध्ये दारिद्र्य निर्मूलन, गरिबांना आरोग्य, शिक्षण, अन्न, पाणी, स्वच्छता, राहण्यासाठी घर इ. सुविधा पुरविल्यास गरिबांच्या उत्पादकतेत पर्यायी व उत्पन्न पातळीत वाढ होवू शकते. या सामाजिक निर्देशकाच्या आधारे विकासाचे मापन केले जाते.

या विविध निर्देशकांच्या साहाय्याने आर्थिक वृद्धी व विकासाचे मापन केले जाते.

१.२.२ विकासाचे गर्भित मूल्ये आणि वैशिष्ट्ये -

१९७० नंतर संयुक्त राष्ट्रसंघाने विकासाच्या मोजमापासाठी उत्पन्नाच्या पूर्णवाटपाचा आधार घेण्यास सुरुवात केली. प्रा. डडले सीरस यानी आर्थिक विकास झालेल्या देशाच्या बाबतीत दारिद्र्य, बेकारी आणि विषमता या बाबतीत प्रश्नचिन्ह निर्माण केले. विकास होवून सुध्दा हे प्रश्न त्या देशात कायम आहेत. असा विचार त्यांनी मांडला त्यातुन विकासाच्या गर्भित मूल्याकडे लक्ष देण्यात येवू लागले.

मायकेल पी. टोडाटोच्या मते आर्थिक विकासाच्या संकल्पनेत विविध पैलू आहेत. त्यामध्ये मुख्यतः समाजरचना बदलणे, राष्ट्रीय संस्थात बदल घडून येणे, आर्थिक विषमता कमी होणे होय. सामाजिक बदलाद्वारे समाज जीवनाच्या भौतिक गरजामध्ये गुणात्मक सुधारणा होवून त्यांच्या जीवनमानाच्या स्थितीत प्रगती घडून येते. जेव्हा विकासाचा संबंध उच्च मानवी जीवन

मुल्याशी जोडला जातो तेंव्हा चांगल्या जीवनमानाचे विविध पैलू समोर येतात त्याला विकासाचे गर्भित मुल्ये असे म्हणतात ती पुढीलप्रमाणे

१) जीवन पोषण (Life sustenance) -

चांगल्या जीवनमानाच्या पूर्ततेसाठी जीवन-पोषण ही एक महत्वाची नैसर्गिक घटना आहे. अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य, संरक्षण या व्यक्तीच्या मूलभूत गरजा आहेत. यामधील एकाची जरी कमतरता असेल तर व्यक्तीचे आयुष्य दुःखी होते. या स्थितीला कमी विकसित स्थिती म्हटले जाते म्हणून विकासाचे सर्व प्रथम कार्य म्हणजे अर्थव्यवस्थेतील अधिकधिक लोकांच्या जीवनावश्यक गरजाची पूर्तता करणे होय. व्यक्तीच्या जीवनमानाच्या दर्जात सुधारणा होणे म्हणजे आर्थिक विकास होय. विकासाच्या प्रक्रियेतून लोकांना इतकी साधने उपलब्ध झाली पाहिजेत की, त्यामुळे त्यांचे दुःख, उपासमार व दारिद्र्य दूर होईल.

२) स्वयंप्रशंसा (Self Esteem)

चांगल्या जीवनमानाचा दुसरा महत्वाचा विकष म्हणजे स्वयंप्रशंसा होय. व्यक्ती स्वयंप्रशंसा प्रिय असतात. त्याला आत्मसन्मान, आदर, ओळख इ. नावाने संबोधले जाते. औद्योगिक प्रगती आणि आधुनिक मुल्यामुळे व्यक्तीच्या स्वयंप्रशंसेमध्ये बदल झाला आहे. व्यक्तीचे मुल्यमापन तिच्या जवळील संपत्ती व मालमत्तेवरून होत आहे. भौतिक संपत्ती आणि आर्थिक सत्तेशी स्वयंकेंद्रित मुल्यमापन करण्याची पध्दत स्वीकारली जात आहे.

३) स्वातंत्र्य (Freedom)-

चांगल्या जीवनमानासाठी तिसरा महत्वाचा घटक म्हणजे स्वातंत्र्य होय. लोकांची दास्यातून व गुलामगिरीतून मुक्तता केल्यास त्यांच्या विकासाचा मार्ग निर्धोक होतो. स्वातंत्र्य म्हणजे केवळ राजकिय नव्हे तर भौतिक बळजबरीतून मुक्तता होय. तसेच सामाजिक चालीरिती, रुढी परंपरा, अंधश्रध्दा, अज्ञान, दुःख इ. मधून मुक्तता होय. स्वातंत्र्यामुळे व्यक्तीचे परावलंबन कमी होवून व्यक्ती विकासाला चालना मिळते. स्वातंत्र्यामुळे व्यक्तीला सामाजिक व आर्थिक निवडीच्या संधी प्राप्त होतात. उत्पन्न पातळी उंचावते, सांस्कृतीक व मानवी मूल्ये विस्तारतात. लोकांची दास्य गुलामगिरीतून मुक्तता होते.

विकासाची उदिष्टये (Objectives of development) -

अविकसित अर्थव्यवस्थेतील विविध समस्या सोडविणे म्हणजेच विकासाची उदिष्टये होय. ती पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील

- १) देशातील उपलब्ध नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा पर्याप्त वापर करणे
- २) देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ करणे
- ३) देशातील लोकांच्या दरडोई उत्पन्नात वाढ करणे
- ४) औद्योगिक विकास करणे

- ५) देशातील बेकारी निर्मूलन करणे
- ६) देशातील दारिद्र्य दूर करणे
- ७) देशातील सामाजिक व आर्थिक विषमता दूर करणे
- ८) देशाचा समतोल प्रादेशिक विकास करणे
- ९) देशाला आत्मनिर्भर बनविणे

१.२.३ विकासाचे मूलभूत घटक (Basic requirement of Economic development)

-

देशाच्या आर्थिक विकासासाठी विविध घटकाची आवश्यकता असते. त्यास विकासाचे मुलभूत घटक किंवा आवश्यक घटक किंवा विकासाच्या अटी या नावाने ओळखले जाते. विकासासाठी अनेक आर्थिक, नैसर्गिक, सामाजिक, सांस्कृतिक घटक आवश्यक असतात ते पुढीलप्रमाणे

१) नैसर्गिक साधनसंपत्ती - देशाच्या विकासासाठी नैसर्गिक साधनसंपत्ती आवश्यक आहे. आर्थिक विकास हा नैसर्गिक साधनसंपत्तीच्या उपलब्धतेवर अवलंबून असतो. जमीन, हवामान, पर्जन्यमान, खनिजसंपत्ती, सागरीसंपत्ती इ. समावेश नैसर्गिक साधनसंपत्तीमध्ये होतो. अमेरिका, कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया, फ्रान्स, जर्मनी या देशानी नैसर्गिक साधनसंपत्तीच्या जोरावर आर्थिक विकास केला आहे. प्रा. लेविस यांच्या मते नैसर्गिक साधनाच्या वापरानेच आर्थिक विकास होवू शकतो.

२) भांडवल - देशाचा आर्थिक विकास भांडवलावरच अवलंबून असतो. भांडवल हे उत्पादन निर्मिती करण्याचे महत्वाचे साधन आहे. आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत यंत्रसामग्री, साधने, कारखानदारी, उद्योग, दळणवळण इ. च्या निर्मितीसाठी भांडवलाचा साठा आवश्यक असतो. भांडवली साठ्यातील वाढीमुळे गुंतवणूक वाढून उत्पादनात वाढ होते व विकासाची प्रक्रिया सुरु होते.

३) तंत्रज्ञान- आधुनिक काळात विकास प्रक्रियेत तंत्रज्ञान हा घटक अत्यंत महत्वाचा आहे. आर्थिक वस्तू व सेवांची उत्पादन क्षमता वाढविणारे ज्ञान म्हणजे तंत्रज्ञान होय. तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे उत्पादनाचा दर्जा व गुणवत्ता वाढते. विविध क्षेत्रात होणा-या तांत्रिक बदलामुळे आर्थिक विकास घडून येतो. प्रा. सायमन कूझनेट्सच्या मते आर्थिक विकासात तांत्रिक ज्ञान, संशोधन व नवनिर्मिती हे महत्वाचे घटक आहेत. तांत्रिक प्रगतीमुळे आर्थिक सामाजिक क्षेत्रात बदल होवून विकासाला चालना मिळते.

४) मानवी साधनसंपत्ती - आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत श्रम हा घटक महत्वाचा आहे. तो उत्पादक आणि उपभोक्ता आहे. देशाचा आर्थिक विकास मानवी साधनसंपत्तीच्या गुणवत्तेवर अवलंबून असतो. इस्त्राईल व जपान या देशांनी मानवी भांडवलाच्या साह्याने आर्थिक विकास केला आहे. उच्च दर्जाच्या मानवी भांडवलामुळे देशाचा आर्थिक विकास वेगाने होतो.

५) **पायाभुत सुविधा** - विकासासाठी पायाभुत सुविधा ही पूर्वअट मानली जाते. देशाचा आर्थिक विकास हा औद्योगिक विकासावर अवलंबून असतो तर औद्योगिक विकास हा पायाभुत सुविधावर अवलंबून असतो. रस्ते, रेल्वे, वीज, बँका, विमाकंपन्या, वित्तीयसंस्था, जहाज व विमान वाहतूक या भौतिक पायाभुत सुविधा आहेत. तर शिक्षण, आरोग्य या सामाजिक पायाभुत सुविधा आहेत. या दोन्हीच्या उपलब्धतेवर आर्थिक विकास अवलंबून असतो.

६) **शिक्षणाचा विकास व प्रसार** - देशातील प्राथमिक, उच्च व तांत्रिक शिक्षणाच्या प्रसारामुळे उत्पादनावर, उत्पन्नावर राहणीमानावर व कार्यक्षमतेवर अनुकूल परिणाम होवून आर्थिक विकास साध्य होतो. शिक्षणाच्या प्रसारामुळे आधुनिक तंत्राचा व मुल्याचा स्वीकार करणारी पिढी तयार होते.

७) **सामाजिक मूल्ये** - आर्थिक विकासासाठी उच्च सामाजिक मूल्याची गरज असते. लोकांची काम करण्याची निष्ठा, कार्यक्षमता व उत्पादकता जास्त असल्यास देशाच्या उत्पादन सामर्थ्यात वाढ होवून विकासाचा चालना मिळते.

८) **शांतता व सुव्यवस्था** - देशात शांतता व सुव्यवस्था असणे आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने उपयुक्त असते. शांतता व सुव्यवस्थेमुळे औद्योगिक विकास होतो. त्यातून आर्थिक विकास साध्य होतो.

९) **राजकिय स्थिरता** - देशाच्या आर्थिक विकासासाठी राजकिय स्थिरतेची गरज असते. राजकिय स्थिरतेमुळे देशाच्या विकासाचे योग्य धोरण आखता येते व त्यांची परिणामकारकपणे अंमलबजावणी करता येते.

या विविध आर्थिक, सामाजिक, तांत्रिक व नैसर्गिक घटकावर आर्थिक विकास अवलंबून असतो.

१.२.४ आर्थिक विकासाचे दर्शक/निकष -

आर्थिक विकासाचे मोजमाप ज्या घटकाच्या साहाय्याने केले. ते घटक आर्थिक विकासाचे निकष किंवा घटक या नावाने ओळखले जातात.ते पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) **राष्ट्रीय उत्पन्न** - राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढ हा आर्थिक विकासाचा महत्वाचा निकष आहे.एका आर्थिक वर्षात देशात उत्पादित केल्या जाणाऱ्या वस्तू आणि सेवांचे मोजमाप म्हणजे राष्ट्रीय उत्पन्न होय.एखाद्या देशाचा आर्थिक विकास किती झाला हे राष्ट्रीय उत्पन्नावरून ठरविता येते. देशाच्या वास्तव राष्ट्रीय उत्पन्नात प्रतिवर्षी वाढ होत असेल तरच त्या देशाचा विकास होत आहे असे मानले जाते.

२) **दरडोई उत्पन्नात वाढ** - दरडोई उत्पन्न म्हणजे प्रतिवर्षी उत्पन्न होय.दरडोई उत्पन्नात वाढ होत असल्यास देशाचा विकास होत आहे असे दिसते.दरडोई उत्पन्नातील वाढीमुळे लोकांचा राहणीमानाचा दर्जा उंचावतो त्यांचे आर्थिक कल्याण वाढते.

- ३) **उत्पादनशक्तीत वाढ/उत्पादन सामर्थ्यात वाढ** - राष्ट्राच्या विकासात देशाची उत्पादन शक्ती महत्वाची असते.आर्थिक विकासाबरोबर देशाच्या कृषी,औद्योगिक सेवा क्षेत्राची उत्पादन क्षमता वाढते.
- ४) **मानवी विकास** - आर्थिक विकासामध्ये लोकांचे आर्थिक कल्याण व राहणीमानाची पातळी उंचावणे अभिप्रेत आहे.देशातील लोकांची सरासरी आयु मर्यादा,बालमृत्युचे प्रमाण,साक्षरता इत्यादी घटक विचारात घेऊन जीवनमानातील वाढ मोजता येते ज्या देशामध्ये मानवी निर्देशांक सतत वाढत आहे तेथे आर्थिक विकास होत आहे असे मानतात.
- ५) **आर्थिक कल्याणात वाढ** - देशाचा विकास किती झाला हे पाहण्यासाठी त्या देशातील लोकांच्या कल्याणात किती भर पडली हे पाहिले जाते.आर्थिक कल्याण मोजताना देशातील बहूसंख्य जनतेचा विचार केला जातो.आर्थिक विकास होत असताना निर्माण होणारे राष्ट्रीय उत्पन्नाचे विभाजन सर्व घटकामध्ये योग्य प्रकारे होणे महत्वाचे असते म्हणून ज्या अर्थव्यवस्थेत सातत्याने आर्थिक कल्याणात भर पडत आहे तिथे आर्थिक विकास होतो.
- ६) **सामाजिक निर्देशक** - प्रा.गेरॉल्ड,प्रा.मेयर,प्रा.डी मॉरिस इत्यादी अर्थशास्त्रज्ञानी विकास मोजण्यासाठी सामाजिक निर्देशकाचा वापर केला आहे.त्यात आरोग्य,अन्न पदार्थाचे सेवन,साक्षरता तंत्रशिक्षण,सामाजिक सुरक्षितता,रोजगार,वाहतूक दळणवळणाच्या सोयी,घराची उपलब्धता इत्यादीचा समावेश होतो.या घटकाची उपलब्धता योग्य प्रमाणात उपलब्ध होत असल्यास आर्थिक विकास होत आहे असे म्हणतात.
- ७) **शहरीकरण** - आर्थिक विकास मोजण्याचा हा एक निकष आहे.आर्थिक विकासाने शहरीकरणात वाढ होत असते.शहरी लोकसंख्येत वाढ हा विकासाचा घटक आहे.आर्थिक विकास व शहरीकरणाचा घनिष्ठ संबंध आहे.
या विविध निकषांच्या सहाय्याने आर्थिक विकासाचे मापन केले जाते.

१.२.५ आर्थिक विकासातील धोके /अडथळे -

आर्थिक विकासाची प्रक्रिया अत्यंत गुंतागुंतीची आहे विकासाचा भाग हा काटेरी असतो. विकासाच्या प्रक्रियेमध्ये अनेक अडथळे किंवा धोके निर्माण होतात. आर्थिक विकासात आर्थिक,सामाजिक,राजकीय अशा सर्व बाबींचा विचार करावा लागतो.अविकसित देशाचा विकास करताना अनेक अडथळे निर्माण होतात.ते पुढील प्रमाणे

- १) **भांडवलाची कमतरता** - भांडवलाची कमतरता हा आर्थिक विकासातील प्रमुख अडथळा आहे.अविकसित देशात लोकांचे उत्पन्न कमी म्हणून बचत कमी म्हणून भांडवल संचय कमी त्यामुळे भांडवल गुंतवणूक कमी विकास कमी असे दारिद्र्याचे दुष्टचक्र आढळते. देशाच्या मागासलेपणासाठी भांडवलाची कमतरता मोठ्या प्रमाणात जबाबदार असते.भांडवलाअभावी गुंतवणूक कमी राहून उत्पादन व रोजगार कमी राहतो.अविकसित देशातील अल्प बचत,सोने चांदीत गुंतवले जाते.या देशात बचतीसाठी व गुंतवणुकीसाठी आवश्यक असणाऱ्या प्रेरणाचा अभाव असतो.

- २) **अतिरिक्त लोकसंख्या** - लोकसंख्या व आर्थिक विकास याचा घनिष्ठ संबंध आहे. देशाच्या आर्थिक विकासावर लोकसंख्या वाढीचा परिणाम होत असतो. वाढत्या लोकसंख्येने देशातील नैसर्गिक साधन संपत्तीवर ताण पडतो. शेतीचे विभाजन व तुकडीकरण होऊन दरडोई उत्पन्न कमी होते. शिक्षण, आरोग्य, संरक्षण, न्यायदान यासारख्या लोकसंख्या शास्त्रीय घटकावर प्रचंड मोठा खर्च करावा लागतो. त्यामुळे विकासाच्या योजनांना पुरेसे भांडवल उपलब्ध होत नाही. वाढत्या लोकसंख्येने अनुउत्पादक उपभोक्त्याची संख्या वाढते. बेकारी वाढते.
- ३) **मानवी भांडवलाचा निकृष्ट दर्जा** - आर्थिक विकासासाठी उच्च दर्जाच्या मानवी भांडवलाची गरज असते. विकासात नैसर्गिक साधन संपत्ती बरोबर मानवी भांडवलालाही महत्वाचे स्थान आहे. विकास प्रक्रियेतील सशक्त आणि प्रभावी साधने म्हणजे मानवी भांडवल होय. शिक्षण प्रशिक्षण, आरोग्याच्या सुविधा, आयुर्मान हे मानवी भांडवलाचे प्रमुख घटक आहेत. या घटकाच्या कमतरतेमुळे मानवी भांडवलाचा दर्जा निकृष्ट होतो. निव्वळ मानवी भांडवलामुळे आर्थिक विकासात अडथळे निर्माण होतात.
- ४) **दुहेरी अर्थव्यवस्था** - अविकसित देशात दुहेरी अर्थव्यवस्था आढळते. ग्रामीण भागात निर्वाह अर्थव्यवस्था तर शहरी भागात बाजाराधीष्ठीत अर्थव्यवस्था आढळते. औद्योगिक क्षेत्रात भांडवल प्रधान तंत्राचा अवलंब केला जातो तर शेती क्षेत्रात पारंपारिक तंत्राचा वापर केला जातो. बाजाराचा विचार करता संघटित व असंघटित बाजार आढळतो. दुहेरी अर्थव्यवस्था आर्थिक विकासात अडथळा ठरते.
- ५) **अपुन्या पायाभूत सुविधा** - पायाभूत सुविधा आणि आर्थिक विकास याचा घनिष्ठ संबंध आहे. विकासासाठी वीज, वाहतूक, दळणवळण, रेल्वे वाहतूक, जहाज वाहतूक व विमान वाहतूक यासारख्या प्रत्यक्ष पायाभूत सुविधा तर शिक्षण आरोग्य यासारख्या सामाजिक सुविधांची गरज असते या पायाभूत सुविधांच्या उपलब्धतेवर औद्योगिक विकास अवलंबून असतो. या सुविधांच्या कमतरतेमुळे आर्थिक विकासात अडथळे निर्माण होतात.
- ६) **विकासासाठी राजकीय अस्थिरता** - देशाच्या विकासासाठी योग्य परिणामकारक आर्थिक धोरणांची आवश्यकता असते असे आर्थिक धोरण योग्य पध्दतीने राबविण्यासाठी राजकीय स्थिरतेची आवश्यकता असते. राजकीय स्थिरतेमुळे उदयोगधंद्याची वाढ होऊन आर्थिक विकास होतो.
- ७) **बाजारपेठेची अपूर्णता** - बाजारपेठेची अपूर्णता विकासाच्या प्रक्रियेत अडथळा निर्माण करते. बाजारपेठेच्या अपूर्णतेमुळे गुंतवणुकीसाठी आवश्यक प्रेरणा निर्माण होत नाही. गुंतवणुकीच्या कमतरतेमुळे आर्थिक विकास खुंटला जातो.
- ८) **तांत्रिक मागासलेपणा** - आधुनिक काळात तांत्रिक ज्ञान विकासातील महत्वाचा घटक बनला आहे. तांत्रिक ज्ञानामुळे उत्पादनात वाढ होऊन एकूण उत्पादनात व रोजगारात वाढ होते. तांत्रिक मागासलेपणा विकासात अडथळा असतो. तांत्रिक ज्ञानाच्या अभावामुळे श्रमिकाची कार्यक्षमता कमी असते. त्यामुळे उत्पादनाचा दर्जा व गुणवत्ता कमी प्रतीची राहते.
- ९) **अयोग्य सामाजिक चौकट** - देशातील सामाजिक रचना विकासावर परिणाम करते. परंपराप्रिय समाज, विविध चालीरीती, जातीसंस्था व धर्मसंस्थांचा प्रभाव असणारी सामाजिक चौकट विकासात अडथळा निर्माण करते

हे विविध घटक आर्थिक विकासात अडथळा निर्माण करतात.

१.२.६ विकसित आणि विकसनशील अर्थव्यवस्था -

(developed and developing economics)

विकासाच्या आधारे जगातील देशाची तीन प्रकारात विभागणी केली जाते ती म्हणजे विकसित, विकसनशील आणि अविकसित देश अशी होय. अमेरिका, इंग्लंड, जपान, कॅनडा इ. देशाचा समावेश विकसित राष्ट्रात केला जातो ही राष्ट्रे श्रीमंत असून त्यांची संख्या कमी आहे. भारत, पाकिस्तान, पनामा, कोलंबिया यांचा समावेश विकसनशील देशात केला जातो. अविकसित गरिब किंवा मागासलेले देश व विकसनशील देश यांच्यातील बरीच वैशिष्ट्ये समान असल्याने ब-याच वेळा या दोन्हीचा एकत्रितपणे विचार केला जातो.

विकसित व विकसनशील अर्थव्यवस्थेचा अर्थ

पॉल हॉपसन यांच्या मते ज्या देशात निरपेक्ष दारिद्र्याचे प्रमाण प्रचंड आहे. शहरी भागात भिकाऱ्यांची संख्या अधिक आहे. ग्रामीण लोक कसेतरी जीवन जगत आहेत. मोठ्या लोकसंख्येला दोन वेळचे पोटभर अन्न मिळत नाही अशा देशांना अविकसित देश म्हणतात. तर ज्या देशातील लोकांचे दरडोई उत्पन्न उच्चतम असते भौतिक वस्तू मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध असतात लोकांचे जीवनमान उच्च दर्जाचे असते त्या देशास विकसित देश म्हणतात. विविध व्याख्यांच्या साह्याने या संकल्पना पुढील प्रमाणे स्वतः करता येतील.

१) विकसित देश - उच्च तंत्रज्ञानाच्या आधारे, आर्थिक प्रगतीत पुढे असलेल्या दरडोई उत्पन्न उच्चतम असलेल्या अमेरिका, इंग्लंड, जर्मनी, कॅनडा यासारख्या देशांना विकसित देश म्हणतात.

विकसित देशात तंत्रज्ञान उच्च पातळीचे असते. अर्थव्यवस्थेची उत्पादन क्षमता प्रचंड असते व श्रमशक्तीला औद्योगिक व सेवा क्षेत्रात प्रचंड रोजगाराच्या संधी उपलब्ध असतात.

२) विकसनशील देश - विकासाच्या वाटेवर असणा-या देशांना विकसनशील देश म्हणून ओळखले जाते. या देशात सर्वाधिक दारिद्र्य, बेकारी, प्रचंड आर्थिक विषमता, जून्यात तंत्रज्ञान अशा अनेक समस्या आढळतात. विकसनशील अर्थव्यवस्थेचा विविध व्याख्या पुढील प्रमाणे आहेत

अ) युनोची तज्ज्ञ समिती - ज्या राष्ट्रातील दरडोई वास्तव उत्पन्न अमेरिका, कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया व पश्चिम युरोपमधील काही राष्ट्रातील लोकांच्या दरडोई वास्तव उत्पन्नापेक्षा कमी आहे अशा राष्ट्रांना विकसनशील देश म्हणतात.

ब) जेकॉब वायनर - विकसनशील देश म्हणजे असे देश की ज्या देशामध्ये उपलब्ध भांडवलाचा, मानवी संसाधनाचा, नैसर्गिक साधन सामग्रीचा पुरेपूर वापर न केल्यामुळे लोकांचे राहणीमान उच्च पातळीचे असत नाही.

वरील विविध व्याख्यांवरुन स्पष्ट होते की अविकसित व विकसनशील देशात नैसर्गिक साधनसामग्रीचा वापर योग्य होत नाही. भांडवलाची कमतरता असते परंतू भांडवलाची कमतरता दूर करुन उच्च तंत्रज्ञानाचा वापर करुन देशाचा आर्थिक विकास साध्य करता येतो.

१.२.७ विकसनशील देशातील रचनात्मक विविधता -

विकसनशील अर्थव्यवस्थेत विकास कार्यक्रमांमुळे रचनात्मक बदल होत आहेत.कृषी क्षेत्रातून औदयोगिक व सेवा क्षेत्रात लोकसंख्या स्थलांतरीत होत आहे.उत्पादनाची रचना बदलत आहे.उत्पादनात विविधता आली आहे.उपभोग्य वस्तू,भांडवली वस्तू ,औदयोगिक वस्तू इत्यादीचे उत्पादन होत आहे. रस्ते, रेल्वे,विमान, जलवाहतूक या सारख्या साधनाचा विकास होत आहे.विकास प्रक्रियेत अनेक नवनवीन क्षेत्राचा विकास होत आहे.निर्यातीत प्राथमिक वस्तूंचा वाटा घटत आहे.

विकसनशील देशात एका बाजूला विकासांमुळे रचनात्मक विविधता आली आहे.आधुनिक विकासाचे दर्शक अर्थव्यवस्थेत निर्माण होत आहेत.त्याच बरोबर काही क्षेत्रात मागासलेपणा आजही आढळून येत आहे.वाढत्या लोकसंख्येने शेतीवर वर भार पडून शेती क्षेत्रात अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहे दारिद्र्य, बेकारी, विषमता या सारख्या समस्या आजही आहेत.१९९० नंतर संपूर्ण जगात जागतिकीकरणाचे वारे वाहू लागले. त्याचा परिणाम विकसनशील देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर झाला आहे.विकसनशील देशानेही नवीन आर्थिक धोरणाचा अवलंब केला आहे.विकसनशील देशातील ही रचनात्मक विविधता पुढीप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

- १) **स्थूल देशांतर्गत उत्पादनात औदयोगिक क्षेत्राचा हिस्सा वाढला** - विकसनशील देशातील विकास प्रक्रियेमुळे देशाच्या देशांतर्गत उत्पादनात विविधता आली आहे औदयोगिक विकास प्रकल्पामुळे औदयोगिक क्षेत्राचा वेग वाढला आहे.देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात शेतीचा हिस्सा घटून औदयोगिक क्षेत्राचा हिस्सा वाढू लागला आहे.
- २) **पायाभुत सुविधांची वाढ** - विकसनशील राष्ट्रात सामाजिक व आर्थिक पायाभुत सुविधांची वाढ झाली आहे.वीज, रस्ते, रेल्वे, हवाई व सागरी वाहतूक टेलिफोन, शिक्षण, आरोग्य या सारख्या पायाभुत सुविधा मोठ्या प्रमाणात वाढल्या आहेत.
- ३) **विज्ञान व तंत्रज्ञानाचा विकास** - विकासनशील राष्ट्रांनी विज्ञान व तंत्रज्ञानात मोठी झेप घेतली आहे. सागरी संशोधन, अवकाश संशोधन, अत्याधुनिक शस्त्रे , आधुनिक औदयोगिक प्रकल्प,शेती संशोधन, आरोग्य क्षेत्रातील नवनवीन बदल, वाहतूक व दळणवळणाची अत्याधुनिक साधने इत्यादीमुळे विज्ञान व तंत्रज्ञानाचा मोठा विकास झाला आहे.
- ४) **आंतरराष्ट्रीय व्यापारात विविधता** - विकासनशील राष्ट्रांच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारात विविधता आली आहे.प्राथमिक वस्तूंचे निर्यातीतील प्रमाण कमी होऊन तयार लोखंड,पोलाद,रसायने, यंत्र सामग्री इत्यादीचे महत्व वाढत आहे.अन्नधान्य स्वावलंबनाने अन्नधान्याची निर्यात होत आहे तर वाढत्या विकास प्रकल्पामुळे पेट्रोलियम पदार्थ, अत्याधुनिक यंत्रे व तंत्रज्ञानाची आयात वाढत आहे.

- ५) **सामाजिक व सांस्कृतिक बदल** - विकास प्रक्रियामुळे नवीन मूल्य निर्माण होत आहे. कार्यप्रवण संस्कृतीचा विकास घेत आहे शहरीकरणामुळे नवीन समाज रचना येत आहे. मानवी विकासाला अडथळे ठरणारे अनेक सामाजिक व सांस्कृतिक अडथळे दूर होऊ लागले आहेत.
- ६) **आर्थिक धोरणात बदल** - जागतिकीकरणामुळे विकसनशील राष्ट्रांची आर्थिक धोरणे बदलू लागले आहेत. नियोजनाकडून बाजाराकडे अशा धोरणात्मक बदल होऊ लागला आहे. विकासाची रचना, विकासाचे प्रतिमान बदलत आहे. उदारीकरण, खाजगीकरण, जागतिकीकरण इत्यादीचा मोठ्या प्रमाणात प्रसार होऊ लागला आहे.

१.२.८ विकसनशील अर्थव्यवस्थेची प्रमुख वैशिष्ट्ये -

प्रत्येक विकसनशील देशातील सामाजिक, राजकीय, भौगोलिक परिस्थिती भिन्न असल्यामुळे वेगवेगळी वैशिष्ट्ये दिसून येतात परंतु काही समान वैशिष्ट्ये सर्वच विकसनशील देशात आढळून येतात. विकसनशील अर्थव्यवस्थेचा विचार करता त्यांची काही आर्थिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, तांत्रिक, लोकसंख्या, शास्त्रीय व पर्यावरणीय वैशिष्ट्ये आहेत. ती एकत्रितपणे पुढीलप्रमाणे अभ्यासता येतील.

- १) **प्रमुख व्यवसाय शेती** - विकसनशील देशात ७० ते ८० टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते या लोकांचा प्रमुख व्यवसाय शेती हाच आहे. मात्र शेतीची उत्पादकता कमी असते. इंग्लंड, अमेरिका २ टक्के लोक जपानमध्ये ५ टक्के तर जर्मनीमध्ये ४ टक्के लोक शेती व्यवसाय करतात. औद्योगिक व सेवा क्षेत्राचा अपूरा विकास आणि वाढती लोकसंख्या यामुळे शेतीचे विभाजन व तुकडीकरण मोठ्या प्रमाणात झालेले आहे. जूने उत्पादन तंत्र, निसर्गावरील अंवलबित्व बाजारातील अपूर्णता अज्ञानी शेतकरी, संख्यात्मक वित्त पूरवठ्याचा अभाव सरकारची उदासिनता यामुळे शेती हा प्रमुख व्यवसाय असूनही तो मागासलेला असतो.
- २) **प्राथमिक वस्तूचे उत्पादन** - विकसनशील राष्ट्रात प्राथमिक वस्तूचे प्राबल्य आढळते ७० ते ८० टक्के लोकसंख्या शेती, खाणकाम, जंगलकाम, मासेमारी, पशुपालन इ. क्षेत्रात गुंतलेली असते त्यामुळे एकूण उत्पादनात प्राथमिक वस्तूचा उत्पादनाचा वाटा जास्त असतो.
- ३) **वाढती लोकसंख्या** - विकसनशील देशात लोकसंख्येत मोठ्या प्रमाणात वाढ होत असते त्यामुळे अर्थव्यवस्थेवर लोकसंख्येचा भार पडलेला असतो. लोकसंख्येचा निरपेक्ष आकार फार मोठा असतो. उच्च जन्मदर व घटता मृत्युदर यामुळे लोकसंख्येत प्रचंड वाढ होते. वाढत्या लोकसंख्येमुळे दरडोई उत्पन्न कमी असते. राहणीमानाचा दर्जा निम्न असतो. बेकारी प्रचंड आढळते. भूक, उपासमार यासारख्या समस्या निर्माण होतात. कृषिक्षेत्रातील वाढत्या लोकसंख्येने शेतजमिनीचे विभाजन आणि तुकडीकरण होते. शेतीची उत्पादकता अल्प राहते. शिक्षण, आरोग्य, निवारा यासारख्या गंभीर समस्या निर्माण होतात.

- ४) **सार्वत्रिक दारिद्र्य** - विकसनशील अर्थव्यवस्थेत मोठ्या प्रमाणात दारिद्र्य आढळते. विकसनशील देशातील लोक दारिद्र्याच्या दृष्टचक्रात सापडलेले असतात. मागासलेली शेती, औद्योगिकरणाचा अभाव, भांडवलाची कमतरता, बचतीचे अल्प प्रमाण, जुनाट उत्पादन तंत्रज्ञान, शिक्षण व कौशल्याचा अभाव यामुळे दारिद्र्याचे प्रचंड प्रमाण आढळते. अल्प उत्पन्नामुळे बहुतांश लोकाना अन्न, वस्त्र, निवारा या गरजाची पूर्तता करता येत नाही.
- ५) **प्रचंड बेरोजगारी** - विकसनशील देशात मोठ्या प्रमाणात उघड व छुपी बेरोजगारी आढळते. वाढती लोकसंख्या, औद्योगिक व सेवा क्षेत्राच्या विकासाचा मंद वेग, व्यावसायिक कौशल्याचा अभाव, श्रमिकांमध्ये गतिशीलतेचा अभाव यामुळे प्रचंड प्रमाणात उघड बेकारी आढळते. शेती क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात छुपी बेरोजगारी आढळते ही बेकारी सक्तीची असते. शेतीचे हंगामी स्वरूप व अकार्यक्षम शेती साधनामुळे ग्रामीण भागात भूमिहीन व अल्पभूधारक शेतक-यात बेकारीचे प्रमाण प्रचंड आढळते.
- ६) **नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा अपूरा वापर** - विकसनशील देशात उपलब्ध असलेल्या नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा पर्याप्त वापर होत नाही. साधनसामग्री न वापरता तशीच पडून राहते किंवा तिचा गैरवापर होतो. आशिया व आफ्रिका खंडातील अनेक देशामध्ये मुबलक प्रमाणात नैसर्गिक साधनसंपत्ती उपलब्ध आहे पण तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव, भांडवलाची टंचाई, उपक्रमशीलतेचा अभाव, बाजापेठेची कमतरता, आर्थिक मागासलेपणा इ मुळे नैसर्गिक साधनसामग्री वापरली जात नाही.
- ७) **द्विमुखी अर्थव्यवस्था** - विकसनशील राष्ट्रात द्विमुखी अर्थव्यवस्था आढळते. शहरी भागात बाजाराधिष्ठीत अर्थव्यवस्था तर ग्रामीण भागात निर्वाह अर्थव्यवस्था आढळते. शहरी भागात शासकीय कार्यालये, बँका, व्यवसायगृहे, कारखाने मोठ्या इमारती, शाळा महाविद्यालये रेल्वे, विमानतळ इ. मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध असतात. तर बहुतांश ठिकाणी अप्रगत व्यवस्था आढळते. वित्तीय क्षेत्रातही संघटीत व असंघटीत नाणेबाजार आढळते.
- ८) **भांडवलाची कमतरता** - विकसनशील देशात भांडवलाची कमतरता असते. बेरोजगारीमुळे उत्पन्न कमी असते. लोकांचा उपयोग खर्च जास्त असतो त्यामुळे बचतीचे प्रमाण फारच कमी असते. विकसनशील देशातील लोक कमी उत्पन्नाच्या दृष्टचक्रात सापडलेले असतात त्यामुळे देशात भांडवलाची कमतरता भासते. श्रीमंत वर्गाची बचत सोने, चांदी, मौल्यवान धातू व स्थावर मालमत्तेसाठी वापरली जाते. त्यामुळे आर्थिक विकास करण्यासाठी आवश्यक असलेले भांडवल उपलब्ध होत नाही.
- ९) **तांत्रिक मागासलेपणा** - विकसनशील देश तांत्रिक बाबतीत मागासलेले आहेत. भांडवलाच्या कमतरतेमुळे जुन्या तंत्राचा व पारंपारीक साधनाचा वापर केला जातो. श्रमिकांची निरक्षरता, तांत्रिक शिक्षणाचा अभाव, प्रभावी कामगार संघटनांचा नव्या उत्पादन तंत्रज्ञानाला होणारा विरोध, समाजाची नविन बदलाबाबतची धास्ती यामुळे शेती व उद्योग क्षेत्रात जुनाट तंत्रज्ञान वापरले जाते.
- १०) **आर्थिक विषमता** - विकसनशील देशात मोठ्या प्रमाणात आर्थिक व सामाजिक विषमता मोठ्या प्रमाणात आढळते. ग्रामीण भागातील उराविक लोकांच्या हाती जमिनीचे केंद्रीकरण

झालेले असते. अशा वर्गाकडेच संपत्तीचे केंद्रीकरण झालेले असते. अल्पभूधारक, छोटे शेतकरी मागासलेल्या जाती धर्माचे लोक, भूमिहीन शेतमजूर यांच्याकडे उत्पन्नाची साधने फारच कमी असतात. त्यामुळे ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात आर्थिक विषमता आढळते.

११) अल्प दरडोई उत्पन्न - दरडोई उत्पन्न कमी असणे हे विकसनशील देशाचे महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे. राष्ट्रीय उत्पन्न कमी असल्यामुळे तसेच लोकसंख्या वाढीचा ज्यादा दर यामुळे दरडोई उत्पन्न विकसित देशाशी तुलना करता कमी असते.

१२) प्रतिकूल आंतरराष्ट्रीय व्यापार - बहुतांश विकसनशील देशाचा आंतरराष्ट्रीय व्यापार प्रतिकूल आहे. हे देश मोठ्या प्रमाणात कच्चा माल, शेती उत्पादने यांची निर्यात करतात तर यंत्रसामग्री, भाडवली वस्तू, वाहतूक साधने तंत्रज्ञान यांची आयात करतात. विकसनशील देशाच्या निर्यातीचे मुख्य आयातीपेक्षा नेहमी कमी राहते. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापारात विकसनशील देशात मोठ्या प्रमाणात तोटा सहन करावा लागतो.

१३) संयोजन कौशल्य व नेतृत्वाचा अभाव - विकसनशील देशात संयोजन कौशल्याचा अभाव असतो. जातीव्यवस्था, सामाजिक दर्जा, रुढी परंपरा, साहसीवृत्तीचा अभाव, बाजारपेठचा लहान आकार, भाडवलाची कमतरता, नाविन्याची भीती, कायदा व सुव्यवस्थेचा अभाव, तांत्रिक व व्यावसायिक शिक्षणाचा अभाव यामुळे संयोजन कौशल्याचा अभाव आढळतो. धाडसी व कल्पक नेतृत्व या देशात आढळत नाही

१४) सामाजिक व सांस्कृतिक मागासलेपण - विकसनशील देशातील समाज हा सामाजिक व सांस्कृतिक दृष्ट्या मागासलेला असतो देशातील लोक रुढीवादी व परंपरा प्रिय मागासलेल्या विचारसरणीचे असतात. ज्ञान - विज्ञानाचा अभाव, दैववाद निरक्षरता यामुळे सर्वच बाबतीत मागासलेला आढळते.

ही विविध आर्थिक, सामाजिक सांस्कृतिक पर्यावरणीय वैशिष्ट्ये सर्वच विकसनशील देशात कमी अधिक प्रमाणात आढळून येतात.

१.३ स्वयंअध्ययन प्रश्न

१. आर्थिक विकासाचे वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
२. आर्थिक वृद्धीचे निर्देशक विषद करा.
३. विकासाचे गर्भित मूल्य व वैशिष्ट्ये सांगा.
४. विकासाचे मुलभूत घटक स्पष्ट करा.

१.४ सारांश :-

आर्थिक वृद्धी आणि विकास या संकल्पनांना आज महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. आर्थिक विकास म्हणजे दरडोई वास्तव राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढ होय. आर्थिक विकास ही संकल्पना विकसनशील देशाशी निगडीत आहे तर आर्थिक वृद्धी प्रगत राष्ट्राशी निगडीत आहे. आर्थिक वृद्धी आणि विकासावर विविध घटक परिणाम करीत असतात. विकासासाठी काही किमान आवश्यक घटकांची गरज असते.

भांडवल,श्रम,तंत्रज्ञान तसेच अनेक सामाजिक व सांस्कृतिक घटक विकासासाठी आवश्यक असतात. अविकसित देशात विकासात मोठे अडथळे असतात.या अडथळ्यांचा सामना करीत विकास कार्यक्रम राबवावे लागतात. आज जगाची विकासाच्या आधारे विकसित,अविकसित विकसनशील अशी विभागणी झाली आहे. जगातील सर्वच विकसनशील देशात वाढती लोकसंख्या,प्रचंड बेकारी,दारिद्र्य भांडवलाचा अभाव प्राथमिक व्यवसाय शेती अशी काही अंशी समान वैशिष्ट्ये आढळतात. आज बहुसंख्य विकसनशील राष्ट्रात बदल होत आहेत. ही राष्ट्रे विकासाकडे कमी अधिक प्रमाणात वाटचाल करीत आहेत.

१.५ पारिभाषिक शब्द

- १) वृद्धी = वाढ
- २) आर्थिकेतर = इतर
- ३) गर्भित = मूलभूत

१.६ सदर्थ सुची -

- १) पाटील जे एफ (२००४) - वृद्धी व विकासाचे अर्थशास्त्र
फडके प्रकाशन कोल्हापूर
- २) डॉ.विजय कविमंडल - विकासाचे अर्थशास्त्र आणि नियोजन
- ३) प्रा.भोसले,काटे (२०१२)- विकासाचे अर्थशास्त्र आणि नियोजन
फडके प्रकाशन

१.७ सरावासाठी प्रश्न

- १) आर्थिक विकास व वृद्धीचा अर्थ सागून आर्थिक विकास व वृद्धी यामधील फरक स्पष्ट करा?
- २) आर्थिक वृद्धी व विकासाचे मापन स्पष्ट करा.
- ३) आर्थिक विकासाचे आवश्यक घटक स्पष्ट करा.
- ४) आर्थिक विकासातील अडथळे स्पष्ट करा.
- ५) विकसनशील अर्थव्यवस्थाची प्रमुख वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा

घटक २

आर्थिक वृद्धी व विकासाचे सिध्दांत

अनुक्रमणिका

- २:० उद्दिष्टे
- २:१ प्रस्तावना
- २: २ विषय विवेचन
- २:२:१ आर्थिक वृद्धी व विकासाचे सर्वसाधारण सिध्दांत
- २:२:२ आर्थिक विकासाचे सनातनवादी विचार
- २:२:३ प्रा.शुंपीटरचा भांडवलशाही विकासाचा सिध्दांत
- २:२:४ हॅराड डोमर वृद्धी प्रतिमान
- २:२:५ रोस्टोच्या आर्थिक वाढीच्या अवस्थेचा सिध्दांत
- २:२:६ विकासाचे नवसनातनवादी सिध्दांत - प्रा.सोलोचे प्रतिमान व मीडचे वृद्धी प्रतिमान
- २:२: ७ वृद्धी व विकासाचे आर्थिक सिध्दांत
- २:२:८ प्रा.आर्थर लेविसचा विकासाचा सिध्दांत
- २:२:९ संतूलित व असंतूलित विकासाचा सिध्दांत
- २:२:१० प्रा.रोडान याचा प्रबळ चालना सिध्दांत
- २:२:११ लायबेन्स्टीनचा किमान निर्णायक प्रयत्न सिध्दांत
- २:२:१२ कर्मर ओ रिंग सिध्दांत
- २:२:१३ विकास सिध्दांत तुलना व भिन्नतेतून समानता
- २:३ स्वयं अध्ययन प्रश्न
- २:४ सारांश
- २:५ पारिभाषिक शब्द
- २:६ संदर्भग्रंथ सूची
- २:७ सरावासाठी प्रश्न

२:० उद्दिष्टे -

- १) विकासाचे सनातनवादी सिध्दात अभ्यासता येईल.
- २) शुंपिटरचा आर्थिक विकासाचा सिध्दात अभ्यासाल.
- ३) हॅराड डोमर प्रतिमान समजेल.
- ४) रोस्टोच्या आर्थिक वाढीचा सिध्दात समजून घेता येईल.
- ५) सोलो व मीड चे पतिमान अभ्यासता येईल.
- ६) संतुलित व असंतुलित विकासाचे तत्व समजेल.
- ७) लेविस, लायबेन्स्टीन चे विकास विषयक विचार समजतील.

२.१ प्रस्तावना -

आर्थिक विकासाच्या संकल्पनेला विसाव्या शतकात जास्त महत्व प्राप्त झाले. त्यापूर्वी सनातनवादी तसेच इतर अर्थशास्त्रज्ञांनी विकास प्रक्रियेचा विचार केला होता. परंतु, तो मुख्यतः तत्कालीन आर्थिक व सामाजिक परिस्थितीच्या पार्श्वभूमीवर केलेला होता. विसाव्या शतकात विशेषतः दुसऱ्या महायुद्धानंतर विकासाची प्रेरणा वेगाने पसरली. युद्धानंतर पुनर्निर्माण हा काही देशांपुढील प्रश्न होता. तर परकीय राजवटीतून मुक्त झालेल्या भारतासारख्या अनेक देशांपुढे मागासलेपणा दूर करण्याचा प्रश्न होता. आर्थिक विकास हेच या दोन्ही प्रश्नांचे उत्तर असले तरी पूर्वीची परिस्थिती मात्र पूर्णपणे बदललेली होती. वसाहतवादी देशांनी शोषण केल्यामुळे आलेली निर्धनता त्यात भर म्हणून वेगाने वाढणाऱ्या लोकसंख्येमुळे निर्माण झालेले दारिद्र्य यासारखे गंभीर प्रश्न पूर्वी विकास करणाऱ्या राष्ट्रांपुढे नव्हते. 'विकासाचे अर्थशास्त्र' हे एक स्वतंत्र शाखा म्हणून याच काळात पुढे आले.

आज आर्थिक विकास हा फक्त विकसनशील देशाचा प्रश्न राहिला नसून तो जगातील सर्व राष्ट्रांच्या प्रमुख आर्थिक धोरणाचा भाग बनला आहे.

२.२ विषय विवेचन -

२.२.१ आर्थिक वृद्धी व विकासाचे सर्वसाधारण सिध्दांत

(The General theory of Growth and development)

आर्थिक विकासाची प्रक्रिया व्यापक व क्लिष्ट आहे. या विकास प्रक्रियेचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी केला आहे. अँडम स्मिथ, डेव्हिड रिकार्डो माल्थस, मिल या सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांनी आपआपल्या परीने विकास प्रक्रियेचे विश्लेषण केले आहे. शुंपिटर, मीड, सोलो, हॅराड, डोमर या सारख्या अर्थतज्ज्ञांनी विकास प्रक्रियेचे व्यापक विश्लेषण केले आहे. आर्थिक वृद्धी व विकासाचे वेगवेगळे सिध्दांत पुढीलप्रमाणे अभ्यासता येतील.

२.२.२ विकासाचे सनातनवादी सिध्दांत - (classical theory of economic development)

आर्थिक विकासाच्या सनातनवादी विचाराची सुरुवात अँडम स्मिथपासून सुरु झाली. सनातनवादी अर्थशास्त्राचे विचार प्रामुख्याने युरोपातील औद्योगिक क्रांतीच्या काळातील आहे. विकासाच्या विविध घटकावरून सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांच्या विचारात फरक असला तरी सर्वांच्या विचाराचे सारतत्त्व एकच आहे. अँडम स्मिथ, डेव्हिड रिकार्डो, थॉमस माल्थस, जे.एस.मिल इ. प्रमुख सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञ होय. यांची विकासाची संदर्भातील विचार पुढीलप्रमाणे पाहता येतील.

अ) अँडम स्मिथचा आर्थिक विकासाचा सिध्दांत - अँडम स्मिथने विकासाचा स्वतंत्र असा सिध्दांत मांडलेला नाही. आर्थिक विकास टिकून राहण्यासाठी आर्थिक व सामाजिक चौकट कशी विकसित करता येईल याची चर्चा या सिध्दांतात करण्यात आलेली आहे.

स्मिथचे विकासविषयक विचार पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील

i) निसर्गवाद - अँडम स्मिथ यांच्या विकासाच्या सिध्दांताचा निसर्गवाद हा प्रमुख आधार आहे. व्यक्ति नैसर्गिकरीत्या स्वतःचे हित साधते त्यातून व्यक्तीहित साध्य होते व सामाजिक हित साध्य होते.

ii) निर्हस्तक्षेप निती - अँडम स्मिथच्या मते मानवी आर्थिक व्यवहारात सरकारचा हस्तक्षेप होता कामा नये. सरकारने कायदा, सुव्यवस्था, संरक्षण, न्यायदान रस्तेबांधणी सारखी कार्ये करावीत.

iii) श्रमविभागणी - श्रमविभागणी अँडम स्मिथच्या आर्थिक विकासाच्या सिध्दांताचा आरंभबिंदू आहे. आर्थिक विकासाची प्रक्रिया श्रमविभागणीमुळे कमी वेळेत गुणवत्तापूर्ण प्रचंड उत्पादन होवून अंतर्गत व आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वाढ होवून विकास प्रक्रियेला चालना मिळते.

iv) भांडवलसंचय व गुंतवणूक - अँडम स्मिथच्या मते आर्थिक विकासासाठी भांडवल संचय होणे आवश्यक आहे. हा भांडवल संचय भांडवलदार नफ्यासाठी गुंतवितात. वाढत्या भांडवल संचयामुळे भांडवलदारामध्ये स्पर्धा वाढते. भांडवलदारातील वाढत्या स्पर्धेमुळे वेतनदर वाढून नफ्यामध्ये घट होते व स्थितीशील अवस्था निर्माण होते.

v) विकासाचे अभिकर्ते - अँडम स्मिथच्या मते शेतकरी, उद्योजक व व्यापारी महत्वाचे घटक आहेत. व्यापार स्वातंत्र्य व स्पर्धा यामुळे हे तीन घटक बाजार विस्तारावर भर देतात. त्यामुळे आर्थिक विकास शक्य होतो.

vi) विकासाची प्रक्रिया - अँडम स्मिथच्या मते विकासाची प्रक्रिया परीपूरक आहे. शेती उद्योग व्यापार यांच्यातील प्रगतीमुळे समृद्धी येते. या समृद्धीतून भांडवल, संचय, तांत्रिक प्रगती, लोकसंख्या वाढ, बाजार विस्तार, श्रमविभागणी आणि नफ्यामध्ये सातत्याने वाढ घडून येते व अर्थव्यवस्था समृद्ध होते.

vii) **स्थितीशील अवस्था** - अँडम स्मिथच्या मते साधन संपत्तीचा पूर्ण वापर व नैसर्गिक साधनाच्या मते दुर्मिळतेमुळे विकासाची प्रक्रिया थांबते. नफ्याच्या दर घटून गुंतवणूक घटते. लोकसंख्या वाढ थांबून स्थिर बनते. अर्थव्यवस्था स्थितीशील बनते.

ब) **डेव्हीड रिकार्डोचे आर्थिक विकासविषयक विचार** - रिकार्डोने आपल्या principles of political economy and taxation या ग्रंथात विकास विषयक विचार मांडले आहेत.

i) **आर्थिक रचनेतील प्रमुख गट** - रिकार्डोच्या मते जमिनदार, भांडवल व श्रमिक हे तीन गट विकासाच्या प्रक्रियेत महत्वाचे असतात. भांडवलदाराचे आर्थिक विकासातील कार्य महत्वाचे आहे. भांडवलदार संसाधनाचे योग्य वितरण अर्थव्यवस्थेत करतो व आर्थिक विकासाची प्रक्रिया प्रेरित करित असतो. श्रमिकाकडे उत्पादनाची साधने नसल्यामुळे हा वर्ग रोजगारासाठी भांडवलदारावर अवलंबून असतो तर भूमीचा पुरवठा स्थिर असल्यामुळे वाढत्या स्पर्धेबरोबर भूमीचा हिस्सा म्हणजे खंड वाढत जातो.

ii) **विकासाची प्रक्रिया** - रिकार्डोच्या मते नफ्याचा वापर भांडवलसंचयासाठी होतो. भांडवलसंचयातून गुंतवणूक होवून विकासाची प्रक्रिया सुरु होते. अर्थव्यवस्थेतील भांडवलसंचय नफ्यावर अवलंबून असते. जोपर्यंत नफा मिळत असतो तोपर्यंत भांडवलसंचय होत राहतो व विकासाची प्रक्रिया सुरु राहते.

iii) **स्थितीशील अवस्था** - रिकार्डोच्या मते अर्थव्यवस्थेत नफ्याच्या दरात घट होत जाण्याची नैसर्गिक प्रवृत्ती असते त्यामुळे अर्थव्यवस्था शेवटी स्थितीशील अवस्थेला पोहचते. श्रमिकाच्या वेतनवाढीने लोकसंख्या वाढते. वाढत्या लोकसंख्येच्या अन्नधान्य गरजा पूर्ण करण्यासाठी निकृष्ट प्रतिची जमिन लागवडीखाली आणली जाते. त्यामुळे चांगल्या जमिनीचा खंड वाढतो. उत्पादनाचा मोठा भाग वाढत्या खंडासाठी खर्च होत एकूण उत्पादनातील भांडवलदार व श्रमिकाचा वाटा घटतो. नफ्याचा दर घटू लागतो व अर्थव्यवस्था स्थितीशील अवस्थेला पोहचते.

iv) **आंतरराष्ट्रीय व्यापार व विकास** - रिकार्डोच्या मते आर्थिक विकासासाठी .. व्यापार आवश्यक आहे. कारण त्यामुळे साधनसंपत्तीचा महत्तम वापर होवून जागतिक संपत्तीत भर पडते. व्यापारामुळे औद्योगिक देश इतर देशांमधून अन्नधान्याची आयात करू शकतात. अन्नधान्याची आयात केली असता आद्योगिक देशात वेतनाचा दर कमी राहून उत्पादनाचा खर्चही कमी येईल. परिणाम भांडवलदारांना जास्त नफा मिळून भांडवल संग्रहण आणि विकासाची प्रक्रिया सुरळीतपणे चालेल.

v) **अविकसित देश व रिकार्डोचा सिध्दांत** - रिकार्डोने अविकसित देशाच्या बाबतीत शेती, विकास बचतीचे विविध मार्ग आणि नफा या मार्गांनी भांडवलसंचय घडवून आणता येतो. रिकार्डोच्या सिध्दांत अविकसित देशातील विकासाचे अडथळे स्पष्ट करतो. वाढती लोकसंख्या व तांत्रिक प्रगतीचा अभाव यामुळे अविकसित देशात विकासात मोठे अडथळे निर्माण होतात.

क) माल्थस यांचे आर्थिक विकासाचे प्रतिमान -

आर्थिक विकासाच्या सनातनपंथी विश्लेषणात थॉमस माल्थसचे स्थान महत्वाचे आहे. माल्थस यांनी principal of political economy आणि The progress of wealth या ग्रंथात आर्थिक विकासासंबंधी विचार मांडले आहेत.

i) **आर्थिक विकासाची संकल्पना** - माल्थसच्या मते आर्थिक विकासाची प्रक्रिया चढउताराची असते. आर्थिक विकास हा देशाच्या संपत्तीच्या वाढीशी निगडीत आहे. देशाच्या संपत्तीत वाढ करण्याच्या मार्गाने देशाचा विकास साध्य करता येतो. संपत्तीच्या उत्पादनाबरोबरच तिचे वितरण सुध्दा महत्वाचे आहे.

ii) **लोकसंख्या व आर्थिक विकास** - माल्थसच्या मते लोकसंख्या वाढीबरोबरच आर्थिक विकास होत जाईल हे मानणे योग्य नाही लोकसंख्या वाढ आर्थिक विकासाचा परिणाम आहे. लोकसंख्या वाढीमुळे प्रभावी मागणी वाढते ही प्रभावी मागणीतील वाढ संपत्तीत वाढ घडवून आणते परंतु वाढती लोकसंख्या विकासावर प्रतिकूल परिणाम करते.

iii) **आर्थिक विकासाचे घटक** - माल्थसच्या मते भांडवलसंचय, जमिनीची सुपिकता, तांत्रिक प्रगती हे विकासाचे महत्वाचे घटक आहेत. देशातील स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन निर्माण करण्याची क्षमता भूमी, भांडवल श्रम व संयोजन या घटकावर अवलंबून असते. या उत्पादन घटकाचा योग्य प्रमाणात वापर केल्यास अर्थव्यवस्थेच्या शेती व उद्योग या दोन प्रमुख क्षेत्रात उत्पादनवाढ होऊन आर्थिक विकास होतो.

iv) **प्रभावी मागणी व आर्थिक विकास** - माल्थसच्या आर्थिक विकासाच्या सिध्दांतात प्रभावी मागणीचे स्थान महत्वाचे आहे. माल्थसच्या मते आर्थिक विकासासाठी प्रभावी मागणी वाढायला हवी. संपत्ती व जमिनीचे केंद्रीकरण कमी केल्यास प्रभावी मागणी वाढते अनुत्पादक श्रमाच्या उपभोगाला चालना देते, समाज उपयोगी कामे करून अर्थव्यवस्थेतील मागणीची कमतरता दूर केल्यास विकासातील अडथळे दूर होतात.

v) **आर्थिक कुंठित अवस्था** - माल्थसच्या मते अतिरीक्त उत्पादन व न्यून उपयोग यामुळे अर्थव्यवस्थेत कुंठित अवस्था निर्माण होते. विकास प्रक्रिया थांबते. शेती व उद्योगाचा समतोल विकास आणि प्रभावी मागणीत वाढ करणे, सार्वजनिक कामे सुरू करून हे आर्थिक संकट दूर करता येते.

ड) मिलचा आर्थिक विकासाचा सिध्दांत-

सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञ जॉन स्टूअर्ट मिल यांनी principals of political economy या ग्रंथात आर्थिक विकासविषयक विचार मांडले आहे ते पुढीलप्रमाणे

i) **मिलच्या मते आर्थिक विकासभूमी, श्रम, भांडवलाचे फलन आहे.** भूमी आणि भांडवल हे उत्पादनाचे मुलभूत घटक आहेत. केवळ उत्पादक श्रमच हे संपत्ती निर्माण करतात. उत्पादक श्रमिक हे उत्पादन उपभोक्ते असतात. अर्थव्यवस्थेत भूमी, भांडवल आणि उत्पादक श्रम संपत्तीची निर्मिती करीत असतात.

ii) **लोकसंख्या व आर्थिक विकास** - मिलच्या मते लोकसंख्या वाढ ही आर्थिक विकासाशी निगडीत आहे. आर्थिक विकासाने लोकसंख्या वाढते. लोकांच्या सर्व समस्येचे मूळ लोकसंख्या वाढीत आहे. दूरदृष्टी व निश्चित उपाययोजनेचा अभाव यामुळे लोकसंख्या वाढत जाते व त्याचा परिणाम आर्थिक विकासावर होतो.

iii) **भांडवल संचय व आर्थिक विकास** - मिलच्या मते आर्थिक विकासासाठी भांडवलसंचय आवश्यक आहे. हा भांडवलसंचय उद्योगाच्या निव्वळ उत्पादन आकारमानावर व बचत प्रवृत्तीच्या क्षमतेवर अवलंबून असतो. बचतीमुळे भांडवलनिर्मिती होते व त्यामुळे उत्पादनात वाढ होवून विकासाची प्रक्रिया सुरु होते.

iv) **नफ्याचा दर, आर्थिक विकास व स्थितीशील अर्थव्यवस्था** - मिलच्या मते घटत्या सीमांत उत्पादनाचे तत्व व मात्थसचे लोकसंख्या वाढीचे तत्व यामुळे कोणत्याही अर्थव्यवस्थेत नफ्यामध्ये घट होत जाते. तांत्रिक प्रगती, आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा विकास, सरकारचा अनुत्पादक खर्च नफ्याचा घटता दर रोखू शकत नाही व शेवटी अर्थव्यवस्था स्थितीशील अर्थव्यवस्थेला पोहचते.

v) **आर्थिक विकासात सरकारची भूमिका** - जॉन मिल यांनी निर्हस्तक्षेपाच्या धोरणाचा पुरस्कार केला होता. त्यांच्या मते आर्थिक विकासात सरकारची भूमिका मर्यादित असावी. उत्पादन साधनाच्या मालकीचे पूर्णवाटप, वारसा हक्काने मिळणाऱ्या संपत्तीवर कमाल मर्यादा, कुळांना मालकी हक्क, नफ्यामध्ये कामगारांना वाटा आणि सहकार याबाबतीत सरकारने हस्तक्षेप करावा. व्यक्तीगत हितसंबंधाच्या रक्षणासाठी सरकारची कृती महत्वाची आहे. विकासासाठी अनुकूल वातावरण सरकारने निर्माण करावे.

सनातनवादी आर्थिक विकासाच्या सिध्दांतातील प्रमुख मुद्दे -

ॲडम स्मिथ, रिकार्डो, मात्थस व मिल या प्रमुख सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांचे आर्थिक विकासाबाबत हे वेगवेगळे विचार आहेत पण सर्वांमधील आर्थिक विकासाची मध्यवर्ती कल्पना समान आहे ती पुढीलप्रमाणे

i) **भांडवल संचय** - सर्वच सनातनवाद्यांच्या मते आर्थिक विकासात भांडवलसंचय महत्वाचा घटक आहे. आर्थिक विकासासाठी मोठ्या प्रमाणात भांडवलसंचय होणे आवश्यक आहे. भांडवलनिर्मितीसाठी बचत होणे आवश्यक आहे. जमिनदार व भांडवलदार हेच फक्त बचत करू शकतात.

ii) **नफ्याचा घटता दर** - सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते नफ्याचा दर आर्थिक विकासाबरोबर घटत जाणारा असतो. सुरुवातीला नफ्यामुळे गुंतवणूकीला प्रेरणा मिळते. नफ्यामुळे भांडवलसंचय वाढून गुंतवणूकीत वाढ होते. वाढत्या गुंतवणूकीमुळे भांडवलदारामध्ये स्पर्धा निर्माण होवून नफ्याचा दर घटत जातो.

iii) **निर्हस्तक्षेपाचे धोरण** - सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञानी सरकारच्या निर्हस्तक्षेप धोरणाचा पुरस्कार केला. आर्थिक विकासासाठी मुक्त व्यापार व निर्हस्तक्षेपाचे धोरण आवश्यक मानले.

iv) स्थितीशील अवस्था - नफ्याच्या दरात घट होत असल्यामुळे विकासाच्या प्रक्रियेत स्थितीशील अवस्था निर्माण होते. एकदा नफ्याच्या दरात घट होण्यास सुरुवात झाल्यास नफा शून्य पातळीपर्यंत पोहचतो. भांडवलसंचयाची प्रक्रिया थांबते. वेतनदर निर्वाह पातळीला पोहचतात. लोकसंख्या वाढ थांबते व स्थितीशील अवस्था निर्माण होते.

v) घटत्या सीमांत उत्पादकतेचे तत्व - सनातनवाद्यांच्या मते शेती क्षेत्रात लागू होणारे घटत्या सीमांत उत्पादकतेचे तत्व सर्वच क्षेत्रात लागू होते. तांत्रिक प्रगतीमुळे ही प्रक्रिया थोडी विलंबाने येते पण अंतिमतः विकासाची प्रक्रिया या तत्वानेच थांबते.

टीकात्मक मूल्यमापन -

i) समाजाचे चुकीचे वर्गीकरण - सनातनवाद्यांनी समाजाचे भांडवलदार व कामगार असे चुकीचे वर्गीकरण केले. आर्थिक विकासातील मध्यम वर्गाची भूमिका दूर्लक्षित केली.

ii) स्थितीशील अवस्था चुकीची कल्पना - भांडवलशाही अर्थव्यवस्था शेवट स्थितीशील अवस्थेत येते हे सनातनवाद्यांचे मत पूर्णपणे चुकीचे आहे.

iii) तंत्रज्ञानाकडे दूर्लक्ष - आर्थिक विकासात तंत्रज्ञानाचे महत्त्व असते. या तंत्रज्ञानातील बदलामुळे विकास प्रक्रियेत बदल होतात. याकडे दूर्लक्ष केले आहे.

iv) निर्हस्तक्षेप धोरण अयोग्य - सनातनवाद्यांनी आर्थिक विकासासाठी निर्हस्तक्षेप धोरण व मुक्त व्यापाराचा पुरस्कार केला पण हेच घटक विकासातील अडथळे आहेत याकडे दूर्लक्ष केले.

v) अस्पष्ट विकास कल्पना - सनातनवाद्यांनी विकासाची कल्पना तर्कशुध्द व समाधानकारकपणे स्पष्ट केली नाही. विकासाचे शास्त्रशुध्द विवेचन त्यांनी केले नाही.

या विविध टीका केल्या जात असल्या तरी सनातनवाद्यांचे आर्थिक विचार काही अंशी आजही लागू पडते.

२.२.३ शृंपिटरचा भांडवलशाही विकासाचा सिध्दांत-

प्रास्ताविक-

१९११ मध्ये शृंपिटरने The Theory Of Economic Development या जर्मन भाषेतील ग्रंथात आर्थिक विकासाचा सिध्दांत स्पष्ट केला आहे. Business Cycle, Capitalism, Socialism and Democracy इ. ग्रंथात विकासाबद्दलचे विचार अधिक तर्कशुध्द व स्पष्ट स्वरूपात मांडले आहेत. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत विकास घडविण्याचे प्रभावी शक्ति असते. आर्थिक विकास हा टप्प्या-टप्प्याने व तिव्र स्वरूपाच्या अस्थिरतेतून म्हणजेच तेजी-मंदी अशा चक्रातून होतो.

सिध्दांत-

शुंपिटरच्या मते अर्थव्यवस्था पूर्ण स्पर्धात्मक असून ती स्थिर समतोलाला असते. अशा स्थिर अवस्थेत पूर्ण स्पर्धात्मक समतोल असतो. येथे नफा, व्याजदर, बचत, गुंतवणुक नसते. या अवस्थेतील चक्रीय बदल विकासात अभिप्रेत असतात. शुंपिटरच्या मते विकास म्हणजे चक्रीय प्रवाहाच्या मार्गातील स्वयंस्फूर्त आणि खंडित बदल होय. पुर्वीचा समतोल जाऊन नवीन समतोल निर्माण होत असतो.

आर्थिक विकासाचा सुत्रधार नवप्रवर्तक-

शुंपिटरच्या आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत नवप्रवर्तक हा केंद्रबिंदू आहे. शुंपिटरच्या मते नवप्रवर्तक उत्पादन घटकाचे नव-नवीन पध्दतीने संघटन व संयोजन करतो. नवप्रवर्तन पुढीलप्रकारे केले जाते.

- १) नवीन वस्तुचे उत्पादन व वितरण
- २) उत्पादनाच्या नव्या पध्दतीचा वापर
- ३) नव्या बाजारपेठेचा शोध
- ४) कच्च्या मालाचा पुरवठा करणाऱ्या नव्या प्रदेशाची मालकी
- ५) उद्योग धंद्याची नव्या पध्दतीने संघटन

नवप्रवर्तकाची भूमिका-

शुंपिटरचा नवप्रवर्तक हा परिभाषेतील व्यवस्था किंवा भांडवलदार यांच्यापेक्षा वेगळा आहे. नवप्रवर्तक हा उत्पादन प्रक्रियेत सुधारणा करण्याचा, त्यात नाविन्य आणण्याचा प्रयत्न करतो. भांडवलाच्या पुरवठ्याबरोबरच भांडवलाचा नवीन प्रकारे वापर करतो. हा व्यापक नेतृत्व करणारा धाडसी व दृष्टा असतो. जुन्या परंपरा सोडून नव्या परंपरा स्थापन करतो. नवप्रवर्तनामुळे सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय व समाज जीवनाच्या इतर अंगात बदल होतात. नवप्रवर्तनामुळे आर्थिक विकासाला मुलभूत प्रेरणा मिळते व आर्थिक विकास घडून येतो.

नफ्याची भूमिका-

शुंपिटरच्या मते नवप्रवर्तकाचे नवप्रवर्तन नफा मिळविण्यासाठी असते. एकूण उत्पन्न व एकूण खर्च यातील फरक म्हणजे नफा होय. शुंपिटरच्या मते नफा हा नवप्रवर्तनाचा मोबदला आहे. या नफ्यामुळे गुंतवणुकीत वाढ होते. एकूण उत्पादन व रोजगार वाढतो आणि आर्थिक विकास होतो.

आर्थिक विकासाचे चक्रिय प्रवाह व पतपुरवठा-

नवप्रवर्तक बँकेच्या पतपुरवठ्याच्या सहाय्याने चक्रिय प्रवाहभंग करतो. एका उद्योगातील नवप्रवर्तन यशस्वी झाल्यामुळे इतर उद्योगात त्याचा प्रसार होतो त्यामुळे अनेक नवनवीन उद्योगांचा विकास होतो. या विकासामुळे नवप्रवर्तनाची नवीन लाट येते. या लाटेतून आर्थिक विकास होतो. पतपुरवठा हा विकास प्रक्रियेतील महत्वाचा घटक आहे. या पतपुरवठ्यामुळे

आर्थिक विकासाला पोषक वातावरण निर्माण होते. अर्थव्यवस्थेत विकास प्रक्रिया असंलग्न अशा चढउताराची असते. पतव्यवस्थेमार्फत भांडवल उभारून नवप्रवर्तक आर्थिक विकास करत असतो.

सुत्रात्मक विश्लेषण-

शुंपिटरचा आर्थिक विकासाचा सिध्दांत सुत्रात्मक पध्दतीने पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

- १) उत्पादन फलन- $O = F(L, K, Q, T)$
- २) $S = f(W, R, r)$
- ३) $I = I_1 + I_2, A$
- ४) $IA = f(K, T)$

टिकात्मक मूल्यमापन-

शुंपिटरच्या सिध्दांतावर पुढील टिका केल्या जातात.

- १) नवप्रवर्तन हे वेगळे कार्य नसून प्रवर्तकाच्या नेहमीच्याच कार्याचा भाग आहे.
- २) आर्थिक विकासाचा संबंध चक्रीय प्रक्रियेशी नसतो.
- ३) नवप्रवर्तनाने चक्रीय बदल होत नाही.
- ४) आर्थिक विकास केवळ नवप्रवर्तनावरच अवलंबून नसतो.
- ५) बँक पतपुरवठ्याला अवास्तव महत्व दिले आहे.
- ६) भांडवलशाहीकडून समाजवादाकडे होणारे संक्रमण अयोग्य आहे.

महत्त्व-

शुंपिटरचा सिध्दांत स्मिथ, रिकार्डो, मार्शल यांच्या प्रभावळीत बसणारा आहे. नवप्रवर्तक, पतपुरवठा, चक्रीय प्रवाह यावरून विकासाची प्रक्रिया स्पष्ट होते. अविकसित देशाच्या संदर्भात शुंपिटरचा सिध्दांत कमी-अधिक प्रमाणात लागू होतो. अविकसित देशात प्रवर्तक आणि नवप्रवर्तन यांचा तुटवडा असतो. हा विकासाच्या मार्गातील एक महत्वाचा अडथळा आहे. शुंपिटरचा विकास सिध्दांत १८ व्या व १९ व्या शतकातील युरोपीयन राष्ट्रे व अमेरिकासारख्या देशातील सामाजिक आर्थिक रचनेला सुसंवादी ठरतो. तशी अवस्था आजच्या अविकसित राष्ट्रात दिसून येत नाही.

२.२.४ हॅराड डॉमर वृद्धी प्रतिमान-

हॅराड डॉमर यांनी विकसित अर्थव्यवस्थांना उद्देशून आर्थिक विकास व वृद्धी या विषयी व्यूहरचना प्रतिपादन केले आहे. ही रचना अर्धविकसित देशांनाही उपयुक्त पडते. हॅराड डॉमर प्रतिमान पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

गुंतवणुकीचा मागणी पुरवठा परिणाम-

हॅराड आणि डॉमर आर्थिक विकासासाठी गुंतवणुकीला प्राधान्य देतात. गुंतवणुक एका बाजूला उत्पन्न निर्माण करते म्हणजेच ज्या क्षेत्रात गुंतवणुक केली जाईल तेथील श्रमिकांचे उत्पन्न वाढते. गुंतवणुकीचा परिणाम उत्पन्न वाढीवर होतो. दुसऱ्या बाजूला गुंतवणुक भांडवल वाढवून देशाची उत्पादन क्षमता वाढवते. उत्पन्न वाढणे हा गुंतवणुकीचा मागणी परिणाम तर उत्पादन क्षमता वाढणे हा पुरवठा परिणाम आहे. गुंतवणुक जोपर्यंत वाढत राहते तोपर्यंत उत्पन्न आणि उत्पादन क्षमता वाढते. उत्पन्न व उत्पादन वाढीचा दर समान राहणे आवश्यक आहे. किंमत वाढ व घट टाळण्यासाठी उत्पन्न व उत्पादन क्षमता यामध्ये समतोल असणे आवश्यक आहे. हॅराड डॉमर प्रमिमानानुसार उत्पन्नात इतकी वाढ झाली पाहिजे की, झालेले उत्पादन पूर्णतः उपभोगात आले पाहिजे असे झाल्यास भांडवलाच्या उत्पादन क्षमतेचा योग्य वापर होईल.

गृहिते-

हे प्रतिमान पुढील गृहितावर आधारीत आहे.

- १) अर्थव्यवस्थेत पुर्ण रोजगाराची अवस्था आहे.
- २) सरकारचे निर्हस्तक्षेप धोरण
- ३) बंदिस्त अर्थव्यवस्था
- ४) भांडवल उत्पादन गुणोत्तर स्थिर आणि निश्चित आहे.
- ५) व्याजदरात बदल नाही.
- ६) भांडवल श्रमिक अनुपात निश्चित प्रमाणात राहतात.

डॉमरची रचना-

गुंतवणुकीच्या दराचा अभ्यास- गुंतवणुकीमुळे उत्पन्न वाढते आणि भांडवलाची उत्पादन क्षमता वाढते. अशा प्रसंगी पुर्ण रोजगार प्रस्थापित होण्यासाठी उत्पन्नाच्या वाढीचा दर आणि उत्पादन क्षमतेच्या वाढीचा दर किती वाढावा या प्रश्नाचा अभ्यास डॉमर यांनी आपल्या प्रतिमानात केला आहे.

डॉमर यांनी गुंतवणुकीची एकूण पुरवठा बाजू व एकूण मागणी बाजू यांच्यात संबंध प्रस्थापित केला आहे.

पुरवठ्याची बाजू- समजा $S = \frac{\Delta Y}{I}$ $S =$ वाढीव उत्पन्नाचे वाढीव भांडवलाशी असणारे गुणोत्तर

गुंतवणुकीची सरासरी उत्पादन क्षमता = $I \times \sigma$

$$\sigma = \frac{\Delta Y}{I} = \sigma = \text{Sigma}$$

$\Delta Y =$ उत्पन्नातील वाढ

$I = \text{गुंतवणुक}$

गुंतवणुकीची वास्तविक वार्षिक उत्पादन क्षमता = $I\sigma$

नव्या गुंतवणुकीमुळे उत्पादन क्षमता वाढते पण त्याचबरोबर जुनी गुंतवणुक, जुने उत्पादनाचे घटक इत्यादींच्या पुर्वीच्या भांडवलाच्या उत्पादन क्षमतेवर विपरीत परिणाम होऊन ती क्षमता कमी होते. डॉमरच्या मते नवी व जुनी भांडवलाची उत्पादन क्षमता विचारात घेतली तर $I\sigma$ नेहमीच $I\sigma_s$ पेक्षा कमी राहिल. देशाच्या शुध्द उत्पादनातील वाढ $I\sigma$ ही किंमत $I\sigma_s$ पेक्षा कमी राहते.

मागणीची बाजू-

उत्पन्नातील वार्षिक वाढ = ΔY

गुंतवणुकीतील वार्षिक वाढ = ΔI

बचत करण्याची प्रवृत्ती = $\alpha = \frac{\Delta S}{\Delta Y}$

$\alpha = \text{Alpha}$

$\Delta S = \text{बचतीतील बदल}$

$\Delta Y = \text{उत्पन्नातील बदल}$

डॉमरचे सुत्र-

$$\Delta Y = \Delta I \frac{I}{\alpha}$$

या सुत्राची मांडणी पुढीलप्रमाणे करता येईल.

$$\frac{\Delta I}{I} = \alpha \sigma$$

या सुत्रावरून असे स्पष्ट होते की, पुर्ण रोजगाराची स्थिती कायम ठेवण्याकरिता गुंतवणुकीच्या वाढीच्या दराचे प्रमाण म्हणजेच भांडवलाची सिमांत उत्पादन क्षमता व सिमांत बचत प्रवृत्ती समान असल्या पाहिजेत. या सुत्रावरून पुर्ण रोजगारीकरिता कोणत्या दराने गुंतवणुक वाढली पाहिजे हे स्पष्ट होते.

समीकरण सिध्दता-

समजा $\sigma = 25\%$ वार्षिक म्हणजे 0.25

$\alpha = 92\%$ वार्षिक म्हणजे 0.92

$Y = 950$ दशलक्ष रुपये वार्षिक

पुर्ण रोजगाराकरिता १५०Y X ०.१२=१८ दशलक्ष गुंतवणुक करावी लागेल. या गुंतवणुकीमुळे उत्पादन क्षमता ६ पटीने वाढेल म्हणजेच १५०X.१२X२५=४.५० दशलक्ष रुपये उत्पादनक्षमता येईल.

राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या वाढीचा दर पाहण्यासाठी सर्व अंकांना उत्पन्नाने भाग दिल्यास

$$\frac{150x.12x.25}{150} = 0.03 \text{ म्हणजेच } ३ \text{ टक्के}$$

पुर्ण रोजगार कायम ठेवण्यासाठी वार्षिक ३ टक्के दराने गुंतवणुक वाढली पाहिजे.

हॅराडची रचना-

हॅराड यांनी पुढीलप्रमाणे प्रतिमानाची मांडणी केली आहे.

- १) उत्पादनातील वाढीचा दर- G
- २) अपेक्षित दर GW-
- ३) नैसर्गिक वाढीचा दर Gn-

स्पष्टीकरण-

१) उत्पादन वाढीचा दर- G

GC=S हा दर बचत अनुपात व भांडवल उत्पादन अनुपात यावर अवलंबून असतो. G म्हणजे उत्पादन वाढीचा दर C म्हणजे भांडवलातील शुध्द वाढ S म्हणजे सरासरी बचत प्रवृत्ती. सुत्ररूपाने हे पुढीलप्रमाणे मांडता येईल.

$$\frac{\Delta Y}{Y} \times \frac{I}{\Delta Y} = \frac{S}{Y}$$

२) उत्पन्नातील वाढीचा अपेक्षित दर- GW

ज्या दरामुळे उत्पादकाचे समाधान होईल तो दर म्हणजे उत्पन्नातील वाढीचा अपेक्षित दर होय. या दरामुळे उत्पादकांना समाधानकारक लाभ मिळेल या दराच्या ठिकाणीच उत्पादक व्यापारी यांच्या उत्पादनाला समाधानकारक लाभ मिळून मागणी पुरवठा समान होतो.

$$GW \text{ cr} = S$$

$$GW = \text{वाढीचा अपेक्षित दर म्हणजेच } \frac{\Delta Y}{Y}$$

$$CR = \text{भांडवल उत्पादन प्रमाण}$$

$$S = \text{बचत}$$

$$\frac{\Delta Y}{Y} \times \frac{I}{\Delta Y} = \frac{S}{Y} \text{ या अगोदरच्या सुत्राप्रमाणे } \frac{I}{Y} = \frac{S}{Y}$$

$$\frac{1000}{10000} - \frac{20000}{1000} = \frac{20000}{10000}$$

$I = S$ म्हणजेच अर्थव्यवस्था एका स्थिर दराने वाढायची असेल तर उत्पन्नातील व उत्पादनातील वाढ समान असली पाहिजे म्हणजेच $GW = \frac{S}{cr}$

उत्पन्न अपेक्षित दराने वाढले तर भांडवलाचा उचित वापर होऊन उत्पादक गुंतवणुक करण्यास उत्सुक राहतात.

स्थिर विकासदर व अर्थव्यवस्थेतील संतुलन-

पूर्ण रोजगाराच्या अवस्थेत देशातील उत्पादन वाढीचा दर G व वाढीचा अपेक्षित दर समान असले पाहिजेत तरच आर्थिक विकास एका स्थिर दराने होतो. भांडवली वस्तू व भांडवली वस्तूच्या वाढीचा दर समान असल्यास अर्थव्यवस्थेत संतुलन निर्माण होते.

मंदी व तेजीची अवस्था-

देशातील उत्पादन जर अपेक्षित वाढीच्या दरापेक्षा कमी असेल तर भांडवली वस्तूचा साठा जास्त राहून देशात मंदीची अवस्था निर्माण होईल याउलट देशातील उत्पादन अपेक्षित उत्पादनापेक्षा जास्त असेल तर भांडवली वस्तूचा साठा कमी राहून किंमती वाढतील व तेजीची अवस्था निर्माण होईल म्हणून G व GW यात समानता असणे आवश्यक आहे. ही समानता सोने-चांदीच्या दुकानातील तराजू जसा किंचित लहान वजनाने पातळी सोडतो तसे हे संतुलन अत्यंत नाजूक असते.

३) नैसर्गिक वाढीचा दर G_n -

लोकसंख्येतील वाढ आणि तांत्रिक सुधारणा या दोन घटकामुळे अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक वाढीचा जो दर राहिल त्यास नैसर्गिक वाढीचा दर म्हणतात हा दर लोकसंख्या, तंत्रज्ञान, नैसर्गिक साधन संपत्ती, भांडवली यंत्रसामुग्री यावर अवलंबून असतो.

हॅराडच्या मते GW जर G_n पेक्षा जास्त असेल तर भांडवली वस्तू जास्त राहतील त्या तुलनेत श्रमिक कमी राहतील त्यामुळे उत्पादन वाढीचा दर GW पेक्षा कमी राहून यंत्राचा अपुरा वापर होईल गुंतवणुक, रोजगार, उत्पन्न यात घट होईल. GW जर G_n पेक्षा कमी असेल तर भांडवली वस्तू कमी राहून श्रमिक जास्त राहून लाभ गुंतवणुक जास्त राहिल. उद्योजक भांडवल गुंतवणुक वाढवतील त्यामुळे तेजीची अवस्था येईल.

मर्यादा-

- १) बचत प्रवृत्तीचे प्रमाण स्थिर मानलेले आहे ते चुकीचे आहे.
- २) भांडवल उत्पादन प्रमाण स्थिर मानने वास्तवाला धरून नाही.
- ३) श्रमिक भांडवल प्रमाण स्थिर मानने चुक आहे.
- ४) सरकारी हस्तक्षेप नाही हे चुकीचे आहे.

हॅराड डॉमर प्रतिमान व अर्धविकसित देश-

अविकसित देशासाठी हे प्रतिमान काही अंशी उपयुक्त पडते. अविकसित देशात बचत कमी असल्यामुळे आर्थिक वाढीचा दर कमी असतो व बेकारी दिसते. परंतु बँकेद्वारे पतनिर्मिती करून गुंतवणुक वाढवून आर्थिक विकास करता येतो. आर्थिक विकासासाठी सामाजिक व सांस्कृतिक घटकात सुधारणा करावी हे अविकसित देशाने लक्षात घेतले पाहिजे.

२.२.५ रोस्टोच्या आर्थिक वाढीच्या अवस्थेचा सिध्दांत -

दुसऱ्या महायुद्धानंतर निर्माण झालेले स्वतंत्र राष्ट्रे मागासलेली होती. १९५० नंतर अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी मागासलेल्या देशाच्या विकासाविषयी अनेक सिध्दांत मांडले गेले या सर्वांचा उल्लेख आर्थिक विकासाचे सिध्दांत म्हणून ओळखले जातात. त्यातील एक सिध्दांत म्हणजे प्रा.डब्लू, डब्लू रोस्टोचा आर्थिक वाढीचा सिध्दांत होय.

रोस्टोचा आर्थिक वाढीच्या अवस्थेचा सिध्दांत-

अमेरिकन अर्थशास्त्रज्ञ प्रा.डब्लू, डब्लू रोस्टो यांनी आर्थिक वाढीच्या अवस्थेचा सिध्दांत प्रसिध्द केला या सिध्दांतात समाजाच्या व देशाच्या आर्थिक विकासाच्या ऐतिहासिक दृष्टीकोनाचे विश्लेषण केले आहे. इतर कोणत्याही सिध्दांतामध्ये सहसा न आढळणारे विविध आर्थिक व आर्थिकेत्तर बदलांच्या प्रवृत्तीतील दुवे रोस्टोच्या विश्लेषणात आढळून येतात.

आर्थिक वाढीच्या अवस्था-

रोस्टोच्या सिध्दांतात आर्थिक वाढीच्या पाच अवस्था सांगितल्या आहेत.

१) परंपरागत समाज-

परंपरागत समाज म्हणजे औदयोगिकरणाच्या पुर्वीचा समाज होय या अवस्थेत समाज प्रामुख्याने प्राथमिक क्षेत्रात निर्वाह करतो. न्यूनतमपूर्व काळ हा परंपरागत समाज होय. या परंपरागत अवस्थेत नविन शोध, वा तंत्राचा वापर न केल्याने अर्थव्यवस्थेत आमूलाग्र बदल घडून येत नाहीत. समाजात नविन बदल स्वीकारण्याची प्रवृत्ती नसते. त्यामुळे साधन सामग्री असून सुध्दा आर्थिक विकासाची प्रेरणा आढळत नाही या अवस्थेची महत्त्वाची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे.

- १) शेतीवर अवलंबून असणारी लोकसंख्या ७५ ते ८०% असते.
- २) बहुसंख्य शेतीची मालकी जमिनदाराच्या हाती असते समाजात त्यांचेच वर्चस्व असते.
- ३) परंपरागत समाजात राजकीय सत्ता जमिनदार प्रशासक व फौजी अधिकारी यांच्या हातात असते.
- ४) लोकांचा दृष्टिकोन दैववादी असतो.
- ५) अर्थव्यवस्था स्थैतिक असते.
- ६) समाज वंश, जात, कुटुंब यात विभागलेला व मागासलेला असतो.

२) उड्डाणपूर्व अवस्था-

या अवस्थेला स्वयंपूर्ण विकासाची तयारी अथवा संक्रमण अवस्था असे म्हणतात युरोप खंडात १५,१६ शतकातील मध्ययुगीन काळात अशी अवस्था होती. रोस्टोच्या मते या अवस्थेत शेतीला महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडावी लागते. आधुनिकीकरणासाठी लागणारे भांडवल शेतीतून आधिक्यातून निर्माण झाले पाहिजे, शेतीमध्ये तांत्रिक क्रांती झाली पाहिजे. शेतीची उत्पादकता वाढून अर्थव्यवस्थेचा विस्तार झाला पाहिजे.

रोस्टोच्या मते उड्डाणपूर्व अवस्थेत पुढील वैशिष्ट्ये दिसून येतात.

- १) शेतीवरील अवलंबित्व कमी होऊन उद्योग व्यापार दळण वळण इ. क्षेत्राचे महत्व वाढले पाहिजे.
- २) शेतकरी समुदायात नविन तंत्र स्वीकारण्याची इच्छा उत्पन्न झाली पाहिजे.
- ३) औद्योगिक संघटनांना नविन तंत्र वापरण्याचे स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे.
- ४) जन्मदरामध्ये घट होणे गरजेचे आहे.
- ५) समाजातील दैववादी विचार नष्ट झाला पाहिजे.
- ६) सामाजिक दर्जाच्या कल्पना बदलून वैयक्तिक कार्यक्षमतेला प्राधान्य मिळावयाला हवे.
- ७) लोकसंख्येच्या वाढीच्या दरापेक्षा गुंतवणुकीचा दर अधिक असणे आवश्यक आहे.
- ८) विकासासाठी आवश्यक असे सामाजिक वातावरण तयार झाले पाहिजे.
- ९) नविन नेतृत्वाचा उदय होणे आवश्यक आहे.

३) उड्डाण अवस्था- (Take Off)

आर्थिक वाढीच्या अवस्थेतील ही महत्वाची अवस्था आहे. या अवस्थेत विकासाच्या मार्गातील सर्व अडथळे दूर होतात विकासाची तीव्र इच्छा समाजाच्या मनात निर्माण होते. प्रा. रोस्टोच्या मते ही अवस्था म्हणजे समाजाच्या प्रगतीतील एक निर्णयात्मक बदलाचा क्षण असतो. ही एकप्रकारची औद्योगिक क्रांती असते. उत्पादनात मूलभूत बदल घडून येतात हा कालावधी अंदाजे २० ते ३० वर्षांचा असतो.

उड्डाण अवस्थेच्या अटी-

- १) निव्वळ गुंतवणुकीचा अधिकदर-

लोकसंख्येतील वाढीच्या दरापेक्षा निव्वळ गुंतवणुकीचा दर अधिक असणे आवश्यक.

- २) प्रधान क्षेत्राचा विकास-

अर्थव्यवस्थेत एक किंवा अधिक प्रधानक्षेत्राचा विकास होणे आवश्यक अर्थव्यवस्थेत ३ क्षेत्रे असतात.

- i) प्राथमिक विकास क्षेत्र- नविन शोध व नविन बदलाने हे क्षेत्र प्रधान ठरते. त्यामुळे विकासाचा वेग वाढतो. उदा. इंग्लंडमधील कापड उद्योगाचा विकास.

ii) दुय्यम विकास क्षेत्र- प्राथमिक क्षेत्राच्या वाढीच्या दराने प्रभावित होऊन दुय्यम विकास क्षेत्राचा विकास वाढतो. उदा. रेल्वेचा विकास झाल्यास लोखंड, पोलाद, कोळसा यासारख्या दुय्यम क्षेत्राचा विकास होतो.

iii) परोक्ष विकास क्षेत्र- देशातील उत्पन्न, लोकसंख्या इ. घटकाच्या वाढीने विस्तारीत होणारे क्षेत्र परोक्ष विकास क्षेत्र असते.

३) सांस्कृतिक रचना वाढीला पूरक-

उड्डाण अवस्थेची शेवटची अट म्हणजे अर्थव्यवस्थेत सांस्कृतिक वा संख्यात्मक रचना आवश्यक असते. त्यामुळे सामाजिक, राजकीय व सांस्कृतिक रचनेबरोबरच देशात भांडवल निर्मितीला अनुकूल वातावरण निर्माण होते. या अवस्थेत नविन उद्योग वेगाने विकसित होतात. नफा गुंतवल्याने औद्योगिक विकास वेगाने होतो.

४) परिपक्वतेकडे वाटचालीची अवस्था-

उड्डाणअवस्थेनंतरची अवस्था म्हणजे परिपक्वतेकडे वाटचाल होय ही अवस्था उड्डाणअवस्थेनंतर ६० वर्षांनी प्राप्त होते.

रोस्टोच्या मते जेव्हा समाज मोठ्या नविन तंत्रज्ञानाचे फायदा परिणामकारकपणे सामावून घेतो देशाला आवश्यक असणाऱ्या वस्तू देशातच तयार होतात देश स्वयंपूर्ण बनतो अर्थव्यवस्थेतील साधन सामग्री कार्यक्षमतेने व कौशल्याने वापरली जातात या अवस्थेत गुंतवणुकीचा दर राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या १०% एवढा असतो.

या अवस्थेत ३ महत्वाची उद्दिष्टे दिसून येतात. १) कामगार कुशल व संघटित बनतात. २) संयोजक वर्ग कार्यक्षम व सुसंस्कृत होतो. ३) समाजाची प्रवृत्ती नविन बदलाकडे वाढते. या अवस्थेत अर्थव्यवस्थेला अंतरराष्ट्रीय रचनेत महत्व प्राप्त होते. रोस्टोच्या मते ही अवस्था इंग्लंडने १८५० अमेरिकेने १९०० कॅनडा व रशिया १९५० मध्ये प्राप्त केली.

५) उच्च बहुजन उपभोगाचे गुण-

या अवस्थेत उपभोग्य वस्तू व सेवांचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात वाढलेले असते. लोकांच्या वास्तव उत्पन्नात खूपच वाढ होते त्यामुळे समाज मूलभूत गरजा बरोबर सुख सोईच्या वस्तूंचा उपभोग घेतो लोकांचे राहणीमान सुधारते अर्थव्यवस्थेचे नागरीकरण होते.

या अवस्थेत पुढील महत्वाच्या गोष्टी दिसून येतात.

- १) शहरीकरण वाढते.
- २) टिकाऊ उपभोग्य वस्तूंच्या उत्पादनावर भर
- ३) सामाजिक कल्याण व सुरक्षिततेला महत्व
- ४) मूलभूत गरजा बरोबर इतर गरजा भागवता येतात.

- ५) सत्ता वाढवून राष्ट्राची सीमा ओलांडणे हे देशाच्या राष्ट्रीय धोरणाचे ध्येय बनते. रोस्टोच्या मते १९२० मध्ये अमेरिका १९३० इंग्लंडमध्ये १९५० जपान पश्चिम पुरोप मध्ये ही अवस्था निर्माण झाली.

टीकात्मक मूल्यमापन-

- १) प्रा.रोस्टोने प्रतिपादन केलेल्या आर्थिक वाढीच्या पाच अवस्था आढळून येत नाहीत.
- २) आर्थिक वाढीच्या पाच अवस्थेतून प्रत्येक देश गेल्याचे दिसून येत नाही.
- ३) प्रधान क्षेत्राची संकल्पना गोंधळात टाकणारी आहे.
- ४) परिपक्वतेची अवस्था ही संकल्पना अयोग्य वाटते.
- ५) उच्च बहुजन उपभोगाचे युग ही अवस्था कालमानाप्रमाणे आढळून येत नाही.
- ६) बेकारी निर्मुलनाचा विचार नाही.

महत्त्व-

अविकसित देशासाठी उड्डाण अवस्था, प्रधानक्षेत्र, औद्योगिकरण, राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या १०टक्के बचत या कल्पना उपयुक्त आहेत. संस्थात्मक रचना विकासात अडथळा ठरतात हे तत्व अविकसित देशांना लागू पडते.

२.२.६ आर.एम.सोलोचे दिर्घकालीन वाढीचे प्रतिमान-

हॅराड डॉमर प्रतिमानातील दोष दाखवून सोलो यांनी दिर्घकालीन वाढीचे प्रतिमान मांडले ते पुढीलप्रमाणे आहे. यालाच नवसनातनवादी प्रतिमान म्हणतात.

उत्पादनाचा तांत्रिक सहगुणक हा एक महत्त्वाचा उत्पादनाचा घटक आहे. श्रम आणि भांडवल यांची अशी एक मात्रा निवडायची की त्यामुळे अर्थव्यवस्थेत समतोल निर्माण व्हावा समतोलासाठी श्रम आणि भांडवलात समायोजन केले जाते त्यामुळे अतिशय निश्चित समतोल निर्माण होतो. सोलोच्या मते GN हा श्रमशक्त्याच्या वाढीच्या दरावर अवलंबून असतो तर GW बचत आणि गुंतवणुक यावर अवलंबून असतो. समतोलासाठी GN व GW चा अधिक वापर करता येतो म्हणून भांडवल श्रमप्रमाण निर्माण करावे त्यातून अपेक्षित समतोल बिंदू निर्माण करता येईल.

गृहिते-

- १) सरेषीय एकजिनसी फलाच्या सहाय्याने उत्पादन घेतले जाते.
- २) श्रमशक्तितील वाढ हा बाह्य घटक आहे.
- ३) अर्थव्यवस्थेत पूर्ण स्पर्धा आहे.
- ४) श्रमभांडवल एकमेकांना पर्यायी आहे.
- ५) तांत्रिक प्रगती कामगारांच्या कार्यक्षमतेत वाढ करते.
- ६) किंमती आणि वेतन लवचिक असतात.

सोलोचे अगणितीय स्पष्टीकरण-

सोलोच्या मते दिर्घकालीन विकासासाठी भांडवलाच्या आणि श्रमाच्या वाढीच्या दरात समानता पाहिजे पण भांडवल हे श्रमिकापेक्षा जादा दराने त्याचा परिणाम म्हणून भांडवल श्रमप्रमाण जादा राहते परिणामी प्रति कामगार उत्पादन घटून राष्ट्रीय उत्पन्नात घट होते. समाजाची बचत घटते भांडवलाची गुंतवणुक घटते ही घटीची प्रक्रिया भांडवल वाढीचा दर व श्रमवाढीचा दर जोपर्यंत समान होत नाही तोपर्यंत चालू राहते. त्याचा परिणाम म्हणून भांडवल समप्रमाण व भांडवल उत्पादन प्रमाण स्थिर राहतात यालाच समतोल प्रमाण म्हणतात.

उत्पादनाचा तांत्रिक सहगुणक एकचल आहे त्यामुळे भांडवल श्रमप्रधान स्वतः समतोल प्रमाणाशी समायोजित होते. याला स्थिर वृद्धी म्हणतात. सोलोच्या मते अविकसित देशात दोन अर्थव्यवस्था असतात एक म्हणजे भांडवली तर दुसरी म्हणजे कृषी अर्थव्यवस्था.

औद्योगिक क्षेत्रात भांडवल संचयाचा दर हा श्रमशोषणाच्या दरापेक्षा अधिक असतो त्याचबरोबर तांत्रिक सहगुणकाच्या सहाय्याने रोजगार संधी निर्माण होतात. कृषी क्षेत्रात वास्तव उत्पन्न कमी असते आणि प्रत्येक श्रमिक उत्पादकता कमी असते. भांडवल श्रमउत्पादन जादा असल्यास दीर्घकालीन वृद्धी घडून येते. वृद्धीची प्रक्रिया अधिक भांडवल श्रमप्रधानाने सुरु झाल्यास विकासाची चले जादा वेगाने पुरोगामी दिशेने बदलतात व संपुर्ण वृद्धी उच्च हाते. याउलट वृद्धीची प्रक्रिया कमी भांडवल श्रमप्रमाणाने सुरु झाल्यास विकास कमी वेगाने होतो. सोलोच्या मते अधिक भांडवल श्रमप्रमाण विकासासाठी फायदेशीर असते. भांडवली क्षेत्राचा विकास होऊन आर्थिक वृद्धी होते.

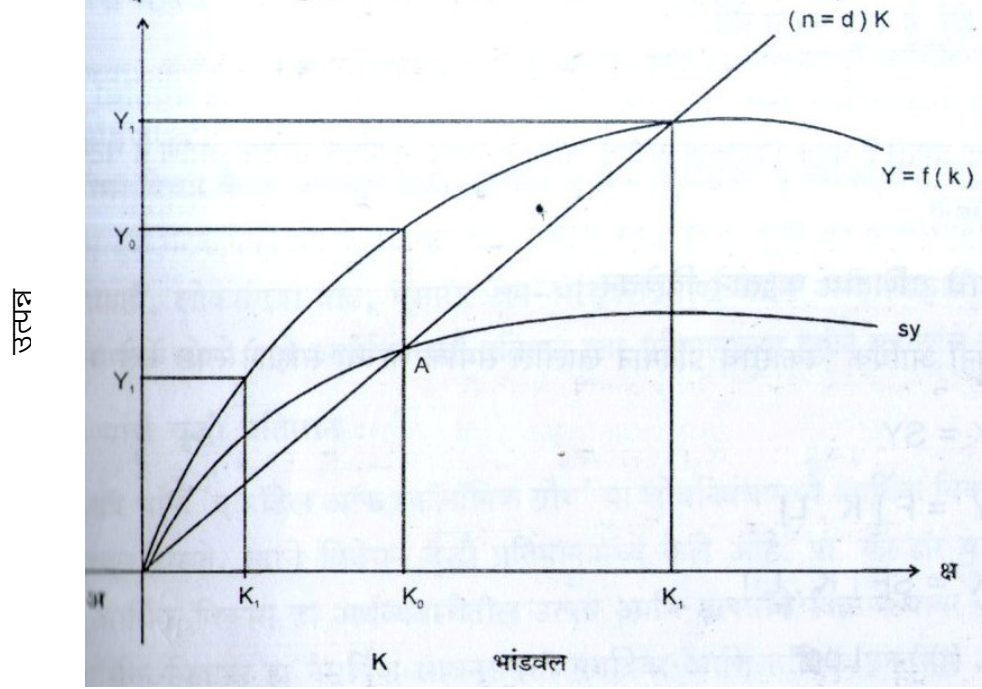
सोलोचे गणितीय स्पष्टीकरण-

प्रा.सोलो यांनी अर्थव्यवस्थेतील उत्पादन रचनेचा अभ्यास करून उत्पादनाचा वार्षिकदर $Y(t)$ या समीकरणाने दर्शविला आहे त्याने समाजाच्या वास्तव उत्पन्नाचा अधिक विचार केला आहे त्यांच्या मते एकूण उत्पन्नातून उपभोग वजा जाता जो भाग शिल्लक राहतो त्यास बचत म्हणतात. बचत S ने दर्शविली जाते तर बचतीचा दर SY ने दर्शविला आहे. $K(t)$ म्हणजे भांडवलाचा साठा आहे. अशा प्रकारे निव्वळ गुंतवणुक ही भांडवलाच्या साठ्यातील वाढीचा दर आहे. $\therefore dk/dt/k$

- १) $K=SY$ जेव्हा उत्पादन भांडवल व श्रमाच्या सहाय्याने उत्पादन केले जाते तेव्हा उत्पादन फलनाने तांत्रिक शक्यता दर्शविली जाते.
- २) $Y=F(K,L)$ हे उत्पादनाचे स्थिर फल दर्शविते. हे दोन्ही एकत्र केल्यास $K=SF(KL)$ असे सूत्र तयार हाते. L म्हणजे एकूण रोजगार जेव्हा लोकसंख्येत बाहय वाढ होते तेव्हा श्रमशक्तित सापेक्ष दर n ने वाढ होते.
- ३) $L(t) = L_0 e^{nt}$ म्हणजे हॅराडचा नैसर्गिक वाढीचा दर. $L(t)$ म्हणजे t या वेळेला श्रमाचा होणारा पुरवठा. यावरून पुढील समीकरण तयार होते. हे समीकरण भांडवल संचयाचा कालपथ ठरविते. $K=SF(K, L_0 e^{nt})$

आकृतीच्या सहाय्याने स्पष्टीकरण-

सोलो प्रतिमानामध्ये आर्थिक वृद्धीचा दर हा प्रति कामगार भांडवलावर अवलंबून आहे. कामगारांची उत्पादकता आणि तांत्रिक प्रगती ही प्रति कामगार भांडवल प्रमाणावर अवलंबून असते. सोलोच्या मते प्रति कामगार भांडवल प्रमाणातील बदल हे लोकसंख्या वाढ, घसारा व प्रति कामगार गुंतवणुक यावर अवलंबून असतो. जेव्हा बचतीचा दर लोकसंख्या वाढीचा दर आणि घसारापेक्षा जास्त असतो तेव्हा प्रति कामगार भांडवलाचे प्रमाण वाढत असते. हे पुढील आकृतीच्या सहाय्याने दर्शविले आहे.

OX अक्षावर भांडवल तर OY अक्षावर उत्पादन व उत्पन्न दर्शविले आहे. SY बचतीचा वक्र आहे. तर $Y=F(K)$ हा प्रति कामगार भांडवल वक्र आहे. $n+d=k$ हा वक्र लोकसंख्या वाढ व घसारा दर्शविणारा वक्र आहे. आकृतीतील a बिंदू स्थिर अवस्था दर्शविणारा बिंदू आहे. या बिंदूमध्ये बचतीचा दर SY लोकसंख्यावाढ आणि घसारा दर $n+d=k$ समान आहेत. एकूण उत्पादन वाढीचा दर लोकसंख्या वाढीच्या दराबरोबर आहे.

टिका-

सोलो प्रतिमानावर पुढील टिका केल्या जातात.

- 1) सोलो प्रतिमानात हॅराड व डॉमर यांच्या प्रतिमानात फक्त सुधारणा केलेल्या आहेत.
- 2) प्रत्यक्ष वृद्धीदर व अपेक्षित वृद्धीदर याचा विचार केला नाही.
- 3) सोलो प्रतिमानात गुंतवणुक फलनाचा विचार केला नाही.
- 4) सोलो प्रतिमानातील गृहितके अवास्तव आहेत.
- 5) संस्थात्मक रचना व गुणवत्तेकडे दुर्लक्ष केले आहे.

६) सोलो प्रतिमानाची व्यवहारिक सत्यता अनुभवास येत नाही.

महत्व-

सोलो यांच्या प्रतिमानावर टिका होत असल्या तरी नवसनातनवादी वृद्धी प्रतिमानामध्ये सोलोच्याप्रतिमानाने घातलेली भर अधिक महत्वाची आहे. त्यांनी दीर्घकालीन वाढीचा विचार केला आहे. आर्थिक वृद्धी प्रतिमान अधिक विवेकपूर्ण मांडण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला आहे. श्रम व भांडवल तांत्रिक प्रगती, लोकसंख्यावाढ, घसारा इत्यादींचा परिपूर्ण विचार केला आहे.

मिडचे आर्थिक वाढीचे प्रतिमान-

केंब्रिज अर्थशास्त्रज्ञ जे.ई.मिड यांनी A Neo Classical Theory of Economic Growth या पुस्तकात आर्थिक वृद्धीचे प्रतिमान मांडले यालाच स्थिर वाढीचे प्रतिमान या नावाने ओळखले जाते. हे प्रतिमान नवसनातनवादी प्रतिमान म्हणून ओळखले जाते. या प्रतिमानात उत्पन्न, लोकसंख्या संबंधाची चर्चा केली आहे. मिडच्या मते विकास हा उत्पन्न, भांडवल, श्रमिक व तंत्रज्ञान यावरून निर्धारित होतो.

मिडची तत्वे-

मिडच्या मते स्पर्धात्मक अर्थव्यवस्थेच्या समतोलसाठी पुढील तीन तत्वे उपयुक्त आहेत.

- अ) चालू उत्पन्नातील बचतीपासून भांडवल संचय मिळविला जातो.
- ब) कामगार लोकसंख्येतील वाढ म्हणजे श्रमशक्तीतील वाढ होय.
- क) तंत्रज्ञानातील प्रगती अधिकाधिक उत्पादन वाढविण्यासाठी व नैसर्गिक साधन सामुग्रीचा अधिक वापर करण्यासाठी आवश्यक असते.

सिध्दांताची गृहितके-

मिडचा सिध्दांत पुढील गृहीतांवर आधारीत आहे.

- १) इतर देशांशी वित्तीय आणि आर्थिक संबंध नाहीत.
- २) अर्थव्यवस्थेत पूर्ण स्पर्धा आहे.
- ३) निर्हस्तक्षेप व बंदिस्त अर्थव्यवस्था आहे.
- ४) अर्थव्यवस्थेत उपभोग्य वस्तू व भांडवली वस्तू या दोन वस्तूंचे उत्पादन होते.
- ५) श्रम व भांडवल या उत्पान घटकावर विशेष भर दिला आहे.
- ६) राज्याला कर आणि खर्च नाही.

वृद्धीचे निर्धारण-

वरील गृहिताच्या आधारे अर्थव्यवस्थेत निव्वळ उत्पादन पुढील घटकावर अवलंबून असते.

- १) यंत्राच्या स्वरुपातील उपलब्ध भांडवलाचा निव्वळ साठा गृहित धरता उत्पादन हे पुढील चार घटकांवर अवलंबून असते. $Y=F(K,L,N,T)$
- २) श्रमशक्तिची उपलब्धता
- ३) जमीन व नैसर्गिक साधनसामुग्रीची उपलब्धता.
- ४) तांत्रिक ज्ञानाची स्थिती जी सातत्याने सुधारली जाते.

उत्पन्न वाढीचे मार्ग-

प्रा.मिडच्या मते उत्पन्न वाढीचे पुढील तीन मार्ग आहेत.

अ) भांडवल बचतीतून निर्माण होऊन उत्पन्न वाढविता येते. बचतीत वाढ झाल्यास गुंतवणुकीत वाढ होते त्यामुळे सिमांत भौतिक उत्पादन वाढते त्यातून उत्पन्नात वाढ घडून येते.

$$S \rightarrow K, \Delta K \rightarrow V, V \rightarrow Y \uparrow$$

ब) काम करणाऱ्या लोकसंख्येत वाढ झाल्यास उत्पन्नात वाढ घडून येते. श्रमिकातील वाढ ΔL ही सिमांत भौतिक उत्पादनावर अवलंबून असते तेंव्हा उत्पन्नवाढीचा हा एक मार्ग आहे. कर्त्या लोकसंख्या वाढीमुळे सिमांत उत्पादन क्षमता वाढून उत्पन्नात वाढ होते.

क) तांत्रिक प्रगतीमुळे उत्पन्नात वाढ होते-

एकूण उत्पादन सुत्र रुपाने पुढीलप्रमाणे आहे- $\Delta Y = V.\Delta K + W.\Delta L + \Delta Y$ दोन्ही बाजूला Y ने भागल्यास पुढील वाढ दर मिळतील.

$$\frac{\Delta Y}{Y} = \text{उत्पादनाचा प्रमाणबद्ध वाढ दर}$$

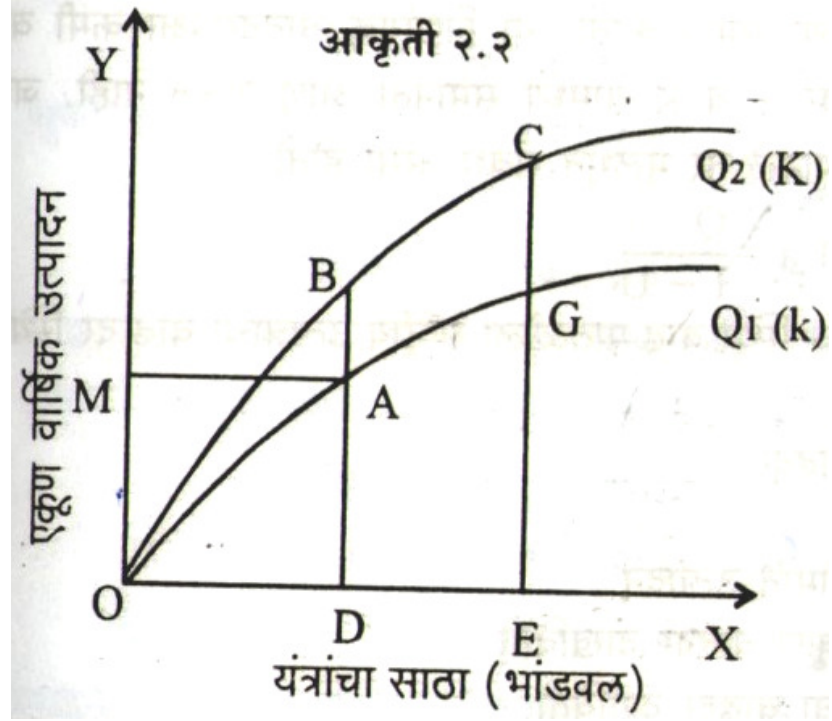
$$\frac{\Delta K}{K} = \text{भांडवलसाठयाचा प्रमाणबद्ध वाढ दर}$$

$$\frac{\Delta L}{L} = \text{श्रमशक्तीचा प्रमाणबद्ध वाढ दर}$$

$$\frac{\Delta Y}{Y} = \text{वर्षातील तांत्रिक प्रगतीचा प्रमाणबद्ध वाढ दर}$$

तांत्रिक प्रगतीचा राष्ट्रीय उत्पादनावरील परिणाम-

मिडच्या मते तांत्रिक प्रगतीचा राष्ट्रीय उत्पादनावर पुढीलप्रमाणे परिणाम होतो.

OX अक्षावर भांडवलाचा साठा, तर OY अक्षावर एकूण वार्षिक उत्पादन दर्शविले आहे व Q_1 हा उत्पादन फलन वक्र आहे. हा वक्र एका वर्षात केलेले उत्पादन परिमाण दर्शवितो वर्षातील उत्पादन DA आहे दुसऱ्या वर्षात तांत्रिक प्रगती झाल्यास एकूण उत्पादन Q_2 होते. त्यामुळे उत्पादन EC एवढे वाढते तर उत्पादनातील निव्वळ वाढ GC आहे.

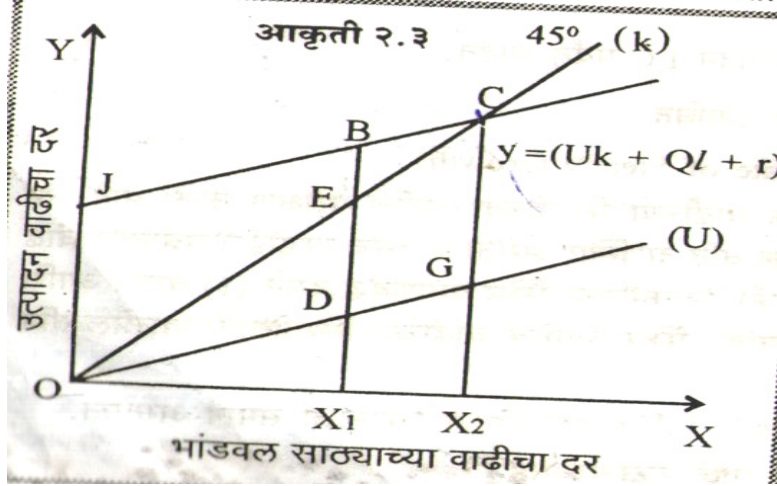
स्थिर वाढीची स्थिती-

मिडच्या मते या अवस्थेत एकूण उत्पादनातील वाढ दर स्थिर असतो. दरडोई उत्पन्नातील वाढ स्थिर असते. लोकसंख्या स्थिर प्रमाणबद्ध दराने वाढते. तांत्रिक प्रगतीच्या दरात बदल होत नाही. स्थिर वाढीच्या अवस्थेसाठी पुढील तीन अटीची गरज आहे.

- १) पर्यायाच्या सर्व लवचिकता विविध घटकामध्ये एककाला समान असतात.
- २) सर्व घटकामध्ये तांत्रिक प्रगती तटस्थ असते.
- ३) नफा वेतनखंड व बचतीची प्रमाणबद्धता सर्वत्र स्थिर आहे.

निर्णायक वाढ दर-

मिडच्या मते समतोल स्थिती शेवटी भांडवली साठ्याच्या संचयाच्या दरावर अवलंबून असते. हा भांडवली साठ्याचा निर्णायक वाढ दर आहे जो उत्पन्नाच्या वाढीचा दर भांडवल साठ्याच्या वाढ दरास समान करतो. निर्णायक वाढ दरापेक्षा कमी व अधिक भांडवली साठ्यातील वाढ दर समानता आणू शकत नाहीत.

भांडवली साठ्याचा दर OX_1 असल्यास राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीचा दर BX_1 असेल $BD + DX_1 =$ जेथे $BD = Of = Qf = R$ C बिंदूला Y हा K पेक्षा मोठा आहे म्हणून $BX_1 > EX_1$ परिणामी K हा OX अक्षावरून X_2 पर्यंत वाढतो त्यामुळे Y व K चे 45° रेषेवरील C मध्ये समानता आणतो. तेथे निर्णायक वाढ दर $Y = K$ आहे.

टिका-

मिडच्या सिध्दांतावर पुढील टिका केल्या जातात.

- १) सिध्दांताची गृहितके अवास्तव आहेत.
- २) आर्थिक विकासातील विदेशी व्यवहाराकडे दुर्लक्ष केले आहे.
- ३) आर्थिक विकासातील सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकीय घटकाकडे दुर्लक्ष केले आहे.
- ४) यंत्राचा पुर्ण समन्वय साधता येतो हे गृहित चुकीचे आहे.

२.२.७ वृद्धी व विकासाचे आर्थिक सिध्दांत -

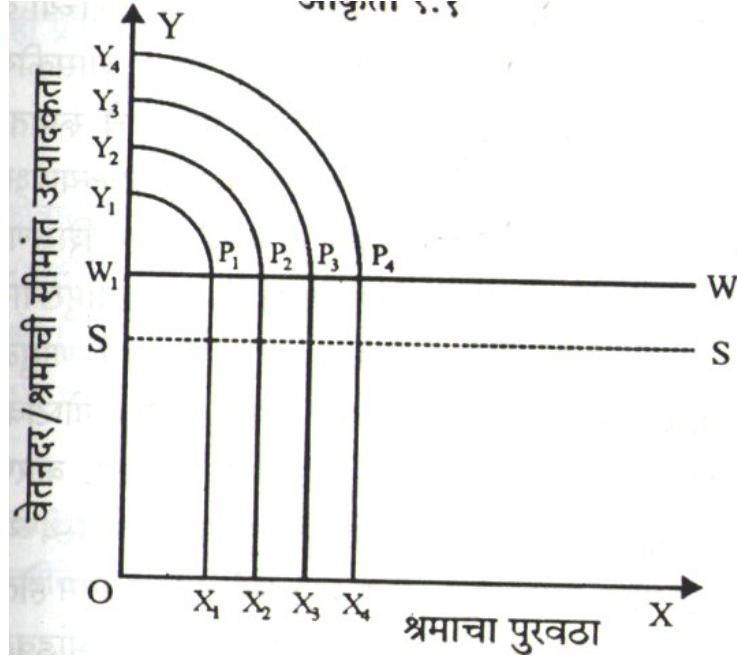
लेविसचा अमर्याद श्रमपुरवठ्याचा सिध्दांत-

प्रा. ऑर्थर लेविस यांनी १९५४ मध्ये Economic Development With Unlimited Supplies of Labour हा शोध निबंध प्रसिध्द केला. या शोधनिबंधात अविकसित देशांना अमर्यादित श्रमपुरवठ्याच्या आधारे आर्थिक विकास करता येतो हे स्पष्ट केले. त्यांच्या आर्थिक विकास प्रक्रियेचे विश्लेषण पुढीलप्रमाणे आहे.

- १) **द्विक्षेत्री अर्थव्यवस्था-** प्रा. लेविस यांच्या मते अविकसित देशातील अर्थव्यवस्था द्विक्षेत्री असतात. त्या पुढीलप्रमाणे. **अ) निर्वाह क्षेत्र-** ज्या क्षेत्रात पुर्ननिर्माणक्षम भांडवली साधनांचा वापर केला जात नाही त्या क्षेत्राला निर्वाह क्षेत्र असे म्हणतात. या क्षेत्रातील मजुरी व उत्पादकता कमी असते. येथे अमर्याद श्रमपुरवठा असतो. **ब) भांडवली क्षेत्र-** ज्या क्षेत्रात पुर्ननिर्माणक्षम भांडवली साधनांचा वापर केला जातो व अशा भांडवलाच्या वापरासाठी भांडवलदारांना किंमत दिली जाते त्यास भांडवली क्षेत्र म्हणतात.
- २) **सिध्दांताची गृहिते-** लेविस यांचा हा सिध्दांत पुढील गृहितावर आधारीत आहे.

- A. अविकसित देशात निर्वाह वेतनावर काम करणाऱ्या श्रमिकांचा पुरवठा पुर्ण लवचिक असतो.
- B. लोकसंख्या अतिरिक्त असते, मजूरांचा पुरवठा अमर्यादित असतो.
- C. अतिरिक्त श्रमिकांचा पुरवठा शेतकरी, घरकाम करणाऱ्या स्त्रिया, लोकसंख्या वाढ यांच्यामधून होतो.
- D. अतिरिक्त श्रमिकांना शिक्षण देऊन भांडवली क्षेत्रात वापर करता येतो.
- ३) **अतिरिक्त श्रमपुरवठा-** लेविसच्या मते अविकसित देशात निर्वाह वेतन पातळीवर अमर्यादित श्रमपुरवठा असतो. नैसर्गिक साधन संपत्ती व भांडवली साठ्याच्या मानाने लोकसंख्या अतिरिक्त असते. परिणामी अशा देशात श्रमाची सिमांत उत्पादकता नगण्य, शून्य किवा ऋण असते. अशा अवस्थेत नवीन उद्योग धंदे अशा सुरु करणे शक्य असते. चालू वेतन दरावर श्रमाचा वाटेल तितका पुरवठा होऊ शकतो. थोड्याशा व्यवसायिक प्रशिक्षणाने असे अकुशल श्रमिक कुशल बनतात.
- ४) **भांडवली क्षेत्रातील अधिक्य-** औद्योगिक क्षेत्रातील रोजगारासाठी आवश्यक असणारा श्रमपुरवठा ठरविणारे निर्वाह वेतन, निर्वाहसाठी आवश्यक असणाऱ्या किमान उत्पन्नावर ठरते. शेती क्षेत्रात श्रमिकांचे जे सरासरी उत्पादन असते त्यावरून निर्वाह वेतनदर ठरतो. निर्वाह क्षेत्रातील वेतन दरापेक्षा औद्योगिक दरातील वेतन दर ३० टक्के अधिक असतो. हा वेतनदर अन्न धान्याच्या किंमती, वाढती उत्पादकता व कामगार संघटना यामुळे अधिक असतो. भांडवली क्षेत्रातील श्रमिकांची सिमांत उत्पादकता निर्वाह क्षेत्रापेक्षा अधिक असल्याने भांडवली क्षेत्रात भांडवली अधिक्य निर्माण होते. हे अधिक्य आर्थिक विकासासाठी उपयुक्त असते.
- ५) **भांडवली संचय भांडवली अधिकावर अवलंबून असतो-** भांडवली क्षेत्रात निर्माण होणाऱ्या भांडवली अधिकावरच भांडवल संचयाची प्रक्रिया अवलंबून असते. निर्माण होणारे हे अधिक्य नव्या भांडवली साधनात गुंतवले जाते त्यामुळे अतिरिक्त श्रमिकांना औद्योगिक क्षेत्रात रोजगार मिळतो. उत्पादन वाढते, नफा वाढतो, गुंतवणुक वाढते. ही प्रक्रिया अशीच चालू राहते. जेव्हा भांडवली क्षेत्रातील अधिक्य संपते त्याचवेळी ही प्रक्रिया थांबते.

आकृती क्र. २.४

OX अक्षावर श्रमपुरवठा तर OY अक्षावर वेतनदर व श्रमाची सीमांत उत्पादकता दर्शविली आहे. SS ही निर्वाह वेतनाची पातळी तर WW भांडवली क्षेत्रातील अधिक्य दर्शविते. OX_१ श्रमिक कामावर असताना सीमांत उत्पादकता Y_१ P_१ आहे उत्पादन OX_१ P_१Y_१ इतके आहे. श्रमिकाचे वेतन OX_१, P_१W_१ भांडवली अधिक्य Y_१P_१W_१ आहे हे भांडवल अधिक्य भांडवली साधनात गुंतवत गेल्यास भांडवली अधिक्य वाढत जाते व विकास होतो. अतिरिक्त श्रमपुरवठा संपेपर्यंत ही वाढत्या भांडवली अधिक्याची व रोजगाराची प्रक्रिया चालू राहत असते.

- ६) **शासन , खाजगी भांडवलदार व भांडवल संचय-** लेविसच्या मते अविकसित देशात उत्पन्न विषमता असल्याने बचत कमी असते. म्हणून अशा देशात शासन, भांडवलदार व खाजगी संयोजक यांनी आपल्या फायद्याचे रुपांतर भांडवली संचयात करावे, खाजगी भांडवलदाराची वाढ प्रामुख्याने गुंतवणुकीच्या नव्या संधी, बाजारपेठेचा विस्तार, तांत्रिक सुधारणा यावर अवलंबून असतो. तसेच सरकार कर व्यवस्थेतून निर्वाह क्षेत्रातून भांडवल गोळा करून आर्थिक विकासासाठी वापरू शकते.
- ७) **बँक पतनिर्मितीतून भांडवल संचय-** अविकसित देशात भांडवलाची कमतरता असते. ही कमतरता बँकांच्या पतनिर्मितीतून दूर होऊ शकते. पतनिर्मितीमुळे भांडवलाची कमतरता दूर होऊन गुंतवणुक वाढते. एकूण उत्पादन व रोजगार वाढून विकासाला चालना मिळते.
- ८) **विकास प्रक्रियेचा शेवट-** लेविस यांच्या मते विकासाची प्रक्रिया पुढील कारणाने थांबते.
 - a) अतिरिक्त श्रमाचा पुरवठा संपतो.

- b) निर्वाह क्षेत्रातील श्रमाची उत्पादकता वाढल्यामुळे निर्वाह वेतन दर औद्योगिक वेतन दरापेक्षा जास्त होऊन भांडवली अधिक्य नष्ट होते.
- c) औद्योगिक क्षेत्राच्या दृष्टीने शेतीच्या संदर्भात व्यापारशर्ती प्रतिकूल होतात.
- d) औद्योगिक कामगार संघटित होऊन अधिक वेतनदर मिळवतात.

या कारणामुळे आर्थिक विकास थांबतो. पुढील दोन पर्यायातून ती प्रक्रिया सुरु ठेवता येते. भांडवल संचय चालू ठेवण्यासाठी विदेशातून लोकांचे आगमन होणे, निर्वाह वेतन मिळणाऱ्या विपुल श्रमशक्ती असणाऱ्या देशात भांडवलाची निर्यात करणे.

- ९) टिका- या सिध्दांतावर पुढील टिका केल्या जातात.
- १) सर्वच अविकसित देशात श्रमाचा पुरवठा अतिरिक्त नसतो.
- २) कुशल श्रमिकांची टंचाई तात्पुरत्या स्वरूपाची नसते.
- ३) निर्वाह क्षेत्रातील श्रमिक गतिशिल नसतात.
- ४) शेती क्षेत्रातील श्रमिकांची सिमांत उत्पादकता शुन्य नसते.
- ५) भाववाढीकडे दुर्लक्ष केले आहे.
- ६) औद्योगिक क्षेत्रातील वेतनदर स्थिर नसतो.
- ७) सरकारद्वारे पुरेसा भांडवलसंचय अकार्यक्षम कर प्रशासनामुळे होत नाही.

या विविध टिका केल्या जात असल्या तरी अतिरिक्त लोकसंख्या असणाऱ्या देशांना हा सिध्दांत उपयुक्त पडतो.

२.२.८ विकासाचे संतुलित विकास व असंतुलित विकास सिध्दांत -

संतुलित व असंतुलित विकास सिध्दांत -

आर्थिक विकास कोणत्या मार्गाने कराव हा सर्वच अविकसित देशासमोर प्रश्न आहे. विकासाच्या मार्गाच्या बाबतीत विविध अर्थतज्ज्ञांमध्ये भिन्नता आढळते. प्रा. नर्क्स, प्रा. लेविस, प्रा. रोडान यांनी समतोलित विकास तत्वाचा पुरस्कार केला तर प्रा. सिंगर, प्रा. किंडल बर्गर, प्रा. रोस्टी, प्रा. हर्षमन यांनी असमतोलित तत्वाचा पुरस्कार केला. या दोन्ही तत्वाचे काही फायदे व काही तोटे आहेत तसेच व्यावहारिक अडचणी आहेत. या दोन्ही तत्वाचा विचार पुढीलप्रमाणे करता येईल.

संतुलित विकासाचे तत्व -

संतुलित विकासाचे तत्व सर्व प्रथम प्रा. रोझेन्स्टीन रोडान यांनी १९४३ मध्ये मांडले. प्रा. रॅग्नर नर्क्स, प्रा. आर्थर लेविस यांनी या तत्वाचा विकास केला.

संतुलित विकासाचा अर्थ - प्रा. लेविस यांच्या मते अर्थव्यवस्थेची सर्व क्षेत्रे एकाचवेळी वाढली पाहिजे म्हणजे शेती व उदयोग उपभोग्य वस्तू व भांडवली वस्तुंचे उत्पादनात समतोल निर्माण होता यास संतुलित विकास म्हणतात.

प्रा.अलक घोस यांच्या मते अर्थव्यवस्थेतील सर्वच विभाग एकाच वेळी विकास करतील त्यामुळे उपभोग, गुंतवणूक, उत्पन्न यामध्ये समानता निर्माण होते यालाच संतुलित विकास म्हणतात.

सॅम्युअलसनच्या मते समतोलित विकास म्हणजे सर्व तऱ्हेच्या भांडवली साठ्यात निश्चित वाढ घेणे होय.

प्रा.रोडान यांच्या मते विकसनशील देशातील बाजारपेठेची अपूर्णता दुर करण्यासाठी समतोलित विकासचा मार्ग योग्य आहे.

संतुलित आर्थिक विकासाबाबतचे प्रा.नवर्स यांचे विचार.

प्रा.नवर्स यांच्या मते अविकसित राष्ट्रांच्या दारिद्र्याचे दुष्टचक्र नष्ट करण्यासाठी व आर्थिक विकास साधण्यासाठी समतोलित विकास आवश्यक आहे.अल्पविकसित देश दारिद्र्याच्या दुष्टचक्रात अडकलेले असतात. हे दुष्टचक्र मागणी व पुरवठ्याच्या बाजूने कार्यरत असते.

मागणीच्या बाजूने विचार करता अल्पविकसित देशातील दारिद्र्यामुळे लोकांच्या उत्पन्नाची पातळी अत्यंत कमी असते त्यामुळे उपभोग कमी व मागणी कमी असते मागणी कमी असल्यामुळे गुंतवणुकीची प्रेरणा कमी राहते. त्यामुळे आर्थिक विकास होत नाही.हे दारिद्र्याच्या मागणीच्या बाजूचे दुष्टचक्र भेदण्यासाठी विविध उदयोगात भांडवल गुंतवणुक केली पाहिजे. त्यामुळे बाजारपेठेचा विस्तार होऊन आर्थिक विकास साध्य होईल.

पुरवठ्याच्या बाजूने विचार करता लोकांचे उत्पन्न कमी म्हणून बचत कमी परिणामी गुंतवणुक कमी म्हणून उत्पादन कमी त्यामुळे पुरवठा कमी असतो.त्याचा परिणाम म्हणून देश दारिद्र्याच्या दुष्टचक्रात अडकलेला असतो. हे दोन्ही बाजूची दुष्टचक्रे भेदण्यासाठी समतोलित आर्थिक विकास पध्दतीचा नवर्सने पुरस्कार केला आहे.प्रा.नवर्स यांच्या मते ज्याप्रमाणे शरीराच्या संपूर्ण विकासासाठी समतोल आहाराची गरज असते तशीच अर्थव्यवस्थेच्या संपूर्ण विकासासाठी अर्थव्यवस्थेच्या सर्वच क्षेत्रात समतोलिक गुंतवणुक करून संतुलित विकास घडवून आणणे आवश्यक आहे. आवश्यक असणाऱ्या किमान आवश्यक गुंतवणुकीचे प्रमाण साध्य करण्यासाठी सार्वजनिक क्षेत्र व खाजगी क्षेत्र यांचा सहभाग किती असावा हे शासकीय व व्यवस्थापकीय कार्यक्षमतेवर अवलंबून असते.

संतुलित विकासासाठी प्रा.नवर्स यांनी पुढील मार्ग सुचविले आहेत.

- १) अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्राचा समतोल - अविकसित राष्ट्रांचा विकास साध्य करण्यासाठी देशातील विविध भागात विविध प्रकारच्या उदयोगधंद्याची सुरुवात झाली पाहिजे त्यामुळे ते परस्परांचे उपभोक्ते बनू शकतील समतोलीत विकासाच्या तत्वानुसार आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्राचा समतोल राखणे अवघड असते.

२) मानवी साधनसंपत्ती व सामाजिक सोईवरील भांडवल गुंतवणुक समान आवश्यक - प्रा.नर्क्स यांच्या मते संतुलित आर्थिक विकास साध्य करतांना अविकसित राष्ट्रातील मानवी साधनसंपत्ती व सामाजिक सेवेवर केल्या जाणाऱ्या भांडवल गुंतवणुकीचे प्रमाण हे समान असले पाहिजे तरच संतुलित विकास साध्य होईल.

३) अंतर्गत व आंतरराष्ट्रीय व्यापार यांच्यात समतोल - आर्थिक विकास साध्य करीत असताना अंतर्गत व्यापार आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापार यांच्यात समतोल राखणे आवश्यक असते अविकसित राष्ट्रातून केवळ कच्चा माल व इतर नैसर्गिक साधन सामग्रीची निर्यात केली जाते निर्यातीचे प्रमाण फारच कमी असते याउलट विकास कार्यासाठी मोठ्या प्रमाणात भांडवली वस्तू व इतर उपभोग्य वस्तूंची आयात केली जाते निर्यातीपेक्षा आयात अधिक असल्यामुळे या दोहोत समतोल राहत नाही परंतु विकास साध्य करण्यासाठी या दोहोत समतोल प्रस्थापित करणे आवश्यक आहे.

प्रा.नर्क्सच्या मते वाढते उत्पादन योग्य व बिनचूक प्रमाणात विविध उत्पादन क्षेत्रात विभागले तर वाढत्या पुरवठ्यासाठी आवश्यक ती मागणी आपोआप निर्माण होते विविध उत्पादन क्षेत्रात एकाच वेळी गुंतवणूक केल्यामुळे उत्पादन प्रमाणाचे बाहय फायदे मिळतात बाजारपेठ विस्तारणे व अर्थव्यवस्थेचा संतुलित विकास होतो.

समतोलीत विकास तत्वावरील टिका

समतोलित विकास तत्वावर प्रा.सिंगर, प्रा.हर्षमन या अर्थशास्त्रज्ञानी टिका केल्या आहेत.

- १) प्रा.हर्षमन व सिंगर यांच्या मते अविकसित देशात उत्पादन वाढीसाठी आवश्यक ते धटक व प्रेरणा याची टंचाई असते अशा परिस्थितीत एकाच वेळी अनेक क्षेत्रात भांडवल गुंतवणुक करणे शक्य होणार नाही.
- २) समतोलीत विकासाच्या तत्वाची अंमलबजावणी करताना विविध प्रकारची अडचणी व धोके येतात. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेत चलनवाढीची स्थिती निर्माण होऊन आर्थिक विकासात अडथळा निर्माण होतो.
- ३) टिकाकारांच्या मते नर्क्सने एकाच वेळी विविध क्षेत्राचा विकास साध्य करण्यासाठी कोणत्याही प्रकारच्या नियोजनाची आवश्यकता प्रतिपादन केली नाही. नियोजन यंत्रणेकडे दुर्लक्ष केले आहे.
- ४) प्रा.सिंगरच्या मते समतोलिक विकासाचे तत्व आर्थिक मंदीत अडकलेल्या देशासाठी उपयुक्त आहे अविकसित देशाला असे तत्व अपयुक्त नाही.
- ५) प्रा.किंडल बर्जर यांच्या मते या तत्वामध्ये चालू असणाऱ्या उदयोगातील उत्पादन खर्च कमी करण्याच्या शक्यतेचा विचार केलेला नाही.

या विविध टिका येत असल्यातरी संतुलित विकासाचे तत्व टाकऊ नाही. विकासासाठी या तत्वाचा आधार घ्यावा लागतो.

असंतुलित आर्थिक विकास तत्व (The theory of unbalanced growth)-

प्रा.हर्शमन यांनी the strategy of economic growth या ग्रंथात असंतुलित विकासचे तत्व मांडले आहे. प्रा.सिंगर,प्रा.किंडलबर्जर, प्रा.पॉल स्ट्रीटीन, रोस्टो इत्यादी अर्थशास्त्रज्ञानी या तत्वाचा पूरस्कार केला.असमतोलित विकास तत्वानुसार विकास साधण्यासाठी एकाच वेळी विविध उदयोगात गुंतवणुक करण्यापेक्षा कोणत्यातरी महत्वाच्या निवडक क्षेत्रात मोठी गुंतवणुक केल्यास आर्थिक विकास वेगाने होतो.

प्रा.सिंगरच्या मते मागासलेल्या अर्थ व्यवस्थेचा विकास साधणे म्हणजे शेतीत गुंतलेल्या लोकसंख्येचे प्रमाण ८० टक्के वरून १५ टक्के आणावे. तर मार्क्स व्लेभिगच्या मते साधनसामुग्रीचा पुरवठा मर्यादित असणे हिच एक वस्तुस्थिती असमतोल विकासाच्या आवश्यकतेची निर्देशक आहे.

प्रा.हर्शमन यांचा असंतुलित विकास सिध्दांत -

अर्थशास्त्रात असंतुलित विकासाची कल्पना लोकप्रिय करण्याचे काम प्रा.हर्शमन यांनी केले आहे. अविकसित राष्ट्रांच्या विकासासाठी असंतुलित विकासाचे तत्व अत्यंत उपयुक्त आहे. अविकसित देशात मोठ्या प्रमाणात व व्यापक गुंतवणूक करण्याची कुवत असत नाही.विकासासाठी धोरणात्मक दृष्ट्या महत्वाच्या निवडक क्षेत्रात मोठी गुंतवणूक केल्यास मुळ गुंतवणुकीचा परिणाम म्हणून इतर क्षेत्रातही गुंतवणुकीच्या नव्यासंधी निर्माण होतात.परिणामी विकासाचा प्रवाह एका क्षेत्रातून दुसऱ्या क्षेत्रात, एका उदयोगातून दुसऱ्या उदयोगात, एका उत्पादक संस्थेतून दुसऱ्या उत्पादक संस्थेत पसरू लागते. हर्षमनच्या मते विकासाची प्रक्रिया एका अर्थाने असमतोलीत अवस्थाची साखळी असते.

प्रा.हर्शमन यांच्या मते अस्तित्वात असणाऱ्या उत्पादक संस्थेच्या योग्य अशा बाह्य फायदयातून नवीन औदयोगिक प्रकल्प निर्माण होतात. त्यातून पुन्हा नवीन बाह्य फायदे निर्माण होतात. व दुसऱ्या नवीन प्रकल्पाच्या स्थापनेस आवश्यक वातावरण निर्माण होते.

असंतुलित विकासाच्या पध्दती -

प्रा.हर्शमन यांनी असंतुलित पध्दतीने विकास घडविण्यासाठी पुढील दोन पध्दतीची चर्चा केली आहे.

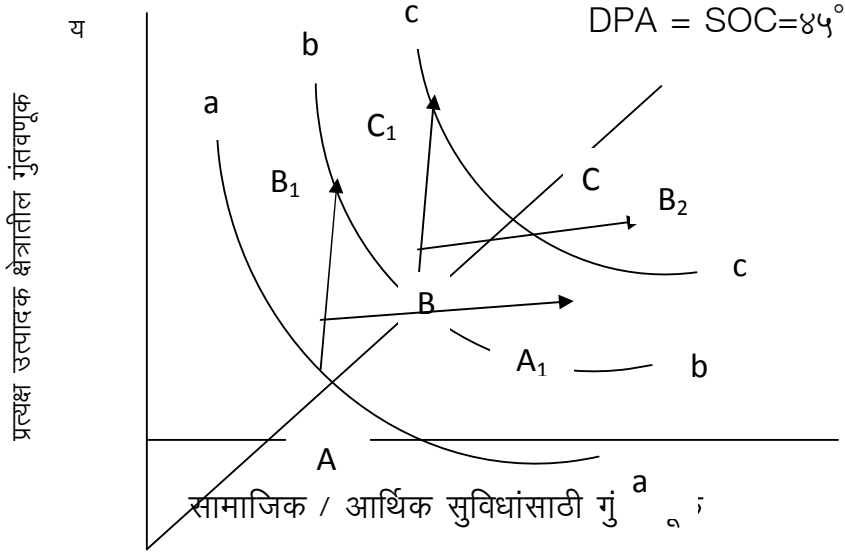
- १) सामाजिक आर्थिक सुविधा (social overhead cost) SOC - सामाजिक आर्थिक सुविधामध्ये मोठ्या प्रमाणात गुंतवणुक केल्यास प्रत्यक्ष उत्पादक क्षेत्रातील उत्पादनास अप्रत्यक्ष मदत मिळते. या सुविधामध्ये विविध लोकोपयोगी सेवा, शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्य, दळणवळण, वाहतूक, वीज, पाणी इत्यादींचा समावेश होतो. या सेवा निर्माण केल्याशिवाय अर्थव्यवस्थेत उत्पादक कार्याची सुरवात होणार नाही. शासनाच्या वाहतूक दळणवळण, वीज क्षेत्रातील गुंतवणूकीमुळे अनेक लहान-मोठे उद्योग सुरु होतात, विकासाची प्रक्रिया सुरु होते.

२) प्रत्यक्ष उत्पादक क्षेत्र (Direct Productive Activities) - हि असंतुलीत विकासाची दुसरी पध्दत आहे. ज्या गुंतवणूकीमुळे वस्तू व सेवांचा पुरवठा प्रत्यक्ष पणे वाढतो. ती गुंतवणूक म्हणजे प्रत्यक्ष उत्पादक गुंतवणूक होय. प्रत्यक्ष उत्पादक क्षेत्रात प्रथम गुंतवणूक केल्यास सामाजिक आर्थिक सेवांच्या कमतरतेमुळे उत्पादन खर्च मोठ्या प्रमाणात वाढतो. परिणामी सामाजिक आर्थिक सुविधा निर्माण करण्यासाठी राजकीय दडपणे वाढतील सामाजिक आर्थिक सुविधातील गुंतवणूक वाढून विकासाला चालना मिळते.

असंतुलित विकासाचे मार्ग -

प्रो.हर्षमन यांच्या मते वरील गुंतवणूकीच्या दोन पध्दतीपैकी एका पध्दतीला प्राधान्य देऊन विकासासाठी असंतुलन निर्माण करता येते. पुढील माहितीतून हे दोन्ही मार्ग स्पष्ट करता येतील

आकृती क्र. २.५

अ अ सामाजिक आर्थिक सुविधांच्या अतिरिक्त क्षमतेमुळे विकास (S_{क्ष})

प्रो. हर्षमन यांच्या मते, जेव्हा विकासाचा क्रम SOC → DPA असा असतो तेव्हा त्या विकास मार्गास सामाजिक आर्थिक सुविधांच्या अतिरिक्त क्षमतेतून विकास असे नाव दिले जाते. आकृतीमध्ये 'अक्ष' अक्षावर सामाजिक आर्थिक सुविधांमधील गुंतवणूक दाखविली असून 'अय' अक्षावर प्रत्यक्ष उत्पादक क्षेत्रातील गुंतवणूक दाखविली आहे.

aa, bb व cc हे वक्र DPA व SOC यांतील गुंतवणूकीचे संभाव्य मिश्रणे दाखवितात. म्हणजे aa या वक्रावर कोणत्याही बिंदूने दाखविलेली DPA व SOC यांचे मिश्रण तेवढेच राष्ट्रीय उत्पन्न देणार. Bb वरचे SOC व DPA मिश्रण aa मिश्रणापेक्षा अधिक राष्ट्रीय उत्पन्न देते. परंतू, bb वक्रावर बिंदू बदलल्यास राष्ट्रीय उत्पन्नात बदल होत नाही. अक्ष अक्षाशी ४५° चा कोन करणारी रेषा aa, bb, cc या वक्रांचे पर्याप्त बिंदू (A, B, C) जोडते.

ब) सामाजिक आर्थिक सुविधेच्या कमतरतेतून विकास (DPA - SOC)

जेव्हा विकासाचा क्रम dpa → soc असतो तेव्हा त्यास सामाजिक आर्थिक सुविधेच्या कमतरतेतून विकास म्हणतात. यालाच dpa च्या साहाय्याने विकास म्हणतात. या मार्गामुळे प्रथम dpa ची गुंतवणुक वाढेल व soc ची कमतरता निर्माण होईल. त्यामुळे soc च्या निर्मितीसाठी दबाव येऊन soc मध्ये गुंतवणुक होईल. व विकासाचा क्रम वेगवान होईल. dpa तील गुंतवणुकी मुळे विकासाचा क्रम AB,BC,C असा असेल

प्रा.हर्शमन यांच्या मते सामाजिक आर्थिक सुविधांची अतिरिक्त क्षमता हा विकासाचा मार्ग अधिक सातत्य पुर्ण व कमी अडचणीचा तर dpa तील गुंतवणुक प्रथम वाढविण्याचा मार्ग अधिक धोक्याचा व अडचणीचा आहे.

प्रा.हर्शमन यांच्या मते विकासासाठी गुंतवणुकीच्या असंतुलीत पणाची आवश्यकता असते. असंतुलीत विकासासाठी प्रथम अती प्रगत उदयोग धंद्यात गुंतवणुक करावी विकासाची काही प्राथमिक प्रक्रिया पुर्ण झाल्यास आयात पर्यायी उदयोगाला व्यापारी संरक्षण देण्याचे काम करतात. थोडक्यात अर्थव्यवस्थेत जाणिवपुर्वक असंतुलन निर्माण केल्यास विकास वेगाने होतो.

टिकात्मक मूल्यमापन - प्रा.हर्शमन यांच्या असंतुलीत विकास तत्वावर पुढील टिका केल्या जातात.

- १) असंतुलन निर्माण करताना मुलभुत उदयोगात प्राधान्य दिल्यामुळे उपभोग्य व कच्च्या उत्पादनाकडे दुर्लक्ष होते.
- २) असंतुलीत तत्व हे विशिष्ट क्षेत्राचा विकास होऊन इतर क्षेत्रे मागासलेली राहण्याची शक्यता असते.
- ३) हर्शमन यांच्या सिध्दांताचा वापर केल्यास विकसित देशात प्रचंड भाव वाढ होईल.
- ४) असंतुलीत तत्वामुळे निर्माण होणारे घर्शन तणाव हे विकसित देशाच्या कुवती पलीकडचे आहे.
- ५) असंतुलीत विकास तत्वामध्ये गुंतवणुकीची रचना, दिशा, योग्य वेळ यांचा विचार केलेला नाही.

२.२.९ प्रा.रोझेस्टीन रोडानचा धक्का सिध्दांत -

आर्थिक विकासासाठी अनेक छोटे मोठे विखूरलेले प्रयत्न करण्यापेक्षा एकाच वेळी मोठ्या व व्यापक प्रयत्नाची शक्ती आवश्यक आहे.असा विचार मांडण्यात येऊ लागला अशा विचारातूनच प्रा. रोझेस्टीन रोडान यांनी मोठा धक्का सिध्दांत १९४३ मध्ये मांडला आहे. यालाच प्रबळ चालना सिध्दांत या नावाने ओळखले जाते.

सिध्दांत-

रोडानच्या मते आर्थिक विकासाची प्रक्रिया तूटक व खंडित स्वरूपाची असते. विकास कार्यक्रमाच्या यशस्वितेसाठी साधनाच्या वापराची एक किमान पातळी आवश्यक असते. संसाधनाच्या या किमान आवश्यक मात्रेमुळेच अर्थव्यवस्थेत प्रबळ चालना निर्माण घेऊन विकासाला सुरवात होते. रोडान यांच्या मते आर्थिक विकासासाठी अशा काही किमान मोठ्या प्रयत्नाची आवश्यकता असते तसे धावपट्टीवरून आकाशात झेप घेण्यासाठी विमानाला किमान एका वेगाची गरज असते तसाच हा प्रकार आहे.

रोडान यांनी सिध्दांताच्या विश्लेषणासाठी आर्थिक अविभाज्यता किंवा बाह्य बचत ही जुनी कल्पना नव्याने मांडून विश्लेषण केले आहे. अविभाज्यता म्हणजे एखाद्या देशाची स्वयंघोषित आर्थिक वाढ यशस्वी होण्यासाठी त्या देशाने आपल्या विकास कार्यक्रमावर साधनाची किमान पातळी वापरणे होय रोडान यांनी तीन प्रकारच्या अविभाज्यतेचे वर्णन केले आहे.

- १) **उत्पादन फलनातील अविभाज्यता** - उत्पादन फलनाच्या अविभाज्यतेमध्ये सामाजिक व आर्थिक सुविधांचे आकारमान विशिष्ट प्रमाणात असावे लागते. उदा. रेल्वे, रस्ते, शिक्षण, आरोग्य, वीज, दळणवळण गृहनिर्माण यासारख्या सुविधा मोठ्या प्रमाणात निर्माण केल्यास इतर उदयोगाच्या संधी निर्माण होते या सेवा म्हणजे सामाजिक भांडवल होय. अशा सेवा आयात करता येत नाहीत म्हणून देशामध्ये अशा सेवांची मोठ्या प्रमाणात सोय करणे आवश्यक आहे अशी गुंतवणूक दिर्घस्वरूपात उपयुक्त असते तिचा फलधारण काळ बराच मोठा असतो अप्रगत देशाची ३० ते ४० टक्के गुंतवणूक यामध्ये केली पाहिजे. जेणे करून विकसनशील देशातील विकासाचे अडथळे दूर होतील.

या सामाजिक वरकड भांडवलात कालाची अविभाज्यता, टिकाऊपणाची अविभाज्यता, दिर्घ फलधारण कालवधीची अविभाज्यता आणि विविध सार्वजनिक उपयुक्ततेचे मिश्रण असणारी बदल न करता येणारी अविभाज्यता इत्यादीचा समावेश होतो.

सामाजिक वरकड भांडवलाच्या पूरवठ्याची अविभाज्यता हा अप्रगत देशाच्या विकासातील प्रमुख अडथळा असतो म्हणून उत्पादन वाढीसाठी सामाजिक भांडवलात मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक झाल्यास देशाच्या विकासाचा मार्ग सुलभ होतो.

- २) **मागणीची अविभाज्यता** - रोडान यांच्या मते मागणीची अविभाज्यता म्हणजे एकाच वेळी परस्पर पूरक उदयोग सुरु करणे होय. एखादा उदयोग स्वतंत्रपणे सुरु करण्यात अनिश्चितता असते उत्पादनास आवश्यक ती बाजारपेठ म्हणजे मागणी असेल का नाही याची खात्री असत नाही. त्यामुळे एखादा उदयोग स्वतंत्रपणे सुरु न करता अनेक उदयोग एकत्रितपणे सुरु करावेत परिणामी परस्परांच्या पूरक वस्तूंना मागणी निर्माण होईल. एकाच वेळी अनेक उदयोगाचा विकास होऊन विकास प्रक्रियेला चालना मिळेल यासाठी प्रा. रोडान यांनी पादत्राण व्यवसायाचे उदाहरण दिले आहे.

समजा आंतरराष्ट्रीय व्यापार नसणारी एक बंद अप्रगत अर्थव्यवस्था आहे. अशा अर्थव्यवस्थेत निर्वाह क्षेत्रातील १०० बेकाराला या पादत्राण निर्मितीच्या कारखाण्यात काम देण्यात आले आहे. त्यांना मिळणाऱ्या वेतनाने या सूप्त बेकाराच्या उत्पन्नात भर पडते त्या सर्वांनी त्यांना मिळणारे उत्पन्न त्यांनी उत्पादन केलेल्या पादत्राणात खर्च केले तरच त्या कारखाण्यास आवश्यक असणारी मागणी पूर्ण होते. व तो व्यवसाय यशस्वी होतो. पण हे कामगार आपले सर्व उत्पन्न पादत्राणावर खर्च करणार नाहीत कारण त्यांना उपभोगाच्या इतर वस्तू व गरजा त्याच उत्पन्नातून पूर्ण करावयाच्या असतात. त्यामुळे पादत्राणाबाजारपेठ उपलब्ध होणार नाही. बाजारपेठेच्या अभावी हा व्यवसाय बंद करावा लागेल. म्हणजेच एखादा कारखाना स्वतंत्रपणे यशस्वी होणे कठीण असते. त्या ऐवजी अनेक व्यवसाय एकाचवेळी सुरु केल्यास म्हणजेच १०० विविध उदयोगात प्रत्येकी १०० सूप्त बेकारांना काम दिल्यास १०,००० बेकारांना रोजगार उपलब्ध होईल हे सर्व कामगार अशा विविध आवश्यक असणाऱ्या व ते ज्यावर खर्च करणार आहेत अशा विविध वस्तूंचे उत्पादन करतील म्हणजेच एका कारखाण्याचे कामगार दुसऱ्या कारखाण्याच्या उत्पादनाचे ग्राहक ठरतील अशा रितीने अनेक ठिकाणी एकाच वेळी गुंतवणूक केल्यास परस्पर पुरक मागणी निर्माण होते. बाजारपेठ न मिळण्याची भीती नष्ट होते. आवश्यक ती किमान गुंतवणूक होण्यास प्रेरणा प्राप्त होते. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेमुळे प्रबळ चालना उदभवते.

प्रा.बेंजामिन हिगिन्स यांच्या मते, अविकसित देशातील बाजारपेठांचा लहान आकार व गुंतवणुकीची क्षीण प्रेरणा टाळण्यासाठी परस्परांवलंबी उदयोगात मोठया प्रमाणात किमान गुंतवणूक केल्यास मागणीची अविभाज्यता प्राप्त होते.

३) बचतीच्या पुरवठ्यातील अविभाज्यता - अविकसित देशाच्या विकासासाठी एकाचवेळी विविध उदयोगात मोठया प्रमाणात भांडवल गुंतवणूक करावी लागते त्यामुळे प्रबळ चालना निर्माण होते. या गुंतवणूकीसाठी मोठया प्रमाणात बचत होते व ती उपलब्ध होणेही आवश्यक असते. दारिद्र्यामुळे अविकसित देशातील लोकांचे उत्पन्न कमी असते त्याची बचत होणे कठीण असते. या बचतीच्या वैशिष्ट्यालाच बचतीची अविभाज्यता म्हणतात. या अडचणीतून बाहेर पडण्याचा मार्ग म्हणजे जेव्हा वाढत्या भांडवल गुंतवणूकीमुळे उत्पन्न वाढत जाते तेव्हा या वाढणाऱ्या उत्पन्नाचा मोठा भाग बचतीत वळविला पाहिजे. म्हणजेच तांत्रिक भाषेत बचतीचे सीमांत प्रमाण बचतीच्या सरासरी प्रमाणापेक्षा अधिक ठेवण्याचा प्रयत्न झाला पाहिजे परंतु हे अवघड असते. म्हणून किमान मोठया प्रमाणात आवश्यक बचत गुंतवणूक होण्यासाठी मोठया प्रमाणात सरकारच्या मदतीची, मार्गदर्शनाची आवश्यकता असते.

अशा रितीने आर्थिक विकासाच्या मार्गातील अडथळे नष्ट करून अर्थव्यवस्था गतिशील करण्यासाठी एक किमान मोठया प्रमाणात (Big Push) भांडवल गुंतवणूकीची गरज असते. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेत प्रबळ चालना निर्माण होऊन विकासाची प्रक्रिया गतिमान होते.

सिध्दांताचे टिकात्मक परिक्षण - प्रा.रोडान यांचा विकास सिध्दांत इतर सिध्दांतापेक्षा सरस व वास्तववादी वाटतो. तसाच तो अधिक व्यवहारवादी वाटतो. तथापि रोडान यांच्या सिध्दांतात पूढील दोष दिसून येतात.

- १) **आंतरराष्ट्रीय व्यापारकडे दुर्लक्ष** - प्रा जेकॉब वायनरच्या मते अविकसित देशांना आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे गुंतवणूकीशिवाय काही मोठ्या प्रमाणात बाहय फायदे मिळतात तर काही बाहय फायदे मिळत नाहीत याकडे प्रा.रोडान यांनी दुर्लक्ष केले आहे.
- २) **शेतीतील गुंतवणूकीकडे दुर्लक्ष** - अविकसित देशात शेती हा प्रमुख व्यवसाय असतो. शेतीलाही पाणी पुरवठा, तांत्रिक सुधारणा, वाहतूक दळणवळण, खते, किटक नाशके, आधुनिक अवजारे इत्यादी उदयोगात गुंतवणूक करणे आवश्यक असते. शेतीच्या गुंतवणूकिने प्रबळ चालना निर्माण होऊन विकासाचा वेग वाढतो. याकडे प्रा.रोडान यांनी दुर्लक्ष केले आहे.
- ३) **भाववाढीचा धोका** - सामाजिक व आर्थिक सोईसाठी लागणारे प्रचंड भांडवल बचतीच्या कमतरतेमुळे पैशाचा पुरवठा वाढवून तुटीचा अर्थभरणा करून निर्माण केले जाते. त्यामुळे त्याची भाव वाढ होऊन विकासाच्या मार्गात अडथळे निर्माण होतात.
- ४) **प्रशासकिय व संस्थात्मक समस्या** - अविकसित देशात मोठ्या प्रमाणावरील गुंतवणूकीलाही आवश्यक असणारी कार्यक्षम व धाडसी शासन व समाज संस्था नसतात. त्याचा परिणाम विकास प्रक्रियेवर होतो.
- ५) **केवळ आर्थिक घटकाकडेच लक्ष** - प्रा.रोडान यांनी विकासाच्या संदर्भातील आर्थिक घटकाकडेच लक्ष दिले आहे तर सामाजिक व राजकीय घटकाकडे दुर्लक्ष केले आहे.

प्रा.रोडान यांच्या या सिध्दांतावर वरील प्रमाणे टिका करण्यात येत असल्या तरी त्यांचे विकास विषयक विचार अधिक व्यापक व वास्तववादी आहेत प्रा.गुन्नार मिर्डल यांच्या मते सुरवातील विकासाची प्रक्रिया गतिमान करण्यासाठी मोठ्या प्रयत्नाची आवश्यकता असते, अविकसित देशात हळूहळू विकासाच्या दृष्टीकोणावर भरवसा ठेवता येत नाही. मोठ्या योजनांना अनेक अर्थशास्त्रज्ञांचा पाठिंबा असतो. मागासलेपणा व दारिद्र्य हे देशाला साधनसामग्रीत गतीशील करण्यात अडचणी निर्माण करतात. यासाठी मोठ्या प्रयत्नाची गरज असते. तेव्हा प्रबळ चालना देशाच्या विकासाची सुरवात करण्यासाठी आवश्यक असते.

२.२.१० प्रा.लेबिन्स्टीन याचा किमान आवश्यक प्रयत्नाचा सिध्दांत -

कमी उत्पन्न असलेल्या व दारिद्र्याच्या दृष्टचक्रात सापडलेल्या विकसनशील देशासाठी सातत्यपूर्ण विकास प्रक्रीया कशी असावी यासंदर्भात प्रा.हार्वे लेबिन्स्टीन यांनी आपल्या Economic Backwardness And Economic Growth या १९५७ च्या ग्रंथात किमान आवश्यक प्रयत्नाचा सिध्दांत मांडला आहे.

किमान निर्णायक प्रयत्न - विकसनशील अर्थव्यवस्था दारिद्र्याच्या दुष्टचक्रात अडकलेल्या असतात. दारिद्र्याचे प्रमुख कारण म्हणजे भांडवल निर्मिती कमी असणे होय. हे दारिद्र्याचे दुष्टचक्र भेदण्यासाठी होणारे प्रयत्न विशिष्ट मात्रेचा असणे आवश्यक आहे. यालाच किमान निर्णायक प्रयत्न म्हणतात. अर्थव्यवस्थेतील विविध अडथळा पार करण्यासाठी अशा किमान निर्णायक प्रयत्नाची गरज असते.

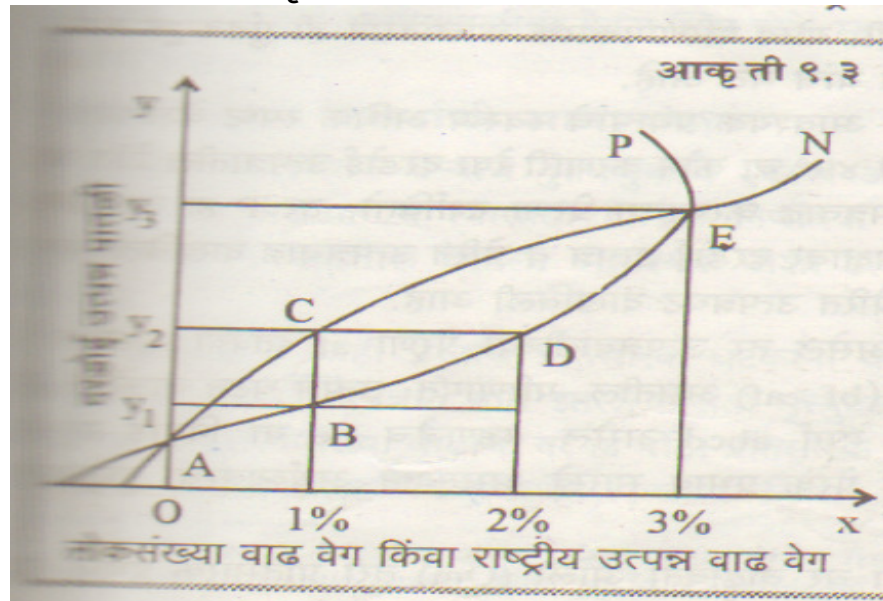
लेबिन्स्टीन यांच्या मते, प्रत्येक देशात विकासाचे काही प्रतिसारक व प्रेरक घटक असतात.प्रतिसारक घटकाचा अर्थव्यवस्थेवर वाईट परिणाम होतो.तर प्रेरक घटकाचा अनुकूल परिणाम होतो.प्रतिमारक घटकाची प्रेरणा अधिक असल्याने अविकसित देश मागासलेलेच असतात.या प्रतिसारक घटकापेक्षा प्रेरक घटक अधिक प्रभावी होणे आवश्यक असते.हे प्रेरणा घटक प्रभावी झाल्यास किमान निर्णायक प्रयत्न पातळी पूर्ण होत असते.म्हणून उत्पन्नवाढीच्या घटकाना प्रतिसारक घटकापेक्षा अधिक शक्तिशाली बनवणे आवश्यक आहे कारण त्याशिवाय विकासाची प्रक्रिया वेगाने वेगाने सुरू होत नाही व यासाठीच किमान निर्णायक प्रयत्नाची आवश्यकता असते.

लेबिन्स्टीन चा हा सिध्दांत लोकसंख्या वाढ व दरडोई उत्पन्न पातळीवर अवलंबून असते. या गृहितावर आधारित आहे.अर्थव्यवस्थेत उत्पन्नाची निर्वाह पातळी असतांना जन्मदर व मृत्युदर लोकसंख्या टिकवण्यास आवश्यक व कमाल पातळी चे आसतात यास्थितीत दरडोई उत्पन्न निर्वाह पातळी पेक्षा अधिक झाल्यास मृत्युदर घटतो परंतू जन्मदर स्थिर असल्याने लोकसंख्येत वाढ होते. दरडोई उत्पन्न पातळी आणखीन वाढत गेल्यास जन्मदर कमी होत जातो विकासाच्या गतीमानाने लोकसंख्या वाढीचा वेग कमी होत जातो. उच्च दरडोई उत्पन्न पातळीला समाजात शिक्षणाचा प्रसार होतो. सामाजिक जाणीवा वाढतात. छोटया कुटुंबाचे महत्व वाढते.इत्यादी कारणांमुळे लोकसंख्या वाढीचा वेग कमी होतो.जपान व इतर देशांना हा अनुभव आला आहे.

लोकसंख्या वाढ व राष्ट्रीय उत्पन्न वाढ वेग -

जीवशास्त्रीय घटकाचा विचार करता लोकसंख्या वाढीचा वेग वार्षिक ३ ते ४ % पेक्षा जास्त असु शकणारा नाही.यातून निर्माण होणारा अतिरिक्त लोकसंख्येचा अडथळा पार करण्यासाठी किमान निर्णायक प्रयत्नांची गरज असते पुढील माहितीच्या साहाय्याने हे स्पष्ट करता येईल.

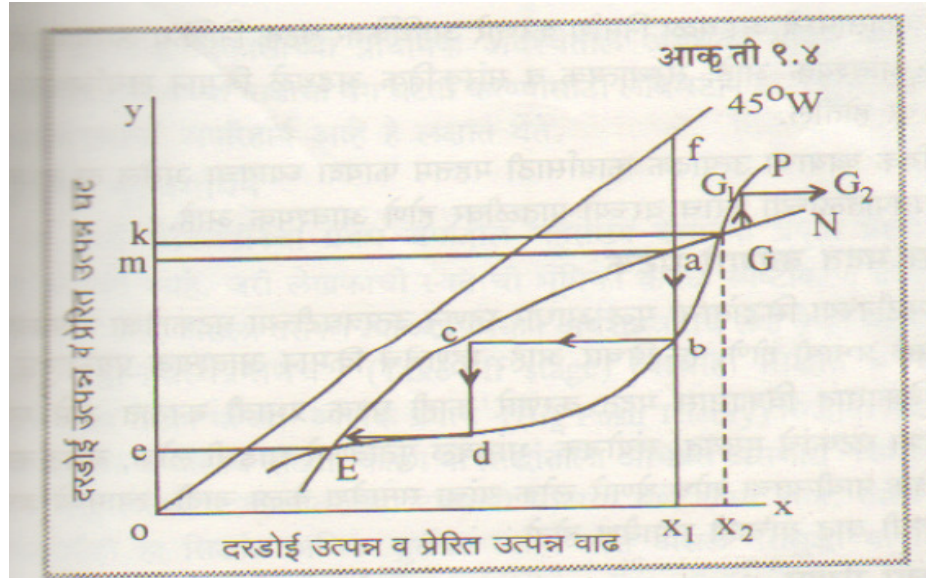
आकृती क्र. २.६

OX अक्षावर लोकसंख्या व राष्ट्रीय उत्पन्ना वाढीचा वेग दर्शविला आहे. तर OY अक्षावर दरडोई उत्पन्नपातळीचा दर दर्शविला आहे N हा वक्र दरडोई उत्पन्न दर्शवितो कि, ज्यामुळे उत्पन्न वाढीचा व लोकसंख्या वाढीचा वेग समान होतात. P हा वक्र दरडोई उत्पन्नाच्या पातळीस लोकसंख्या कोणत्या वेगाने वाढेल हे दर्शविते. a हा बिंदु निर्वाह उत्पन्न पातळीचा समतोल दर्शवितो या ठिकाणी 0 या बिंदूस लोकसंख्येची व राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीचा दर सारखाच म्हणजे १% आहे. दरडोई उत्पन्नाची पातळी वाढुन OY२ झाल्यास लोकसंख्या वाढीचा वेग Y२ d म्हणजे २% होते. हा वेग राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीचा वेग Y२C पेक्षा कमी आहे. विकासाची प्रक्रिया सुरु करायची असल्यास राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीचा दर लोकसंख्येच्या वाढीच्या दरापेक्षा जास्त असणे आवश्यक आहे. ही घटना OY३ या दरडोई उत्पन्न पातळी नंतरच शक्य आहे. कारण या उत्पन्न पातळीला नंतर लोकसंख्या वाढीचा वेग कमी होत जातो. e बिंदू नंतर डावीकडे वळणारा p वक्र हे स्पष्ट करतो. OY३ हि दरडोई उत्पन्न पातळी आर्थिक विकासासाठी किमान निर्णायक ठरते. विश्लेषनात लोकसंख्या वाढीचा वेग हा प्रतिकूल घटक आहे. तर दरडोई उत्पन्न पातळी हा उत्पन्न प्रेरक घटक आहे. लेबिन्स्टीन यांच्या मते विकासाची प्रक्रिया सुरु करण्यासाठी प्राथमिक गुंतवणूक किमान आकाराची पाहिजे. जेणे करुन दरडोई उत्पन्नाची पातळी अधिक वर जाईल.

किमान आवश्यक प्रयत्नाचे स्वरूप - विकासासाठी किमान आवश्यक प्रयत्नाची गरज असते. प्रेरक घटक प्रतिसारक घटक अधिक प्रभावशाली बनले पाहिजेत किमान आवश्यक प्रयत्नाचे स्वरूप पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

आकृती क्र. २.७

OX अक्षावर दरडोई उत्पन्न व प्रेरीत उत्पन्न वाढ दर्शविली आहे तर OY अक्षावर दरडोई उत्पन्न व प्रेरीत उत्पन्न घट 85° दर्शविली आहे. OW ही 85° कोन असणारी रेषा दरडोई उत्पन्नातील प्रेरित वाढ व घट दर्शवते P हा वक्र उत्पन्न घटीच्या प्रेरणा दर्शवितो. तर N हा वक्र उत्पन्न वाढीचा प्रेरणा दर्शवितो. दरडोई उत्पन्न OX₁ असताना उत्पन्न वाढीच्या प्रेरणा af इतक्या असतील तर घटीचा प्रेरण bf इतक्या असतील परिणामी वाढीला अडथळा निर्माण होऊन अर्थव्यवस्था oe या निर्वाह पातळीला दुष्ट चक्रात सापडलेली असते.

विकासासाठी उत्पन्न पातळी ok पेक्षा जास्त वाढविता आली तरच प्रेरक घटक प्रभावी ठरून विकासाची प्रक्रिया गतिमान होईल व उत्पन्न वाढ G₁ G₂ होईल म्हणजे दरडोई उत्पन्न ok पेक्षा अधिक करण्यासाठी किमान निर्णायक प्रयत्नाची गरज आहे.

निर्णायक किमान प्रयत्नाची आवश्यकता - विकासाच्या सातत्यपूर्ण गतिमान प्रक्रियेसाठी पूढील निर्णायक किमान प्रयत्नाची आवश्यकता आहे.

- १) विकसनशील देशाला आवश्यक असणाऱ्या उत्पादनातील बाहय बचतीचा लाभ घेण्यासाठी निर्णायक किमान प्रयत्नाची आवश्यकता असते.
- २) विकासाच्या प्रेरक घटकातून काही प्रतिसारक घटक निर्माण होतात.असे घटक करण्यासाठी विकसनशील अर्थव्यवस्थेत किमान निर्णायक प्रयत्न आवश्यक ठरतात उदा.दरडोई उत्पन्न वाढीतून मृत्युदर कमी होऊन लोकसंख्या विकासाला अडथळा बनते.
- ३) विकासाच्या प्रक्रियेत अडथळे येणाऱ्या काही संस्थात्मक व सांस्कृतिक अडथळे दूर करण्यासाठी अशा प्रयत्नाची गरज भासते.

विकासाचे घटक व प्रेरणा - प्रा.लेबिन्स्टीनच्या मते विकासाच्या प्रक्रियेत मदत करणारे संयोजक, भांडवल गुंतविणारे धाडसी लोक, बचत करणारे लोक, तांत्रिक नाविण्याचा शोध घेणारे लोक इत्यादी घटक असतात त्यांच्यामुळे विकासाला प्रेरणा मिळते.

प्रा.लेबिन्स्टीनच्या मते विकासाच्या प्रक्रियेत विकासाचे घटक वाढले पाहिजेत प्रभावशाली प्रेरणा निर्माण होऊन राष्ट्रीय उत्पन्नवाढीला चालाना मिळाली पाहिजे. परंतू विकसनशील देशात पुरेशा विकासाअभावी अशा प्रेरणा निर्माण होण्यात अडथळे येतात या प्रेरणा निर्माण होण्यासाठी निर्णायक प्रयत्नाची आवश्यकता असते.त्यासाठी निर्णायक किमान व्यय होणे आवश्यक आहे. अशा व्ययामुळे विकासाचे घटक वाढतील विशेषीकरण होऊन दुय्यम व सेवा क्षेत्राचा विकास होईल. विकासातील प्रतिसारक घटक निष्प्रभ होतील व गतिशील आर्थिक व सामाजिक बदल घडून येतील.

प्रभावशाली प्रेरणेच्या मार्गात संयोजकातील स्थितीप्रीयता,कामगाराच्या बदलास विरोध, नव्या विचार व तंत्राला विरोध करणारी प्रवृत्ती, श्रीमंतांची अनुत्पादक उपभोग, लोकसंख्येची जलद वाढ इत्यादी घटक परिणाम करतात या घटकाचा अडथळा मोडून काढण्यासाठी किमान निर्णायक प्रयत्न आवश्यक ठरतात.

सिध्दांताचे मूल्यमापन -

प्रा.लेबिन्स्टीनचा सिध्दांत जगातील बहुसंख्य देशाचे मागासलेपण स्पष्ट करणारा आहे. रोस्टोच्या सिध्दांताप्रमाणे हा सिध्दांत बराच गाजला परंतु विविध अर्थशास्त्राज्ञांनी या सिध्दांतात पुढील दोष दर्शविले आहेत.

- १) दरडोई उत्पन्न वाढ व लोकसंख्या यांतील जोडलेला संबंध अयोग्य आहे. उदा. भारतातील लोकसंख्या वाढ दरडोई उत्पन्नापेक्षा वैदयकिय सोईमुळे झाली आहे.
- २) शासन व्यवस्थेचे लोकसंख्या वाढ आटोक्यात ठेवण्यासाठीचे प्रयत्न दुर्लक्षिले गेले आहेत.
- ३) प्रा. मिंटच्या मते प्रा.लेबिन्स्टीनने मानलेला दरडोई उत्पन्न पातळी व राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीचा वेग यांच्यातील सरळ संबंध योग्य नाही.
- ४) निर्णायक किमान प्रयत्नाचा कालावधी किती असेल हे नेमकेपणाने स्पष्ट होत नाही.
- ५) विविध आंतरराष्ट्रीय घटकाचा उत्पन्न वाढीवर काय परिणाम होईल आंतरराष्ट्रीय घटकाचा किमान निर्णायक प्रयत्नात सामावेश होईल का? याची उत्तरे मिळत नाहीत

२.२.१२ कर्मरचा विकास सिध्दांत -

मायकेल कर्मर यांनी आर्थिक विकासाचा o-ring सिध्दांत मांडला आहे. त्यांच्या मते उत्पादन हे विविध घटकाचे एकत्रित कौशल्य असते.समान कौशल्य असणारे विविध लोक उत्पादनाच्या प्रक्रियेत एकत्र आलेले असते उत्पादन प्रक्रियेतून विविध वस्तुचे उत्पादन घेत असते. उच्च कौशल्य असणारे कामगार उत्पादनात कमीत कमी चुका करतात. त्यामुळे त्यांचे उत्पादन व वेतन जास्त असते.हे विकसीत देशात आढळते. या विकसित देशात मोठ्या प्रमाणात उत्पादन आढळतात.या प्रतिमानात सकारात्मक समानता या तत्वाचा अवलंब केला आहे.

या प्रतिमानात विविध गृहित घेतली आहेत. श्रमबाजार स्पर्धात्मक असतो. श्रमाचा पुरवठा अलवचिक असतो.कामगार एकमेकांना अपुर्ण पर्यायी असतात.व उत्पादनासाठी पुरेसे पुरक असतात.तयार उत्पादन हे विविध एककात विभागले जाते. या एककाच्या निर्मितीसाठी कामगार बहुउददेशीय तंत्रज्ञान वापरतात. प्रत्येक कामगाराची भिन्न कार्यक्षमता त्यामध्ये वापरली जाते. एकक भिन्नतेची प्रक्रिया कामगार यशस्वीतेची शक्यता, एककाची गुणवत्ता यावर अवलंबून असते.

कर्मरचे उत्पादन फलन हे सकारात्मक समता दर्शविणारे आहे. पुढील गूहीताच्या आधारे ते पाहता येईल.

अर्थव्यवस्थेत ४ व्यक्ती आहेत त्यांना q असे मानू. त्यातील दोन उच्च कार्यक्षमतेची आहेत त्यांना q_2 असे मानू. तर दोन कमी कार्यक्षमतेची आहेत त्यांना q_L असे मानू. यावरून पुढील सुत्र तयार होते.

$$\text{सुत्र} - q_2h_2 + q_Lh_2 > 2qHq_l$$

या समिकरणात हे सिद्ध होते कि समान कौशल्य असणाऱ्या उत्पादन घटकाचे एकूण उत्पादन सर्वोत्तम होते.

सारांश - या प्रतिमानातून अनेक बोध मिळतात. उच्च कार्यक्षम असणाऱ्या कामगाराना कमी कार्यक्षम कामगाराच्या व्यवसाय संस्थेतील वेतना पेक्षा जास्त मोबदला मिळतो. विकसित देशातील कामगाराचे वेतन या मागासलेल्या देशापेक्षा जास्त असते कामगार मानवी भांडवलातील गुंतवणुक ग्रहित धरतात.

हे प्रतिमान स्पष्ट करते कि स्थानिक अडथळे उत्पादनात घट घडवून आणतात. त्यामुळे उत्पादकाला अपेक्षित उत्पन्न मिळत नाही. त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्न कमी राहून निम्न राष्ट्रीय उत्पन्नाचा सापळा तयार होतो त्याच बरोबर बुद्धी वहन प्रक्रिया व तिचे आंतरराष्ट्रीय विषमता याची ही चर्चा त्याने केली आहे.

विकास सिध्दांत तूलना व भिन्नतेतून समानता -

आर्थिक वृद्धी व विकासाचे विविध सिध्दांतात विकास प्रक्रियेचे विवेचन दिले आहे. वेगवेगळ्या अर्थशास्त्रज्ञांनी वेगवेगळे आर्थिक विचार मांडले आहेत. प्रत्येकाचे विचार त्यांच्या वेळच्या परिस्थितीनुसार होते प्रत्येक विचारात काही दोष आहेत. पण या सर्व विचारांचा सारांश देशाचा आर्थिक विकास करणे आहे. सनातनवादी, नवसनातनवादी, आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञ इत्यादी आर्थिक विकासाचे वेगवेगळे विचार मांडले आहेत.

या सर्वच अर्थशास्त्रज्ञांच्या विचाराची तूलना करता सनातनवादयांनी भांडवल संचय, नफ्याचा घटता दर, स्थितीशील सिध्दांत मांडून अर्थव्यवस्थेत नव प्रवर्तनाला महत्व दिले. हॅराड व डोमर यांनी विकासाचे तांत्रिक प्रतिमान मांडले रोस्टो यांनी आर्थिक वाढीच्या अवस्था मांडल्या. तर मीड व सोलो यांनी नव सनातनवादी विचार मांडले.

प्रा.लेविस यांनी अविकसित देशाच्या विकासासाठी अतिरीक्त श्रमपुरवठ्यातून विकास ही रचना मांडली. प्रा.नवर्स, रोडान यांनी संतूलित विकासाचे तत्व मांडले. प्रा.हर्शमन यांनी असमतोलिक तत्वाचा पुरस्कार केला. प्रा.रोडान यांनी विकासासाठी प्रबळ चालनेची गरज प्रतिपादन करून प्रबळ धक्का सिध्दांत मांडला. लायबेन्स्टीन यांनी विकासासाठी किमान निर्णायक प्रयत्नांचा सिध्दांत मांडला. या विविध अर्थशास्त्रज्ञांनी विकासाचे वेगवेगळे विचार मांडले प्रत्येक विचारात भिन्नता आहे.

विविध अर्थशास्त्रज्ञांच्या अर्थिक विचारात भिन्नता असली तरी सर्वांचा एकच विचार होता तो म्हणजे देशाचा आर्थिक विकास होय. रोडान प्रबळ चालना, हर्शमन असमतोलित

तत्व, नक्सचे तत्व व लायबेन्स्टीन चे किमान निर्णायक प्रयत्न शेवटी एकच दर्शवितात कि ते म्हणजे विकासासाठी एखादे धोरण आखूण विकास करणे.

२.४ स्वयं अध्ययन प्रश्न :-

१. विकासाचे सनातनवादी सिद्धांत स्पष्ट करा.
२. शंपीटरचा आर्थिक विकासाचा सिद्धांत विषद करा.
३. रोस्टोच्या आर्थिक विकासाच्या अवस्था स्पष्ट करा.

२.४ सारांश :-

आर्थिक विकासासंदर्भात सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांपासून विचारमंथन चालू आहे. अँडम स्मिथ,रिकार्डो,मिल व माल्थस इत्यादी सनातनवादयांनी विकासासंदर्भात विचार मांडले आहेत. भांडवल संचय नफा स्थितीशील अवस्था हे त्यांचे प्रमुख विचार आहेत. शंपिटर यांनी नवप्रवर्तन सिद्धांत मांडून विकासाचे गतिमान स्वरूप मांडले. आर्थिक वृद्धी प्रतिमानामध्ये हॅराड व डॉमर यांनी निव्वळ गुंतवणुकीला महत्व देणारे प्रतिमान मांडले. अर्थशास्त्रज्ञ रोस्टो यांनी आर्थिक वाढीच्या अवस्थेचा सिद्धांत मांडला. तर सोलो व मीड यांनी नवसनातनवादी प्रतिमान मांडले. विकासासाठी अविकसित देशातील अतिरीक्त श्रमिकांचा वापर करावा असा विचार ऑर्थर लेविस यांनी मांडला. तर प्रा.नक्स यांनी संतुलित विकास प्रतिमान मांडले. प्रा.हर्षमान यांनी असंतुलित विकासतत्व मांडले. प्रा.रोडान यांनी अविभाज्यतेचा विचार करुन मोठा धक्का सिद्धांत मांडला. विकासासाठी प्रबळ चालना निर्माण झाली पाहिजे. प्रा.लायबेन्स्टाईन यांनी विकासासाठी किमान आवश्यक प्रयत्नांची गरज प्रतिपादन केले. या विविध अर्थशास्त्राज्ञांच्या विचारात भिन्नता असली तरी आर्थिक विकासासाठी त्यांची धडपड दिसून येते. प्रत्येकाने शेवटी देशाचा आर्थिक विकास महत्वाचा मानला पाहिजे.

२:५ पारिमाषिक शब्द

- २) प्रतिमान = प्रारूप
- ३) अगणितिय = गणिती पध्दतीचा वापर नसलेले
- ४) व्दिकेत्रीय = दोन क्षेत्राचा विचार करणारे
- ५) नवप्रवर्तन = नविन घटकाचा शोध
- ६) संतुलित = सर्वत्र समान

२:६ संदर्भ सूची -

- १) मृणालिनी फडणवीस, २००६, विकासाचे अर्थशास्त्र व सिध्दात, विद्या प्रकाशन
- २) पाटील जे.एफ.,(२००७) , वृद्धी व विकासाचे अर्थशास्त्र, फडके प्रकाशन कोल्हापूर
- ३) विजय कविमंडल (१९९८), विकासाचे अर्थशास्त्र आणि नियोजन, मंगेश प्रकाशन, नागपुर
- ४) पा.चि.ग.करदिकर, आर्थिक विकास आणि नियोजन

ॡ) Shing V.B., Theories of Economic Development
ॢ) Mishra/Puri, Growth and Development, Himalaya Publishing,
Mumbai

२:७ सरावासाठी प्रश्न -

- १) विकासाचे सनातवादी विचार स्पष्ट करा.
- २) लेविसचा आर्थिक विकासाचा सिध्दात स्पष्ट करा.
- ३) हॅराड डोमर प्रतिमान विशद करा.
- ४) नवसनातनवादी आर्थिक सिध्दात स्पष्ट करा.
- ॡ) संतूलित व असंतूलित विकासाचे तत्व स्पष्ट करा.
- ॢ) किमान निर्णायक प्रयत्न सिध्दात स्पष्ट करा.

घटक -३
दारिद्र्य, विषमता आणि विकास

अनुक्रमणिका

- ३.० उद्दिष्टे
 - ३.१ प्रस्तावना
 - ३.२ विषय विवेचन
 - ३.२.१ विषमता व दारिद्र्याचे मापन
 - ३.२.२ निरपेक्ष दारिद्र्याचे मापन
 - ३.२.३ दारिद्र्य , विषमता आणि सामाजिक कल्याण
 - ३.२.४ द्विक्षेत्रीय विकास आणि लॉरेन्स वक्राचे स्थानांतरण
 - ३.२.५ कुझनेट्सची उलट्या (यू) आकाराची परिकल्पना
 - ३.२.६ निरपेक्ष दारिद्र्य : विस्तार आणि गहनता
 - ३.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न
 - ३.४ सारांश
 - ३.५ पारिभाषिक शब्द
 - ३.६ संदर्भ सूची
-

३.० उद्दिष्टे :- Learning Objective

या प्रकरणाच्या अध्ययनानंतर पुढील बाबी समजून घेण्याची व स्पष्ट करण्याची क्षमता प्रदान होईल.

- दारिद्र्य निर्मूलन व मानवी कल्याणात सुधारणा करण्यासाठी वाढते प्रतिव्यक्ती उत्पन्न आवश्यक असले तरीही ते पुरेसे का नाही ? हे समजून घेता येईल.
- उत्पन्न विषमता व दारिद्र्य यातील फरक समजून घेता येईल.
- दारिद्र्याची संकल्पना तसेच निरपेक्ष दारिद्र्य मापनाच्या विविध पध्दतीचे आकलन घेता येईल.
- उत्पन्न वितरणातील विषमता मापनाच्या विविध पध्दती - लॉरेन्स वक्र, गिन्नी गुणांक, क्रियात्मक वितरण इ. मापकांचे तंत्र माहित होतील.
- उत्पन्न वितरणातील विषमता व आर्थिक वृद्धीची प्रक्रिया यातील संबंध कुझनेट्सच्या उलट्या यू आकाराच्या परिकल्पनेच्या साहाय्याने कशा स्पष्ट केल्या आहेत व त्याची यथार्थता स्पष्ट होईल.
- आनुभविक तथ्याच्या आधारे कुझनेट्स परिकल्पनेच्या सत्या-सत्यतेचे परिक्षण करता येईल.
- दारिद्र्य, विषमता व सामाजिक कल्याण यातील आंतरसंबंध जाणून घेता येईल.

दुसऱ्या महायुध्दाच्या, कालखंडानंतर संपूर्ण जग, विशेषतः नव्याने स्वतंत्र झालेच्या राष्ट्रांमध्ये आर्थिक विकासाच्या प्रबळ प्रेरणा निर्माण झाल्या. भीषण दारिद्र्य व पराकोटीची विषमता ह्या त्यांच्या पुढील प्रमुख समस्या होत्या. म्हणूनच त्यांच्या आर्थिक विकास प्रक्रियेच्या विविध उद्दिष्टांमध्ये दारिद्र्य निर्मूलन व उत्पन्न वितरणातील विषमता कमी करण्याला अग्रक्रम असलेला दिसून येतो. मागील अर्ध्या शतकापासून ह्यासमस्या दूर करण्यासाठी विविध धोरणात्मक उपाय व विकास कार्यक्रम अंमलात आणूनसुद्धा या विकसनशील जगतात दारिद्र्य व विषमतेची भिषणता अद्याप कमी झालेली नाही. जगातील १२० कोटी पेक्षा अधिक जनसंख्या कमी उत्पन्नामध्ये जीवन जगत आहे. तर २८० कोटी पेक्षा अधिक म्हणजे जवळपास जगातील अर्धी जनसंख्या प्रतिदिन २ डॉलर (क्रयशक्ती समता दर) पेक्षा कमी उत्पन्नामध्ये जीवन व्यतीत करित आहे. विशेष म्हणजे ही जनसंख्या कुपोषण, निकृष्ट आरोग्य, निरक्षरता, अल्प व सिमांत भूधारकत्व, शहरी गलिच्छ वस्त्यांमधील वास्तव्य अशा अनेक समस्यांनी ग्रस्त आहे.

आर्थिक वृद्धीदर निश्चितच आवश्यक आहे, परंतु सकल राष्ट्रीय उत्पन्न कशा प्रकारे वाढते. यासोबतच ते कोण वाढवते हा मुळ मुद्दा आहे. राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढ मोजक्याच लोकांच्या सहभागातून घडून येते की, अनेकांच्या सहभागातून जर मोजकाच श्रीमंत वर्गविकास प्रक्रियेत सहभागी होत असेल, तर दारिद्र्य व विषमतेची परिस्थिती सातत्याने आणखी भिषण होत जाईल. याउलट जर विकास प्रक्रियेत गती देण्याचे कार्य अनेकांकडून घडून येत असेल, तर ते त्याचे मुलभूत लाभ धारक ठरतील आणि आर्थिक वृद्धीची फळे अधिक समान तत्वावर सर्वांना चाखावयास मिळतील. आज बहुतांश विकसनशील राष्ट्रांच्या विकास प्रक्रियेवरून असे अनुभवास येते की, त्यांचा आर्थिक वृद्धीदर सापेक्षतः अधिक असूनसुद्धा त्यांची फळे तेथील गरीबांपर्यंत अत्यंत कमी प्रमाणात पोहचत आहेत. परिणामतः तेथील विषमता वाढत असून निरपेक्ष दारिद्र्यात होणारी घट अत्यंत अल्प आहे.

सप्टेंबर १९९४ मध्ये लोकसंख्या व विकास यावरील कैरो आंतरराष्ट्रीय परिषदेच्या कृती कार्यक्रमात ठळकपणे नमुद करण्यात आले की, दहा वर्षांच्या विकास प्रयत्नानंतर सुद्धा श्रीमंत व गरीब राष्ट्रांमधील दरी व विषमता वाढलेली आहे. व्यापक दारिद्र्याचे अस्तित्व हे विकास प्रयत्नांपुढील मुख्य आव्हान आहे. हाच दृष्टिकोन मार्च १९९५ मध्ये कोपनहेगन येथे आयोजित सामाजिक विकासासाठी संयुक्त राष्ट्र जागतिक बैठकीत देखील स्वीकारण्यात आला होता. ज्याला १३४ राष्ट्रांच्या प्रमुखांनी उपस्थिती लावली होती.

व्यापक दारिद्र्याचे निर्मूलन आणि उत्पन्न वितरणातील उच्च व वाढती विषमता हे सर्वच विकास समस्येचे केंद्रबिंदू असल्यामुळे तसेच अनेकांनी ते विकास धोरणाचे मुख्य उद्दिष्टे म्हणून परिभाषित केल्यामुळे, या प्रकरणांमध्ये आपण विकसनशील राष्ट्रांमधील दारिद्र्य व विषमतेच्या स्वरूपावर प्रकाश टाकणार आहोत. त्याचबरोबर आपला मुख्य भर हा आर्थिक दारिद्र्य आणि उत्पन्न व संपत्ती वितरणातील विषमता यावर असणार आहे. तथापी हे लक्षात ठेवणे तेवढेच महत्वाचे आहे की, विकसनशील जगतातील व्यापक विषमतेच्या समस्येचा हो एक छोटा भाग आहे. सत्ता, प्रतिष्ठा, दर्जा, लिंग, कार्य समाधान, कार्याची स्थिती, सहभागाची मात्रा, निवडीचे स्वातंत्र्य यासारखे अनेक प्रकारचे विषमतेचे पैलू हे देखील तितकेच, किंबहुना त्यापेक्षा अधिक महत्वाचे आहेत. त्याचबरोबर

या प्रकरणात आर्थिक विषमता व दारिद्र्याचे स्वरूप, त्यांची मान्यताप्राप्त मापके यांची ओळख करून घेतल्यानंतर टोडेरो व स्मिथ यांनी त्यांच्या Economic Development २ या प्रसिध्द पुस्तकात आर्थिक वृद्धी, उत्पन्न वितरण व दारिद्र्य यांच्यातील संबंधाबाबत जे सात चिकित्सक प्रश्न उपस्थित केलेत ते म्हणजे.

- i. विकसनशील देशांमधील सापेक्ष दारिद्र्याचा विस्तार काय आहे आणि ते निरपेक्ष दारिद्र्याच्या परिस्थितीशी कशाप्रकारे संबंधीत आहे?
- ii. गरिब कोण आहेत, आणि त्यांची आर्थिक वैशिष्ट्ये काय आहेत?
- iii. आर्थिक वृद्धीचे स्वरूप कसे निर्धारित होत, म्हणजेच आर्थिक वृद्धीपासून कोण लाभान्वीत होतात व का ?
- iv. अल्प उत्पन्न गटातील राष्ट्रांसाठी तिब्र आर्थिक वृद्धी आणि उत्पन्नाचे अधिक समान वितरण ही उद्दिष्ट्ये सुसंगत आहे की परस्परविरोधी ? दुसऱ्या शब्दात, उत्पन्नातील असताना कमी करून उच्च वृद्धीदर साध्य करणे शक्य आहे का?
- v. विकसनशील देशांच्या अनुभवाच्या आधारे वृद्धी प्रक्रियेची फळे गरीबांपर्यंत पोहचतात काय? वृद्धीचा लाभ गरीबांपर्यंत अधिक प्रमाणात पोहचविण्यासाठी काय करता येऊ शकते ?
- vi. विषमतेच्या उच्च स्तराबाबत काय अतिहाय वाईट आहे?
- vii. निरपेक्ष दारिद्र्याची गहनता व व्यापकता (magnitudc & extet) दुर करण्यासाठी कोणत्या प्रकारची धोरणे आवश्यक आहेत? या प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याचा प्रयत्न करणार आहोत.

३.२ विषय विवेचन :-

३.२.१ विषमता व दारिद्र्याचे मापन (Measuring Inequality & Poverty) :-

विषमतेची संकल्पना ही विविधांगी स्वरूपाची आहे. उत्पन्न , संपत्ती याबरोबरच सत्ता, प्रतिष्ठा , दर्जा, लिंग , कार्य समाधान, कार्याची स्थिती, सहभागाची मात्रा , निवडीचे स्वातंत्र्य अशा विविध पैलूंच्या माध्यमातून ती प्रकट होते, तथापि याठिकाणी आपण संपत्ती व उत्पन्न वितरणातील या आर्थिक पैलूंवर भर देणार आहोत.

विषमता व दारिद्र्य या दोन संकल्पना भिन्न असल्या तरी परस्परांशी संबंधीत आहेत. विषमता ही एकूण लोकसंख्येमधील जीवनस्तरातील भिन्नतेशी संबंधीत आहे, याऊलट दारिद्र्याची संकल्पना अशांवरच लक्ष्य केंद्रित करते की, ज्यांचा जीवनस्तर उचित उंबरठा पातळीच्या खाली आहे (जसे- दारिद्र्य रेषा) ही उंबरठा पातळी एकतर निरपेक्ष अटींच्या आधारावर (बाह्य निर्धारक प्रमाणावर आधारित जसे, आवश्यक उष्मांक (calories)) किंवा सापेक्ष अटींवर (उदा. समाजाचा एकंदर सरासरी जीवनमानाचा स्तर) आधारीत असू शकते. यावरून सापेक्ष दारिद्र्य हे विषमतेशी अधिक घनिष्टपणे संबंधीत आहे.

विषमतेची बहुविधता अलिकडील विकास अर्थशास्त्राच्या पुस्तकातील आर्थिक विषमतेच्या व्याख्येमध्ये ध्वनित होतांना दिसते. जसे, मुलभूत विषमता , जी एखाद्या व्यक्तिगत घटकांच्या भौतिक निवडींना परवानगी देते, त्याचवेळी दुसऱ्या व्यक्तिगत घटकांना, त्याच प्रकारच्या समान निवडींसाठी

ती नाकारते. विषमतेची ही व्याख्या व्यक्तीगत घटक (किंवा व्यक्तीगत घटकांचा समुह) यांच्या मधील विषमतेवर प्रकाश टाकते. त्याचबरोबर संधीमधील विषमता व निष्पत्तीतील विषमता या दोहोंनाही पूर्णपणे समविष्ट करून घेते.

■ **विषमतेचे मापन : (Measuring Inequality)**

उत्पन्न वितरणाचे विश्लेषणात्मक व संख्यात्मक दृष्टीकोणातून अध्ययन वा मापन करण्यासाठी जी दोन मुलभूत मापके विचारात घेतली जातात, त्यामध्ये सामान्यतः भेद केला जातो. ती मापके म्हणजे

अ. उत्पन्नाचे वैयक्तीक किंवा आकार वितरण (The personal or size distribution of income)

ब. उत्पन्नाचे कार्यात्मक वितरण (The Functional or distributive factor share distribution of income)

■ **उत्पन्नाचे वैयक्तीक वितरण (Size distribution of income)**

उत्पन्नाचे वैयक्तीक किंवा आकार वितरण हे माप अर्थतज्ञांकडून सामान्यतः मोठ्या प्रमाणात उपयोगात आणले जाते. हे माप व्यक्ती किंवा कुटूंबे व त्यांनी प्राप्त केलेले एकूण उत्पन्न यांच्याशी संबंधीत आहे. याअंतर्गत एखाद्याने उत्पन्न कोणत्या मार्गाने मिळविले हे विचारात घेतले जात नसून , प्रत्येकाने किती उत्पन्न प्राप्त केले हिच बाब महत्वाची मानली जाते. मग ते उत्पन्न एखाद्याने रोजगारीच्या माध्यमातून मिळविलेले असो वा प्राप्त केलेले असो. याशिवाय ते उत्पन्न ग्रामीण भागातील आहे की, शहरी , किंवा कृषी , उद्योग वा सेवा यापैकी कोणत्या क्षेत्रातील आहे हे देखील विचारात घेतले जात नाही. उदा. समजा क्ष व्यक्ती डॉक्टर म्हणून दिवसाचे १५ तास कार्य करून जेवढे उत्पन्न मिळवतो , तेवढेच उत्पन्न य व्यक्ती कोणतेही कार्य नाकारता केवळ त्याला वारसाने मिळालेल्या मालमत्तेपासून व्याजाच्या स्वरूपात प्राप्त करत असेल, तर त्या दोघांनीही उत्पन्न कोणत्या मार्गाने मिळविले हे विचारात न घेता, त्यांना एकत्रीतरित्या वर्गीकृत केले जाते.

अशाप्रकारे सर्व व्यक्तीगत घटकांना चढत्या वैयक्तिक उत्पन्न गटानुसार क्रमबद्ध केले जाते, व नंतर एकूण लोकसंख्येला भिन्न गटाने वा अकाराने भाग दिला जातो. सर्वसामान्य पध्दती अशी आहे की, चढत्या उत्पन्न, स्तराल अनुसरून लागोपाठ येणाऱ्या पंचमक (Quantiles) किंवा दशमकाने (Deciles) एकूण लोकसंख्येला भाग देऊन प्रत्येक उत्पन्न गटाद्वारे , एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नापैकी किती हिस्सा प्राप्त केल आहे. हे निर्धारित केले जाते. पुढील तक्ता क्रमांक ३.१ च्या साहाय्याने ते आपणास स्पष्ट करता येते.

तक्ता क्रमांक ३.१ मध्ये काही गृहितकांवर आधारित एका विकसनशील देशासाठी उत्पन्नाचे काल्पनिक वितरण दर्शविले आहे. या तक्त्यामध्ये २० व्यक्तीगत घटक (किंवा कुटूंबे) देशातील एकूण लोकसंख्येचे प्रतिनिधीत्व करत आहेत, ज्यांना वार्षिक वैयक्तिक उत्पन्नाच्या चढत्या क्रमाने स्थानबद्ध केले आहे. जसे सर्वात कमी वैयक्तिक उत्पन्न ०.८ मात्रांपासून ते सर्वात जास्त वैयक्तिकउत्पन्न १५.० मात्रा याप्रकारे हा क्रम आहे. याठिकाणी देशाचे एकूण राष्ट्रीय उत्पन्न १०० मात्रा विचारात घेऊन देशाच्या एकूण लोकसंख्येचे प्रतिनिधीत्व करणाऱ्या २० वैयक्तिक घटकांचा त्यातील प्रतिशत हिस्सा चढत्या क्रमाने तक्त्याच्या स्तंभ क्रमांक २ मध्ये दर्शविला आहे. स्तंभ क्रमांक ३ मध्ये अनुक्रमे प्रत्येक

चार व्यक्तिगत घटकांचा एकूण लोकसंख्या विभाजित केली आहे. यातील प्रथम पंचमक तळातील २०% लोकसंख्येच्या उत्पन्नमानाचे प्रतिनिधीत्व करते. हा गट एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाचा केवळ ५% हिस्सा प्राप्त करतो. द्वितीय पंचमक (५-८ वैयक्तिक घटक) एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाचा ९% हिस्सा प्राप्त करतात: पर्यायाने तळातील ४०% लोकसंख्या (पंचमक १+२) उत्पन्नाचा केवळ १४ % हिस्सा प्राप्त करतांना दिसतात. जेव्हा की, एकूण लोकसंख्येपैकी वरची २०% लोकसंख्या (पाचवा पंचमक) एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाचा ५१% हिस्सा प्राप्त करते.

उत्पन्न विषमतेचे मापन करण्यासाठी वरच्या २०% लोकसंख्येने प्राप्त केलेल्या उत्पन्नाचे तळातील ४०% लोकसंख्येने प्राप्त केलेल्या उत्पन्नाशी असलेले प्रमाण (ratio) विचारात घेतले जाते या प्रमाणालाच कुझनेट्स प्रमाण (Kuznets ratio) या नावाने देखील ओळखले जाते. आपल्या वरील उदाहरणामध्ये हे विषमता प्रमाण ५१/१४ (५१ भागीले १४) इतके म्हणजेच सुमारे ३.६४ आहे.

तक्ता क्रमांक ३.१

पंचमक व दशमक उत्पन्न हिस्साच्या आधारे विकसनशील देशामधील वैयक्तिक उत्पन्नाचे वितरण

वितरण	वैयक्तिक उत्पन्न (मौद्रिक मात्रेत)	एकूण उत्पन्नातील प्रतिशत हिस्सा	
		पंचमक (Quantiles)	दशमक (Deciles)
१	०.८		
२	१.०		१.८
३	१.४		
४	१.८	५	३.२
५	१.९		
६	२.०		३.९
७	२.४		
८	२.७	९	५.१
९	२.८		
१०	३.०		५.८
११	३.४		
१२	३.८	१३	७.२
१३	४.२		

१४	४.८		९.०
१५	५.९		
१६	७.१	२२	१३.०
१७	१०.५		
१८	१२.०		२२.५
१९	१३.५		
२०	१५.०	५१	२८.५
एकुण (राष्ट्रीय उत्पन्न)	१००.०	१००	१००

[Note :- विषमतेचे प्रमाण = वरच्या (उच्च) २०% चा खालच्या (तळातील) ४०%शी प्रमाण = $५१/१४ = ३.६४$.]

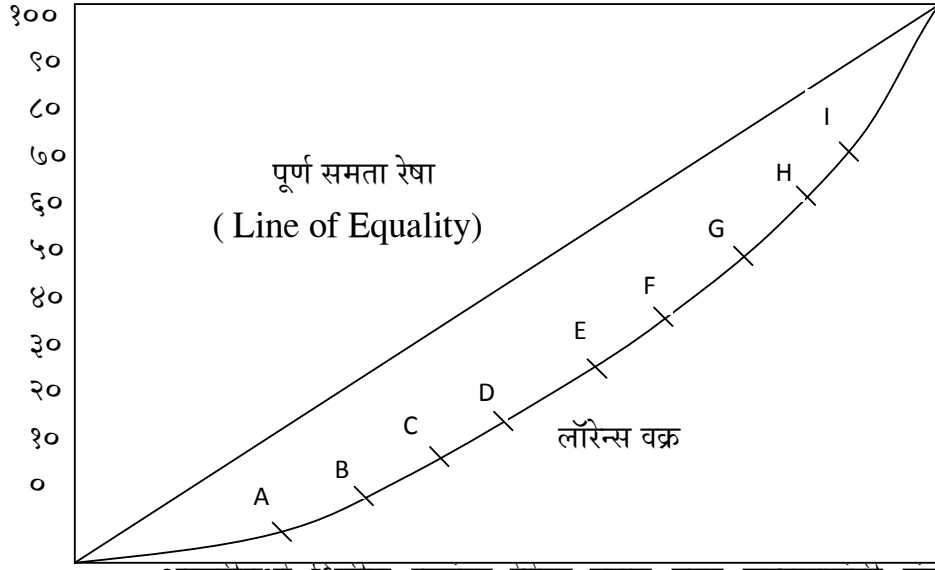
(स्रोत : Todaro,smith : Economic Development, Pearson Addition)

उत्पन्नाच्या आकार वितरणाचे अधिक सविस्तर विभाजन दशमक (१०%) हिस्स्यांच्या स्वरूपात स्तंभ क्रमांक ४ मध्ये दर्शविले आहे. या स्तंभांत दर्शविल्या प्रमाणे तळातील १०% लोकसंख्या (अत्याधिक गरीब) एकूण उत्पन्नापैकी फक्त १.८% हिस्सा प्राप्त करते जेव्हा की, वरचे १०% (अत्याधिक श्रीमंत) २८.५% हिस्सा मिळवते. अंतिमतः जर आपणाला वरचे ५% लोक उत्पन्नाचा किती हिस्सा मिळवतात हे जाणून घ्यायचे असेल तर वैयक्तिक घटकांच्या २० समान गटाने एकूण लोकसंख्येला विभाजीत करावे लागेल. आणि वरच्या गटाकडून एकूण उत्पन्नपैकी किती प्रतिशत हिस्सा प्राप्त केला गेला हे मोजावे लागेल. आपल्या उदा. तक्त्यात एकूण लोकसंख्यापैकी (२० वैयक्तिक घटक किंवा कुटुंबे) वरच्या ५% लोकसंख्येचे उत्पन्नचा १५% हिस्सा प्राप्त केला आहे, जो की, तळातील ४० प्रतिशत लोकसंख्येच्या एकत्रीत उत्पन्न हिस्सांपेक्षा (१४%) अधिक आहे.

■ लॉरेन्झ वक्र : (Lorenz Curves)

उत्पन्न वितरणातील विषमतेचे मापण करण्यासाठी उपयोगात आणले जाणारे आणखी एक उपयुक्त तंत्र म्हणजे लॉरेन्झ वक्र होय. वैयक्तिक उत्पन्न वितरणातील विषमतेचे सांख्यिकीय विश्लेषण लॉरेन्झ वक्राच्या साहाय्याने कसे केले जाते. ते पुढील आकृती क्रमांक ३.१ च्या आधारे स्पष्ट केले आहे.

आकृती क्रमांक ३.१
लॉरेन्झ वक्र

आकृतीमध्ये क्षितोज समांतर रेषेवर उत्पन्न प्राप्त करण्याच्याची संख्या संचयी प्रतिशताच्या (Cumulative Percentages) स्वरूपात दर्शविली आहे. उदा. बिंदू २० सर्वात खालची (अत्याधिक गरीब) २०% लोकसंख्या दर्शवितो, बिंदू ६०वर तळतील ६०% लोकसंख्या आणि अक्षाच्या सर्वात शेवटी एकूण १००% लोकसंख्या मोजली आहे. अनुलंब अक्षावर प्रत्येक प्रतिशत लोकसंख्येने एकूण उत्पन्नाचा किती प्रतिशत हिस्सा प्राप्त केला ते दर्शविले आहे. अर्थात ते सुध्दा १०० पर्यंत संचयी स्वरूपात आहे. यावरून दोन्ही अक्ष समान लांबीचे आहेत. संपूर्ण आकृती हि चौरसामध्ये बंद आहे.

चौरसाच्या खालच्या डाव्या कोनातून (आरंभ बिंदूतून) काढलेली व चौरसाच्या वरच्या उजव्या कोनापर्यंत जाणारी रेषा ही समता रेषा (Line of equality) आहे. या रेषेवरील प्रत्येक बिंदू हे उत्पन्नाचे समान वितरण दर्शविते म्हणजेच उत्पन्न प्राप्त-कर्त्याचे प्रतिशत हे त्यांनी प्राप्त केलेल्या उत्पन्नाच्या प्रतिशताच्या अगदी समान असते उदा. समता रेषेवरील अगदी मधला बिंदू ५०% उत्पन्न दर्शवितो जे की, ५०% लोकसंख्येला वितरीत आले आहे. तर तीन-चतुर्थांश अंतरावरील बिंदू ७५% उत्पन्न हे बरोबर ७५% लोकसंख्येलाच वितरीत झालेले दर्शविले. अशाप्रकारे समता रेषा हि उत्पन्न वितरणातील परिपूर्ण समानता दर्शविते.

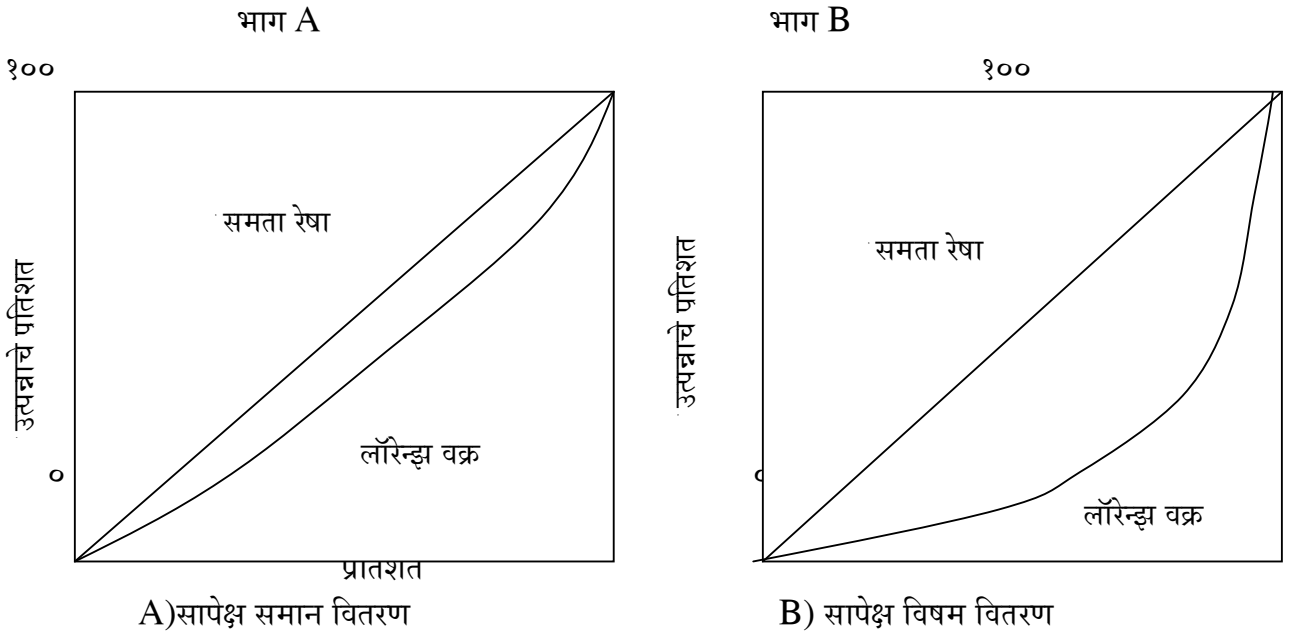
लॉरेन्झ वक्र, उत्पन्न प्राप्तकर्त्याचे प्रतिशत व दिलेल्या वर्षात त्यांनी प्राप्त केलेल्या एकूण उत्पन्नाचे प्रतिशत यांच्यातील वास्तविक संख्यात्मक संबंधाला व्यक्त करतो. आकृती क्र.३.१ मधील लॉरेन्झ वक्र तक्ता क्रमांक ३.१ मधील उत्पन्न वितरणाच्या दशमक (क्षैतिज्य व अनुलंब) अक्षांना दहा दशमक गटांना अनुसरून प्रत्येक दहा समान भागात विभाजित केले. बिंदू A दर्शवितो की, तळातील १०% लोकसंख्या एकूण उत्पन्नाच्या केवळ १.८% हिस्सा प्राप्त करते. बिंदू B दर्शवितो की, तळातील २०% लोकसंख्या एकूण उत्पन्नाचा ५% हिस्सा प्राप्त करत आहे, आणि याप्रमाणेच इतर आठ संचित दशमक गट याठिकाणी नोंद घेतली

पाहिजे की, मार्गावरील मध्यबिंदू, जो की, ५०% प्रतिशत लोकसंख्या दर्शवितो, प्रत्यक्षात ते उत्पन्नाचा केवळ १९.८% हिस्सा प्राप्त करत आहे.

लॉरेन्झ वक्र समता रेषेपासून जेवढा दूर असेल, तेवढी उत्पन्न वितरणातील विषमतेची मात्रा अधिक राहिल, याउलट लॉरेन्झ वक्र समता रेषेच्या जेवढा अधिक जवळ असेल तेवढी उत्पन्न वितरणातील विषमता सापेक्षदृष्ट्या कमी दर्शविल. परिपूर्ण विषमतेच्या अवस्थेमध्ये (म्हणजे, अशी अवस्था की ज्यात एकच व्यक्ती संपूर्ण राष्ट्रीय उत्पन्न मिळवतो व उर्वरित सर्वांना काहीच मिळत नाही.) लॉरेन्झ वक्र खालच्या क्षैतिज अक्ष व उजवी कडील अनूलंब अक्ष यांच्याशी समान असेल. तथापि कोणत्याही देशात उत्पन्न वितरणात परिपूर्ण असमानता किंवा समानता असू शकत नाही. म्हणूनच कोणत्याही देशासाठी लॉरेन्झ वक्र समता रेषेच्या (Diagonal) उजवी कडे कुठेतरी असेल.

उत्पन्न वितरणातील विषमता अधिक असेल तर लॉरेन्झ वक्र अधिक वक्राकार व खालच्या क्षैतिज अक्षाच्या अधिक जवळ असेल. याउलट स्थितीत तो समता रेषेच्या जवळच्या व कमी वक्राकार असेल. पुढील आकृती क्रमांक ३.२ मध्ये A भागात सापेक्षतः समान उत्पन्न वितरण दर्शविणारा लॉरेन्झ वक्र तर B भागात सापेक्षतः अधिक विषम वितरण दाखविणारा लॉरेन्झ वक्र रेखाटण्यात आले आहे.

आकृती क्रमांक ३.२

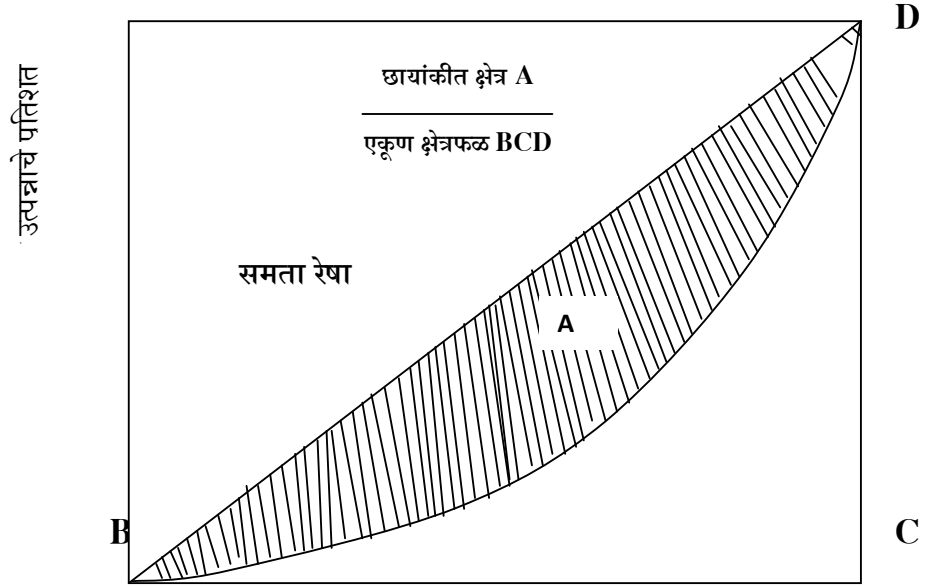

■ गिनी गुणांक : (Gini co- efficient)

लॉरेन्झ वक्राच्या तुलनेने उत्पन्न वितरणाचा गिनी गुणांक हे एखाद्या देशाच्या उत्पन्नातील विषमतेच्या मात्रेचे (degree) अधिक सोईचे सारांशात्मक व श्रेष्ठ माप आहे. गिनी गुणांक

हे असे प्रमाण किंवा असे प्रमाण किंवा अनुपात (ratio) आहे, जे समता रेषा (diagonal) आणि लॉरेन्ड्र वक्र यांच्या दरम्यान असलेल्या क्षेत्रफळाला समता रेषेखालील अर्ध चौरसाच्या संपूर्ण क्षेत्रफळाने भाग देऊन त्रिकोण BCD मधील क्षेत्रफळाशी असलेला अनुपात किंवा प्रमाण (ratio) हा गिनी गुणांक दर्शवितो. या अनुपातालाच गिनी सर्केड्रन अनुपात किंवा गिनी गुणांक या नावाने देखील ओळखल्या जाते. सर्वप्रथम इटालियन सांख्यिकीतज्ञ कोर्रेडो गिनी (currado gini) याने १९१२ मध्ये हा गुणांक विकसित केल्यामुळे त्यांच्या नावानेच तो ओळखल्या जातो.

आकृती क्रमांक ३.३ गिनी गुणांकाचे अनुमान

गिनी गुणांक हे समग्र विषमतेचे माप आहे आणि याचे मूल्य ० (शून्य) पासून (पूर्ण समता) ते १ पर्यंत (परिपूर्ण असमानता) कोठे ही असू शकते. जर एखाद्या देशात उत्पन्न वितरणाच्या गिनी गुणांकाचे मूल्य ०.५० ते ०.७० या दरम्यान असेल तर तेथे उत्पन्न वितरणातील विषमता सापेक्षतः अधिक समजल्या जाते. आणि ज्या देशांसाठी हे मूल्य ०.२० ते ०.३५ या दरम्यान असते. तेथील उत्पन्नाचे वितरण सापेक्षतः समान मानले जाते. आपण तक्ता ३.१ मध्ये व आकृती क्रमांक ३.१ मध्ये जे काल्पनिक विरण विचारात घेतले त्याचा गिनी गुणांक सुमारे ०.४४ आहे, म्हणजेच ते सापेक्ष विषम वितरण आहे.

जगातील काही देश व विभागांच्या उत्पन्न वितरणाचे गिनी गुणांक पुढील तक्ता क्रमांक ३.२ मध्ये दर्शविले आहेत.

तक्ता क्रमांक ३.२
गिनी गुणांक : जागतिक परिदृष्य

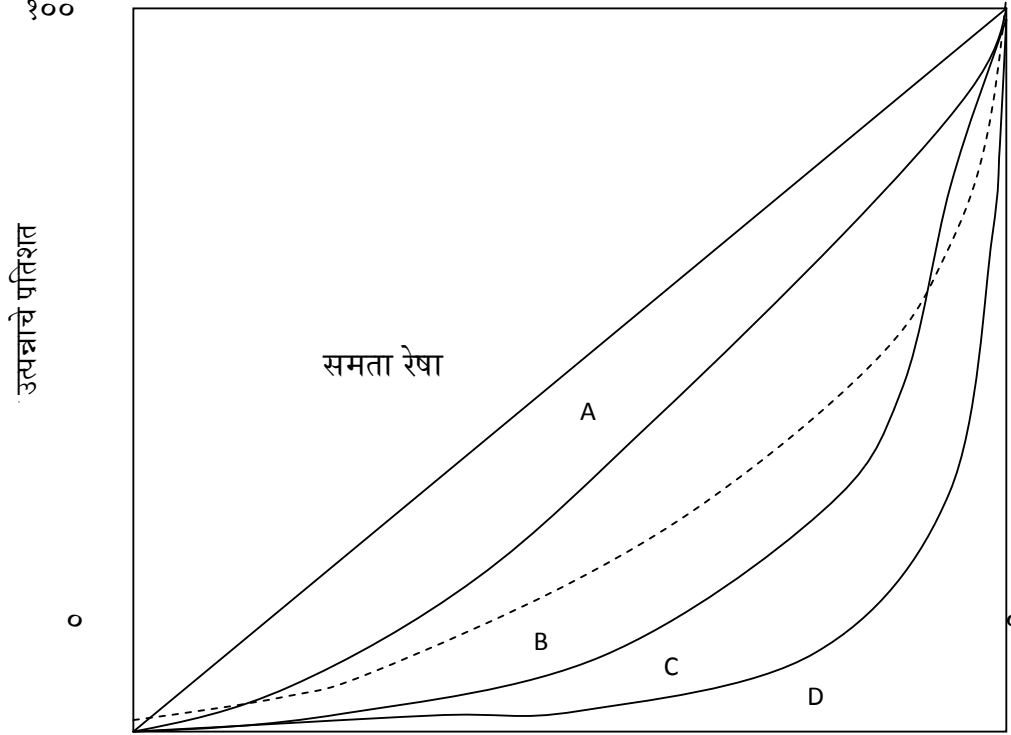
	गिनी गुणांक (%)	
	१९९८	१९९३
आफ्रिका	४२.७	४७.२
आशिया	५५.९	६१.८
लॅटीन अमेरिका व कॅरेबीयन	५७.१	५५.६
पूर्व युरोप व जुना सोव्हियत युनियन	२५.६	४६.४
पश्चिम युरोप, उत्तर अमेरिका	३७.१	३६.६
जग	६२.८	६६.०

(स्रोत = Malanovic, B . (१९९९), True world income distribution, & World Bank.)

उत्पन्न वितरणातील विषमतेचे मापन करणाऱ्या लॉरेन्ड्र वक्र व गिनी गुणांक यांच्या संदर्भातील आणखी काही वैशिष्ट्ये व संभ्रमात्मक तथ्यांवर प्रकाश टाकण्याची गरज आहे. यापूर्वी आपण पहिल्या प्रमाणे जेव्हा एखादा लॉरेन्ड्र वक्र दुसऱ्या एखाद्या लॉरेन्ड्र वक्राच्या तुलनेत वरच्या बाजूला स्थित असतो, तेव्हा वरच्या लॉरेन्ड्र वक्राशी संबंधित अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्न वितरण हे तुलनात्मकदृष्ट्या खालच्या लॉरेन्ड्र वक्राशी संबंधित अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्नाच्या वितरणापेक्षा निश्चितपणे अधिक समान असते. जसे आकृती क्रमांक ३.४ मधील D अर्थव्यवस्थेच्या तुलनेत A अर्थव्यवस्था अधिक सम उत्पन्न वितरणाच्या स्थितीत आहे. हे आपण निश्चितपणे सांगू शकतो. तथापि जेव्हा दोन लॉरेन्ड्र वक्र एकमेकांना छेदतात (जसे- आकृतीत दर्शविलेल्या B व C या अर्थव्यवस्थेशी संबंधित लॉरेन्ड्र वक्र) अशा स्थितीत B व C या अर्थव्यवस्थांशी संबंधित गिनी गुणांक समान असेल तर दोनपैकी कोणती अर्थव्यवस्था सापेक्षदृष्ट्या समान वितरणाच्या स्थितीत आहे. याचा निर्णय घेण्यासाठी आपणास अधिक माहितीची गरज लागते किंवा निर्णय घेण्यापूर्वी काही अधिकची गृहिते (additional assumptions) विचारात घ्यावी लागते. उदा. जर आपण दारिद्र्य रेषेच्या समस्येला अधोरेखित करून त्या प्राधान्याच्या आधारावर चर्चा करत असू तर अशा स्थितीत वक्र B हा सापेक्षतः अधिक समान उत्पन्न वितरणाचे प्रतिनिधित्व करेल. त्याचा ध्वनितार्थ असा की, अत्याधिक गरिब (Poorest), हे श्रीमंत (richer) आहेत. एवढेच नव्हे तर अत्याधिक श्रीमंत हे देखील श्रीमंतच आहे. (आणि म्हणून मध्यम वर्ग हा चिरडल्या गेल्या (sauced) आहे.) परंतु दुसऱ्या बाजूला जर आपण अशा गृहितांच्या आधारे सुरुवात करत असू की , भक्कम मध्यम -वर्गाची

अर्थव्यवस्था ही मुळातच अधिक समान असते. तर अशा स्थितीत कदाचित C अर्थव्यवस्थेची निवड केली जाऊ शकेल. अर्थात अशा पेचप्रसंगामध्ये एकंदर सामाजिक कल्याण फलन विचारात घेऊन निर्णय घेणे उचित ठरते.

आकृती क्रमांक ३.४

उत्पन्न वितरणातील विषमता मोजण्याचे गिनी गुणांक हे श्रेष्ठ माप आहे . कारण आदर्श मापाच्या पुढील चार निकष व गुणवैशिष्ट्यांना ते पूर्ण करते ते म्हणजे-

- अ) निनावीपणाचे तत्व (The anonymity)
- ब) प्रमाण निरपेक्ष (Scale Independence)
- क) लोकसंख्या निरपेक्ष (Population independence)
- ड) हस्तांतरणाचे तत्व (Transfer Principles)

निनावीपणाचे तत्व याचा साधा अर्थ असा की, विषमतेचे हे माप अर्थव्यवस्थेमध्ये ज्यांचे उत्पन्न अधिक आहे. अशांवर अवलंबून असणारे किंवा त्यांना झुकते माप देणारे नसावे. उदा. श्रीमंत किंवा गरीब हे चांगले किंवा वाईट लोक असतात. अशा विश्वासावर हे माप कोणत्याही परिस्थितीत अवलंबून नसावे. अशा प्रमाण निरपेक्षतेच्या तत्वाचा अर्थ असा की, आपले विषमतेचे माप हे आपण उत्पन्नाचे मोजमाप डॉलरमध्ये करतो की इतर कुठल्या चलनामध्ये करतो यावर ते अवलंबून नसावे . त्याचबरोबर ती अर्थव्यवस्था सरासरीने श्रीमंत आहे वा गरीब किंवा आकाराने मोठी आहे वा लहान आहे या बाबींवर ही ते अवलंबून नसावे कारण जर आपली रुची असमानतेमध्ये असेल तर आपणाला उत्पन्नाच्या अपकीकरणाचे (dispersion) माप हवे आहे. त्याच्या व्यापकतेचे व ग्रहणतेचे (Magnitude) नाही. (येथे नोंद घेतली पाहिजे की, दारिद्र्याचे मापन करतांना मात्र त्याची व्यापकता व ग्रहणता (Magnitude) अत्यंत महत्वाची आहे.)

लोकसंख्या निरपेक्षतेचे तत्व असे सांगते की, विषमतेचे मापण उत्पन्न प्राप्त कर्त्यांच्या संख्येवर अवलंबून नसावे. आणि अंतिमतः हस्तांतरणाचे तत्व यालाच पिगू- डॉल्टन तत्व या नावानेही ओळखले जाते या तत्वानुसार एकूण उत्पन्न स्थिर राहते या गृहितांच्या आधारे जर आपण काही उत्पन्न श्रीमंत व्यक्तींकडून गरीब व्यक्तींकडे हस्तांतरीत केले (परंतू एवढे नाही की, गरीब व्यक्ती आता मुळच्या श्रीमंत व्यक्तीपेक्षाही श्रीमंत होतील.) तर त्याचा परिणाम म्हणून नवीन उत्पन्न वितरण अधिक समान होईल.

गिनी गुणांकाचे माप हे चारही निकष पूर्ण करत असल्यामुळे ते उत्पन्न वितरणातील असमानतेचे श्रेष्ठ माप ठरते. असे असले तरीही हे माप परिपूर्ण समाधान देईलच असे नाही. जसे पूर्वी पाहिलेल्या आकृती क्रमांक ३.४ मधील B व C लॉरेन्ड्र वक्रांचा गिनी गुणांक समान असेल तर अशा स्थितीत सापेक्ष समान वितरणाच्या निर्धारणासाठी पूर्वनिर्धारित अतिरिक्त गृहितकांचा आधार घ्यावा लागतो. गिनी गुणांकाचा वापर उत्पन्न वितरणातील असमानतेच्या मापनाप्रमाणेच भूमीच्या वितरणातील असमानता, शिक्षण, आरोग्य व इतर संपत्तीच्या वितरणातील असमानतेच्या मापनासाठी देखील होतो.

■ उत्पन्नाचे कार्यात्मक / क्रियात्मक वितरण

(Functional Distribution of income)

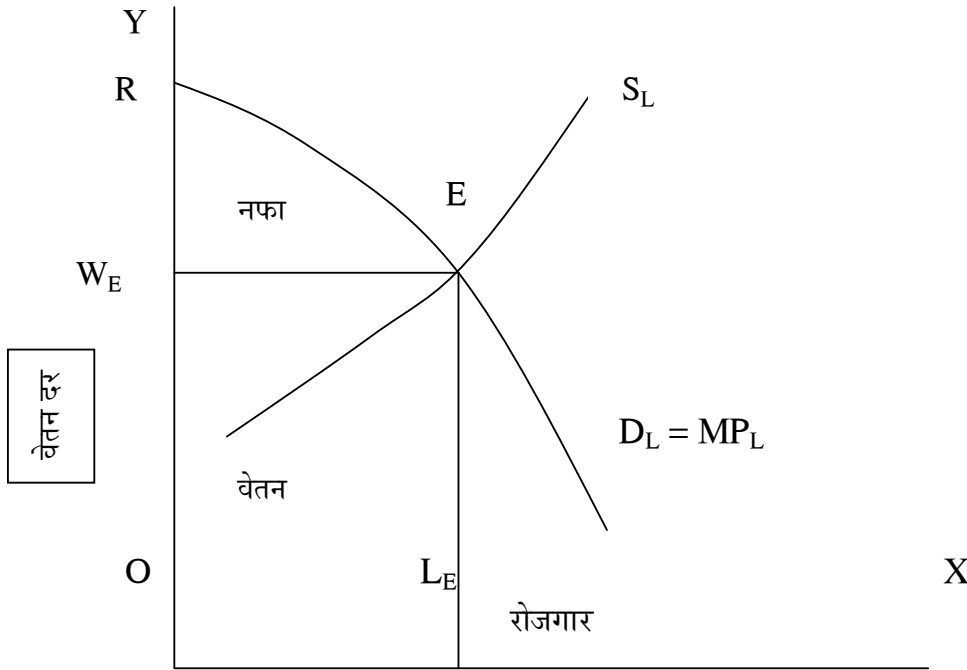
अर्थतज्ञांकडून उपयोगात आणले उत्पन्न वितरणाचे दुसरे सामान्य माप म्हणजे कार्यात्मक वितरण होय. या पध्दती अंतर्गत एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये उत्पादनाची विभिन्न साधने (जसे - भूमी , श्रम, भांडवल इ.) यांचा वाटा कशाप्रकारे निर्धारित होतो, याचे अध्ययन केले जाते कार्यात्मक वितरणाच्या सिध्दांतांतर्गत -व्यक्तीगत घटकांचे स्वतंत्र अस्तित्व विचारात न घेता, त्याऐवजी एकूण उत्पन्न वितरणामध्ये त्या घटकाचा समग्रपणे किती प्रतिशत वाटा आहे. याची चौकशी केली जाते. जसे - खंड , मजुरी, व्याज, व नफा या स्वपात असणाऱ्या एकूण उत्पन्नामध्ये श्रमिक या घटकाने समग्रपणे किती प्रतिशत हिस्सा मिळविला याप्रमाणेच घटकांचे हिस्से देखील समग्र स्वरूपात तुलनात्मकरित्या विचारात घेतले जातात. तथापि काही विशिष्ट व्यक्तीगत घटक या सर्वच स्रोतांपासून उत्पन्न प्राप्त करू शकतात. परंतु त्याचा विचार कार्यात्मक वितरणाच्या दृष्टीकोणात केले जात नाही.

थोडक्यात, उत्पन्नाच्या कार्यात्मक वितरणाचा संबंध प्रत्येक उत्पादक घटकाने उत्पादन प्रक्रियेत जे योगदान दिले, त्याबद्दल त्यांना मिळणाऱ्या उत्पन्नाच्या वाट्याशी आहे. प्रत्येक उत्पादन घटकांच्या किंमती (unit price) निर्धारित होतांना, त्यांचा मागणी व पूरवठा वक्र विचारात घेतला जातो. मागणी पूरवठ्यांच्या संतुलनाने निर्धारित किंमतीला जेव्हा कार्यक्षम घटक वापराच्या गृहितांवर आधारित घटक मात्रांनी गुणल्यास प्रत्येक घटकाला मिळणाऱ्या रक्कमेचे माप कळते. उदा. श्रमाचा पूरवठा व श्रमासाठी मागणी बाजार वेतनाचे निर्धारण करतात. जेव्हा या वेतनाला एकूण रोजगार पातळीने गुणले जाते. तेव्हा आपणास एकूण वेतन रक्कमेचे माप प्राप्त होते. यालाच एकूण वेतन रक्कम (total Wage bill) असे देखील म्हणतात.

आकृती क्रमांक ३.५ मध्ये उत्पन्नाच्या कार्यात्मक वितरणाच्या पारंपरिक सिध्दांताचे आरेखीय स्पष्टीकरण दिले आहे. याठिकाणी उत्पादनाचे केवळ दोनच घटक (अ) भांडवल व (ब) श्रम गृहित घेतले आहे. यापैकी भांडवल हा स्थिर घटक तर श्रम हा बदलता घटक मनला आहे. बाजारात

पूर्णस्पर्धा असून श्रमासाठी असणारी मागणी श्रमिकांच्या सीमांत उत्पादकतेवरून निर्धारित होते, परंतु न्हासमान सीमांत उत्पादकतेच्या तत्वामुळे श्रमाचा मागणी वक्र ऋणात्मक उताराचा आहे जो आकृतीमध्ये DL वक्रद्वारे दर्शविला आहे. तर SL हा धनात्मक उताराचा श्रमिकांचा पुरवठा वक्र आहे हे दोन्ही वक्र E बिंदूत छेदत असल्यामुळे WE हा संतुलीत वेतन दर तर LE हि संतुलीत रोजगाराची पातळी असेल. त्यामुळे एकूण राष्ट्रीय उत्पादन (जे की एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाशी समान आहे.) OKELE क्षेत्राएवढे असेल. हे राष्ट्रीय उत्पन्न दोन भागात विभाजित होते, एक म्हणजे OWEELE जे कि, श्रमिकांना वेतनाच्या स्वरूपात प्राप्त होते आणि दुसरा भाग म्हणजे WEKE जे भांडवल दारांला नफा म्हणून शिल्लक राहते.

आकृती क्र. ३.५

म्हणजेच स्पर्धायुक्त बाजार अर्थव्यवस्थेत उत्पादनाचा स्थिर परिमाण प्रत्यय नियम क्रियान्वीत असतांना घटकांच्या किंमती त्यांच्या मागणी व पुरवठा वक्राद्वारे निर्धारित होतात, आणि एकूण राष्ट्रीय उत्पादन विविध उत्पादक घटकांमध्ये त्यांनी दिलेल्या योगदानानुसार वितरीत होतो, जसे-श्रमिकाला वेतन मिळते, भूमिपतीला खंड आणि भांडवलदाराला नफा प्राप्त होतो. अशाप्रकारे विशिष्ट गृहितांवर आधारित हा तार्किक स्वरूपाचा सिध्दांत आहे. तथापि, वास्तविक दृष्टीकोणातून विचार करता प्रत्यक्ष व्यवहारात कार्यात्मक वितरणाचा हा पारंपरिक सिध्दांत अपयशी ठरतो. कारण अनेक बाह्य (बाजारेत्तर) शक्तींच्या प्रभावामुळे उत्पादक घटकांना मिळणारे वाटे या सिध्दांताप्रमाणे निर्धारित होतांना दिसत नाही. उदा. मजुरी दराचे निर्धारण होत असतांना उद्योजक आणि श्रमिक संघटना यांच्यातील वाटाघाटी व त्यांची सापेक्ष सौदाशक्ती यांचा त्यावर प्रभाव पडतांना दिसतो.

३.२.२ निरपेक्ष दारिद्र्याचे मापन :

Measuring Absolute Poverty

सामान्यतः गरीबी /दारिद्र्याचा संबंध लोकांच्या निम्न जीवनस्तराशी लावला जातो. जीवनस्तराला सापेक्ष आणि निरपेक्ष दोन्ही दृष्टीकोणातून पाहता येते: म्हणूनच दारिद्र्याची संकल्पना सापेक्ष व निरपेक्ष अशा दोन्ही स्वरूपात व्यक्त केली जाऊ शकते.

यापूर्वी उल्लेख केल्याप्रमाणे सापेक्ष दारिद्र्याला उत्पन्नातील असमानतेच्या आधारे परिभाषित केले जाते. यासंदर्भात विभिन्न वर्ग किंवा देशांचा निर्वाह स्तर व प्रतिव्यक्ती उत्पन्नाची तुलना करून दारिद्र्य जाणून घेतले जाते. ज्या वर्ग किंवा देशातील लोकांचा सरासरी जीवन स्तर वा प्रतिव्यक्ती उत्पन्नाचा स्तर निम्न असतो ते उच्च जीवनस्तर वा प्रती व्यक्ती उत्पन्न असणाऱ्या लोकांच्या तुलनेत गरीब मानले जाते.

निरपेक्ष दृष्टीकोणातून अशा लोकांना गरीब म्हटले जाते की, ज्यांच्या राहणीमानाचा स्तर इतका खाली असतो की, त्यांच्या जीवनाच्या किमान गरजा सुध्दा पूर्ण होऊ शकत नाही. दुसऱ्या शब्दात निरपेक्ष दृष्टीने गरीबीचा संबंध अशा लोकांशी आहे , जे मानवी जीवनाच्या मुलभूत गरजा जसे- अन्न, वस्त्रे, निवारा, आरोग्य साहाय्यता, शिक्षण इ. पूर्ण करण्याच्या दृष्टीकोणातून पर्याप्त वस्तू व सेवा जमविण्यास असमर्थ असतात. थोडक्यात निरपेक्ष दारिद्र्याचा संबंध किमान जीवनस्तर व किमान उत्पन्न पातळीशी आहे. ज्याला दारिद्र्य रेषेद्वारे (Poverty line) व्यक्त केले जाते. निरपेक्षरित्या दारिद्र्याचे मापन करण्यासाठी जी दारिद्र्य रेषा निश्चित केली जाते, ती विभिन्न देश, संस्कृती आणि तांत्रिक पातळ्यांसाठी समान असली पाहिजे. अशा प्रकारचे निरपेक्ष माप केवळ व्यक्तीगत उपभोग शक्तीवरच लक्ष केंद्रित करते आणि ते उत्पन्न वितरणातील बदलांपासून स्वतंत्र असते जागतीक बँकेने पुर्वी क्रयशक्ती समता दरावर आधारित (PPP)प्रतिव्यक्ती प्रतिदिन १ डॉलर ही सर्वसामान्य दारिद्र्य रेषा निश्चित केली होती. २००८ मध्ये त्यात सुधारणा करून २००५ च्या क्रयशक्ती समता दरानुसार ती आता १.२५ डॉलर प्रतिव्यक्ती प्रतिदिन निश्चित करण्यात आली आहे.

■ दारिद्र्याचा शिरगणती निर्देशांक

Poverty Headcount Index

निरपेक्ष दारिद्र्याचे मापन दारिद्र्याच्या शिरगणती निर्देशांकाच्या साहाय्याने (Poverty Headcount Index) केली जाऊ शकते.त्यासाठी प्रथम निरपेक्ष दारिद्र्य रेषेखाली (Y_p)असणाऱ्या लोकांची संख्या किंवा शिरगणती (Headcount) H माहित केल्या जाते, व नंतर त्याचे एकूण लोकसंख्येशी (N) प्रमाण विचारात घेतले जाते. जसे-

$$\text{शिरगणती निर्देशांक (Headcount Index)} = H / N$$

H= निरपेक्ष दारिद्र्यरेषेखालील (YP)लोकांची संख्या / शिरगणती

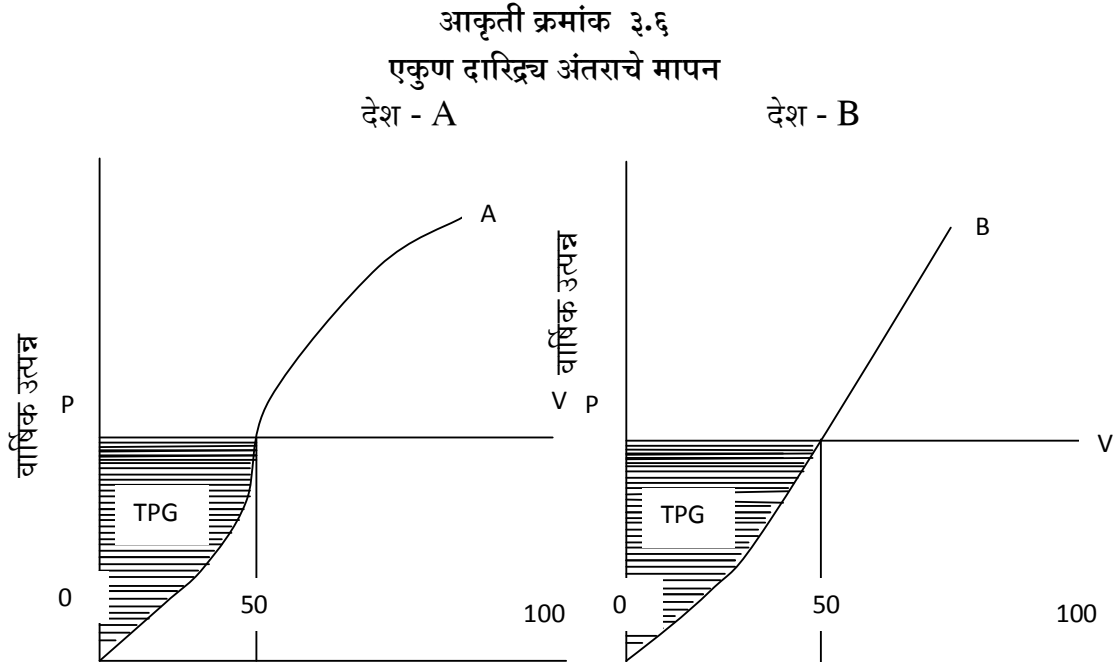
N= एकूण लोकसंख्या

एखाद्या राष्ट्रामध्ये स्थानिक दारिद्र्य विषयक कार्याचे नियोजन करण्यासाठी प्रतिदिन १ डॉलर व १.२५ डॉलर ही आंतरराष्ट्रीय दारिद्र्य रेषा स्वीकारली जाईलच असे नाही. जसे भारतामध्ये नियोजन आयोगाने दारिद्र्य रेषा निश्चित करण्यासाठी उष्मांकांचा उपभोग हा मापदंड स्विकारला, कारण येथील बहुसंख्य जनतेला किमान आहार देखील मिळत नाही. भारतीय नियोजन

आयोगानुसार ग्रामीण क्षेत्रामध्ये प्रतिव्यक्ती प्रतिदीन २५०० कॅलरी तर शहरी क्षेत्रांमध्ये २१०० कॅलरी जे व्यक्ती वा कुटुंबे आपल्या उत्पन्नामध्ये प्राप्त करू शकत नाही ते गरिब मानले जातात. स्थानिक दारिद्र्य रेषा निश्चित करतांना काही अभ्यासक आवश्यक पोषक आहार तत्वाबरोबरच त्या कुटुंबाच्या मुलभूत गरजा संदर्भातील इतर खर्च जसे- कपडे, निवास आणि वैद्यकिय सुविधा इत्यादिंचा देखील विचार करतात. त्यामुळे हि दारिद्र्य रेषा आंतरराष्ट्रीय दारिद्र्य रेषेपेक्षा वर देखील असू शकते.

अशा प्रकारे दारिद्र्य रेषेची निश्चिती करुन त्यापेक्षा कमी उत्पन्न असणाऱ्या व्यक्तींची/कुटुंबांची संख्या मोजून त्याचे एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण विचारात घेतले जाते तथापि, मापनाच्या काही मर्यादा आहेत. उदा. समजा, आपण A व B असे दोन देश विचारात घेतले आणि दोन्ही देशांसाठी प्रतिव्यक्ती वार्षिक ३६० यू.एस.डॉलर अशी दारिद्र्य रेषा निश्चित करुन तेथील दारिद्र्य मापन केले. दारिद्र्याच्या शिरगणती निर्देशांकानुसार दोन्ही देशातील दारिद्र्याचे प्रमाण ५०-५०% असे समान आले. तथापी A देशामध्ये B देशाच्या तुलनेत बहूसंख्य निरपेक्ष गरिबांचे उत्पन्न ३५० डॉलर किंवा ३०० डॉलर प्रतिवर्ष असेल तर अशा स्थितीत जरी दोन्ही देशातील दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचे प्रमाण समान असले तरी B देशाच्या तुलनेत A देशातील दारिद्र्याची समस्या अधिक गंभीर व व्यापक स्वरूपाची आहे. म्हणूनच अर्थतज्ञांनी दारिद्र्याची गहनता व व्यापकता मोजण्यासाठी एकूण दारिद्र्य अंतर (Total Poverty gap) TPG ही संकल्पना विकसित केली. एकूण दारिद्र्य अंतर म्हणजे दारिद्र्य रेषेखालील असलेल्या प्रत्येक व्यक्तीला दारिद्र्य रेषेच्या वर आणण्यासाठी आवश्यक असलेल्या उत्पन्नाची एकूण रक्कम होय.

आकृती क्रमांक ३.६ मध्ये दोन देश A व B मधील एकूण दारिद्र्य अंतराचे मापन दर्शविले आहे.

आकृती क्रमांक ३.६ मध्ये द्वैतिज्य अक्षावर लोकसंख्येचे प्रतिशत तर अनुलंब अक्षावर वार्षिक उत्पन्न दर्शविले आहे PV ही निरपेक्ष दारिद्र्य रेषा आहे. OA हा A देशातील तर OB हा B देशातील उत्पन्न वितरण दर्शविणारे वक्र आहेत. आकृतीवरून दोन्ही देशातील समान (५०%) लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेच्या खाली आहे. तथापी छायांकित क्षेत्राने दर्शविलेले एकूण दारिद्र्य अंतर (TPG) लक्षांत घेता, सापेक्षतः A देशामध्ये ते अधिक आहे. म्हणूनच A देशामध्ये दारिद्र्य निर्मूलन करण्यासाठी B च्या तुलनेत अधिक प्रयत्न करावे लागतील.

एकूण दारिद्र्य अंतराला (TPG)पूढील सूत्राद्वारे दर्शविले जाते.

$$TPG = \sum_{i=1}^H (y_p - y_i) \quad \text{--- (3.1)}$$

Y_p = दारिद्र्य रेषेद्वारे दर्शविले जाणारे किमान उत्पन्न

Y_i = दारिद्र्य रेषेखाली असलेल्या लोकांचे वैयक्तिक वास्तव उत्पन्न

तर प्रतिव्यक्ती वर आधारित सरासरी दारिद्र्य अंतर (Average poverty Gap)

APG हे एकूण दारिद्र्य अंतराला (TPG)एकूण लोकसंख्येने (N) भागून प्राप्त होते.

$$\therefore APG = TPG / N \quad \text{३.२}$$

सरासरी दारिद्र्य अंतर आणि दारिद्र्य रेषा यांच्यातील संबंधाद्वारे सामान्यीकृत दारिद्र्य अंतराचे (Normalized Poverty Gap) NPG मापन करता येते.

$$NPG = APG / Y/P \quad \text{३.३}$$

हे माप ० आणि १ या व कालावधी दरम्यान दारिद्र्य अंतराची तुलना करण्यासाठी हे उपयुक्त माप आहे.

आणखी एक महत्वाचे दारिद्र्य अंतराचे माप म्हणजे सरासरी उत्पन्न न्यूनता (Average Incomeshortfull) AIS हे आहे ते एकूण दारिद्र्य अंतराला दारिद्र्याच्या शिरगणतीने (Headcount of the poor) भाग देऊन प्राप्त होते.

$$AIS = TPG / H$$

सरासरी उत्पन्न न्यूनता आपणास दारिद्र्य रेषेखाली असणाऱ्या लोकांचे उत्पन्न सरासरीने दारिद्र्य रेषेपासून किती कमी आहे हे दर्शविते.

या सरासरी उत्पन्न न्यूनतेला (AIS) दारिद्र्य रेषेच्या किमान उत्पन्नाने Y_p भाग दिल्यास आपणास सामान्यीकृत उत्पन्न न्यूनतेचे (Normalized Income short fall - NIS) माप प्राप्त होते.

$$NIS = AIS / Y_p \quad \text{३.५}$$

■ फॉस्टर - ग्रीअर -थोरबेक माप

(The Foster Greer -Thorbecke Measure)

दारिद्र्याच्या व्यापकतेचे अध्ययन करत असतांना आपणास दारिद्र्य रेषेखाली असणाऱ्या लोकांच्या म्हणजेच गरिबांच्या दरम्यान असणाऱ्या उत्पन्न विषमतेचे मापन करावे लागते. त्यासाठी जे गरीब आहेत. त्यांच्या दरम्यान गिनी गुणांक (GP) किंवा त्याला पर्यायी गरीबांच्या दरम्यान उत्पन्नाचा विचलत गुणांक (co-efficient of Economic Shocks variation) ही मापे वापरली जातात. ही मापे अत्यंत महत्वाची आहेत. कारण आर्थिक धक्क्यांचा दारिद्र्यावर होणारे परिणाम अतिशय विविधांगी असून तो गरिबांजवळ असणारी संसाधने व त्यांच्या दरम्यान त्याचे वितरण यावर अवलंबून असतो उदा. समजा, एखाद्या देशांतर्गत तांदळाच्या किंमतीत वाढ झाली. अशावेळी तेथील अल्प उत्पन्न असणारे तांदूळ उत्पादक कि, जो आपल्या उत्पादनाचा अतिशय अल्प भाग स्थानिक बाजारात विकतो आणि त्याने उत्पन्न निरपेक्ष दारिद्र्य रेषेच्या थोडे खाली आहे. दुसऱ्या शब्दात उत्पन्नाच्या दृष्टीकोणातून जे दारिद्र्य रेषेला खालच्या बाजूला अगदी चिकटून आहेत. तांदळाच्या या किंमत वाढीमुळे कदाचित असं दिसेल की, त्यांच्या उत्पन्नात थोडी वाढ होऊन ते आता निरपेक्ष दारिद्र्य रेषेच्या वर आले आहेत. दुसऱ्या बाजूला दारिद्र्य रेषेखाली चिकटून असणारा असा वर्ग की, जो तांदळाचा शुद्ध खरेदीवर आहे. त्याचे दारिद्र्य मात्र या किंमत वाढीमुळे अत्यंत प्रतिकूलरित्या प्रभावित होऊ शकेल. म्हणूनच दारिद्र्याचे अत्याधिक इच्छित व श्रेष्ठ माप हे गरीबांदरम्यान असणाऱ्या उत्पन्न वितरणाबाबत संवेदनशील असायला हवे. तथापि, हे गुणवैशिष्ट्य दारिद्र्याच्या शिरगणती मापामध्ये दिसून येत नाही फॉस्टर-ग्रीअर थोरबेक निर्देशांक मात्र आदर्श दारिद्र्य मापाच्या इतर निकषासोबत वितरणात्मक संवेदन शिल्लतेच्या निकषाला (FGT-Index) हा दारिद्र्य मापनाचा Pa श्रेणी निर्देशांक म्हणूनही ओळखला जातो.

$$Pa = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^H \left(\frac{y_p - y_i}{y_p} \right) \text{ --- (3.6)}$$

येथे y_i हे i गरीब व्यक्तीचे उत्पन्न आहे. Y_p ही दारिद्र्य रेषा आहे . आणि N ही एकूण लोकसंख्या आहे. Pa निर्देशांक a च्या मुल्याला अनुसरून विविध स्वरूपात येऊ शकतो. जर $a = 0$ असेल तर अंश हा H च्या बरोबर असेल आणि आपणाला शिरगणती प्रमाण (H/N) मूल्य प्राप्त होईल. जर $a=1$ असेल तर, सामान्यीकृत दारिद्र्य अंतराचे (NP6) मूल्य प्राप्त होईल.

जर $a=2$ असेल तर उत्पन्नातील लाभाचा माप दारिद्र्यावरील परिणाम दारिद्र्य रेषेपासून गरीब व्यक्तीच्या उत्पन्नाचे अंतर ज्या प्रमाणात असेल त्यानुसार वाढत्या स्वरूपात मिळेल. उदा. समजा, A व्यक्तीचे प्रतिव्यक्ती उत्पन्न दारिद्र्य रेषेच्या ५०% आहे. (निम्मे) आणि B व्यक्तीचे उत्पन्न दारिद्र्य रेषेच्या ९०% आहे. अशा स्थितीत B च्या उत्पन्नात विशिष्ट वाढ झाली असता दारिद्र्य निर्मूलनावर जो परिणाम होईल, त्याच्या पाचपट अधिक परिणाम तेवढीच वाढ A च्या प्रतिव्यक्ती उत्पन्नात झाल्यास घडून येईल.

जर $a = 2$ असेल तर मात्र परिणाम P_2 पुढील प्रमाणे देखील लिहिता येईल.

$$P_2 = (H/N)[NIS^2 + (1 - NIS)^2 (CVP)^2] \text{ ---- (3.7)}$$

वरील समीकरण ३.७ दर्शविते की, $(cvp)^2$ गरिबांच्या उत्पन्ना दरम्यानचा विचलन गुणांक) हा p^2 भाग आहे आणि समीकरणावरून स्पष्ट होते की, जेव्हा H/N , NIS किंवा Cvp यापैकी कशाच्याही मूल्यात वाढ होत असेल तर p^2 सुध्दा वाढेल. त्याशिवाय हे सुध्दा स्पष्ट होते की, जेव्हा NIS चे मूल्य कमी असते तेव्हा गरीबांदरम्यानच्या उत्पन्न वितरणातील विचलनावर (cvp) अधिक भर दिला जातो. याऊलट NIS अधिक असल्यास cvp वरील भर कमी असतो.

जागतिक बँकेकडून P_2 मापाचा दारिद्र्याचे प्रमाणीत माप म्हणून मोठ्या प्रमाणावर वापर केल्या जातो.

■ मानव दारिद्र्य निर्देशांक :

(Human Poverty Index)

'संयुक्त राष्ट्रे विकास कार्यक्रम' (UNDP) ने त्यांच्या १९९७ च्या मानव विकास अहवालात प्रथमतः जागतिक बँकेच्या 'उत्पन्न दारिद्र्य मापाला' पर्यायी स्वरूपात 'मानवी दारिद्र्याचे माप' विकसित केले. त्यासाठी त्यांनी 'मानव दारिद्र्य निर्देशांक' (HPI) तयार केला. यामध्ये मानवी जीवनाच्या तीन अनिवार्य अंगांमधील अपवंचनावर (Deprivation) लक्ष केंद्रित केले जाते. जे कि, मानव विकास निर्देशांकाशी (HPI) संबंधित आहे.

पहिले अपवंचन आयुर्मानाशी संबंधित आहे, हे सापेक्षतः कमी वयामध्ये मृत्यूसंबंधीच्या दुर्बलतेला व्यक्त करते. निर्देशांकामध्ये याचे प्रमाण किंवा मूल्य ४० वर्षे वयापूर्वी मृत्यू पावणाऱ्या व्यक्तीच्या प्रतिशताच्या आधारे प्राप्त होते.

दुसरे अपवंचन हे मुलभूत शिक्षण, म्हणजेच ज्ञानाशी संबंधित आहे. याचे प्रमाण प्रौढांमधील निरक्षरांच्या प्रतिशताच्या आधारे प्राप्त केले जाते.

तीसरे अपवंचन हे सर्वसामान्य आर्थिक सुविधा म्हणजेच चांगल्या जीवनस्तराशी संबंधित आहे. याचे प्रमाण तीन घटकांच्या साहाय्याने केले जाते. जनसामान्यांचे प्रतिशत ज्यामध्ये (अ) स्वास्थ्य मेवा (ब) सुरक्षित पाण्याची उपलब्धता आणि (क) पाच वर्षांपेक्षा कमी वयोगटातील कुपोषित मुलांचे प्रतिशत.

मानव दारिद्र्य निर्देशांक या तीन चलांच्या मुल्यांची सरासरी आहे. HPI चे मूल्य जेवढे कमी तेवढे चांगले, म्हणजेच लोकसंख्येचे अतिशय कमी प्रतिशत हे अपवंचित आहे. याऊलट HPI चे मूल्य जेवढे अधिक असेल तेवढे अपवंचन अधिक असेल अशाप्रकारे मानवी जीवनाच्या तीन मुलभूत अपवंचनामुळे प्रतिकूलरित्या प्रभावित लोकसंख्येला प्रामाणात व्यक्त करते.

१९९७ च्या मानव विकास अहवालातील जगातील विविध देशांसाठी काढलेला HPI, मूल्य लक्षात घेता, नायजेरीया (५५.८%) , बांग्लादेश (३६.१%), पाकिस्तान (३३.४%) या देशांमध्ये HPI चे मूल्य अधिक दिसून येते. भारतामध्ये HPI चे मूल्य २८.०% आहे तर मिश्र मध्ये २३.२% पर्यंत उच्च आहे. जर आपण HPI च्या मूल्याची तुलना आंतरराष्ट्रीय दारिद्र्य रेषेवर आधारित उत्पन्न दारिद्र्याशी (१.२५ यु.एस डॉलर प्रतिदिन क्रय शक्ती समता) केल्यास असे लक्षात येते की, नायजेरियामध्ये ६४.४% लोकसंख्या आंतरराष्ट्रीय दारिद्र्य रेषेच्या खाली म्हणजे उत्पन्न दारिद्र्याने ग्रस्त होती. परंतु HPI नुसार ती ३६.१% होती. तथापि, बांग्लादेशाच्या संदर्भात ही परिस्थिती पूर्णतः विरुद्ध दिसते तेथे HPI नुसार ३६.१% जनता (मानवी) दारिद्र्याने ग्रस्त होती तर उत्पन्न

दारिद्र्याने ग्रस्त लोकसंख्या ४९.६% होती. भारतामध्ये आंतरराष्ट्रीय दारिद्र्य रेषेखाली असणारी लोकसंख्या ४१.६ प्रतिशत होती तर मानव दारिद्र्य निर्देशांकानुसार २८% होती.

थोडक्यात मानव दारिद्र्य निर्देशांक हे एक अधिक व्यापक स्वरूपाचे माप आहे. ज्यामध्ये मानवी जीवनाशी संबंधित अपवंचनाच्या विभिन्न मात्रांचा समावेश तीन चलांच्या आधारे केली जाते. तर उत्पन्न दारिद्र्य रेषा महत्वपूर्ण असली तरी ही ती एकाच चलावर आधारित आहे.

३.२.३ दारिद्र्य , विषमता आणि सामाजिक कल्याण :

Poverty, Inequality and social welfare

एकंदरीत या संपूर्ण प्रकरणामध्ये आपण हे गृहित घेतले आहे की, सामाजिक कल्याण हे प्रतिव्यक्ती उत्पन्न स्तराचे धनात्मक फलन आहे, तर दारिद्र्य व विषमतेच्या स्तराचे ते ऋणात्मक फलन आहे. याचा अर्थ असा की, प्रतिव्यक्ती उत्पन्न स्तरात वाढ किंवा घट होत असेल तर एकंदर सामाजिक कल्याणात देखील वाढ किंवा घट होत जाते. याऊलट निरपेक्ष दारिद्र्य व उत्पन्न विषमतेच्या स्तरात वाढ (किंवा वाढ) होत असेल तर सामाजिक कल्याणात मात्र घट (किंवा वाढ) होत जाते. हे आपणास पुढील फलनात्मक समीकरणाच्या साहाय्याने व्यक्त करता येते.

$$W = F(y\uparrow, I\downarrow, P\downarrow) \text{ ---}(३.५)$$

वरील समीकरणामध्ये W हे संकेताक्षर सामाजिक कल्याणाला दर्शविते, Y म्हणजे प्रतिव्यक्ती उत्पन्न , I म्हणजे विषमतेचा स्तर , तर P हे संकेताक्षर निरपेक्ष दारिद्र्याला व्यक्त करते, I हे फलनदर्शक चिन्ह आहे तर \uparrow हे धनात्मक संबंधदर्शक चिन्ह आणि \downarrow ऋणात्मक संबंधदर्शक चिन्ह आहे थोडक्यात, सामाजिक कल्याणात वाढ करायची असेल तर एका बाजूला प्रतिव्यक्ती उत्पन्नात वाढ घडवून आणावी लागेल आणि दुसऱ्या बाजूला राष्ट्राच्या उत्पन्न वितरणातील विषमता व निरपेक्ष दारिद्र्यात घट घडवून आणावी लागेल. हे तिनही घटक परस्परांपासून बऱ्यापैकी स्वतंत्र आहेत. म्हणूनच विकसनशील राष्ट्रांमधील सामाजिक कल्याणाच्या एकंदर मूल्यांकनासाठी आपणाला या तिन्ही घटकांतील प्रगती विचारात घ्यावी लागते.

एखाद्या राष्ट्रातील सामाजिक कल्याण फलन महत्तम करण्यात निरपेक्ष दारिद्र्याची समस्या निश्चितच महत्वाची आहे यात कोणाचेही दुमत नाही. परंतू, सकारण असा प्रश्न उपस्थित केला जाऊ शकतो की, सापेक्ष असमानता किंवा विषमता त्याच्याशी का संबंधित आहे? निरपेक्ष दारिद्र्याची व्यापकता व गहणता समजून घेत असतांना दारिद्र्य रेषेच्या खाली असणाऱ्या गरीबा-गरीबांमधील विषमता विचारात घेणे महत्वाचे असते हे आपण यापूर्वी पहिले परंतू दारिद्र्य रेषेच्या वर असणाऱ्यांमधील विषमता सामाजिक कल्याणाशी का संबंधित आहे?

या प्रश्नांची प्रमुख दोन उत्तरे आहेत. पहिले म्हणजे टोकाची उत्पन्न विषमता आर्थिक अकार्यक्षमतेला जन्माला घालते . कारण विषमता जेवढी जास्त तेवढा एकूण लोकसंख्येचा अतिशय छोटा भाग कर्ज व इतर प्रत्यय मिळवण्यास पात्र ठरतो. म्हणूनच उपरोधाने , सापेक्ष दारिद्र्य म्हणजे तारणाचा अभाव अशी देखील एक व्याख्या केली जाते. जेव्हा अल्प उत्पन्न धारक (ते निरपेक्ष गरीब असो व नसो) पैसा कर्जाऊ मिळवू शकत नाही. ते सामान्यतः त्यांच्या मुलांना आवश्यक शिक्षण देऊ शकत नाही वा एखादा व्यवसाय सुरु करुन देऊ शकत नाही. बऱ्याचदा उच्च विषमतेमुळे

अर्थव्यवस्थेतील सर्वसामान्य बचत दरात घटीची प्रवृत्ती निर्माण होते. कारण सिमांत बचत प्रवृत्तीचा उच्च दर हा मध्यम वर्गामध्येच पाहायला मिळतो, जमीनदार, व्यावसायिक नेते, राजकारणी व इतर श्रीमंत आसामी मोठ्या प्रमाणात बचत करू शकतात परंतु ते आपले उत्पन्न विदेशी आरामदायक वस्तू , सोने , दागिने, महागडी घरे आणि विदेशी- प्रवासावर खर्च करतात. उत्पन्न कर वाचवण्यासाठी विदेशी बँकामध्ये आपली बचत गुंतविण्याचा प्रयत्न करतात. अशाप्रकारची बचत व गुंतवणूक राष्ट्रांच्या उत्पादक संसाधनात वाढ घडवून आणू शकत नाही. खरे पाहता ते त्या संसाधनांमधील निस्सारणाचे प्रतिनिधीत्व करतात. याशिवाय, विषमता संपत्तीच्या अकार्यक्षम आवंटणाला देखील कारणीभूत ठरते. जसे दर्जेदार जागतिक प्राथमिक शिक्षणाऐवजी उच्च शिक्षणावर अवाजवी भर दिला जातो. लघु उद्योगाला प्राधान्य देण्याऐवजी मोठ्या उद्योगांच्या विस्तारीकरणावर भर दिला जातो या सर्व कारणांचा परिणाम म्हणून निम्न सरासरी उत्पन्न आर्थिक वृद्धीचा अल्प दर दिसून येतो.

दुसरे स्पष्टीकरण हे दारिद्र्य रेषेच्या वर असणाऱ्यांमधील विषमतेवर लक्ष केंद्रीत करते. त्यानुसार टोकाची उत्पन्न विषमता सामाजिक स्थैर्य व एकतेला कमकुवत करते आणखी वाईट म्हणजे उच्च विषमता श्रीमंतांची राजकीय शक्ती व त्याचबरोबर त्यांची आर्थिक सौदाशक्ती देखील वाढवते. त्यामुळे या शक्तीचा वापर ते स्वतःला अनुकूल व्यवस्था निर्माण करणाऱ्यासाठी करतात. नफेखोरी , लाचखोरी, लम्गेबाजी , मोठी राजकीय देणगी इ. प्रवृत्तींना उधाण येते. या सर्व प्रवृत्तीमुळे संसाधनांचे आवंटन उत्पादक उद्देशापासून परावर्तीत होते. एवढेच नव्हे तर उच्च विषमता, मुळातच दोषयुक्त लोकप्रिय धोरणांना गरीब लोकांचे सहाय्य मिळवू शकते यामुळेच पराकोटीची विषमता सामाजिक कल्याणाला मारक ठरते.

३.२.४. द्विक्षेत्रीय विकास आणि लॉरेन्ड्र वक्राचे स्थानांतरण

(Dualistic development and shifting Lorenz curves)

एका द्विक्षेत्रीय अर्थव्यवस्थेत जेथे एक आधुनिक औद्योगिक क्षेत्र आणि दुसरे परंपरागत किंवा निर्वाह क्षेत्र अस्तित्वात आहे, गॅरी फिल्ड्स (Gary Fields) या अभ्यासकाने त्याच्या Poverty Inequality and Development या पुस्तकांत ३ द्विक्षेत्रीय विकास आणि त्याचे उत्पन्न वितरणावरिल परिणामाचे तीन मर्यादीत परिस्थितींच्या संदर्भात लॉरेन्ड्र वक्राच्या साहाय्याने विश्लेषण केले आहे. त्याने ज्या तीन प्रकारच्या विकास व्यवस्था विचारात घेतल्या त्या पुढील प्रमाणे आहेत.

१. पारंपरिक क्षेत्र समृद्धी विकास प्रकार

(The Traditional Sector Enrichment Growth Typology)

२. आधुनिक क्षेत्र समृद्धी विकास प्रकार

(The Modern Sector Enrichment Growth Typology)

३. आधुनिक क्षेत्र विस्तारीकरण विकास प्रकार

(The Modern Sector Enlargement Growth Typology)

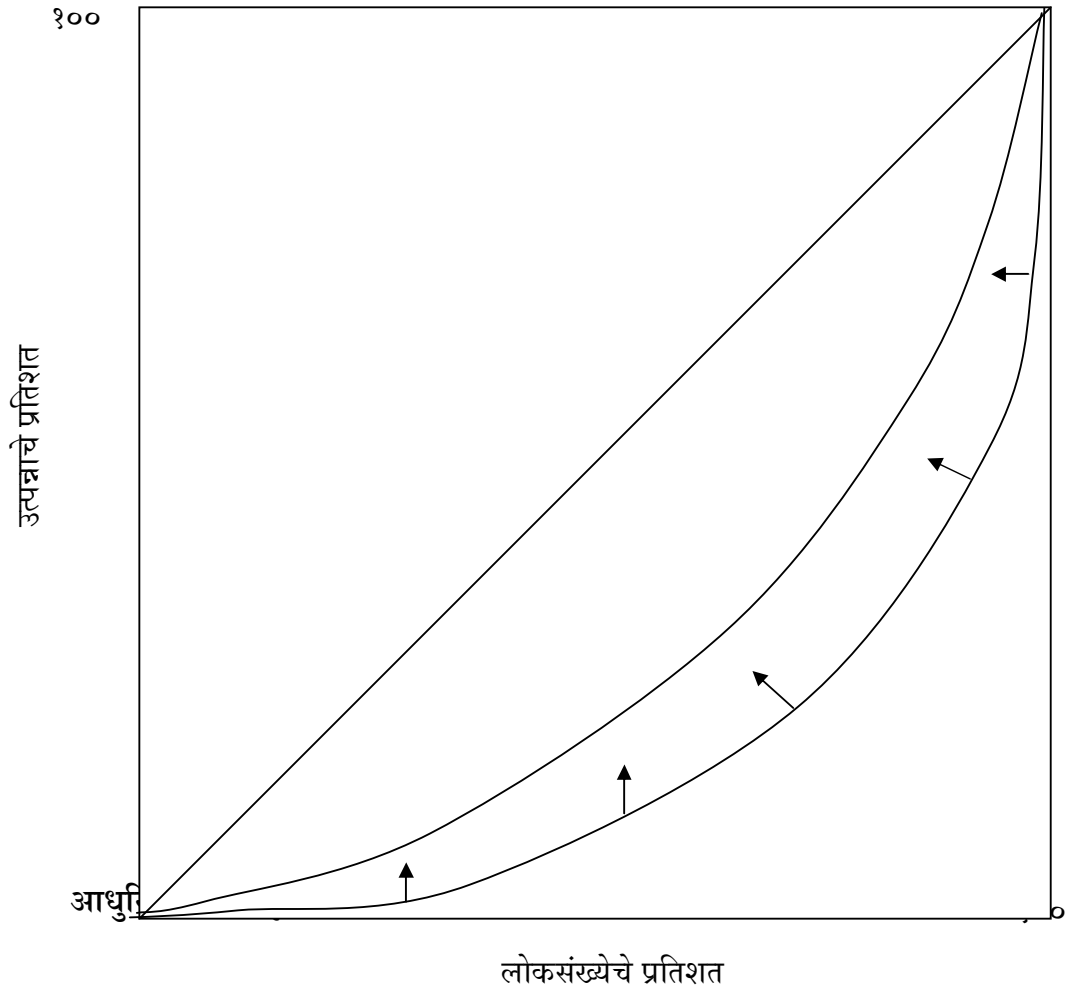
पारंपारीक क्षेत्र समृद्धी विकास प्रकारांतर्गत वृद्धीचे सर्व लाभ पारंपरिक क्षेत्राच्या श्रमिकांमध्ये समान प्रमाणात वितरीत होतात. आणि आधुनिक क्षेत्रामध्ये मात्र अगदी नगण्य वा कुठलीही वृद्धी घडून येत नाही हि प्रक्रिया अशा राष्ट्रांमध्ये अनुभवास येते, ज्यांची धोरणे निरपेक्ष

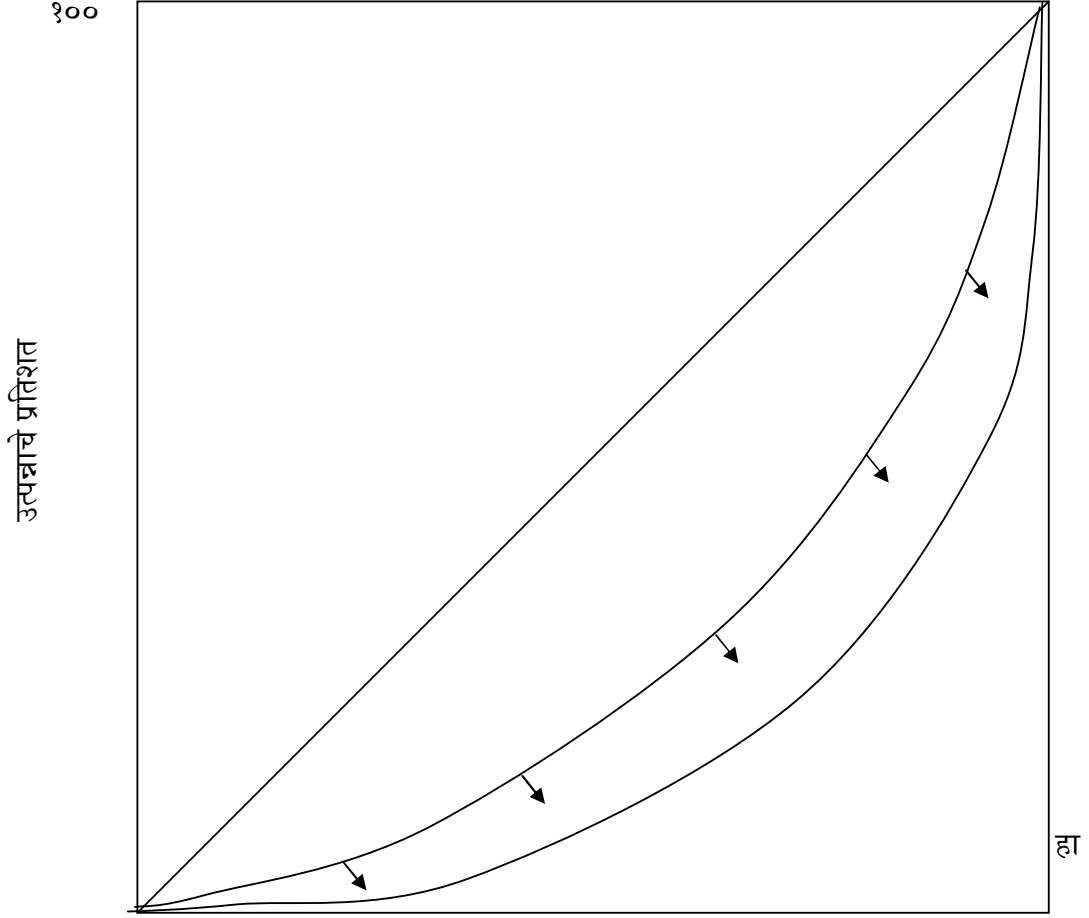
दारिद्र्य निर्मूलनाला अत्याधिक प्राधान्य देतात व ज्यांचा वृद्धीदर सापेक्षतः कमी आहे. जसे- १९६० व १९७० च्या दशकातील श्रीलंका आणि नैऋत्य भारतातील केरळसारखे राज्य याप्रकारच्या वृद्धी प्रक्रियेचा परिणाम म्हणजे, उच्च उत्पन्न, उत्पन्नाचे सापेक्षतः समान वितरण आणि अल्प दारिद्र्य हे आहे. अशा स्थितीत लॉरेन्झ वक्र आकृती क्रमांक ३.७ मध्ये दर्शविल्या प्रमाणे बाजूला स्थानांतरीत होतो आणि समता रेषेच्या अधिक जवळ पोहचतो.

आधुनिक क्षेत्र समृद्धी विकास प्रकारांतर्गत, वृद्धीचे लाभ हे आधुनिक क्षेत्रातील मोजक्याच लोकांना प्राप्त होतात आणि पारंपारिक क्षेत्रातील श्रमिकांची संख्या व त्यांचे वेतन दर स्थिर राहतात. अशा प्रकारच्या विकास प्रक्रियेचा अनुभव अनेक लॅटिन अमेरिकन आणि आफ्रिकन अर्थव्यवस्थांमध्ये येतो. या प्रकारच्या विकास प्रक्रियेचा परिणाम म्हणजे उत्पन्नात मोठ्या प्रमाणात वाढ होते. परंतु उत्पन्नातील विषमता मात्र कमी होत नाही आणि दारिद्र्यातही घट होत नाही. आधुनिक क्षेत्र समृद्धी विकास प्रकारच्या परिणामास्तव मुळाव्या लॉरेन्झ वक्र आकृती क्रमांक ३.८ मध्ये दर्शविल्या प्रमाणे सरसकट खालच्या बाजूला स्थानांतरीत होऊन समता रेषेपासून त्याचे अंतर वाढते.

आकृती क्र. ३.७

पारंपरिक क्षेत्र समृद्धी विकास प्रकारातील सुधारीत उत्पन्न वितरण

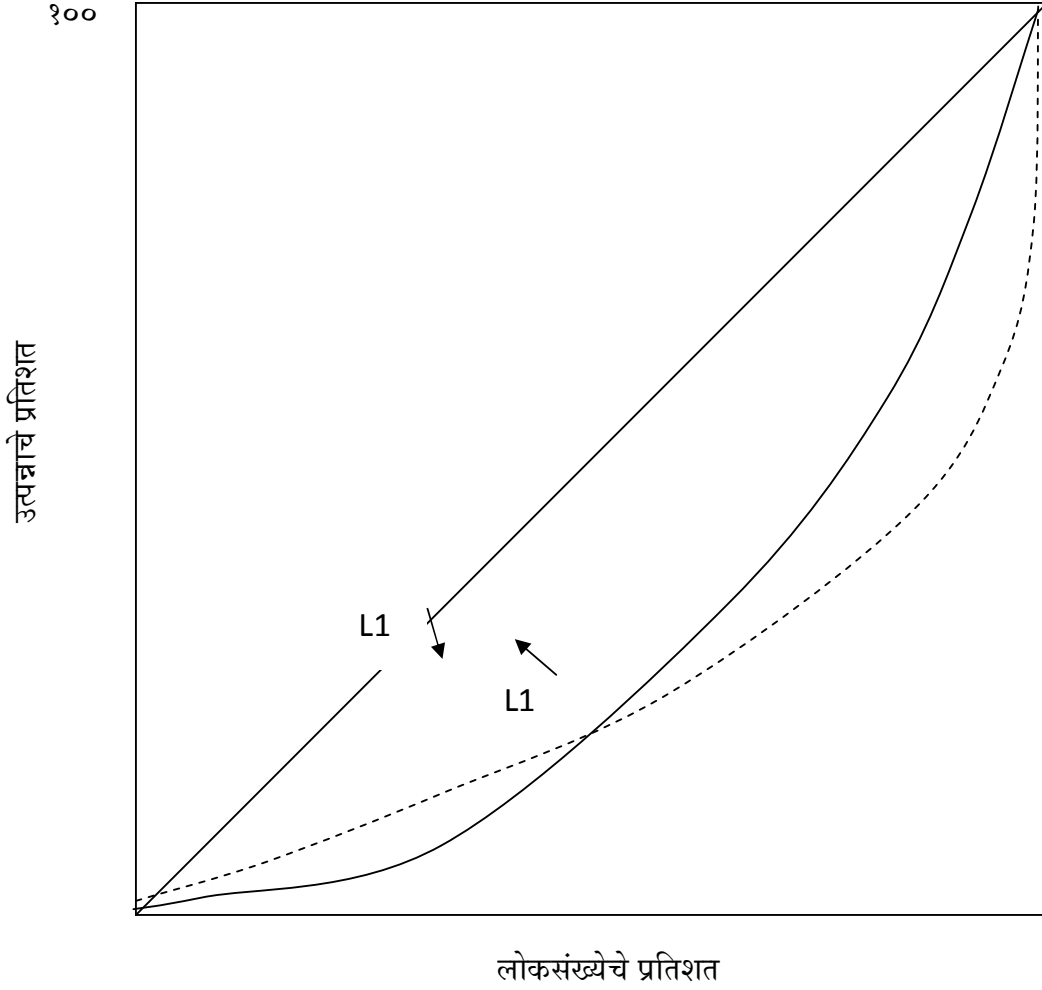

प्रामुख्याने आधुनिक क्षेत्राच्या विस्तारीकरणाच्या माध्यमातून घडून येतो. तथापि, दोन्ही क्षेत्रात वेतन दर स्थिर राहतात. अशा प्रकारची वृद्धी प्रक्रिया लोकविकासाच्या प्रारूपा मध्ये दर्शविण्यात आली आहे. हा वृद्धी प्रकार विशेष करून पाश्चिमात्य विकसीत राष्ट्रांच्या ऐतिहासिक विकास प्रक्रियेमधून अनुभवास येतो. याप्रकारच्या वृद्धी प्रक्रियेतर्गत निरपेक्ष उत्पन्नात वाढ तर निरपेक्ष दारिद्र्यात घट होते. परंतु लॉरेन्झ वक्र आकृतीत क्रमांक ३.९ मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे परस्परांना छेदणाऱ्या अवस्थेमध्ये दिसून येतात. त्यामुळे सापेक्ष विषमतेमधील बदलाबाबत निश्चितपणे वक्तव्य करता येत नाही. कदाचित त्यामध्ये सुधारणा होईल किंवा ते बिघडू शकेल. गॅरी फिल्डच्या मते, अशा विकास प्रकारांतर्गत आर्थिक विकासाच्या सुरुवातीच्या अवस्थेमध्ये विषमता वाढत जाईल आणि नंतर ती कमी होईल.

आकृती

आधुनिक क्षेत्र विस्तार वृद्धी प्रकारांमध्ये परस्परांना छेदणारे लॉरेन्झ वक्र

त्याचे उत्पन्न अपरिवर्तीत राहते. परंतू, विकास प्रक्रियेमुळे एकूण उत्पन्न वाढल्यामुळे त्यांच्या उत्पन्नाचे एकूण उत्पन्नाशी असलेले प्रमाण कमी होते. त्यामुळे नवीन लॉरेन्झ वक्र (L_2) हा उत्पन्न वितरण अक्षाच्या डावीकडील भागामध्ये जुन्या लॉरेन्झ वक्राच्या (L_1) खालच्या बाजूला राहतो. आधुनिक क्षेत्रातील प्रत्येक श्रमिक पूर्वीइतकेच निरपेक्ष उत्पन्न प्राप्त करतो, परंतू, आता श्रीमंत उत्पन्न गटाद्वारे प्राप्त केल्या जाणाऱ्या उत्पन्नाचा हिस्सा कमी राहतो. म्हणून नवीन लॉरेन्झ वक्र हा उत्पन्न वितरण अक्षाच्या उजवीकडील भागात (Higher end) जुन्या लॉरेन्झ वक्राच्या वरच्या बाजूला राहतो. त्यामुळे उत्पन्न वितरणाच्या मधल्या भागात कोठेतरी दोन्ही लॉरेन्झ वक्र (L_1, L_2) निश्चितपणे परस्परांना छेदतील.

थोडक्यात, वरील तिन्ही प्रकारच्या विकास प्रकारांतर्गत आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेचा विषमतेवर काय परिणाम होऊ शकेल. याचे भिन्न-भिन्न अनुमान प्राप्त होतात. आधुनिक क्षेत्र समृद्धी विकास प्रकारामध्ये विषमतेत सातत्याने वाढ होत जाईल, तर पारंपारिक क्षेत्र समृद्धी विकास प्रकारात विषमता सातत्याने कमी होत जाईल. आणि आधुनिक क्षेत्र विस्तारिकरण विकास

प्रकारांतर्गत विषमता हि विकासाच्या प्रारंभिक अवस्थेत वाढेल आणि नंतरच्या अवस्थेत ती घटत जाईल.

कुझनेट्सची उलट्या यू (U) आकाराची परिकल्पना (**Kuznets's Inverted - U Hypothesis**) :-

आर्थिक वृद्धी आणि उत्पन्न वितरणातील विषमता यांच्यातील संबंधाबाबत अर्थतज्ज्ञांमध्ये मतभेद दिसून येतात. प्रो.सायमन कुझनेट्स हे पहिले अर्थतज्ज्ञ आहेत ज्यांनी या समस्येचे अनुभावाधिष्ठीत अध्ययन केले त्यांच्या निरिक्षणानुसार , आर्थिक वृद्धीच्या प्रारंभिक अवस्थेत सापेक्ष उत्पन्न वितरणातील विषमता वाढत जाते, काही कालावधीनंतर ती स्थिर होते आणि नंतरच्या अवस्थेत ती कमी होत जाते.

कुझनेट्सचा हा निष्कर्ष उत्पन्न वितरणाची उलट्या U आकाराची परिकल्पना म्हणून प्रसिध्द आहे.

कुझनेट्सन आपल्या १९५५ मधील अध्ययनात तीन अविकसीत देश (भारत , श्रीलंका व प्युरटोरिको) आणि दोन विकसीत देश (ब्रिटन व अमेरिका) यांच्याशी संबंधीत उत्पन्न वितरणाची आकडेवारी पुढील तक्ता क्रमांक ३.३ मध्ये दर्शविली.

तक्ता क्रमांक ३.३

निवडक विकसीत व विकसनशील देशांमधील उत्पन्न वितरणातील सापेक्ष विषमता :

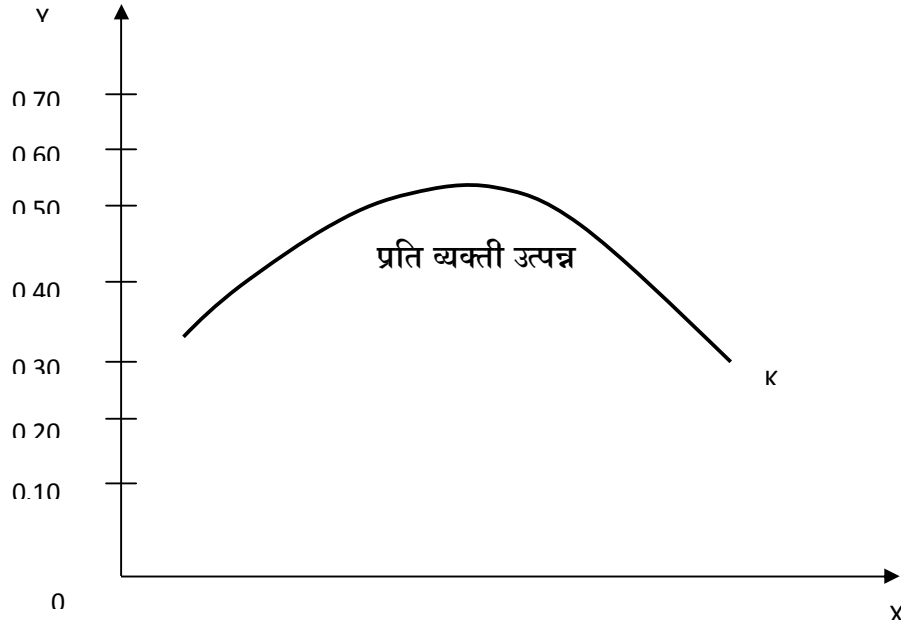
देश	उत्पन्न हिस्सा प्रतिशत मध्ये		प्रमाण = धनाढ्यतम २०% ----- दरिद्रतम ६०%
	दरिद्रतम-६०% (Bottom)	धनाढ्यतम- २०%(Top)	
A) अल्प विकसीत देश			
भारत (१९४९-५०)	२८	५५	१.९६
श्रीलंका (१९५०)	३०	५०	१.६७
प्युरटोरिका (१९४८)	२४	५६	२.३३
B) विकसीत देश			
ब्रिटन (१९५०)	३४	४४	१.२९
अमेरिका (१९४७)	३६	४५	१.२५

(स्रोत : M.L. zingan : the Economies of Development and planning vrinda Pub.)

तक्ता क्रमांक ३.३ वरुन दिसून येते की, अल्पविकसीत देशांमध्ये तळातील (दरिद्रतम) ६०% लोक. राष्ट्रीय उत्पन्नाचा ३०% पेक्षादेखील कमी हिस्सा प्राप्त करतात. जेव्हा की, विकसीत देशांमध्ये ते प्रमाण ३०% पेक्षा अधिक आहे. तसेच अल्प विकसीत देशांमध्ये वरचे (धनाढ्यतम) २०% लोक राष्ट्रीय उत्पन्नाचा ५०% अधिक हिस्सा प्राप्त करतात, तर तेच विकसीत राष्ट्रांमध्ये ते ४५% वा त्यापेक्षा कमी हिस्सा प्राप्त करतांना दिसतात. यावरून कुझनेट्स या निष्कर्षावर पोहचलेत की, विकसीत देशांच्या तुलनेत अल्प विकसीत देशांमध्ये उत्पन्न वितरणातील विषमता अधिक किती होती. कुझनेट्स अनुपात (kuznets ratio) अल्पविकसीत देशांमध्ये उच्च (१.६७ ते २.३३) तर विकसीत देशांमध्ये सापेक्षतः कमी (१.२५ ते १.२९) होता. आपल्या १९६३ च्या अध्ययनामध्ये कुझनेट्सने १८ देशांच्या उत्पन्न वितरणाशी संबंधित आकड्यांच्या साहाय्याने आपली उलट्या यू (U)आकाराची परिकल्पना विकसीत केली. या आकड्यांच्या साहाय्याने त्याने अल्पविकसीत आणि विकसीत देशांसाठी भिन्न लॉरेन्झ वक्र तयार केले आणि त्याचे गिनी गुणांक काढले व त्याआधारे कुझनेट्सने हे दर्शविले की, विकसीत राष्ट्रांच्या तुलनेत अल्पविकसीत राष्ट्रांमध्ये उत्पन्न वितरणातील विषमता अधिक होती. कुझनेट्सची उलट्या यू (U)आकाराची किंवा घंटी आकाराची परिकल्पना पुढील आकृती क्रमांक ३.१० च्या सहाय्याने स्पष्ट केली आहे.

आकृती क्रमांक ३.१०

उलट्या यू (U) आकाराचा / घंटी आकाराचा कुझनेट्स वक्र

आकृती क्रमांक ३.१० मध्ये $0x$ अक्षावर प्रतिव्यक्ती उत्पन्न तर $0y$ अक्षावर गिनी गुणांकाचे मापन केले आहे. K हा घंटी आकाराचा कुझनेट्स वक्र असून तो प्रतिव्यक्ती उत्पन्नातील वृद्धी स्तराशी संबंधित भिन्न - भिन्न गिनी गुणांकांना अनुसरून आरेखित केलेला आहे. आकृतीमधील कुझनेट्सच्या घंटी आकाराच्या वक्रवरून (K) स्पष्ट होते की, आर्थिक वृद्धीच्या प्रारंभिक अवस्थेत

जेव्हा प्रतिव्यक्ती उत्पन्न कमी असते. तेव्हा आर्थिक वृद्धीबरोबर (म्हणजेच प्रतिव्यक्ती उत्पन्नातील वाढीसोबत) उत्पन्न वितरणातील विषमता वाढत जाते त्यामुळे k वक्र देखील डावीकडून भागात खालून वर चढत जाणारा धनात्मक आकाराचा आहे हा भाग अल्पविकसीत देशांशी संबंधीत आहे. परंतु, आर्थिक वृद्धीच्या परिपक्वतेच्या अवस्थेत म्हणजे विशिष्ट स्तरांच्या वर प्रतिव्यक्ती उत्पन्नातील वाढीबरोबर उत्पन्न वितरणातील विषमता कमी - कमी होत जाते. आकृतीमधील K वक्राचा उजवीकडील भाग या स्थितीकडे निर्देश करतो, जो विकसीत देशांशी संबंधीत आहे.

१९९० ते २००० या कालावधीमधील जगातील काही विकसनशील देशांशी संबंधीत प्रतिव्यक्ती उत्पन्न व उत्पन्न वितरणातील विषमता दर्शविणारे जागतिक बँकेची आकडेवारी पूढील तक्ता क्रमांक ३.४ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक ३.४

काही विकसनशील देशातील प्रतिव्यक्ती उत्पन्न व उत्पन्न वितरणातील विषमता (१९९० - २०००)

देश	प्रति व्यक्ती GNI २००२(U.S.\$)	दारिद्र्यतम ४०% कुटुंबांचा उत्पन्न हिस्सा	प्रमाण = धनाढ्यतम २०% ----- दारिद्र्यतम ६०%	गिनी गुणांक
केनीया	३६०	१४.९	९.१	०.४५
बांग्लादेश	३८०	२१.५	४.६	०.३२
इंडोनेशीया	७१०	२०.३	५.२	०.३४
श्रीलंका	८५०	१९.८	५.४	०.३४
फिलीपाइन्स	१,०३०	१४.२	९.७	०.४६
पटाग्वे	१,१७०	८.७	२७.४	०.३८
जमैका	२,६९०	१७.४	६.७	०.३८
ब्राझील	२,८३०	७.७	३२.२	०.५९
मलेशिया	३,५४०	१२.५	१२.३	०.४९
कोस्टारिका	४,०७०	१३.१	१२.३	०.४७

(स्रोत : World Bank, world Development Indicator, २००४)

- आर्थिक वृद्धीसोबत उत्पन्न वितरणातील विषमतेत वाढ होत जाण्याची कारणे-
आर्थिक वृद्धीसोबत उत्पन्न वितरणातील विषमता वाढीसाठी आर्थिक , सामाजिक ,

राजकीय अशी विविध कारके जबाबदार आहेत.

अ) संरचनात्मक परिवर्तन :

आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेतर्गत अल्पविकसीत अर्थव्यवस्थामध्ये संरचनात्मक बदलाची सुरुवात होते, त्यामध्ये प्रामुख्याने पारंपारिक कृषी क्षेत्राचे महत्व कमी होत जाऊन औद्योगिक क्षेत्राचे महत्व वाढत जाते. व त्याचा विस्तार होतो. एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नातील पारंपारिक कृषी क्षेत्राचा सापेक्ष वाटा कमी - कमी होत जाऊन आधुनिक औद्योगिक व सेवा क्षेत्राचा सापेक्ष वाटा उत्तरोत्तर वाढत जातो. तथापि, तांत्रिक सुधारणामळे औद्योगिक क्षेत्रात यंत्रांचा वापर वाढत असल्यामुळे पारंपारिक क्षेत्रातील श्रमिकांना मात्र पुरेशा प्रमाणात तेथे सामाऊन घेतले जात नाही, परिणामः पारंपारिक क्षेत्राच्या तुलनेत आधुनिक औद्योगिक क्षेत्रात प्रतिव्यक्ती उत्पन्न सापेक्षतः अधिक वाढत जाते व पर्यायाने आर्थिक विषमता वाढते.

ब) अर्थव्यवस्थेतील द्विदलता :

आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेसोबतच विकसनशील अर्थव्यवस्थामध्ये विविध प्रकारच्या व विविध स्तरांवरील द्विदलता पहावयास मिळतात, जसे - भौगोलिक , सामाजिक ,वित्तीय आणि तांत्रिक द्विदलता इ. आर्थिक वृद्धी प्रक्रियेचे अपरिहार्य अंग म्हणजे औद्योगिक व शहरीकरण होय. ग्रामीण भागात पारंपारिक कृषि क्षेत्र विद्यमान असून त्यावर मोठ्या प्रमाणात लोकसंख्येचा ताण असतो. तसेच तेथे पारंपारिक तंत्राचा अवलंब होत असल्याने प्रतिव्यक्ती उत्पन्न अत्यंत कमी असते याऊलट शहरी भागात ओद्योगिक व सेवा क्षेत्राचा विकास व विस्तार होतो तेथे आधुनिक तंत्राचा अवलंब होत असल्याने प्रतिव्यक्ती उत्पन्न अधिक असते रोजगार संधीचा शोधासाठी ग्रामीण भागातील लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणावर शहरी क्षेत्रात स्थानांतरीत होतात, तथापि, त्यांच्यात कौशल्याचा अभाव असल्याने अधिक लाभकारक रोजगार संधी प्राप्त करण्यात ते अपयशी ठरतात. हि लोकसंख्या प्रामुख्याने अल्प मोबदला देणाऱ्या कार्यामध्ये व्यस्त असते. जसे - भाजी-पाला विक्री, वेटर्स बांधकाम व गवंडी काम, घरगुती नोकर इ. त्याचबरोबर शहरी भागात जमीन व घरांच्या किंमती जास्त असल्याने अशी लोकसंख्या निवासासाठी अनाधीकृत पर्यावरणीयदृष्ट्या संवेदनशील असल्याने गलिच्छ वस्त्यांमध्ये वास्तव्य करते. त्यामुळे त्यांचे प्रतिव्यक्ती उत्पन्न आणि जीवनमान निकृष्ट असते याऊलट दुसऱ्या बाजूला शहरी क्षेत्रात तांत्रिक प्रगती व वित्तीय सुविधांमध्ये वाढ होत असल्याने मुठभर उद्योजकांचा एक नवीन वर्ग उदयास येतो, जो व्यवसाय, व्यापार आणि निर्माणी क्षेत्रात विविधीकरण करतो परिणामतः त्यांचे उत्पन्न आणि लाभ उत्तरोत्तर वाढत जाते.

क) राजकीय कारणे:

हितसंबंधाच्या राजकारणामुळे अल्पविकसीत देशांमधील सरकारांना उत्पन्न व संपत्ती वितरणातील केंद्रीकरण कमी करणसाठी भूमी -सुधारणा तसेच इतर आर्थिक उपायांशी संबंधीत कायदे पास करणे व ते लागू करण्यामध्ये अडचणी येतात. परिणामतः उत्पन्न विषमतेत वाढ होत जाते त्याचबरोबर अशा प्रकारची सरकारे

वित्तीयदृष्ट्या कमजोर असतात. त्यामुळे ते मोफत शिक्षण, आरोग्य सुविधा इ. सामाजिक सुरक्षिततेच्या उपायांवर व्यय करण्यास असमर्थ असतात, दुसऱ्या बाजूला अशी सरकार बचत, गुंतवणूक व भांडवल निर्मितीत वाढ करण्यासाठी उत्पन्न आणि नफ्यावर मोठ्या प्रमाणात कर सुध्दा लावत नाही.

थोडक्यात, आर्थिक विकासाच्या प्रारंभिक अवस्थेत सामाजिक, आर्थिक, तांत्रिक अशा विविध स्वरूपाच्या सुधारणा होत असल्या तरी त्याचे सार्वत्रिकरण करणे जमत नाही, त्यामुळे वृद्धी प्रक्रियेचा लाभ काहींपर्यंतच पोहचतात: बहुसंख्यकांपर्यंत ते पोहचत नाही, परिणामतः विषमता वाढत जाते.

आर्थिक विकासासोबत उत्पन्न वितरणातील विषमतेत घट होण्याची कारणे:

जेव्हा एखादा देश विकासाच्या परिपक्व अवस्थेत उत्पन्नाच्या उच्च स्तरावर पोहोचतो, तेव्हा उत्पन्न वितरणातील विषमतेत घट होण्याची कुझनेट्स दोन कारणे देतो. पहिले म्हणजे उच्च उत्पन्न वर्गाच्या प्रतिव्यक्ती उत्पन्नामध्ये वाढ होते कारण त्यांचा संपत्तीपासून प्राप्त उत्पन्न हिस्सा कमी होतो. दुसरे म्हणजे जेव्हा सरकार सार्वजनिक शिक्षण, आरोग्य सेवा व उत्पन्नावरील कर, सामाजिक सुरक्षा आणि आर्थिक साहाय्यतेशी संबंधीत व्यक्ती किंवा तत्सम वर्गासाठी निर्णय घेते, तेव्हा निम्न उत्पन्न गटातील प्रतिव्यक्ती उत्पन्न वाढते.

जस-जसा विकास होत जातो, तो औद्योगिक क्षेत्रामध्ये संचयी प्रकारची एक श्रृंखला सुरु करतो. ज्यामुळे प्रतिव्यक्ती उत्पन्नामध्ये वाढ होत जाते. उत्पन्नातील हि वाढ पुढे ग्रामीण व मागास क्षेत्रातील वस्तु तसेच कृषी वस्तुंच्या मागणीत वाढ घडून आणतो ज्यामुळे या क्षेत्रातील लोकांच्या प्रतिव्यक्ती उत्पन्नात वाढ होते. हर्षमन यालाच विकासाचा पाझर प्रभाव (trickling down effects) तर मिर्दल प्रसरण प्रभाव (spread effects) असे म्हणतात.

कुझनेट्सच्या उलट्या यू (U) वा घंटी आकाराच्या परिकल्पनेची अनुभाषिक चाचणी काही अभ्यासकांनी केली. त्यामुळे क्रेविस, एडलमॅन व मॅरीस आणि मॉन्टेकसिंह अहलूवालीया यांच्या अभ्यासाने कुझनेट्सच्या निष्कर्षाला पुष्टी मिळाली. परंतु टोडेरो ४ या अभ्यासकांच्या मते, कुझनेट्सची परिकल्पना विकसीत देशांसाठी दिर्घकालीन आकड्यांच्या आधारे समर्थनिय ठरते, पण अल्पविकसीत देशांच्या संदर्भात मात्र ती लागू पडत नाही. त्याने १३ अल्पविकसीत देशांच्या अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास केला असता असे दिसले की, उच्च उत्पन्न स्तराबरोबर तेथील विषमता कमी न होता ती वाढली आहे. त्याच बरोबर टोडेरोच्या मते, कुझनेट्स परिकल्पनेची चाचणी घेण्याकरिता अर्थतज्ज्ञांनी जी पध्दती स्वीकारली आहे. त्यामध्ये सुध्दा उणिवा आहेत.

बहुतांश अल्पविकसीत देशांकरिता कालमालेचे (time series) आकडे उपलब्ध नसल्यामुळे, अर्थतज्ज्ञ तिरकस छेदक (Cross sectional) आकड्यांचा उपयोग करतात. आकड्यांचा कालमालेच्या तत्वांसाठी उपयोग करणे मुळातच चुकिके आहे. एका अध्ययनामध्ये आनंद आणि कवनुर ५ यांनी असे दर्शविले आहे की, विषमतेचे मापण करण्यासाठी आकड्यांच्या निवडीच्या आधारे वृद्धी आणि उत्पन्न वितरणातील विषमता यांच्या दरम्यान संबंध u , उलट u संबंध किंवा आणखी कुठलाच संबंध असू शकत नाही.

३.२.६ निरपेक्ष दारिद्र्य : विस्तार आणि गहनता (Absolute povetty : Extent and Magnitude) :-

यापूर्वी आपण पहिल्याप्रमाणे दारिद्र्य निर्मूलन हे जगापुढील विशेषतः अल्पविकसीत वा विकसनशील देशांपुढील प्रमुख आव्हान ठरले आहे. तेव्हा त्यसंदर्भात धोरण निश्चित करत असतांना जगभरातील निरपेक्ष दारिद्र्याचा असलेला विस्तार आणि गहनता विचारात घेणे क्रमप्राप्त ठरते. जर आपण दारिद्र्याचे शिरगणती माप विचारात घेतले तर असे दिसून येते की, जगात १९८७ च्या तुलनेत १९९८ मध्ये निरपेक्ष दारिद्र्य रेषेखालील लोकांच्या संख्येत ११८.३ कोटी पासून ११९.९ कोटी पर्यंत वाढ झाली परंतु, आपण पूर्वी पाहिल्याप्रमाणे शिरगणती (Headcount) हे अपूर्ण माप आहे. त्याएवजी शिरगणती प्रमाण (Head count ratio) हे चांगले माप आहे, कारण ते किमान लोकसंख्या निरपेक्षतेच्या (Population Independence principle) तत्वाला तरी पूर्ण करते. या मापाचा उपयोग केल्यास दारिद्र्य निर्मूलनाच्या बाबतीत काहीतरी प्रगती झाली आहे ते स्पष्टपणे जाणवते. जसे १९८७ मध्ये जगातील एकूण लोकसंख्येच्या २८.३% लोकसंख्या हि निरपेक्षरित्या गरिब होती, हेच प्रमाण १९९८ मध्ये २४% पर्यंत घटले. हे उल्लेखनीय यश होते. कारण या कालावधी दरम्यान जगाच्या लोकसंख्येत जवळपास १०० कोटीने वाढ झाली होती. ती ५०० कोटीवरून ६०० कोटी झाली, आणि वास्तवात हि वाढ बहुतांशी विकसीत जगतात घडून आली. त्यापैकी काही जी अल्प उत्पन्न असणारी राष्ट्रे होती, तेथे दारिद्र्य केंद्रीत झाले.

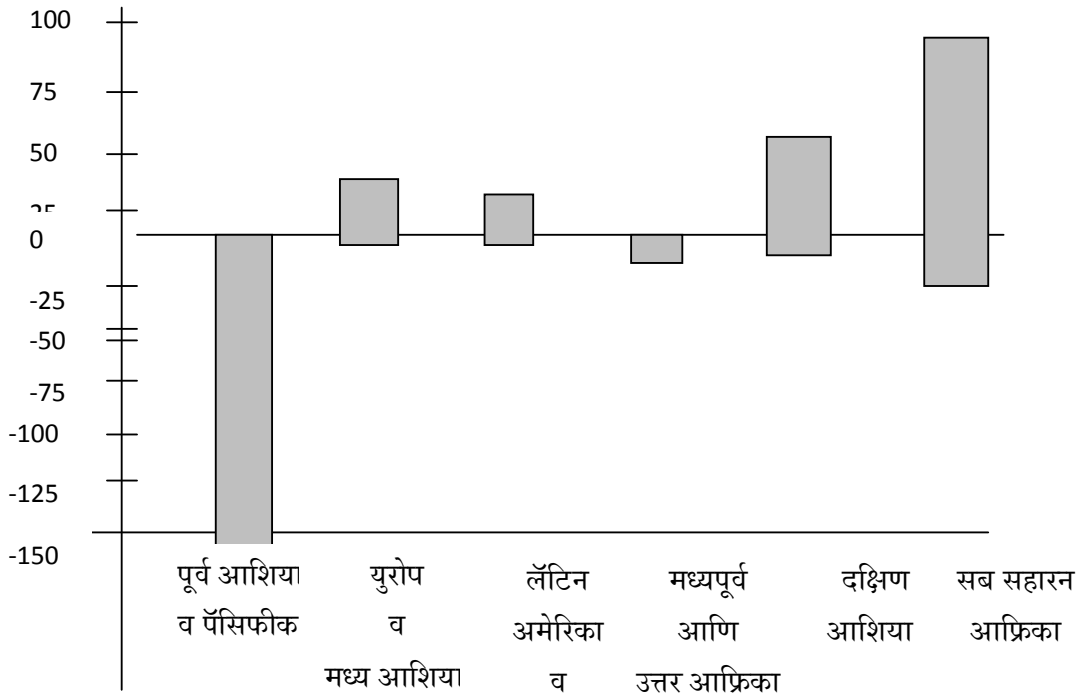
दारिद्र्य निर्मूलनासंदर्भात महत्वपूर्ण यश पूर्व आशियामध्ये साध्य झालेले दिसते, तेथे दारिद्र्य रेषेखालील लोकांची निरपेक्ष संख्या (Headcounts) १९८७ ते १९९८ या ११ वर्षांच्या काळात ४१.७५ कोटीवरून २७.८३ कोटी पर्यंत घटली. त्यामुळे तेथील दारिद्र्य शिरगणती प्रमाण (Head count ratio) २६.६% वरून १५.३% पर्यंत घटले. तथापि, हे यश भरीव व सार्वत्रिक स्वरूपाचे होते वा नाही याबाबत संभ्रम आहे. कारण पूर्व आशियाच्या या एकूण व्याप्तीत चीनसारख्या मोठी लोकसंख्या असलेल्या, अल्प उत्पन्न परंतु, अतिशय वेगवान वृद्धीदर असलेला देश देखील समाविष्ट होता. दारिद्र्य निर्मूलनासंदर्भात आणखी दखलपात्र यश मध्य पूर्व आणि उत्तर आफ्रिकेमध्ये देखील साध्य झालेले दिसते. परंतु अन्यत्र असलेले चित्र मात्र पुरेसे उत्साहवर्धक नव्हते दक्षिण आशियामध्ये शिरगणती प्रमाण जरी उपरोक्त ११ वर्षांच्या कालावधीत ४४.९% वरून ४०.०% पर्यंत घटले असले, तरी तेथे लोकसंख्या वाढ सातत्यापूर्ण वेगाने होत राहिल्याने निरपेक्ष दारिद्र्य रेषेखालील लोकांची संख्या ४७.४४ कोटीवरून ५२.२० कोटी पर्यंत वाढली. याचाच अर्थ जगातील इतर कोणत्याही क्षेत्रापेक्षा दक्षिण आशियामध्ये सर्वाधिक गरिब लोकसंख्या वास्तव्य करते. सब-सहारन आफ्रिकेमध्ये निरपेक्ष दारिद्र्य रेषेखालील लोकांची संख्या याच ११ वर्षांच्या कालावधी दरम्यान २१.७२ कोटी वरून २९.०९ कोटीपर्यंत म्हणजेच भरमसाठ वाढली. विशेष म्हणजे, लोकसंख्या वाढीच्या प्रमाणातच दारिद्र्य वाढीचे प्रमाण असल्याने तेथील दारिद्र्य शिरगणती प्रमाण (Poverty Headcount Ratio) या कालावधी दरम्यान ४६% स्थिर राहिलेले दिसते. जे की, आज जगात सार्वधीक आहे आणि वर्तमान प्रक्षेपणानुसार या भागातील दारिद्र्याचे प्रमाण येणाऱ्या काही वर्षात ५०% पर्यंत वाढण्याची संभाव्यता आहे. अंतिमतः याच कालावधी दरम्यान युरोपमध्ये निरपेक्ष दारिद्र्यातील वाढ अत्यंत अल्प म्हणजे एकूण लोकसंख्येच्या ०.२% आहे तर, मध्य आशियामध्ये सोव्हिएत संघाच्या विभाजनानंतर ५.१% अशी चिंताजनक आहे.

पुढील संभालेख क्र. ३.११ मध्ये १९८७ ते १९९८ या कालावधीत जगातील कुठल्या भागात निरपेक्ष दारिद्र्य रेषेखालील लोकांची संख्या घटली आहे आणि कुठल्या भागात ती वाढली आहे हे दर्शविलेले आहे. स्तंभालेखाच्या अनुलंब (Y) अक्षावर दारिद्र्य रेषेखालील लोकांची निरपेक्ष संख्या दश लक्षात दर्शविली आहे. (१० दशलक्ष = १ कोटी) तर, क्षैतिज्य (X) अक्षावर जगातील विभाग दर्शविलेले आहेत.

१९८७-१९९८ या कालावधी दरम्यान जगातील विविध विभागांच्या संदर्भात निरपेक्ष दारिद्र्यातील बदलाची स्थिती लक्षात घेता निरपेक्षरित्या गरीब लोकांचे स्थान पूर्व आशियाकडून सब-सहारन आफ्रिका आणि दक्षिण आशिया व काही प्रमाणात युरोप व मध्य आशियाकडे स्थानांतरीत झालेले स्पष्टपणे दिसून येते.

सामान्यीकृत दारिद्र्य अंतराच्या (Normalized Poverty Gap - NPG) विचार करता त्याची प्रवृत्ती सब-सहान आफ्रिकेमध्ये दक्षिण आशियाच्या तुलनेत अधिक वाईट आहे. तेथे दारिद्र्यातील हिस्सा स्थिर वा वाढत आहे. तर, दक्षिण आशियामध्ये तो घटतो आहे. उदा. दक्षिण आशियामधील तीन मोठे देश विचारात घेतल्यास भारतासाठी सामान्यीकृत दारिद्र्य अंतर (NPG) १ डॉलर प्रतिदिन दारिद्र्य रेषेनुसार ८.२% आहे. बांग्लादेशामध्ये ८.१% आणि पाकिस्तानमध्ये २.४% आहे. परंतु, आफ्रिकन देशांमध्ये मात्र 'सामान्यीकृत दारिद्र्य अंतर' (NPG) खूप मोठे आहे. जसे, नायजेरियामध्ये ३४.९%, मालीमध्ये ३७.४% आणि झांबियामध्ये ३२.७% आहे.

आकृती क्र. ३.११
निरपेक्ष दारिद्र्य रेषेखालील (१ डॉलर प्रतिदिन) लोकसंख्येतील बदल
(कालावधी १९८७-१९९८)

याशिवाय जर आपण दारिद्र्य तेदिन ऐवजी २ डॉलर प्रतिदिन विचारात घेतली तर, जगातील निरपेक्ष दारिद्र्य रेषेखालील लोकांची संख्या १२० कोटीवरून २८० कोटीपेक्षा

देखील अधिक भरते. म्हणजेच जगातील जवळपास अर्धी जनसंख्या दारिद्र्य रेषेखाली येते. याचाच अर्थ जेवढी लोकसंख्या निरपेक्ष दारिद्र्य रेषेच्या (१ डॉलर प्रतिदिन) खाली आहे त्याच्या दिड पटीपेक्षा अधिक या दारिद्र्य रेषेच्या थोडी वर वा त्याच्या वरच्या बाजूला चिकटून असलेल्या स्थितीत आहे.

वरील सर्व विश्लेषणाच्या आधारे जगातील निरपेक्ष दारिद्र्याचा विस्तार आणि गहणता समजून घेणे शक्य होते.

■ वृद्धी आणि दारिद्र्य (Growth and Poverty) :-

विकास मंथनाच्या प्रारंभीच्या काळापासूनच आर्थिक वृद्धी म्हणजे उत्पादन व उत्पन्नातील वाढ हा विकासाचा कामगिरीदर्शक निर्देशांक (Working Indicator) मानला गेला आहे आणि आजही त्याबाबतचा आग्रह मुळीच कमी झालेला दिसत नाही. विकास प्रक्रियेतून दारिद्र्य निर्मूलन, विषमतेत घट आणि मानव विकास यापैकी कोणतेही उद्दिष्ट साध्य करायचे असेल तर, वृद्धीच्या मार्गाने वा माध्यमातूनच साध्य करायचा आग्रह दिसतो. तथापि, विविध विकसनशील अर्थव्यवस्थेच्या अनुभवावरून दारिद्र्य निर्मूलनाचे वा विषमता कमी करण्याचे उद्दिष्ट साध्य करण्यात गतिमान वृद्धीच्या प्रक्रियेच्या मर्यादा स्पष्ट होतांना दिसतात. म्हणूनच गतिमान वृद्धी आणि दारिद्र्य निर्मूलन यामध्ये आंतरविरोध आहे का ? की परस्परांना पुरक आहेत ? अशाप्रकारचे प्रश्न उद्भवतात.

१९६५ मध्ये नोबेल पुरस्कार विजेते वेस्ट इंडीयन अर्थतज्ज्ञ 'विलीयम आर्थर लेविस' यांनी विकासाचा उद्देश हा 'मानवी निवडीची विस्तारीत कक्षा' असल्याचे प्रतिपादन केले. उद्द्योन्मुख अर्थव्यवस्थांच्या दृष्टीने विकास प्रयत्नांच्या सुरुवातीच्या काळात निवडीच्या विस्तारीत कक्षेचा आशय दारिद्र्य निर्मूलन घडून येईल. ही अपेक्षा वा विश्वास होता. त्याच्या समर्थनार्थ पुढील तीन स्पष्टीकरणे देण्यात आली.

पहिले स्पष्टीकरण हे बाजार शक्तीमार्फत वृद्धी घडून येईल या विश्वासावर आधारित होते. उत्पादन वाढीसाठी श्रमाची वाढती मागणी, वाढते वेतन व वाढती उत्पादकता परिणामतः वस्तूंच्या घटत्या किंमतीच्या माध्यमातून वृद्धी खालपर्यंत पाडणरेल व त्यातून दारिद्र्य निर्मूलन घडून येईल अशी अपेक्षा होती. अर्थात या परिणामासाठी बाजारात पूर्ण स्पर्धेची परिस्थिती आवश्यक होती. परंतू, ती वास्तवात नसल्याने आर्थिक वृद्धीच्या लक्षात, केंद्रीकरणाची प्रवृत्ती निर्माण होईल याची जाणीव आणि सूचना देखील काही अभ्यासकांनी केली होती. यातूनच दुसरी मान्यता पुढे आली. ती म्हणजे दारिद्र्य निर्मूलन वृद्धीतून घडून येणारी स्वयंचलीत प्रक्रिया नाही, हे मान्य करून उत्पन्नाच्या पुनर्वितरणाचे कार्य (प्रगतीशील कर प्रणाली वा इतर मार्गाने) राज्याने पार पाडावे असे सूचविण्यात आले.

तिसरे स्पष्टीकरण वा मान्यता १९५० व १९६० च्या दशकात रोझेस्टीन रोडान, लायबेस्टीन यासारख्या अर्थतज्ज्ञांनी विकसनशील अर्थव्यवस्थांसाठी जी आर्थिक विकासाची प्रतिमाने मांडलीत त्यातील आर्थिक तत्वज्ञानातून पुढे आली. त्यानुसार दारिद्र्य निर्मूलन ही तातडीने साध्य होण्याची व करण्याची बाब नाही. त्यामुळे राज्य हस्तक्षेपाद्वारे दारिद्र्य निर्मूलनाऐवजी अधिक व्यवहारी विचार म्हणजे प्रथम दारिद्र्य निर्मूलनाचे सामर्थ्य प्राप्त करा व ते वृद्धीगत करा. अर्थात दारिद्र्य

निर्मूलनाच्या सामर्थ्य प्राप्तीचा हा काळ मोठा असण्याची शक्यता होती. या काळात गरिबांकडचे उत्पन्न घटणार होते तर, श्रीमंतांकडचे वाढणार होते व त्याचा वापर बचत, भांडवल संचय, नवप्रवर्तन इ. साठी करून दारिद्र्य निर्मूलनाचे सामर्थ्य वाढवायचे होते. या विचारातून वृद्धी व दारिद्र्य निर्मूलन अर्थात गरीबांच्या समावेशनातील दरी रुंदावण्याला आरंभ झाला. यामुळे विकास व विषमतेच्या तसेच दारिद्र्याच्या सहअस्तित्वाच्या अनिवार्यतेला एकप्रकारे मान्यताच मिळाली. कुझनेट्झची उलट्या यु (U) आकाराची परिकल्पना देखील याच विचाराचे समर्थन करते.

विश्व बँकेच्या १९७४ मधील 'Redistribution with Growth' या ग्रंथाने वृद्धीसह पुनर्वितरणाची चर्चा सुरु झाली. या चर्चेतील मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे 'वृद्धी ही विषमता वर्धक आहे.' म्हणजेच वृद्धी प्रक्रियेत संपत्ती व सत्तेचे केंद्रीकरण होते. त्यामुळे उत्पन्नाचे पुनर्वितरण आणि दारिद्र्य निर्मूलनाचे कार्य अधिक दुष्कर होते. या वृद्धी प्रक्रियेच्या कठोर वास्तवाला मान्यता आणि पर्यायाने उत्पन्नाच्या पुनर्वितरणाच्या समष्टी व्यूहनीतिची व्याप्ती व प्रभाव फार सीमीत राहतो. या अनुभवाला स्वीकृती ही होती. त्यामुळे या विचारसरणीतून वृद्धीला पुनर्वितरणाची जोड देण्यासाठी गरीबांचे 'लक्ष गट' (Target Group) शोधून पुनर्वितरणाच्या व्यष्टी व्यूहनीतीचा वापर प्रभावी ठरेल असा विचार पुढे आलेला दिसतो.

या सर्व चर्चेवरून गतिमान वृद्धी आणि दारिद्र्य निर्मूलन यामध्ये आंतरविरोध असल्याच्या मताला पुष्टी मिळते आणि म्हणूनच अलिकडच्या काळात समावेशक वृद्धीची (Inclusive Growth) संकल्पना पुढे आल्याची दिसते.

जागतीक बँकेनुसार सर्वसमावेशक वृद्धी ही प्रामुख्याने पुढील तीन बाबींवर लक्ष केंद्रीत करून साध्य केली जाऊ शकते. १. आर्थिक वृद्धीच्या क्षेत्रीय व्याप्तीत वाढ, २. संपत्ती व बाजाराच्या प्रारचनेत वाढ, ३. नागरिकांच्या पुढील पीढीसाठी संधीमधील समानतेत वाढ. यु.एन.डी.पी. (United Nations Development Programme) नुसार "देशातील सर्वांना विकास प्रक्रियेत समाविष्ट करून घेणे आणि त्या विकास प्रक्रियेचे जे फायदे होतात ते सर्वांना सारखे प्राप्त करून देणे याला सर्वसमावेशक विकास म्हणता येईल."

बेस्ले आणि अन्य अभ्यासक (२००७) यांनी एका लेखात विकास प्रक्रियेत गरिबांना समाविष्ट करण्याच्या संदर्भात दारिद्र्याची वृद्धी लवचीकता वाढणे हा सर्वसमावेशक विकासाच्या निकष मानला आहे.

व्यापक दृष्टीने सर्वसमावेशक वृद्धी या संकल्पनेत अपूरी साधन सामग्री असणाऱ्या गरीब व्यक्तीत (श्रम शक्तीत) स्पर्धक प्रवृत्ती असणे, आत्मविश्वास निर्माण करणाऱ्या समान संधीची उपलब्धता निर्माण करणे अपेक्षित आहे. यादृष्टीने व्यक्तीमधील क्षमता व कौशल्य बांधणी उपक्रमांना सर्वसमावेशक वृद्धीच्या व्यूहनीतीत प्राधान्य दिलेले दिसते. सर्वसमावेशक वृद्धीची संकल्पना बहुआयामी असून ती दारिद्र्य, बेरोजगारी, यासोबतच क्षेत्रीय व प्रादेशिक विषमता, लिंग, जात इ. प्रश्नांच्या निर्मूलनाशी देखील आंतरसंबंधीत आहे. सर्वसमावेशक वृद्धीची व्यूहनीती दारिद्र्य आणि गतिमान वृद्धी यातील परस्पर पुरकतेवर प्रकाश टाकते.

स्मीथ आणि टोडेरो यानी दारिद्र्य निर्मूलन आणि गतिमान वृद्धी यात परस्पर पुरकता असल्याची पुढील कारणे दिली आहेत -

पहिले म्हणजे व्यापक दारिद्र्य ही अशी स्थिती निर्माण करते की, ज्यामध्ये गरीबांची प्रत्ययापर्यंत पोहच निर्माण होत नाही, त्यामुळे ते आपल्या मुलांच्या शिक्षणासाठी वित्तप्रबंधन करण्यात असमर्थ ठरतात आणि विकासाच्या संधीपासून त्यांना वंचित रहावे लागते. परिणामतः तेथे प्रतिव्यक्ती वृद्धी दर कमी राहतो. याउलट सापेक्षतः अधिक समानता असलेल्या परिस्थितीत तो अधिक राहू शकला असता.

दुसरे म्हणजे अल्प उत्पन्न आणि गरीबांसाठीचा न्यून जीवन स्तर हा निकृष्ट आरोग्य, निकस आहार व निरक्षरता याद्वारे व्यक्त होतो. त्यामुळे त्यांची आर्थिक उत्पादकता कमी राहू शकते. परिणामतः प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरित्या अर्थव्यवस्थेचा वृद्धीदर मंद होतो. गरीबांचे उत्पन्न आणि जीवनस्तर उंचावण्यासाठी उपयोगात आणली जाणारी धोरणे केवळ त्यांच्या भौतिक स्थितीतच सुधार घडवून आणत नाही तर, सोबतच एकूण अर्थव्यवस्थेचे उत्पन्न आणि उत्पादकता वाढविते.

तिसरे म्हणजे गरीबांचे वाढते उत्पन्न अन्न-वस्त्र यासारख्या आवश्यक स्थानिक वस्तूंच्या मागणीत वाढ घडवून आणते. याउलट श्रीमंतांची प्रवृत्ती त्यांचे अतिरीक्त उत्पन्न आयातीत आरामदायक वस्तूंचे खर्च करण्याची असते. स्थानिक वस्तूंची वाढती मागणी ही स्थानिक उत्पादक, स्थानिक रोजगार आणि स्थानिक गुंतवणूकीला प्रेरित करते. अशाप्रकारची मागणी आर्थिक वृद्धीला पोषक परिस्थिती निर्माण करते आणि सोबतच वृद्धी प्रक्रियेत व्यापक जनसमूहाला समाविष्ट करून येते.

यावरून अंतिमतः असा निष्कर्ष निघतो की, जेव्हा विकास व्यूहनीतित वृद्धीला अत्याधिक प्राधान्य देवून दारिद्र्य निर्मूलन, रोजगार निर्मिती या उद्दिष्टांना गौण लेखले जाते वा त्यासंदर्भात योग्य धोरण व कार्यक्रम न ठरविता वृद्धीद्वारे ते आपोआप घडून येईल अशी भूमिका घेतली जाते तेव्हा आर्थिक वृद्धी व दारिद्र्य निर्मूलन यात आंतरविरोधाची परिस्थिती जाणवू शकते. याउलट समावेशी विकासाची व्यूहनीती (Inclusive Development Strategy) स्वीकारल्यास आर्थिक वृद्धी आणि दारिद्र्य निर्मूलनाच्या उद्दिष्टात परस्पर पूरकता असल्याचेच दिसून येते.

■ दारिद्र्य गटाची आर्थिक वैशिष्ट्ये (Economic Characteristics Poverty Group) :-

आतापर्यंत आपण विकसनशील देशांमधील उत्पन्न वितरण आणि दारिद्र्याच्या समस्येचे चित्र स्पष्ट केले आहे. त्यावरून तेथील निरपेक्ष दारिद्र्याची गहनता ही निम्न प्रती व्यक्ती उत्पन्न आणि उच्च कोटीची उत्पन्न वितरणातील विषमता याच फलीत असल्याचे दिसून येते. विकसनशील अर्थव्यवस्थांमधील दारिद्र्याच्या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी प्रभावी धोरणे आणि कार्यक्रम ठरविण्यापूर्वी आपणास तेथील दारिद्र्य गट आणि त्यांची आर्थिक वैशिष्ट्ये याची माहिती करून घेणे गरजेचे आहे.

■ ग्रामीण दारिद्र्य (Rural Poverty) :-

दारिद्र्याच्या संदर्भात दृष्टीस येणारे एक सर्वसामान्य वास्तव म्हणजे, दारिद्र्याचा मोठा गट अप्रमाणशीररित्या ग्रामीण भागात स्थानीयकृत झालेला आहे. तो प्राथमिकरित्या कृषी व तत्संबंधीत क्रियाकल्पांमध्ये व्यस्त आहे. विशेष म्हणजे या गटात प्रौढ पुरुषांपेक्षा स्त्रीया आणि बालकांचे प्रमाण अधिक आहे. आणखी एक महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे ग्रामीण दारिद्र्याचे मोठे प्रमाण मागासवर्गीय व आदिम गटात संकेंद्रीत झालेले आहे. विविध विकसनशील देशातील आकडेवारी वरून असे दिसून येते की, अत्याधिक गरीब गटातील एकूण लोकसंख्येपैकी जवळपास दोन तृतीयांश लोकसंख्या लहान वा

सीमांत शेतकरी आणि शेतमजूर या स्वरूपात आपली उपजीविका करीत आहेत तर, उर्वरीत एक तृतीयांश पैकी काही ग्रामीण क्षेत्रातच कमी महत्वाच्या सेवांमध्ये व्यस्त आहे तर, काही शहरी भागांमध्ये फेरीवाले, छोटे व्यापारी, सहाय्यक सेवा व लहान व्यावसायिक या स्वरूपात जीवन व्यतीत करीत आहेत. आफ्रिका आणि आशियामध्ये लक्षित दारिद्र्य गटाच्या जवळपास ८०% ग्रामीण क्षेत्रांमध्ये स्थानियकृत आहेत तर, लॅटिन अमेरिकेमध्ये ग्रामीण दारिद्र्याचे प्रमाण ५०% आहे. जगातील काही विकसनशील देशांमधील एकूण लोकसंख्येशी तेथील ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण व तेथील एकूण गरीबांपैकी ग्रामीण गरीबांचे प्रमाण पुढील तक्ता क्रमांक ३.५ मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता क्र. ३.५

ग्रामीण दारिद्र्याचे एकूण दारिद्र्याशी असलेले प्रमाण

विभाग आणि देश	ग्रामीण लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण (२००३)	ग्रामीण गरीबांचे एकूण गरीबांशी प्रतिशत (१९९१-२०००)
अ)सब-सहारा आफ्रिका		
१. घाना	६३%	८०%
२. केनिया	८०%	८२%
ब) आशिया		
१. बांग्लादेश		
२. भारत	७७%	८२%
३. थायलंड	७२%	७६%
क) लॅटिन अमेरिका		
१. पनामा	६९%	८२%
२. पराग्वे		
३. पेरू	३८%	६६%
	४६%	६०%
	३१%	४१%

(स्रोत : World Bank, World Development Indicators, २००४)

विशेष महत्वाची बाब म्हणजे विविध विकसनशील देशांमध्ये निरपेक्ष दारिद्र्याचे मोठे प्रमाण ग्रामीण क्षेत्रात केंद्रीत झालेले असले तरी तेथील शासनाचा जो सार्वजनिक खर्च आहे तो मात्र मोठ्या

प्रमाणात शहरी क्षेत्रांमध्ये त्यातल्या त्यात सापेक्षतः आधुनिक क्षेत्रात जसे वस्तू निर्मिती व व्यावसायिक क्रिया यामध्ये वळलेले दिसते. यावरून देशात दारिद्र्य निर्मूलनाविषयक धोरणे ठरवितांना सामान्यतः ग्रामीण विकास व विशेषकरून कृषी विकासावर लक्ष केंद्रीत करण्याची गरज अधोरेखित होते.

■ स्त्रिया आणि दारिद्र्य (Women and Poverty) :-

जर, आपण जगातील गरीबांचे वर्गीकरण स्त्री आणि पुरुष याप्रकारे केले तर, एकूण गरीबांमध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रीयांचे प्रमाण अधिक दिसून येते. एवढेच नव्हे तर, विकसनशील जगतातील अत्याधिक गरीब समूदायातील लोकसंख्येची तुलना केल्यास सगळीकडेच असे दिसून येईल की, तुलनात्मकरित्या स्त्रीया आणि बालकांचे अपवंचन हे भयावह आहे. ते बहुसंख्येने गरीब आणि कुपोषित आहेत. त्यांना वैद्यकीय सुविधा, शुद्ध पाणी, स्वच्छता, सुविधा आणि इतर लाभ अतिशय कमी प्रमाणात प्राप्त होतात. एवढेच नव्हे तर, स्त्रीयांची शिक्षण, औपचारिक क्षेत्रातील रोजगार, सामाजिक सुरक्षितता आणि शासकीय रोजगार कार्यक्रम इ. पर्यंतची पोहच अतिशय कमी आहे. या सर्व बाबींचा एकत्रित परिणाम म्हणून गरीब स्त्रीयांचे वित्तीय स्रोत हे पुरुषांच्या तुलनेत अपूरे आणि अस्थिर आहेत.

अल्पविकसीत देशांमधील लोकसंख्येचा सर्वाधिक गरीब भाग हा स्त्री-पुरुष असलेल्या कुटूंबामधून वास्तव्य करतो. अशा कुटूंबामध्ये सामान्यतः वेतनधारी पुरुष नसतो. भारतामध्ये स्त्री-प्रमुख (Women Head) असणारी साधारणतः २०% कुटूंबे आहेत. कोस्टारिकामध्ये १७% आणि ग्रामीण केनीयामध्ये ४०% कुटूंबे स्त्री प्रमुख असणारी आहेत. सर्वसामान्यपणे स्त्री प्रमुख असलेल्या कुटूंबामधील स्त्री ही अल्प शिक्षित व अल्प उत्पन्नधारक असते. सोबतच कुटूंबाचा आकार जेवढा अधिक तेवढा अधिक ताण एकट्या स्त्री पालकावर पडतो आणि त्यामुळे प्रतिव्यक्ती अन्नावरील खर्च कमी राहतो. स्त्रीयांच्या संदर्भात आणखी एक वास्तव अनुभवास मिळते ते म्हणजे त्यांना समान कार्याकरीता नेहमी कमी मोबदला दिला जातो. अनौपचारिक क्षेत्रामध्ये ही स्थिती नेहमी पहावयास मिळते. उच्च मोबदला मिळणाऱ्या व्यवसायांपासून विशेषकरून दूर असलेल्या दिसतात. शहरी क्षेत्रात खाजगी कंपन्या किंवा सार्वजनिक संस्था यासारख्या औपचारिक क्षेत्रात पुरुषांच्या तुलनेत त्या कमी संधी प्राप्त करतात व त्यांना सातत्याने अनौपचारिक व अल्प उत्पादीत क्षेत्रात बंदिस्त ठेवले जाते. यासोबतच त्यांना किमान वेतन कायदा किंवा सामाजिक सुरक्षिततेच्या लाभापासून वंचित ठेवले जाते. अगदी याप्रमाणेच ग्रामीण स्त्रीयांची देखील शाश्वत आणि सातत्यपूर्ण उत्पन्न स्रोतापर्यंतची पोहच कमी असल्याचे दिसते. विकसनशील अर्थव्यवस्थांमध्ये सामाजिक रुढी आणि कायदेदेखील स्त्रीयांना संपत्ती किंवा वित्तीय व्यवहारांच्या करारांपासून दूर ठेवण्याला पोषक असतात आणि या सर्व कारणांमुळेच स्त्री आणि पुरुष यांच्यामध्ये मोठी उत्पन्न विषमता अस्तित्वात असल्याचे जाणवते.

तथापि, कौटूंबिक उत्पन्न हेच केवळ स्त्रीयांच्या सापेक्ष अपवंचनाच्या गांभीर्याचे स्पष्टीकरण देण्यास पुरेसे नाही. याशिवाय आणखी महत्वाची कारणे म्हणजे स्त्री प्रमुख कुटूंबे ही अधिक प्रमाणात अत्याधिक गरीब भागांमध्ये स्थानियकृत झाली आहेत. त्यामुळे शासनाद्वारे पुरविल्या जाणाऱ्या सेवा जसे, नळाचे पाणी, सांडपाण्याची सुविधा आणि आरोग्य सुविधा इ. बऱ्याचदा त्यांच्यापर्यंत अत्यंत कमी प्रमाणात पोहचतात. याशिवाय स्त्री प्रमुख कुटूंबातील मुलांचे शाळेतील नोंदणीचे प्रमाण अतिशय कमी असते कारण, कुटूंबाला अधिक उत्पन्न मिळकत देण्यासाठी ते कामावर जातात. स्त्री प्रमुख कुटूंबातील आर्थिक संघर्षाचे प्रमाण हे फारच तीव्र आणि व्यापक आहे. यापूर्वीच आपण चर्चा केल्याप्रमाणे

प्रतिव्यक्ती सकल राष्ट्रीय उत्पन्न (Per Capita GNI) हे अधिक विकासाचे अपूरे माप आहे. कारण, निरपेक्ष दारिद्र्याचे प्रमाण प्रतिबिंबित करण्यात ते अपयशी ठरते. अगदी त्याचप्रमाणे कौटूंबिक उत्पन्न हे देखील व्यक्तीगत कल्याणाचे निकृष्ट माप आहे. कारण, कुटूंबादरम्यान उत्पन्नाचे वितरण हे पुरेसे विषम असू शकते. वास्तवात गरीबांमध्ये स्त्रीयांना मिळणारा आर्थिक दर्जा हे स्त्रीयांच्या व त्याचबरोबर त्यांच्या मुलांच्या कल्याणाचे अधिक चांगले निर्देशक आहे. विद्यमान अध्ययनानुसार, जगातील विविध विभागांमध्ये आंतरकुटूंबीय संसाधनांचे आवंटन स्पष्टपणे त्याकडे निर्देश करते की, स्त्रीयांच्या बाबतीत ते अतिशय प्रतिकूल आहे. विशेषतः आहार, वैद्यकीय सुविधा, शिक्षण, वारसा हक्क, फॅमीली हेल्थ सर्व्हे (NFHS) नुसार मुलांच्या तुलनेत मुली ह्या चारपट अधिक कुपोषित आहेत आणि मुलींच्या तुलनेत मुलांना आजारपणात ४० पट अधिक दवाखान्याची सुविधा उपलब्ध करून दिली जाते. एका अनुभवाधिष्ठीत संशोधकाने हे दाखवून दिले आहे की, कौटूंबिक संसाधनांच्या आवंटनातील लिंगभेदामुळे स्त्री-भ्रूणाच्या जीवीत दरात लक्षणीय घट झाली आहे.

काही अध्ययनामध्ये असे आढळून आले की, ज्याठिकाणी घरातील स्त्रीच्या उत्पन्नाचा सापेक्ष हिस्सा अधिक आहे. तेथे मुलींच्या संदर्भातील भेदाभेद कमी आहे आणि स्त्रिया आपल्या स्वतःच्या व त्यांच्या अपत्यांच्या गरजा अधिक चांगल्या प्रकारे पूर्ण करतात. ज्या कुटूंबाचे उत्पन्न सीमांत आहे, त्या ठिकाणी स्त्रियांचे १००% उत्पन्न कुटूंबाच्या आहारविषयक गरजांना योगदान देतात. याउलट अशा कुटूंबात पुरुषांच्या उत्पन्नात थोडी वाढ झाल्यास त्या वाढीचा तुलनात्मकरित्या कमी हिस्सा कुटूंबाच्या पोषणविषयक दैनंदिन गरजांकडे वळविला जातो आणि म्हणूनच गरीब कुटूंबाच्या संदर्भात आहार व आरोग्य विषयक कार्यक्रमांची आखणी करतांना ते पुरुष केंद्रीत ठेवण्यापेक्षा जेव्हा स्त्री केंद्रीत ठेवले जातात, तेव्हा अधिक प्रभावी ठरतात. ज्या समाजात स्त्रियांचा आर्थिक दर्जा निम्न असतो तेथे नेहमीच स्त्रीया आणि मुलांचे जिवनमान खालच्या पातळीवर असते.

स्त्रीयांचे एकंदरीत कौटूंबिक उत्पन्न आणि संसाधनांवर मर्यादीत नियंत्रण असण्याची विविध कारणे आहेत. त्यापैकी प्राथमिक व महत्वाचे म्हणजे स्त्रीयांद्वारे केल्या जाणाऱ्या तुलनात्मकरित्या अधिक प्रमाणातील कार्यांचा त्यांना आर्थिक मोबदला प्राप्त होत नाही. उदा. जाळण्यासाठी सरपण गोळा करणे, स्वयंपाक करणे यासारखी विविध कामे जी पालण पोषणाशी संबंधीत आहेत. एका जागतीक पाहणीनुसार मेक्सिकोमध्ये जवळपास २२.५% स्त्रीया कृषी क्षेत्रात आणि ७.६३% स्त्रीया कृषीतर क्षेत्रात विना मोबदल्याच्या पूर्ण वेळ काम करत असल्याचे अनुमान आहे. बऱ्याचशा समाजात स्त्रीयांनी कौटूंबिक उत्पन्नात योगदान देण्यासाठी कार्य करणे निषिद्ध समजले जाते. स्त्रीयांचे कार्यक्षेत्र 'चुल आणि मुल' यापूरतेच मर्यादीत असल्याचे मानले जाते. यामुळेच स्त्रीचे कार्य उपेक्षित व अप्रतिष्ठीत ठरते. यासर्व कारणांमुळे स्त्रीयांचा आर्थिक दर्जा निकृष्ट राहतो.

विकसनशील देशांमध्ये बरेचदा शासनाद्वारे आखले जाणारे दारिद्र्य निर्मूलन व विकास विषयक धोरणे ही सामान्यतः पुरुष केंद्रीत असतात. जसे, शहरी क्षेत्रामध्ये मिळकत क्षमता वाढविणारे प्रशिक्षण कार्यक्रम आणि औपचारिक क्षेत्रातील रोजगार निर्मिती ही सामान्यतः पुरुषांपर्यंतच मर्यादीत असतात. यामुळे देखील स्त्री-पुरुषांमधील उत्पादक क्षमतेतील व उत्पन्नातील अंतर वाढत जाते. म्हणूनच विकसनशील देशात स्त्रीया सातत्याने आर्थिकदृष्ट्या अत्याधिक दुर्बल गटात असलेल्या दिसून येतात. अर्थव्यवस्थेत दीर्घकाळपर्यंत स्त्रीयांचा निम्न दर्जा हा मंद आर्थिक वृद्धी दराने परिवर्तित होत असतो. आर्थिक वृद्धीच्या प्रक्रियेत जर, स्त्रीयांना यशस्वीरित्या सामावून घेता आले तरच वर्तमान मानवी भांडवल

गुंतवणूकीचे लाभ भविष्यकालीन पीढीपर्यंत पोहचू शकतील. म्हणूनच स्त्रीयांचा शैक्षणिक आणि आर्थिक दर्जा उंचावणे विकसनशील अर्थव्यवस्थांचे दीर्घकालीन विकास उद्दिष्ट असायला हवे.

■ **मानववंशीय अल्पसंख्यांक, स्थानिक लोकसंख्या आणि दारिद्र्य (Ethnic Minority, Indigenous Populations and Poverty) :-**

विकसनशील जगतातील दारिद्र्याच्या व्याप्ती संदर्भात आणखी एक सामान्य वैशिष्ट्य म्हणजे दारिद्र्याचा प्रादूर्भाव विशेषकरून अल्पसंख्यांक मानववंशीय गट आणि स्थानिक लोकसंख्येमध्ये मोठ्या प्रमाणावर पडलेला दिसतो. स्थानिक लोकांमध्ये दारिद्र्याची समस्या अधिक गंभीर बनली असून, त्यांची संख्या ७० पेक्षा अधिक देशातील, ५००० पेक्षा अधिक भिन्न गटांमधून ३० कोटीच्या वर पोहचली आहे. अर्थात त्यांच्या संदर्भात सापेक्ष दारिद्र्याची सविस्तर माहिती मिळणे विविध कारणांमुळे कठीण आहे. विकसनशील जगतातील स्थानिक लोकसंख्या तीव्र दारिद्र्यात ख्रितपत पडली असून ती कुपोषण, निरक्षरता, निकृष्ट आरोग्य आणि बेरोजगारीने ग्रस्त आहे. संशोधकांनी असे दर्शविले आहे की, लॅटिन अमेरिकेतील मेक्सिकोमध्ये ८०% पेक्षा अधिक स्थानिक लोकसंख्या दारिद्र्यात ख्रितपत पडली आहे. तर, तुलनात्मकदृष्ट्या स्थानिकेतर लोकसंख्येमध्ये दारिद्र्याचे प्रमाण केवळ १८% आहे. त्याचप्रमाणे पेरूमध्ये स्थानिक लोकसंख्येत दारिद्र्याचे प्रमाण ७९% असून स्थानिकेतर लोकसंख्येमध्ये ४९.७% आहे.

भारतामध्ये सुद्धा सामाजिक वर्गवारीचा विचार करता, खुल्या प्रवर्गाच्या (Open) तुलनेत अनुसूचित जाती (SC), अनुसूचित जमाती (ST) तसेच इतर मागासवर्गीयांमध्ये व अल्पसंख्यांक मुस्लिमांमध्ये गरीबीचे प्रमाण अधिक असल्याचे दिसून येते. भारतातील सामाजिक व धार्मिक वर्गवारी नुसार दारिद्र्याचा प्रादूर्भाव पुढील तक्ता क्र. ३.६ मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता क्र. ३.६

भारतातील सामाजिक व धार्मिक प्रवर्गांनुसार दारिद्र्याचे प्रमाण

(२००४-०५)

प्रवर्ग	ग्रामीण	शहरी
सर्व हिंदू	२८%	२७%
अनुसूचित जाती / अनुसूचित जमाती	४१%	४६%
इतर हिंदू	२१%	२२%
मुस्लिम	३३%	४४%
इतर	१८%	१६%
एकूण	२८%	२९%

(स्रोत : Prime Minister's High Level Committee (Headed by Rajindar Sachar) On Social, Economic and Educational Status of Muslim Community of India, Go I (२००६ d.)

दारिद्र्य निर्मूलनासाठी आर्थिक धोरणांची आखणी करत असतांना दारिद्र्य गटांशी संबंधीत वरील वैशिष्ट्ये प्राधान्याने समजून घ्यावी लागतील. त्याशिवाय विकसनशील देशातील दारिद्र्य निर्मूलनविषयक कार्यक्रम प्रभावी ठरणार नाहीत.

■ **उत्पन्न वितरणातील विषमता आणि दारिद्र्य कमी करण्यासाठी धोरणात्मक पर्याय (Policy Options) :-**

उत्पन्न वितरणातील विषमता आणि दारिद्र्य कमी करण्यासाठी विकसनशील देशातील शासनाकडे जे विविध पर्याय उपलब्ध आहेत त्यांचे क्रियान्वयन शासन पुढील चार ठळक क्षेत्रांमधील हस्तक्षेपाच्या माध्यमातून करू शकते. त्यांच्या स्वरूपाचा येथे थोडक्यात विचार करूया...

१. **उत्पन्नाच्या कार्यात्मक वितरणाचे स्वरूप बदलणे (Altering the Functional Distribution of Income) :-**

पारंपरिक आर्थिक दृष्टिकोनानुसार असा प्रतिवाद करण्यात येतो की, संस्थात्मक अवरोध आणि चुकीच्या शासकीय धोरणांमुळे श्रमाची सापेक्ष किंमत ही त्याची बाजारात मागणी-पुरवठ्याच्या शक्तीद्वारे निश्चित होऊ शकणाऱ्या किंमतीपेक्षा जास्त राहते. उदा. श्रमिक संघटनांच्या दबावामुळे किमान वेतन हे बाजारात श्रमाच्या मागणी-पुरवठ्याच्या संतुलनाने ठरू शकणाऱ्या वेतनापेक्षा कृत्रीमरित्या वरच्या स्तरावर निश्चित होते. तर, दुसऱ्या बाजूला शासनाद्वारे उत्पादकांना उत्पादन वाढीस प्रोत्साहन देण्यासाठी भांडवलाची किंमत बाजारात मागणी-पुरवठ्याद्वारे ठरू शकणाऱ्या बाजार किंमतीपेक्षा कृत्रीमरित्या कमी केली जाते. उदा. सवलतीचे व्याजदर, कर सवलत, आयात शुल्कात घट इ. धोरणांमुळे भांडवली वस्तूंची किंमत निम्न स्तरावर राहते. याचा परिणाम म्हणून उत्पादक वर्ग श्रमाला भांडवलाद्वारे प्रतिस्थापित करतात. म्हणजेच श्रमाचा पूरवठा अधिक असूनदेखील त्याची सापेक्ष घटक किंमत अधिक असल्याने त्याऐवजी भांडवलाचा वापर वाढतो. परिणामतः बेरोजगारी वाढून दारिद्र्य आणि उत्पन्न वितरणातील विषमता देखील वाढते.

ही वस्तुस्थिती या तथ्याकडे निर्देश करते की, वितरणातील विषमता आणि दारिद्र्य कमी करण्यासाठी असे उपाय योजावेत ज्याद्वारे श्रमाची सापेक्ष किंमत ही भांडवलापेक्षा कमी व्हावी. यासाठी धोरण म्हणून सार्वजनिक क्षेत्रातील वेतनाचे दर बाजार शक्तीद्वारे निश्चित असावे किंवा उत्पादकांना सार्वजनिक वेतन अनुदान द्यावे. याउलट भांडवलावरील अनुदान काढून टाकावे. ज्यामुळे उत्पादक भांडवलाला श्रमाद्वारे प्रतिस्थापित करतील आणि अर्थव्यवस्थेत एकंदर रोजगार स्तरात वाढ होईल. ज्यामुळे गरीबांचे उत्पन्न वाढेल.

थोडक्यात, भांडवलप्रधान तंत्राऐवजी श्रमप्रधान तंत्राच्या वापराला प्रोत्साहन मिळेल. अशा प्रकारची धोरणे आखून सापेक्ष घटक किंमतीतील बदलाद्वारे उत्पन्नाच्या कार्यात्मक वितरणाचे स्वरूप बदलते. अर्थात व्यवहारात अशा प्रकारच्या धोरणाला व्यावसायिक पेढ्यांकडून मिळणारा प्रतिसाद देशपरतवे भिन्न असेल परंतु, काही सुधारणा निश्चितच अपेक्षित आहेत.

२. **संपत्ती मालकीच्या प्रगतीशील पुनर्वितरणाद्वारे वैयक्तिक वितरणात सुधारणा (Modifying the Size Distribution through Progressive Redistribution of Asset Ownership) :-** बहुतांश विकसनशील देशांतील वैयक्तिक उत्पन्न वितरणातील विषमतेचे प्रमुख कारण म्हणजे त्या देशांमध्ये असलेला विषम आणि केंद्रीकृत स्वरूपाचा संपत्तीच्या मालकीचा आकृतीबंध होय. या देशांमधील २०% पेक्षा कमी लोकसंख्येला त्यांच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या ५०% अधिक

वाटा का प्राप्त होतो याचे मुळ कारण त्या २०% लोकसंख्येचे कदाचित ९०% पेक्षा देखील अधिक उत्पादक आणि वित्तीय साधनांवर नियंत्रण आहे. या संपत्ती अंतर्गत केवळ भौतिक भांडवल आणि भूमीच नव्हे तर, वित्तीय भांडवल आणि (चांगले शिक्षण व आरोग्याच्या स्वरूपातील) मानवी भांडवल देखील समाविष्ट आहे. ज्याठिकाणी भौतिक आणि वित्तीय संपत्तीवरील मालकी आणि शिक्षण मोठ्या प्रमाणात केंद्रीकृत आहे तेथे उत्पन्न वितरणातील विषमता व व्यापक दारिद्र्य कमी करण्यासाठी केवळ घटक किंमतीमधील दुरुस्ती पुरेशी नाही तर, सोबतच संपत्ती मालकीच्या प्रगतीशील पुनर्वितरणाद्वारे वैयक्तिक वितरणात सुधारणा घडून आणण्यासाठी धोरण आखणे गरजेचे आहे. याचे एक उत्तम उदाहरण म्हणजे 'भूमी सुधारणा'. भूसुधारणेचा मुख्य उद्देश कुळ कास्त्रकारांना अल्प भूधारक शेतकऱ्यांमध्ये परिवर्तित करणे हा आहे. ज्यामुळे त्यांना उत्पादन वाढीस प्रोत्साहन मिळेल आणि त्यांच्या उत्पन्नात सुधारणा होईल. भारतासारख्या विविध विकसनशील अर्थव्यवस्थांमध्ये दारिद्र्य गटाचे जे मुख्य वैशिष्ट्य आहे ते म्हणजे तेथील एकूण गरीबांपैकी ७०% ते ८०% गरीब हे ग्रामीण भागात वास्तव्य करतात आणि यादृष्टीने तेथे भूसुधारणेचे महत्त्व वादातीत आहे. अर्थात ही बाब सुद्धा लक्षात घेतली पाहिजे की, अर्थव्यवस्थेतील संस्थात्मक अवरोध व किंमत विरुपणामुळे (Price Distribution) जर, अल्पभूधारक शेतकऱ्यांची कृषी आदानांपर्यंत (जसे, कृषी प्रत्यय, खते, बीयाणे, बाजार सुविधा आणि कृषी विषय शिक्षण) पोहच निर्माण होत नसेल तर, भूसुधारणा उत्पन्नातील पुनर्वितरणाचे दुर्बल साधन ठरेल.

याशिवाय ग्रामीण आणि शहरी भागातील छोटा व्यावसायिक व कारागीर वर्ग यांना बचत गटांच्या माध्यमातून सुक्ष्म वित्त उपलब्ध (सवलतीच्या दरात प्रत्यक्ष उपलब्ध) करून दिल्यास त्यांना स्वयंरोजगाराच्या संधी मिळण्यासोबतच त्यांचा व्यवसाय वाढून स्थानिक श्रमिकांना अधिक नोकऱ्या उपलब्ध होऊ शकतील. शिक्षण आणि कौशल्याच्या स्वरूपातील मानवी भांडवल उत्पादक संपत्तीच्या मालकीच्या विषम वितरणाचे आणखी एक उदाहरण आहे. आणि म्हणूनच अधिकाधिक लोकांना उत्पन्न प्राप्ती क्षमतेत वाढ घडून आणण्याचे साधन म्हणून व्यापक प्रमाणावर शैक्षणिक संधी उपलब्ध करून देण्याचे सार्वजनिक धोरण असावे. मानवी भांडवलातील ही गुंतवणूक दारिद्र्य निर्मूलनासाठीची मुलभूत व्यूहनिती आहे. जी जागतीक बँकेच्या विविध अहवालांमध्ये अधोरेखित केलेली आहे.

३. उत्पन्न आणि संपत्तीवरील प्रगतीशील कर प्रणालीद्वारे उच्च स्तरावरील वैयक्तिक वितरणात सुधार (घट) करणे :-

कोणत्याही देशांच्या राष्ट्रीय धोरणात तळातील ४०% लोकांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी जे नियोजन केले जाते त्यासंदर्भातील कार्यक्रमांची वास्तवात अंमलबजावणी करण्यासाठी सरकारकडे पुरेसे वित्तीय स्रोत असायला पाहिजे. या विकास वित्ताचे एक मुख्य स्रोत म्हणजे उत्पन्न आणि संपत्तीवरील प्रत्यक्ष आणि प्रगतीशील कर होय. प्रगतीशील कराचा भार हा गरीबांच्या तुलनेत श्रीमंतांवर अधिक पडत असतो. उच्च स्तरावरील वैयक्तिक वितरणात घट घडून आणण्यासाठी सरकारद्वारे अशाप्रकारे करारोपण करावेत की, ज्यामुळे करांचा अत्याधिक भार उच्च उत्पन्न गटावर पडावा. यासाठी उत्पन्न व संपत्तीवरील कर, कंपनी कर, वारसा हक्क कर अशा विविध प्रकारच्या प्रगतीशील करांचे प्रमाण अधिक असावे आणि दुसऱ्या बाजूला सार्वजनिक खर्चाच्या माध्यमातून गरीबांचे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षरित्या उत्पन्न वाढवून निम्न स्तरावरील वैयक्तिक वितरणात सुधारणा (वाढ) करण्याचे धोरण असावे.

४. प्रत्यक्ष हस्तांतरण देणी आणि वस्तू व सेवांचा सार्वजनिक पुखटा / तस्तूद (Direct Transfer Payment and the Public Provision of Goods and Services) :-

सरकारला प्राप्त होणाऱ्या विविध प्रकारच्या कर उत्पन्नामधून अत्याधिक गरीबांसाठी सार्वजनिक उपभोगाच्या वस्तू व सेवांची प्रत्यक्ष तस्तूद करणे हे दारिद्र्य निर्मूलनासाठीच्या व्यापक धोरण निर्मितीचे क्षमताधिष्ठित महत्वपूर्ण साधन आहे. याअंतर्गत विविध कार्यक्रम जसे, ग्रामीण व शहराच्या सरहद्दी लगतच्या प्रदेशातील सार्वजनिक आरोग्याचे प्रकल्प, सार्वजनिक शाळा, पूर्वशालेय पोषण सहाय्यक कार्यक्रम, दुर्गम ग्रामीण क्षेत्रासाठी स्वच्छ पाण्याची आणि विद्युतीकरणाची तस्तूद, शहरी व ग्रामीण गरीबांसाठी प्रत्यक्ष हस्तांतरण देणी आणि अनुदानातील अन्नधान्य कार्यक्रम, अन्न सुरक्षा कार्यक्रम, सार्वजनिक वितरण व्यवस्था इत्यादींचा समावेश करता येईल.

प्रत्यक्ष हस्तांतरण आणि अनुदान हे दारिद्र्य निर्मूलनाच्या दृष्टीने अत्याधिक प्रभावी ठरू शकतात. परंतू, त्यासाठी ते काळजीपूर्वक आखलेले असावेत. यादृष्टीने पुढील चार महत्वाच्या समस्यांवर लक्ष देणे आवश्यक आहे. पहिले म्हणजे दारिद्र्यावर प्रहार करण्यासाठीची संसाधने जेव्हा मर्यादीत असतात. तेव्हा ते खऱ्या अर्थाने गरीब आहेत त्यांच्याकडेच वळविण्याची गरज आहे. दुसरे म्हणजे दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमाचे जे लाभधारक आहेत ते अनावश्यकपणे त्या कार्यक्रमांवर अवलंबून असता कामा नये. याचा अर्थ आपणाला गरीबांना संपत्ती निर्मितीसाठी प्रोत्साहित करायचे नाही वा त्यांना अल्पसंतोषी बनवायचे नाही. परंतू, व्यावसायीक दृष्टीकोन त्यांनी स्वीकारावा यासाठी गरीबांना धैर्य वा प्रोत्साहन देण्यासाठी सुरक्षात्मक कवच (Safety Net) सुद्धा महत्वाचे आहे. तिसरे म्हणजे जे लोक पर्यायी आर्थिक क्रियांमध्ये उत्पादकरित्या व्यस्त आहेत. अशांनी त्याऐवजी दारिद्र्य निर्मूलन विषयक कार्यक्रमांमधील सहभागामध्ये परिवर्तित होता कामा नये आणि अंतीम म्हणजे दारिद्र्य निर्मूलन विषयक कार्यक्रम हे नेहमीच दारिद्र्येतरांच्या संतापापासून मर्यादीत असतात. जे कठीण परिश्रम करतात. परंतू, दारिद्र्य रेषेच्या जे फार वर नाहीत त्यांना त्यात सामावून घ्यावे.

३.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न :-

१. राष्ट्रातील उत्पन्नाच्या वैयक्तिक आणि कार्यात्मक वितरणातील फरक स्पष्ट करा. तुमच्या मते, यापैकी कोणती संकल्पना अधिक उपयुक्त आहे ? स्पष्ट करा.
२. निरपेक्ष दारिद्र्य म्हणजे काय ? दारिद्र्य अंतर म्हणजे काय ? ही मापे यु.एन.डी.पी.च्या (UNDP) मानव दारिद्र्य निर्देशांकापासून (HPI) कसे भिन्न आहे ?
३. दारिद्र्य गटाची मुलभूत आर्थिक वैशिष्ट्ये / लक्षणे कोणती आहेत ? ही वैशिष्ट्ये दारिद्र्य केंद्रीत विकास व्यूहनितीच्या संभाव्य स्वरूपाबद्दल आपणास काय सांगतात ?
४. कुझनेटसची उलटया यु (U) आकाराची परिकल्पना स्पष्ट करा. विकसनशील देशांच्या संदर्भात त्यांची उपयुक्तता व मर्यादांवर चर्चा करा.
५. लॉरेन्स वक्र आणि गिनी गुणांक यामध्ये काय संबंध आहे ? राष्ट्राच्या उत्पन्न वितरणातील समता आणि असमानतेचे ते सारांशात्मक माप कसे आहे हे काही उदाहरणांद्वारे स्पष्ट करा.
६. "गतिमान आर्थिक वृद्धी आणि वैयक्तिक उत्पन्न वितरणाचे अधिक समान वितरण ही दोन उद्दिष्ट्ये आवश्यकपणे परस्परविरोधी असतात." या विधानाची साधक-बाधक चर्चा करा आणि तुमचे मत स्पष्ट करा.

७. कोणत्या प्रकारची दारिद्र्यविषयक धोरणे अधिक परिणामकारक सिद्ध ठरतात ?
८. "निरपेक्ष दारिद्र्याचे निर्मूलन आणि विषमता कमी करण्यासाठी आर्थिक वृद्धी ही आवश्यक असली तरीही पुरेशी अट नाही" या विधानाची चर्चा करा.
९. अल्प विकसीत देशातील सरकारांना त्यांच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या वैयक्तिक वितरणात सकारात्मक परिवर्तन व सुधार घडून आणण्यासाठी उपलब्ध असलेल्या महत्वाच्या धोरण पर्यायाच्या विस्ताराची चौकट विषद करा. तुमच्या मते, त्यापैकी कोणती धोरणे निरपेक्षपणे अत्यावश्यक व कोणती महत्वाची पण आवश्यक नाही ?
१०. २०२० पर्यंत भारतातील निरपेक्ष दारिद्र्याचे निर्मूलन करण्यासाठी तुम्ही कार्यक्रमांची आखणी कशी कराल ?

३.४ सारांश :-

दारिद्र्य निर्मूलन आणि उत्पन्न वितरणातील विषमता कमी करणे हे सर्वच विकसनशील राष्ट्रांसमोरील मुख्य उद्दिष्ट आहे. तथापि, हे कार्य तेवढेच दुष्कर वा कठीण स्वरूपाचे आहे. तेव्हा या उद्दिष्टांप्रत अधिक यशस्वीपणे पोहचण्यासाठी विकसनशील देशातील सरकारांना वर उल्लेखिलेल्या चार स्तरांपैकी केवळ एकाच स्तरावर धोरणांची आखणी करणे पुरेसे नाही तर, एकाच वेळी चारही स्तरांवर, परस्परांना पूरक अशा विविध धोरणांच्या संचाची आखणी करून त्याची यशस्वी अंमलबजावणी करण्याची गरज आहे. विशेष म्हणजे यादृष्टीने जागतीक स्तरावर सप्टेंबर २००० मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघाच्या न्यूयॉर्क येथील बैठकीत 'सहस्रक विकास लक्षाचे' (Millenium Development Goals) घोषणापत्र स्वीकारले आहे. त्यानुसार वेगवेगळ्या स्तरावर ८ मुख्य लक्षे निश्चित करण्यात आली असून त्यामधील पहिलेच लक्ष हे जगातील दारिद्र्य आणि उपासमार २०१५ पर्यंत १९९० च्या उत्पन्न अर्ध्यात कमी करणे हे आहे. त्यासाठी विकसनशील राष्ट्रांना संयुक्त राष्ट्र संघाकडून विविध स्तरावर सहकार्य करणे हे देखील अभिप्रेत आहे. अंतिमतः दारिद्र्य आणि विषमता ही मानवी कल्याणाला लागलेली एक कीड आहे. ती समूळ नष्ट करायची असेल तर, शासकीय स्तरावरील प्रयत्नच पुरेसे ठरणार नाही. सोबतच सामाजीक स्तरावर मानसिकता बदलाची गरज आहे.

३.५ पारिभाषिक शब्द :-

१. लॉरेन्ड्र वक्र - उत्पन्न वितरणातील विषमतेचे मापन करण्यासाठी उपयोगात आणले जाणारे तंत्र म्हणजे लॉरेन्ड्र वक्र.
२. गिनी गुणांक - उत्पन्न वितरणातील विषमता मोजण्याचे श्रेष्ठ माप म्हणजे गिनी गुणांक
३. निरपेक्ष दारिद्र्य - ज्या लोकांच्या किमान गरजाही पूर्ण होऊ शकत नाही ते निरपेक्ष दृष्टिने दारिद्र्यात असतात.

३.६ संदर्भग्रंथ सूची :-

1. United Nations, (1994), International Conference on Population and Development : Programme of Action, New York : United Nations, P.P. 3.11,3.13
2. Todero, M.P. & Smith S.C. (2006), Economic Development, Person Addison : Wesley, Ch.5
3. Mekay, Andrew (2002), Inequality Briffing, Paper No.1
4. Fields, G.S. (1980), Poverty, Inequality and Development, Cambridge : Cambridge Uni Press, P.P.46-56
5. Kuznets, Simon (1955), Economic Growth and Income Inequality : American Economic Review-45
6. Anand S. and Kanbur, S.M.R. (1993), The Kuznets Process and the inequality-development relationship: Journal of Development Economics 40 : 25-42.
7. Toderao, M.P. and Smith. S.C. (2006), Economic Development Wesley : Person Addison
8. Dev S. Mahendra (2011), Inclusive Growth in India, Oxford India Papaerbook, 2nd Edition
9. Heshmati, Almas (2004), Inequalities and their Measurement, IZA DP No.1219
10. Myrdal, Gunnar (1974), What is Development ? Journal of Economic Issues Vol. VIII No.4
11. Cowell, F.A. (2007), Measureing Inequality, <http://darp.lse.uk/MI3>
12. Litchfiels, J.A. (1999), Inequality : Methods and Tools: <http://www.worldbank.org/poverty/inequality/index/html>.
13. Fields, G.S. (1980), Poverty, Inequality and Development Cambridge : Cambridge Uni Press.
14. Kuznets, Simon (1963), Qualitative Aspects of Economics Growth of Nations : Distribution of Income by Size : Economic Development and Cultural Change.
15. Sen, A.K. (1973), On Economic Inequality, London : Oxford Uni. Press.

घटक -४
लोकसंख्येची समस्या आणि आर्थिक विकास

अनुक्रमणिका

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ प्रस्तावना
- ४.२ विषय विवेचन
 - ४.२.१ लोकसंख्येची समस्या
 - ४.२.२ लोकसंख्या वृद्धी - भूत. वर्तमान भविष्य
 - ४.२.३ लोकसंख्या सिध्दांत
 - ४.२.४ विकसनशील देशातील उच्च जननदराची कारणे
 - ४.२.५ लोकसंख्येच्या समस्येबाबत असलेली मतभिन्नता.
 - ४.२.६ विकसित आणि विकसनशील देशातील लोकसंख्या समस्येच्या धोरणाकडे वाटचाल.
 - ४.२.७ स्थलांतर आणि नागरीकरणाची समस्या
 - ४.२.८ स्थलांतर आणि विकास : टोडोरोचे स्थलांतर प्रतिमान.
- ४.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न
- ४.४ सारांश
- ४.५ पारिभाषिक शब्द
- ४.६ संदर्भसूची
- ४.७ सरावासाठी प्रश्न

४.० उद्दिष्टे :-

१. लोकसंख्या समस्येचे घटक स्पष्ट करता येईल.
२. लोकसंख्येची वृद्धी स्पष्ट करता येईल.
३. लोकसंख्येचे सिध्दांत आणि त्यावर होणाऱ्या टिकांची माहिती देता येईल.
४. उच्च जननदराची कारणे विशद करता येईल.
५. नागरीकरण या संकल्पनेचा अर्थ आणि समस्या स्पष्ट करता येईल.
६. स्थलांतराबाबत टोडोरोच्या प्रतिमानाची माहिती देता येईल.

४.१ प्रस्तावना :-

लोकसंख्या वाढीची समस्या इतर अनेक समस्यांना जन्म देतांना दिसून येत आहे. कारण लोकसंख्या वाढीबरोबर देशात जीवनावश्यक सुविधांबरोबरच इतर सुविधाही निर्माण कराव्या लागतात. लोकसंख्या वाढीचे प्रमाण देशपरत्वे वेगवेगळे दिसून येते. लोकसंख्येच्या बाबतीत जगात पहिला क्रमांक चीनचा व दुसरा भारताचा आहे. परंतू लोकसंख्या वाढीचा दर चीनपेक्षा भारताचा जास्त आहे. त्यामुळे भविष्यात भारताची लोकसंख्या चीनबरोबर किंवा त्यापेक्षा जास्त होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. लोकसंख्या सिध्दांताचा अभ्यास करतांना आपल्याला विशेषतः माल्थस, नोटेस्टीन, कार्ल सॅक्स सी.पी.

ब्लाकर तसेच इतर तज्ञांच्या मतांचा विचार करावा लागतो. लोकसंख्येची समस्या उग्र रूप धारण करीत असल्यामुळे जगातील अनेक देश लोकसंख्या धोरणाकडे वाटचाल करतांना दिसून येत आहे.

देशात असलेली लोकसंख्या ही वेगवेगळ्या कारणांसाठी स्थलांतर करतांना दिसून येते त्यामधून नागरीकरण वाढलेले आहे. म्हणून नागरी भागात विविध समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. त्या समस्या दूर करण्यासाठी विविध उपाययोजना कराव्या लागतात. विशेषतः जगातील स्थलांतर हे वेगवेगळ्या कारणांसाठी होत असले तरी मुख्यत्वे रोजगारसाठी होतांना दिसून येते. आपण या घटकात लोकसंख्येची समस्या, लोकसंख्या वृद्धी, भूत, वर्तमान आणि भविष्य लोकसंख्येचे विविध सिध्दांत लोकसंख्या धोरण, उच्च जननदराची कारणे, स्थलांतर आणि नागरीकरण, नागरी रोजगार, टोडारेचे स्थलांतर प्रतिमान व सुचितार्थ धोरण अभ्यासणार आहोत.

४.२ विषय समस्या :-

४.२.१ लोकसंख्येची समस्या :-

लोकसंख्या वाढीमुळे अनेक समस्या निर्माण होतांना दिसून येतात विशेषता विकसनशिल देशात या समस्या भिषण स्वरूप धारण करीत आहे जास्त वेगाने वाढणारी लोकसंख्या ही विकसनशिल देशाचा एक अविभाज्य घटक बनल्याने समाजातील उपलब्ध सुखसोईवर वाढत्या लोकसंख्येचा कोणत्या ना कोणत्या तरी स्वरूपात परिणाम होत आहे. लोकसंख्या वाढीचे परिणाम समाजातील काही घटकांना कमी प्रमाणात जाणवत असले तरी, प्रचंड गर्दी दुषित हवामान, दुषित पाणी इत्यादी स्वरूपाच्या काही समस्या सर्वांनाच भेडसावत आहे. लोकसंख्या वाढीच्या ज्या ठळक समस्या आहेत त्या पुढीलप्रमाणे.

■ राहणीमानाचा दर्जा :-

माणसाच्या दैनंदिन जीवनमानात ज्या ज्या गोष्टींचा संबंध येतो त्या सर्व गोष्टी बहुतांशाने त्याच्या राहणीमानात अंतर्भूत होतात उदा: अन्न, वस्त्र, निवास, करमणुकीची साधने, वाहतुकीची साधने, शिक्षणविषयक सुविधा, आरोग्यविषयक सुविधा इ. या सर्व सुविधांच्या उपलब्धतेचे प्रमाण व दर्जा त्या समाजातील व्यक्तीच्या राहणीमानाचा दर्जा स्पष्ट करतात. एखाद्या देशाची लोकसंख्या झपाट्याने वाढत असेल तर राहणीमानाचा दर्जा खालावण्याची शक्यता असते कारण देशातील उपलब्ध साधनसंपत्तीत वाटेकरी वाढतात. लोकसंख्या वाढीचा वेग जर जास्त असेल व प्रगतीचा वेग मंद असेल तर अन्नधान्य पाणी, निवारा, करमणुकीची साधने आरोग्याविषयक सुविधा, सामाजिक सुव्यवस्था, रोजगार इत्यादीची कमतरता भासते त्यामुळे वाढत्या लोकांचा राहणीमानाचा दर्जा सुधारण्याची समस्या निर्माण होते.

■ विकास कार्यामध्ये निर्माण होणाऱ्या समस्या :-

लोकसंख्येची स्थिती हो देशातील विकासावर परिणाम करणारा एक प्रमुख घटक असतो आणि कोणत्याही देशाचा विकास हा प्रामुख्याने साधनसंपत्तीची उपलब्धता, देशांतर्गत आर्थिक परिस्थिती, आंतरराष्ट्रीय आर्थिक दर्जा, लोकसंख्येची गुणवत्ता, लोकसंख्येची स्थिती या पाच घटकांवर अवलंबून असतो. जोपर्यंत या पाचही घटकांच्या स्थितीत सुसंवाद निर्माण होत नाही. तोपर्यंत विकासाचे कार्ये वेगाने होऊ शकत नाही म्हणजेच इतर घटकांच्या तुलनेने लोकसंख्येची वाढ अधिक झाल्यास विकास कार्यामध्ये समस्या निर्माण होते.

■ साधनसंपत्तीच्या तुटवड्याची समस्या :-

लोकसंख्या वाढीबरोबर गरजाही वाढू लागल्या आहेत. या गरजा भागवितांना अन्नधान्य वनस्पती व पिण्याचे पाणी यांचा तर तुटवडा जाणवत आहेच पण त्याचबरोबर घसगुती इंधनाची गरज भागविण्यासाठी आवश्यक लाकूड व खनिज तेल किंवा नैसर्गिक वायू यांचाही तुटवडा भासू लागला आहे. व त्यासाठी मोठ्या प्रमाणात जंगलतोड केली जात आहे. जंगलतोडीमुळे पर्जन्यवृष्टी कमी होऊन दुष्काळाची परिस्थिती निर्माण होत आहे. लोकसंख्या वाढीच्या तुलनेने खनिज संपत्ती, खनिजतेल, व अन्नधान्याचे उत्पादन मर्यादित असल्याने त्याचा तुटवडा भासू लागला आहे.

■ सामाजिक व सांस्कृतिक दर्जातील समस्या :-

विकासाबरोबरच माणसाच्या गरजा वाढत जातात तरीदेखील किमान मुलभूत गरजा चांगल्या तऱ्हेने पूर्ण व्हाव्यात अशी अपेक्षा समाजातील प्रत्येक माणसाची असते. ज्यावेळी जास्त कष्ट करूनही माणसाच्या गरजा पूर्ण होत नसतील तर त्यावेळी समाजाने, धर्माने संस्कृतीने व कायद्याने घालून दिलेली बंधने झुगारून देऊन मनुष्य अनैतिक मार्गाने आपल्या गरजा पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करतो म्हणजेच वाढत्या लोकसंख्येमुळे वाढती गुन्हेगारी, दंगे, धार्मिक व सामाजिक असंतोष, इ. वाढत असलेले दिसून येतात. वाढत्या लोकसंख्येमुळे बेकारी वाढते बेकारीमुळे दारिद्र्य वाढते दारिद्र्यामुळे असंतोष निर्माण होतो सामाजिक व सांस्कृतिक दर्जा घसरून अविश्वासाचे वातावरण निर्माण होते.

■ प्रदूषणाची समस्या :-

लोकसंख्या वाढत जाते त्याप्रमाणात हवा पाणी यांच्य प्रदूषणाची समस्या वाढत जाते. वाढत्या लोकसंख्येमुळे ग्रामीण भागात बेकारांची संख्या वाढत ते रोजगारासाठी शहराकडे धाव घेतात त्यामुळे तेथे गर्दी वाढून आरोग्याच्या समस्या निर्माण होतात शहराच्या अवतीभवती बकाल वस्त्या तयार होतात प्रदूषणात वाढ होते. या वाढणाऱ्या लोकसंख्येमुळे मुख्यतः अन्न, वस्त्र व निवाऱ्याची समस्या मोठ्या प्रमाणावर निर्माण होते.

४.२.२ लोकसंख्या वृद्धी :-

भारताच्या लोकसंख्येचा आकार खूपच मोठा आहे. लोकसंख्येच्या आकारावरून भारताचा जगात दुसरा क्रमांक लागतो याबाबतीत चीनचा पहिला क्रमांक लागतो. असे असले तरी जगातील इतर देशातील लोकसंख्यावाढीच्या दरापेक्षा भारतात लोकसंख्या वाढीचा दर उच्च आहे. जगाच्या एकूण क्षेत्रफळापैकी २.४ टक्के भूमी भारताच्या वाटयाला आलेली आहे, तर जगाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी १७% लोकसंख्या भारतात आहे.

देश कोणताही विकसित, विकसनशील अथवा अविकसित असो त्यामध्ये लोकसंख्येच्या प्रश्नाचे दुहेरी महत्व असल्याचे दिसून येते. देशातील लोकसंख्येतील होणारी वाढ अगर घट याचे परिणाम उत्पादन व उपभोगावर होतात. लोकसंख्या ही आर्थिक विकासाचे एक महत्वाचे साधन आहे पण काही वेळेला लोकसंख्या ही आर्थिक विकासात समस्या म्हणून उभी राहते. आर्थिक विकासाला अडथळा ठरते. भारतात पहिली पद्धतशीर शिरगणती १८८१ मध्ये झाली त्यानंतर दर दहा वर्षांनंतर नियमितपणे लोकसंख्येची शिरगणती केली जाते.

तक्ता क्र. ४.१
भारताच्या लोकसंख्येचा वृद्धीदर

जनगणना वर्षे	लोकसंख्या (कोटी)	लोकसंख्येत झालेली वाढ/घट	लोकसंख्येत झालेली शेकडा वाढ/घट
१८९१	२३.६	--	--
१९०१	२३.६	०.०	०.०
१९११	२५.२	+ १.६	+ ५.७
१९२१	२५.१	-०.१	- ०.३
१९३१	२७.९	+ २.८	+११.०
१९४१	३१.९	+ ४.०	+ १४.२
१९५१	३६.१	+ ४.२	+१३.३
१९६१	४३.९	+ ७.८	+ २१.५
१९७१	५४.८	+ १०.९	+२४.८
१९८१	६८.३	+१३.५	+२४.७
१९९१	८४.४	+ १६.१	+२३.५
२००१	१०२.७	+ १८.३	+२१.३
२०११	१२१.२	+ १८.५	+१७.७

(Source : Census of India 2011)

वरील पत्रकावरून भारताची लोकसंख्या किती मोठ्या प्रमाणात व वेगाने वाढत आहे हे लक्षात येते १८९१ साली भारताची लोकसंख्या २३.६ कोटी होती ती दुप्पट होण्यास जवळजवळ ७५ वर्षे लागली त्यानंतर मात्र तीस वर्षात दुप्पट झाली दहा वर्षांनी ५ टक्क्यांच्या दरम्यान वाढली. १९२१ मध्ये लोकसंख्येत घट झाली त्या काळातील साथीचे रोग, महापूर अवर्षण इत्यादीमुळे लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणात घटली. त्यानंतर भारताच्या लोकसंख्येत वेगाने वाढ झाली म्हणून १९२१ हे लोकसंख्येच्या महाविभाजनाचे वर्ष म्हणून ओळखले जाते १९२९ पर्यंत भारतातील जन्मप्रमाण आणि मृत्यूप्रमाण उच्च पातळीवर होते या कालावधीत वाढत्या लोकसंख्येला उच्च मृत्युदरामुळे रोखले गेले त्यामुळे लोकसंख्येत फक्त १.५ कोटींनी वाढ झाली.

१९२१ मध्ये भारताची लोकसंख्या २५.१ कोटी होती ती १९५१ मध्ये ३६.१ कोटी झाली. म्हणजे या तीस वर्षांच्या काळात भारताची लोकसंख्या जावळजवळ ११.० कोटींनी वाढली या काळातील लोकसंख्येच्या वार्षिक वाढीचा एकत्रित दर १.२२ टक्के एवढा होतो. या काळात लोकसंख्येत वेगाने वाढ होण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे या काळात मृत्यूदर ४९ वरून २७ पर्यंत घटला परंतु जन्मदरात त्या प्रमाणात घट झाली नाही. या काळात प्लेग, मलेरिया, देवी यासारख्या रोगांचे नियंत्रण करण्यात आल्याने मृत्यूदरात घट झाली. या काळात भारत लोकसंख्या संक्रमणाच्या दुसऱ्या टप्प्यात दिसत होता. १९५१ मध्ये भारताची लोकसंख्या ३६.१ कोटी होती. ती १९८१ मध्ये ६८.३ कोटीपर्यंत वाढली. म्हणजे या तीस वर्षांच्या काळात भारताची लोकसंख्या ३२.२ कोटींनी वाढली. या काळातील लोकसंख्या वाढीचा एकत्रित दर वार्षिक २.१४ टक्के होता. म्हणजे यापूर्वीच्या तीस वर्षातील लोकसंख्या वाढीच्या दराच्या तो जवळजवळ दुप्पट होता. लोकसंख्या नियोजन, हॉस्पिटलच्या संख्येतील वाढ, औषधी सुविधांमधील वाढ इत्यादींमुळे याकाळात मृत्यूदर १५ पर्यंत घटला परंतु याकाळातील जन्मदर मात्र ४० वरून ३७ पर्यंत कमी झाला. याचा परिणाम म्हणजे भारतात लोकसंख्येचा स्फोट झाला. त्यानंतरही १९८१ ते १९९१ याकाळात भारतातील लोकसंख्या वाढीचा वार्षिक दर २.११ असा उच्च पातळीवर राहिला. या दशकात लोकसंख्येत जी वाढ झाली ती जपानच्या एकूण लोकसंख्येपेक्षा जास्त होती.

भारताची लोकसंख्या १९९१ ते २००१ याकाळात १८.०३ कोटींनी वाढली. लोकसंख्या वाढीचा वार्षिक दर या काळात १.९३ होता. सन २०११ मध्ये भारताची लोकसंख्या ही १२१.२ कोटीपर्यंत जाऊन पोहचली २००१ च्या जनगणनेच्या तुलनेत लोकसंख्या १८.१ कोटींनी वाढली असली तरी वाढीचा वेग मात्र कमी झाला आहे.

४.२.३ लोकसंख्या सिध्दांत (Theories of Population):-

अ) माल्थस यांचा लोकसंख्या सिध्दांत :-

थॉमस राबर्ट माल्थस यांचा जन्म १४ फेब्रुवारी १७६६ मध्ये झाले. केंब्रिजच्या त्रिझस कॉलेजमध्ये त्यांचे शिक्षण झाले. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या हेलबरी कॉलेजमध्ये ते राजकीय अर्थशास्त्राचे प्रोफेसर म्हणून नियुक्त झाले. जवळपास वयाच्या सतर वर्षांच्या आतच म्हणजे १८३४ साली त्यांचे निधन झाले. १७९८ मध्ये माल्थस यांचा लोकसंख्येवरील निबंध प्रथमतः प्रकाशित झाला. त्या निबंधाचे शीर्षक होते An Essay on the principle of population as it affects the future improvement of society हा निबंध त्यांनी निनावी प्रसिध्द केला कारण यामुळे होणाऱ्या सामाजिक प्रक्षोभाची त्यांना भिती वाटत होती. या निबंधाचा हेतू प्रामुख्याने विल्यम गॉडविन या इंग्रज लेखक व तत्वज्ञ तसेच कॉडरसेट या फ्रेंच गणितज्ञ व अर्थतज्ज्ञांच्या विचारांना प्रत्युत्तर देणे तर होता/An Essay on the Principle of population या संक्षिप्त नावानेच माल्थस यांचा निबंध सुप्रसिध्द आहे. या सिध्दांताचे ऐतिहासिक महत्त्व आहे.

माल्थस यांच्या निबंधात प्रामुख्याने कॉडरसेट व गॉडविन यांच्या विचाराविरुद्ध युक्तिवाद केलेला होता. माल्थसच्या मते निर्वाह साधनाच्या तुलनेने वेगाने वाढणारी लोकसंख्या हे दारिद्र्याचे कारण असून मानवी प्रगतीला यामुळे अडथळा निर्माण झालेला आहे १८०३ मध्ये

माल्थस यांनी त्यांच्या निबंधाची दुसरी आवृत्ती प्रसिध्द केली यात त्यांनी सांख्यिकीय माहितीची आधिक भर घातली. माल्थस यांनी अनेक देशांना भेटी दिल्या लोकसंख्येवरील लिखाणाचे आणखी सखोल अध्ययन केले व १८२६ मध्ये त्यांच्या निबंधाची सुधारीत आवृत्ती आली.

■ **माल्थसच्या सिध्दांतामधील गृहीत तत्वे :-**

- १) मानवाच्या आस्तित्वासाठी अन्न आवश्यक आहे.
- २) भिन्न लिंगी व्यक्तीमधील जबरदस्त लैंगिक आकर्षणांमुळे लोकसंख्या सतत वाढत राहते.
- ३) शेतीक्षेत्रात घटणाऱ्या उत्पादन फलाचा सिध्दांत कार्यवाहीत असतो.

ख्राणारी तोंडे वाढतात त्याबरोबर अन्नधान्ये उत्पादन वाढत नाही त्यामुळे काहींना अर्धपोटी, उपाशी रहावे लागते. समाजात सधन-निर्धन गट होतात. युद्ध, मारामाच्या असे सामाजिक कलह निर्माण होतात. कुपोषणांमुळे उपासमार व रोगराई फैलावते. वाढत्या लोकसंख्येमुळे दुःख दारिद्र्य उपासमार, मारामाच्या युद्धे होतात असे भाकीत माल्थसने व्यक्त केले.

■ **माल्थसच्या सिध्दांचे स्वरूप :-**

माल्थसने लोकसंख्येचा आपला सिध्दांत सविस्तर आणि गणिती रूपात मांडल्यामुळे त्या सिध्दांताला माल्थसचा सिध्दांत असे म्हटले जाते. माल्थसच्या सिध्दांतात पुढील घटकांचा समावेश दिसून येतो.

१) **लोकसंख्येची वाढ भूमिती पध्दतीने होते :-**

देशातील लोकसंख्येचे आकडे दुप्पट होत जातात उदा-१,२,,४,८,१६,३२,६४ प्रति २५ वर्षांच्या काळात लोकसंख्या दुप्पट होतांना आढळते.

२) **अन्नधान्याचे उत्पादन अंकगणिती पध्दतीने वाढते :-**

देशातील अन्यधान्याचे उत्पादन दुप्पट होत नाही उदा.१,२,३,४,५,६, या पध्दतीने वाढत जाते.

३) **वाढणाऱ्या लोकसंख्येला अन्नधान्य पुरेशी पद्धत नाही :-**

लोकसंख्येची वाढ भूमिती श्रेणीने व अन्नधान्याची वाढ अंकगणिती श्रेणीने झाल्यामुळे असमतोल निर्माण होतो त्यामुळे देशात उपासमार, दुष्काळ, बेकारी, दारिद्र्य निर्माण होते.

४) **नैसर्गिक नियंत्रक किंवा उपाय :-**

वेगाने वाढणारी लोकसंख्या व अन्नधान्य उत्पादन यातील असमतोल फार वाढला म्हणजे निसर्ग या लोकसंख्येचा वाढीवर नियंत्रण ठेवतो. दारिद्र्य, कुपोषण, साथीचे रोग, इतर रोगराई, दुष्काळ, पुर, भुकंप, युद्धे इत्यादी नैसर्गिक आपत्तीमुळे मृत्यूप्रमाण वाढत जाते व लोकसंख्या कमी होते.

५) **प्रतिबंधात्मक उपाय :-**

मानवाला बुद्धीसामर्थ्य असल्यामुळे काही वेळा निसर्गाच्या नियंत्रणा आधीच मानवी नियंत्रणे कार्यरत होतात. मानव स्वेच्छेने जन्म दरांवर बंधने आणतो या संदर्भात माल्थसने पुढील उपाय सुचविले आहे.

अ) संयम पाळणे :-

माल्थसने उशीरा लग्न, नैसर्गिक संयम, ब्रम्हचर्य, विवाहोत्तर संयम इत्यादी उपाय सांगितले आहेत.

ब) शिक्षणाचा प्रसार :-

शिक्षणाच्या प्रसारामुळे लोकांमध्ये लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण ठेवण्याची उमज निमाण होते.

क) साधनसंपत्तीत अधिक लोकसंख्येची पोषणक्षमता :-

तांत्रिक प्रगतीमुळे नवनवीन साधनसंपत्ती शोधता येते. यामुळे अधिक लोकसंख्येचे पोषण करता येते.

■ **माल्थसच्या सिध्दांतावरील टिका :-**

१) लोकसंख्या भूमिती पद्धतीने वाढत नाही :-

माल्थसच्या सिध्दांतावर अशी टिका करण्यात आली की, लोकसंख्या ही भूमिती श्रेणीने वाढते असे समजणे चूकीचे आहे. कोणत्याही देशात असे आढळून आले नाही तसेच लोकसंख्या २५ वर्षात दुप्पट झाल्याचेही कोठे दिसत नाही.

२) माल्थसने मृत्यूदराचा विचार केला नाही :-

माल्थसच्या मते, प्रत्येक व्यक्तीला मोठे कुटुंब हवे असून जन्माला आलेला प्रत्येक जीव हा जगणारा आहे. प्रत्यक्षात अनेक देशात मृत्यूदराचे तसेच बालमृत्यूदराचे प्रमाण जास्त असते केवळ मृत्यूदर अधिक असल्याने देखील लोकसंख्या वाढीला आळा बसतो हे भारताने १९११ ते १९२१ या दशकात अनुभवले.

३) माल्थसने केवळ अन्नधान्याचे उत्पादन लक्षात घेतले :-

माल्थसने लोकसंख्या आणि उपलब्ध अन्नधान्य या दोहोंचीच तुलना करण्याचा प्रयत्न केला. टिकाकारांच्या मते, केवळ अन्नधान्याचा विचार न करता सर्व प्रकारच्या वस्तूचे आणि लोकसंख्या यांची तुलना करणे अधिक संयुक्तिक ठरते. सर्व प्रकारच्या वस्तूंच्या आणि सेवांच्या एकूण उत्पादनावरूनच देशाच्या आर्थिक स्थितीसंबंधी नीट कल्पना येऊ शकते.

४) केवळ खाणारी तोंडे नसून काम करणारे दातही असतात:-

जगणाऱ्या प्रत्येक मनुष्याला अन्नधान्याची गरज भासते हे खरे असले तरी प्रत्येक व्यक्ती स्वतःसाठी व समाजासाठीही काम करते. त्यामुळे व्यक्ती ही समाजाला केवळ भार नसते तर ती उत्पादनाला हातभारही लावू शकते.

५) माल्थसने जीवशास्त्रीय बाजू लक्षात घेतली नाही :-

लोकसंख्या वाढीच्या दरावर परिणाम करणाऱ्या सर्व घटकांचा विचार माल्थसने केलेला नाही. प्राणीशास्त्रज्ञानी माल्थसचे लोकसंख्या वाढीचे मत चूकीचे ठरविले आहे. त्यांच्या मते, संस्कृतीचा जसजसा अधिकसधिक विकास होत जातो, तसतशी प्रजोत्पादन शक्ती व ईच्छा कमी कमी होत जाते. त्यामुळे माल्थसने वर्णन केलेली लोकसंख्येची भिती निराधार वाटते.

६) लोकसंख्या वाढ हानिकारक ठरतेच असे नाही :-

एखाद्या देशात अतिरिक्त लोकसंख्या असते तर अशा देशात लोकसंख्येतील वाढ हानिकारक ठरेल हे खरे आहे पण ज्या देशात आवश्यकतेपेक्षा कमी लोकसंख्या आहे अशा देशातील लोकसंख्या वाढल्यास ती हानिकारक न ठरता फायदेशीर ठरेल कारण या लोकसंख्या वाढीमुळे देशाच्या आर्थिक विकासाचा वेग वाढविता येणे शक्य होईल. ऑस्ट्रेलियासारख्या देशात लोकसंख्यावाढ हानिकारक ठरणार नाही उलट ती फायदेशीर ठरेल कारण त्यांना साधन संपत्ती पूर्णपणे वापरात आणून दरडोई उत्पादनात वाढ करता येईल.

७) युरोपीय देशांना हा सिध्दांत लागू पडत नाही :-

युरोपीय देशांमध्ये जनन प्रमाण कमी करण्याच्या कृत्रिम पध्दती फार मोठ्या प्रमाणात उपयोगात आणल्याने लोकसंख्या जवळ जवळ स्थिर झालेली आढळते. त्यामुळे माल्थसचा हा सिध्दांत युरोपच्या संदर्भात निरूपयोगी ठरला आहे. माल्थसने या कृत्रिम पध्दतीचा विचार केलेला नाही.

८) जगातील सर्व लोक शाकाहारी नाही :-

माल्थसने त्याच्या सिध्दांतात असे गृहीत धरले आहे की, सर्वांना अन्नधान्याची गरज असते. परंतु जगात अन्नधान्याशिवाय अन्य प्रकारचे अन्नही खाल्ले जाते. उदा.मांस, मासे इ. या पूरक अन्नवस्तूचा वापर वाढला तर अन्न टंचाईची समस्या भेडसावणार नाही हे माल्थस यांनी गृहीत धरले आहे.

ब) लोकसंख्या संक्रमणाचा सिध्दांत (The Demographic transition theory)

:-

लोकसंख्या संक्रमण सिध्दांत हा युरोपातील अनेक देशांच्या लोकसंख्येच्या बदलांच्या अभ्यासावर आधारलेला आहे. लोकसंख्या वाढ अनेक टप्प्यांमधून होते. लोकसंख्येचा प्रत्येक टप्पा हा वैशिष्ट्यपूर्ण असतो. एखादा देश एका विशिष्ट टप्प्यातून जात असेल तर अन्य देशांनी तो टप्पा अथवा अवस्था ओलांडून दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या टप्प्यात प्रवेश केलेला असेल. जन्म आणि मृत्यूदराशी निगडित लोकसंख्या संक्रमणाचे विवेचन १९४७ मध्ये फ्रँक नोटेस्टिन यांनी केले. तर, १९४७ मध्ये सी.पी.ब्लॅकर यांनी लोकसंख्या संक्रमणाचे स्पष्टीकरण केले तसेच कार्ल सॅक्स यांनीही लोकसंख्या संक्रमणाचे विश्लेषण केलेले आहे.

■ नोटेस्टिन यांचा दृष्टिकोन :-

नोटेस्टिन यांच्या मते, लोकसंख्या संक्रमणाच्या तीन अवस्था आहेत.

१) संक्रमणपूर्व अवस्था :-

या अवस्थेत जननदरात जास्त वाढ परंतु मृत्यूदर कमी असल्यामुळे लोकसंख्येत जलद वाढ होते.

२) संक्रमण अवस्था :-

या अवस्थेत जननदर व मृत्यूदर या दोहोत घट होते. परंतु, या अवस्थेत मृत्यूदरात जननदरापेक्षा आधिक घट झाल्याने लोकसंख्येत हळू परंतु स्थिर गतीने वाढ होते.

३) संक्रमणोत्तर अवस्था :-

या असस्थेत जन्मदर व मृत्युदर दोन्ही समप्रमाणात घटतात. त्यामुळे लोकसंख्येचे प्रमाण स्थिर राहते. या अवस्थेत लोकांच्या राहणीमानाचा स्तर उंचावतो. लोकसंख्येचा दर्जा व गुणवत्ता यात वाढ होते. उत्पादन साधनांचा पर्याप्त वापर होतो. याचा अर्थ लोकसंख्येची संक्रमणोत्तर अवस्थाही जलद आर्थिक विकासाला अनुकूल असते.

■ सी.पी.ब्लॅकर यांचा दृष्टीकोन :-

- १) लोकसंख्या संक्रमणाच्या पहिल्या अवस्थेत अर्थव्यवस्था अप्रगत व मागासलेली असल्याने या अवस्थेत जन्मदर व मृत्युदर दोन्हीही जास्त असतात. १९११ ते १९२१ या काळात भारत या टप्प्यातून जात होता.
- २) लोकसंख्या संक्रमणाच्या दुसऱ्या अवस्थेत देशात वैद्यकीय सोयीत वाढ, साथीचे व इतर रोगांचे नियंत्रण झाल्यामुळे मृत्युदरात घट होते. मात्र जन्मदरात घट होत नाही. त्यामुळे या अवस्थेत लोकसंख्या जलद गतीने वाढते.
- ३) कालांतराने जन्मदरात घट होते आर्थिक क्षमतेत वाढ होते व संतती नियमन करून कुटुंबाचा आकार लहान ठेवण्याचे हेतूपूर्वक प्रयत्न केले जातात.
- ४) चौथ्या अवस्थेत लोकसंख्या वाढत नाही. पहिल्या अवस्थेप्रमाणेच लोकसंख्या संक्रमणाची ही अवस्था असते परंतु या काळापर्यंत लोकसंख्येचे आकारमान वाढलेले असते.
- ५) लोकसंख्या संक्रमणाच्या पाचव्या अवस्थेत जन्मदरापेक्षा मृत्युदराचे प्रमाण जास्त होते त्यामुळे लोकसंख्येच्या प्रमाणात घट होते.

■ कार्ल सॅक्स यांचा दृष्टिकोन :-

कार्ल सॅक्स यांच्या मते, लोकसंख्येचे संक्रमण पुढील चार अवस्थांतून होते.

१) पहिली अवस्था :-

पहिल्या अवस्थेत जन्मदर व मृत्युदर हे दोन्ही मोठे असल्यामुळे लोकसंख्या उच्च पातळीवर स्थिर राहते. जन्मदर उच्च असल्याचे कारण म्हणजे बालविवाह पद्धती, सामाजिक रुढी आणि परंपरा यांचा प्रभाव कुटुंब नियोजनासंबंधी अज्ञान, निरक्षरतेचा प्रभाव, अंधश्रद्धा, बालमृत्यूचे प्रमाण जास्त असल्याने जास्त मुले होऊ देण्यावर भर इत्यादी, तसेच सार्वजनिक आरोग्याकडे होणारे दूर्लक्ष वैद्यकीय मदतीचा अभाव, साथीचे रोग बालमृत्यू आणि प्रसुतीसमयी मृत्युमुखी पडणाऱ्या मातांचे मोठे प्रमाण झाल्यामुळे मृत्युदराचे प्रमाणही मोठे असते. त्यामुळे लोकसंख्या संक्रमणाच्या पहिल्या अवस्थेत लोकसंख्या वाढीचा दर बराचसा स्थिर असतो परंतु तो उच्च पातळीवर असतो.

२) दुसरी अवस्था :-

कोणत्याही देशाचा आर्थिक विकास सुरु होतो तेव्हा मृत्युदरात एकदम घट होऊ लागते. परंतु जन्मदर मात्र पूर्वीइतका किंवा स्थिर असतो. आर्थिक विकासांमुळे शेतीची आणि औद्योगिक उत्पादकता वाढते. वाहतूकीच्या व दळणवळणाच्या सोयी विकसित होतात श्रमिकांची गतिशीलता जास्त असते. शिक्षणाचा विस्तार होतो. लोकांना सकस आहार मिळतो. वैद्यकीय व आरोग्यविषयक सुविधा विस्तारल्या जातात. इत्यादीमुळे

मृत्युदर बराच कमी होऊ लागतो याचवेळी जन्मदर मात्र पूर्वीइतकाच असतो. अंधश्रद्धा व रुढीपरंपरा यामध्ये बदल होत असतो परंतु जन्मदरात फारसा बदल होत नाही. या अवस्थेत जन्मदर पूर्वीइतकाच राहतो. मृत्युदर मात्र बराच कमी होतो. यामुळे लोकसंख्या ही वाढत्या गतीने वाढत जाते म्हणून या अवस्थेला लोकसंख्या स्फोटाची पहिली अवस्था असे म्हणतात.

३) तिसरी अवस्था :-

या अवस्थेमध्ये अर्थव्यवस्थेतील उत्पादन रचनेत व औद्योगिकरणात वाढ असल्यामुळे ग्रामीण भागातील लोक शहराकडे रोजगारासाठी स्थलांतरीत होऊ लागतात. शहरी भागातील स्त्रीया ह्या नोकरीसाठी घराबाहेर पडू लागतात. एकत्र कुटुंब पध्दती नष्ट होऊन विभक्त कुटुंब पध्दती अस्तित्वात येते. राहणीमानाचा दर्जा उंचावण्यासाठी मुलांची संख्या म्हणजेच कुटुंबाचा आकार लहान ठेवण्याचे जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले जातात. त्यामुळे जन्मदराचे प्रमाण किमान पातळीवर स्थिर असतो. त्यामुळे या अवस्थेतही लोकसंख्येते वाढ होत जाते म्हणून या अवस्थेला लोकसंख्या स्फोटाची दुसरी अवस्था असे म्हटले आहे.

४) चौथी अवस्था :-

लोकसंख्येच्या या चौथ्या अवस्थेला निम्नतम पातळीवरील स्थिर लोकसंख्येची अवस्था असे म्हटले जाते. जन्मदर आणि मृत्युदर या अवस्थेत खाली आलेले असतात आणि ते समतोलात असतात. जन्मदर हा मृत्युदराशी समांतर झालेला असतो. ह्यामुळे लोकसंख्येतील वाढ अतिशय कमी होऊन ती किमान पातळीवर स्थिर होते.

■ लोकसंख्या संक्रमण सिध्दांतवरील टिका :-

- १) लोकसंख्येतील भविष्य कालीन बदलांसंबंधी निष्कर्ष काढण्यासाठी हा सिध्दांत फारसा उपयोगी पडत नाही अशी टीका केली जाते.
- २) युरोपातील देशांच्या अनुभवावर हा सिध्दांत आधारलेला असला तरी अनेक युरोपियन देशातील लोकसंख्येतील बदल हे निरनिराळ्या स्वरूपाचे दिसून येतात.
- ३) जन्मदरात घट का घडून येते याबाबतचे स्पष्टीकरण देण्यास ह्या सिध्दांतला अपयश आले आहे.
- ४) अविकसित देशांना हा सिध्दांत कितपत लागू पडेल. याबाबत या सिध्दांताचे टीकाकार साशंक आहेत. अनेक अविकसित राष्ट्रात मृत्युदरात घट झाल्याने लोकसंख्येत वाढ झाली आहे.
- ५) आर्थिक विकासामुळे जन्मदरात घट होते असे हा सिध्दांत स्पष्ट करतो. परंतु प्रत्यक्षात अविकसित देशांना आपला आर्थिक विकास साध्य करण्यासाठीच जन्मदर कमी करण्याची पूर्व अट विचारात घ्यावी लागत आहे असे दिसून येते.

वरिलप्रमाणे या सिध्दांतावर टिका होत असली तरी हा सिध्दांत काही विकसित देशांच्या ऐतिहासिक अनुभवावर आधारलेला आहे. लोकसंख्या वाढीच्या विविध अवस्था समजून घेण्यासाठी हा सिध्दांत उपयुक्त ठरणार आहे. विकसित देशांची लोकसंख्या वृद्धी दर विकसनशील देशापेक्षा कमी का आहे या प्रश्नाचे उत्तर याच सिध्दांतातून मिळते.

क) प्रजननाचा सुक्ष्म आर्थिक कौटुंबिक सिध्दांत (**The Micronomic Household Theory of Fertility**) :-

लोकसंख्या वाढ आणि दरडोई उत्पन्न यांच्यातील सहसंबंध हा कोणत्याही अनुभवाधिष्ठित चाचणीवर आधारीत नसतो. माल्थसच्या लोकसंख्या सिध्दांतानुसार व्यक्तीच्या उत्पन्नाचा लोकसंख्या वाढीवर परिणाम होतो. परंतू अलीकडे या संदर्भात नवीन दृष्टीकोन असा आलेला आहे की कुटुंबाचा आकार हा सुक्ष्म आर्थिक परिस्थितीनुसार ठरतो. अलीकडे वैयक्तिक कुटुंब पध्दतीमध्ये कुटुंबाचा आकार लहान ठेवण्याकडे किंवा मुलांची संख्या कमी ठेवण्याकडे असतो. लोकसंख्या संक्रमणाच्या दुसऱ्या अवस्थेनुसार जन्मदर आणि मृत्युदर यांच्यात तफावत निर्माण होऊ लागते तथापि, ही तफावत मृत्युदरात घट झाल्यामुळे होऊ लागते. परिणामी लोकसंख्या वाढ गतिमान होऊ लागते. आर्थिक विकास होऊ लागल्याने उत्पादने वाढतात व पोषण क्षमतेत वाढ झाल्याने जास्त लोकसंख्या सामाऊ शकते. त्यामुळे लोकसंख्यावाढीचे परिणाम सुरुवातीला जाणवत नाही पण या अवस्थेत मध्यावर लोकसंख्या वाढ प्रचंड वेगाने होते.

प्रजननाचा सुक्ष्म आर्थिक सिध्दानुसार आर्थिक परिस्थितीचा परिणाम लोकसंख्येवर होतो हे स्पष्ट करण्यासाठी नवसनातनवादी कौटुंबिक सिध्दांत आणि उपभोक्त्याच्या वर्तवणुकीचा सिध्दांत या दोन्ही सिध्दांतांना ते लागू पडते. हे आपल्याला माहितच आहे की नवसनातनपंथीय उपयोगीता सिध्दांतात उपभोक्ता हा यासाठी सतत प्रयत्नशिल असतो की आपल्याला महत्तम समाधान मिळाले पाहिजे. त्यामध्ये व्यक्तीचे उत्पन्न आणि वस्तुंची किंमत ठरलेली असते. त्यानुसार तो जास्तीत जास्त समाधान मिळवण्याचा प्रयत्न करतो. प्रजनन सिध्दांताचे शिलेक्षण करतांना मुले हे घटक विशेष कोणत्या वस्तुचा उपभोग घेतात याचा विचार या सिध्दांतात केलेला आहे.

वैयक्तिक उपभोक्ता हा बाजारपेठेत व्यापाराची निर्मित करतांना लहान मुलांच्या वस्तुची मागणी आणि इतर वस्तुंची मागणी यासाठी व्यापार निर्माण करीत असतो. काही घटक स्थिर मानले असता मुलांच्या खर्चावर कौटुंबिक उत्पन्नाचा परिणाम होत असतो. मुलांच्या वस्तुच्या मागणीचा परिणाम इतर वस्तुंच्या मागणीवर होतांना दिसून येतो गणितीय पद्धतीनुसार हे नाते असे दाखवले आहे. की $CD = F(y, pc, px, Tx)$ $CD =$ मुलांची वस्तुबद्दल असलेली मागणीचे फलन हे $y =$ कुटुंबाची उत्पन्न पातळी $PC =$ मुलांच्या संदर्भातील निव्वळ किंमती $PX =$ अन्य वस्तूंच्या किंमत, $TX =$ वस्तूंच्या संबंधी आवड निवड या घटकांवर अवलंबून असते असे या सिध्दांतात स्पष्ट केले आहे.

४.२.४ विकसनशील देशातील उच्च जननदराची कारणे :- **The causes of High fertility in development countries.**

विकसनशिल देशांमध्ये जन्मपातळी उच्च आहे याला अपवाद दक्षिण आफ्रिकेतील गैर लोकसंख्या चिली, सिंगापूर, पोटॉरिका, सायप्रस, दक्षिण होडोशिया चीन, उरुग्वे इत्यादी देश आहेत. या सर्व देशांमध्ये जन्मदर बराच कमी म्हणजे विकसित देशांप्रमाणे आढळतो. परंतु अद्यापही बऱ्याच विकसनशील देशांमध्ये ढोबळ जन्मदर बराच जास्त आहे. उदा. पाकिस्तानमध्ये ४६.९ इराकमध्ये ४२.६ बांगलादेशात ४२.२ इजिप्त मध्ये ३५.१ दक्षिण आफ्रिकेमध्ये ३२.१ आणि

भारतामध्ये ३२.० असा ढोबळ जन्मदर आढळतो. विकसनशील देशांमध्ये जन्माचे प्रमाण अधिक असण्याची विविध कारणे पुढीलप्रमाणे.

■ उच्च जन्मदराची कारणे :-

१) हवामान :-

विकसनशील देशातील बहुतेक भूभाग उष्ण कटिबंधीय पट्ट्यात मोडतो. उष्ण हवामानात मुले मुली लवकर प्रजननक्षम बनतात. सर्व साधारणपणे मुलींच्या बाबतीत हा बदल १२ ते १५ या वयोगटात होतो. यामुळे मुलींच्या प्रजननक्षम काळही वाढतो याचाच परिणाम जन्मदर वाढण्यावर होतो.

२) विवाहाचा दृष्टीकोन :-

स्त्री - पुरुषांच्या विवाहाचे वय विकसित देशापेक्षा विकसनशील देशांमध्ये फारच कमी दिसते. सुशिक्षित शहरी समाजाचा अपवाद वगळता अशिक्षित व ग्रामीण समाजात स्त्री पुरुषाचे विवाहाचे वय फारच कमी आहे. उदा. भारतातील स्त्रियांचा प्रजोत्पादन कालावधी सर्वसाधारणपणे वयाच्या १३ वर्षापासून ४५ वर्षापर्यंत असतो. १५ ते २५ वर्ष या वयात अपत्य निर्मिती क्षमता जास्त असते. भारतातील स्त्रियांचे विवाह १५ ते २५ या जननक्षमता जास्त असणाऱ्या वयोगटातच होत असल्यामुळे प्रजोत्पादनाचा कालावधी जास्त मिळतो त्यामुळे जास्त अपत्यांना जन्म दिला जातो. साहजिकच त्यामुळे जननदर जास्त आढळतो.

३) निरक्षरता :-

साधारणपणे विकसनशील देशात निरक्षरतेचे प्रमाण मोठे असते विशेषतः ग्रामीण समाजात मुलींना शिकविण्याकडे पालकांचा विशेष कल नसतो. त्यामुळे शिक्षण चालू असल्यामुळे मुलींचे लग्नाचे वय वाढण्याची शक्यता नसते म्हणून मुलींचे लग्ने लवकर होतात व त्याचे पर्यवसान जन्मदर वाढण्यावर होतो.

४) दारिद्र्य व कमी प्रतीचे जीवनमान :-

विकसनशील देशातील मोठी लोकसंख्या दरिद्र्य रेषेखाली आहे. या समाजाचा राहणीमानाचा दर्जा कमी प्रतीचा आहे त्यामुळे कुटुंबाचे उत्पन्न वाढविण्यासाठी अधिक अपत्यांना जन्म देण्याची प्रवृत्ती निर्माण झाली आहे. अश समाजात करमणूक व मनोरंजनाचा सोयींचा अभाव असल्यामुळे या प्रवृत्तीला खतपाणी घातले जाते.

५) कुटुंबनियोजनाचा अपुरा प्रचार :-

विकसनशील देशामध्ये कुटुंबनियोजनाच्या सुविधा पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध नाहीत सुविधांची कमतरता अपुरा प्रचार व प्रसार यामुळेही जन्मदर अधिक राहिला आहे.

६) कुटुंब नियोजन कार्यक्रमांला संमिश्र प्रतिसाद :-

ज्या विकसनशील देशात लोकसंख्या जास्त आहे तेथे सरकारकडून कुटुंब नियोजनाचे विविध कार्यक्रम राबविले जातात परंतु अंधश्रद्धा, अशिक्षितपणा, रुढीप्रियता, दुरदर्शीपणाचा अभाव यामुळे या कार्यक्रमांला मर्यादित यश आले.

४.२.५ लोकसंख्येच्या समस्यांबाबत असलेली मतभिन्नता (Conflicting opinion on . population problem) :-

विकसनशील देशांमध्ये लोकसंख्येचा स्फोट आज दिसून येत असला तरी लोकसंख्येचा प्रश्नाने विचारावतांचे लक्ष पूर्वीपासून वेधले आहे. व्यापारवादी अर्थशास्त्रज्ञानी आर्थिक राजकीय आणि संरक्षण विषयक संदर्भात वाढत्या लोकसंख्येचा विचार केला होता. साधारण १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धापर्यंत तरी वाढती लोकसंख्या ही वरदान असते असेच मत प्रचलित होते. गॉडविन कॉडरसेट यांनी तर असेही मत प्रचलित होते. वाढत्या लोकसंख्येमुळे देशाचे रुपांतर नंदनवनात होईल. या प्रस्थापित मताच्या विरुद्ध जाण्याचे धाडस माल्थस यांनी दाखविले. १७९८ मध्ये लिहिलेल्या पुस्तकात त्यांनी लोकसंख्या वाढीचे भयावह परिणाम दाखविले. मर्यादित साधने असलेल्या देशात लोकसंख्येची वाढ एक शाप ठरेल परंतु, सुप्त साधने असलेल्या देशात किंवा बराच विकास झालेल्या देशात ती चिंताजनक ठरणार नाही. कारण वाढत्या लोकसंख्येतून मिळणाऱ्या श्रमाद्वारे संसाधनांचा वापर करता येतो. किंवा वाढत्या लोकसंख्येला पोसण्याचे सामर्थ्य विकसित देशात असते.

■ विकसनशील देशात लोकसंख्या वाढीचे प्रतिकूल परिणाम :-

१) उच्च जन्मदर :-

जन्मदर उच्च असल्यामुळे देशातील श्रमिकांवर अवलंबून असणाऱ्या व्यक्तीचे प्रमाण (अनुत्पादक लोकसंख्या) वाढते. त्यामुळे गुंतवणुकीसाठी पुरुशी बचत होत नाही श्रमिकांना पुर्वीइतकीच साधने द्यायची म्हटले तरी त्यासाठी जास्त गुंतवणूक करायला हवी पण बचतीच्या अभावी ती होत नाही अर्थात विकासाच्या मार्गात अडथळी निर्माण होतो.

२) विकासकार्यात अडथळे निर्माण होतात :-

विकसनशील देशाचे मुख्य उद्दिष्ट आर्थिक विकास साध्य करणे हे असते पण लोकसंख्या वाढीमुळे या मार्गात अडथळे निर्माण होतात. साधन संपत्तीची उपलब्धता, लोकसंख्येची गुणवत्ता, भांडवल निर्मिती या घटकांवर असलंबून असतो. पण वाढत्या लोकसंख्येमुळे याच घटकांवर प्रतिकूल परिणाम होतो. व त्यामुळे विकासाठी प्रक्रिया मंद होते.

३) राहणीमानाचा निकृष्ट दर्जा :-

जीवनावश्यक गरजा, करमणूक, वाहतूकीच्या सोयी, शिक्षण, कार्यक्षमतावर्धक वस्तु इत्यादी गोष्टी जितक्या जास्त प्रमाणात उपलब्ध असतील तितके राहणीमान उच्च राहिल. विविध अडचणींमुळे अशा सोयींमध्ये वाढ करणे विकसनशील देशाला आधीच कठीण असते लोकसंख्या जर वेगाने वाढत असेल तर राहणीमानाचा दर्जा घसरेल.

४) दरडोई उत्पन्न :-

राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीचा वेग कमी आणि लोकसंख्या वाढीचा वेग जर जास्त असेल तर दरडोई उत्पन्नमध्ये घट दिसून येते. राष्ट्रीय उत्पन्न वाढत असतांना लोकसंख्या त्यापेक्षा कमी वेगाने किंवा स्थिर असेल तर दरडोई उत्पन्न वाढेल व वाढलेल्या दरडोई उत्पन्नाचा फायदा संपूर्ण अर्थव्यवस्थेतील जनतेला घेता येईल.

५) रोजगार वाढ :-

वाढत्या लोकसंख्येबरोबर श्रमिकांच्या संख्येत वाढ होत जाते. परंतु या श्रमिकांना रोजगार पुरविणे विकसनशील देशाला शक्य होत नाही. त्यामुळे बेकारीचे प्रमाण वाढत जाते. एका अंदाजानुसार भारतात एकूण बेकारीचे प्रमाण १०.६ कोटीपर्यंत आहे असे म्हटले जाते.

६) शेतीवरील ताण :-

शेतीची उत्पादकता विकसनशील देशात बरीच कमी असते. त्यात भर म्हणून शेतीवर लोकसंख्येचा ताण वाढत जातो. रोजगाराच्या पर्यायी संधी पुरेशा प्रमाणात नसल्यामुळे वाढत्या लोकसंख्येला शेतीकडे वळावे लागते. त्यामुळे या श्रमिकांची कार्यक्षमता पूर्णपणे कामात येत नाही अर्थात वाढती लोकसंख्या शेतीच्या विकासामध्ये अडथळा निर्माण करते.

■ लोकसंख्या वाढीचे अनुकूल परिणाम :-

लोकसंख्या वाढ विकासाला मारकच नव्हे तर पुरकही ठरू शकते हा विचार पूढील अर्थशास्त्रज्ञांनी मांडला आहे.

१) हॅजेनचे स्पष्टीकरण :

अर्थव्यवस्थेतील तांत्रिक प्रगतीवर हॅजेन यांचा जास्त भर आहे युरोपातील काही अर्थ व्यवस्थांच्या अभ्यासाच्या आधारे ते म्हणतात की, विकसनशील अर्थव्यवस्थेमध्ये तांत्रिक प्रगतिने मुळ धरायला हवे. ज्यावेळी ही प्रगती एक विशिष्ट पातळी ओलांडते तेव्हा राहणीमानातही वाढ होते. राहणीमानात वाढ झाली असता जन्मदर घटतो व अशारितीने लोकसंख्या वाढीचा वेग मंदावतो.

२) हिगिन्सचे स्पष्टीकरण :-

हिगिन्स म्हणतात की, लोकसंख्या वाढीमुळे गुंतवणूक प्रेरित होते. कारण वाढत्या लोकसंख्येमुळे लोकोपयोगी सेवा किंवा घर बांधणी यासारख्या भांडवल जास्त लागणाऱ्या घटकाच्या बाजूला मागणी झुकते. म्हणजे या घटकांची मागणी वाढते व त्यामुळे भांडवलाची मागणी व गुंतवणूक वाढते. त्याचप्रमाणे लोकसंख्या वाढीमुळे अल्पकालीन उपयोग प्रवृत्तीत वाढ होते. या दोन बाजूनी लोकसंख्येचा परिणाम होऊन रोजगार वाढतो. उलट परिस्थितीत लोकसंख्या वाढीचा वेग घटल्यास रोजगाराची पातळी कमी होऊन विकासावर त्याचा प्रतिकूल परिणाम होईल.

३) हर्शमानचे विवेचन :-

हर्शमानचे स्पष्टीकरण ड्युसनबेरीच्या एका कल्पनेवर आधारित आहे. ड्युसनबेरीने स्पष्ट केले आहे की, विकसीत देशांमध्ये व्यापार चक्राच्या उतरणीच्या काळात लोक आपला उपभोग पूर्वी प्रमाणेच ठेवण्यास (उत्पन्न घटले असता) बचत कमी करतात.

याचे कारण एकदा साध्य झालेले राहणीमान घसरू न देण्याची लोकांची मानसिक प्रवृत्तीच असते. हर्शमान यावर असे सुचवितात की वरील प्रमाणेच लोकसंख्या वाढीमुळे लोकांचे उत्पन्न कमी व्हायला लागले तर लोक त्यालाही विरोध करतील. लोकसंख्येचा दबाव राहणीमानावर जाणवू लागल्यास पूर्वीचा स्तर टिकविण्यास लोक क्रियाशील होतील. व या क्रियांधूनच लोकांमध्ये आपली परिस्थिती नियंत्रित करून विकासाठी संघटित होण्याची शक्ती वाढते. दुसऱ्या शब्दात लोक संख्येच्या दबावातूनच विकासाची प्रवृत्ती निर्माण होण्याची आवश्यकता विकसनशील देशांमध्ये निर्माण होऊ शकते.

४.२.६ विकसित आणि विकसनशील देशातील लोकसंख्या समस्येच्या धोरणाकडे वाटचाल

Policy Approaches Towards the population problem by developing and developed nations) :-

लोकसंख्येच्या माध्यमातून श्रमशक्तीत भर पडत असली तरी अनेक विकसनशील देशांमधील लोकसंख्या स्फोटामुळे तेथील विकासाच्या प्रक्रियेवर विपरीत परिणाम झाला आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे या देशांमध्ये बेकारी शेतीवरील ताण वाढला भांडवलाची गुंतवणूक पुरेशी प्रमाणात होऊ शकत नाही की देशांमध्ये अन्नधान्याची समस्या निर्माण झाली. त्यामुळे या देशांना प्रभावी अशा लोकसंख्या नियंत्रण धोरणाची गरज आहे.

देशाच्या आर्थिक विकासाला भरी व मदत होण्यासाठी लोकसंख्येचा आकार व रचना यावर जाणीवपूर्वक नियंत्रण ठेवण्याच्या हेतूने आवश्यक व उचित अशा लोकसंख्या वाढीच्या दराची नीति आखणे म्हणजे लोकसंख्या धोरण होय.

देशाच्या वेगाने वाढणाऱ्या लोकसंख्येला नियंत्रित करणे आवश्यक आहे हे मान्य केल्यानंतर ते कसे साध्य करावे यासंदर्भात काही मार्ग सुचविले जातात. उदा. जन्मदरात घट, लोकसंख्येचे परदेशी स्थलांतर, कायद्याने सक्ती करणे, प्रत्यक्षात मात्र यापैकी जन्मदर नियंत्रित करणे हाच उपाय व्यवहार्य वाटतो. लोकसंख्येचे परदेशी स्थलांतर करणे हा मार्ग निदान आजच्या परिस्थितीत तरी शक्य वाटत नाही. कमी लोकसंख्या असलेल्या देशांमध्ये इतर देशांमधील लोक गेल्याने लोकसंख्येचा ताण जरी कमी होत असला तरी त्या लोकांवर काही वर्षे पर्यंत केलेला खर्च वाया जातो. शिवाय आस्ट्रेलियासारखे कमी लोकसंख्येचे देश विविध कारणांसाठी इतर देशांच्या लोकांना स्विकारण्यास तयार होत नाही. जर कुटुंबाचा आकार मर्यादित ठेवण्यासाठी सक्तीच्या मार्गाचा अवलंब केला तर हा मार्ग हुकूमशाही देशांमध्ये कदाचित यशस्वी होईल. परंतु भारतासारख्या लोकशाही देशात या मार्गामुळे प्रचंड असंतोष निर्माण होतो. म्हणून जन्मदरात घट करणे याशिवाय लोकसंख्या नियंत्रणाचा दुसरा प्रभावी मार्ग नाही.

■ भारताचे लोकसंख्या धोरण :-

लहान कुटुंबाच्या धोरणाचा स्वीकार राष्ट्रीय धोरणाचा एक भाग म्हणून अधिकृतपणे करणारा भारत हा पहिला देश असावा. त्यामुळे भारतातील लोकसंख्या धोरण इतर देशांनाही मार्गदर्शक ठरू शकते.

भारतातील लोकसंख्या धोरणाचे दोन पैलू आहेत.

१) वैद्यकिय मार्ग :-

भारताने पहिल्या पंचवार्षिक योजनेपासूनच कुटुंब नियोजनाचा पुरस्कार केला व पुढील योजनांमध्ये या कार्यक्रमाला अधिकाधिक महत्त्व देण्यात आले. या कार्यक्रमांतर्गत विवाहित जोडप्यांना योग्य सल्ला देणे तसेच संतती नियमनाची साधने स्वस्त दराने उपलब्ध करून देण्यासाठी कारखान्यांना अर्थसहाय्य दिले जाते. कुटुंब नियोजनाची शस्त्रक्रीया करून घेणाऱ्या व्यक्तींना प्रेरणा म्हणून रक्कम दिली जाते. याशिवाय प्रचार व प्रसिद्धिसाठी कोट्यावधी रुपये खर्च केले जातात. अशिक्षितपणा, धार्मिक संस्कृती इ. अडथळे असल्यामुळे हा कार्यक्रम अपेक्षेइतका यशस्वी होत नाही.

२) शैक्षणिक मार्ग :-

जोपर्यंत लोकांच्या मनोवृत्तीत बदल होत नाही तोपर्यंत लोकसंख्या स्फोटाची समस्या खऱ्या अर्थाने सुटणार नाही यासाठी शिक्षण हाच प्रभावी उपाय असू शकतो. सन १९९१ मध्ये भारतातील ३६ टक्के लोकसंख्या ० ते १४ या वयोगटात आणि १७ टक्के लोकसंख्या ४५ वर्षावरील वयोगटात होती. याचा अर्थ कुटुंब नियोजनाचा भर केवळ उर्वरित ४७ टक्के लोकसंख्येवर होता. कारण स्त्रियांचे प्रजोत्पादन क्षमतेचे वय साधारणतः १५ ते ४५ हेच असते. डॉ. राव यांनी म्हटल्यानुसार या ४५ टक्के लोकसंख्येने देशाच्या लोकसंख्येत जी वाढ करायची होती ती केली आहे आता ० ते १४ या गटातील व्यक्ती (३६%) प्रजोत्पादनक्षम होतील. त्यांच्या मनावर या प्रश्नाचे गांभीर्य ठसविणे हाच उपाय आहे व त्यासाठी लोकसंख्या शिक्षण हा खरा मार्ग आहे. शिक्षणाद्वारे जर या प्रजोत्पादनक्षम होत असलेल्या पिढीच्या मनावर संस्कार केले तर लोकसंख्येची भविष्यातील वाढ कमी करता येईल.

■ १९७६ चे लोकसंख्या धोरण :-

१९७६ च्या लोकसंख्या विषयक धोरणात खालील उपाय योजलेले आहेत.

- १) मुलींसाठी लग्नाचे वय किमान १८ वर्षे तर मुलांसाठी २१ वर्षे करण्यात आले.
- २) संसदेत निवडून जाणाऱ्या प्रतिनिधीची प्रत्येक राज्याची संख्या १९७१ च्या पातळीवर गोठविण्यात आली.
- ३) राज्यांना केंद्राकडून मिळणारी आर्थिक मदत आणि त्याची कुटुंब कल्याण कार्यक्रमातील प्रगती यांचा सहसंबंध जोडण्यात आला.
- ४) लोकसंख्या शिक्षणाचा समावेश औपचारिक शिक्षणात करण्यात आला.
- ५) लोकसंख्या नियंत्रणाचा प्रसार ग्रामीण भागात तीव्र करण्यात आला.

■ लोकसंख्या धोरण - २०००

फेब्रुवारी २००० मध्ये केंद्र सरकारने लोकसंख्याविषयक नवीन धोरण स्विकृत केले इ.स.२०४६ पर्यंत लोकसंख्या स्थिरीकरण साध्य करणे आणि दोन अपत्यांचे कुटुंब या आदर्शाला प्रोत्साहित करणे हे या धोरणाचे प्रमुख उद्दिष्ट होते. धोरणातील तरतूदी पुढीलप्रमाणे

- १) बालमृत्युदर प्रतिहजार ३० पेक्षा कमी करणे
- २) संसदेत निवडून जाणाऱ्या प्रतिनिधींची संख्या १९७१ च्या पातळीला गोठविली होती. या तरतूदीची मुदत सरकारने इ.स.२०२६ पर्यंत वाढविली.

- ३) सार्वत्रिक लसीकरणाचा कार्यक्रम राबविणे.
- ४) एड्स सारख्या रोगांबाबत शास्त्रीय माहितीचा प्रसार करणे.
- ५) सुरक्षित गर्भपाताच्या सुविधांमध्ये वाढ करणे.
- ६) उशीरा विवाह करणाऱ्या आणि दोन अपत्यांनंतर शस्त्रक्रिया करणाऱ्या स्त्रियांना विशेष पुरस्कार देणे.
- ७) निशुल्क आणि अनिवार्य प्राथमिक शिक्षणाची तरतूद करणे
- ८) जन्म मृत्युच्या नोंदीप्रमाणेच विवाह आणि गरोदरपणा यांची नोंद अनिवार्य करणे.

राष्ट्रीय लोकसंख्या आयोगाने इ.स.२०२६ या वर्षासाठी (Target - year) निश्चित केल्यानुसार त्यावेळी भारताची लोकसंख्या १४० कोटी असेल. दरहजारी पुरुषामागे स्त्रीयांचे प्रमाण वाढलेले असेल. लोकसंख्येतील बाल - गट २३% (०- १४ वर्ष) तर उत्पादक - गट (१५ ते ६४) ६८% झालेला असेल.

४.२.७ स्थलांतर आणि नागरीकरणाची समस्या (Migration and Urbanization Problem) :-

■ स्थलांतर आणि नागरी करणाची द्विस्थिती :- Migration And Urbanization Dilemma स्थलांतर

एक व्यक्तीने आपली जागा कोणत्यातरी व्यवसायाच्या निमित्ताने सोडलेले असते. दुसऱ्या राजकीय सीमेमध्ये तो काम करायला आतो तेव्हा त्याची ही गतिशीलता त्याचा भविष्याकाळ ठरविणारी किंवा चालना देणारी असू शकते. हा बदल तो स्वच्छेने घेत असल्यास त्याच्या व्यक्तिमत्वाचा विकास होत असतो. म्हणून या क्रियेला चालना तेव्हाच मिळते जेव्हा त्या व्यक्तीचा कल त्या कार्याकडे असतो देशातल्या देशात श्रमिकांनी गतिशील असणे हा अंतर्गत गतिशीलतेचा भाग आहे. एका प्रदेशातून दुसऱ्या प्रदेशात शिक्षणापासून ते व्यावसायिक कार्याकरीता स्थलांतरण होते पण देशातील सिमा सोडून दुसऱ्या देशात जाण्याकरीता गतिशीलता कमी प्रमाणात आढळते.

एका क्षेत्रात येणारे व्यक्ती आणि त्या क्षेत्रातून बाहेर जाणारे व्यक्ती हे दोन्ही महत्वाचे असतात. ह्या गतिशीलतेला सामाजिक, आर्थिक आणि लोकसंख्या शास्त्राच्या बऱ्याच बाजू जबाबदार असतात. युवक शिकलेला युवक आणि अचिवाहित व्यक्त्याचा कल सर्वाधिक स्थलांतरीत होण्याचा असतो. असे व्यक्ती मिळणाऱ्या प्रत्येक संधीचा फायदा घेण्याचा प्रयत्न करतात. ग्रामीण श्रमीकांचे शहराकडे सतत स्थलांतरण सुरु असते. सर्वात कमी शिकलेला श्रमिक किंवा सर्वात गरीब श्रमिकांना सातत्याने शहरी आकर्षण खेचत असते.

■ स्थलांतराची व्याख्या :-

१) एका गावातील नेहमीचे निवासस्थान बदलून दुसऱ्या गावी दीर्घकालीन किंवा कायमच्या वास्तव्यासाठी जाणे म्हणजे स्थलांतर होय.

केनेथ कामेथेर यांच्या मतानुसार

एका भौगोलिक किंवा राजकीय विभागातून दुसऱ्या भौगोलिक किंवा राजकीय विभागात दीर्घकाळ किंवा अल्पकाळ वास्तव्य करण्याच्या हेतूने जाणाऱ्या व्यक्तीच्या किंवा मानवी गटाच्या हालचालीस अगर क्रियेस स्थलांतर असे म्हणतात.

स्थलांतरामुळे बऱ्याच वेळा मातृभूमीशी किंवा मूळ गांवाशी असलेले संबंध तुटतात स्थलांतर निवडक असतात.

■ जगातील स्थलांतर :-

दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात ६ कोटी लोकांनी स्थलांतर केले. युद्धकाळात जर्मनी, इटली, हंगेरी या देशातून अनिच्छेने लोकांना मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर करावे लागले. ज्यू लोकांना तर युरोपातून परागंदा व्हावे लागले. इस्त्राईल राज्याच्या निर्मिती नंतर जगातील इतरत्र भागात असलेले ६ लाख ज्या लोक इस्त्राईलमध्ये वास्तव्यास आले. जवळ जवळ तेवढेच अरब लोकांनी तेथून स्थलांतर केले. साम्यवादी क्रांतीमुळे चीनमधून कित्येक लाख लोक फार्मोसा, हॉंगकॉंग मध्ये स्थलांतरीत झाले. हंगेरीतील राजकीय क्रांतीमुळे सुमारे २ लाख लोक ऑस्ट्रेलिया आणि युगोस्लाव्हियात आश्रयास गेले. अशाप्रकारे दुसऱ्या महायुद्धानंतर स्थलांतर मोठ्या प्रमाणात झाली. लोकसंख्येच्या वाढीमुळे रोजगार आणि अन्य सुविधांच्या संधीमुळे आंतर राष्ट्रीय स्थलांतराचा ओघ युरोपीय आणि अशियाई देशातून उत्तर दक्षिण अमेरिका देश, आफ्रिकन देश, ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड या देशात वाढला.

युरोपाहून सन १९४६-५५ या दशकात सुमारे ४३.६ लाख लोकांनी आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर केलेले आढळते. वाढती लोकसंख्या, राजकीय उठाव आणि साम्राज्यवादाचा विस्तार या कारणांमुळे आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर झालेले आढळते. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला औद्योगिकीकरण, नागरीकरण जलसिंचित शेती इत्यादींमुळे काही प्रमाणात स्थलांतर झाले. नोकरी व्यवसाय रोजगार शोधार्थ काही प्रमाणात राज्यांतर्गत व देशांतर्गत स्थलांतर झालेले आहे. ग्रामीण क्षेत्रातून नागरी केंद्राकडे झालेल्या स्थलांतरात पुरुषांचे प्रमाण सुमारे २५% तर स्त्रियांचे प्रमाण सुमारे १२% आहे. नोकरी व्यवसायाच्या शोधार्थ ग्रामीण भागातील युवक नागरी केंद्राकडे धाव घेतात. २००१ मध्ये एकूण स्थलांतरितापैकी १६.७% स्थलांतरितांनी या प्रकारचे स्थलांतर केले.

■ नागरीकरण - Urbanization

तंत्रज्ञानात झालेली प्रगती व वाढते औद्योगिकीकरण यामुळे नगरांचा सर्वांगीण विकास, भौगोलिक विस्तार कमालीचा गतिमान झाला आहे. नवीन तंत्रज्ञानामुळे पारंपरिक वस्तू उत्पादन व्यवस्थेवर परिणाम होऊ लागल्याने ग्रामीण भागातील लोक शहराकडे स्थलांतरीत होऊ लागले आहेत. शे - सव्याशे वर्षापूर्वीचे शहर आणि आजचे शहर यात नाही म्हटले तरी प्रचंड तफावत पडली आहे. पूर्वी व्यापार व शास्कीय कामाव्यतिरिक्त शहराला फारसे महत्व नव्हते. एवढेच नाही तर आचारविचाराच्या बाबतीत शहर आणि खेड्यातील लोकांत फारसा फरक नव्हता मात्र सध्याची परिस्थिती पूर्वीसारखी राहिलेली नाही. खेड्यातील लोकांना मजुरी मिळत नाही म्हणून ते पोट भरू शकत नाही अशा परिस्थितीत त्यांची प्रचंड ओढाताण सुरू होते. अन्न, वस्त्र आणि निवारा यासारख्या बाबींचा प्रश्न गंभीर बनतो म्हणून त्यांना शहराकडे धाव घ्यावी लागते. त्यामुळे नागरीकरणाची गती वाढलेली दिसून येते.

जगातल्या सगळ्याच प्रकाराच्या देशातील शहरामध्ये सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, राजकीय आणि विकासाच्या बाबतीत चढाओढ सुरू आहे. जगातील काही देशांची शहरे तर जागतिक राजकारणाची आणि आर्थिक उलाढालीची केंद्रे बनली आहेत. औद्योगिकीकरण,

आर्थिक चढाओढ, राजकीय उलाढाली या व इतर काही कारणांमुळे प्रामुख्याने नागरीकरणाचा वेग गतिमान झाला आहे. नागरीकरणामुळे स्थानिक आणि स्थलांतरीत लोकांच्या उदरनिर्वाहाचा प्रश्न कमी होऊ लागला आहे असे म्हटले जात असले तरी त्यातून आर्थिक सामाजिक, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक समस्या निर्माण होऊ लागल्या आहेत. वेगवेगळ्या समस्या सोडविण्यासाठी नियोजन आणून जगातील सर्व देश त्या समस्या कमी करण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

■ **नागरीकरणाची व्याख्या :-**

नागरीकरण ही एक प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेत नागरी लोकसंख्येची वाढ, खेडयामधून नगराकडे स्थलांतर आणि नागरी जीवन पध्दती या सर्व गोष्टी अभिप्रेत आहेत. नागरीकरणाची व्याख्या पुढील प्रमाणे :-

- १) अर्नेस्ट बार्गेल यांच्या मते नागरीकरण ही एक अशी प्रक्रिया आहे की ज्या प्रक्रियेत ग्रामीण वसाहतीचे नागरी वसाहतीमध्ये रूपांतर होत असते.
- २) नेल्स अँडरसन यांच्या मते ज्या ठिकाणी उद्योगशीलता अधिक प्रमाणात आढळते आणि संपूर्ण जीवनपध्दती नवीन तयार होते त्यास नागरीकरण असे म्हणतात.
- ३) संयुक्त राष्ट्रसंघ : नागरीकरण हे ग्रामीण वसाहतीचे स्थलांतर आहे. व्यवसायाचे तसेच उत्पादनाचे स्थलांतर आहे

वरील व्याख्यांचा विचार केल्यास असे दिसून येते की, नागरीकरण प्रक्रिया म्हणजे ग्रामीण वसाहतीचे नागरी वसाहतीत रूपांतर होण्याची प्रक्रिया होय.

■ **जागतिक नागरीकरणाची पातळी :-**

गेल्या काही शतकांमध्ये कित्येक नगरे अस्तित्वात आली. हा वाढीचा वेग दिवसेंदिवस आणखीनच वाढत आहे. जसजसे ग्रामीण भागातून नागरी भागाकडे लोकांचे स्थलांतर होत आहे त्याप्रमाणात जागतीक नागरीकरणात वाढ होत आहे. या वाढीचा शेतीच्या सुधारलेल्या तंत्राशी, औद्योगिकीकरणाशी आणि वाढत्या व्यापाराशी फार जवळचा संबंध आहे इ.स.१८०० मध्ये जगाच्या एकूण लोकसंख्येच्या ३ % पेक्षा कमी लोक नगरात राहत होते. आणि त्यावेळी १० लाखापेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेले किमान एकतरी शहर अस्तित्वात होते की नाही याबद्दल शंकाच वाटते. यावरून असे स्पष्ट दिसले की, जगातील नागरीकरण हे मुख्यत्वेवरून गेल्या १५० वर्षांच्या काळात झालेले आहे. इ.स. १८५० पर्यंत सुध्दा नागरी लोकसंख्येच्या जगातील एकूण लोकसंख्येशी असलेल्या प्रमाणात ७ % फारसा फरक पडला नव्हता. म्हणजेच जगाची एकूण लोकसंख्या आणि नागरी लोकसंख्या सारख्याच गतीने वाढत होती. मात्र नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण त्यानंतरच्या काळात वेगाने वाढत गेले. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला हे प्रमाण १५% होते १९५० मध्ये हे प्रमाण सुमारे ३०% पेक्षा जास्त होते. १९६५ मध्ये जगाच्या एकूण लोकसंख्येच्या ३५% लोक नागरी वसाहतीमध्ये राहत होते. यावरून असे दिसते की दर ५० वर्षांनी हे प्रमाण अंदाजे दुप्पट होत जात आहे. वाढीचे हे प्रमाण कायम राहिल्यास इ.स.२००५ साली हे प्रमाण ५०% पेक्षा जास्त होईल.

भारतात सन १९०१ मध्ये नागरी भागात ११.८% लोक राहत होते हे प्रमाण २००१ मध्ये २७.८% पर्यंत वाढले व सन २०११ मध्ये हे प्रमाण ३१.२% पर्यंत वाढलेले आहे.

■ नागरीकरणाची मोठी समस्या :- The Urban Giantism Problem

आधुनिक काळात जगातील विकसित आणि विकसनशील देशांमध्ये फार मोठ्या प्रमाणावर नागरीकरण घडून आलेले आहे. नागरीकरणामुळे काही फायदे होत असले तरी त्यामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या मात्र फारच गंभीर स्वरूपाच्या आहेत सर्वसाधारणपणे नागरीकरणांमुळे खालील समस्या निर्माण झालेल्या आढळून येतात.

१) जागेची टंचाई व वाढत्या किंमती :-

नागरी भागात मध्यवर्ती ठिकाणी व्यापार, उद्योगधंदे यांचे मोठ्या प्रमाणात केंद्रीकरण आढळते त्यांच्या सभोवताली घरे अगदी दाटीवाटीने बांधलेली असतात. शहराच्या मध्यवर्ती भागातील जागा निरनिराळ्या व्यावसायासाठी फारच उपयुक्त असल्याने तेथील जागेला मोठ्या प्रमाणात मागणी वाढते त्यामुळे जागेच्या किंमतीदेखील भरमसाठ प्रमाणात वाढत जातात आज जगातील सर्व शहरांमध्ये मध्यवर्ती ठिकाणी जी जागा उपलब्ध आहे त्या जागेला भरमसाठ किंमत मोजावी लागते.

२) वाहतुकीची समस्या :-

नागरी भागात वाहतुकीची समस्या मोठ्या प्रमाणात वाढत चालली आहे. जागातील शहरे एवढ्या मोठ्या प्रमाणात वाढतील याची कुणालाच कल्पना नव्हती. त्यामुळे वाहतुकीचे नियोजन केले गेले नाही. त्यामुळे वाहतुकीची समस्या निर्माण झाली आहे. वाढत्या लोकसंख्येला जलद व स्वस्त वाहतूक व्यवस्था असणे आवश्यक ठरते परंतु, शहरांचा विस्तार, आर्थिक स्थिती, वाढती वाहनांची संख्या इ. मुळे वाहतूकीत अनेक अडचणी निर्माण होतत.

३) वाढती गुन्हेगारी :-

नोकरीच्या निमित्ताने अनेक युवक शहराकडे आकर्षित होतत. परंतु त्यांच्या क्षमतेनुसार त्यांना काम उपलब्ध होईलच असे नाही त्यातुनच बेकारांची फौज निर्माण होते. हे रिकामे डोके वाहत जाऊन गुन्हेगारीकडे वळतात. त्यामुळे नागरी जीवनात अशांतता निर्माण होऊन त्याचे प्रतिकूल परिणाम दिसून येतात.

४) पाणी पुरवठ्याची समस्या :-

शहराचा विस्तार वाढल्यामुळे सर्व ठिकाणी पुरेसा व शुद्ध पाण्याचा पुरवठा करणे अशक्य झाले आहे. भारतात सध्या एकाही शहरात नियमित पाणीपुरवठा होत नाही. शहरात बऱ्याच भागात वेळेवर पाणी मिळत नाही. कमी दाबामुळे उंच इमारती असल्यास पाणी वरच्या भागापर्यंत जात नाही नागरी भागातील झोपडपट्टीमध्ये तर पाण्याची वितरण व्यवस्था फारच असमाधानकारक असते.

५) प्रदूषण :-

२० व्या शतकात नागरी जीवनाची सर्वात गंभीर समस्या म्हणून प्रदूषण समस्या भेडसावत आहे. त्यांचे दुष्परिणाम नागरी लोकवस्तीवर त्याबरोबरच पशू, पक्षी, वनस्पती व पुरातन वस्तुंवर दिसून येऊ लागलेला आहे. प्रदूषण हे हवेच्या, पाण्याच्या, ध्वनीच्या स्वरूपात प्रकर्षाने जाणवत आहे.

६) झोडपट्टी/गलिच्छ वत्ती समस्या :-

प्रसिध्द विचारवंत हंटर यांनी असे म्हटले आहे की, गलिच्छ वस्त्या म्हणजे नागरी जीवनाला झालेला कॅन्सर आहे. भारताप्रमाणे जगातील अनेक विकसित राष्ट्रांनाही गलिच्छ वस्ती समस्या भेडसावत आहे. येथील जीवन अत्यंत हलाखीचे खालच्या दर्जाचे असते. येथे संस्कारक्षम जीवनाचा अभाव असतो. भारतात १८.८ टक्के लोक गलिच्छ वस्तीमध्ये राहतात.

७) शैक्षणिक समस्या :-

नागरी भागात सर्व प्रकारच्या शिक्षणाच्या सुविधा असतात. परंतू तेथील लोकसंख्येच्या प्रमाणात शिक्षणाच्या सुविधा नसतात. आज बहुतेक सर्व शहरांमध्ये प्राथमिक शाळांमध्ये मुलांना प्रवेश मिळणे कठीण होत चालले आहे. उच्च शिक्षणासंबंधी देखील अनेक अडचणी येतात अशे अनेक अडचणीमुळे नागरी भागातील सर्व मुले शिक्षण घेत नाही. झोडपट्टीमध्ये राहणारी मुले शाळेत जात नाही.

८) पोलीस यंत्रणेवर ताण :-

नागरी भागात दिवसेंदिवस वाढत चाललेल्या गर्दीमुळे अनेक समस्या निर्माण होतात. या समस्या सोडविण्यासाठी पोलीस यंत्रणेला अतिशय महत्त्व आहे नागरी भागातील वाहतुक सुरळीत चालण्यासाठी सभा मोर्चे यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी गुन्हेगारीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी जातीय दंगली निपटून काढण्यासाठी अशा अनेक समस्या सोडविण्यासाठी पोलीस यंत्रणेची गरज असते. या समस्या नागरी भागात वाढल्यामुळे पोलीस यंत्रणेवर ताण पडतो.

■ नागरी असंघटीत/अनौपचारिक क्षेत्र :-The Urban Informa Sector

अनौपचारिक क्षेत्रातील श्रामिकांच्या बाबतीत सर्व साधारणपणे असे दिसून येते की ज्या श्रामिकांना कोणत्याही एखाद्या कामातून मिळणारे उत्पन्न अत्यल्प असल्याने त्यांना अनेक प्रकारची कामे करावी लागतात. अनौपचारिक क्षेत्रातील श्रामिकांच्या उत्पन्नाचे मार्ग अनेक राहतात. कामाचे तास अधिक असतात त्यांना अनेक प्रकारचे हक्क नाकारले जातात. त्यांच्या लेखी फक्त कर्तव्य असते असे अनुभवास येते. त्यांच्या कामाच्या ठिकाणी सुरक्षिततेची खात्री नसते. वेळी धोकाही पत्करावा लागतो. एकंदरीत त्यांना मिळणारी वागणूक पुष्कळदा अपमानास्पद असते. कामगारांची मानखंडना, अप्रतिष्ठा इत्यादी गोष्टी म्हणजे अनौपचारिक क्षेत्रातील रोजगाराची वैशिष्ट्ये ठरतात.

नागरी भागातील लघुउद्योग, कृषि आधारीत उद्योग, सेवाक्षेत्र इत्यादी क्षेत्रात काम करणारे लोक अनेक प्रकारच्या अंशकालीक आणि अनियमित स्वरूपाच्या नोकऱ्या त्या स्वरूपाची कामे करून चरितार्थ भागवितात. गेल्या पंधरा वर्षांच्या काळात आर्थिक आणि सामाजिक क्षेत्रात जे बदल घडून आले त्यांचा परिणाम म्हणून रोजगाराचे एक क्षेत्र या दृष्टिने अनौपचारिक क्षेत्राचे महत्त्व बरेच वाढले आहे. पण त्या बरोबर कसबी कामगार आणि बिनकसबी कामगार यांच्या मजुरीतील तफावत बरीच वाढल्याचे आढळून येते मुळात रोजगार उपलब्धी मागणीच्या मानाने खुपच कमी असून ज्यांना रोजंदारी मिळते. त्यांच्यापैकी बहुसंख्येचा रोजगार हलक्या प्रतिचा असल्याचे दिसून येते लक्षावधी अल्पवयीन मुलांना बालकामगार म्हणून धोकादायक परिस्थितीत काम करावे लागते. घरातील लहान सहान कामाकरिता किंवा खानावळीतील, उपहारगृहातील कामांसाठी ज्या मुलांना कामावर घेतले जाते त्यांना कित्येकदा धेक्याची कामे करावी लागतात.

गिरण्या कारखान्यातील काही कामगार किंवा खानकामगार ज्या परिस्थितीत कामे करतात अशाच परिस्थितीत या बालकामगारांना काम करावे लागते. चहाच्या टपऱ्या खाद्यपेय विक्री केंद्र इत्यादी ठिकाणी थोड्या मोबादल्यात त्यांना काम करावे लागते. बालकामगारांच्या तांत्रिक सल्लागार समितीने केलेल्या शिफारशीनुसार उपरोक्त अनिष्ट प्रवृत्तीचे दुरीकरण करण्यासाठी हस्तक्षेप करून परिस्थिती सुधारण्याचा शासनाचा प्रयत्न स्तुत्य ठरतो.

तथापि, त्यासंदर्भातील अधिसूचना दि १० ऑक्टोबर २००६ पासून कार्यवाहीत असली तरी या बाबतीत काही शंका उपस्थित होतात. लहान मुलांच्या शिक्षणासाठी कोणत्याही विशेष योजना प्रत्यक्षात कार्यवाहीत नसतांना केवळ अधिसूचना काढल्याने प्रश्न सुटत नाही. परिणामकारक पर्यायी योजनेच्या अभावी कायदेशीर तरतूदी परिणामशून्य ठरू शकतात. अशा रितीने भारतात बालकामगार पध्दतीचे अत्यंत अनिष्ट प्रकार तसेच यापुढेही सुरु राहण्याची शक्यता आहे. राष्ट्रीय बाल कामगार प्रकल्प योजना कागदोपत्री आहे. तसेच बालमजुरांची मुक्तता करून त्यांचे पुनर्वसन करण्याच्या दृष्टीने कृति - अभिमुख कार्यक्रम हाती घेण्यासाठी स्वयंसेवी संघटनांना सहायक अनुदान देण्याची योजना देखील अस्तित्वात आहे, प्रत्यक्षात अशा योजना परिणामशून्य ठरल्या आहेत.

जगातील वेगवेगळ्या ठिकाणच्या नागरी भागातील अनौपचारिक कामगारांची संख्या लक्षात घेता ती नैरोबी ७०%, कलकत्ता, मुंबई, मद्रास येथे ५०% दिसून येते.

■ नागरी रोजगारी :- Urban Emploment.

नागरी भागात विविध उद्योगांचा विकास आणि केंद्रीकरण मोठ्या प्रमाणावर झालेले असते. त्यामुळे अशा प्रदेशात रोजगारासाठी संधी मोठ्या प्रमाणात निर्माण होते. नोकरीच्या आशेने अनेक बेरोजगार लोक अशा नागरी भागात स्थलांतर करतात. नागरी भागात उच्च दर्जाच्या तंत्रज्ञानाचा फार मोठा विकास झालेला असतो. हे उच्च दर्जाचे तंत्रज्ञान ज्यांनी आत्मसात केले आहे त्यांना नागरी भागात रोजगार उपलब्ध होतो. औद्योगिक क्रांतीपूर्वी ग्रामीण भागातील लोक त्याच भागातील हस्तकला किंवा इतर छोट्या उद्योगामध्ये गुंतलेले होते परंतू, औद्योगिक क्रांतीनंतर नगरांची निर्माती होऊन नगरांमध्ये अनेक मोठे उद्योग निर्माण झाले त्याचा परिणाम ग्रामीण भागातील उद्योग धंदे पडले त्यामुळे मजुर रोजगारासाठी नागरी भागात आले.

नागरी भागात सरकारी कार्यालय असल्यामुळे व्यक्तींना रोजगाराच्या संधी मिळालेला असतात शाळा महाविद्यालयांची संख्या नागरी भागात असल्यामुळे तेथे शिकणारे शिक्षक कर्मचारी यांनाही रोजगार मिळतो. त्याचप्रमाणे शहराजवळ असलेल्या औद्योगिक वसाहतीमध्ये असलेले लघु आणि मोठ्या उद्योगात मोठ्या प्रमाणात रोजगाराच्या संधी असतात. शहरात असलेले हॉटेल, दुकाने, मॉल्स याठिकाणीही रोजगार उपलब्ध असतो.

स्थलांतर, शिक्षण आणि रोजगाराची शाश्वती यामुळे शहरात आलेले लोक आणि स्थानिक लोकसंख्येत झालेली वाढ यासारख्या अनेक कारणंमुळे हजारो नव्हे, लाखो लोक देशाच्या विविध शहरांतून निव्वळ निरुद्योगी आहेत. सगळ्या प्रकाराच्या वयोगटातील स्त्री - पुरुषांवर त्यांना रोजगार नसल्यामुळे ते बेकारीचे जीवन जगत असतात.

४.२.८ स्थलांतर आणि विकास : टोडारोचे स्थलांतर प्रतिमान (Migration and De velopment : Todaros Migration Model) :-

विकसनशील देशांमध्ये जीवन मुल्याच्या आधारावर वेतन ठरवले जाते. हे वेतन ग्रामीण भागापेक्षा शहरी भागात जास्त असते. कारण शहरी भागात श्रमसंघटना असतात. जे ग्रामीण लोक नागरी भागाकडे स्थलांतर करतात त्यांना योग्य वेतन मिळेलच असे नाही कारण स्थलांतराचे प्रमाण जास्त असते. प्रत्येकाला नागरी भागात काम मिळेलच असेही नाही. नागरी भागात बेरोजगारीची समस्या निर्माण होते त्यामुळे अर्थव्यवस्थेवर त्याचा परिणाम होतो.

■ नागरी सुचितार्थ धोरण :- Policy Implications

नगरांची वाढणारी लोकसंख्या विचारात घेऊन त्यांना लागणाऱ्या साधनांची उपलब्धता निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. त्यात सार्वजनिक मोकळी मैदाने, उद्योगासाठी भूखंड, खेळाची मैदाने मोठ्या प्रमाणावर ठेवली जात आहेत. वसाहत निर्मितीसाठी आवश्यक अटींची पूर्तता केल्याशिवाय वसाहत निर्माण केली जात नाही. घर बांधतांना ते विशिष्ट नकाशाच्या आधारे बांधणे आवश्यक केले गेले. त्यासाठी मोकळी जागा ठेवावी लागले शहरातील इमारतीची उंची किती असावी याविषयीचे नियम विविध भागांसाठी लागू केले आहेत. नगरांमध्ये शुद्ध हवा खेळती राहण्यासाठी उपाययोजना तसेच नागरी नियोजनात गलिच्छ वस्तीची समस्या सोडविण्यासाठी व भविष्यात ही समस्या उत्पन्न होऊ नये यासाठी प्रयत्न केले जात आहे. नगरात होणारे प्रदूषण कमी करण्यासाठी वाहने तांत्रिकदृष्ट्या योग्य चाचणी घेतलेली असावी यावर भर दिला जात आहे. नागरी भागातील शिक्षणाच्या योग्य सोयी उपलब्ध करून देणे व जीवनोपयोगी बाबी उपलब्ध करून देणे इत्यादींवर भर दिला जात आहे. सामान्यपणे नागरी नियोजनाची मुलतत्वे पुढीलपुमाणे आहे.

१) भूखंड नियोजन :-

नागरी भागात विविध भूखंड असतात. त्यातील काही रिक्त ठेवणे आवश्यक असतात. त्यात झोपडपट्टीची वाढ होऊ न देणे, दाटीवाटीने घरांची रचना न होऊ देणे इत्यादीसाठी त्यावर नियंत्रण प्रस्थापित करणे आवश्यक असते. निवासास योग्य वस्ती कोणती हे ठरवून घरे बांधण्याला परवानगी देणे, रस्त्यांची उंची ठरविणे, इमारतीची उंची ठरविणे व भूखंडातील किती जागेचे बांधकाम करावे, किती रिक्त ठेवावे इ. विषयीचे कायदे बनविले आहेत. प्रत्येक वस्तीमध्ये सार्वजनिक उद्योगासाठी भूखंड ठेवणे बंधकारक ठरविले आहे.

२) वाहतुक नियोजन आणि नियंत्रण :-

नागरी नियोजनात स्थल, जल आणि वायू मार्गातील वाहतुकीची व्यवस्था केली जातात. नागराच्या बाहेरून बायपास रस्ते करून अवजड वाहनांना नगरात प्रवेश बंद केला जातो. नागरातील रस्त्यांचे योग्य रुंदीकरण केले जाते आवश्यक ठिकठिकाणी नवीन मार्गांची निर्मिती केली जाते. विविध नगरांमध्ये रस्त्याच्या रुंदीकरणाअभावी अनेक अपघात होत आहेत. त्यावर उपाय योजले जात आहेत. नगर नियोजनामध्ये जलमार्गसुद्धा समाविष्ट असून नदीकिनारी बसलेल्या शहरांमधून विविध बंधारे निर्माण करणे तसेच नावेतून वाहतुक करणे इत्यादी भाग समाविष्ट आहेत.

३) सार्वजनिक ठिकाणे :-

नगरामध्ये वेगवेगळ्या ठिकाणी समाजमंदिरे. उद्योग इत्यादीची रचना करणे त्यामुळे नागरिकांना आपला वेळ अशा ठिकाणी घालवता येईल. लहान मुले यांना खेळण्यास जागा उपलब्ध करून देणे आवश्यक असते. वृद्ध लोक संध्याकाळी अशा ठिकाणी आपला वेळ घालवू शकतात व अशा उद्यानांमुळे लोकांचे आरोग्य टिकविण्यास मदत होते. त्यामुळे नागरी नियोजनात उद्याने, प्राणी संग्रहालये, सार्वजनिक समाजमंदिरे इत्यादीची सोय केली जाते.

४) गलिच्छ वस्ती सुधार :-

नागरी भागात झोपडपट्टींची वाढ मोठ्या प्रमाणात झाली आहे. त्यामुळे गलिच्छ वस्त्या निर्माण झाल्या आहेत. त्यांना उठविणे शासनास शक्य होत नाही. त्यामुळे त्या वस्त्यांमध्ये मुलभूत सुविधा उपलब्ध करून देणे हा नियोजनाचा एक भाग आहे. मुंबईसारख्या शहरामध्ये रेल्वेलाईनच्या बाजूस मोठ्या प्रमाणात झोपडपट्ट्यांची वाढ झाली असून रेल्वे वाहतूकीवर त्याचा विपरीत परिणाम झाला आहे. अशा वस्त्यांमधून रेल्वेवर रेल्वेवर दगडफेक केली जाते. त्यातून अनेक प्रवाशांना आपले डोळे गमवावे लागले आहेत. त्यातच अशा वस्त्यांमधून प्रचंड घाणीचे साम्राज्य असते. सांडपाण्याची योग्य सुविधा नसल्यामुळे रस्त्यावरच सांडपाणी जाऊन रहिवाशांचे आरोग्य धोक्यात येते. नागरी नियोजनामध्ये असा वस्ती सुधार कार्यक्रम समविष्ट आहे.

५) घरांची उपलब्धता :-

अनेक लोकांचे उत्पन्न कमी असल्यामुळे त्यांना मोठ्या प्रमाणात घरभाडे देता येऊ शकत नाही. त्यामुळे ते गलिच्छ वस्त्यांमधून राहतात. परिणामी गलिच्छ वस्त्यांमध्ये वाढ होते. त्यासाठी शासनाकडून घरे बांधण्यासाठी प्रोत्साहनपर योजना व बँकांमार्फत घरे बांधणीसाठी कर्ज उपलब्ध झाल्यास घर बांधण्याची प्रक्रीया वेग घेते. घरांची उपलब्धता वाढल्यास कमी भाड्यात घर मिळू शकते. परिणामी गलिच्छ वस्त्यांमध्ये वाढ होत नाही.

६) विभागवार शैक्षणिक संकुल :-

नगर नियोजनात शैक्षणिक सुविधा योग्य प्रमाणात पुरविणे महत्वाचे आहे. वस्ती वस्तीमधून शाळांच्या सोयी असल्यास मुलांना शिक्षण घेणे सोयीचे होऊन इतर भागातील अती गर्दी कमी होते. शाळेत जाण्या - येण्याचा खर्च कमी होऊन मुलांचे शाळेत जाण्याचे प्रमाण वाढते. त्यामुळे शैक्षणिक संकुल उभारणी नगर नियोजनात समाविष्ट आहे.

७) इंधन पाणीपूरवठा वीजपूरवठा :-

नागरी भागात रोजच्या रोज अनेक टाकाऊ वस्तूंपासून मोठ्या प्रमाणात कचरा साचतो त्याची वेळोवेळी स्वच्छता करून त्याची विल्हेवाट लावणे नियोजनाचा भाग आहे. भारतात त्या संदर्भात सुरत पॅटर्न प्रसिध्द झाला आहे. नागरीकांना कचरा कुंडीतच टाकण्याचे शिक्षण देऊन मुबलक कचरा कुंड्यांची उपलब्धता करून देणे व तो कचरा बंद वाहनांमधून नगराबाहेर नेऊन त्यावर प्रक्रीया करून त्याचे खत बनविल्यास प्रदूषण कमी होऊन कचऱ्याची योग्य विल्हेवाट लागेल.

८) वाहनतळ निर्मिती :-

भारतातील प्रत्येक शहरात वाहनांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढत चालली आहे. त्यामुळे वाहन पार्किंगची एक मोठी समस्या बनत चालली आहे. त्यासाठी बसेस, कार, टांगे,

रिक्षा, सायकल, हलकी वाहने तसेच इतर प्रकारची वाहने उभी करण्यासाठी नगरात विविध ठिकाणी वाहन तळांची सोय करणे. व्यापारी केंद्राजवळच वाहने उभी केल्यामुळे लोकांना चालणे अवघड होत व अपघातामध्ये वाढ होते. त्यामुळे नगर नियोजनात या वाणी महत्वाच्या आहेत.

४.३ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न :-

- १) लोकसंख्येच्या दोन समस्या सांगा.
- २) सन २०११ च्या जगणे नुसार भारताची लोकसंख्या किती आहे.
- ३) उच्च जन्मदराची दोन कारणे सांगा.
- ४) स्थलांतराची व्याख्या सांगा
- ५) नागरीकरणाचा अर्थ
- ६) नागरीकरणामुळे निर्माण होणाऱ्या दोन समस्या सांगा
- ७) नागरीकरणाच्या समस्येवर दोन उपाय सांगा.
- ८) नागरी असंघटीत क्षेत्र.

४.४ सारांश (Summary)

लोकसंख्या वाढीचे परिणाम समाजातील काही घटकांना कमी प्रमाणात जाणवत असले तरी प्रचंड गर्दी दूषित हवामान, दूषित पाणी इत्यादी स्वरूपाच्या काही समस्या सर्वांनाच भेडसावत आहे. राहणीमानाचा दर्जा, साधनसंपत्तीच्या तुडवड्याची समस्या व इतर अनेक समस्या लोकसंख्या वाढीमुळे निर्माण होतांना दिसत आहे. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार भारताची लोकसंख्या १२१ कोटीपर्यंत पोहोचलेली आहे व लोकसंख्या वाढीचा दरही जास्त आहे त्यामुळे ही लोकसंख्या चीनच्या बरोबरीने किंवा त्यापेक्षा जास्त होण्याची शक्यता आहे. माल्थस यांनी आपल्या लोकसंख्या सिध्दांतात लोकसंख्येची वाढ भूमिती पध्दतीने व अन्नधान्याचे उत्पादन अंकगणिती पध्दतीने होईल असे सांगून वाढलेली लोकसंख्या नैसर्गिक नियंत्रक प्रतिबंधात्मक उपायाने कमी होईल असे मत स्पष्ट केले आहे.

लोकसंख्या संक्रमण सिध्दांतात नोटेस्टिन, सी.पी. ब्लॅकर, कार्ल यांनी लोकसंख्या वाढीच्या अवस्था स्पष्ट केलेल्या आहेत. लोकसंख्या प्रजनाच्या सुक्ष्मआर्थिक सिध्दांतात कुटुंबांचा आकार लहान ठेवण्याकडे कल असतो असे अलीकडील मत स्पष्ट केले आहे. विकसनशील देशात उच्च जन्मदराची अनेक कारणे दिसून येतात. लोकसंख्या धोरण अनेक देशांमध्ये राबविले जात असतांना दिसून येते. स्थलांतरामुळे नागरीकरण होऊन नागरीभागात वेगवेगळ्या अनेक समस्या निर्माण होतांना दिसून येतात. त्यावर उपाययोजना केल्या जात आहे. नागरी भागातील असंघटीत क्षेत्र व नागरी रोजगारी याचाही अभ्यास या घटकात आहे. नागरी भागातील धोरणात भूखंड नियोजन वाहतूक नियोजन आणि नियंत्रण गलिच्छ वस्ती सुधार कार्यक्रम घरांची उपलब्धता, विभागवार शैक्षणिक संकुल, इंधन, पाणीपूरवठा वीजपूरवठा वाहनतळ निर्मिती या सुविधा नागरी भागाच्या विकासासाठी राबविता येतील.

४.५ पारिभाषिक शब्द (Glossary)

- १) लोकसंख्येची समस्या : लोकसंख्या वाढल्यामुळे निर्माण होणारी समस्या
- २) लोकसंख्या वृद्धी : लोकसंख्येतील वाढ
- ३) प्रजनन : जननदर
- ४) स्थलांतर : नेहमीचे निवासस्थान सोडून दिर्घकालीन किंवा कायमच्या वास्तव्यासाठी जाणे होय.
- ५) नागरीकरण : ग्रामीण वसाहतीचे नागरी वसाहतीमध्ये रूपांतर होत असते.
- ६) नागरीकरणाच्या समस्या : नागरीकरणा मुळे निर्माण होणाऱ्या जागेची पाण्याची, वीजेची व इतर समस्या
- ७) असंघटीत/अनौपचारिक कामगार : जे कामगार सामाजिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी संघटीत होऊ शकले नाहीत असे कामगार होय.
- ८) नागरी रोजगारी : नागरीभागात मिळणारा रोजगार.

४.६ संदर्भ सूची (Bibliography)

- Diddee Jaymala, Rangaswamy Vimla (1993) Urbanisation Trends, Perspectives and Challenges, New Delhi, Rawat Publications , Page No- 31
- Huda Manirul (1990) Urbanisation In India, New Delhi, Mittal Publications, Page No.207
- Rane R.D. Chauhan N.L. (2011) Microeconomics Jalgaon Prashant publication page no 57
- पाटील जे.एफ. (२००७) वृद्धी व विकासाचे अर्थशास्त्र सोलापूर, फडके प्रकाशन पृष्ठ क्र.१११ ते ११४
- भोसले -काटे (२००६) स्वातंत्र्योत्तर भारतीय अर्थव्यवस्था कोल्हापूर, फडके प्रकाशन पृष्ठ क्र.२,३
- घारपुरे विठ्ठल (२००५) लोकसंख्या भूगोल, नागपूर पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिकशर्स पृष्ठ क्र.२०४,२३८
- काचोळे दा.धो. (२०००), नागरी समाजशास्त्र, औरंगाबाद कैलास पब्लिकेशन्स पृष्ठ क्र.३८२ ते ३८५

- कुलकर्णी एस. एन., श्रीवास्तव सतीश (१९९८) लोकसंख्याशास्त्र आणि लोकसंख्या शिक्षण नागपुर, विद्या प्रकाशन पृष्ठ क्र. ११ ते २६
- कविमंडल विजय (२०११) विकासाचे अर्थशास्त्र आणि नियोजन नागपुर श्री मंगेश प्रकाशन, पृष्ठ क्र.३७७ ते ३८०

४.७ सरावासाठी प्रश्न :-

दिर्घोत्तरी प्रश्न :-

- १) लोकसंख्या वाढीच्या समस्या सविस्तर स्पष्ट करा.
- २) लोकसंख्येची भूत, वर्तमान आणि भविष्यकाळातील वृद्धी स्पष्ट करा.
- ३) माल्थस यांचा लोकसंख्या सिद्धांत पूर्णपणे विषद करा. या सिद्धांतावरील टीकेचा परामर्श घ्या.
- ४) लोकसंख्या संक्रमण म्हणजे काय? लोकसंख्या संक्रमणाबाबतचा नोटेस्टिन यांचा दृष्टीकोन विषद करा?
- ५) विकसनशील देशातील उच्च जननदराची कारणे स्पष्ट करा?
- ६) लोकसंख्येच्या समस्येबाबत विविध तंत्रांची असलेली मतभिन्नता व्यक्त करा?
- ७) विकसित आणि विकसनशील देशातील लोकसंख्येच्या धोरणाकडे असलेली वाटचाल स्पष्ट करा.
थोडक्यात उत्तरे लिहा.

१. लोकसंख्येच्या समस्या थोडक्यात स्पष्ट करा?
२. प्रजननाचा सुक्ष्म आर्थिक कौटुंबिक सिद्धांत सांगा?
३. कार्ल सॅक्स यांचा लोकसंख्या संक्रमणाचा दृष्टीकोन विषद करा?
४. स्थलांतर आणि नागरीकरणाची द्विस्थिती सांगा?
५. नागरीकरणामुळे निर्माण झालेल्या समस्या थोडक्यात विशद करा.
६. नागरी सुचितार्थ धोरण स्पष्ट करा?

अनुक्रमणिका

- ५.० उद्दिष्टे
 - ५.१ प्रस्तावना
 - ५.२ विषय विवेचन
 - ५.२.१ मानवी भांडवलाची रचना - निर्देशके आणि महत्व
 - ५.२.२ शिक्षण आणि आरोग्याची केंद्रीय भूमिका
 - ५.२.३ शिक्षण आणि आरोग्यातील गुंतवणूक : मानवी भांडवल दृष्टीकोन
 - ५.२.४ मानवी विकास निर्देशांक(HDI) आणि अल्पविकसीत देशांचा आर्थिक विकास
 - ५.२.५ आरोग्य आणि शिक्षणामधील लिंग प्रवृत्ती आणि त्याचे महत्व
 - ५.२.६ शिक्षण पद्धती आणि विकास
 - ५.२.७ आरोग्य पद्धत आणि विकास
 - ५.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न
 - ५.४ सारांश
 - ५.५ पारिभाषिक शब्द
 - ५.६ संदर्भ सूची
 - ५.७ सरावासाठी प्रश्न
-

५.० उद्दिष्टे :-

या घटकाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. मानवी भांडवलाची रचना, निर्देशके, महत्व अभ्यासता येईल.
 २. मानवी भांडवल दृष्टीकोनातून शिक्षण व आरोग्य यांचा अभ्यास करता येईल.
 ३. मानवी विकास निर्देशकांचा अभ्यास करता येईल.
 ४. शिक्षण आणि आरोग्य यातील लिंग प्रवृत्तीचा अभ्यास करता येईल.
 ५. शिक्षण पद्धती आणि विकासाचा संबंध तपासता येईल.
 ६. आरोग्य पद्धतीचा विकासाशी संबंध तपासता येईल.
-

५.१ प्रस्तावना :-

देशाचा विकास हा अनेकविध घटकांवर अवलंबून असतो. आर्थिक विकासाची व्याख्या करतांना त्यामध्ये नेमके कोणते घटक हवेत यावर बरीच मतभिन्नता आहे. विकास फक्त आर्थिक निकषावर

मोजला जात नाही तर, त्याचे स्वरूप विस्तृत असते. व्यवहारात विकास व वृद्धी ही संकल्पना एकाच अर्थाने वापरली जात असली तरी, अर्थशास्त्रात या दोन्ही संकल्पनांचा अभ्यास स्वतंत्रपणे केला जातो.

राष्ट्रीय उत्पन्नात सातत्याने होणारी वाढ ही वृद्धी म्हणून मोजल जाते. विकास ही अतिशय व्यापक अशी संकल्पना आहे. वृद्धी उत्पन्नातील प्रवृत्ती दर्शविते. एखाद्या देशाचा आर्थिक विकास हा त्या देशातील प्राकृतीक, भौगोलीक, आर्थिक, सामाजिक, संख्यात्मक स्वरूपावर अवलंबून असतो. अर्थात देशाचे भौगोलीक क्षेत्रफळाचा आकार हा आर्थिक विकासात महत्वाची भूमिका पार पाडतो. देशाच्या क्षेत्रफळावरून नियोजन कर्त्यांना विकासाच्या नियोजनाचा आधार घ्यावा लागतो. देशातील शासनप्रणाली देखील महत्वाची भूमिका पार पाडते. सध्या विकासाच्या सामाजिक व संख्यात्मक स्वरूपावर देशांनी विशेष लक्ष केंद्रीत केले आहे. विकासाच्या सामाजिक व संख्यात्मक स्वरूपात मानवी भांडवलाला विशेष महत्वाचे स्थान आहे. त्याचबरोबर शिक्षण, आरोग्य हे घटक देखील महत्वाची भूमिका पार पाडतात.

५.२ विषय विवेचन :-

विकासाचे सामाजिक व संख्यात्मक स्वरूप या प्रकरणात मानवी भांडवलाची रचना, निर्देशके व महत्व या मुद्द्यांचे स्पष्टीकरण करतांना मानवी भांडवलाचा अर्थ समाजावून घेण्यात येईल. मानवी भांडवल म्हणजे मानवाच्या अंगी असलेले बौद्धिक, मानसिक व शारिरीक कौशल्य होय तसेच या कौशल्याचा विकास करणे म्हणजे मानवी भांडवलाचा विकास करणे होय.

प्रो. जस्टीन स्ले यांनी भांडवलाचे चार प्रकार सांगितले आहे. व्यवहारात भांडवल म्हणजे पैसा असा अर्थ घेतला जातो. एखाद्या देशाची लोकसंख्या ही त्या देशाचे मानवी भांडवल असते. मानवी भांडवल हे देशातील कोणत्याही भांडवलापेक्षा श्रेष्ठ असते. मानवी भांडवलाचे निर्देशके मानवी भांडवलाची गुणवत्ता स्थिर करतात. मानवी भांडवल किती सक्षम, कार्यक्षम आहे हे निर्देशकावरून कळते. मानवी विकास निर्देशांक (HDI) हे एखाद्या देशाचे मानवी भांडवल स्पष्ट करण्यासाठी पुरेसे मापक आहे. आरोग्य, शिक्षण आणि तंत्रज्ञान, जिवनावश्यक गरजांची पूर्तता, रोजगार, भौतिक सुविधांची पूर्तता इ. मानवी भांडवलाचे निर्देशके आहेत.

प्रस्तूत प्रकरणात मानवी भांडवल, मानवी विकास निर्देशांक (HDI) मानवी भांडवलात शिक्षण व आरोग्याची मध्यवर्ती भूमिका देशातील शिक्षण पद्धती व विकासाचा सहसंबंध, आरोग्य आणि शिक्षणामधील लिंगप्रवृत्ती आणि त्याचे महत्व, आरोग्य पद्धत आणि विकास इ. घटकांचा सविस्तर अभ्यास सदर प्रकरणात करण्यात येणार आहे.

शिक्षण पद्धती आणि विकास या संकल्पनेत शैक्षणिक पुरवठा व मागणी या मुद्द्यांचे स्पष्टीकरण करतांना समाजातील व्यक्तींकडून शिक्षणाला विविध समाज घटकांकडून असणारी मागणी आणि सार्वजनिक शासन व्यवस्थेमार्फत शिक्षणाचा होणारा पुरवठा यातील वास्तव प्रमाणाचा सविस्तर अभ्यास करता येईल. ब्रेन ड्रेन सारख्या संकल्पनेचे महत्व मानवी भांडवलात किती आहे हे स्पष्ट होते.

५.२.१ मानवी भांडवलाची रचना :-

आर्थिक विकासात मानवी भांडवलाच्या संकल्पनेला अनन्य साधारण महत्व आहे. मानवी भांडवलाचा अर्थ म्हणजे समाजातील व्यक्तींकडे असलेले अंगभूत कौशल्य होय.

जस्टीन स्ले यांनी स्थिर भांडवलाचे चार प्रकार सांगितले आहेत.

१. उपयुक्त (मशीन्स, यंत्र) व्यापाराची साधने
२. लाभ देणाऱ्या इमारती
३. भूमीची सुधारणा
४. समाजाकडून उपयुक्त अशा गुणवत्ता

ॲडमस्मिथ यांनी मानवी भांडवलाची केलेली व्याख्या - “समाज सदस्यांकडून संपादन केलेल्या उपयुक्त क्षमता म्हणजे मानवी भांडवल होय.” मानवी भांडवलाची संकल्पना सुरुवातीला ए. डब्ल्यू. लेविस यांनी १९५४ मध्ये लिहिलेल्या “Economic Development with Unlimited Supplies of Labour” या ग्रंथात वापरली.

“मानवी भांडवल म्हणजे मानवाच्या अंगी असलेले बौद्धिक, मानसीक, शारिरीक कौशल्य होय.” या कौशल्यांचा केलेला विकास म्हणजेच मानवी भांडवलाचा विकास होय.

■ मानवी भांडवलाचे निर्देशके :-

१. जीवनावश्यक गरजांची पूर्तता :-

मानवी भांडवलाचा केंद्रबिंदू मानव आहे. मानवी जीवनात अन्न, वस्त्र, निवारा ह्या बाबी आवश्यक असतात. एखाद्या देशात मानवाच्या मुलभूत गरजा पूर्ण होवू शकत नसतील तर त्या देशातील मानवी भांडवल हे शक्तीशाली असणार नाही. याउलट ज्या ठिकाणी समाज घटकांच्या मुलभूत गरजा परिणामकाकरक पूर्ण केल्या जातात त्या देशामध्ये मानवी भांडवलाचा दर्जा उत्तम असतो.

२. आरोग्य :-

आरोग्य हा मानवाच्या जीवनातील अतिशय केंद्रीय घटक आहे. मानवी आरोग्य सुदृढ असणे हे प्रत्येक मानवासाठी आवश्यक असते. एखाद्या यंत्राची कार्यक्षमता ही जशी त्याच्या दैनंदिन देखभाल, तेलपाणी यांवर अवलंबून असते तसे मानवी शरीरास योग्य आहार महत्वाचा असतो. आरोग्यावर कार्यक्षमता अवलंबून असते. एखाद्या देशात आरोग्य सुविधांची उपलब्धता आरोग्य सुधारण्यास मदत करू शकते.

३. शिक्षण आणि तंत्रज्ञान :-

क्रॉफोर्ड यांच्या मते, मानवी भांडवलात वृद्धि करता येते. शिक्षण आणि प्रशिक्षणाच्या सहाय्याने मानवी भांडवलाची कार्यक्षमता वाढविता येते तसेच तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे त्यात दुप्पट, तीनपट वाढ करता येवू शकते. शिक्षण आणि प्रशिक्षित मनुष्यबळ ही प्रत्येक देशाची मानवी संपत्ती मानली जाते.

४. रोजगार :-

एखाद्या व्यक्तीला रोजगार नसेल तर, त्या व्यक्तीला उत्पन्न मिळणार नाही. कमी उत्पन्नाने तो मुलभूत गरजा पूर्ण करू शकणार नाही. आरोग्यावर खर्च न केल्यामुळे स्वास्थ्य नसेल परिणामी आरोग्य सुदृढ राहणार नाही. यामुळे कार्यक्षमता कमी होईल. अकार्यक्षम मानवी भांडवलाचा राष्ट्रासाठी कोणताही उपयोग नाही.

५. भौतिक सुविधा :-

प्रत्येक राष्ट्राला जलद व आर्थिक विकास हवा असतो. जलद व आर्थिक विकासासाठी समाजघटकांना आवश्यक भौतिक सेवा-सुविधा दिल्या गेल्या पाहिजेत. यामुळे मानवी जीवन सुखद होईल व कार्यक्षमता वाढून राष्ट्रीय विकासास हातभार लागेल. ज्या देशात भौतिक सुविधांचे मोठ्या प्रमाणात उत्पादन होत असेल तर, मानवी भांडवल विकसीत असेल व राष्ट्र विकासास मदत होईल.

■ महत्व :-

अर्थशास्त्राचे जनक अँडमस्मिथ यांच्या मते, आर्थिक विकास हे मानवी भांडवलाचे प्रतिफल आहे. मानवी भांडवलाची आर्थिक विकासात महत्वपूर्ण भूमिका आहे. कोणत्याही देशाचा आर्थिक विकास हा त्या देशाच्या मानवी भांडवलाच्या रचनेवर अवलंबून असतो.

१. स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नात वृद्धी :-

स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या वृद्धीसाठी मानवी भांडवल महत्वाची भूमिका पार पाडते. ज्या देशाचे मानवी भांडवल सशक्त असेल अशा देशाचे उत्पन्न वाढून राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होते.

२. निर्यात वाढ :-

परिणामकारक मानवी भांडवलाच्या सहाय्याने स्वतःच्या गरजा पूर्ण करून अतिरीक्त उत्पादनाची परदेशात विक्री करून निर्यात वाढविण्यास मदत होईल.

३. बाजाराचा विस्तार :-

देशातील व्यक्ती केवळ उत्पादनच करित नाही तर, उपभोगही घेतात. जेवढी लोकांची कार्यक्षमता वाढेल त्या प्रमाणात कार्यक्षमता वाढीसाठी आवश्यक गरजांच्या मागणीत वाढ होईल. त्यासाठी अधिक उत्पादन केले जाईल. यामुळे बाजाराच्या कक्षा रुंदावतील

४. भांडवल निर्मिती :-

देशाची लोकसंख्या हीच देशाची संपत्ती असते. वाढती लोकसंख्या ही एका दृष्टीने वाढते मानवी भांडवल असते. कमी किंमतीत अधिक श्रमीक उपलब्ध होत असतात.

५. रोजगारात वाढ :-

मोठ्या लोकसंख्येच्या गरजा सुद्धा जास्त असतात. त्यांच्या मागणीनुसार उत्पादनात वाढ करण्याचा प्रयत्न केला जातो. उत्पादन वाढीसाठी श्रमीकांची आवश्यकता भासते म्हणून अधिक लोकांना काम मिळते.

अशास्तीने मानवी भांडवलाचे निर्देशके सांगून त्याचे महत्व स्पष्ट करता येईल.

५.२.२ शिक्षण आणि आरोग्य यांची केंद्रीय (मध्यवर्ती) भूमिका :-

मानवी भांडवलाच्या विकासामध्ये शिक्षण आणि आरोग्य यांची भूमिका कशी मध्यवर्ती असते ते पुढील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट होते.

■ शिक्षण :-

मानवी भांडवलाचा गुणात्मक विकास घडवून आणण्यात शिक्षणाची भूमिका महत्वपूर्ण ठरते.

१. आर्थिक वृद्धीस सहाय्यक :-

कोणत्याही राष्ट्राच्या मानवी भांडवलाचा विकास करावयाचा झाल्यास शिक्षणास अग्रक्रम द्यावयास हवा. शिक्षणामुळे ज्ञानात, कौशल्यात, दूरदृष्टीमध्ये वाढ होऊन मानवाच्या हातून चांगली कामे होवू शकतात. आर्थिक वृद्धीच्या कारकांमध्ये शिक्षण ह्या घटकाला अत्युच्च स्थान आहे.

२. मागासलेपणा दूर होतो :-

अज्ञानाचे मूळ कारण शिक्षण. अज्ञानामुळे मागासलेपणा वाढतो. श्रद्धा-अंधश्रद्धा यांचे प्रमाण अशिक्षित लोकांमध्ये असते. त्यांच्यावर रुढी परंपरांचा फार मोठा पगडा असतो. तो शिक्षणामुळे दूर करता येतो.

३. हक्क व कर्तव्याची जाण :-

अशिक्षित व्यक्तीला बरे-वाईट याची जाणवी नसते. शिक्षणामुळे स्वतःच्या हक्कांची व कर्तव्याची जाण होवून व्यक्ती स्वयं विकासासाठी प्रयत्न करते. व्यक्तीचा विकास म्हणजे राष्ट्राचा विकास होय.

४. समानता प्रस्थापित होते. :-

ज्या लोकांनी शिक्षण घेतले, त्यांचा विकास झाला. पूर्वी मोठ्या प्रमाणात गरीब व श्रीमंत यांच्यात दरी वाढून उत्पन्नात मोठी विषमता दिसून येत होती. सर्व घटकांना शिक्षण दिल्यामुळे गरीब लोक देखील मुख्य प्रवाहात येवून समानता प्रस्थापित होण्यास मदत झाली.

५. प्रादेशिक समानता वाढते :-

ज्या प्रमाणे शहरी भागात शिक्षणाचा विकास होवून शहरी भागात सर्व क्षेत्रात विकास झाला. त्यामानाने ग्रामीण भाग शिक्षणाअभावी दुर्लक्षित राहिला. ग्रामीण व शहरी दरी दूर होण्यास शिक्षणामुळे मदत होते.

६. संशोधनास चालना :-

शिक्षणामुळे नवनवीन क्षेत्रांचा शोध लागला. ही प्रक्रिया अव्याहतपणे चालू असून दिवसेंदिवस मानवोपयोगी शोधांच्या संख्येत भर पडत आहे.

आरोग्य :-

ज्याप्रमाणे मानवी भांडवलात शिक्षणास महत्व आहे. त्यासोबतच आरोग्यास दुर्लक्षित करून चालणार नाही. एखाद्या देशात शिक्षण नसेल तर, नवनवीन बाबींचा शोध लागणार नाही. यामुळे आरोग्य सुधारण्यासाठीच्या उपाय योजनांचा शोध लागणार नाही. व्यक्तीचे आरोग्यच बिघडले असल्यास त्यानंतर कुठल्याही गोष्टीचा विचार करून

चालणार नाही. सदर संकल्पनेत मानसीक आरोग्यापेक्षा शारिरीक आरोग्यावर अधिक दृष्टीक्षेप टाकलेला आहे.

मानवी भांडवलाची गुणवत्ता आरोग्य आणि शिक्षण या दोन बाबींशिवाय अपूर्ण आहे. व्यक्तीची कार्यक्षमता ही व्यक्तीच्या आरोग्यावर अवलंबून असते. अधिक शिक्षण घेवून आत्मविकासाबरोबर राष्ट्र विकासास हातभार लागेल. ज्यावेळी व्यक्तीचे मन निरोगी असते त्यावेळी शरीर निरोगी असते. शरीर निरोगी असल्यासच व्यक्ती अधिक कार्यक्षम राहू शकते. आरोग्य या सज्जत आहार, आयुर्मान, स्वच्छता या बाबींचा समावेश होतो. देशाचा विकास करावयाचा असल्यास सार्वजनिक सत्तेने आरोग्यावर लक्ष केंद्रीत करावे. भारतासारख्या विकसनशील देशात अनेक आरोग्य योजना राबविल्या जातात. ज्यामुळे आर्थिक विकासास चालना मिळते.

अशाप्रकारे मानवी भांडवल उभारणीसाठी शिक्षण व आरोग्य या दोन स्तंभांची आवश्यकता असते.

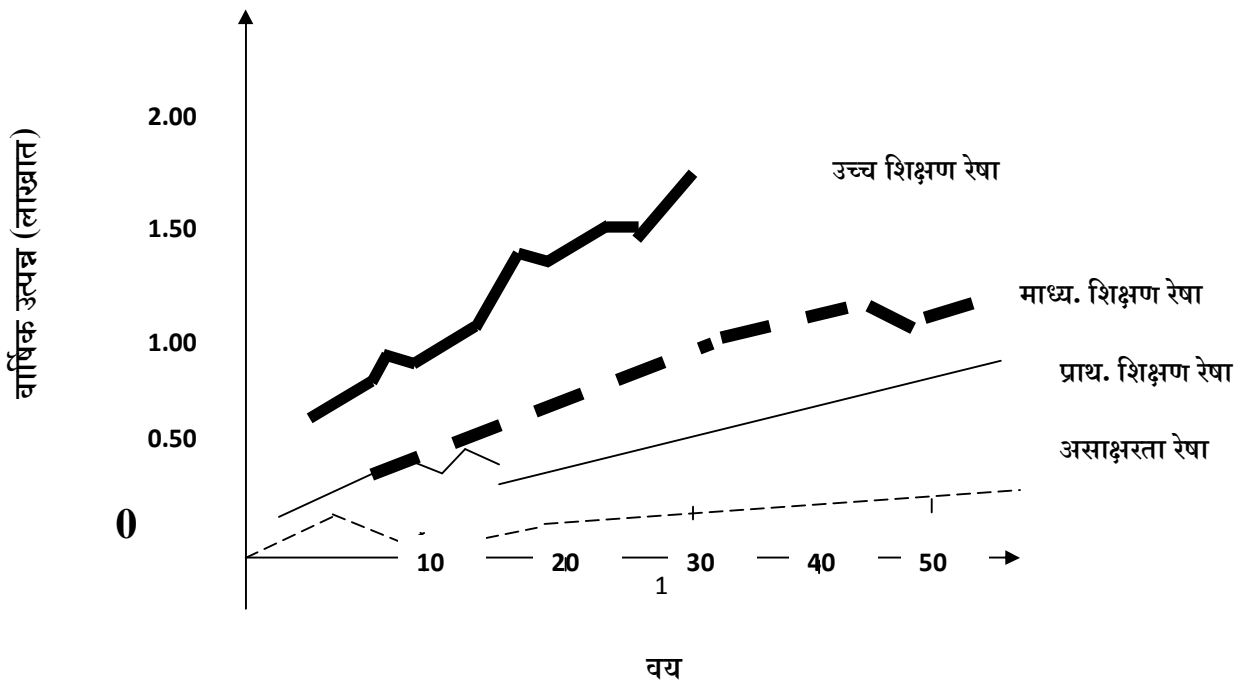
५.२.३ शिक्षण आणि आरोग्यातील गुंतवणूक : मानवी भांडवल दृष्टीकोन :-

देशाचा आर्थिक विकास साध्य करण्यासाठी मानवी भांडवलाचा विकास करणे क्रमप्राप्त ठरते. कोणत्याही बाबींचा विकासासाठी वित्तीय साधनांची गरज असते. मानवी भांडवलाच्या विकासासाठी गुंतवणूकीची गरज असते.

विकसीत देशांच्या अर्थसंकल्पांचा अभ्यास करता एकूण GDP च्या १५-१८% इतकी रक्कम शिक्षण आणि आरोग्यावर खर्च झालेली दिसते. आजची गुंतवणूक ही उद्याचा परतावा असते. राष्ट्राला गुंतवणूकीसाठी किमान उत्पन्नाची गरज भासते. मानवी भांडवलाच्या जलद विकासासाठी शिक्षण आणि आरोग्य यावर मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक होणे अपेक्षित असते.

व्हेनेझुएला या अर्थव्यवस्थेचा प्रतिकात्मक स्वरूपात शिक्षण व आरोग्यातील गुंतवणूकीचा आलेख आणि समीकरणे खालीलप्रमाणे दर्शविलेली आहे.

आकृती क्र. ५.१

सदर आकृतीमध्ये विशिष्ट वयापर्यंत व्यक्ती शिक्षण घेतो. त्यासाठी त्याला अधिक उत्पन्नाची आवश्यकता भासते. कोणत्याही वयाच्या टप्प्यात व्यक्तीला शिक्षणासाठी प्रत्यक्ष प्रत्यक्ष खर्च करावा लागतो. प्रत्यक्ष खर्च म्हणजे शिक्षण साहित्यासाठी केला जाणारा प्रत्यक्ष खर्च यालाच व्यक्त खर्च असेही म्हणतात उदा. वह्या, पुस्तके इ. वरचा खर्च अप्रत्यक्ष खर्च शिक्षणासाठी परगावी राहणे, प्रवास खर्च इ. खर्च हा अप्रत्यक्ष खर्च मानला जातो. यालाच अव्यक्त खर्च असेही म्हणतात. व्यक्तीचे उत्पन्न कमी असल्यामुळे वय कितीही वाढले तरी व्यक्तीचा शिक्षणावरचा खर्च वाढत नाही. ज्याप्रमाणे व्यक्तीच्या उत्पन्नात वाढ होते. तसतशी व्यक्ती शिक्षणावरील खर्चाचे प्रमाण वाढवत जाते. आकृतीवरून असे लक्षात येते की, उत्पन्नावरून शिक्षण व आरोग्यावरील गुंतवणूकीचा कल लक्षात येतो. वरील माहिती सुत्ररूपाने -

$$\Sigma = (Et - Nt)$$

Σ = प्राप्त गुंतवणूक

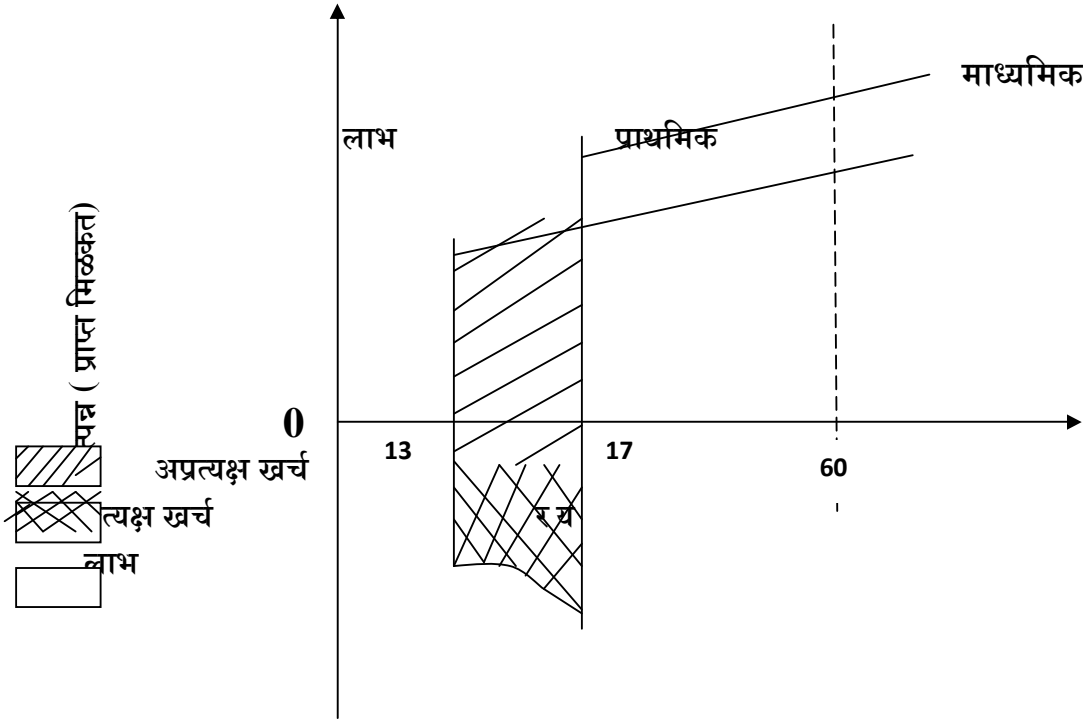
E = शिक्षण संदर्भातील उत्पन्न

t = काळ (time)

N = शिक्षण विरहीत उत्पन्न

वरील आकृतीवरून आणि समीकरणावरून शिक्षण व आरोग्यावरील व्यक्तीचा खर्च व गुंतवणूक लक्षात येते. मात्र त्याचा कोणत्या वयोगटापर्यंत लाभ दिसतो याचे स्पष्टीकरण मिळत नाही. त्यासाठी शिक्षणावरील व आरोग्यावरील खर्च व गुंतवणूकीचे लाभ आणि खर्च पुढील आकृतीद्वारे स्पष्ट करता येईल.

आकृती क्र. ५.२

आकृती ५.२ मध्ये व्यक्तीचे वय आणि शिक्षणावर केलेला खर्च आणि लाभ दर्शविले आहेत. ज्यावेळी व्यक्तीचे वय कमी असते त्यावेळी उत्पन्न ० (शून्य) असते. तरीही त्याचा खर्च असतो. म्हणून तो प्रत्यक्ष खर्च दर्शविला आहे तसेच अप्रत्यक्ष खर्च ही जास्त आहे. १३ ते १७ वयोगटात उत्पन्न नसते. मात्र खर्च असतो. अशावेळी व्यक्तीला लाभ मिळत नाही. काही कालावधीनंतर व्यक्तीच्या उत्पन्नाच्या समदिशेने लाभ ६० वर्षांपर्यंत वाढत जातो. व्यक्तीला विकास साध्य करावयाचा असल्यास अगोदर खर्च करणे अपेक्षित आहे. आजचा शिक्षण व आरोग्यावरचा खर्च हा खर्च नसून उद्यासाठीची गुंतवणूक असते.

५.२.४ मानवी विकास निर्देशांक (HDI) आणि अल्पविकसीत देशांचा आर्थिक विकास :-

मानवी विकास निर्देशांक (Human Development Index) :- यूनो (United Nations Development Programm) (UNDP) या संस्थेने १९९० पासून मानवी विकास अहवाल प्रसिद्ध करण्यास सुरुवात केली.

सन १९९७ च्या UND च्या अहवालामध्ये मानवी विकास संकल्पनेचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे केले आहे. लोकांच्या निवडीची प्रक्रिया विस्तारीत करणे तसेच त्यांच्या कल्याणाची पातळी विस्तारणे हे आर्थिक विकासाचे लक्ष्य आहे. आर्थिक व सामाजिक विकासासाठी यूनोने तीन मानकांचा विचार केला आहे. त्यात, आयुर्मान, शिक्षण आणि दरडोई उत्पन्न या साधनांच्या आधारावर मानवाच्या विकासाचा निर्देशांक काढला जातो. यामुळे देशाचा आर्थिक विकासाचे मापन करता येते तसेच इतर देशांशी तुलना करता येते. १९९० मध्ये पाकिस्तानी अर्थतज्ज्ञ महबुब उल-हक आणि भारतीय नोबल पारितोषीक विजेते अमर्त्य सेन या तज्ज्ञानी HDI रिपोर्ट मांडला. २०१० मध्ये मानवी विकास अहवालाने विषमता-समायोजित मानवी विकास निर्देशांक (Inequality adjusted Human Development Index) IHDI प्रस्तुत केला. कारण HDI मध्ये फक्त गुणात्मक संकल्पनांचा समावेश होता.

■ मानव विकास निर्देशांकाचे मापन (Measurement of Human Development Index) :-

मानवी विकास निर्देशांकाचे मापन पुढील तीन साधनांच्या सहाय्याने केले जाते.

१. दीर्घायुष्य :- जन्माच्या वेळी दीर्घायुष्य अपेक्षित असते. दीर्घ व आरोग्यदायी जीवनाचा समावेश केला जातो.
२. अपेक्षित शैक्षणिक वर्ष :- याचे मापन प्रौढ साक्षरता, प्राथमिक, द्वितीय व तृतीय स्तरावरील एकत्रित स्थूल नाव नोंदणी यांच्या एकत्रित सहाय्याने केले जाते.
३. राहणीमान :- राहणीमानाचे मापन स्थूल देशांतर्गत दरडोई उत्पन्न जे डॉलर संदर्भात खरेदीशक्ती क्षमता (Purchasing Power Parity PPP) यावर आधारित असते.

“मानवी विकास म्हणजे मानवाच्या कार्यक्षमतेचा झालेला विकास होय. मानवी विकास साध्य करण्यासाठी मानवी भांडवल रचनेत गुंतवणूक करणे आवश्यक ठरते. शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, आहार इ. घटकांवर केलेला खर्च होय.”

तक्ता क्र. ५.१

मानवी विकास निर्देशांकासाठी कमल व किमान मूल्ये

१	जन्मतः अपेक्षित आयुर्मर्यादा	८५ Max.	२५ Min.
२	प्रौढ साक्षरता दर	१०० Max.	० Min.
३	GDP Per Capita (PPP) नुसार	४०,०००\$	१०० \$

$$\text{निर्देशांक} = \frac{\text{प्रत्यक्ष मूल्य} - \text{किमान मूल्य}}{\text{कमाल मूल्य} - \text{किमान मूल्य}}$$

समजा, एखाद्या देशाचे आयुर्मान (जन्मतः) ६० वर्षे असेल तर, त्या देशाचा अपेक्षित आयुर्मर्यादा पुढीलप्रमाणे काढता येईल.

सुत्रानुसार

$$\text{HDD} = \frac{60-25}{85-25} = \frac{35}{60} = 0.583$$

तक्ता क्र. ५.२

Ranking	HDI 2013 Report	
1	Norway	0.955
2	Australia	0.938
3	U.S.	0.937
4	Netherlands	0.921
5	Germany	0.920
136	India	0.554

वरील पाचही देश High Human Development Index मध्ये मोडतात. तर भारत Medium Human Development Index मध्ये मोडतो.

■ मानवी विकास निर्देशांकाचे महत्व :-

- देशाच्या आर्थिक विकासाचा दर्शक म्हणून भूमिका पार पाडतो.
- आर्थिक प्रगतीत मोलाची भूमिका पार पाडतो.

३. शिक्षण आरोग्य, आहार इ. बाबींशी इतर देशांशी तूलना करता येते.
४. देश कोणत्या अवस्थेत आहे हे कळते.
५. देशाची प्रगती सुधारण्यासाठी उपयुक्त ठरतो.

■ **मर्यादा :-**

१. प्रा. अमर्त्य सेन यांच्या मते, हा एक ओबडधोबड निर्देशांक आहे, जो मानवी विकास व हानीविषयी गुंतागुंतीची वास्तवता एका साध्या संख्येने पकडण्याचा प्रयत्न करतो.
२. फक्त तीनच दर्शक मानवी विकासाचे दर्शक नाहीत, बालमृत्यू, पौष्टिकता इ. सारखे दर्शकही महत्वाचे आहेत.
३. HDI विकासाचे सापेक्ष मापन करतो.

■ **अल्प विकसीत देशाचा आर्थिक विकास :-**

विकसनशील देशांनाच अल्प विकसीत देश संबोधतात. ज्या देशांचे राहणीमान निम्न, अविकसीत औद्योगिक पाया आणि कमी मानवी विकास निर्देशांक असतो अशा देशांना अल्पविकसीत देश म्हणावे. मानवी विकास निर्देशांकामुळे देशातील शिक्षण, आरोग्य आणि आहार याबाबतीत देशाची स्थिती लक्षात येते.

मानवी विकास निर्देशांकावरून देशांची क्रमवारी तीन टप्प्यात केली जाते. High HDI, Medium HDI आणि Low HDI. यावरून देशाला विकासासाठी पुढील टप्प्यात पोहचविण्याकरीता मार्गदर्शन मिळते. HDI मुळे जगातील अनेक देशांशी सापेक्ष तुलना करता येते. एखाद्या अल्पविकसीत देशाला आर्थिक विकासाची ब्युद्धरचना आखण्यासाठी तसेच प्राधान्यक्रम क्षेत्रांच्या विकासासाठी मानवी विकास निर्देशांक उपयुक्त ठरतो. विकसीत राष्ट्रे उच्च मानवी विकास निर्देशांकात मोडतात. भारतासारखे विकसनशील राष्ट्रे मध्यम मानवी विकास निर्देशांक गटात (स्थान १३६) तर, मागास राष्ट्रे निम्न मानवी विकास निर्देशांक गटात मोडतात.

५. **आरोग्य आणि शिक्षण यातील लिंगप्रवृत्ती आणि त्याचे महत्व :-**

सर्वप्रथम सन १९९५ मध्ये लिंग निगडीत मानवी विकास निर्देशांक मांडण्यात आला. मानवी विकास निर्देशांकात सरासरी साध्याचे मापन केले जाते. तर, लिंग निगडीत मानवी विकास निर्देशांक स्त्री-पुरुषांमधील विषमतेची समायोजित सरासरी साध्यांचा विचार केला जातो. लिंग प्रवृत्तीदर्शक विकास निर्देशांकात तीन घटकांचा समावेश होतो.

१. स्त्रियांची व पुरुषांची आयुर्मर्यादा
२. स्त्री-पुरुषांमधील प्रौढ साक्षरता
३. स्त्री-पुरुषांचे दरडोई उत्पन्न

लिंगप्रवृत्ती दर्शक निर्देशांक हा मानवी विकास निर्देशांकापेक्षा कमी किंवा जास्त हे दर्शविण्यासाठी निर्देशांकाचे मूल्य काढले जाते. लिंगप्रवृत्ती दर्शक निर्देशांक कमी असल्यास, लिंग विषमता अधिक असल्याचे समजले जाते. एखाद्या देशात स्त्री-पुरुषांमध्ये मानवी विकास निर्देशांकानुसार विषमता कमी असल्यास लिंगप्रवृत्ती दर्शक निर्देशांक उच्च असतो. लिंग निगडीत मानवी विकास निर्देशांक उच्च असण्याचे महत्वाचे कारण संबंधित देशामध्ये स्त्रिया पुरुषांच्या

बरोबरीने उत्पन्न मिळवितात. आरोग्य देखील चांगले आहे तसेच स्त्री साक्षरता दर देखील अधिक असल्याचे समजते.

जगात सर्वच देशात लिंग विषमता किंवा समता आढळत नाही. काही देशात लिंग विषमता किंवा समता आढळत नाही. काही देशात लिंग समानता आढळते तर काही देशांमध्ये लिंग विषमता आढळते. सन २००७ च्या HDI नुसार नॉर्वे, कॅनडा, अमेरिका, इंग्लंड, जपान, मेक्सिको, मलेशीया, व्हेनेझुएला, फिलीपाईन्स, श्रीलंका, चीन, व्हिएतनाम व इंडोनेशीया इ. देशात जवळ जवळ लिंग समानता आढळते. तर सौदी अरेबीया, भारत, पाकिस्तान, इराण, इजिप्त व नायजेरीया इ. देशात लिंग विषमता दिसून आली होती. सध्या जागतीक पातळीवर लिंग समानतेविषयी जागृती निर्माण होत आहे. स्त्री शिक्षणाला उत्तेजन दिले जात आहे. स्त्रीयांना कुटुंबात मानाचे स्थान दिले जात आहे. काही देशात मात्र सांस्कृतीक पार्श्वभूमीवर स्त्रीयांना योग्य स्थान दिले जात नाही.

निष्कर्ष :-

१. प्रत्येक देशाचे लिंग निगडीत विकास निर्देशांक मूल्य त्याच्या मानवी विकास निर्देशांकापेक्षा कमी असते. जवळपास ४७ देशांचे लिंग निगडीत विकास निर्देशांक मूल्य ०.५०० पेक्षा कमी आहे. म्हणजेच या देशातील स्त्रीयांना मिळणारी वागणूक निम्न आहे.
२. ४२ देशात लिंग निगडीत विकास निर्देशांक ०.८०० पेक्षा अधिक आहे म्हणजेच त्या देशांनी लिंग समानतेत भरीव प्रगती केली आहे.
३. लिंग विषमता ही प्रामुख्याने मानवी दारीद्रयाशी जोडली आहे. सैरा लेओने, निगर बुर्किना, फासो व माली हे देश मानवी दारीद्रयात अगदी तळाशी आहेत.
४. इक्वेडोर व पेरु हे देश लिंग निर्देशांकात चांगले आहेत.

५.२.६. शिक्षण पद्धती आणि विकास :-

शिक्षण आणि विकासाचा संबंधाचा अभ्यास करतांना अर्थतज्ज्ञांनी दोन संकल्पनांचा प्रामुख्याने विचार केला आहे.

१. शैक्षणिक पूरवठा आणि मागणी
२. सामाजीक विरुद्ध खाजगी लाभ आणि खर्च
या दोन्ही संकल्पना पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१. शैक्षणिक पूरवठा आणि मागणी :-

अर्थशास्त्रात इतर वस्तू व सेवांवर ज्याप्रमाणे आर्थिक व आर्थिकेत्तर घटकांचा प्रभाव पडतो तसेच शिक्षणाच्या मागणी व पुरवठ्यावर आर्थिकेत्तर घटकांचा मोठा परिणाम होत असतो. जगातील सर्वच अर्थव्यवस्थांमध्ये शिक्षणाची मागणी केली जाते. ती मागणी शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठे यांच्याकडून पूर्ण केली जाते. शिक्षणाची मागणी करीत असतांना पुढील दोन बाबी प्रकर्षाने लक्षात घेतल्या जातात.

अ) शिक्षणामूळे रोजगारात वाढ होवून दरडोई उत्पन्नात वाढ झाली पाहिजे.

ब) शिक्षणासाठीचा खर्च पालकांच्या उत्पन्न कक्षेत असावा.

विकसीत देशामध्ये भविष्यात आपल्या पाल्याला चांगली रोजगाराची संधी मिळावी याकरीता पालक शिक्षणाची मागणी करीत असतात. त्यासाठी त्यांची खर्च करण्याची तयारी असते. त्याचप्रमाणे विकसनशील देशांमधील पालकांचे उत्पन्न कमी असल्यामुळे ते उच्च शिक्षणाचा खर्च पेलू शकत नसल्यामुळे शिक्षणाची मागणी कमी करतात.

शिक्षणाचा पूरवठा शासनामार्फत केला जातो. त्यासाठी शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठे स्थापन केली जातात. लोकशाही राष्ट्रांमध्ये शिक्षणाच्या पूरवठा प्रक्रियांवर राजकीय प्रभावाखाली शैक्षणिक पूरवठा करण्यास विलंब लागतो. खाजगी क्षेत्रामार्फत होणारा शैक्षणिक पूरवठा हा सर्वच स्तरातील पालकांसाठी परवडणारा नसतो. सार्वजनिक क्षेत्राकडून केल्या जाणाऱ्या शैक्षणिक पूरवठ्याच्या दर्जावर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले जाते.

ज्या विशिष्ट हेतूसाठी केलेली शैक्षणिक मागणी केली जाते, मात्र त्यातून इच्छित हेतू साध्य होत नसल्यास शिक्षणाचे स्थलांतर होते. त्याचा फायदा विशिष्ट प्रदेशाला, विशिष्ट समुदायाला प्राप्त होतो.

शैक्षणिक मागणी व पूरवठ्यावर पुढील घटकांचा परिणाम होत असतो.

१. सांस्कृतीक ऐतिहासीक पंरपरा :-

कोणत्याही अर्थव्यवस्थेत त्याची सांस्कृतीक व ऐतिहासीक पंरपरेच्या देशाच्या शैक्षणिक मागणी व पूरवठ्यावर परिणाम होत असतो. कालांतराने त्यात बदल होत गेल्यास मागणी व पूरवठा परिणामकारक होण्यास मदत होते.

२. लिंग विषमता :-

एखाद्या राष्ट्रात स्त्री-पुरुषांमध्ये मोठ्या प्रमाणात भेद केला जातो. स्त्रियांना कमी लेखले जाते. स्त्रियांच्या प्रती शैक्षणिक मागणी कमी केली जाते. परिणामी देशामध्ये लिंग विषमता वाढण्यास खतपाणी घातले जाते.

३. कुटूंबाचा आकार :-

कुटूंबाचा आकार लहान असेल तर, पालक पाल्याची उच्च शिक्षणाची मागणी देखील पूर्ण करू शकतात. याउलट कुटूंबाचा आकार मोठा असल्यास मर्यादीत उत्पन्नातून शैक्षणिक मागणी पूर्ण करणे कठीण होते.

पालकांचा दृष्टीकोन :-

पालकांचा उच्च शिक्षणाच्या बाबतीत सकारात्मक दृष्टीकोन असल्यास ते उच्च शिक्षणावर खर्च करतात. किंबहुना मध्यम उत्पन्न गटातील पालक देखील आर्थिक समायोजन करून उच्च शिक्षणाची मागणी करतात. कारण उच्च रोजगाराच्या अपेक्षेने ते दूरदृष्टी ठेवून असतात.

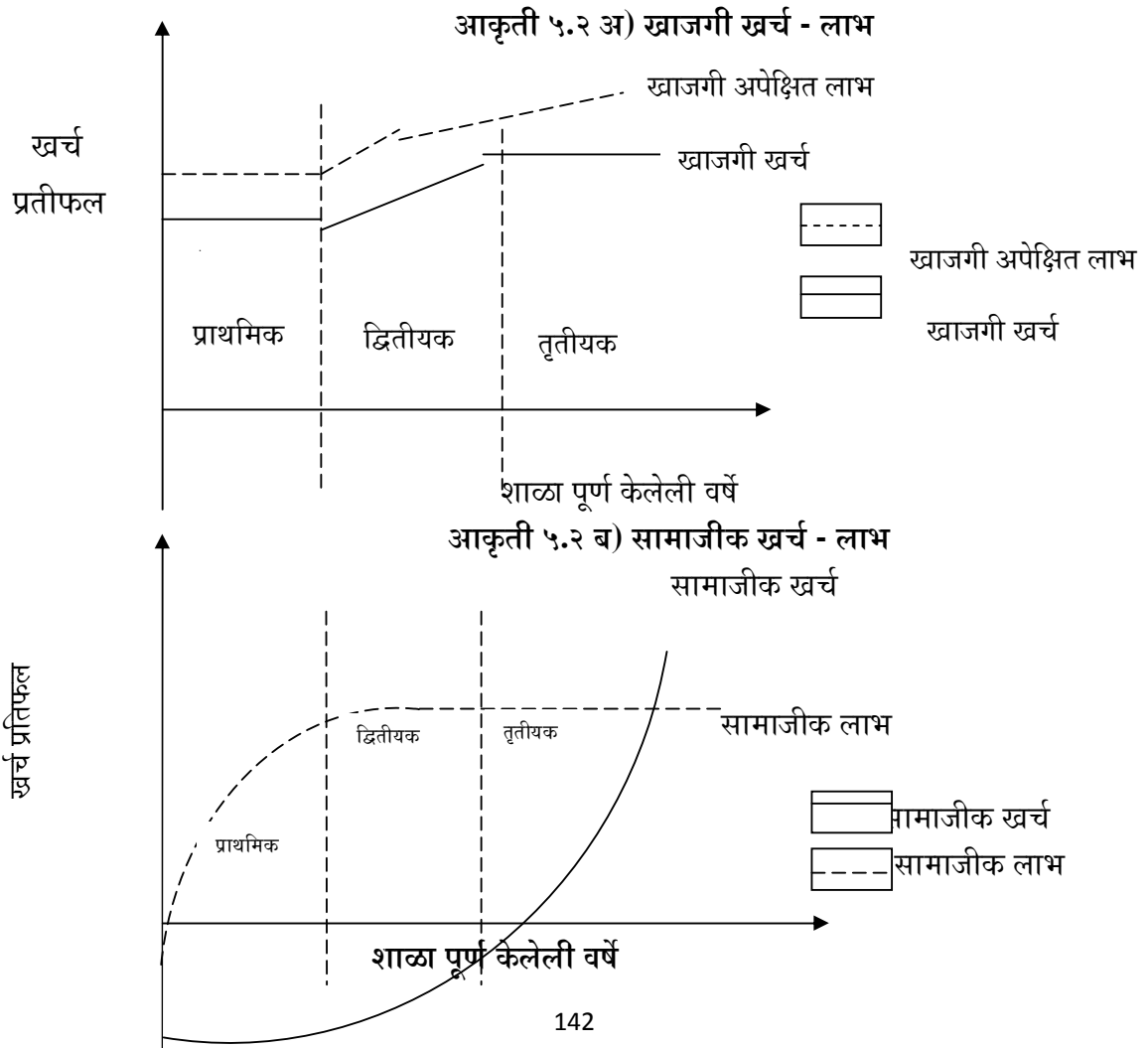
४. सामाजीक विषमता :-

विकसनशील राष्ट्रांमध्ये जाती, धर्म, पंथ यावरून भेदभाव केला जातो. सामाजीक स्थान उच्च मानणाऱ्या व्यक्तींकडूनच उच्च शिक्षणाची मागणी केली जाते तसेच खाजगी क्षेत्राकडून देखील शिक्षणाचा पूरवठा केला जातो. कारण,

समाजातील निम्न स्तर असलेली व्यक्ती शिक्षणाची मागणी पूर्ण करू शकत नाही. विकसित राष्ट्रांमध्ये शैक्षणिक मागणी व पुरवठ्यात संतुलन साधले जाते. मात्र विकसनशील राष्ट्रांमध्ये असंतुलन दिसून येते तसेच मागासलेल्या राष्ट्रांमध्येही असंतुलन दिसून येते.

२. सामाजिक विरुद्ध खाजगी लाभ व खर्च :-

शिक्षणावर विकसित देशांमध्ये खाजगी खर्च जास्त केला जातो. तर, सामाजिक खर्च कमी केला जातो. खाजगी खर्चातून राजगाराभिमुख शिक्षणाचा लाभ मिळतो. तो अधिक असतो. खाजगी खर्च आणि लाभ याची वाढती प्रवृत्ती दिसून येते. विकसनशील राष्ट्रांमध्ये खाजगी खर्च कमी केला जातो. तर, सामाजिक खर्च जास्त केला जातो. खाजगी खर्चापेक्षा सामाजिक खर्चाचे प्रतीफल कमी मिळते. प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणाचा विकास दोन्ही प्रकारच्या अर्थव्यवस्थांमध्ये होतो. मात्र रोजगाराभिमुख शिक्षणाचा पुरवठा हा खाजगी क्षेत्राकडूनच परिणामकारक रित्या पुरविला जातो म्हणून तेथे अपेक्षित लाभ जास्त मिळतो. पुढील आकृत्यांच्या सहाय्याने खाजगी व सामाजिक खर्च -लाभाचे विश्लेषण केले आहे.

आकृती ५.२ अ मध्ये खाजगी खर्च व खाजगी लाभाचे विश्लेषण केले आहे. खाजगी यंत्रणेमार्फत प्राथमिक व द्वितीयक शैक्षणिक टप्प्यात अपेक्षित लाभ हा खर्चाच्या समप्रमाणात वाढत जात आहे. तृतीयक टप्प्यात खाजगी अपेक्षित लाभाचे प्रमाण वाढत जाते.

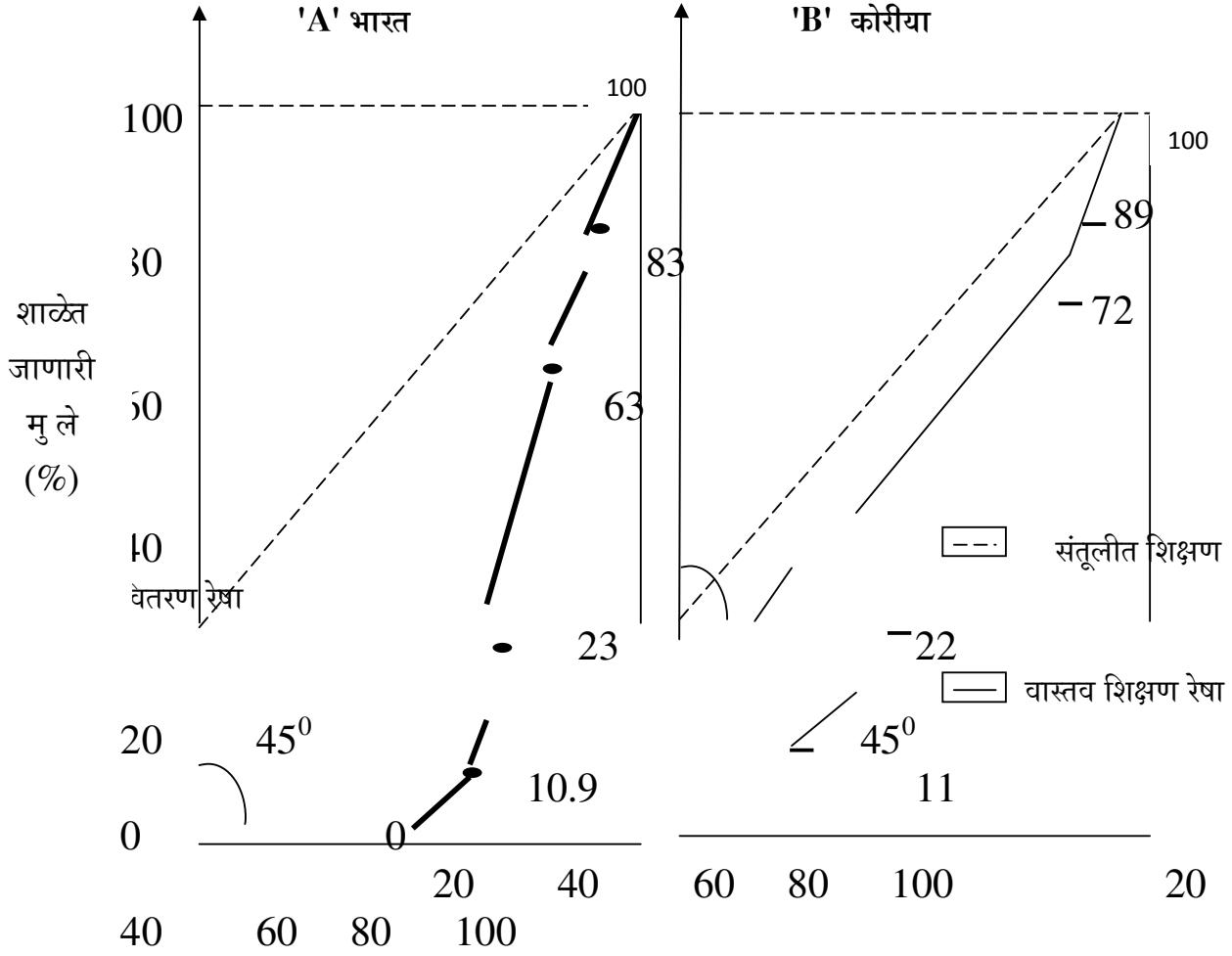
आकृती ५.२ ब मध्ये सामाजिक खर्च - लाभाचे मापन केले आहे. विकसनशील देशामध्ये सामाजिक खर्चाचे प्रमाण अधिक असते. म्हणून आकृती ५.२ अ ही विकसीत देशाचे प्रतिनीधीत्व करते. तर, आकृती ५.२ ब ही विकसनशील / अल्पविकसीत देशांचे प्रतिनीधीत्व करते. सामाजिक खर्चाचे प्रमाण वाढत असतात. प्राथमिक व द्वितीयक टप्प्यात सामाजिक लाभ अधिक मिळतो. मात्र तिसऱ्या टप्प्यात सामाजिक लाभ स्थिर हातो. खर्च व लाभामध्ये दरी निर्माण होते. विकसनशील देशामध्ये सार्वजनीक खर्चाचे प्रमाण वाढतच जाते मात्र लाभ त्यामुळे मिळत नाही.

३. शिक्षणाचे वितरण :-

एखाद्या राष्ट्राच्या आर्थिक विकासात शिक्षण हे मध्यवर्ती भूमिका बजावते. आर्थिक विकास हा त्या देशाच्या शिक्षण पद्धतीवर अवलंबून असतो. मात्र आर्थिक विकासाची ही प्रवृत्ती त्या देशातील शिक्षणाच्या वितरण प्रणालीवर अवलंबून असते. शिक्षणाचे वितरण देशातील ग्रामीण व शहरी भागांबरोबरच विविध भौगोलीक क्षेत्रामध्ये वेगवेगळे झालेले असते. जागतीक शिक्षण पद्धतीत सर्वसाधारणपणे ६ ते ८ वर्षांपासून प्राथमिक शिक्षणास सुरुवात होते. ते सरासरी २५ ते ३० वर्षांपर्यंत उच्च शिक्षण घेतले जाते. परंतु, हे तत्व विकसनशील देशांच्या बाबतीत लागू पडत नाही. त्याठिकाणी बहुसंख्या विद्यार्थी वयाच्या १६ ते १७ वर्षांपर्यंत माध्यमिक शिक्षणानंतर शिक्षण सोडून देतात. १६ वर्षे वयावरील व्यक्ती ही कर्ती लोकसंख्येचा भाग मानला जाते. उच्च शिक्षणाचे प्रमाण विकसनशील देशामध्ये कमी असते.

शिक्षणाचे वितरण स्पष्ट करण्यासाठी विविध तज्ज्ञांनी लॅरेन्ड्र वक्राचा वापर करून शिक्षणातील वितरण स्पष्ट केलेले आहे.

आकृती ५.३ शिक्षणाचे वितरण

एकूण लोकसंख्या

एकूण लोकसंख्या

आकृती ५.३ मध्ये शिक्षणाचे वितरण दर्शविले आहे. 'A' आकृतीमध्ये भारताची स्थिती दर्शविली आहे. (१९९० मधील आकडेवारी) तर 'B' मध्ये कोरीयाची स्थिती दर्शविली आहे. भारतामध्ये ५०% लोकांपर्यंत शिक्षणाचे वितरण झालेले नाही. आकृतीमध्ये oy अक्षावर शाळेत जाणारी मुले त्यांची टक्केवारी दर्शविली असून ox अक्षावर एकूण लोकसंख्या आहे. भारतामध्ये ५०% लोकांपर्यंत शिक्षणाचे वितरण झालेले नाही. 'संतुलीत शिक्षण वितरण रेषा' आरंभ बिंदूपासून 45° चा कोनात जाते. संतुलीत शिक्षण वितरण रेषा आणि वास्तव शिक्षण वितरण रेषा यामधील जेवढे अंतर असते तेवढे शिक्षणात झालेले वितरण विषम असते.

आकृती 'B' मध्ये कोरीया देशाचा शिक्षणाचा वितरणाचा अभ्यास दर्शविला आहे. कोरियामध्ये १०% लोकसंख्येमध्ये शिक्षणाचे वितरण झालेले नाही. उर्वरीत लोकसंख्येत

शिक्षणाचे वितरण सम झालेले आहे. कारण, वास्तव शिक्षण विरण रेषा आणि संतुलीत शिक्षण वितरण रेषेमधील जेवढे अंतर कमी तेवढे विषम वितरण झालेले असते.

■ **शिक्षण असमानता आणि दारिद्र्य :-**

आर्थिक विकासात शिक्षणाचा सर्वसामान्य हेतू संपूर्ण आयुष्यासाठी एक उत्पन्न स्रोत प्राप्त करणे व राहणीमानाच्या दर्जात वाढ करणे होय. उत्पन्नाचे वितरण आणि शिक्षण यामध्ये सहसंबंध असतो. अर्थतज्ज्ञांच्या मते, विकसनशील देशात राबविण्यात येणारी शिक्षण पद्धती ही आर्थिक विकासाला हातभार लावणारी नसून उत्पन्न विषमतेत वाढ करणारी आहे.

विकसनशील देशातील एखाद्या विद्यार्थी प्राथमिक शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर माध्यमिक शिक्षण घेतो मात्र बऱ्याचवेळा माध्यमिक शिक्षण ही घेतांना त्याला आर्थिक अडचण येते. किंबहुना कुटूंबाच्या उदरनिर्वाहात हातभार लावावा म्हणून तो शिक्षण अर्ध्यातच सोडतो. एकतर त्याच्याकडे शिक्षणासाठी पैसे नसतात तर, दुसरीकडे कुटूंबाच्या उत्पन्नात हातभार लावणे त्याला क्रमप्राप्त असते. कामाच्या ठिकाणी देखील अल्प शिक्षणामुळे त्याला तुलनेने कमी लाभ मिळतात. त्याच्यात न्यूनगंडाची भावना वाढीस लागते, तो उदासीन होतो. त्यामुळे त्याची कार्यक्षमता घटते परिणामी कमी उत्पन्न, दारिद्र्य वाढीस लागते. उच्च शिक्षण घेणारे विद्यार्थी आणि अर्धवट शिक्षण घेतलेले विद्यार्थी यांच्यात विषमता निर्माण होते.

शासन स्तरावर अल्पविकसीत देशांमध्ये शिक्षणासाठी मोठे प्रयत्न केले जातात. जसे मध्यान्ह भोजन, प्राथमिक शिक्षण मोफत निर्वाह भत्ता यासारखी प्रलोभने मिळाल्यामुळे गरीब कुटूंब मुलांना शाळेत पाठवितात. परंतू, सरकारच्या सदर योजना विशिष्ट काळापर्यंत असतात. विशिष्ट वयोगटातील मुलांनाच (०-१५ वर्षे) त्याचा फायदा मिळतो. त्यानंतरच्या शिक्षणासाठी सरकार विशेष प्रयत्न करीत नाही. परिणामी शिक्षण अर्धवट सोडण्याचे प्रमाण वाढते. अशा विद्यार्थ्यांना कामही कमी पगाराचेच मिळते. श्रीमंत विद्यार्थी उच्च शिक्षणामुळे मोठ्या पदावर, चांगल्या पगाराच्या नोकऱ्या करतात. गरीब विद्यार्थी गरीबच राहतो. दारिद्र्यात जन्मलेला दारिद्र्यातच मरतो.

अशाप्रकारे शिक्षण असमानता, दारिद्र्य याचा परस्पर संबंध स्पष्ट करता येईल.

४. **शिक्षण अंतर्गत स्थलांतर आणि मानवी भांडवल उड्डाण (मेंदू निचरा):-**

अर्थव्यवस्थेत स्थलांतर या संज्ञेला खूप महत्त्व आहे. स्थलांतर होण्याकरीता भौगोलीक, सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक अशी अनेक प्रकारची कारणे असू शकतात. स्थलांतरामुळे व्यक्तीच्या राहणीमानात, उत्पन्नात वाढ होते हे जरी खरे असले तरी 'स्थलांतर म्हणजे विकास नव्हे' 'Migration means not a Development' तर स्थलांतराच्या कारणावर विकासाची संकल्पना अवलंबून असते.

विकसनशील देशांमध्ये शिक्षणाचे विभाजन झालेले आहे. ग्रामीण व शहरी. ग्रामीण भागात प्राथमिक शिक्षणानंतर शहरी भागात जावे लागते. स्थलांतरामुळे देशाच्या विकासात जेवढा हातभार लागतो त्यापेक्षा देशाला अधोगतीकडे नेण्याचे कामही

स्थलांतर करते. ग्रामीण भागामध्ये शाळा, महाविद्यालयांची संख्या कमी असते शिवाय उच्च शिक्षणासाठी बरेचसे विद्यार्थी शहराकडे स्थलांतरीत होतात.

■ **ब्रेन ड्रेन / मेंदू निचरा / मानवी भांडवल उड्डाण :-**

“एखाद्या देशातील बुद्धीमान, उच्चशिक्षित लोक उच्च राहणीमानाच्या अपेक्षेने विकसीत देशात स्थलांतरीत होणे म्हणजे ब्रेन ड्रेन होय. ”

“ब्रेन ड्रेन म्हणजे बुद्धीमान, उच्चशिक्षित लोकांनी आपल्या कौशल्याची योग्य किंमत मिळावी म्हणून केलेले स्थलांतर होय.”

सदर संकल्पना ही उच्च विद्या विभूषित डॉक्टरांनी केलेले स्थलांतर, शास्त्रज्ञ, इंजिनियर्स, वित्तीय व्यावसायिक इ. च्या संदर्भात वापरली जाते. या लोकांना त्यांच्या विकसनशील देशामध्ये त्यांना अपेक्षित असलेले राहणीमान, वेतन, सुविधा प्राप्त होत नाहीत या करीता हे लोक 'विकसीत' देशांमध्ये स्थलांतरीत होत असतात. ज्यावेळी हे लोक देश सोडतात तेव्हा देशाची मोठी हानी होत असते.

५.२.७. आरोग्य पद्धत आणि विकास (Health System and Development):-

१. मापन आणि वितरण :-

सामान्यतः आरोग्याचे मापन अपेक्षित आयुर्मान आणि जीवित्वाचा दर यांच्या आधारे केले जाते. एखाद्या देशाला आरोग्यावर लक्ष केंद्रीत करावयाचे असल्यास बालमृत्यू रोखून अपेक्षित आयुर्मान वाढविण्यावर भर दिला पाहिजे.

WHO नुसार आरोग्याच्या काळजीसाठी उपलब्ध असणाऱ्या संस्था, लोक आणि संसाधनांच्या सहाय्याने लोकसंख्येच्या आरोग्याची गरज आणि उद्दिष्ट्ये पूर्ण करणाऱ्या यंत्रणेला आरोग्य पद्धत असे म्हणतात.

WHO जागतीक आरोग्य संघटनेने आरोग्याचे मापन करण्यासाठी DALY हा निर्देशांक तयार केला. (Disability Adjusted Life Year) अक्षमता, अपेक्षित जीवित्वाचा दराच्या आधारे मापन केले जाते. DALY नुसार जगातील अनेक व्यक्ती रोगराईचा सामना करण्यास अक्षम असल्यामुळे मरण पावतात.

जागतीक आरोग्य संघटनेच्या निष्कर्षाप्रमाणे जागतीक आरोग्य एक चतुर्थांश इतर रोगांचे ओझे आहे. विकसनशील देशांमध्ये रोगांचे ओझे जास्त प्रमाणात आढळते.

२. रोगांचे ओझे :-

विकसनशील देशांमध्ये विशेषतः संसर्जन्य आजारांचे प्रमाण अधिक असते. आरोग्य सेवेला चांगला प्रतिसाद दिला जात नाही. अनेक संसर्जन्य आजार HIV एड्स, यासोबत अनेक उप आजार ही असतात.

■ **मलेरीया :-**

मलेरीया या आजारामुळे मृत्यूमुखी पडणाऱ्यांची संख्या (विकसीत व विकसनशील देश) जवळपास ४०० मिलीयन आहे. मलेरीया हा प्लासमोडीयम नावाच्या परोपजीवी प्रोटोजोन्समुळे होतो. प्रामुख्याने मादी डासांच्या चावण्यापासून संसर्ग होऊन मलेरीया उद्भवतो. विकसनशील देशांमध्ये घाणीचे साम्राज्य प्रचंड

असल्यामुळे येथे डासांची उत्पत्ती जास्त होते. मलेरीयाचे डोकेदुखी व ताप ही मुख्य लक्षणे आहेत. वेळेवर उपचार झाले नाही तर व्यक्ती कोमात जाण्याची शक्यता असते. अन्यथा मृत्यूही ओढवतो. सांध्याचे दुखणे, उलटी (मळमळणे) होणे, कोरडा खोकला, पोटदुखी या लक्षणाचे प्रमाण वाढल्यास त्यांचा संसर्गही होतो. परिणामी मृत्यू ओढवतो.

■ **पॅरासीटीक वर्म :-**

पॅरासीटीक हा एक संसर्गजन्य आजार आहे. परोपजीवी आजार हे प्रत्यक्ष अवयवांवर परिणाम करू शकतात. परोपजीवी शास्त्राचा अभ्यास करणाऱ्या शास्त्राला परोपजीवीशास्त्र असे म्हणतात. जीव, रोपे व सस्तन प्राण्यांवर परोपजीवी किड्यांचा परिणाम होवू शकतो.

रोक्सोप्लाझमा गोडी आणि प्लासमोडीयम हे किडे प्रत्यक्ष अवयवांवर जहर निर्माण करून अपाय करतात. सस्तन प्राण्यांना अन्न, पाणी, लैंगिक संबंध इ. मार्फत परोपजीव जंतूंचा संसर्ग होतो. परोपजीवी जंतू सामान्यपणे त्वचेमार्फत आणि तोंडाद्वारे शरीरात प्रवेश करतो. मांजर आणि कुत्रा ह्यांच्यापासून परोपजीवी जंतूंचा संसर्ग होण्याची शक्यता जास्त असते. अनवाणी चालणे, अनारोग्य, उघड्यावरचे अन्न इ. मार्फत सुद्धा संसर्ग होण्याची जास्त शक्यता असते.

वरील सर्व कारणे विकसनशील देशामध्ये जास्त आढळतात. त्यामुळे परोपजीवी आजार विकसनशील देशामध्ये जास्त आढळतो.

■ **HIV आणि एडस् :-**

HIV म्हणजे Acquired Immune Deficiency Syndrome होय. HIV चा जीवाणू शरीरातील प्रतिकार शक्ती कमी करतो व निकामी करतो. HIV ला वैद्यकीय परिभाषेत रिट्रोव्हायरस म्हणतात. कारण, तो स्वतःची जनुक पेशी

डी.एन.ए. मध्ये सोडून देतो. यामुळे शरीरातील पेशी HIV चा कारखाना बनतात. त्याचा दुहेरी परिणाम असा होतो की, पेशी शरीराच संरक्षण करू शकत नाही.

एच.आय.व्ही. विषाणू हा विर्यातून, योनीस्त्रावातून, रक्तातून व स्तनपानातून होतो. संक्रमणाचे प्रमुख मार्ग -

- असुरक्षित यौन संबंध
- दूषित रक्ताद्वारे
- दूषित रक्त असलेल्या सुई, इंजेक्शनमधून
- संसर्गीत महिलेकडून बाळाला

HIV चा प्रसार कसा होत नाही ?

HIV चा विषाणू शरीराच्या बाहेर जगू शकत नाही. चुंबनाने, अलिंगन दिल्याने, सार्वजनिक शौचालय वापरल्याने, डास चावल्याने, खोकल्याने इ. मार्गांनी होत नाही.

सद्यःस्थिती

दर ६.५ सेकंदांनी एका व्यक्तीकडून दुसऱ्याला HIV ची लागण होते. ४.८५ मिलीयन माणसांना दरवर्षी HIV ची लागण होते. १५ ते ४९ वयोगटात हे प्रमाण अधिक आहे.

३. आरोग्य आणि उत्पादकता (Health and Productivity) :-

उत्पादकता म्हणजे व्यक्तीची उत्पादन करण्याची क्षमता होय. आरोग्याचा उत्पादनाशी समसंबंध आहे. आरोग्य चांगले असल्यास व्यक्ती अधिक चांगले काम करू शकते. विकसनशील देशामध्ये उत्पादकता कमी असण्याचे मूळ कारण अनारोग्य आहे. रॉबर्ट फोगूल यांच्या मते, उत्पादकता फक्त शारिरीक बाबतीत ठरवता येत नाही तर, शिक्षणाला देखील महत्व द्यावे लागेल. २१ व्या शतकात आरोग्य, शिक्षण व उत्पादकतेत बरीच सुधारणा दिसून येत आहे. २० व्या शतकात अमेरिका, ब्राझील, व्हिएतनाम इ. देशांच्या उत्पादकतेत वाढ झाल्याचे दिसते.

जॉन स्ट्रॉस आणि डॅकन थॉमस या तज्ज्ञांना असे आढळून आले की, ज्या देशात उंच माणसे राहतात त्या देशात उत्पादकता जास्त असते. ब्राझील मध्ये उंच व्यक्तीला अधिक वेतन दिले जाते. विकसनशील देशामध्ये शिक्षण, आरोग्य या घटकांच्या अभावामुळे व्यक्तींची उत्पादकता कमी असते. शरीराने धडधाकट व्यक्ती कोणतेही काम ताकदीने पूर्ण करू शकतो. त्याची कार्यक्षमता सुद्धा जास्त असते.

कृष / बारीक व्यक्तीची शारिरीक क्षमता ही कमी असते. त्याचप्रमाणे व्यक्ती व्यसन विरहीत असावा. मद्यपदार्थांमुळे व्यक्तीची प्रतिकारशक्ती कमी कमी होत जाते. विकसनशील देशांमध्ये मद्यपान, धुम्रपानाची सवय असणारे जास्त व्यक्ती असतात. काही देशांमध्ये अशा वस्तूंच्या उत्पादनांना बंदी नाही. त्यामुळे विकसनशील देशांमध्ये तंबाखूयुक्त पदार्थांची तस्करी चालते. कारण, मोठा उपभोक्ता वर्ग त्या ठिकाणी उपलब्ध असतो.

४. आरोग्य पद्धत धोरण (Health System Policy) :-

जागतिक आरोग्य संघटना (WHO) नुसार “आरोग्याच्या प्राथमिक गरजा पूरविणे, साठविणे, कार्यान्वीत करणे तसेच आरोग्याची उच्च पातळी गाठण्यासाठी तयार केलेली व्यूढरचना म्हणजे आरोग्य पद्धती होय.”

आरोग्य पद्धतीमध्ये प्रशिक्षित डॉक्टर वर्ग, सार्वजनिक आरोग्य विभाग, डॉक्टरांचा सहकारी गृप, दवाखाने, पारंपरिक वैद्यकशास्त्र, ॲक्यूपंचर इ. चा वापर होतो.

विकसनशील देशामध्ये अशा प्रकारची आरोग्य पद्धती अवलंबल्यामुळे मानवी आरोग्य सुधारण्यास मदत झाली आहे. देशाचे आरोग्य धोरण ठरवितांना जी समिती नेमली जाते. त्यामध्ये आरोग्य तज्ज्ञ म्हणजेच डॉक्टरांचा समावेश असावा. देशाचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी, देशाची उत्पादकता वाढविण्यासाठी मानवी आरोग्य सुधारणे आवश्यक असते. अशा बाबींमध्ये सुधारणा घडवून आणण्यासाठी जे धोरण आखले जाते त्यास आरोग्य पद्धत धोरण असे म्हणतात.

५.३ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न :-

१. मानवी भांडवलाने निर्देशक घटक सांगून त्यावर चर्चा करा.
२. मानवी भांडवल वृष्टीकोनातून शिक्षण आणि आरोग्य यातील गुंतवणूकीचे महत्व यावर माहिती मिळवा.
३. शैक्षणिक पद्धत आणि आर्थिक विकासाचा संबंध यांची माहिती मिळवा.
४. शैक्षणिक अंतर्गत स्थलांतर व ब्रेन ड्रेन म्हणजे काय ?
५. आरोग्य आणि उत्पादकता यांचा परस्पर संबंध विषद करा.

५.४ सारांश :-

देशाच्या आर्थिक विकासासाठी अनेक घटक परिणाम करणारे असतात. त्यात मानवी भांडवलाला विशेष महत्वाचे स्थान आहे. ज्या देशाकडे सुदृढ, प्रशिक्षित मानवी भांडवल आहे त्या देशाचा आर्थिक विकास जलद होण्यास मदत होते. सरकारने धोरण ठरविताना आरोग्य आणि शिक्षण हे केंद्रबिंदू मानून धोरण ठरवावे.

मानवी जीवनात आरोग्य आणि शिक्षण या बाबींना अतिशय महत्वाचे स्थान आहे. सार्वजनिक सत्तेद्वारे केलेली गुंतवणूक ही भविष्यात उत्पादकता वाढविण्यास मदत करते. मानवी विकास निर्देशांकाच्या साहाय्याने देशाचा आर्थिक विकास मोजता येतो. मानवी विकास निर्देशांकाचे आयुर्मान, आरोग्य आणि शिक्षण हे तीन महत्वाचे निर्देशके आहेत. विकसनशील देश विकसीत देशाच्या मानाने किती मागास आहेत याचे मार्गदर्शन मिळते. त्यावरून देशाला विकासाची व्यूहचरणा आखता येते. स्त्री व पुरुष या दोन्हींना विकासात महत्वाचे स्थान आहे. मात्र स्त्री व पुरुष यांच्या बाबतीत विकसनशील देशांमध्ये भेदभाव दिसतो. स्त्री व पुरुषांचा विकास किंवा प्रगती मोजण्यासाठी लिंगप्रवृत्ती दर्शक मानवी विकास निर्देशांकाचे मापन करता येते.

विकसनशील देशांमध्ये शिक्षणाचा मागणी आणि पुरवठ्याचे प्रमाण त्यामध्ये असलेली विषमता स्पष्ट करता येते. विकसीत व विकसनशील राष्ट्रात शिक्षणाचे असमान वितरण झालेले आहे. विकसनशील राष्ट्रात जे बुद्धीजीवी, तज्ज्ञ, डॉक्टर्स, इंजीनिअर्स इ. उच्च राहणीमानाच्या अपेक्षेने स्थलांतरीत होत आहेत यामुळे विकसनशील राष्ट्रांना ब्रेन ड्रेन ची समस्या भेडसावत आहे. आरोग्य सुदृढ तर सर्व काही सुरळीत या उक्तीप्रमाणे आरोग्यातील गुंतवणूक धोरण इ. बाबी महत्वपूर्ण ठरतात.

५.५ पारिभाषिक शब्द :-

१. मानवी भांडवल :- उत्पादन कार्यात श्रम या घटकाचा केला जाणारा वापर या आर्थाने मानवाला भांडवल म्हंटले आहे.
२. मानव विकास निर्देशांक :- मानवाच्या आरोग्य, शिक्षण, दरडोई उत्पन्न इ. नुसार विकास ठरविणे.
३. ब्रेन ड्रेन :- बुद्धीवान लोकांचे स्थलांतर

५.६ संदर्भसूची :-

1. Edward L. Thorndike (1932) The School Review, Chicago, The University of Chicago Press, Page No. 335-34
2. Vazma & Agrawal (1995) Indian Economy, Delhi, King Books Publications, Page No. 1 to 5
3. Mishra R.S. (1974) Economics of Development, Bombay, Somaiya Publication Pvt. Ltd., Page No. 94-96, 172-175
4. भोसले काटे (२०१२) भारतीय अर्थव्यवस्था, कोल्हापूर, फडके प्रकाशन, पृष्ठ क्र. ९३-१००
5. Dewett K.K. (1999) Modern Economic Theory (Delhi), S. Chand Publication Pvt. Ltd., Page No. 640-645

५.७ सरावासाठी प्रश्न :-

१. मानवी भांडवलाची निर्देशके स्पष्ट करा.
२. मानवी भांडवलाचे महत्व विषद करा.
३. शिक्षण पद्धती आणि आर्थिक विकास यांचा परस्पर संबंध विषद करा.
४. आरोग्य पद्धत आणि आर्थिक विकास यांचा परस्पर संबंध स्पष्ट करा.

घटक - ६
विकासाचा क्षेत्रीय दृष्टीकोन

अनुक्रमणिका

- ६.० उद्दिष्टे
- ६.१ प्रस्तावना
- ६.२ विषय विवेचन
 - ६.२.१ कृषी क्षेत्र
 - ६.२.२ औद्योगिक क्षेत्र
- ६.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न
- ६.४ सारांश
- ६.५ पारिभाषिक शब्द
- ६.६ संदर्भ सूची

६.० उद्दिष्टे :-

- ७. कृषी आणि ग्रामीण विकासाचे महत्व अभ्यासता येईल.
- ८. विकसनशील जगात शेत जमीनीची संरचना अभ्यासता येईल.
- ९. व्यापारी शेतीची माहिती मिळविता येईल.
- १०. कृषी आणि ग्रामीण विकासाची व्यूहचरणा अभ्यासता येईल.
- ११. औद्योगिकीकरणाचा अभ्यास करता येईल.
- १२. भांडवल उभारणीचे महत्व अभ्यासता येईल.

६.१ प्रस्तावना :-

अर्थव्यवस्था म्हणजे ज्या ठिकाणी उत्पादन, विभाजन, विनिमय, रोजगार या चार क्रिया एकमेकांच्या परस्पर सान्निध्यातून चालत असतात अशा ठिकाणाला किंवा व्यवस्थेला अर्थव्यवस्था असे म्हणतात. वरील क्रिया नेमक्या कोणत्या क्षेत्रापासून चालतात किंबहुना एखाद्या देशाचा राष्ट्रीय उत्पन्नाचा वाटा कोणत्या क्षेत्रापासून अधिक आहे तसेच देशातील एकूण रोजगार पुरविणारे क्षेत्रापैकी कोणत्या क्षेत्राचा वाटा अधिक आहे यावरून त्या देशाच्या अर्थव्यवस्थेची ओळख होते.

कोणत्याही अर्थव्यवस्थेचा विकास हा त्या देशातील कृषी, उद्योग व सेवा क्षेत्रावर अवलंबून असतो. अर्थव्यवस्थेचा विकास हा तीन टप्प्यात होत असतो. पहिल्या टप्प्यात प्राथमिक वस्तूंचे उत्पादन अधिक असते. अर्थव्यवस्थेत नागरिकरणाचे प्रमाण अत्यल्प असते. देशातील नागरिकांच्या गरजा देशातच्या देशात भागविल्या जातात. आयात-निर्यात जवळपास बंदच असते. बंदिस्त अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप अर्थव्यवस्थेला प्राप्त झालेले असते. दुसऱ्या टप्प्यात औद्योगिक वस्तूंचे उत्पादन वाढीस लागते. बंदिस्त

अर्थव्यवस्थेकडून मुक्त अर्थव्यवस्थेकडे अर्थव्यवस्थेची वाटचाल चालू असते. या टप्प्यात औद्योगिक वस्तूंचे उत्पादन वाढते. तर, तिसऱ्या टप्प्यात सेवा क्षेत्रातील वस्तूंचे उत्पादन वाढते. पहिल्या टप्प्यात नागरिकरणाचे प्रमाण कमी असते. औद्योगिक वस्तूंचा उपभोग फारसा घेतला जात नाही. या अवस्थेत कृषी आधारित वस्तूंचे उत्पादन करणे आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला हातभार लावण्याचे काम केले जाते. औद्योगिक क्षेत्राचा विकास मुळात कृषी क्षेत्रावर अवलंबून असतो. जोपर्यंत कृषी क्षेत्राकडून भांडवली वस्तू व यंत्रसामग्रीला मागणी येत नाही तोपर्यंत औद्योगिक क्षेत्राचा विकास होत नाही. खरे तर कृषी आणि उद्योग हे परस्पर पूरक क्षेत्रे आहेत.

६.२ विषय विवेचन :-

एखाद्या अर्थव्यवस्थेचा विकास होणे म्हणजे नेमके काय ? असा प्रश्न साहजिकच पडतो. केवळ दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ झाली म्हणजे देशाचा विकास झाला असे म्हणता येत नाही. अर्थव्यवस्थेत कृषी, उद्योग व सेवा अशी तीन क्षेत्रे असतात. सर्वच क्षेत्रांचा विकास सारखा होतो असे नाही. प्रत्येक अर्थव्यवस्थेची विकासाची विशिष्ट अशी प्रक्रिया असते. विकास ही एक सतत चालणारी / घडणारी प्रक्रिया आहे.

या प्रकरणात अर्थव्यवस्थेच्या विकासात महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडणाऱ्या कृषी व उद्योग क्षेत्राचा अभ्यास केला जाणार आहे. कृषी क्षेत्राचे ग्रामीण विकासातील महत्व, बदलत्या काळानुसार विकसनशील जगातील शेतजमीन पद्धतीची संरचना, निर्वाह शेतीचे व्यापारी शेतीतील संक्रमण तसेच कृषी व ग्रामीण विकासाची व्यूह रचनेचा अभ्यास केला जाणार आहे. औद्योगिक क्षेत्राचे विकासातील महत्व, सरकारचे राज्यधोरण, सुयोग्य तंत्रज्ञान व तंत्रज्ञानाची निवड, रोजगार, गुंतवणूकीचे निकष, औद्योगिक विकासातील भांडवल उभारणीचे महत्व इ. मुद्द्यांचा परामर्श घेतला जाणार आहे.

६.२.१ कृषी क्षेत्र :-

अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी कृषी, उद्योग व सेवा या तीनही क्षेत्राची भूमिका महत्वाची असते. कोणत्याही एका क्षेत्राचा विकास होवून अर्थव्यवस्थेच्या विकासात भर पडत नाही तर, तीनही क्षेत्रांचा विकास होणे गरजेचे आहे.

भारतीय शेती ही मान्सूनचा जुगार म्हणून ओळखली जाते. भारतीय शेतीत प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षपणे ६५-७०% रोजगाराची निर्मिती आजही होत आहे. बदलत्या हवामानामुळे कृषी उत्पन्नात दिवसेंदिवस घट होतांना दिसून येते. भारतभर बिगरमोसमी पावसामुळे अन्नधान्याची मोठ्या प्रमाणात नासाडी होत आहे. हातात आलेले पीक हाताबाहेर जात आहे. कृषी, उद्योग व सेवा क्षेत्रापैकी सर्वात जलद विकास होणारे क्षेत्र असेल तर ते सेवा क्षेत्र होय. एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नात सेवा क्षेत्राचा वाटा झपाट्याने वाढत आहे. एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नात कृषीचा वाटा घटत आहे. कृषी क्षेत्र हे प्राथमिक क्षेत्र असून, त्याची ग्रामीण अर्थव्यवस्थेशी नाळ जोडली गेली आहे. कृषी आणि ग्रामीण विकासाचे महत्व पुढील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

१. कृषी आणि ग्रामीण विकासाचे महत्व :-

१. राष्ट्रीय उत्पन्नात कृषीचा वाटा :-

देशाच्या अर्थव्यवस्थेत विविध क्षेत्रे महत्वाची भूमिका पार पाडतात. विकसनशील देशांच्या अर्थव्यवस्थेत प्राथमिक क्षेत्रांचे उत्पादन अधिक असल्यामुळे एकूण राष्ट्रीय उत्पन्न देखील कमी असते. विकसनशील देश कृषीपूरक वस्तूंचेच उत्पादन अधिक करतात. औद्योगिक विकास कमी असल्यामुळे कृषी क्षेत्र हाच ग्रामीण विकासाचा आधार मानला जातो. भारतात ६५% जनता खेड्यात वास्तव्यास असल्यामुळे त्यांचे मुख्य उत्पन्नाचे साधन कृषी हेच आहे. कृषी क्षेत्र प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षरित्या अनेक वस्तूंच्या उत्पादनाच्या माध्यमातून राष्ट्रीय उत्पन्नात भर टाकत असते.

२. रोजगाराच्या दृष्टीने महत्व :-

भारत हा खेड्यांचा देश म्हणून ओळखला जातो. जवळपास ६५% लोकसंख्या खेड्यात राहत असल्यामुळे तेथील लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती व शेतीपूरक वस्तूंचाच असतो. ग्रामीण भागात रोजगाराचे प्रमुख साधन म्हणून शेतीकडे बघितले जाते. ग्रामीण भागातील जास्तीत जास्त लोकसंख्या कृषी व कृषीपूरक व्यवसायात गुंतलेली असते. त्याचबरोबर कृषी क्षेत्रात अतिरीक्त बेकारी देखील सामावली जाते. यालाच प्रचलित बेकारी असे देखील म्हणतात.

३. अन्न-धान्याची मागणी पूर्ण करण्यासाठी :-

देशातील एकूण लोकसंख्या तिची वाढती अन्नाची गरज भागविण्यासाठी दिवसेंदिवस अन्नधान्याची मागणी वाढत असते. देशातील एकूण लोकसंख्येच्या व त्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात अन्नधान्याची मागणी पूर्ण करण्यासाठी कृषी क्षेत्रच आपली भूमिका बजावते. देशातील मानवी भांडवल हे महत्वाचे साधन आहे. त्याला लागणारे अन्न हे कृषी मार्फतच पूर्णविले जाऊ शकते. उद्योगामधून अन्नधान्याची निर्मिती होवू शकत नाही. मानवी भांडवलाला आवश्यक सकस आहार हा कृषी क्षेत्राकडूनच पूर्णविला जातो.

४. औद्योगिक विकासाच्या दृष्टीने महत्व :-

कृषी उद्योग हे दोन्ही क्षेत्रे एकमेकांना परस्पर पूरक आहेत. कृषी क्षेत्राचा विकास हा औद्योगिक वस्तूंच्या उत्पादनावर अवलंबून असतो तसेच औद्योगिक विकासासाठी लागणाऱ्या कच्च्या मालाचा प्रमुख स्रोत कृषी क्षेत्र हेच आहे. उदा. कापड, ज्यूट, टेक्सटाईल्स, साखर इ. अनेक उत्पादनाच्या बाबतीत पूर्णपणे कृषी क्षेत्रावरच अवलंबून रहावे लागते. बरेचसे लघू व कुटीरोद्योग हे प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षपणे कृषी क्षेत्राशी संबंधीत असतात.

५. रोजगार पूर्णविणारे सर्वात मोठे क्षेत्र :-

भारतासारख्या विकसनशील देशांच्या अर्थव्यवस्थेतील सर्वात जास्त रोजगार पूर्णविणारे क्षेत्र म्हणून शेतीकडे बघितले जाते. १९५१ मध्ये एकूण लोकसंख्येच्या ६९.५% लोकसंख्या ही कृषी क्षेत्रात गुंतलेली होती. १९८१ मध्ये ६६.५% लोकसंख्या कृषी व कृषी क्षेत्राशी निगडित व्यवसायात गुंतलेली होती. कालांतराने हे प्रमाण जरी घटत असले तरी, एकूण वाढत्या लोकसंख्येचे प्रमाण लक्षात घेणे महत्वाचे ठरते. त्याचबरोबर जमीनीचे तुकडीकरण दिवसेंदिवस वाढत आहे. जंगलांचे प्रमाण कमी होत आहे.

६. आंतरराष्ट्रीय व्यापारात सहभाग :-

कृषी क्षेत्राची सर्वात मोठी जबाबदारी देशातील जनतेची अन्नधान्याची गरज पूर्ण करणे ही आहे. देशातील जनतेची अन्नधान्याची गरज पूर्ण झाल्यानंतर अतिरीक्त कृषी उत्पादनाची निर्यात करता येते. विकसनशील देशांची निर्यात ही प्रामुख्याने प्राथमिक वस्तूंचीच असते. एकूण निर्यातीत जवळपास ६०% निर्यात कृषी व कृषीपूरक वस्तूंचीच असते. कृषी क्षेत्रात नवनवीन तंत्रज्ञान वापरून, उत्पादकता वाढवून जास्तीत जास्त उत्पादन घेता येवू शकते. ज्यामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वाढ होवू शकते.

अशास्तीने कृषी व ग्रामीण विकासाचे महत्व वरील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

२. विकसनशील जगातील शेत जमीन पद्धतीची संरचना (The Structure of Agrarian System the developing world) :-

विकसनशील जगातील शेत जमीन विषयक संरचना म्हणजे शेतीच्या उत्पादनाविषयीची संरचना होय. शेती व शेती कसणाऱ्या मधील आंतरसंबंधाला शेतजमीन संरचना असे म्हणतात. पूर्वीच्या काळी उदरनिर्वाह प्रकारची शेती केली जात असे. अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राचे महत्व अनन्य साधारण आहे. कृषी क्षेत्राच्या विकासांमुळे संपूर्ण अर्थव्यवस्थेच्या विकासात भर पडते. म्हणून विकसनशील देशांनी शेतीच्या विकासाकडे विशेष लक्ष देणे गरजेचे ठरते. मात्र प्रत्यक्षात विकसनशील देशातील शेतीच्या समस्या खुप आहेत. जगातील शेती ही दोन प्रकारात विभागली जाते.

१. विकसीत देशातील उच्च उत्पादकता शेती.

२. विकसनशील देशातील निम्न उत्पादकता शेती.

वरील दोन्ही कृषी विषयक संरचनेत मोठा फरक पहावयास मिळतो. सन १९६० या काळात विकसीत देशांत ११५ मिलीयन लोकसंख्या कृषी क्षेत्रात कार्यरत होती. त्यांच्याकडून ७८ बिलियन डॉलर्स इतके कृषी उत्पादन झाले. विकसीत देशाचे दरडोई उत्पन्न ६८० डॉलर इतके होते. त्याचवेळी अल्पविकसीत देशांमध्ये ८५० मिलीयन लोकसंख्या कृषीक्षेत्रात कार्यरत असतांना फक्त ४३ बिलियन डॉलर इतके एकूण कृषी उत्पादन झाले. दरडोई उत्पन्नाचा विचार करता ५२ (डॉलर) इतके उत्पन्न होते. १९८० च्या आकडेवारीमध्ये देखील मोठी तफावत विकसीत आणि अविकसीत देशातील शेतीमध्ये दिसून आली.

इ.स. २००० मधील विकसीत व विकसनशील देशातील उत्पादकता

तक्ता क्र. ६.१

अ.क्र.	देश	सरासरी उत्पादन (क्वी. प्रति हेक्टर)	लोकसंख्या (लाखांत)
१.	युनायटेड किंगडम	६९७५	६०
२.	जपान	५९७१	१२७
३.	युनायटेड स्टेट	५७९४	२७८

४.	इंडोनेशीया	३९१५	२०७
५.	बांग्लादेश	२७८६	१२८
६.	मेक्सिको	२६४०	९७
७.	ब्राझील	२६६०	१६८
८.	भारत	२२९३	९९८
९.	पाकिस्तान	२२५५	१३५
१०.	नायजेरीया	१२०८	१२४
११.	कांगो	७८१	५०

वरील तक्त्याचा विचार केला असता, यु.के., जपान, यु.एस. या देशांमध्ये जास्त उत्पादकता दिसून येते. कारण, त्याठिकाणी असलेले सरासरी उत्पादन जास्त दिसून येते. त्याचप्रमाणे त्या उत्पादनाचा उपभोग घेणारी लोकसंख्या कमी दिसून येते. याउलट भारत, पाकिस्तान, नायजेरीया या देशात शेतीची उत्पादकता कमी दिसून येते.

विकसीत देशांमध्ये १८ व्या शतकाच्या मध्यानंतर कृषी उत्पादकतेमध्ये वाढ झालेली होती. पहिल्या महायुद्धानंतर काही शेतकरी हे अनेक लोकांसाठी अन्न पिकवू शकत होते. सामान्यपणे एक अमेरिकन शेतकरी १९७४ मध्ये ६० लोकांचे अन्न उत्पादीत करू शकत होता. १९८७ मध्ये ८० लोकांचे अन्न उत्पादीत करू शकत होता. त्यावेळी एकूण लोकसंख्या २% एवढी कार्यशक्ती कृषीमध्ये गुंतलेली होती.

विकसनशील देशांमध्ये कृषीची कमी उत्पादकता असण्याची कारणे पुढीलप्रमाणे सांगितली आहेत.

१. अधिक उत्पादनक्षम जमीनीची कमी उपलब्धता आहे.
२. वाढत्या लोकसंख्येचा अतिरीक्त दाब कृषी क्षेत्रावर पडतो.
३. कमीत कमी तंत्रज्ञानाचा वापरामुळे अल्प उत्पादकता असते.
४. पारंपरिक उत्पादन तंत्र जे कालबाह्य झालेले आहे अशामुळे उत्पादनाचा दर वाढत नाही.
५. घटत्या फलाच्या नियमानुसार विकसनशील देशातील सीमांत उत्पादकता घटत जाते.
६. पारंपरिक पद्धतीच्या निर्वाह शेतीमध्ये धोका आणि अनिश्चितता मोठ्या प्रमाणात दिसून येते.
७. सिंचन सुविधांचा अपुरा वापर यामुळे देखील विकसनशील देशातील कृषी मागासलेली आहे.
८. शेतकऱ्यांना पिकांच्या उत्पादनाची रास्त किंमत मिळत नसल्यामुळे विकसनशील देशातील शेती मागासलेली आहे.
९. जमीनीच्या तुकडीकरणामुळे शेतीत उत्पादकता कमी आहे.

१०. बी-बीयाणे, किटकनाशकांच्या वाढत्या किंमती, वाहतूक खर्चाचे वाढते प्रमाण तसेच साठवणूक गृहाच्या अभावामुळे देखील विकसनशील देशातील कृषी उत्पादकता कमी होतांना आढळून येते.

विकसीत व अविकसीत देशातील शासनाची कृषी विषयक भूमिका कृषी क्षेत्राच्या उत्पादकतेवर परिणाम करते. शासनाचे सकारात्मक कृषी धोरण, कृषी व्यूह रचनाचा परिणाम कृषी उत्पादकता वाढण्यावर होईल.

१. निर्वाह शेतीचे विशेष व्यापारी शेतीत संक्रमण :-

पूर्वी शेती उदरनिर्वाहापुरती केली जात असे. कारण, मानवाच्या गरजा मर्यादीत होत्या. वस्तूविनीमय पद्धतीमध्ये वस्तूंची अदलाबदल केली जात होती. गरजा मर्यादीत असल्यामुळे मानवाला दुसऱ्याकडे इतर वस्तूसाठी मागणी करावी लागत नव्हती. जसजसे, मानवाचे पाऊल उक्तांतीकडे पडत गेले, नागरीकरण होत गेले आणि मानवाच्या गरजांची कक्षा रुंदावली. सुरुवातीला व्यक्ती फक्त अन्न, वस्त्र, निवारा या अतिशय मुलभूत अशा गरजांची पूर्तता करण्यासाठी स्वयंपूर्ण होता. शेतीमध्ये स्वतः आणि स्वतःच्या कुटूंबापुरते अन्न उत्पादीत करत असे. “व्यक्ती स्वतः आणि त्याच्या कुटूंबापुरते अन्न उत्पादीत करतो त्याला उदरनिर्वाह शेती असे म्हणतात” किंवा 'स्वतःच्या कुटूंबाच्या गरजेपुरते अन्नधान्य पिकविणे म्हणजे निर्वाह शेती होय.'

विकसनशील देशामध्ये विशेषतः निर्वाह प्रकारची शेती आजही केली जाते. खाण्यासाठी लागणारे अन्न, कपडे आणि छत एवढ्याच त्यांच्या गरजा असल्यामुळे त्यांना बाजारात जायची गरज भासत नाही. लॅटीन अमेरिका, ग्रामीण आफ्रिकेत आजही निर्वाह प्रकारची शेती केली जाते. पहिल्या महायुद्धाच्या पूर्वी युरोपमध्ये देखील निर्वाह शेती केली जात असे. कालांतराने साखर, चहा, कॉफी, तयार कपडे, पेट्रोल, रॉकेल इ. आवश्यक गोष्टींसाठी व्यक्तीला बाजारात जावे लागत असे. त्यासाठी चलनाची आवश्यकता भासू लागली. त्याकरीता व्यक्तीने उत्पादीत माल बाजार किंमतीनुसार विकायला सुरुवात केली. निर्वाह प्रकारात व्यक्ती जमीनीच्या छोट्याशा तुकड्यावर शेती करत असे. जसजसा तो बाजारासाठी उत्पादन करायला लागला तसतसा जमीनीचा जास्तीचा भाग तो उत्पादनासाठी वापरू लागला.

विशेषतः स्वातंत्र्यानंतर शेतीच्या व्यापारीकरणाला सुरुवात झाली. शेतीतून अधिकाधिक उत्पादन करावे यासाठी मानव प्रयत्न करू लागला. त्याकरीता जास्तीत जास्त जमीन पिकाखाली आणणे, खते, किटकनाशकांचा वापर करणे, नवनवीन कृषी तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने कृषीची उत्पादकता वाढविण्याच्या उद्देशाने प्रयत्न होवू लागले. सुरुवातीला सहकारी शेती केली जात असे. त्यानंतर वैयक्तीकरित्या शेती कसायला सुरुवात झाली. जास्तीत जास्त उत्पन्न मिळविण्याच्या उद्देशाने शेतीचे विशेषीकरण करून शेती व्यापारी तत्वाकडे आणली गेली.

विकसनशील देशांमध्ये लोकसंख्या नेहमीच वाढत असते. वाढत्या लोकसंख्येच्या अन्नधान्याच्या गरजा देखील वाढत असतात. त्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी अतीरिक्त अन्नधान्याची गरज भासते शिवाय सध्याच्या काळात कोणताही शेतकरी निर्वाह शेती करून

आधुनिक जगात जीवन व्यतीत करू शकत नाही. जास्त उत्पन्न मिळविण्याच्या अपेक्षेने शेतीमध्ये दिवसेंदिवस सुधारणा होत गेल्या. नगदी पिके जसे ऊस, कापूस, केळी, फळशेती, फुलशेती, चहा, कॉफी इ. नगदी पिकांच्या उत्पादनाकडे शेतकरी वळू लागला. मागासलेले तंत्र टाकून आधुनिक यंत्राच्या तंत्राच्या सहाय्याने शेती करू लागला. यामुळे उत्पन्नात मोठया प्रमाणात वाढ झाली. शेती उत्पादन दुसऱ्या देशांमध्ये निर्यात होवू लागले. परकीय चलनाची प्राप्ती होवू लागली. यामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वाढ झाली.

निर्वाह शेतीचे विशेष व्यापारी शेतीत संक्रमण होण्यासाठी काही घटक कारणीभूत ठरतात. बदल हा मानवाच्या जीवनातील अविभाज्य घटक मानला जातो. जसजसे जग बदलत आहे तसतशी त्याची जीवनपद्धती बदलत आहे. त्यामध्ये अन्न, पेहराव, चालीरिती इ. अनेक बाबतीत बदल घडत आहे. त्यांचे उत्पन्नाचे मार्ग, पद्धती देखील बदलत आहेत. विकसीत देशांमध्ये सुशिक्षित वर्ग देखील शेतीकडे करियर म्हणून बघू लागला आहे. इस्त्राईल देशाचे उदाहरण आपणास सांगता येईल. जरी इस्त्राईल देशात सुरुवातीला जमीन पोषक नाही म्हणून वेगवेगळी पीके घेतली जात नव्हती. परंतु, आज इस्त्राईल मध्ये जगातील कोणत्याही देशात उत्पादित होणारे फळ, पिकांचे उत्पादन यशस्वीरित्या घेतले जाते. शेवटी गरज ही शोधाची जननी आहे असे म्हणतात. इस्त्राईल मधील पाण्याचे व्यवस्थापन तेथील शेती करण्याची पद्धती याचे अनुकरण हे अनेक देशांनी अनुकरण करावे अशी आहे.

२. कृषी आणि ग्रामीण विकासाची व्यूह रचना :-

सन २०११ च्या जनगणनेनुसार जवळपास ८३.२५ कोटी (६८.८%) लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते. १२ व्या पंचवार्षिक योजनेत (२०१२-२०१७) ४४,३२६ कोटी रु. ग्रामीण भागातील प्रमुख कार्यक्रमांवर खर्च ठरविण्यात आला. ११ व्या योजनेत २९,१६८२ कोटी रु. खर्च करण्यात आला होता.

स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाच्या (GDP) १४% उत्पन्न कृषी क्षेत्राशी संबंधित आहे. कृषी क्षेत्रातील रचनात्मक बदलामुळे उत्पादनात वृद्धी होत असून उत्पादकता वाढत आहे. जरी स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नात कृषीचा वाटा कमी असला तरी, उत्पन्नात वाढ होत आहे. स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नात इतर क्षेत्रांचा म्हणजेच सेवा व उद्योग क्षेत्राचाही वाटा वाढत असल्यामुळे कृषीचा एकूण स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नात वाटा कमी आहे. कृषी व ग्रामीण विकासाची व्यूह रचना खालील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

१. रोजगार निर्मिती :-

कृषी क्षेत्रात असणारे मजूरांचे बिगर कृषी क्षेत्रामध्ये होणारे स्थानांतरण हे कृषी क्षेत्रात होणाऱ्या मजूरांच्या तुटवड्याचे प्रमुख कारण आहे. यामुळे कृषी मजूरांची कमतरता निर्माण होवून मजूरांच्या वेतनात वाढ होत आहे. लहान शेतकरी तग धरू शकतील याकरीता १२ व्या योजनेमध्ये उपाययोजना करण्यात आल्या आहेत. शेतकऱ्यापर्यंत माहिती पोहचविणे, जलसंधारणाची कामे करणे, कृषी क्षेत्रात गुंतवणूक करणे, पाण्याचे व्यवस्थापन करणे, सामूहिक शेतकरीता प्रोत्साहित करणे हे १२ व्या पंचवार्षिक योजनेचे कृषी आणि ग्रामीण विकासासंबंधीचे प्रयत्न आहेत. ग्रामीण विकासाकरीता मनरेगा (MGNREGA) तसेच राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीवीका मिशन (NRLM) या सारख्या कार्यक्रमातून दारिद्र्य निर्मूलन

तसेच दारिद्र्य रेषेखालील लोकांच्या उद्धारासाठी कार्य सुरु आहे. स्वयं सहायता गटांची (SHGs) भूमिका महत्वाची आहे.

२. कृषी क्षेत्रावर नियोजित खर्च :-

कृषी मालाच्या किंमतींच्या संदर्भात केंद्र सरकारने आधारभूत किंमत धोरण राबविले आहे. जेणेकरून, कृषी उत्पादनाला प्रोत्साहन मिळून एकूण कृषी उत्पादनात वाढ होईल. पेरणी पासून ते कापणीपर्यंत मधल्या काळात शेतकऱ्यांना आर्थिक मदत व्हावी याकरीता पीक कर्ज सुविधा व्यापारी बँकांमार्फत सुरु केली आहे.

३. गरीबांसाठी घरकूल योजना :-

प्रत्येक व्यक्तीसाठी निवारा ही अत्यावश्यक बाब आहे. याकरीता इंदीरा आवास योजना अंतर्गत दारिद्र्य रेषेखालील (BPL) कुटूंबाकरीता ७०,०००/- इतके वित्त सहाय्य उपलब्ध करून दिले जाते. शिवाय दुर्गम भागात ७५,०००/- इतके वित्त सहाय्य उपलब्ध करून दिले जाते.

४. सामाजिक सुरक्षितता आणि निवृत्ती वेतन (Social Security) :-

राष्ट्रीय सामाजिक सहायता कार्यक्रमांतर्गत (National Social Assistance Programme (NSAP) जेष्ठ नागरिकांना निवृत्ती वेतन सुविधा सुरु केली आहे तसेच सामाजिकदृष्ट्या हतबल, अपंग व्यक्ती तसेच गरीब कुटूंबाकरीता या सुविधा दिल्या जातात.

५. ग्रामीण रस्ते जोडणी :-

भारतीय ग्रामीण भागांना एकमेकांशी जोडण्याकरीता भारत सरकारने प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना (PMGSY) २५ डिसेंबर २००० साली सुरु केली. जेणेकरून, ग्रामीण विकास व्हावा. यामुळे खेडे एकमेकांना जोडले जावून त्यांच्यातील दळणवळणाचा विकास होईल. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे मुलभूत अंग म्हणजे रस्ते होय. दळणवळणाच्या सोयीमुळे कृषी व ग्रामीण व्यापाराचा विकास होण्यास मदत होईल.

६. योग्य दरात वित्त पूरवठा :-

ग्रामीण भागात पंचायत स्तरावर सार्वजनिक 'भू' बँक (Public Land Bank PLB) स्थापन केल्या आहेत. ही बँक लहान भूधारक महिला शेतकऱ्यांसाठी विशेष सवलत कर्ज उपलब्ध करून देते. जेणेकरून, महिला शेतकरी आणि अल्पभूधारकांना वित्त सहाय्य पुरविता येईल.

७. सार्वजनिक वितरण व्यवस्था :-

ग्रामीण भागातील गरीब कुटूंबाकरीता केंद्र सरकारने सार्वजनिक वितरण व्यवस्था (PDS) सुरु केली. १९८६ मध्ये TPDS (Targeted Public Distribution System) केंद्र सरकारने सुरु केली. सध्या राज्य सरकार व केंद्र सरकारच्या समन्वयातून सार्वजनिक वितरण व्यवस्था राबविण्यात येते. यात दारिद्र्य रेषेखालील कुटूंबांना स्वस्त धान्य दरात धान्य पुरविले जाते.

अशा प्रकारे कृषी आणि ग्रामीण विकासाची व्यूहरचना सरकारने आखली आहे. जेणेकरून, ग्रामीण व शहरी असमानता दूर होण्यास मदत होईल.

६.२.२ औद्योगिक क्षेत्र :-

अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी तीनही क्षेत्रांचे अस्तित्व महत्वाचे असते. कृषी, उद्योग व सेवा क्षेत्र या तीन ही क्षेत्रांचा विकास हा एकमेकांवर अवलंबून असतो. औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासामुळे कृषी क्षेत्राचा विकास होतो. शेतकऱ्याचे उत्पन्न वाढल्यामुळे पन्हा त्याची औद्योगिक वस्तू तसेच सेवांना मागणी वाढून इतर दोन्ही क्षेत्राच्या विकासास मदत होते. कृषी क्षेत्राचे महत्त्व पुढील मुद्द्यांद्वारे स्पष्ट करता येईल.

१. औद्योगिकीकरणाचे महत्त्व :-

अर्थव्यवस्थेच्या विकासात औद्योगिकीकरणाचे महत्त्व जगभर मान्य करण्यात आलेले आहे. औद्योगिकीकरणाचा इतिहास पाहिला असता, औद्योगिकीकरण हे तीन टप्प्यात घडते. पहिल्या टप्प्यात प्राथमिक उत्पादनाचे प्रक्रिया उद्योग कार्यरत असतात. उदा. खनिज मातीतून खनिज काढणे, धान्याचे दळण, तेल काढणे इ. दुसऱ्या टप्प्यात वस्तूची निर्मिती करतात. उदा. धातूच्या वस्तू बनविणे, लाकडापासून फर्नीचर बनविणे, कागद तयार करणे इत्यादी. तिसऱ्या टप्प्यात यंत्र व इतर भांडवली वस्तूंचे उत्पादन केले जाते.

हॉफमन यांनी सर्व औद्योगिक वस्तूंचे दोन विभागात वर्गीकरण केले आहे. त्यात पहिले उपभोग्य वस्तू आणि दुसरे भांडवली वस्तू. औद्योगिकीकरणाच्या वेगवेगळ्या टप्प्यात उपभोग्य वस्तूंचे भांडवली वस्तूंशी असलेले प्रमाण पहिल्या टप्प्यात उपभोग्य वस्तू भांडवली वस्तूंच्या पाचपट असतात (५:१) दुसऱ्या टप्प्यात २:५:१ तर, तिसऱ्या टप्प्यात १:१ इतके असते.

विकसनशील देशांना आर्थिक विकास साधायचा असेल तर, त्यांना औद्योगिकीकरणाशिवाय पर्याय नसतो. औद्योगिकीकरणाचे महत्त्व पुढील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

१. उत्पन्नात वाढ :-

औद्योगिकीकरणामुळे उत्पादनाचा वेग वाढतो. विकसनशील देशांचे उत्पादन सामान्यतः कृषी वस्तूंचे असते. त्यांचा वाढीचा दर कमी असतो. त्यामानाने भांडवली वस्तूंच्या वाढीचा दर जास्त असतो. उद्योगांचा विकासासाठी भांडवलाची नितांत आवश्यकता असते. विकसीत राष्ट्रे औद्योगिकीकरणामुळे प्रगती पथावर आहेत. औद्योगिकीकरणामुळे उत्पन्न वाढून आर्थिक विकास वेगाने होतो.

२. रोजगारात वाढ :-

औद्योगिकीकरण घडत असतांना, नवनवीन कारखाने उद्योग स्थापन होतात. त्याठिकाणी मोठ्या प्रमाणावर मनुष्यबळाची गरज भासते. रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतात. औद्योगिकीकरणामुळे सर्वच क्षेत्रांचा विकास होत असल्यामुळे प्रत्येक क्षेत्रामध्ये रोजगाराच्या नवनवीन संधी निर्माण होवून रोजगारात वाढ होते.

३. कृषी क्षेत्राचा विकास :-

उद्योगाच्या विकासामुळे फक्त भांडवली वस्तूंचे किंवा उपभोग्य वस्तूंचेच उत्पादन होत नाही तर, यंत्र सामुग्री, विविध साधने यांची निर्मिती केली जाते. कृषीसाठी आवश्यक अवजारे, खते, किटकनाशके, वाहतूकीची साधने इ.चा विकास होवून कृषी क्षेत्राच्या विकासाला हातभार लागतो तसेच कृषीपूरक व्यवसायांमध्ये सुद्धा भरभराट होण्यास मदत होते.

४. निर्यातीत वाढ :-

कृषी वस्तूंच्या उत्पादन वाढीच्या वेगापेक्षा औद्योगिक वस्तूंच्या उत्पादन वाढीचा वेग अधिक असतो. पुन्हा औद्योगिककरणामुळे कृषी व कृषीपूरक वस्तूंच्या उत्पादनात वाढ झाल्यामुळे वस्तूंचे उत्पादन वाढते. देशातील लोकांच्या गरजा भागवून उत्पादन शिल्लक राहते. शिल्लक उत्पादनाची निर्यात नवनवीन उत्पादन तंत्र, पद्धती यामुळे वस्तू उत्पादनाचे प्रमाण वाढून निर्यात वाढीस चालना मिळते.

५. सेवा क्षेत्राचा विकास :-

ज्यावेळी एखादा नवीन कारखाना किंवा प्रक्रिया उद्योग सुरु होतो त्याठिकाणी काम करणाऱ्या कामगारांना हॉटेल, बँका, विमा, शिक्षण आरोग्य, मनोरंजन इ. सेवांची आवश्यकता भासते. खरेतर या सेवा आजच्या आधुनिक काळात आवश्यक झालेल्या आहेत. दळणवळण सारख्या साधनांचा खुप जलद गतीने विकास होत असतो. औद्योगिककरणामुळे कृषी क्षेत्राच्या विकासाला हातभार लागतो. त्याहीपेक्षा सेवा क्षेत्र विकासात झपाट्याने वाढ होतांना दिसते.

६. भांडवल निर्मितीत वाढ :-

औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासामुळे रोजगाराच्या संधीत वाढ होते. लोकांना रोजगार मिळाल्यामुळे त्यांच्या उत्पन्नात वाढ होईल. उत्पन्नात झालेल्या वाढीचा फायदा होवून त्यांची बचत वाढते. बचत वाढल्यामुळे गुंतवणूकीकडे वळविली जावून पुन्हा भांडवलाची निर्मिती होते. पुन्हा विविध उद्योग उभारणी होवून नवनवीन उत्पादनांची सुरुवात होते. परिणामी देशाच्या औद्योगिक विकासाला चालना मिळते.

७. नैसर्गिक साधन सामुग्रीचा कार्यक्षम वापर :-

विकसनशील देशात भांडवल व औद्योगिक विकासाच्या अभावामुळे विपूल प्रमाणात उपलब्ध असलेली साधन सामुग्री तशीच पडून राहते. साधन सामुग्री पडून राहिल्यामुळे देशाचा विकास होत नाही. एखाद्या देशात खनिज संपत्ती मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध असते. मात्र औद्योगिकीकरणाच्या अभावामुळे खनिज संपत्ती बाहेर काढून तिचा उपयोग केला जात नाही. मात्र औद्योगिक विकास झाल्यास विविध यंत्रांच्या सहाय्याने खनिज संपत्तीचा योग्य वापर होऊन उत्पादनात वाढ घडवून आणता येते.

८. औद्योगिक संस्कृती वाढीस लागते :-

औद्योगिक कामगारांमध्ये वेळेचे महत्व, शिस्त, वैज्ञानिक दृष्टीकोन, यंत्र कौशल्य, सहकार्य, स्पर्धात्मकता, उद्योजकता इ. गुणांचा विकास होवू लागतो. औद्योगिक

शिस्तीमुळे तेथील वातावरणाचा खास विकास झालेला दिसतो. यामुळे एक शिस्तबद्ध आणि दूरदृष्टी असलेल्या समाजाची निर्मिती होते.

१. आत्मनिर्भरता वाढते :-

विकसनशील देश अन्नधान्याच्या बाबतीतही स्वयंपूर्ण नसतात. अन्नधान्याची सुद्धा बऱ्याच विकसनशील देशांना आयात करावी लागते. औद्योगिक विकासामुळे उपभोग्य वस्तूंसोबत भांडवली वस्तूचे उत्पादन वाढते. देशातील लोकांसाठी आवश्यक वस्तूंचे उत्पादन देशातच निर्माण केले जाते. कृषी क्षेत्राचा विकास होवून अन्नधान्यात स्वयंपूर्णतः येते. युद्ध सामुग्रीच्या निर्माणामुळे शस्त्र सज्जता बाबतीत देश स्वयंपूर्ण होवून आत्मनिर्भर बनतो.

अशारितीने अल्पविकसीत किंवा कोणत्याही अर्थव्यवस्थांमध्ये औद्योगीकरणाचे महत्व सांगता येईल.

२. राज्य धोरण आणि औद्योगीकरण :-

उद्योगांचे अर्थव्यवस्थेतील स्थान लक्षात घेवून उद्योगांच्या विकासासाठी अत्यंत अनुकूल असे धोरण ठरविले आहे. उद्योगांच्या विकासाची जबाबदारी राज्यशासनाची असली तरी, केंद्र सरकार ही राज्यांना उद्योगांच्या विकासासाठी विविध योजना राबविते. राज्य शासनाचे औद्योगिक विकासासाठी असलेले धोरण पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

१. औद्योगिक वसाहतीची स्थापना :-

उद्योगांच्या सर्वांगीण विकासासाठी वीज, पाण्याची सुविधा, कारखान्यासाठी जमीन, वित्त पुरवठा, तांत्रिक मदत रस्ते या सर्व सोयी एकाच ठिकाणी उपलब्ध करून देण्याच्या उद्देशाने औद्योगिक वसाहतीची स्थापना केली जाते. प्रत्येक जिल्ह्याच्या ठिकाणी अशा वसाहती स्थापन केल्या असून काही तालुक्याच्या ठिकाणी देखील अशा वसाहती स्थापन केल्या आहेत.

२. भांडवलाची उपलब्धता :-

सरकारकडून तसेच राज्य वित्त महामंडळाकडून लघू उद्योग तसेच मोठ्या उद्योगांना भांडवल उपलब्ध करून दिले जाते. याकरीता भारत सरकारने 'पत हमी योजना' १९६० मध्ये सुरु केली. अशी हमी रिजर्व्ह बँकेमार्फत उद्योगांना दिली जाते. याशिवाय सहकारी संस्थांमार्फत अल्प व दीर्घ मूदतीची कर्जे उपलब्ध करून दिली जातात.

३. तांत्रिक सहाय्य :-

भारत सरकारने लघू उद्योगांना तांत्रिक सहाय्य पुरविण्यासाठी 'औद्योगिक विस्तार सेवा योजना' (Industrial Extension Service Scheme) सुरु केली. या योजनेनुसार भारताच्या चारही महानगरांमध्ये चार विभागीय केंद्रे तसेच प्रत्येक राज्यासाठी एक या प्रमाणे १६ प्रमुख संस्था व ६५ विस्तार केंद्रे स्थापन करण्यात आलेली आहेत. लघू उद्योगांना आवश्यक ती माहिती, तांत्रिक सल्ला व प्रशिक्षणाच्या सोयी, परकीय तज्ज्ञांचा सल्ला, भारतीयांना परकीय प्रशिक्षण इ. सुविधा पुरविल्या जातात.

४. उद्योगांच्या सहकारी संस्थांना उत्तेजन :-

उद्योगासाठी सहकारी संस्था स्थापन केल्या असून, त्यांचे राष्ट्रीय पातळीवर फेडरेशन, दि फेडरेशन ऑफ इंडस्ट्रीयल को-ऑपरेटीव्हज् सारख्या संस्था १९६६ साली स्थापन केल्या.

औद्योगिक सहकारी संस्थांची ठोक विक्री तसेच औद्योगिक संस्थांना निर्यातीसाठी प्रोत्साहन देणे, कच्च्या मालाची खरेदी तसेच विक्रीसाठी सहाय्य करण्याचे काम हे फेडरेशन करतात.

५. उत्पादनासाठी राखीव क्षेत्र :-

देशातील लघू व मोठ्या उद्योगामध्ये वस्तू उत्पादनात नेहमी स्पर्धा सुरु असतात. त्या स्पर्धा टाळण्यासाठी काही वस्तूंचे उत्पादन केवळ लघू उद्योगच करू शकतील असे धोरण आखले जाते. उदा. विशिष्ट प्रकारचे कापड, शेतीची अवजारे, खेळाच्या वस्तू, पाट्या, पेन्सिल, शाई, खड्डू, विडी, मेणबत्ती इ. वस्तूसाठी लघू उद्योग क्षेत्र राखीव ठेवले जाते.

६. हस्तोद्योग विकास :-

हस्तोद्योगांचा विकास व्हावा याकरिता १९५२ मध्ये अखिल भारतीय हस्तोद्योग समितीची स्थापना करण्यात आली. हस्तोद्योग सप्ताह पाळणे, विविध शहरांमध्ये फिरती प्रदर्शने भरवणे इ. उपक्रमांमुळे हस्तोद्योगाचे वार्षिक उत्पन्न सुमारे ५००० कोटी रुपयांपेक्षा ही अधिक झाले आहे तसेच निर्यात २००० कोटी पर्यंत वाढली आहे. हस्तोद्योगांच्या सुमारे ३.५ लाख संस्था भारतात कार्यरत असून त्यामार्फत १० लाख लोकांना रोजगार मिळाला आहे.

३. तंत्राची निवड सुयोग्य तंत्रज्ञान आणि रोजगार :-

उत्पादन तंत्राची निवड करतांना, उत्पादकासमोर अनेक प्रश्न असतात. त्यातील प्रमुख प्रश्न हा की, उत्पादन कोणत्या तंत्राच्या सहाय्याने करावे. उत्पादन कार्यासाठी श्रमप्रधान की भांडवल प्रधान तंत्राचा वापर करावा यालाच तंत्राची निवड असे म्हणतात.

प्रत्येक उत्पादकाचे उद्दिष्ट्ये हे महत्तम नफा मिळविणे असते. त्याकरीता कमी कालावधीत अधिक उत्पादन करणाऱ्या उत्पादन तंत्राची निवड उत्पादक करेल. विकसनशील देशांनी या दोन तंत्रापैकी कोणत्या तंत्राची निवड करावी यासंदर्भात अर्थतज्ज्ञांची निरनिराळी मते आहेत. कुझनेट यांच्या मते, विकसनशील देशांनी श्रमप्रधान तंत्राचा वापर करावा कारण -

१. विकसनशील देशांत श्रम विपूल प्रमाणात आढळते.
२. बेरोजगारीची समस्या दूर होण्यास मदत होते.
३. भांडवलासाठी परकीय चलनाची गरज भासते. श्रमामुळे परकीय भांडवलाची आयात करावी लागणार नाही.
४. श्रमप्रधान तंत्राचा वापर करून लवकर उत्पादन कार्यास सुरुवात करता येते.
५. श्रमप्रधान तंत्राच्या वापरामुळे अचानक उत्पादनात वाढ होत नाही.

श्रमप्रधान तंत्रामुळे उत्पादनात सावकाश वाढ होत असल्यामुळे बाजारात मागणी व पूरवठ्यात असंतुलन निर्माण होत नाही. परंतू, अनेक तज्ज्ञांना हे मत मान्य नाही. त्यांनी भांडवल प्रधान तंत्रास महत्व दिले आहे.

श्रमप्रधान तंत्राच्या वापरामुळे जरी उत्पादनात लवकर वाढ होत असेल तरी, ही वाढ दीर्घकाळात टिकून राहत नाही. दीर्घकाळात भांडवल प्रधान तंत्रज्ञान वेगाने उत्पादनात वाढ करते. अमर्त्य सेन यांच्या मते, श्रमप्रधान तंत्राच्या वापरामुळे उपभोगात वाढ होते. परंतू, उत्पन्नात त्या मानाने वाढ होत नाही. त्यामुळे बचत वाढत नाही. बचत कमी असल्यामुळे गुंतवणूकीत वाढ होत नाही. परिणामी कमी भांडवल निर्मिती होते. त्याचा परिणाम कमी उद्योगांची निर्मिती, बेकारी इ. समस्या निर्माण होतात.

३. सुयोग्य तंत्रज्ञान आणि रोजगार :-

सुयोग्य तंत्रज्ञान म्हणजे जे आवश्यकतेनुसार बदलले जावू शकते, सुयोग्य तंत्रज्ञानाला मध्यस्तीचे तंत्रज्ञान असे म्हणतात. कारण, सुयोग्य तंत्रज्ञान म्हणजे पारंपरिक तांत्रिक पद्धतीपेक्षा अधिक उत्पादनक्षम तंत्रज्ञान होय. मात्र ते औद्योगिक तंत्रज्ञानापेक्षा कमी खर्चिक असले पाहिजे. सुयोग्य तंत्रज्ञानात पुढील बाबी अपेक्षित असतात.

* भांडवल बचत तंत्रज्ञान	* ग्रामीण पातळीवरील तंत्रज्ञान
* श्रमप्रधान तंत्र	* समाज तंत्रज्ञान
* पर्यायी तंत्रज्ञान	* प्रगतीशील तंत्रज्ञान
* स्वमदत तंत्रज्ञान	* कमी भांडवली तंत्रज्ञान

सुयोग्य तंत्रज्ञान हे भांडवलाची बचत करणारे तंत्रज्ञान आणि श्रमाचा जास्तीत जास्त वापर करून रोजगारात वाढ करणारे तंत्रज्ञान यालाच जनतेचे तंत्रज्ञान असे म्हणतात. मानवी विकासास उपयुक्त असे तंत्रज्ञान होय.

शुम्पीटर यांनी सुरुवातीला सुयोग्य तंत्रज्ञानाच्या विरुद्ध बाजूने मते मांडली. त्यांच्या मते, विकासासाठी प्रगत तंत्रज्ञानाचा वापर करायला हवा. सुयोग्य या संकल्पनेत पारंपरिकतेचा अंश बघायला मिळतो. जर, अर्थव्यवस्थेचा जलद विकास साधावयाचा असेल तर, जलद विकासाची व्यूढरचना आखावयास हवी. विकसनशील अर्थव्यवस्थेत सुयोग्य तंत्रज्ञानाचा पर्यावरणावर कोणताही नकारात्मक परिणाम घडू नये तसेच सामाजिक कल्याणात देखील घट होवू नये. सामाजिक दृष्टीने सुयोग्य आणि पर्यावरणीय दृष्टीने शाश्वत असे तंत्रज्ञान असावे. शुम्पीटर यांनी आपल्या 'लहान ते सुंदर' 'Small is Beautiful' या पुस्तकात या संकल्पनेचा उल्लेख केलेला आहे.

सुयोग्य तंत्रज्ञान हे विकसनशील तसेच विकसीत अशा दोन्ही प्रकारच्या अर्थव्यवस्थांमध्ये आढळते. सुयोग्य तंत्रज्ञान लहान क्षेत्रात, विकेंद्रीत श्रमप्रधान, उर्जा बचतक्षम, पर्यावरणीयदृष्ट्या सुयोग्य आणि स्थानिक नियंत्रित होणारे असावे. सुयोग्य तंत्रज्ञानाचे उत्तम उदाहरण म्हणजे दुचाकी, पाण्याचा हातपंप, इतर स्वशक्ती यंत्र, बल्बस्, पथदिवे इ. आहेत.

वरील सर्व बाबी ह्या रोजगार निर्माण करणाऱ्या आहेत. यात कमीत कमी भांडवल तंत्रज्ञानाचा वापर आहे. तर, अधिकाधिक श्रमाचा वापर असून हे तंत्रज्ञान

पर्यावरणीय दृष्टीने सुयोग्य आणि शाश्वत असे आहे. विकसनशील देशात बेरोजगारीची समस्या नेहमीच उद्भवत असते. श्रमप्रधान तंत्रज्ञानामुळे रोजगार निर्माण होण्यास मदत होईल. विकसीत किंवा विकसनशील देश असोत त्यामधील सुयोग्य तंत्रज्ञान वेगवेगळे असते. विकसीत देशात श्रमाची कमतरता असते. त्याठिकाणी श्रमाची बचत करणारे तंत्रज्ञान सुयोग्य ठरेल म्हणजेच सुयोग्य तंत्रज्ञान हे त्या त्या देशातील उत्पादन साधनांच्या उपलब्धतेनुसार ठरते. विकसनशील देशात श्रमाचा अधिकाधिक उपयोग करून घेणारे तंत्रज्ञान सुयोग्य ठरते.

४. गुंतवणूक निकष :-

अर्थव्यवस्थेच्या जलद विकासासाठी औद्योगीकरण अत्यावश्यक आहे. विकसीत देशांच्या विकासाचा इतिहास बघता औद्योगीकरण हाच विकासाचा आधार राहिला आहे. एखाद्या देशामध्ये साधनांचे प्रमाण विपूल असते. मात्र साधनाचा कार्यक्षम वापराच्या अभावी विकसात अडथळे येतात. देशाचा आर्थिक विकास होण्यासाठी राष्ट्रीय उत्पन्नात सातत्याने वाढ होणे आवश्यक आहे. त्याकरीता देशातील साधनसामुग्रीचे वितरण योग्य रित्या झाले पाहिजे. सामान्यतः कोणत्याही अर्थव्यवस्थेत खाजगी क्षेत्र व सार्वजनिक क्षेत्रांचे अस्तित्व आढळते. सार्वजनिक क्षेत्र लोक कल्याण व देश हिताचे उद्दिष्ट्ये ठेवून काम करते. म्हणून नफा हा त्यांच्या गुंतवणूकीचा निकष असत नाही. खाजगी क्षेत्राचे सर्व गौडबंगाल हे नफा या तत्वाच्या भोवती फिरत असते. त्याकरीता खाजगी क्षेत्राचे गुंतवणूकीचे निकष वेगवेगळे असतात. त्यामुळे साधनांचे वाटप समान होत नाही. 'सार्वजनिक क्षेत्राद्वारे उत्पादन साधनांचे योग्य वाटप करून त्यांचा महत्तम उपयोग करून घेण्यासाठी गुंतवणूक कोणत्या पद्धतीने व कोणत्या तत्त्वानुसार करावी याचा विचार करणे म्हणजे गुंतवणूक निकष होय.' गुंतवणूक निकषामध्ये उत्पादन साधनांच्या योग्य वितरणाचे तत्व सामावलेले असते. अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी कराव्या लागणाऱ्या औद्योगीकरणाबाबतीत गुंतवणूक निकष महत्वाचे ठरतात. त्यानुसार गुंतवणूक केल्यास जलद आर्थिक विकास घडून येतो.

४. गुंतवणूक निकषाचे प्रकार -

वेगवेगळ्या अर्थशास्त्रज्ञांनी गुंतवणूक निकषाचे वेगवेगळे प्रकार सांगितले आहेत ते पुढीलप्रमाणे -

१. निर्माण निकष
२. सार्वजनिक सिमान्त उत्पादकता निकष
३. पुनर्गुंतवणूक निकष
४. कालश्रेणी निकष
१. निर्माण निकष :-

या निकषाचा पूरस्कार बुचानन आणि जे. जे. पोलक यांनी केला आहे. भांडवलाच्या कमतरतेमुळे औद्योगीकरणाचे प्रमाण कमी असते. यामुळे उत्पन्न कमी व बचत कमी असते. भांडवलाचा कार्यक्षम वापरासाठी भांडवलामध्ये गुंतवणूक करणे आवश्यक असते. भांडवलाच्या मात्रेपासून जास्तीत जास्त उत्पादन होणे आवश्यक असते. निर्माण निकषामध्ये उद्योगातून प्रत्यक्ष उत्पादन हाती पडण्याच्या काळालाही महत्त्व असते. काही

उद्योगांमधून उत्पादन बाहेर पडण्याकरीता बराच कालावधी लागतो. म्हणून अशा उद्योगांमध्ये गुंतवणूक करावी की, ज्यामध्ये उत्पादन निर्मितीचा वेग अधिक असावा.

२. सामाजिक सीमान्त उत्पादकता निकष :-

या निकषाचा पुरस्कार सर्वप्रथम आर. एफ. खान यांनी केला. चिनेरी यांनी त्यात सुधारणा केली. जसजशा भांडवलाच्या मात्रा अधिक वापरल्या जातात. तसतशी प्रत्येक मात्रेपासूनची सीमान्त उत्पादकता कमी कमी होत जाते. भांडवल वेगवेगळ्या उद्योगात विनियोगित केले जाते. त्यामुळे एका विशिष्ट बिंदूनंतर प्रत्येक उद्योगातील भांडवलाची सीमान्त उत्पादकता सारखी होते. याचे महत्तम उत्पादन प्राप्त करणे हे ध्येय असते. यासाठी चिनेरी यांनी पूढील सूत्राचा वापर केला.

$$S.M.P. = \frac{X+E-L-M-O}{K}$$

या सूत्रावरून सा.सी. उत्पत्ती ठरविता येते.

S.M.P	=	सामाजिक सीमान्त उत्पत्ती
X	=	उत्पादनाची वाढलेली विक्री किंमत
E	=	बाह्य घटकामुळे वाढलेली किंमत
L	=	श्रम खर्च

विकसनशील देशात भांडवलाची कमतरता असते. तेथे श्रमप्रधान तंत्रावर भर देणे आवश्यक आहे. ज्या देशामध्ये श्रमप्रधान तंत्र वापरता येते त्या देशात श्रमप्रधान उद्योगांमध्ये गुंतवणूक आवश्यक ठरते.

३. पुनर्गुंतवणूक निकष :-

यालाच सीमान्त भांडवल गुंतवणूकीचा आधिक्याचा दर असेही म्हंटले आहे. लायबेनस्टीन आणि गॅलेन्सन यांनी या निकषाचा पुरस्कार केला आहे. प्रत्येक श्रमीकाची उत्पादकता वजा श्रमीकांचा उपभोग यातून शिल्लक राहिलेली रक्कम म्हणजेच बचतीचा दर हा मोठा असावा लागतो. श्रमीकांची मजुरी व संयोजकांचा नफा यामध्ये राष्ट्रीय उत्पन्नाचे वितरण होते. नफा जेवढा जास्त तेवढी गुंतवणूक जास्त असते. यात भांडवल आणि श्रम यांच्या गुणोत्तराला स्थान असते. गुंतवणूक योग्य आधिक्य पुढील सूत्रानुसार काढता येईल.

$$r = \frac{P-ew}{C}$$

r = Rate Investible Surplus - गुंतवणूक योग्य आधिक्याचा दर

P = Production Per Machine - प्रतियंत्र उत्पत्ती

e = Men Per Machine - प्रतियंत्र मनुष्य

w = Rate of Real Wages - वास्तव मजुरीचा दर

C = Cost of Machine - यंत्राचा खर्च

वरील समीकरणावरून असे सिद्ध होते कि, सदर निकष भांडवलयुक्त गुंतवणूकीचे प्रतिपादन करणारे आहे. गुंतवणूक करतांना, भांडवल युक्त उद्योगात गुंतवणूक करावी जेणेकरून इतर उत्पादनांना त्याचे लाभ मिळतात. यामुळे भविष्यात विकसनशील देशांचा

जलद विकास साधता येईल. याकरिता श्रमप्रधान उद्योगांमध्ये गुंतवणूक करण्याऐवजी भांडवलप्रधान उद्योगात गुंतवणूक करणे आवश्यक आहे.

४. कालश्रेणी निकष :-

भारतीय अर्थशास्त्रज्ञ ए.के.सेन यांनी कालश्रेणी निकषाचा पुरस्कार केला. उत्पादन पद्धती दोन प्रकारच्या असतात. त्यात श्रमप्रधान व भांडवलप्रधान हे प्रकार पडतात. ज्या उत्पादन पद्धतीत महत्तम उत्पादन साध्य करता येते त्या पद्धतीत गुंतवणूक वाढवावी. एखाद्या ठराविक कालखंडात श्रमयुक्त व भांडवलयुक्त उत्पादनाच्या कालश्रेणी तयार करता येतात. उदा. एखाद्या विशिष्ट प्रकारच्या उत्पादनात श्रम व भांडवलप्रधान उद्योगातून उत्पादन केले जाते. A आणि B दोन्ही प्रकारात १० वर्षांच्या कालखंडात १००० नगांचे उत्पादन होते. सुरुवातीला श्रमयुक्त उत्पादनात उत्पादन वाढीचा वेग जास्त असतो. मात्र शेवटच्या काही वर्षात भांडवलयुक्त प्रकल्पाचा वेग वाढतो. याचा अर्थ भांडवलयुक्त उत्पादन प्रकल्पाची उत्पादन क्षमता आणि उत्पादनाचा कालावधी जलद असतो.

यावरून गुंतवणूक कोणत्या उत्पादन प्रकल्पामध्ये गुंतवावी हे स्पष्ट होते.

५. भांडवल निर्मितीचे महत्व :-

देशाच्या वास्तव राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ करण्यासाठी भांडवलाची आवश्यकता भासते. विकसनशील अर्थव्यवस्थांचा विकास हा भांडवल निर्मितीच्या अभावामुळे खुंटलेला असतो. गुंतवणूकीत वाढ झाल्यास राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होते. दुसरीकडे गुंतवणूक घटल्यास राष्ट्रीय उत्पन्नात देखील घट होते. जर, दारिद्र्याचे दुष्टचक्र भेदायचे असेल तर, विकसनशील देशांना बचतीत वाढ करून गुंतवणूक वाढविली पाहिजे.

प्रो. इलिस यांच्या मते, 'भांडवलाची कमतरता ही आर्थिक विकसातील महत्वाचा अडसर आहे.'

जर बचतीचा दर वाढविला तर, गुंतवणूकीत वाढ होईल. ज्यावेळी भांडवलाची सिमांत कार्यक्षमता ही व्याज दरापेक्षा अधिक असले तेव्हा देशामध्ये गुंतवणूक वाढेल. गुंतवणूक वाढल्यास रोजगारात वाढ होवून राष्ट्रीय उत्पादनात वाढ होईल, त्यामुळे राहणीमानाच्या दर्जात सुधारणा होईल.

३. रोजगारात वाढ :-

विकसनशील देशामध्ये भांडवलाच्या कमतरतेमुळे उद्योगांची संख्या कमी असते. भांडवलात वाढ झाल्यामुळे नवीन उद्योगांची स्थापना होवून श्रमाची मागणी वाढेल यामुळे लोकांना रोजगार मिळतो.

२. गुंतवणूकीत वाढ होते.

भांडवल निर्मिती वाढते म्हणजे नेमके राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीसाठी आवश्यक परिस्थिती निर्माण केली जाते. देशात भांडवल निर्मितीचा दर अधिक असल्यास नवीन गुंतवणूक वाढीस प्रेरणा मिळते. विकसनशील देशांना गुंतवणूक संजीवनी सारखी काम करते.

३. राष्ट्रीय उत्पादनात वाढ :-

भांडवल निर्मितीमुळे नवीन उत्पादन तंत्रांचा शोध लागून तसेच अतिरिक्त उत्पादनाची साधने वापरून वस्तू व सेवांची निर्मिती करण्याचा प्रयत्न केला जातो. वस्तू व सेवांचे अधिक उत्पादन वाढून एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नात, उत्पादनात वाढ होण्यास मदत होते.

४. निर्यात क्षेत्राचा विकास होतो :-

भांडवलाचा योग्य वापर झाल्यास उत्पादनात वाढ होतेच शिवाय वस्तूंची निर्मिती अधिक होवून अतिरिक्त उत्पादनाची निर्यात करता येते. त्यासाठी भांडवलाची गुंतवणूक निर्यातक्षम उद्योगांमध्ये करणे आवश्यक ठरते.

५. परकीय चलनाची प्राप्ती :-

आंतरराष्ट्रीय व्यापारात चलनाची देवाण - घेवाण होते. निर्यातक्षम उद्योगाचा राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होवून निर्यात वाढीस लागते. वाढत्या निर्यातीपासून परकीय चलनाची प्राप्ती होते. परकीय चलनाचा साठा प्रत्येक अर्थव्यवस्थेसाठी महत्वाचा ठरतो.

६. राहणीमानात सुधारणा :-

विकसनशील देशांमध्ये भांडवल निर्मिती झाल्यास राष्ट्रीय उत्पादनात वाढ तर होतेच शिवाय रोजगारात वाढ झाल्यामुळे लोकांच्या उत्पन्नात वाढ होते. प्रत्येक व्यक्तीला आपले राहणीमान सुधारावे असे वाटते. उत्पन्नातील वाढीबरोबर व्यक्ती उपभोगात, राहणीमानात वाढ करित असते.

७. दारिद्र्याचे दृष्टचक्र भेदता येते :-

एखादा देश गरीब असतो. कारण, तो गरीब असतो विकसनशील राष्ट्रांसमोर दारिद्र्याची समस्या हा सर्वसामान्य मुद्दा होवून बसला आहे. प्रत्येक राष्ट्राचे दारिद्र्य निर्मुलन हे उद्दिष्ट असते. याकरीता भांडवल निर्मिती आवश्यक असते. भांडवल निर्मिती झाल्यामुळे संबंधीत क्षेत्रात रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होत असतात. त्यामुळे लोकांना रोजगार मिळून दारिद्र्याचे दृष्टचक्र भेदता येते.

८. बेरोजगारी दूर होते :-

दरडोई उत्पन्न कमी, दारिद्र्य, बेरोजगारी सारख्या समस्या प्रत्येक विकसनशील देशाला सतावत असते. विकसनशील देशात मोठ्या प्रमाणावर बेरोजगारी असते ती दूर करण्यासाठी प्राधान्य क्षेत्रांचा विकास होणे आवश्यक असते. या सर्वाकरीता भांडवलाची आवश्यकता भासते. भांडवल निर्मितीमुळे अर्थव्यवस्थेला चालना मिळते.

९. आर्थिक विकास साधला जातो :-

कोणत्याही अर्थव्यवस्थेचे उद्दिष्ट हे देशाचा सर्वांगीण विकास करणे हे असते. देशामध्ये भांडवल निर्मिती झाल्यास नवीन उद्योग व्यवसायांना चालना मिळून रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात. देशातील बेकारीची समस्या दूर झाल्यामुळे लोकांच्या उत्पन्नात वाढ होवून राहणीमानाचा दर्जा सुधारतो.

एकंदरीत विकसनशील अर्थव्यवस्थेचा सर्वांगीण विकास देशातील भांडवल निर्मितीवर अवलंबून असतो.

६.३ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न :-

१. कृषी व ग्रामीण विकासाचे महत्व स्पष्ट करा.
२. निर्वाह शेतीतून व्यापारी शेतीकडे संकल्पनेचे महत्व विषद करा.
३. कृषी व ग्रामीण विकासाची व्यूढरचना लिहा.
४. औद्योगिक विकासाचे महत्व स्पष्ट करा.
५. तंत्रांची निवड म्हणजे काय ? ते सांगून सुयोग्य तंत्रज्ञानाचे महत्व स्पष्ट करा.
६. गुंतवणूक निकषाचे प्रकार सांगा.

६.४ सारांश :-

कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये कृषी उद्योग व सेवा क्षेत्र या तीनही क्षेत्रांना महत्वाचे स्थान आहे. विकसीत देशांमध्ये विकसीत देशांच्या मानाने कृषी, उद्योग व सेवा क्षेत्राचा विकास अधिक झालेला असतो. ग्रामीण विकासात कृषी क्षेत्राचे महत्व अनन्य साधारण आहे. विकसीत देशात कृषी क्षेत्र हे खूप पुढारलेले असते. त्यांचे एकूण उत्पादन व दरडोई उत्पन्न हे विकसनशील देशांच्या मानाने अधिक असते.

विकसनशील देशांमध्ये बहूतेक ठिकाणी निर्वाह शेती केली जाते. कालांतराने शेतीचे व्यापारीकरण होत आहे. कृषी क्षेत्राबरोबरच उद्योग क्षेत्राचे महत्वही नाकारता येत नाही. किंबहुना सर्वच क्षेत्राचा विकास हा एकमेकांच्या विकासावर अवलंबून असतो. भांडवल निर्मितीसाठी गुंतवणूक हा निकष महत्वपूर्ण ठरतो. विकसीत तसेच विकसनशील देशांनी भांडवलाची गुंतवणूक करतांना नेमक्या कोणत्या उद्योगांमध्ये गुंतवणूक करावी हा प्रश्न देशांना पडतो तसेच कोणत्या तंत्राच्या सहाय्याने उत्पादन करावे हा देखील प्रश्न पडतो. त्या त्या देशाने हा प्रश्न तेथील परिस्थितीनुरूप सोडवायचा असतो.

६.५ पारिभाषिक शब्द :-

१. अग्रोरियन	-	शेतजमीन विषयक
२. निर्वाह	-	उपजीवीकेपुरती शेती करणे
३. संक्रमण	-	एका टप्प्यातून दुसऱ्या टप्प्यात स्थलांतर होणे.
४. गुंतवणूक निकष	-	गुंतवणूक करतांना आवश्यक असणाऱ्या गोष्टी

६.६ संदर्भसूची :-

१. ढमढेरे एस.व्ही. (२००८) भारतीय अर्थव्यवस्था, पुणे, डायमंड प्रकाशन, पृष्ठ क्र. ६७-६८व १३२-१३४
२. वाणी निता (२०१२) कृषी अर्थशास्त्र, जळगाव, प्रशांत पब्लिकेशन्स, पृष्ठ क्र. ६६-६७
३. देशपांडे दि.के. (१९९०) औद्योगिक अर्थशास्त्र, नागपूर, श्रीमंगेश प्रकाशन, पृष्ठ क्र. २७३-२८२
4. Street, Sames H. (1982) Structuralism and Dependency in Latin America, Journal of Economic Issues, 16 (3), Page No. 673-689
५. कुमानाचे पी. आर, (१९८५) भारतीय नियोजन, औरंगाबाद, कैलास पब्लिकेशन्स, पृष्ठ क्र. ५.१ ते ५.१८
६. जंगले मंगला, (२०११), औद्योगिक अर्थशास्त्र, जळगाव, प्रशांत पब्लिकेशन्स, पृष्ठ क्र. १ ते २३

६.७ सरावासाठी प्रश्न :-

१. कृषी व ग्रामीण विकासावर चर्चा करा.
२. गुंतवणूक निकषांचे प्रकार विषद करा.
३. ग्रामीण व कृषी विकासासाठी नविन व्यूहरचना सांगा.
४. कृषी विकासासाठी सरकारकडून अपेक्षा स्पष्ट करा.

घटक - ७
जागतीकीकरण आणि आर्थिक विकास

अनुक्रमणिका

- ७.० उद्दिष्टे
 - ७.१ प्रस्तावना
 - ७.२ विषय विवेचन
 - ७.२.१ आंतरराष्ट्रीय व्यापार : आर्थिक वृद्धीस प्रेरणादायी किंवा अडथळा
 - ७.२.२ आर्थिक विकास आणि व्यापार सिद्धांत
 - ७.२.३ विकासासाठी व्यापार धोरणे : निर्यातीस प्रेरणा विरोधी आयात पर्यायीकरण
 - ७.२.४ विकसीत राष्ट्रांची व्यापार धोरणे : सुधारणांची गरज
 - ७.२.५ व्यवहारतोल समस्या आणि कर्जाचे अरिष्ट
 - ७.२.६ परकीय खाजगी मदत : विकासास मदत एक चर्चा
 - ७.२.७ विदेशी मदत: विकासास मदत एक चर्चा
 - ७.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न
 - ७.४ सारांश
 - ७.५ पारिभाषिक शब्द
 - ७.६ संदर्भ सूची
 - ७.७ सरावासाठी प्रश्न
-

७.० उद्दिष्टे :-

- १३. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे महत्व आणि मर्यादा यांचा अभ्यास करता येईल.
 - १४. आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे भौगोलिक असमानता कशा निर्माण होतात ते समजून घेता येईल.
 - १५. व्यवहारतोलाची संकल्पना समजून त्याचा कर्जाशी काय संबंध आहे ते समजून घेता येईल.
 - १६. विकसीत राष्ट्रांच्या व्यापार धोरणांचा अभ्यास करता येईल.
 - १७. परकीय मदतीची विकासास मदत होते की नाही यावर चर्चा करता येईल.
 - १८. निर्यातीस प्रेरणा आणि आयात पर्यायीकरण यावर चर्चा करता येईल.
-

७.१ प्रस्तावना :-

अलीकडील काळात जवळपास सर्वच राष्ट्रांच्या अर्थव्यवस्था ह्या मुक्त असून सर्वच राष्ट्रे ही आंतरराष्ट्रीय व्यापारात सहभागी झालेली आहेत. साहजीकच आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा राष्ट्रीय उत्पन्न आणि आर्थिक विकास यावर परिणाम होतो. या व्यापाराचा सर्वच अर्थव्यवस्थांवर सारखाच परिणाम दिसून येत नाही. या व्यापारापासून प्रगत राष्ट्रांना आधिक तर, विकसनशील व अविकसीत राष्ट्रांना कमी फायदा होतांना दिसतो. हे वास्तव आहे. असे का ? या प्रश्नाचे चांगल्या पद्धतीने विश्लेषण प्रेबिश-सिंगर,

मिडल या अर्थतज्ज्ञांनी केले आहे. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा आणि परकीय मदतीचा आर्थिक विकासावर परिणाम होतो का ? आणि तो होत असेल तर तो कशा पद्धतीने होतो याचे विश्लेषण या प्रकरणात पुढीलप्रमाणे केले आहे.

७.२ विषय विवेचन :-

७.२.१ आंतरराष्ट्रीय व्यापार : आर्थिक वृद्धीस प्रेरणादायी किंवा अडथळा :-

आर्थिक विकासात आंतरराष्ट्रीय व्यापाराची भूमिका विशेष अशी आहे. सनातनवादी आणि नवसनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांनी आंतरराष्ट्रीय व्यापारास देशाच्या विकासासाठी महत्त्व देवून त्यास “विकासाचे इंजीन” असे म्हंटले आहे. तर, या विरोधी मत मांडण्याच्या गटाच्या (Prebish, Singer and Myrdol) मते, आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे आंतरराष्ट्रीय विषमता निर्माण झाली असून, श्रीमंत राष्ट्रे श्रीमंत आणि गरीब राष्ट्रे गरीब झाली आणि ती अविकसीतच राहिली. तर, प्रथम आपण आंतरराष्ट्रीय व्यापार कशा पद्धतीने आर्थिक विकासास मदत करतो तसेच आंतरराष्ट्रीय व्यापार कशा पद्धतीने आर्थिक विकासात अडथळा निर्माण करतो याची पुढीलप्रमाणे चर्चा करू.

■ आंतरराष्ट्रीय व्यापार - आर्थिक विकासास मदत :छ

१. आर्थिक विकासास प्रेरणा :-

एखादा देश आंतरराष्ट्रीय व्यापारात सहभागी झाल्यानंतर अशा वस्तूंची निर्यात करतो की, ज्या वस्तूंचा उत्पादन खर्च कमीत कमी असेल आणि अशा वस्तूंची आयात करेल की, वस्तूंचा उत्पादन खर्च इतर देशांना कमीत कमी येईल. यामुळे राष्ट्रीय उत्पादनात वाढ होवून राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होईल आणि त्यामुळे आर्थिक विकासास प्रेरणा मिळेल.

२. साधन संपत्तीचे कार्यक्षम वितरण :-

आंतरराष्ट्रीय व्यापार बाजाराचा विस्तार करतो. त्यामुळे उत्पादन घटकांना योग्य काम मिळते. गुंतवणूकीस तसेच बचतीस प्रेरणा मिळते आणि साधनांचे पर्याप्त व कार्यक्षम वितरण होते.

३. इतर क्षेत्रास फायदा :-

आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे मोठ्या प्रमाणात उत्पादन घटकांची आयात होते. त्याचा उपयोग इतर क्षेत्रांमध्ये होवू शकतो. त्यामुळे उत्पादनाच्या प्रमाणात वाढ होवून उत्पादन खर्चात मोठ्या प्रमाणात घट होते.

४. भांडवली वस्तूंची आयात :-

विकसनशील राष्ट्रे आपल्या उपभोग्य वस्तूंच्या बदल्यात भांडवली वस्तूंची आयात करू शकतात. उदा. संयंत्र, भांडवली वस्तू, कच्चा माल आणि अर्धपक्का माल इ. या वस्तूंची आर्थिक विकासासाठी गरज असते. कारण, त्या वस्तूंचे उत्पादक कार्यात वाढ होते, गुणवत्ता व उत्पादन वाढते व खर्च कमी होतो.

५. तांत्रिक ज्ञान :-

तांत्रिक ज्ञान किंवा कौशल्याच्या अभावाने आर्थिक विकासास अडथळा निर्माण होवू शकतो. तर, आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे हा प्रश्न सुटू शकतो. विकसनशील राष्ट्रांमध्ये अशा कौशल्यांचा अभाव असतो. आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे गरीब देश प्रगत देशांकडून तांत्रिक कौशल्य, कल्पना प्राप्त करू शकतात आणि आपल्या राष्ट्राचा विकास करू शकतात.

६. परकीय भांडवलाची आयात :-

आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे परकीय भांडवलाची आयात होते. परकीय भांडवलाचा आयात पर्याय, उद्योग क्षेत्र आणि निर्यात क्षेत्र इ. मध्ये उपयोग घेतो. त्यामुळे नुसतीच रोजगारात वाढ, उत्पादन आणि उत्पन्नात वाढ होत नाही तर, व्यापार समतोल (BOP) आणि भाववाढ यावर धनात्मक परिणाम होतो.

एकूणच विकसनशील राष्ट्रांला आंतरराष्ट्रीय व्यापारात सहभागी होवून वरील सर्व फायदे मिळून आर्थिक विकासास प्रेरणा देता येते.

■ आंतरराष्ट्रीय व्यापार : आर्थिक वृद्धीस अडथळा :-

आंतरराष्ट्रीय व्यापार आर्थिक वृद्धीस मदत करतो असे सनातन व नवसनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांचे मत आहे तसेच आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे केवळ प्रगत राष्ट्रांचा विकास होतो व त्यामुळे विकसनशील व अविकसीत राष्ट्रांचा विकास खुंटतो असे काही अर्थशास्त्रज्ञांचे मत आहे. त्याचेच पुढीलप्रमाणे विश्लेषण केले आहे.

१. प्रबळ प्रतिसार परिणाम :-

मिर्डाल यांच्या मते, आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे विकसनशील राष्ट्रांना प्रबळ प्रतिसार परिणामांना सामोरं जावं लागतं. त्यांच्या मते, आंतरराष्ट्रीय व्यापार हा प्रगत आणि श्रीमंत राष्ट्रांना अनुकूल तर, अप्रगत आणि विकसनशील राष्ट्रांना प्रतिकूल असतो. प्रगत देश औद्योगिक वस्तूंच्या उत्पादनाची निर्यात करतात. या वस्तूंची मागणी लवचिक असल्याने, वस्तूंची किंमत कमी करून अधिक निर्यात करू शकतात. याउलट विकसनशील देश प्राथमिक/उपभोग्य वस्तूंची निर्यात करतात. या वस्तूंची विदेशात मागणी अलवचिक असल्यामुळे या राष्ट्रांना किंमतीतील बदलाचा फायदा घेता येत नाही. तर, त्याचा फायदा आयात करणाऱ्या देशाला होतो. त्यामुळे गरीब देशाचा व्यापार समतोल हा प्रतिकूल होतो.

२. आंतरराष्ट्रीय अनुकरणीय परिणाम :-

आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे विकसनशील राष्ट्रांत विकसीत राष्ट्रांचा प्रतिकूल अनुकरणीय परिणाम होतो. विकसनशील राष्ट्रांतील नागरिक विकसीत राष्ट्रांतील नागरिकांचे बचत न करण्याचे अनुकरण करतात व त्याचा भांडवल निर्मातीवर विपरीत परिणाम होतो.

३. प्रतिकूल व्यापार शर्ती :-

प्रेबिश यांच्या मते, आंतरराष्ट्रीय व्यापारात अल्पविकसीत राष्ट्रांच्या व्यापारशर्तीचा ऱ्हास झाला आहे. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापार हा प्रगत राष्ट्रांसाठी अधिक फायद्याचा आहे. त्यामुळे गरीब देशातील उत्पन्नाचे श्रीमंत राष्ट्रांमध्ये स्थानांतर होत आहे. त्यामुळे त्यांचे वास्तव उत्पन्न आणि विकासाची क्षमता कमी होते.

एकूणच विकसीत आणि अविकसीत राष्ट्रे आंतरराष्ट्रीय व्यापारात सामील झाल्यास त्याचा अधिक फायदा प्रगत राष्ट्रांना होतो. त्यामुळे अप्रगत राष्ट्रांच्या व्यापारशर्ती व व्यापार समतोल प्रतिकूल राहून अल्पविकसीत देश हे अधिकच अविकसीत राहतात.

वरीलप्रमाणे आंतरराष्ट्रीय व्यापार हा कशा पद्धतीने आर्थिक विकासासाठी प्रेरणादायक तसेच आर्थिक विकासात अडथळा ठरतो याचे विश्लेषण केले आहे.

६.२.२ आर्थिक विकास आणि व्यापार सिद्धांत :-

देशाच्या आर्थिक विकासावर व्यापाराचा धनात्मक कि उणे परिणाम होतो. त्याची चर्चा आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे पारंपरिक सिद्धांत प्रेबिश - सिंगर आणि मिर्डल यांचे आंतरराष्ट्रीय व्यापाराविषयी विचारांची चर्चा पुढीलप्रमाणे केली आहे.

■ आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे पारंपारीक सिद्धांत :-

आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे पारंपरिक सिद्धांताची सर्वप्रथम मांडणी रॉबर्ट टॅरिन्स, डेविड रिकार्डो आणि जॉन स्टुअर्ट मिल यांनी केली. त्यांचे विचार तुलनात्मक खर्च सिद्धांताशी संबंधीत होते. अँडम स्मिथने निरपेक्ष खर्च सिद्धांताची मांडणी केली. अँडम स्मिथ आणि रिकार्डोच्या व्यापार सिद्धांताची चर्चा पुढीलप्रमाणे केली आहे.

१. निरपेक्ष लाभ सिद्धांत :-

अँडम स्मिथने मुक्त व्यापाराचे फायदे सांगितले. ते फायदे श्रम विभाजन आणि उदय विशेषणामुळे राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर निर्माण होतात. आंतरराष्ट्रीय पातळी व श्रम विभागणीसाठी उत्पादन खर्च निरपेक्ष असण्याची गरज असते. प्रत्येक देशाने अशा वस्तूंचे अधिक उत्पादन करावे कि, ज्या स्वरूपात उत्पादीत केल्या जातील आणि अशा वस्तूंशी विनीमय करावे कि ज्यांचा इतर देशात उत्पादन खर्च कमीत कमी असेल.

सिद्धांत विषद करण्यासाठी A आणि B, दोन देश X आणि Y वस्तूंचा खर्च भिन्नता निरपेक्ष आहे असे गृहीत धरून पुढील तक्ता क्र. १ मध्ये त्याचे विश्लेषण केले आहे.

तक्ता क्र. ०१ खर्चात निरपेक्ष भिन्नता

देश	वस्तू - X	वस्तू - Y
A	10	05
B	05	10

तक्ता क्र. ०१ असे विषद करतो कि A देश एका मजूराच्या मदतीने १० X आणि ५% वस्तूंची तर B देश तेवढ्याच मजूराच्या मदतीने ५ X आणि १० Y वस्तूंचे उत्पादन करतो. A देशाला X वस्तूत निरपेक्ष लाभ प्राप्त होतो. तर, B देशाला Y वस्तूत निरपेक्ष लाभ प्राप्त होतो.

$$\frac{A \text{ चे } १० X}{B \text{ चे } ५ X} > १ > \frac{A \text{ चे } ५ Y}{B \text{ चे } १० Y}$$

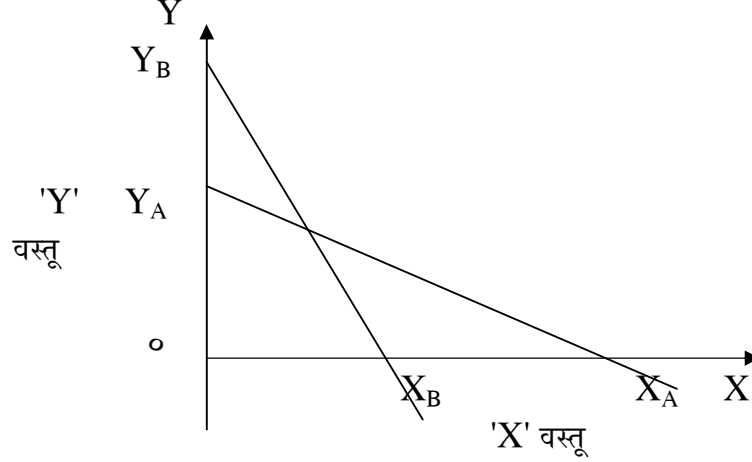
जर A देश X वस्तूंचे आणि देश B, Y वस्तूंचे उत्पादन करत असतील तर आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे फायदे दोन्ही देशांना होतील. ते पुढील तक्ता क्र. २ मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता क्र. ०२ व्यापारापासून फायदे

देश	व्यापारा आधीचे उत्पादन		व्यापारानंतरचे उत्पादन		व्यापारापासून फायदे (२-१)	
	X	Y	X	Y	X	Y
A	१०	०५	२०	-	+१०	-०५
B	०५	१०	-	२०	-०५	+१०
एकूण उत्पादन	१५	१५	२०	२०	+०५	+०५

तक्ता क्र. ०२ वरून असे दिसते की, व्यापाराआधी दोन्ही देश फक्त १५ वस्तूंच्या नगांचे उत्पादन करतात. जर A देश श्रमाचे दोन्ही नग X वस्तूंचे उत्पादन करण्यासाठी वापरले तर X वस्तूंचे एकूण उत्पादन २० नग असेल. त्याचप्रमाणे B देशाने सर्व उत्पादन Y वस्तूंचे केले तर Y वस्तूंचे एकूण उत्पादन २० नग असेल. त्यामुळे व्यापारापासून दोन्ही देशांना प्रत्येकी ५ नगांचा फायदा होतो.

आकृती क्र. ७.०१ उत्पादन शक्यता वक्रांच्या मदतीने खर्चातील निरपेक्ष भिन्नता व्यक्त करते. $Y_A X_A$ हा A देशाचा उत्पादन शक्यता वक्र असे दर्शवितो की, A देश एकतर OX_A किंवा OY_A वस्तूंचे उत्पादन करतो. त्याचप्रमाणे B देश X वस्तूंचे OX_B तर Y वस्तूंचे OY_B वस्तूंचे उत्पादन करतो. A देश X वस्तूत निरपेक्ष लाभ प्राप्त करतो ($OX_A > OX_B$) तर, B देश Y वस्तूत निरपेक्ष लाभ ($OY_B > OY_A$) प्राप्त करतो.

आकृती क्र. ७.१

२. तुलनात्मक खर्च भिन्नता सिद्धांत :-

रिकार्डो यांच्या मते, तुलनात्मक खर्च भिन्नतेमुळे दोन देशांमध्ये व्यापार संबंध निर्माण होतात. उत्पादन विशेषण आणि भौगोलीक श्रमविभाजनामुळे उत्पादन खर्चात भिन्नता निर्माण होतात. हवामान, नैसर्गिक साधने, भौगोलीक स्थिती आणि श्रमाची कार्यक्षमता इ. मुळे एखादा देश इतरापेक्षा एखाद्या वस्तूचे कमी खर्चात उत्पादन करू शकतो. याप्रमाणे एका वस्तूचे उत्पादन विश्लेषण करते कि, ज्या वस्तूचा खर्च इतरापेक्षा कमीत कमी येईल. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापारात एखादा देश अशा वस्तूंची निर्यात करेल की, ज्यांचा उत्पादन खर्च तुलनात्मक दृष्ट्या इतरापेक्षा कमी असेल व अशा वस्तूंची आयात करेल कि, ज्यांचा तुलनात्मक खर्च सर्वाधिक असेल.

■ सिद्धांताचे विश्लेषण :-

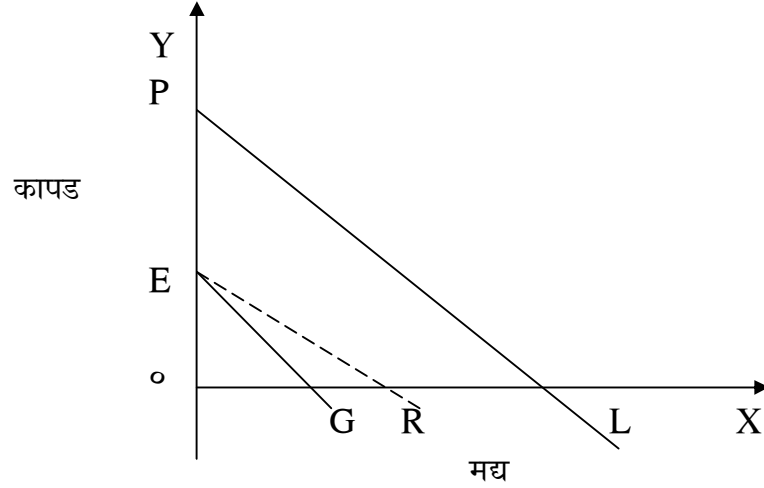
जेव्हा दोन्ही देशांना प्रत्येकी एका वस्तूत इतरापेक्षा तुलनात्मक लाभ अधिक प्राप्त होतो. तेव्हा दोन देशांमध्ये व्यापार शक्य होतो. ते पुढील तक्त्यात विषद केले आहे.

तक्ता क्र. ०३ उत्पादनासाठी लागणारे श्रम दिवस

देश	मद्य	कापड
इंग्लंड	१२०	१००
पोर्तुगाल	८०	९०

तक्ता क्र.०३ असे दर्शवितो कि, इंग्लंडला, एक नग मद्याच्या उत्पादनासाठी प्रतिवर्षी १२० श्रम दिवस तर, कापडाच्या एका नगाच्या उत्पादनासाठी १०० श्रम दिवस लागतात. तर, दुसऱ्या बाजूला पोर्तुगालला मद्य आणि कापडासाठी अनुक्रमे ८० आणि ९० श्रम दिवस लागतात. यावरून असे दिसते की, इंग्लंडच्या श्रमापेक्षा पोर्तुगाल श्रमीक हे अधिक कार्यक्षम आहेत. त्यामुळे पोर्तुगाल मद्याचे अधिक उत्पादन करून ते इंग्लंडला निर्यात करतो. कारण, पोर्तुगालला मद्यात अधिक तुलनात्मक लाभ प्राप्त होतो. कारण, मद्याचा उत्पादन खर्च (८०/१२०) हा कापडाच्या उत्पादन खर्चापेक्षा (९०/१००) कमी आहे. याउलट इंग्लंड कापडाच्या उत्पादनात विशेषण प्राप्त करतो. कारण, त्यास कापडाच्या उत्पादनात तुलनात्मक खर्च कमी येतो. कारण, इंग्लंडला कापडाचा उत्पादन खर्च (१००/९०) हा मद्याच्या उत्पादन खर्चापेक्षा (१२०/८०) कमी येतो. म्हणूनच आंतरराष्ट्रीय व्यापार दोन्ही देशांना कापडाचा ठरतो. ते पुढील आकृती क्र.७.२मध्ये दर्शविले आहे.

आकृती क्र. ७.२

PL आणि EG हे अनुक्रमे पोर्तुगाल आणि इंग्लंड यांचे उत्पादन शक्यता वक्र आहेत. पोर्तुगालला कापड आणि मद्याच्या उत्पादनात इंग्लंडपेक्षा निरपेक्ष लाभ प्राप्त होतो. इंग्लंडच्या OG मद्य आणि OE कापडाच्या उत्पादनापेक्षा पोर्तुगाल मद्याचे OL तर कापडाचे OP एवढे उत्पादन करतो. परंतु, ER वक्राचा आकार असे दर्शवितो कि, पोर्तुगालला मद्याच्या उत्पादनात तुलनात्मक अधिक लाभ प्राप्त होतो. कारण, त्याने जर कापडाच्या OE उत्पादनास लागणाऱ्या साधनांचा त्याग केल्यास,

OR एवढ्या मद्याचे उत्पादन करू शकतो, जे कि, OG पेक्षा अधिक आहे. त्याउलट इंग्लंडला OE कापडाच्या उत्पादनात अधिक तुलनात्मक लाभ प्राप्त होतो. म्हणूनच पोर्तुगाल इंग्लंडला OE कापडाच्या उत्पादनाच्या (आयात) बदल्यात OR एवढ्या मद्याच्या उत्पादनाची निर्यात करतो.

■ **मिडॉल यांचा भौगोलीक असमानता आणि प्रतिसार परिणाम याविषयी प्रबंध**

मिडॉल यांच्या मते, आंतरराष्ट्रीय आणि आंतरविभागीय आर्थिक संबंधात प्रत्यक्षात असमान विनीमय होतो आणि त्यामुळे प्रबळ घटक कमकुवत घटकांची पिळवणूक करतात. त्यांनी मागास भागात व्यापार, भांडवल, हालचाल आणि मानव स्थलांतराचे प्रतिसार परिणामांचे वर्णन केले आहे. भौगोलीक असमानता आणि मागासलेपणाचे महत्वाचे कारण म्हणजे प्रबळ प्रतिसार परिणाम आणि कमकुवत प्रसार परिणाम होय.

१. **भौगोलीक असमानता :-**

प्रतिसार परिणाम हे तुलनेने प्रसार परिणामांपेक्षा अधिक असल्यामुळे दोन प्रदेशांमध्ये भौगोलीक असमानता निर्माण होते. विकसीत भौगोलीक विभाग हा मागास विभागाच्या मागासलेपणामुळे अधिक गतीने विकास करतो. विकसीत प्रदेशाने मिळविलेले उत्पन्नाचे मागास प्रदेशात पुर्नगुंतवणूक होत नाही. परंतु, त्याचा विकसीत प्रदेशात पुर्नउपयोग करून त्या प्रदेशाचा अधिकच विकास होतो. विकसीत प्रदेशात प्रसार परिणाम अधिकच प्रबळ होतो तर, मागास प्रदेशात प्रतिसार परिणाम अधिकच प्रबळ होतात. विकसीत प्रदेशात प्रसार परिणाम हे प्रतिसार परिणामांपेक्षा अधिक प्रबळ असतात. तर, मागास प्रदेशात प्रतिसार परिणाम हे प्रसार परिणामांपेक्षा अधिक प्रबळ असतात व त्यामुळे विकसीत प्रदेश अधिक विकसीत तर अविकसीत प्रदेश अधिकच अविकसीत राहतात व त्यामुळे भौगोलीक असमतोलता निर्माण होते. त्यामुळे “भौगोलीक द्वेतवाद” निर्माण होतो.

देशातील प्रगत भाग पुढील विकासासाठी संधी निर्माण करून देतात. तर, देशातील इतर भाग मागास राहतात. कारण, त्यास विकासाचा कोणताच आधार नसतो. म्हणजेच मागास भागांमुळेच इतर भागांचा विकास होतो. मिडॉल यांचा सिद्धांत पुढील प्रमाणे विशद केला आहे.

■ **श्रम स्थलांतर :-**

मागास भागातील नागरिक आणि श्रमीक प्रगत भागात स्थलांतरीत होतात तसेच सुशिक्षित, कौशल्यपूर्ण आणि हुशार लोकांची मानसिकता सुद्धा देशाच्या विकसीत भागाकडे जाण्याची असते. त्याचा परिणाम म्हणून विकसीत भाग अधिकच विकसीत होतात. तर, मागास भाग अधिकच मागास राहतात. त्यामुळे भौगोलीक असमानता वाढतात.

■ **भांडवलाचे स्थानांतर :-**

अविकसीत देशांचे भांडवल ज्या ठिकाणी सर्वाधिक नफा मिळविते त्या ठिकाणी ते अधिक स्थानांतरीत होते. अशावेळी बँकींग प्रणाली ही ग्रामीण भागातील बचती या अशा भागात स्थानांतर करते कि, ज्याठिकाणी ते अधिक सुरक्षित आणि अधिक परतावा देते. अशा भांडवली स्थानांतरामुळे शहरे अधिक विकास करतात. तर, ग्रामीण भाग हा मागासलेलाच राहतो.

■ **व्यापार सोयींमध्ये भिन्नता :-**

एखाद्या गरीब देशाच्या काही भागात इतर भागांपेक्षा व्यापारसोयी या अधिक असतात. अशा व्यापार आणि व्यवसाय सोयींमुळे औद्योगीकरण होत असते. त्याउलट मागास भागांत अशा संधींचा अभाव असल्याने हस्तकला आणि पारंपारीक व्यवसायांचा विकास खुंटतो. याप्रमाणे भौगोलीक असमानता या वाढतच जातात.

मिर्डाल यांच्या मते, वरील तीन प्रमुख कारणांमुळे देशात भौगोलीक असमानता वाढतात. ते म्हणतात कि, विकासाच्या प्रक्रियेत प्रगत भागात विस्तार परिणाम विकासाला चालना देतात, त्यामुळे अप्रगत भागात प्रतिसार परिणाम निर्माण होतात. परिणामतः भौगोलीक असमानता निर्माण होतात. आंतरराष्ट्रीय किंवा भौगोलीक असमानताचे विश्लेषण करण्यासाठी प्रा. मिर्डाल यांनी द एशियन ड्रामा नावाचे पुस्तक लिहिले. त्यात त्यांनी जगातील काही राष्ट्रे प्रगत तर, काही राष्ट्रे अप्रगत का असतात याचे विश्लेषण करतांना, प्रगत राष्ट्रांमध्ये प्रसार परिणाम प्रबळ तर, प्रतिसार परिणाम कमकुवत असतात. त्याचप्रमाणे अप्रगत राष्ट्रांमध्ये प्रतिसार परिणाम हे प्रबळ तर, प्रसार परिणाम हे कवकुवत असतात. त्यामुळेच ते अप्रगत राहतात याचे विवेचन केले आहे.

७.२.३ विकासासाठी व्यापार धोरण :-

आर्थिक विकासासाठी एखाद्या देश आंतरराष्ट्रीय व्यापारा संबंधीत जकात व जकात इतरेतर घटक, अवमूल्यन, विनीयम दरात सुधारणा, प्रत्यक्ष नियंत्रण, भांडवलाचे स्थलांतर, खर्च आकुंचन धोरण, निर्यातीस प्रेरणा आणि आयात पर्यायीकरण इ. सारखे अनेक धोरणांचा उपयोग करू शकतो. या सर्व धोरणांचा व्यवहारतोलावर परिणाम होतो आणि त्यामुळे देशाच्या आर्थिक विकासावर परिणाम होतो. या घटकांतर्गत आंतरराष्ट्रीय व्यापारा संबंधातील निर्यातीस प्रेरणा विरोधी आयात पर्यायीकरण या मुद्द्यांवर पुढीलप्रमाणे चर्चा केली आहे.

■ **निर्यातीस प्रेरणा विरोधी आयात पर्यायीकरण :-**

एखाद्या देश व्यवहारतोलातील तूट भरून काढण्यासाठी एकाचवेळी वस्तू व सेवांच्या निर्यातीस प्रेरणा आणि वस्तू व सेवांच्या आयातीस पर्यायाची निर्मिती असे दोन्ही धोरणे एकाचवेळी अवलंबू शकतो. वस्तू व सेवांच्या निर्यातीस प्रेरणा दिल्याने त्यांची

निर्यात संख्या वाढते आणि त्या बदल्यात अधिक प्रमाणात निर्यात उत्पन्न प्राप्त करू शकतो आणि त्याचा सदुपयोग वस्तू आणि सेवा आयातीसाठी आणि इतर महत्वाच्या उत्पादक कार्यासाठी करू शकतो. वस्तू व सेवांची निर्यात गुणात्मक वस्तूंची निर्मिती, अधिक उत्पादन आणि उत्पादकता, चांगले विपणन कौशल्य, निर्यातदारांसाठी भांडवलाची सहज व कमी खर्चत उपलब्धता, सोयी-सुविधांची पूर्तता इत्यादींमुळे वाढू शकते तसेच आंतरराष्ट्रीय व्यापाराबाबतीत उदार धोरणामुळे निर्यातीच्या मार्गातले निर्यात परवाना आणि कागदपत्रे सारखे अडथळे कमी झाल्यामुळे नक्कीच निर्यातीस प्रेरणा मिळत आहे.

निर्यात उत्पन्नापेक्षा (Export Receipts) आयात खर्च (Import Payments) अधिक असल्यामुळे व्यवहारतोलाच्या चालू खात्यावर तूट निर्माण होते. ती तूट नाहीशी करण्यासाठी वस्तूंची निर्यात वाढविणे हा एक चांगला पर्याय असतो आणि आपल्या वस्तूंची इतर देशांमध्ये मागणी वाढणे गरजेचे असते.

तसेच व्यवहारतोलाच्या चालू खात्यावरील तूट भरून काढण्यासाठी एखादा देश आयात पर्यायीकरण ह्या पर्यायांचा उपयोग करू शकतो. त्यामुळे बहुमूल्य आणि दुर्मिळ अशा परकीय चलनाची बचत होवून ते इतर उत्पादकीय कार्यासाठी उपयोगात आणले जावून त्यामुळे आर्थिक विकासास प्रेरणा मिळू शकते. आयात पर्यायीकरण म्हणजे एखादा देश ज्या वस्तूंची इतर देशांकडून आयात करतो ती आयात न करता त्या वस्तू स्वदेशात उत्पादित करणे. यामुळे आयातीवर होणारा खर्च कमी होतो आणि त्यामुळे आयात खर्च व निर्यात उत्पन्न यातील अंतर कमी होते किंवा नाहीसे होते. त्यामुळे व्यवहारतोलावरील तूट कमी किंवा नाहीशी होते व त्यामुळे इतर राष्ट्रांकडून कर्ज घेण्याची गरज पडत नाही. त्याचप्रमाणे आयात पर्यायीकरणामुळे आपले इतर राष्ट्रांवरील आयाती बाबतीत अवलंबित्व कमी होते. त्यामुळे आर्थिक विकासास चालना मिळते. सुरुवातीला त्यामुळे आयात कमी होते व नंतर निर्यात प्रोत्साहन धोरणामुळे निर्यातीमध्ये वाढ होते. त्यामुळे विदेशी व्यापार गुणक धनात्मक रितीने परिणाम करतो. निर्यात प्रोत्साहन आणि आयात पर्यायीकरण हे एकमेकांस पर्याय नसून ते एकमेकांस पूरक आहेत. शेवटी व्यवहारतोलातील तूट अधिक निर्यात आणि कमी आयातीमुळे नाहीशी होवू शकते.

७.२.४ विकसीत राष्ट्रांची व्यापार धोरणे :-

१९ व्या शतकाच्या अगोदर क्वचीतच एखादे शहर हे आंतरराष्ट्रीय व्यापाराशी निगडित होते. जहाज बांधणी तंत्राची प्रगती रेल्वे, टेलिफोन आणि दळणवळणातील शोधामुळे देशाचे इतर भाग आणि जग जोडलं गेलं होतं. शहराशहरांतर्गत व्यापार होवू लागला. लोक जगामधून वस्तू विनीमय करू लागले. जागतीकीकरणाचे हे व्यापारी फायदे पहिल्या महायुद्धामुळे नाहीसे झाले. जगातल्या आर्थिक सत्ता या १९२९ च्या जागतीक महामंदीमुळे संरक्षणात्मक आर्थिक धोरणे आखून त्याची अंमलबजावणी करू लागले. त्यामुळे जागतीक व्यापार कमी आणि मंद झाला.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर काही मोजकेच विकसीत व विकसनशील राष्ट्रे एकत्र येवून आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF) आणि जागतीक बँक (World Bank) यांची स्थापना केली तसेच याचदरम्यान गॅट (GATT) कराराची स्थापना केली आणि त्याचे रूपांतर पुढे १९८५ मध्ये जागतीक व्यापार संघटनेत (World Trade Organization) झाले. जगातील विकसीत राष्ट्रे

मुक्त व्यापाराचे धोरण अवलंबू इच्छितात. कारण, औद्योगिक क्रांती आणि तांत्रिक प्रगतीमुळे त्यांच्या उत्पादनाचा खर्च कमी झाला व उत्पादनात प्रचंड वाढ झाली. त्यामुळे उत्पादनाचा पुरवठा वाढला तर, त्यासाठी पुरेशी मागणी निर्माण होत नाही. कारण, या देशांची लोकसंख्या मर्यादीत आहे. त्याउलट विकसनशील आणि अविकसीत राष्ट्रांची लोकसंख्या प्रचंड असल्यामुळे त्या ठिकाणी प्रचंड मोठी बाजारपेठ आहे. आपल्या वस्तू व सेवा या बाजारपेठेत खपविण्यासाठी प्रगत राष्ट्रे मुक्त व्यापार धोरणाचा अवलंब करत आहेत.

■ **मुक्त व्यापार :-**

मुक्त व्यापार हे असे आंतरराष्ट्रीय व्यापार धोरण असते कि, ज्यात देशादेशांमध्ये वस्तूंच्या हालचालींवर जकात, संख्यात्मक बंधने आणि इतर साधने न आकारणे होय. मुक्त व्यापार म्हणजे निर्बंध आणि अडथळ्यांशिवाय वस्तू आणि उत्पादन घटकांचे एका देशातून दुसऱ्या देशात स्थलांतर होय. या धोरणांतर्गत वस्तू आणि उत्पादन घटकांचे मुक्त स्थलांतर होण्यासाठी अडथळे, तांत्रिक अडचणी, परवाने, कर, अनुदान, जकात इत्यादी कमी करणे किंवा नाहीसे करणे अपेक्षित असते.

जगदीश भगवती यांच्या मते, “उत्पादन, उत्पादन घटक आणि उपभोग यावरील विनिमय बंधने, कट, अनुदान आणि जकात इतरेतर अडथळे इ.चा अभाव म्हणजेच मुक्त व्यापार होय.”

■ **मुक्त व्यापाराची वैशिष्ट्ये :-**

- कर, जकात किंवा इतर व्यापार अडथळ्यांशिवाय वस्तूंचा आंतरराष्ट्रीय व्यापार.
- कर किंवा जकात किंवा इतर व्यापार अडथळ्यांशिवाय सेवांचा व्यापार.
- व्यापार कमी करणाऱ्या धोरणांचा अभाव (कर, अनुदान, नियमन आणि कायदे).
- मुक्तपणे जागतीक बाजारात सहभाग.
- मुक्तपणे माहितीची उपलब्धता.
- व्यापारास प्रेरणा देणारे व्यापार करार.
- शासनाच्या मक्तेदारीचा (व्यापारातील) शेवट.

मुक्त व्यापाराची वैशिष्ट्ये एकूणच असे दर्शवितात कि, वस्तू व सेवांचा आंतरराष्ट्रीय व्यापार हा बंधने आणि अडथळ्यांशिवाय असा मुक्त व्यापारामुळे व्यापार खूप मोठ्या प्रमाणात वाढतो, त्यापासून मिळणारे फायदे हे पुढीलप्रमाणे विषद केले आहेत.

■ **मुक्त व्यापाराचे फायदे :-**

१. उत्पादनाचे महत्तमीकरण.
२. साधनांचा पर्याप्त वापर.
३. उपभोगात वाढ.
४. उत्पादन घटकांचे अधिक परतावे / उत्पन्न.
५. बाजाराची अधिक व्याप्ती.
६. मक्तेदारीचा विनाश.

७. वाहतूक व दळणवळण सार्थीचा विकास.
८. आंतरराष्ट्रीय सहकार्यात वाढ.
९. आर्थिक विकासासाठी पर्याप्त धोरणे.
१०. शोध व संशोधनासाठी प्रेरणा.

■ विकसीत राष्ट्रांच्या व्यापार धोरणांमध्ये सुधारणा गरज :-

वरील विश्लेषणावरून असे लक्षात येते कि, जवळपास सर्वच विकसीत राष्ट्रांची व्यापारी धोरणे ही “मुक्त व्यापार धोरण” आहे. विकसीत राष्ट्रांचा पारंपरिक काळापासूनच मुक्त व्यापारावर विश्वास आहे. विकसीत राष्ट्रांना व्यापार चक्रे आणि आर्थिक मंदी ही काही नवीन नव्हती. विकसीत राष्ट्रांना १९२९ ते १९३२, २००८ ते २०१३ या कालावधीत आर्थिक मंदीला सामोरे जावे लागले. आर्थिक मंदीचा सर्वाधिक फटका हा विकसीत राष्ट्रांनाच अधिक बसला. या आर्थिक अरिष्टाचा परिणाम अनेक आर्थिक - सामाजिक घटकांवर परिणाम झाला. त्यापैकी आंतरराष्ट्रीय व्यापार हा महत्वाचा घटक असून, त्यावर विपरीत परिणाम झालेला दिसून येतो.

आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या बाबतीत “मुक्त व्यापार” धोरणाची अंमलबजावणी करतांना, सर्वात महत्वाची अडचण म्हणजेच विकसीत राष्ट्रांना आंतरराष्ट्रीय व्यापार हा फक्त विकसीत राष्ट्रांशीच न करता तो विकसनशील आणि अविकसीत राष्ट्रांशी सुद्धा करावा लागतो आणि विकसनशील व अविकसीत राष्ट्रे संरक्षित व्यापार धोरणांचा अवलंब करतात. आर्थिक मंदीसारख्या आर्थिक अरिष्टा दरम्यान विकसीत राष्ट्रांचा वस्तू आणि सेवांच्या व्यापारासंदर्भात व्यापारी तूट आणि चालू खात्यावरील तूट निर्माण झाली होती. सन १९२९-३० आणि २००८-०९ च्या आर्थिक मंदीत आंतरराष्ट्रीय व्यापाराबाबत सर्वाधिक फटका सर्वाधिक विकसीत राष्ट्रांनाच बसला होता. २०१० मध्ये अमेरिकेची निर्यात १.३ ट्रिलियन डॉलर तर आयात १.९ ट्रिलियन डॉलर होती. त्यामुळे व्यापार तूट ६३४.९ बिलियन डॉलर होती. आर्थिक अरिष्टांतर्गत विकसीत राष्ट्रांना व्यापार अरिष्ट नाहिशे करण्यासाठी आपल्या व्यापारी धोरणात काही सुधारणा करण्याची गरज आहे ते पुढीलप्रमाणे थोडक्यात विषद केले आहे.

१. विकसनशील राष्ट्रांच्या बाबतीत व्यापारी धोरणांतर्गत सुसंगतता राखायला पाहिजे.
२. इतर राष्ट्रांतून होणारी आयात कमी करण्यासाठी काही प्रमाणात संरक्षित धोरण अवलंबायला पाहिजे.
३. अ व्यापारी (पर्यावरण सारख्या) धोरणांना महत्व द्यायला पाहिजे.
४. व्यापारी धोरणांतर्गत विकसनशील आणि अविकसीत गरीब देशांच्या हिताचा सुद्धा विचार करायला पाहिजे.
५. उत्पादन घटकांच्या एका देशातून दुसऱ्या देशात स्थानांतरास प्रोत्साहन देणारे व्यापार धोरण अवलंबण्याची गरज आहे.
६. विकसीत देशांनी इतर देशांकडून कमी प्रमाणात कामे किंवा सेवा घ्यावीत.
७. शासनाच्या भूमिकेस महत्व देवून व्यापारी अरिष्ट नष्ट करण्यासाठी शासनाचा आधार घ्यावा.

वरील सुधारणांचा विकसीत राष्ट्रांनी आपल्या व्यापारी धोरणात अवलंब केला तर, नक्कीच आर्थिक अरिष्ट (मंदी) दरम्यान आंतरराष्ट्रीय व्यापारा संदर्भात अरिष्ट निर्माण होणार नाही.

७.२.५ व्यवहारतोल समस्या आणि कर्जाचे अरिष्ट :-

प्रस्तावना :-

एखाद्या देशाचा व्यवहारतोल हा एका वर्षातील जगातील इतर देशांशी केलेल्या आर्थिक व्यवहारांची व्यवस्थित नोंदणी असते. हा एखाद्या देशाच्या जगातील इतर देशांशी असलेल्या आर्थिक संबंधाची सांख्यिकीय नोंदणी असते. यात चालू खाते आणि भांडवली खाते यांचा समावेश होतो. चालू खात्यात दृश्य आणि अदृश्य बाबींचे आयात आणि निर्यात मूल्यांचा समावेश येणे (Credit) आणि देणे (Debit) खात्यांमध्ये होत असतो. तर, भांडवली खात्याचा संबंध भांडवली व्यवहाराच्या बाबतीत होतो. भांडवलाचा देशात प्रवेश (Foreign Investment Borrowing Of the Loan, Gold Import, Foreign Aid) तसेच भांडवलाचे देशातून निर्गमन याचा येण आणि देणं खात्यांतर्गत नोंदणी होते. व्यवहारतोलाच्या चालू खात्यास विशेष महत्व आहे. कारण, ते अर्थव्यवस्थेचे आर्थिक आरोग्य दर्शविते.

तक्ता क्र. ०१

व्यवहारतोल खाते

येणे (Credit) (+)		देणे (Debit) (-)	
१. चालू खाते (Current Account)			
निर्यात		आयात	
a)	वस्तू	a)	वस्तू
b)	सेवा	b)	सेवा
c)	गुंतवणूक उत्पन्न	c)	गुंतवणूक उत्पन्न
२. भांडवली खाते (Capital Account)			
a)	विदेशातून घेतलेले कर्ज	a)	इतर देशांना दिलेले कर्ज
b)	इतर देशांनी केलेली प्रत्यक्ष गुंतवणूक	b)	इतर देशांमध्ये केलेली प्रत्यक्ष गुंतवणूक

व्यवहारतोल हा फक्त खाते हेतूसाठी (Accounting Purpose) समतोलात असतो. परंतू, प्रत्यक्ष तो उणे (Deficit), धनात्मक (Surplus) किंवा समतोलीत (Balanced) असतो. भारताचे व्यापारी खाते हे गेल्या पाच दशकांपासून उणे आहे. त्यामुळे भारताचे चालू खाते याच कालावधीतील काही अपवाद (१९७२ व १९७६)

सोडल्यास तुटीच्या परिस्थितीत आहे. ही तुट अलीकडे वाढतच जावून ती २०१२-१३ मध्ये (GDP च्या) ४.८% इतकी होती. भारताच्या व्यवहारतोलाच्या समस्या ह्या मागील पाच दशकांपासून अस्तित्वात असून त्या १९९१ या वर्षी अधिक तीव्र झाल्या होत्या. त्यावेळी चालू खात्यावरील तूट ही ३.२% (GDP च्या) होती. तर ती ९.७ बिलियन डॉलर होती. यामागे इंधनाच्या वाढलेल्या किंमती आणि सेवांची घटती निर्यात ही कारणे होती. याच कालावधीत भारताकडे विदेशी चलनाचा साठा फक्त ०१ बिलियन डॉलर होता. हे अरिष्ट केवळ व्यापार खात्यामुळेच अस्तित्वात नव्हते. तर, त्यासाठी भांडवली खात्यातील तूट (शासनाची परिस्थिती हाताळण्याची अक्षमता आणि त्यामुळे वाढता अविश्वास) सुद्धा कारणीभूत होती. याचा परिणाम म्हणून जुन १९९१ मध्ये व्यवहारतोल. अरिष्टाचे शासनाच्या क्षमतेबद्दल विश्वासाचे अरिष्टात रूपांतर झाले.

तसेच भारताच्या व्यवहारतोल अरिष्टाची तीव्रता २००९-१० ते २०१३-१४ दरम्यान शिगेला पोहोचलेली दिसते. भारतीय रिझर्व्ह बँकेनुसार सप्टेंबर २०१२ मध्ये चालू खात्यावरील तूट ही ४.८% (GDP) च्या होती. ती २१ बिलियन डॉलर होती. त्यामुळे भारताकडे ०.२ बिलियन डॉलर इतकी परकीय चलनाची गंगाजळी शिल्लक होती तसेच नोव्हेंबर २०१२ मध्ये २३.२५ बिलियन डॉलरची निर्यात आणि ४०.५४ बिलियन डॉलरची आयात केली होती. सोनं व इंधन यांची मोठ्या प्रमाणात आयात ही आयाती मागील कारणे होती.

व्यवहारतोलाचे अरिष्ट निर्माण होण्यामागे अनेक घटक कारणीभूत असतात. त्यात तात्पुरते बदल, पायाभूत बदल, रचनात्मक बदल, विनीमय दरातील बदल, चक्रीय बदल, राष्ट्रीय उत्पन्नातील बदल, आर्थिक विकासाच्या अवस्था, भांडवलाचे स्थलांतर आणि राजकीय स्थिती इ. घटकांचा समावेश होतो. व्यवहारतोलाचे अरिष्ट आणि देशाच्या कर्जाचे अरिष्ट यांचा एकमेकांवर काय परिणाम होतो याची चर्चा पुढीलप्रमाणे केली आहे. सैद्धांतीकदृष्ट्या इतर देशांकडून कर्जे घेण्यामुळे भांडवली खात्यावर धनात्मक परिणाम होतो. तर, त्याउलट व्यापार खात्यावरील तूट कमी करण्यासाठी इतर देशांकडून कर्ज घेणे आणि गुंतवणूक आकर्षित करणे यासारखे भांडवली खात्यातले उपाय योजले जातात. एखादा देश मोठ्या प्रमाणात कर्ज आणि अनुदान इतर देशांना देत असेल तर, त्याचा भांडवली खात्यावरील व्यवहार तोलात तुट असते. त्याउलट विकसनशील देश इतर देशांकडून मोठ्या प्रमाणात कर्जे घेत असेल तर त्याचा व्यवहारतोल हा धनात्मक असतो. परंतू, अशी शक्यता खूप कमी असते कारण या देशांची आयात ही निर्यातीपेक्षा खूप अधिक असते. त्यामुळे चालू खात्यावर तूट असते. विकसनशील देशांची इतर देशांकडून घेतलेली कर्जे व्यवहारतोलातील तूट कमी करतात. भारताच्या बाबतीत व्यापारी खात्यात नेहमीच तूट दिसून आलेली आहे. ती तूट कमी

करण्यासाठी भारताने विदेशांकडून नेहमीच कर्जे घेतलेली आहेत आणि कर्जामुळे भारताला कर्जाच्या अरिष्टाला सामोरे जावे लागत आहे. मार्च २०१२ पर्यंत भारताच्या बहीस्थ कर्जाचा साठा हा ३४५.८ बिलियन डॉलर इतका होता. यात २६७.६ बिलियन डॉलर दीर्घ कालावधीसाठी तर, ७८.२ बिलियन डॉलर लघू कालावधीसाठीचे

कर्जे आहेत. याच कालावधीत भारताचे बहीस्थ कर्ज हे GDP च्या २०% इतके सन २०१२ मध्ये जागतीक बँकेने दिलेल्या आकडेवारीनुसार जगातील सर्वाधिक २० कर्जबाजारी असलेल्या देशांपैकी बहीस्थ कर्जाच्या बाबतीत भारताचा ५ वा क्रमांक होता. भारताच्या परकीय कर्जाची रचना आणि स्थिती पुढील तक्त्यात दिली आहे.

तक्ता क्र. ०२ भारताच्या परकीय कर्जाची रचना (% मध्ये)

अ.क्र.	घटक	मार्च २०१०	मार्च २०११	जुन २०११	सप्टेंबर २०११
१.	बहुदेशीय	१६.४	१५.८	१५.६	१५.०
२.	द्विदेशीय	८.७	८.४	८.३	८.४
३.	IMF	२.३	२.१	२.०	२.०
४.	निर्यात भांडवल	६.५	६.१	५.९	६.०
५.	व्यापारी कर्जे	२७.१	२९.०	२९.५	३०.३
६.	NRI ठेवी	१८.३	१६.९	१६.६	१६.०
७.	रुपया कर्ज	०.६	०.५	०.५	०.४
८.	दिर्घकालीन कर्ज (१ ते ७)	७९.९	७८.८	७८.४	७८.१
९.	अल्पकालीन कर्ज	२०.१	२१.२	२१.६	२१.९
१०	एकूण बहीस्थ कर्ज (८+९)	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०

Source : Ministry of Finance and R.B.I.

भारताच्या व्यवहारतोलाचे अरिष्ट ही काही नवीन समस्या नाही. परंतू, १९९०-९१ आणि अलीकडे या प्रश्नाची तीव्रता शिगेला पोहचली. त्यामुळे परकीय चलनाचा साठा दुर्मिळ बनला आणि तो वाढविण्यासाठी भारताने विदेशांकडून आणि विदेशी वित्तीय संस्थांकडून कर्जे घेतलीत. म्हणजेच चालू खात्यावरील तूट कमी करण्यासाठी भांडवली खात्याच्या अधिक्याचा उपयोग करण्यात आला. भारताच्या व्यवहारतोलाची समस्या सोडविण्यासाठी

भारताने सातत्याने परकीय कर्जाची मदत घेतली आणि त्यामुळे भारताचे परकीय कर्ज फुगत जावून परकीय कर्जाच्या अरिष्टाची तीव्रता वाढतच गेली.

७.२.६ खाजगी परकीय मदत : विकासात मदत एक चर्चा :-

एखाद्या देशात परकीय मदत खाजगी किंवा सरकारी मदतीच्या रूपात प्रवेश करते. परकीय खाजगी मदत ही प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष रूपात होवू शकते. प्रत्यक्ष गुंतवणूक अंतर्गत

गुंतवणूकदार देश आपल्या गुंतवणूकीचे नियंत्रण करत असतो. ती अनेक रूपात होवू शकते. जसे कि, गुंतवणूकदार देशाने इतर देशांमध्ये विशेष हेतूसाठी प्रमंडळ (Corporation) ची स्थापना करणे. अप्रत्यक्ष गुंतवणूक ही मुख्यता स्थानांतरीत समभाग, शेअर्स, कर्जरोखे इत्यादी साधनांमध्ये अधिक होत असते.

परकीय खाजगी मदत ही परकीय नागरिक आणि खाजगी बहुराष्ट्रीय कंपन्या किंवा खाजगी वित्तीय संस्था यांच्याकडून होत असते. परकीय खाजगी मदत ही आयातक देशाच्या विकासास प्रेरणादायक ठरते कि अडथळा ठरते. याबाबतीत बरेच वाद आणि त्याचे विश्लेषण पुढीलप्रमाणे केले आहे.

■ परकीय खाजगी गुंतवणूकीचे फायदे :-

१. घरगुती बचतीस पुरवणी :-

विकसनशील राष्ट्रांमध्ये कमी बचत आणि कमी गुंतवणूक असते. अशा ठिकाणी भांडवल साठा हा केवळ कमी नसतो. तर, भांडवल निर्मितीचा दरही कमी असतो. त्यामुळे क्वचितच भांडवलाचा घसारा भरून निघतो आणि भांडवली साहित्याचा बदल होत असतो. विदेशातून येणारा कच्चा माल आणि भांडवली साहित्यामुळे घरगुती बचतीचा तुटवडा कमी होतो आणि त्यामुळे सिमांत भांडवल निर्मितीचा दर वाढतो.

२. तांत्रिक मागासलेपणावर मात :-

विकसनशील देशांमध्ये तांत्रिक मागासलेपणा असल्यामुळे उत्पादनाचा अधिक खर्च आणि कमी उत्पादकता यासारख्या समस्या उद्भवतात. विदेश भांडवल भांडवलाची कमतरता तर दूर करतेच शिवाय तांत्रिक मागासलेपणाही दूर करते तसेच त्यामुळे तांत्रिक माहिती, प्रशिक्षित मानव, संख्यात्मक अनुभव, बाजार माहिती, प्रगत उत्पादन तंत्र, उत्पादनातील नाविन्य इ. सारखे फायदे प्राप्त होतात.

३. पायाभूत आणि महत्वाच्या उद्योगांची स्थापना :-

गरीब विकसनशील देश पायाभूत उद्योगांची स्थापना करण्याच्या स्थितीत नसतात. तर, विदेशी भांडवलाच्या मदतीने स्टील, विद्युत, रासायनिक इ. सारखे मुलभूत उद्योगांची स्थापना होते तसेच एका उद्योगात विदेश भांडवलाचा उपयोग केल्यावर स्थानिक उद्योगांना प्रेरणा मिळते. एकूणच परकीय भांडवलामुळे औद्योगीकरणात वाढ होते.

४. नैसर्गिक साधने आणि नवीन प्रदेशांचा उपयोग :-

विकसनशील देशात खाजगी उद्योग धोकादायक क्षेत्रात साधनांचा उपयोग करण्यापूर्वी कचरतात. परकीय भांडवल नवीन क्षेत्रात साधनांचा शोध घेतांना धोके व तोटे गृहीत धरलेले असतात. एकूणच यामुळे नवीन प्रदेश आणि साधनांचा शोध लागून साधनांचा देशासाठी वापर वाढतो व भौगोलीक असमानता नाहिशा होतात.

५. रोजगार निर्मिती :-

परकीय भांडवलामुळे पायाभूत सुविधांची निर्मिती नवीन उद्योगांची स्थापना, नवीन साधनांचा शोध इ. फायदे मिळून मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्मिती होते. त्यामुळे

ग्रामीण भागातून अधिक असलेले श्रमीक शहरी भागात स्थानांतरित होवून छुपी बेरोजगारी नाहिशी होते.

६. राहणीमानात सुधारणा :-

परकीय मदतीमुळे राष्ट्रीय उत्पादकता, उत्पन्न व रोजगार वाढतो. त्यामुळे श्रमीकांचे वास्तव वेतन वाढते, वस्तूंच्या किंमती कमी होतात आणि राहणीमानात वाढ होते.

७. शासनाच्या उत्पन्नात वाढ :-

परकीय खाजगी गुंतवणूकदार विकसनशील राष्ट्रात विविध प्रकारच्या उद्योगात गुंतवणूक करतात व त्यापासून नफा प्राप्त करतात. भांडवल आयातक देशाचे शासन अशा नफ्यावर कर आकारतात व त्यामुळे शासनाच्या उत्पन्नात वाढ होते.

८. व्यवहारतोलाची समस्या सुटते :-

विकसनशील राष्ट्रांना आपला विकास दर वाढविण्यासाठी भांडवली वस्तू, कच्चा माल, तांत्रिक ज्ञान इ. ची आयात करावी लागते. परंतु, या राष्ट्राची निर्यात ही कमी असल्यामुळे आयात व निर्यातीमध्ये भेद निर्माण होवून व्यापारतोलाची (उणे) समस्या निर्माण होते. परकीय भांडवलांतर्गत विकसीत राष्ट्रे विकसनशील राष्ट्रांची आयातीची पूर्ण गरज भागवतात. त्यामुळे व्यापारतोलातील समस्या नाहिशी होते.

९. परकीय खाजगी मदत विरोधी मुद्दे :-

१. अनेक विकसनशील राष्ट्रांचा विकास हा परकीय मदतीशिवाय झाल्यामुळे परकीय खाजगी मदत विकासासाठी आवश्यक नाही.
२. परकीय मदत नेहमी तोट्यात असणाऱ्या प्रकल्पांसाठी वापरली जाते.
३. परकीय मदतीमुळे निव्वळ गुंतवणूकीत वाढ होत नाही.
४. परकीय मदतीमुळे उत्पन्न वाढण्याची क्षमता वाढत नाही.
५. यामुळे व्यापारतोलाचा व भाववाढीचा प्रश्न सुटत नाही.
६. यामुळे अवलंबित्व वाढते.
७. आर्थिक अकार्यक्षम उद्योगांना किंवा कार्यांना परकीय मदत मिळते.
८. परकीय मदत हे आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा भाग असते.
९. यामुळे घरगुती बचतीमध्ये घट होते.
१०. राजकारणामुळे परकीय मदत चुकीच्या दिशेकडे वळवली जाते.

थोडक्यात परकीय मदत / भांडवलाचे काही फायदे तर काही तोटे आहेत. तर, याठिकाणी महत्वाचा प्रश्न असा उपस्थित होतो कि, खरोखरच परकीय मदतीमुळे विकसनशील राष्ट्रांच्या विकासात वाढ होते का ? तर, या प्रश्नाचे उत्तर नाही असेच आहे. कारण, एखाद्या देशाचा आर्थिक विकास होण्यासाठी नैसर्गिक साधनांची उपलब्धता, विकास करण्याची तीव्र इच्छा, कुशल मानवी भांडवल, नैसर्गिक व मानव निर्मित भांडवलाचा पूर्ण वापर, भांडवल निर्मिती, अधिक बचत व गुंतवणूक, पायाभूत सोयींची उपलब्धता, सामाजिक प्रगती, राजकीय स्थिरता इत्यादींसारख्या घटकांची गरज / आवश्यकता असते आणि हे घटक परकीय मदतीपेक्षा कितीतरी महत्वाचे असून त्यापासून

कोणतेही दुष्परिणाम उद्भवत नाहीत. म्हणजेच वरीलप्रमाणे मिळणाऱ्या (परकीय मदतीपासून) फायद्यांपेक्षा परकीय गुंतवणूकीचे तोटे अधिक आहेत म्हणून परकीय मदतीवर विसंबून विकास करणे अशक्य आहे.

७.२.७ विदेशी मदत : विकासास मदत एक चर्चा :-

परकीय मदत (विकास मदत, तांत्रिक मदत, आंतरराष्ट्रीय मदत) परकीय सरकार आणि इतर संस्थांनी आर्थिक, पर्यावरणीय, सामाजिक आणि राजकीय पाठिंब्यासाठी विकसनशील राष्ट्रांना दिलेली आर्थिक मदत होय. आणीबाणी दरम्यानची तात्काळ मदत, अन्न धान्य मदत, सैन्य आणि युद्ध शस्त्रांची मदत इ. प्रकार परकीय मदतीचे आहेत. परकीय मदतीने दिर्घ कालावधीत विकसनशील राष्ट्रांना दारिद्र्य कमी करण्यासाठी महत्वाची भूमिका बजावली आहे. विदेशी मदत ही द्विमार्गी आणि बहुमार्गी असते. जेव्हा एक देश दुसऱ्या देशास मदत करतो. तेव्हा द्विमार्गी आणि जेव्हा एक देश आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्थेस (जागतिक बँक) मदत देतो आणि नंतर ती संस्था विकसनशील राष्ट्रांमध्ये वितरीत करते तेव्हा ती मदत बहुमार्गी असते.

साधारण ८० ते ८५ % परकीय मदत ही परकीय सरकार देते आणि बाकीची १५ ते २०% परकीय मदत ही परकीय खाजगी संस्था जसे, बिन सरकारी संस्था, विकास ट्रस्ट सारख्या संस्थांकडून प्राप्त होते. परकीय शासनाकडून प्राप्त झालेली परकीय मदत ही कार्यालयीन विकास मदत असते. ही सरकारी मदत आर्थिक सहकार्य आणि विकासासाठी संस्था (Organization for Economic Co-operation and Development) ची विकास मदत समिती १९६९ पासून विकसनशील राष्ट्रांना मदत करत आहे. या समितीत २२ अशा परकीय मदत करणाऱ्या मोठ्या राष्ट्रांचा समावेश होतो.

सन १९७० मध्ये जगातल्या श्रीमंत राष्ट्रांनी आपल्या एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या ०.७ % भाग दरवर्षी कार्यालयीन आंतरराष्ट्रीय विकास मदत करण्याचे ठरविले. त्यावेळेपासून काही वर्षी बिलियन डॉलरची मदत केल्यानंतर श्रीमंत राष्ट्रे क्वचितच परकीय मदत करण्याचे वचनपूर्ती करत होते. उदा. अमेरिका नेहमीच मोठ्या प्रमाणात डॉलरमध्ये परकीय मदत करणारा देश आहे. परंतु, या राष्ट्रांचा GDP च्या ०.७% परकीय मदत करण्याबाबतीत खालचा क्रमांक लागतो. आता सगळ्यात महत्वाचा प्रश्न असा निर्माण होतो कि, परकीय मदत खरोखरच गरीब राष्ट्रांच्या विकासास प्रेरणा देते कि नाही ? याची चर्चा पुढीलप्रमाणे केली आहे.

विकसनशील राष्ट्रांना विकसीत राष्ट्रांकडून मिळालेली परकीय मदत ही कशा पद्धतीने खर्चिक आणि महागडी ठरते, त्रासदायक ठरते ते पुढीलप्रमाणे विषद केले आहे.

- १) विकसनशील राष्ट्रांनी विकसीत राष्ट्रांच्या महागड्या वस्तू व सेवा वापरल्या पाहिजेत या अटीवर परकीय मदत केली जाते.
- २) प्रत्यक्षात ज्या राष्ट्रांना खरोखरच या मदतीची गरज आहे त्या देशास अशी परकीय मदत मिळत नाही.
- ३) या परकीय मदतीचा विकसीत राष्ट्रे संरक्षित नीति म्हणून करतात. या अंतर्गत विकसीत राष्ट्र आपली बाजारपेठ विकसनशील राष्ट्रांना उपलब्ध होवू देत नाहीत. तर, विकसीत राष्ट्रे परकीय मदतीचा उपयोग विकसनशील राष्ट्रांच्या बाजारपेठेत प्रवेश करण्यासाठी करतात.

- ४) परकीय मदतीतून प्राप्त झालेले मोठे प्रकल्प किंवा योजना ऐच्छिक पद्धतीने यशस्वी होत नाहीत. कारण, त्यातून पैशांचा गैरवापर होवून भ्रष्टाचारास संधी मिळते.
- ५) परकीय मदत सहज मिळाल्याने त्याची विकसनशील राष्ट्रांना सवय होत जावून परावलंबित्व वाढीस लागते.
- ६) सैन्य आणि युद्ध सामुग्रीच्या रूपात परकीय मदत प्राप्त झाली तर, युद्धासारख्या समस्या निर्माण होऊन विकासाऐवजी मागासलेपणा निर्माण होतो.

वरीलप्रमाणे परकीय मदत विकसीत राष्ट्रांकडून प्राप्त होत असतांना अनेक समस्या निर्माण होऊन विकसनशील राष्ट्रांना आपल्या विकासाच्या रूपात त्याची किंमत मोजावी लागते. वास्तवात एखाद्या राष्ट्राचा विकास व्हायचा असेल तर, त्यासाठी परकीय मदत हा अतिशुल्लक घटक असून त्यापासून विकासास प्रेरणा मिळण्यापेक्षा विकसनशील राष्ट्रांना आपल्या विकासाचा त्याग करावा लागतो. उदा. अमेरिका नेहमीच पाकिस्तानास युद्ध सामुग्री, साहित्य, लढाऊ विमाने इ. रूपात परकीय मदत देऊन सुद्धा पाकिस्तानच्या आर्थिक विकासाच्या बाबतीत आपण सर्वज्ञात आहोत. वास्तव असे आहे कि, कोणत्याच विकसीत राष्ट्रांस विकसनशील आणि अविकसीत राष्ट्रांची प्रगती होवून आपल्यासाठी अधिक स्पर्धा निर्माण व्हावी असे वाटत नाही. त्यामुळे परकीय मदत ही काही अटींवर दिली जाते किंवा विकसीत राष्ट्रांचे तंत्रज्ञान जुने झाल्यावर ते गरीब राष्ट्रांना दिले जाते. आर्थिक विकासासाठी भांडवल निर्मिती नैसर्गिक साधन संपत्तीची उपलब्धता आणि त्याचा पर्याप्त वापर, कार्यक्षम मानवी भांडवल, धनात्मक व्यवहारतोल, धनात्मक व्यापारशक्ती, मर्यादीत लोकसंख्या, उत्पादक गुंतवणूक, कार्यक्षम शासन, राजकीय स्थिरता, सामाजिक-संस्थात्मक प्रगती इ. घटकांची गरज असते. जे कि, परकीय मदतीपेक्षा कितीतरी महत्वाचे आहेत.

७.३ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न :-

- अ) ~~खालील विधाने चूक कि बरोबर ते सांगून कंसात X किंवा ✓ अशी खुण करा.~~
१. अधिक आयात आणि कमी निर्यातीमुळे व्यापारतोलात तूट (उणे) निर्माण होते. ()
 २. विकसीत राष्ट्रे आपल्या व्यापारासाठी “मुक्त व्यापार धोरण” अवलंबतात. ()
 ३. परकीय मदतीमुळे विकसनशील राष्ट्रे अधिक परावलंबीत होतात. ()
 ४. व्यवहारतोलाच्या भांडवली खात्यांतर्गत वस्तू व सेवांची आयात व निर्यात यांचा समावेश होतो. ()
 ५. प्रगत राष्ट्रांच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापाराबाबतीत सुद्धा अरिष्ट निर्माण होत नाहीत. ()
- ब) कंसातील योग्य शब्द निवडून रिकाम्या जागा भरा.
१. व्यवहारतोलाच्या (BOP) अंतर्गत ----- आणि भांडवली खात्यांचा समावेश होतो. (आयात, चालू खाते, भांडवल)
 २. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा पारंपरिक / निरपेक्ष लाभ सिद्धांत ----- यांनी मांडला. (डेव्हिड रिकार्डो, हेक्शर-ओव्हलीन, केन्स)
 ३. डेव्हिड रिकार्डो यांनी आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा ----- हा सिद्धांत मांडला. (तुलनात्मक लाभ सिद्धांत, निरपेक्ष लाभ सिद्धांत, आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा आधुनिक सिद्धांत)

४. प्रतिसार परिणाम ही संकल्पना ----- यांनी मांडली. (प्रेबिश-सिंगर, मिर्डाल, अँडम स्मिथ)
५. आयात व निर्यातीचा समावेश व्यवहारतोलाच्या ----- या खात्यात होतो. (भांडवली खाते, समतोलीत खाते, चालू खाते)
- क) खालील पर्यायातून योग्य जोड्या जुळवा.
अ) विकसीत राष्ट्रे	=	१.	चालू खात्यावरील तूट
ब) विकसनशील राष्ट्रे	=	२.	कर्जे व विदेशी गुंतवणूक
क) भांडवली खाते	=	३.	मुक्त व्यापार
ड) मिर्डाल	=	४.	परावलंबित्व
ई) परकीय मदत	=	५.	एशीयन ड्रामा

७.४ सारांश :-

एखाद्या देशाच्या आर्थिक विकासाचा विचार करता, आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे अद्वितीय असे महत्व आहे. परंतू, तो आंतरराष्ट्रीय व्यापार कोणत्या देशांशी आणि त्याचा व्यवहारतोलावर कसा परिणाम होतो. त्यावरून आंतरराष्ट्रीय व्यापार एखाद्या देशासाठी फायद्याचा आहे किंवा नाही ते कळू शकते. अँडम स्मिथ, डेव्हिड रिकार्डो आणि जे. एस. मिल.सारख्या सनातनी अर्थशास्त्रज्ञांनी मुक्त व्यापार हा सर्व देशांच्या आर्थिक विकासासाठी मदत करतो. याचे समर्थन केले. तर प्रेबिश-सिंगर, मिर्डाल यांना या व्यापारामुळे विकसीत राष्ट्रे अधिक विकास करतात आणि विकसनशील राष्ट्रे ही मागासलेलीच राहतात. या विचाराचे समर्थन केले. विकसीत राष्ट्रांनी “मुक्त व्यापार धोरण” अवलंबून सुद्धा त्यांच्या व्यापारात अरिष्ट निर्माण झाल्याचे दिसून येते. त्याउलट विकसनशील राष्ट्रांचा व्यापारात सातत्याने अरिष्ट दिसून येते. त्यामुळे या राष्ट्रांची व्यापार धोरणे बदलण्याची गरज आहे.

७.५ पारिभाषिक शब्द :-

१. व्यवहारतोलाचे चालू खाते :- एखाद्या देशाच्या एका वर्षातील निर्यात उत्पन्न आणि आयात खर्चाची नोंद.
२. व्यवहारतोलाचे भांडवली खाते :- एखाद्या देशाच्या एका वर्षातील विदेशातून स्वदेशात आणि स्वदेशातून विदेशात भांडवली स्थलांतराची नोंद उदा. परकीय गुंतवणूक, कर्जे, सोने इ.
३. आयात :- इतर देशांमध्ये आपल्या देशात आलेल्या किंवा खरेदी केलेल्या वस्तू व सेवा.
४. निर्यात :- आपल्या देशातून इतर देशांना पाठविलेल्या किंवा विकलेल्या वस्तू व सेवा.
५. परकीय कर्ज :- इतर देशांतील नागरिक, शासन, वित्तीय संस्था यांच्याकडून घेतलेले कर्ज.
६. निर्यात प्रोत्साहन :- निर्यात वाढण्यासाठी दिलेल्या सोयी, सुविधा, अनुदान, कमी व्याजदराने कर्जे, परवाने रद्द इ.
७. आयात पर्यायीकरण :- इतर देशातून वस्तू आयात करण्याऐवजी त्याच वस्तूंचे स्वदेशात उत्पादन करणे.
८. स्वरक्षित व्यापार धोरण :- देशाच्या अंतर्गत क्षेत्रांवर विपरीत परिणाम होवू नये यासाठी आयातीवर जकात, कर, जकात इतरेतर या रूपात बंधने घालणे.

७.६ संदर्भसूची :-

- 1) Jhingan M.L. (2011) , International Economics, Vrinda Publications (P) Ltd.,
- 2) Jhingan M.L. (2010), Money, Banking, International Trade and Public Finance, Vrinda Publications (P) Ltd.,
- 3) Dr. Agrawal Anupam, (2011), Indian Economy, Pratiyogita Darpan.
- 4) www.wikipediaencyclopedia.org.in

७.७ सरावासाठी प्रश्न :-

१. आंतरराष्ट्रीय व्यापार आर्थिक विकासास मदत करतो काय ? कारणे द्या.
२. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा पारंपरीक सिद्धांत स्पष्ट करा.
३. मिर्डाल यांचा भौगोलिक असमानता आणि प्रतिसार परिणाम सांगा.
४. व्यवहारतोलाची समस्या आणि कर्जाचे अरिष्ट विषद करा.

घटक -८
आर्थिक विकासासाठी नियोजन आणि धोरणे

अनुक्रमणिका

- ८.० उद्दिष्टे
- ८.१ प्रस्तावना
- ८.२ विषय विवेचन
 - ८.२.१ विकसीत नियोजनाचे स्वरूप आणि मत
 - ८.२.२ नियोजनाची प्रक्रिया आणि नियोजनाची प्रतिमाने
 - ८.२.३ नियोजनाचे अपयश
 - ८.२.४ बाजार विरुद्ध नियोजन आणि लोकशाही नियोजन विरुद्ध हुकूमशाही नियोजन
 - ८.२.५ आर्थिक विकासातील मौद्रिक आणि राजकोषीय धोरणाची भूमिका
- ८.८ स्वयं अध्ययन प्रश्न
- ८.८ सारांश
- ८.५ पारिभाषिक शब्द
- ८.६ संदर्भसूची
- ८.७ सरावासाठी प्रश्न

८.० उद्दिष्टे :-

- १. नियोजन या संकल्पनेचा अर्थ सांगता येईल.
- २. विकसीत नियोजनाचे स्वरूप विषद करता येईल.
- ३. नियोजनाची प्रक्रिया विषद करता येईल.
- ४. नियोजनाच्या प्रतिमानांचा अभ्यास करता येईल.
- ५. लोकशाही नियोजन आणि हुकूमशाही नियोजन यातील फरक विषद करता येईल.
- ६. आर्थिक विकासातील मौद्रिक आणि राजकोषीय धोरणाची भूमिका विषद करता येईल.

८.१ प्रस्तावना :-

अर्थशास्त्रात नियोजनाच्या अर्थाविषयी तसेच नियोजनाच्या स्वरूपाविषयी फार मोठे मतभेद आढळून येतात. नियोजनाच्या आवश्यकतेबद्दल अर्थशास्त्रीय विचारवंतांमध्ये जेवढे मतैक्य आढळते तेवढाच नियोजनाच्या अर्थाबद्दल त्यांच्यात मतभेद असलेला दिसून येतो. असे असल्यामुळे नियोजनाची एखादी सर्वमान्य व्याख्या देणे अत्यंत कठीण आहे. या देशामध्ये विकासासाठी नियोजनाचा मार्ग अंगीकारला जातो त्या देशात नियोजनाची आखणी करण्यासाठी राष्ट्रीय पातळीवर एक केंद्रीय नियोजन मंडळ स्थापन करावे लागते. या नियोजन मंडळामार्फत अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रांची माहिती गोळा करून योजना तयार केली जाते.

नियोजन मंडळाला योजनांची उद्दिष्टे निश्चित झाल्यानंतर ती साध्य करण्यासाठी प्रयत्न करावे लागतात. नियोजनकार संख्याशास्त्राचा आधार घेऊन आर्थिक वाढीसंबंधी (प्रतिमाने) तयार करतात व त्यानुसार योजनेचा मसुदा ठरविला जातो. योजना पूर्ण झाल्यानंतर योजनेच्या माध्यमातून राबविलेल्या कार्यक्रमांच्या यश आणि अपयशाबद्दल चर्चा केली जाते. आर्थिक नियोजनाचा अवलंब अनेक देशांमध्ये केला जात असला तरी, प्रत्येक देश तेथील परिस्थितीला अनुसरून नियोजनाच्या तंत्राचा अवलंब करतो. या तंत्रानुसार नियोजनाचे प्रकार पाडण्यात येतात. काही प्रकारांचा अभ्यास आपण या घटकात करणार आहोत तसेच आर्थिक विकासातील मौद्रीक आणि राजकोषीय धोरणाची भूमिकाही अभ्यासणार आहोत.

८.२ विषय विवेचन :-

८.२.१ विकसित नियोजनाचे स्वरूप आणि मत (The Nature of Rationale for Development Planning) :-

विकासात्मक नियोजन हे विशिष्ट क्षेत्राच्या विकासासाठी किंवा संपूर्ण अर्थव्यवस्थेला दिशा देण्यासाठी स्वीकारले जाते. अर्थात या नियोजनाची चौकट भांडवलशाहीची असल्यामुळे ते मूलगामी स्वरूपाचे नसते.

१. क्षेत्रीय नियोजन :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेच्या निवडक अशा एखाद्या क्षेत्रासाठी किंवा विभागासाठी नियोजनाचा अंगीकार केला तर, त्याला क्षेत्रीय नियोजन असे म्हणतात. अर्थव्यवस्थेच्या अनेक क्षेत्रांपैकी काही क्षेत्रे महत्वाची असतात किंवा इतर क्षेत्राच्या तुलनेत एखादे क्षेत्र मागासलेले असते. अशावेळी संपूर्ण अर्थव्यवस्थेसाठी योजना आखल्यास त्या विशिष्ट क्षेत्राच्या विकासाला पुरेसा वाव मिळत नाही. म्हणून त्या क्षेत्रापुरतीच योजना आखण्यात येते. शेती, वाहतुक, निर्यात उत्पादन ही अशी क्षेत्रे आहेत. अर्थात क्षेत्रीय नियोजनाचे स्वरूपच असे आहे की, ते जास्त परिणामकारक ठरू शकत नाही. कारण, विविध क्षेत्रांचा परस्पर संबंध असतांना निवडक क्षेत्रांमध्ये नियोजन लागू करून इतर क्षेत्रे अनियोजित ठेवणे फायद्याचे ठरत नाही.

२. सर्वस्पर्शी नियोजन :-

विकासात्मक नियोजनाचे हे दुसरे रूप आहे. संपूर्ण अर्थव्यवस्थेचा विकास करून तीला योग्य दिशा देणे हा सर्वस्पर्शी नियोजनाचा उद्देश असतो. या पद्धतीमध्ये सरकारद्वारे संपूर्ण अर्थव्यवस्थेसाठी योजना तयार केली जाते. ही योजना सर्वांनी अंमलात आणावी अशी अपेक्षा असली तरी, त्यासाठी जबरदस्ती केली जात नाही. भांडवलशाहीमध्ये खाजगी संघटकांना निर्णयाचे स्वातंत्र्य असते. महत्तम नफा मिळविण्याच्या प्रमुख हेतूने या स्वातंत्र्याचा उपयोग केला जातो.

अर्थव्यवस्थेतील थोड्या व्यक्तींच्या दृष्टीने फायद्याची नसलेली योजना देशासाठी किंवा समाजासाठी लाभादायक असू शकते. तिच्याकडे दुर्लक्ष झाल्यास समाजाचे नुकसान होते. अशावेळी सरकारद्वारे अप्रत्यक्ष उपायांचा वापर केला जातो व त्यामुळे योजना अंमलात येण्याची शक्यता वाढते. उदा. देशाच्या मागासलेल्या विभागांमध्ये कारखाने सुरु करण्यासाठी संघटक तयार नसतात. जर, सरकारच्या व समाजाच्या

दृष्टीने त्या विभागाचे औद्योगिकीकरण होणे आवश्यक असेल तर, त्यासाठी विविध सवलती, अर्थसहाय्य यांचा वापर केला जातो. त्यांचा फायदा घेण्यासाठी संघटक त्या विभागाकडे वळतात व शेवटी सरकारची अपेक्षा पूर्ण होऊन त्या भागातील रोजगार वाढतो. याउलट ज्या विभागात उद्योगांचे केंद्रीकरण झाले असेल तेथून कारखानदारांना परावृत्त करण्यासाठी जास्तीचे कर लावले जातात किंवा परवाना धोरणाचा वापर करण्यात येतो.

८.२.२ नियोजनाची प्रक्रिया आणि नियोजनाचे प्रतिमाने (प्रारूप) (The Planning Process & Planning Models)

■ नियोजनाची प्रक्रिया (Planning Process) :-

ज्या देशामध्ये विकासासाठी नियोजनाचा मार्ग अंगीकारला जातो त्या देशात नियोजनाची आखणी करण्यासाठी राष्ट्रीय पातळीवर एक केंद्रीय नियोजन मंडळ स्थापन करावे लागते. या नियोजन मंडळामार्फत अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रांची माहिती गोळा करून योजना तयार केली जाते. योजना कार्यान्वीत करण्यासाठी साधन सामग्रीची जुळवा-जुळव केली जाते. योजना राबविण्याचे निर्णय घेण्याचे अधिकार या मंडळाला असतात. भारताच्या संदर्भात विचार करावयाचे झाल्यास १९५१ मध्ये नियोजन मंडळाची स्थापना करण्यात आली. भारतीय नियोजन मंडळाचे पदसिद्ध अध्यक्ष पंतप्रधान असतात. पूर्णवेळ काम पाहणारे उपाध्यक्ष असतात शिवाय अर्थमंत्री, संरक्षणमंत्री या मंडळाचे सदस्य असतात आणि वेगवेगळ्या क्षेत्रातील तज्ज्ञ लोकांची सदस्य म्हणून सरकार मार्फत नियुक्ती केली जाते. आर्थिक नियोजन संतुलीत आणि शीघ्रगतीने होण्यासाठी राज्यांना सहभागी करून घेण्यासाठी ६ ऑगस्ट १९५२ रोजी राष्ट्रीय विकास परिषदेची स्थापना भारतात करण्यात आली आहे.

१. योजनेला बऱ्याच टप्प्यांमधून जावे लागत असल्यामुळे योजनेची तयारी २ ते ३ वर्षे आधीपासूनच करावी लागते.
२. नियोजन आयोग राष्ट्रीय उत्पन्न, राष्ट्रीय खर्च, स्रोतांची उपलब्धता, पुढील योजनेसाठी राष्ट्रीय गुंतवणूक व बचत यांचा विचार करून काही स्थूल व सुक्ष्म आराखडे तयार करते.
३. योजनेचे आराखडे तयार झाल्यानंतर आराखडे व संलग्न माहिती राष्ट्रीय विकास परिषदेकडे पाठविले जातात यावर सुधारणा सुचवून हे आराखडे परत नियोजन आयोगाकडे पाठविले जातात.
४. आराखड्याच्या आधारे मंत्रालयाकडून तसेच राज्य सरकारांकडून व विशेषज्ञांकडून प्रकल्प (Project) तयार करवून घेतले जातात.
५. प्रकल्पाचा अभ्यास केल्यानंतर नियोजन आयोग एक विस्तृत मसूदा बनविते. हा मसूदा कॅबिनेटकडे चर्चेसाठी पाठविला जातो. कॅबिनेट काही दुरुस्त्या सुचवून तो मसूदा राष्ट्रीय विकास परिषदेकडे पाठवितो. पुन्हा चर्चा घडून हा मसूदा दुरुस्त्या सुचवून नियोजन आयोगाकडे पाठविला जातो.

६. नियोजन आयोग 'अंतीम मसुदा' तयार करते. राष्ट्रीय विकास परिषदेने मान्यता दिल्यानंतर हा अंतीम मसुदा प्रकाशित केला जातो. त्यावर विशेषज्ञांची, जनतेची मते मागविली जातात. सर्वात शेवटी हा योजनेचा अंतीम मसुदा लोकसभेत चर्चेसाठी मांडला जातो. संसदेची मान्यता मिळाल्यानंतर शासन योजना लागू करते.

■ **नियोजनाची प्रारूपे (Planning Models) :-**

नियोजन मंडळाला योजनांची उद्दिष्टे निश्चित झाल्यानंतर ती साध्य करण्यासाठी प्रयत्न करावे लागतात. नियोजनकार अर्थमिती आणि संख्याशास्त्र याचा आधार घेऊन आर्थिक वाढीसंबंधी प्रतिमाने (Models) तयार करतात व त्यानुसार योजनेचा मसुदा ठरविला जातो. नियोजन मंडळाला सुरुवातीला किती गुंतवणूक असावी ? आणि निर्धारित गुंतवणूकीचे वाटप निरनिराळ्या क्षेत्रात कसे करावे ? याचा निर्णय घ्यावा लागतो. नियोजनातील प्रतिमानावर नियोजनांची व्यूहरचना अवलंबून असते.

■ **हॅरॉड - डोमर प्रारूप :-**

स्वातंत्र्योत्तर काळात जे प्रकल्प कार्यान्वीत करण्यात आले. त्यांचा प्रभाव पहिल्या योजनेवर पडला होता. या काळात कोलंबो योजनेमार्फत शेती, पाणी पुरवठा, वीजनिर्मिती यावर भर दिला होता. आर्थिक वाढीसंबंधीचे हॅरॉड-डोमर प्रतिमान भारतीय नियोजनात उपयुक्त ठरेल असे नियोजनकारांना वाटले. या प्रतिमानाचा आधार घेऊन राष्ट्रीय उत्पन्न, उपभोग व गुंतवणूक याबद्दलची उद्दिष्टे ठरविण्यात आली होती.

आर्थिक वाढीचा दर हा बचत आणि गुंतवणूकीच्या दरावर अवलंबून असतो हे या प्रतिमानाचे सूत्र आहे. देशातील बचत उत्पादक गुंतवणूकीत वापरली तर, त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्न वाढेल व परिणामी बचतीचा दर वाढतो व गुंतवणूक वाढून राष्ट्रीय उत्पन्नात आणखी वाढ होईल. याचाच अर्थ, बचत-राष्ट्रीय उत्पन्न - बचत अशी अखंड साखळी निर्माण होऊन ते घटक परस्परांना वाढीच्या प्रक्रियेत पोषक ठरतील. हे एकदा मान्य केले की, बचत किती करावयाची, आदान-प्रदान गुणोत्तर किती असेल आणि त्यावरून एका ठरावीक कालावधीत आर्थिक वाढीचा दर किती असेल ते निश्चित करता येते. या प्रतिमानाच्या आधारे आर्थिक वाढीचा एक विशिष्ट दर राखण्यासाठी भांडवली गुंतवणूक किती करावी लागेल हे ठरविता येते.

■ **नेहरू-महालनोबीस प्रारूप :-**

भारताची दुसरी पंचवार्षिक योजना प्रा. महालनोबीस यांच्या व्यूहरचनेवर आधारीत होती. गतिमान विकासासाठी मुलभूत व अवजड उद्योगांना प्राधान्य देणे असा हा विचार होता. सोव्हिएत संघाने अशी रचना बरीच यशस्वीपणे अंमलात आणली होती व त्या प्रयोगाने पं. नेहरू आणि प्रो. महालनोबीस प्रभावीत झालेले होते.

१. **अवजड उद्योगांना प्राधान्य देणे :-**

दीर्घकाळाचा विचार करता कोळसा, विद्युत लोह आणि पोलाद, मोठी यंत्रे, रसायने इत्यादींचे उत्पादन वाढले असता, भांडवल निर्मिती क्षमता वाढते व

त्यावरच औद्योगीकरणाचा आणि संपूर्ण अर्थव्यवस्थेचा विकास अवलंबून असतो. अवजड उद्योगांमधील गुंतवणूकीमुळे भांडवलीसाठा वेगाने वाढण्यास मदत होते तसेच विकासासाठी आवश्यक अशा यंत्रसामुग्रीची आयात कमी होऊन त्याबाबत अर्थव्यवस्था स्वावलंबी होते.

२. उपभोग्य वस्तूंचा पुरवठा :-

अवजड व मुलभूत उद्योगांना लागणारी गुंतवणूक प्रचंड असते. त्यामुळे बरीच संसाधने अडकून पडतात. अवजड उद्योगांना प्राधान्य देण्याच्या धोरणामुळे लोकांसाठी आवश्यक असलेल्या विविध उपभोग्य वस्तूंचा तुटवडा निर्माण होण्याची शक्यता याकाळात असते. त्यामुळे उपभोग्य वस्तूंचा पुरवठा कसा वाढवावा याचाही विचार नियोजनकारांना करावा लागला.

३. शेतीच्या विकासाचा प्रश्न :-

मुलभूत व अवजड उद्योगांना प्राधान्य देण्यात आल्यामुळे शेतीकडे दुर्लक्ष होईल अशी भीती वाटत होती. तथापि, हा गैरसमज या व्यूढरचनेने दुर करण्याचा प्रयत्न केला. शेतीच्या विकासाकडे दुर्लक्ष करणे आत्मघातकी ठरेल याची जाणीव नियोजनकारांच्या वक्त्यव्यावरून दिसून येते.

४. सार्वजनिक विभागाला महत्व :-

भारतीय अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक विभागाला महत्वाचे स्थान देण्यात आले. अवजड उद्योगांना मोठी भांडवल गुंतवणूक आवश्यक होती. ती गुंतवणूक खाजगी क्षेत्राकडून होणे शक्य नव्हते. त्यामुळे या क्षेत्राचा विकास सार्वजनिक विभागातच करणे आवश्यक होते.

५. रोजगार निर्मिती :-

अवजड उद्योगांची वाढ व त्याचवेळी रोजगारात वाढ करणे या दोन्ही गोष्टी एकाचवेळी साध्य होणे कठीण असते. कारण, अवजड उद्योग हे मुलतः भांडवल प्रधान असतात. त्यांच्यावर भर देण्यामुळे रोजगार निर्मितीचा वेग कमी राहण्याची जास्त शक्यता असते. या गोष्टीची जाणीव असल्यामुळे दुसऱ्या योजनेने उपभोग्य वस्तूंच्या उत्पादन क्षेत्रात श्रमप्रधान तंत्राचा वापर करण्याची शिफारस केली जाते.

■ राव-मनमोहन प्रारूप :-

भारतीय नियोजनातील सध्याची (LPG) व्यूढरचना ही जागतीक वित्तीय संस्थांच्या मुख्यतः जागतीक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी तसेच जागतीक व्यापार संघटनेच्या सुत्रांना प्रमाण मानून आखण्यात आली आहे. १९९१ च्या नवीन आर्थिक सुधारणांनी ज्या तरतुदी लागू केल्या त्यांचे स्वरूप उपरोक्त सुत्रांची अंमलबजावणी करणारे आहे. अर्थात आधीच्या समाजवादी व्यूढरचनेची दिशा त्यामुळे पूर्णपणे बदलली आहे. व्यूढरचनेचे मुख्य घटक पुढीलप्रमाणे ३

१. खाजगीकरणाला प्रोत्साहन :-

१९९१ च्या धोरणाने खाजगी क्षेत्राला जवळपास नियंत्रण मुक्त केले आहे. खाजगी क्षेत्र बळकट झाले तर, दुर्मिळ संसाधनांचा कार्यक्षम वापर आणि कमीत कमी खर्चात अर्थव्यवस्थेचा वेगवान विकास यांना चालना मिळेल. याच प्रक्रियेचा एक भाग म्हणून देशातील उद्योगांनी विदेशी कंपन्यांशी सहकार्य करण्याची प्रक्रिया सुलभ करण्यात आली. पुढे त्यामध्ये विम्यासारखे सेवाक्षेत्रही समाविष्ट करण्यात आले.

२. सार्वजनिक क्षेत्रातून माघार :-

नियोजनाच्या सुरुवातीला सार्वजनिक क्षेत्राने महत्वपूर्ण भूमिका बजावली. तथापि, भांडवलशाही रचनेमध्ये शासनाचा मोठा पुढाकार अप्रस्तुत मानला गेल्याने १९९१ च्या नवीन धोरणात सार्वजनिक विभागाबाबत अनेक निर्णय घेण्यात आले. जी क्षेत्रे तोपर्यंत या क्षेत्रासाठीच होती ती खाजगी विभागाली खुली करून देण्यात आली. जे सार्वजनिक उपक्रम तोट्यात चालत होते त्यांना खाजगी क्षेत्राच्या हाती सोपविण्याची तयारीही दाखविण्यात आली.

३. मुक्त आर्थिक धोरण :-

१९९१ च्या आर्थिक सुधारणांच्या माध्यमातून विदेशी वस्तू, भांडवल व तंत्रज्ञान यांच्यासाठी मुक्तद्वार धोरण अंमलात आणले. उच्च प्राधान्य असणाऱ्या क्षेत्रात सुद्धा प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकीच्या ५१ प्रतिशतपर्यंत सहभागाला मान्यता देण्यात आली. शासकीय परवानगीने हा सहभाग त्यापेक्षा जास्त राहू शकेल. अशीही तरतूद करण्यात आली. विदेशी तंत्रज्ञांची मदत घेण्यासाठी आता पुर्वानूमती आवश्यक राहिलेली नाही.

४. शेतीचा विकास :-

१९७० पर्यंत विविध कारणांमुळे भारतीय शेतीची उत्पादकता कमी होती व अनेकदा अन्नधान्याची आयात करण्याची वेळ या कृषीप्रधान देशावर येत होती. १९७० पासून हरित क्रांतीचा प्रसार झाला आणि पूर्वीची परिस्थिती बदलली. महत्वपूर्ण पिकांची उत्पादकता वाढून आपण अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वावलंबी झालो. १९८५ नंतर मात्र तथाकथित हरित क्रांतीच्या मर्यादा स्पष्ट होऊ लागल्या आणि शेतीच्या विकासाचा प्रयत्न नव्याने समोर आला.

५. शासनाची भूमिका :-

खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतीकीकरण यांना प्रोत्साहन मिळत असतांना, शासनाची भूमिका उत्तरोत्तर कमी महत्वाची होत आहे. अनेक प्रश्न सोडविण्यात शासनाला अपयश येतांना दिसत आहे. बेकारीची समस्या गंभीर आहे. प्रादेशिक विकासातील असंतुलन, असंतोषाला कारणीभूत ठरत आहे आणि सरकारी मान्यतेनुसार देशातील २२ कोटी लोक (दहाव्या योजनेच्या शेवटी) दारिद्र्य रेषेखाली होते.

■ नव-गांधीवादी प्रारूप / पुरा प्रारूप :-

विकासाचे 'पुरा प्रारूप' (PURA- Providing Urban Amenities in Rural Areas) असे म्हणतात. हे प्रारूप विकासाचे 'नव-गांधीवादी प्रारूप' या अर्थाने आहे की, त्यामध्ये आतापर्यंत दुर्लक्षित असलेल्या ग्रामीण विकासाचा प्राधान्याने विचार केला आहे तसेच त्याला आजच्या विज्ञान-माहिती तंत्रज्ञान क्रांतीची जोड देण्याचा प्रयत्न केला आहे. भारताचे भूतपूर्व राष्ट्रपती ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांच्या व्हीजन-२०२० मधील भारताचे संकल्पचित्र या संकल्पनेत पुरा-प्रारूपाचा आराखडा दिसून येतो. भारताच्या विकासाचे पुरेसे लाभ न मिळालेला ग्रामीण भाग हा त्याच्या केंद्रस्थानी आहे. अर्थात डॉ. कलाम हे स्वतः विख्यात शास्त्रज्ञ असल्यामुळे आधुनिक ज्ञान-क्रांतीची जोड या प्रयत्नाला त्यांनी दिली आहे. आपल्या विकासाच्या काळामध्ये शहरी भागाला विकासाचे अनेक लाभ मिळाले. परंतु, अतिशय मोठा असलेला ग्रामीण भाग मात्र काही प्रमाणात वंचित राहिला. ग्रामीण क्षेत्राला नागरी सुविधा उपलब्ध करून देणे व त्यासाठी एकूण विकासाला वळण देणे हे पुरा- प्रारूपाचे उद्दिष्ट आहे.

१. इ.स. २०२० पर्यंत शेतीमध्ये अन्नधान्य व इतर मालाचे उत्पादन ३६ कोटी टनापर्यंत वाढवायला हवे. या वाढीसोबत शेतमाल प्रक्रिया उद्योगांची वाढ करून ग्रामीण सुबत्ता वाढविता येईल आणि विकासाचा वेगही वाढेल.
२. ग्रामीण-शहरी असा भेद न करता संपूर्ण देशात विद्युतचा शाश्वत पुरवठा उपलब्ध व्हावा.
३. शिक्षण आणि आरोग्य सुविधा संपूर्ण देशात उपलब्ध व्हावी.
४. शिक्षण व राष्ट्रीय संपत्ती यांच्या वाढीसाठी ग्रामीण भागात माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञानाचा विस्तार व्हावा.
५. देशाच्या भवितव्याच्या दृष्टीने आप्णिक, अंतराळ व संरक्षण तंत्रज्ञान अद्ययावत असायला हवे. म्हणूनच त्यांच्या विकासावर लक्ष केंद्रीत करावे.

उपरोक्त आराखड्यातून डॉ. कलाम यांना विविध कृती-कार्यक्रम अपेक्षित आहेत. ते म्हणजे नद्या-जोडणी, विद्युतचा अखंड पुरवठा, ग्रामीण क्षेत्रात आवश्यक अशा सर्व सुविधा, दुसरी हरितक्रांती, पर्यटन माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञानाची वाढ इत्यादी.

८.२.३ नियोजनाचे अपयश (Plan Failures) :-

आर्थिक नियोजनाला थोड्या प्रमाणात यश मिळाले असले तरी, पुढील अनेक बाबतीत आर्थिक नियोजनाला अपयश आले आहे.

१. किमान राहणीमानाची पातळी पुरविण्यात अपयश :-

नियोजनाचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे लोकांना किमान राहणीमानाची पातळी पुरविणे होय. दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्या कमी करण्याचे नियोजनाचे महत्वाचे ध्येय होते. तथापि, ग्रामीण लोकसंख्येच्या ४०% लोकसंख्या आणि शहरी लोकसंख्येच्या २८% लोकसंख्या अद्यापही दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगत आहे. भारतीय नियोजनाचे हे सर्वात मोठे अपयश आहे.

२. रोजगार निर्मितीत अपयश :-

भारताच्या प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेत रोजगार निर्मितीवर भर देण्यात आलेला आहे. तरीही बेरोजगारीत मोठ्या प्रमाणात वाढ होतांना दिसून येते. पहिल्या योजनेत बेरोजगारांची संख्या ५३ लाख होती. ती तीसऱ्या योजनेच्या शेवटी ९६ लाख झाली. सातव्या योजनेत ती ८२ लाख झाली. आठव्या योजनेत ११२ लाख झाली यावरून बेरोजगार लोकांना रोजगार देण्यात आर्थिक नियोजन अपयशी ठरले असे दिसून येते.

३. उत्पन्न व संपत्तीची विषमता कमी करण्यात अपयश :-

भारतीय नियोजनाला उत्पन्न आणि संपत्ती यांमधील विषमता कमी करण्यात अपयश आले आहे. प्रा. दांडेकर व रथ यांच्या १९७१ मधील निष्कर्षाप्रमाणे अनेक वर्षांच्या नियोजनाच्या विकासाचे फायदे लोकसंख्येतील सर्व घटकांना समानतेने वाटले गेले नाहीत. समाजातील तळाच्या २०% जनतेची अधोगती झाली होती. दुसऱ्या २०% लोकांची स्थिती कमी अधिक प्रमाणात जैसे थे होती. ग्रामीण बेकारी तशीच राहिली. नागरी बेकारी वाढली. मालमत्ता धारकांच्या हातीच उत्पन्न व संपत्तीचे केंद्रीकरण झाले होते.

४. लोकसंख्या नियंत्रण :-

लोकसंख्येच्या बाबतीत भारताचा जगात दुसरा क्रमांक लागतो. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार भारताची लोकसंख्या १२१ कोटीपर्यंत जाऊन पोहचली आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे अनेक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. या वाढलेल्या लोकसंख्येला अन्न, वस्त्र, निवारा या सुविधा पुरवाव्या लागतात. लोकसंख्या विषयक धोरणात शासनाचा प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेत मोठा खर्च झालेला असला तरी, लोकसंख्या नियंत्रण करण्यात शासनाला अपयश आले आहे.

५. प्रचंड भाववाढ :-

भारतीय नियोजनाचे सर्वात मोठे अपयश म्हणजे सातत्याने होणारी भाववाढ होय. ही भाववाढ रोखण्यास सरकार पूर्णपणे अपयशी ठरले आहे. भाववाढीमुळे सर्वसामान्य जनतेला जीवन जगणे कठीण होऊन बसते. त्यांची परिस्थिती खालावते. भाववाढीचा बचत, गुंतवणूक, वेतन इत्यादी घटकांवर अनिष्ट परिणाम होतो.

६. काळ्या पैशाला आळा घालण्यात अपयश :-

सट्टेबाजी, चोरटी आयात, बेकायदेशीर व्यवहार, परवाना पद्धतीमधील भ्रष्टाचार या कारणांनी मोठ्या व्यापाऱ्यांच्या हाती प्रचंड पैसा आला. भाववाढ, नियंत्रणे, सार्वजनिक क्षेत्राचा विस्तार या गोष्टींचा फायदा व्यापारी, उद्योगपती, व्यावसायिक इत्यादींच्या हाती गेला. राजवित्तीय धोरणाला हा बेहिशोबी पैसा बाहेर काढण्यात अपयश आले. सट्टेबाज, व्यापारी, भांडवलदार यांनी हा काळा पैसा खाजगी भांडवल निर्मितीमध्ये रुपांतरीत केला.

७. सामाजिक सेवांचा तुटवडा :-

नियोजनकाळात शासनाने सामाजिक सेवा विकसीत करण्यावर भर दिला. शिक्षण, आरोग्य, स्वच्छता, वीजपुरवठा, पाणीपुरवठा यांच्यावर भर दिला. शिक्षण क्षेत्रावर मोठ्या प्रमाणात खर्च होत असला तरी, निरक्षरतेचे प्रमाण अजूनही आहे. आरोग्याच्या सुविधा, विजपुरवठा, ग्रामीण भागापर्यंत अजूनही जाऊन पोहचलेल्या नाहीत. स्वच्छतेचा प्रसार करुनही देशात स्वच्छता निर्माण झालेली दिसत नाही.

८.२.४ बाजार विरुद्ध नियोजन आणि लोकशाही नियोजन विरुद्ध हुकूमशाही नियोजन (Issue of Market Verses Planning and Democracy Verses Autocracy):-

■ बाजार अर्थव्यवस्था :-

मानसाच्या गरजा अमर्याद असल्यामुळे त्या भागविण्यासाठी उपलब्ध असलेली साधनसामुग्री मर्यादीत परंतु, पर्यायी उपयोगाची असल्यामुळे कोणत्या वस्तूचे, किती प्रमाणात, कोणत्या पद्धतीने, कोणासाठी उत्पादन करायचे उत्पादन साधनसामुग्रीचा पूर्ण कार्यक्षमतेने वापर कसा करायचा या सर्व प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी समाजवादी अर्थव्यवस्थेत आदेश यंत्रणेचा वापर केला जातो. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत किंमत यंत्रणेचा वापर केला जातो. संमिश्र अर्थव्यवस्थेत किंमत यंत्रणेचा वापर केला जातो. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत किंमत यंत्रणेचा वापर केला जातो. संमिश्र अर्थव्यवस्थेत आदेश यंत्रणा आणि किंमत यंत्रणा या दोहोंचा एकत्रित वापर केला जातो.

भांडवलशाही किंवा बाजार अर्थव्यवस्थेत उत्पादक बाजारासाठी उत्पादन करतात आणि ते बाजारात विक्रीसाठी आणतात. उपभोक्ते हव्या असलेल्या वस्तू प्राप्त करण्यासाठी बाजारात येतात. उपभोक्ते वस्तू व सेवांची मागणी करतात आणि उत्पादक पुरवठा करतात. या दोन शक्तीत समानता निर्माण करण्याचे काम किंमती करतात. अर्थव्यवस्थेत उत्पादन, विभाजन, विनिमय आणि उपभोग या आर्थिक क्रिया चालतात. या आर्थिक क्रियांना एकत्र गुंफण्याचे त्यांच्यात समन्वय आणि संतुलन निर्माण करण्याचे कार्य किंमती करतात. अर्थव्यवस्थेत अनेक वस्तू, सेवा आणि उत्पादन घटकांच्या किंमती मागणी आणि पुरवठ्याच्या संघर्षातून ठरतात.

■ नियोजन :-

नियोजनाच्या आवश्यकतेबद्दल अर्थशास्त्रज्ञांमध्ये जितके मतभेद आहेत तीतकेच त्याच्या अर्थाबद्दल मतभेद आहे. नियोजन ही कल्पना निश्चित व सामान्य शब्दात सांगणे कठीण झाले आहे. व्यापक अर्थाने सर्व प्रकारच्या सरकारी हस्तक्षेप म्हणजे नियोजन असे म्हंटले जात होते. भांडवलशाहीत सुद्धा अतिशय महत्वाच्या क्षेत्रांमध्ये सरकारला हस्तक्षेप करावा लागतो. इतर क्षेत्रांमध्ये सुद्धा खाजगी प्रेरणांना जास्तीत जास्त वाव दिला जात असली तरी, सामान्य दिशादिग्दर्शन सरकारला करावे लागते. दुसऱ्या बाजूने, समाजवाद व नियोजन यांना जवळपास समान मानले जाते. समाजवादात नियोजन अभिप्रेत असून दोन्हीमध्ये फरक करण्याचा प्रयत्न केला असता,

केवळ बौद्धिक दिशाभूल होईल. याचा अर्थ समाजवाद व नियोजनाची मुलभूत तत्वे समान आहेत. नियोजनाची कल्पना पूर्ण वेगळी मानून इतर अर्थशास्त्रज्ञांनी नियोजनाची उद्दिष्ट्ये किंवा तंत्र या आधारावर व्याख्या देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१. **मिसेस बार्बरा वूटन :-** "आर्थिक नियोजन ही अशी पद्धत आहे की, जेथे एक वेगळी प्रणाली किंवा व्यवस्था आणण्याच्या उद्देशाने बाजार यंत्रणेत जाणीवपूर्वक बदल केले जातात."
२. **प्रो. रॉबिन्स :-** "कल्याणकारी राज्याचे उद्दिष्ट साध्य करण्याचे एक साधन म्हणजे आर्थिक नियोजन."
३. **प्रो. एच. लेव्ही :-** " मागणी व पुरवठ्यातील संतुलन स्वप्रेरित, अदृश्य व नियंत्रणाबाहेरील अशा घटकांद्वारे साध्य होऊ देण्याऐवजी उत्पादन किंवा विभाजन अथवा दोन्हीचे जाणीव व विचारपूर्वक नियंत्रण करून संतुलन साध्य होऊ देणे म्हणजे आर्थिक नियोजन."
४. **डिकिनसन :-** "संपूर्ण आर्थिक व्यवस्थेच्या सर्वव्यापी पाहणीच्या आधारावर विविध प्रश्नांबाबत प्रमुख निर्णय घेणे म्हणजे आर्थिक नियोजन."

नियोजनाच्या प्रत्येक व्याख्येत काही विशिष्ट अंगावर भर दिलेला आढळून येतो. प्रो. रॉबिन्सची व्याख्या इतर व्याख्यांपेक्षा बरीच श्रेष्ठ आहे. त्यामध्ये कल्याणकारी राज्याच्या उद्दिष्टाला प्रमुख स्थान दिलेले आढळते. वर दिलेल्या व्याख्यांच्या आधारे एक सामान्य व्याख्या तयार करता येते. "कल्याणकारी राज्याचे अंतीम उद्दिष्ट साध्य करताना संपूर्ण अर्थव्यवस्थेच्या आर्थिक विकासाची निश्चित काळात हमी देणारा देशातील लोक आणि सामाजिकदृष्ट्या जबाबदार सत्ता यामधील सतत चालणारा सरकारी प्रयत्न म्हणजे आर्थिक नियोजन." या व्याख्येमध्ये लोकांचे सहकार्य, लोकांचे खऱ्या अर्थाने सहकार्य असल्याशिवाय नियोजनच काय पण कोणतेही धोरण यशस्वी होऊ शकत नाही.

■ लोकशाही नियोजन :-

ज्या देशामध्ये शासनाची एक प्रणाली म्हणून लोकशाहीचा स्वीकार करण्यात आला आहे. तेथील आर्थिक नियोजनाच्या तंत्राला लोकशाही नियोजन असे म्हणतात. या पद्धतीच्या माध्यमातून ज्या योजना तयार केल्या जातील त्या प्रत्येक योजनेमध्ये लोकांचा सहभाग असेल. योजनेची आखणी ही विस्तृत चर्चा, मतभेद यातून होते. या पातळीला संपूर्ण योजनेला किंवा तीच्या काही भागाला विरोध करण्याचे लोकांना पूर्ण स्वातंत्र्य असते. जर, हा विरोध प्रभावी असेल तर, योजनेचे स्वरूप बदलले जाते. अशारितीने तयार झालेली योजना लोकांच्या प्रतिनिधींनी मान्यता दिल्याशिवाय अंमलात येऊ शकत नाही. एकदा मान्यता मिळाल्यावर होणारी अंमलबजावणीसुद्धा लोकशाही पद्धतीनेच होते. म्हणजेच योजनेच्या कार्यवाहीत लोकांचा स्वेच्छापूर्वक सहभाग असतो.

लोकशाही नियोजनात सहकारी व खाजगी विभागाचे सहअस्तित्व दिसून येते. मुलभूत व अवजड उद्योग, आवश्यक वस्तू व सेवांचे उत्पादन करण्यात सरकारचा पुढाकार असतो व त्यासाठी सरकारद्वारे नियंत्रीत लोकविभाग असतो. त्यामुळे देशाचे व

लोकांचे हित सुरक्षीत राहते. परंतू, इतर क्षेत्रात मात्र खाजगी विभाग व बाजारयंत्रणेला पूर्ण वाव देण्यात येतो. त्यामुळे खाजगी संघटकांच्या आर्थिक स्वातंत्र्याला मान्यता दिली जाते. अर्थात हे स्वातंत्र्य राष्ट्रहिताला किंवा समाजहिताला घातक अशा पद्धतीने वापरले जाऊ नये म्हणून सरकार नेहमी सज्ज असते. खाजगी क्षेत्राला सरकार आदेश देण्यापेक्षा प्रेरीत करत असते.

अर्थव्यवस्थेतील आवश्यक वस्तू व सेवांचे राष्ट्रीयकरण हे लोकशाही नियोजनाचे एक वैशिष्ट्य म्हणून सांगता येईल. या उपायाद्वारे नियोजनाच्या समाजवादी पैलूकडे लक्ष पुरविले जाते. पण यावेळीसुद्धा जबरदस्तीचा वापर केला जात नाही. भारतात स्वातंत्र्यपूर्व काळात अस्तित्वात असलेली जमीनदारी सरकारने स्वातंत्र्यानंतर नष्ट केली. त्यामागील उद्देश जमीनीसारख्या नैसर्गिक साधनांचे थोड्या हातांमध्ये केंद्रीकरण न होऊ देता ती अनेकांना मिळावी हा होता. पण, जमीनदारी नष्ट करतांना सुद्धा जमीनदारांना नुकसान भरपाई देण्यात आली. वस्तूतः हा बदल करतांना मोबदला दिला नसला तरी चालले असते. पण, लोकशाही मूल्यांची कदर करण्यासाठी हा बदल या पद्धतीने करण्यात आला.

■ हुकूमशाही नियोजन :-

हुकूमशाही राज्यव्यवस्थेच्या अंतर्गत होणाऱ्या आर्थिक नियोजनाला हुकूमशाही नियोजन असे म्हणतात. समाजवादी नियोजनात लोकांचा सहभाग व प्रेरणांना थोडे तरी, महत्व दिले जाते. पण, हुकूमशाही नियोजन मात्र योजनांच्या निष्पूर अंमलबजावणीसाठी प्रसिद्ध आहे. ज्या देशात हुकूमशाही अस्तित्वात असते तेथे सर्व आर्थिक व राजकीय सत्ता एक व्यक्तीच्या किंवा पक्षाच्या हाती केंद्रीत झालेली असते. अशा रचनेत लोकांच्या संघटीत किंवा असंघटीत विरोध सहन करून न घेता तो ताबडतोब चिरडला जातो. देशाच्या विकासाची जी केंद्रीय योजना तयार केली जाते त्यामध्ये कोणत्याच पातळीला लोकांचा सहभाग नसतो. योजना तयार करतांना लोकांची मते घेतली जात नाही. म्हणजे आर्थिक नियोजनाची जबाबदारी असलेली अधिसत्ता ही देशात सर्वश्रेष्ठ असते.

अर्थव्यवस्थेच्या विकासाची योजना आखण्याचे काम अधिसत्ता करत असते. त्याअंतर्गत उत्पादनांची लक्षे (Targets) उपलब्ध साधनांची विभागणी, क्षेत्रीय प्राधान्य, योजना राबविण्याची पद्धत अशा सर्व बाबतीत या सत्तेचे निर्णय अंतिम स्वरूपाचे असतात व त्यांना आव्हान देणे शक्य नसते. हुकूमशाही पद्धतीत सर्वच प्रकारच्या स्वातंत्र्याचा लोप झालेला असतो व ही गोष्ट आर्थिक स्वातंत्र्यालाही लागू आहे. त्यामुळे लोकांच्या आर्थिक क्रियांचे पूर्ण नियंत्रण केंद्रीय सत्तेच्या हाती असते. अर्थव्यवस्थेतील महत्वाचे निर्णय म्हणजे उपभोग, उत्पादन, विनिमय व वितरण याबाबत असणारे निर्णय हे वरच्या स्तरावरूनच घेतले जातात म्हणून हुकूमशाही नियोजन हे 'वरून लादलेले नियोजन' होय असे म्हटले जाते.

हुकूमशाही नियोजनाचे महत्वाचे उदाहरण म्हणून दुसऱ्या महायुद्धाच्या पूर्वीच्या जर्मनीचे देण्यात येते. त्यावेळी लोकशाही मार्गाने आलेल्या हिटलरने लवकरच

हुकूमशाहीच्या पकडीत जर्मनीला जखडले. पहिल्या महायुद्धात पराभूत झालेल्या जर्मनीच्या मानहानीचा बदला घेणे हे त्याचे उद्दिष्ट होते व त्यासाठी जर्मनीला पुन्हा युद्धासाठी तयार करणे आवश्यक होते. जर्मनीला युद्धासाठी बलवान करण्याच्या हेतूने हिटलरने नियोजनाचा वापर केला. त्याचा आर्थिक कार्यक्रम क्रूरपणे अंमलात आणण्यात आला व या तयारीसह जर्मनीने दुसऱ्या महायुद्धाची सुरुवात केली.

८.२.५ आर्थिक विकासातील मौद्रिक आणि राजकोषीय धोरणाची भूमिका (Role of Monetary & Fiscal Policies in Economic Development) :-

■ आर्थिक विकासातील मौद्रिक धोरणाची भूमिका :-

मौद्रिक धोरणाचा अर्थव्यवस्थेतील सर्व क्षेत्रांवर परिणाम होत असतो. मौद्रिक धोरण अयशस्वी झाले तर, आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत अडथळे निर्माण होतात. प्रत्येक देशाचे मौद्रिक धोरण हे त्या देशाच्या आर्थिक विकासाच्या धोरणाचाच एक भाग असतो. आर्थिक धोरणाचा संबंध हा पैसा, पैशाचा पुरवठा व पैशाचे व्यवस्थापन यांच्याशी असतो. अर्थव्यवस्थेतील विविध उद्दिष्टांचे साध्य करण्यासाठी मौद्रिक धोरणाचा वापर केला जातो.

■ मौद्रिक धोरण म्हणजे काय ?

डी.एच. जॉन्सन यांच्या मते, "सर्वसाधारणपणे आर्थिक धोरणाची उद्दिष्टांचे साध्य करण्याच्या हेतूने पैशाच्या पुरवठ्यावर जाणीवपूर्वक नियंत्रण ठेवण्यासाठी मध्यवर्ती बँकेने अंमलात आणलेले धोरण म्हणजे मौद्रिक धोरण होय."

■ मौद्रिक धोरणाची उद्दिष्टांचे :-

१. किंमत स्थैर्य प्रस्थापित करणे :-

किंमत पातळीतील बदलाचे उत्पादन, उत्पन्न वितरण, उत्पन्नाचे वास्तव मूल्य इत्यादींवर गंभीर स्वरूपाचे परिणाम घडून येतात. किंमत स्थैर्य टिकविणे हे मौद्रिक धोरणाचे उद्दिष्ट मानले जाते. अर्थव्यवस्थेतील विधिग्राह्य पैसा व पतपैशाच्या पुरवठ्यावर नियंत्रण ठेवून हे उद्दिष्ट साध्य करण्याचा प्रयत्न केला जातो. अर्थव्यवस्थेतील मुद्राविषयक गरज विचारात घेऊन पतपुरवठ्यात योग्य ते बदल करण्यासाठी पतनियंत्रणाच्या संख्यात्मक व गुणात्मक साधनांचा योग्य प्रमाणात वापर करून किंमत स्थैर्य साध्य करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

२. विनिमय दरात स्थैर्य राखणे :-

अर्थव्यवस्थेतील विनिमय दराच्या स्थिरतेवर आंतरराष्ट्रीय व्यापाराची वाढ तसेच विदेश भांडवलाची गुंतवणूक अवलंबून असते. आंतरराष्ट्रीय व्यापार आर्थिक विकासाला मदत करतो. विनिमय दरातील अस्थिरतेमुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापारात अडथळे निर्माण होतात. याशिवाय सट्टेबाजी व्यवहारांना चालना मिळते.

३. रोजगार संधीची निर्मिती करणे :-

अविकसीत देशात बेरोजगारीची समस्या मोठ्या प्रमाणावर असते. काम करण्यासाठी तयार असणाऱ्या व्यक्तींना योग्य वेतनावर काम न मिळण्याची जी स्थिती असते तिलाच आपण बेकारी म्हणतो. बेकारीमुळे मनुष्यबळाचा वापर होत

नाही. त्यामुळे उत्पादनाला चालना मिळत नाही. परिणामी राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढ कमी होऊन आर्थिक विकासाचा दर न्यूनतम पातळीवर येतो. मौद्रीक धोरणाची परिणामकारकपणे अंमलबजावणी केल्यास बेकार व्यक्तींना मोठ्या प्रमाणात रोजगार मिळून लोकांची उत्पन्न पातळी वाढून जीवनमान उंचावते व जलद आर्थिक विकासाला चालना मिळते.

४. आर्थिक विकास साधणे :-

आर्थिक विकास या संकल्पनेमध्ये देशाच्या वास्तव उत्पन्नात वाढ, लोकांच्या राहणीमानात वाढ, आर्थिक विषमतेत घट व रोजगार संधीमध्ये सातत्याने वाढ होणे इ. बाबी अभिप्रेत आहेत. अर्थव्यवस्थेतील वाढलेल्या उत्पादनाचा फायदा सर्वच लोकांना मिळावा म्हणून आर्थिक विषमतेत घट झाली पाहिजे. यासाठी राष्ट्रीय उत्पन्नाचा ओघ गरीबीकडे वळविला पाहिजे. समाजातील दुर्बल घटकांना रोजगार संधी मिळतील अशा रितीने व्यवस्था केली पाहिजे. अशा दुर्बल घटकांना स्वस्त दराने कर्जपुरवठा केला पाहिजे.

■ मौद्रीक धोरणाची आर्थिक विकासातील भूमिका :-

आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत देशाच्या वास्तव उत्पादनात वाढ होत राहणे, लोकांच्या जीवनमानात सुधारणा होणे, आर्थिक विषमतेत घट होणे व रोजगार संधीमध्ये सातत्याने वाढ होत राहणे या बाबी अभिप्रेत असतात. प्रा. मेयर व बाल्डवीन यांच्या मते, दीर्घकाळात देशाच्या वास्तव उत्पन्नात सतत वाढ होण्याच्या प्रक्रियेला आर्थिक विकास म्हणतात. अविकसीत देशात पतपैशाचा व्यय (व्याजदर) व पतपैशाच्या उपलब्धतेत बदल करून चलनवाढ नियंत्रीत करून व व्यवहारतोलात समतोल प्रस्थापित करून विकासाचा दर वाढविण्यात चलनविषयक धोरण महत्वाची भूमिका पार पाडते. अविकसीत देशात वाढत्या व्यापाराच्या गरजा भागविण्यासाठी, वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी लवचीक असा पतपुरवठा करणे गरजेचे असते. त्यासाठी योग्य असे चलनविषयक धोरण राबवणे आवश्यक आहे.

■ आर्थिक विकासातील राजकोषीय धोरणाची भूमिका :-

आर्थिक विकास, आर्थिक स्थैर्य, आर्थिक समता यासारखी पूर्वनिर्धारित उद्दिष्टे गाठण्यासाठी सार्वजनिक उत्पन्न, खर्च, कर्ज या साधनांचा एकत्रित वापर करून घेण्याच्या उद्देशाने सार्वजनिक सत्तेने निश्चित केलेल्या समग्र धोरणास राजकोषीय धोरण असे म्हणतात. देशाच्या अर्थकारणाला योग्य दिशा व वळण देण्यासाठी, आर्थिक जीवनात स्थैर्य उत्पन्न करण्यासाठी तसेच आर्थिक विकासाचा वेग वाढविण्यासाठी राजकोषीय धोरणाला मोठे महत्व आहे असे जे.एम.केन्स यांनी सिद्ध केले आहे. राजकोषीय धोरण हे केवळ सरकारला उत्पन्न मिळवून देऊन खर्चाची तरतूद करण्याइतपत मर्यादीत नाही. उलट, करारोपण व सार्वजनिक खर्चाचा राष्ट्रीय उत्पन्न, उत्पादन व रोजगार यावर होणाऱ्या सर्वकष व दूरगामी प्रभावाची उद्दिष्टे राजकोषीय धोरणासमोर असतात.

■ राजकोषीय धोरणाची उद्दिष्टे :-

१. गुंतवणूकीचा दर वाढविणे :-

अर्थव्यवस्थेतील खाजगी तसेच सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणूकीचा वेग वाढविणे हे राजकोषीय धोरणाचे उद्दिष्ट असते. चालू व भविष्यकालीन उपभोगावर नियंत्रण ठेवून व संचीत स्वरूपाच्या बचतीचे प्रमाण वाढवून हे उद्दिष्ट गाठण्याचा प्रयत्न केला जातो. अनुत्पादक गुंतवणूक कमी करण्यासाठी व उत्पादक स्वरूपात गुंतवणूकीला उत्तेजन देण्यासाठी राजकोषीय धोरणाचा वापर केला पाहिजे. सर्वप्रथम सरकारने सार्वजनिक क्षेत्रातील नियोजित गुंतवणूक वाढविण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत.

२. रोजगारात वाढ करणे :-

रोजगारात वाढ करणे हे राजकोषीय धोरणाचे महत्वाचे उद्दिष्ट असले पाहिजे. सार्वजनिक खर्च हा मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्मितीस व उत्पादकता वाढविण्यासाठी मदत करतो. अर्थव्यवस्थेत उद्योगांची वाढ होण्यासाठी सरकारने करामध्ये सुट, स्वस्त दराने कर्जपुरवठा, अनुदान इत्यादींचा अवलंब करून खाजगी क्षेत्राला प्रोत्साहन दिले पाहिजे. अविकसीत देशातील लोकसंख्या जलदगतीने वाढत असल्याने रोजगार वाढीचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी लोकसंख्या वाढीचा दर स्थिर ठेवणे आवश्यक असते.

३. आर्थिक स्थैर्याला चालना देणे :-

आर्थिक स्थैर्य प्रस्थापित करण्यात राजकोषीय नीतिचे महत्वपूर्ण योगदान असते. आंतरराष्ट्रीय व्यापार चक्राचे परिणाम कमी करण्यासाठी तेजीच्या काळात आयात-निर्यात शुल्कामध्ये वाढ केली पाहिजे. जागतीक बाजारपेठेतील किंमत वाढीमुळे जे मोठ्या प्रमाणात लाभ मिळतात ते निर्यात शुल्काच्या माध्यमातून सरकारला काढून घेता येतात. अतिरीक्त खरेदी शक्तीचा वापर कमी करण्यासाठी उपभोग्य वस्तूंच्या आयातीवर जादा आयात शुल्क लादणे व चैनीच्या वस्तूंच्या आयातीवर निर्बंध लादणे आवश्यक असते. जागतीक व्यापार चक्राचे परिणाम कमी करण्यासाठी मंदीच्या काळात तुटीच्या अंदाजपत्रकाचा व तेजीच्या काळात वाढावयाच्या अंदाजपत्रकाचा वापर केला पाहिजे. अशा राजकोषीय धोरणाला योग्य अशा मौद्रीक धोरणाद्वारे आधार दिला पाहिजे.

४. चलनवाढीला पायबंद घालणे :-

चलनवाढीच्या प्रवृत्तीला आळा घालणे हे राजकोषीय धोरणाचे उद्दिष्ट असले पाहिजे. क्रयशक्तीत होणाऱ्या वाढीमुळे मागणीत वाढ होते. बाजारपेठेतील अपूर्णता आवश्यक वस्तूंच्या उत्पादनातील अडचणी इत्यादींमुळे आवश्यक वस्तूंच्या उत्पादनात अडथळे निर्माण होतात व परिणामी किंमत पातळीत भरमसाठ वाढ होते. संघटीत क्षेत्रातील कामगार वेतनवाढीची मागणी करतात व परिणामी उत्पादन खर्च वाढून पुन्हा चलनवाढीला उत्तेजन मिळते. अर्थव्यवस्थेतील चलनवाढीची

परिस्थिती नियंत्रित करण्यासाठी अप्रत्यक्ष कराबरोबरच पुरोगामी स्वरूपाची प्रत्यक्ष कर आकारणी करणे हा राजकोषीय धोरणाचा एक महत्वपूर्ण भाग असला पाहिजे.

५. राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ करून त्याचे पुनर्वाटप करणे :-

राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये वाढ व त्याचे वाटप अशा पद्धतीने झाले पाहिजे की, जेणेकरून अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक विषमता कमी झाली पाहिजे. उत्पन्न व संपत्ती वाटपाच्या बाबतीत विषमता निर्माण झाली तर, समाजाचे दोन गटात विभाजन होऊन आर्थिक व सामाजिक अस्थिरता निर्माण होते. ही विषमता आर्थिक विकासात अडथळे निर्माण करते. उच्च उत्पन्न गटातील लोकांचे वास्तव उत्पन्न वाढविणे ही उत्पन्नाच्या पुनर्वाटपासंदर्भातील राजकोषीय धोरणाची भूमिका असली पाहिजे.

८.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न :-

१. विकसीत नियोजनाचे स्वरूप सांगा.
२. नियोजनाची प्रक्रिया विषद करा.
३. लोकशाही नियोजन सांगा.
४. हुकूमशाही नियोजन थोडक्यात स्पष्ट करा.
५. बाजार नियोजन विषद करा.

८.४ सारांश :-

नियोजनाच्या प्रत्येक व्याख्येत काही विशिष्ट अंगावर भर दिलेला आढळून येतो. प्रो. रॉबिन्सची व्याख्या इतर व्याख्यांपेक्षा बरीच श्रेष्ठ आहे. त्यामध्ये कल्याणकारी राज्याच्या उद्दिष्टाला प्रमुख स्थान दिलेले दिसते. "कल्याणकारी राज्याचे अंतिम उद्दिष्ट साध्य करतांना, संपूर्ण अर्थव्यवस्थेच्या आर्थिक विकासाची निश्चित काळात हमी देणारा देशातील लोक आणि सामाजिकदृष्ट्या जबाबदार सत्ता यामधील सतत चालणारा सरकारी प्रयत्न म्हणजे आर्थिक नियोजन होय." विकासात्मक नियोजन हे संपूर्ण अर्थव्यवस्थेला दिशा देण्यासाठी स्विकारले जाते. नियोजनाला दिशा देण्यासाठी नियोजनकार अर्थमिती आणि संख्याशास्त्र यांचा आधार घेऊन आर्थिक वाढीसंबंधी प्रतिमाने तयार करतात. नियोजनातील प्रतिमानावर नियोजनाची व्यूढरचना अवलंबून असते. नियोजन राबविल्यानंतर रोजगार निर्मिती, किमान जीवनमानाची पातळी पुरवणे, उत्पन्न व संपत्तीची विषमता कमी करणे, लोकसंख्या नियंत्रण करणे यासाठी शासनाला अपयश येत असते. परंतु, शासन पुढील योजनाकाळात मागील अपयशावर यश मिळविण्याचा प्रयत्न करत असते.

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत किंवा बाजार अर्थव्यवस्थेत उत्पादक बाजारासाठी उत्पादन करतात आणि ते बाजारात विक्रीसाठी आणतात. उपभोक्ते वस्तू व सेवांची मागणी करतात आणि उत्पादक पुरवठा करतात. या दोन शक्तीत समानता निर्माण करण्याचे काम किंमती करतात.

८.५ पारिभाषिक शब्द :-

१. आर्थिक नियोजन :- कल्याणकारी राज्याचे उद्दिष्ट साध्य करण्याचे एक साधन म्हणजे आर्थिक नियोजन
२. विकासात्मक नियोजन :- विशिष्ट क्षेत्राच्या विकासासाठी किंवा संपूर्ण अर्थव्यवस्थेला दिशा देण्यासाठी स्वीकारले जाते.
३. नियोजनाची प्रारूपे :- नियोजनकार अर्थमिती आणि संख्याशास्त्राचा आधार घेऊन आर्थिक वाढीसंबंधी प्रारूपे तयार करतात.
४. नवगांधीवादी प्रारूप / पुरा प्रारूप :- ग्रामीण क्षेत्राला नागरी सुविधा उपलब्ध करून देणे.
५. लोकशाही नियोजन :- ज्या देशामध्ये शासनाची एक प्रणाली म्हणून लोकशाहीचा स्वीकार करण्यात आला आहे.

८.६ संदर्भसूची :-

१. कविमंडल विजय (२०११), विकासाचे अर्थशास्त्र आणि नियोजन, श्री. मंगेश प्रकाशन, नागपूर, पेज नं. ५६३ ते ५६५, ५७७ ते ५९९
२. भोसले काटे (२००५), भारतीय अर्थव्यवस्था, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, पेज नं. २९१ ते २९३
३. देसले किरण (२०१२), अर्थशास्त्र, दिपस्तंभ प्रकाशन, जळगाव, पेज नं. १३९ ते १४०
४. पाटील जे.एफ., (२००७), वृद्धी व विकासचे अर्थशास्त्र, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, पेज नं. ३५४ ते ३७४

८.७ सरावासाठी प्रश्न :-

१. नियोजनाची विविध प्रतिमाने स्पष्ट करा.
२. नियोजनाचा अर्थ सांगून नियोजनाच्या अपयशाची मुद्दे स्पष्ट करा.
३. आर्थिक विकासातील मौढीक धोरणाची अर्थव्यवस्थेतील भूमिका स्पष्ट करा.
४. राजकोषीय धोरणाचा अर्थ सांगून आर्थिक विकासातील भूमिका विषद करा.

एम . ए . अर्थशास्त्र

द्वितीय वर्ष

पेपर : 3

आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र
(**International Economics**)

घटक - १
आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे सिद्धांत

अनुक्रमणिका

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रस्तावना
- १.२ विषय विवेचन
- १.२.१ आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे सिद्धांत
१. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे शुद्ध सिद्धांत
- निरपेक्ष लाभ, तुलनात्मक लाभ, संधी खर्च सिद्धांत
 - अनेक वस्तूंबाबत तुलनात्मक लाभ
 - रिकार्डीयन सिद्धांताची अनुभवाधिष्ठित पडताळणी
- १.२.२ हेक्चर ओहलीन प्रतिमान
१. गृहीते
२. घटक वस्तूच्या किंमती आणि उत्पादन यातील संबंध
३. द्विघटक प्रतिमानातील आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा परिणाम
- १.२.३ नव हेक्चर ओहलीन (एच.ओ.) सिद्धांत
- १.२.४ हेक्चर ओहलीन सिद्धांताची अनुभवाधिष्ठित चाचणी आणि लिऑन्टीफचा विरोधाभास
- १.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न
- १.४ सारांश
- १.५ पारिभाषिक शब्द
- १.६ संदर्भ सूची

१.० उद्दिष्टे :-

आंतरराष्ट्रीय व्यापार का सुरु होता? याचा अभ्यास करणे.

१. दोन देशांमधील व्यापाराची कारणे शोधणे.
२. सनातनवाद्यांचा व्यापार विषयक सिद्धांत अभ्यासणे.
-

३. हेक्चर ओहलीन यांच्या सिद्धांताचा अभ्यास करणे.
४. सिद्धांताची अनुभवाधिष्ठीत पडताळणी करणे.

१.१ प्रस्तावना :-

सर्वप्रथम अॅडमस्मिथ यांनी अर्थशास्त्राला शास्त्र म्हणून जगासमोर मांडले म्हणूनच त्यांना अर्थशास्त्राचा जनक म्हंटले जाते. अॅडमस्मिथ हे सनातनवादी चारवंत त्यांनी व्यापार कसा सुरु होते याचे स्पष्टीकरण केले आहे. त्यांच्या मते, दोन देशांमध्ये निरपेक्ष लाभामुळे दोन देशात व्यापार सुरु होतो. त्यांच्या सिद्धांतामध्ये २X२X१ असे प्रतीमान गृहीत धरले आहे म्हणजेच दोन दोन वस्तू आणि एक उत्पादन घटक (श्रम) अॅडमस्मिथ यांचा सिद्धांत 'श्रममूल्य' आधारित सिद्धांत आहे. त्याचा सिद्धांत आधार घेवून रिकार्डो यांनी तुलनात्मक लाभ सिद्धांत मांडला. त्यांच्या मते, दोन देशांमध्ये प्रत्येक वेळी निरपेक्ष लाभ निर्माण होईलच असे नाही. म्हणून त्यांनी समान खर्च व तुलनात्मक खर्च यांच्या आधारावर आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा सिद्धांत मांडला.

हेक्चर आणि ओहलीन यांनी आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा आधुनिक सिद्धांत मांडला. त्यांच्या मते, उत्पादन घटकांच्या समानीकरणाचे तत्व आंतरराष्ट्रीय व्यापारात महत्वाचे ठरते. उत्पादन उत्पादन घटकांच्या या आधारावर आंतरराष्ट्रीय व्यापार सुरु होण्याची कारणे शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. लिऑन्टीफ यांचा विरोधाभासाचे स्पष्टीकरण यामध्ये श्रमप्रधान व भांडवलप्रधान देश यांच्यात व्यापार सुरु होतो. विरोधाभास असा की, भांडवलसघन देश श्रमसघन वस्तूंच्या निर्यातीसाठी अधिक गुंतवणूक करतो. एकंदरीत भांडवलप्रधान देशांची निर्यात ही श्रमसघन वस्तूंची जास्त असते.

१.२ विषय विवेचन :-

१.२.१ आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे सिद्धांत :-

१. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे शूद्ध सिद्धांत :-

■ निरपेक्ष लाभ सिद्धांत तुलनात्मक लाभ आणि संधी खर्च :-

आजच्या आधुनिक काळात आंतरराष्ट्रीय व्यापाराला अनन्य साधारण महत्व प्राप्त झाले आहे. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराला अर्थव्यवस्थेच्या विकासाचे इंजिन मानले गेले आहे. दोन देशांमध्ये व्यापार का सुरु होतो ? केव्हा सुरु होतो ? दोन्ही देशांना व्यापारापासून कोणते लाभ मिळतील ? असे अनेक प्रश्न निर्माण होतात. कोणताही देश आपल्याला

आवश्यक असणाऱ्या सर्वच वस्तू व सेवांची निर्माती हे स्वदेशात करू शकत नाही. यासाठी व्यापार आवश्यक असतो. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराविषयी अनेक अर्थतज्ज्ञांनी सिद्धांत मांडले. अँडमस्मिथ, डेव्हिड रिकार्डो, जे.एस. मील यांना सनातनवादी म्हणून ओळखले जाते. तर, हेक्चर आणि ओहलीन यांनी आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा आधुनिक सिद्धांत मांडला.

■ **निरपेक्ष लाभ सिद्धांत :-**

अँडमस्मिथ यांनी सर्वप्रथम आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा सिद्धांत मांडला. अर्थशास्त्राला सर्वप्रथम शास्त्र म्हणून जगासमोर मांडण्याचा प्रयत्न अँडमस्मिथ यांनी केला. इ.स. १७७६ मध्ये 'Wealth of Nation' या ग्रंथात निरपेक्ष खर्च लाभ सिद्धांताबाबत असे मत मांडले की, "It is the Maxim of every prudent master of a family, never to attempt to make at home what it will cost him more to make than to buy." म्हणजे घरातला एखादा कर्ता पुरुष तयार वस्तू बाजारात स्वस्तात उपलब्ध होत असतांना तीच वस्तू घरी बनविण्याचा अड्डाहास करणार नाही. हाच तर्क देशाला लागू करतांना अँडमस्मिथ म्हणतात "If a foreign country can supply us with a commodity cheaper than ourselves make it, better buy it them with some part of the produce of our own industry, employed in a way in which we have some advantage... As long as the one country has... advantage and the other wants them it will always be more advantageous for the better, rather to buy of the former than to make" म्हणजेच "एखादा देश वस्तू आपल्यापेक्षा कमी उत्पादन व्ययास उत्पादित करित असेल तर ती वस्तू आपण त्या देशाकडून आयात करावी व आपल्याला ज्या वस्तूच्या उत्पादनात लाभ आहे आणि दुसऱ्या देशाला त्या वस्तूची आवश्यकता आहे अशा वेळी त्या देशाने दुसऱ्याकडून ती आयात करावी."

समजा एखादा देश एखाद्या वस्तूच्या उत्पादनाच्या बाबतीत अधिक कार्यक्षम असेल तर, त्या देशाने त्या वस्तूच्या उत्पादनाकडे लक्ष द्यावे त्यात विशेषीकरण करून त्या वस्तूची निर्यात करावी तसेच ज्या वस्तूच्या उत्पादनात गती नसेल अशा वस्तूची दुसऱ्या देशाकडून आयात करावी उदा. भारताला चहाच्या उत्पादनात लाभ आहे आणि इंग्लंडला साखरेच्या उत्पादनात लाभ आहे म्हणून भारताने श्रमविभागणी व विशेषीकरण करून चहा उत्पादन

वाढवून निर्यात करावी तसेच इंग्लंडने साखरेच्या उत्पादनात विशेषीकरण करून उत्पादन वाढवून निर्यात करावी याचे दोन परिणाम घडून येतील.

१. श्रमविभागणी आणि विशेषीकरणामुळे दोन्ही देशात वस्तूचे अधिक उत्पादन होईल.

एम.ए. अर्थशास्त्र

३

२. श्रमाचे आंतरराष्ट्रीय विभाजनाबरोबरच विशेषीकरण घडून येईल. यामुळे पूर्वीचे भारतातील साखरेच्या उत्पादनातील श्रमीक चहाच्या उत्पादनात काम करतील व इंग्लंडमधील चहाच्या उत्पादनात काम करणारे श्रमीक साखरेच्या उत्पादनात काम करतील.

पुढील तक्त्याच्या सहाय्याने अधिक स्पष्ट करता येईल.

देश	चहा	साखर
भारत	२०० Kg.	१०० Kg.
इंग्लंड	१०० Kg.	२०० Kg.

तक्ता क्र. १.१ निरपेक्ष लाभ सिद्धांत

तक्ता क्र. १.१ मध्ये भारत

१ श्रमीक त्याच्या एका महिन्याच्या श्रम दिवसात २०० Kg. चहा तयार करतो तर, इंग्लंडमध्ये १ श्रमीक त्याच्या एका महिन्याच्या दिवसात १०० Kg. चहा तयार करतो. याचा अर्थ इंग्लंडपेक्षा चहा भारतात स्वस्तात तयार होते म्हणून भारताने चहा उत्पादनात विशेषीकरण करून उत्पादन वाढवावे. भारत ज्यावेळी २०० Kg. चहा आणि १०० Kg. साखर असे एकूण ३०० Kg. वस्तू उत्पादीत करीत असे जर, भारताने फक्त चहा उत्पादनावर लक्ष केंद्रित केले तर चहाचे ४०० Kg. इतके उत्पादन करू शकेल व इंग्लंड २०० Kg. साखर आणि १०० Kg. चहा उत्पादीत करीत होता विशेषीकरणामुळे इंग्लंड ४०० Kg. साखरेचे उत्पादन करू शकतो याचाच अर्थ पूर्वी आंतरराष्ट्रीय व्यापार सुरु होण्याऐवजी एकूण दोन्ही देशाचे उत्पादन भारतात चहा + साखर = ३०० Kg. आणि इंग्लंडमध्ये चहा + साखर = ३०० Kg. विशेषीकरणामुळे भारतात चहाचे ४०० Kg. व इंग्लंडमध्ये साखरेचे ४०० Kg. म्हणजे ४००+४०० = ८०० Kg. एकूण उत्पादन होईल. आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे एकूण उत्पादनात वृद्धि होते.

ॲडमस्मिथ यांनी सिद्धांतासाठी पुढील गृहीते मानली आहेत.

१. श्रम हाच एकमेव उत्पादनाचा घटक आहे.
२. दोन देश दोनच वस्तूचे उत्पादन करतात.

३. उत्पादन खर्च समान असतो.
४. दोन्ही देशात पूर्णपणे मुक्त व्यापार आहे.
५. सरकारी हस्तक्षेपाचा अभाव आहे.
६. वस्तूंची मागणी स्थिर आहे.
७. उत्पादन घटक देशातल्या देशात पूर्णपणे गतीशील आहेत.

■ सिद्धांताचे टिकात्मक परिक्षण :-

१. आंतरराष्ट्रीय व्यापारात उत्पादनाचा एकच घटक नसतो तर भूमी, भांडवल व संयोजक इ. घटक देखील असतात.
२. व्यापार केवळ दोनच देशांमध्ये होतो असे नाही.
३. सिद्धांतात दोनच वस्तू गृहीत धरल्या आहेत. वास्तविक पाहता आंतरराष्ट्रीय व्यापारात अनेक वस्तू सहभागी असतात.
४. कोणत्याही देशाचा व्यापार हा पूर्णपणे मुक्त असू शकत नाही.
५. उत्पादन खर्च व वाहतूक खर्च समान हे गृहीत वेगवेगळ्या देशांसाठी लागू होत नाहीत.

■ तुलनात्मक लाभ सिद्धांत :-

डेव्हिड रिकार्डो यांनी आपल्या Principles of Political Economy and Taxation (१८१७) या ग्रंथात आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा तुलनात्मक लाभ सिद्धांत मांडला आहे. या सिद्धांतात एखादा देश विशिष्ट प्रकारच्या वस्तूचे उत्पादन का करेल ? याचे उत्तर देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

ॲडमस्मिथ यांच्या सिद्धांतात जर देशाला वस्तूंच्या उत्पादनाबाबतीत निरपेक्ष लाभ असेल तरच देश त्या वस्तूंच्या विशेषीकरणाचा निर्णय घेईल. ॲडमस्मिथ यांनी केवळ निरपेक्ष लाभाचाच विचार केला आहे. निरपेक्ष खर्च लाभ सिद्धांताचेच उत्तर म्हणून रिकार्डो यांचा तुलनात्मक लाभ सिद्धांत आहे.

सिद्धांत :-

“जर देशाला एखाद्या वस्तूंच्या उत्पादन खर्चात तुलनात्मक लाभ मिळत असेल अशा वस्तूंचे उत्पादन करून निर्यात करेल आणि ज्या वस्तूंच्या बाबतीत तुलनात्मक खर्च जास्तम येत असेल अशा वस्तूंचे उत्पादन न करता ती वस्तू आयात करेल.”

वरील सिद्धांतासाठी रिकार्डो यांनी काही गृहीते मांडली आहेत.

गृहीते :-

१. २X२X१ प्रतिमान :- दोन देश, दोन वस्तू आणि एक उत्पादन घटकांचा विचार केलेला आहे.
२. श्रम हाच उत्पादनाचा घटक :- वस्तूच्या उत्पादनासाठी श्रम याच घटकाचा उपयोग केला जातो.
३. बाजारात पूर्ण स्पर्धा आहे :- वस्तू बाजार आणि श्रम बाजारात पूर्ण स्पर्धा असल्याचे रिकार्डो यांनी गृहीत मानले आहे.
४. श्रम-मूल्य आधार :- रिकार्डो यांनी अॅडमस्मिथ यांच्या प्रमाणे श्रमतूलय सिद्धांताचा आधार घेतला आहे.

एम.ए. अर्थशास्त्र

५

५. स्थिर उत्पादन फल :- उत्पादन कार्यात स्थिर उत्पादन फल अस्तित्वात आहे. जेवढे आदानात वाढ किंवा घट कराला, तेवढ्या वस्तूच्या उत्पादनात वाढ किंवा घट होईल.
६. वाहतूक खर्चाचा अभाव :- रिकार्डो यांनी उत्पादनासाठी वाहतूक खर्चाचा विचार केलेला नाही.
७. उत्पादन घटक देशात पूर्णतः गतिशील :- श्रम हा उत्पादनाचा जो एकच एक घटक आहे तो देशातल्या देशात पूर्णतः गतिशील आहे.

रिकार्डो यांनी सिद्धांताचे स्पष्टीकरण करतांना समान खर्च आणि तुलनात्मक खर्चाचे स्पष्टीकरण केले आहे. कारण, निरपेक्ष खर्च-लाभ प्रत्येक वेळी अस्तित्वात असेलच असे नाही.

तक्ता क्र. १.२

समान खर्च-लाभ भिन्नता

देश	चहा	साखर
भारत	६०० Kg.	७५० Kg.
इंग्लंड	१०० Kg.	१५० Kg.

तक्ता क्र. १.२ मध्ये भारत हा इंग्लंडपेक्षा चहा व साखर या दोन्ही वस्तूंच्या उत्पादनाच्या बाबतीत अधिक लाभ मिळवितो. त्यामानाने इंग्लंडला दोन्ही वस्तूंच्या उत्पादनाच्या बाबतीत केवळ खर्च जास्त आहे व भारताला केवळ लाभ

दोन्ही वस्तूंच्या बाबतीत आहे. म्हणून अशा स्थितीत भारत इंग्लंडशी व्यापार करणार नाही. दोन्ही वस्तूंच्या बाबतीत समान लाभ व खर्च आहे म्हणून दोघांमध्ये व्यापार होणे शक्य नाही मात्र दोन्ही देशांना व्यापारास अजून वाव आहे.

तक्ता क्र. १.३

तुलनात्मक खर्च-लाभ भिन्नता

देश	चहा	साखर
भारत	२५० Kg.	४५० Kg.
इंग्लंड	५० Kg.	१५० Kg.

जरी भारताला इंग्लंडपेक्षा दोन्ही वस्तूंच्या बाबतीत निव्वळ लाभ प्राप्त होत असेल तरी, साखरेपेक्षा चहामध्ये ५ पट अधिक लाभ आहे. कारण इंग्लंडला भारतीय श्रमीकांपेक्षा ५ पट कमी चहा उत्पादीत करता येते. भारताला इंग्लंडपेक्षा ३ पट साखर उत्पादीत करता येते आणि ५ पट चहा म्हणूनच भारताला

एम.ए. अर्थशास्त्र

६

चहामध्ये साखरेपेक्षा अधिक तुलनात्मक लाभ आहे.

$$\frac{250}{50} = \frac{5}{1} = 5$$

ज्यावेळी इंग्लंडचा श्रमीक १ Kg. चहा उत्पादीत करतो त्यावेळी भारतीय श्रमीक ५ Kg. चहा उत्पादीत करतो. मात्र साखर उत्पादनात भारतीय श्रमीक इंग्लंडपेक्षा केवळ ३ पट साखर अधिक उत्पादीत करतो

$$\frac{450}{150} = \frac{3}{1} = 3$$

भारताला चहामध्ये साखरेपेक्षा अधिक लाभ आहे म्हणून भारताने चहा उत्पादनाकडे लक्ष देवून साखरेची इंग्लंडकडून आयात करावी. म्हणजेच ज्या वस्तूंच्या बाबतीत तुलनात्मक लाभ अधिक आहे अशा वस्तूंचे उत्पादन वाढवून त्यांची निर्यात करून त्याबदल्यात तुलनात्मक लाभ कमी असलेल्या वस्तूंची आयात करावी.

टिकात्मक परिक्षण :-

१. २X२X१ प्रतिमान :- रिकार्डो यांनी निरपेक्ष लाभ सिद्धांताप्रमाणेच दोन देश, दोन वस्तू एक उत्पादन घटक यांचाचा विचार केला आहे.
२. मुक्त व्यापाराचे तत्व :- कोणत्याही दोन देशांमध्ये १००% मुक्त व्यापार शक्य नसतो.
३. स्थिर उत्पादन फल :- ज्या प्रमाणात आदानात बदल केल्यास प्रदानात वाढ होते हे गृहीत दिर्घकाळात उपयुक्त ठरत नाही.
४. गतीशील घटक :- रिकार्डोच्या मते, श्रम हा घटक फक्त देशातल्या देशात पूर्णतः गतीशील आहे. प्रत्यक्षात मात्र एका देशातून दुसऱ्या देशातून काम करण्यास देखील श्रमीक तयार असल्याचे दिसून येते.
५. वाहतूक खर्चाचा अभाव :- अँडमस्मिथ यांच्या निरपेक्ष खर्चाच्या सिद्धांताप्रमाणेच रिकार्डो यांनीही वाहतूक खर्चाचा विचार केलेला दिसत नाही.
६. श्रम-मूल्याचा आधार :- उत्पादनाचे प्रमाण किंमतीमध्ये न मोजता श्रम दिवसात केले आहे.
७. एकच उत्पादन घटक :- उत्पादन कार्यासाठी श्रम या एकच घटकाचा विचार केला आहे. इतर घटकाकडे दुर्लक्ष असल्याचे दिसते.

■ वैकल्पिक खर्च

संधी खर्च :-

हॅबलर यांनी रिकार्डो यांच्या तुलनात्मक लाभ सिद्धांताचे उत्तर म्हणून वैकल्पिक किंवा संधी खर्च सिद्धांत मांडला.

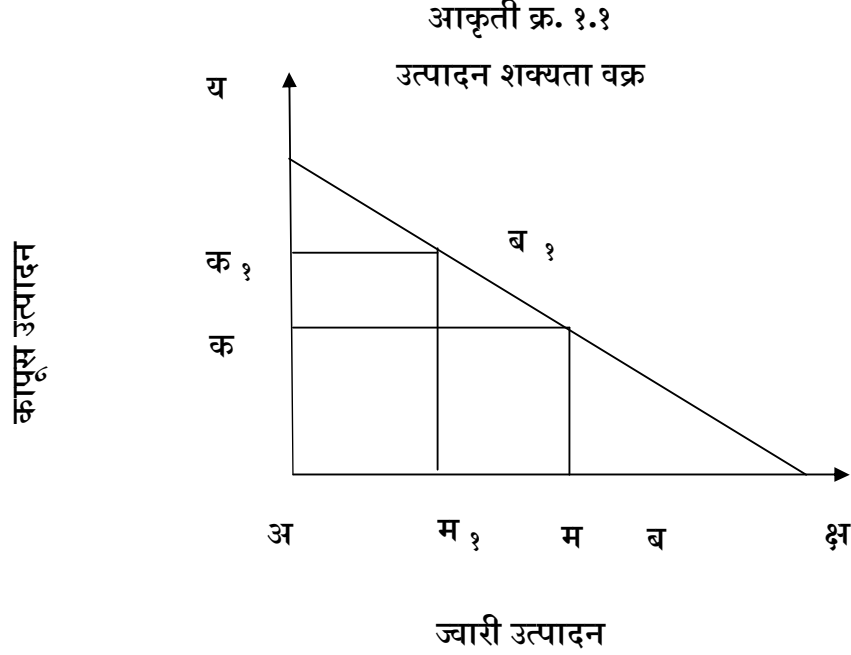
अँडमस्मिथ व रिकार्डो यांनी मांडलेले सिद्धांत श्रम-मूल्यावर आधारित होते. शिवाय त्यांनी स्थिर उत्पादन फलाचा आधार घेतला होता. श्रममूल्य व स्थिर उत्पादन फल हे आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे यथार्थ दिग्दर्शन करू शकत नाही म्हणून हॅबलर यांनी संधी खर्चाचा आधार घेतला. हॅबलर यांनी स्थिर उत्पत्ती नियमाबरोबर आन्हासी उत्पत्ती व वर्धी उत्पत्ती नियमांचा विचार केला आहे.

संधी खर्च / वैकल्पिक खर्च :-

एखादा उत्पादन घटक विशिष्ट उद्योगात टिकून रहावा म्हणून जी किंमत द्यावी लागते त्या किंमतीला संधी खर्च किंवा बदली उत्पन्न (Transfer Cost) असे म्हणता.

समजा एखाद्या शेतात एक एकरमध्ये कापूस पेरल्यावर ४०,००० रु. उत्पन्न मिळते त्याच शेतात ज्वारी पेरली असता २०,००० रु. उत्पन्न मिळते जर कापूस उत्पादीत करायचा असेल तर ज्वारीचा त्याग करावा लागेल म्हणजे ४०,००० रु. उत्पन्नाचा २०,००० रु. हा वैकल्पिक / संधी खर्च आहे.

हॅबलर यांनी सिद्धांताचे स्पष्टीकरण उत्पादन शक्यता वक्राच्या सहाय्याने मांडले आहे.

उत्पादन शक्यता वक्र हा व्यापार सुरु होण्याअगोदर एखाद्या देशाचे प्रतिनिधीत्व करतो. आकृती क्र. १.१ मध्ये अ क्ष अक्षावर ज्वारी उत्पादन तर अ य अक्षावर कापूस उत्पादन दर्शविले आहे. ज्यावेळी देश अ म इतके ज्वारीचे उत्पादन करतो त्यावेळी अ क इतके कपासाचे उत्पादन होते. समजा कापसाचे उत्पादन अ क_१ पर्यंत वाढवायचे असल्यास ज्वारीचे उत्पादन अ म पासून अ म_१ इतके कमी होईल. म्हणजे एखाद्या वस्तूचे उत्पादन वाढविण्यासाठी उत्पादकाला साधनसामुग्री दुसऱ्या उत्पादनाकडे वळवावी लागते.

हॅबलर यांनी वैकल्पिक व्यय अनुपातालाच प्रतिस्थापन व्यय अनुपात म्हंटले आहे. कारण, हा दुसऱ्या वस्तूचा प्रतिस्थापन अनुपात (Ratio) दर्शवितो. एखादा देश दोन वस्तूंचे उत्पादन करतो समजा गहू आणि ज्यूट गव्हाच्या १० मात्रा ज्यूटच्या ५ मात्रा येथे

प्रतिस्थापन दर २:१ आहे. त्याचप्रमाणे दुसरा देश गव्हाच्या १० मात्रा तर ज्यूटच्या ८ मात्रा येथे प्रतिस्थापन दर १.२५:१ इतका आहे. दोन्ही देशात प्रतिस्थापन दरवेगवेगळा असल्यामुळे व्यापार सुरु होतो. जो उत्पादन प्रतिस्थापन दर जास्त तो देश त्या वस्तूचे उत्पादनात विशेषीकरण करेल. म्हणजे अ देश गव्हात २:१ अनुपातामुळे गव्हाच्या उत्पादनाची निर्यात करेल आणि ब देश ज्यूटचे उत्पादन करेल दोन वस्तूचे गुणोत्तर हे त्याच्या प्रतिस्थापन गुणोत्तराबरोबर म्हणजेच परस्परांच्या संधी खर्चाबरोबर असते.

हॅबलर यांचा सिद्धांत तुलनात्मक व निरपेक्ष खर्च-लाभ सिद्धांतापेक्षा अधिक तर्कशुद्ध आहे. त्यामुळे हा सिद्धांत अंतर्गत विनिमय व आंतरराष्ट्रीय विनिमय क्षेत्रातही उपयुक्त ठरतो. या सिद्धांत उत्पादन घटकांमधील प्रतिस्थापन परिणामाचा केलेला विचार महत्वाचा ठरतो तसेच उत्पादन घटकांच्या गतीशिलतेचा विचार वर्धी व आन्हासी फलाचा विचार महत्वपूर्ण ठरतो.

सिद्धांतामध्ये व्यक्तीचे उत्पन्न स्थिर गृहीत धरून उत्पादन शक्यता वक्राचे स्पष्टीकरण केले आहे. मात्र वास्तवात समाजाचे उत्पन्न कधीही स्थिर नसते आवडी-निवडी देखील बदलत असतात. उत्पादन साधनांचा पुरवठा स्थिर व अंतर्गत व बहिर्गत निमव्ययतेचा विचार नाही. तरही सिद्धांताचे महत्व कमी होत नाही.

■ अनेक वस्तूंबाबत तुलनात्मक लाभ :-

ॲडमस्मिथ व रिकार्डो यांनी २X२X१ हे प्रतिमान दोन्ही सिद्धांतामध्ये वापरले आहे. कोणताही देश व्यापार सुरु करण्यासाठी फक्त दोनच वस्तूंची आयात व निर्यात करीत नाही. या ठिकाणी व्यापारात मर्यादा दाखविलेली आहे. प्रत्यक्षात एखाद्या देशाला दुसऱ्या देशापेक्षा दुसऱ्या देशापेक्षा कितीतरी वस्तूंच्या उत्पादनात तुलनात्मक लाभ अधिक प्राप्त होत असतो. विकसीत देशांना अनेक वस्तूंच्या बाबत विकसनशील देशांपेक्षा तुलनात्मक लाभ अधिक मिळतो. तरीदेखील देश व्यापारात सहभागी होतात. तुलनात्मक लाभ अधिक प्राप्त

होण्यास त्या त्या देशांमधील उत्पादन पद्धती, उत्पादन तंत्र, भौगोलीक परिस्थिती कारणीभूत ठरत असते.

■ रिकार्डीयन सिद्धांताची अनुभवाधिष्ठीत पडताळणी :-

रिकार्डीयन प्रतिमान तुलनात्मक लाभाशी संबंधीत आहे. सिद्धांताची मांडणी करतांना रिकार्डो यांनी अत्यंत सूलभ प्रतिमान स्विकारले किंबहुना ॲडमस्मिथ यांच्या पावलावर पाऊल ठेवण्याचा प्रयत्न केला. २X२X१ प्रतिमानाचा आधार घेतल्यामुळे

सिद्धांताची मांडणी अधिक सुलभ झाली. मात्र आंतरराष्ट्रीय व्यापार खऱ्या अर्थाने ज्या घटकांमुळे प्रभावीत होतो जसे प्रशुल्क व पशुल्केतर अडथळे इ. घटकांकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष केलेले आहे.

रिकाडो यंनी जरी श्रम-मूल्यांचा आधार घेतला तरी, तो योग्यच होता मात्र मजूरी दरातील भिन्नता त्यांची कार्यक्षमता याचा विचार केला नाही. कारण, सिद्धांत मांडतांना दोन देशांतील उद्योगांमधील श्रमीकाच्या उत्पादकतेचा विचार केला होता. मात्र उत्पादकता सारखी नसतेच शिवाय त्यामध्ये दीर्घकाळात वाढ ही करता येते. मजूरी दरामुळे उत्पादकता प्रभावीत होत असते. आयात निर्यातीमध्ये वाहतूक खर्चसारख्या महत्वाच्या बाबींकडे केलेले दुर्लक्ष वाचकाचे लक्ष वेधून घेते. त्याचप्रमाणे उत्पादन घटकांची गतिशीलता दिवसेंदिवस वाढत आहे. स्थिर उत्पत्ती नियम हा विशिष्ट काळातच लागू पडतो. उत्पादन घटकांच्या उत्पादकतेत वाढ करणे शक्य आहे.

१.२.२ हेक्चर ओहलीन प्रतिमान :-

हेक्चर ओहलीन यांनी रिकाडो यांच्या सिद्धांताचा आधार घेवून सामान्य संतुलन सिद्धांत मांडलेला आहे. तो पुढील गृहीतावर आधारीत आहे.

■ गृहीते :-

१. २x२ प्रतिमान :- ओहलीन यांच्या सिद्धांतात दोन देश दोन वस्तू यांचाच विचार केला आहे.
२. पूर्णस्पर्धा :- वस्तू बाजारात आणि घटक बाजारात पूर्ण स्पर्धा आहे.
३. गतिशीलता :- उत्पादन घटक देशातल्या देशात गतिशील असून दोन देशांमध्ये गतिशीलतेचा अभाव दिसून येतो.
४. वाहतूक खर्चाचा अभाव :- ओहलीन यांनी वाहतूक खर्च नसल्याचे गृहीत धरले आहे.
५. एकच उत्पादन पद्धती :- दोन्ही देशात समान (एकच) उत्पादन पद्धती वापरली जाते.

६. उत्पादन घटक समानता :- उत्पादन घटक गुणात्मकदृष्ट्या एकजिनसी असतात.
७. वस्तूंचे वर्गीकरण :- वस्तू उत्पादनासाठी श्रम व भांडवल या घटकांच्या वापरामुळे वस्तू श्रमप्रधान व भांडवलप्रधान अशा दोन गटात वर्गीकृत केल्या आहेत.

८. पूर्ण रोजगार :- दोन्ही देशांमध्ये पूर्ण रोजगाराची स्थिती आहे.
९. स्थिर उत्पत्ती फल :- स्थिर उत्पत्ती फलाचा विचार केला आहे.
१०. उत्पादन घटकांचा पुख्ठा स्थिर :- दोन्ही देशात उत्पादन घटकांचा पुख्ठा पूर्व नियोजित व स्थिर आहे.

■ **घटक वस्तूंची किंमत आणि उत्पादन यांतील संबंध :-**

हेक्चर प्रतिमान आंतरराष्ट्रीय व्यापारात तुलनात्मक खर्चात फरक असण्याच्या कारणांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांच्या मते, अंतर्गत व आंतरराष्ट्रीय व्यापारात मुलभूत फरक नसून अंशात्मक फरक आहे. किंबहुना आंतरराष्ट्रीय व्यापार हे अंतर्गत व्यापाराचेच विस्तृत रूप आहे. प्रत्येक देशात प्रदेशात उत्पादन घटक देणग्या भिन्न-भिन्न असतात. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा आधारच मूळात घटक देण्यांमधील भिन्नतेत आहे. घटकांच्या किंमतीतील फरकामुळे उत्पादन खर्च आणि किंमतीत फरक पडतो. त्याचा परिणाम उत्पादनावर होतो. ज्या वस्तूंच्या उत्पादनात तुलनात्मक लाभ निर्माण होईल त्या वस्तूचे उत्पादन करून निर्यात करावी. वस्तूचा उत्पादन खर्च व किंमतीतील फरक हे व्यापाराचे तात्कालिक कारण होय.

■ **द्विघटक प्रतिमानातील आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा परिणाम :-**

हेक्चर आणि ओहलीन यांनी दोन देशांतील दोन वस्तूंच्या परिव्ययातील अंतर असण्याची दोन करणे दिली आहेत.

१. उत्पादन घटकांच्या किंमतीत असणारी सापेक्ष भिन्नता.

२. उत्पादन घटकांच्या गरजांतील सापेक्ष भिन्नता

एखादा देश ज्या वस्तूच्या उत्पादनात विपूल घटकांचा जास्त प्रमाणात उपयोग करित असेल अशा वस्तूची निर्यात करण्याचा प्रयत्न करतो मूळात आंतरराष्ट्रीय व्यापार सुरु का होतो याचे उत्तर देण्याचा प्रयत्न हेक्चर आणि ओहलीन यांनी केला आहे.

कोणत्याही देशामध्ये उत्पादन घटक देणग्या सारख्या नसतात. त्यांच्या किंमतीदेखील सारख्या नसतात. वस्तू एकच मात्र दोन भिन्न देशांमध्ये त्या वस्तूच्या उत्पादनासाठी भिन्न-भिन्न उत्पादन पद्धतीचा वापर केला जावू शकतो. याचा अर्थ ज्या देशामध्ये जे उत्पादनाचे घटक विपूल प्रमाणात उपलब्ध असतील तो देश विपूल साधनाच्या मदतीने उत्पादन करण्याचा प्रयत्न करेल. समजा भारतामध्ये कापड उत्पादनासाठी श्रमप्रधान तंत्राचा वापर केला जातो. कारण भारतामध्ये श्रम या घटकाची उपलब्धता विपूल

प्रमाणात आहे. इंग्लंडमध्ये भांडवल विपूल प्रमाणात असल्यामुळे इंग्लंड कापडाच्या उत्पादनासाठी भांडवलगहन तंत्रज्ञानाचा वापर करेल. आंतरराष्ट्रीय व्यापार मूळात लाभ मिळविण्यासाठी केला जातो. ज्या वस्तू उत्पादनात लाभ नसेल त्या वस्तूचे उत्पादन करण्याचा निर्णय देश घेणार नाही. जोपर्यंत वस्तूच्या उत्पादन खर्चात घटकांच्या किंमतीत तफावत आहे तोपर्यंत आंतरराष्ट्रीय व्यापार सुरु राहिल. सदर घटकांमध्ये समानता प्रस्थापित झाल्यास व्यापार सुरु राहणे अशक्य होईल.

१.२.३ हेक्चर ओहलीन सिद्धांत :-

१९३३ मध्ये हेक्चर आणि ओहलीन उत्पादन घटकांच्या गुणोत्तराचे विश्लेषण मांडले त्यालाच घटक प्रमाण विश्लेषण असेही म्हणतात. हाच आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा आधुनिक सिद्धांत आहे यालाच सार्वत्रीक समतोल सिद्धांत असेही म्हणतात.

आधुनिक सिद्धांत सनातनवाद्यांच्या मते, असलेल्या दोन देशातील व्यापाराचे मुख्य कारण उत्पादन घटकांच्या भिन्न किंमती आहेत हे सुद्धा मानतो. विकसीत देशात भांडवल तर विकसनशील देशात श्रमाचे प्रमाण जास्त असते. आंतरराष्ट्रीय व्यापारातून जो लाभ होतो तो घटक प्रमाणाचा एक भाग असतो.

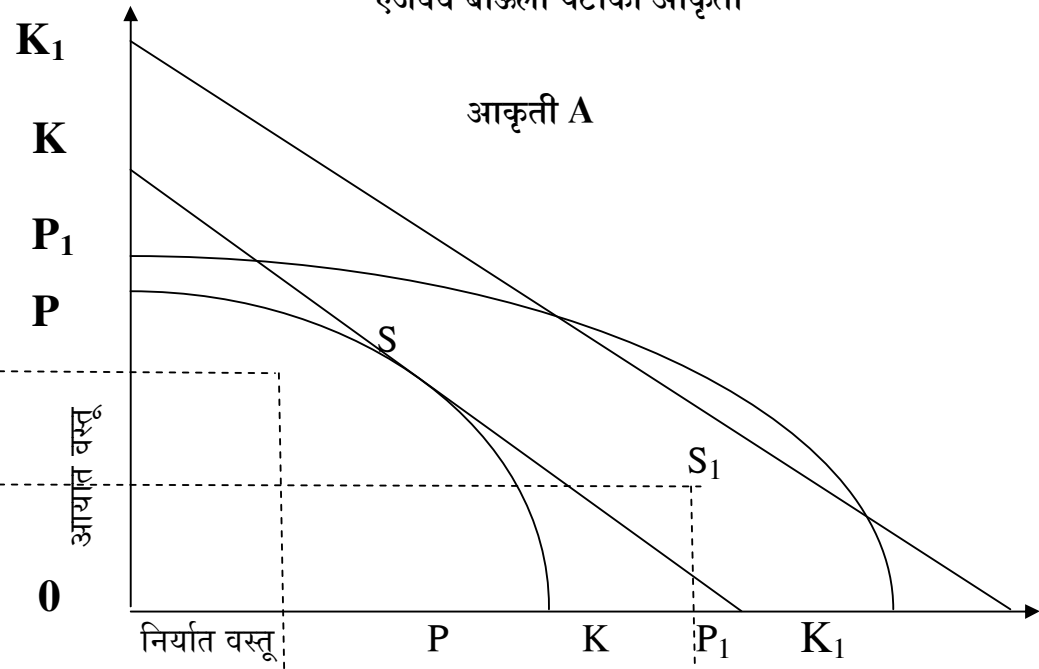
रिबिझिन्सिक प्रमेय :-

एखाद्या देशात उत्पादन घटक आणि वस्तूंच्या किंमती स्थिर असतांना एखाद्या उत्पादन घटकाची उपलब्धता वाढली तर तो घटक वस्तू उत्पादनात अधिक वापरला जातो. त्यामुळे त्या वस्तूच्या उत्पादनात निरपेक्ष वाढ होते. तो घटक ज्या वस्तूच्या उत्पादनात तुलनेने कमी वापरला जातो त्या वस्तूच्या उत्पादनात निरपेक्ष घट होते.

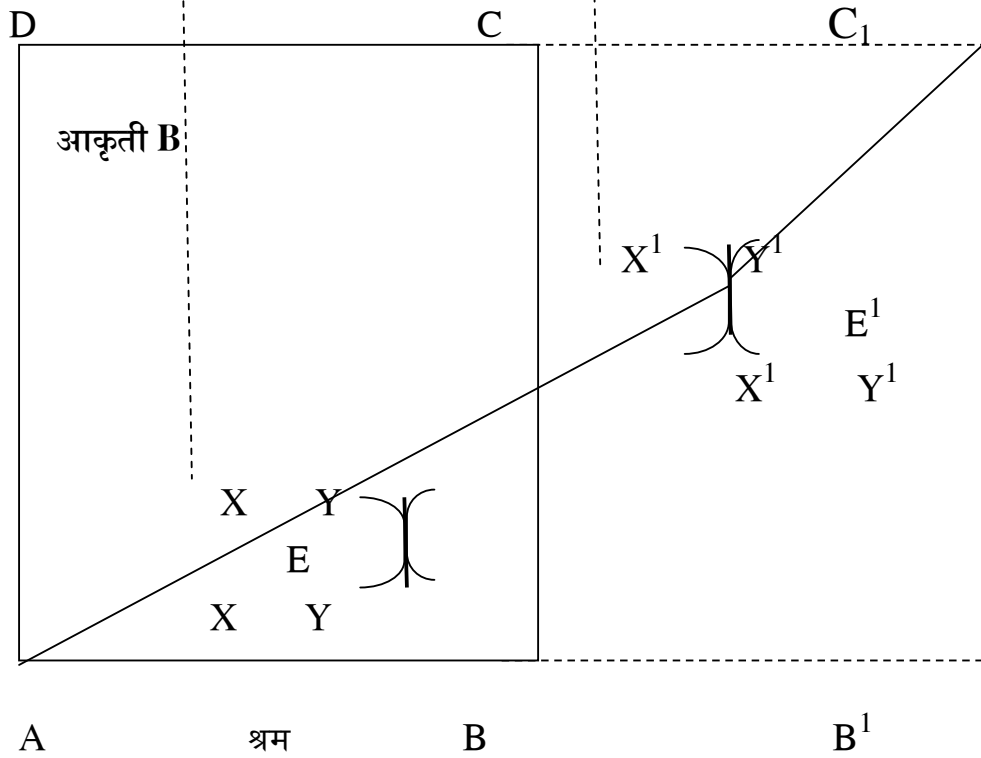
गृहीते :-

१. केवळ दोनच देशांचा विचार केला आहे.
२. उत्पादन घटक केवळ देशातच गतिशील आहे.
३. दोन देशांपैकी एक देश श्रमप्रधान तर दुसरा भांडवलप्रधान आहे.
४. प्रत्येक देश कोणत्या ना कोणत्या वस्तूचे उत्पादन करतो.
५. 'ख' ही भांडवलप्रधान आयात वस्तू तर 'क्ष' ही श्रमप्रधान निर्यात वस्तू आहे.

एजवर्य बाऊली पेटिका आकृती

भांडवल

आकृती B मध्ये ABCD ही पेटीका आहे. AB ही बाजू श्रम दर्शविते तर, AD ही बाजू

भांडवल दर्शविते. XX आणि YY हे क्रमशः X आणि Y वस्तूचे समउत्पादन वक्र आहेत. त्यांचा छेदनबिंदू E व E^1 आहे.

समजा एखाद्या देशातील श्रम या घटकात AB इतकी वाढ झाली आणि भांडवल हा घटक स्थिर आहे तेव्हा AB^1C^1D या पेटीकाने दर्शवितात. श्रम या घटकात झालेली वाढ X^1X^1 व Y^1Y^1 या समूत्पादन वक्राने दाखविली असून E^1 बिंदूत त्यांचा समतोल आहे.

AE रेषेची प्रवणता = AE^1 रेषेची प्रवणता आहे.

∴ E आणि E^1 हे दोन्ही बिंदू AE^1 या रेषेवर आहेत.

∴ $AE^1 > AE$

∴ $CE^1 > C^1E^1$

त्याचप्रमाणे आकृती A मध्ये श्रमप्रधान वस्तूच्या उत्पादनात निरपेक्ष वाढ तर, भांडवलप्रधान वस्तूच्या उत्पादनात निरपेक्ष घट झाली आहे. सुरुवातीचा PP हा उत्पादन शक्यता वक्र S हा उत्पादन बिंदू आहे. श्रमात वाढ केल्यामुळे उत्पादन शक्यता वक्र वरच्या बाजूला स्थलांतरीत होवून (P^1P^1) नवीन S^1 हा उत्पादन बिंदू स्थापित होतो. म्हणून S^1 या बिंदूत आयात वस्तूचे उत्पादन घटल्याचे आणि निर्यात वस्तूचे उत्पादन वाढविण्याचे स्पष्ट होते हेच स्विडिन्सिक प्रमेयाचे स्पष्टीकरण आहे.

मर्यादा :-

१. अर्थव्यवस्थेतील बदलाचा विचार केलेला नाही स्थितीशील स्वरूप.
२. $2X2X2$ दोन वस्तू, दोन देश, दोन घटकावर प्रमेय आधारीत आहे.
३. दोन्ही देशांतील घटकांच्या किंमती समान वास्तवात घट किंमती समान नसतात.
४. उत्पादन घटक व वस्तूच्या किंमती समान आहेत.
५. वाहतूक खर्चाचा अभाव.
६. उत्पादन घटक देशातल्या देशात गतिशील.

■ **घटक किंमत समानीकरण प्रमेय :-**

घटक किंमत समानीकरण हे आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील अतिशय महत्वाचे प्रमेय मानले जाते. ज्यावेळी उत्पादन घटक फक्त देशातल्या देशात गतिशील असतात त्यावेळी उत्पादन घटकांचे मोबदले हे वेगवेगळ्या देशांमध्ये वेगवेगळे असतात. जेव्हा आंतरराष्ट्रीय व्यापार सुरु होतो त्यावेळी उत्पादन घटक पूर्णतः गतिशीलता प्राप्त होते. यालाच घटक किंमत समानीकरण प्रमेय या नावाने ओळखले जाते.

हेक्चर यांनी १९१९ साली लिहिलेल्या 'The Effect of Foreign Trade On Distribution of Income' या लेखात घटक किंमत समानीकरण प्रमेयाचे प्रतिपादन आहे. जरी उत्पादन घटक दोन देशांमध्ये गतिशील नसले तरी मुक्त व्यापाराकडे दोन देशांमधील उत्पादन घटकांचे मोबदले समान होत जातात. दोन देशांचा व्यापार हा घटकांच्या विपूलतेवर आधारित असल्यामुळे ज्या घटकांची विपूलता आहे त्या घटकाची मागणी वाढते कारण कोणताही देश विपूलता असलेल्या घटकाच्या सहाय्याने उत्पादन अधिक करण्याचा प्रयत्न करतो. यामुळे दोन्ही देशांमध्ये आंतरराष्ट्रीय व्यापारासाठी घटकांच्या मागणीत वाढ होते तसेच ज्या घटकांची देशात दूर्मिळता आहे. अशा घटकांची दोन्ही देशात मागणी कमी होते व किंमती घटतात म्हणून दोन्ही देशांमध्ये किंमती समान असतात. जरी उत्पादन घटकांना मिळणारा मोबदला पूर्णपणे समान नसला तरी, मुक्त व्यापाराच्या स्थितीत किंमतीत समानता होण्याची प्रवृत्ती दिसून येते. सदर मुद्दा उत्पादन घटकांच्या आंतरराष्ट्रीय अगतिशीलतेच्या गृहीताचा पर्याय म्हणून ओळखला जातो.

■ **स्टॉपलर सॅम्यूलसन प्रमेय :-**

स्टॉपलर सॅम्यूलसन प्रमेय हे घटक किंमत समानीकरण प्रमेयाशी निगडित आहे. उत्पादनाची किंमत आणि उत्पादन घटकांच्या सापेक्ष किंमतीच्या संबंधाचे विवेचन या प्रमेयामध्ये केलेले आहे. त्यासाठी पुढील परिस्थिती गृहीत मानण्यात आली आहे.

गृहीते :-

१. उत्पादनाचे दोनच घटक आहेत श्रम आणि भांडवल.
२. स्थिर उत्पत्ती फलाचा नियम अस्तित्वात आहे.
३. वस्तू बाजारात आणि घटक बाजारात पूर्ण स्पर्धा आहे.
४. दोन्ही देशांमध्ये घटकांच्या किंमती समान आहेत.
५. वस्तूंच्या सापेक्ष किंमतीत वाढ झाली असता उत्पन्नात वाढ होते.

स्टॉपलर सॅम्यूलसन प्रमेयात वस्तू आणि उत्पादन घटकांच्या किंमतीमधील संबंध

स्पष्ट केली आहे. उत्पादन घटकांच्या किंमतीमध्ये का बदल होतात? या प्रश्नाचे उत्तर देण्याचा प्रयत्न स्टॉपलर सॅम्यूलसन यांनी केलेला आहे. त्यांच्या मते, दोन देशांतील वस्तूंच्या किंमतीत वाढ झाल्यामुळे वस्तू निर्माण करणाऱ्या उत्पादन घटकांच्या मागणीत वाढ होवून त्यांच्या किंमती वाढतात. उत्पादनाचे घटक दोन उद्योगामध्ये गतिशील आहेत. मात्र दोन देशांमध्ये ते गतिशील नसल्यामुळे एक देशातील उत्पादन घटकांच्या मागणी दुसऱ्या देशातील उत्पादन घटकांच्या मागणीवर परिणाम होत नाही.

टिका :-

१. उत्पादनाचे दोनच घटक विचारात घेतले आहेत.
२. स्थिर उत्पत्ती फलाचा विचार केलेला आहे. आम्हासी व वृद्धी फलाचा विचार केलेला नाही.
३. उत्पादन घटकांच्या किंमती दोन्ही देशात कधीही समान नसतात.
४. एखाद्या देशात विशिष्ट वस्तूची मागणी जास्त असते तर दुसऱ्या देशात ती कमी याचा विचार केलेला नाही.
५. श्रम हा घटक दोन देशांमध्येही गतिशील आहे.

१.२.४ हेक्चर ओहलीन सिद्धांताची अनुभवाधिष्ठीत चाचणी आणि लिऑन्टीफचा

विरोधाभास :-

हेक्चर ओहलीन सिद्धांताला आंतरराष्ट्रीय व्यापारात केंद्रीय स्थान प्राप्त झाले आहे. परंतु, अनुभवाच्या कसोटीवर हे प्रतिमान कितपत खरे ठरते हे पाहण्यासाठी व्यापक प्रमाणात संशोधन सुरु झाले.

व्यापाराचा घटक किंमती खरोखर परिणाम होतो का ? याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न झाला. वस्तूंची घटक घनता अनन्य आहे. या गृहीतावर गंभीर आक्षेप घेण्यात आहे. जरी दोन देशांमध्ये उत्पादनाचे सारखे घटक वापरात येत असतील तरी त्यांची कार्यक्षमता उत्पादकता ही भिन्नच असते.

उत्पादन घटकांच्या गतिशीलतेचा विचार करतात. ज्याप्रमाणे घटक उद्योगा-उद्योगांमध्ये गतिशील असतो. त्याचप्रमाणे तो दोन देशांमध्ये देशील गतिशील असतो याचा प्रत्यय मूक्त व्यापारात येत असतो.

आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या सिद्धांतात ज्याप्रमाणे घटक किंमत समानीकरणाला महत्व आहे. त्याचप्रमाणे अनुभवाधिष्ठीत चाचणीच्या क्षेत्रात लिऑन्टीफ यांनी केलेल्या अमेरिकेतील व्यापारातील घटक घनतेच्या अभ्यासाला महत्व आहे. लिऑन्टीफ यांच्यापूर्वी १९५१ मध्ये मॅकडयूएल यांनी अमेरिका आणि इंग्लंड यांच्या व्यापारासंबंधी केलेल्या अभ्यासामुळे हेक्चर

ओहलीन यांच्या सिद्धांताच्या अवैधतेबाबत शंका निर्माण झाली. अमेरिका अधिक भांडवलप्रधान वस्तूंची निर्यात करतो हे शोधण्याचा प्रयत्न झाला. भांडवल प्रधान वस्तूंच्या निर्यातीत अमेरिकेचा वाटा अधिक नसल्याचे समजले व इंग्लंडची भांडवल प्रधान वस्तूंची निर्यात कमी नसल्याचे समजले.

अत्यंत प्रभावी व पद्धतशीर चाचणी करण्याचा मान लिऑन्टीफ यांना दिला जातो. अमेरिका हा जगातील भांडवल प्रधान देश आहे म्हणून अमेरिकेने श्रमप्रधान वस्तूंची आयात आणि भांडवल प्रधान वस्तूंची निर्यात केली पाहिजे असा निष्कर्ष त्यांनी १९५३ साली काढला. यातूनच 'लिऑन्टीफचा विरोधाभास' चा जन्म झाला.

■ लिऑन्टीफचा विरोधाभास :-

लिऑन्टीफ यानी १९४७ च्या आकडेवारीच्या आधारे आदान-प्रदान विषयीची आधारसामग्री गोहा केली. अर्थव्यवस्थेतील उद्योगांचे ५० क्षेत्रात विभाजन केले तसेच सर्व घटकांचे श्रमप्रधान व भांडवलप्रधान असे वर्गीकरण केले. त्यानंतर एक दशलक्ष डॉलर किंमतीच्या प्रातिनिधीक स्वरूपात आयात व निर्यातीतील भांडवल व श्रमाचे गुणोत्तर मिळविले. त्यात त्यांना असे आढळले की, निर्यात उद्योगात दर श्रमाच्या वर्षामागे १४,००० डॉलर्स आणि आयात उद्योगात १८,००० डॉलर्स इतके भांडवल गुंतवले जाते. म्हणजेच अमेरिका श्रमप्रधान वस्तूंच्या उत्पादनाकडे जास्त लक्ष देते.

लिऑन्टीफ यांचा निष्कर्ष नाकारण्यासाठी अनेकांनी अनेक मुद्दे उपस्थित केले. जसे १९४७ हे वर्ष साधारण वर्ष नव्हते वगैरे यासाठी पून्हा १९५१ च्या आकडेवारीचा अभ्यास करून १९५६ मध्ये निष्कर्ष मांडले. त्यावेळी सुद्धा आयात पर्यायी उद्योगामध्ये १३,७०० डॉलर्स इतकी भांडवल गुंतवणूक व कामाच्या निर्यात उद्योगात १३,००० डॉलर्स इतके भांडवल गुंतवले जात असे.

१.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न :-

१. डेव्हिड रिकार्डो यांचा तुलनात्मक लाभ सिद्धांत स्पष्ट करा.
२. घटक किंमत समानीकरण प्रमेय स्पष्ट करा.
३. लिऑन्टीफच्या विरोधाभासाचे स्पष्टीकरण द्या.
४. रिबिझिन्सिक प्रमेय लिहा.

१.४ सारांश :-

आंतरराष्ट्रीय व्यापार का सुरु होतो ? याचे उत्तर आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या सिद्धांतात देण्याचा प्रयत्न केला आहे. अँडमस्मिथ यांनी निरपेक्ष लाभाचा विचार केला आहे. त्यांच्या मते, दोन देशामध्ये वस्तूंच्या उत्पादनात निरपेक्ष लाभ असेल तरच व्यापार सुरु होतो. त्यांच्या पाऊलावर पाऊल ठेवत रिकार्डो यांनी तुलनात्मक लाभ सिद्धांत मांडला. प्रत्येक वेळी निरपेक्ष लाभ असेलच

असे नाही. म्हणून व्यापार सुरु होण्यासाठी दोन वस्तूंच्या बाबत तुलनात्मक लाभ असल्यास व्यापार सुरु होतो तसेच हॅबलर यानी संधी खर्चाचे तत्व स्पष्ट करतांना प्रतिस्थापन व्यय अनुपाताचा विचार केला आहे.

हेक्चर ओहलीन यांचा आंतरराष्ट्रीय व्यापारात सामान्य संतूलन सिद्धांत घटक किंमत समानीकरणाचे तत्व विषद करतो. मुक्त व्यापारात दोन्ही देशांतील घटकांच्या किंमती समान असतात. यामध्ये रिबझिन्सिक, स्टॉपलर सॅम्यूलसन यांनी देखील उत्पादन घटकांच्या किंमती व वस्तूंच्या किंमती यांच्या संबंधाचा अभ्यास मांडलेला आहे. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे सर्वच सिद्धांत विशिष्ट गृहीतांच्या चौकटीत मांडलेले आहेत ते सर्वच परिस्थितीत जरी खरे ठरणारे नसले तरी त्यांचे महत्व कमी होत नाही.

१.५ पारिभाषिक शब्द :-

- **निरपेक्ष लाभ :-** व्यापारापासून मिळणारा लाभ. मात्र येथे निरपेक्ष लाभ म्हणजे इतर देशांच्या लाभाशी तुलना न करता आपल्याच देशातील दोन वस्तूंच्या उत्पादनातील लाभ.
 - **संधी खर्च :-** एखादा उत्पादन घटक उत्पादन कार्यात टिकून रहावा यासाठी केला जाणारा त्याग.
 - **तुलनात्मक लाभ :-** दोन वस्तूंच्या लाभातील तुलना.
 - **घटक किंमत समानीकरण :-** उत्पादन घटकाच्या किंमती समान असणे.
-

१.६ संदर्भसूची :-

१. कायंदे पाटील जा.व्ही. (२००२) :- आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र, नाशिक-१३, चैतन्य पब्लिकेशन्स, पृष्ठ क्र. २.१ ते २.४१
२. Dewett K.K. (१९९९) :- Modern Economic Theory, New Delhi, S. Chand & Company Ltd., Page No. ४७५-४८८
३. मोडक शं.के. (१९८४) :- आंतरराष्ट्रीय व्यापार, नागपूर, विद्या प्रकाशन, पृष्ठ क्र. ९ ते २०
४. चव्हाण एन.एल. (२००५) :- आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र, पुणे, प्रशांत पब्लिकेशन्स, पृष्ठ क्र. ३५ ते ५७
५. महाजन धनश्री (२०१०) :- आंतरराष्ट्रीय व्यापार सिद्धांत, नाशिक, य.च.मु.मु.वि., पृष्ठ क्र. १३ ते ३३
६. ढगे एस.के. (२०११) :- आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र, पुणे, के. एस. पब्लिकेशन, पृष्ठ क्र. २८ ते ४७
७. झामरे जी.एन. (२०११) :- स्थूल अर्थशास्त्र, नागपूर, द पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, पृष्ठ क्र. ३४८ ते ३८१

घटक : २ मत्केदारीयुक्त स्पर्धा आणि व्यापार

२.१ प्रास्ताविक :

अंतर्गत व्यापार प्रमाणे आंतरराष्ट्रीय व्यापारात बाजाराचा परिणाम होत असतो. यामध्ये मत्केदारीयुक्त बाजारपेठेचा प्रभाव जास्त प्रमाणात दिसून येतो. अपूर्ण स्पर्धेला प्रतिमाणाचा परिणाम व्यापारातील वाढ किंवा घट यावरती दिसून येतो. आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत विक्रीचे स्वरूप बदलते अशा बदलत्या आकारमानाचा वस्तुचा गुणवत्तेवरील परिणाम महत्वाचा ठरतो.

जागतिक बाजारपेठेत निर्मिती उद्योगाचा समावेश केला जातो. त्यासाठी उद्योगामागील अवपुंजन सारखे हत्यार उपयोगात आणले जाते. द्विपस्थिय व्यापार करारानुसार अन्येन्य अवपुंजन धोरण स्विकारल्यास रोज देशामध्ये वाहतूक खर्च येत असला तरी व्यापाराला लाभ दोन्ही देशांना प्राप्त होतो. परंतू त्यामधून हलक्या प्रतिमा वस्तुं देखील व्यापार वाढत जातो. ही बाब सामाजिक दृष्ट्या लाभदायक नसते.

आंतरराष्ट्रीय आयात निर्यात व्यापारात बाह्य मितव्ययता (External Economics) निर्माण होतात. बाह्य अनुकूलतेचा कायदा प्रस्तापित देशांना जास्त होतो. तसेच आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील भांडवलाच्या हालचाली देखील महत्वाच्या मानल्या जातात. भांडवलाला हालचालीमध्ये मानवी भांडवल किंवा श्रमीकाला गतिशिलतेचा विचार प्रस्तुत प्रकरणात केलेला आहे.

२.० उद्दीष्ट्ये :

- १) आंतरराष्ट्रीय व्यापारात मत्केदारीयुक्त स्पर्धेला अभ्यास करता येईल.
- २) निर्यात व्यापारातील वस्तुला दर्जा गुणवत्ता विचारात घेता येईल.
- ३) द्विपक्षीय व्यापाराचा परिणाम समजतील
- ४) विकसित आणि विकसनशील राष्ट्रातील बाह्य बचतीचा अभ्यास करता येईल.
- ५) भांडवलाच्या गतिशिलतेचा अभ्यास करणे सुलभ होईल.

मत्केदारीफक्त स्पर्धेचे प्रतिमान मुळात व्यापारामुळे बाजाराच्या व्यापाराच्या व्याप्तीत वाढ होते. एखादा देश ज्याप्रमाणे अनेक प्रकारच्या वस्तु तयार करतो. त्या उत्पादनाचे फायदे बाजाराच्या व्याप्तीवर अवलंबून असतात. एका देशाच्या बाजारपेक्षा एकत्रित जगाचा बाजार हा मोठा असतो. देशाच्या दृष्टिकोनातून ते आवश्यक असते. प्रत्येक देश विशिष्ट वस्तुच्या दृष्टिकोनातून ते आवश्यक करण करेल ज्या वस्तू आयात केली जाते. त्या स्वतःच्या देशात निर्माण केल्या जात नाही. उपभोगासाठी प्रत्येक देश विविध प्रकारच्या वस्तूचे उत्पादन करतो. दोन्ही देशांची साधन/सामुग्री/तंत्रज्ञान वेगवेगळे असते. तरी त्यांना मिळणाऱ्या लाभाचा समान संधी देतो.

उदा. प्रत्येक देशामध्ये स्वयंचलित वाहनाची बाजारपेठ १ दशलक्ष असेल तर एकमेकाशी व्यापार करताना त्याची एकत्रितपणे २ दशलक्ष स्वयंचलित वाहनाची बाजारपेठ होय. या एकत्रित बाजारपेठेतून वेगवेगळ्या प्रकारच्या विविध स्वयंचलित वाहनाचे कमीत-कमी दोन्ही बाजारपेठा एकत्रित झाल्या तरच शक्य होईल.

मत्केदारीयुक्त स्पर्धेच्या प्रतिमानामुळे राष्ट्राच्या व्यापारातील वाढ आणि व्यापाराचे फायदे व उत्पादनातील विविधता दाखविली जाते. बाजारपेठेची व्यापकता मत्केदारीयुक्त स्पर्धेच्या प्रतिमानात अनेक प+कारच्या वस्तुची उपलब्धता आणि कमीत-कमी सरासरी किंमत दोन्ही बाबी स्पष्ट होतात. हा सिध्दांत आंतर राष्ट्रीय व्यापारात जर वापरता तर आपणास असे दिसते की, वैयक्तिक देशी बाजारपेक्षा जागतिक बाजारपेठेची व्यापकता निर्माण करतो. आंतरराष्ट्रीय व्यापारातून एकत्रित बाजाराच्या वाढीचे परिणाम वैयक्तिक बाजारासारखे असतात.

व्यापक बाजारपेठेचे परिणाम : The Effect of increased Market Size

बाजाराच्या व्याप्तीचा परिणाम उत्पादन संस्थांच्या संख्येवर आणि किंमतीवर होत असतो. व्यापक बाजारपेठेत दोन प्रकारचे परिणाम होतात. एकतर उत्पादन संस्थांची संख्या वाढते किंवा विक्री वाढते. लहान बाजारपेक्षा मोठ्या बाजारातून उपभोक्त्याला कमी किंमतीला आणि अधिक उच्च दर्जाच्या भरपूर प्रमाणात वस्तू मिळू शकतात. व्यापक बाजारपेठेचा परिणाम खालील आकृतीच्या साहाय्याने दाखविता येईल.

आकृती :

आकृतीत आपल्याला असे दिसते की प्रत्येक उत्पादन संस्थेचा सरासरी खर्च जास्त असतो.

CC प्रकारची व्याख्या खालील समीकरणातून स्पष्ट करता येईल.

$$AC = f/a+c = n \times f/s+c$$

वरील समीकरणाचे परिक्षण केले असता आपल्याला असे दिसते, की एकूण विक्रीत वाढ झाली असता. s हा सरासरी किंमत कमी करतो. ही किंमत उत्पादन संस्थांची संख्या जसजशी वाढते जाते तसतसे किंमत कमी होते. परंतु देशातील उत्पादन संस्थांची संख्या कायम असली तरी बाजारपेठेच्या एकत्रित व्याप्तीमुळे संस्थांची संख्या वाढते. सरासरी खर्चात घट झाली असता. प्रत्येक उत्पादन संख्येच्या विक्रीत वाढ होत असते. जर आपण दोन बाजाराची तुलना केली तर एक हे जास्तीत-जास्त S आणि, दुसरा CC वक्रापेक्षा मागील बाजाराची व्याप्ती ही एका देशाच्या बाजारपेक्षा मोठी असते.

या आकृतीत संस्थांच्या किंमतीत आणि संस्थेचा संबंध दर्शवितो आणि संस्थांच्या संख्येत बदल होत नाही. वक्राच्या संबंधातील समीकरण खालील प्रमाणे आहे.

$$I = C + I/ (bvn)$$

बाजाराची व्याप्तीचा समीकरणात येत नाही. S म्हणून वक्रातील वाढ PP वक्रांत बदल नाही.

आकृती :

वरील आकृतीत बाजाराचा वाढीव व्याप्तीमुळे प्रत्येक संस्थेला अधिक उत्पादनासाठी आणि कमीतकमी खर्चासाठी मान्यता मिळत असते. हे $CC1$ वक्र, $CC2$ च्या ठिकाणी स्थलांतरीत झाल्याने दर्शविले आहे.

याचा परिणाम असा दिसतो की, उत्पादन संस्थांच्या संख्येत वाढ होते आणि किमतीत घट होत असते.

आकृतीत दिर्घकालीन समतोलानंतर बाजाराचा व्याप्तीचा होणारा परिणाम दाखविला आहे. सुरुवातीचा समतोल E बिंदूत होतो. तेव्हा op किंमत आकारली जाते. आणि om एवढी उत्पादन संस्थांची संख्या असते. जेव्हा बाजाराच्या व्याप्तीत वाढ होत असते. तेव्हा CC1 वक्र बदलून तो CC2 च्या ठिकाणी स्थलांतरित होतो. परंतु PP वक्रात काहीच बदल होत नाही. नविन समतोल E बिंदूत होतो. त्यात उत्पादन संस्थांच्या संख्येत M1 पासून M2 पर्यंत वाढ होते.

उपभोक्ते हे लहान बाजारापेक्षा मोठ्या बाजारास पसंती देतात. कारण कमी किमतीत अधिक वस्तूचा उपभोग घेता येतो हे E1 समतोल अवस्थेवरून दिसून येते.

मत्केदारीयुक्त स्पर्धा : (Monopolistic Competition)

मत्केदारीतील नफा हा दुर्मिळ असतो, कारण शुध्द मत्केदारी व्यवहारात आढळत नाही. म्हणून बाजारात साधारणपणे अल्पजनाधिकार बाजाराची वैशिष्ट्ये दिसून येतात.

सामान्यपणे अल्पजनाधिकार बाजारातील उत्पादन संस्थांचे किंमत विषयक धोरण हे एकमेकांवर अवलंबून असते. उत्पादन संस्थांची किंमत ही फक्त उपभोक्त्याच्या बाबतीतच परिणाम करत नाही. तर प्रतिस्पर्धीवरही परिणाम होत असतो. प्रत्येक प्रतिस्पर्धी दुसऱ्या विषयी अंदाज करूनच आपले धोरण ठरवितो. मत्केदारीयुक्त स्पर्धा हा बाजार अल्पजनाधिकार बाजाराचे एक विशिष्ट रूप आहे. १९८० साला पासून आंतरराष्ट्रीय व्यापारात मत्केदारीयुक्त स्पर्धेचा विस्तृत प्रमाणात वापर करण्यात आला आहे.

मत्केदारीयुक्त स्पर्धेचा प्रतिमानात परस्परांबित्वाचा समस्ये भोवती दोन गृहिते. बनवितात. पहिले म्हणजे प्रत्येक उत्पादन संस्था आपले उत्पादन प्रतिस्पर्धा संख्येपेक्षा वेगळे ठेवते. कारण किमतीत किंचीत बदल करून आपले ग्राहक दुसऱ्या उत्पादन संस्थेकडे जाणार नाहीत, तसेच वस्तुभेद करून आपल्या उत्पादनाच्या बाबतीत मत्केदारी करण्याचा प्रयत्न करतात. दुसरे असे की प्रत्येक उत्पादन संस्था दुसऱ्या उत्पादन संस्थेच्या किमतीवर लक्ष ठेवून असते, आणि खरी स्पर्धा किमतीच्या बाबतीत असते.

जगात खरोखर मत्केदारीयुक्त स्पर्धात्मक उत्पादन संस्था आहेत का ? काही उद्योग हे जवळ-जवळ समान उत्पादन करणारे आहेत. उदा. युरोपातील कराचे (Auto mold) उत्पादन करणाऱ्या संस्था (फोर्ड जॅनरल मोटर्स) Volkswagon Renonuth Pengon fiat volovo and Nissan etc)

प्रतिमानाची गृहिते :

बाजाराचा समतोल :

हे प्रतिमान मत्केदारीयुक्त स्पर्धेतील उत्पादन संस्थांची वागणूक दाखविते. आपण असे गृहित धरू की समान उत्पादन करणाऱ्या उत्पादन संस्थांचा उद्योग आहे. सर्व संस्थांचे मागणी आणि खर्चाचे कार्य तंतोतंत सारखेच आहे, असे असले तरी देखील त्या उत्पादन आणि विक्रीच्या बाबतीत काही फरक करतात. तेव्हा एका उत्पादन संस्थेची वैशिष्ट्ये लक्षात घेतली जातात. जेव्हा सर्व उत्पादन संस्थांची गणना न करता उद्योगाचे चित्र रेखाटता येते. उद्योगात किती उत्पादन संस्था आहेत, आणि काय किंमत आकारता हे आपल्याला माहित असणे आवश्यक आहे. उद्योगाचे पृथक्करण (मिमांशा सुक्ष्म अभ्यास) करताना त्यांच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारावर किती परिणाम होतो. याचा अभ्यास करता येतो. आपल्या पद्धतीनुसार आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे मुख्य मापन करताना N हा उद्योग संस्थांची संख्या ठरविण्यासाठी आणि P हा सरासरी किंमत ठरविण्यासाठी वापरला जातो.

आपल्या पद्धतीनुसार N आणि P च्या समावेशासाठी तीन पायऱ्या ठरविल्या जातात.

१) प्रथमतः वैशिष्ट्यपूर्ण उत्पादन संस्थेचा सरासरी खर्च आणि उत्पादन संस्थांची संख्या यांच्यातील

अन्यान्य संबंध विचारात घ्यावा.

२) प्रत्येक उत्पादन संस्थेने आकारलेली किंमत आणि उत्पादन संस्थांच्या संस्थेतील संबंध हे मध्ये समतोल दाखवितात. हा संबंध घटत जाणारा उतार दाखवितात तेथे जेवढ्या जास्त उत्पादन संस्था तेवढी जास्त तीव्र स्पर्धा असते आणि कमीत कमी किंमत आकारली जाते.

३) शेवटी सरासरी खर्चापेक्षा किंमत जास्त असेल तर अनेक उत्पादन संस्था उत्पादनात प्रवेश करतात, आणि सरासरी खर्चापेक्षा किंमत कमी असेल तर, अनेक उत्पादन संस्था प्रवेश रद्द करतात. म्हणून दिर्घकाळात उत्पादन संस्थांच्या सरासरी खर्च आणि किंमतीचा वक्र एकमेकांना जेथे छेदतात तेथे समतोल होतो.

आकृती :

मत्केदारीयुक्त स्पर्धेतील उत्पादन संस्थांची संख्या त्यांनी आकारलेली किंमत यांच्यातील संबंध दोन घटक ठरवितात. एका बाजूला जेवढी उत्पादन संस्थांची संख्या जास्त तेवढी स्पर्धा जास्त आणि उद्योगाची (उत्पादनाची) किंमत तेवढी कमी हा संबंध PP वक्राने दाखविलेला आहे. दुसरीकडे जेवढ्या उत्पादन संस्था जास्त तेवढी प्रत्येकाची विक्री कमी आणि सरासरी खर्च जास्त हा संबंध CC वक्राने दाखविलेला आहे. तेव्हा किंमत सरासरी खर्चापेक्षा जास्त असते. तेव्हा उद्योगाला असाधारण नफा प्राप्त होता आणि अनेक उत्पादन संस्था उत्पादन संस्था उत्पादनातून प्रवेश काढून घेतात. शेवटी E बिंदूत समतोल घडून येतो. तेथे सरासरी खर्च व किंमत समान आहे.

1) Interindustry & Intraindustry Trade.

हेक्शर ओहलिन सिध्दांतात समजा स्वदेशात भांडवलाची विपुलता आहे. तर भांडवल प्रकर्षित वस्तुचे उत्पादन केले जाईल आणि अशा भांडवल प्रकर्षित वस्तुची निर्यात केली जाईल आणि त्या मोबदल्यात अन्नधान्याची (Food) आयात केली जाईल अशा प्रकारची योजना खालील आकृतीद्वारे दाखविता येईल.

Home Capital Abundance, Manufactures, food Foreign labour Abundance.

आपण असे गृहित धरू की, जेव्हा मत्केदारीयुक्त स्पर्धात्मक क्षेत्रात (प्रत्येक उत्पादन संस्था दुसऱ्या उत्पादन संख्येपेक्षा उत्पादनात फरक करते)

देशातून (Home) यंत्राच्या साहाय्याने उत्पादित वस्तुचीच म्हणजेच भांडवल प्रकर्षित निर्यात केली जाते. उत्पादन संस्था ही भांडवल प्रकर्षित (Manufacturer) वस्तुचे उत्पादन देशी उत्पादन संस्थापेक्षा वेगवेगळ्या फरकाने करते. कारण काही देशातील उपभोक्ते परकीय वस्तूला प्राधान्य देते. जरी देशाच्या Manufacture क्षेत्रातील व्यापारात वाढावा असला तरी त्या क्षेत्रातील उद्योगातील निर्यात बरोबरच (Surplus) काही आयात सुध्दा केला जाईल.

आपण असे मानू की जागतिक व्यापाराचे मत्केदारीयुक्त स्पर्धेच्या प्रतिमानात समान दोन भाग आहेत. तेथे Manufacturing क्षेत्रातील व्यापाराचे दोन मार्ग आहेत. पहिला मार्ग म्हणजेच Manufacture च्या मोबदल्यातील Manufacture म्हणजे Intraindustry Trade होय आणि दुसरा मार्ग म्हणजे Manufacture च्या मोबदल्यातील food म्हणजे Indecrindustry Trade होय.

Trade with increasing returns I mono.com

Home Capital Abundance, Manufacture, Food, Indecrindustry, Foreign Labour
Abundance

जेव्हा Manufacture हा मत्केदारीयुक्त स्पर्धात्मक उद्योग आहे. देशात आणि प्रदेशात भेदजन्य उत्पादन केले जाते. याचा परिणाम असा होतो की जेव्हा देशातून निव्वळ निर्याती बरोबर आयातही केली

जाते. यामुळे Intraindustry व्यापारात वाढ होते.

1) Interindustry (Manufactures for food) :

तुलनात्मक लाभ प्रतिबिंबित करतो. देशी म्हणजे भांडवलाची विपुलता असणारा देश निव्वळ भांडवल प्रकर्षित वस्तुची निर्यात करतो. आणि श्रम प्रकर्षित अन्नधान्याची आयात करतो. त्यामुळे व्यापारातील तुलनात्मक लाभ हा महत्वाचा भाग आहे.

2) Intraindustry Trade (Manufactures for Manufacture)

तुलनात्मक लाभ प्रतिबिंबित करत नाही. जेव्हा भांडवल आणि श्रमाचे प्रमाणे सर्वांकडे समान असते. या उत्पादन संस्था भेदजन्य उत्पादन करतात आणि त्या उत्पादनाला उपभोक्त्याच्या असणाऱ्या मागणीमुळे देशातील Intraindustry व्यापार निर्माण होतो.

३) Intraindustry व्यापार हा स्वतःच Unpraducitible स्वतःच भविष्य वर्तवू शकत नाही. या प्रतिमानातून काहीही सांगितले नसल्याने आपण असे सांगू शकत नाही की, कोणता देश कोणत्या वस्तुचे उत्पादन करेल सर्वांना हे माहित आहे की देशात वेगवेगळ्या वस्तुचे उत्पादन केले जाते. कारण इतिहास आणि काही घटना व्यापाराचा सविस्तर आकृती बध्द ठरवितात. व्यापाराचा आकृतीबद्धाचा भविष्यन करता येणार भाग हा जगाचा एक प्रकारे न टाळता येणारे वैशिष्ट्ये आहे. की ज्याच्या अर्थव्यवस्थेचे फायदे महत्वाचे आहेत.

४) Intraindustry & Interindustry व्यापाराचे महत्व हे देश किती समान आहे. यांच्यावर अवलंबून असते. जर दोन्ही देशात भांडवल आणि श्रमिकाचे प्रमाणे सारखेच असेल तर त्यांच्या कमी प्रमाणात Interindustry व्यापार होईल आणि Intraindustry व्यापार शेवटी अर्थव्यवस्थेतील फायद्यावर प्रबळ ठरेल. याउलट भांडवल आणि श्रमिकाचे प्रमाण वेगवेगळे असेल. उदा: प्रदेशात अन्नधान्य उत्पादन जास्त असेल तर त्या दोन देशातील अर्थव्यवस्थेतील फायदे Intraindustry व्यापारावर असणार नाही आणि सर्व व्यापार तुलनात्मक फायद्यावर आधारित असेल.

The Significance of Intraindustry Trade :

जागतिक १/४ व्यापार हा Intraindustry व्यापार आहे. औद्योगिक वर्गिकरण हे वस्तु विनिमयाच्या दोन मार्गावर आधारित आहे. प्रगत औद्योगिक राष्ट्रात Intraindustry व्यापार हा वस्तु उत्पादनाच्या बाबतीत महत्वाची भूमिका पार पाडते औद्योगिक राष्ट्रांमध्ये आपल्या तंत्रज्ञानाच्या पातळीत भांडवल आणि कुशल श्रमिकाच्या उपलब्धतेच्या बाबतीत समानता निर्माण करतात. म्हणून मुख्य व्यापारी देश त्याच्या तंत्रज्ञानाच्या आणि साधन सामुग्रीच्या बाबतीत समान बनलेले आहेत. त्यामुळे त्याच्या तुलनात्मक फायदा दिसत नाही. आणि जास्तीत जास्त आंतरराष्ट्रीय व्यापार द्विमार्ग विनिमयाचे रूप धारण करतो. बहुदा अर्थव्यवस्थेतील फायद्यामुळे असे जास्तीत-जास्त भागात घडते. त्यांच्या तुलनेत तुलनात्मक फायद्यामुळे होणारे Intraindustry विशेषीकरण कमी असते.

खालील तक्त्यात अमेरिकेतील १९९३ मधील महत्वाच्या Intraindustry व्यापारातील उत्पादन करणाऱ्या उद्योगाची संख्या दिलेली आहे. ही संख्या Intraindustry व्यापाराचे मापन दाखविते मापनाच्या प्रमाणाची मर्यादा ०.९९ (Inorganic Chemical) पासून ज्या उद्योगातील अमेरिकेतील आयात निर्यात जवळ-जवळ सारखीच म्हणजेच. ०.०० (footwear) या उद्योगातील अमेरिका मोठ्या प्रमाणावर आयात करते परंतु निर्यात मात्र करत नाही. अमेरिकेतील ज्या उत्पादन संस्था फक्त निर्यात करतात. किंवा फक्त आयात करतात. त्याचे मापन ० येते. ज्या उत्पादनात आयात व निर्यातीचे प्रमाण सारखेच असेल तर त्याचे प्रमाण १ असेल.

Index for Intraindustry, trade for U.S. Industries 1993

निर्यातीचे प्रमाण

Inorganic Chemicals	0.99
Power Jherating Machinery	0.97
Elecotrical Machinery	0.96
Orgonic Chemicals	0.91
Medicle & Phamecetical	0.86
Office Machinery	0.81
Telecommunication Equipment	0.69
Road Vehicals	0.65
Still	0.43
Clothing & Appare foot wear	0.00

तक्ता हे दर्शवितो की Interindustry पेक्षा Intraindustry मधील अनेक उत्पादन संस्था व्यापाराचा मोठा भाग दर्शवितात. या उत्पादन संस्था Intraindustry व्यापारातील महत्वाचा क्रमांक दर्शवितात. ज्या जास्तीत जास्त Intraindustry व्यापार दाखवितात त्या संस्थांना सुरुवातीलाच दर्शविलेल्या आहेत. उच्च पातळीत असलेले Intraindustry व्यापार असलेले उद्योग अत्याधुनिक किंवा प्रभावी कारखानदारीचा तयार माल, उदा. रासायनिक वीज निर्मितीची साधने हे आहेत. ही उत्पादने मुख्यतः प्रगत राष्ट्रांकडून निर्यात केली जातात आणि त्यांच्या नफ्यात वाढ करतात. या तक्त्यात शेवटच्या टोकाला दाखविलेल्या उद्योगामध्ये अतिशय कमी -- व्यापार आहे. आणि तो सामान्यपणे श्रम प्रकर्षित चप्पर व उपकरणे यांच्या सारख्या उत्पादनाचा आहे. या वस्तू अमेरिका कमी विकसित देशाकडून आयात करता येईल कारण त्याच्यात मिळणारा तुलनात्मक फायदा कमी येईल कारण त्याच्यात मिळणारा तुलनात्मक फायदा कमी आहे. यावरून या देशाशी अमेरिकेचे असलेले व्यापारी उद्दिष्ट स्पष्ट होते.

अवपूजन - राशीपतन : Dumping

अपूर्ण स्पर्धेचा बाजारात उत्पादन संस्था एकाच वस्तुबाबत स्वदेशात वेगळी किंमत आणि प्रदेशात वेगळी किंमत आकारतात. सर्व सामान्यपणे एकाच वस्तु वेगवेगळ्या ग्राहकांचा वेगवेगळ्या किंमतीला विकणे म्हणजेच मुल्यभेद होय. आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील या मुल्यभेदालाच अवपूजन म्हणतात. या विदेशात स्वस्त किंमतीला आणि स्वदेशात जास्त किंमतीला (एकाच वस्तुच्या बाबतीत) वस्तुची विक्री केली जाते आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील अवपूजन हा वादग्रस्त विषय आहे.

जेथे दोन अटी पूर्ण होतात त्याच ठिकाणी अवपूजन घडून येते. पहिली अट म्हणजे अपूर्ण स्पर्धेतील उत्पादन संस्था बाजारातील किंमतीपेक्षा कमी किंमत प्रस्तापित करतात. आणि दुसरी अट म्हणजे बाजाराचे विभाग पाडले जातात. स्वदेशातील बाजारातून सहजपणे वस्तुची खरेदी न होता. त्यापैकी जास्तीत जास्त वस्तू निर्यात झाल्या पाहिजे. अशा प्रकारच्या अटीमुळे मत्केदारीयुक्त उत्पादन संस्था अवपूजनाच्या परिस्थितीत नफा मिळवितात.

अवपूजनामुळे जास्तीत-जास्त कसा नफा मिळविता येईल हे उदाहरणाच्या सहाय्याने स्पष्ट करता येईल उदा. समजा एक उत्पादन संस्था १०० वस्तुची विक्री स्वदेशात करते आणि १००० वस्तुची विक्री विदेशात करते. स्वदेशात एका वस्तुची किंमत २० डॉलर आणि विदेशात १५ अकारली जाते. अशी कल्पना करू की त्या उत्पादन संस्थेने निर्णय घेतला की परदेशातील अतिरिक्त निर्यातीपेक्षा देशातील अतिरिक्त विक्री जास्त फायदेशीर ठरते.

समजा दुसऱ्या बाजारात एका अधिक नगाची विक्री करावयाची असेल तर किंमत ०.०१ ने कमी करावी लागते.

स्वदेशातील किंमत कमी केली तर त्याची विक्री एका नगाने वाढेल आणि त्यांच्या उत्पन्नात

१९.९९ \$ ने वाढ २० डॉलर ऐवजी १० डॉलरला नगाची विक्री केली जाईल. म्हणून अधिक नग विकल्यास त्यापासून मिळणारे सिमांत उत्पन्न ९.९९ \$ आहे. मात्र विदेशी उपभोक्त्याची किंमत कमी केली तर एका नगाने निर्यात वाढेल. आणि उत्पन्नात फक्त १४.९९ \$ ने वाढ होईल तथापी कमी मिळकतीची १०० नगावरची अप्रत्यक्ष किंमत जी मूळ किंमतीला विकली गेलेली ती फक्त १ \$ असेल आणि म्हणून निर्यात विक्री पासून मिळणारे सिमांत उत्पन्न १३.९९ \$ असेल आणि म्हणून देशी विक्रीपेक्षा निर्यात वाढ करणे हे जास्त फायदेशीर ठरेल.

समजा दुसऱ्या बाजारात एका अधिक नगाची विक्री करावयाची असेल तर किंमत ०.०१ \$ ने कमी करावी लागते.

स्वदेशातील किंमत कमी केली तर त्याची विक्री एका नगाने वाढेल आणि त्यांच्या उत्पन्नात १९.९९ \$ ने वाढ होईल परंतु १००० नगामधील मिळकत कमी केली तर २० डॉलर ऐवजी १० डॉलरला नगाची विक्री केली जाईल म्हणून अधिक नग विकल्यास त्यापासून मिळणारे सिमांत उत्पन्न ९.९९ \$ आहे. मात्र, विदेशी उपभोक्त्याची किंमत कमी केली तर एका नगाने निर्यात वाढेल. आणि उत्पन्नात फक्त १४.९९ \$ ने वाढ होईल तथापी कमी केलेल्या मिळकतीची १०० नगावरची अप्रत्यक्ष किंमत जी मूळ किंमतीला विकली गेलेली ती फक्त १ \$ असेल आणि म्हणून निर्यात विक्री पासून मिळणारे सिमांत उत्पादन १३.९९ \$ असेल आणि म्हणून देशी विक्रीपेक्षा निर्यात वाढ करणे हे जास्त फायदेशीर ठरेल.

हे उदाहरण विरुद्धी ठरू शकते कारण त्यांच्या विदेशी विक्रीपेक्षा स्वदेशी मालाला लागणारा कर कमी आहे. तथापी निर्यातीच्या बाबतीत किंमतीमध्ये असमानता असणे अतिसामान्य बाब आहे. संरक्षणाच्या व्यापारी अडचणीमुळे अपरिपूर्ण ठरतात. परंतु तरीही त्या एकत्र होतात. स्वदेशी उद्योगाचा स्वदेशी बाजारपेठेत विदेशी बाजारपेठापेक्षा अधिक सहभाग असतो. म्हणजेच विरोध अर्थाने त्याची विदेशी विक्री ही स्वदेशी विक्री पेक्षा कमी असते. कारण त्यांच्या किंमतीत फरक जाणवतो. ज्या उत्पादन संस्थेचा २०% बाजारात संस्थेचा बाजारात ती उत्पादन संस्था ज्या उत्पादन संस्थेचा बाजारात ८०% हिस्सा असतो. त्या संस्थेचा विक्रीच्या किंमतीच्या दुप्पट किंमत कमी करणार नाही. म्हणजे त्या उद्योगात कमी प्रमाणात मत्केदारी सत्ता असेल आणि देशी किंमतीपेक्षा निर्यातीच्या किंमती कमी ठेवणे मुख्य उद्दिष्टे असते.

अवपूजनाच्या स्थितीत सामान्यता स्वदेशी बाजारपेठेत उत्पादक मत्केदारी असतो. परंतु विदेशात मात्र, त्या त्या अनेक प्रतिस्पर्धी असल्याने पूर्ण स्पर्धे सारखीच त्याची स्थिती निर्माण होते. मत्केदारी बाजारातील अवपूजनाच्या परिस्थितीतील आकृती पुढील प्रमाणे आकृती :

वरील आकृती MR आणि AR हे स्वदेशातील सिमांत प्राप्ती आणि सरासरी प्राप्ती (मागणी वक्र आहेत तर a अक्षाला समांतर असलेला $MR_2=Ar$ हा वक्र विदेशातील सिमांत प्राप्ती आणि सरासरी प्राप्ती दाखवितो. मत्केदारी एकूण OM एवढे, उत्पादन करतो. त्यापैकी स्वदेशी बाजारात - एवढ्या नगाची विक्री करतो आणि OP, किंमत आकारतो. तर परकीय बाजारपेठेत - एवढ्या उत्पादनाची विक्री करतो. - किंमत आकारतो म्हणजेच स्वदेशात जास्त किंमत आणि प्रदेशात कमी किंमतीची विक्री केली जाते.

आंतरराष्ट्रीय व्यापारात अवपूजनाकडे अयोग्य कृषी म्हणून पाहिले जाते. कारण स्वदेशातील लोकानवर अन्याय करून विदेशातील लोकांचा फायदा केला जातो. अवपूजन हे त्रासदायक आहे. त्याला आर्थिक दृष्ट्या समर्थन नाही. अमेरिकन व्यापारी कायदा विदेशी उत्पादन संस्थाना आपल्या बाजारात अवपूजन करण्यास मनाई करतो आणि जेव्हा असे अवपूजन आढळते तेव्हा त्यांच्यावर जकाती लावल्या जातात.

Antidumping as Protection :

युनायटेड स्टेट इतर काही देशात अवपूजनामुळे अयोग्य स्पर्धात्मक हवी म्हणून पाहिले जाते. ज्या उत्पादन संस्था अवपूजन करतील त्यांच्या विरोधात वाणिज्य विभागाकडे अपील करता येईल. परंतु, त्यांच्या तक्रारी योग्य असल्या पाहिजेत. १९८०-८९ पर्यंत ५४% परकीय कंपन्यांनी अवपूजना विरुद्ध आरोप करून - (कर/जकाती) बसविले. त्यामुळे देशातील आणि विदेशातील आयात केल्या जाणाऱ्या वस्तुच्या किंमती समान केल्या किंवा योग्य किंमती प्रस्तापित झाल्या.

अर्थशास्त्रज्ञ मात्र, अवपूजनाच्या प्रतिबधात्मक कृतीच्या बाबतीत नाखुश आहेत. कार एकीकडे बाजारातील मुल्यभेदाची कृती व्यावसायिक दृष्टीकोनातून पूर्णपणे कायदेशीर मानली जाते.

उदा : विमान कंपन्या विद्यार्थ्यांना तिकीटात सूट देतात. वयवृद्ध नागरिकांना आणि प्रवाश्यांना ही ज्या देशात आठवड्या पुरते राहतात. त्याला सूट दिली जाते. अवपूजनाची अधिकृत किंवा फायदेशीर व्याख्या अर्थशास्त्रज्ञांच्या व्याख्येपासून दूर जाते. तसेच देशातल्या उपभोक्त्यांना अधिक किंमत व परकीय उपभोक्त्याला कमी किंमत परकीय कंपन्या आकारतात हे सिद्ध करणे सुध्दा कठीण आहे. अमेरिका व इतर देश असा आग्रह घरतात की परकीय उत्पादन खर्चावर आधारित वस्तुची किंमत असावी अशा प्रकारच्या योग्य किंमती व्यापारावर फारसा परिणाम करत नाही.

अर्थशास्त्रज्ञांचा द्वेष किंवा सार्वजनिक नकारात्मक मुल्यमापन किंवा दृष्टिकोन असला तरी १९७० पासून अवपूजनाच्या प्रमाणात वाढच होत आहे. अवपूजनाविरोधाच्या कायद्याविषयी वाईट दृष्टिकोन आहे किंवा अवपूजनामुळे खरोखरच आयातीमुळे वाढ होते का ? याचे उत्तर दोन्ही गोष्टींच्या बाबतीत थोडे-थोडे आहे. म्हणावे लागेल.

अवपूजनात वाढ का होत आहे? कारण ज्या देशांनी आपल्या बाजारपेठा मुक्त ठेवल्या आहेत. त्याची प्रगत असमान आहे. १९७० साला पासून उदारीकरण आणि शिथिलीकरणामुळे पूर्वीच्या काळी आश्रय प्राप्त झालेल्या अनेक संस्थामध्ये आंतरराष्ट्रीय स्पर्धा निर्माण झाल्यात.

उदा : टेलीफोन कंपनी आपली साधने स्वदेशी कारखानदाराकडून विकत घेतील अमेरिकेतील - कंपनी भंग पावल्यामुळे व अनेक देशातील फोन कंपनीमध्ये झालेले खासगीकरण असे मात्र, प्रत्येक ठिकाणी घडलेले नाही. पण जपान आणि अनेक युरोपीयन देशामध्ये जुने नियम अजूनही पाळले जातात. टेलीफोन साधनाचे उत्पादक स्वदेशात अधिक किंमत घेतील व अमेरिकेतील उपभोक्त्यांना कमी किंमतीने देतील.

परस्पर अवपूजन (अन्योन्न) :

अवपूजनाचे हे स्पष्टीकरण असे सुचविते की मुल्यभेदामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वाढ होते. समजा दोन मत्केदारी संस्था आहेत. एका स्वदेशी उत्पादन संस्था व दुसरी परकीय उत्पादन संस्था आहे. दोन्हीही सारख्याच वस्तुचे उत्पादन करतात. असे गृहित धरू की दोघाचाही सिमांत खर्च सारखाच आहे. तसेच समजा दोन्ही बाजारातील वाहतुकीचा खर्च समान आहे. म्हणून जर त्यांनी सारखीच किंमत आकारली तर व्यापार होणार नाही. व्यापार होत नसल्याने प्रत्येक उत्पादन संस्थेने अस्तित्व सपुष्टात येईल.

जेव्हा वरील परिस्थितीत अवपूजनाचा वापर केला जाईल तेव्हा व्यापार उदयास येईल किंवा निर्माण होईल. प्रत्येक उत्पादन संस्था देशी बाजारासमध्ये मर्यादित प्रमाणात वस्तुची विक्री करेल स्वतःच्या बाजारातील अस्तित्वात असलेल्या किंमतीपेक्षाही कमी किंमतीला दुसऱ्या बाजारांत वस्तुची विक्री केली जाईल जर ही संस्था दुसऱ्या बाजारात आपला माल अल्प प्रमाणात विकू शकली तरी सुध्दा या संस्थेला काही प्रमाणात नफा मिळेल जर त्या संस्थेची किंमत देशातील बाजारापेक्षा कमी असली तरी कारण अस्तित्वात असलेल्या त्याचा नकारात्मक परिणाम दुसऱ्या उत्पादन संस्थेच्या विक्रीवर होईल. स्वतःवर परिणाम होत नाही व म्हणून प्रत्येक उत्पादन संस्था इतर बाजारात वस्तुची विक्री कमी किंमतीला पण

सिमांत खर्चपेक्षा अधिक किंमतीला केला जाईल.

दोन्ही संस्थांनी वरील धोरण अवलंबल्यास व्यापारात वाढ होईल. दोघाचा किंमतीत प्राथमिक फरक नसेल तसेच वाहतुकीचा खर्चाचा समावेश असला तरी आणि विशेष म्हणजे त्या दोन्ही देशात समान उत्पादन असले तरी द्विपक्षीय व्यापारात वाढ होईल.

उदा : A देशातील सिमेंट उत्पादन संस्था B देशात तर वाहतुकीद्वारे सिमेंटची निर्यात करत असेल तर B देश सुध्दा त्याच प्रकारे निर्यात करेल. अशा प्रकारे ज्या परिस्थितीत एकाच वस्तूचा बाबतीत निर्माण होणाऱ्या द्विपक्षीय व्यापारालाच अन्योन्य अवपूजन म्हणतात.

अन्योन्य अवपूजन हे वेगळाच घटक (Stranger case) आहे. आंतरराष्ट्रीय व्यापारात ही घटना दुर्मिळ आहे, असे आपल्याला मान्य करावे लागेल कारण एकाच वेळेस दोन्ही बाजूला व्यापारांची निर्यात होते. तथापी अन्योन्य अवपूजनामुळे हलक्या प्रतियुक्त्या वस्तूच्या व्यापारातही वाढ होते.

अशा प्रकारचा व्यापार सामाजिक दृष्ट्या योग्य आहे का? त्याचे उत्तर दुविधाजनक आहे. अशा प्रकारच्या व्यापारात सारखाच (पर्याय) वस्तू निर्यात करणे. वाया जाण्यासारखेच आहे. कारण वाहतुकीचा खर्च जास्त असतो परंतु ते सुध्दा लक्षात घेतले पाहिजे की अशा प्रकारच्या अन्योन्य अवपूजनाच्या वाढीमुळे शुध्दा मक्तेदारी नष्ट होऊन काही प्रमाणात स्पर्धा निर्माण होते की, निर्माण झालेली स्पर्धा वाहतुकीतील वाया जाणाऱ्या प्रकारचा व्यापार देशाच्या अर्थव्यवस्थेतील कल्याणात अनिश्चितता निर्माण करू शकतो.

बाह्य मितव्ययता आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापार :

बाह्य मितव्ययता किंवा फायदे हे आंतर राष्ट्रीय व्यापारात अंतर्गत उत्पादन संस्थासारखीच महत्वाची भूमिका बजावतात मात्र ते त्याच्या परिणामाच्या बाबतीत काही वेळेस असतात. विशेषतः बाह्य कायद्यामुळे देशाचे व्यापारी धोरण अनपेक्षितपणे बंद पाडू शकतात किंवा त्यांच्यामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापारात तीरही निर्माण होतात.

१) बाह्य मितव्ययता आणि व्यापाराची पध्दती : External Economics and the Pattern of Trade

बाह्य मितव्ययतेमुळे देशातील उद्योग धंद्यांच्या उत्पादनात मोठ्या प्रमाणात वाढ होते. आणि दुसरी गोष्ट म्हणजे उत्पादन खर्चात घट होते. त्यामुळे देशात मोठ्या प्रमाणात स्वस्त वस्तुचे उत्पादन करता येते. उच्च प्रकारच्या बाह्य फायद्यामुळे आणि अस्तित्वातील पध्दतीमुळे Inter Industry Trade ची निर्मिती हाते त्याची मुळ साधने (Original sources) काहीही असली तरीजे देश विशिष्ट उदासीनातील उत्पादनात कोणत्याही कारणासाठी वाढ करतात. दुसरा देश स्वस्त वस्तुचे उत्पादन करत असला तरी तो देश अशा प्रकारच्या धोरणाचा अवलंब करतो.

२) बाह्य अनुकूलतेचे बचतींचे व्यापार आणि कल्याणाचे वरील परिणाम : Trade & Welfare with External Economics

तुलनात्मक लाभावर आधारित किंवा अर्थव्यवस्थेच्या फायद्या तोट्यावर आधारित व्यापार यांच्या पेक्षा बाह्य फायद्यावर आधारित व्यापाराचा परिणाम राष्ट्रीय कल्याणावर दोन्ही बाजूनी (चांगला-वाईट) होत असतो. बाह्य फायद्याची जाणीव ठेवून विशिष्ट उत्पादनावर लक्ष केंद्रीत केले तर जागतिक अर्थव्यवस्थेला त्याचा फायदा होऊ शकतो. दुसऱ्या बाजूने विचार केल्यास एखादा देश बाह्य अनुकूलतेच्या अनुसंधान मालाचे चांगले उत्पादन करू शकेल यांची शाश्वती देता येत नाही. जर बाह्य अनुकूलतेवर आधारित त्या देशाचा व्यापार असेल तर व्यापार न केल्यामुळे होणाऱ्या परिस्थितीपेक्षाही वॉईट परिस्थिती होईल.

उदा :- एखाद्या देशाची अधिक वाईट परिस्थिती कशी होईल हे पुढील आकृतीच्या साहाय्याने स्पष्ट करता येईल.

आकृती :-

जर बाह्य अनुकूलतेवर आधारित व्यापार असेल तर त्याचा वापर न होताना होणाऱ्या परिस्थितीपेक्षाही वाईट परिस्थिती होईल. या उदा: Thailand, Swiss कडून घड्याळाची आयात करते Swiss देशांकडून जागतिक बाजारात P_1 किंमतीला घड्याळाचा पुरवठा केला जातो. ही किंमत Thailand च्या उत्पादन संस्थेच्या C_0 (सुरुवातीच्या) खर्चापेक्षाही कमी आहे. तथापी जर Thailand ने घड्याळाचा व्यापारच बंद केला तर देशी बाजारात P_1 किंमतीपेक्षाही कमी म्हणजे P_2 किंमतीला विक्री केली जाईल.

या उदाहरणात आपण अशी कल्पना करू की Thailand व Swiss दोघेही देश घड्याळाचे स्वस्त उत्पादन करू शकते मात्र, Swiss ने अगोदरच बाजारपेठेवर कब्जा मिळविला आहे.

D. Wortld हा वक्र जागतिक बाजाराची मागणी दाखवितो. Swiss कडून जेवढे उत्पादन E बिंदूत केले जाते Thailand ची घड्याळाची मागणी D Thailand वक्राने दाखविलेला आहे. समजा व्यापारच झाला नाही तर Thailand चा समतोल E_1 बिंदूत होईल कारण त्याचा सरासरी खर्च वक्र हा - च्या किंमतीपेक्षाही कमी किंमत दाखवितो. -

या परिस्थितीत जर व्यापारच झाला नाही तर थायलँड आयातीपेक्षाही स्वतःच्या देशात कमी किंमतीत उत्पादन करू शकते. यावरून हे सिद्ध होते. की व्यापार नसतानाही होणाऱ्या परिस्थितीपेक्षा व्यापारामुळे अधिक वाईट परिस्थिती निर्माण होते.

अशा प्रकारे थायलँडचे असे उद्दिष्ट असेल की परकीय स्पर्धेपासून स्वदेशातील उद्योगाचे संरक्षण करावे थायलँड मुख्यतः संरक्षणाचा विचार करत असतो. परंतु प्रत्येक्षातील परिस्थिती मात्र वेगळी असू शकते.

बाह्य अनुकूलतेमुळे व्यापाराचा विशेषीकरणावरही प्रतिकूल परिणाम सुध्दा होतो. परंतु तरीही व्यापारावर लक्ष केंद्रित केले तर जागतिक अर्थव्यवस्थेला फायदे मिळू शकतात. सेल, फॉसिस्काँतील सिलीकॉन व्हेली टॉस्टो येथे राहिली असती तर कॅनडाला जास्त लाभ मिळाला असता किंवा लंडनमधील वॉलस्ट्रीट वित्तीय जिल्हा तर जर्मनीतील फ्रँक फर्टमध्ये नेला असता तर जर्मनाला अधिक फायदा मिळाला असतो. संपूर्ण जगाचा विचार केल्यास ते जग अधिक कार्यक्षम किंवा समृद्ध असेल कारण आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे सर्व देश विविध उद्योगामध्ये विशेषीकरण करून बाह्य अनुकूलतेचे तुलनात्मक फायदे मिळविते.

३) वेगाने वाढणारे फायदे (वाढते फल) बाह्य फायदे : Dynamic Increasing Returns

ज्ञानाच्या प्राप्तीपासून काही महत्वाचे बाह्य फायदे उदयास येतात. जिल्हा एक उत्पादन संस्था त्यांच्या उत्पादन तंत्रात अनुभवांमुळे सुधारणा करते तेव्हा तर उत्पादन संस्था तिचे अनुकरण करून त्या ज्ञानाच्या फायदा घेतात. अशा ज्ञानामुळे अशी परिस्थिती निर्माण होते की, ज्या उद्योगाच्या उत्पादनाचा खर्च उत्पादन संस्थेप्रमाणेच कमी होतो.

आपण असे लक्षात घेतले पाहिजे की, उद्योगाचा खर्च हा सध्या स्थितीतील उत्पादनावर अवलंबून असतो, तसाच ज्ञानाच्या प्राप्तीपासून मिळणाऱ्या बाह्य फायद्यावर काही प्रमाणात अवलंबून असतो. उद्योगाचा खर्च बाह्य कायद्यापेक्षा वेगळा असतो, तो खर्च उद्योगाचा अनुभवावर अवलंबून असतो आणि त्याद्वारे उद्योगाच्या एकूण उत्पादनाचे मोजमाप करता येते.

उदा : १ टनस्टील तयार करण्यासाठी लागणारा खर्च हा त्या देशातील उद्योगाने तयार केलेल्या एकूण स्टीलच्या उत्पादनावर अवलंबून असतो अशा प्रकारे एकूण उत्पादन आणि एका नगामधील संबंध हा Learning Curve (शिकाऊ वक्र) द्वारे स्पष्ट करता येतो. हा Learning Curve आकृतीच्या साहाय्याने स्पष्ट करता येईल. अनुभवामुळे (तंत्रज्ञानामुळे) जो फायदा मिळतो.

त्याचा परिणाम उत्पादन खर्चावर होतो. म्हणून तो वक्र डावीकडून उजवीकडे खाली येणारा निर्माण होतो. यामुळे चालू उत्पादन खर्चाच्या दरापेक्षाही एकूण उत्पादनाचा खर्च कमी होतो. यालाच Dynamic Increasing Returns असे म्हणतात. परंतु काही वेळेस सर्व सामान्य बाह्य फायद्याप्रमाणेच असे Dynamic Increasing Returns उद्योगाच्या सुरुवातीला मिळणाऱ्या फायद्या प्रमाणेच Lock होऊ शकतात.

आकृती :

आकृती - हा वक्र - वक्र आहे. हा वक्र सर्वप्रथम उद्योगाची सुरुवात करणारा देशाचा आहे. - हा वक्र दुसऱ्या देशातील उत्पादन घटकाचा घटता खर्च दाखवितो. दुसऱ्या देशात मंजुरीचा दर पहिल्या देशाच्या उत्पादनाची सुरुवात मोठ्या प्रमाणात आहे. मात्र, दुसऱ्या देशाचा कमी किंमतीमुळे त्या देशाला जागतिक बाजारात प्रवेश करू देत नाही.

उदा : पहिल्या देशाचे एकूण उत्पादन एवढे आहे. त्याचा सरारी (दर नगाचा) खर्च C1 आहे, तेव्हा दुसरा देश उत्पादन करत नाही. म्हणजे दुसऱ्या देशाच्या उत्पादनाशी सुरुवात C खर्चाने होते ही C1 पेक्षाही जास्त आहे. कारण C1 खर्च असणारा देश प्रस्तापित देश आहे.

बाह्य फायद्याप्रमाणेच वेगवान बाह्य फायद्याचे सुध्दा संरक्षणवादाचे समर्थन केले जाते. समजा एखाद्या देशाला निर्यातीसाठी कमी खर्चात उत्पादन करावयाचे असेल (जरी त्या देशाला उत्पादनाचा अनुभव नसला तरी) परंतु सध्या स्थितीतील उत्पादनाच्या अनुभवातील उणिवांमुळे तो देश स्पर्धात्मक उत्पादन निर्माण करू शकत नाही. परकीय देशातील उद्योगाच्या स्पर्धेपासून संरक्षण देऊन किंवा अनुदाने देऊन असा देश दीर्घकालीन कल्याणात वाढ करून घेतो. जोपर्यंत तो स्वतःच्या पायावर उभा राहू शकत नाही. तोपर्यंत त्याला असे संरक्षण द्यावे लागते. अनुभवाचा फायदा मिळवून देण्यासाठी उद्योगांना दिले जाणारे तात्पुरते संरक्षण यालाच बाह्य उद्योग संरक्षण विषयीचा वाद असे म्हणतात. आर्थिक विकासातील व्यापाऱ्यांच्या धोरणाबाबत बाह्य उद्योग संरक्षणाने वादविवादाच्या बाबतीत महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे.

आता पर्यंतच्या विश्लेषणावरून Learning Curve असे दाखवितो. की उद्योगाचा दर नगाचा खर्च कमी आहे. आणि त्या उद्योगाचे एकूण उत्पादन जास्त आहे. याशिवाय त्या उद्योगाला व्यापक अनुभव ससुध्दा आहे. असे असते तरी सुध्दा अनुभव नसलेल्या देशाचा दर नगाचा खर्च पहिल्या देशापेक्षा कमी आहे. म्हणूनच नवीन देशाचा Learning Curve हा खालच्या बाजूने निर्माण होतो.

घटकाची आंतरराष्ट्रीय हालचाल : International Factor Movement

वस्तूच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारात जी तत्वे वापरली जातात. तशाच प्रकारची तत्वे उत्पादन घटकाच्या हालचालीच्या बाबतीत असतात. व्यापार आणि उत्पादन घटकाच्या गतिशिलतेत मुलभूत आर्थिक समानता असली तरी त्याच्यात राजकीय दृष्ट्या काही महत्त्वाच्या फरक आढळतात. श्रमविपुलता असणारा देश एका विशिष्ट परिस्थितीत भांडवल प्रकर्षित वस्तूची आयात करतो. तसेच या देशाला दुसऱ्या देशातून

भांडवलाची ही आयात करावी लागते. भांडवलाची विपुलता असणारा देश श्रमप्रकर्षित वस्तुची आयात करतो किंवा स्थलांतरीत श्रमिकाकडून उत्पादन करून घेतो. ज्या उत्पादन संस्थांचे आकारमान लहान आहे. अशा लहान संस्थांना जर एखादा लहानसा देश मदत करू शकत नाही. तेव्हा तो देश आयात करतो आणि त्या देशाचा परकीय उत्पादन संस्थानकडून सवलती मिळतात व उत्पादन करता येते. याबाबतीत पर्यायी धोरणे यांच्या शुध्द आर्थिक धोरणाच्या बाबतीत पुर्णपणे समान असतात. मात्र, राजकीय स्विकारण्याच्या बाबतीत मुलभूतपणे वेगळे असतात.

सखोल विचार केला असता आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे निर्माण होणाऱ्या अडचणीपेक्षाही आंतरराष्ट्रीय घटकाच्या हालचालीमुळे आधिक राजकीय अडचणी निर्माण होतात. घटकाच्या या हालचाली वस्तुच्या व्यापाराला प्रतिबिंब घालतात असे प्रतिबंध संपूर्ण जगात आढळतात १९८० च्या दशकापर्यंत फ्रान्स सारख्या अनेक युरोपीय देशांनी भांडवलाच्या हालचालींवर ताबा मिळविला होता. वास्तविकतः त्याचा शेजारील राष्ट्रे पूर्णपणे वस्तुचा वापर करीत होते. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांकडून केल्या जाणाऱ्या गुंतवणुकीकडे शासकतेने पाहिले गेले आणि संपूर्ण जगाला त्याच्यावर कडक नियंत्रण लागली गेली.

यांचा परिणाम असा झाला की, प्रत्यक्षात वस्तुच्या व्यापारापेक्षा घटकाच्या हालचालींना कमी महत्व प्राप्त झाले आहे.

१) श्रमिकाची आंतरराष्ट्रीय गतिशिलता : International Labor Mobility

आधुनिक काळात श्रमिकाच्या मोठ्या प्रमाणावर प्रवाहात बंधने लादली जातात. प्रत्येक देशाकडून अशा प्रकारे बंधने लादली जातात. भांडवलाच्या प्रवाहपेक्षा श्रमिकाचा प्रवाह कमी प्रमाणात दिसून येतो.

Aone good model without factor Mobibity

घटकाची गतिशिलता समजून घेताना आर्थिक दृष्ट्या एकरूपता नसलेल्या जगाच्या सहाय्याने आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे विश्लेषण करता येते. अंतर राष्ट्रीय विनिमयाला परवानगी दिली असता काय घडू शकते. याचे परिणाम आपल्याला करता येते.

उदा : समजा दोन देश आहेत स्वदेश आणि परदेश यांच्याकडे उत्पादनासाठी भूमि आणि श्रमिक असे दोन घटक आहेत. या दोन देशात एकाच वस्तुचे उत्पादन होते त्यामुळे या परिस्थितीत सर्वसामान्यपणे व्यापाराला वाव नाही. त्याच्यात कोणत्याही प्रकारच्या वस्तुचा विनिमय होऊ शकत नाही. या दोन्ही अर्थव्यवस्थामध्ये एकरूपता निर्माण होण्यासाठी श्रमिक किंवा भूमीची गतिशिलता या एकमेव मार्गाचा अवलंब करावा लागतो. भूमी गतिशिल होऊ शकत नाही. म्हणून फक्त श्रमिकाच्या गतिशिलतेमुळेच एकरूपता निर्माण होऊ शकते. उत्पादनाची पातळी ठरविण्याचा घटकाचे विश्लेषण करता येते.

आकृती :

$T =$ भूमी आणि $L =$ श्रमिक दाखविलेला आहेत. हे दोनच घटक आहेत. (Sources) इतर घटक स्थिर असून प्रत्येक देशाचे उत्पादन हे उत्पादन घटकाच्या उपलब्धतेवर अवलंबून असते. उत्पादनाचे घटक आणि उत्पादन यांच्यातील फलनीच संबंध आकृतीत $Q(T,L)$ या वक्राने दाखविला आहे.

इतर घटक स्थिर ठेवून फक्त एका घटकाचा सहाय्याने होणारे उत्पादन हे आपल्याला उत्पादन फलनाच्या सहाय्याने दाखविता येते. वेगवेगळ्या प्रकारच्या श्रमिकाला रोजगार उपलब्ध करून दिला असता त्या देशातील उत्पादनात सुध्दा विविधता निर्माण होते.

आकृतीत एका उत्पादन घटकात वाढ केली असतो उत्पादनात ती वाढहोत असते. तिलाच सिमांत उत्पदक्ता म्हटले जाते. ही सिमांत उत्पादकता वाढत जाणारी असल्याने हा वक्र डावीकडून उजवीकडे वरच्या दिशेने जाणारा आहे. भूमीच्या प्रमाणात वाढ झाली असता श्रमिकाच्या सिमांत उत्पादनात घट होत

असते. भूमीच्या प्रमाणापेक्षा श्रमिकांच्या प्रमाणात वाढ केली जात असेल तर त्याला श्रमप्रकर्षित तंत्रज्ञान असे म्हटले जाते. परंतू भूमी ऐवजी श्रमिकांच्या पर्याय म्हणून वापर करणे कठीण असते.

श्रमिकांच्या संख्या जसजशी वाढत जाते. तसतशी त्याची सिमांत उत्पादकता घटत जाते. व त्यांना मिळणारा खंड ही कमी होतो. तसेच श्रमिकांना वास्तव स्वरूपात मिळणारी मजुरी ही प्रत्येक श्रमिकांच्या सिमांत उत्पादके एवढी असते. हे खालील आकृतीच्या सहाय्याने दाखविता येते.

आकृती :

समजा स्वदेशात आणि प्रदेशात सारखेच तंत्रज्ञान आहे. परंतू श्रमिक आणि भूमीचे प्रमाण वेगवेगळे आहे. स्वदेशात श्रमिकांचे प्रमाण जास्त आहे. म्हणून परदेशापेक्षा देशातील श्रमिकाला कमी प्रमाणात मोबदला दिला जातो. परंतू परदेशापेक्षा भूमीला मिळणारा मोबदला जास्त असतो. यावरून उत्पादन घटकाच्या गतिशिलतेला चालना मिळते. स्वदेशातील श्रमिक परदेशात स्थलांतरित होतात आणि परदेशात गेलेले जमीनदार सुध्दा स्वदेशात परत येतील परंतू हे अशक्य आहे. समजा श्रमिकांचे परदेशात स्थलांतर झाले तर काय घडू शकते.

श्रमिकांची आंतरराष्ट्रीय गतिशिलता :

समजा आपण असे गृहित मानू की दोन्ही देशात श्रमिकांचे स्थलांतर होते. आपण श्रमिक परदेशात मजुरीत वाढ होते आणि परदेशातील श्रमसंख्या वाढल्यामुळे वास्तव मजुरीत घट होईल जर श्रमिकांच्या हालचाली किंवा गतिशिलतेत कोणतीच अडचणी निर्माण झाल्या नाहीत. तर दोन्ही देशातील सिमांत उत्पादका समाज होईल ती खालील आकृतीच्या सहाय्याने दाखविता येईल.

आकृती : Migration of Labour from Home to Foreign

Total Supply of Labour

आकृती श्रमिकांच्या आंतरराष्ट्रीय गतिशिलतेची करणे व परिणाम दाखविलेले आहे. A अक्षावर जागतिक श्रमिकांची संख्या दाखविलेली आहे. उजवीकडे स्वदेशातील आणि उजव्या बाजूच्या प्रदेशातील श्रमिक दाखविलेले आहेत. Y अक्षावर डाव्या बाजूला श्रमिकांची सिमांत उत्पादकता दाखविलेली आहे. आणि B उजव्या बाजूला विदेशातील श्रमिकांची सिमांत उत्पादकता दाखविलेली आहे. समजा स्वदेशातील श्रमिकांची सुरुवातीला संख्या L_1 पर्यंत आहे व L_p पर्यंत आहे. स्वदेशातील श्रमिकांचे वेतन C ने दाखविलेले आहे व परदेशातील श्रमिकांचे वेतन B ने दाखविलेले आहे. स्वदेशातील वेतन परदेशापेक्षा कमी आहे जर एखादा देश श्रमिकाला अधिक वास्तव वेतन देत असेल तर ते श्रमिक त्या देशात स्थलांतरीत होतात आणि जोपर्यंत दोन्ही देशातील वास्तव वेतनात समानता निर्माण होत नाही. तोपर्यंत ते परदेशातून स्वदेशात येणार नाहीत. जागतिक श्रमिकांची विभागणी ही स्वदेशात QL_2 आणि L_2Q परदेशात पर्यंत असेल.

जागतिक श्रमिकांची पूर्वविभागणी अभ्यासताना खालील तीन मुद्दे लक्षात घेतले पाहिजे.

१) त्याच्यामुळे वास्तव वेतनात एकरूपता निर्माण होते. स्वदेशात वेतनदर वाढतात. मात्र, परदेशात घटतात.

२) जगाच्या उत्पादनात वाढ होते. परकीय सिमांत उत्पादनात होणारी वाढ L_1 पासून L_2 पर्यंत आहे. स्वदेशातील उत्पादनात घट होते. आकृतीतील रेखांकीत त्रिकोणी भाग हे दाखवितो की परदेशाला होणारा फायदा स्वदेशाला होणाऱ्या तीच्यापेक्षा जास्त आहे.

३) वरील फायदा व्यतिरिक्त काही लोकांवर परिणाम होईल जे लोक स्वदेशातच श्रम करत असतील त्याला अधिक वास्तव वेतन मिळेल. मात्र, जे परदेशात कामाला असतील त्यांना कमी वेतन मिळेल श्रमिकांच्या अधिक पुरवठ्यामुळे परकीय जमीनदाराचा फायदा होईल मात्र, स्वदेशातील भांडवलदाराची

स्थिती वाईट होईल.

आंतरराष्ट्रीय कर्ज देणे आणि घेणे : International Borrowing & Lending

भांडवलाच्या आंतरराष्ट्रीय हालचाली हे आर्थिक भूप्रदेशाचे महत्वाचे वैशिष्ट्ये आहे. श्रमिकाच्या स्थलांतरणाच्या विश्लेषणा सारखेच भांडवलाच्या हालचालींचे महत्व आहे. परंतु त्यात काही महत्वाचे घटक आहेत. जेव्हा आपण आंतरराष्ट्रीय श्रमिकाच्या स्थलांतराचा विचार करतो. असे स्पष्ट होते की श्रमिक हे शारीरिक दृष्ट्या एका देशातून दुसऱ्या देशात स्थलांतर करतात. परंतु आंतरराष्ट्रीय भांडवलाच्या हालचाली इतक्या सहज होत नाही. आपण जेव्हा अमेरिकेतील भांडवलाच्या प्रवाह Maxico होतो. असा विचार तर याचा अर्थ असा होत नाही. की अमेरिकेतील तंत्रज्ञान हे अगदीच नवीन असे तसेच हे जलमार्गाद्वारे दक्षिणेत पाठविले पाहिजेत. त्याऐवजी आपण आर्थिक व्यवहाराचा विचार करतो. अमेरिकेतील एखादी बँक Maxico तील उत्पादन संस्थेला कर्ज देते किंवा अमेरिकेतील रहिवासी Maxico चे शेअर्स खरेदी करतात. किंवा अमेरिकेतील संस्था Maxico चे अनुदान मिळवून गुंतवणूक करतात. सुरवातीला Maxico चे अनुदान मिळवून गुंतवणूक करतात. सुरुवातीला पहिल्या व्यवहाराचा विचार केला तर ज्याच्यात अमेरिकेतील रहिवासी Maxico तील रहिवास्यांना कर्ज देतात. म्हणजेच अमेरिकेतील रहिवासी Maxico नागरिकांना असा अधिकार देतात की, ते त्याच्या उत्पादनापेक्षा जास्त खर्च करू शकतात. आणि त्या मोबदल्यात त्यांनी घेतलेल्या कर्जाची परतफेड करण्याचे वचन घेतात हे लक्षात घेणे महत्वाचे आहे की वित्तीय व्यवहार हे फक्त कागदोपत्रीत अस्तित्वात नाही तर त्याचे वास्तव परिणाम दिसतात. यामुळे आंतरराष्ट्रीय देवाण-घेवाण ही एक प्रकारच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारच आहे. असे आपल्याला म्हणता येईल. व्यापार म्हणजे वस्तूच्या मोबदल्यात वस्तू नव्हे. तर आज वस्तूची निर्यात करून भविष्यात वस्तूची आयात करता येईल. व्यापाराच्या या प्रकाराला Inter Temporal Trade म्हणतात.

३) समायातंगत उत्पादन शक्यता व्यापार : Inter Temporal Production Possibilities & Trade

जर आंतरराष्ट्रीय भांडवलाच्या हालचाली झाल्या नाहीत तर प्रत्येक अर्थव्यवस्थेचा व्यापार बंद होईल आणि प्रत्येक अर्थव्यवस्थेला सध्याचा उपभोग आणि भविष्यातील उपभोगाच्या समस्येला तोंड द्यावे लागेल. म्हणजेच अर्थव्यवस्थेत होणाऱ्या उत्पादनाचा उपभोग घेणे शक्य होणार नाही. तंत्रज्ञान इमारती किंवा इतर उत्पादक काही उत्पादनाची गुंतवणूक भांडवलच्या स्वरूपात करतात. जर एखाद्या अर्थव्यवस्थेने वर्तमानकाळात अधिक गुंतवणूक केली तर त्या अर्थव्यवस्थेला त्याचा उपभोग भविष्यात अधिक प्रमाणात घेणे शक्य होईल. परंतु जर त्या अर्थव्यवस्थेत साधनसामुग्री कमी प्रमाणात असेल तर जास्त उपभोगामुळे अधिक गुंतवणुकीमुळे ती साधनसामुग्री नष्ट होईल अशा प्रकारे वर्तमान आणि भविष्यातील व्यापार बंद होईल.

आपण अशी कल्पना करू की एखाद्या अर्थ व्यवस्थेने जर एकाच प्रकारच्या वस्तु उत्पादित केल्या तर त्या फक्त वर्तमान आणि भविष्य अशा दोन कालावधीसाठी अस्तित्वात राहतील उपभोग घेतल्याजाणाऱ्या वस्तूचा सध्याचा आणि भविष्यातील उत्पादनाचा व्यापार बंद होईल हे खालील आकृतीच्या सहाय्याने दाखविता येईल.

(एखादा देश वर्तमानकाळातील उपभोगाचा भविष्यकालीन उपभोगासाठी व्यापार करता त्याचप्रमाणे तो देश दुसऱ्या वस्तूचे कमी उत्पादन करून वस्तूचे जास्त उत्पादन करतो.)

Inter Temporal उत्पादन शक्यता हा विविध देशांमध्ये भिन्न असेल. काही देशांच्या उत्पादन शक्यता वक्र या वर्तमान उत्पादनावरच तर काहीच्या भविष्यातील उत्पादनावर केंद्रीत झालेल्या

असतील आपण असे लक्षात घेतले पाहिजे की, एका क्षणात वास्तव फरक यांच्याशी मिळते-जुळते होतात. समजा असे गृहित धरू की स्वदेश आणि विदेश यांच्यात Inter Temporel उत्पादन शक्यतेच्या बाबतीत फरक आहे. स्वदेशातील उत्पादन शक्यता या वर्तमानकालीन उपभोगाशी तर विदेशातील उत्पादन शक्यता भविष्याशी केंद्रीत झालेल्या आहे.

या सारखेपणा Analogy किंवा युक्तीवाद होऊन आपल्याला हे स्पष्ट करता येते की, आपल्या काय अपेक्षा आहेत. आंतरराष्ट्रीय देवाण-घेवाणीच्या अनुपरिस्थितीत आपण अशी अपेक्षा करू की भविष्यकालीन उपभोगाची सापेक्ष किंमत ही विदेशापेक्षा स्वदेशात जास्त असते. यामुळे जर व्यापार आपण पूर्णपणे मुक्त केला तर स्वदेशाने वर्तमानकालीन उपभोगाची निर्यात भविष्यकाळातील उपभोगाची आयात केली पाहिजे.

हे काही प्रमाणात गुंतागुंतांचे वाढते. भविष्यकालीन उपभोगाची सापेक्ष किंमत काय असेल आणि एखादा देश अधिक वेळ व्यापार करू शकतो का ?

Inter Temporal Comparative Advanage

आपण असे गृहित धरले आहे की, स्वदेशातील Intertemporal उत्पादन शक्यता या वर्तमानकालीन उत्पादनाकडे केंद्रीत झालेल्या आहेत. परंतु याचाच अर्थ काय? Intertemporal तुलनात्मक फायद्याचे मार्ग हे सर्व सामान्य व्यापाराला चालना देणाऱ्या मार्गापेक्षा वेगळे असतात. एखाद्या देशाना भविष्यकालीन वस्तुच्या उपभोगाच्या तुलनात्मक फायदे मिळत असतील तर त्या देशातील आंतरराष्ट्रीय देवाण-घेवाणीच्या अनुपरिस्थितीतही भविष्यकालीन उपभोगाची सापेक्ष किंमत कमी असेल म्हणजे वास्तव व्याजदर अधिक असेल या वास्तव उच्च व्याजदरामुळे गुंतवणुकीवर अधिक या वास्तव उच्च व्याजदरामुळे गुंतवणुकीवर अधिक मोबदला मिळतो. म्हणजे अधिक फायद्यामुळे वर्तमानकालीन उपभोग्य वस्तूचा उत्पादनात बदल होऊन भांडवली वस्तूचे उत्पादन केले जाते. तसेच बांधकामासारख्या घटकामुळे अर्थव्यवस्थेच्या भविष्यकालीन उत्पादनाच्या क्षमतेत वाढ होते. म्हणून असे काही देश असतील की जे आंतरराष्ट्रीय बाजारतून कर्ज घेतील त्यांना सध्याचा उत्पादनाच्या क्षमतेपेक्षा अधिक प्रमाणात गुंतवणुकीची संधी मिळेल जे देश कर्ज देतील त्यांना अशा स्वदेशातील संधी प्राप्त होणार नाही.

प्रत्यक्ष परकीय गुंतवणूक बहुराष्ट्रीय कंपन्या : Direct Foreign Inoestment & Multinational Firms

आंतरराष्ट्रीय देवाण-घेवाण हा एक सर्वसाधारण व्यवहार आहे. की ज्याच्यात ऋणको फक्त आपल्या परफेडीची मागणी करतो. आंतरराष्ट्रीय भांडवाच्या हालचालाचा महत्वाचा भाग वेगळ्या (दुसऱ्या) स्वरूपात असतो. तो म्हणजे प्रत्यक्ष परकीय गुंतवणूक प्रत्यक्ष परकीय गुंतवणूक म्हणजे आंतरराष्ट्रीय भांडवलाचा प्रवाह की ज्यात एका देशातील उत्पादन संस्था दुसऱ्या देशात अनुदान निर्माण करते किंवा वाढविते. प्रत्यक्ष परकीय गुंतवणुकीचे असे वेगळे वैशिष्ट्ये आहे. ज्याच्यात फक्त साधन-सामग्रीच्या बदलाचाच समावेश होत नाही. तर नियंत्रणाच्या लाभाचाही (Acquisition of Contro) समावेश होतो. म्हणजेच या अनुदानामुळे (Paren) कंपनीवर आर्थिक बंधन राहत नाही. हा एक समान संघटीत रचनेचाच एक भाग आहे. बहुराष्ट्रीय कंपन्या या नेहमी आंतरराष्ट्रीय देवाण-घेवाणीसाठी एक प्रकारचे साधन ठरतात. यामुळे कंपन्या आपले शेवटच्या परतफेडीचा अपेक्षेनेच त्यांचे परकीय अनुदान भांडवलासह पुरवितात बहुराष्ट्रीय कंपन्या काही प्रमाणात आपले पैसा Subsidiary गौण दुय्यम मतदान सारखा असणारा अंगभूत कंपनी सहाय्यक वस्तू परकीय अनुदानास पुरवितात आंतरराष्ट्रीय कर्ज देणे हा प्रत्यक्ष परकीय गुंतवणुकीचा पर्याय मार्ग आहे. आपल्याला असा प्रश्न निर्माण होतो की, प्रत्यक्ष गुंतवणुक ही इतर निधीच्या बदलाचा

मागपेक्षा का पसंत केला जातो? एका देशातून दुसऱ्या देशात जाणाऱ्या भांडवलाच्या निव्वळ प्रवाहामुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या अस्तित्वामुळे दिसत नाही. ज्या देशात स्वदेशातील अनुदानापेक्षा बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी त्यांच्या अनुदानाच्या विस्तारासाठी केलेल्या गुंतवणुकीसाठी काही वेळा पैश्यात वाढ करतात. तसेच औद्योगिक देशामध्ये द्विपक्षीय परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणुकीच्या बाबतीत सुसंगतपणा आहे.

उदा : अमेरिकेतील कंपन्या त्यांच्या युरोपीयन अनुदानात वाढ करतात वाढ करतात. असा मुद्दा लक्षात येतो की काही वेळा बहुराष्ट्रीय कंपन्या आंतरराष्ट्रीय भांडवल परकीय गुंतवणुक मुख्यतः देशातील देवाण-घेवाणीच्या एक पर्यायी मार्ग आहेत, असे म्हणणे चुकीचे ठरेल अनेक बहुराष्ट्रीय संघटना स्थापना हेऊ देऊ हा प्रत्यक्ष परकीय गुंतवणुकीच्या मुख्य मुद्दा आहे. म्हणजेच भांडवलाच्या मर्यादित वाढ करणे हा महत्वाचा हेतू आहे.

अशा कंपन्या मर्यादित वाढ का करतात? त्याप्रमाणे अर्थशास्त्रज्ञानी आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्रीय अनेक सिध्दांताची मागणी केली असे पूर्ण विकसित सिध्दांत त्यांची बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या बाबतीत मांडलेले नाहीत.

बहुराष्ट्रीय कंपनीचा सिध्दांत : Theory of Multinational Firms

खालील उदाहरणावरून बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या सिद्धांताचे प्रमुख आवश्यक घटक लक्षात येतील.

उदा : अमेरिकेतील स्वयंचलित वाहनाच्या उत्पादकाचे युरोपातील कार्य लक्षात होऊ फॉर्ड जनरल मोटर्स या कंपनी युरोपात अनेक मोटार गाड्याची विक्री करतात. परंतु जवळ-जवळ या सर्वच गाड्या जर्मनी ब्रिटन आणि स्पेनमधील उद्योगात उत्पादित केल्या जातात. ही व्यवस्था परिचित असली तरी आपण दोन ठळक पर्याय सुध्दा लक्षात घेतले पाहिजे एका बाजूचा विचार केला असता अमेरिकेतील कंपनी आपले उत्पादन युरोपात न करता संयुक्त संस्थात्मक करतात आणि युरोपीयन बाजारात निर्यात करतात. दुसऱ्या बाजूने वॅल्सवॉगन आणि रॅनॉल्ट यासारख्या उत्पादकाकडून पूर्ण बाजारपेठेला सेवा पुरविली जाते. आपल्याला अशी विशिष्ट योजना का दिसते की, जिच्यात सारख्याच कंपन्या विविध देशात आपले उत्पादन करतात.

दोन प्रश्नामधील विविध दाखवून बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या आधुनिक सिद्धांताची सुरुवात होते. पहिला प्रश्न म्हणजे एका देशापेक्षा दोन/जास्त देशामध्ये मालाचे उत्पादन का केले जाते? यालाच आपण स्थानिक प्रश्न म्हणतो. दुसरा प्रश्न म्हणजे विविध ठिकाणी उत्पादन हे अनेक उत्पादन संस्थाकडून न करता फक्त एकाच उत्पादन संस्थेकडून का केले जाते.

आपल्याला स्थानिक सिद्धांताचे स्पष्टीकरण करणे आवश्यक आहे. कारण युरोप खंडातील सर्वच देश त्याची वाहने अमेरिकेकडून का खरेदी करत नाही. आपल्याला आंतरराष्ट्रीय सिद्धांत स्पष्ट करणे महत्वाचे आहे की युरोपातील इत्यादी **Industry** स्वतंत्रपणे का मर्यादित आणू शकत नाही.

तांत्रिकदृष्ट्या स्थानिक सिद्धांत हा इतका कठीण नाही. उत्पादनाचे स्थान निश्चित हे साधन सामग्रीवर अवलंबून असते. ज्या ठिकाणी बॉक्साईट असेल त्याठिकाणी अॅल्युमिनीयमची खाण असली पाहिजे. तसेच स्वस्त विजेच्या ठिकाणा जवळ अॅल्युमिनीयमचे शुध्दीकरण केंद्र असले पाहिजे मिनी कॉम्प्युटर उत्पादन त्याचे विकसित तंत्रज्ञान विषयीच्या सुविधा मॅसॅच्युसेट्स किंवा उत्तर कॅलिफोर्नियात उपलब्ध असल्याने उत्पादनाच्या स्थानाची तेथे निश्चिती करतात आणि त्याचे श्रमप्रकर्षित असे मोठ्या उद्योगाची स्थापना आयलँड व सिंगापूर येथे करतात. याशिवाय पर्याय म्हणून वाहतुकीचा खर्च वाढतो. अमेरिकेत केल्या जाणाऱ्या उत्पादनापेक्षा युरोपमध्ये वेगळ्या प्रकारच्या उत्पादनासाठी वेगळ्या स्वतंत्र व्यवस्था निश्चित करून इतर खंडामध्ये पुरवठा करतात. वरील उदाहरणावरून असे स्पष्ट होते की, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे उत्पादन करण्याविषयी लागणारे घटकाचे हे सर्व सामान्य व्यापाराच्या पध्दतीपेक्षा वेगळे असतात.

येथे आंतरराष्ट्रीय करणाचा सिध्दांत थोडा वेगळा आहे. युरोपात स्वतंत्र Auto कंपनी का नाहीत. सुरुवातीला आपण असे लक्षात घ्यायला हवे की विविध देशामधील बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या कार्यात महत्वाचे व्यवहार होत असतात. एखाद्या दुय्यम उत्पादन संस्थेने केलेले उत्पादन हे दुसऱ्या उत्पादन संस्थेसाठी आदान ठरते. किंवा एखाद्या देशातील विकसित तंत्रज्ञान दुसऱ्या देशात वापरले जाते किंवा व्यवस्थापन इतर देशातील उद्योगाच्या उत्पादनात सहकार्य करतात. (बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना एकत्रित आणण्याचे हे व्यवहार कार्य करतात) आणि एखादी उत्पादनसंस्था या व्यवहारामध्ये सुविधा निर्माण करण्यासाठी या आदानाने आपले अस्तित्व टिकवून ठेवते. परंतु आंतरराष्ट्रीय व्यवहाराना त्या उत्पादन संस्थेत आणण्यासाठी आवश्यकता नाही हे घटक खुल्या बाजारात विकले जाऊ शकतो. बहुराष्ट्रीय कंपन्या अस्तित्वात असतात. कारण त्यांना आपले व्यवहार दोन भिन्न उत्पादन संस्थेत करण्यापेक्षा आपल्याच संस्थेत करणे अधिक फायद्याचे ठरेल आणि म्हणून बहुराष्ट्रीय कंपन्यांसाठी असलेली प्रेरणा (हेतू) यालाच आंतरराष्ट्रीय (International Lizardion) असे म्हटले आहे.

आपण फक्त आंतरराष्ट्रीय करणाची व्याख्या केली मात्र, त्याचा उदय कसा होतो. त्याचे स्पर्धीकरण केलेले नाही व्यवहार आर्थिक फायदेशीरपणे कंपनीतच केले जातात. मात्र ते दोन उत्पादन संस्थामध्ये का केले जात नाहीत? ज्या ठिकाणी सिध्दांतामध्ये विविधता आहे सिध्दांतासाठी लागणाऱ्या पुरवठ्यासाठी किंवा सिध्दांतात त्या चांगल्या प्रकारे स्थान बद्ध नाहीत. दोन महत्वाचे मुद्दे लक्षात घेतले पाहिजे की विविध देशामधील कार्य करूनच उत्पादन संस्थेत कायदेशीरपणे संग्रहित केले जातात.

पहिला दृष्टीकोन हा तंत्रज्ञानाच्या बदलाना मिळणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय करणासाठी मिळणाऱ्या फायद्यावर प्रकाश भर टाकतो. विस्तारीतपणे तंत्रज्ञानाचा अर्थ म्हणजे आर्थिक दृष्ट्या उपयोगी ज्ञान होय. ते काही वेळा विकले जाऊ शकते किंवा त्यांचा परवाना दिला जाऊ शकतो. तथापी हे करताना महत्वाच्या अडचणी निर्माण होतात. त्याच्यात तंत्रज्ञानाच्या समावेश आहे. अशी उत्पादन संस्था तंत्रज्ञान लेखी स्वरूपात ठेवीत नाही ते विद्वान लोकांच्या गटातील एकत्रित ज्ञान असते. जे आपण पॅकेज करू शकत नाही. आणि विकू शकत नाही. समजा एखाद्या माहितीपत्रक विकत होणारा असेल तर त्याला किती ज्ञान योग्य आहे. हे माहिती असणे आवश्यक आहे. जर विकत घेणाऱ्याला विकाणाऱ्याबद्दल अधिक माहिती असेल तर त्याला ते माहिती पत्रक विकत घेण्याची आवश्यकता नसेल शेवटी ज्ञानातील मालमत्ता विषयीचे हक्क नेहमी प्रस्तापित होण्यास कठीण जातात. समजा युरोपीय उत्पादन संस्थेने आपले तंत्रज्ञान अमेरिकेतील उत्पादन संस्थेस परवाना म्हणून दिले तर अमेरिकेतील इतर संस्था त्या तंत्रज्ञानाचे कायदेशीरपणे अनुकरण करू शकतात. यासर्व अडचणी तेव्हाच कमी होतील जेव्हा एखादी उत्पादन संस्था असते. तंत्रज्ञान इतर देशांना न विकता काही परकीय दुय्यम संस्था त्या देशामध्ये स्थापन करून त्याच्यापासून फायदे मिळवतील.

दुसरा दृष्टीकोन हा Vertical Integration साठी होणारा आंतरराष्ट्रीय फायद्यावर भर देतो. समजा एखादी उत्पादन संस्था अशा मालाचे उत्पादन करते की जो माल दुसऱ्या इतर कोणत्या तरी संस्थेसाठी आदान म्हणून वापरला जाऊ शकतो. तर अनेक अडचणी निर्माण होऊ शकतात. जर दोन उत्पादन संस्थांची मत्केदारी असेल तर त्यांच्यात संघर्ष (Conflict) निर्माण होतो. उच्च प्रतीची संस्था आपल्या वस्तुची किंमत वाढविते व हलक्या दर्जाची (Downteran) संस्था किंमत कमी करते. जर मागणी आणि पुरवठ्यात अनिश्चितता असेल तर त्यांच्यात सहकार्य निर्माण होऊ शकत नाही. शेवटी किंमतीतील चढ उतारामुळे एक किंवा इतर उत्पादन संस्थेला अधिक धोका निर्माण होतो. दोन्ही उत्पादन संस्था (Upstream & Downstream) एकत्र आल्या तर त्या समस्या कमी होऊ शकतात.

संस्थांचे आर्थिक सिध्दांत की, ज्याच्या विषयी आपण चर्चा केली आणि जेव्हा आपण बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे सिध्दांत विकसित करतो. त्यावेळी ते त्यांच्या बाल्यवस्थेतच (Infaney) आढतात. हे विशेषतः दुर्दैवी म्हणावे लागेल कारण व्यवहारात बहुराष्ट्रीय कंपन्यामुळे विकोपाचा वाद निर्माण झाला आहे. ज्याची

काहीन कडून आर्थिक विकासासाठी स्तुती केली जाते मात्र, काहीच्या मते त्यांच्यामुळे गरिबी निर्माण होते.

प्रश्न :

- १) मत्तेदारीयुक्त स्पर्धेचा व्यापारावरील परिणाम स्पष्ट करा.
- २) बहुराष्ट्रीय कंपनीचा सिध्दांत स्पष्ट करा.

टिपा -

- १) अवपूजन.
- २) श्रमिकाची आंतरराष्ट्रीय गतिशीलता.

घटक - ३
आंतरराष्ट्रीय व्यापार धोरण कालावधी

अनुक्रमणिका

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ विषय विवेचन
 - ३.२.१ आंतरराष्ट्रीय व्यापार धोरण कालावधी
 - १. व्यापार शर्ती
 - २. विविध संकल्पना आणि अर्थ
 - ३. उपयोग आणि मर्यादा
 - ३.२.२ व्यापार शर्तीच्या दीर्घकालीन न्हासाची गृहीतके
 - ३.२.३ अनुभवाधिष्ठीत संबंध आणि अल्पविकसीत देशाच्या धोरणावर त्याचा परिणाम
 - ३.२.४ हस्तक्षेपाचा सिद्धांत
 - ३.२.५ प्रशुल्क
 - १. प्रशुल्काच्या परिणामांचे प्रकार
 - २. संरक्षणाच्या महत्वाचे मापन
 - ३. प्रशुल्काचे खर्च आणि लाभ
 - ४. युक्ततम प्रशुल्क
- ३.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न
- ३.४ सारांश
- ३.५ पारिभाषिक शब्द
- ३.६ संदर्भ सूची

३.० उद्दिष्टे :-

व्यापारशर्तीचा अर्थ समजावून घेणे.

- १. विकसनशील देशांच्या व्यापारशर्तीचा अभ्यास करणे.
 - २. प्रशुल्काचा अर्थ व परिणामांचा अभ्यास करणे.
 - ३. युक्ततम प्रशुल्काचा अभ्यास करणे.
-

३.१ प्रस्तावना :-

आंतरराष्ट्रीय व्यापार हे आर्थिक विकासाचे इंजिन मानले जाते. व्यापार सुरु का होतो ? तसेच व्यापार सुरु रहावा यासाठी देशाला व्यापारशर्ती अनुकूल असाव्या लागतात. विकसनशील देशांन बहूअंशी व्यापारशर्ती प्रतिकूल ठरतात. कारण, त्यांची निर्यात ही प्राथमिक वस्तूंचीच जास्त असते.

विकसीत देशांना व्यापारशर्ती अनुकूल असण्याची कारणे म्हणजे त्यांच्या निर्यातीत प्राथमिक वस्तूंचा वाटा कमी असतो. त्याचप्रमाणे विकसीत देश हे प्रशुल्काच्या मदतीने आयात नियंत्रीत करण्याचा प्रयत्न करतात. यामुळे त्यादेशांना महसूल प्राप्त होतो. शिवाय देशी उद्योगांचे संरक्षण केले जाते. प्रशुल्क किती आकारावे हा प्रश्न प्रत्येक देशाला उद्भवत असतो. प्रशुल्क आकारल्यामुळे देशाच्या उत्पन्नात वाढ व्हावी मात्र दुसऱ्या देशाने निर्यात बंद करुन व्यापार बंद होवू नये याची खबरदारी प्रशुल्क आकारणाऱ्या देशाने घेतली पाहिजे. वरील मुद्द्यांची सविस्तर चर्चा सदर प्रकरणात केली आहे.

३.२ विषय विवेचन :-

३.२.१ आंतरराष्ट्रीय व्यापार धोरण कालावधी :-

१. व्यापार शर्ती :-

व्यापारशर्ती ही आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील महत्वाची संकल्पना आहे. व्यापारात लाभ निश्चितीचे काम व्यापारशर्ती करतात.

अर्थ :- “एका देशातील वस्तूंचा दुसऱ्या देशातील वस्तूंबरोबर ज्या दराने विनिमय होतो त्या विनिमय दराला व्यापारशर्ती असे म्हणतात.”

“एखाद्या देशाच्या आयात आणि निर्यात वस्तूंची त्यांच्या किंमतीच्या संदर्भात केलेली तुलना म्हणजे व्यापारशर्ती होय. ”

$$\text{सुत्र रूपात व्यापारशर्ती} = \frac{\text{निर्यात किंमत निर्देशांक}}{\text{आयात किंमत निर्देशांक}} \times १००$$

२. व्यापारशर्तीच्या विविध संकल्पना आणि अर्थ :-

१. अनुकूल व्यापारशर्ती :-

ज्यावेळी निर्यात वस्तूंच्या किंमतीच्या मानाने आयात वस्तूंच्या किंमती कमी असतात त्यावेळी व्यापारशर्ती अनुकूल असतात.

प्रतिकूल व्यापारशर्ती :-

ज्यावेळी निर्यात वस्तूंच्या किंमतीच्या मानाने आयात वस्तूंच्या किंमती जास्त असतात अशावेळी व्यापारशर्ती प्रतिकूल समजाव्यात.

३. उपयोग आणि मर्यादा :-

आंतरराष्ट्रीय व्यापारावर परिणाम करणाऱ्या घटकांमध्ये व्यापारशर्तीची भूमिका असते त्याचे उपयोग पुढीलप्रमाणे :-

१. लाभाचा अंदाज :-

एखाद्या देशाला व्यापारशर्ती अनुकूल ठरत असतील तर त्या देशाला व्यापारापासून अधिक लाभ होतो आहे असे समजावे. लाभाच्या मापनाची मोजपट्टी म्हणून व्यापारशर्तीचा उपयोग होतो. व्यापारशर्ती प्रतिकूल असतील तर देशाला तोटा होतो.

२. आर्थिक विकासात मदत :-

देशाचा आर्थिक विकास करावयाचा असेल तर, व्यापार वाढविणे आवश्यक आहे. त्यातही निर्यात वाढवून उत्पन्न मिळविले पाहिजे. एखाद्या देशाशी आपला व्यापार योग्य दिशेने होत आहे किंवा नाही यासाठी व्यापारशर्ती उपयोगी पडू शकतात.

३. आंतरराष्ट्रीय सहकार्य :-

एखाद्या देशाशी आंतरराष्ट्रीय सहकार्य वाढवायचे असल्यास व्यापार सुरु करणे आवश्यक ठरतो. सुरुवातीला व्यापारशर्ती जरी प्रतिकूल ठरत असल्या तरी, सहकार्य अधिक महत्वाचे ठरते.

४. देशाचा राहणीमानाचा अभ्यास :-

एखाद्या देशाचे राहणीमान हे त्या देशातील लोकांनी वापरलेल्या वस्तूंचे समजते. समजा त्या देशातील लोकांची आयात उपभोग्य वस्तूंची जास्त असेल तर त्या देशाचे राहणीमान चांगले समजावे.

५. विदेशी विनीमय :-

व्यापारशर्ती अनुकूल ठरण्यासाठी आयात कमी व निर्यात जास्त असावी यासाठी विदेशी विनीमयावर नियंत्रण असावे लागते. आपल्या देशातील वस्तू स्वस्त असेल तरच विदेशातून मागणी वाढून निर्यात वाढेल. विदेशी विनिमय प्राप्त होईल.

६. परकीय व्यापाराची दिशा :-

विशिष्ट देशाशी व्यापार करावा की करू नये यासाठी व्यापारशर्तीचा अभ्यास केला जातो. समजा व्यापारशर्ती प्रतिकूल असतील तर, त्या देशाशी व्यापारात निर्यात वस्तूंचे प्रमाण वाढवावे लागेल.

मर्यादा :-

१. निर्देशकांची अडचण :-

व्यापारशर्तीचे मापन करण्यासाठी आयात निर्यात निर्देशकाचा वापर केला जातो. व्यापार निर्देशांक काढतांना विशिष्ट वस्तूंचाच समावेश करतात. प्रत्यक्षात मात्र व्यापार कमी किंवा जास्त वस्तूंचा होतो.

२. वस्तूंमधील गुणात्मक परिवर्तन :-

बऱ्याचवेळा यांत्रिक व तांत्रिक प्रगतीमुळे वस्तूंमध्ये बदल होत असतात. काही वेळा दिखारूपणा केला जातो. अशावेळी वस्तूंच्या किंमती वाढून व्यापारशर्तीमध्ये बदल होतो.

३. भारांकनाची अडचण :-

आयात निर्यात निर्देशांक काढतांना नेमका कोणत्या वस्तूंचा आधार घ्यावा ही समस्या असते. शिवाय वेगवेगळ्या काळात वेगवेगळ्या वस्तूंना महत्व कमी जास्त होत असते.

४. वाहतूक व विमा खर्च :-

बऱ्याचवेळा विकसीत देश विकसनशील देशांना विमा पुरवठ्याच्या अटीवर कच्च्या मालाची आयात करतात. कच्चा माल कमी किंमतीचा असतो तर, अंतीम वस्तूंची किंमत जास्त असते. अंतीम वस्तू कमी जरी असल्या तरी, त्यांची किंमत जास्त द्यावी लागते. यामुळे दृश्य वस्तू कमी दिसत असल्या तरी विकसनशील देशांना व्यापारशर्ती प्रतिकूल ठरतात.

५. वजनमापे :-

आंतरराष्ट्रीय बाजारात वेगवेगळ्या देशांची वजनमापे असतात. खरे तर जागतिक पातळीवर वजनमापे समान असावीत. जेणेकरून वास्तव रूपात किंमती ठरविता येतील. वजनमापांची विविधता यामुळे किंमतीमध्ये तफावत निर्माण होते.

६. आयात-निर्यात वस्तूंच्या किंमतीतील फरक :-

व्यापारशर्ती काढतांना आयात-निर्यात वस्तूंच्या किंमती मिळवाव्या लागतात. प्रत्यक्षात व्यापारी तसेच निर्यातदार आयातदार यांच्याकडून सत्य माहिती मिळेलच याची खात्र नसते.

अशाप्रकारे व्यापारशर्तीच्या मापणात त्यांच्या अभ्यासक्रम अडचणी व मर्यादा येतात.

३.२.२ व्यापारशर्तीच्या दीर्घकालीन न्हासाची गृहीतके :-

सिंगर प्रेबिश यानी १९५० मध्ये The Economic Development of Latin

Ameriaca (1950) या ग्रंथात व्यापारशर्तीच्या दीर्घकालीन न्हासाची प्रवृत्ती स्पष्ट केली आहे. ज्यावेळी विकसीत व विकसनशील देशांमध्ये व्यापारशर्ती ठरतात आणि व्यापार सुरु होतो. त्यावेळी सुरुवातीला विकसनशील देशाकडून प्राथमिक वस्तूंची निर्यात मोठ्या प्रमाणात होत असते. दीर्घकाळात ती घटत जाते असे प्रेबिश यांच्या सिद्धांताचे केंद्रक आहे.

व्यापारात दोन्ही देशांमध्ये सर्वच बाबतीत सारखेपणा नसतो. काही देशांची निर्यात ही प्राथमिक वस्तूंची असते. तर, काही देश उत्पादीत वस्तू म्हणजेच पक्क्या वस्तू निर्यात करतात. विकसनशील राष्ट्र साहजीकच कच्चा माल किंवा प्राथमिक वस्तूंची निर्यात जास्त करतात. दीर्घकाळात उत्पन्न वाढत जाते त्याप्रमाणे लोकांची उपभोग्य वस्तूंना असलेली मागणी वाढत जाते. ज्यावेळी ते निर्यात करतात त्यावेळी त्यांना व्यापारशर्ती प्रतिकूल ठरतात म्हणून दीर्घकाळात प्राथमिक वस्तूंची निर्यात घटण्याची प्रवृत्ती दिसते. विकसनशील देशांना व्यापारशर्ती प्रतिकूल ठरत असल्यामुळे त्यांच्या व्यवहारतोलात तूट निर्माण होते. परिणामी त्यांची प्राथमिक वस्तूंची निर्यात घटते.

३.२.३ अनुभवाधिष्ठीत संबंध आणि अल्पविकसीत देशाच्या धोरणावर त्याचा परिणाम :-

दुसऱ्या महायुद्धानंतर प्रेबिशचा सिद्धांत अल्प विकसीत देशांशी उपयुक्त ठरला. नवीन

स्वतंत्र झालेल्या राष्ट्रांनी व्यापार धोरण ठरवितांना कच्च्या मालाची निर्यात जास्तीत जास्त कशी वाढविता येईल याचा बोध घेतला. १९ व्या शतकात अनेक राष्ट्रांच्या विकासाचे इंजिन हे आंतरराष्ट्रीय व्यापार होता. व्यापार वाढविण्यासाठी अल्प विकसीत देश प्रयत्न करीत होते. जगाच्या ६०% एवढी लोकसंख्या अल्पविकसीत राष्ट्रांची होती मात्र जगाच्या उत्पादनाच्या १५% इतके उत्पन्न या देशांचे होते.

अल्पविकसीत देशांच्या प्राथमिक स्वरूपाच्या व्यापारशर्तीत दीर्घकाळात न्हास होतो. याचा अर्थ व्यापारशर्ती ह्या अल्पविकसीत देशांना प्रतिकूल ठरतात. कारण, सापेक्ष किंमत कमी मिळते. या देशांची आयात ही महाग आणि निर्यात स्वस्त ठरत होती. एंजेलच्या नियमानुसार ज्याप्रमाणे लोकांचे उत्पन्न वाढते त्याप्रमाणात लोकांचा प्राथमिक वस्तूंच्या उपभोगावरील खर्च कमी होतो. यामुळे प्राथमिक वस्तूंची मागणी कमी होते. म्हणून प्राथमिक वस्तू जास्त स्वस्त होतात. याकरीता अल्पविकसीत देश पक्क्या वस्तूंच्या निर्यातीवर लक्ष केंद्रीत करतात.

एकीकडे प्रत्यक्षात असे दिसते की, ऑस्ट्रेलिया, कॅनडा सारखे देश प्राथमिक वस्तूंचीच

निर्यात जास्त करतात. मात्र त्यांना कधी पडलेल्या किंमतींना तोंड द्यावे लागले नाही. त्यांना व्यापारशर्ती अनुकूलच ठरल्या. त्याचवेळी पाकीस्तान, बांग्लदेश, ब्राझील सारख्या देशांना व्यापारशर्ती प्रतिकूल ठरल्या.

अनुभवाधिष्ठीत आधारासाठी प्रेबिश यांनी १८८०-१९३८ दरम्यान यु.के.च्या अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास केला. त्यामध्ये यु.के.च्या व्यापारशर्ती अनुकूल ठरल्या होत्या. विकसीत देशांना व्यापारशर्ती अनुकूल ठरण्याची कारणे म्हणजे वस्तूंच्या गुणवत्तेत वाढ, नवीन वस्तू, वाहतूक खर्चात कपात इ. म्हणून विकसीत देशांच्या व्यापारशर्तीच्या दीर्घकालीन न्यास होत नाही.

३.२.४ हस्तक्षेपाचा सिद्धांत :-

“एखाद्या राष्ट्रकडून किंवा सरकारकडून आंतरराष्ट्रीय व्यापार धोरणात केला जाणारा असंरक्षणात्मक हस्तक्षेपाचा समावेश हस्तक्षेप सिद्धांतात केला जातो.”

■ उद्दिष्टे :-

१. राष्ट्राची सुरक्षितता
२. व्यवहारतोलातील समूलन
३. अनुकूल व्यापारशर्ती
४. व्यवहारतोलातील अडथळे दूर करणे
५. अर्थव्यवस्थेला उत्तेजन देणे

आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील सरकारचा हस्तक्षेप हा राष्ट्राच्या व्यापार धोरणात स्थिरता आणण्यासाठी असतो. प्रत्येक वेळी हस्तक्षेप हा संरक्षणात्मक नसतो. काही वेळा तो उत्तेजन देणारा देखील असतो. विकसनशील देशांचा व्यापार विकसीत देशांशी सुरु असतांना बऱ्याचदा विकसनशील राष्ट्रांना व्यापारशर्ती प्रतिकूल ठरतात. अशा वेळी सरकार हस्तक्षेप करून निर्यातदारांना प्रोत्साहन देते. त्यात निर्यातदारांना कर्जपुरवठा करणे, निर्यात प्रोत्साहन उद्योग उभारणे वगैरे. ज्यावेळी बाजार व्यवस्था कार्य करण्यात अक्षम्य ठरते अशा वेळी सरकारी हस्तक्षेपाची आवश्यकता भासते. बाजारयंत्रणा आपोआप कार्य करते. परंतू, अचानक उद्भवलेली चढउताराची स्थिती सुधारण्यासाठी सरकारी हस्तक्षेपाची गरज भासते. सनातनवाद्यांनी निरहस्तक्षेपाचा पुरस्कार केला आहे. त्यांच्या मते, सरकारी हस्तक्षेपाची गरज नसते. बाजारयंत्रणेत ‘अदृश्य हात’ कार्यरत असतो. त्यामुळे बाजारयंत्रणेत आपोआप समतोल प्रस्थापित होतो. त्याचप्रमाणे आंतरराष्ट्रीय संबंधामध्ये सनातनवादी हस्तक्षेपास विरोध करतात. ते मूक्त व्यापाराचा पुरस्कार करतात.

अपेक्षित उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी हस्तक्षेप महत्वाचा ठरतो. सामाजीक अभ्यास आणि सामाजीक धोरणासाठी जास्त वेळा हस्तक्षेपाची गरज भासते. हस्तक्षेपाच्या अनेक पद्धती आहेत. सरकारी, सैन्य, सहकारी, धार्मिक, राजकीय, आर्थिक हस्तक्षेप इ. प्रकारे हस्तक्षेप केला जातो.

३.२.५ प्रशुल्क :-

आंतरराष्ट्रीय व्यापारात दोन देश एकमेकांच्या आयात निर्यातीवर निर्बंध घालतात. त्यासाठी जो कर लावतात त्यास जकात किंवा प्रशुल्क असे म्हणतात.

एखाद्या देशाकडून आयातीत कपात करावयाची झाल्यास त्या आयातीवर कर बसविला जातो तसेच एखाद्या वस्तूची निर्यात कमी करावयाची झाल्यास निर्यातीवर देखील कर बसविला जातो. यालाच प्रशुल्क किंवा जकात म्हणतात. जकातीत सर्व प्रकारच्या सीमा शुल्क (Custom Duty), आयात शुल्क (Import Duty), निर्यात शुल्क (Export Duty) यांचा समावेश होतो.

१. प्रशुल्काच्या परिणामांचे प्रकार :-

सरकार जेव्हा प्रशुल्क आकारते तेव्हा त्याचे प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष असे परिणाम होत असतात. प्रशुल्क आकरण्यामागे दोन प्रकारचे हेतू असू शकतात.

१. महसुल प्राप्त करणे.
२. स्वदेशी उद्योगांना संरक्षण देणे.

महसुल मिळविण्यासाठी जे प्रशुल्क आकारले जाते त्याला महसुली प्रशुल्क म्हणतात तसेच स्वदेशी उद्योगांना विदेशी वस्तूची झळ पोहचू नये याकरीता जे प्रशुल्क आकारतात त्याला संरक्षणात्मक प्रशुल्क म्हणतात.

प्रशुल्काचे परिणाम :-

किंडल बर्जर यानी प्रशुल्काचे सात परिणाम सांगितले आहेत.

१. संरक्षण परिणाम
 २. उपभोग परिणाम
 ३. महसुल परिणाम
 ४. पुनर्वाटणी परिणाम
 ५. व्यापारशर्ती परिणाम
 ६. रोजगार परिणाम
 ७. व्यवहारतोल परिणाम
-

१. संरक्षण परिणाम :-

कोणत्याही आयात प्रशुल्काचा स्वदेशी उद्योगावर अनुकूल परिणाम होतो. समजा विदेशी मोटार गाड्यांवर प्रशुल्क आकारल्यास प्रशुल्काची रक्कम वस्तूच्या किंमतीत समाविष्ट होतो. त्यामुळे संबंधित वस्तूची (मोटारीची) किंमत वाढते. यामुळे विदेशी मोटारीची मागणी कमी होते. याचा फायदा स्वदेशी मोटार उत्पादकांना होतो. त्यांची विक्री वाढून नफा वाढतो. मात्र प्रशुल्क दीर्घकाळापर्यंत आकारणे एका दृष्टीने चूकीचे ठरेल. कारण स्वदेशी उत्पादकांना स्पर्धा नाहीशी झाल्यामुळे ते नाविण्याचा स्वीकार करणार नाहीत किंबहुना त्यांच्या वस्तूचा दर्जा कमी असेल. म्हणून हळूहळू प्रशुल्क कमी करत विदेश वस्तूंना प्रवेश द्यावा त्यामुळे स्वदेशी उत्पादक वस्तूच्या गुणवत्तेत वाढ करतील.

२. उपभोग परिणाम :-

एखाद्या वस्तूचा उपभोग सरकारला कमी किंवा नियंत्रीत करायचा असल्यास सरकार त्या वस्तूवर जादा प्रशुल्क आकारते. प्रशुल्कामुळे वस्तूची किंमत वाढते. शिवाय सरकारला उत्पन्न देखील मिळते. मात्र उपभोगावर विपरीत परिणाम होतो. याउलट प्रशुल्क कमी केल्यास वस्तू स्वस्त होवून उपभोगात वाढ होतो.

३. महसुल परिणाम :-

सध्याचा लोककल्याणकारी राज्याच्या संकल्पनेत सरकारचा खर्च मोठ्या प्रमाणावर वाढला आहे. यासाठी सरकारला उत्पन्न आवश्यक असते. उत्पन्नाच्या विविध मार्गांपैकी जकात / प्रशुल्क हा देखील सरकारचा महसुली उत्पन्नाचा मार्ग आहे. प्रशुल्काचे इतर परिणाम फारसे दिसून येत नाहीत मात्र महसुल परिणाम प्रत्यक्षपणे तात्काळ दिसून येतो.

४. पुनर्वाटणी परिणाम :-

एल्सवर्थ यांनी यालाच 'हस्तांतर परिणाम' म्हंटले आहे. प्रशुल्क आकारल्यामुळे ग्राहकांकडील उत्पन्न उत्पादकाकडे हस्तांतरीत होते. त्याचप्रमाणे सरकार महसुल मिळवून ते जनतेवर खर्च करते. जे उत्पादन विपूल आहे त्यावर प्रशुल्क हटण्याची मागणी केली जाते तर दुर्मीळ उत्पादनावर प्रशुल्क आकारण्याची मागणी केली जाते.

५. व्यापारशर्ती परिणाम :-

व्यापारशर्ती अनुकूल करून घेण्यासाठी आयात वस्तूवर प्रशुल्क आकारले जाते किंवा निर्यात वस्तूवर प्रशुल्क कमी केल्यास निर्यात वाढून व्यापारशर्ती अनुकूल केल्या जातात.

वस्तूची मागणीची लवचिकता या ठिकाणी विशेष परिणाम घडवून आणते. कारण, वस्तूची मागणी अलवचिक असेल तर, व्यापारावर जकातीचा फारसा परिणाम होणार

नाही. मागणी लवचिक असल्यास जकातीचा परिणाम होवू शकतो.

६. रोजगार परिणाम :-

बेकारीची समस्या सोडविण्यासाठी अनेकदा संरक्षण धोरणाचा पुरस्कार केला जातो. प्रशुल्क लावल्यामुळे अल्पावधीतच देशात रोजगार व उत्पन्नात वाढ होते. मात्र याचा उलट परिणाम असा की, दुसऱ्या देशाच्या निर्यातीवर त्याचा विपरीत परिणाम होतो. त्यामुळे दुसरा देश ही प्रत्याघात करतो. यामुळे स्वदेशी निर्यात उद्योगांवर त्याचा विपरीत परिणाम होतो.

७. व्यवहारतोल परिणाम :-

व्यवहारतोलातील तूट भरून काढण्यासाठी देशाला संरक्षणाचा मार्ग स्वीकारण्याचा मोह होतो. विकसनशील देशांच्या व्यवहारतोलात बहूधा तूट असते. त्यांच्याकडील विदेशी चलन साठ्यावर कमी ताण यावा यासाठी विकसनशील देश प्रशुल्काचा आधार घेतात. व्यवहारतोलावर प्रशुल्काचा अनुकूल परिणाम होतो.

२. संरक्षणाच्या महत्वाचे मापन :-

आयात वस्तूवर प्रशुल्क आकारल्यानंतर त्या वस्तूची किंमत वाएते व ती वस्तू ग्राहकाला महाग होवून मागणी धरते परिणामी आयात घटते. याठिकाणी कोणत्या देशाने किती प्रशुल्क आकारावा हा महत्वाचा प्रश्न उभा राहतो. याचे उत्तर असे की, जेवढा प्रशुल्क मुक्त व्यापारावर विजय मिळवतो तेवढी रक्कम प्रशुल्काची हवी जेणेकरून पूर्णपणे मुक्त व्यापारासारखी परिस्थिती निर्माण होवू नये.

प्रशुल्क आकारतांना परकीय निर्यातदाराला त्याने निर्यात केलेली वस्तू ही स्वदेशामध्ये विक्री असलेल्या किंमतीपेक्षा कमी नसावी अन्यथा तो सदर वस्तू निर्यात करणार नाही. स्वदेशी निर्यातदाराला विदेशात वस्तू विकल्यावर किमान त्या वस्तूची किंमत ही स्वदेशी बाजारापेक्षा कमी नसावी. प्रशुल्काचे महत्वाचे मापण करणे हे त्या त्या देशाच्या व्यापार उद्दिष्टावर अवलंबून असते.

३. प्रशुल्काचे खर्च आणि लाभ :-

प्रशुल्कामुळे आयातदार देशांना वस्तू महाग होतात आणि निर्यातदार देशांना वस्तू स्वस्त होतात. याचाच परिणाम आयातदार देशातील ग्राहकांना तोटा होतो तर निर्यातदाराला फायदा होतो. सरकारला मात्र महसूल मिळतो. या खर्च आणि लाभाचे

मापन करण्यासाठी स्थूल आर्थिक विश्लेषणात उपभोक्त्याचे संतोषाधिक्य आणि उत्पादकाचे संतोषाधिक्य या दोन संकल्पनांचा आधार घेता येतो.

उपभोक्त्याचे संतोषाधिक्य :-

उपभोक्ता एखाद्या वस्तूसाठी वंचीत राहण्याविना जेवढी किंमत द्यावयास तयार असतो आणि प्रत्यक्षात जेवढी किंमत देतो यामधील फरकास 'उपभोक्त्याचे संतोषाधिक्य' म्हणतात. उदा. ग्राहकाला घड्याळ खरेदी करायची आहे त्यासाठी त्याची ७०० रु. खर्च करण्याची तयारी आहे मात्र त्याला हवी असलेली घड्याळ ५५० रु. किंमतीला मिळते याचा अर्थ १५० रु. त्या उपभोक्त्याचे संतोषाधिक्य होय.

■ उत्पादकाचे संतोषाधिक्य :-

एखादा उत्पादक एका विशिष्ट वस्तूच्या विक्रीपासून किमान जेवढी किंमत स्वीकारण्यास तयार असतो आणि प्रत्यक्षात जेवढी किंमत त्याला मिळते यातील फरकास 'उत्पादकाचे संतोषाधिक्य' म्हणतात.

उदा. शेतकऱ्याला १ किंक्टल गव्हाच्या विक्रीपासून १००० रु. मिळतील एवढी अपेक्षा आहे. किंबहुना शेतकरी किमान २००० रु. किंमतीला विकायला तयार आहे. प्रत्यक्षात मात्र त्याला १३०० रु. मिळतात म्हणजेच ३०० रु. उत्पादकाचे संतोषाधिक्य होय.

अर्थात प्रशुल्क आकारल्यानंतर कमी होते तसेच निर्यातदाराचे म्हणजेच उत्पादकाचे संतोषाधिक्य कमी होते.

४. युक्ततम प्रशुल्क :-

सामान्यतः जेव्हा प्रशुल्क आकारले जाते तेव्हा प्रशुल्क आकारणाऱ्या देशांच्या व्यापारशर्तीमध्ये अनुकूलता निर्माण होते. परंतु, प्रशुल्क दर हा मर्यादीत असावा. जेव्हा प्रशुल्क अधिक आकारले तर व्यापारशर्तीमध्ये अनुकूलता निर्माण होईल मात्र याचा परिणाम व्यापारात घट होण्यात होईल. म्हणूनच नेमका प्रशुल्क किती असावा ? हा प्रश्न निर्माण होतो. त्यातूनच 'युक्ततम प्रशुल्क' ही संकल्पना उदयास आली.

युक्ततम प्रशुल्क म्हणजे जे प्रशुल्क आकारणाऱ्या देशाच्या उत्पन्नात किंवा कल्याणात वाढ करते. प्रशुल्क आकारणाऱ्या देशाच्या व्यापारशर्तीत वाढ करते. मात्र त्यामुळे दुसऱ्या देशाची निर्यात कमी होवू नये.

३.३ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न :-

व्यापारशर्तीची संकल्पना सांगा.

१. विकसनशील देशांच्या व्यापारशर्तीच्या दीर्घकालीन न्हासाची कारणे सांगा.
 २. प्रशुल्काचे परिणाम सांगा.
 ३. युक्ततम प्रशुल्क म्हणजे काय ?
-

३.४ सारांश :-

आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा मूळ उद्देश नफा मिळविणे हा आहे. एखाद्या देशाच्या आयात वस्तूच्या बदल्यात किती निर्यात वस्तू मिळतात म्हणजेच व्यापारशर्ती होय. जर आयात वस्तूच्या बदल्यात निर्यात वस्तू जास्त असल्यास व्यापारशर्ती अनुकूल ठरतात.

दीर्घकाळात व्यापारशर्तीवर अनेक घटकांचा परिणाम होत असतात. विकसनशील देशाच्या व्यापारशर्ती दीर्घकाळात घटण्याची प्रवृत्ती दिसते. आंतरराष्ट्रीय व्यापारावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी तसेच व्यापारापासून लाभ मिळविण्यासाठी प्रशुल्क आकारले जातात. प्रशुल्क म्हणजे दोन देश आयात निर्यातीवर जो कर आकारतात तो कर होय. त्यापासून देशाला लाभही मिळतात. नेमके किती प्रशुल्क आकारले जावे म्हणजेच युक्ततम प्रशुल्क म्हणजे एखाद्या देशाने किती प्रशुल्क आकारावे आणि ते किती असावे.

३.५ पारिभाषिक शब्द :-

व्यापारशर्ती :- आयात वस्तूच्या बदल्यात निर्यात वस्तूचे मूल्य.

१. **प्रशुल्क :-** आयात व निर्यात वस्तूवर आकारला जाणारा कर.
-

३.६ संदर्भसूची :-

१. कायदे पाटील जा.व्ही. (२००२) :- आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र, नाशिक-१३, चैतन्य पब्लिकेशन्स, पृष्ठ क्र. ५.१ ते ५.५
२. **Dewett K.K. (1999) :-** Modern Economic Theory, New Delhi, S. Chand & Company Ltd., Page No. 493-495
३. **ढगे एस.के. (२०११) :-** आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र, पुणे, के. एस. पब्लिकेशन, पृष्ठ क्र. ८१ ते ८४
४. **मोडक शं.के. (१९८४) :-** आंतरराष्ट्रीय व्यापार, नागपूर, विद्या प्रकाशन, पृष्ठ क्र. ९०-९५] ३९०-३००

घटक - ४. राजकीय अर्थव्यवस्था धोरण

प्रास्ताविक :

आयात-निर्यात व्यापार धोरणामध्ये प्रामुख्याने खुला व्यापार आणि संरक्षणविषयक व्यापार याचा अभ्यास केला जातो. अठराव्या शतकापासून अँडस्मिथ यांनी आपल्या ग्रंथामध्ये खुल्या व्यापाराचे समर्थन केले दिसून येते. संरक्षित व्यापार कसा अयोग्य आहे हे जगा समोर मांडलेले आहे.

परंतू नंतरच्या काळात जगाच्या अर्थव्यवस्थेची आर्थिक आणि राजकीय समिकरणे बदलली. त्यामुळे पुढे संरक्षण विषयक व्यापाराचे समर्थन होवू लागले. आशियायी देशामध्ये अर्थव्यवस्थाचे आकारमान हान होते तेथे, खुल्या व्यापाराचा स्विकार करण्यात आला. परंतू भारत, जपान सारख्या अर्थव्यवस्थांनी संरक्षण व्यापार स्विकारला.

विकसनशील अर्थव्यवस्थामध्ये उद्योगाचे स्वरूप भिन्न होते. म्हणून बाह्यउद्योग युक्तीवाद स्विकारण्यात आला. तर मात्र आशियायी देशांमधील राष्ट्रांनी निर्यात व्यापाराची दिशा बदलली आणि विकसनशील देशाचा पक्तीमध्ये जावून बसले. यामध्ये हाँगकाँग, सिंगापूर, दक्षिण कोरिया, या देशाचे उदाहरण दिले जाते. जपान ने योजनाबद्ध विकासाचे धोरण स्विकारले म्हणून ती अर्थव्यवस्था विकसित म्हणून ओळखली जाते.

४.० उद्दिष्ट्ये :

- १) खुला व्यापार आणि संरक्षण व्यापाराचे --- येईल.
- २) आशियायी देशाची व्यापाराची दिशा अभ्यासता येईल.
- ३) दक्षिण आशियातील विकसित अर्थव्यवस्थाला व्यापारातील सहभाग स्पष्ट करता येईल.
- ४) संरक्षण विषयक व्यापाराचे दुष्परिणाम अभ्यासण्यास सुलभ होईल.

मुक्त व्यापार धोरण :

काही देश पूर्णपणे मुक्त व्यापाराचे समर्थन करतात हाँगकाँग या देशातील आधुनिक अर्थव्यवस्थेत कोणत्याही प्रकारची जकात किंवा आयात कोटा लादला नाही. अँडम स्मिथने मुक्त स्वरूपाच्या धोरणाचा पुरस्कार केलेला होता या धोरणाचा समर्थनासाठी आवश्यक असलेली कारणे इतकी सोपी नाहीत. एका बाजूने सैध्दांतिक प्रतिमाने असे सुचवितात की संरक्षणाच्या धोरणामुळे निर्माण होणारे तोटे खुल्या व्यापारामुळे टाळले जातात. अनेक अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते उत्पादन आणि उपभो याच्या नाशाच्या पलीकडे अनेक फायदे मुक्त व्यापारामुळे होतात. काही अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते मुक्त व्यापार हा परिपूर्ण धोरणापेक्षा गौण आहे. तर काहींच्या मते मुक्त व्यापार हा सरकारने अवलंबलेल्या धोरणापेक्षाही जास्त महत्वाचा आहे.

१) मुक्त व्यापार आणि कार्यक्षमता : Free Trade & Efficiency

मुक्त व्यापारातील कार्यक्षमता ही वाढणारी असते. मुक्त व्यापार नसेल म्हणजेच जकाती. आकारल्या जात असतील तर त्यामुळे काही फायदे मिळतात. परंतु खुल्या व्यापारामुळे जकातीचे फायदे नष्ट होतात. मात्र, इतर अनेक फायदे मिळतात. हे खालील आकृतीच्या सहाय्याने स्पष्ट करता येईल.

आकृती :

वरील आकृतीत हा मुद्दा ठळकपणे असे दर्शवितो की एखादा लहानसा देश परकीय निर्यात किंमतीवर परिणाम करू शकत नाही. जकाती लादल्यामुळे होणारा तोटा आकृतीतील रेखांकित दोन

त्रिकोणी भाग असतो. मुक्त व्यापारामुळे वरील प्रकारचे तोटे कमी होतात आणि उलट राष्ट्रीय कल्याणात वाढ होते.

जकाती आणि आयात केल्यामुळे अर्थव्यवस्थेत एकूण खर्चात वाढ होण्यासाठी अनेक प्रयत्न केले जातात. अनेक देशामध्ये मुक्त व्यापाराऐवजी जकातीचा वापर केला जातो. हे खालील उदाहरणावरून दाखविता येईल.

देश	राष्ट्रीय उत्पन्नाशी संरक्षण खर्चाचे असलेले प्रमाण
ब्राझील १९६६	९.५
तुर्की १९७८	५.४
फिलीस्पाईन्स १९७८	५.४
अमेरिका १९८३	०.२६

वरील तक्त्यात प्रतिनिधीत्मक प्रमाण दाखविलेले आहे. हे लक्षात घेण्यासारखे आहे की अमेरिकेतील संरक्षणाच्या खर्चाचे प्रमाण राष्ट्रीय उत्पन्नातील प्रमाणाशी अत्यंत कमी आहे. यामुळे दोन गोष्टी सिध्द होतात.

- १) अमेरिक हा देश इतर देशांपेक्षा कमी प्रमाणात व्यापारावर अवलंबून आहे.
- २) काही मुख्य अपवाद व्यतिरिक्त अमेरिकेतील व्यापार पूर्णपणे मुक्त आहे.

यावरून असा विरोधाभास दिसून येतो की, लहान देश आपल्या राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या १० % पर्यंत जकाती आणि कोटा लादतात. त्यामुळे त्यांच्या व्यापार धोरणावर प्रतिकूल परिणाम होतो.

२) मुक्त व्यापारापासून मिळणारे अतिरिक्त फायदे : Additional Gains from Trade

अनेक अर्थशास्त्रज्ञांमध्ये अधिक प्रमाणात असा विश्वास आहे की मागील तक्त्यातील दाखविलेल्या मोजमापामुळे जरी मुक्त व्यापारामुळे अनेक फायदे होतात. तरी सुध्दा त्याचे पूर्ण चित्र स्पष्ट होत नाही. सर्वसामान्यपणे काही लहान देशामध्ये आणि विशेषतः विकसनशील देशामध्ये मुक्त व्यापारामुळे अनेक महत्वाचे फायदे होतात. की जे परंपरागत खर्च लाभाच्या विश्लेषणात समाविष्ट होत नाहीत. असा वाद नाही अर्थशास्त्रज्ञ करतात.

एखाद्या अतिरिक्त फायद्यामुळे अनेक फायदे अर्थव्यवस्थेला मिळतात संरक्षणाच्या धोरणामुळे स्पर्धा कमी होते. नफ्यात वाढ होते. आणि अनेक उत्पादन संस्थांना संरक्षण दिल्याने संरक्षित उद्योगातील उत्पादनात प्रवेश करतात. या उत्पादन संस्था देशातील बाजारपेठेत हलक्या दर्जाच्या वस्तुचे उत्पादन करतात. व तसेच त्याची कार्यक्षमताही कमी होत जाते. याचे उत्तम उदाहरण अर्जेन्टिनातील ऑटो मोबाईल उद्योगाचे देता येईल.. अर्जेन्टिनाने आयातीवर अनेक बंधने लादल्यामुळे त्यांच्यात अकार्यक्षमता निर्माण झाली एखाद्या कार्यक्षम उद्योगाने दरवर्षी ८०,००० ते २ लाख वाहनाची निर्मिती केली पाहिजे, तथापी १९६४ मध्ये अर्जेन्टिनातील उद्योगाने फक्त १,६६,००० कारचे उत्पादन केले. काही अर्थशास्त्रज्ञ असायुक्तीवाद करतात की, अधिक प्रवेशावर बंधने लादण्याची गरज आणि उत्पादनाच्या प्रमाणात असलेले अकार्यक्षम परिणाम हे मुक्त व्यापारासाठी, की जो खर्च लाभाच्या विश्लेषणाच्याही पलीकडे आहे.

दुसरे मुक्त व्यापाराचा युक्तीवाद की ज्याच्यात संयोजकाना निर्यातीसाठी नवीन मार्ग उपलब्ध करून देणे किंवा आयातीशी स्पर्धा करणे या आहे. तसेच मुक्त व्यापार आपल्याला ठरविल्या (निश्चित) व्यापारापेक्षा आपल्याला शिकण्याच्या अनेक संधी उपलब्ध करून देतो आणि नाविण्याची निर्मिती ही करता येते. सरकारकडून आयात आणि निर्यातीच्या धोरणात बदल (सुधारणा) केला जातो.

काही अर्थशास्त्रज्ञांना असे वाटते की मुक्त व्यापारातून मिळणारे फायदे जर अधिक असते तर जकात कोटा निर्यातीवरील अनुदान व इतर अनेक मार्गांनी व्यापारात घट होते व ते पारंपारिक खर्चाच्या

विश्लेषणापेक्षाही जास्त असतात.

३) मुक्त व्यापाराचा राजकीय वाद : A Political Argument for free Trade

मुक्त व्यापाराच्या राजकीय विवादावरून हे, सत्य दिसते की, मुक्त व्यापाराशी असलेली राजकीय बांधिलकी ही व्यवहारातील एक चांगली योजना आहे, जरी त्याच्या तत्वात चांगली धोरणे असली तरी अनेक अर्थशास्त्रज्ञ असायुक्तीवाद करतात की व्यवहारातील राजकीय व्यापारी धोरणे ही राष्ट्रीय उत्पन्न आणि खर्चाच्या मोबदल्यापेक्षा अधिक प्रबळ ठरतात. काही अर्थशास्त्रज्ञांचे असे मत आहे. की सिध्दांतातील निवडक जकाती आणि निर्यात अनुदाने यांच्यामुळे राष्ट्रीय कल्याणात वाढ होते मात्र, वस्तुतः कोणतीही सरकारची एजन्सी अत्याधुनिक कार्यक्रम राबवून व्यापारात मध्यस्थी करतात. त्यांच्यामुळे व्यापाराची आवड असलेल्या लोकांकडून ही धोरण आत्मसात केली जातात आणि राजकीय दृष्ट्या महत्वाच्या विभागांना उत्पन्नाचे पुर्नवाटप मिळण्यासाठी एखाद्या चांगल्या मार्गात त्याचे रुपांतर केले जाते. जर हा युक्तीवाद खरा असेल तर कोणतेही अपवाद न बाळगता मुक्त व्यापाराला चालना देणे अधिक योग्य ठरेल जरी शुध्द अर्थव्यवस्थेच्या पार्श्वभूमीत मुक्त व्यापाराचे धोरण बुध्दीवादी (Conceivable) धोरण ठरू शकत नाही.

खालील तीन युक्तीवाद आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्रज्ञानाच्या योग्या दृष्टीकोन दर्शवितो. कमीत-कमी अमेरिकेच्या बाबतीतील.

- १) परंपरागत खर्चाचे मोजमाप हे मुक्त व्यापारापासून मोठ्या प्रमाणात लांब गेलेले आहे.
- २) मुक्त व्यापारापासून मिळणाऱ्या फायद्यामुळे संरक्षणाच्या धोरणाच्या खर्चात वाढ होते.
- ३) मुक्त व्यापाराशी बांधिलकी करणाऱ्या प्रयत्नांचा पाठपुराव्याचा राजकीय प्रक्रियेमुळे नाश केला जातो.
तथापी बौध्दिकदृष्ट्या मुक्त व्यापारापासून दूर जाण्यासाठी काही युक्तीवाद आहेत व ज्यांना महत्व प्राप्त झाले आहे.

ACase for Protection

१) जकातीबाबत व्यापार शर्तीची चर्चा / वादविवाद :

The Terms of Trade Argument for A Tariff

मुक्त व्यापारापासून दूर जाण्याची चर्चा प्रत्यक्षपणे खर्च लाभाच्या विश्लेषणातून निर्माण होते. असा एक युक्तीवाद केला जातो. एखाद्या मोठ्या देशाला परकीय निर्यातदाराच्या किंमतीवर परिणाम करणे शक्य आहे. जकातीमुळे आयात किंमतीवर परिणाम होतो. म्हणून व्यापार शर्तीना फायदे मिळतात हे फायदे जकात खर्चाच्या विरोधात आहेत, की निर्माण होण्याचे कारण असे की उत्पादन आणि उपभोग हे जकातीमुळे निर्माण होणारे व्यापार शर्तीचे फायदे त्याचा खर्च वाढवतात. आणि म्हणून जकाती विषयी व्यापार शर्तीचा युक्तीवाद निर्माण होतो.

आकृती :

एखाद्या मोठ्या देशाच्या कल्याणात मुक्त व्यापारापेक्षाही कमी दराने जकाती लादल्याने वाढ होते. जसा जकातीचा दर वाढेल तसा वस्तूचा खर्च अधिक वेगाने वाढेल व तो फायद्यापेक्षा जास्त असेल आणि राष्ट्रीय कल्याणाशी संबंधित एक जकातीचे दर खाली दाखविणारा आहे. जकातीच्या अधिक दरामुळे व्यापार पूर्णपणे बंद होईल. आणि म्हणून मुक्त व्यापार करताना त्या देशाची जी स्थिती असेल त्यापेक्षाही वार्ट परिस्थिती निर्माण होईल. पुढे त्यांच्यामुळे जकातीच्या दरात वाढ झाली तरी tp च्या पलीकडे तो वक्र ४ अक्षाला समांतर होतो.

वरील आकृतीत point 1 ला to हा कमी जकात दर राष्ट्रीय कल्याणात अधिक वाढ दर्शवितो. जास्तीत जास्त जकात दर हा सकारात्मक (positive) असतो. परंतू मर्यादित दरापेक्षा (tp) तो कमी

असतो, की, जो सर्व आयातीचा नाश करतो.

निर्यात क्षेत्रांनी व्यापार शर्तीच्या युक्तीवादा विषयी कोणते धोरणा अवलंबिले पाहिजे? निर्यात अनुदान व्यापार शर्तीची बिकट परिस्थितीतून ते आणि म्हणून राष्ट्रीय कल्याणात घट होते. निर्यात क्षेत्रातील पर्याप्त/योग्य (optemai) धोरण हे अनुदानात कपात (Negative) करते, म्हणजेच निर्यातीवर लागणारा कर की, जो परदेशात निर्यात होणाऱ्या वस्तूच्या किंमतीत वाढ करतो. मात्र, तो (कमीत-कमी) करापेक्षा कमी असतो, की, जो पूर्ण निर्यातीचा नाश करतो, उदा. सौदी अरेबिया आणि इतर तेल निर्यातदार निर्यात तेलावर कर लादतात. जरी १९८० च्या दशकातील मध्यात तेलाच्या किंमती कमी झाल्या मात्र, असा युक्तीवाद करणे कठीण आहे. की मुक्त व्यापारामुळे सौदी अरेबियाची आर्थिक स्थिती चांगली झाली.

तथापी मुक्त व्यापाराच्या विरोधातील व्यापार शर्तीच्या युक्तीवादांना काही महत्वाच्या मर्यादा आहेत. अनेक लहान देश जागतिक किंमतीवर कमी परिणाम करतात. म्हणजेच स्वतःच्या आयातीवर आणि इतरांच्या निर्यातीवर कमी परिणाम करतात. म्हणून व्यापारशर्तीच्या युक्तीवादाने व्यवहार कमी महत्त्व आहे. की व्यापारशर्तीच्या युक्तीवादाने तो देश दुसऱ्या देशातील खर्चापासून मिळणाऱ्या फायद्यासाठी मत्केदारी सत्तेचा वापर करतो. अमेरिका हे धोरण काही अशी राबवू शकते. मात्र, त्याच्या या लुटीच्या धोरणाचा बदला मोठे देश घेऊ शकतात.

२) स्वदेशी बाजारातील अपयशात्मक युक्तीवाद : The Domestic Market Failure Argument

व्यापारशर्तीच्या मुद्दा बाजूला ठेवला तर मुक्त व्यापारासाठी आवश्यक असलेली पायाभूत सैध्यातीक घटना ही खर्च लाभाच्या विश्लेषणावर आधारित उपभोक्ता आणि उत्पादकाचा वाढावा या संकल्पनांचे स्पष्टीकरण करते. अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी मुक्त व्यापारच्या विरोधामध्ये आपले असे मत मांडले आहे की विशेषतः उत्पादकाचा वाढावा या संकल्पनेत खर्च आणि लाभाच्या बाबतीत मोजमाप करणे अशक्य आहे.

उत्पादकाचा वाढावा एखाद्या वस्तूच्या उत्पादनाच्या लाभाचे योग्य रितीने मोजमाप का करू शकत नाही. यांच्यात अशी शक्यता असे की, यात वापरला जाणारा श्रमिक हा बेकार असू शकतो, भांडवल आणि श्रमबाजारातील उणिवांमुळे वेगाने बदलणाऱ्या मार्गांना अडथळे निर्माण होतात. की ज्याच्यामुळे या विभागाला अधिक फायदा मिळू शकतो जे उद्योग नाविन्यपूर्ण आहेत. त्याच्या तंत्रज्ञान वाजवीपेक्षा जास्त प्रमाणात उदयास येते. वरील सर्व संकल्पनांचे आपण स्वदेशी बाजारातील अपयश या अडथळ्याखाली त्याचे वर्गीकरण करू शकतो. म्हणजेच वरील प्रत्येक उदाहरण असे दिसते की, देशातील काही बाजारात त्यांचा व्यवसाय व्यवस्थित केला जात नाही. श्रमिक बाजारातील मोबदला ठरत नाही आणि भांडवल बाजार कार्यक्षमपणे साधन-सामग्रीचे वितरण करत नाही.

उदा : समजा एखाद्या वस्तूच्या उत्पादनामुळे येणाऱ्या अनुभवामुळे एखाद्या अर्थव्यवस्थेच्या तंत्रज्ञानात पूर्णपणे सुधारणा होते. परंतु या विभागातील उत्पादन संस्था त्या लाभाचा उचित/योग्य लाभ घेत नाहीत. त्यामुळे एखाद्या वस्तूचे किती प्रमाणात उत्पादन करावे हे त्यांना समजत नाही. याच्यात अजून अतिरिक्त उत्पादनावर सिमांत सामाजिक लाभ मिळतो. की जो उत्पादकाच्या वाढण्याच्या मोजमापामुळे आत्मसात केला जात नाही. सिमांत सामाजिक लाभ, जकाती आणि इतर व्यापारी धोरणासाठी एक प्रकारचा समर्थक ठरतो.

आकृती :

आकृतीत मुक्त व्यापाराच्या विरोधातील स्वदेशी बाजाराचा अपयशात्मक युक्तीवाद दाखविलेला आहे. आकृतीच्या A भागात एखाद्या लहान देशासाठी असलेल्या जकातीचे पारंपारिक खर्च लाभाचे विश्लेषण दाखविले आहे. आकृतीच्या B भागात उत्पादनापासून मिळणारा सिमात लाभ दाखविलेला

आहे. की जो उत्पादकाच्या वाढण्याच्या जकातीच्या परिणामामुळे स्वदेशातील किंमत p_w पासून p_{wt} पर्यंत वाढते. उत्पादनात S_1 पासून S_2 पर्यंत वाढ होते. A रेखांकित त्रिकोणात उत्पादनाची घट दाखविलेली आहे. तसेच उपभोगातही D_1 D_2 पर्यंत घट होते आणि ते B या रेखांकित त्रिकोनाने दाखविलेले आहे. जर आपण फक्त उपभोक्ता आणि उत्पादकाच्या वाढण्याचा विचार केला तर आपल्याला असे दिसते की, जकातीमुळे त्यांच्या फायद्यात वाढ होते. आकृतीच्या B भागात असे दाखविले आहे की, हे मोजमाप अतिरिक्त फायद्यावर प्रकाश टाकते आणि जकातीला मुक्त व्यापारासाठी योग्य ठरवते (प्राधान्य देते) उत्पादनाच्या वाढीमुळे सामाजिक लाभात वाढ होते आणि ते आकृतीच्या B भागात रेखांकित C भागाने दाखविलेले आहे. परंतु व्यापाराच्या शर्तीची संबंधित असाच युक्तीवाद दाखविलेला आहे. असे दाखविले आहे. की, जर जकात कमीत कमी प्रमाणात असेल तर C भाग हा A आणि B या दोन्ही भागाच्या बेरजेपक्षा जास्त असतेल.

३) उत्पन्नाचे पुनर वाटप आणि व्यापार धोरण : Income Redistribution & Trade Policy

आतापर्यंतच आपण जकात धोरणाच्या राष्ट्रीय कल्याणाच्या बाजूने आणि विरुद्ध अशा दोन्ही बाजूंनी अभ्यास केला याचा विचार करणे अधिक योग्य राहिल की राष्ट्रीय कल्याण आणि विशिष्ट गटाचे कल्याण यांच्यातील फरक हा मुद्दा स्पष्ट करण्यास मदत करतो. आणि व्यापारी धोरणाच्या सुधारणा संपूर्ण राष्ट्राला फायदेशीर ठरतात. व्यापारी धोरणाच्या प्रत्यक्ष राजकारणाचा विचार केल्यास आपण हे सत्य लक्षात घेतले पाहिजे. की राष्ट्रीय कल्याणासारखी दुसरी बाब नाही. त्यांच्यात फक्त व्यक्तीच्या इच्छा किंवा आकांक्षा असतात की ज्या कमी/जास्त प्रमाणात अपरिपूर्णपणे सरकारच्या उद्दीष्टातून दिसून येतात. व्यक्तीच्या पसंती प्रत्यक्ष व्यापारी धोरणात कशाप्रमाणे मदत करतात? म्हणजेच या प्रश्नाचे स्विकारण्याजोगे एकही उत्तर नाही. मात्र, त्या ठिकाणी आर्थिक विश्लेषणाचा वाढीव भाग असतो. की जो अशा नमुन्याचा शोध घेतो. की ज्याच्यात सरकार राष्ट्रीय कल्याणाचा वरच्यावर विचार करण्यापेक्षा राजकीय यशात अधिक यश प्राप्त करण्याचा प्रयत्न करतात.

विकसनशिल राष्ट्रातील व्यापारी धोरण : Trade Policy in Developing Countries

१) बाल्यवस्थेतील उद्योगाचा युक्तीवाद आणि समस्या : The Infant Industry Argument & Its problems

बाल्यवस्थेतील उद्योगाच्या युक्तीवादानुसार विकसनशिल देशाजवळ उत्पादनात अत्यक्त/संभवनीय तुलनात्मक फायदा मिळतो. परंतु विकसनशील देशातील नवीन कारखाने सुरुवातीला विकसत देशातील भरभराटीला आलेल्या कारखान्याशी स्पर्धा करत नाही. देशातील कारखान्याला आधार मिळण्यासाठी सरकारने तात्पुरत्या स्वरूपात नवीन कारखान्यांना मदत केली पाहिजे की जोपर्यंत ते आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेत पुरेशा प्रमाणात सशक्त बनत नाही. औद्योगिकरण करण्यासाठी जकात आणि आयात कोटा तात्पुरत्या स्वरूपात यांचा वापर केला पाहिजे. असे या युक्ती वादावरून लक्षात येते हे ऐतिहासिक सत्य आहे. की जागतिक मोठ्या तीन बाजारपेठांची अनेक व्यापारी संकटाला सामोरे जाऊन आपले औद्योगिककरण सुरु केले अमेरिका आणि जर्मनी यांना १९ व्या शकतात उत्पादनावर अधिक जकात दराचा सामना करावा लागला. मात्र, जपानने १९७० च्या दशकापर्यंत आयातीवर जास्तीत जास्त मर्यादा ठेवल्या.

समस्या Problems बाल्यवस्थेतील उद्योग युक्तीवाद फसवा वाटतो. मात्र, वस्तुतः काही सरकारसाठी तो योग्य आहे. तथापि अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी या युक्तीवादातील अनेक प्रतिकूल परिणाम लक्षात आणून दिले आहेत आणि ते असे सुचवितात की या युक्तीवादाचा वापर सावधपणे केला पाहिजे.

सुरुवातीला ज्या उद्योगांना भविष्यात तुलनात्मक फायदा मिळेल, अशा उद्योगात नेहमी सहभागी होणे उचित नाही. समजा एखाद्या देशाकडे सध्या श्रमिकाचे प्रमाण अधिक आहे आणि ते भांडवलाचा संबंध करतात. जेव्हा ते पुरेशा प्रमाणात भांडवल मिळवितात तेव्हा त्यांना त्यांच्या भांडवल प्रकर्षित उद्योगात तुलनात्मक फायदा मिळेल याचा अर्थ त्यांनी त्याचे उद्योग ताबडतोब विकसित करावे असा होत नाही.

उदा : १९८० च्या दशकात दक्षिण कोरिया स्वयंचलित वाहनांचा निर्यातदार बनला. दक्षिण कोरियासाठी ही एक चांगली योजना नव्हती की त्यांनी १९६० च्या दशकात आपली **Auto Industry** विकसित करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. जरी त्यांच्या देशात भांडवल व कार्यक्षम श्रमिकाचे प्रमाण कमी होते.

दुसरी समस्या म्हणजे जोपर्यंत संरक्षण हे स्वतः उद्योगाला स्पर्धात्मक बनवत नाही. तोपर्यंत त्यांनी दिलेले संरक्षण योग्य ठरणार नाही. तोपर्यंत आणि पाकिस्तानने अनेक दशकापर्यंत आपल्या उद्योगांना संरक्षण दिलेले आहे. आणि आता त्यांनी उत्पादित मालाची महत्वाची निर्यात करण्यात यश प्राप्त केलेले आहे. ते ज्या वस्तूची निर्यात करतात ते कापड उद्योगासारख्या हलके (**Light**) उद्योग असता. आणि ते ज्याचे संरक्षण करतात. ते अवजड उद्योग नाहीत यावरून असा मुद्दा स्पष्ट होतो. की जरी या देशांनी त्यांच्या उद्योगाला संरक्षण दिले नसते. तरी त्यांनी निर्यात उत्पादनाचा विकास केला असता. काही अर्थशास्त्रज्ञानी मिथ्या बाल्यावस्थेतील उद्योगा विषयी आपल्याला इशारा दिलेला आहे की, ज्याच्यात उद्योगांना सुरुवातीला संरक्षण दिले जाते. आणि ज्या कारणाचा संरक्षणाची काहीही संबंध नसतो. अशा कारणासाठी स्पर्धात्मक बनते. (मिथ्या बाल्यावस्थेतील उद्योग) या बाबतीत बाल्यावस्थेतील उद्योगाचे संरक्षणाचा शेवट यशासारखा दिसतो. मात्र, तो फक्त अर्थव्यवस्थेचा निव्वळ खर्च असतो. अधिक सामान्यपणे एखादा उद्योग सुरु करणे हे खऱ्या अर्थाने महाग आणि वेळ खारू असते की, जोपर्यंत त्यांच्या स्वदेशी बाजारत अपयश येत नाही. जर एखादा उद्योग भांडवल, श्रमिक आणि विकासासाठी आवश्यक असलेल्या उत्पादन घटकासाठी अधिक फायदे मिळवू शकते तर मग खासगी गुंतवणुकदार सरकारच्या मदतीशिवाय आपल्या उद्योगाचा विकास का करू शकत नाही. काही वेळा असा युक्तीवाद केला जातो, की खाजगी गुंतवणुकदार फक्त त्यांच्या उद्योगातील सध्याच्या फायद्याचा विचार करतात. मात्र ते भविष्यातील फायद्याचा (**Praspects**) विचार करत नाही. परंतु हे बाजारातील व्यवहाराशी सुसंगत नाही.

पूर्णपणे विकसित देशात गुंतवणुकादार नेहमी अनिश्चित मोबदला देणारे उद्योग बंद करतात आणि भविष्यावर विसंबून राहतात.

उदा.: अमेरिकेतील खाणकाम उद्योगाने मोठ्या प्रमाणात भांडवलातून \$ कमविले की जो उद्योग काही वर्षापूर्वी एकही वस्तूची विक्री करू शकत नव्हता.

२) द्विजनाधिकाराची समस्या : Problems of Dualism

विकसित देशाच्या तुलनेत विकसनशिल देशाचे व्यापारी धोरण हे अशंत: त्यांच्या संबंधित मागासलेपणाला जबाबदार आहेत ज्या आधुनिक देशात भांडवल प्रकर्षित, औद्योगिक, क्षेत्रातील, उच्च पेतन दर असतो, त्याच देशात परंपरागत शेती क्षेत्र हे मागासलेले (**Poor**) असते. एकाच अर्थव्यवस्थेचे अगदीच वेगळ्या अर्थव्यवस्थेची वेगवेगळी विभागणी यालाच द्वित्य-वाद (अर्थव्यवस्थेचा) **Economicdualism** आणि जी अर्थव्यवस्था अशा प्रकारची आढळते. द्वित्य-अर्थव्यवस्था (**dual Economy**) असे म्हणतात.

द्वित्यवादाला व्यापार धोरणाशी काय घेणे-देणे आहे? याचे एक उत्तर असे आहे की द्वित्य-वाद हे कार्यक्षम अर्थव्यवस्थेत उदा.: कामगार विविध क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात वेगवेगळे वेतन मिळवू शकत नाही. जेव्हा-जेव्हा बाजारपेठाची स्थिती नाजूक/वाईट (**Badly**) तेव्हा मुक्त व्यापारापासून दूर गेल्यामुळे त्या

बाजारपेठेला अपयश येते. द्वित अर्थव्यवस्थेमुळे जकातीचे समर्थन केले जाते की जे अतिशय कार्यक्षम कारखानादारी क्षेत्राचे संरक्षण करते.

द्वित वादाचा व्यापार धारेणाशी संबधाचे दुसरे कारण असे आहे की व्यापारी धोरणाचा स्वतः द्वित-वादाशी संबंध आहे. आयात पर्यायीकरणाच्या औद्योगीकरणावर जेव्हा आघात झाला तेव्हा काही अर्थशास्त्रज्ञानी असा युक्तीवाद केला की आयात पर्यायी करणाच्या धोरणानी खरे तर म्हणजे द्वि-अर्थव्यवस्था निर्माण होण्यासाठी मदत केली आहे. किंवा कमीत-कमी त्यांच्या काही लक्षणामध्ये वाढ केली आहे.

द्वित-वादाची लक्षणे : The Symptoms of Dualism

द्वि-अर्थव्यवस्थेची स्पष्ट व्याख्या नाही मात्र, सर्वसामान्यपणे द्वि-अर्थव्यवस्था आहे की जिच्यात आधुनिक क्षेत्राचा समावेश होतो (कारखानदारी क्षेत्रातील वस्तूची निर्मिती की जिची आयातीच्या स्पर्धेपासून संरक्षण केले जाते. की जे क्षेत्र इतर अर्थव्यवस्थेपेक्षा अनेक मार्गांनी वेगळे असते.

१) आधुनिक क्षेत्रातील प्रत्येक श्रमिकामागे लागणारे उत्पादन मुल्य हे इतर उरलेल्या अर्थव्यवस्थेपेक्षा अधिक आहे. अधिक विकसनशील देशात श्रमिकापासून कारखानदारी क्षेत्रात तयार होणाऱ्या मालासाठी लागणारे मुल्य हे शेती क्षेत्रातील श्रमिकाकडून केल्या जाणाऱ्या मालाच्या उत्पादन मुल्यापेक्षा अधिक पट असते. काही वेळा हा फरक १ ते १५ पटीच्या दरम्यान असते.

२) अधिक उत्पादन मुल्यामुळे श्रमिकाच्या मंजुरीचा दर हा जास्त असतो. शेती क्षेत्रातील श्रमिकापेक्षा औद्योगिक क्षेत्रातील श्रमिक १० पटीने अधिक वेतन मिळवू शकतात. (जरी उत्तर अमेरिका, पश्चिम युरोप व जपान यांच्या तुलनेत त्याचे वेतन कमी दिसते तरी)

३) जरी औद्योगिक क्षेत्रातील मजुरीचे दर उच्च असले तरी भांडवलापासून उच्चगणारे भाग अधिक असतीलच असे नाही. वस्तुतः असे दिसते की औद्योगिक क्षेत्रात भांडवल कमीत-कमी लाभ प्राप्त करतात.

४) आधुनिक क्षेत्रातील प्रत्येक श्रमिकामागे उत्पादनाचे उच्च मुल्य हे उत्पादनातील भांडवलाच्या अधिक वापरामुळे निर्माण होते कमी विकसित देशातील कारखानदारीत शेती क्षेत्राच्या मानाने भांडवलाची तीव्रता जास्त असते. (मात्र, प्रगत देशाच्या बाबतीत हे विधान सत्य नाही. कारण त्याठिकाणी शेती ही फक्त भांडवल प्रकर्षित असते) विकसनशील देशात शेती क्षेत्रातील कामगार परंपरागत साधनांचा वापर करतात मात्र, प्रगत राष्ट्रासारखेच औद्योगिक सुविधामध्ये जास्त फरक जाणवत नाही.

५) अनेक कमी विकसित देशात बेकरीतची समस्या सतत सतावत असते विशेषतः शहरी भागात की ज्या ठिकाणी अनेक लोकांना व्यावसाय नसतो. किंवा त्यांना प्रासंगिक काम मिळते. शहरी भागातील मंजुरीचे दर अतिशय कमी असतात. शहरातील बेकार त्याच शहरातील चांगला पगार मिळणाऱ्या औद्योगिक क्षेत्रातील कामगारांशी मिळून-मिसळून (Co-exist) राहण्याचा प्रयत्न करतात.

द्वि-श्रम बाजार आणि व्यापारी धोरण : Dual Labour Market & Trade Policy

अनेक देशात द्वि-वादाची लक्षणे दिसतात आणि ते एखाद्या अर्थव्यवस्थेचे श्रमबाजारातील चांगल्या प्रतीचे कार्य नसल्याचा पुरावा देतात. या लक्षणांशी संबंधित असलेल्या व्यापारी धोरणाच्या संबधामुळे विकासाच्या अनेक विद्यार्थीमध्ये अपेक्षा निर्माण केला.

१९५० च्या दशकात अनेक अर्थशास्त्रज्ञानी असा युक्तीवाद केला आहे की कारखानदारी क्षेत्रातील मंजुरी व शेती क्षेत्रातील मंजुरी यांच्यातील फरकामुळे दुसरे समर्थन निर्माण झाले की, जे बाल्यवस्थेतील उद्योग युक्तीवादापेक्षा वेगळे आहे. औद्योगिक क्षेत्र हे शेती क्षेत्रातील खर्चाला प्रोत्साहन देते. असा विरोधाभास आहे. की वेतन फरकाशिवाय काय घडले त्या ठिकाणी सिमात श्रमिक कारखानदारी व शेती क्षेत्रात समान असेल तर एखादी उत्पादन संस्था भाडे तत्वावर चालवल्यास जेवढे सिमात समान लाभ होईल तेवढा

एखाद्या श्रमिकाला भाडे तत्वावर रोजगार देऊन होणार नाही.

आपण असे गृहित धरू की अर्थव्यवस्था कारखानदारी व अन्नधान्य अशा दोन मालाचे उत्पादन करते. श्रमिक आणि भांडवलाचा वापर करून कारखानदारी निर्माण करता येते आणि भूमिचा वापर करून अन्नधान्याची निर्मिती करता येते. या साधन सामुग्रीची विभागणी खालील आकृतीवरून लक्षात येईल.

आकृती :

आकृती Y अक्षावर वेतनदर व सिमात उत्पादन दाखविले आहे. आणि Y अक्षावर रोजगारदाखविला आहे. OM या आरंभबिंदूपासून कारखानदारीतील रोजगार दाखविलेला आहे. तसेच of या डावीकडील आरंभापासून शेतीतील food रोजगार दाखविलेला आहे. MPLM हा वक्र कारखानदारीतील श्रमिकाचे सिमांत उत्पादन दाखवितो आणि PF कारखानदारीची व PF ही शेती क्षेत्राची किंमत आहे.

अशा प्रकारे हे दोन्ही वक्र दोन्ही विभागातील अतिरिक्त श्रमिकाच्या सिमात उत्पादनाचे मुख्य दाखवितात.

जेव्हा वेतनात फरक असतो. तेव्हा कारखानदारी व्यवसायातील श्रमिकांना शेतीतील श्रमिकापेक्षा अधिक वेतन दिले गेले पाहिजे. आकृतीत कारखानदारी क्षेत्रातील वेतन w_m आणि शेतीतील वेतन w_f असे मानले आहे. दोन्ही विभागातील उत्पादकांना श्रमिकांना रोजगार उपलब्ध करून देतील की, ज्या ठिकाणी श्रमिकाच्या सिमात उत्पादनाचे मुल्य त्याच्या वेतनाच्या बरोबर असेल अशा प्रकारे कारखानदारीतील $om-L$ (B बिंदू) दाखविला आहे. व शेती क्षेत्रातील रोजगार L_1 of एवढा (C बिंदू) दाखवला आहे.

समजा एखाद्या अर्थव्यवस्थेने शेती क्षेत्रातील श्रमिकाला कारखानदारी व्यवसायात (Shift) समावून घेतले तर त्यामुळे कारखानदारी उत्पादनात वाढ होईल आणि शेती क्षेत्रातील उत्पादनात घट होईल. अतिरिक्त कारखानदारी उत्पादनाचे मुल्य हे कारखानदारीतील वेतनदर बनतो. ते w_m ने दर्शविले आहे. मात्र, शेती क्षेत्रातील उत्पादनाच्या घटीमुळे वेतनदर कमी झाला आहे. व तो w_f ने दाखविला आहे. अशा प्रकारे अर्थव्यवस्थेचा एकूण उत्पादनाचे मुल्य w_m पासून w_f पर्यंत वाढेल शेती क्षेत्रातील श्रमिकाचा कारखानदारी व्यवसायात समावेश करून आपल्याला उत्पादनाचे मुल्य वाढविता येते व ते असे दर्शविते की, एखादी अर्थव्यवस्था अतिशय कमी श्रमिकांना कारखानदारीसाठी वितरण करते. समजा एखाद्या कार्यक्षम अर्थव्यवस्थेने आपल्या श्रमिकाचे सिमात उत्पादन दोन्ही, विभागात समान ठेवते मात्र om पासून L_2 पर्यंत श्रमिकांना कारखानदारी व्यवसायात रोजगार उपलब्ध करून दिल्यास व शेती क्षेत्रात L_2 पासून of पर्यंत श्रमिकांना रोजगार उपलब्ध करून दिल्यास वरील उद्दिष्ट साध्य होऊ शकते.

जेव्हा वेतनात फरक असेल तेव्हा बाजारपेठा श्रमिकांचे अयोग्य विभागणी करतील औद्योगिक क्षेत्रातील काही प्रमाणात उत्पादन संस्था फारच कमी श्रमिकांना रोजगार देतील सरकारचे एखादे धोरण की जे उत्पादकांना अधिक श्रमिकांना रोजगार उपलब्ध करून देऊन असे असेल तर राष्ट्रीय करणात वाढ होईल.

सामान्यपणे व्यापारी धोरण हे कारखानदारीतील रोजगाराचा विस्तार करण्याचे सुरुवातीचे सर्वोत्तम धोरण नाही. सरकारच्या धोरणामुळे प्रत्यक्षपणे रोजगाराचे लक्ष साध्य केले पाहिजे. हे उद्दिष्ट ते सरकार वेतनातील फरक दूर करून किंवा काही उत्पादन संस्थांना अनुदाने देऊन अधिक श्रमिकांना रोजगार उपलब्ध करून प्राप्त करू शकतो. कारखानदारी व्यवसायातील उत्पादनासाठी दिले जाणारे अनुदान योग्य नाही. कारण ते अनुदान भांडवल व श्रमिक यांना उत्पादनात समाविष्ट होण्यासाठी प्रेरणा देते आणि भांडवलाला कारखानदारीत अधिक मोबदला मिळत नाही. जकात व आयात कोटा अधिक वॉईट तथापी द्वितीय सर्वोत्तम पर्याय उत्पादनावरील जकातीचे वेतन फरकातील युक्तीवादामुळे समर्थ केले जाऊ शकते. १९५० आणि १९६० च्या दशकातील हा युक्तीवाद योग्य/अतिशय खात्रीलायक दिसतो.

१९७० मध्ये प्रकाशित झालेल्या एका प्रसिध्द वर्तमानपत्रात जॉन हॅरीस आणि मायकेल तोडॅरो

यांनी कमी विकसित देशातील श्रमिक बाजारपेठाची निरर्थक चर्चा केलेली आहे. त्यांनी ग्रामीण शहरी स्थलांतर आणि बेकारी यांच्यातील दुवा दाखविला आहे. की ज्यांच्यामुळे कारखानदारीतील रोजगाराच्या विकास ढासळतो. जरी कारखानदार श्रमिकांना अधिक वेतन देतात.

३) निर्यातीवर आधारित औद्योगिकरण : पूर्व आशियातील एक चमत्कार : --

१९५० ते ६० च्या दशकात व्यापकपणे असा विश्वास होतो की, विकसनशील देश आयातीला पर्याय असा स्वदेशी वस्तूच्या उत्पादनाचा वापर करून उद्योगाची निर्मिती करत होते. १९६० च्या दशकाच्या माध्यानंतर असे स्पष्ट झाले की, औद्योगिकरणासाठी दुसरा पर्यायी मार्ग म्हणजे वस्तुची निर्यात करणे हे मुख्यतः प्रगत देशासाठी तथापी या देशाचा याबाबतीत विकास झाला त्या देशाच्यागटाला जागतिक बँकेचे आशियातील उच्च कामगिरी असलेली अर्थव्यवस्था -- असे संबोधले असून त्या गटाने त्याच्या आर्थिक वाढीत अतिशय प्रगती केलेली आहे. काही ठिकाणी ती प्रगती तर १० % पेक्षाही अधिक आहे. १९९७ च्या आर्थिक संकटामुळे वरील देशातील --- अर्थव्यवस्थेवर गंभीर परिणाम झाला होता. तथापी त्यांची कामगिरी लक्षात घेण्यासारखी होती.

जेव्हा -- यांची कामगिरी संदिग्ध नसेल व त्याच्यात असा प्रश्न नसेल की, या गटाचे यश सर्वसामान्य अशा सिद्धांताचे औद्योगिक विकास आयात पर्यायीकरणाच्या धोरणामुळे घडतो. याचे खंडन केले जाते, असे घडल्यास पूर्व आशियाई चमत्काराच्या अंमलबजावणी विषयी अनेक मुख्य वाद उदयास येतील विशेषतः विविध निरीक्षकांनी सरकारच्या धोरणाच्या भूमिकेविषयी विविध मुद्दे माडलेले आहेत. व त्यांनी अधिक वाढावा उत्तेजन देऊन व्यापारी धोरणाचाही समावेश केलेला आहे. काही निरीक्षकांच्या मते, आशियातील अर्थव्यवस्थेचे यश मुक्त व्यापारातील फायदे दर्शविते आणि सरकारच्या हस्तक्षेपाचे धोरण दर्शविते काहीच्या मते ही अर्थव्यवस्था सरकारच्या मध्यस्थीचा प्रभावी परिणाम दर्शवितो. अजून काही अर्थशास्त्रज्ञांचा असा विश्वास आहे की व्यापार आणि औद्योगिक धोरण यांच्यात अतिशय कमी फरक दिसतो.

आशियन वृद्धीची वस्तुस्थिती : --

जागतिक बँकेने --- या गटाची व्याख्या करताना देशाचे तीन गट केलेले आहेत. ज्याचे चमत्कार वेगवेगळ्या वेळी झालेले आहेत. सुरुवातीला जपानने दुसऱ्या महायुद्धानंतर लगेच आपली आर्थिक प्रगती वेगाने केली आणि आज त्याचे दरडोई उत्पन्न अमेरिका व पाश्चिमात्य युरोपाशी तुलना करण्यासारखे (बरोबरीने) आहे १९६० च्या दशकात आशिया खंडातील चार लहान अर्थव्यवस्थानाही आपली आर्थिक प्रगती करायला सुरुवात केली त्यांना आपण ४ टायगर्स असे म्हणतो. ते म्हणजे हाँगकाँग, तैवान, दक्षिण कोरिया, सिंगापूर १९७० च्या दशकाच्या शेवटी आणि १९८० च्या दशकात मलेशिया, थायलँड, इंडोनेशिया आणि विशेषतः चीन या ४ देशामध्ये आर्थिक विकासाला वेगाने सुरुवात झाली.

प्रत्येक गटाच्या आर्थिक वृद्धीचा दर जास्त वाढत गेला १९६० च्या दशकापासून तर १९९७च्या आशियातील संघर्षापर्यंत टायगर अर्थव्यवस्थानी आपल्या वास्तव स्वदेशी स्थूल उत्पादन सरासरी ८ ते ९ % पर्यंत वाढ केली अमेरिका आणि पाश्चिमात्य युरोपाशी तुलना करता त्यांच्या पेक्षा २ ते ३% जास्त होता. आशियातील अर्थव्यवस्थांचे सध्याच्या वृद्धीचे दर तुलनीय --- आहेत आणि चीनने आपल्या वृद्धीचा दर १०% पेक्षाही जास्त वाढवलेला आहे. (जरी या प्रमाणाविषयी चीनच्या गणिताच्या तंतोतंतपणा विषयी काही प्रश्न असले तरी)

अधिक व्यापक विचार केला असता त्याचे वृद्धी दर अधिक जास्त आहेत. त्याचप्रमाणे ---- मध्ये अनेक वेगवेगळी वैशिष्ट्ये दिसतात. आंतर राष्ट्रीय व्यापार करण्यासाठी ते मुक्त आहेत. खरे पाहता

आशियातील वेगाने वृद्धी होणाऱ्या अर्थव्यवस्था लॅटिन अमेरिका आणि दक्षिण आशिया या भागातील इतर विकसनशील देशापेक्षा अधिक निर्यात केंद्रीत --- बनलेले आहे.

(Export as percentage of National Income 1990)

सिंगापूर आणि हाँगकाँग या देशात स्थूल स्वदेशी उत्पादन १००% पेक्षाही जास्त दिसते. एखाद्या देशातील निर्यातदारांना आपल्या एकूण उत्पादनात वाढ करणे कसे शक्य आहे. GDP हे एखाद्या अर्थव्यवस्थेचे मुल्याचे (Value added) प्रतिनिधीत्व करते आणि ते एकूण विक्रीचे प्रतिनिधीत्व करत नाही.

उदा : हाँगकाँगमधील मोठा कापड उद्योग इतर ठिकाणी तयार होणारे कापड एका ठिकाणी गोळा करते. तेव्हा GDP त होणारी वाढ म्हणजे कापडाची किंमत आणि त्यांचा संचय (Sait) यांच्यातील फरक होय. ती साठ्याची पूर्ण किंमत ठरत नाही. परंतु जर पूर्ण साठ्याची निर्यात केली तर त्याची पूर्ण किंमत एकूण निर्यातीचा भाग बनते कारण आधुनिक उत्पादन आयातीतील आदानात थोडी वाढ करून राष्ट्रीय उत्पादनात वाढ करतात.

प्रगत देशातील व्यवहारिक व्यापारी धोरण : Strategic Trade Policies in Achaned Countries

जगाच्या एकूण उत्पन्नात होणारी वाढ काही विकसनशिल राष्ट्रांच्या वेगाने होणाऱ्या वृद्धीशिवाय काही विकसित अर्थव्यवस्थावरही अवलंबून असते. पाश्चिमात्य युरोपातील काही देश उत्तर अमेरिका आणि जपान ऑस्ट्रेलिया व न्यूझिलँड ही प्रगत राष्ट्रे आहेत. या देशातील उच्च राहणीमानाचा जगातील इतर देशात हेवा वाटतो. तथापी या प्रगत राष्ट्रांची आर्थिक कामगिरी काही प्रमाणात मागील काही दशकांत असमानधान कारक होती. १९७० च्या दशकाच्या सुरुवातीला संपूर्ण वृद्धीची प्रगत जगात कमी झाली अमेरिकेतील अनेक श्रमिकाचे वेतन गोठविले किंवा पूर्णतः नष्ट केले युरोपातील बेकरीचे दर बऱ्याच कालावधीपर्यंत संधपणे वाढत राहिले जपानची अर्थव्यवस्था १९७० ते ८० च्या दशकात प्रगत देशाच्या वर्चस्वापासून ३) सुरक्षित राहिली तिलासुध्दा १९९० च्या दशकाच्या सुरुवातीपासून मध्यापर्यंत वेतन गोठ्याचा सामना करावा लागला.

एखाद्या देशाला आपल्या आर्थिक कार्यात कशी सुधारणा करू शकतो? याचे एक शक्य असलेले उत्तर म्हणजे Strategic Trade Policy व्यवहारिक व्यापारी धोरण होय हे धोरण विशिष्ट क्षेत्रातील निर्यातीत वाढ आणि आयातीस घर करते.

१) अतिउच्च मुल्य असलेले उद्योग : High Value Added Industries.

देशाचा सिमा अंतर्गत तयार होणारे पूर्ण उत्पादन हे त्या देशातील प्रत्येक उद्योगाने घातलेल्या (खर्चलेल्या) मुल्याची गोळाबेरीज असते. आणि प्रत्येक श्रमिकाचे सरासरी मुल्य हे राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या दरडोई उत्पन्नाएवढे असते. परंतु व्यवहारात प्रत्येक श्रमिकाचे मुल्य विविध उद्योगात वेगवेगळे असते. काही विश्लेषकांच्या मते प्रत्येक श्रमिकाला अधिक मोबदला देऊन व त्यांना औद्योगिक प्रवाहात आणण्याच्या धोरणामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ करता येते. थोडक्यात स्पर्धात्मक चर्चेनुसार उत्पन्नाचे उच्च मुल्य मान्य करण्यात आलेले आहे.

तरीसुध्दा काहीविश्लेषक या योजनेविषयी शाषंक आहेत. तर उच्च मुल्य असलेले उद्योग योग्य असतील तर मग इतर उत्पादक घटक सरकारच्या विशेष प्रेरणेशिवाय या उद्योगात का जात नाही. याचे प्रमुख उत्तर विश्लेषण हे सुचवितात की, प्रत्येक श्रमिकासाठी उच्च मुल्य असलेले उद्योग हे विशेषतः भांडव प्रकर्षित असतात. म्हणजे भांडवलाच्या प्रत्येक घटकाचे (Vnits) मुल्य कमी असते. भांडवल हा

श्रमिकासारखाच एक दुर्मिळ घटक आहे. याचाच अर्थ प्रत्येक श्रमिकामागे उच्च मुल्य असलेला विकसनशिल उद्योग हे राष्ट्रीय उत्पादनात वाढ करतीलच याचे खात्री देता येत नाही. थोडक्यात आपण बाजारपेठेच्या अपयशाच्या अनुपस्थितीत बाजारपेठांकडून राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मुल्य जास्तीत जास्त वाढविण्याची अपेक्षा करतो व म्हणून उत्पादन घटकाच्या बदलातील हस्तक्षेपामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ न होता उलट घट होईल.

हा केवळ शुद्ध सैध्दातिक युक्तीवाद दिसतो मग सत्य काय आहे.

Industry	Value Added Per worker
Apparea (Cloth)	1995
Electronics	41.6
Air Craft	113.6
Auto Mobiles	106.3
Petroleum refining	372.8
All Manufacturing	91.2

वरील तक्त्यात दर श्रमिकामागे असलेल मुल्य दाखविले आहे. (अमेरिकेतील काही निवडक उद्योगाचे कापड उद्योग हा श्रम प्रकर्षित विभाग असून काम शिलाई मशीन (शिवणकाम) उद्योगापेक्षा कमी श्रमिक करतात. उद्योगातील श्रमिकांना अतिशय कमी मुल्य दिले जाते. इतर उद्योगात उदा: तेलसुती करणा उद्योगात की ज्याची भांडवलाची तीव्रता प्रत्येकाला माहित आहे. की, जी त्यांनी ईशान्यकडील न्यूजर्सी येथून प्राप्त केली आहे. म्हणून त्यांनी प्रत्येक श्रमिकाला दिल्या जाणाऱ्या मुल्यात वाढ केली आहे. आश्चर्याची गोष्ट आहे की Electronic Air Craft यासारख्या प्रगत उद्योगात दिले जाणारे प्रत्येक श्रमिकाचे मुल्य हे Automobile उद्योगापेक्ष अधिक नाही.

२) Deindustrialization

दुसरा महत्वाचा युक्तीवाद म्हणजे ज्याचा उद्योग इतर क्षेत्रातील प्रगतीचे समर्थन करण्यासाठी केला गेला असा आहे की काही क्षेत्र हे इतर क्षेत्रापेक्षा अधिक चांगली आहेत. कारण ती जास्त वेतन देतात हे युक्तीवाद असे स्पष्ट करतो की, अमेरिकेतील आर्थिक संकटे ही Deindustrialization मुळे निर्माण झालेली आहेत. म्हणजेच कारखानदारी क्षेत्रातील चांगल्या उद्योगाचा नाश होय. श्रमिकांच्या बाबतीत ही एक चांगली प्रतिमा आहे की त्यांनी कमीत-कमी वेतनावर रोजगार उपलब्ध करून मध्यम वर्गीयांचे उत्पन्न मिळविण्यासाठी Still आणि Auto सारख्या मालाचे उत्पादन केले.

हे एक संभवणीय स्विकारण्यासारखे या पध्दतीचे उपयोजन आहे की, ज्याच्यात जर स्वदेशीउत्पादनात जर घट होत असेल तर व्यापारी धोरण फायदेशीर ठरते. दुसऱ्या शब्दात साधन सग्रहाचे म्हणजे यालाच आपण वेतन तफावतीचा युक्तीवाद असे म्हणून शकतो असा वेतनातील फरक का चालू राहतो. उच्च वेतन असलेल्या क्षेत्रामध्ये प्रयत्नाची पराकाष्ठा करताना इतर प्रतिकूल परिणामांना सामोरे जावे लागते का ?

ही शुद्ध सैध्दातिक चर्चा नाही Zation मुळे अमेरिकेतील अर्थव्यवस्थेत अनेक अडथळे निर्माण होतात आणि ते अडथळे प्रयोगिक विश्लेषणाचा विषय ठरवितात. त्याचे सत्य स्वरूप पाहता गृहितके खोटी वाटतात. अमेरिकेतील कारखानदारी क्षेत्रातील श्रमिकाचे सरासरी वेतन हे सेवा क्षेत्रातील वेतनापेक्षा जास्त आहे. अमेरिकेच्या कारखानदारी क्षेत्रातील श्रमिकाचा प्रवाह हळूहळू कमी झालेला आहे. १९७० मध्ये २७% होता मात्र, १९९५ मध्ये फक्त १६% होता जर या फरकामुळे वेतनावर आणि संपूर्ण राष्ट्रीय उत्पन्नात तफावत नसती.

Deindustrialization चे वेतनावर होणाऱ्या परिणामांच्या प्रयत्नामध्ये Quantity केल्यास

याची अंदाजित किंमत कमी असते. याचे दोन मुख्य कारणे सांगता येतील पहिले कारण असे की कारखानदारी क्षेत्रात उपलब्ध असलेल्या श्रमिकांच्या हिऱ्यात असलेली घट आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे निर्माण होत नाही. १९७० सालापासून कारखानदारीच्या वाट्यात ११% घट झाली तसेच १% पेक्षा सुध्दा आंतर राष्ट्रीय व्यापाराला मदत केली जाऊ शकत नाही. इतर उरलेले स्वदेशी प्रवाह की, जे सर्व प्रगत राष्ट्रे अर्थव्यवस्थेतील सेवा क्षेत्रात वळवितात विशेषतः कारखानदारी क्षेत्रासारखा वेगाने मालाची निर्मिती करणाऱ्या क्षेत्रात Retail व्यापारासारखे सेवा क्षेत्रात तांत्रिक प्रगती अधिक वेगाने होते.

दुसरे कारण असे की जेव्हा कारखानदारी क्षेत्रातील व्यवसायात सेवा क्षेत्रातील व्यापारापेक्षा सरासरी अधिक वेतन दिले जाते. अशा वेळेस लोकप्रिय प्रतिमा की, जी Fast Food श्रमिकांच्या एका तासाच्या ५ \$ वेतन व Still कामगार ११ तासाचे २० \$ वेतनातील फरक दाखविले आणि तो फरक अधिक स्पष्टपणे लक्षात आणून देतो.

३) उच्च तंत्रज्ञान : High Technology

जेव्हा स्पर्धेचे जास्तीत जास्त चर्चेने उद्योगाच्या स्पर्धेवर प्रकाश टाकला जातो, की ज्याच्यात उच्च मुल्य/वेतनदर असतो. तेव्हा स्पर्धेच्या तिसऱ्या प्रकारावर अधिक जोर दिला जातो आणि तो म्हणजे उच्च तंत्रज्ञान असलेल्या उद्योगाची स्पर्धा होय.

उच्च तंत्रज्ञान असलेल्या उद्योगात कंपनीचे यश हे त्याचं वेगाने लागणारे शोध किंवा उत्पादन प्रक्रिया याचा समावेश करण्यावर अवलंबून असतो. उच्च तंत्रज्ञान असलेल्या उद्योगाचे संख्या शास्त्रीय विभाजन हे विशेष करून संशोधनातील खर्चाचे प्रमाण आणि विक्रीतील वाढ यासारख्या निर्देशकावर अवलंबून असते. सहभागावर अवलंबून असते थ्रो (Throw) च्या “हेड टु हेड” या पुस्तकात उच्च तंत्रज्ञानाचे सात विभाग केलेले आहेत. त्यांना तो अत्यंत महत्वाचे समजतो Micro Electronic बायो Thchnology new Material Science इन्डस्ट्रीम टेलिकम्युनिकेशन स्विचिलीयन एव्हीएशन रोबेटिक्स प्लस मशीन टुल्स आणि कॉम्प्युटर + सॉफ्टवेअर इत्यादी सात भाग आहेत. तो पुढे असे म्हणतो की, प्रत्येकाला ही सातही प्रमुख क्षेत्रे मिळणार नाहीत. काही मिळतील तर काही सोडावी लागतील.

ही औद्योगिक क्षेत्रे मिळविणे एवढे महत्वाचे का आहे काही लेखन उच्च तंत्रज्ञान उच्चवेतन आणि उच्च मुल्य एकत्र करतात. उच्च तंत्रज्ञान क्षेत्र महत्वाची मानली जातात. कारण ते क्षेत्र उच्च मुल्य व वेतन क्षेत्रे असतात. हा युक्तीवाद कमी महत्वाचा (Poor) आहे. खरे पाहता उच्च मुल्य वाढवून एखाद्या उद्योगाचा विकास करणे हा चांगला निकष नाही. प्रत्येक श्रमिकामागे उच्च मुल्य देणे हे उच्च तंत्रज्ञान असलेल्या क्षेत्रांना गरजेचे नाही. उच्च वेतन निकषाच्या कमी परिणाम होतो हे सत्य आहे की, उच्च तंत्रज्ञान असलेली क्षेत्रे इतर क्षेत्रापेक्षा श्रमिकांना सरासरी वेतन जास्त देतात, जरी उच्च शिक्षित रोजगारासाठी या असाऱ्या कमतरतेसाठी समायोजन केले जाते. उच्च वेतन क्षेत्रात श्रमिकाकडून केल्या जाणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील खंडाचा होणारा परिणाम असे सुचवितो की ते अतिशय कमी आहेत. जर हे धोक्यात आले तर देशाचा आर्थिक कल्याणात त्याचा अधिक परिणाम होत नाही. जरी तो देश यात ही उद्योगात स्पर्धा जिंको किंवा न जिंको.

तथापी याविषयी एक युक्तीवाद की, जो दूर सारख्यास कठीण असा आहे. म्हणजेच यांच्यातील सशक्त स्वरूप/ इतर उच्च तंत्रज्ञान असलेले उद्योग ही संपूर्ण अर्थव्यवस्थेचा विचार करता तांत्रिक प्रगतीच्या दरासाठी महत्वाचे आहे. म्हणजेच ही औद्योगिक क्षेत्रे महत्व तांत्रिक विकास होतो. वेतन फरकातील युक्तीवाद सारखाच हा युक्तीवाद योजना बध्द व्यापारी धोरणाचे समर्थन करते की त्या ठिकाणी स्वदेशी बाजारपेठेत अपयश आहे हे ताबडतोब स्पष्ट होऊ शकत नाही की तंत्रज्ञानातील अतिरिक्त वाढ बाजारपेठांना अपयश प्राप्त करून देते. या अतिरिक्त तंत्रज्ञानाचे भूमिकेचे अधिक सर्वसामान्य (Strategic) व्यापार

धोरणासाठी चर्चेचे परिक्षण करूया.

४) तंत्रज्ञान आणि बाह्य फायदे : Technology & Externulities

जर एखादी अर्थव्यवस्था ज्ञानाची निर्मिती करत असेल तर इतर संस्थाही त्याचा वापर विना मोबदल्याने करतात. एखादा उद्योग आपले उत्पादन अधिक प्रमाणात करत असेल (ज्ञानाचा सिमता सामाजिक लाभ) जे संस्थांच्या उद्देशात दिसत नाही. जेव्हा असे बाह्य फायदे अधिक महत्वाचे दाखविले जातात. त्यावेळी त्या उद्योगाला सवलती प्राप्त करून देणे अधिक चांगले ठरते वरवर विचार करता हा युक्तीवाद कमी विकसित देशातील बाल्यवस्थेतील उद्योगा सारखाच आहे. प्रगत देशात मात्र, या युक्तीवादाने विशेष महत्त्व आहे. कारण त्या देशात महत्वाचे उच्च तंत्रज्ञान असलेले उद्योग आहेत. की ज्यांच्यात अनेक मार्गांनी ज्ञान प्राप्त केले जाते आणि त्या उद्योगाचा तो प्रमुख उद्योग असतो. उच्च तंत्रज्ञान असलेल्या उद्योगात अनेक संस्था तंत्रज्ञानात सुधारणा करण्यासाठी स्वतःला झोकून देतात. त्यांच्यासाठी ते संशोधनासाठी / विकासासाठी ते मोठ्या प्रमाणात खर्च करतात किंवा नवीन उत्पादनात / नवीन अनुभव प्राप्त करून घेण्याच्या तोट्याच्या सहन शक्तीचा वापर करतात. अशा प्रकारे क्रिया सर्व उद्योग घडते. आणि म्हणू उच्च तंत्रज्ञान व इतर अर्थव्यवस्था त्यांच्यात फरक जाणवतात आणि ते आपणास उच्च तंत्रज्ञान असलेले कार्यक्षेत्र की ज्याच्यात ज्ञान हा व्यवसायासाठी मुख्य भाग असतो याच्याविषयी बोलण्यास प्रवृत्त करतात.

योजनाबद्ध व्यापारी धोरणाशी संबंधित मुद्दा असा हे की जेव्हा अर्थव्यवस्था स्वतःच्या ज्ञानाचा वापर करून काही फायदे प्राप्त करून घेतात. तेव्हा सामान्यपणे त्या पूर्णपणे स्वतःला श्रमताधिष्ठित बनवू शकत नाही इतर अर्थव्यवस्थांना मिळणारे काही फायदे की जे प्रगत राष्ट्रांच्या तंत्रज्ञानाचे अनुकरण करतात.

उदा : इलेक्ट्रॉनिक व्यवसायात हे असामान्य नाही की काही अर्थव्यवस्था एखाद्या अभियंत्याला कामावरून दूर करतील आणि त्याच्या प्रतिस्पर्धेचे आराखडे दूर करतील ते काम कसे करतात/ काम करण्यास प्रवृत्त कसे झाले याचे मोजमाप त्यांना करावे लागते कारण नवीन शोधकर्त्यांसाठी ते पेंटर लॉज आणि दुबळे संरक्षण दिले जाते. असा योग्य निष्कर्ष आहे. की उच्च तंत्रज्ञान असलेल्या संस्थांचा निरहस्त संपामुळे प्रबळ असे ध्येय त्यांना नाविन्य निर्माण करण्यासाठी प्राप्त होत नाही.

५) व्यवहारिक व्यापारी धोरण : (अपूर्ण स्पर्धा) Imperfect Competition & Strategic Trade Policy

१९८० च्या दशकात औद्योगिक उद्देशाविषयी असलेल्या युक्तीवादाने अधिक प्रमाणात सैध्दातिक लक्ष पुरविले गेले. ब्रिटिश कोलंबिया या विद्यापिठातील बार्बरा पेसर आणि जेम्स बॅंडर यांच्या मते हा युक्तीवाद बाजारपेठेचे अपयश निश्चित करतो की, जे सरकारच्या परिपूर्ण स्पर्धेतील उणिवांचे समर्थन करते काही अर्थव्यवस्थांमध्ये अतिशय कमी संस्था परिणामकारक स्पर्धेत असतात अर्थव्यवस्थांच्या कमी संस्थेमुळे पूर्ण स्पर्धेविषयीचे गृहित विचारात घेतले जात नाही. विशेषतः त्या ठिकाणी सामान्यपणे अधिक लाभ मिळतील म्हणजेच त्या अर्थव्यवस्था इतर अर्थव्यवस्थेतील गुंतवलेल्याधोकादायक गुंतवणुकीतून मिळणाऱ्या लाभापेक्षा अधिक फायदा मिळवतील आणि त्यांना हे लाभ मिळतील त्यांच्यात आंतर राष्ट्रीय स्पर्धा निर्माण होईल.

पेसर आणि बॅंडर याबाबतीत असे म्हणतात की, हे सरकारला नियमाप्रमाणे शक्य आहे. हे फायदे विदेशातून स्वदेशातील अर्थव्यवस्थेला मिळवून देण्यासाठी ते आपल्या नियमाप्रामध्ये बदल करतात. अगदी सोप्या पध्दतीने परदेशी स्पर्धेमुळे होणारी गुंतवणूक किंवा उत्पादन म्हणजेच स्वदेश अर्थव्यवस्था अनुदान देऊन ते स्वदेशातील अर्थव्यवस्थाना अनुदान देऊन ते स्वदेशातील अर्थव्यवस्थांना अनुदानाच्या रकमेपेक्षा अधिक फायदा मिळवून देतात. उदा: उपभोक्त्यावर होणाऱ्या परिणामाच्या विचार

न केल्यास जेव्हा अर्थव्यवस्था फक्त विदेशी-बाजारात आपला माल विक्री करतात. म्हणजेच विदेशी स्पर्धाकांपासून होणाऱ्या फायद्यामुळे देशाच्या खर्चा बरोबरचे हे अनुदान राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ करते.

५) व्यवहारातील योजनाबद्ध व्यापार धोरण : The Strategic Trade Policy in Practis

या धोरणानुसार योजनाबद्ध व्यापारी धोरणा विषयीचे तत्वे साधी आहेत. जरी त्याचा सखोल दृष्ट्या विचार केला तर ती गुंतवणुकीची आहे. तथापी अशा साधेपणामुळे योजनाबद्ध व्यापारी धोरणाचा सराव एकत्रितपणे जाऊ शकत नाही. या बाबतीत असा वाद आहे. की प्रमुख देशातील या योजनाबद्ध व्यापारी धोरणांनी आपली कार्य यशस्वीपणे पार पाडलेली आहेत. तेच फक्त कसे यशस्वी झालेले आहेत. याचा अभ्यास आपल्याला करता येतो.

जपानचे योजनाबद्ध व्यापारी : The Strategic Trade Policy of Japan

१९९० पर्यंत जापान हा देश प्रगत औद्योगिक जगाच्या महान यशाविषयीची गोष्ट होती, की जो देश दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या विध्वंसानंतर आणि आर्थिक दुर्बलतेतून अनेक दशकापर्यंत असामान्य विकास करण्यात यशस्वी झाला. जपानमध्येही औद्योगिक देशासारखेच दृश्य असे योजनाबद्ध व्यापारी धोरणा होते. मात्र, त्या धोरणात नेमके काय होते ?

जपानमधील काही तज्ञांनी असा विचार मांडला आहे की जपानच्या व्यापारी धोरणाच्या युक्तीविषयी दोन भागातील विभागणीचा फरक लक्षात घेणे महत्वाचे आहे. १९५० पासून सामुग्रीच्या वितरणावर प्रत्यक्ष मर्यादा ठेवल्या १९७० च्या दशकात मध्यांतर सरकारची भूमिका अस्पष्ट होती.

पूर्वीची जपानची स्टील जहाज बांधणी आणि इतर अवजड उद्योगातील भूमिका आणि सध्याच्याइलेक्ट्रॉनिक आणि संगणक या उद्योगातील त्याची भूमिका पूर्वीसारखी आहे असे म्हणणे चुकीचे ठरेल.

जपानचे पूर्वीचे योजनाबद्ध व्यापार धोरण. : Early Japance Stratgic Trade Policy

दुसऱ्या महायुद्धाच्या शेवटी ते १९७० च्या दशकापर्यंत जपानशी अर्थव्यवस्था तुटपुंजी होती विदेशी चलनाची किंमत आणि व्याजदार हे अतिशय खाली होते. जेणेकरून पुरवठा व मागणी यांच्यात समानता निर्माण होईल. याचाच परिणाम विदेशी विनिमय आणि त्यांची पत प्रमाण स्थीर राहिले. दुर्मिळ साधन सामुग्रीची विभागणी आवश्यकतेनुसार सरकारकडून केली गेली विशेष करून वित्तीय मंत्रालय आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि उद्योग मंत्रालयाकडून महत्वाच्या साधन सामुग्रीवर असलेल्या मर्यादामुळे या विभागाला (खात्याला) अर्थव्यवस्थेचा वृद्धीसाठी मार्गदर्शन शक्ती प्राप्त करून दिली याचाच एक भाग म्हणून त्या ठिकाणी निवडक उद्योगाच्या संरक्षणासाठी आयातीवर बंधने आणि जकातीचा वापर केला गेला.

१९५० च्या आणि १९६० दशकात याविभागाची आपल्या शक्तीचा उपयोग करून मागील सुचविलेल्या लोकप्रिय निकष वापरलेले आहे. सरकारने दर श्रमिकामागे उच्च मुल्य असलेल्या अवजड उद्योगामध्ये आपला निधी गुंतवला की जो कापड उद्योगामध्ये आपला निधी गुंतवला की जो कापड उद्योगासारख्या श्रमप्रकर्षित परंपरागत उद्योगापेक्षा वेगळा होतो. त्यांनी त्या उद्योगांना प्रोत्साहन देण्याचा प्रयत्न केला व त्यांनी सध्याच्या व्यापार पद्धतीपेक्षा जपानच्या भविष्यातील तुलनात्मक लाभाकडे अधिक लक्ष दिले. स्टील सारख्या मध्यम स्वरूपाच्या मालाचे उद्योगांना विशेष महत्व होते याचाच परिणाम जपानची अर्थव्यवस्था अतिशय वेगाने वाढली. थोडक्यात जपानचे यश हे अगोदर चर्चेला आलेल्या

लोकप्रिय युक्तीवाद हा खोटा होतो हे दर्शवितो.

जपानच्या व्यापारी धोरणाला मिळालेल्या यशाची दोन कारणे देता येतात.

१) आपल्याला अशी खात्री नाही की जपानी सरकारच्या कृतीमुळे ते अवजड उद्योगामध्ये निरहस्तक्षेपा शिवाय अधिक वेगाने प्रवेश करत होते. जपानच्या अनियंत्रित अर्थव्यवस्थेत या धोरणाचा प्रयत्न वापर करता येत नव्हता त्याऐवजी सरकारने विदेशी विनिमय आणि पत यांचा प्रमाणशीर वापर करून विभागणीची मार्ग तोडून टाळले नंतर त्यांनी साधन सामुग्रीचे प्रत्यक्ष वितरण करून बाजार पेठेतील उणीव भरून काढली.

२) दुसरे कारण म्हणजे जपानच्या औद्योगिक गतिमानतेसाठी योजनाबद्ध व्यापारी धोरणाशिवाय इतर अनेक घटकाचा समावेश होतो. जपानच्या यशासाठी अनेक कारणे आहेत. जपानच्या बचतीचा दर जगात अतिशय उच्च होता. तेही परिणामकारक शिक्षण पध्दत होती श्रम आणि उत्पादकांतील चांगले संबंध आणि व्यवसाय प्रकर्षित संस्कृती की जिच्यात आशावादी आणि हुशार लोकांनी आपली शक्ती खर्च केली.

आंतरराष्ट्रीय तडजोडी व व्यापारी धोरण : International Negotiation Trade Policy

व्यापारी धोरणाचा राजकीय चर्चाही व्यापाराला उत्तेजन देत नाही. आपण असा युक्तीवाद केला आहे की राष्ट्रांच्या कल्याणात वाढ करणाऱ्या व्यापारी धोरणाची योजना करणे कठीण आहे. व्यापारी धोरणावर राजकारणात रस घेणाऱ्या गटाचे वर्चस्व आहे. व्यापारी धोरणाविषयी असलेल्या अश्चर्यकारक गोष्टी की ज्या खर्च वाढवतात आणि फायद्यात वाढ करतात. आणि म्हणून व्यापारी धोरणाचा प्रत्यक्ष बाजूविषयी दोषयुक्त राहणे सोपे जाते.

तथापी वस्तुतः १९३० दशकाच्या माध्यमापासून ते १९८० पर्यंत अमेरिका आणि इतर प्रगत देशांनी जकाती व व्यापारातील एकत्मेत वाढ होती.

आकृती :

वरील आकृतीत अमेरिकेतील आयातीवरील १९२० ते १९९३ या दरम्यानचा सरासरी जकात दर दाखविलेला आहे. १९९८ च्या दशकाच्या सुरुवातीस त्यांच्या थोड्या प्रमाणात वाढ झालेली आहे. मात्र, त्यानंतर तो हळूहळू कमी होत गेला आहे. अनेक अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते विकसित होणाऱ्या व्यापाराचे उदारीकरण हे फायदेशीर होते. आपण राजकीय व्यापारी धोरणाची माहिती मिळविलेली आहे. तथापी ही जकात काढून टाकणे राजकीय दृष्ट्या शक्य आहे.

याचे थोडक्यात उत्तर म्हणजे आंतरराष्ट्रीय तडजोडीमुळे युद्धपूर्व व्यापाराचे उदारीकरण आत्मसात केले म्हणजेच अनेक देशांनी परस्परांतील जकाती काढून टाकण्याचे मान्य केले या करारामुळे प्रत्येक देशातील आयात स्पर्धेत सहभागी झालेले उद्योगांनी आपल्या निर्यातक्षम उद्योगाचे संरक्षण कमी केले अश्या प्रकारचा समेट की ज्याची आपण चर्चा करणार आहोत ते अशा राजकीय समस्याची निर्मिती करते व चांगल्या व्यापारी धोरणाच्या अमलबजावणीसाठी अडथळे निर्माण करते.

१) तडजोडीचे फायदे : Advantages of Negotiations

जकात कमी करणे सोपे का आहे. याची कमीत-कमी दोन कारणे आहेत की जे एकतर्फी धोरणापेक्षा परस्पर समतोल असतो. सर्वप्रथम परस्पर संबंध मुक्त व्यापारासाठी मतद करतात. दुसरे तडजोडीच्या करारामुळे काही देशांना विनाशक व्यापारी युध्दामुळे गुंतवल्यापासून वाचविण्याचे काम करते.

आंतरराष्ट्रीय तडजोडीच्या परिणाम अधिक मुक्त व्यापाराचे स्पष्टपणे समर्थन करते. आपण असे लक्षात घेतले आहे. की आयात स्पर्धक उद्योजक हे उपभोक्त्यापेक्षा अधिक संघटीत व अधिक माहितीगार (ज्ञानी) असतात. आंतरराष्ट्रीय तडजोडीमुळे स्वदेशी निर्यातदारांना महत्व प्राप्त होते. उदा. अमेरिका आणि जपान यांच्यात असा करार झाला आहे की जपानच्या स्पर्धेपासून त्यांच्या देशातील काही उद्योजकांना

किंवा कारखानदाराना वाचविण्यासाठी अमेरिका त्यांच्यावर आयात कोटा लादत नाही या मोबदल्यात जपानमुळे निर्माण होणारे अमेरिकेतील संकटे कमी होण्यास मदत होते. यासाठी अमेरिकेच्या आयातीवरील जकात कमी करून अमेरिकेतील शेती व तंत्रज्ञान उच्च तंत्रज्ञानाची उत्पादने त्या मोबदल्यात देतात जरी आयात कोटा अमेरिकेतील उपभोक्त्यांना महाग पडत असला तरी ते राजकीय दृष्ट्या त्याला विरोध केला जात नाही. परंतु जे निर्यातदार परकीय बाजारपेठेत अधिक प्रमाणात निर्यात करतात ते आयात कोट्या विरोधकरून उपभोक्त्यांना संरक्षण देतात.

आंतरराष्ट्रीय तडजोडीमुळे व्यापारी युद्ध टाकण्यास मदत होते. व्यापारी युद्धाची संज्ञा खालील उदाहरणावरून स्पष्ट होईल.

समाज अमेरिका व जपान हे जगात फक्त दोन देश आहेत. तर ते देश मुक्त व्यापार किंवा संरक्षण यांच धोरणाची निवड करतील समजा या दोन देशातील सरकार असामान्य बुद्धीमत्तेचे (Clear Headed) असतील व ती आपल्या समाधानासाठी इतर कोणत्याही धोरणाचा अवलंब करून निश्चित सांखिक मुख्य लादतील.

आकृती :

वरील दिलेल्या तक्त्यात Pay off चे विशिष्ट मुल्य दोन गृहिताचे प्रतिनिधीत्व करतात. प्रथम दोन्ही परदेशातील सरकार दुसऱ्या देशाचे धोरण जर जसेच्या तसे स्विकारतील तर त्यांना संरक्षणाची गरज पडेल. म्हणजेच जपानने कोणतेही धोरण स्विकारले तरी अमेरिकेतील अधिक संरक्षण मिळते हे गृहिताची खात्री पूर्णपणे देता येत नाही. अनेक अर्थशास्त्रज्ञ असा युक्तीवाद करतात की, मुक्त व्यापाराचे धोरण हे राष्ट्रातील सर्वोत्तम धोरण होय ज्याच्याकडे इतर देश दुर्लक्ष करतात. सरकारने सुध्दा लोकांच्या आवडी बरोबर त्यांच्या स्वतःच्या राजकीय आवडीचाही समावेश केला पाहिजे.

दुसरे गृहित जरी प्रत्येक सरकार व्यक्तीस कृती करतात तरी त्यांनी चांगले संरक्षण मिळते त्या दोघांनी मुक्त व्यापाराचा स्विकार केल्यास त्याचा अधिक फायदा होईल-म्हणजे अमेरिकन सरकारला जपानच्या बाजारपेठेतला मुक्त केल्यामुळे अधिक फायदा होतो. हा फायदा स्वतःच्या देशातील बाजारपेठेच्या मुक्ततेपेक्षा (opening) जास्त असतो आणि हेच धोरण जपानच्या बाबतीतही आहे.

वरील गृहिताच्या व्यापारापासून मिळणाऱ्या फायद्याचा विचार करून समर्थन करता येते. ज्यांनी खेळ सिध्दांताचा अभ्यास केला आहे. त्यांना ही परिस्थिती म्हणजे Prisoner's आहे असे माहित आहे. प्रत्येक सरकार स्वतःसाठी सर्वोत्तम निर्णय घेऊन संरक्षणाची निवड करते या निवडीमुळे होणारे उत्पादनावरील टेबलाच्या उजव्या आयातीत (खालील बाजूत) दाखविले आहेत. तरी सुध्दा जरी त्या दोन्ही देशांना जरी संरक्षण मिळाले नाही तरी त्याची स्थिती चांगली आहे. टेबलातील वरील डाव्या बाजूकडील आयातीत दोन्ही देशासाठी अधिक Pay असलेली स्थिती दाखविलेली आहे. जर त्या सरकारचे एकतर्फी आवड असेल तर त्या चांगल्या प्रकारचे उत्पादन करू शकत नाही. जर त्या देशांनी एकतर्फी संरक्षणाचा विचार केला तर निर्माण होणाऱ्या व्यापारी स्पर्धेमुळे दोघांची स्थिती वाईट होईल ही व्यापारी युद्ध खरोखरच्या युद्धासारखे गंभीर नसते. मात्र, ते हत्यारामुळे होणाऱ्या संघर्षासारखे किंवा शर्तासारखे टाळता येते.

म्हणजेच जपान व अमेरिका यांना एकमेकांपासून संरक्षणापासून परावृत्त होण्यासाठी करार करावा लागेल प्रत्येक सरकारने जर आपल्या कृतीचा स्वतंत्रे मर्यादा आणल्या तर दोघांची स्थिती चांगली होईल हा करार प्रत्येक देशाची स्थिती सुधारू शकतो.

१) आंतरराष्ट्रीय व्यापार करार : A Brief History

आंतरराष्ट्रीय दृष्ट्या समन्वय असलेले कमी जकातीचे व्यापारी धोरण १९३० च्या दशकातील आहे. १९३० मध्ये अमेरिकेने जबरदस्तीने जकातीच्या कायदा केला त्यालाच 'स्मट हाऊले' कायदा

म्हणतात. या कायद्यामुळे जकात दर वाढेल आणि अमेरिकेतील व्यापार कमी झाला नाही. अर्थशास्त्रज्ञ असा युक्तीवाद करतात की, या कायद्यामुळे मंदी उदयास आली. काही वर्षांनंतर अमेरिकेतील व्यवस्थापनाने असा निष्कर्ष काढला की या जकाती कमी करण्यात परंतु त्यांच्यामुळे राजकीय सहकार्य उभारणीसाठी समस्या निर्माण झाली. ज्या काँग्रेसच्या सदस्याचा जिल्ह्यामध्ये काही उत्पादन संस्था स्पर्धात्मक वस्तुचे उत्पादन करत होत्या त्या संस्थांनी जकात कमी करण्याला विरोध केला मात्र, त्याचे फायदे इतके विस्तारीत केले जातील की दुसऱ्या बाजूला काँग्रेस मधील अतिशय कमी सभासद एकत्र येतील. जकातदर कमी करण्यासाठी जकातीतील कपात ही निर्यातदारांना चांगले फायदे मिळवून देण्यासाठी त्यांच्याशी समन्वय साधने जरूरीचे होते. या राजकीय समस्येसाठी सुरुवातीची उपाय योजना द्विपक्षीय (Bilateral) जकात तडजोडीचे धोरण होते. अमेरिका एखाद्या मालाच्या मुख्य निर्यात दाराच्या जवळ येईल. (साखर निर्यातदार) आणि त्या देशाला त्या देशाला साखरेवरील जकातदर कमी करायला संगेल जर तो देश अमेरिकेतील काही निर्यात होणाऱ्या मालावरील जकातीचा दर कमीकरेल तर अशा प्रकारे अमेरिकेतील निर्यात दराचा आकर्षणामुळे उलटपक्षी साखरे विषयीचे आवड असलेले राजकीय महत्व वाढेल. विदेशातील साखरेच्या निर्यातदाराशी करण्याच्या आकर्षणामुळे आयात स्पर्धेतील आवडीचा राजकीय परिणाम समान राहिल अशा प्रकारच्या विपक्षीय तडजोडीमुळे अमेरिकेतील आयातीवर, कपात झाली व ती १९३२ मध्ये ५९% आणि दुसऱ्या महायुद्धानंतर २५% एवढी होती.

द्विपक्षीय तडजोडीमुळे आंतरराष्ट्रीय सहकार्याला पूर्णपणे फायदा मिळाला नाही. एका दृष्टीने या द्विपक्षीय तडजोडीमुळे होणारे फायदे ज्या देशांनी Concessions मत्केदारी नव्हती. त्यांच्यासाठी अतिरिक्त ठरले.

उदा : जर अमेरिकेकाने ब्राझील बरोबर व्यापार केला व त्यांनी कॉफीवरील जकात कमी केली तर कॉफीच्या जागतीक उच्च किंमतीमुळे कोलंबियालाही फायदा मिळले तसेच दोनापेक्षा जास्त देश नैसर्गिक दृष्ट्या फायदेशीर व्यवसाय करतील. म्हणजेच अमेरिका युरोपखंडाला जास्त माल विकेल. युरोपमध्ये सौदी अरेबियाला व सौदी अरेबिया जपानला आणि जपान अमेरिकेला जास्त माल विकेल अशा प्रकारे द्विपक्षीय आंतरराष्ट्रीय व्यापाराची पुढची पायरी म्हणजे बहुराष्ट्रीय तडजोडी होईन अनेक देशांचा समावेश होईल.

१९४५ पासून एकूण ८ मुख्य बहुराष्ट्रीय करार झालेले आहेत. त्यातील पहिले ५ समांतर द्विपक्षीय तडजोडीचे रूप आहेत की ज्याच्यात प्रत्येक देश तडजोडीने अनेक देशाशी तडजोड करतो.

उदा : जर जमिनीने फ्रान्स व इटली यांनी फायदेशीर ठरेल अशी जकात कपात केली तर यांच्यात अन्योन्य सवलती प्राप्त होतील अधिक व्यापक प्रमाणात व्यापार करण्याची क्षमता की जिच्यामुळे जागतिक अर्थशास्त्रीय सुधारणा (व्यापारामुळे) योग्य असे जकात कपात करण्यास मदत करेल.

सहावे बहुपक्षीय व्यापार करार जो कॅनेडी राऊंड म्हणून ओळखला जातो. तो १९६७ मध्ये पूर्ण केला गेला. या करारामुळे अनेक मुख्य औद्योगिक देशाकडून जकातीत ५०% कपात केली गेली मात्र, ज्या उद्योगाचे जकात बदलली नाही. त्यांच्याशी असे घडते नाही. ज्या देशाना विशेष वागणूक (Special Treatment) दिली जात नव्हती त्या देशातील उद्योजकावर या तडजोडी लादल्या गेल्या अशा प्रकारे कॅनेडी राऊडने जवळपास ३५% जकात दर कमी केला.

व्यापारी तडजोडीचा टोकीया राऊडने (१९७९) कॅनेडी राऊडने अधिक गुंतागुंतीच्या पध्दतीने (Formula) जकाती कमी केल्या तसेच बिन जकातीच्या संकटाच्या वाढीवर मर्यादा आणण्यासाठी नवीन काही अलिखित नियमाची निर्मिती केली. ते नियम ऐच्छिक निर्यातीवर बंधने आणि बाजारातील योग्य करार होते. आणि शेवटी १९९४ मध्ये उरूवे राऊडने जो तडजोडीचा ८ वा राऊंड होता तो पूर्ण झाला या राऊंडसाठी जहाल चर्चेनंतर अमेरिकन काँग्रेसने अनेक योजना केल्या.

दुसऱ्या महायुध्दानंतर बहुराष्ट्रीय जकात कपाती वर गॅटच्या अंतर्गत घडलेला आहे. गॅटची स्थापना १९४७ मध्ये झाली.

उरुग्वे – राऊट : The Uruguay Round

मुख्य आंतरराष्ट्रीय व्यापारी तडजोडी एकाच ठिकाणी येऊन मिळतात आणि एकमेकांशी सुसंवाद साधतात गॅटच्या अंतर्गत उदयास आलेल्या ८ राऊड विश्व व्यापी व्यापारी तडजोडी केल्या आणि तो १९८६ मध्ये सुरू झाला तो पुता दी इस्टेट (उरुग्वेत) या ठिकाणी पूर्ण झाला म्हणून त्याला उरुग्वे राऊड म्हणतात. यात सहभागी झालेले जिनेव्हाला गेले त्या ठिकाणी ते ८ वर्षे राहिले त्याठिकाणी त्यांनी बराच वेळ खर्च केला ही परिषद १९९० मध्ये प्राप्त करण्यात आली मग त्याच्या नंतर गंभीर राजकीय समस्या निर्माण झाल्या १९९३ च्या शेवटी या तडजोडीदारांनी ४०० पानी करार तयार केला तसेच त्यांनी सभासद असलेल्या राष्ट्रांचे विशिष्ट कृती व विशिष्ट बाजारपेडा व उत्पादने यांच्या विषयीचे जवळपास २२,०००/- पानी करार वर मोयेक्कोतील भरावकेश येथे April १९९४ मध्ये सहा केल्या आणि प्रमुख देशाकडून त्याला मान्यता मिळाली या वर्षाच्या शेवटी काही राजकीय वाद विवाद उदयास आले या कराराची लांबी इतकी मोठी आहे. याचे दोन परिणाम म्हणजे त्याचे व्यापारी उदारीकरण आणि व्यवस्थापकीय (प्रशासकीय) सुधारणा असे दोन गट पडले.

व्यापार उदारीकरण : Trade Liberalization

मागील गॅट तडजोडी सारखेच उरुग्वे परिषदेनेही जगात जकातीचे दर कमी केले. त्या प्रमाणानुसार प्रगत देशांनी लादलेल्या सरासरी जकात या उरुग्वे ४०% खाली येईल. तथापी जकातीचे दर सुरूवातीलाच कमी होते. वस्तुतः जकातीचा सरासरी दर फक्त ६.३ ते ३.९% पर्यंत खाली जाईल आणि तो जागतिक व्यापारात थोडी वाढ होण्यास पुरेसा आहे.

या जागतिक जकातीच्या कपातीपेक्षाही अधिक महत्वाचे म्हणजे व्यापारात उदारीकरण हे कापड आणि शेती क्षेत्रात जास्त प्रमाणात झाले शेती उत्पादनातील जागतिक व्यापाराचा विषयास (अनर्थ) झाला जपान आयात बंधनाच्या बाबतीत कुविख्यात आहे. ज्या बंधनामुळे तांदूळ, मास आणि इतर अन्नधान्यामध्ये जागतिक किंमती सारखीच वाढ झाली.

युरोपातील एकत्रित आयात अनुदाने सामान्य शेतकी कार्यक्रमाच्या अंतर्गत चर्चीले आहेत उरुग्वे परिषदेच्या सुरूवातीला अमेरिकेचे असे महत्वाकांक्षा उद्दिष्ट्ये होते. की २०० पासून शेती विषयक उत्पादनात मुक्त व्यापार करावा. त्यांची प्रत्येक्ष कार्यवाही विनम्र मात्र, महत्वाची होती. या कराराला शेती विषयक निर्यातदाराना अनुदानाची किंमत ३६% नी कमी करायला भाग पाडले आणि अनुदानाती निर्यातदाराचे प्रमाण २१% नी कमी झाले व अशी ६ वर्षांपर्यंत राहिल. ज्या देशांनी आपल्या आयात कोट्ट्याच्या साहाय्याने शेतकऱ्यांचे संरक्षण केले त्यांना जकातीच्या मदतीने त्यांच्या कोट्ट्यात पुन्हा वाढ केली की, ती वाढ भविष्यात होऊ शकत नाही याचे उत्तम उदा.: जपान होय.

जागतिक व्यापार तंतुमय पदार्थांच्या (multifiber) व्यवस्थेमुळे कापड उद्योग व त्यासाठी लागणारा कच्चा मालात घट झाली उरुग्वे राऊड जवळपास १० वर्षांनंतर परिणाम करेल आणि त्याच्यासाठी तो राऊंड पापड उद्योग व त्यासाठी लागणाऱ्या कच्चा मालातील व्यापारातील बंधने कमी केली हे एका प्रकारे उदारीकरण आहे. लक्षात ठेवा की कापड उद्योगाचे संरक्षण हे अमेरिकेतील उपभोक्त्यावर इतर उपभोक्त्याच्या मानाने अधिक किंमत लादले हे इतके महत्वाचे नाही की MFA (तंतुमय पदार्थांचे व्यवस्थापना) साठी वापरला जाणारा नमुना आता Backloaded (मागे सारला गेला) झाला. त्यातील उदारीकरण २००३ किंवा २००४ च्या संक्रमण काळापर्यंत पुढे ढकलला जाईल काही कुशल व्यापारी

यांच्या सत्यते विषयी चिंतेतून दूर आहेत व १९९४ मध्ये झालेला करार हा राजकारणी लोकांना राजकीय दृष्ट्या कठीण अशी कृती करण्यास १० वर्षांनंतर भाग पडेल.

उरुग्वे राऊडने घेतलेली शेवटची महत्वाची व्यापारी कृषी म्हणजे सरकारच्या मिळकतीशी संबंधित असलेले नवीन नियम आहेत. की, ज्याच्यात खासगी उत्पादन संस्थाकडून किंवा उपभोक्त्याकडून खरेदी न करणे परंतु ती खरेदी सरकारच्या संख्याकडून (Agencies) करावी अशा मिळकतींना अनेक प्रकारच्या मालासाठी संरक्षित अशा बाजारपेठा पुरवलेल्या आहेत की, ज्याच्यात बंधने कामाच्या साधनांपासून ते वाहनापर्यंत समावेश होतो. उरुग्वे तयार केलेल्या नवीन नियमामुळे आयात होणाऱ्या उत्पादनावर अनेक शासकीय कंट्रॉलाची वाढ झाली.

घटक - ५

व्यवहारतोल

अनुक्रमणिका

- ५.० उद्दिष्टे
- ५.१ प्रस्तावना
- ५.२ विषय विवेचन
 - ५.२.१ व्यवहारतोल
 - १. व्यवहारतोल : अर्थ आणि घटक
 - ५.२.२ मुक्त अर्थव्यवस्थेत राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मापन
 - १. राष्ट्रीय उत्पन्नाचे संतूलन
 - २. चालू खाते आणि परकीय कर्ज
 - ३. सरकारी अंदाजपत्रक तूट आणि चालू खाते
 - ४. व्यवहारतोलातील संतूलन आणि असंतूलन
 - ५.२.३ विकसनशील देशांतील व्यवहारतोल संकट : अर्थ, कारणे आणि बोध
 - ५.२.४ मुक्त अर्थव्यवस्थेतील स्थूल आर्थिक धोरणाची उद्दिष्टे
 - ५.२.५ अंतर्गत आणि बहिर्गत संतूलन
 - १. सुवर्ण परिणाम २. ब्रेटनवुडस् पद्धत ३. तसगता विनिमय दर
 - ५.२.६ खर्च कमी आणि खर्च स्वीच धोरण
 - ५.२.७ व्यवहारतोल सिद्धांताचा मौद्रिक दृष्टीकोन
- ५.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न
- ५.४ सारांश
- ५.५ पारिभाषिक शब्द
- ५.६ संदर्भ सूची

५.० उद्दिष्टे :-

- १. व्यवहारतोलाची संकल्पना समजावून घेणे.
- २. व्यवहारतोलातील संकटांचा अभ्यास करणे.
- ३. व्यवहारतोलाच्या मौद्रिक दृष्टीकोनाचा अभ्यास करणे.
- ४. मुक्त अर्थ व्यवस्थेतील स्थूल आर्थिक धोरण समजावून घेणे.

५.१ प्रस्तावना :-

सध्याच्या जागतिकीकरणाच्या युगात जगातील बहूतेक अर्थव्यवस्था ह्या व्यापारासाठी खुल्या करण्यात आलेल्या आहेत. विकसनशील राष्ट्रांचा व्यवहारतोलाचा अभ्यास या प्रकरणात करण्यात आलेला आहे. व्यवहारतोलाशी संबंधित संकल्पना, व्यवहारतोलाची रचना, देणे-येणे बाजू इ. निगडीत बाबींचा उहापोह सदर प्रकरणात केलेला आहे.

खुल्या अर्थव्यवस्थेतील राष्ट्रीय उत्पन्नाचा समतोल कसा होतो. परकीय कर्ज आणि चालू खाते व्यवहारतोलातील समतोल आणि समतोलाचा अभ्यास देखील करण्यात आलेला आहे. विकसनशील देशांना व्यापारशर्ती प्रतिकूल ठरल्यामुळे व्यवहारतोलात संकट निर्माण होते. विकसनशील देशांच्या व्यवहारतोलातील संकट निर्माण होण्याची कारणे त्यापासून विकसनशील देशांनी कोणता बोध घ्यावा. त्याचप्रमाणे मुक्त अर्थव्यवस्थेतील स्थूल आर्थिक धोरणांतर्गत बहिर्गत व अंतर्गत समतोलाच्या संकल्पनांचा अभ्यास केला आहे. व्यवहारतोल संतुलनासाठी देशांनी खर्च कपात व खर्च स्विक धोरणाचा अवलंब करावा. अलेक्झांडर यांचा शोषक दृष्टीकोनातून अवमूल्यनावर दिलेला भर अभ्यासण्यात आला आहे.

५.२ विषय विवेचन :-

५.२.१ व्यवहारतोल :-

१. व्यवहारतोल : अर्थ आणि घटक :-

आंतरराष्ट्रीय व्यापारात व्यापारतोल आणि व्यवहारतोल या संकल्पनांना अतिशय महत्व आहे. कोणत्याही देशाच्या दृश्य आयात व निर्यातीचा जमा खर्च म्हणजे व्यापारतोल होय. व्यापारतोलाचेच मोठे रूप म्हणजे व्यवहारतोल होय. यामध्ये दृश्य व अदृश्य आयात व निर्यातीचा समावेश असतो.

IMF :- विशिष्ट कालखंडात देशातील नागरिकांनी जगातील इतर देशांच्या नागरिकांबरोबर केलेल्या सर्व आर्थिक व्यवहारांच्या हिशोबाला व्यवहारतोल असे म्हणतात.

प्रा. बेनहम :- व्यवहारतोल म्हणजे एका विशिष्ट कालावधीत त्या देशाचा इतर देशांशी झालेल्या मौद्रिक व्यवहारांचा लेखाजोखा होय.

“एखाद्या देशाच्या सर्व दृश्य व अदृश्य वस्तू व सेवांचा आयात निर्यातीचा लेखाजोखा म्हणजे व्यवहारतोल होय.”

व्यवहारतोलात सर्व दृश्य व अदृश्य वस्तू व सेवांच्या आयात निर्यातीचा समावेश केला जातो. एखादा देश दुसऱ्या देशांशी जेवढ्या वस्तू आणि सेवांची देवाण घेवाण करतो जर निर्यात जास्त असेल तर, व्यवहारतोल अनुकूल आणि निर्यातीपेक्षा आयात जास्त असल्यास व्यापारतोल प्रतिकूल आहे असे म्हणतात.

व्यवहारतोलामध्ये जमेच्या आणि खर्चाच्या कोणकोणत्या बाबी समाविष्ट होतात त्यावरून व्यवहारतोलाची कल्पना येईल.

जमा बाजू (Credit)	खर्च बाजू (Debit)
१. देशाच्या निर्यात वस्तूंचे मूल्य	१. देशाच्या आयात वस्तूंचे मूल्य
२. निर्यात सुवर्णाचे मूल्य	२. आयात सुवर्णाचे मूल्य
३. बँक, विमा, वाहतूक सेवांचे मूल्य	३. नागरिकांनी विदेशी बँक, विमा, वाहतूक यांच्या उपभोगाचे दिलेले मूल्य
४. परकीय प्रवाशांकडून केला जाणारा खर्च	४. देशी प्रवाशांनी केलेला विदेशी खर्च
५. विदेशाकडून मिळालेल्या देणग्या	५. इतर देशांना दिलेल्या देणग्या
६. विदेशात गुंतविलेल्या भांडवलाचे व्याज	६. विदेशी भांडवलावर दिले जाणारे व्याज
७. विदेशाकडून व्याज, भांडवलाची परतफेड, युद्ध खंडणी वगैरे रुपाने मिळणाऱ्या रकमा	७. इतर देशांना दिलेले व्याज, भांडवलाची परतफेड, युद्ध खंडणी स्वरूपात द्यावयाच्या रकमा.
८. परकियांकडून मिळणारी कर्जे	८. परकियांना दिलेली कर्जे
९. परकियांना केलेल्या कर्जाची परतफेड	९. देशाने घेतलेल्या कर्जाची परतफेड

■ व्यवहारतोलाची संरचना :-

व्यवहारतोलात समाविष्ट होणाऱ्या प्रमुख बाबींचे वर्गीकरण पुढील पाच प्रकारात केले आहे.

१. चालू खाते (Current Account)
२. भांडवली खाते (Capital Account)
३. एकपक्षीय व्यवहार (Unilateral Transaction)
४. सुवर्ण (Gold)
५. चुक-भूल (Errors and Omissions)

१. चालू खाते (Current Account) :-

चालू खाते हे वास्तव व्यवहारांवर अधारीत खाते असते. जे विदेशी व्यवहार देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ किंवा चालू खात्यात दोन विभाग केले जातात. त्यात व्यापार खाते आणि सेवा खाते असते. व्यापार खात्यामध्ये देशाने निर्यात व आयात केलेल्या सर्व दृश्य व्यवहाराची नोंद करतात. ज्या व्यवहारापासून उत्पन्न मिळणार असते अशा व्यवहारांना जमा बाजूत दाखवितात. सेवा खात्यात सर्व प्रकारच्या सेवा व्यवहारांचा समावेश होतो. ज्या सेवांपासून उत्पन्न मिळते ते व्यवहार जमा बाजूत तर ज्या सेवांबद्दल मोबदला द्यावा लागते असे व्यवहार खर्च बाजूस दर्शवितात. मात्र सुवर्णाच्या हालचाली, भांडवली हालचाली, एकपक्षीय स्थानांतर व्यवहार वगळले जातात.

२. भांडवली खाते (Capital Account) :-

भांडवली खात्यात देशाच्या धनको आणि ऋणको स्थितीत होणारे बदल समाविष्ट असतात.

अ) अल्पकालीन भांडवल :- अल्पकालीन कर्जे, स्वीकृती पत्रे, विदेशी बँकांमधील ठेवी यांमध्ये अल्पकाळासाठी गुंतविलेल्या भांडवलाचा समावेश केला जातो.

ब) दीर्घकालीन भांडवल :- यामध्ये स्थायी स्वरूपाची मालमत्ता, कंपन्यांचे हिस्से, कर्जरोखे ह्यात गुंतविलेल्या भांडवलाचा समावेश यात केला जातो.

३. एकदिवसीय व्यवहार (Unilateral Transactions) :-

एखाद्या देशाशी फक्त एकबाजूने व्यवहार केले जातात अशा व्यवहारांचा समावेश यात होतो. जसे एखाद्या वस्तूची फक्त निर्यात केली जाते तशाच वस्तूची आयात केली जात नाही अशा व्यवहारांचा समावेश एकपक्षीय व्यवहारात केला जातो.

४. सुवर्ण (Gold) :-

अर्थव्यवस्थेमध्ये सुवर्णाला विशेष स्थान आहे. सुवर्णात झालेल्या बदलाचा अर्थव्यवस्थेत पैशाच्या पुरवठ्यावर प्रत्यक्ष परिणाम होतो. त्यामुळे सुवर्णाच्या हालचालीचा हिशोब स्वतंत्ररित्या ठेवण्यात येतो.

५. चुक-भूल (Errors and Omissions) :-

सर्वच व्यवहारांचे हिशोब बिनचूकपणे प्राप्त होतात. सीमा शुल्काकडून सर्व प्रकारचे व्यवहार व सुवर्ण यांच्या देण्या-घेण्याचे व्यवहारांची नोंद असते. अल्पकालीन भांडवलाच्या हालचालींची विश्वसनीय नोंद नसल्यामुळे व्यवहारतोलाची बाजू समान असण्याची शक्यता कमी असते अशा व्यवहारांची नोंद चुक-भूल यांत केली जाते.

मुक्त अर्थव्यवस्थेत राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मापन :-

अर्थव्यवस्था बंदिस्त असेल तर, अर्थव्यवस्थेतील उपभोग, गुंतवणूक, सरकारी खर्च हा देशातल्या देशात केला जातो. यामुळे अर्थव्यवस्थेतील उत्पादन दुसऱ्या देशाला विकले जात नाही. किंबहुना दुसऱ्या देशातील वस्तू व सेवा देखील विकत घेता येत नाहीत.

१. राष्ट्रीय उत्पन्नाचे संतूलन :-

आंतरराष्ट्रीय व्यापार सुरु होण्याच्या अगोदर सरकारचा खर्च आणि लोकांचा खर्च हा देशातल्या देशात होत असतो. राष्ट्रीय उत्पन्नाचे वितरण हे देशाच्या सीमारेषेच्या आत होत असते. सरकारने लोकांसाठी केलेला खर्च हा सरकारला मिळणाऱ्या उत्पन्नापेक्षा जास्त किंवा कमी असल्यास राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये असंतूलन निर्माण होते. ज्यावेळी अर्थव्यवस्था आंतरराष्ट्रीय व्यापारासाठी खुली केली जाते अशा वेळी लोकांचे उत्पन्ना, उपभोग, बचत, गुंतवणूक यांची प्रवृत्ती बदलते. लोकांचे काही उत्पन्न हे परकीय वस्तूंच्या उपभोगावर खर्च होते. शिवाय परकीय लोकांकडून स्वदेशीयांना उत्पन्न मिळते. एका देशाचा दुसऱ्या देशाशी जो व्यापार होतो. त्यामध्ये काही दृश्य वस्तू असतात तर, काही अदृश्य सेवादेखील असतात. यांचा देण्याघेण्याचा आढावा व्यवहारशेषात केला जातो देणे व येणे बाजू सारखी असल्यास राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये संतूलन निर्माण झाले असे म्हणता येईल.

२. चालू खाते आणि परकीय कर्ज :-

वास्तवात एखाद्या देशाचा परकीय व्यापारात संतूलन निर्माण होणे ही एक दुर्मिळ बाब आहे. सर्व निर्यात वस्तूंपासून मिळणारे उत्पन्न व आयात वस्तूंसाठी द्यावे लागणारे उत्पन्न हे चालू खात्यात समाविष्ट करतात. सरकारने विदेशातून अधिक आयात केली असेल तर, सरकारला अधिक रक्कम विदेशी वस्तूंवर खर्च करावी लागेल यासाठी परकीय चलनात रक्कम परतफेड करावी लागते. अशावेळी सरकारला विदेशी कर्जाची आवश्यकता भासते.

एकंदरीत जर आयात ही निर्यातीपेक्षा जास्त असल्यास सरकारी खात्यात तूट निर्माण होते ती तूट भरून काढण्यासाठी परकीय कर्जाची गरज भासते.

३. सरकारी अंदाजपत्रकीय तूट आणि चालू खाते :-

सरकारच्या उत्पन्नापेक्षा खर्च जास्त असल्यास सरकारचे उत्पन्न कमी होते. एका विशिष्ट कालावधीत सरकारचा खर्च हा उत्पन्नापेक्षा कमी असल्यास सरकारच्या अपेक्षित उत्पन्नात (अंदाजपत्रकात) तूट निर्माण होते. सरकारचे दैनंदिन

उत्पन्न आणि खर्च हे चालू खात्यात दर्शविले जातात. त्यामध्ये तूट असल्यास चालू खात्यात तूट दर्शविली जाते.

४. व्यवहारतोलातील संतूलन आणि असंतूलन :-

देशाच्या सर्व दृश्य व अदृश्य वस्तू व सेवांची आयात व निर्यातीचा ताळेबंद व्यवहारतोलात केला जातो. ज्यावेळी एखाद्या देशाची सर्व दृश्य व अदृश्य वस्तू व सेवांची आयात ही सर्व दृश्य व अदृश्य वस्तूंच्या निर्यातीपेक्षा जास्त असते अशावेळी व्यवहारतोलात तूट निर्माण होते म्हणजे असंतूलन निर्माण होते याउलट दृश्य व अदृश्य वस्तूंची निर्यात ही आयातीपेक्षा जास्त असते. अशावेळी व्यवहारतोलात आधिक्य निर्माण होते. आयात व निर्यात सारखी असल्यास संतूलन निर्माण होत असते. प्रत्यक्षात मात्र ते दुर्मिळ असते.

५.२.२ विकसनशील देशातील व्यवहारतोलाची संकट :- स्वरूप, कारणे आणि बोध :-

देशाच्या उत्पन्नात सातत्याने वाढ होत आहे तसेच तेथील लोकांच्या राहणीमानाच्या दर्जात सुधारणा होत असेल आणि तेथील लोकांचे दरडोई उत्पन्न व स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होत असेल तर तो देश विकासाकडे वाटचाल करतो आहे. मात्र विकासाची संकल्पनाच मूळात गुंतागुंतीचील आहे त्यासाठी नेमके असे मोजमाप नाही. एखाद्या देशाचे उत्पन्न त्यासाठी नेमके असे मोजमाप नाही. एखाद्या देशाचे उत्पन्ना हे दुसऱ्या देशापेक्षा जास्त असल्यास तो देश जास्त विकसीत मानावा.

सध्याच्या जागतिकीकरणाच्या युगात जगातील बहूतेक सर्वच अर्थव्यवस्था व्यापारासाठी खुल्या करण्यात आल्या आहेत. कारण, आंतरराष्ट्रीय व्यापारालाच विकासाचे इंजिन मानतात. दोन देशांमध्ये व्यापार होतो म्हणजे वस्तू व सेवांची देवाण-घेवाण होते. त्यावेळी दोन्ही देशांचे सामर्थ्य सारखेच असते असे नाही. एखादा देश कमी विकसीत तर दुसरा जास्त विकसीत असतो. जास्त विकसीत देश हा पक्क्या मालाची निर्यात जास्त करतो आणि कच्चा माल आयात करीत असतो. साहजिकच कच्चा माल कमल किंमतीचा असतो. विकसनशील देशांची अर्थव्यवस्था ही प्राथमिक क्षेत्राशी निगडित असते. उद्योगांचा फारसा विकास झालेला नसतो. प्राथमिक वस्तूंचे उत्पादन जास्त होते. परिणामी निर्यात वस्तूमध्ये कच्चा माल तसेच प्राथमिक वस्तूंचाच वाटा जास्त असतो. प्राथमिक वस्तूंना कमी भाव मिळाल्यामुळे निर्यात उत्पन्न कमी मिळते. शिवाय विकसनशील देशांच्या आयातीमध्ये पक्क्या वस्तूंचा किंवा औद्योगिक

वस्तूंचा अधिक वाटा असल्यामुळे विकसनशील देशांची देणे बाजू जास्त तर येणे बाजू कमी असते. म्हणजेच व्यवहारतोलात तूट किंवा संकट निर्माण होते.

कारणे :-

१. व्यापारचक्राचा प्रसार :-

जागतीक पातळीवर एखाद्या देशाच्या अर्थव्यवस्थेत तेजीमंदीची परिस्थिती उद्भवल्यास त्या देशांशी संबंधित वर्चस्व देशांच्या अर्थव्यवस्थेवर त्याचा परिणाम होत असतो. समजा अमेरिकेत मंदी आली तर अमेरिकेतील लोकांचे उत्पन्न कमी होईल यामुळे त्यांच्या उपभोगात घट होईल. परिणाम अमेरिकेची आयात घटेल. अमेरिकेशी व्यापारामुळे जुळलेल्या विकसनशील असल्यामुळे त्याची भांडवली व उपभोग्य वस्तूंची मागणीची लवचिकता कमी असल्यामुळे विकसनशील देशाची आयात फारशी कमी होत नाही. आयात ही निर्यातीपेक्षा जास्त असल्यामुळे व्यवहारतोलात तूट निर्माण होते.

२. विकास कामावरील खर्च :-

विकसनशील देशांच्या आर्थिक विकासाच्या सुरुवातीच्या काळात विकास कामांवर मोठ्या प्रमाणावर खर्च करण्यात येतो. त्यासाठी भांडवलाची आवश्यकता असते. विदेशातून भांडवलाची आयात, तंत्रज्ञानाची आयात, व्यवस्थापक, कच्चा माल इ. आयात मोठ्या प्रमाणावर करावी लागते. परिणामी आयात वाढवून व्यवहारशेषात तूट निर्माण होते.

३. सिमांत उपभोग प्रवृत्ती वाढ :-

विकसनशील राष्ट्रांमध्ये सार्वजनिक खर्चाचे प्रमाण जास्त असल्यामुळे लोकांना काम मिळून त्यांचे उत्पन्न वाढते. म्हणून लोकांची सिमांत उपभोग प्रवृत्ती वाढत जाते. मागणीत वाढ झाल्यामुळे मागणी पूर्ण करण्यासाठी सरकारला आयात वाढवावी लागते. त्यामुळे आयात वाढून व्यवहारशेषात तूट निर्माण होते.

४. आयात वस्तूंची मागणीची लवचिकता :-

देशातील व्यक्ती एका विशिष्ट वस्तूंच्या उपभोगापासून वंचित राहू शकत नसली त्या वस्तूंची मागणीची लवचिकता ताठर असते. विकसनशील देशांमध्ये बऱ्याच पक्क्या वस्तूंचे उत्पन्न होत नाही. बऱ्याच वस्तूंबाबत आयातीवर अवलंबून रहावे लागते म्हणूनही आयात वाढते.

५. लोकसंख्या वाढ :-

जगातील बहूतेक विकसनशील देशांच्या लोकसंख्येत वाढ होत असल्यामुळे वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजा सरकार भागवू शकत नसल्यामुळे आवश्यक सेवांच्या बाबतीतही सरकारला आयातीवर अवलंबून रहावे लागते. यामुळे आयातीत सातत्याने वाढ होत जाऊन व्यवहारतोलात तूट निर्माण होते.

६. विकसीत देशांची धोरणे :-

विकसीत विकसनशील देशांच्या निर्यातीवर नियंत्रणे लादतात. आयात पर्यायीकरणाचा मार्गाचा अवलंब करतात यामुळे आपोआपच विकसनशील देशांची निर्यात कमी होवून असंतुलन निर्माण होते.

७. प्रदर्शन परिणाम :-

विकसनशील देशांमध्ये 'अनुकरण परिणाम' प्रबळ असतो. तेथील लोक विकसित देशांमधील लोकांच्या राहणीमानाने अनुकरण करतात. यामुळे चैनीच्या व सुखद वस्तूंची मागणी वाढून आयात वाढते.

८. व्यापारशर्ती :-

विकसनशील देशांना व्यापारशर्ती प्रतिकूल ठरतात म्हणजेच आयात वस्तूंच्या मूल्यांच्या बदल्यात निर्यात वस्तूंचे मूल्य जास्त असणे यामुळे व्यवहारतोलामध्ये तूट निर्माण होते. जरी, विकसनशील देशांनी निर्यात वाढविण्याचा प्रयत्न केला तरी, त्यांच्या निर्यातीत प्राथमिक वस्तूंचा वाटा अधिक असल्यामुळे त्यांच्या किंमती कमी असतात.

अर्थात विकसनशील राष्ट्रांच्या निर्यातीमध्ये प्राथमिक वस्तूंचा वाटा जास्त असतो. शिवाय तो कच्चा माल असल्यामुळे त्यांची किंमत कमी असते. यामुळे व्यापारशर्ती प्रतिकूल ठरतात. म्हणून विकसनशील देशांनी त्यांच्या निर्यातीत नुसती वाढ न करता औद्योगिक वस्तूंचे प्रमाण वाढविले पाहिजे ज्यामुळे वस्तूंना जास्त किंमती मिळून व्यापारशर्ती अनुकूल होण्यास मदत होवून व्यवहारशेष सुधारण्यास मदत होईल.

५.२.३ मुक्त अर्थव्यवस्थेतील स्थूल आर्थिक धोरणाची उद्दिष्टे :-

मुक्त अर्थव्यवस्थेतील स्थूल आर्थिक धोरणाच्या उद्दिष्टांची चर्चा दोन मुद्द्यांच्या आधारे करण्यात आली आहे.

१. अंतर्गत समतोल

२. बहिर्गत समतोल

१. अंतर्गत समतोल :-

कोणत्याही अर्थव्यवस्थेला पूर्ण रोजगार, आवश्यक संसाधने आणि किंमत स्थैर्य या बाबी महत्वाच्या वाटतात. मूक्त अर्थव्यवस्थेत पूर्ण रोजगाराची स्थिती असावी. बेरोजगारी दर कमीत कमी असेल तर अर्थव्यवस्थेत पूर्ण रोजगारात संतुलन असते तसेच नवीन उद्योगांच्या उभारणीसाठी आवश्यक संसाधने उपलब्ध असावीत त्यासाठी परकीय देशावर अवलंबून राहता कामा नये याचा

प्रयत्न केला जातो. किंमत पातळी रोखून ठेवणे म्हणजे किंम स्थैर्य नव्हे किंवा किंमती अगदी स्थिर असणे म्हणजे किंमत स्थैर्य नाही तर किंमतीमध्ये होणारे चढ उतार हे फारसे मोठे असू नये. ग्राहकांना वस्तू रास्त किंमतीत मिळाव्या आणि उत्पादकांना ही आवश्यक नफा मिळावा ह्या बाबी किंमत स्थैर्यात विचारात घेतल्या जातात.

२. बहिर्गत समतोल :-

अर्थव्यवस्थेत व्यवहारतोल ह्या संकल्पनेची रचना चालू खात्यापासून सुरु होते. सर्व दृश्य वस्तूंच्या आयात निर्यात व्यवहारांची नोंद चालू खात्यात केली जाते. चालू खात्यात दोन विभाग असतात. व्यापारखाते आणि सेवा खाते. एखाद्या देशाची आयात जास्त व निर्यात कमी असल्यास चालू खात्यात तूट निर्माण होते तसेच निर्यात अधिक असल्यास अधिक्य निर्माण होते. चालू खात्यात देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ किंवा घट करणाऱ्या व्यवहारांची नोंद करतात. येणे आणि देणे बाजू सारख्या असतील तेव्हा व्यवहारतोलातील चालू खात्यात समतोल होतो.

५.२.४ अंतर्गत आणि बहिर्गत समतोल :-

१. सुवर्ण परिणाम :-

ज्यावेळी एखाद्या राष्ट्राच्या चलनाचे विनीमय मूल्य हे सोन्यात निश्चित होते तेव्हा त्यास सुवर्ण परिणाम असे म्हणतात. देशातील मौद्रिक व्यवस्था (यंत्रणा) त्यांचे चलन सुवर्णात मुक्तपणे परिवर्तनीय करतात तेव्हा त्यास सुवर्ण परिमाण असे म्हणतात. ही पद्धत १८७० ते १९१४ पर्यंत अस्तीत्वात होती. शिवाय पहिल्या महायुद्ध काळात देखील अस्तीत्वात होती. १८७० ते १९१४ या काळास सुवर्ण परिमानाचे सुवर्णयुग (Golden

Age) म्हणतात. त्याकाळी इतर कोणत्याही चलनापेक्षा सुवर्णावर अधिक विश्वास होता. म्हणून सुवर्णाचा आंतरराष्ट्रीय व्यापारात समावेश केला जात असे.

२. ब्रेटनवुडस् पद्धत :-

१ जुलै ते २२ जुलै १९४४ साली न्यू हॅम्पशायर येथील ब्रेटनवुडस् येथे मौद्रीक आणि विनीमय दर समायोजनासाठी एक परिषद आयोजित करण्यात आली. त्यात आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF) आणि जागतीक पुनर्बाधणी व विकास बँक (IBRD) यांची स्थापना केली गेली. त्यावेळी ४४ राष्ट्रांच्या ७३० प्रतिनिधींनी सहभाग घेतला होता.

पहिल्या महायुद्धानंतर प्रत्येक देशाने आपापली मौद्रीक नीती वापस सुरुवात केली यामुळे आंतरराष्ट्रीय देणी-घेणी मध्ये समस्या निर्माण होवू लागली. त्याचप्रमाणे दुसऱ्या महायुद्धानंतर रस्ते, पुल, दळणवळण साधने इ. उध्वस्त झालेली होती म्हणून जे महत्वाचे दोन अपत्य ब्रेटनवुडसने जगाला दिली ती म्हणजे IMF आणि IBRD (World Bank) होत.

३. तरंगता किंवा बदलता विनीमय दर :-

विदेशी चलनाच्या दैनंदिन मागणी आणि पुरवठ्याच्या संघर्षातून जो विनीमय दर ठरतो. त्यास बदलता किंवा तरंगता विनीमय दर म्हणतात.

बदलत्या विनीमय दराचे दोन प्रकारात वर्गीकरण केले जाते. पहिला मुक्तपणे तरंगणारा आंतरराष्ट्रीय बाजारात चलनाच्या मागणी व पुरवठ्याच्या संघर्षातून जो विनीमय दर ठरतो आणि सरकार किंवा मध्यवर्ती बँक त्यात कुठल्याही प्रकारचा हस्तक्षेप करीत नाही. दुसरा प्रकार म्हणजे नियंत्रित तरंगणारा विनीमय दरातील चढउतारामुळे अर्थव्यवस्थेवर विपरीत परिणाम होतो तेव्हा सरकार किंवा मध्यवर्ती बँक हस्तक्षेप करून त्यातील मोठे चढ-उतारांचा दाब कमी करतात.

५.२.५ खर्च कमी व खर्च बंद धोरण :-

जॉहन्सन यांनी अर्थव्यवस्थेतील खर्च कमी करण्यासाठी चलनसंकोच नीतीच्या वापरास सहमी दर्शविली आहे. यामुळे अर्थव्यवस्थेतील खर्च कपात करून आयात कमी करण्याचा प्रयत्न केला जातो. व्यवहारतोलातील तूट दूर करण्यासाठी सरकार

चलनसंकोच निती अवलंबते. मौद्रीक आणि वित्तीय धोरण आखडते घेते. यामुळे आयात कमी होण्यास मदत होते.

चलनघट निती सोबतच सार्वजनिक खर्चात कपात, करंमध्ये वाढ, पैशाच्या पुरवठ्यात घट, व्याजदरात वाढ इ. मार्गांचा अवलंब केला जातो याचा थेट परिणाम राष्ट्रीय उत्पन्न घटण्यावर होतो. सिमांत आयात प्रवृत्तीत घट होते. उत्पन्नातील बदलाचा आयातीवर होणारा परिणाम म्हणजे सीमांत आयात प्रवृत्ती होय.

$$\text{सुत्र रूपात सीमांत आयात प्रवृत्ती} = \frac{\text{आयातीतील बदल}}{\text{उत्पन्नातील बदल}}$$

$$\text{Marginal Propensity to Import} = \frac{\Delta \text{ In Import}}{\Delta \text{ In Income}}$$

$$\text{M P I} = \frac{\Delta \text{ M}}{\Delta \text{ Y}}$$

M = Import

Y = Income

Δ = Change

■ **खर्च बंद धोरण / खर्च स्विक धोरण :-**

आयात पर्यायीकरण आणि निर्यात प्रोत्साहन या साधनांचा वापर करून आयात कमी करण्याचा अप्रत्यक्ष प्रयत्न केला जातो. व्यवहारतोलात तूट असणारा देश आयातीवर उच्च प्रशुल्क, अवमूल्यनाच्या सहाय्याने स्वदेशी आयात कमी करण्याचा प्रयत्न करतो. अवमूल्यनामुळे स्वदेशी नागरीकांना परकीय वस्तूसाठी आधीपेक्षा अधिक किंमत द्यावी लागते. म्हणजेच विदेशी वस्तू महाग होतात. यामुळे आयात आपोआप कमी होते. निर्यात सबसिडींचा वापर करून निर्यात वाढविण्याचा प्रयत्न केला जातो.

प्रो. अलेक्झांडर यांनी 'शोषण दृष्टीकोना'त असे म्हंटले आहे की, व्यवहारतोलातील तूट दूर करण्यासाठी अवमूल्यन हा सर्वोत्तम पर्याय आहे. अवमूल्यनासोबत मौद्रीक आणि वित्तीय धोरण गोठविण्याचा प्रयत्न केला जातो.

५.२.६ व्यवहारतोल सिद्धांताचा मौद्रीक दृष्टीकोन :-

व्यवहारतोलामध्ये संतूलन आणण्यासाठी विकसनशील देशाप्रमाणेच विकसीत देशांना सुद्धा प्रयत्न करावे लागतात. कोणत्याही देशाचा व्यवहारतोल हा संतुलीत असणे ही त्या राष्ट्रासाठी दुर्मिळ बाब होवून बसली आहे. यासाठी मौद्रीक व अमौद्रीक उपायाचा उपयोग केला जातो. अमौद्रीक उपयामध्ये जकात किंवा प्रशुल्क आकारून आयात कमी करण्याचा प्रयत्न केला जातो. तर, आयात नियंत्रित करून निर्यात प्रोत्साहनासाठी देश प्रयत्न करीत असतो त्याचबरोबर आयात पर्यायीकरणाचा आधार हा प्रत्येक देशाला घेणे आवश्यक ठरते. मौद्रीक दृष्टीकोन सविस्तरपणे विचारात घेवू -
मौद्रीक दृष्टीकोन :-

मौद्रीक दृष्टीकोनामध्ये प्रत्यक्ष पैशाच्या उपलब्धतेत आणि व्याजदरामध्ये बदल करून आयात व निर्यात यामध्ये आवश्यक ते बदल करण्याचा प्रयत्न प्रत्येक राष्ट्र करीत असते.

१. चलनसंकोच :-

अर्थव्यवस्थेतील पैशांच्या पुरवठ्यात घट झाल्यास लोकांच्या हातातील पैसा कमी होतो. म्हणजेच लोकांची क्रयशक्ती घटते. यामुळे बाजारात आपोआप मागणी कमी होवून आयात घटण्यावर त्याचा थेट परिणाम होतो. प्रत्येक देशाची मध्यवर्ती बँक पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ किंवा घट करण्यासाठी बांधील असते. त्यापलीकडे जावून असे म्हणता येईल की, पैशांच्या पुरवठ्यासाठी प्रत्येक देशाची मध्यवर्ती बँक जबाबदार असते. पैशांच्या पुरवठ्यात घट करून अर्थव्यवस्थेतील अतिरीक्त पैसा काढून घेण्याचे काम मध्यवर्ती बँक करते. याचा थेट परिणाम मागणी कमी होवून आयात घटते.

२. अवमूल्यन :-

स्वदेशी चलनाचे विदेशी चलनाच्या किंमतीत मूल्य कमी करणे यालाच चलनाचे अवमूल्यन म्हणतात. चलनाचे अवमूल्यन बाजारशक्तीमार्फत म्हणजे आंतरराष्ट्रीय बाजारातील चलनाची मागणी आणि पुरवठा यावरही अवलंबून असते. शिवाय मध्यवर्ती बँक देखील हस्तक्षेप करून चलनाचे अवमूल्यन घडवून आणते याचा परिणाम असा की, पूर्वी स्वदेशी वस्तूसाठी विदेशी ग्राहकांना जेवढी किंमत द्यावी लागायची त्यापेक्षा कमी किंमत द्यावी लागते. याचा परिणाम स्वदेशी वस्तू विदेशी लोकांना स्वस्त होतात. याचा थेट परिणाम वस्तूची मागणी वाढून

निर्यात वाढीवर होईल जेणेकरून, निर्यात वाढल्यामुळे व्यवहारतोलातील येणे बाजू वाढेल व व्यवहारतोलात संतुलन निर्माण होईल.

३. विनीमय नियंत्रण :-

व्यवहारतोल नियंत्रणाचा एक महत्वाचा मार्ग आहे. विनियम नियंत्रण म्हणजे परकीय चलनाच्या अदलाबदलीवर बंधन घालणे होय. समजा, विदेशातून आयात करायची असल्यास अगोदर विदेशी चलनाची आवश्यकता भासते. विदेशी चलनाची अदलाबदल करण्याचा अधिकार मध्यवर्ती बँकेला असतो. याव्यतिरीक्त सरकार आयात कोटा निश्चित करणे, आयात परवाना देणे किंवा परवाना धारकांनाच आयातीसाठी परवानगी देणे, आयात रोखण्यासाठी परकीय चलन विनीमय व्यवहार बंधन आणणे इ. उपाय मौद्रीक दृष्टीकोनातून बघितले जातात.

५.३ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न :-

१. व्यवहारतोल म्हणजे काय ? त्याची रचना स्पष्ट करा.
२. विकसनशील राष्ट्रांच्या व्यवहारतोलातील संकट स्पष्ट करा.

-
३. व्यवहारतोल सिद्धांतातील मौद्रीक दृष्टीकोन स्पष्ट करा.
 ४. खुल्या अर्थव्यवस्थेतील स्थूल आर्थिक धोरणे लिहा.

५.४ सारांश :-

आंतरराष्ट्रीय व्यापारात व्यापारतोल आणि व्यवहारतोल या संकल्पनांना अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. व्यापारतोलात दृश्य वस्तूंची आयात व निर्यातीचा ताळेबंद विचारात घेतला जातो. तर, व्यवहारतोलात दृश्य व अदृश्य वस्तू व सेवांचा ताळेबंद विचारात घेतला जातो. व्यवहारतोलाची रचना चालू खाते, भांडवली खाते, एकपक्षीय व्यवहार, सुवर्ण आणि चुकभूल या पाच प्रकारात केलेली आहे.

मुक्त अर्थव्यवस्थेत राष्ट्रीय उत्पन्नाचा समतोल कसा साधण्याचा प्रयत्न केला जातो. यासाठी व्यवहारतोलातील देणी-घेणी यांच्यात तारतम्य आणावे लागते. त्याचप्रमाणे खुल्या अर्थव्यवस्थेत स्थूल आर्थिक धोरणे जशी निर्यातवाढ, आयात पर्यायीकरण, व्यवहारतोलातील तूट दूर करणे इ. बाबींचा विचार केला जातो. त्याचप्रमाणे सुवर्ण परिमाण पद्धती, ब्रेटनवुडस् पद्धत व तरंगता विनीमय दर यांच्या सहाय्याने अंतर्गत व बहिर्गत संतुलन साधण्याचा प्रयत्न केला जातो. व्यवहारतोल सिद्धांतामध्ये व्यवहारतोलातील संतुलन साधण्यासाठी मौद्रीक उपाय शोधले जातात.

त्यामध्ये चलनसंकोचनिती, अवमूल्यन विनीमय नियंत्रण इ. आधार घेवून व्यवहारतोलात संतूलन साधण्याचा प्रयत्न प्रत्येक राष्ट्र करीत असते.

पारिभाषीक शब्द :-

१. व्यापारतोल :- दृश्य वस्तूंच्या आयात निर्यातीचा ताळेबंद.
२. व्यवहारतोल :- दृश्य व अदृश्य वस्तू व सेवांच्या आयात निर्यातीचा ताळेबंद.
३. खुली अर्थव्यवस्था :- व्यापार, विनीमय, गुंतवणूक या करीता अर्थव्यवस्थेची दारे जगासाठी खुली करणे.
४. विनीमय दर :- एखाद्या देशाच्या चलनाच्या बदल्यात दुसऱ्या देशाचे किती चलन देणे उदा. १ डॉलर = ६० रु. हा विनीमय दर

५.५ संदर्भसूची :-

१. ढगे एस. के. (२०११) :- आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र, पुणे, के. एस. पब्लिकेशन पृष्ठ क्र. १०६-१२१
२. चव्हाण एन. एल. (२००५) :- आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र, पुणे, प्रशांत पब्लिकेशन्स, पृष्ठ क्र. १०६-१२७
३. **Mithani D.M. (2008)** :- International Economics, Mubai, Himalaya Publishing House, Page No. 172-186
४. **Krugman, Obstfeld (2009)** :- International Economics Theory and Policy, Darling Kindersley Page No. 293-295
५. झामरे जी. एन. (२०११) :- स्थूल अर्थशास्त्र, नागपूर, पिंपळापुरे अँड के. पब्लिशर्स, पृष्ठ क्र. ३४२-३९१
६. जयप्रकाश (१९९५) :- आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र, नवी दिल्ली, राधा पब्लिकेशन्स, पृष्ठ क्र. ९२-१०८
७. **Mannur H.G. (1983)** :- Internation Economics Theory and Policy Issues, Delhi, Vikas Publishing House Pvt. Ltd., Page 290
८. **Desai S.M. (1990)** :- International Economics, Bombay, Himalaya Publishing House Page No. 99
९. **Salvatore (1987)** :- International Economics, 2/ed Singapore, McGrawhill Baook Co. Page No. 180-183

प्रकरण ०६

विदेशी विनिमय बाजार (Foreign Exchange Market)

घटक रचना

१.० घटकाची उद्दिष्ट्ये (Objectives)

१.१ प्रस्तावना

१.२ विदेशी विनिमय बाजार

१.२.१ विनिमय दर आणि आंतरराष्ट्रीय आर्थिक व्यवहार
(Exchange Rate and International Transactions)

१.२.२ विदेशी विनिमय बाजारामध्ये सहभागी होणाऱ्या व्यक्ती व संस्था आणि
विदेशी विनिमय बाजाराची वैशिष्ट्ये

(The Participants and Characteristics of the Market)

१.२.३ चालू (हजर) बाजार दर आणि वायदा बाजार दर
(Spot Rates and Forward Rate)

विदेशी चलनाचा स्वॅप व्यवहार (Swaps Transactions)

विदेशी चलनाचा भविष्य व्यवहार (Future Transactions)

विदेशी चलनाचा पर्याय करार व्यवहार (Option Transactions)

१.२.४ विनिमय दर निश्चिती (Determination of Foreign Exchange
Rate)

१) विदेशी चलनाची मागणी व विदेशी चलनाचा पुरवठा
(Demand for and Supply of Foreign Exchange)

२) विदेशी विनिमय बाजाराचे संतुलन
(Equilibrium of the Market)

३) समतोल विदेशी विनिमय दरातील बदल
(Changes in Equilibrium Rate of Exchange)

१.२.५ पैशाचा पुरवठा किंमतपातळी आणि विनिमय दर यांच्यातील अल्पकालीन व
दीर्घकालीन संबंध

(The shortrun 2 th longrun Reation of Moneysupoly Price
level and Exchange Rate)

१.२.६ क्रयशक्ती समता सिध्दांत आणि वास्तव विनिमय दर
(Purchasing Power Parity and Real Exchange Rate in short run
and long run)

१.२.७ पर्याप्त चलन क्षेत्र सिध्दांत (Theory of optimum Currency Agreas)

१.२.८ १) युरो चलनाचा आणि युरोपमध्ये असणाऱ्या युरोपियन मध्यवर्ती बँकींग
पध्दतीचे यश (अनुभव)

२) आर्थिक व चलविषयक संघाचे भवितव्य
(The European Experience of Euro, ESCB and Future of
EMU)

१.३) स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न व उपप्रश्न

(Questions for self learning activities)

१.४) सारांश

१.५) परिभाषिक शब्द शब्दार्थ (Glossary)

१.६) संदर्भसूची (Bibliography)

१.० घटकाची उद्दिष्ट्ये : (Objectives)

- १) विदेशी आर्थिक व्यवहारांची माहिती घेणे.
- २) विदेशी विनिमय बाजाराची माहिती घेणे.
- ३) विदेशी विनिमय बाजाराची वैशिष्ट्ये अभ्यासणे..
- ४) विदेशी विनिमय दरांचा अभ्यास करणे.
- ५) विदेशी विनिमय दरांचे प्रकार अभ्यासणे.
- ६) विदेशी विनिमय दरावर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा अभ्यास करणे.
- ७) पर्याप्त चलन क्षेत्र सिध्दांताचा अभ्यास करणे.
- ८) युरो चलनाचा व युरोपिय मध्यवर्ती बँकींग पध्दतीचा अभ्यास करणे.

१.१ प्रस्तावना :

आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्रज्ञ विदेशी विनिमय बाजाराचा अभ्यास केला जातो जागतिकीकरणामध्ये व उदारीकरणामुळे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर देशांच्यामध्ये आर्थिक व्यवहारांची वाढ होत आहे. व्यापार वाढत आहे. वस्तुंची आयात निर्यात वाढत आहे. अल्पकालीन व दीर्घकालीन बँकींग व्यवहार देशांच्यामध्ये वाढत आहेत. जग ही एक बाजारपेठ बनू पाहत आहे. अशा वेळी आंतरराष्ट्रीय घटक देशांची अर्थनितीवर परिणाम करित आहेत. म्हणून आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्राच्या विषयात विदेशी विनिमय बाजारांचा खोल अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

प्रत्येक देशांचे कायदेशीर चलन वेगवेगळे आहे. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर वाढत्या व्यवहारामुळे चलनाची अदलाबदल करावी लागत आहे. चलन खरेदी विक्रीचे व्यवहार एका ठराविक बाजारपेठेमार्फत चालत आहेत ते कसे चालतात यांचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

१.२ विदेशी विनिमय बाजार :

जागतिकीकरणामुळे आंतरराष्ट्रीय वित्तीय व्यवहारात वाढ झाली आहे. देशाची आयात-निर्यात वाढत आहे. भांडवलाची गतिशिलता आंतरराष्ट्रीय पातळीवर वाढली आहे. परंतु हे सर्व व्यवहार चलनाच्या सहाय्याने होत असताना व प्रत्येक देशांचे स्वतःचे वेगळे कायदेशीर चलन असल्याने विदेशी चलनाची खरेदी-विक्रीची बाजारपेठे निर्माण झाली आहे. याला विदेशी विनिमय बाजार (Foreign Exchange Market) शॉटमध्ये Forex Market फॉरेक्स मार्केट असे म्हणतात.

देशाच्या देशात आर्थिक व्यवहार होत असताना चलनाची अडचण निर्माण होत नाही. उदा. चेन्नईतला माल दिल्लीला पाठविला तर दिल्लीचा व्यापारी मालाचे बील (देणे) रुपयांमध्ये देईल कारण रुपया हे भारताच्या कोणत्याही राज्यामध्ये वापरले जाणारे कायदेशीर चलन आहे. याउलट दिल्लीतला माल युरोपला पाठविला तर युरोपच्या व्यापाऱ्याला त्यांच्या देशातील युरो हे चलन देऊन रुपया विशिष्ट विनिमय दराने घ्यावा लागेल व ते रुपये दिल्लीतल्या व्यापाऱ्याला द्यावे लागतील दिल्लीतला व्यापारी युरो चलन स्विकारणार नाही, कारण भारतामध्ये रुपया हे कायदेशीर चलन आहे तो त्यांच्या पाठविलेल्या मालाचे बील (देणे रक्कम) रुपयामध्ये घेणे पसंत करेल.

थोडक्यात आंतरराष्ट्रीय पातळीवर प्रत्येक देशांचे स्वतःचे भिन्न व वेगळे चलन असल्याने व तेच त्यांच्या देशांत कायदेशीर असल्याने चलनाच्या विनिमयाची बाजारपेठ निर्माण झाली आहे.

उदा. भारताला जपानमधून माल आयात करावा लागत असेल तर 'येन' हे जपानी चलन आपले रुपये देऊन खरेदी करावे लागेल. अमेरिकेकडून वस्तु आयात कराव्या लागत असतील तर 'डॉलर' खरेदी करावे लागतील व इंग्लंडकडून वस्तु आणण्यासाठी पौंड (किंवा युरो) चलन खरेदी करावे लागेल. चलनाच्या खरेदी विक्रीची व्यवहार ज्या ठिकाणी व ज्या इलेक्ट्रॉनिक यंत्रणेमार्फत चालतात त्याला विदेशी विनिमय बाजार (Foreign Exchange Market) असे म्हणतात. विदेशी चलन बाजार हा एका ठिकाणी स्थित नसून तो जगभर विखुरलेला आहे. तो २४ तास चालणारा बाजार आहे. विदेशी चलन विनिमय बाजार अलिकडील काळात आधुनिक इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाने चालणारा बाजार आहे. कारण संपूर्ण जगभर काही देशामध्ये जेव्हा रात्र असते तेव्हा काही देशामध्ये दिवस असतो. आर्थिक व्यवहार सुरू असतात. म्हणून हा बाजार २४ तास चालणारा बाजार आहे.

१.२.१ विनिमय दर आणि आंतरराष्ट्रीय आर्थिक बाजार : (Exchange Rate and International Transactions)

विदेशी चलन विनिमय बाजारामध्ये विदेशी चलनाची खरेदी-विक्री होत असते उदा. भारतासाठी अमेरिकेचा डॉलर इंग्लंडचा पौंड, युरोपचा युरो, आणि जपानचा येन हे विदेशी चलन असे अमेरिकेन लोकांना भारताचा रुपया, हे विदेशी चलन असेल. इंग्लंडचा पौंड हे विदेशी चलन असेल.

विदेशी चलन ज्या दराने खरेदी केले जाते त्याला विनिमय दर असे म्हणतात. उदा. भारताला अमेरिकेचा १ डॉलर खरेदी करण्यासाठी ६२ रु. द्यावे लागतात. म्हणून १ डॉलर = ६२ रु. हा किंवा १ पौंड १०० रु. हा विदेशी विनिमय दर झाला. भारताच्या दृष्टीने विचार केला तर ६२ रु. ला १ डॉलर मिळतो. यु. एस डॉलर / भारतीय रुपया USD/INR १/६२ याला म्हणतात. 'डायरेक्ट कोट' करणे या ठिकाणी USD हे अमेरिकेच्या डॉलर चलनासाठी वापरले जाणारे नाव आहे तर INR हे भारताच्या रुपया चलनासाठी वापरले जाणारे नाव आहे. प्रत्येक देशांच्या चलनासाठी आसे शॉर्ट नाव दिलेले असते. उदा. युरोप मधील 'युरो' चलनासाठी EUR कॅनडामधील डॉलर चलनासाठी CAD जपानमधील येन चलनासाठी J.Y.P, चिनमधील युवान चलनासाठी CNY असे नामकरण करण्यात येते.

समजा वरील उदाहरणामध्ये अमेरिकेच्या लोकांना १ डॉलर दिला तर ६२ रु. मिळतात. परंतु त्यांच्याकडून किती किंमत दिली असताना भारताचा १ रुपया त्यांना मिळते हे ज्याने सांगितले जाते त्याला इनडायरेक्ट कोट असे म्हणतात INR/USD=0.0161 हा इनडायरेक्ट कोट केला आहे असे म्हणतात.

भारतीय लोक डॉलर खरेदी करतात म्हणून डॉलर ही बेझ करन्सी आहे. तर रुपया देताना म्हणून रुपये ही काऊन्टर करन्सी आहे. अमेरिकेन लोक डॉलर देऊन रुपये घेतात. त्यांना रुपया ही बेझ करन्सी असेल, तर डॉलर देतात म्हणून डॉलर ही काऊन्टर करन्सी आहे.

वरील उदाहरणामध्ये भारतीय लोक ६२ रुपयाला १ डॉलर घेतात (USD/INR-1/62) म्हणून १ डॉलर बेझ करन्सी आहे तर ६२ रुपये ही काऊन्टर करन्सी आहे.

ज्या भावावर बेझ करन्सी विकता येते त्या भावाला बीड (बोली) भाव आसे म्हणतात. ज्या भावाने बेझ करन्सी खरेदी करता येते त्या भावा आस्क (मागणी) भाव आसे म्हणतात. याला इंग्रजीमध्ये आनुक्रमे Bid Price व Ask Price असे म्हणतात.

आंतरराष्ट्रीय विनिमय व्यवहार (International Transanation)

एका चलनाच्या संख्येची (युनिटची) खरेदी वा विक्री विशिष्ट दराने, विशिष्ट वेळी करण्याच्या

क्रियेला आंतरराष्ट्रीय विनिमय व्यवहार असे म्हणतात. असे आंतरराष्ट्रीय विनिमय व्यवहार विदेशी विनिमय बाजारामार्फत होतात. या विदेशी विनिमय व्यवहारांचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे करता येईल.

२) व्यापार व्यवहार (Trade Transaction) :

काही देशातील लोक व्यापारी संस्था सरकार वस्तूंची आयात करतात व निर्यात करतात. वस्तूच्या आयात निर्यातीबरोबर सेवांची आयात निर्यात होत आसते. उदा. भारतातून चहाची निर्यात करणे येथे चहा ही वस्तू आहे. युरोपमध्ये यंत्रसामुग्री आयात करणे येथे यंत्र सामुग्री ही वस्तू आहे. तसेच सॉफ्टवेअर कंपनी BPO सेवा देतात उदा. भारतात विप्रो, इन्फोसेस इत्यादी कंपनी सेवा निर्यात करतात व काही वेळा बाहेरच्या देशांतून आपण सेवा आयात करतो. उदा. निष्णात डॉक्टर, वकील इत्यादींना आपण पैसे देऊन त्यांच्या ज्ञानाचा उपयोग करून घेतो.

वस्तू व सेवांची आयात निर्यात करणाऱ्या व्यापाऱ्यांना आंतरराष्ट्रीय पातळीवर विनिमय व्यवहार करावा लागतो. नफा मिळविण्याच्या हेतूने काही व्यापारी 'सट्टेबाजी' करतात सट्टेबाजी करणाऱ्या व्यापाऱ्यांना speculator असे म्हणतात. सट्टेबाज (Speculator) हा नेहमी भविष्यकालीन लाभाचा फायदा घेतो. विनिमय दरात होणारे चढउतारामुळे त्यांना भविष्य लाभ मिळत असतो. त्या लाभांचा फायद्याचा आपेक्षेने काही व्यापारी चलाची सट्टेबाजी करतात. तर काही व्यापारी एकच वस्तू दोन वेगवेगळ्या बाजारामध्ये वेगवेगळ्या किंमतीला विकली जात असेल तर त्यांचा फायदा घेताना त्यांना Arbitrager's असे म्हणतात. उदा. अमेरिकेने मॅकडोनाल्ड कंपनी पिज्जा भारतामध्ये वेगळ्या किंमतीला अमेरिकेमध्ये वेगळ्या किंमतीला आसेल तर दोन्ही किंमतीत तफावत असल्यामुळे हे व्यापारी त्याचा फायदा घेतात. समजा पिज्जा अमेरिकेत (३०० रू भारतीय जर १०० रू विनिमय दर धरला तर) ४.८३ डॉलर मिळतो आणि भारतात तो २५० रू. मिळतो तर भारती व्यापारी पिज्जाच्या किंमतीतील तफावतीचा फायदा घेण्यासाठी अमेरिकन मॅकडोनाल्ड कंपनीच्या भारतातील शाखेत तयार झालेला पिझ्जा अमेरिकेकडे निर्यात करेल. याला Arbitrage असे म्हणतात.

अशा आयात-निर्यात व्यापार व्यवहारावेळी विदेशी चलनाच्या व्यवहाराची गरज आसते.

२) आंतर बँक व्यवहार - देशांतील बँका व विदेशातील बँका यांच्यामध्ये अल्पकालीन व दीर्घकालीन जे वित्तीय व्यवहार होतात त्याला आंतर बँक व्यवहार असे म्हणतात. उदा. ICICI बँक भारतीय आहे. तर CITY बँक अमेरिकन आहे. ICICI व CITY बँकेमधील देण्याघेण्याचा जो व्यवहार आसेल त्याला आंतरबँक व्यवहार असे म्हणतात.

३) सरकारी देणगी व मदत व्यवहार - काही देश एक मेकांना राजकीय हेतूने किंवा संख्यात्मक हेतूने काही वेळा सामाजिक हेतूने मदत करीत असतात अशी मदत किंवा देणगी देताना विनिमय व्यवहाराची गरज असते. उदा. भारताला रशियाने देणगी देणे अमेरिकेने पाकिस्तानला मदत करणे, इत्यादी मदतीला राजकीय हेतूने केल्ली जाणारी मदत म्हणतात. परंतु भूकंप झाला सुनामी आली लोकांना अन्न, वस्त्र, निवारा सुविधा पुरवली जातात काही वेळा यासाठी आर्थिक मदत केली जाते याला सामाजिक हेतूने केली जाणारी मदत असे म्हणतात. सरकारी देणगी किंवा मदतीच्या वेळी विनिमयाची गरज आसते.

४) खासगी मदत व देणगी व्यवहार : उदा. भारतातील काही सॉफ्टवेअर इंजिनिअर अमेरिकेत आहेत. माणुसकीच्या नात्यांना जपण्यासाठी त्यांनी आपल्या आई-वडिलांना भावांना पैसे पाठविणे अशा वेळी डॉलर व रुपयाचा विनिमय व्यवहार होतो. याला खासगी मदत किंवा देणगी व्यवहार असे म्हणतात. किंवा काही वेळा अमेरिकेचा नागरिक शासनाच्या सेवेमधून निवृत्त झाला आणि निवृत्तीनंतर त्यांचे जिवन तो इटलीमध्ये व्यतीत करीत असेल तर त्याला पेशन रुपाने डॉलर-युरो विनिमय करून उत्पन्न मिळते. या व्यवहाराचा समावेश खासगी मदत देणगी व्यवहारामध्ये होतो.

५) दीर्घकालीन भांडवली व्यवहार : या व्यवहाराध्ये पुढील घटकांचा समावेश होतो.

१) प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक विदेशातील सरकारने कंपन्यांनी आपल्या देशामध्ये कारखाना सुरू करणे कंपनी सुरू करणे किंवा शाखा सुरू करणे याला विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक आसे म्हणतात.

२) अप्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक-विदेशातील सरकारने लोकांनी अथवा संस्थांनी आपल्या देशातील कंपन्यांचे भाग कर्जरोखे खरेदी करणे, शेअर बाजारामध्ये पैसे गुंतवणूक करणे याला विदेशी अप्रत्यक्ष गुंतवणूक आसे म्हणतात.

३) सरकारी कर्ज : काही वेळा आपल्या देशाचे सरकारविदेशाच्यो सरकारकडून कर्ज काढीत आसते किंवा विदेशातील सरकारे आपल्या देशांच्या सरकारकडून कर्जे घेत असतात. यावेळी चलनाच्या विनिमय व्यवहारांची गरज असते.

६) अल्पकालीन भांडवलीव्यवहार : बँकामधील ट्रान्स्फर व्यवहार अलिखित व्यवहार तस्करी, स्मगलिंग, व्यवहाराची नोंद या व्यवहारामध्ये होते.

७) आंतरराष्ट्रीय रोखता व्यवहार : आंतरराष्ट्रीय व्यापार होत आसताना विदेशी चलनाची रोखता कमी आसले तर, IMF आंतरराष्ट्रीय विनिमय व्यवहारांची गरज निर्माण होते.

याशिवाय गुंतवणुकावर पर्यटक, शिक्षणाच्या हेतुने परदेशी जाणारे विद्यार्थी, काही विमा कंपन्या बँका, गुंतवणूक संस्था यांना विदेशी विनिमय व्यवहार करण्याची गरज वाटते.

१.२.२ विदेशी विनिमय बाजारामध्ये सहभागी होणाऱ्या व्यक्ती व संस्था आणि विदेशी विनिमय बाजाराची वैशिष्ट्ये :

१) व्यापारी बँका व वित्तीय संस्था : विदेशी विनिमय बाजारामध्ये व्यापारी बँका व वित्तीय संस्था सहभागी होतात. अंतर बँक बाजारामार्फत मोठ्या प्रमाणात व्यापारी उलाढाल तसेच सट्टेबाज व्यापारी उलाढाल होते असे व्यवहार करोडे रुपयांचे आसतात बँक स्वतःसाठी आणि आपल्या ग्राहकांसाठी देखील विदेशी चलन विनिमय व्यवहारामध्ये सहभागी होतात.

२) गुंतवणूकदार : गुंतवणूक करणाऱ्या व्यक्ती, कंपन्या व महामंडळे विदेशी चलन विनिमय बाजारामध्ये प्रत्यक्ष स्वरूपात अथवा अप्रत्यक्ष स्वरूपात गुंतवणूक करावी लागते काही ठराविक कंपन्यांना आपली कंपनी बहुराष्ट्रीय असावी असे वाटते त्यांनी जागतिक बाजारपेठ उपलब्ध व्हावी असे वाटते म्हणून त्यांच्याकडून विदेशामध्ये काही कंपन्या सुरू केल्या जातात. आशा वेळी त्या विदेश चलन विनिमय व्यवहारामध्ये सहभागी होतात. काही व्यक्ती देखील विदेशी कंपन्यांचे शेअर्स कर्जरोखे व इतर तत्सम मत्तेची खरेदी करीत असतात. व्याजदरातील आल्पकालीन व दीर्घकालीन फायदा घेण्यासाठी व्यक्तीच्याकडून आशी गुंतवणूक केली जाते.

३) निर्यातदार व्यापारी सरकार व किरकोळ गुंतवणूकदार : विदेशी चलन विनिमय व्यवहारांमध्ये मालाची निर्यात करणाऱ्या सेवांची निर्यात करणाऱ्या व्यापाऱ्याचा समावेश होतो. काहीवेळा सरकार व किरकोळ गुंतवणूकदार मालाची निर्यात करीत असतात. त्यांच्या देखील सहभागी विदेशी चलन व्यवहारामध्ये आसतो.

४) आयातदार व्यापारी : मालाची आयात करणारे व्यापारी विदेशी चलन विनिमय बाजारामध्ये सहभागी होतात. कारण त्यांनी मालाची आयात करताना विदेशी चलनांची गरज लागते.

५) मध्यवर्ती बँक : देशाच्या चलनव्यवस्थेचे व वित्तव्यवस्थेचे नियंत्रण करणाऱ्या बँकेला मध्यवर्ती बँक असे संबोधनात. उदा RBI रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया ही मध्यवर्ती बँक आहे. मध्यवर्ती बँकेला विदेशी चलनाचे नियंत्रण करावे लागते व त्याद्वारे विनिमय दराचे नियंत्रण करता येणे शक्य होते. मध्यवर्ती बँका स्वतःच्या देशाच्या चलनाचे मुल्य कमी होऊ नये यासाठी सतत प्रयत्नशील असतात. हे काम चलनसाठ्याचे नियंत्रण करून साध्य होत आसल्याने मध्यवर्ती बँका विदेशी चलन बाजारामध्ये सहभागी होतात.

६) **सट्टेबाज : (Speculator)** विदेशी विनिमय दरातील चढ-उताराचा फायदा घेणाऱ्या लोकांना वा व्यापाऱ्यांना सट्टेबाज असे म्हणतात. उदा. ६० रू विनिमय दर असताना १ डॉलर खरेदी करणे ६५ रू ला १ डॉलर विनिमय दर झाल्यावर डॉलर विकणे, त्यापासून ०५ रू फायदा घेणे. अशी प्रवृत्ती असणाऱ्या लोकांना सट्टेबाज म्हणतात सट्टेबाजी प्रवृत्तीचे लोक, व्यापारी विदेशी विनिमय बाजारामध्ये मोठ्या प्रमाणात सक्रीय आसतात.

७) **हेजर : (Hedger)** विदेशी चलन बाजारामध्ये विनिमय दरातील चढ-उतारामुळे होजिंग (Hedging) होणारे विनिमय चे नुकसान टाळण्यासाठी त्या चढ-उतारामुळे होणारे विनिमयाचे नुकसान टाळण्यासाठी त्या चढ-उताराचा फायदा करून घेण्याच्या व्यापारी प्रवृत्तीला होजिंग असे म्हणतात. उदा. आयात करणाऱ्या व्यापाऱ्याला अमेरिकेकडून वस्तू आयात करताना रूपये देऊन डॉलर घ्यावे लागतात. व ते डॉलर विदेशी अमेरिकन व्यापाऱ्याला द्यावे लागतात. आयात व्यापाऱ्याने मालाची ऑर्डर दि. २०/११/२०१३ नोंदवली परंतु डिलीवरी मात्र, २५/१/२०१४ ला आहे. मालाची डिलीवरी झाल्यानंतर डॉलरमध्ये पेमेंट करावे लागणार आहे. समजा १००००० डॉ. किंमतीची आयात करावी लागते. जेव्हा १ लाखाची ऑर्डर नोंदविली तेव्हा १ डॉलर चा दर ४८ रू. होता. परंतु प्रत्यक्षात पैसे भागविताना १ डॉलरचा दर ६० रू. झाला प्रत्यक्षात माल ४८ लाखा ऐवजी आता ६० लाख रू त्याला १ लाख डॉलर घेण्यासाठी द्यावे लागतील. १२ लाखाचे त्या व्यापाराचे नुकसान आहे. आशा वेळी तो हेजिंगचा मार्ग अवलंबेल म्हणजेच स्पॉट दराने ४८ रू. ने १ लाख US डॉलरची खरेदी करेल. हा एक पर्याय करार आहे. याच पर्याय कराराची Coption Contrat ची विक्री २५/१/२०१४ ला करेल ही विक्री २५/१/२०१४ च्या दराने म्हणजे ६० रू. ला १ डॉलर असताना होईल या डॉलरची विक्री केल्यामुळे १२ लाख रूपये मिळतील. प्रत्यक्षात मालाचे ४८ लाखावरून ६० लाखावर पेमेंट असताना १२ लाखाचे नुकसान होण्याच्या भितीने option कराराचा उपयोग करून घेतला याला हेजिंग प्रवृत्ती असे म्हणता. हेजर मोठ्या प्रमाणात सहभागी होतात.

८) **आर्बिट्रेज (Arbitrage) :** एकच चलन दोन वेगवेगळ्या बाजारामध्ये तफावत असताना खरेदी करणे व विकणे याला आर्बिट्रेज असे म्हणतात. आर्बिट्रेज करणाऱ्या व्यापाऱ्याला चलनाच्या किंमतीची दोन्ही बाजारपेठेतील तफावत माहित आसते. उदा. अमेरिकेन डॉलर पॅरीसपेक्षा फ्रँकफ्रुट मध्ये खरेदी करून पॅरीसमध्ये विक्री करतील थोडक्यात आर्बिट्रेज देखील विदेशी चलन विनिमय बाजारामध्ये सहभागी होतात.

९) **विमा कंपनी :** काही विमा कंपनी देखील विदेशी चलन विनिमय बाजारामध्ये सहभागी होतात. अलिकडील काळात काही खासगी विमा कंपनी विदेशी विनिमय बाजारामध्ये सक्रीय झाल्या आहेत.

१०) **दलाल (Brokers) :** विदेशी चलन विनिमय बाजारात दलाल देखील थोडी फी घेऊन चलनाचा व्यावहार पूर्ण करतात काही वेळा ते आंतर-बँक बाजारात भाग घेतात. तर काही वेळा लोकांना व कंपन्यांना देखील अल्प फी आकारून चलन उपलब्ध करू देतात.

थोडक्यात वरील घटक विदेशी चलन विनिमय बाजाराचे सहभागी घटक आहेत.

विदेशी विनिमय बाजाराची वैशिष्ट्ये :

१) विदेशी विनिमय बाजार हा २४ तास चालणारा बाजार आहे. आठवड्याच्या सुट्टीचे दिवस व week-end सोडून २०:१५ GMT नुसार रविवारी सुरू होऊ २२.०० GMT नुसार शुक्रवारी बंद होतो.

२) लंडन विनिमय बाजार ८.०० ते १६.३० न्यूयार्क विनिमय बाजार ८.३० ते १६.३८ व टोकोओ ८.०० ते १७.०० अशा वेळी सुरू होऊ बंद होतो. लंडन व न्यूयार्क बाजारामध्ये ०५ तासाचे व न्यूयार्क टोकोओ बाजारामध्ये ०८ तासाचे आंतर आहे.

- ३) विदेशी विनिमय बाजारामध्ये अनेक व्यक्ती संख्या बँका सहभागी होतात.
- ४) विदेशी विनिमय बाजार नाणेबाजाराचा एक भाग असून तो जगभर विखुरलेला आहे. भौगोलिक दृष्ट्या विकेंद्रीत आसणारा बाजार आहे.
- ५) विदेशी विनिमय बाजाराची मुख्य व्यापारी केंद्रे न्यूयॉर्क, लंडन, टोकियो, हाँगकाँग, सिंगापूर ही आहेत.
- ६) विदेशी विनिमय बाजारामध्ये डॉलर नंतर युरो, येन, स्टलिंग इ. चार मुख्य चलनाचा उतरत्या क्रमाणे अधिक व्यवहार होत आहे.
- ७) आंतरराष्ट्रीय पातळी व्यापार उदीम होत असताना रोखता पुरवणारा हा एक महत्वपूर्ण बाजार आहे.
- ८) इतर ठिकाणी मलेपासून मिळणाऱ्या उत्पन्नापेक्षा सापेक्षतेने विदेशी विनिमय व्यवहारातून उत्पन्न कमी भेटते.
- ९) विदेशी विनिमय बाजारातील व्यवहार एक प्रकारे पूर्ण स्पर्धेच्या बाजारासारखे आहेत.

१.२.३ विदेशी विनिमय बाजार दराचे प्रकार :

१) हजर विनिमय दर : (Spot Exchange Rate)

विदेशी विनिमय बाजारात हजर स्थिती किंवा सद्यस्थितीत ज्या दराने विदेशी चलनाची खरेदी-विक्री केली जाते त्या दराला हजर विनिमय दर असे म्हणतात. हजर विनिमय दर म्हणजे जागच्या जागी ठरणारा विनिमय दर होय. एखाद्या देशाच्या चलनाच्या मोबदल्यात जागच्या जागी किंवा त्वरीत दुसऱ्या देशाचे चलन ज्या दराने बदलून दिले जाते त्याला हजर विनिमय दर असे म्हणतात. एखाद्या विशिष्ट स्थळी व वेळी देशी चलनात एखाद्या परकीय चलनासाठी द्यावी लागणारी किंमत म्हणजे हजर विनिमय दर होय. उदा. एखाद्या परदेशी प्रवाशाने प्रवासी चेक भारतीय अधिकृत एजंटकडे दिल्यास त्याला भारतीय रूपये त्वरीत ज्या दराने रूपांतर करून दिले जातील त्याला हजर विनिमय दर असे म्हणता येईल. उदा. १ डॉलरला ६२ रूपये हा हजर विनिमय दर आहे.

विदेशी चलन व्यवहार करार झाल्यापासून दोन व्यवहारांच्या दिवसानंतर चलन उपलब्ध करून द्यावेच लागते. ज्या तारखेला चलन उपलब्ध करून दिले जाते. त्या तारखेला व्हॅल्यू डेट (Value Date) असे म्हणतात. कामाच्या दोन दिवसामध्ये शनिवार, रविवार व बँकेचा सुट्टीचा दिवस धरला जात नाही. उदा. मंगळवार ज्या कराराचा व्यवहार गुरुवारी होईल व तो पूर्ण करावा लागतो. विक्रेत्याला चलन देण्याचे खरेदी दाराला ते चलन खरेदी करण्याचे कायदेशीर बंधन असते. कामाच्या दिवसामध्ये शुक्रवारचा व्यवहार त्यानंतर येणाऱ्या मंगळवारी होईल. युस डॉलर व कॅनेडियन डॉलरचे सर्व व्यवहार दुसऱ्या दिवसाच पूर्ण केले जातात.

२) वायदा विनिमय दर : (Forward Exchange Rate)

वायदा विदेशी चलन विनिमय दराला हवाला दर आसेही म्हणतात. परकीय चलनाचे व्यवहार करणारी अधिकृत संस्था भविष्यकाळात (ठरविलेल्या दिवशी) आज रविलेल्या दराने परकीय चलन देण्याचे किंवा परकीय चलन खरेदी करण्याचे वचन देते. हा जो दर ठरलेला असतो त्याला वायदा विनिमय दर आसे म्हणतात. अलिकडच्या काळात हवाला विनिमय दराला खूप महत्व आले आहे. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर भांडवलाच्या हालचालीवर हवाला दर हा एक परिणाम करणारा घटक बनला आहे.

हवाला विनिमय दरामुळे आयात निर्यात करतेवेळी होणारे. नुकसान टाळता येते. विनिमय दरातील बदलाचे धोके पत्करता येतात. उदा. समजा भारतीय व्यापाऱ्याने अमेरिकेकडून लॅपटॉप आयात करण्याचे ठरविले असे ५००० लॅपटॉप फायद्याचे गणित करून तो आणणार आहे. जेव्हा त्याने फायद्याचे गणित केले तेव्हा १ डॉलरला ६२ रू द्यावे लागत होते. ऑर्डर दिल्यानंतर तो माल जहाजातून मुंबईला बंदरात येणे व

त्यानंतर एजंट मार्फत विकला जाणे यासाठी काही काळ गेला नंतर ०१ डॉलरला ६५ रुपये असा विनिमय दर झाला. म्हणजे त्या व्यापाऱ्याला विनाकारण ०३ रूपयाचे नुकसान होणार ज्या ठिकाणी त्याने नफा मिळेल हे गृहीत धरले होते तेव्हा त्याला प्रत्यक्षात तोटा सहन करावा लागेल. बँक वायदा बाजार मार्फत १ डॉलरला. ६२ रु. प्रमाणे भविष्यात डॉलर उपलब्ध करून देतात. वायदा बाजारामुळे व्यापाऱ्याची धोका पत्कारण्याची क्षमता वाढते व आयातदाराला व निर्यात दाराला त्याच्या आयात व निर्यात होणाऱ्या मालाची योग्य किंमत मिळते. धोक्यापासून संरक्षण करणारी वायदा बाजार ही एक प्रकारे भिंत आहे.

३) स्वॅप व्यवहार : (Swaps Transaction)

विदेशी चलनाची एकाच बाजारात एकाचवेळी खरेदी विक्री करणे म्हणजे स्वॅप व्यवहार होय. एकाच चलनाची एकाच वेळी दोन वेगवेगळ्या दराने खरेदी विक्री करणे म्हणजे स्वॅप व्यवहार होय. सर्वसाधारणपणे विदेशी चलन चालू दराने विकणे व भविष्यकालीन (वायदा) दराने पुर्नखरेदी करणे किंवा चालू दराने खरेदी करणे व भविष्यकालीन दराने पुर्नखरेदी करणारा व्यवहार म्हणजे वायदा बाजार होय. उदा. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना स्वॅप व्यवहाराची गरज असते. समजा जैन इरिगेशन कंपनीचे फ्लॅट जगभरात आहेत तसेच ते अमेरिकेत आहेत. त्यांना अमेरिकेच्या फ्लॅटमध्ये काही काळासाठी भांडवल गुंतवणूक करावयाची आहे. १ डॉलरला ६५ रु. दर असताना त्यांनी गुंतवणुकीचा निर्णय घेतला. १ लाख रु. गुंतविले परंतु पैसे परत मोकळे करून घेताना १ डॉलरचा दर ६२ रु. झाला. तर त्यांनी गुंतविलेले पूर्ण एक लाख रुपये त्यांना परत मिळणार नाहीत यासाठी १ डॉलर = ६५ रु. असताना हजरदराने रूपये विक्री करून डॉलर खरेदी केले जातात व तेच लगेच वायदा दराने १ डॉलर = ६५ रु. खरेदी केले जातात. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांसाठी स्वॅप व्यवहार मला व्यवस्थापन व देयता व्यवस्थापनासाठी वापरला जातो.

४) विदेशी चलनाचा फ्युचर व्यवहार : (Future Transaction)

फ्युचर व्यवहार हा वायदा बाजारासारखाच आहे. परंतु वायदा बाजार (Forward EXchange) मध्ये फ्युचर विनिमय व्यवहारामध्ये काही बाबतीत फरक आहे. तुलनेने वायदा बाजारापेक्षा फ्युचर बाजार हा अधिक रोखता असणारा बाजार आहे. फ्युचर बाजार हा शेअर बाजारप्रमाणे संघटीत बाजार आहे. वायदा बाजारामध्ये एका चलनाच्या बदल्यात दुसरे चलन उपलब्ध करून देण्याचे बंधन असते परंतु फ्युचर बाजारामध्ये चलन उपलब्ध करून देण्याची जबाबदारी कमी केली --- कमी होते. फ्युचर बाजारामध्ये दुहेरी संयोगाची अडचण राहत नाही.

उदा. मलेशियन कंपनीला भारतात रस्ते बांधणीचे काम मिळाले हे काम १ कोटीचे आहे. रस्त्याचे बांधकाम पूर्ण झाल्यावर १ कोटी मिळणार आहेत. व त्याचे रूपांतर मलेशियन रिगेंट या चलनामध्ये RMP .१० या दराने केल्यावर त्यांना १० लाख रिगेंट मिळतील परंतु रूपया घसरला RM. 0.07 प्रत्येक रूपयाला दर झाला तर मलेशियन कंपनीला ०७ लाख रिगेंट मिळतील मलेशियन कंपनीचे नुकसान होईल यासाठी मलेशियन कंपनी वायदा बाजाराने (Forward Market) मध्ये RMO.10 या दराने रूपये देऊन रिगेंट घेण्याचा करार केल. ज्या बँकेशी हा करार करावा लागेल. (उदा. या ठिकाणी State) बँकेशी हा करार झाला तर) ती बँक व्यक्ति किंवा संस्थेचा शोध घेईल त्या बँकेला अशा व्यक्तीचा शोध घ्यावा लागेल की त्या व्यक्तीकडे रूपयाचे अधिमूल्यन होईल अशी हेजिंग प्रवृत्तीची असावी त्या वेळी रूपये घेऊन रिगेंट देणारी ती त्याकडे असावी. अशी व्यक्ती भेटणे अवघड आहे. या ठिकाणी दुहेरी संयोगाची अडचण आहे. ही अडचण फ्युचर मार्केटमुळे आपोआप संपुष्टात येईल. मलेशियन कंपनी १ कोटी रु. बँकेला देऊन RM 0.१० या दराने १० लाख रिगेंट घेईल. ज्यावेळी रूपया घसरेल तेव्हा मलेशियन कंपनी फ्युचरची विक्री करेल व रूपया वापेल तेव्हा फ्युचर कराराची खरेदी करेल. फ्युचर करार मध्ये करार मोडून आहारी घेता येत असल्याने ज्या वेळी रूपया घसरेल तेव्हा नुकसान टाळण्यासाठी हजर दराने म्हणते RM. 0.07 दराने ०७ लाख रिगेंट होईल हा करार फ्युचर असल्याने भविष्यात ०३ लाख रिगेंट मिळतील कारण त्या

कंपनीने RM 0.01 0.१० या दराने फ्युचर करार केला आहे.

वायदा बाजार (Forward Market) व भविष्य बाजार (Future Market) यामध्ये पुढील बाबतीत साम्य आहे.

१) दोन्हीही बाजार भविष्यातच चलनाचा व्यवहार पूर्ण करतात. परंतु ते हजर बाजाराशी (Spot Market) संबंधित त्यावरून Future & forward Market मध्ये विनिमय दर ठरतात. म्हणून दोन्हीही बाजार उत्पन्न बाजार (Derivative Market) आहेत.

१) दोन्हीही बाजार पध्दतीचा उपयोग चलनातील किंमतीच्या चढ-उताराचे (विनिमय दरातील चढ-उताराचे) धोके कमी करण्यासाठी, व्याजदरातील चढ-उताराचे धोके कमी करण्यासाठी होतो.

३) धोके व्यवस्थापन हे दोन्हीही बाजारपध्दतीचे सारखे व मुख्य उद्दिष्ट आहे.

वायदा बाजार व भविष्य बाजार यामध्ये पुढील बाबतीत फरक आहे.

१) वायदा बाजार हा बँक व तिचा ग्राहक उदा. SBI व आयतदार, निर्यातदार, बहुराष्ट्रीय कंपनी, पर्यटक इत्यादी यांच्यातील खाजगी करार आहे. हा करार ग्राहकांच्या गरजेवर अधिक अवलंबून आहे. वायदा बाजाराच्या दुय्यम बाजार (Secondary Market) नसतो कारण तो बँकेचा व तिच्या ग्राहकाचा खाजगी करार आहे. याउलट फ्युचर बाजार हा शेअर बाजारा सारखा व्यवहार होणारा बाजार आहे.

२) वायदा बाजारामध्ये चलनाचा अदलाबदलीचा व्यवहार कराराच्या अंतिम तारखेला पूर्ण करावा लागतो. याउलट भविष्य बाजाराची व्यवहार पूर्णता दररोज करता येते.

३) ९० % वायदा बाजार हा मला व्यवस्थापनासाठी वापरला जात असल्याने मत्तेचे व्यवहार पूर्ण केले जातात. तर ११% भविष्य बाजार व्यवहार हा रोख रकमेने (Cash Amount) ने पूर्ण केला जातो.

४) दैनंदिन व्यवहाराच्या आधारावर नफ्याचे व तोट्याचे गणित भविष्य बाजारामध्ये (Future Market) मध्ये करता येते तर वायदा बाजारामध्ये करार पूर्ण होण्याच्या तारखेलाच नफ्याचे व तोट्याचे आकडे कळतात.

५) वायदा बाजारापेक्षा भविष्य बाजारामध्ये अधिक रोखता (More Liquidity) आहे.

६) वायदा बाजार व भविष्य बाजार दोन्ही बाजारामध्ये कायदेशीर करार असतो. परंतु वायदा बाजारामध्ये चलनाची खरेदी अथवा विक्री होताना ती स्विकारण्याची ग्राहकाची कायदेशीर जबाबदारी असते. याउलट भविष्य बाजारामध्ये करार संपुष्टात येण्याच्या तारखेआगोदर फ्युचरची खरेदी अथवा विक्री करून जबाबदारी कमी होऊ शकते. जेव्हा विनिमय दर घसरण्याची भिती असते तेव्हा फ्युचर विकले जातात व विनिमय दर वाढण्याची अपेक्षा असते तेव्हा फ्युचर खरेदी केले जातात.

५) पर्याय करार : (Option Contract) विनिमय बाजारामध्ये विदेशी चलनाचा विनिमय होताना चलनाची खरेदी करणारा ग्राहक व चलनाची विक्री करणारा विक्रेता यांच्यामध्ये भविष्यात चलन उपलब्ध करून देण्याची विक्रेत्याची व चलन खरेदी करण्याची ग्राहकाची जबाबदारी असते. परंतु विक्रेत्याच्या तुलनेने ग्राहकाला चलन खरेदी करण्याचा अथवा देण्याचा फक्त हक्क असतो. जबाबदारी कमी असते. म्हणजेच ग्राहक विशिष्ट चलनाची, विशिष्ट विनिमय दराने कराराच्या विशिष्ट दिवसी किंवा त्याआगोदर विदेशी चलनाची खरेदी अथवा विक्रीकरण्याचा फक्त हक्क मिळवतो. परंतु त्याने ते चलन खरेदी केलेच पाहिजे असे बंधन किंवा जबाबदारी अथवा त्याने चलन घेऊन आपल्याकडील चलन दिलेच पाहिजे असे बंधन किंवा जबाबदारी त्यांची नसते. पर्याय कराराचे दोन प्रकार आहेत.

१) Call option मागणी पर्याय करार.

२) Put option बोली पर्याय करार.

मागणी पर्याय करार हा खरेदीदाराला (ग्राहकाला) विशिष्ट तारखेला किंवा त्याआगोदर, विशिष्ट चलनाची संख्या, विशिष्ट विनिमय दराने खरेदी करण्याच्या (मागण्याचा) हक्क मिळवून देतो. तर बोली

पर्यंत करार हा ग्राहकाला विशिष्ट तारखेला किंवा त्यापूर्वी विशिष्ट चलनाची संख्या, विशिष्ट विनिमय दराने विकण्याच्या (बोली लावण्याचा) हक्क मिळवून देतो.

१.२.४ विनिमय दर निश्चिती :

मागील भागात आपण वेगवेगळ्या निनिमय दराविषयी विश्लेषण केले आता आपण विनिमय दर कसा ठरतो हे पाहणार आहोत. विदेशी चलनाची मागणी व विदेशी चलनाचा पुरवठा यांचा परिणाम विदेशी विनिमय दरावती होतो. उदा. डॉलर व रूपये दोन चलनासाठी विनिमय दर ठरत असताना डॉलरमध्ये आसणारी किंमत असा दोन प्रकारे विनिमय दर सांगता येतो. त्यामुळे डॉलरची मागणी व पुरवठा लक्षात घेऊन डॉलरची रूपयामधील किंमत सांगणे म्हणजे विनिमय दर निश्चिती होय. अथवा रूपयाची मागणी पुरवठा लक्षात घेऊन रूपयाची डॉलरमधील किंमत सांगणे म्हणजे एक प्रकारे विनिमय दर निश्चिती आहे. कोणत्याही प्रकारे गणित केले तर परिणाम मात्र, तोच मिळतो. आपण या ठिकाणी डॉलरची रूपयातील किंमतीद्वारे विनिमय दर निश्चित कसी होते होते हे पाहणार आहोत. उदा. १ डॉलर. - ६२ रू. हा विनिमय दर कसा ठरतो हे पाहणार आहोत.

१) डॉलरची मागणी : डॉलरची मागणी ही युत्पन्न मागणी आहे कारण आपण अमेरिकेन वस्तू व सेवांची मागणी करीत असल्याने डॉलर मागणी अगोदर करावी लागते. कारण डॉलरच्या साहाय्यानेच आपण अमेरिकेन वस्तू व सेवा खरेदी करणार असतो. जर भारतीय भांडवल अमेरिकेत जाणार असेल तरी देखील डॉलरची मागणी येते. डॉलरचा मागणी वक्र डावीकडून उजवीकडे खाली उतरणारा असतो. आकृतीमध्ये मग हा डॉलरची मागणी वक्र दाखविणारा वक्र आहे. याचा अर्थ असा होतो की डॉलरची द्यावी लागणारी रूपयांनी किंमत (विनिमय दर) कमी असेल तर अधिक संख्येने डॉलरची मागणी केली जाईल याऊलट डॉलरची रूपयातील किंमत जास्त असेल तर कमी संख्येने डॉलरची मागणी केली जाईल.

डॉलरच्या मागणी वक्राचा आकार आयात मागणीच्या लवचिकतेवर देखील अवलंबून असेल. देश गरजेच्या वस्तू किंवा विकासासाठी आवश्यक असणाऱ्या वस्तू आयात करीत असेल तर मागणीची लवचिकता कमी असते. याऊलट देश चैनिच्या वस्तू आयात करीत असेल तर आयात मागणीची लवचिकता जास्त असते. त्याचबरोबर आयात पर्यायीकरण होणाऱ्या वस्तुंची मागणीची लवचिकता अधिक असते. अल्पकाळात मागणीची लवचिकता कमी असते. दीर्घकाळात मागणीची लवचिकता अधिक असते. कारण दीर्घकाळात देश तांत्रिक प्रगती करून तशा प्रकारे वस्तुंची निर्मिती करू शकतो.

२) डॉलरचा पुरवठा : डॉलरचा पुरवठा भारताच्या वस्तू व सेवा निर्यात केल्यामुळे होतो. अमेरिकेची भारतामध्ये भांडवली गुंतवणूक होत असेल तर डॉलरचा पुरवठा होतो. डॉलरचा पुरवठा वक्र हा रूपयातील वेगवेगळ्या किंमतीला (विनिमय दराला) डॉलरची संख्या व्यक्त करीत असतो. हा वक्र धनात्मक उताराचा असतो.

आकृती :

आकृतीमध्ये 'पव' हा पुरवठा वक्र दाखविला आहे. अक्ष अक्षावर डॉलरची संख्या व्यक्त केली आहे. तर 'अय' अक्षावर डॉलरची रूपयातील किंमत (विनिमय दर) दाखविला आहे. डॉलरची रूपयामधील किंमत कमी असताना डॉलरचा पुरवठा कमी असतो. कारण प्रती डॉलर मागे रूपये कमी मिळतात, याऊलट डॉलरची रूपयांतील किंमत वाढती असता डॉलरचा पुरवठा वाढतो.

३) विदेशी विनिमय दराचे / बाजाराचे संतुलन :

विदेशी विनिमय बाजाराचे संतुलन डॉलरची मागणी व डॉलरचा पुरवठा वक्र यांच्या सहाय्याने होते ते पुढील आकृतीमध्ये दाखविले आहे.

आकृती :

मग हा मागणी वक्र पव या पुरवठा वक्राशी 'स' या बिंदूत छेदत आहे. अ य अक्षावरती 'स' या बिंदूतून लंब टाकला असता डॉलरचा विनिमय दर मिळतो. हाच समतोलीन विनिमय दर आहे. या समतोलीन विनिमय दराला विनिमय बाजाराचे संतुलन होते. सट्टेबाजीचा परिणाम-सट्टेबाजीचा परिणाम विनिमय दरावरती होतो. विनिमय दरातील अल्पकालीन बदलास कारणीभूत सट्टेबाजी हा घटक आहे. सट्टेबाजी करणाऱ्या लोकांना चलनाचे मुल्य घसरेल अशी भिती वाटत असेल तर स्वतःजवळील चलनाची ते विक्री करतात त्याचवेळी इतर चलनाची खरेदी करतात यामुळे चलनाची मागणी वाढून त्याचा परिणाम विनिमय दर वाढण्यात होतो.

८) भांडवल बाजाराचा परिणाम :

भांडवल बाजारातील विदेशी रोख्याच्या, कर्जरोख्याच्या व भागरोख्याच्या खरेदी-विक्री व्यवहाराचा परिणाम विनिमय दरावरती होतो. भांडवल बाजारामार्फत विदेशी लोकांना शेअर्स, रोखे, कर्जरोख्याची अधिक विक्री झाली तर देशांतील चलनाची मागणी वाढून विदेशी विनिमय दरात वाढ होते.

९) संरचनात्मक परिणाम :

तांत्रिक बदल, नवप्रवर्तन इत्यादीमुळे उपभोग्य वस्तुंची मागणी वाढते. आपल्या देशात या प्रकारे संरचनात्मक बदल झाले तर निर्यात वाढून आपल्या देशांच्या चलनाला विदेशाकडून अधिक मागणी येते. यामुळे विनिमय दरात वाढ होते.

१०) राजकीय घटक :

औद्योगिक व राजकीय परिस्थिती स्थिर आसेल शांतता, सुरक्षितता, सबळ व कार्यक्षम सरकार इत्यादीमुळे विदेशी लोक आपल्या देशांमध्ये गुंतवणूक करण्यास तयार होतात. त्यामुळे भांडवल पुरवठा आपल्या देशाकडे येऊन आपल्या चलनाला अधिक मागणी येते व विनिमय दर देशासाठी अनुकूल होते.

११) विनिमय नियंत्रण व संरक्षणाचे धोरण :

विनिमय नियंत्रण व संरक्षणाच्या धोरणामुळे आयात कमी होऊन विदेशी चलनाची मागणी कमी होते. त्यामुळे आपल्या देशाच्या दृष्टीने अनुकूल बनतो.

१२) अर्थव्यवस्थेचा प्रकार :

देश विकसनशील असेल तर कच्च्या मालाची मोठ्या प्रमाणात आयात करावी लागते. तुलनेने निर्यात कमी राहून विकसीत देशाच्या चलनाचे मूल्यवर्धन होते.

१.२.५ पैशाचा पुरवठा किंमतपातळी आणि विनिमय दर यांच्यातील अल्पकालीन व दीर्घकालीन संबंध :

प्रस्तावना :

पैसा हा घटक विनिमय दरावर परिणाम करणारा घटक आहे. विनिमय दरावर परिणाम करणाऱ्या अनेक घटकापैकी पैसा हा ही घटक महत्वपूर्ण आहे. उदा. किंमतीतील बदल व्याजदरातील बदल, आयाती व निर्यातीतील बदल भांडवली हालचाल हे घटक जसे विनिमय दरावरती परिणाम करतात तसे पैसे हा घटकही परिणाम करतो. पैसा या घटकाचा अल्पकाळात व्याजदरामार्फत विनिमय दरावर परिणाम होतो. तर दीर्घकाळात किंमत पातळी मार्फत विनिमय दरावर परिणाम होतो.

पैसा व विनिमय दर यांच्यातील अल्पकालीन संबंध :

पैसा बाजाराचा (चलन बाजाराचा) आणि विनिमय बाजाराचा एकत्रित विचार पैशाचा विनिमय दराशी असणारा अल्पकालीन संबंध अभ्यासण्यासाठी करावा लागतो. पैसा म्हणजे जी वस्तू विनिमयाचे माध्यम म्हणून वापरली जाते. ज्या वस्तूचा मुल्य संग्रहासाठी वापर होतो ज्या वस्तूचा मुल्य मापनासाठी वापर होतो. त्या वस्तूला पैसा असे म्हणतात. पैसा हा स्वरूपाने रोख असणारी मला आहे. इतर मला

पैशापेक्षा कमी रोख असताना पैसा हा इतर मालापेक्षा कमी परतावा मिळवून देतो. उदा. सोन्यातील परताव्या पैशातील व्याजरूपाने मिळणारा परतावा यामध्ये फरक आहे. थोडक्यात पैसा हा जास्त रोख पण कमी परतावा मिळवून देणारा व इतर मला कमी रोख परंतु जास्त परतावा मिळवून देणारा घटक आहे. पैशाचा पुरवठा म्हणजेच चलनी नोटा+मागणी ठेवी होय. पैशाचा पुरवठा हा मध्यवर्ती बँकेमार्फत होत असतो. पैशाच्या पुरवठ्याचे नियंत्रण मध्यवर्ती, बँकेच्या हातात असते. पैशाच्या पुरवठ्याच्या नियंत्रणासाठी मध्यवर्ती बँकेमार्फत संख्यात्मक व गुणात्मक पतनियंत्रणाचा वापर केला जातो.

पैशाची मागणी लोक स्वतःजवळ बाळगण्यासाठी करतात विनिमय हेतू, दक्षता हेतू, व सट्टेबाजीचा हेतू हे पैशाच्या मागणीची कारणे आहेत. परंतु पैशाच्या मागणीवर पैशापासून मिळणारा आपेक्षित परतावा (व्याजदर), धोके, रोखतेचा परिणाम होत असता. पैशापासून मिळणारा आपेक्षित परतावा हा बॉन्डपासून मिळणाऱ्या परताव्याची तुलना करून मिळतो उदा. कर्जरोख्यावर ८% व्याजदर मिळतो तर त्याचवेळी पैशावर १०% व्याजदर मिळत असेल तर कर्ज रोख्यापेक्षा पैशावर २% जादा व्याजदर (परतावा) मिळतो असे म्हणता येईल. बाजारातील व्याजदर वाढता असता लोक स्वतःजवळ बॉन्ड खरेदी करण्यासाठी पैसे न ठेवता बाजारात व्याजरूपाने देतात याउलट करण्यासाठी पैसे स्वतःजवळ बाळगतात म्हणजेच पैशाची मागणी करतात. धोक्याचा परिणाम पैशाच्या मागणीवरती होतो. पैसा जवळ बाळगणे धोक्याचे आहे. जर किंमती वाढत्या तर पैशाचे मूल्य घसरते म्हणून पैसा स्वतःजवळ बाळगणे धोक्याचे आहे. रोखतेचा परिणाम पैशाच्या मागणीवरती होण्याचे कारण म्हणजे पैसा हा विनिमयासाठी देणी देण्यासाठी अगदी सहजपणे वापरता येतो. व्यवहार वाटणारे असतील तर लोक पैशाची अधिक मागणी करतात.

एकूण पैशाची मागणी कुटूंब व उद्योगसंस्थांच्या एकत्रित मागणीतून बनते. एकूण पैशाची मागणी ठरविणारे पुढील तीन घटक आहेत. १) व्याजदर, २) किंमतपातळी, ३) वास्तव राष्ट्रीय उत्पन्न, व्याजदरामुळे पैशाची मागणी कमी होते. किंमतपातळीमुळे पैशाची मागणी वाढते व वास्तव राष्ट्रीय उत्पन्नामुळे पैशाची मागणी वाढते. म्हणून पैशाची एकूण मागणी पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

$$md = P \times L(R, Y)$$

येथे - = किंमत पातळी.

P = वास्तव राष्ट्रीय उत्पन्न

Y = एकूण वास्तव पैशाची मागणी

L(RY)

$$Md/p = L(RY)$$

एकूण य वास्तव पैशाची मागणी व व्याजदर

आकृती : एकूण वास्तव पैशाची मागणी

वास्तव उत्पन्नामध्ये वाढ झाली की एकूण वास्तव पैशाच्या मागणीत वाढ होते.

आकृती : व्याजदरावर पैशाची मागणी पैशाच्या पुरवठ्याचा परिणाम.

जेव्हा पैशाची मागणी व पैशाचा पुरवठा समान होतात तेव्हा चलन बाजार समतोलात असतो. तेव्हा समतोलीन व्याजदर ठरतो.

आकृतीमध्ये 'अक्ष' अक्षावरती वास्तव पैशाची मागणी दाखविली आहे. तर अय अक्षावरती व्याजदर मोजला आहे. पैशाचा पुरवठा वक्र पैशाच्या मागणी वक्राला बिंदू ०१ या ठिकणी समतोलात आहे. त्यामुळे -- हा समतोलीन व्याजदर आहे. वास्तव पैशाचा पुरवठा वाढला असता व्याजदर कमी होतो याउलट पैशाचा पुरवठा कमी झाला असता. व्याजदर वाढतो. तसेच वास्तव उत्पादन वाढले आसता व्याजदर वाढतो. याउलट वास्तव उत्पादन कमी झाले आसता व्याजदर कमी होतो.

अल्पकाळात पैशाचा पुरवठा विनिमय दर यांचा संबंध स्पष्ट करताना किंमतपातळी व उत्पादन

पातळी स्थिर गृहीत धरावी लागतात. म्हणून आकृतीद्वारे डॉलरची मागणी व डॉलरचा पुरवा याद्वारे व्याजदर कसा ठरतो. व त्या व्याजदराचा विनिमय दरावती कसा परिणाम होतो हे पाहणार आहोत. आकृतीमध्ये तळाकडे अमेरिकेचे चलन बाजार व वरच्या बाजूला अमेरिकेचा विदेशी विनिमय बाजार दाखविला आहे.

आकृती : अमेरिकेतील वास्तव पैशाची मागणी.

आकृतीद्वारे चलन बाजारातील व विदेशी विनिमय बाजारातील समतोल एकाच वेळी दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. पैसा बाजार व विनिमय बाजार यांच्यातील संबंध स्पष्ट करतात अमेरिकेमध्ये फेडरल रिझर्व्ह सिस्टिम आहे व युरोपमध्ये युरोपाची सिस्टिम ऑफ सेंट्रल बँकींग आहे. फेडरल रिझर्व्हने केलेल्या पैशाच्या पुरवठ्यामुळे अमेरिकेतील चलन बाजारावरती तसेच व्याजदरावरती परिणाम होईल. तसेच युरोपमधील ESCB ने केला पैशाच्या पुरवठ्यामुळे युरोपमधील युरोचा व्याजदर ठरेल डॉलरच्या व्याजदराचा व युरोच्या व्याजदराचा एकत्रित परिणाम विदेशी विनिमय दरावती होईल.

समजा जर अमेरिकेतील फॅंड ने पैशाचा पुरवठा वाढविला तर डॉलरचे विदेशी विनिमय बाजारात अवमुल्यन होईल. याउलट पैशाचा पुरवठा कमी केला तर डॉलरचे विदेशी विनिमय बाजारात अधिमुल्यन होईल. हेच आकृतीमध्ये अमेरिकेतील वास्तव पैशाचा पुरवठा वाढला असतो (२ ने झाला आसता) विनिमय दर $E^2/S/E$ ने दाखविला आहे.

पैशाचा पुरवठा किंमत पातळी व विदेशी विनिमय दर यांचा दीर्घकालीन संबंध :

दीर्घकालावधीमध्ये किंमतपातळी पूर्णपणे लवचिक असते पूर्ण रोजगार प्रस्थापित होण्यासाठी किंमतपातळी लगेचच पूर्ण रोजगार पातळी एकरूप होते.

पैशाचा पुरवठा वाढला आसता त्याप्रमाणात किंमत पातळीमध्ये वाढ घडून येते. दीर्घकाळात पैशाचा पुरवठ्याचा व्याजदरावरती परिणाम होत नाही. तर फक्त किंमतपातळी वरती परिणाम होतो, असे म्हटले आहे. पैशाच्या पुरवठ्याची सातत्याने वाढ होत असेल, तर विदेशी चलना विरुद्ध असणाऱ्या स्वदेशी चलनाचे अवमूल्यन होईल. याउलट पैशाचा पुरवठा कमी होत असेल तर स्वदेशी अधिमुल्यन होईल.

१.२.६ क्रयशक्ती समता सिध्दांत आणि वास्तव विनिमय दर :

प्रस्तावना :

अपरिवर्तनीय कागदी चलन आसणाऱ्या देशांत विनिमय दर कसा ठरतो. याचे स्पष्टीकरण करण्यासाठी क्रयशक्ती समता सिध्दांत उपयोगी पडतो. या सिध्दांताची मांडणी गुस्ताव कॅसेल या स्विडीश अर्थतज्ञाने केली.

सिध्दांत- “कॅसेल यांनी असे म्हटले की, दोन देशातील चलनाचा विनिमय दर हा त्या दोन चलनाया गुणाकारावर आधारित असतो.” कॅसेल यांच्या मते, अपरिवर्तनीय कागदी चलन असलेल्या दोन देशामधील विनिमय दर हा त्या देशातील कागदी चलनाची वस्तू खरेदी करण्याची जी शक्ती असते त्याची तुलना करून ठरविता येतो. कागदी चलनाची खरेदीशक्ती समान करणारा बिंदू हाच विनिमय दर असतो.

समजा एक पेन भारतात ६० रूपयाला आहे तोच गुणवत्तेचा पेन अमेरिकेत एक डॉलरला आहे. तर भारताचा रूपया व अमेरिकेचा डॉलर याचा विनिमय दर १ डॉलर, ६० रू. असा ठरेल. यालाच क्रयशक्ती सिध्दांताची निरपेक्ष स्वरूपाची मांडणी म्हणतात. परंतु पैशाचे मुल्य निरपेक्ष रित्या मोजता येत नसल्यामुळे सापेक्ष मांडणीची गरज वाटते. कारण पैशाचे मूल्य निरपेक्ष रित्या मोजताना वाहतूक खर्च, सरकारी, हस्तक्षेप जकाती कर इत्यादी गोष्टी, व प्रत्यक्षात दोन्ही देशातील वस्तू एकजिनसी असणे आवश्यक आहे. परंतु वास्तवता एकजिनसी वस्तू नसतात, जकाती कर इत्यादी सारख्या बाबीचे अडथळे असतात. यासाठी

सापेक्ष स्वरूपाची मांडणी करणे आवश्यक असते. सापेक्ष स्वरूपाची मांडणी करताना किंमत निर्देशांकाचा वापर गुस्ताव कॅसेल यांनी केला आहे. दोन देशांतील चलनाच्या अंतर्गत क्रयशक्तीत बदल झाल्यास विनिमय दर बदलतो. हे बदल निर्देशांकाच्या सहाय्याने मोजले जातात. समतोल विनिमय दरातील बदल संबंधित देशांच्या निर्देशांकाच्या गुणोत्तराने मोजता येते. निरपेक्ष पध्दतीने विनिमय दर ठरविताना पुढील सुत्राचा वापर करण्यात येतो.

चालू विनिमय दर = मूळ वर्षातील विनिमय दर

समजा, मुळ वर्ष २०१० हे निवडले मुळ वर्षात भारत व अमेरिका यांच्यातील विनिमय दर १ डॉलर = ४८ रू. होता. आता २०१३ साली दोन्ही देशातील किंमतीमध्ये बदल झाला. अमेरिकेतील निर्देशांक समजा ६५० झाला तर भारतातील निर्देशांक ६०० झाला. तर दोन्ही देशांतील विनिमय दर पुढीलप्रमाणे १ डॉलर = ४८

चालूविनिमय दर १ डॉलर = ४८ ऐवजी ५२ रू. येईल.

वास्तव विनिमय दर :

एका चलनाचे दुसऱ्या चलनातील मूल्य म्हणजे नॉमिनल विनिमय दर (Nominal Exchange Rate) असे म्हणतात. हा दर काही वेळा स्थिर, तर काही वेळा स्थिर तर काही वेळा तरत्या विनिमय दर पध्दतीनुसार ठरतो हा दर संख्यात्मक मुल्यानुसार ठरतो. म्हणून याला नॉमिनल (संख्यात्मक) विनिमय दर असे म्हणतात. हा दर खरेदीशक्तीकडे लक्ष देत नाही.

खरेदी शक्ती आणि स्पर्धात्मक गुणांचा समावेश केला तर त्या दराला अधिक अर्थ प्राप्त होतो. यालाच वास्तव विनिमय दर असे म्हणतात. वास्तव विनिमय दर (Real Exchange Rates) म्हणजेच विनिमय दर X दोन्ही देशांच्या किंमतीचा निर्देशांक होय. याचा अर्थ भाववाढीचा निर्देशांक दिलेला असताना बाजारातील वस्तू व सेवांची किंमत पातळी होय. म्हणून US मधील किंमतपातळी भारतातील किंमतपातळीपेक्षा अधिक आसेल तर डॉलरच्या बाबतीत रूपयाचा आसणारा वास्तव विनिमय दर हा नॉमिनल दरापेक्षा जास्त असतो.

समजा डॉलर रूपया विनिमय दर १ डॉलर = ६५ आहे अमेरिकेतील किंमतपातळी जास्त आहे. भारतातील किंमतपातळी कमी आहे. डॉलरच्या साहाय्याने रूपये घेऊन भारतामध्ये डॉलरच्या सहाय्याने (रूपयाच्या मदतीने) अधिक खरेदी करता येऊ शकेल अमेरिकेत ती करता येणार नाही. म्हणून रूपये व डॉलरचा विनिमय दर हा नॉमिनल दरापेक्षा जास्त आहे. जर वास्तव विनिमय दराचे मोजमाप दोन देशामध्ये सर्व सामान्यपणे व्यापार होणाऱ्या वस्तुच्या किंमतपातळीद्वारे मोजला तर त्यावरून निर्यात स्पर्धा क्षमतेचे मापन होऊ शकते. समजा अमेरिका व भारत हा दोन्ही देशामध्ये सारखेच तुलनात्मक औषधाचे उत्पादन होत आहे. भारतीय औषधाच्या किंमती अमेरिकेतील औषधाच्या किंमतीपेक्षा कमी असे तर औषधाच्याबाबतीती निनिमय दर हा भारताच्यादृष्टीने अनुकून असेल.

पर्याप्त चलनक्षेत्र सिध्दांत :

प्रस्तावना :

मुंडेल यांनी घटक गतिशिलता सिध्दांत मांडल्यामुळे पर्याप्त चलनक्षेत्र ही संकल्पना पुढे आली. त्यानंतर मकीनन, केनन, मॅग्रीफिको व वुड यांनी चलन क्षेत्रासंबंधीच्या सिध्दांतात भर टाकली.

ज्या देशांच्या गटाचे चलन कायमस्वरूपी स्थिर विनिमय दराशी जोडलेले असते त्याला पर्याप्त

चलन क्षेत्र असे म्हणतात. परंतु इतर गटाचे सभासद नसणाऱ्या इतर देशांचे चलन बदलल्या विनिमय दराने जोडलेले असते. काही वेळा पर्याप्त चलन क्षेत्रामुळे एकच चलन आसू शकते. उदा. युरो. युरोपियन देशातील युरो संघाच्या युरो गटाचे चलन आहे.

पर्याप्त चलनक्षेत्र सिध्दांत :

१) मुडेल घटक गतिशिलता सिध्दांत (१९६१) :

मुडेलच्या मतानुसार पर्याप्त चलन क्षेत्र म्हणजे म्हणजे स्वयंचलीतपणे अंतर्गत व बहिर्गत समतोल घडून येणारे क्षेत्र होय. अंतर्गत समतोल म्हणजे देशांतर्गत व्यवस्थेत किंमत पातळी स्थिर असणे व पूर्ण रोजगार प्रस्थापित होणे व बहिर्गत समतोल म्हणजे देशांचा आंतरराष्ट्रीय व्यापारात व्यापारतोल व व्यवहार तोलामध्ये समतोल प्रस्थापित होणे होय. पर्यटन क्षेत्रामध्ये चलनविषयक, राजकोषीय किंवा सरकारच्या कोणत्याही धोरणाची अर्थव्यवस्थेमध्ये समतोल निर्माण होण्यासाठी गरज पडत नाही. तसेच या क्षेत्रामध्ये बदलता विनिमय दर नसतो.

सुरुवातीच्या काळात उत्पादन घटक खर्चामधील तफावतीमुळे अंतर्गत असमतोल दिसून येतो. श्रमिक व भांडवलसारखे घटक पर्याप्त चलन क्षेत्रामध्ये सभासद आसणाऱ्या देशामध्ये पूर्ण गतिशील असतील तर अंतर्गत असमतोल दूर होऊन पूर्ण रोजगार प्रस्थापित होतो व बहिर्गत असमतोल देखील कमी होतो. उत्पादन घटक खर्चात समानता आल्यामुळे भाववाढीच्या दरात समानता येईल. परिणामी विनिमय दर बदलण्याची गरज भासणार नाही. परंतु मुंडेल यांनी मांडलेल्या या घटक गतिशिलता सिध्दांतावरती टीका झाल्या प्रत्यक्षात उत्पादन घटक गतिशील आसू शकत नाहीत.

मकीनन यांचा मुक्त अर्थव्यवस्थेचा सिध्दांत : (१९६३)

मकीनन यांनी १९६३ मध्ये पर्याप्त चलनक्षेत्र सिध्दांत मांडला. मकीनन यांचा सिध्दांत मुडेल यांच्या सिध्दांतासारखाच आहे. मुडेल व मकीनन या दोहोच्या सिध्दांतमध्ये अंतर्गत व बहिर्गत समतोलावरती भर दिलेला आहे. परंतु मुडेल यांचा भर व्यवहार तोल समतोलावरती आहे तर मकीनन यांचा प्राचिन भर अंतर्गत किंमत स्थिरतेवरती आहे. मुक्त अर्थव्यवस्थेमध्ये सापेक्षतेने विनिमय दराच्या खर्चाच्या रचनेपेक्षा किंमत पातळीवर अधिक परिणाम होत असतो. म्हणूनच पर्याप्त चलन क्षेत्राची आवश्यकता असते. ज्या देशांचा विदेशीव्यापार अधिक आहे अशा देशांनी पर्याप्त चलन क्षेत्राचा स्विकार केला पाहिजे. असे मकीनन यांचे मत आहे. त्याचबरोबर आशा अर्थव्यवस्थामध्ये विनिमय दरात बदल करण्यापेक्षा अंतर्गत व बहिर्गत समतोल प्राप्त करण्यासाठी चलनविषयक व राजकोषीय धोरणाचा अवलंब केला पाहिजे. परंतु मकीनन यांच्या मते, मुक्त अर्थव्यवस्था व अंतर्गत किंमत स्थिरता या दोन्ही गोष्टी एकत्र साध्य होण्यासाठी पर्याप्त चलन क्षेत्राचे सभासद नसणाऱ्या देशामध्ये भाववाढ नसली पाहिजे. जर सभासद नसणाऱ्या देशामध्ये भाववाढ असेल आणि अशा देशांशी मुक्तपणे व्यापार होणार आसेल तर आयात वस्तूच्या किंमती वाढतील व पुन्हा अंतर्गत किंमत स्थिरतेचा प्रश्न निर्माण होईल.

३) केनन यांचा वस्तूभेद सिध्दांत (१९६९) : (Product Diversification Theory : Peter Kexen 1969)

केनन यांनी १९६९ मध्ये वस्तू भेद सिध्दांत मांडला. त्याच्यामतानुसार जी अर्थव्यवस्था कमी खुली असते परंतु अधिक प्रमाणात विविध प्रकारच्या वस्तूंचे उत्पादन करित असते. म्हणजेच ज्या देशांच्या अर्थव्यवस्थामध्ये वस्तूभेद आसतो. अशा देशांसाठी पर्याप्त चलनक्षेत्र हे उपयुक्त आसणारे क्षेत्र आहे. आयातीमध्ये व निर्यातीमध्ये वेगवेगळ्या वस्तू आहेत. आशा देशांच्या व्यवहार तोलात स्थिरता असते. त्यामुळे त्यांना विनिमय दरात बदल करण्याची गरज पडत नाही.

परंतु बिगर-सभासद देशांच्यामध्ये आयात निर्यातीमध्ये भेदात्मक वस्तू नसल्यामुळे त्याचा प्रभाव किंमतीवर पडून व्यवहारतोल असमतोलाचा प्रश्न निर्माण होतो.

४) मॅग्री फिकोयांचा भावावाढीच्या प्रवृत्तीचा सिध्दांत (१९७१) : (Propensity to Inflation Theory - Magnificoe 1971

पर्याप्त चलन क्षेत्राचे सभासद असणाऱ्या देशांमध्ये समाजन भाववाढीची प्रवृत्ती असेलतर पर्याप्त चलन क्षेत्र त्या देशांना उपयुक्त आसते. फिलीप्स यांच्या भाववाढ व बेरोजगारी यांच्या व्यस्त तत्वाच्या सिध्दातांवर आधारित मॅग्रीफिको यांनी पर्याप्त चलन क्षेत्रासंबंधी सिध्दांत मांडला आहे. म्हणून सभासद असणाऱ्या दोन्ही देशांमध्ये समान भाववाढ व समान बेरोजगारीचा दर आसणे आवश्यक आहे. असे मॅग्री फिको यांना वाटते. जर सभासद देशमध्ये भाववाढीच्या दरात फरक असेल, तर व्यवहार तोलाचा प्रश्न निर्माण होईल व तो सोडवण्यासाठी विनिमय दरात बदल करावा लागेल किंवा चलनविषयक व राजकोषीय धोरणाचा अवलंब करावा लागेल. हे सर्व पर्याप्त चलन क्षेत्र सिध्दांतातील तत्वाच्या विरोधी असेल. व पर्याप्त चलन क्षेत्र स्थापन करण्याच्या विरोधी असेल परंतु भाववाए व बेरोजगार दर यामध्ये दोन्ही देशांत समानता आसू शकत नाही, असे मुंडेल यांचे मत आहे.

५) वुड चा खर्च लाभ सिध्दांत (१९७३) : Cost Benefit Theory wood : 1973

खर्च व लाभाच्या आधारावर पर्याप्त चलनक्षेत्र निर्माण करण्याची शक्यता आजमावता येईल. पर्याप्त चलन क्षेत्र निर्माण करताना त्यापासून होणाऱ्या खर्चपेक्षा मिळणारा लाभ अधिक असला पाहिजे. पर्याप्त चलन क्षेत्राचा खर्च म्हणजे व्यवहार तोलात समतोल प्राप्त होण्यासाठी ज्या विनिमय दराचा उपयोग होतो त्या विनिमय दरात बदल करण्याची आशा चलन क्षेत्राची अक्षमता होय. जर पर्याप्त चलन क्षेत्राच्या लाभामध्ये बँकिंग आणि विदेशी विनिमय व्यवहार करताना मिळणारे फायदे. पर्याप्त चलन क्षेत्र संघामध्ये साधनांचे पुर्नवाटप करताना मिळणारे फायदे, व्यापाराच्या विस्तामुळे व अनिश्चिततेतील घटीमुळे मिळणारे फायदे यांचा समावेश होतो. वुड यांनी पर्याप्त चलन क्षेत्र सिध्दांतावरती अधिक भर न देता सामान्यपणे पर्याप्त चलन क्षेत्र निर्माण करताना येणारा खर्च व निर्माण केल्यावर मिळणारे फायदे यावरतीच अधिक भर दिला आहे.

६) चलनविषयक व राजकोषीय धोरणाचा मिश्र वापर सिध्दांत :

पर्याप्त चलन क्षेत्र निर्माण करण्याचा उद्देश अंतर्गत व बहिर्गत समतोल प्रस्थापित करणे हा आहे. हा समतोल प्राप्त करताना विनिमय दरात फारसा बदल करणे आपेक्षित नाही. विनिमय दराला हात न लावता तो स्थिर कसा राहिल हे आवश्यक आहे. चलनविषयक व राजकोषीय धोरणाचा मिश्र वापर करणे खरेतर पर्याप्त चलन क्षेत्र सिध्दातांच्या तत्वाशी संबंधित भाग नाही. परंतु हा सिध्दांत फक्त अंतर्गत व बहिर्गत समतोल या दोन्ही धोरणांच्या साहाय्याने कसा प्राप्त करता येईल हे सांगतो. या सिध्दांतानुसार भाववाढ (अतिरिक्त रोजगार) व व्यवहार तोलातील तुट संकुचित चलन विषयक व राजकोषीय धोरणाच्या साहाय्याने कमी करता येते. तसेच बेरोजगारीचा व व्यवहारतोल वाढाण्याचा प्रश्न विस्तारणाऱ्या चलनविषयक व राजकोषीय धोरणाच्या साहाय्याने कमी करता येतो. या सिध्दांताचे विश्लेषण जेम्स मिड (१९५१) जेन टीनबरजेन (१९५२) हॅरी जॉसन इ. सारख्या नामांकित अर्थतज्ञांनी केले आहे.

सारांश वरील सर्व सिध्दांतांच्या आधारे पर्याप्त चलन क्षेत्र निर्माण करण्यासाठी पुढील काही निष्कर्ष काढू शकतो.

१) पर्याप्त चलन क्षेत्र निर्माण झाल्यामुळे मिळणारे फायदे साधनांची गतिशिलता अधिक असावी.

२) पर्याप्त चलन क्षेत्र निर्माण झाल्यामुळे मिळणारे फायदे अधिक असले पाहिजे. पर्याप्त चलन क्षेत्र निर्माण करण्याचा खर्च कमी असावा.

३) सभासद आसणाऱ्या देशांच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये वस्तू व उत्पादनामध्ये विविधता असावी. त्यामुळे सभासद नसणाऱ्या देशांच्या व्यापारामुळे पर्याप्त चलनक्षेत्राचे सभासद आसणाऱ्या देशांना फायदे मिळतील.

४) सभासद असणाऱ्या देशामध्ये त्यांच्या आप-आपसातील आर्थिक ही तसंबंधाच्या उन्नतीसाठी मुक्त अर्थव्यवस्थेची गरज आहे.

५) राजकीय व सामाजिक सलोखा असला पाजि समाजाचा चलन क्षेत्रावरती विश्वास असला पाहिजे.

५) चलनविषयक धोरणाचा राजकोषीय धोरणाचा व इतर धोरणावरती विश्वास असला पाहिजे.

६) चलनविषयक धोरणाचा राजकोषीय धोरणाचा व इतर धोरणाचा योग्य प्रमाणावर वापर होणे गरजेचे आहे.

पर्याप्त चलन क्षेत्राचे फायदे :

१) पर्याप्त चलन क्षेत्र ही एकच बाजारपेठ बनते.

२) पर्याप्त चलन क्षेत्रामुळे प्रमाणाच्या बचती मिळतात.

३) तरल्या (बदलणाऱ्या) विनिमय दरामुळे निर्माण होणारी अनिश्चितता कमी करता येते.

४) व्यापारातून मिळणारे फायदे वाढविता येतात गुंतवणुकीस चालना मिळते.

५) किंमत स्थिरता प्राप्त होते जे सभासद देश आहेत. त्यांच्यामध्ये किंमत स्थैर्य प्रस्थापित करता येते.

६) पर्याप्त चलन क्षेत्र निर्माण केल्यामुळे चलन व्यवस्थापन अधिक चांगल्या प्रकारे करता येते. यामुळे भाववाढीसारखी किंवा भावघटीसारखी परिस्थिती टाळता येते.

७) पर्याप्त चलन क्षेत्राचे सभासद असणाऱ्या देशामध्ये चलनसंबंधी विनिमय दराचा ठराविक वर ठरवला की चलनाची अदला बदल करण्याचा खर्च कमी येतो. किंवा चलनाची सट्टेबाजी पासून निर्माण होणारी अनिश्चितता कमी करता येते. तसेच हेजिंगसाठी होणारा खर्च कमी येतो.

पर्याप्त चलन क्षेत्राचे तोटे :

१) पर्याप्त चलन क्षेत्राचे सभासद असणाऱ्या देशांमध्ये व नंतरच्या काळात अधिक धोरणामध्ये वर्चस्व निर्माण झालेल्या देशांची फळी निर्माण होते. असे देश इतर सभासद देशांच्या धोरणाची गळचेपी करतात.

२) काही कालावधीनंतर चलनविषयक व राजकोषीय धोरणामध्ये एकसंघ पण राहत नाही. समुहाच्या हितासाठी या धोरणांचा वापर करण्यापेक्षा स्वतःच्या हितासाठीच अधिक वापर होताना दिसतो. 'युरो' पर्याप्त चलन क्षेत्र असणाऱ्या देशांमध्ये 'युरो पेचप्रसंग' (Euro Crises) २००८ हा चलन विषयक व राजकोषीय धोरणाच्या कमकुवत पणामुळे निर्माण झालेला दिसून येतो.

१.२.८ १) युरो चलनाचा आणि युरोपमध्ये आसणाऱ्या 'युरोपीयन बँकींग पध्दतीचे यश-अपशय (अनुभाव)

प्रस्तावना :

अंतर्गत व बहीर्गत असमतोल म्हणजेच बेरोजगारी (भाववाढीची परिस्थिती) व व्यवहार तोलातील असमतोल दूर करण्यासाठी युरोपातील युरोपियन संघाच्या सभासद देशांपैकी (सध्या २७ सभासद) १७ देशांनी आतापर्यंत युरो हे एकच चलन स्विकारले आहे. युरो चलन स्विकारण्याचा निर्णय २ मे १९९८ रोजी घेतला. तो एक ऐत्यासिक निर्णय ठरला. युरो चलनाच्या निर्णयापर्यंत येण्यासाठी मागे वेगवेगळ्या संघाचा हातभार लागला. यांचा इतिहास खोलवर जातो १९५२ मध्ये युरोपमध्ये युरोपियन कोल आणि स्टिल संघाचा जन्म झाला (ECSC) या संघामध्ये बेल्जीयम, जर्मनी, फ्रान्स इटली, लडकमगर्व व नेदरलँड या

देशांचा समावेश होता. या सहा देशांनी नंतर युरोपीयन आर्थिक समाजाची स्थापना केली. (EEC-European Economic Community) या समाज स्थापनेनंतर युरोपीयन अनुउर्जा संघ निर्माण झाला. (European Atomic Energy Community- Economic Community) त्यामुळे युरोपियन देशांचे अंतर्गत हितसंबंध वाढत गेले. यातून युरोपियन समाजाचा (European Community) चा जन्म झाला. मॅस्ट्रीचेट करार १९९३ ला झाला. या करारानुसार युरोपातील बरेच देश युरोपीयन संघाचे (EU) चे सभासद झाले. डेन्मार्क, आर्लँड, युके, ग्रीस, पोर्तुगल व स्पेन (१९८६ ला) ऑस्ट्रिया, फिनलँड व स्विडन (१९९५ ला) सायप्रस, हंगेरी, पोलंड, मल्य १ जानेवारी २००७ पर्यंत सभासद झाले, असे एकूण २७ सभासद देश या युरोपियन संघाचे आहेत.

युरो, युरोपियन मध्यवर्ती बँकींग, पध्दती व आर्थिक व चलनविषयक संघ Euro, European system of central Banking -ESCB EMU- Economic & Monetary Union. युरोपियन युनियनचे सभासद होण्यासाठी कोपनहेगन निकषांचा वापर करण्यात येतो. कोपन हेगन निकषानुसार सभासद होण्यासाठी स्थिरता पाहिजे, मानवी हक्काची हमी व अल्पसंख्यांकांचा आदर व संरक्षण देणारा कायदा पाहिजे तसेच स्पर्धेला व बाजाराधिष्ठित पैलुला वाव देणारी अर्थव्यवस्था असली पाहिजे. हे निकष पूर्ण केलेले देश युरोपिय संघाच्या सभासद देशांमध्ये आहेत. युरोपियन युनियनमध्ये सभासद आसलेल्या या देशांनी युरोपियन आर्थिक व चलनविषयक संघाची (Economic & Monetary Union) ची निर्मिती करण्याचा प्रयत्न केला. १९७० च्या वॉर्नर रिपोर्टनुसार यांचे वर्णन आले आहे. परंतु हे प्रयत्न वास्तवात आला नाही. कारण १९७० मध्ये ब्रिटनवुड पध्दती ढासळली व १९९३ मध्ये तेलांच्या संकटाचा (oil crisis) प्रश्न निर्माण झाला. त्यामुळे आर्थिक व चलनविषयक संघाची निर्मिती करण्याचा प्रयत्न फसला. वरील उल्लेखलेल्या घटनेमुळे युरोपियन अर्थव्यवस्थेत अस्थिरता पसरली त्यामुळे युरोपियन संघाच्या ०९ देशांनी युरोपियन चलनविषयक पध्दतीची (European Monetary System EMS 1979) मध्ये निर्मिती केली. १९८६ मध्ये 'एक बाजारपेठ कायदा युरोपमध्ये झाला. पुन्हा आर्थिक व चलनविषयक संघाची संकल्प साकार होण्याची चिन्हे दिसू लागली. १९८८ मध्ये यांचा अभ्यास करण्यासाठी देलोर (Delors) समिती नेमली. देलोर समितीच्या शिफारशीनुसार युरोपीय संघातील सभासद देशांनी फेब्रुवारी १९९२ मध्ये मॅस्ट्रीचेट करारावर सही केली. हा करार प्रत्यक्षात १ नोव्हेंबर १९९३ पासून आमलात आला EMU ची प्रगती तिन टप्प्यातून झाली.

१) १९९०-१९९३ पाहिला टप्पा - एकाच युरोपियन बाजारपेठ निर्माण झाली या टप्प्यामध्ये व्यक्ति, माल, भांडवल व सेवेना सभासद देशांमध्ये मुक्त परवानगी येण्यास जाण्यास (हालचालीस) दिली.

२) १९९४-१९९८ चा दुसरा टप्पा : युरोपीयन चलनविषयक संस्थेची (European Monetary Institute) निर्मिती झाली. या मागचा हेतू एकच चलन निर्माण करण्यासाठी तांत्रिक मदत निर्माण करणे हा होता. अतिरिक्त तुट कमीकरणे व सभासद देशांच्या आर्थिक व राजकोषीय धोरणाचे एकत्रिकरण करणे हा देखील होता.

३) १ जानेवारी १९९९ नंतर तिसरा टप्पा : विनिमय दर स्थिर राहण्यासाठी एक विशिष्ट दर ठरविणे, युरोपीय मध्यवर्ती बँकेकडे (ECB) कडे चलनविषयक धोरण राबविण्याची जबाबदारी देणे. तसेच 'युरो' हे एकच चलन निर्माण करणे इ. उद्दिष्टे तिसऱ्या टप्प्यात होती. यानुसार १ जानेवारी २००२ ला युरो, चलनी नोटा व नाणी हे युरोपचे कायदेशीर चलन बनले.

'युरो' चलन स्विकारणाऱ्या युरोपीयन युनियनच्या (EU) च्या सभासद देशांनी किंमत स्थिरता, योग्य राबविण्याची स्पष्टता, स्थिरता विनिमय दर आणि दीर्घकालीन स्थिर व कमी व्याजदर इ अटी पूर्ण केल्यानंतर 'युरो सिस्टिम' चे युरो चलन व्यवस्थेचे ते तिसरे सभासद झाले. युरो चलनव्यवस्थेचे सभासद झालेले असे १७ देश आहेत. परंतु - युरोपियन युनियनच्या सर्वच्या (सध्या २ देशांनी) सर्व देशांनी

युरोपियन संघामध्ये असणारे युरो चलन स्विकारले नाही. फक्त १७ देशांनीच हे चलन स्विकारले आहे. युरोपीयन युनियनमधील २८ देशांच्या मध्यवर्ती बँक एकत्रित येवून European System of Central Bankds (ESCB) तयार झाली तर १७ देशांनी युरो चलन स्विकारल्यामुळे त्या देशांच्या मध्यवर्ती बँकांची युरो सिस्टिम (Euro System) तयार झाली.

युरो व ई एस सीबीचा अनुभव Experience of Euro and ESCB

युरोपीयन आर्थिक व चलनविषयक संघाने (EMU) ने युरोपियन आर्थिक व चलन विषयक संघाला १० वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर युरो चलनामुळे तसेच ESCB मुळे काय यश मिळाले कोणते अपयश मिळाले. पुढे कोणती धोरणे आखली पाहिजे यासाठी EMU 10 Report en सादर केला. त्यामुळे युरो चलन क्षेत्रामध्ये पुढील अनुभव कथन केले आहे.

- १) भाववाढीचा दर कमी झाला. १९९० ला ३% भाववाढीचा दर होता. २००८ ला तो २% झाला. १९७० ते १९८० या दशकात तो ८ ते १० या दरम्यान होता.
- २) व्याजदर घटला १९९० ला ९% असणारा व्याजदर २००८ साली ५% वर आला.
- ३) राजवित्तीय धोरणामुळे स्कूल आर्थिक स्थिरता प्राप्त झाली. १९८० मध्ये तुटीचे प्रमाण ४% होते ते २००७ मध्ये GDP च्या ०.६% वर आले.
- ४) बाजार पेठ एक संघ होण्यास मदत झाली. आर्थिक एकसंघपणा वाढला. चलनविनिमय करण्याचा खर्च वाचला. उत्पादकता वाढली. एकाच चलनामुळे कामगारांची उत्पादकता ५% नी वाढली.
- ५) आंतर बँक नाणेबाजाराला एकसंघपणा आला. बळकटी आली युरोपातील १६ मोठ्या बँकांची २५% मत्ता आपला मायदेश सोडून युरो चलन व्यवस्थेचे सभासद असणाऱ्या देशामध्ये आहे. तसेच खासगी बॉन्ड मार्केटचा विस्तार झाला.
- ६) पहिल्या १० वर्षांमध्ये बहिर्गत व्यापार चक्रीय धक्कापासून युरोपियन अर्थव्यवस्था वाचली. उदा. डॉटकॉम बबलचा परिणाम युरोपियन अर्थव्यवस्थेवर प्रामुख्याने युरो चलन क्षेत्रामध्ये झाला नाही.
- ७) चलनविषयक धोरण व राजकोषीय धोरणे राबविण्यात सहकार्य कमी व्याजदर स्थूल आर्थिक स्थैर्य इत्यादींमुळे युरो चलन क्षेत्रामध्ये सहभागी व्हावे असे अनेक देशांना वाटत आहे. हे युरो चलन क्षेत्राचे यश आहे.
- ८) युरो हे जगातील दुसऱ्या क्रमांकाचे आंतरराष्ट्रीय चलन म्हणून मान्यता मिळाली आहे.
- ९) काही महत्त्वपूर्ण निर्णय एकत्रित घेतले जात असल्यामुळे आर्थिक प्रशासनाची सुयोग्य रचना युरो चलन क्षेत्र बनले आहे.
- १०) १६ मिलियन लोकांना रोजगार मिळाला रोजगारीचा दर १५ % नी तर बेरोजगारीचा दर ०७% नी कमी झाला.

वरिल काही यशाकडील बाजूचे अनुभव आले असले तरी २००८ मध्ये अमेरिकन महामंदीमुळे युरोपियन अर्थव्यवस्था कोलमडली. युरोचलन व्यवस्थेला मोठा धक्का बसला ज्या तत्वावर युरो चलन क्षेत्र निर्माण केले ती तत्वे या महामंदीमुळे खरी का खोटी यांचा विचार करण्याची गरज भासली आता आपण युरोपियन आर्थिक व चलनविषयक संघापुढील अन्वहाने कोणती आहेत ते पाहणार आहेत. त्या आगोदर युरो चलनाचा पेचप्रसंग (Eurocrisg) थोडक्यात पाहणार आहेत.

युरो चलन संकट : २००८ च्या तिमाहीमध्ये २००७-२००८ च्या जागतिक वित्तीय संकटामुळे युरो चलन संकट उभे राहिले. यांची कार्यालयातील आकडेवारी २००९ मध्ये प्रसिध्द णाली. पोर्तुगल, इटली, आर्यलँड, ग्रीस व स्पेन (PIIGS) या देशामध्ये अंदाजपत्रकीय तुटीचे प्रमाण वाढेल. सरकारी व बहिर्गत कर्जात

वाढ झाली. ग्रीसची पतगुणवत्ता ढासळली. बॉण्डवरील व्याजदर वाढले. वाढते बहिर्गत कर्ज व व्याजदराची काही पुढील कारणे होती. १) घरगुती कर्जे वाढली, २) चालू खात्यातील तुटीचे प्रमाण वाढले, वेतनदरातील वाढीमुळे व विनिमय दरातील कमी धोक्यामुळे आणि देशांतर्गत मागणीमुळे हे चालू खात्यावरील वित्तीय तुटीचे प्रमाण वाढले होते. याशिवाय देशांतर्गत कर्ज वाढीला काही पुढील कारणे होती. १) बेरोजगारीचा वाढत दर-कर परताव्याचे कमी प्रमाण आणि वाढती राजवित्तीय बुट अशी ही प्रमुख कारणे होती. ग्रीकचे कर्जाचे संकट २०१० मध्ये उभे राहिले. ग्रीकचे राष्ट्रीय कर्ज ३०० बिलियन युरो (जवळजवळ ४१३.६ बिलियन डॉलर) चे होते ग्रीकचा GDP ३६० बिलियन डॉलरचा आहे मात्र कर्ज GDP पेक्षा जादा आहे. कर्जाचे GDP शी आसणारे प्रमाण ११३% चे होते. त राजवित्तीय तुटीचे प्रमाण GDP च्या १२.९०%चे होते.

युरोपमधील संकटावरील उपाय शोधण्यासाठी ११ ऑक्टोबर २००८ ला पॅरीसमध्ये परिषद भरली. युरो चलन क्षेत्रामध्ये स्थिरता आणणे. व एकत्रित कृती योजना आखणे ही उद्दिष्ट्ये या परिषदेची होती.

EMU चे भवितव्य : युरोपियन आर्थिक व चलन विषयक संघाला १० वर्षे पूर्ण झालेल्या पार्श्वभूमीवर व युरो चलन संकटाच्या पार्श्वभूमीवर युरोपियन आर्थिक व चलन विषयक संघापुढे कोणती आव्हाने आहेत या संघाचे भवितव्य कोणते याविषयी काही भाग पुढील प्रमाणे चर्चा करता येईल.

- १) युरोपियन संघाच्या आर्थिक वाढीचा विचार करता संभाव्य आर्थिक वाढ कमी राहिल.
- २) भाववाढीचा दर व अर्थिक मात्रेच्या खर्चातील फरकामुळे युरोचलन क्षेत्रामध्ये संरचनात्मक सुधारणा करता आल्या नाही. संरचनात्मक सुधारणा कशा पध्दतीने होतील हे पुढील आव्हान असेल.
- ३) युरो हे चलन जगातील दुसऱ्या क्रमांकाचे चलन बनले आहे. जगातील देशांसाठी ती एक महत्वपूर्ण मा बनली आहे. परंतु, युरो चलन क्षेत्र सभासद देशांसाठी आंतरराष्ट्रीय व्यवहरचनेकडे महत्वपूर्ण लक्ष देणे गरजेचे आहे. आतापर्यंत असे लक्ष न दिल्याने जागतिक व्यापारातील युरोपचा आर्थिक असमतोलपणा वाढला आहे.
- ४) काही लोकांच्या मते युरो चलनाचा प्रभाव कमी आहे. युरो चलनामुळे फक्त किंमती वाढल्या त्यामुळे लोकांचा पर्यायाने समाजाचा युरो चलनावरील विश्वास वाढविणे गरजेचे आहे.
- ५) जागतिकीकरणाचा प्रभाव युरोपियन अर्थव्यवस्थेवर चांगला व्हावा यासाठी युरो चलन व्यवस्थे सतर्क राहिले पाहिजे.
- ६) जागतिक उणेच्या वाढल्या किंमतीचा व अन्नाच्या वाढल्या किंमतीचा प्रश्न भेडसवणार आहे.
- ७) युरो चलन व्यवस्थेसमोर हवामानातील बदलाचा परिणाम विचारात घेणे आवश्यक आहे.
- ८) युरो चलन क्षेत्रातील लोक झपाट्याने वयोवृद्ध होत आहेत. संभाव्य वेरजन धाटकाचा वाटा वाढत आहे त्यामुळे आर्थिक वाढीला आळा बसणार आहे.
- ९) युरो चलन संकट लक्षात घेता राजवित्तीय धोरणाचे पूर्ण क्षमतेने पर्यवेक्षण झाले पाहिजे.
- १०) आर्थिक प्रशासन अधिक प्रभावीपणे राबविले पाहिजे.
- ११) पूर्ण बँकींग संघ कसा निर्माण होईल हे पाहणे काळाची गरज आहे.
- १२) स्थूल आर्थिक समतोलाकडे वरवरचे लक्ष दिले होते ते अधिक देण्याची गरज आहे.

थोडक्यात, राजवित्तीय धोरण चलनविषयक योग्य वापर करून युरो चलन क्षेत्र अधिक बळकट करण्याची गरज आहे. स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न व उपप्रश्न (Question for self learning activity)

प्रश्न : खालील प्रश्नाची थोडक्यात उत्तरे द्या.

- १) विदेशी विनिमय बाजार म्हणजे काय ?
- २) विदेशी विनिमय दर म्हणजे काय ?
- ३) आंतरराष्ट्रीय रोखता व्यवहार म्हणजे काय ?
- ४) सट्टेबाज व्यापारी वृत्तीचा अर्थ सांगा ?
- ५) हेजींग प्रवृत्तीचा अर्थ सांगा ?
- ६) अर्बिट्रेज प्रवृत्तीचा अर्थ सांगा ?
- ७) हजर विनिमय दर म्हणजे काय ?
- ८) वायदा विनिमय दर म्हणजे काय ?
- ९) स्वॅप विनिमय व्यवहाराचा अर्थ सांगा.
- १०) पैशाचा पुरवठा म्हणजे काय ?
- ११) पैशाची मागणी म्हणजे काय ?
- १२) वास्तव विनिमय दर म्हणजे काय ?
- १३) पर्याप्त चलन क्षेत्राचा अर्थ सांगा ?
- १४) युरोपियन मध्यवर्ती बँकींग पध्दतीचा अर्थ सांगा.
- १५) युरो चलन म्हणजे काय ?

प्रश्न २ रा. खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे द्या.

- १) विनिमय दर म्हणजे काय ? आंतरराष्ट्रीय आर्थिक व्यवहारांची माहिती द्या.
- २) विदेशी विनिमय बाजारामध्ये सहभागी होणाऱ्या घटकांची व्यक्ती व संस्थांची माहिती द्या.
- ३) विदेशी विनिमय बाजाराची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
- ४) विदेशी विनिमय दराचे प्रकार सांगा.
- ५) वायदा बाजार व भविष्य बाजार यातील साम्य व भेद स्पष्ट करा.
- ६) विदेशी विनिमय दर निश्चिती कशी होते ते सांगा.
- ७) विनिमय दरावती कोणते घटक परिणाम करतात ते सांगा.
- ८) पैशाचा पुरवठा व विनिमय दर यांच्यातील अल्पकालीन संबंध सांगा.
- ९) क्रयशक्ती समता सिद्धांत स्पष्ट करा.
- १०) पर्याप्त चलन क्षेत्राचे सिद्धांत स्पष्ट करा.
- ११) पर्याप्त चलन क्षेत्राचे फायदे-तोटे सांगा.
- १२) युरोपियन बँकींग पध्दतीचे मूल्यमापन करा.
- १३) युरोपियन चलनविषयक व आर्थिक संघाचे भवितव्य कोणते आहे.

संदर्भसूची :

- १) Mannur H.G . (2001) International Economics New Dhelhi : Vikas Publishing House PVT. Ltd. page no. 2030
- २) Jhingan M.L (2009) six Revised 2 Enlarged Edition-International Economics, Mayur, Vihar-P-I Delhi : Vrinda Publications (p) Ltd., Page No. 962305
- ३) Sharma R (2010) International Economics . Agra : Lakshmi Narain Agarwal Page No. 174 2175

- ४) प्रा. भोसले के एम. व प्रकाटे की. बी. (२००८) सुबोध व्यावसायिक अर्थशास्त्र कोल्हापूर - फडके बुक हाऊस (पान नं. ३०० ते ३०२)
- ५) गाला अंकीत व गाला जितेंद्र (२०१२) फॉरेन इकसचेन्ज अॅण्ड फॉरेक्स ट्रेनिंग मुंबई --- पान नं - ३) (पान नं १५२)
- ६) Website - The European system of central Bankd -PPT
- ७) EMV @ 10 Report 'Success and Challenges after 10 years of Economic and Monetary Union 2/2008
- ८) The European system om Central Bank - Wikipedia.
- ९) Chaper-14- Money Interest Rate and Exchange Rate Iordanis petsas, International Economics, Theory and policy six edition by puu R\ Krugman and Mauriceobstfeld.
- १०) IMF paper - why Red Exchange Rate - Lus AV Catao
- ११) Heding Foreign Exchange Risk with forwards future options and the Gold Dinar - Ahamed Kamed My dinmeera, Department of Business Admistration, In ternational Islamic University Malaysia.
- १२) India Gandhi open Univeristy website-e-gankosh.

प्रकरण ०७

जागतिक भांडवल बाजार

७.० घटकाची उद्दिष्ट्ये (Objectives)

७.१ प्रस्तावना

७.१.१ भांडवल बाजार

७.१.२ बाजाराचे घटक

७.१.३ सुसंघटीत भांडवल बाजाराची आवश्यकता.

७.१.४ आंतरराष्ट्रीय व्यापारात लाभ (The Gains from International Trade)

७.१.५ विदेशी भांडवलाची गरज Need for Foreign Capital)

७.१.६ भांडवल बाजाराची रचना (The structure of Capital Market)

७.१.७ वित्तीय साधने (Financial Instruments)

७.१.८ भांडवल बाजार विकास व सुधारणा (Growth & Performance of capital Market)

७.१.९ सारांश

७.२ युरो चलन बाजार (Euro Currency Market)

७.२.१ प्रस्तावना

७.२.२ युरो डॉलर बाजारपेठेच्या वाढीची कारणे (Causes of Euro currency Market Growth)

७.२.३ युरो चलनाचे फायदे (Benefit Euro Currency)

७.२.४ सारांश

७.३ आंतरराष्ट्रीय चलन व्यवस्था / मौद्रिक व्यवस्था (The International Monetary System)

७.३.१ प्रस्तावना

७.३.२ सुवर्ण प्रमाण आणि ब्रेटन वुड पध्दती - वैशिष्ट्ये

७.३.३ आंतरराष्ट्रीय रोखता समस्या (International Liquidity Problems)

७.३.४ आंतरराष्ट्रीय नाणे निधीची आंतरराष्ट्रीय रोखते बाबत भूमिका (Role of IMF about International Liquidity)

७.३.५ जागतिक बँकेची भूमिका (Role of world Bank)

७.३.६ सारांश

७.४ अल्पकालीन भांडवल हालचालीचे सिध्दांत (Theory of short-term capital movement)

७.४.१ प्रस्तावना

७.४.२ हस्तांतरण सिध्दांत (Transfer Theory)

७.४.३ सारांश

७.५ पारिभाषिक शब्द शब्दार्थ (Glossary)

७.६ संदर्भ सुची

७.७ सराव प्रश्न

७.० घटकाची उद्दिष्ट्ये : (Objectives)

- १) आंतरराष्ट्रीय भांडवल बाजाराच्या लाभाची माहिती घेता येईल.
- २) आंतरराष्ट्रीय भांडवल बाजाराची रचना आणि सुधारणा यांची आद्यायावत माहिती मिळवता येईल.
- ३) युरो डॉलर चलनाचे स्वरूप कळून येईल.
- ४) युरो डॉलर चलनाचे फायदे आणि परिणामांची सखोल माहिती करता येईल.
- ५) आंतरराष्ट्रीय चलन व्यवस्थेतील सुर्वण प्रमाण आणि ब्रेटन वुड पध्दती, आंतरराष्ट्रीय रोखता या संबंधी जागतिक बँकेची व आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीची भूमिका समजून घेता येईल.
- ६) अल्पकालीन भांडवलाच्या हालचालीच्या वेगवेगळ्या सिध्दांताची माहिती मिळवली जाईल.

७.१ प्रस्तावना :

ज्या प्रमाणे नाणे बाजारात अल्पमुदतीच्या कर्जाची देवाण-घेवाण होते. त्याप्रमाणे भांडवल बाजारात दिर्घमुदतीवित्तीय निधीचे व्यवहार होतात. भांडवल बाजार हा दिर्घ मुदती रोख्यांचा बाजार आहे. या बाजाराद्वारे बचत कारणाच्या लोकांकडील वित्तीय साधन सामग्री संयोजकाकडे वळविता येते. संयोजक या बचतीचा उत्पादक गुंतवणुकीसाठी वाटप करून औद्योगिक विकासाला चालना देतात. साधारणापे या भांडवल बाजाराचे दोन महत्वाचे भाग पडतात.

- १) नवीन रोख्यांच्या विक्रीची प्राथमिक बाजारपेठ.
- २) शेअर बाजाराच्या रुपाने अस्तीत्वात असलेली रोख्यांची दुय्यम बाजारपेठ या दोन बाजारपेठेचे संघटन व त्यांचे कार्य यांच्यात काही मुलभूत फरक आहे. प्राथमिक बाजारपेठेत कंपन्यांच्या समभागासारखे नवीन रोखे विक्रला येतात. हे रोखे पुर्वी बाजारात कधीच अस्तित्वात नसतात. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेतील निव्वळ गुंतवणूक वाढायला सुरुवात होते. याउलट शेअर बाजारात पूर्वी कंपनीने विकलेल्या रोख्यांची पुर्नविक्री होत असते. असा दुय्यम बाजार औद्योगिक गुंतवणुकीला फक्त अप्रत्यक्ष मदत करतो. कारण या बाजारामुळे रोख्यांच्या गुंतवणुकीची रोखता वाढायला मदत होते. व उत्तेजन मिळते.

शेअर बाजार हा भांडवल बाजाराचा एक अविभाज्य घटक आहे. भांडवल संचयनाचा वेग वाढावा यासाठी शेअर बाजार महत्वाची भूमिका बजावत असतो. बचत व गुंतवणूक यांच्यात दुवा जोडता येतो. शेअर बाजारात कोणत्याही रोख्याची खरेदी विक्री करता येते. त्यामुळे रोख्याची विक्रेता वाढून रोख्याचे पैशात रुपांतर करणे सोपे जाते. शेअर बाजारात नेहमीच खरेदीविक्रीचे व्यवहार होत असल्याने बाजारात सतत रोख्यांची किंमत उरत असते. या किंमतीमध्ये बरेचशे सातत्य असते. सर्वसाधारण परिस्थितीतमध्ये अल्पकाळात होणारे किंमतीतील बदल सापेक्षतेने माफक असतात. तसेच शेअर बाजारामुळे रोखे विकू इच्छिनाऱ्या लोकांना ग्राहकांची शोधाशोध करावी लागत नाही. व त्यामुळे रोखे व्यवहारातील कार्यक्षमता वाढायला मदत होते.

जेव्हा कंपनी समभाग किंवा तत्सम रोखे विकून भांडवल जमा करू इच्छिते तेव्हा त्या प्रयत्नामध्ये कंपनीला तीन प्रकारच्या सेवा लागतात.

- १) रोख्यांच्या नवीन विक्रीची योजना तयार करणे.
- २) रोख्यांच्या विक्रीची हमी देणे.
- ३) उपलब्ध रोख्यांचे वेगवेगळ्या गुंतवणूकदारामध्ये वितरण करणे.

या सेवा बजावण्यासाठी बाजारात विशेष संस्था कार्यकरीत असतात. नवीन रोख्यांच्या विक्रीची योजना तयार करतांना कंपनीचे व्यवस्थापन ज्या प्रकल्पासाठी भांडवल हवे आहे. त्या प्रकल्पाचा तांत्रिक वित्तीय व कायदेशीर दृष्टीने विचार करतो. व तो प्रकल्प कितपत किफायतशीर ठरणार आहे. या संबंधी अनुमान बांधतो. त्या आधारे किती भांडवल लागणार आहे. व त्याला रोख्यांच्या रुपाने किती भांडवल उभारायचे आहे. यासंबंधी निर्णय होतो. एकदा प्रकल्पाची निवड करून भांडवल उभे करायचे ठरविल्यानंतर

मर्चन्ट बँकेसारख्या संस्थाची मदत घेऊन या विक्रीच्या तांत्रिक बाबी पूर्ण केल्या जातात. यामध्ये रोख्यांच्या विक्रीचे प्रॉस्पेक्टस तयार करणे, रोख्यांचे स्वदुप ठरविणे, रोखे विकूण उभारयची ऐकून रक्कम ठरविणे, रोख्यांच्या किंमती संदर्भात निर्णय घेणे व रोखे विकाण्याच्या पध्दती संदर्भातील विचार समाविष्ट असतो. त्यानंतर रोख्यांच्या विक्रीची हमी हे कार्य अंडर रायटींग करणाऱ्या संस्था करतात. सर्व सामान्य गुंतवणुकदारासाठी रोख्यांना पुरेशी मागणी केली नाही तर आपण ठराविक रक्कमेचे रोखे विकत घेवू अशी हमी अंडर रायटर्स देत असतात. ह्या कार्यामुळे कंपनीला जेखीम ठरत नाही. रोख्यांच्या वितरणाचे कार्य ठिकठिकाणचे शेअर्स दलाल व त्यांच्या प्रतिनिधीमार्फत होत असते.

७.१.१ भांडवल बाजार :

दिर्घकालीन भांडवली बाजाराचे कार्य आहे. तसेच एका देशाकडून दुसऱ्या देशाकडे होणाऱ्या दिर्घकालीन भांडवलाच्या हालचालीसाठी सवलती. पुरविणे हे देखील भांडवल बाजाराचे कार्य आहे. भांडवली बाजारातील व्यवहार मुख्यतः दोन प्रकारचे असतात.

- १) नवीन विदेशी कर्जरोख्याची विक्री करणे.
- २) पुर्वीच विकलेला कर्जरोख्याची निरनिराळ्या देशातील गुंतवणूक करण्यासाठी खरेदी विक्री किंवा पुनर्वाटणी करणे.

एका देशातून दुसऱ्या देशाकडे भांडवलाची हालचाल सुलभ झाल्यामुळे आंतरराष्ट्रीय भांडवल बाजार जगाची आर्थिक प्रगती जलद होण्याला मदत करतो. भांडवली बाजारात पैशाचे दिर्घकालीन देवाण-घेवाणीचे व्यवहार मोठ्या प्रमाणावर चालतात. या बाजारातील संख्यांचा आकार एकूण कर्जाचे प्रमाण आणि दरवर्षी होणाऱ्या नवीन कर्जाच्या परिमानुसार ठरतात. कर्जव्यवहार कोणत्याही विशिष्ट कालखंडासाठी केले जात असल्याने अल्पकाळ व दिर्घकाळ असा पुरक करणे अनेकवेळा कठीण असते. भांडवली बाजारातील निधीची मागणी घरे आणि व्यावसायिक इमारत बांधणे, मधमंडळांना वित्तपुरवठा तसेच संघीय, राज्य आणि स्थानिक सरकारांना, वित्तपुरवठा तसेच उपभोक्त्यांच्या कर्जासाठी केला जातो. भांडवली बाजारात आयुर्विमा, आग व उपघात विमा कंपन्या, खाजगी आणि सार्वजनिक भविष्य निधी, व्यापारी बँका, बचत आणि कर्ज संघटना, परस्पर बचत बँका आणि गुंतवणूक कंपन्या इ. मध्यस्थाची भूमिका बजावतात. भांडवली बाजारावर रोख्यांच्या व्यवहारामुळे तेथील इतार संसाधनाचा मागणी आणि पुरवठ्यावर सरकारचा प्रभाव पडत असतो.

७.१.२. बाजाराचे घटक :

भांडवलाची देवाण-घेवाण करण्यासाठी ज्या संस्था भांडवल बाजारात असतात. त्यात प्रामुख्याने बँका, पतपेढ्या व्यापारी पेढ्या, विमा कंपन्या, शेअर बाजार, युनिट ट्रस्ट, गुंतवणुक न्यास, इ. चा समावेश होतो. त्यांच्या जोडीला इतरही अनेक भांडवली देवाण-घेवाण करणाऱ्या व्यक्ती व संस्था असतात. उदा. १) उद्योग विस्त निगम, २) राज्य वित्त निगम, ३) राष्ट्रीय औद्योगिक विकास निगम, ४) आयुर्विमा निगम, ५) औद्योगिक विकास बँक, ६) युटीआय, ७) व्यापारी बँका व पतपेढ्या, ८) लघुउद्योग निगम, ९) औद्योगिक पुनर्वित्त निगम, १०) शेअर बाजार या वित्त संस्थामार्फत पार पाडण्यात येते. या संस्था शिवाय खाजगीरित्या (कंपन्या व सावकार) इ. च्या व्यक्तीगत ठेवी हे देखील भांडवलाची बरीच गरज भागवत असतात. भांडवल गुंतवणूक वाढविण्यासाठी प्रलोभने व हमी देण्याचे काम भांडवल बाजार पार पडतो. जुने व नवे कर्ज रोखे, बचत रोखे, बचत रोखे, अधिकोष देयक, कमी किंवा दिर्घ मुदतीची सरकारी बंधनपत्रे यांच्या रूपाने भांडवल गुंतवणुकीचे अनेक मार्ग या बाजारात उपलब्ध असतात. कर्जाची मुदत, व्याज, रक्कमेची हमी, कर्ज मागण्याची व कर्ज परतीचीवेळ इ. अनेक कसोट्या लावून

भांडवल गुंतवणारी व्यक्ती अगर संस्था भांडवल गुंतवण्यासंबंधीचा निर्णय घेत असतात. तसेच फायद्याचे प्रमाण जसजसे कमीजास्त असेल त्यानुसार भांडवल गुंतवणुकीचे प्रमाणही कमी जास्त होते.

७.१.३ सुसंघटीत भांडवल बाजाराची आवश्यकता :

देशाचा आर्थिक विकास इतर अनेक गोष्टीबरोबर नवीन भांडवल उभारणीच्या प्रमाणावर अवलंबून असतो. नव्या धननिर्मितीस हातभार लावणे हेच आर्थिक विकासाचे एक प्रधान कार्य असते. खाजगी उद्योग धंद्यांना मुक्त परवाना देणाऱ्या किंवा मिश्रित अर्थव्यवस्थेची कास धरणाऱ्या समाजरचनेत जे उद्योग धंदे असतात. त्यांना भांडवल हे लागतेच. उत्पादनासाठी लागणारे भांडवल खाजगी उद्योग पतींना सुसुत्रपणे उपलब्ध होणे जरूरीचे आहे. हे भांडवल हमखास व योग्य प्रकारे उपलब्ध होण्याची खात्रीलायक जागा म्हणजे भांडवल बाजार होय. कारण समाजातर्फे संचच केली जाणारी शिल्लक ही बाजारात सुयोग्य गुंतवणुकीसाठी येत असते.

७.१.४ आंतरराष्ट्रीय व्यापारात लाभ The Gains from Indor Trade :

विकसनशील देशांना नेहमी अल्प उत्पन्न पातळीला तोंड द्यावे लागते. सहाजिकच भांडवल संचय अत्यंत कमी असतो. त्यामुळे भांडवलाच्या दुर्मिळतेमुळे या देशांना औद्योगिक विकास व आर्थिक विकास शक्य होत नाही. प्रा. नर्क्सच्या मते, विकसनशील देशातील दारिद्र्याचे दृष्टचक्र तोडण्याचा परदेशी भांडवल हा एक महत्वाच मार्ग आहे.

परदेशी भांडवलाचे प्रकार (Eorms of Foreign Capital) :

१) प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक (Foreign Direct Investment) :

देशात काही वेळा विदेशी भांडवल प्रत्यक्ष गुंतवणुकीच्या स्वरूपात येते विशेष हेतुने केलेली गुंतवणूक दुय्यम ऑफीस व शाखा सुरू करून, परकीय लोकांकडून होणारी रोख्यातील गुंतवणूक व शेअर्स घेणे इ. माध्यमांनी गुंतवणूक केली जाते.

२) विदेशी संयुक्त गुंतवणूक (Foreign Callaboration Investment) :

अलिकडे विदेशी व देशी भांडवलाची संयुक्त भागीदारीची गुंतवणूक वाढत आहे. या पध्दतीचे तीन प्रकार केले जातात. अ) खाजगी व्यक्तीबरोबर भागीदारी केली जाते. ब) परदेशी कंपनी आणि भारतीय सरकार यांच्यातील भागीदारी, क) विदेशी सरकार व भारतीय सरकार यामधील भागीदारी.

३) अंतर-सरकारी कर्जे (Inter - Gov. Loans) :

दुसऱ्या महायुद्धानंतर प्रत्यक्ष आंतर सहकारी कर्जे व मदत देण्याची प्रवृत्ती वाढत आहे. जगातील प्रगत देश कमी विकसीत राष्ट्रांच्या सरकारांना मदत व कर्जे देतात.

४) आंतरराष्ट्रीय संस्थाकडील कर्जे (Loans From Drter Insititude) :

आंतरराष्ट्रीय चलननिधी, पुर्नरचना व विकासासाठी आंतरराष्ट्रीय बँक व तिच्या संलग्न संस्था, आंतरराष्ट्रीय वित्तीय महामंडळ व आंतरराष्ट्रीय विकास संघटना, अशियाई विकास बँक, भारत मदत संघ, इ. अलिकडील काळात या संस्थांकडून भारताला मोठ्या प्रमाणावर मदत मिळाली आहे.

५) बहिर्गत व्यापारी कर्जे (External Commercial Borrowing) :

आंतरराष्ट्रीय भांडवल बाजारातून घेतल्या जाणाऱ्या कर्जांना बाह्य व्यापारी कर्जे असे म्हणतात. अशी कर्जे विविध देशातील निर्यात एजन्सींकडून घेतले जातात. तसेच अनिवासी भारतीयांकडूनही ठेविच्या रूपात विदेशी चलन मिळविले जाते.

याशिवाय अविकसीत देशांना आणखी काही स्वरूपात प्रकारात विदेशी मदत दिली जाते. धान्याच्या स्वरूपात प्रत्यक्ष शेतमालाचा पुरवठा केला जातो. अर्थव्यवस्थेतील तात्पुरता टंचाईवर मात करण्यासाठी

औद्योगिक कच्च्या मालाचा पुरवठा केला जातो. काही वेळा विदेशी देश तंत्रज्ञानाच्या स्वरूपातही मदत व सल्ला देतात.

७.१.५ विदेशी भांडवलाची गरज (Need of foreign capital) :

विकसनशील देशांना वेगवान आर्थिक विकासाची गरज असते. त्यासाठी त्यांना यंत्रसामुग्री, तांत्रिक ज्ञान, यांचे सुटे भाग, प्रसंगी कच्चा माल आयात करावा लागतो. या आयातीचे देणे देण्यासाठी निर्यात वाढवावी लागते. अर्थात यापेक्षा दुसरा मार्ग म्हणजे विविध मार्गाने परकीय भांडवल प्राप्त करणे होय. आर्थिक वाढ व औद्योगिकरणासाठी परदेशी भांडवलाचा हिस्सा अत्यंत महत्वाचा असतो. विदेशी भांडवलाच्या आवश्यकतेसाठी अनुकूल मुद्दे पुढीलप्रमाणे...

१) अपुरे देशांतर्गत भांडवल :

सर्वच विकसनशील देश गरीब असल्याने अल्पउत्पन्नामुळे बचत वाढत नाही. भांडवल निर्मिती अत्यंत अल्प असते. तेव्हा देशाच्या आर्थिक विकासासाठी भांडवलाची गरज देशांतर्गत भांडवल पूर्ण करू शकत नाही. यासाठी विदेशी भांडवलाची आवश्यकता भासते. तसेच या देशात वाढत्या लोकसंख्येमुळे उपभोग्य वस्तुची मागणी वाढत असते. सहाजीकच बचत व गुंतवणुकीची पातळी कमी असते. म्हणजेच विकासाला चालना बचत व गुंतवणुकीमधला फरक भरून काढण्यासाठी परकीय भांडवलाची आवश्यकता भासते.

२) प्रारंभिक धोका स्विकारणे :

बहुसंख्य अविकसीत देशात मोठ्या प्रमाणात साहसी व खाजगी उद्योगांची दुर्मिळता असते. अनुभव व उपक्रमशीलतेच्या आभावामुळे देशांतर्गत भांडवल विविध उत्पादनात गुंतविले जात नाही. विदेशी भांडवलाने देशीभांडवलाला गुंतवणुकीचा मार्ग दाखविला जातो. प्रारंभिक काळातील गुंतवणुकीचे धोके अनुभवाने विदेशी भांडवल योग्य प्रकारे स्वीकारू शकते. जेणेकरून औद्योगिकरणाच्या प्रक्रीयेतील सर्व अडथळे दूर करून विकासाच्या प्रक्रीयेत सामील होता येते. विदेशी भांडवलामुळे देशांतर्गत भांडवलाला औद्योगिकरणाच्या प्रक्रीयेत सामील करता येते. अधिकाधिक लोक औद्योगिक क्षेत्रात येण्यास धजावतात.

३) आर्थिक विकासाची गतीवाढविणे :

विकसनशील देशामध्ये अव्यक्त बचत मोठ्या प्रमाणात असते. पण ती देशात आर्थिक विकासाचे उच्च पातळी गठल्यानंतरचे पुढे येते. यासाठी सुरुवातीला आर्थिक विकासाला गती देण्याचे कार्य विदेशी भांडवलाने करणे गरजेचे असते. सारांश प्रथमतः आर्थिक विकासाची गती वाढविण्यासाठी विकसनशील देशांना भांडवलाची गरज भासते.

४) देशांतर्गत बचतीला प्रेरणा :

विकासाच्या प्राथमिक अवस्थेत विकसनशील देशातील भांडवल बाजार मुळातच अप्रगत असतो. तात्पुरता उपाय म्हणून विदेशी भांडवल या काळात भांडवल बाजाराच्या विकासाच्या प्रक्रीयेसाठी आवश्यक असते. विदेशी भांडवलाच्या गुंतवणुकीने देशांतर्गत बचतीला प्रोत्साहन मिळते. देशातील भांडवल निर्मितीचा वेग वाढतो. आणि आर्थिक विकासाला आवश्यक असलेले भांडवल तद्नंतर सहजपणे देशातच उपलब्ध होते.

५) तांत्रिक ज्ञानाची आयात :

अविकसीत देशात सामान्यतः तांत्रिक मागासलेपणा असतो. ज्यामुळे कामागाराची कार्यक्षमता अल्प असते, उत्पादन खर्च अधिक असतो व उत्पादक पातळी अल्प असतो. अशा वेळी विदेशी भांडवल हे तांत्रिक मागासलेपणा दूर करू शकते. तज्ञांची सेवा पुरविणे, प्रशिक्षण देणे व देशात शैक्षणिक, संशोधन व प्रशिक्षण संस्था स्थापन करून तांत्रिक कमतरता विदेशी भांडवलाच्या मदतीने दूर करता येते. विदेशी

भांडवलाने तांत्रिक ज्ञानाची आयात शक्य होते. विकसनशील देशांना अद्ययावत तंत्रे, आधुनिक तंत्रविद्या, नवीन उत्पादने, प्रयत्न उत्पादन व्यवस्थापकीय क्षमता इ. प्राप्त होतात.

६) पायाभूत सुविधांचा विकास :

अपुन्या देशांतर्गत भांडवलाच्या अभावाने विकसनशील देशांना आर्थिक पायाभूत सुविधांचा विकासासाठी विदेशी भांडवलाची मोठ्या प्रमाणात मदत घ्यावी लागते. विशेषतः वाहतूक व दळवळणाच्या पध्दतीचा विकास, विजेची निर्मिती व वितरण, सिंचन, सुविधांचा विकास इ. साठी मोठ्या प्रमाणात भांडवल लागते. अप्रगत देशांना विदेशी भांडवल व मदत यांच्याविना पायाभूत सुविधा निर्माण करणे शक्य झाले आहे. अनेक देशांनी भांडवलामुळे रस्ते, रेल्वे विद्युत निर्मित इ. विकासाला भूमिका बजावली आहे.

७) मुलभूत व अवजड उद्योग :

लोखंड व पोलाद, इंजिनिअरिंग, रासायनिक, विमान, रेल्वे, खते, जहाजबांधणी इ. मुलभूत व अवजड उद्योग उभे करणे, त्यांचा विकास करणे व त्यामध्ये प्रचंड गुंतवणूक करणे विकसनशील देशांना शक्य नसते. देशाच्या जलद आर्थिक विकासासाठी असे उद्योग गरजेचे असतात.

८) रोजगारात वाढ करणे :

विकसनशील देशात लोकसंख्या वेगाने वाढते. औद्योगिकरणाचा विकास झालेला नसतो. शेती क्षेत्र मागासलेले असते. अशा देशात विदेशी भांडवलाच्या मदतीने पायाभूत व मुलभूत उद्योग उभारल्यास अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रात विदेशी भांडवल गुंतवल्यास मोठ्या प्रमाणात रोजगारात वाढ होते. अनेक विकसनशील देशात शेती क्षेत्रावर लोकसंख्यांचा अतिरिक्त दबाव असतो. परंतु औद्योगिक विकास घडवून हा दबाव असतो. परंतु औद्योगिक विकास घडवून हा दबाव कमी होऊन शेतीचे आधुनिकरण करणे शक्य झाले आहे. सारांश विदेशी भांडवलाने देशाचा विकास होतो. रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात. सामाजिक कल्याण साधणे शक्य होते.

९) व्यवहारशेषाची समस्या सोडविणे :

विकसनशील देशांना आर्थिक विकासाच्या प्रारंभीक अवस्थेत विकासासाठी, आवश्यक यंत्रे, भांडवली वस्तू, औद्योगिक कच्चा माल यंत्राचे सुटे भाग इ. मोठ्या प्रमाणात आयात करावी लागतात. त्यामानाने त्यांची निर्यात अत्यंत कमी व प्राथमिक वस्तुची असते. परिणामी व्यवहार शेष व प्रतिकूल बनतो या समस्यांचे निराकरण करणे विदेशी भांडवलाने शक्य होते.

१०) भाववाढीवर नियंत्रण :

विकसनशील देशाला नेहमी भाववाढीच्या समस्येला तोंड द्यावे लागते. अर्थव्यवस्थेचा विकास होताना अधिक-अधिक गुंतवणूक केली जाते. प्रसंगी तुटीचा अर्थभरणा केला जातो. त्यामुळे उत्पन्नाची पातळी वाढवून मागणी वाढते. अशा वस्तुची विशेषतः अन्नधान्याची मागणी अलवचीक असते. त्याचा ताबडतोब पुरवठा वाढविणे शक्य नसते. परिणामी भाववाढ होते. अशावेळी विदेशी भांडवलाच्या सहाय्याने भारताने मोठ्या प्रमाणात अन्नधान्याची आयात करून भाववाढीवर नियंत्रण ठेवले आहे.

११) नैसर्गिक सामग्रीचा विकास करणे :

बहुसंख्य विकसनशील देशात, विपूल प्रमाणात खनिज संपत्तीचे साठे असतात. परंतु त्यांचा भांडवलाच्या कमतरतेमुळे पूर्ण उपयोग विकास करता येत नाही. कारण त्यासाठी आवश्यक तंत्रानाचा व व्यवस्थापकीय कौशल्य ज्ञान यासाठी विदेशी भांडवलावर अवलंबून रहावे लागते.

१२) इतर कारणे :

भुकंप, दुष्काळ इ. नैसर्गिक आपत्तीच्या काळात देशाला विदेशी भांडवलाच्या मदतीने निवारण करता येणे शक्य होते. विदेशी भांडवलाच्या महत्तम उपयोगाने देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ करता येते. त्यामुळे नागरिकांच्या दरडोई उत्पन्नात वाढ करता येते. अल्प भांडवल निर्मितीच्या कारणाने अविकसीत

देशांना आर्थिक नियोजनात अडथळे निर्माण होतात. परंतू विदेशी भांडवलाच्या वापराने नियोजनाची अंमलबजावणी यशस्वीपणे करता येते. विदेशी गुंतवणुकीमुळे विविध देशात सहकार्य व मैत्री वाढते, शांतता प्रस्तापित होते, बचत व गुंतवणुकीतील तफावत कमी करता येते, नवीन उत्पादने, नवीन बाजारपेठा, सामाजिक कल्याण वाढते.

७.१.६ भांडवल बाजाराची रचना -- :

स्थूलमानाने भारतीय भांडवल बाजाराचे दोन प्रमुख घटक दिसतात.

१) वित्तीय संस्था, २) रोखे बाजार.

वित्तीय संस्थामध्ये IFCI, ICICI, IDBI, SFC, LIC, UTI, या संस्था असून या दिर्घकालीन व मध्यम कालीन कर्जाच्या सवलती पुरवतात. रोखे बाजाराचेही प्रमुख दोन भाग आहेत.

अ) सरकारी रोख्यांचा बाजार.

ब) निगम रोखे बाजार.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत खाजगी तसेच सार्वजनिक क्षेत्रात भांडवल उपक्रम आणि व्यवस्थापनाच्या सेवा पुरवून गुंतवणुकीला उत्तेजन देण्याचे महत्वाचे कार्य या वित्तीय संस्था करतात. या शिवाय या वित्तीय बँका भांडवली बाजाराचा विकास, आर्थिक आणि तांत्रिक संशोधन, पाहणी व सुसाह्यता (Feasibility) अभ्यास, मागास भागात प्रकल्प उभारणे, उपक्रीयांसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम आखणे व तांत्रिक सल्ला देणाऱ्या संस्थांची स्थापना करण्याला उत्तेजन देणे अशी वित्तेतर कामेही करतात.

भारतातील वित्तीय संस्थांचे विविध प्रकार असून स्थूलमानाने, अखिल भारतीय, राज्य पातळीच्या आणि इतर वित्तीय संस्था असे वर्गीकरण करण्यात येते.

वित्तीय संस्था

अखिल भारतीय, राज्य पातळीवरील, इतर संस्था,

वित्तीय संस्था संस्था

विकास बँका, गुंतवणूक संस्था, पुनर्वित्त संस्था

NABARD, NHB SFES (18) SIDLS (280) ECGE DICGE

IFCI, ICICI, IDBI, SFC, LIC, UTI,

वरील वित्तीय संस्थाप्रमाणे व्यापारी बँका, बचत बँका, विमा कंपनी, गुंतवणूक विश्वस्त, भाडे खरेदी संस्था चिड्डी निधी कंपनी, परस्पर फायद्याच्या वित्त कंपनी (Mutual Benefit Finance companis) आणि गृहनिर्माण संस्था या संस्था भांडवल बाजारात देण्या-घेण्याचे व्यवहार करित असतात.

सरकार व व्यवसाय संस्था भांडवलाला मागणी करित असतांना बाजारात भांडवलाचा किंवा कर्जाऊ निधीचा पुरवठा करणाऱ्या संस्था पुढील प्रमाणे आहेत.

१) व्यापारी बँका :

विकसित देशामध्ये विशेषतः अमेरिका व पश्चिम जर्मनी अशा देशामध्ये व्यापारी बँका, स्वतःच वेगवेगळ्या कंपन्यांचा शेअर्समध्ये गुंतवणूक करतात. भारतीय बँका याबाबत अधिक सावधगिरीचे धोरण अनुसरतात व प्रत्यक्षात मोठ्या प्रमाणात शेअर्स खरेदी न करता शेअर्सच्या तारणावर कर्जे देवून अप्रत्यक्ष वित्त पुरवठा करतात.

२) बचत बँका :

विकसित देशात व्यापारी बँकांना पर्याय म्हणून बचत संघटना किंवा परस्पर सहाय्य संस्था मोठ्या प्रमाणात ठेवी स्वीकारतात, अशा संस्था आपला पैसा फायदेशीरपणे भांडवल बाजारात गुंतवतात.

३) विमा कंपनी :

विमा कंपन्यांना जो पैसा मिळतो तो दिर्घकालीन स्वरूपाचा असतो. म्हणून विमा कंपनी नाणे बाजारापेक्षा भांडवल बाजारात वित्तीय गुंतवणूक करणे पसंत करतात.

४) गुंतवणूक निधी संस्था :

अल्प बचत करणाऱ्या लोकांकडून बचत कर्जाऊ घेवून ती मोठ्या प्रमाणात भाग भांडवल व कर्जे यासाठी वापरण्याचे कार्य या संस्थामार्फत होते. या संस्थांचा पैसा स्वतःचा नसल्याने विश्वस्त म्हणून, भूमिका बजावून आपल्या गुंतवणुकीतून मिळालेल्या नफा अंतिम कर्जदात्यामध्ये वाटण्याचे धोरण स्विकारून या संस्था वित्तीय मध्यस्थाचे कार्य करतात.

५) विकास बँक :

भारतासारख्या विकसनशील देशामध्ये भांडवल बाजार अल्पविकसीत, असंघटीत व विस्कळीत स्वरूपाचा असतो. बचत कमी व जोखीम घेण्याची प्रवृत्ती नाही. त्यामुळे वैयक्तिक बचतीचा अल्पसा भाग भांडवल बाजारात उपलब्ध होतो. ती अडचण दूर करण्यासाठी सरकार सार्वजनिक क्षेत्रामध्ये विकास बँक स्थापन करते. या विकास बँका सरकार व मध्यवर्ती बँकेच्या मदतीने उद्योगधंद्यांना लागणारे दिर्घमुदतीचा भांडवल पुरवठा करतात. नवीन संयोजकांना मार्गदर्शन करणे, त्यांच्या औद्योगिक प्रकल्पाचे मुल्यमापन करणे, योग्य प्रकल्पांना वित्तीय व तांत्रिक मदत करणे हे ह्य बँकेचे कार्य आहे. म्हणजेच या बँका केवळ कर्जे न देता औद्योगिक विकासामध्ये प्रत्यक्षतः सहभागी होतात.

७.१.७ वित्तीय साधने (Financial Instymant) :

जेव्हा भांडवल बाजारामध्ये नवीन रोखे किंवा शेअर्स विकून भांडवल उभारणी करावयाची असते तेव्हा पुढील वेगवेगळ्या पद्धतीचा वापर केला जातो.

१) रोख्यांची सार्वजनीक विक्री :

सरकारच्या संमतीने कंपनी आपले शेअर्स किंवा रोखे ठराविक किंमतीला ऐकून ठराविक रकमेच्या भांडवल निर्मितीसाठी लोकांना विक्रीसाठी उपलब्ध करते. म्हणजेच अशा विक्रीद्वारे अनेक लोकांकडून विकेंद्रीत स्वरूपामध्ये पैसा उभा करता येतो. व कंपनीला आपल्या विस्ताराचा योजना राबविता येतात.

२) विक्री अनुग्रह पध्दत :

या पध्दतीमध्ये इंग्लंडसारख्या देशामध्ये औद्योगिक कंपन्या आपले शेअर्स विक्री करणाऱ्या विशिष्ट संस्थाना बँकांना व दलालांना मुद्दाम उपलब्ध करतात. ठराविक सुत्रानुसार शेअर्सचे वाटप करून, त्यांना शेअर्सची पुर्णविक्री करण्याची मुभा दिलेली असते.

३) सध्याच्या भागधारकांना अग्रहक्काने होणारी विक्री : (Rights Issue)

या पध्दतीत कंपनीला नवीन भागधारक वाढविण्याऐवजी सध्याच्याच भागधारकांना अधिक शेअर्स विकत घेण्याचे स्वातंत्र्य देता येते. बाजारपेठेतील शेअर्सच्या सध्याच्या किंमतीपेक्षा कमी किंमतीला हे शेअर्स उपलब्ध झाल्यास भागधारकांचा अप्रत्यक्षपणे फायदा होतो. अर्थात अग्रहक्काने मिळालेले शेअर्स पुन्हा विकून त्यांना भांडवली नफा मिळवता येते.

४) बोनस शेअर्स :

या पध्दतीमध्ये कंपनीच्या गंगाजळीचे व इतर निधीचे भाग भांडवलामध्ये रूपांतर केले जाते. म्हणजेच बोनस शेअर्स एक प्रकारे भाग धारकांना मिळणारा लाभांश ठरतो. अर्थात हे बोनस शेअर्स बाजारात विकून कंपन्यांचे शेअर्स हस्तांतरित करता येतात. त्यामुळे त्यांना मिळणारा पैसा, पुन्हा इतर वित्तीय साधनामुळे गुंतवणुकीसाठी उपलब्ध होतो.

५) परिवर्तनीय कर्ज रोख्याची विक्री :

या पध्दतीमध्ये कंपनी, विशिष्ट, मुदतीचे विशिष्ट व्याजदराचे कर्ज रोखे विक्रेते, परंतु त्या कर्जरोख्याची मुदत पूर्ण झाल्यानंतर कंपनी कर्जाची परतफेड करण्याऐवजी त्या कर्जरोख्याचे सर्वसाधारण शेअर्समध्ये रूपांतर करणे, त्यामुळे जे अधिक कंपन्याचे कर्जदाते असतात. ते नंतर भागधारक होतात.

भांडवल बाजारात सुरळीतपणे व्यवहार व्हावेत व अतिरिक्त सट्टेबाजी होवू नये, तसेच लहान गुंतवणूकाराचे हितसंबंध सुरक्षीत रहावेत यासाठी भांडवल बाजारावर सरकारचे प्रशासकीय नियंत्रण असते. बऱ्याचवेळा सरकारी कायदानुसार स्थापन झालेला स्टॉक एक्सचेंज मार्फत भांडवल बाजारातील व्यवहार नियंत्रीत केले जातात. कोणत्या कंपनीला कोणत्या प्रकल्पासाठी किती भांडवल उभे करू द्यावे हे सरकार आपल्या राष्ट्रीय आग्रक्रमानुसार ठरविते.

७.१.८ भांडवल बाजाराचा विकास व सुधारणा : Growth & Performanee of capital Market

कोणत्याही देशाचा औद्योगिक विकास हा त्या देशाच्या भांडवल बाजाराच्या विकासाच्या बरोबरीने व सहाय्याने होत असतो. सरकारने अर्थसंकल्पनातून सार्वजनिक उद्योगधंद्यांना वित्तीय सहाय्य करून नये व अशा उद्योगधंद्यांना लागणारे भांडवल यापुढे त्यांनी भांडवल बाजारातून स्पर्धात्मक रित्या उभे करावे असे नवीन आर्थिक धोरण असल्यामुळे यापुढे भांडवल बाजाराला अधिकच महत्व प्राप्त झाले.

गेल्या काही वर्षांमध्ये भारतीय भांडवल बाजारात विकास व सुधारणा होण्यास पुढील गोष्टीची मदत झाली.

१) शेअर्स बाजारातील संख्येत वाढ झाली :

भारतात १९९८ मध्ये फक्त ८ मोठ्या शहरांमध्ये शेअर्स बाजार होते १९८७ मध्ये ही संख्या १५ झाली. १९७५ मध्ये ज्या कंपन्यांचे शेअर्स या बाजारात विकासास उपलब्ध होते अशा कंपन्यांची संख्या १८५२ होती ती आता सुमारे ६००० च्या उलाढालीचे प्रमाणही प्रचंड प्रमाणात वाढले आहे. शेअर बाजारातील दैनंदिन खरेदी-विक्री च्या उलाढालीचे प्रमाणही प्रचंड प्रमाणात वाढले आहे. शेअर बाजारातील ही वाढ ही गुंतवणूकदारांच्या वाढत्या आशावादाचे धोतक आहे. व जरी या निर्देशाकांच्या वाढीला बऱ्याच अंशी सट्टेबाजी असली तरी अभियंता कंपन्यांच्या भविष्यकालीन लाभप्रदतेसंबंधी वाढणारी वाढती खात्री हीच बाजारातील तेजीचे मुळ कारण आहे.

२) गुंतवणूकदारांची वाढती संस्था व त्यांचे विकेंद्रीत स्वरूप :

भारतात पूर्वी फक्त उच्च उत्पन्न गटातील व्यक्ती व सट्टेबाज होत कंपन्यांच्या शेअर्समध्ये गुंतवणूक करीत होते. परंतु गेल्या काही वर्षांमध्ये मध्यम वर्गीय व कामगार वर्गातील कमी उत्पन्न गटातील लोकांच्याद्वारेही शेअर बाजारात वाढती गुंतवणूक होऊ लागली आहे. कमी व्याजदरापेक्षा थोडीशी जोखीम पत्कारून भागभांडवलामध्ये गुंतवणूक करून वाढता मोबदला मिळवण्यासाठी गुंतवणूक दारांचा प्रयत्न आहे. भारतातील कंपन्यांच्या भागधारकांची संख्या आता ३ कोटीच्या वर गेली आहे. याचा अर्थ आता कंपन्यांचे मालक म्हणजे भागधारक हे आर्थिक व सामाजिक दृष्ट्या विकेंद्रीत झाले आहे. अनेक प्रकारे हे सामाजिक मालकीचे हे नवीन स्वरूप प्रगट झाले आहे. शेअर बाजारात गुंतवणूकीसाठी उत्सुक असलेल्या या नवीन गुंतवणूकदारांच्या दृष्टीने वेगवेगळ्या कंपन्यांच्या ताळेबंद त्यांचे नफातोटा पत्रक, त्यांच्या प्रकल्पासंबंधीची वित्तीय माहिती व गुंतवणूकीतील जोखीम यासंबंधी सविस्तर माहिती मिळावी. यासाठी सरकारने काही नियम व कायदे केले आहेत. या कायद्याच्या उद्देश लहान गुंतवणूकदारांना संरक्षण मिळावे व त्यांचा पैसा वाया जावू नये हाच आहे.

३) म्युच्युअल फंडाचा विस्तार :

अल्पबचत करणाऱ्या लोकांकडून थोड्या रकमेची बचत गोळा करून हे पैसा भांडवल बाजारात

गुंतवायचे व या गुंतवणुकीवर मिळणारा नफा अशा अल्प गुंतवणुकदारामध्ये वाटायचा. प्राप्तीकर व संपत्तीकर यामध्ये दिलेल्या सवलतीमुळे अनेक लोकांनी आपली वैयक्तिक बचत युनिटस् मध्ये गुंतवायला प्रारंभ केला. त्यामुळे खाजगी क्षेत्रातील कंपन्या आपल्या शेअर्ससाठी एक मोठा हुकमी ग्राहक लाभला. युनिट ट्रस्ट प्रमाणे स्टेट बँक व इतर राष्ट्रीयकृत बँक यांनीही आपल्या गुंतवणूक योजना सुरु केल्या. या म्युच्युअल फंडाकडे कोट्यावधी रुपयाचा पैसा जमा होत असल्यामुळे व हा पैसा काही ठराविक कंपन्यांच्या शेअर्समध्ये जास्त प्रमाणात गुंतवला जात असल्यामुळे अशा शेअर्सच्या पुरवठ्याच्या मानाने मागणी खूपच जास्त आहे. त्यामुळेच शेअर्सच्या किंमती सातत्याने वाढत आहे. अर्थता म्युच्युअल फंडामुळे अप्रत्यक्षपणे व्यापारी बँका या नाणेबाजार व दीर्घमुदती भांडवल बाजाराकडे लक्ष देवू लागल्या आहेत.

४) औद्योगिक धोरणात बदल :

सरकारने खाजगी क्षेत्रातील औद्योगिक कंपन्यांवरील अनेक नियंत्रणे शिथिल केल्यामुळे आता बाजार यंत्रणेनुसार नफ्याच्या प्रेरणेने गुंतवणूक करून भागधारकांना जास्तीत जास्त मोबदला देणे शक्य होणार आहे. मत्केदारी विरोधी कायद्यातील बदल व औद्योगिक परवाना पध्दत जवळजवळ रद्द यामुळे नवीन प्रकल्पाची सुरुवात करण्यासाठी लागणारा कालावधी कमी होणार आहे. विदेशी कंपन्यांसाठी 'फेटा'मध्ये करण्यात आलेल्या दुरूस्त्या भारतीय कंपन्यांमध्ये विदेशी कंपन्यांचे भाग भांडवल ५१% व काही महत्वाच्या क्षेत्रात १००% इतके असल्यास हरकत नाही असे सरकारने जाहीर केले आहे. त्यामुळे विदेशी कंपन्यांची भारतात मोठ्याप्रमाणात गुंतवणुकीची आशा वाढली, अर्थात अशा विदेशी कंपन्या आपले सर्व भांडवल परदेशातून आणनार नाहीत. व त्यामुळे भारतातील भांडवल बाजारामध्ये निधी उभा करावा लागेलच. त्यामुळे भांडवल बाजाराला उज्वल भविष्य आहे. सरकारने आयातीवरील जकाती कमी करण्याचा विचार व्यक्त केला आहे. या सर्व धोरणात्मक निर्णयाचा भांडवल बाजारवर अनुकूल परिणाम झाला असून, गुंतवणुकीचे प्रमाण वाढत आहे.

५) 'सेबी' (SEBI) या मंडळाची स्थापना :

भारतातील शेअर्स बाजाराचे नियमन करण्यासाठी व शेअर बाजारातून भांडवल उभे करू इच्छिणाऱ्या कंपन्यांना योग्य ते मार्गदर्शन करण्यासाठी ह्या मंडळाची स्थापना झाली. सुरुवातीला या मंडळाचे स्वरूप केवळ सल्लागार, मंडळ सारखे होते. परंतु १९९२ मध्ये या मंडळाला वैधानिक अधिकार देण्यात आला. शेअर बाजारातील व्यवहाराचे नियंत्रण व नियमन करण्याचे हे अधिकार लहान गुंतवणूकदारांना संरक्षण देतील अशी अपेक्षा आहे. खाजगी क्षेत्राला वाढते स्वातंत्र्य दिल्यानंतर खाजगी क्षेत्रातील मतलबी कंपन्याकडून या स्वातंत्र्याचा दुरुपयोग होऊ नये व गुंतवणुकदारांची दिशाभूल करून जमा केलेला पैसा वाया जावू नये. यासाठी भांडवल बाजाराचे कडक नियंत्रण आवश्यक ठरते. भारतात 'सेबी' द्वारे शेअर बाजारात शेअर्सच्या किंमतीमध्ये कृत्रिमरित्या बदल घडविणे कंपन्यांच्या अंतस्थ: माहितीचा वापर करून वैयक्तिक नफा मिळवणे, भागधारकांनी जमा केलेला पैसा आपल्याकडे जास्त काळ ठेवून घेणे व त्यावरील व्याज न देणे, तसेच शेअर्सच्या खरेदीचे पैसे वेळेच्या वेळी न भरणे अशा अनेक गैर प्रकारावर नियंत्रणे आणण्यासाठी या मंडळाचा उपयोग होईल. अशी अपेक्षा आहे. या मंडळाद्वारे शेअर बाजारातील अत्यंतिक सट्टेबाजीही कमी होईल. व ज्यांना खरोखरच दीर्घमुदत गुंतवणूक करावयाची आहे. अशांना मात्र, कायदेशीर संरक्षण लाभेल. सेबीच्या आदेशानुसार भाग भांडवल उभे करू इच्छिणाऱ्या कंपन्यांनी गुंतवणूकदारांना आपली सद्य:स्थिती व भवितव्य यासंबंधी सर्व खरी माहिती द्यावी व गुंतवणुकीतील संभाव्य जोखीम गुंतवणूकदारांना स्पष्ट करावी असे आदेश आहेत.

६) विशिष्ट कार्य करणाऱ्या विशेष संस्थांची निर्मिती :

भांडवल बाजार हा अतिशय गतिमान स्वरूपाचा व वारंवार चढउतार होणारा बाजार आहे. अशा

बाजारामध्ये सर्व व्यवहार वेगाने व पद्धतशीरपणे व्हावेत यासाठी आधुनिक तंत्राचावापर करावा लागतो. या हेतुने कंपन्यांना भाग भांडवल उभे करायला मदत करणाऱ्या मर्चन्ट बँकींग संस्था कंपन्यांचे शेअर्स व कर्ज रोख्याची खरेदीचीहमी देणाऱ्या अंडर रायटींग संस्था, कंपन्यांच्या वित्तीय स्थितीतची समीक्षा करून कंपन्यांची बाजारातील पत कशी आहे या संबंधी वर्गवारी करणाऱ्या क्रेडीट रेटिंग संस्था व कंपन्यांच्या भांडवल बाजारातील शेअर्स व कर्जरोखे यांच्या विक्रीचे व्यवस्थापन करणाऱ्या संस्था या सर्वांचा भांडवल बाजारात सहभाग असतो. या संस्थांच्या प्रसारामुळे कंपन्या व गुंतवणूक दार या दोघांनाही गुंतवणूक विषयक मार्गदर्शन मिळते. व्यक्ती सार्वजनिक विश्वस्त संस्था व खाजगी निधी यांच्याकडे असलेल्या पैशाचे भांडवल बाजारात पर्याप्त रित्या गुंतवला जावा व गुंतवणुकदारांच्या एकूण वित्तीय जीवनाचे समतोल व्यवस्थापन व्हावे यासाठी गुंतवणूक विषयक मार्गदर्शन करणाऱ्या खास संस्था व त्यावरील नियतकालीके यामुळे आता भांडवल बाजारातील माहितीचे स्वरूप व व्याप्ती प्रगत झाली आहे. अर्थात य संस्थाद्वारे अजूनही ग्रामीण भागातील लोकांकडून त्यांची बचत भांडवल बाजारात आणण्याचा पध्दतशीर प्रयत्न होत नाही. ग्रामीण भागामध्ये जेथे पध्दतशीर प्रयत्न होत नाही. ग्रामीण भागामध्ये जेथे हरितक्रांतीमुळे उत्पन्न वाढेल आहे. तेथे गुंतवणुकीसाठी वाढावा उपलब्ध आहे. हा वाढावा भांडवल बाजारात कसा येईल यासाठी अधिक प्रयत्न आवश्यक आहे.

७.१.९ सारांश :

अशा रितीने गेल्या काही वर्षभरामध्ये भारताचा भांडवल बाजारात संस्थात्मक व गुणात्मक परिवर्तन झाले आहे. या परिवर्तनामुळे सार्वजनिक वित्तीय संस्थाकडून अल्प व्याजाने दिर्घमुदती कर्ज मिळवायचे व त्याद्वारे आपली गुंतवणूक कार्यक्षमपणे राबवयाची या ऐवजी बाजार यंत्रणेद्वारे लोकांना गुंतवणुकीला आव्हान करून आपल्या नफ्याच्या प्रमाणाच्या निकषाला भांडवल मिळवायचे याला प्राधान्य आले आहे. तसेच या बदलामुळे सार्वजनिक वित्तीय संस्था या खाजगी क्षेत्रातील कंपन्यांवर अतिरिक्त नियंत्रण ठेवू शकणार नाहीत. व कंपन्यांच्य व्यवस्थापनाला महत्वाच्या निर्णयाबद्दल बरीचशी मोकळीक राहिल. अर्थात भांडवल बाजारातील या बदलामुळे अनेक कंपन्या दुसऱ्या कंपनीने बळकावणे व अनेक कंपन्यांचे विलनीकरण होवून स्पर्धा टाकून मत्केदारी वाढविण्याचा प्रयत्न करण. तसेच कंपन्यांनी आपल्यापूर्वीच्या कामगिरीच्या आधारे अति महत्वाकांक्षी प्रकल्प हाती घेणे असे काही प्रश्न निर्माण होण्याची शक्यता आहे. म्हणूनच कंपन्यांची वित्तीय माहिती अधिक पध्दतशीरपणे व पारदर्शक पध्दतीने गुंतवणुकदारांसमोर सादर करणे या गोष्टीला असाधारण महत्व प्राप्त झाले आहे.

७.२ युरो चलन बाजार : (Euro Currency Market)

७.२.१ पस्तावना :

युरो डॉलर/ चलन बाजारपेठ म्हणजे अमेरिकन डॉलरमध्ये निर्धारित केलेल्या ठेवी युरोपमधील व्यापारी बँकांनी व त्या ठेवतीन कर्जाचे देण्या-घेण्याचे व्यवहार करणे होय. व्यापक अर्थाने ज्या देशांचे चलन आहे. त्या चलनातील ठेवी त्या देशाबाहेरच्या व्यापारी बँकांनी स्वीकारल्यास त्याला युरोपियन चलन बाजारपेठ असे म्हणतात.

ज्या देशामध्ये चलननिर्मिती होते त्या देशाबाहेर त्या चलनातील ठेवी व कर्जाचे व्यवहार होणे हे युरोपीयन चलन बाजारपेठेचे वैशिष्ट सांगता येईल. या बाजारपेठेत जागतिक मोठ्या आंतरराष्ट्रीय बँका व बहुराष्ट्रीय महामंडळे सभागी होतात. ज्या बँकाकडे शिलकी युरो डॉलर ठेवी उपलब्ध असतात. त्या बँका ते पैसे कर्जे देण्यासाठी वापरतात. तसेच ज्या महामंडळांना आपल्या वेगवेगळ्या देशातील गुंतवणुकीसाठी निधीची गरज असते अशी महामंडळे युरो डॉलर बाजारपेठेत कर्जे घेतात. सुरुवातीला या बाजारपेठेची

व्यप्ती फक्त डॉलरपुरतीच मर्यादीत होती. कारण, आंतरराष्ट्रीय विनिमय माध्यम व आंतरराष्ट्रीय संपत्ती संचयाचे साधन म्हणून डॉलरचा सार्वजनिक वापर होत होता. परंतु पुढे डॉलर प्रमाणेच जर्मन मार्क, ब्रिटीश पौंड व फ्रेंच फ्रँक अशा चलनालाही महत्व आहे. त्या चलनाचे इतर देशांच्या चलनामध्ये सहजासही रूपांतर करता येवू लागले. त्यामुळे अशा चलनातील ठेवीही युरोपीयन चलन बाजारपेठेत सहभागी होवू लागले. नंतरच्या कालखंडामध्ये युरोपच्या खंडाबाहेरच्या टोकीओ, हाँगकाँग, व सिंगापूर अशा वित्तीय केंद्रामध्येही वरील प्रकारच्या कर्जाचेच ठेवीचे व्यवहार होवू लागले. जरी ही केंद्रे युरोप बाहेरची असली तरी त्यांच्या व्यवहाराच्या युरोपीयन डॉलर बाजारपेठेमध्येच समावेश करण्याची प्रथा आहे.

युरोपीयन चलन बाजारपेठेत मुख्यत्वे सहा महिन्यापेक्षा कमी मुदतीच्या व्यापारी बँकाकडील ठेवीचा समावेश होतो. त्याच प्रमाणे अनेक वर्षांहून जास्त कालखंडाच्या दिर्घ मुदती कर्ज रोख्यांचा बाजारपेठेचाही समावेश होतो. १९६० नंतरच्या कालखंडामध्ये या बाजारपेठेतील व्यवहाराचे प्रमाण प्रचंड प्रमाणात वाढले. सुरुवातीला ते १० अब्ज डॉलरच्या जवळपास होते. परंतु आता ते १५०० अब्ज डॉलर्स पेक्षा जास्त झाले आहे. या बाजारपेठेतील एकूण व्यवहारापैकी निम्म्याहून जास्त व्यवहार हे युरो डॉलरच्या रुपयामध्ये होत असतात. त्यामुळे अजूनही या बाजारपेठेला युरोपीयन चलन बाजार पेठ ऐवजी युरो डॉलर बाजारपेठे म्हणूनच ओळखले जातात.

७.२.२ युरो डॉलर बाजारपेठेच्या वाढीची कारणे : Causes of Euro Currency Market Growth

१) व्याजदरातील भिन्नता :

बऱ्याच वेळा वेगवेगळ्या देशातील ठेवीवरील व्याजदर भिन्न असतो. अमेरिकेत फेडरल रिझर्व्ह बोर्ड या देशाच्या मध्यवर्ती बँक यंत्रणेद्वारे अमेरिकन बँकांनी ठेवीवरील कमाल व्याज दर किती असावा हे ठरविले जाते. युरोपीयन व्याजदर अमेरिकेतील व्याजदरापेक्षा जास्त असल्याने अमेरिकेतील ठेवीदार आपले डॉलरमधील पैसे युरोपियन बँकामध्ये ठेवीच्या रूपाने गुंतवतात. त्यामुळे अर्थातच युरो डॉलरची संख्या वाढून बाजारपेठेला पुष्ठी मिळते.

२) बहुराष्ट्रीय महामंडळाचा वाढता सहभाग :

आंतरराष्ट्रीय व्यवहार व उत्पादनामध्ये बहुराष्ट्रीय महामंडळे वाढत आहेत. त्यांना वेगवेगळ्या देशातील आपल्या आर्थिक व्यवहारासाठी त्यांना वेगवेगळ्या चलनामध्ये पैशाची गरज भासत असते. त्यामुळे बऱ्याच वेळा ही मंडळे आपली अल्पमुदत शिल्लक वेगवेगळ्या चलनामध्ये व्यक्त केलेल्या ठेवच्या रूपाने बँकामध्ये ठेवतात. आंतरराष्ट्रीय विनिमय माध्यम म्हणून अमेरिक डॉलरच्या सर्वात जास्त वापर होत असतो. त्यामुळे बहुराष्ट्रीय महामंडळे युरो डॉलर बाजारपेठेत भाग घेवून डॉलरच्या रूपाने आपले वेगवेगळ्या देशातील व्यवहार करीत असतात.

३) खर्च भागविण्यासाठी :

बऱ्याच वेळा ज्या देशात अशा महामंडळाचे व्यवहार चालू असतात. त्या देशाची मध्यवर्ती बँक पतनियंत्रण जरी करते. महामंडळाच्या वाढत्या खर्चासाठी जास्त प्रमाणात कर्ज उपलब्ध होवू नये व त्याद्वारे पैशाचा पुरवठा वाढू नये असा मध्यवर्ती बँकेचा प्रयत्न असतो. मध्यवर्ती बँकेच्या या पतनियंत्रणातून अचूक मार्ग काढण्यासाठी ही महामंडळे युरोपीयन चलन बाजारपेठेकडे धाव घेतात तेथे त्यांना मध्यवर्ती बँकेच्या परवानगीशिवाय कर्ज घेवून आपला खर्च वाढविता येतो.

४) साम्यवादी देश व त्यांच्या ठेवीचे धोरण :

अमेरिकेत सरकारच्या साम्यवादी विरोधी धोरणामुळे अमेरिकेतील साम्यवादी देशांच्या बँकातील ठेवी सरकार गोठवतील व आपले पैसे आपल्यालाच वापरण्यास मिळणार नाहीत. या धास्तीमुळे साम्यवादी

देशातील सरकार व मध्यवर्ती बँकेने आपली परकीय चलनाची गंगाजळी युरोपीयन बँकामध्ये अल्पमुदती ठेवीच्या रूपाने बाळगण्याचा निर्णय घेतला. त्यामुळे युरो डॉलरच्या उलाढालीचे प्रमाण वाढले.

५) किंमत पातळीत वाढ :

१९७३ पासून आंतरराष्ट्रीय इंधन समस्यामुळे पेट्रोलियम तेलाच्या जागतिक किंमतीमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. त्यामुळे पेट्रोलियम निर्यात करणाऱ्या देशांना मोठ्या प्रमाणात महसुली उत्पन्न मिळू लागले. त्यांच्याकडे जमा होणाऱ्या परकीय चलनाच्या गंगाजळीला युरोपीयन बाजारपेठ ठेवीच्या रूपाने योग्य होती. त्यामुळे पेट्रो डॉलरच्या युरोपीयन बाजारपेठेतील सहभाग वाढला. व हे डॉलर्स ज्या देशांना विदेशी चलनाची चनचन होती त्यांना कर्ज रूपाने उपलब्ध झाले.

६) तीव्र स्पर्धा :

ठेवीवर जास्त व्याज देऊन कमी व्याजाने कर्ज देणे युरोपीयन बँकांना परवडते. कारण या बँका कमी नफ्यावर काम करतात. व उलाढाली वाढवून नफा जास्त मिळवण्याचा प्रयत्न करतात. युरो डॉलर बाजारपेठेत बँका-बँकामध्ये तीव्र स्पर्धा असल्यामुळे कमी नफ्याचा दर मान्य करावा लागतो. तसेच या बँकांचा आपल्या उलाढालीचा दर मान्य करावा लागतो. तसेच या बँकांचा आपल्या उलाढालीचा खर्च देखील कमी असतो. युरो डॉलरच्या रूपाने असणाऱ्या ठेवीच्या बदली ठराविक टक्के रोकड निधी बाळगावा लागत नाही व मध्यवर्ती बँकेची इतर नियंत्रणेही फारशी नसतात. त्यामुळे हे पैसे अधिक किफायतशीरपणे वापरता येतात.

७) संघटीत बाजारपेठ :

युरो डॉलर बाजारपेठेतील ठेवीचे व कर्जाचे बहुतेक सर्व व्यवहार हे फार मोठ्या प्रमाणावरील व्यवहार असतात. एकाच व्यवहारामध्ये गुंतवलेली रक्कम प्रचंड असल्याने या व्यवहार पुर्तीचा विनिमय खर्च हा सापेक्षतेने कमी असतो. तसेच अनेक देशांच्या चलनामध्ये वेगवेगळ्या कंपन्यांना कर्जे दिली जात असल्याने कर्जातील जोखीम विभागलेली असते. त्यामुळे कर्ज बुडण्याची शक्यता कमी असते. आधुनिक तंत्राचा वापर करून एका केंद्राकडून दुसऱ्या केंद्राकडे तत्पर पैसे पाठविता येत असल्यामुळे अगड्याकडचा व्याज दर बराचसा सारखा राहतो. व त्यामुळे संपूर्ण युरोपियन बाजारपेठाही सलग संघटीत बाजारपेठ म्हणून कार्य करू शकते.

७.२.३ युरो चलन बाजार : Euro Currency Market

गेल्या दोन दशकात युरो चलन किंवा युरो-डॉलर बाजाराची अतिशय जलद गतीने आश्चर्यकारक प्रगत झाली. युरो डॉलर बँका पैशाची निर्मिती कर्जे देवून करतात. आणि या रक्कमा पुन्हा युरो डॉलर बाजारात ठेवी म्हणून जमा केल्या जातात. १९६५-७४ या दशकात युरो-चलन बाजारातील बँकाच्या निव्वळ ठेवी अमेरिकेत १४० अब्ज डॉलरने वाढल्या आणि हा फक्त आंतरराष्ट्रीय समाशोधन बँकेच्या अहवाल वाढवितात. त्यांच्याच हिश्याचा हिशोब आहे. याचा परिणाम म्हणजे युरो चलन बाजार आज आंतरराष्ट्रीय आर्थिक अवस्थेतचा एक महत्वाच आणि अविभाज्य घटक बनला आहे. युरो चलन बाजार हा आंतरराष्ट्रीय बँक बाजार हसून तो मुख्यतः लंडनला स्थायीक झाला आहे. या बाजारात त्या देशाच्या बाहेरील चलनांच्या उधार होण्याचे आणि कर्ज देण्याचे व्यवहार चालतात. लंडन व्यतिरिक्त युरो-चलन बाजाराची लक्झेमबर्ग, बहामा, सिंगापूर पनामा आणि बीटन हे केंद्र अस्तित्वात आहेत. युरो चलन बाजारात भाग घेणाऱ्या संस्था म्हणजे व्यापारी बँका, मौद्रीक अधिसत्ता, व्यवसाय संस्था सरकारी हस्तक आणि केंद्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय संघटनासारख्या निम-शासकीय संस्था आहेत.

युरो चलन बाजाराच्या संघटनेत बदल :

युरो चलन बाजाराच्या इतिहासात अमेरिकन डॉलरचा एकूण व्यवहारात सर्वाजनिक हिस्सा असतला तरी हळूहळू डॉलर व्यतिरिक्त इतर चलनाच्या मालमत्ता आणि दायीत्वाचा हिस्साही वाढत गेलेला दिसतो. डॉलर व्यतिरिक्त इतर चलनांचा एकूण व्यवहारातील हिस्सा १९६९ सालचा १७% वरून १९७४ च्या अखेरीस ३०% पर्यंत वाढला याचा अर्थ व्यवहारामध्ये हळूहळू डॉलरचे वर्चस्व डॉलर व्यतिरिक्त व्यवहाराच्यातुलनेत कमी होत गेला. या प्रवृत्तीचे प्रमुख कारण जर्मन, मार्क आणि स्विस बँक या चलनाचे मुल्य वाढण्याची अपेक्षा असल्यामुळे मार्क आणि स्विस फ्रँक या चलनातील वित्तीय मालमत्तेची मागणी वाढली. आणि त्यामुळे बाजाराच्या संरचनेत बदल झाला. १९६४ पासून युरो चलन बाजारात कर्ज देणारे आणि उधार घेणारे या दृष्टीने उत्तर अमेरिकेच्या बाहेरील देश आणि पश्चिम युरोपाबाहेरील देश यांचे तुलनात्मक महत्त्व हळूहळू वाढत गेलेले स्पष्ट होते.

युरो चलन बाजारात व्यवहार करणाऱ्या बँका व्यापक प्रमाणात पसरलेल्या आंतरराष्ट्रीय बँकींग केंद्रामधून व्यवहार करतात. अजूनही विदेशी बँकींग व्यवहारात प्रमुख केंद्र म्हणून लंडन बाजाराचे स्थान वर्चस्वाचे असले तरी १९७० पासून लंडनचा एकूण युरो चलन व्यवहारातील हिस्सा घटत गेला असून बहामा, सिंगापूर, पनामा आणि बीरन या केंद्राचा हिस्सा वाढत आहे. बाजाराचा चलन घटक आणि प्रादेशिक घटकामध्ये होणाऱ्या बदला व्यतिरिक्त बँकांच्या राष्ट्रीय उगमानुसार त्यांच्या युरो चलन व्यवसायाच्या वाटणीसह महत्त्वाचे बदल झालेले दिसून येतात. १९६३ ते १९६९ या काळात अमेरिकन बँकांचा लंडनच्या युरो-चलन बाजारातील हिस्सा एकूण युरो चलन बाजारातील हिस्सा एकूण युरो व्यवसायाचा २५% वरून ५४% पर्यंत वाढत गेला. याचा अर्थ १९६९ पर्यंत फक्त अमेरिकन आणि ब्रिटीश बँकांचा युरो चलन बाजारात कार्यरत होत्या. परंतु १९७३ पासून मात्र अमेरिकन बँकांचा लंडन बाजारातील हिस्सा हळूहळू ४०% पर्यंत घसरत गेला. १९७४ साली या बहुराष्ट्रीय बँकांनी लंडन केंद्रातील एकूण युरो चलन व्यवसायाचा ७% हिस्सा हातळला होता.

७.२.३ युरो डॉलर बाजाराचे फायदे :

- १) युरो डॉलरच्या उच्च दर्जाच्या गतीशीलतेमुळे या बाजारामुळे खऱ्या अर्थाने आंतरराष्ट्रीय अल्पकालीन भांडवल बाजार उपलब्ध झाला आहे.
- २) विदेशी व्यापाराला वित्तपुरवठा करण्याच्या दृष्टीने युरो-डॉलर्स उपयुक्त आहे.
- ३) या बाजारामुळे रोकडीचे आणि रोखे स्थितीचे समायोजन करण्याचे दृष्टीने वित्तीय संस्थाना अधिक लवचिकता प्राप्त झाली आहे.
- ४) या बाजारामुळे आयात करणारे आणि निर्यात करणारे यांच्या व्यापाराला वित्तपुरवठा करण्यासाठी डॉलर स्वस्त दराने उधार देणे शक्य झाले आहे.
- ५) या बाजारामुळे ठेवीचे दर आणि कर्जाचे दर यातील नफ्याचे अंतर कमी करण्याला सहाय्य झाले आहे.
- ६) या बाजारामुळे मुल्यानंतर चलनासाठी उपलब्ध असलेल्या निधिच्या परिमानात वाढ झाली आहे.
- ७) या बाजारामुळे ज्या मौद्रीक अधिसत्ताजवळ अपुरा राखीव निधी आहे. त्यांना युरो डॉलर ठेवी उधार घेवून आपला राखीव निधी वाढवणे शक्य झाले आहे.
- ८) अल्पकालीन गुंतवणुकीच्या उपलब्ध सवलतीमध्ये वाढ झाली आहे.
- ९) या बाजारामुळे राष्ट्रीय व्याजदरांची पातळी आंतरराष्ट्रीय प्रभावानुसार बदलणे शक्य झाले आहे.

आंतरराष्ट्रीय वित्तीय व्यवस्थेवर परिणाम :

- १) डॉलर जवट बाळगण्यापेक्षा डॉलर उधार घेण्याचे व्यवहार अधिक फायदेशीर झाल्यामुळे डॉलरची स्थिती तात्पुरती तरी मजबूत झाली.

- २) देण्याघेण्याच्या आढाव्यातील अधिक्य आणि तुट यासाठी वित्तपुरवठा करणे सुलभ झाले. विशेषतः ज्या देशांच्या देण्याघेण्याच्या आढाव्यात तुट असते असे देश या बाजारात निधी उभारतात.
- ३) आंतरराष्ट्रीय मौद्रिक सहकार्य वाढण्याला उत्तेजन मिळाले आहे.
- ४) युरो -डॉलरमध्ये वृद्धी झाल्यामुळे जगातील रोखतेची समस्या कमी तिब्र होण्याला सहाय्य झाले आहे.

युरो डॉलर बाजारपेठेमुळे निमृण होणारे प्रश्न :

१) या बाजारपेठेची आंतरराष्ट्रीय व्याप्ती असल्यामुळे कोणत्याही एका देशाच्या मध्यवर्ती बँकेला या बाजारपेठेवर नियंत्रण ठेवता येणार नाही. त्यामुळे मध्यवर्ती बँकेच्या चलन विषयक धोरणावर व सरकारच्या राज्य वित्तीय धोरणावर मर्यादा पडतात. भाववाढ रोखण्यासाठी मध्यवर्ती बँकेने पैशाच्या पुरवठ्यातील वाढ कमी करण्याचे ठरविल्यास व त्यासाठी पत नियंत्रणाचे धोका स्विकारले तर बहुराष्ट्रीय महामंडळे व देशातील मोठ्या बँका युरो डॉलर बाजारपेठेतून कर्जे घेतात व विदेशी चलनाचे देशी चलनामध्ये रूपांतर करून पैशाच्या पुरवठ्यातील वाढीला हातभार लावतात. अशा वेळी मध्यवर्ती बँकेला आपल्याच देशात पैशाचा पुरवठा किती असावा हे ठरविण्याचा परिणामकारक अधिकार उरत नाही. अर्थात बदलत्या विनिमय दर पध्दतीमध्ये या प्रश्नाचे गांभीर्य काही प्रमाणात कमी झाले आहे. कारण अशा विनिमय दर पध्दतीमध्ये खाजगी क्षेत्रातील कंपन्यांनी परकीय चलन विकावयास सुरुवात केल्यास ते खरेदी करण्याचे मध्यवर्ती बँकेवर बंधन नसते व मध्यवर्ती बँक विनिमय दरामध्ये बदल होऊ देवून पैशाच्या पुरवठ्यातील वाढीला आळा घालू शकते.

२) युरो डॉलर बाजार पेठेमुळे वेगवेगळ्या चलनामधील विनिमय दरामध्ये मोठ्या प्रमाणात अस्थिरता निर्माण होण्याची भिती असते. कारण या बाजारपेठेद्वारे सट्टेबाजीच्या हेतूने एका देशातून दुसऱ्या देशाकडे मोठ्या प्रमाणात पैशाचे अल्प मुदती हस्तांतरण होते. या प्रक्रियामध्ये एका चलनाची विक्री करून दुसऱ्या चलनाची खरेदी करतांना सट्टेबाजीयुक्त नफा मिळवणे हाच उद्देश असतो. जर सट्टेबाजीत भांडवली व्यवहार वाढेल तर त्यामुळे विनिमय दरामध्ये अचानक मोठे बदल होतात. व विनिमय दरातील अस्थिरतेचा आंतरराष्ट्रीय व्यापारावर प्रतिकूल परिणाम होवू शकतो.

३) युरो डॉलर बाजारपेठेवर कोणत्याच मध्यवर्ती बँकेचे फारसे नियंत्रण नसते. त्यामुळे त्यांच्या कर्जाचे व्यवहार सुरक्षित होतात. किंवा नाही यावर लक्ष ठेवणे अवघड जाते. जर जागतीक मंदीची लाट आली व वेगवेगळ्या देशातील व्यवसाय संस्था आपल्या कर्जाची परतफेड करू शकल्या नाहीत तर युरो डॉलर बाजारपेठेत सहभागी होणाऱ्या बँकांची कर्ज वसुली एकदम रोडावते. तसे झाल्यास बँकांची रोखता कमी झाल्याने बँका बुडण्याची भिती असते.

अर्थात जरी डॉलर बाजारपेठेचे हे प्रश्न विचारात घेवूनही या बाजारपेठेचे आंतरराष्ट्रीय वित्त पध्दतीतील महत्व नाकारता येत नाही. या बाजारपेठेमध्ये स्पर्धायुक्त कार्यक्षमता प्रकर्षाने जाणवते. व त्यामुळे सगळ्या देशातील बँका पूर्वीपेक्षा अधिक कार्यतत्पर झाल्याचे दिसते. या बाजारपेठेमुळे पेट्रोलियम निर्यात करणाऱ्या देशाचा प्रचंड शिल्लकी ठेवी व पेट्रोलियमची आयात करणाऱ्या व्यवहारतोलातील तुट भरून काढण्यासाठी लागणारी कर्जे यांना जोडणारा दुवा म्हणून महत्वाची भूमिका बजावली आहे. तर युरो चलन बाजारपेठेत अस्तित्वात नसती तर इंधन समस्यामुळे संपूर्ण आंतरराष्ट्रीय वित्त पध्दती कोलमडली असती. १९८१ नंतरच्या कालखंडामध्ये अमेरिकन सरकारने व मध्यवर्ती बँकेने अमेरिकन बँकांनाही परदेशी चलनातील ठेवी स्वीकारण्याची व त्या ठेवीचे परदेशी चलनातील ठेवी स्वीकारण्याची व त्या ठेवीचे परदेशामध्ये पुर्नगुंतवणूक करण्याची मुभा दिली आहे. त्यामुळे आता युरो चलन बाजारात अमेरिकन बँकाही सहभागी होवून स्पर्धेमध्ये भर पडली आहे. या बँकांना कमाल व्याजदराचे बंधन नाही तसेच किमान रोखता गुणोत्तर बाळगण्याची गरज नसते. अमेरिकेतील काही घटक राज्यांनी आंतर राष्ट्रीय बँकींग

व्यवहारातून अमेरिकन बँकांना मिळवणाऱ्या नफ्याला स्थानिम करातून सूट दिली आहे. त्यामुळे २०० हून अधिक अमेरिकन बँका युरोपीयन चलन पेठेमध्ये व्यवहार करू लागल्या आहेत. अर्थातच याचा परिणाम म्हणून बाजारपेठेची व्याप्ती वाढली आहे. व युरोप व अमेरिकेतील न्यायार्क नाणेबाजार यांच्यातील संबंध वाढले आहेत.

७.२.४ सारांश

युरो चलन बाजार आता दृढपणे प्रस्थापित झाला, असून आंतरराष्ट्रीय भांडवली आणि मौद्रिक व्यवस्थेचा प्रमुख हिस्सा बनला आहे. आता न्यूयॉर्क बाजार आंतरराष्ट्रीय भांडवली आणि मौद्रिक केंद्र म्हणून जारी पुन्हा उदयाला आला असला तरी तो गेल्या दोन दशकात युरो चलन बाजाराने जी प्रमुख भूमिका बजावली आहे. त्यापासून या बाजाराला वंचीत करू शकत नाही.

युरो चलन बाजाराचे आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेत आता इतके महत्व वाढले आहे की, संपूर्ण जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या भविष्याशी या बाजाराचे भवितव्य संबंधीत आहे. जोपर्यंत जागतिक आंतरराष्ट्रीय व्यवहार किंवा जागतिक अर्थव्यवस्थेचे एकत्रीकरण सुसत्रपणे होत राहिल तोपर्यंत युरोचलन बाजार जागतिक अर्थव्यवस्थेत महत्वाची भूमिका वाढत राहिल यात शंका नाही. जगाच्या अर्थव्यवस्थेचा योग्य विकास युरोचलन बाजारच्या सुरळीत कार्याव्यतिरिक्त टिकवणे अशक्य आहे.

७.३ आंतरराष्ट्रीय चलन-व्यवस्था १ मौद्रिक व्यवस्था : The International Monetary System

७.३.१ प्रस्तावना

विविध देशांच्या आंतरराष्ट्रीय आर्थिक व्यवहारामधील पैशाचे देवाण-घेवाणचे व्यवहार सुलभ व सुस्थिररित्या करणारी यंत्रणा म्हणजे आंतरराष्ट्रीय चलन १ मौद्रिक व्यवस्था होय. अशा चलनव्यवस्थेमध्ये प्रत्येक देशाने केवळ स्वःता पुरते धोरण कार्यवाहीत न आणता जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या समृद्धीसाठी परस्पर सहकार्याचे धोरण स्वीकारणे अपेक्षित असते. तसेच आंतरराष्ट्रीय चलन पध्दतीमध्ये वाढला जागतिक व्यापारानुसार विविध देशांची खरेदीशक्ती कशी वाढेल व एका चलनाचे दुसऱ्या चलनामध्ये रूपांतरण करण्याची प्रक्रिया कशी सुटसुटीत व व्यापक होईल याचाही विचार करावा लागतो. जर काही विशिष्ट नियमानुसार सर्व देशांचे हितसंबंध परस्परांशी निगडित असतील तरच अशी चलन पध्दती अस्तित्वात येवू शकते. १९३१ पूर्वी सुवर्ण परिणाम असतांना सुवर्ण परिणामाचा नियमानुसार आंतरराष्ट्रीय चलन पध्दती कार्य करित होती. सुवर्ण परिणामाच्या अस्तानंतर दुसऱ्या महायुद्धापर्यंत कोणतीच निश्चित स्वरूपाची चलन पध्दती अस्तित्वात नव्हती परंतु या अस्थिरतेच्या कालखंडानंतर आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीची स्थापना झाली व ब्रेटन वुड पध्दती ही आंतरराष्ट्रीय चलन पध्दती म्हणून अस्तित्वात आली.

७.३.२ सुवर्ण प्रमाण आणि ब्रेटन वुड पध्दती :

ब्रेटन वुड पध्दतीचे प्रमुख वैशिष्ट्ये :

१) या पध्दतीमध्ये प्रत्येक देशाच्या चलनाचे मुल्य सोन्यामध्ये निर्धारित केले होते. चलनाच्या सुवर्ण मुल्यानुसार विविध देशांच्या चलनाचा परस्पर विनिमय दर ठरविला जात असे. त्यामुळे या पध्दतीमध्ये विनिमय दर स्थिर असेल अशी अपेक्षा होती.

२) या पध्दतीत कोणत्याही देशाला विनिमय दरामध्ये बदल करण्यापूर्वी नाणे-निधीची पूर्व परवानगी घेणे आवश्यक होते. जर देशाच्या देवघेवीच्या तोलामध्ये मुलभूत असमतोल असेल तरच विनिमय दर बदलावाअशी या पध्दतीची भूमिका होती. म्हणजेच या पध्दतीमध्ये स्पर्धात्मक अवमुल्यन

टाळण्याचा निर्धार होता.

३) सर्वसाधारणपणे खुला आंतरराष्ट्रीय व्यापार असावा व एका चलनाचे दुसऱ्या कोणत्याही चलनामध्ये रूपांतर करता यावे अशी या पध्दतीची अपेक्षा होती. तथापी दुसऱ्या महायुध्दानंतरच्या कालखंडात आंतरराष्ट्रीय व्यापारामध्ये असमतोल होता व अनेक देशांच्या देण्या-घेण्याच्या तोलात प्रचंड तुट होती. त्यामुळे खुला व्यापार प्रत्यक्षात येणे शक्य नव्हते. म्हणून आर्थिक विकासाच्या किंवा आर्थिक पुर्नरचनेच्या संक्रमणावस्थेपुरती हुंडणावळ नियंत्रण राबवायला हरकत नाही. नाणेनिधीची तडजोडीची भूमिका होती.

४) या पध्दतीमध्ये सोन्याइतकेच अमेरिकन डॉलरला महत्व होते. कारण अमेरिकन सरकारने सोन्याची डॉलरमधील किंमत एका पातळीवर स्थिर ठेवण्यात येईल व अमेरिकन बाहेरील लोकांना, संस्थाना व इतर देशांच्या मध्यवर्ती बँकांना ३५ डॉलरच्या बदल्यात १ औंस सोने मिळत राहिल. असे आश्वासन दिले होते. त्यामुळे या पध्दतीत आंतरराष्ट्रीय देण्याघेण्यासाठी बऱ्याचवेळा सोन्याऐवजी डॉलरचा वापर होत होता. अनेक देशांनी आपली परकीय चलनाची गंगाजळी सोन्यात ठेवण्याऐवजी अमेरिकन डॉलरमध्ये ठेवली होती. अर्थातच त्यामुळे डॉलर व सोने यांच्यातील परस्पर विनिमय दर स्थिर राखण्याची जबाबदारी अमेरिकन सरकारवर व नाणेनिधीवर येवून पडली.

५) विनिमय दरामध्ये बदल न करता तसेच देशांतर्गत चलन संस्था कमी न करता देशातील परकीय चलनाची तुट भरून निघावी यासाठी तुट असणाऱ्या देशाला नाणे निधीकडून अल्प मुदत कर्जे मिळवण्याची तरतूद करण्यात आली. प्रत्येक देशाने आपली परकीय चलनाची गंगाजळी स्वतंत्रपणे ठेवण्याऐवजी सर्व देशाची गंगाजळी नाणेनिधीकडे एकत्र आल्यास तिचा वापर तूट असणाऱ्या देशांना मदत करण्यास होवू शकेल. अशी अपेक्षा होती. म्हणून नाणेनिधीने प्रत्येक देशाला आपल्या एकूण कोट्यापैकी २५% रक्कम मात्र, या देशाच्या स्थानिक चलनामध्ये भरण्याचा पर्याय होता. त्यामुळे ज्या देशाच्या देवाण-घेवाणच्या तोलात नेहमीच तुट होती. त्या देशाच्या एकूण कोट्यापैकी ७५% कोटा आंतरराष्ट्रीय रोखतेच्या दृष्टीने निरूपयोगी होता. म्हणून नाणेनिधीला काही निवडक समृद्ध राष्ट्रांच्या कोट्यावर अवलंबून रहावे लागत होते. या कोट्याला पुरक म्हणून नाणेनिधी श्रीमंत राष्ट्रांकडून कर्ज घेवू शकते. शिवाय, नाणेनिधीने सोन्याचा अनुत्पादक साठा बाळगण्याऐवजी सोने विकून आपली रोख गंगाजळी वाढवावी असाही गेल्या दहा वर्षात प्रयत्न झाला आहे.

६) ब्रेटन वुड पध्दतीमध्ये नाणेनिधीने कोणत्याही देशाच्या अंतर्गत व्यवस्थेमध्ये हस्तक्षेप करू नये अशी अपेक्षा होती. म्हणजेच देशांतर्गत चलनसंस्था किती असावी तसेच चलन विषयक व राज्य वित्त धोरण काय असावे हे ठरविण्याचा अधिकार त्या देशाच्या सरकारलाच असेल. तथापी देशांतर्गत आंतरराष्ट्रीय व्यापारावर परिणाम होत असल्याने एखाद्या देशाचे अंतर्गतधोरण योग्य आहे किंवा नाही हे तपासण्याचा व या धोरणात योग्य ते बदल करण्याची शिफारस करण्याचा अधिकार नाणे निधीला देण्यात आला. तसेच जर एखाद्या देशाचे चलन इतर देशांना मिळणे फारच अवघड झाले तर ते दुर्मिळ चलन आहे असे जाहीर करून त्या चलनाचा वापर टाळण्यासाठी इतर देशांनी नियमणे राबविण्यास हरकत नाही, असेही नाणेनिधीच्या घटनामध्ये तरतूद करण्यात आली. या सर्व वैशिष्ट्यावरून नाणे निधीची सर्वसाधारण भूमिका ही व्यवहारिक तडजोडीची भूमिका होती. व आंतरराष्ट्रीय सहकार्याद्वारे युध्दोत्तर चलन पध्दती राबविण्याचा नाणे निधीच्या प्रयत्न होता. तथापी या पध्दतीत काही अंगभूत उणीवातून तिच्यात अनेक अडचणी आल्या व अंतिमतः १९७० नंतर ही पध्दत जवळ-जवळ पूर्णतः कोलमडली.

ब्रेटन वुड पध्दतीच्या अडचणी :

१) या पध्दतीमध्ये मुलभूत असमतोल असणाऱ्या राष्ट्रांनी विनिमय दर बदलावा अशी अपेक्षा होती. परंतु

पाश्चिमात्य विकासात राष्ट्रांनी विनीमय दरातील बदल टाळण्याचा प्रयत्न केला. ब्रिटनने पौण्डचे फक्त दोन वेळाच अवमुल्यन केले अमेरिकेने डॉलरचे अवमुल्यन टाळण्याचा बरीच वर्षे यशस्वी प्रयत्न केला. पश्चिम जर्मनी व जपान यांच्या देवाण-घेवाणीच्या तोलातील प्रचंड वाढल्यामुळे त्यांनी व्यवस्थितरित्या त्यांच्याचलनाचे मुल्य वाढवावयास हवे होते. परंतु त्यास त्यांनी नकार दिला. त्यामुळे प्रस्थापित विनिमय दर हा समतोल पातळी पासून फार दूर केलेला विनिमय दर होता. त्यामुळे अनेक देशांच्या देवघेविच्या तोलामध्ये कायमचा मोठा असमतोल टिकून राहिल.

२) या पध्दतीमध्ये अंतरराष्ट्रीय रोखतेसाठी सोन्याप्रमाणेच अमेरिकन डॉलरसचा वापर होत होता. तथापी अमेरिकेच्या देवघेविच्या तोलात प्रचंड तुट येवू लागल्याने अमेरिकन डॉलरचे व सोन्याचे स्थिर मुल्य राखण्याचे दिलेले आश्वासन अमेरिका कितपत पाळते यात शंका निर्माण झाली. यामुळे अमेरिकेला आज न १ उद्या अवमुल्यन करणे अपरिहार्य आहे. अशी सट्टेबाजांना खात्री होती. व पुढे सट्टेबाजांनी फार मोठ्याप्रमाणात अल्पकालीन भांडवलाची मोठ्या प्रमाणात निर्मिती केली. व डॉलरचे इतर चलनामध्ये रूपांतर करण्यास प्रारंभ केला. १९७१ मध्ये युरोपमध्ये स्वित्झरलंड, बेल्जीयम व नेदरलँड या देशांनी त्यांच्या मध्यवर्ती बँकेकडील डॉलर्सच्या बदली अमेरिकन सरकारकडे सोन्याची मागणी केली. त्यावेळी अमेरिकेला यापुढे डॉलर्स व सोने यामध्ये निश्चित विनिमय मुल्य राखणे अशक्य झाले. व अमेरिकेने डॉलर्सचे अवमुल्यन केले. व सट्टेबाजी तसीच चालू राहिल्याने अंतिमतः १९७३ नंतर डॉलर्सच्या बदली अधिकृत व्यवहारासाठी विशिष्ट दराने सोने देण्यास नकार दिला. त्यामुळे ब्रिटन वुड पध्दतीची मुल्यनियम आता अप्रस्तुत ठरला व डॉलर व इतर अनेक चलनाचा विनिमय दर स्थिर न राहता तो बाजारपेठेतील मागणी पुरवठ्यावर सतत बदलत राहिला. अमेरिका देवघेविच्या तोलातील तुट ही प्रमाणाबाहेर गेल्यामुळे व देवघेविच्या तोलातील तुट ही प्रमाणाबाहेर गेल्यामुळे देवघेविच्या तोलातील तुट आपोआप समतोल असणारी कोणतीच यंत्रणा ब्रेटनवूड पध्दतीजवळ नसल्याने या पध्दतीचा अंतिमतः अस्त झाला.

७.३.३ आंतरराष्ट्रीय रोखता समस्या : Inter Liquidity Proble

रोखता म्हणजे रोख पैशात रूपांतर करणारी शक्ती होय. यामुळे पैसा, पतपैसा व पैशाचा नजीकचा पर्याय या सर्वांमध्ये रोखतेचा गुणधर्म असतो. आंतरराष्ट्रीय रोखतेची संकल्पना आंतरराष्ट्रीय देण्या-घेण्याशी निगडीत आहे. आंतरराष्ट्रीय रोखता संबंध आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी तोडण्यासाठी सामान्यता स्विकारल्या जाणाऱ्या शासकीय माध्यमाशी आहे. याचा अर्थ आंतरराष्ट्रीय रोखतेत आंतरराष्ट्रीय देणी फेडण्याकरिता स्वीकारल्या जाणाऱ्या मालमत्ताचा अंतर्भाव होतो. अशा रूपांतर करता येणाऱ्या शक्यतेला रोखता संबोधले जाते.

आंतरराष्ट्रीय रोखतेची संकल्पना : Concept of Inter Liquidity

आंतरराष्ट्रीय मुद्राकोषने (IMF) केलेली व्याख्या

“शोधन शोषातील तुट भरून काढण्यासाठी देशाच्या मौद्रीक सत्तेपाशी उपलब्ध असलेल्या साधनसंपत्तीचा आंतरराष्ट्रीय रोखतेत समावेश होतो.”

सध्या आंतरराष्ट्रीय रोखतेत सुवर्ण, अमेरिकी डॉलर, इंग्लंडचे प्रमुख नाणे, पौंड स्टर्लिंग, मुद्राकाषाने निर्माण केलेले विशेष आहरण अधिकार (SDRs) व अलीकडील काहीवर्षात जर्मनीचा ‘क्युश मार्क’ व जपानचा ‘येन’ या चलनाचा समावेश होतो. आंतरराष्ट्रीय रोखतेची समस्या सोडवण्यासाठी सुवर्णाच्या उत्पादनात वाढ झाली पाहिजे. व ते सरकारी राखीवात आले पाहिजे. किंवा मुद्रा कोषाच्या विशेष आहरण अधिकारामध्ये (SDR) व विभिन्न राष्ट्रांचा कळ चलनाच्या साठ्यात वाढ झाली पाहिजे.

आंतरराष्ट्रीय राखीवांची पर्याप्तता : Adequacy of Inter Reserves

खालील तीनपैकी कोणतीही गोष्ट घडल्यास राखीव हे अपर्याप्त आहेत. किंवा पुरेसे नाहीत असे समजावे.

- १) एखाद्या राष्ट्राने विनिमय दरात परिवर्तन केल्यास ह्या देशाजवळील राखीव पर्याप्त नाहीत असे समजावे.
- २) जर देशाने पूर्ण रोजगारी, किंमत पातळीत स्थैर्य, आर्थिक विकास इ. राष्ट्रीय उद्दिष्टांच्या पाठपुरावा सोडला तर राखीव पुरेसे नाहीत.
- ३) शोधन शोषात संतुलन साधण्यासाठी व्यापार व भांडवलाचा प्रवाह (Capital Movement's) ह्यावन निर्बंध लाधावे तर राखीवांचा पुरवठा पर्याप्त आहे असे समजावे.

आंतरराष्ट्रीय रोखतेची समस्या निर्माण होण्याची कारणे.:

१) आंतरराष्ट्रीय रोखतेची अपर्याप्तता :

गेल्या ३०-४० वर्षांपासून आंतरराष्ट्रीय व्यापारात ज्या वेगाने वाढ झालेली आहे. त्या वेगाने आंतरराष्ट्रीय रोखतेत वाढ झालेली आहे. त्यावेगाने आंतरराष्ट्रीय रोखतेत वाढ झालेली नाही. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापार व रोखता यांच्यातील अंतर वाढत गेले.

२) जगातील सुवर्ण उत्पादन व जागतिक मुद्राक्रेष ह्यात अत्यल्प वृद्धी :

गेल्याकाही वर्षांपासून आंतरराष्ट्रीय व्यापारात ६.१ वाढ होत आहे. परंतु सुवर्णाच्या पुरवठ्यात केवळ २% वार्षिक वाढ होत आहे.

३) डॉलर व पौंड स्टर्लिंग संकट :

आंतरराष्ट्रीय नाणे बाजारात १९५८ पर्यंत डॉलर व पौंड स्टर्लिंग आपली प्रतिष्ठा व विश्वसनियता ह्यामुळे आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात व्याप्ती होते. आंतरराष्ट्रीय देणी फेडण्याचे सर्वसामान्य चलन होते. डॉलर विशिष्ट दराने सुवर्णात परिवर्तनीय असल्यामुळे अमेरिकन डॉलरला सुवर्णाची प्रतिष्ठा होती. परंतु अमेरिकेचा शोधन शोध सतत प्रतिकूल व्हावयास लागल्यामुळे डॉलर संकटात सापडला. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय रोखतेची समस्या निर्माण झाली.

४) विकासनशील देशांच्या सतत वाढत जाणाऱ्या गरजा :

परकीय गुलामगिरीतून मुक्त झालेल्या देशांनी आपल्या आर्थिक योजनांना सुरुवात केल्यामुळे विदेशी विमनीमयाची मागणी फार मोठ्या प्रमाणात वाढली. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय रोखतेची समस्या निर्माण झाली.

५) सुवर्णाच्या अधिकांश हिस्सा औद्योगिक उत्पादनात व वैयक्तिक ----

विविध देशात सुवर्णाचे जे एकूण उत्पादन होते. त्यापैकी बराचसा भाग औद्योगिक उत्पादनात गुंततो व काही भाग लो स्वतः खरेदी करतात. त्यामुळे देशांच्या अधिकृत सुवर्ण कोषात फार थोड्या सुवर्णाची भर पडते. त्यामुळे रोखतेचा प्रश्न निर्माण झाला.

६) तेल संकट :

अरब इस्लाईन यांच्यातील युद्धामुळे तेल उत्पादक अरब राष्ट्रांची पेट्रोलियम व पेट्रोलियम पदार्थांच्या किंमतीत अंदाजे १५ पट वाढ केली. ह्यामुळे विकसनशील तसेच विकसीत राष्ट्रांसमोर भावाढीचे फार मोठे संकट निर्माण होवू लागले. त्यामुळे शोधन शोषामध्ये प्रचंड प्रमाणात तुट निर्माण झाली. ही तुट भरून काढण्याकरिता आंतरराष्ट्रीय रोखता अत्यंत कमी पडली व विदेशी विमनीमयाचे संकट अधिक वाढले.

७) विकसीत राष्ट्रांचा कठोर निर्णय :

विकसीत देशांनी अर्थ विकसीत व विकसनशील राष्ट्रांना देण्यात येणाऱ्या कर्जात व सहाय्यात कपात करण्याचा कठोर निर्णय घेतल्यामुळे आंतरराष्ट्रीय रोखतेची समस्या निर्माण झाली.

७.३.४ आंतरराष्ट्रीय नाणे निधीची आंतरराष्ट्रीय रोखतेबाबत भूमिका : Role of IMF about International Liquidity

आंतरराष्ट्रीय रोखतेची समस्या सोडवण्याचा दृष्टीकोन व रोखतमध्ये वाढ करण्याचा दृष्टिकोनाने मुद्राकोषाने अत्यंत महत्व पूर्ण कार्य केले आहे. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीची (IMF) स्थापन करण्याचा मुख्य उद्देश पूर्ण विदेशी व्यापारात वृद्धी करणे, शोधन शेषातील अल्पकालीन असंतुलन दूर करण्याकरिता अल्पकालीन वित्त व्यवस्था करणे व संकटकाळात सदस्य राष्ट्रांना योग्य प्रकारे मार्गदर्शन करणे हे आहे. आंतरराष्ट्रीय रोखतेची समस्या सोडवण्याच्या दृष्टीने मुद्राकोषाने पुढील उपाय योजनांचा अवलंब केला आहे.

१) अंभ्यशामध्ये वाढ : आंतरराष्ट्रीय रोखतेची अपर्याप्तता दूर करण्याकरिता मुद्राकोषाने वेळावेळी आपल्या सदस्या देशांच्या अभ्यासामध्ये वाढ केली आहे.

२) विशेष आवाहन अधिकारांची (SDRs) ची निर्मिती केली : आंतरराष्ट्रीय रोखतेची वाढ व्हावी म्हणून नाणेनिधीने १९७० पासून विशेष आहरण अधिकार योजना सुरू केली.

३) सहाय्यक आंतरराष्ट्रीय मौद्रिक संस्थांचा विचार : आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीने आंतरराष्ट्रीय रोखतेत वाढ करण्याकरिता विशेष अधिकोष विकास संघ, आंतरराष्ट्रीय वित्त निगम ह्यांच्यासह इतर वित्तीय संस्थांना विकास कार्याकरिता मदत केली आहे.

४) विशेष सहाय्य योजना : मुद्राकोषाच्या अंतर्गत आंतरराष्ट्रीय शोधन शेषातील अचानक निर्माण झालेल्या समस्या सोडविण्याकरिता काही विशिष्ट योजना आमलात आणून आंतरराष्ट्रीय रोखतेच्या समस्येची सोडवणूक करण्याच्या दृष्टीने महत्वाचा वाटा उचलला आहे. ह्या विशिष्ट योजना खालील प्रमाणे...

अ) क्षणिपुरक वित्तीय सवलती : १९६३ मध्ये ही योजना सुरू करण्यात आली. ह्या व्यवस्थेअंतर्गत IMF हा देशाच्या निर्यातीतील तात्पुरत्या घटीमुळे शोधनशेष आलेली तुट भरून काढण्याकरिता सर्व साधारण सवलती व्यतिरिक्त अभ्यासाचा ५०% विशेष आर्थिक मदत देणे.

ब) बफर स्टॉक सवलत : ही योजना १९६९ मध्ये सुरू करण्यात आली. ह्यामुळे सदस्य राष्ट्रांना वस्तूंचा बफर स्टॉक करण्याकरिता ही सवलत उधार देणाऱ्या सदस्य राष्ट्रांना अभ्यासाच्या ५०% पर्यंत मिळू शकते.

क) तेल सवलत : जून १९७४ मध्ये सुरू करण्यात आलेल्या ह्या योजनेद्वारे तेलाच्या किंमती वाढल्यामुळे सदस्या राष्ट्रांच्या शोधन शेषात येणारी तुट भरून काढण्यासाठी आर्थिक मदत देण्यात येते. ह्या योजनेतील अट म्हणजे ही सवलत मिळवणाऱ्या देशांनी व्यापारात कोणत्याही प्रकारची नियंत्रणे लावू लयेत.

ड) विस्तार सवलती : ह्या योजनेच्या अंतर्गत ३ वर्षांपर्यंत देण्यात येणाऱ्या मुदतीची परतफेड ४ जे ७ वर्षांत करावयाची आहे.

इ) उत्पादन खाते : १९७५ पासून हे खाते सुरू करण्यात आले आहे. ज्यांना तेल सवलत योजनांच्या अंतर्गत ऋण मिळाले आहे. अशा गैर तेल उत्पादक विकसनशील देशांना ह्या योजनेअंतर्गत कर्ज मिळू शकते.

ई) ट्रस्ट कोषाची स्थापना : IMF ची आपल्याजवळील सुवर्ण साठ्याच्या १/६ भाग विकून एक कोष निर्माण करून त्यातून विकसनशील देशांना सहाय्यता देण्यात येईल. ह्यामुळे विकसनशील देशांच्या कोषाची आवश्यकता असलेली रोखता ठेवता येईल.

फ) सुवर्ण स्थितीत बदल : भविष्य काळात सुवर्ण IMF च्या एककाचे मुल्य हे विभिन्न देशामधील चलन मुद्रांच्या क्षमता मुल्यांचा समान निर्धारित करण्याचे कार्य करणार नाही. सदस्य राष्ट्रांना सुवर्णाचेच व्यवहार करण्याचे स्वातंत्र्य राहावे म्हणून सुवर्णाच्या महत्तम मुल्याची व्यवस्था करण्यात येईल.

या शिवाय आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीचे साधन धन सदस्यांना ताबडतोब उपलब्ध व्हावे या दृष्टीने

सदस्य राष्ट्रांना मदत पुरविण्याच्या कार्यापध्दतीत पुढील महत्वाचे बदल केले.

१) सुवर्ण हप्ता धोरण : Gold Tranche Policy

सन १९५२ मध्ये नाणेनिधीने स्वीकारलेल्या धोरणानुसार कोणताही सदस्य आपल्याला ईच्छेप्रमाणे निधीचा सुवर्ण हप्ता स्थितीनुसार निधी देवू शकतो.

२) हक्क सोडणे : Waivers

१९५२ पासून निधीच्या सवलतीचा उपयोग करण्याला उत्तेजन मिळावे या दृष्टीने नाणेनिधीचे कोणत्याही १२ महिन्यांच्या काळात सदस्याच्या कोठ्याच्या २५% पेक्षा अधिक निधी काढण्यावरील मर्यादा रद्द केल्या आहेत.

३) राखीव करारा : Stand by Agreements

१९५२ पासून नाणे निधीने निधी काढण्यासाठी केलेल्या नवीन कार्यपध्दतीची सुरुवात केली असून तिचे नाव राखीव करार असे आहे. या योजनेनुसार एकादा सहाय्यची विनंती मंजूर करण्यात आली. तर सदस्य राष्ट्राला पुन्हा अर्ज न करता विशिष्ट मर्यादेपर्यंत विदेशी चलन घेण्याचा हक्क प्राप्त होतो.

४) उदार पत धोरण : Liberal Credit Policy

नाणे निधीने सदस्य राष्ट्रांच्या पहिल्या कर्जाच्या हप्त्याच्या मर्यादेतील व्यवहाराबद्दल केलेल्या विनंती संबंधात उदार धोरण स्वीकारले आहे. या मर्यादेपलीकडे निधी हवा असल्यास त्याचे योग्य समर्थन करणे आवश्यक आहे.

सारांश :

या करारानुसार नाणेनिधीला आंतरराष्ट्रीय नाणे व्यवस्थेच्या सुरक्षेसाठी मोठ्या प्रमाणात अतिरिक्त साधन मिळवणे शक्य झाले. यामुळे सर्वांच्या फायद्यासाठी मौद्रीक व्यवस्थेची आंतरराष्ट्रीय रोखता तसेच स्थितीस्थापकता Resiliency यात वाढ झाली आहे.

आतापर्यंत करण्यात आलेला बदल नाणे निधीची जागतिक आंतरराष्ट्रीय राखीव निधीची वाढती गरज भागवण्यासाठी करण्यात आले आहेत. या बदलामुळे निधीच्या धोरणामध्ये आणि कार्यपध्दतीत बदल झाले असून सध्याच्या काळात आंतरराष्ट्रीय रोखतेची पर्याप्तता समाधानकारक रीतीने करून राहण्याला मदत झाली आहे. नाणे-निधीने जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या गतीशील गरजांशी जुळवून घेण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला आहे. परंतु विकसनशील देशांची विकासाच्या कार्यक्रमासाठी दिर्घकालीन विदेशी भांडवलाची गरज पूर्ण करण्याच्या दृष्टीने अनेक तज्ञांचे मते सध्याची आंतरराष्ट्रीय नाणे व्यवस्थाभावी काळात पुरेशी रोखता पुरविण्याच्या दृष्टीने पर्याप्त ठरू शकणार नाही. नाणे निधीत महत्वाच्या सुधारणा आणि पुर्नरचना करण्याची गरज आहे.

७.३.५ जागतिक बँकेची भूमिका : Role of World Bank

प्रस्तावना :

दोन महायुध्दामुळे जगातील विविध देशांच्या अर्थकरणावर घडून आलेले व्यापक विनाशात्मक परिणाम जागतिक मंदिचे दुष्परीणाम, आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या क्षेत्रांमध्ये उत्पन्न झालेले कमालीचे अस्थैर्य, सर्व लहान राष्ट्रांना भेडसवणारी विदेशी विनिमयाची समस्या, वसाहती देशांना स्वातंत्र्य मिळाल्यामुळे तिसऱ्या जागतिक देशांची आर्थिक विकासाची भूक, भिषण बेकारी, सर्वत्र व्यापून राहिलेली अशांतता व अविश्वासाची भावना या परिस्थितीमधून मार्ग काढण्याच्या उद्देशाने सामुहिक चिंतन व संघटीत स्वरूपाचे प्रयत्न करण्यासाठी अमेरिकेने पुढाकार घेऊन ब्रेटन वुडस येथे १९४४ मध्ये आंतरराष्ट्रीय परिषद आयोजित केली. ब्रेटन वुडस करारानुसार स्थापन करण्यात आलेली दुसरी आंतरराष्ट्रीय संघटना म्हणजे आंतरराष्ट्रीय

पुनर्रचना आणि विकास बँक Inter Bank For Reconstructrational & Development ही होय. ह्या बँकेचे कार्यक्षेत्र जागतिक स्वरूपाचे असल्यामुळे तिला 'जागतिक बँक' असे म्हणतात.

दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात फ्रान्स, जर्मनी इत्यादी युरोपीयन देश तसेच ब्रिटनची अर्थव्यवस्था अत्यंत खालावलेली होती. या सर्व राष्ट्रांच्या अर्थव्यवस्थेच 'पुनर्रचना' करून स्थैर्य प्रस्थापित करणे, हा या जागतिक बँकेचा एक उद्देश होता. दुसरे आफ्रिका-आशिया खंडातील बहुतांश देश अविकसीत असून त्यांची आर्थिक स्थिती अत्यंत खालावलेली होती. या देशातील लोकांचा राहणीमानाचा दर्जा अतिशय निकृष्ट होता. विकसीत आणि अविकसीत देशामधील संपत्ती आणि उत्पन्न यात मोठ्या प्रमाणावर विषमता निर्माण झाली होती. अविकसी देशातील लोकांच्या राहणीचा दर्जा सुधारल्याशिवाय जगात कायम स्वरूपाची शांतत नांदणे अशक्य होते ही परिस्थितीत लक्षात घेऊनच अविकसीत राष्ट्रांच्या आर्थिक विकासाला जागतिक बँकेच्या प्रमुख उद्दिष्टांमध्ये स्थान देण्यात आले. पुनर्रचना आणि विकास ही प्रमुख उद्दिष्ट्ये डोळ्यांसमोर ठेवून जागतिक बँकेच्या कार्याची उभारणी करण्यात आली.

जागतिक बँकेचे कार्य : Function of World Bank

१) कर्ज पुरवठा करणे : अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रामध्ये भांडवल गुंतवणुक करता यावी याकरिता सभासद राष्ट्रांना कर्जपुरवठा करणे हे जागतिक बँकेचे सर्वात महत्वाचे कार्य आहे. जागतिक बँकेकडून करण्यात येणाऱ्या कर्जपुरवठा उत्पादक स्वरूपाचा कार्यासाठीच केला जातो. हा कर्जपुरवठा प्रामुख्याने दिर्घमुदतीचा असतो.

२) आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रामध्ये उपयुक्त संस्थांची स्थापना करणे : जागतिक बंधने १९५६ मध्ये आंतरराष्ट्रीय वित्त निगमाची स्थापना केली. IFC ह्या संस्थेच्या माध्यमातून खाजगी क्षेत्रामध्ये औद्योगिक प्रमंडळाला कर्ज पुरवठा केला जातो. १९६० मध्ये आंतरराष्ट्रीय विकास संघाची स्थापना करण्यात आली. या शिवाय सभासद देशांना वित्त महामंडळे आणि औद्योगिक विकास बँक संस्थांची स्थापना करण्यासाठी सर्वतोपरी सहाय्य करते.

३) तांत्रिक मार्गदर्शन : जागतिक बँक सभासद राष्ट्रांना त्यांच्या गरजेप्रमाणे विशेष तज्ञ सेवा पुरवून त्यांना तांत्रिक मार्गदर्शन उपलब्ध करून देते. यामुळे प्रकल्पाची आखणी व अंमलबजावणी ही २ कार्ये योग्य साध्य होतात.

४) विदेशी खाजगी गुंतवणुकीला प्रोत्साहन :

जागतिक बँकेच्या भांडवली संसाधनाच्या मर्यादामुळे ही गरज भागविणे बँकेला शक्य होत नाही. प्रगत देशामधील प्रसन्न उद्योगाजवळ अनेकवेळा विपुल भांडवल असते. ते इतर देशामध्ये गुंतवणूक करण्यास उत्सुक असतात. पण तेथील जोखीम भेडसावते. अशा वेळी जागतिक बँक ह्या प्रकारची खाजगी कर्जपुरवठ्याच्या शोधनाची हमी होते. यामुळे उत्पादक प्रकल्पामध्ये गुंतवणूक होण्यासाठी वातावरण तयार होते.

५) विदेशी विनिमयाच्या संकटामधून सोडवणूक :

विकसनशील राष्ट्रांच्या दिर्घकाळापर्यंत व्यापारशेष व शोधन शेष प्रतिकूलतेमुळे विदेशी विनिमयाचे संकट उभे टाकते व काळानुसार ह्या संकटाची मर्यादा वाढत जाते. या स्थितीत जागतिक बँक विकसनशील राष्ट्रांना विदेशी शोधन करण्यासाठी पुरेसा कर्जपुरवठा करते. जागतिक बँकेकडून मिळालेल्या रकमेचा उपयोग करून भारताने वेळोवेळी विदेशी विनिमयाच्या संकटाला तोंड दिले आहे.

६) आंतरराष्ट्रीय विवादांमध्ये मध्यस्थी :

अनेकदा शेजारी राष्ट्रांमध्ये विविध कारणांमुळे विवाद उत्पन्न होतात. वातावरण प्रतिकूल होते. वैरभाव वाढतो. परिणामी ह्या राष्ट्रांच्या विकासात अडथळले येतात. जागतिक बँक त्रयस्थाच्या भूमिकेतून

दोन्ही राष्ट्रांची भूमिका समजून होते. दोन्ही देशांच्या प्रतिनिधीमध्ये चर्चा घडवून आणते. मध्यस्थी करून विवाद सोडवण्याचा मार्ग अवलंबते.

७) प्रशिक्षणाची सोड :

वेळोवेळी प्रगत देशाती विशेषज्ञ विकसनशील देशामध्ये पाठवून ह्या देशाच्या सर्व समस्या कायमच्या सोडवता येत नाही. त्या सदर देशामधील सत्कारांमध्ये वरच्या पातळीवर काम करणाऱ्या सुयोग्य व्यक्तींना आवश्यक ते प्रशिक्षण देवून त्यांची क्षमता वाढवण्याचे गरजेचे असते. विकसनशील देशामधील अनुभवी अधिकाऱ्यांना विकासतंत्राचे प्रशिक्षण देण्यासाठी जागतीक बँकेने १९५५ साली “आर्थिक विकास संस्था” Economic Development Institute स्थापन केले आहे.

जागतिक बँकेची कामगिरी : Achivement of the world Bank

जागतीक बँक गरजू + देशांना मध्यम व दिर्घ मुदतीची कर्जे पुरविते. विशेषतज्ञांच्या सेवा व तांत्रिक सल्ला उपलब्ध करून देणे, विदेशी विनिमयाचे संकट उद्भवल्यास तातडीची मदत करणे आणि सर्व सभासद राष्ट्रांची असावी या करीता आवश्यक ती उपाय योजना करणे जागतीक बँकेने आजवर केलेल्या कर्ज पुरवठ्यामध्ये सर्वात जास्त प्राधान्य असलेली क्षेत्र शेती व ग्रामीण विकास, उर्जा विकास, वाहतूक व दळणवळण इत्यादी होय. सर्व सभासद राष्ट्रांनी जागतीक बँकेकडून विविध प्रकारची मदत मिळवून आपल्या अर्थव्यवस्थेची पुर्णरचना केली विदेशी विनीमय व विदेशी व्यापाराशी संबंधीत अडचणीची सोडवणूक केली आणि अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रामध्ये दिर्घमुदतीची गुंतवणूक करून विकास प्रक्रीयेला चालना दिली. भारताप्रमाणेच आशिया, आफ्रिका व द. आफ्रिकेतील अनेक गरजू राष्ट्रांना जागतीक बँकेकडून मिळालेला भरघोस सहाय्यामुळेच ह्या देशांना दारिद्र्य आणि विशमतेविरूद्ध लढा देता आला आणि काही प्रमाणात का असेना प्रतिकूलतेवर मात करता आली.

सन १९६८-६९ मध्ये जागतीक बँकेने लोकसंख्येचा अभ्यास आणि लोकसंख्या प्रकल्प यांच्यासाठी तसेच प्रवासी व वाहतुकीला उत्तेजन देण्यासाठी स्वतंत्र विभाग स्थापन केला. लोकसंख्याचा विभाग सभासद राष्ट्रांना कुटूंब नियोजनाचे दिर्घकालीन स्वरूपाचे कार्यक्रम तयार करण्यासाठी सहाय्य देतो. प्रवासी व प्रकल्प विभागाचा उद्देश विकसनशील देशामधील प्रवासी वाहतूकीचा विकास करून या देशांना विदेशी चलनाचे उत्पन्न मिळवून दिले.

जागतिक बँकेच्या कार्यपध्दतीवरील आक्षेप : Objection against the world Bank

- १) मर्यादित साधने : बँकेचे कार्यक्षेत्र कार्य व स्वीकारावी लागणारी आव्हाने यांचा विचार करावा, स्वतःची आर्थिक संसाधने अपुरी आहेत म्हणूनच आपल्या स्विकृत जबाबदाऱ्या नीट पार पाडता येत नाही.
- २) अमेरिका वर्चस्व : या बँकावर मुठभर पाश्चिमात्य देशांचा प्रभाव तर अमेरिकेचे वर्चस्व आहे. जागतीक बँक हा अमेरिकेची अंकीत संघटना मानली जाते. त्यामुळे अमेरिकन सरकारच्या धोरणाचे बँकेच्या निर्णयामध्ये प्रतिबींब पडते.
- ३) कर्जवाटपात पक्षपात : जागतीक बँकेवर पक्षपाताचा आरोप केला जातो. अलिकडे काही वर्षांपासून जागतीक बँकेकडून चीनला विशेष सलगीची वागणूक दिल्याचे आढळते. आशिया व आफ्रिका खंडातील अनेक लहान गरीब व गरजू राष्ट्रांना त्यांना मदतीची अत्यंत गरज असतांना पुरेशी मदत मिळू शकली नाही.
- ४) काही दुर्लक्षित क्षेत्र : जागतीक बँकेने दिलेल्या कर्जाची क्षेत्रानुसार वर्गवारी करून अभ्यास केल्यास नैसर्गीक आपत्ती निर्वासितांचे पुनर्वसन, आरोग्य, तांत्रिक शिक्षण पर्यटन ही क्षेत्र दुर्लक्षित वाटतात.
- ५) दिर्घसूची कार्यपध्दती : जागतीक बँकेची कार्यपध्दती ही बरीच दिर्घसूची आहे. गरजू देशांनी आंतरराष्ट्रीय बँकेकडे विशिष्ट पध्दतीनुसार सहाय्याची मागणी केल्यानंतर ह्या अर्जावर कार्यवाही होण्यास बराच काळ

लागतो.

७.३.६ सारांश :

एकंदरीत भूक व भय यापासून मुक्त असलेले उद्योग जग घडविण्यासाठी जागतीक बँकेने फार महत्वाची कामगिरी केली आहे. अमेरिकेच्या जोखडातून मुक्त असल्याशिवाय आणि स्वतःची आर्थिक संसाधने पर्याप्तपणे वाढल्याशिवाय जागतीक बँकेला आव्हानात्मक भूमिका प्रभावीपणे तर पाडता येणार नाही हे मात्र, तेवढेच खरे !

७.४ अल्पकालीन भांडवली हालचालीचे सिध्दांत : Theory of short term capital movement

७.४.१ प्रस्तावना :

आंतरराष्ट्रीय पातळीवर वस्तू व सेवा यांच्यात हालचाली बरोबर भांडवलाची हालचाल (आगमन-निर्गमन) होत असते. गुंतवणूक करण्याच्या उद्देशाने तसेच सट्टेबाजीचा हेतूनेही अल्पकालीन भांडवलाची एका देशातून दुसऱ्या देशामध्ये ये-जा सुरू असते. भांडवलाची हालचाल ही १) पैशाच्या रूपात, २) वास्तविक रूपात होत असते. ऋण देणाऱ्या राष्ट्रातून ऋण घेणाऱ्या राष्ट्रात चलनाच्या स्वरूपात होणाऱ्या अगमनाला मौद्रिक अगमन किंवा वस्तू सेवा व सुवर्ण ह्या रूपात येणाऱ्या भांडवलाला वास्तविक आगमन म्हणतात.

भांडवलाच्या हालचालींचा प्रभाव शोधनशेषावर पडतो. जो देश गुंतवणूक करतो किंवा कर्ज देतो. त्या देशाकरिता ही शोधनाची बाब ठरते व ह्या देशाच्या भांडवली खात्यात 'नावे बाजूला' दर्शविण्यात येते कारण गुंतवणूक करत्यावेळी किंवा कर्ज दिल्यावेळी ती गुंतवणूक किंवा कर्ज त्यावेळी त्या देशाचा खर्च ठरतो. याउलट ज्या देशातून गुंतवणूक होते किंवा कर्ज मिळते. ती त्या देशाच्या दृष्टीने त्यावेळी मिळकत असते. म्हणून ते भांडवल 'जमा बाजूला' दर्शविण्यात येते. ह्यातूनच लाभांष व्याज अदृश्य बाबी निर्माण होतात.

७.४.२ अल्पकालीन भांडवली हलचाली : Short term capital movement

भांडवलाच्या आगमन-निगमनाचा कालावधी एका वर्षापेक्षा कमी असतो. तेव्हा त्या अल्पकालीन भांडवली हलचाली ठरतात. ह्या हालचाली जशा एका वर्षापेक्षा कमी अवधीच्या प्रपत्राशी संबंधित आहेत तशाच त्या एका देशातील निवासीयांच्या दुसऱ्या देशातील निवासीयांवर असलेल्या दाव्यातील किंवा हक्कातील परिवर्तनाच्या धोतक आहेत.

अल्पकालीन दाव्याच्या अंतर्गत स्वदेशाची विदेशी अधिकोषात जमा असलेली रक्कम, स्वदेशाने दिलेल्या अल्पकालीन कर्ज, विदेशी बील, अधिकविकर्ष इत्यादी चा अंतर्भाव होतो. केंद्रीय अधिकोष व्यापारी बँका व इतर व्यक्तीद्वारे विदेशात जमा केलेल्या रक्कमेत झालेले बदल सुध्दा भांडवलाच्या हालचालींना चालना देतात. अल्पकालीन भांडवलाचे हस्तांतरण हे कधी-कधी जास्त व्याजदराच्या आकर्षणानेही होते. भांडवलाच्या हालचालींचा किंवा हस्तांतरणाचा मोठा दोष म्हणजे जेव्हा देशासमोर शोधन शोषणातील तुटीचे संकट असते तेव्हा देशातील भांडवल बाहेर जाते. व त्यामुळे हे संकट आणखीच गंभीर बनते. अशा प्रकारच्या अल्पकालीन भांडवलाला 'गरम पैसा' (Hot Money) किंवा 'शरणार्थी भांडवल' असे म्हणतात.

आंतरराष्ट्रीय भांडवली हलचालीची कारणे :

प्रा. ओहलीन यांनी आंतरराष्ट्रीय भांडवली हलचालीची पुढीलप्रामाणे कारणे दर्शवली आहेत.

१) व्याजदरातील भिन्नता : वेगवेगळ्या देशातील भिन्न व्याजदराचे प्रमाण हे भांडवल हालचालीचे कारण आहे. अल्पकाळात तर ह्या भिन्नतेचा बराच प्रभाव पडतो.

२) विविध ठिकाणी गुंतवणुक करण्याची भांडवलदाराची पसंती : गुंतवणुकीतील जोखीम कमी करण्याच्या उद्देशाने भांडवलदार आपले भांडवल एकाच ठिकाणी. एकाच क्षेत्रात न गुंतवता विविध देशात गुंतवतो.

३) अन्यदेशामध्ये शाखा व उद्योग स्थापन करण्याचा उद्देश : ह्या धोरणानुसार भांडवलाच्या हालचालींना चालना मिळते.

४) अधिक लाभ कमावण्याची संधी : ज्या देशामध्ये जास्त लाभ मिळवण्याची अपेक्षा असते त्या देशाकडे भांडवलाचा प्रवाह सुरू होतो. अधिक लाभाचे आकर्षण हे अधिक व्याजदरापेक्षा जास्त असते.

५) करनिती : स्वदेश व विदेश यांच्यातील करधोरणाचा भांडवलाच्या हालचालीवर प्रभाव पडत असतो. स्वदेशात करप्रमाण जास्त असते तेव्हा कमी कर दर असलेल्या देशामध्ये गुंतवणूक अधिक फायदेशीर ठरते.

६) तेजी मंदीचे व्यापार चक्र : देशात तेजीचा आर्थिक भरभराटीचाकाळ सुरू असतांना विदेशामधून या देशात भांडवलाचा ओघ वाहु लागतो. आर्थिक मंदीच्या काळात मात्र, देशातील भांडवल बाहेर देशात जाऊ लागते. कारण भरभराटीच्या काळात किंमती ह्या उत्पादन व्ययपेक्षा बऱ्याच जास्त असल्यामुळे लाभांशाचे प्रमाण बरेच जास्त असते. मंदीच्या काळात अत्यंत कमी असते.

७.४.२ हस्तांतरण सिध्दांत : Transfer Theory

१) सनातनी सिध्दांत :

हा सिध्दांत एका साध्या व सरळ उदाहरणातून स्पष्ट करता येईल. समाज 'अ' देश हा 'ब' देशाला १२०० कोटी रु. कर्ज देतो. 'अ' देशातून 'ब' देशात १२०० कोटी रु गेल्यामुळे त्यांच्या तात्कालीन परिणाम म्हणजे 'अ' देशाचे उत्पन्न १२०० कोटी रु. ने कमी होते व 'ब' देशाचे उत्पन्न १२०० कोटी रु. ने वाढते. ह्याचा व्यापार संतुलनावर काय परिणाम होईल हे दोन्ही देशांच्या सीमांत आयात प्रवृत्तीवर निर्भर राहिल.

समजा 'अ' देशाची सीमांत आयात प्रवृत्ती (MPM) ही ०.३ व 'ब' देशाची ०.४ आहे उत्पन्न कमी झाले की, आयात कमी होते. कारण आयाती ह्या राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या वर्धी फलन आहेत. 'अ' देशाचे उत्पन्न १२०० कोटी रु. ने कमी झाले म्हणून 'ब' देशाची आयात $(१२०० \times ३/१० = ३६०)$ ही ३६० कोटी रु. ने. कमी होईल कारण अ देशाची सीमांत आयात प्रवृत्ती ही $३/१०$ (०.३) आहे. म्हणजेच 'ब' देशाची निर्यात ही ३६० कोटी रु. ने कमी होईल.

'ब' देशाची सीमांत आयात प्रवृत्ती ही $४/१०$ (०.४) आहे. 'ब' देशाचे उत्पन्न १२०० कोटी आहे. रु. ने वाढले त्यामुळे त्याची आयात $१२०० \times ४/१० = ४८०$ ही ४८० कोटी रु. नी घटली 'ब' देशाचे उत्पन्न १२०० कोटी रु. ने वाढल्यामुळे 'ब' देशाची आयात ४८० रु. कोटीने वाढली. ह्याचा अर्थ 'अ' देशाची निर्यात ४८० कोटी रु. ने. वाढली.

अ देशाच्या आयातीत ३६० रु. ची घट व निर्यातीत ४८० कोटी रु. ची वाढ झाल्यामुळे 'अ' देशाच्या शेषात $३६० + ४८० = ८४०$ कोटी रु. ची सुधारणा झाली. परंतु शेषण १२०० कोटी रु. सुधारणा होणे आवश्यक आहे. म्हणजेच हस्तांतरण झाल्यावर 'अ' देशाच्या शेषात अजून ३६० कोटी रु. ची तूट शिल्लक आहे. $(१२०० - ८४०) = ३६०$

२) केन्स ह्यांची विचारसरणी :

केन्सच्या मते व्यापारातील तुट भरून काढण्याकरिता उत्पादन वाढवून निर्यात वृद्धी करणे आवश्यक आहे. निर्यात वृद्धी करण्याकरिता निर्यातीच्या किंमती कमी असल्या पाहिजे व त्याकरिता उत्पादन खर्च हा कमी असला पाहिजे. उत्पादन खर्चात पुढील तीन प्रकारे घट करता येते असे केन्स म्हणतात.

अ) कार्यक्षमतेत वाढ करून.

ब) व्याजदरात घट करून.

क) मजुरीदरात कपात करून.

सर्वच उद्योगपती कार्यक्षमतेत वाढ करण्याचा सतत प्रयत्न करीत असतात. म्हणून कार्यक्षमतेत वृद्धी निश्चितपणे होवू शकते. परंतु तुलनात्मक दृष्ट्या जास्त वृद्धीची शक्यता नसते.

सर्वच उद्योगपती कार्यक्षमतेत वाढ करण्याचा सतत प्रयत्न करीत असतात. म्हणून कार्यक्षमतेत वृद्धी निश्चितपणे होवू शकते. परंतु तुलनात्मक दृष्ट्या जास्त वृद्धीची शक्यता नसते.

व्याजदरात काही प्रमाणात घट केल्याने काही फायदे हाते असले तरी बऱ्याच समस्या निर्माण होतात. यामुळे हा उपायही फारसा उपयुक्त नाही. म्हणून मजुरीत घट करणे हा एकमात्र पर्याय उरतो असे केन्स म्हणतात. निर्यातीपासून मिळणाऱ्या उत्पन्नात अपेक्षित वाढ करण्यापूर्वी मजुरीदरात जास्त कपात करणे हाच मार्ग उरतो.

३) ओहलीनची विचारसरणी : जेव्हा एका देशातून एकपक्षीय हस्तांतरण होते तेव्हा परस्परिक मागणीत बदल घडून येतो. म्हणून मागणी होणाऱ्या ह्या बदलाचा विचार केल्याशिवाय हस्तांतरण समस्येचे वैज्ञानिक विश्लेषण होवू शकत नाही. असे ओहलीन म्हणतात व हाच त्यांचा विचार सरणीचा प्रारंभ बिंदू आहे.

४) हॅबरलरची विचारसरणी : हॅबरलरच्या मतानुसार केन्स व ओहलीन यांची विचारसरणी एकांगी आहे. केन्स किंमत बदलनां तर ओहलीन मागणीत होणाऱ्या बदलांना महत्व देतो. हॅबरलरच्या मते हस्तांतरणाकरिता किंमतीत होणारे व मागणीत होणारे परिवर्तन आवश्यक आहे.

७.४.३. सारांश :

आंतरराष्ट्रीय भांडवली हालचाली प्रामुख्याने व्याजदरातील बदल, पसंती, उद्देश, लाभाची संधी इत्यादी उद्देश साध्य करण्यासाठी केली जाते. वरील सिध्दांतातील निष्कर्ष रूपाने असे म्हणता येईल, की प्र म हस्तांतरणामुळे मागणीत सापेक्षित परिवर्तन घडवून येते दुसरे म्हणजे निर्यातीत वाढ करण्याकरिता, किंमतीत काही बदल आवश्यक ठरतो.

७.५ पारिभाषिक शब्द शब्दार्थ (Glossary)

१) भांडवल बाजार : (Capital Market) भांडवल बाजार हा प्रतिभुति Securities च्या खरेदी-विक्रीचा बाजार होय.

२) शेअर्स बाजार : (Share Market) कंपन्याचे शेअर्स व त्यांचे अनुजात/विकलज (Derivati) यांची खरेदीदार व विक्रीदार यांना मान्य असलेल्या किंमतीला खरेदी व विक्री करण्याची व्यवस्था होय.

३) वित्त बाजार : (Finance Market) कर्ज देणारे व घेणारे या दोन्ही गटातील मंडळींना एकमेकांशी संपर्क व व्यवहार करण्याची यंत्रणा म्हणजे विस्त बाजार होय.

४) युरो चलन बाजार : (Euro Currency Market) यात सर्व प्रमुख परिवर्तनीय चलनाच्या बाह्य (External) बाजारांचा अंतर्भाव होतो.

५) आंतरराष्ट्रीय मौद्रिक व्यवस्था : (International Monetry) आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पैशाचे

देवाण-घेवाण सुलभ व सुस्थिर करणारी यंत्रणा होय.

६) आंतरराष्ट्रीय रोखता : (International Liquidity) रोखता म्हणजे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर रोख पैश्यात रुपांतर करणारी शक्ती होय.

संदर्भ सूची : (Bibliography)

- १) मोडक शं. के. (१९९९), आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र, नागपूर, विद्या प्रकाशन, पृ.क्र. २६०
- २) भोसले के. एम/काटे के.बी. (२०००), कोल्हापूर, फडके प्रकाशन, पृ.क्र. १८२
- ३) साठे मधुसुधन (२००८) नव्या जगाचे अर्थकारण, पुणे, डायमंड पब्लिकेशन, पृ.क्र. २४९
- ४) देशमुख प्रभाकर (२००५) मौदीक अर्थशास्त्र, नागपूर, पिंपळापुरे अँड कं. पब्लीशर्स, पृ.क्र. २२२ आणि २२९.
- ५) देशपांडे श्रीधर/देशपांडे विनायक (२००५) मुंबई, हिमालय पब्लिसिंग हाऊस, पृ.क्र. २२७.
- ६) अर्थसंवाद (२०१२) पृ.क्र. १२६, जुलै-सप्टें २०१२/ खंड ३६ अंक-२,
- ७) अर्थसंवाद (१९९६), पृ.क्र. १ एप्रिल-जून १९९६.
- ८) World Trade Organisation 2003-2004 Published by world Tred Center.

७.७ सराव प्रश्न :

- १) आंतरराष्ट्रीय भांडवल बाजाराच्या कार्याची चर्चा करा ?
- २) औद्योगिक विकासात भांडवल बाजाराचे योगदान काय आहे ?
- ३) रोख्याच्या प्राथमिक आणि द्वितीयक बाजारांची चर्चा करून या बाजाराचे विकासात असलेले योगदान स्पष्ट करा ?
- ४) भांडवली बाजाराच्या विकासाला कारणीभूत ठरणाऱ्या घटकाची चर्चा करा ?
- ५) युरो डॉलर कसा वाढला हे सांगा या बाजाराचे कार्य काय आहे ते स्पष्ट करा ?
- ६) युरो डॉलरच्या बाजाराच्या परिणामांची साधक-बाधक चर्चा करा ?
- ७) युरो चलन बाजार हा अत्यंत स्पर्धात्मक बाजार आहे ? चर्चा करा ?
- ८) आंतरराष्ट्रीय रोखता म्हणजे काय ? आंतरराष्ट्रीय रोखतेच्या समस्या स्पष्ट करा ?
- ९) आंतरराष्ट्रीय रोखतेमुळे फक्त विकसीत देशाचा वापर आणि देणी सोईस्कर होतात. कारण त्यांचा जागतिक व्यापारात बराच मोठा हिस्सा आहे. चर्चा करा ?
- १०) ब्रेटन वुड पध्दती बंद पडण्याची कारणे सविस्तर सांगा ?
- ११) ब्रेटन वुड पध्दतीत अमेरिकन देण्या-घेण्याच्या वाटाघाटीचा संपूर्ण आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीवर कसा प्रभाव पडला याची चर्चा करा ?
- १२) आंतर राष्ट्रीय चलन व्यवस्थेतील आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीची भूमिका सांगा ?
- १३) जागतिक बँकेची भूमिका सांगा ?
- १४) भांडवली हालचाली म्हणजे काय ? ते सांगून अल्पकालीन भांडवल हालचालीच्या सिध्दांतावर साधक-बाधक चर्चा करा ?
- १५) आंतरराष्ट्रीय भांडवली हालचालीवर परिणाम करणाऱ्या घटकाची चर्चा करा ?

८.विभागीय व्यापार सिध्दांत :

८.० उद्दिष्ट्ये

८.१ प्रस्ताविक

८.२ विषय विवेचन

८.२.१ आर्थिक सहकार्याचे स्वरूप

Forms of Economic Co-operation

८.२.२ व्यापार विभागाच्या उन्नतीकरता जागतिक स्तरावरील सुधारणा

Reforms for The Emergence of Trading Blocks at the global level

८.२.३ सार्क : साप्ता आणि एशियन विभागांच्या आर्थिक विकासाचा विचार

Rational And Economic Progrese of SAARC SAPTA and ASIAN RE-GION

८.२.४ सीमा शुल्क स्थापन्यातील अडचणी आणि वाटचाल

Problems and Prospects of forming custom Union

८.२.५ युरोपीयन संघ – आणि उत्तर अमेरिका यांच्यातील प्रादेशिक व खुला व्यापार करार.

Regionalism (EU, NAFTA); Multilateralism and W.T.O.

८.२.६ जागतिक व्यापार संघटना व भारत

W.T.O. (TRIPS and TRISM) and Indian Economy

१ उद्दिष्ट्ये : (Objectives)

या घटकांच्या अभ्यासानंतर आपल्याला...

- १) आर्थिक सहकार्याचे स्वरूप स्थापनेमागील कारणे व सहकार्याचे प्रकार याविषयी माहिती सांगता येईल.
- २) व्यापार विभागाच्या उन्नतीकरिता जागतिक स्तरावरील सुधारणा या विषयी माहिती देता येईल.
- ३) एकीकरण म्हणजे काय ? त्याचे प्रकार, लाभ किंवा उद्दिष्ट्ये सांगता येतील.
- ४) सीमा शुल्क संघाचे आर्थिक प्रभाव विशद करता येईल.
- ५) सार्कची स्थापना, उद्दिष्ट्ये, आराखडा तत्वे.
- ६) साप्ताची स्थापना का झाली व त्याची वैशिष्ट्ये काय आहेत हे सांगता येईल.
- ७) साप्ताची तत्वे क्षेत्र, व परिक्षण विशद करता येईल.
- ८) सार्कचे मूल्यांकन व यश विशद करता येईल.
- ९) सीमा शुल्क स्थापण्यातील अडचणी व वाटचाल याविषयी माहिती सांगता येईल.
- १०) युरोपीयन संघ व उत्तर अमेरिका खूला व्यापार करार याविषयी माहिती विशद करता येईल.
- ११) जागतिक व्यापार संघटना म्हणजे काय ? त्याची उद्दिष्ट्ये, प्रमुख तरतुदी याविषयी माहिती सांगता येईल.

२ प्रस्तावना :

दुसऱ्या महायुद्धानंतर जगातील अनेक देशाची आर्थिक, सामाजिक तसेच राजकीय व्यवस्था विस्कळीत झालेली होती आणि त्याच पार्श्वभूमीवर जगातील अनेक देशांनी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर परस्परांना सहकार्य करण्यासाठी विविध प्रयत्न केले. त्यातून आंतरराष्ट्रीय सहकार्याची भावना उदयास आली. व्यापार विभागाच्या उन्नतीकरीता एकीकरण निर्माण करण्यात आले व त्यातून अधिमानी व्यापारीक पध्दत, मुक्त व्यापार क्षेत्र, कस्टम युनियन, सामुहिक बाजार व आर्थिक संघाचा जन्म झाला, आर्थिक सहकार्यासाठी सभासद राष्ट्रांमधील प्रशुल्क कमी ठेवण्यात आले.

आर्थिक विकासासाठी सार्क, साप्ता, युरोपियन युनियन व उत्तर अमेरिका मुक्त व्यापार करार उदयास आले. आंतरराष्ट्रीय व्यापारात सदस्य देशांना अल्पकालीन व दीर्घकालीन भांडवलाचा पुरवठा केला. त्याचबरोबर आंतरराष्ट्रीय व्यापारासाठी जागतिक व्यापार संघटना हिस्सा वाढला. जगातील उपलब्ध साधनसामग्रीचा पर्याप्त वापर करून लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा उंचावण्यात ही संघटना महत्वपूर्ण ठरते.

३) विषय विवेचन :

या प्रकरणात, आपण आर्थिक सहकार्य किंवा आंतरराष्ट्रीय आर्थिक सहकार्य म्हणजे काय? याचे स्वरूप प्रकार तसेच व्यापार विभागाच्या उन्नतीकरिता जागतिक स्थरावर काय प्रयत्न केले. एकीकरणाचे प्रकार, त्याचे लाभ, सार्कचे स्वरूप सभासद देश, उद्दिष्ट्ये व्यापार व आर्थिक सहकार्य त्याचप्रमाणे साप्ताच्या स्थापनेमागील कारणे त्याची कार्ये, सार्कचे यश, मूल्यांकन या मुद्द्याचा अभ्यास करणार आहोत. त्याचबरोबर सीमा शुल्क स्थापन्यातील अडचणी व वाटचाल, युरोपियन संघ व उत्तर अमेरिकेचा मुक्त व्यापार करार, जागतिक व्यापार संघटनेची भारताच्या आर्थिक विकासातील भूमिका यांचा अभ्यास करणार आहोत.

आर्थिक सहकार्य स्वरूप : Forms of Economic Co-operation

१ प्रस्तावना :

दुसऱ्या महायुद्धानंतर जगातील अनेक देशांनी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सहकार्य आणि परस्परांच्या अर्थव्यवस्थेचे एकमेकांशी एकात्मीकरण करण्यासाठी विविध प्रकारचे अनेक प्रयत्न केले. त्यामुळे जागतिक दृष्टिकोनातून आंतरराष्ट्रीय सहकार्य हे अत्यंत महत्वाचे आहे.

दुसऱ्या महायुद्धाच्या अखेरीस अण्वस्त्र युगाची निर्मिती झाली. जगात अमेरिका व रशिया ह्या दोन महाशक्ती उदयास आल्या. या दोन देशातील परस्परांच्या युद्धामुळे त्यांनी विकासनशील व अविकसीत देश यांना वेठीस धरले आणि यातूनच आंतरराष्ट्रीय सहकार्याची भावना वाढीस लागली आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांची निर्मिती झाली.

या आंतरराष्ट्रीय संस्थामध्ये राजकीय सामाजिक या आंतरराष्ट्रीय संस्थामध्ये राजकीय सामाजिक आणि आर्थिक क्षेत्रातील संस्थांचा समावेश होता. आंतरराष्ट्रीय आर्थिक सहकार्याचा विचार करित असताना आपणास वेगवेगळ्या देशांशी असलेले संबंध विचारात घ्यावे लागतात. अनेक देशात वेगवेगळ्या प्रकारचे करार झालेले असून त्या करारातून आर्थिक सहकार्याची निर्मिती झाली. या करारांमध्ये द्विपक्षीय व बहुपक्षीय करार महत्वाचे आहेत.

२) अर्थ :

आर्थिक सहकार्य म्हणजे उत्पादन आणि उत्पादनाची साधने ह्यांची कोणत्याही प्रकारची अडथळा नसणारी गती किंवा प्रवाह कायम ठेवणे व प्रादेशिक संघातील किंवा राष्ट्र-राष्ट्रांमधील भेदभाव समाप्त करणे आर्थिक सहकार्याच्या प्रकारात आपआपसात समझोत असलेल्या राष्ट्रांमध्ये जे अडथळे येत असतात ते

विभेदात्मक पध्दतीने कमी करणे, परस्परातील आयाती आणि लावणत आलेले प्रशुल्क कमी करणे परंतु अधिमानी (स्थापिलेल्या प्रणालीच्या बाहेरची राष्ट्रे) व्यवस्थेच्या किंवा प्रणालीच्या बाहेर असलेल्या राष्ट्रांकडून होणाऱ्या आयातीवर मात्र, मोठ्या प्रमाणात प्रशुल्क कायम ठेवणे.

३ व्याख्या :

१) प्रा. सलवाटोर : आपआपसात सहकारी राष्ट्रांमध्ये जे काही व्यापारी अडथळे किंवा अडचणी आहेत ते विभेदात्मक पध्दतीने कमी किंवा ते समाप्त करण्याची निती किंवा धोरण होय.

२) प्रा. हिनबार्जिन : आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेचा सर्वाधिक वाहनीय ढाचा उभारणे इहमत कार्यात येणारे बनावट अडथळे दूर करणे व सर्व प्रकारच्या वांछनीय तत्वांचा समन्वय किंवा एकीकरण प्रयत्नपूर्वक प्रस्तुत करणे म्हणजेच आर्थिक सहकार्य होय.

४) आर्थिक सहकार्याचे प्रकार :

१) द्विपक्षीय करार :

२) बहुपक्षीय करार :

१) द्विपक्षीय करार : जे करार दोन देशांमध्ये होतात आणि ज्या कराराचा कालावधी अल्पकालीन असतो आणि कालावधी समाप्ती नंतर त्यांत आवश्यकतेनुसार बदल केले जातात त्यास द्विपक्षीय व्यापार करार असे म्हटले जाते.

२) बहुपक्षीय करार : दोनपेक्षा अधिक देशांमध्ये दीर्घ कालावधीसाठी आयात-निर्यातीसंबंधी जे करार होतात त्यात बहुपक्षीय करार असे म्हणतात. दोन किंवा अधिक देशात एकाच वेळी जे करार लागू केले जातात त्या करारास बहुपक्षीय व्यापार करार असे म्हणतात.

व्यापार विभागाच्या उन्नतीकरिता जागतिक स्तरावरील सुधारणा : Reforms for The Emergence of Trading Blocks At The Global Level

ह्या घटकात आपणाला प्रामुख्याने एकीकरणाचे प्रकार व व्यापार विभागाच्या एकीकरणाचे लाभ किंवा उद्दिष्टे याचा अभ्यास करावयाचा आहे.

१) एकीकरणाचे प्रकार : राष्ट्रांमध्ये आर्थिक एकीकरण व्हावे म्हणून त्याच्या ५ प्रकारच्या व्यवस्था करण्यात आल्या आहेत. त्या पुढील प्रमाणे...

१) अधिमानी व्यापारिक पध्दती : Preparational Trading System

ह्या पध्दतीचे उद्दिष्टे म्हणजे परस्परांनी आपआपसातील आयातीवरील प्रशुल्क कमी करून स्वस्थ राष्ट्रांना अधिक पसंतीची वागणूक देणे. याउलट राष्ट्रमंडल अधिमानी प्रणालीच्या बाहेरून आलेल्या राष्ट्रांवर आयातीचे उच्च प्रकारचे प्रशुल्क कायम ठेवणे हे होय.

२) मुक्त व्यापार : Free Trade

आर्थिक एकीकरणाचे शिथिल स्वरूप म्हणजे मुक्त व्यापार होय. ह्या प्रकारात ह्या गटाचे सदस्य हे आपआपसातील प्रशुल्क व इतर व्यापारी अडथळे समाप्त करतात परंतु प्रत्येक सदस्य देश हे सदस्य नसलेल्या इतर देशांबरोबर प्रतिबंधक तसेच इतर व्यापारी नितीचा अवलंब करीत असतात.

३) कस्टम युनियन : Custom Union

ह्यात सामील झालेल्या देश आपआपसातील सर्व प्रकारचे प्रशुल्क व व्यापार प्रतिबंध समाप्त करतात. परंतु युनियनच्या बाहेर असलेल्या देशावर मात्र, प्रशुल्क लावतात. युरोपियन समुदाय (Euro-pean Committee = EC) ही एक कस्टम युनियन आहे.

मुक्त व्यापार क्षेत्र व कस्टम युनियन ह्यांच्या सदस्य देशांमध्ये ज्याचा व्यापार होतो त्या वस्तूवर कोणत्याही प्रकारचे प्रशुल्क लावण्यात येत नाही. ह्यात फरक एवढाच आहे की मुक्त व्यापार क्षेत्रातील प्रत्येक देश सदस्य नसलेल्या देशांच्या मालावर आपले स्वतंत्र असे प्रशुल्क लावतो. परंतु कस्टम युनियनमधील सर्व देश हे एक ठराविक समान शुल्क आकारतात.

४) सामुदायिक किंवा सामुहिक बाजार : (Common Market)

हे सदस्य राष्ट्रांचे एकीकृत बाजार क्षेत्र आहे. ह्या बाजार क्षेत्रात सदस्य राष्ट्रे हे व्यापारातील वस्तू, सेवा व उत्पादन साधने ह्यावर कोणत्याही प्रकारचे प्रशुल्क लावत नाहीत. ह्याचा आपआपसातील व्यापारहा मुक्त असतो. ह्या सामुदायिक बाजार क्षेत्रात उत्पादन बाजार व उत्पादन घटक बाजार एकीकृत असतात.

५) आर्थिक संघ : (Economic Union)

राष्ट्रांमध्ये आर्थिक एकीकरणाचे उत्कृष्ट रूप हे आर्थिक संघ आहे. आर्थिक संघ हा विनिमय दर परिवहन, औद्योगिक व सामाजिक धोरणे यामध्येही समंजस्य प्रस्थापित करतो, युरोपियन समुदायाचे (EC) अंतिम उद्दिष्ट हे अशाच प्रकारचे आर्थिक संघ बनविणे आहे.

२) एकीकरणाचे उद्दिष्ट्ये :

- १) सदस्य राष्ट्रांमध्ये समाधानाचे व्यवस्थित आवटन होते.
- २) संघ स्थापनेमुळे औद्योगिक बदल घडून येतात व भांडवलाच्या अंतःप्रवाहात वाढ होते.
- ३) अनप्रवाह वाढल्यामुळे साधनांच्या दर्जात सुधारणा इत्यादी वाढ व मात्रांमध्ये वाढ होते.
- ४) तुलनात्मक लाभावर आधारित विशेषीकरणामुळे उत्पादनात वाढ होते.
- ५) आर्थिक एकीकरणामुळे महानुमान उत्पादनाचे लाभ प्राप्त होतात व उत्पादनात वाढ होते.
- ६) आर्थिक संघामुळे प्रादेशिक ग्रुपच्या व्यापार अटींमध्ये सुधारणा घडून येते.
- ७) सदस्य देशांमध्ये स्पर्धा वाढत जाते व त्यामुळे त्यांच्यात आर्थिक कुशलता वाढत जाते.
- ८) आर्थिक संघातील सदस्य देशांमध्ये उत्पादन घटकांच्या किंवा साधनांच्या गतिमानतेत वाढ होते.
- ९) सदस्य राष्ट्रांना समन्वित अशा मौद्रीक व राजकोषीय धोरणाचे लाभ प्राप्त होतात.
- १०) सदस्य राष्ट्रे ही पूर्ण रोजगार आर्थिक विकास ह्यांची उच्च दर्जाची उद्दिष्ट्ये प्राप्त करू शकतात.

३) सीमा शुल्क संघ :

दुसऱ्या महायुद्धानंतर जगातील देशांनी प्रादेशिक पातळीवर सहकार्य करण्याचे आणि अर्थव्यवस्थेचे परस्परंशी एकात्मिकरण करण्याचे जे प्रयत्न केले आहेत त्यात सीमा शुल्क संघाचा समावेश होतो.

आदर्श व्यवस्थेच्या जागतिक पातळीवर आर्थिक सहकार्य हाच संपूर्ण महत्तम आर्थिक कल्याण साधणारा पहिला उत्तम उपाय म्हणून बहुतांश राष्ट्रे आता प्रादेशिक पातळीवर जमेल तेवढ्या प्रमाणात आर्थिक सहकार्य द्वितीय उत्तम उपाय स्वीकारित आहेत.

४) सीमा शुल्क संघाचे आर्थिक प्रभाव :

सीमा शुल्क संघाचे जे आर्थिक परिणाम होतात त्याची विभागणी दोन विभागात केली.

१) सीमा शुल्क संघाचे स्थैतिक परिणाम : एका विशिष्ट काळात उत्पादन क्षमता, उपभोग व व्यापार अटी ह्यावर जे परिणाम होतो त्यांना स्थैतिक परिणाम म्हणतात.

२) सीमा शुल्क संघाचे गतिमान परिणाम : व्यापारानिर्मिती व व्यापार अपवाहन हे सीमा शुल्क संघ स्थापनेचे गतिमान परिणाम आहेत. यात प्रत्येक पेढी आपल्या उत्पादनात वृद्धी व सुधारणा करण्याचा प्रयत्न करते. तसेच संसाधनाचे वितरण अधिक योग्य रितीने होते. बाजारपेठेचा आकार विस्तृत होतो. मोठ्याप्रमाणात उत्पादन होऊन मोठ्या आकाराचे उत्पादन होऊन मोठ्या प्रमाणात उत्पादन होऊन मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादनाचे फायदे मिळतात उत्पादनात वाढ झाल्यामुळे सतत तंत्रज्ञानाचा विकास करण्याचा प्रयत्न करतात. संघ स्थापनेमुळे बाजारपेठा विस्तृत होत असल्यामुळे उत्पादन वाढविण्याकरिता गुंतवणूक वाढविण्यास प्रोत्साहन दिले जातात.

असे फायदे होत असले तरी सीमा शुल्क संघ स्थापनेमुळे आंतरराष्ट्रीय काटैल्स निर्माण होऊ शकतात व ह्या एकाधिकारामुळे उत्पादन नियंत्रित होऊन किंमतीमध्ये वाढ होऊ शकते.

सार्क, साम्ना आणि एशियन विभागाच्या आर्थिक विकासाचा विचार : (Rationale and Economic Progress of SAARC, SAPTA and Asian Region)
सार्क (South Asian Association for Regional Co-operation)

१) प्रस्तावना :

दक्षिण एशियाई देशांमध्ये प्रादेशिक सहकार्याद्वारे विकास होण्याकरिता एखादी प्रादेशिक संस्थेची आवश्यकता बांगला-देशाचे अध्यक्ष झिया-उर-रेहमान ह्यांना १९७० नंतरच्या काळात जाणवू लागली. त्यातूनच साऊथ एशियन असोसिएशन मार रिजनल को ऑपरेशन म्हणजेच आशियातील प्रादेशिक सहकार्य करणाऱ्या देशांची संघटना उदयास आली.

२) सभासद देश : सार्कचे एकूण ७ सभासद देश आहेत. या देशांमध्ये भारत, श्रीलंका, पाकिस्तान, बांगलादेश, भूतान, नेपाळ व मालदिव यांचा समावेश होतो.

३) सार्कची स्थापना : दिल्ली येथे १ व २ ऑगस्ट १९८३ ला भरलेल्या सात देशांच्या विदेशी मंत्र्यांच्या बैठकीत - म्हणजेच - ची औपचारिक घोषणा करून सार्कची उद्दिष्टे व तत्वे ठरविण्यात आली.

४) उद्दिष्टे :

- १) दक्षिण एशियन लोकांच्या कल्याण व जीवनमानात वाढ करणे.
- २) सभासद राष्ट्रातील नागरिकांच्या सामाजिक, आर्थिक कल्याण सांस्कृतिक विकासाचे कार्यक्रम अंमलात आणणे.
- ३) सामूहिक स्वावलंबी वाढविणे.
- ४) आर्थिक, सामाजिक, तांत्रिक, वैज्ञानिक क्षेत्रात सक्रीय समझोते करण्यासाठी प्रयत्न करणे.
- ५) सार्क सभासद राष्ट्रांतील अर्थिक आणि राजकीय संबंध वृद्धिगंत करणे.
- ६) सभासद राष्ट्रातील नैसर्गिक सामग्रीचा महत्तम विकास करण्यासाठी सहकार्य करणे.
- ७) मुक्त प्रादेशिक व्यापाराचा विकास करणे.
- ८) आर्थिक विकासासाठी निधीची गुंतवणूक करणे.
- ९) जगातील इतर विकासनशील देशाशी सहकार्य वाढविणे.
- १०) आंतरराष्ट्रीय स्तरवरील हितसंबंधाबाबत परस्पर सहकार्य वाढविणे.

५) सार्कची तत्वे :

- १) सार्वभौम, समता, प्रादेशिक एकात्मता, राजकीय स्वातंत्र्य, दुसऱ्या देशांच्या अंतर्गत व्यवहारात

व परस्पर हितसंबंधात हस्तक्षेप करणे यातत्वावर सार्क आधारित आहे.

२) हे सहकार्य द्विपक्षीय किंवा बहुपक्षीय सहकार्याला पर्यायी नसून त्यांना पुरक आहे.

३) द्विपक्षीय आणि बहुपक्षीय कराराशी हे संघटन असंगत राहणार नाही.

६) कृती आराखडा :

सार्कच्या ७ सभासद राष्ट्रांनी एकमेकांशी आर्थिक आणि इतर बाबींच्या संदर्भातील करार करून आर्थिक आणि आर्थिकेतर प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न करावा देशाच्या आर्थिक विकासाला गती द्यावी असा कृती आराखडा मान्य करण्यात आला.

७) सार्कच्या वार्षिक शिखर सभा / संमेलन :

सार्कच्या बांगला देशातील पहिल्या सभेत जाहिर झालेल्या जाहिरनाम्यानुसार ७ देशांच्या राष्ट्रप्रमुखांची वार्षिक सभा प्रतिवर्षी घेण्याचे निश्चित करण्यात आले. सार्कची पहिली सभा ही डिसेंबर १९८५ मध्ये बांगला देशाची राजधानी ढाक्का येथे झाली. इतर सभा पुढील प्रमाणे.

क्र. संमेलनाचे वर्ष संमेलनाचे स्थळ

- १) १९८५ (७-८ डिसेंबर) ढाक्का-बांगलादेश
- २) १९८६ (१६-१७ नोव्हेंबर) नवी दिल्ली-भारत
- ३) १९८७ (२-४ नोव्हेंबर) काठमांडू-नेपाळ
- ४) १९८८ (२९-३१ डिसेंबर) इस्लामाबाद-पाकिस्तान
- ५) १९९० (२ डिसेंबर) कोलंबो-श्रीलंका
- ६) १९९१
- ७) १९९३ (१० -११ एप्रिल) ढाका-बांगलादेश
- ८) १९९५ (२-४ मे) नवी दिल्ली-भारत
- ९) १९९७ (१२-१४ मे) माले-मालदीव
- १०) १९९८ (२९-३१ जुलै) कोलंबो-श्रीलंका
- ११) २००२ (५-६ जानेवारी) काठमांडू-नेपाळ
- १२) २००४ (४-६ जानेवारी) इस्लामाबाद-पाकिस्तान
- १३) २००५ (१३-१४ नोव्हेंबर) ढाका-बांगलादेश

मुख्य कार्यालय : सार्कचे मुख्य कार्यालय नेपाळची राजधानी काठमांडू येथे आहे.

९) अन्य संस्थांबरोबर सहकाय :

फेब्रुवारी १९९३ मध्ये व्यापार विश्लेषण व सूचना पध्दतीवर सार्क-अंकटाड करार प्रपत्रावर स्वाक्ष्या करण्यात आल्या ह्या सहकार्याचा उद्देश विकासाच्या मुद्द्यांवर सहकार्य पर्यावरण संरक्षण मादक पदार्थ निषेध, मानवी संसाधन विकास, दारिद्र्याची समाप्ती, व्यापार प्रोत्साहन, प्रत्येक्ष विदेशी गुंतवणूक, आधारभूत विकास विचार विनिमय इत्यादी होता.

१०) व्यापार व आर्थिक सहकाय :

सार्कने सदस्य देशांमध्ये महत्वाच्या क्षेत्रात आर्थिक सहकार्य व व्यापार विकास ह्याकरिता काही पावले उचलली. ह्यात सार्क अधिमानी व्यापार व्यवस्था (साप्टा) सर्वात महत्वपूर्ण आहे.

११) सार्क अधिमानी व्यापार व्यवस्था : (SAARC Preferential Trading Agreement. SAPTA)

१) सार्क देशांच्या अंतर्गत व्यापार सहकार्य वाढावे म्हणून ७ डिसेंबर १९९५ पासून साप्ता करार गू करण्यात आला.

उद्दिष्ट्ये : Objectives

१) साप्ता हा एक समझोत्याचा करार असून सदस्य देशांमध्ये आंतरक्षेत्रीय व्यापाराचे उदारीकरण व्हावे ह्या उद्देशाने नियमांचा एक ढाचा तयार करण्यात आला. ह्याचा मुख्य उद्देश प्रशुल्क अर्धप्रशुल्क व गैरप्रशुल्क उपायांवर सवलतीच्या देण्या-घेण्याद्वारे सार्कमधील राज्यांमध्ये परस्पर व्यापार व आर्थिक सहकार्य यांना प्रोत्साहन देणे हा आहे.

२) तत्त्वे : (Principles)

करारामधील कलम नं. ३ हे करार शासीत करणारे खालील तीन मूळ तत्वांचा उल्लेख करता येतो.

१) सर्व राज्यांना पारंपारिकता व आदान-प्रदान या आधारे समान लाभ देणे.

२) साप्ता करारामध्ये हळूहळू सुधारणा व विस्तार करण्यात येईल व त्याचे एक विशिष्ट कालावधीनंतर परिक्षण करता येईल.

३) साप्ता करार हा किमान विकसित देशांकरिता विशेष व अधिक पसंती देणाऱ्या व्यवहारांवर भर देईल.

३) क्षेत्र : (Area)

साप्ता करारानुसार सदस्य देशांद्वारे परस्परांना देण्यात आलेल्या सवलतींमध्ये सर्व प्रकारच्या वस्तू ह्या अर्धसंसाधित व संसाधित रूपात समाविष्ट होतील.

४) शोधनशेष व सुरक्षा उपाय : (Balance of Payment and Safeguard Measures) सभासद देशात काही गंभीर समस्या निर्माण झाल्यास उदा. शोधनशेष समस्या निर्माण झाल्यास तो देश साप्ताच्या अंतर्गत असलेल्या सवलती तात्पुरत्या म्हणून स्थगित करू शकतो.

५) भागीदारांची समिती : साप्ता करारातील तरतुदींची कार्यवाही कशी होते ह्याची तपासणी करण्याकरिता भागीदारांची समिती वर्षातून कमीत कमी एकदा तरी बैठक घेईल.

६) करारातील कलमे अमलात न येणे : ह्या करारातील कलमे पुढील परिस्थितीत लागू होणार नाही. हा करार होण्यापूर्वी कोणत्या देशाने इतर देशांना काही अधिक पसंती सवलती दिल्या असतील किंवा इतर देशांशी द्विपक्षीय किंवा बहुपक्षीय करार केले असतील तर त्याचे पालन करण्यात येईल. अशा परिस्थितीत साप्ता करारातील कलमे किंवा तरतुदी आमलात येणार नाहीत.

७) सवलती वापर घेणे व त्या दुरूस्त्या करणे : ज्याने सवलती दिल्या असा कोणताही संस्था देश तीन वर्षांनंतर आर्थिक सहयोग समितीला सवलती वापर घेण्याबद्दल किंवा त्यात काही सुधारणा करण्याबाबत सूचना देऊ शकतो. ज्या देशाने साप्ताचा त्याग केला तो देश व इतर देशांना दिलेल्या सवलती रद्द करण्यात स्वतंत्र असत.

८) साप्तामधून अंग काढून घेणे : सदस्य देश सार्क सचिवालयाला ६ महिन्यांची नोटीस देऊन साप्ताचा त्याग करून शकतात. तसेच आर्थिक सहयोग समितीलाही कळविण्याची आवश्यकता असते.

९) निष्कर्ष : आंतर राष्ट्रीय व्यापारात प्रसार करणारी साप्ता ही एक गठिन संस्था आहे ह्या सास्थेचा उद्देश हा सार्कमधील देशांच्या व्यापारात येणारे अडथळे दूर करून २००५ पर्यंत साप्ता (South Asian Free Trade Area - SAFTA) ची स्थापना करण्याची होती.

१०) साप्ताचे परीक्षण : सार्क देशांतर्गत व्यापार उदारीकरणाची चांगली प्रक्रिया सुरू झाली असली तरी ह्यामध्ये पुढील अडथळे येतात.

१) ज्यांना व्यापार सवलती जाहीर करण्यात आल्या आहेत, अशा बऱ्याच वास्तूचा सार्क सदस्य देशांमध्ये व्यापार होत नाही.

२) सदस्य देश जवळपास प्रत्येक वास्तूच्या स्थितीतच्या आधारावर प्रशुल्कांचे अडथळे दूर करण्याकरिता सौदेबाजी करते.

३) काही सदस्य देश इतर क्षेत्रीय अधिमानी (अधिक पसंती) करारापासून लाभ उठवित आहेत. उदा: भूतान व नेपाळ द्विपक्षीय आधारावर फार मोठ्या प्रशुल्काच्या सवलतीचा लाभ घेता आहेत. भारत, श्रीलंका, पाकिस्तान व बांगलादेश साम्राज्या अंतर्गत ज्या सवलती देत आहेत त्याच सवलती द्विपक्षीय कराराच्या अंतर्गत आधीच मिळालेल्या आहेत.

४) साम्राज्या अंतर्गत वस्तू-प्रतिवस्तूच्या आधारे ज्या सवती देण्यात येत त्या व्यापार उदारीकरणाच्या मार्गातील मोठे अडथळे ठरत आहेत. जो पर्यंत विस्तृत प्रमाणात क्षेत्रांच्या आधारावर सवलती दिल्या जात नाहीत तोपर्यंत साम्राज्याच्या साप्ता मध्ये परिवर्तन शक्य होत नाही.

५) साम्राज्याचे तीन मोठे सदस्य भारत पाकिस्तान व श्रीलंका परस्परांना अधिक तर परस्पररिक्तनेच्या आधारे टॅरिफ सवलती देऊ इच्छितात. ह्याचे कारण त्यांना परस्परांवर विश्वास नाही. उदा : पाकिस्तान भारताला परमित्र राष्ट्र सवलत द्यावयास तयार नाही. वास्तविक ही सवलत जागतिक व्यापार संघटनेच्या अंतर्गत देणे आवश्यक आहे.

६) भारत, पाकिस्तान, श्रीलंका व बांगलादेश ह्या सार्कमधील चार देशांचे कित्येक वस्तूवरील प्रशुल्क दर बरेच जास्त आहेत. पाकिस्तान व बांगलादेश सर्व आयात वस्तूवर व्हॅट लावतात.

७) वाहतुकीबाबत तांत्रिक समितीची स्थापना झाली असूनसुद्धा सदस्य देशांमध्ये जमीन व जलमार्गावरील वाहतूक व्यवस्थेचा अभाव, उच्च जकात कर इत्यादी कारणांमुळे आंतरक्षेत्रीय व्यापाराची अपेक्षेनुसार प्रगती होत नाही. प्रामुख्याने भारत पाकिस्तान व बांगलादेश ह्यांच्यात भारताचा विशाल आकार व सामर्थ्य ह्यांमुळे इतर लहान देशांना भारताच्या वर्चस्वाची भीती हा सुद्धा परस्परांमधील व्यापारात येणारा अडथळा आहे. सार्क देशांबरोबर भारताचा व्यापारशेष अनुकूल आहे.

१२) सार्कचे मूल्यांकन :

सार्क ही जगातील सर्वात लहान व्यापार संघटना आहे. आपल्या सदस्य देशांची सामाजिक व आर्थिक उन्नती करणे हे तिचे उद्दीष्ट आहे. सार्क अत्यंत गरीब संघटना आहे. सात सदस्य असलेल्या ह्या संघटनेतील बांगला देश, नेपाळ, भूतान व मालदीव देशांचा, एकूण व्यापार १९९७ मध्ये १०९.७ बिलियन डॉलर्स म्हणजे एकूण जागतिक व्यापाऱ्यांच्या ३% पेक्षा कमी आहे.

१३) सार्कचे यश :

१) साम्राज्याची स्थापना व त्यानंतर आयातीवर मात्रात्मक नियंत्रण, प्रशुल्क व गैरप्रशुल्क अडथळे शक्यतो कमी करून सवलती दिल्या.

२) सार्क अंतर्गत देशातील विभिन्न क्षेत्रांमध्ये आर्थिक सहकार्य व्हावे म्हणून शेती, उद्योग वाहतूक पर्यावरण ग्रामीण विका, शिक्षण व संस्कृती इत्यादी समित्यांची स्थापना करण्यात आली.

३) सार्क देशातील दारिद्र्य हटविण्याकरिता जागतिक अधिकोष - व - ह्यांचेही सहकार्य घेण्यात येत आहे.

४) सार्क देशांमधील दुष्काळी आपत्तीला नोंद देण्याकरिता सुरक्षित भांडाराची स्थापना करण्यात आली.

५) १९९२ मध्ये सार्क वाणिज्य व उद्योग मंडळाची स्थापना करण्यात आली. ह्याच्या सात शाखा ७ देशांमध्ये आहेत.

६) १९८८ मध्ये सार्क सूचना केंद्राची (SAARC - Agricultural Information

Center) स्थापना करण्यात आली. हे केंद्र सदस्य देशांना, कृषीशी संबंधित क्षेत्रीय सूचना देण्याचे कार्य करते.

सीमाशुल्क स्थापन्यातील अडचणी आणि वाटचाल : (Promblems and Prospects of Forming Custom Union

प्रस्तावना :

युरोपमधील फ्रान्स, प. जर्मनी, इटली, बेल्जियम, लक्झेम्बर्ग व नेदरलँडस ह्या सहा देशांनी युरोपीयन आर्थिक समुदायाची स्थापना करण्याच्या उद्देशाने १९५७ मध्ये रोम संधीवर स्वाक्षऱ्या केल्या. ह्या संधीच्या आधारावर हा युरोपियन आर्थिक समुदाय किंवा युरोपियन सामायिक बाजार - जानेवारी १९५७ पासून सुरू करण्यात आला.

युरोपियन आर्थिक समुदायाची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे :...

- १) स्थापना : १९५७ रोम संधीवर सह्या
- २) प्रारंभीचे सभासद : १) फ्रान्स, २) जर्मनी, ३) इटली, ४) नेदरलँड, ५) ल्फसेबर्ग, ६) बेल्जियम.
- ३) विस्तार : १) जानेवारी १९७३ ला, ७ डेन्मार्क, ८ ब्रिटन, ९ आर्यलंड, हे देश सभासद झाले. १०-ग्रीस, ११-स्पेन, १२-पोर्तुगल हे देशा आर्थिक समुदायाचे सभासद झाले.

२) व्यावस्थापन :

- १) युरोपियन कौन्सिल : प्रत्येक सभासद राष्ट्रांच्या प्रतिनिधी म्हणून एक मंत्री या कौन्सिल सभासद म्हणून कार्य करतात.
- २) अध्यक्ष : अध्यक्षांची जागा ६ महिन्यांसाठी सभासद राष्ट्रांचा मंत्री होतो. तसेच कायम सभासदांची एक समिती विशेषतः ज्ञाच्या मदतीने कार्य करते.
- ३) व्यायासन : सभासद राष्ट्रांच्या विविध क्षेत्राशी विशेषतः कृषी क्षेत्राशी आणि इतर क्षेत्रासंबंधी वादविवादावर निर्णय घेण्यासाठी व्यायासन स्थापित करण्यात आले आहे.
- ४) सभा : या सभेला राष्ट्रीय संसदेसारखी भूमिका पार पाडावी लागते. वेळोवेळी निर्णय घेण्याचे अधिकार या सभेला आहेत.
- ५) आर्थिक व सामाजिक परिषद : गुंतवणूक ग्राहक आणि कामगारांचे प्रतिनिधी यात भाग घेतात.
- ६) सल्लागार समिती : महत्वाच्या विषयावर सल्ला घेतात.
- ७) युरोपियन कमिशन : संकोचीत भावनाने कार्य करणाऱ्या घटनांच्या विरूद्ध मदत कार्य करते.

३) युरोपियन आर्थिक समुदायाची उद्दिष्ट्ये :

- १) सभासद देशांच्या वस्तू, सेवा व भांडवल ह्यांच्या स्थानांतरणावर आलेले अडथळे दूर करणे.
- २) सभासद देशांमधील सीमा शुल्क परिणामकारक व्यापार निर्बंध व अशाच प्रकारचे इतर अडथळे दूर करणे.
- ३) समुदायाबाहेरील देशांबाबत समान प्रशुल्क व समान व्यापारीक धोरणे ठरविणे.
- ४) समान परिवहन नीती अमलात आणणे.
- ५) ज्यामुळे स्पर्धेत कोणत्याही प्रकारचे अडथळे येणार नाहीत, अशा प्रकारची प्रणाली आर्थिक समुदायाने सुरू करणे.
- ६) समान शेती धोरणाचे प्रतिपादन करणे.

७) सामायिक बाजारपेठांच्या विस्ताराला सहाय्यक ठरेल, अशा युरोपियन गुंतवणूक बँकेची स्थापना करणे.

८) सदस्य देशातील रोजगाराच्या संधी वाढविण्याकरिता व राहणीमान उंचावण्याकरिता युरोपियन सामाजिक कोणाची स्थापना करण.

४) युरोपियन आर्थिक समुदायाची प्रगती :

१) विदेशी व्यापाराचा विस्तार व विकास : १९५८ मध्ये एकूण जागतिक व्यापारात आर्थिक समुदायाचा २३% हिस्सा होता. निर्यातीची टक्केवारी १९५८ मध्ये २४.४ % इतकी होती.

२) आंतरक्षेत्रीय व्यापारात वाढ : प्रशुल्क क्रमशः घटवून नेल्यामुळे सभासद राष्ट्रांच्या आपआपसातील व्यापारात वाढ झाली. १९५८ ते १९८४ ह्या काळात व्यापारात वाढ झाली.

३) विनियोग कोषांची स्थापना : समुदायाच्या उद्दिष्टानुसार युरोपीयन सामाजिक तसेच विनियोग कोषाची स्थापना करण्यात आली.

४) शेतीविषयक धोरण : जुलै १९८६ मध्ये सदस्य देशांचे एक सामान्य कृषी धोरण असण्यावर भर देण्यात आला. परंतु फ्रान्स, जर्मनी ह्यांच्या विरोधामुळे फारसे यश मिळाले नाहीत.

५) सीमा शुल्क संघाची स्थापना : प्रशुल्क व इतर स्वरूपातील अडकाठ्या दूर करणे व सामायिक बाह्य प्रशुल्काची पातळी निश्चित करणे ह्या दोन गोष्टी करावयाच्या होत्या.

६) भांडवलाला गतिशिलता दिली : १९६८ पासून श्रमाबरोबरच भांडवलाची गतिशिलता स्वाभाविक होत गेली. सभासद देशांनी भांडवलाच्या हालचालीवरील निर्बंध उठविले परंतु बाहेरिल देशातील भांडवलाच्या आयात निर्यातीवर निर्बंध ठेवले.

७) श्रमाच्या गतिशीलतेने वाढ : आर्थिक समुदायाच्या देशांनी श्रमाच्या स्थानांतरणावरील निर्बंध दूर केले.

८) सहयोगी देश : युरोपियन आर्थिक समुदायात सहयोगी देशांचीही व्यवस्था करण्यात आली. फ्रान्स व बेल्जियम हे देश पूर्वी झालेल्या एका करारानुसार समुदाय सामील होऊ शकतात.

५) ब्रिटनचा समुदायात प्रवेश व त्याचा भारतावर परिणाम :

१९५६ मध्ये ब्रिटनने समुदायात प्रवेश घेण्यास नकार दिला व प्रत्युत्तर म्हणून युरोपियन खुला व्यापार संघ स्थापन (European free Trade Area -E.F.T.A.) केला परंतु नंतर (European Economic Co. - EEC) ने केलेली प्रगती व त्यांचे ब्रिटनच्या भविष्यावर होणारे परिणाम जसे स्पष्ट झाले. त्यानंतर शेवटी १९७३ मध्ये ब्रिटन व आयर्लंड ह्यांना युरोपियन आर्थिक समुदायाचा सभासद बनविण्यात आले. ब्रिटनच्या ह्या प्रवेशाचे भारतावर पुढीलप्रमाणे परिणाम झालेत.

१) ह्या प्रवेशामुळे ब्रिटनला फायदा झाला असला तरी, भारत व राष्ट्रकुलातील देशांना हा प्रवेश हानीकारक होता. कारण भारत व राष्ट्रकुळातील इतर देश ह्यांच्या अर्थव्यवस्था अल्पविकसित होत्या. त्यांच्या प्राथमिक वस्तूंना अनुग्रह किंवा अधिक पसंती असल्यामुळे ब्रिटनच्या बाजारपेठेत कायमचे स्थान मिळाले होते.

परंतु ब्रिटनच्या EEC प्रवेशामुळे भारतावर दोन प्रकारे विपरीत परिणाम होणार होता.

१) एक म्हणजे समुदायातील देशात प्रशुल्क नसल्यामुळे तेथील माल ब्रिटनला स्वस्त पडणार होता. व त्यामुळे ब्रिटनमध्ये भारतीय मालाची मागणी घटणार होती.

२) दुसरे म्हणजे, समुदायासाठी जे सामाजिक बाह्य प्रशुल्क ठरणार होते ते ब्रिटनला भारतीय मालाच्या आयातीवर लावावे लागणार होते. त्यामुळे भारतीय माल महाग होऊ त्याची निर्यात घटणार होती.

थोडक्यात भारताला आपली गुणवत्ता वाढवून आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत तीव्र स्पर्धेला तोंड द्यावे

लागले.

युरोपीयन संघ व उत्तर अमेरिका खुला व्यापार करार : Regionalism (EU. NAFTA) : Multilateralism and WTO

प्रस्तावना :

दुसऱ्या महायुद्धानंतर अर्थव्यवस्थेच पुनर्रचना करण्यासाठी विकसीत, विकसनशील व अविकसीत देशांना प्रादेशिक व्यापार तसेच, मुक्त व्यापार क्षेत्र यांच्या निर्मितीची गरज निर्माण झाली. त्यातूनच North American Free Trade Agreement - NAFTA म्हणजे उत्तर अमेरिका खुला व्यापार समझोता व European Union % EU म्हणजेच युरोपियन संघ तयार झाला. त्या दोन संघाचा अभ्यास किंवा माहिती पुढील प्रमाणे घेता येईल.

अ) उत्तर अमेरिका खुला व्यापार समझोता : NAFTA (North American Free Trade Agreement)

अमेरिकेचे भूतपूर्व राष्ट्रपती बिल क्लिंटन ह्यांच्या पुढाकाराने नाफ्टा ची निर्मिती झाली. हा समझोता किंवा करार अमेरिका, कॅनडा व मेक्सिको ह्या तीन देशांच्या एका नव्या सामर्थ्यवान क्षेत्रीय संघटनेचा निर्माता आहे. ह्या करारामुळे कडव्या अशा अंतर्विरोध असलेल्या संयुक्त राज्य अमेरिकेला (USA) नवजीवन प्राप्त झाले आहे. नाफ्टा लागू झाल्यावर अमेरिकेचा ६५% माल कोणत्याही प्रकारचे आयात शुल्क न लागता मेक्सिकोच्या बाजारपेठेत विकल्या जाईल. ह्याशिवाय अमेरिकन भांडवल गुंतवणुकीवरील सर्व नियंत्रणे क्रमशः हटविण्यात येतील.

नाफ्टाच्या अंतर्गत अमेरिका, कॅनडा व मेक्सिको हे देश व्यापारावर असलेली सर्व नियंत्रणे हटवून मुक्त व्यापार क्षेत्र बनतील, नाफ्टा म्हणजे सर्वात मोठे मुक्त व्यापार क्षेत्र मानले जाते.

ब) युरोपियन संघ : (European Union -EU)

दुसऱ्या महायुद्धानंतर विस्कळीत झालेल्या जागतिक अर्थव्यवस्थेच पुनर्रचना करण्यासाठी अमेरिकेने मार्शल योजनेच्या अंतर्गत १३ बिलियन डॉलर्सच्या मदतीची घोषणा केली. ह्या मदतीचा व्यवस्थित उपयोग व्हावा म्हणून १६ देशांची एक युरोपियन आर्थिक सहकारिता संघटना (OEEC) अस्तित्वात झाली. ह्या संघटनेची इतर कार्ये म्हणजे चलनात स्थिरता निर्माण करणे, आर्थिक शक्तींना एकत्रित करणे. व्यापारसंबंध सुदृढ करणे अशी आहेत. परंतु ही संघटना आर्थिक विकासाचा वेग वाढविण्याबाबत फारशी यशस्वी झाली नाही. म्हणून १९५७ मध्ये युरोपियन आर्थिक समुदाय किंवा युरोपियन सामायिक बाजार संघटना स्थापन झाली. १९८० मध्ये (European Economic Community -EEC) हे नाव बदलून युरोपियन समुदाय (European Community) म्हणजे EC असे नाव झाले. १९९३ मध्ये EC चे नाव बदलून युरोपियन संघ झाले (European Union -EU) युरोपमध्ये नवीन विचार प्रवाह सुरू झाला. तो म्हणजे एकीकरणाची संकल्पना बाजूला करून खुले व्यापार क्षेत्र, (Free Trade Area) ही संकल्पना उदयास आली. या धोरणामध्ये सदस्य देशांमध्ये औद्योगिक वस्तूंच्या प्रवाहावर असलेली सर्व नियंत्रणे हटविण्याचा विचार होता. ह्यामुळे अंतर्गत सदस्यांना खुल्या बाजाराचे भाव तर मिळतातच पण त्याच बरोबर प्रत्येक सदस्य देशाला गैरसदस्य देशांच्या संदर्भात आपले आर्थिक उद्देश चालू ठेवण्याची संधी मिळते कारण त्याचा कॉमनवेल्थ देशाबरोबर अनुकूल व्यापार होता.

ह्याच विचारसरणीच्या आधारे १९६० मध्ये युरोपियन खुला व्यापार संघाची (European Free Trade Association - EFTA) निर्मिती झाली. ऑस्ट्रिया, डेन्मार्क, नॉर्वे, पोर्तुगाल, स्वीडन, स्वित्झर्लंड व ब्रिटन असे ७ देश EFTA चे सदस्य होते. १९७० मध्ये आईसलँड सदस्य बनला.

१९८३ मध्ये इंग्लंड व १९८६ मध्ये पोर्तुगाल ह्यांनी EFTA च्या त्याग करून EC चे सदस्य झाले. १९८६ च्या शेवटी ह्यात केवळ चार देश राहिले १९९१ पर्यंत शेती वगळता इतर सर्व वस्तुंवरील आयात शुल्क हटविण्यात आले. ह्याशिवाय EFTA व इतर देश ह्यांच्यात कित्येक द्विपक्षीय करार झालेले युरोपियन संघाच्या वाढत्या सामर्थ्यापुढे EFTA चे स्वतंत्र अस्तित्व टिकणे कठीण आहे.

जागतिक व्यापार संघटना व भारत : (World Trad Organization & India)

प्रस्ताविक :

दुसऱ्या महायुद्धानंतर आंतरराष्ट्रीय सहकार्य संपुष्टात आले. परकीय व्यापार संकुचित होऊ लागला. आंतरराष्ट्रीय देवघेवीचे व्यवहार मिटविण्यात अडथळे येऊ लागले. बहुसंख्य देशांनी संकुचित राष्ट्रवादाचा अवलंब केला. आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील आर्थिक व्यवहारात क्लिष्टता निर्माण झाली होती. या सर्वांतून मार्ग काढण्यासाठी हॅवना येथे १९४७ मध्ये जागतिक परिषद झाली. त्यात २३ राष्ट्रांनी एकत्र येऊन जगात व व्यापाराबाबतचा सर्वसामान्य करार (General Agreement on Trade & Traffis - GATT) करण्यात आला. भारत हा गॅटचा संस्थापक सदस्य आहे. गॅटच्या मार्गदर्शक तत्वानुसार सदस्य राष्ट्रात व्यापार-व्यवहार चालत १९८५ नंतर गॅटच्या व्यवहाराबाबत मतभेद झाले. त्यातून डॅकेल प्रस्ताव तयार झाला. सुरुवातीला विकसनशील देश कामगार संघटना व अन्य घटकांनी या प्रस्तावाला मोठा विरोध केला होता. यातील त्रुटी दूर करण्यासाठी सदस्य राष्ट्रांच्या चर्चेच्या एकूण ८ फेऱ्या झाल्या. १९९३ मधील उरूवे फेरीत या मसुद्याला अंतिम रूप देण्यात आले. १९९४ मध्ये भारतासह जगातील एकूण १२४ देशांनी या मसुद्यावर स्वाक्ष्या केल्या आणि जानेवारी १९९५ मध्ये जागतिक व्यापार संघटनेची (WTO) स्थापना झाली. सध्या या संघटनेचे १४८ देश सभासद आहेत.

२) जागतिक व्यापार संघटनेची उद्दिष्टे :

- १) जगातील सर्व देशांतील लोकांचे व्यक्तिगत उत्पन्न वाढविणे.
- २) देशादेशांत रोजगार संधी वाढविणे.
- ३) जगातील उपलब्ध साधनसामग्रीचा पर्याप्त उपयोग व्हावा.
- ४) विकसनशील देशांच्या आर्थिक गरजा लक्षात घेऊन त्यांना जागतिक व्यापारात हिस्सा मिळवून देणे व त्याद्वारे जागतिक व्यापाराचा विस्तार घडवून आणणे.
- ५) परस्परांना हितकारक जागतिक व्यापारी व्यवस्था प्रस्थापित करणे.
- ६) देशादेशांत भेदभाव करणारी व्यापारी वर्तणूक नष्ट करणे.
- ७) सर्व राष्ट्रांना जागतिक व्यापाराचा लाभ मिळेल अशी व्यवस्था निर्माण करणे.
- ८) परकीय व्यापाराच्या विस्तारामधून विकसनशील देशांच्या गरजा लक्षात घेऊन त्यांना चांगला व समतोल हिस्सा मिळेल अशी व्यवस्था निर्माण करणे.
- ९) आंतरराष्ट्रीय व्यापार हे आर्थिक वृद्धीचे परिणामकारक इंजीन आहे हे लक्षात घेऊन जगात मुक्त व्यापाराची व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी व्यापारातील अडथळे दूर करणे.
- १०) व्यापारात सहभागी झालेल्या सभासद देशातील स्पर्धाशक्ती वृद्धिंगत व्हावी व त्यातून जागतिक एकात्मता निर्माण व्हावी व तेथील लोकांच्या कल्याणात भर पडावी अशा पध्दतीने कार्य करते.
- ११) आर्थिक उदारीकरणाचे धोरण स्वीकारणे शेती, उद्योग, सेवा इत्यादींवरील जकाती कमी करणे.
- १२) उत्पादकतेत व उत्पादन पातळीत वाढ घडवून आणून जगात रोजगार संधीत वाढ घडवून आणणे.

१३) उत्पादकतेत व उत्पादन पातळीत वाढ घडवून आणून जगात रोजगार संधीत वाढ घडवून आणणे.

१४) जागतिक लोकांच्या राहणीमानात सुधारणा घडवून आणणे त्यासाठी सभासद राष्ट्रांच्या विकासाला गती देणे.

१५) विवाद निवारण्याच्या यंत्रणेत सुधारणा करणे.

१६) देशांच्या स्थायी विकासाचे प्रयत्न करून पर्यावरणाचे संरक्षण करणे.

१७) आंतरराष्ट्रीय संस्थामध्ये अधिक सहकार्य वाढीला लावणे.

१८) जगात संघ अगर मुक्त व्यापार प्रवेश स्थापन करणे. गॅटमधील उद्दिष्ट्ये जागतिक व्यापार संघटनेच्या उद्दिष्ट्यात समाविष्ट करण्यात आली आहेत.

३) जागतिक व्यापार संघटनेतील प्रमुख तरतुदी :

१) शेतीमालाचा व्यापार :

डॅकेल प्रस्तावानुसार सभासद राष्ट्रांने विकसित देश व अत्यल्प विकसित देश असे वर्गीकरण करण्यात आले. त्यानुसार हळूहळू नजीकच्या १० वर्षांत जकातीत घट केली पाहिजे. अत्याल्प विकसित देशात व्यवहारतोलाच्या असमतोलाची समस्या निर्माण झाल्यास या सवलतीचा विचार केला जाईल. या तरतुदींमुळे शेतमालाच्या व्यापारात विस्तार घडून येईल.

अ) देशांतर्गत अर्थसहाय्यात घट : (Domestic Subsidy)

विकसनशील देशातील शेतमालावर एकूण अर्थसहाय्य देताना ते शेतमाल किंतीच्या १० % पेक्षा अधिक असू नये. त्यासाठी देशातील आधार किंमती विचारात घेतल्या पाहिजेत. भारत सरकारकडून सध्या आधार किंमतीच्या ५.२% अर्थ सहाय्य विचारात घेतले जाऊ नये. २५ टक्केपेक्षा कमी होती असणाऱ्यांचा या गरिबात समावेश करण्यात आला.

ब) निर्यात अनुदानात घट :

विकसनशील देशांकडून निर्यातीला जे प्रत्यक्ष अर्थसहाय्य दिले जाते त्यात येत्या सहा वर्षांत मोठी कपात केली पाहिजे ती अंदाजपत्रकी खर्चाच्या ३६% व संख्यात्मकदृष्ट्या २४% असावी. विकसनशील देशांनी १० वर्षांत ती २४% व १४% पर्यंत केली पाहिजे.

क) सार्वजनिक वितरण व्यवस्था :

सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेच्या खाद्यान्नावर जे अर्थसहाय्य केले जाते ते पोषण (Nutrition) उद्दिष्ट्यानेच केले जावे. शासनाने अन्नधान्याचे साठे निर्माण करण्यासाठी धान्य बाजारातून ते चालू किंमतीला विकत घ्यावे व त्याची प्रत्यक्ष विक्री बाजार किंमतीपेक्षा कमी किंमतीला केली जाऊ नये. देशातील गरजू गरिबांनाच फक्त सवलतीच्या दरात धान्य उपलब्ध करून देण्यात यावे.

ड) बी-बीयाणे आणि सूक्ष्मजीव यासाठीचा विशेष हक्क (पेटंट) एकाधिकार :

या प्रस्तावानुसार वनस्पतींच्या बी-बीयाणे पेटंटचा अधिकार संशोधन कार्यात २० वर्षे राहिल, तो व्यापाराशी निगडित बौद्धिक संपदा अधिकाराबाबत आहे.

२) सुती कापड आणि तयार कपडे : (Textile & Clothing)

सुती कापड आणि तयार कपडे यांच्या निर्यातीबाबची तरतूद डॅकेल प्रस्तावात प्रथमच समाविष्ट करण्यात आली. यानुसार बहुविध सुती व्यापाऱ्यांचे करार करण्यात आली, तर सुती व्यापार करार (Multi Fiber Agreement) करण्यात आले. उदा. अमेरिका, कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया, इत्यादी देशांशी या वस्तूंच्या आयातीवर निर्बंध घातले होते.

३) बुध्दिसंपदा मालमत्तेचे रक्षण करणे : (TRIPS)

यामध्ये बुध्दिसंपदेच्या पेटंट हक्काचा समावेश आहे. एकूण ९ प्रकारची बुध्दिसंपदा यामध्ये अपेक्षित आहे. वनस्पतीच्या जन-जातीच्या बियाणांच्या पेटंटचा यामध्ये समावेश आहे. पेटंटच्या अधिकार संशोधन कार्यात २० वर्षे राहिल. बौध्दिक संपत्ती ही व्यक्तीची खाजगी मालमत्ता असल्याने तिला संरक्षण मिळावे, संबंधिताला त्याचा आर्थिक लाभ मिळावा हा प्रमुख हेतू होता. या अधिकाराचा वापर करताना न्याय व्यवहारात अडथळा येणार नाही व व्यापारात बनावटगिरी येणार नाही यासाठी काही नियम व अटी घालून देण्यात आल्या. सुरुवातीपासून याबाबत वादविवाद होता.

एकाधिकार हक्क बी-बीयाणे, खते, औषधे इत्यादींच्या शोधाचा वापर करणाऱ्यांना त्याचा लाभ मिळावा हे हेतू होता. संशोधनासाठीचा हा हक्क नसून त्याचा प्रथम वापर करण्याबाबतचा हा हक्क होता. कॉपीराईट, ट्रेड सिंकेट, औद्योगिक संकल्प चित्रे, भौगोलिक निर्देशक वनस्पती इत्यादींचा त्यात समावेश आहे. नवीन तंत्रपध्दती शोधून काढणाऱ्याला यापासून हक्क प्राप्त होतो. मात्र, सार्वजनिक हिताच्या व स्वास्थ्याच्या विरोधात, असणारे, तसेच मनुष्य, पशू वा वनस्पतीच्या सुरक्षिततेला किंवा पर्यावरणाला धोका निर्माण करणाऱ्या नवीनतेला पेटंट पध्दतीतून वगळण्यात आले आहे.

सूक्ष्म जीवाव्यतिरिक्त वनस्पती व पशू आणि अजैविक व सूक्ष्म जैविक प्रक्रियेव्यतिरिक्त वनस्पती अथवा पशू यांच्या उत्पत्तीच्या जैविक प्रक्रिया पेटंटमधू वगळता येतात. सूक्ष्म जीवामध्ये बॅक्टेरिया, बुरशी रोमजंतू पाण्याजवळ वाढणारी हिरवी वनस्पती लहान वनस्पती, पशू इत्यादींचा समावेश होतो. या वनस्पतींचे विविध प्रकार सभासद देश पेटंटद्वारा सुरक्षित ठेवतील.

४) सेवांचा समावेश :

डॅकेल प्रस्तावानुसार आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रातील विविध सेवांचा या करारामध्ये प्रथमच समावेश करण्यात आला. विमा बँकिंग, वाहतूक टेलिकम्यूनिकेशन्स, सल्लाविषयक पर्यटन वित्तीय सेवा, हवाई वाहतूक, करमणूक इत्यादींचा समावेश करारात करण्यात आला.

५) व्यापाराशी संबंधित गुंतवणूक उपाय : (TRIMS)

सदस्य राष्ट्रातील भांडवल गुंतवणुकीसंबंधी जे निर्णय घेतले जातात. त्यांचा आंतरराष्ट्रीय व्यापारावर प्रतिकूल परिणाम होऊ नये. मुक्त व्यापारात अडथळे निर्माण होऊ नयेत म्हणून काही उपाय सुचविले आहेत. जागतिक व्यापारात वृध्दी घडून यावी. तो उत्तरोत्तर मुक्त होत जावा, भांडवल गुंतवणूक मुक्तपणे देशोदेशी व्हावी व त्यातून मुख्यतः अप्रगत राष्ट्रांचा विकास घडून यावा यासाठी नियमावली तयार करण्यात आली आहे. त्यानुसार स्वदेशी गुंतवणूकदारांना ज्या प्रकारच्या सोई-सवलती दिल्या जातात, तशाच प्रकारच्या सोई-सवलती परकीय गुंतवणूकदारांना द्याव्यात असे ठरले, तसेच व्यापाराशी संबंधित गुंतवणूकीसाठीचे सर्व निर्बंध ५ वर्षात उठविण्यात यावेत. परकीय गुंतवणूकदारांनी प्राधान्य क्षेत्रातच, गुंतवणूक केली पाहिजे ही अट घालता येणार नाही. परकीय गुंतवणूकदारांना सर्व सोई उपलब्ध करून दिल्या जातील. त्यामुळे जागतिक उत्पादन पातळीत आणि रोजगार पातळीत वाढ घडून येईल. आणि सभासद राष्ट्रांच्या व्यवहारतोलाची समस्या सुलभ होईल. थोडक्यात जागतिक व्यापार संघटनेच्या TRIMS सदस्य राष्ट्र योजनेमुळे जगातील गुंतवणूकदारांना कोणत्याही देशात कोणत्याही क्षेत्रात गुंतवणूक करण्याची संधी उपलब्ध होईल. एवढेच नव्हेतर स्वदेशी संस्था आणि परकीय संस्था असा कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव केला जाणार नाही. त्याचे नियम नियम आणि धोरणे सर्वांसाठी सारखी असतील.

६) तक्रार निवारण : (Dispute settlement)

गॅटच्या काळात तक्रार निवारण प्रक्रिया शेवट न होणारी होती. कार्यपध्दतीत विलंब करण्यास पुरेसा वाव होता. १९६६ मधील विवाद निवारण प्रक्रियेच्या प्रत्येक टप्प्यावर आक्षेप घेतले जात आणि विरोधी पक्ष शिक्षेविषयीचा अहवाल नाकारित असत. आता जागतिक व्यापार संघटनेने विवाद निवारण

मंडळाची स्थापना केली आहे. त्यामुळे पळवाटा काढता येणार नाहीत. बहुस्तरीय व्यापार प्रणालीला संरक्षण राहिल. तक्रार निवारण अल्पावधीत करून सर्व संबंधितांवर हे निर्णय बंधनकारक राहतील ही यंत्रणा व्यापारसंबंधीचे रक्षण करणारी व सभासद देशांच्या हक्कांची जोपासना करणारी असेल.

७) अवपुंजनाविरोधी उपाये : (Anti Dumping Measures)

अवपुंजन म्हणजे एखाद्या देशाची बाजारपेठ काबीज करण्याच्या हेतूने वस्तू अत्यंत कमी किंमतीला विकणे होय. त्याचा परिणाम संबंधित देशातील त्या वस्तूचे उत्पादन करणारे कारखाने बंद पाडतात. व नंतर त्याच देशात वस्तू अधिक किंमतीने विकल्या जातात. जे देश, आंतरराष्ट्रीय व्यापारात अवपुंजनाचा स्वीकार करतील त्यांच्या विरोधात कायदेशीर कारवाई करता येते. व्यवहारात पारदर्शकता येते. या विरोधात कोठे, किती काळ कृती करायची हे ठरविता येते. ही कृती पाच वर्षांपर्यंत चालू ठेवता येते.

८) क्षेत्रीय व्यापारी गट :

गेल्या काही वर्षांत आंतरराष्ट्रीय व्यापारात अनेक क्षेत्रीय गट अस्तित्वात आले आहेत. उदा : अमेरिकेचा मुक्त व्यापार करार (NAFTA) युरोपीय समूह (European Community) तेल उत्पादक व निर्यातदार देश दक्षिण-पूर्व आशियाई संघ (OPEC) इत्यादी अशा संघांचा हेतू सभासद देशात व्यापार खुला राहावा हा आहे. या क्षेत्रीय गटातील देश परस्परांना ज्या सवलती देतील त्या त्यांना जागतिक व्यापार संघटनेच्या सभासद राष्ट्रांनाही द्यावा लागतील आणि जर एखाद्या राष्ट्राला या सोई-सवलती दिल्या नाहीत तर हे प्रकरण तंट्याच्या निवाडा करणाऱ्या व्यवस्थेपुढे नेता येते व चुका करणाऱ्या राष्ट्राला दंड केला जातो.

९) अर्थसहाय्य : (Subsidies)

निर्यातीसाठी कोणतेही अर्थसहाय्य देता येणार नाही. म्हणजे मालाच्या वाहतूक खर्चासाठी सवलत, कर-सवलत, इत्यादी मात्र, भारतासारख्या विकसनशील देशांना या अटी लागू नाहीत. पुढील आठ-दहा वर्षांत त्यांनी ह्या सवलती टप्प्याटप्प्याने कमी करून शेवटी संपूष्ठात आणावयाच्या आहेत. निर्यात अर्थसहाय्य देताना देशांच्या व्यापाराला हानी पोहोचणार नाही याची दक्षता घेतली पाहिजे.

१०) प्रतिकारक उपाययोजना : (Counterrailing Measures)

आयातावर देशाने लादलेल्या जकाती व उत्पादनासाठी दिलेल्या अर्थसाठ्याची भरपाई अशा पध्दतीने लवादाने पूर्ण चौकशी करून निर्णय घेतला जातो. नजीकच्या काळात या जकाती पूर्णतः रद्द केल्या जातात.

४) जागतिक व्यापार संघटना आणि भारत : (World Trade Organization & India)

भारत सुरुवातीपासून जागतिक व्यापार संघटनेचा सदस्य आहे. या संघटनेच्या स्थापनेमुळे भारताला सार्वभौमत्व गमवावे लागले. शेतीवर प्रतिकूल परिणाम होईल अशी चर्चा होती. प्रत्यक्षात भारतीय अर्थव्यवस्थेवर पुढील परिणाम घडून आले.

१) जकाती कमी केल्यामुळे भारताच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारत वाढ झाली. सन २००१ मध्ये भारतातून तांदूळ, चहा मसाल्याचे, पदार्थ, लोह, धातू, चामड्याच्या वस्तू, हिरे आणि हिरेजडित दागिने इत्यादींची निर्यात ३६२५. द.ल. डॉलर एवढी होती. जागतिक निर्यातीत भारताचा हिस्सा ०.६६ होता.

१) बहुविध सुती कापडाविषयी करार केल्यामुळे याबाबतची कोटा पध्दती व नियंत्रणे रद्द झाली. त्यामुळे भारतातून सुती कापडाच्या निर्यातीत वाढ झाली.

२) बहुविध सुती कापडाविषयी करार केल्यामुळे याबाबतची कोटा पध्दती व नियंत्रणे रद्द झाली. त्यामुळे भारतातून सुती कापडाच्या निर्यातीत वाढ झाली.

३) भारतातील वैविध्यपूर्ण नैसर्गिक साधनसामग्री व स्वस्त मजूर यामुळे भारतातून शेतमालाची निर्यात

मोठ्या प्रमाणावर वाढली. भारतातून २००१ मध्ये बासमती तांदळाची निर्यात ६३१ द.ल. अमेरिकन डॉलर होती.

४) भारतात कृषी आधारित उद्योगाची निर्यात वाढून भारताला मौलिक असे परकीय चलन प्राप्त झाले.

५) भारताने अलीकडे उदार धोरणाचा स्वीकार केल्याने व्यापारावरील निर्बंध कमी झाले त्यामुळे निर्यातीत वाढ झाली.

६) निर्यातीसाठी भारताला सेवा क्षेत्र खुले झाले. त्यामुळे भारतातून कॉम्प्युटर, सॉफ्टवेअर, टेलिकम्युनिकेशन सेवा, सल्लामसलत, वैद्यकीय सेवा, चित्रफिती इत्यादींची निर्यात होऊन बहुमोल परकीय सेवा, चित्रफिती इत्यादींची निर्यात होऊन बहुमोल परकीय चलन मिळते. सन १९९० मध्ये भारताला सेवांच्या निर्यातीपासून ४६०९ द.ल. डॉलर एवढे उत्पन्न मिळाले ते १९९९ मध्ये १३९४० द.ल. डॉलर एवढे झाले. द. कोरिया याबाबत आघाडीवर आहे.

७) मर्चंट निर्यात आणि सेवांची निर्यात या दोहोंची मिळून भारताची निर्यात १९९० मध्ये २२,४०४ द.ल. डॉलर होती ती १९९९ मध्ये ५०,५०० द.ल. डॉलर झाली.

८) भारतातील परकीय गुंतवणुकीत वाढ झाली. परकीय गुंतवणूक दोन प्रकारची असते. प्रत्यक्ष परकीय गुंतवणुकीमुळे (Foreign Direct Investeent) अर्थव्यवस्थेची उत्पादकक्षमता वाढते. दुसरा प्रकार फॉरेन पोर्टफोलिओ इनव्हेस्टमेंट (FRI) ही सट्टेबाजीच्या स्वरूपाची असते. सन १९९०-९१ ते १९९४-९५ या काळात प्रत्यक्ष परकीय गुंतवणूक २४.२% होती. तर दुसऱ्या प्रकारची परकीय गुंतवणूक सरासरी प्रतिवर्षी ४.८५ महापद्य डॉलर एवढी झाली. प्रत्यक्षात अपेक्षित प्रत्यक्ष गुंतवणुकीपेक्षा ही गुंतवणूक कमी आहे.

९) भारतातील आयात-निर्यातीचा कल पाहिल्यास भारताच्या निर्यातीपेक्षा आयातीत अधिक वाढ झाली. १९९१-९२ मध्ये भारताची निर्यात एकूण स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनाच्या (GDP) भारतीची ७.३% होती ती १९९५-९६ मध्ये ९.१% होती. २००१ यामध्ये ती ९.८% होती, परंतु याच काळातील आयात १९९०-९१ मध्ये (GDP) च्या ८.३% होती तर १९९५-९६ मध्ये १२.३% होती ती २००१ मध्ये १९.८% होती. यामुळे भारताच्या व्यवहारतोलात मोठी तूट निर्माण झाली.

१०) या करारातील तरतुदीनुसार आयात कर कमी केल्याने भारताला निर्यात वस्तूंच्या उत्पादनासाठी आवश्यक असलेला कच्चा माल स्वस्त झाल्याने भारतातील उत्पादन खर्चात घट झाली.

११) सर्वाधिक उपकृत राष्ट्र या कलमाच्या अंमलबजावणीमुळे भारताला बहुराष्ट्रीय व्यापारप्रणाली फायदेशीर ठरली आहे.

१२) व्यापाराशी निगडित बौद्धिक संपदेच्या अधिकारामुळे शेतकरी वर्गाचा बियाणे उत्पादन करून त्याची विक्री करण्याच्या हक्कावर विपरीत परिणाम होत नाही. फक्त व्यापारी तत्वावर ठरावीक ब्रॉडच्या बियाणांच्या विक्रीवर अल्पसा प्रतिकूल परिणाम होतो.

१३) जागतिक व्यापार संघटनेमुळे भारताच्या स्थूल देशांतर्गत उत्पादन GDP वृद्धिदरात वाढ होत असताना रोजगार वृद्धिदरात घट होत आहे. १९८४-८५ मध्ये रोजगार वृद्धीचा दर २.०४% होता तो १९९४ ते २००० या काळात ०.९८% पर्यंत खाली आला आहे. त्यामुळे बेरोजगारीत मोठी वाढ झाली आहे.

१४) भारत सरकारने जुन्या मोटारिची आयात करण्यास परवानगी दिल्याने भारतातील ॲटोमोबाईल उद्योगावर त्याचा अनिष्ट परिणाम झाला.

१५) पेटंट हक्क नोंदणीमुळे भारतातील औषधे हळूहळू स्वस्त होतील.

१६) भारतात चीनच्या वस्तूंनी भारती बाजारपेठेवर आक्रमण केले आहे. बॅटरी सेल, सिगारेट, लायटर, कुलुपे, कारचा स्टेरिओ, वीज बचत दिवे, व्ही.सी.डी. प्लेअर, मनगटी घड्याळे खेळणी, पंखे, ओव्हन,

सौंदर्य प्रसाधने इत्यादींची चीनकडून मोठी आयात होते. या संघटनेमुळे चीनच्या मालाचे डंपिंग होत आहे.

१७) भारतातील लघु उद्योग परकीय मोठ्या उद्योगांच्या स्पर्धेत टिकू शकत नाहीत. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील एकूण उत्पादनाच्या ४०% उत्पादन व ५०% रोजगारी व ३३% निर्यात या क्षेत्रातून होते. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या वरचष्ण्यामुळे उपभोग्य वस्तू उदा: आइस्क्रीम, अगरबत्ती, तयार कपडे, प्रक्रिया केलेले अन्न, मिनरल वॉटर, इत्यादींनाही या परकीय स्पर्धेत टिकणे अशक्य झाले आहे.

१८) भारताला पर्यटन व प्रवासी वाहतुकीपासून चांगले उत्पन्न मिळते आहे.

पारिभाषिक शब्द : (Glossary)

१) अधिमानी व्यापारी पद्धती : परस्परांनी आपआपसातील आयातीवरील प्रशुल्क कमी करून सदस्य देशांना अधिक पसंतीची वागणूक देणे.

२) द्विपक्षीय करार : जे करार फक्त दोन देशातच होतात व त्याचा कालावधी अल्पकालीन असतो.

३) बहुपक्षीय करार : दोन पेक्षा अधिक देशांमध्ये दिर्घकालासाठी आयात निर्याती संबंधी जे करार होतात त्यांना बहुपक्षीय करार म्हणतात.

४) जागतिक व्यापार संघटना : १ जानेवारी १९९५ रोजी जागतिक व्यापार संघटनेची स्थापना झाली. कार्यक्षमता वाढविणे. सदस्य देशांना जकाती व इतर निर्बंध कमी करणे, अवपूंजनविरोधी उपाय बौद्धिक संपदा अधिकार इत्यादी कार्ये करते.

स्वयंअध्ययन प्रश्न : Learning Questions.

अ-दिघोत्तरी प्रश्न.

१) आर्थिक सहकार्य म्हणजे काय ते सांगून आर्थिक सहकार्याच्या पद्धती प्रकार सांग.

२) आर्थिक एकिकरणाचे प्रकार व उद्दिष्ट्ये स्पष्ट करा.

३) सीमा शुल्क संघाची माहिती सांगून स्थैतिक व गतिमान परिणामांची चर्चा करा.

४) सार्कची स्थापना करण्याचे कारण सांगून उद्दिष्ट्ये व तत्वे सांगा.

५) सार्क अधिमानी व्यापार व्यवस्था (SAPTA) ह्याबद्दल सविस्तर माहिती सांगा.

६) सीमा शुल्क व्यवस्थापनामागील अडचणी व त्याची वाटचाल स्पष्ट करा.

७) युरोपियन संघ (EU) व उत्तर अमेरिका मुक्त व्यापार करार (NAFTA) यांची तुलना करा.

८) जागतिक व्यापार संघटनेची उद्दिष्ट्ये स्पष्ट करा.

९) जागतिक व्यापार संघटनेतील प्रमुख तरतुदीचा आढावा घ्या.

१०) जागतिक व्यापार संघटनेचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम.

क्षेत्रीय कार्य : Fidd Work

१) आंतरराष्ट्रीय आर्थिक सहकार्य याचे महत्व सांगणारी वर्तमानपत्रातील कात्रणे संकलित करून अहवाल तयार करा.

२) आंतरराष्ट्रीय आर्थिक सहकार्यासाठी मुक्त व्यापार कस्टम युनियन सामुहिक बाजार व आर्थिक संघ याची माहिती संकलित करून अहवाल तयार करा.

३) सार्क, साप्ता यांच्या धोरणाची माहिती घेऊन अहवाल तयार करा.

४) युरोपियन संघ व उत्तर अमेरिका मुक्त व्यापार करार या बद्दल संकलीत करून अहवाल तयार करा.

५) भारताच्या सीमा शुल्क विभागाची आकडेवारी घेऊन अहवाल तयार करा.

६) १९९१ नंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेचे जागतिक व्यापार संघटनेशी झालेले करार याची माहिती घेऊन अहवाल तयार करा.

ब) रिकाम्या जागा भरा.

- १) जे करार दोन देशांमध्ये होतात आणि ज्या कराराचा कालावधी अल्पकालीन असतो त्या करारास --
- म्हणतात. (द्विपक्षीय करार, बहुपक्षीय करार).
- २) दोनपक्षा अधिक देशांमध्ये दीर्घ कालावधीसाठी जो करार होतो, त्यास ----- म्हणतात. (द्विपक्षीय करार, बहुपक्षीय करार).
- ३) आर्थिक एकीकरणाचे शिथिल स्वरूप म्हणजे ----- होय (मुक्त व्यापार, कस्टम युनियन)
- ४) सार्कचे एकूण ----- सदस्य आहेत. (४, ७, ९,)
- ५) सार्कची स्थापना ----- वर्षी झाली. (१९८१, १९८३)
- ६) सार्कचे मुख्य कार्यालय ----- येथे आहे. (काठमांडू, इस्लामाबाद)
- ७) साप्ताची स्थापना ----- साली झाली. (१९८३, १९९५)
- ८) युरोपियन सामायिक बाजार ----- पासून सुरू करण्यात आला. (१ जानेवारी १९५७, १ जानेवारी १९५८)
- ९) जागतिक व्यापार संघटनेची स्थापना साली झाली. (जानेवारी १९९५, मार्च १९९५)
- १०) जागतिक व्यापार संघटनेचे एकूण सदस्य ----- देश आहे. (१४४, १४८)

क) पुढील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) जागतिक आर्थिक सहकार्य म्हणजे काय ?
- २) द्विपक्षीय करार म्हणजे काय ?
- ३) बहुपक्षीय कराराची संकल्पना स्पष्ट करा.
- ४) जागतिक आर्थिक सहकार्याचे प्रकार सांगा.
- ५) एकीकरणाचे कोणतेही तीन प्रकार स्पष्ट करा.
- ६) मुक्त व्यापार व कस्टम युनियन यांच्यातील साम्य व भेद स्पष्ट करा.
- ७) आर्थिक संघाची कार्ये सांगा.
- ८) सीमा शुल्क संघाचे परिणाम स्पष्ट करा.
- ९) सार्कची उद्दिष्ट्ये स्पष्ट करा.
- १०) सार्कची कोणतेही दोन तत्वे स्पष्ट करा.
- ११) जागतिक व्यापार संघटनेची कोणती दोन उद्दिष्ट्ये स्पष्ट करा.

संदर्भ सूची : Reading List

- १) Regional Economic Co-operation in South Asia (1979) Aggrawal M.R : S. Chand and Company.
- २) Money, Banking and International Trade : (1997) Thingan M.L. Vrinda Publications (P) Ltd.
- ३) International Economics : (1996) Mannur H.G. New Delhi.
- ४) India's Trade with Asia : (1986) Satyanarayan B.: Publishing Corpo.

New Delhi.

- ५) आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि वित्त : (२००८) डॉ. जी.एन. झामरे, पिंपळपुरे, अॅण्ड कं. पब्लिकेशन्स, नागपूर.
- ६) आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र : (२००७) डॉ. श. क. मोडक, विद्याप्रकाशन, नागपूर.
- ७) आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र : (२००७) डॉ. कुलकर्णी बी.डी. आणि डॉ. एस. व्ही. ढमढेरे : डायमंड पब्लिकेशन्स. पुणे.
- ८) आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्रीय : () डॉ. भरत खंदारे, डॉ. दिनकर टेकले, डॉ. विलास खंदारे, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद.
- ९) आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र (१९८२) ल.ग. बापट : श्री. मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
- १०) व्यावसायिक पर्यावरण (२०१०) भोसले काटे : फडके प्रकाशन.
- ११) Indian Economy (2012) Ruddar Dutt. and K.P.M Sundaram. S. Chand
- १२) Indian Economy : (2008) Mishra K. Puri.

एम . ए . अर्थशास्त्र

द्वितीय वर्ष

पेपर : 4

आधुनिक बैंकिंग आणि भारतीय वित्तीय बाजार
(Modern Banking and Financial Markets in India)

१.भारतातील व्यापारी बँकिंग पद्धती

अनुक्रमणिक

- 1.0 घटकांची उद्दिष्ट्ये
- 1.1 प्रस्तावना
- 1.2 भारतीय बँकिंग पद्धतीचे स्वरूप
- 1.3 व्यापारी बँकिंग पद्धतीची अंमलबजावणी आणि सुधारणा
- 1.3.1 अनुसूचित व्यापारी बँकांची देणी आणि जिंदगी
- 1.3.2 तर्कशुद्ध निदर्शक ..
- 1.3.3 व्यापारी बँका भांडवलबाजार
- 1.3.4 व्यापारी बँकामधील तंत्रज्ञान
- 1.3.5 बँकांचा प्रादेशिक विस्तार
- 1.3.6 भारतीय बँकामधील ग्राहक सेवा
- 1.3.7 बँकाकडून अग्रक्रम क्षेत्रासाठी उचल/कर्जपुरवठा
- 1.4 बँकिंग क्षेत्रातील सुधारणा
- 1.5 आर्थिक विकासात व्यापारी बँकांची भूमिका
- 1.6 सारांश ..
- 1.7 पारिभाषिक शब्द शब्दार्थ ..
- 1.8 संदर्भसूची ..
- 1.9 सराव प्रश्न

१.0 घटकाची उद्दिष्ट्ये (Objectives) :-

- अ) भारतीय बँकिंग पद्धतीचे स्वरूप याची माहिती घेता येईल.
- ब. भरसिंहन समितीने बँकिंग क्षेत्रातील सुधारणा करण्याबाबत सुचविलेल्या शिफारशी व त्याची अंमलबजावणी समजण्यास मदत होईल.
- क. आर्थिक विकासातील व्यापारी बँकांची भूमिका समजून घेता येईल.
- ड. स्वातंत्र्यानंतरचा भारतीय बँक क्षेत्राचा विकास समजणे सोपे होईल.
- इ. अनुसूचित व्यापारी बँकांची देणी व जिंदगी यांची अद्ययावत माहितीचेविवेचन करता येईल.
- ई. भारतातील व्यापारी बँकांचे मालमत्तेचे स्वरूप कळण्यास मदत होईल.
- फ. भारतातील भांडवल बाजार विकासातील व्यापारी बँकांची भूमिका कळून येईल.
- ग. भारतातील बँक व्यवसायात प्रगत तंत्रज्ञानाच्या वापराबाबत माहिती कळून येईल.
- घ. अनुसूचित व्यापारी बँकांच्या शाखांची प्रादेशिक विभागणी समजण्यास मदत होईल.

च. भारतीय बँकांकडून अग्रक्रम / प्राधान्य क्षेत्रात होणाऱ्या कर्जपुरवठ्याचे सद्यस्थितीतील आव्हाहने कळून येतील.

१.१ प्रस्तावना (Introduction) :- भारताच्या अर्थव्यवस्थेतील एक महत्त्वपूर्ण घटक म्हणून व्यापारी बँकाकडे पाहिले जाते. बँकामुळे शेती, उद्योग, व्यापार, वाहतूक, दळणवळण इ. क्षेत्राच्या भांडवलविषयक गरजा पूर्ण होतात. बँकामुळे विविध राष्ट्रातील देण्याघेण्याचे व्यवहार पूर्ण होतात. प्रत्ययाची निर्मिती आधुनिक अर्थव्यवस्थेतील व्यापारी बँकांचे एक खासगी वैशिष्ट्ये आहे. व्यापारी बँका त्यांच्या जवळील रोख भांडवलाच्या कितीतरी पटीने जास्तीत जास्त कर्ज देशातील व्यापारी व उद्योगपती यांना उपलब्ध करून देतात.

भारतात १९व्या शतकापासून व्यापारी बँक व्यवसायाला सुरुवात झाली. भारतातील व्यापारी बँक व्यवसायाची कार्यपद्धती ही इंग्लंडमधील बँकांच्या पद्धतीवरच आधारीत आहे. भारतात इ. स. १८०६ मध्ये बँक ऑफ बॅंगॉल इ. स. १८४० मध्ये बँक ऑफ बॉम्बे आणि १८४३ मध्ये बँक ऑफ मद्रास या तीन व्यापारी बँका स्थापन होत्या. या बँकांना प्रेसिडेन्सी बँक (Presidency Banks) असेही म्हणतात. इ. स. १८८१ मध्ये स्थापन झालेली औंध कमर्शियल बँक ही भारतीयांनी स्थापन केलेली पहिली व्यापारी बँक आहे. त्यानंतर १८९४ मध्ये पंजाब नॅशनल बँक आणि इ. स. १९०१ मध्ये पीपल्स बँक इ. व्यापारी बँका स्थापन केल्या गेल्यात. तत्कालीन स्वदेशीच्या चळवळीमुळे इ. स. १९१३ ते इ. स. १९२९च्या जागतिक मंदीच्या काळात भारतातील १०८ व्यापारी बँका बंद पडल्यात. या सर्व बँका खासगी मालकीच्या होत्या आणि त्यांच्यावर मध्यवर्ती बँकेचे नियंत्रण नव्हते.

आज सर्व जगात बँकाचा मोठ्या प्रमाणावर विस्तार आणि विकास झालेला आढळतो. परंतु अधिकोष किंवा बँक या शब्दाची तंतोतंत व्याख्या करणे सोपे नाही. एकतर निरनिराळ्या देशांमध्ये कार्य करणाऱ्या एकाच प्रकारच्या बँकेच्या कार्यामध्ये बरीच भिन्नता आढळते. दुसरे एकाच देशामध्ये निरनिराळ्या प्रकारचे व्यवहार करणाऱ्या बँकाही आढळतात. तरीही बँक म्हणून कार्य करणारी संस्था दोन प्रमुख व्यवहार निश्चितपणे करताना आढळून येते. १) ठेवी स्वीकारणे (Accepting Deposits) २) कर्ज देणे (Giving Loans) हे दोन व्यवहार म्हणजे बँक व्यवहाराचा दुवा होय, असे म्हणता येईल. भारताच्या १९४९च्या अधिकोषण कायदानुसार (Banking Companies Act, 1949) अधिकोषण किंवा बँक या शब्दाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे.

“अधिकोषणाचा व्यवसाय भारतात करणारी संस्था म्हणजे अधिकोष किंवा बँक होय. अधिकोषण म्हणजे लोकांकडून त्यांच्या मागणीनुसार किंवा इतर प्रकारे परत करावयाच्या किंवा धनादेश, आदेशपत्रे किंवा इतर प्रकारे काढण्याच्या आटीवर ठेवी स्विकारून या ठेवीचा उपयोग कर्ज देण्यासाठी किंवा गुंतवणुकीसाठी करणे.”

या व्याख्येतही वरील दोन व्यवहारांवरच विशेष भर दिलेला आढळून येतो. बँकांच्या व्यवहाराचे सर्वसामान्य स्वरूप यावरून लक्षात येते. आधुनिक काळात बँकांच्या कार्याचा व्याप बराच वाढला आहे. हा व्याप सांभाळण्यासाठी निरनिराळ्या प्रकारच्या बँका अस्तित्वात आल्या आहे.

१.२ भारतीय बँकींग पद्धतीचे स्वरूप (Structure of Banking System in India) :- भारतात पाश्चात्य पद्धतीचा बँकींग व्यवसाय फार अलिकडील काळात सुरू झाला. प्रामुख्याने स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय बँकींग व्यवसायाचा योग्य आकार व दिशा देण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. त्यामुळे सध्याची व्यापक शिस्तबद्ध आणि विविध कार्ये करणारी बँकिंग व्यवस्था भारतात आली. भारतीय बँकींग पद्धतीचे सध्याचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे आहे.

RBI (भारतीय रिझर्व्ह बँक)

व्यापारी बँका सहकारी बँका बँकेतर वित्त मध्यस्थ
अनुसूचित बँका गैर अनुसूचित बँका राज्य सहकारी जिल्हा सहकारी प्राथमिक संस्था

व्यापारी बँका

सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका खासगी क्षेत्रातील बँका परदेशी बँका क्षेत्रीय ग्रामीण बँका ..

राष्ट्रीयकृत बँका स्टेट बँक गट

जुन्या खासगी क्षेत्रातील बँका नव्या खासगी क्षेत्रातील बँका

वित्तीय संस्था गैरवित्तीय संस्था

१) भारताच्या मध्यवर्ती बँकेस भारतीय रिझर्व्ह बँक असे नाव आहे. भारतीय रिझर्व्ह बँक भारतीय चलन व्यवस्थेतील तसेच बँकींग व्यवस्थेतील सर्वोच्च संस्था आहे.

२) **अनुसूचित/निर्धारित बँका (Scheduled Bank)** : मध्यवर्ती बँकींग कायदा १९३४ नुसार दुसऱ्या परिशिष्टात ज्या बँकांची नावे समाविष्ट केलेली आहे. त्या बँकांना अनुसूचित बँक म्हणतात. दुसऱ्या परिशिष्टात नाव समाविष्ट होण्यासाठी त्या बँकेकडे वसूल झालेले भागभांडवल व राखीव निधी कमीत कमी पाच लाख रुपये असला पाहिजे तसेच या बँकांनी ठेवीदारांचे चांगले हितसंबंध लक्षात घेवूनच कामकाज केले पाहिजे तसेच अशा बँकेचा व्यवसाय भारतात असला पाहिजे.

३) **गैर अनुसूचित/अनिर्धारित बँका (Non Scheduled Banks)** : ज्या व्यापारी बँका मध्यवर्ती बँकींग कायदा १९३४ नुसार विशिष्ट अटीची पूर्तता करित नाहीत, त्यांचा समावेश परिशिष्ट २ मध्ये केला जात नाही. त्यांनाच गैर अनुसूचित बँका असे म्हणतात.

४) **व्यापारी बँका (Commercial Banks)** : ठेवी स्वीकारणे व कर्जे देणे ही या बँकांची मुख्य कार्ये होत. या बँका ठेवीवर अवलंबून असतात. म्हणून त्यांना ठेवी बँका (Deposit Banks) असेही म्हणतात. या बँका प्रामुख्याने व्यापारास अल्पमुदतीची कर्जे पुरवितात. पण शेती व उद्योग यांनाही काही प्रमाणात अल्पमुदतीची कर्जे या बँका पुरवितात. व्यापारास कर्ज पुरविण्याशिवाय अन्य प्रकारचे बँक व्यवहारही कमी अधिक प्रमाणात या बँका करतात, जपानमध्ये व्यापारी बँका उद्योगांना भरपूर कर्जे देतात. भारतात या बँका बचत गोळा करणे, व्यापारास कर्जे देणे, उद्योगास भांडवलपुरवठा करणे इ. कार्ये करतात. सर्वसाधारणपणे व्यापारी बँकांमध्ये सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका, खासगी क्षेत्रातील बँका. परदेशी बँका, क्षेत्रीय ग्रामीण बँकांचा समावेश होतो.

अ) **सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका (Public Sector Bank)** : सार्वजनिक क्षेत्रातील व्यापारी बँका म्हणजे सरकारच्या मालकीच्या आणि सरकारी व्यवस्थापन असलेल्या व्यापारी बँका होय. स्टेट बँक ऑफ इंडिया ही एक बँक आणि तिच्या सलग्न सात बँका तसेच १९६९ मध्ये आणि १९८० मध्ये मिळून राष्ट्रीयीकरण झालेल्या बँका अशा २७ बँका सार्वजनिक क्षेत्रात आहेत.

ब) **खासगी क्षेत्रातील बँका (Private Banks)** : खासगी क्षेत्रातील व्यापारी बँका म्हणजे खासगी भांडवलदारांच्या मालकीच्या आणि खासगी व्यवस्थापन असलेल्या व्यापारी बँका होत. यात पुन्हा देशी खासगी बँका व विदेशी खासगी बँका असा फरक आहे. यापेकी देशी खासगी बँका देशातील भांडवलदारांनी

सुरू केलेल्या आणि खासगी व्यवस्थापन असलेल्या बँका होत. उलट विदेशी खासगी बँका म्हणजे ज्यांचे मुख्य कार्यालय परदेशात आहे आणि ज्यांचे व्यवस्थापन खासगी व्यक्तीच्या पण परदेशीयांच्या ताब्यात आहे, अशा बँका होत. या ठिकाणा आपण ज्यांच्या शाखा भारतात आहेत आणि ज्या भारतातील बँकींग व्यवसायात कार्यरत आहेत, अशाच खासगी परदेशी बँकांचा विचार करित आहोत.

क) परदेशी बँका (Foreign Banks) : परदेशी बँका म्हणजे ज्यांचे मुख्य कार्यालय व नोंदणी परदेशात आहे आणि त्यांची बहुतांशी मालकी परदेशी आहे. २००३ सालापर्यंत भारतामध्ये ४० परदेशी बँका त्यांच्या १९४ शाखांसह काम करत आहे. भारत सरकारने १९९३ पासून बँकींग व्यवसायावरील नियंत्रणे बरीच शिथिल केल्यामुळे बऱ्याच परकीय बँकांनी भारतात प्रवेश केला. भारतात ३१ मार्च २०१० रोजी ३४ परकीय बँका आपल्या ३०० पेक्षा अधिक शाखासहित कार्य करित आहे. काहींचा अपवाद वगळल्यास यातील बहुसंख्या बँका भारतात दीर्घ काळापासून काम करित आहेत. या बँकांच्या स्पर्धेमुळे भारतीय व्यापारी बँकांचा कारभार अधिक चांगला होण्यास मदत झाली आहे. या बँका केवळ परदेशी व्यापारी वाढविण्यावरच भर देतात, असे नाही तर जनतेच्या बँकींगच्या सवयी वाढविण्यासही हातभार लावतात. लोकांना आधुनिक बँक, ग्राहक सेवा उपलब्ध करून देतात.

५) क्षेत्रीय ग्रामीण बँका (Regional rural Banks) : स्वातंत्रोत्तर RBI व सरकारच्या प्रोत्साहनाने ग्रामीण पतपुरवठ्यासाठी सहकार चळवळीला चालना दिली गेली. परंतु १९६५-६६ नंतर भारतात हरीतक्रांती घडून आल्याने कृषी क्षेत्राची कर्जाची मागणी वाढली, ही वाढीव मागणी केवळ सहकार क्षेत्रामार्फत पूर्ण होत नव्हती. त्यावर उपाययोजना म्हणून बहु संस्था दृष्टीकोन (Multi Agencies Approach) स्वीकारण्याची शिफारस तज्ञांनी केली. त्यानुसार व्यापारी बँकांनीदेखील ग्रामीण पतपुरवठ्यात सहभागी व्हावे अशी अपेक्षा केली. यादरम्यान १९६९ साली झालेल्या १४ बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाच्या उद्दिष्टात ग्रामीण पतपुरवठा महत्वाचा मानला गेला. परंतु व्यापारी बँकांच्या सहभागानंतरही ग्रामीण पतपुरवठ्याची समस्या फारशी सुटली नाही. काही ठिकाणी तर व्यापारी बँका व सहकारी बँका यांच्यात स्पर्धा निर्माण झाल्याने सहकारी चळवळीस व्यापारी बँकांचा प्रवेश मारक ठरला. परिणामी सहकारी चळवळ कमकुवत झाली. तसेच ग्रामीण ठेवी शहरी भागाकडे वळविल्याची टीका झाली. सोबतच लहान शेतकरी, ग्रामीण दुर्बल घटक परतपुरवठ्यापासून वंचित राहिल्याची टीका झाली. यातून मार्ग काढण्यासाठी नवी यंत्रणेची गरज वाटू लागली. त्यादृष्टीने १९७२ च्या सरैग्या बँकींग आयोगाच्या बँकांच्यासंख्यात्मक संघटनावर भर दिला. तसेच १९७५ मध्ये ग्रामीण पतपुरवठ्याच्या अभ्यासासाठी नेमलेल्या नरसिंहन समितीने प्रादेशिक ग्रामीण बँका स्थापन करण्याची शिफारस केली. सन १९७५ मध्ये आणीबाणीच्या काळात २० कलमी कार्यक्रम घोषित करून त्यात ग्रामीण पतपुरवठ्यावर भर दिला गेला. त्या अनुषंगाने २६ सप्टेंबर १९७५ रोजीच्या राष्ट्रपतीच्या वटहुकूम तथा RRB Act 1976 अन्वये भारतात ग्रामीण बँका सुरू करण्यात आल्या. प्रथमतः २ ऑक्टो. १९७५ रोजी पाच प्रादेशिक ग्रामीण बँकांची स्थापना केली गेली. २००९ अखेर RRB च्या शाखांची संस्था १५१९९ होती यापैकी सर्वाधिक शाखा उत्तर प्रदेशात अधिक आहेत.

६) सहकारी बँका (Co-operative Banks) : भारत हा शेतीप्रधान देश आहे. त्यामुळे भारतात शेतीच्या कर्जपुरवठ्याला देखील विशेष महत्त्व आहे. १९व्या शतकाच्या शेवटी जर्मनीमध्ये फ्रेडरिक विलहम रायकेसन यांनी स्वयंसेवा आणि परस्पर सहाय्य या तत्वावर शेतकऱ्यांना योग्य अटींवर कर्जपुरवठा करणाऱ्या शेती पतसंस्थांची स्थापना केली होती. याच धर्तीवर भारतातही पतसंस्था स्थापन करण्यात याव्यात असा प्रस्ताव इ. स. १९८५ मध्ये फ्रेडरिक निकोलसन यांनी आणि १९०० मध्ये सर एडवर्ड लॉ

समितीने ठेवला होता. त्यानुसार २५ मार्च १९०४ मध्ये भारतात पहिला सहकारी कायदा संमत करण्यात आला तेव्हापासून भारतात सहकारी चळवळीची सुरुवात झाली.

ग्रामीण जनतेला कमी व्याजदराने कर्जपुरवठा करून त्यांचा कर्जबाजारीपणा कमी करणे, सावकारांच्या तावडीतून शेतकऱ्यांची सुटका करणे इ. उद्देशांनी भारतात सहकारी बँका स्थापन करण्यात आल्या. या बँकाद्वारे शेतकऱ्यांना अल्पकालीन, मध्यमकालीन आणि दीर्घकालीन स्वरूपाचा कर्जपुरवठा केला जातो.

भारतात सहकारी प्रत्ययपुरवठा करण्यासाठी सहकारी बँकांची रचना त्रिस्तरीय करण्यात आली आहे. सर्वात खालच्या स्तरावर म्हणजे ग्रामीण पातळीवर प्राथमिक सहकारी पतसंस्था, जिल्हा पातळीवर जिल्हा सहकारी बँका आणि उच्च स्तरावर म्हणजे राज्यस्तरावर राज्य सहकारी बँका आणि या बँकांची रचना असते. भारतात मार्च २००९ मध्ये विविध राज्यांमध्ये मिळून सुमारे ९५,६३३ प्राथमिक कृषी सहकारी संस्था कार्यरत होत्या, ३७० जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका तर ३३ राज्य सहकारी बँका कार्य करीत होत्या.

७) बँकेतर वित्तीय मध्यस्थ (Non Banking Financial Intermediaries) : कर्ज देण्याघेण्याचे व्यवहार केवळ बँकाच करतात असे नसून बँका व्यतिरिक्त इतर काही संस्थांही हे व्यवहारी करीत असतात. अशा बँकेतर मध्यस्त संस्थांमध्ये रोखेबाजार किंवा विमा कंपन्यासारख्या मोठ्या प्रमाणावर व्यवहार करणाऱ्या संस्था येत नाहीत. यात बचतसंस्था, गृहनिर्माण संस्था यासारख्या छोट्या संस्थांचा अंतर्भाव होतो. या बँकेतर मध्यस्थ संस्था व्यापारी बँकाप्रमाणे पतनिर्मिती (Creation of Credit) अर्थातच करू शकत नाहीत. या संस्था फक्त स्वतः जवळील रोख रक्कम देवूनच कर्ज देवू शकतात. कर्ज घेणाऱ्यांचे हाती पैसा येतो परंतु याचवेळी या कंपनीजवळील पैसा कमी झालेला असतो. यामुळे पैश्याच्या एकूण पुरवठ्यात कोणत्याही प्रकारे वाढ होत नाही. व्यापारी बँका मुख्यतः पुढील दोन बाबतीत बँकेतर वित्तसंस्थापेक्षा भिन्न आहेत.

अ) व्यापारी बँका फक्त चालू ठेवी निर्माण करू शकतात आणि या ठेवींवर चेक्स काढून पैसा मिळू शकतो.

ब) या चेक्सच्या साहाय्याने आर्थिक व्यवहार तोडता येतात.

बँकेतर मध्यस्थ वित्तसंस्था बचत करणारे आणि कर्ज घेणारे या दोहोंच्या दृष्टीने अत्यंत सोयीच्या असतात. या संस्था लोकांकडून बचत पैसा गोळा करून हा पैसा गरजू लोकांना कर्जरूपाने पुरवितात. प्रमुख बँकेतर वित्तसंस्थांमध्ये अ) गुंतवणूक विश्वस्त आणि ब) भाडे खरेदी संस्था, चिड्डी निधी कंपन्या, परस्पर फायद्याच्या वित्त कंपन्या (Mutual Benefit Finance Companies) आणि गृहनिर्माण संस्था या प्रमुख आहेत.

अशा पद्धतीत भारतीय बँकीय पद्धतीचे स्वरूप थोडक्यात सांगता येईल.

१.४ बँकिंग क्षेत्रातील सुधारणा (Banking Sector Reforms) :-

बँकिंग व्यवसाय आणि वित्तीय क्षेत्रात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेचे माजी गव्हर्नर श्री. एम. नरसिंहम यांच्या अध्यक्षतेखाली १४ ऑगस्ट १९९१ मध्ये एक उच्चस्तरीय समिती नेमली. या समितीस वित्तीय पद्धतीची रचना, संघटना कार्य व कार्यप्रणाली यासंबंधी परिक्षण करण्यास सांगण्यात आले होते. या समितीने आपला अहवाल नोव्हेंबर १९९१ मध्ये सादर केला. या अहवालातील शिफारशी अतिशय महत्त्वपूर्ण असल्या तरी तेवढ्याच वादग्रस्त होत्या. त्यामुळे काही शिफारशीबाबत मतभेद निर्माण झाले.

नरसिंहम समितीच्या शिफारशी (टप्पा १ ला) :- समितीने बँकिंग व वित्तीय संस्थांमधील कार्यक्षमता, उत्पादकता, लाभप्रदता वाढविण्याच्या दृष्टीने शिफारशी केल्या.

त्याच्या व्यवहारात लवचिकता अतिरिक्त कर्मचारी वर्ग, कार्यतंत्रात अपुरेपणा, व कालबाह्य तंत्र,

संघटनात्मक पुरेपणा, पत्रकार्यक्रम इ. कारणामुळे बँकेची उत्पादकता व लाभता घटत होती त्यावर शिफारशी दिल्यात त्या खालीलप्रमाणे -

१) बँकांच्या वित्तीय व्यवहारासंबंधी शिफारशी :-

अ) वैयक्तिक रोखता गुणोत्तर (SLR) :- वैधानिक रोखतेचा वापर सार्वजनिक क्षेत्राला कर्ज देण्यासाठी करू नये, SLR ३८.५% वरून २५% पर्यंत पुढील पाच वर्षात कमी करावा. यामुळे बँकांना अधिक निधी उपलब्ध होईल. त्यामुळे त्यांना शेती, उद्योग आणि व्यापार यांना कर्जपुरवठा करणे शक्य होईल.

सरकारने सरकारी कर्जावरील व्याजदर बाजारतील व्याजदराबरोबर हळूहळू वाढवावा ज्यायोगे बँकांना SLR पासून अधिक उत्पन्न मिळेल.

ब) रोख निधी प्रमाण (CRR) :- सध्या RBI पतनियंत्रण आणि चलन नियंत्रणासाठी CRR चा मोठा वापर करते. RBI ने या साधनावर जास्त विसंबून राहू नये असे समितीने सुचविले. हे गुणोत्तर हळूहळू कमी करावे.

RBI ने CRR वर एक वर्षाच्या रकमेवरील ठेवीवरील व्याजदराने व्याज द्यावे. ज्यामुळे RBI कडे ठेवलेल्या निष्क्रिय ठेवीचे प्रमाण कमी होईल आणि बँकांना CRR पासून अधिक उत्पन्न प्राप्त होईल.

२) पत कार्यक्रमासंबंधी शिफारशी :- समितीने पत कार्यक्रमाची पद्धत हळूहळू कमी करावी अशी शिफारस केली. कारण शेती व लघुउद्योगाला आज या कार्यक्रमाची आवश्यकता नाही. मागील दोन दशकातील व्याजदर सुटीमुळे त्यांना भरपूर फायदा झाला आहे. आता त्यांना सवलत नको. हा कार्यक्रम नियमित न बनता तात्पुरता असावा. त्याद्वारे अर्थव्यवस्थेतील कमकुवत वर्णनाच सवलत द्यावी. अग्रक्रम खेताची परत व्याख्या करावी. त्यामध्ये ग्रामीण भागातील दुर्बल घटकांचा समावेश करावा. उदा. सीमांत शेतकरी, ग्रामीण कारागीर, ग्रामीण व कुटीर उद्योग, लघुत्तम क्षेत्र इ.ची नव्याने व्याख्या करून या अग्रक्रम क्षेत्रासाठी बँकांच्या एकूण पुरवठ्यातील १०.. पतपुरवठा करावा. ३ वर्षांनंतर या पद्धतीचे सिंहावलोकन करावे.

३) व्याजदाराची रचना :

A) देशातील व्याजदाराची पातळी व रचना बाजारातील प्रवाहावर निश्चित केले जावे.

B) बँकांच्या ठेवीवरील, कर्जावरील आणि वित्तीय संस्थांचे कर्जरोखे व कंपनी ठेव इ. वरील व्याजदारावरील सर्व नियंत्रणे दूर करावे.

C) अग्रक्रम क्षेत्रातील लहान आकाराच्या उद्योगासाठी व्याजकरातील सवलत कमी करावी.

D) IRDP साठी असलेले अर्थसाह्य मागे घ्यावे.

E) RBI ने व्याजदाराच्या रचनेत सरलता आणावी. बँक्रेट हा योग्य दर असावा आणि इतर सर्व व्याजदर त्यांच्याशी जवळचे संबंधित असावेत.

वरील सर्व शिफारशीचा हेतू बँकींग क्षेत्राचे व्याज उत्पन्न वाढावे हा होता.

४) बँकींग रचनेचे रचनात्मक संघटन :-

A) SBI सह एकूण ३ वा ४ बँकांनी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर कार्य करावे.

B) ८ ते १० राष्ट्रीय बँकांच्या देशभर शाखा असाव्यात. त्यांनी सर्व देशाला सामान्य व सर्वव्यापी सेवा पुरवाव्यात.

C) स्थानिक बँकांनी ठराविक भौगोलिक विभागात कार्य करावे.

D) शेती आणि संलग्न क्षेत्रांना सेवा पुरविणाऱ्या ग्रामीण असाव्यात. यात प्रादेशिक ग्रामीण बँकांचा समावेश करावा.

E) सध्या देशात ग्रामीण व अर्धनगरी बँकांच्या शाखांचे जाळे पसरले आहे. सध्याची शाखा काढण्यासाठी परवाना पद्धती, बँक विसताराचा हेतू व बँक सवय निर्माण करण्यामध्ये अयशस्वी ठरल्याने ती बंद करावी.

F) समितीच्या शिफारशीनुसार बँकांना पूर्णपणे फायद्यांच्या तत्वावर शाखा उघडण्याचे स्वातंत्र्य असावे.

G) यापुढे बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात येणार नाही हे सरकारने जाहीर करावे.

H) .. ने खासगी क्षेत्रात बँका उघडण्याची परवानगी द्यावी; परंतु त्यासाठी किमान सुरुवातीचे भांडवल व इतर गरजा पूर्ण केल्याची खात्री करून घ्यावी.

I) सार्वजनिक क्षेत्र व खासगी क्षेत्र यामधील बँकांच्या वागणुकीच्या धोरणात फरक असू नये. त्यामुळे खासगी बँकांच्या विकासाला अडथळा येणार नाही.

J) परदेशी बँकांनी भारतीय बँकांप्रमाणेच अथवा सामाजिक कर्तव्याची पूर्तता केली पाहिजे.

K) मर्चंट आणि गुंतवणूक बँकींग क्षेत्रात भाड्याने देण्याचे व्यवहार Leasing करणे यासारख्या नवीन वित्तीय सेवांच्या बाबतीत बँकांमध्ये सहयोग असावा.

५) इतर शिफारशी :-

अ) जिंदगी पुनर्रचना निधी स्थापन करणे :- सध्या राष्ट्रीयीकृत बँका व विकास वित्तीय संस्था दुय्यम दर्जाच्या संशयास्पद मालमत्ता जमविणाऱ्या बनल्या आहेत. यासाठी समितीने जिंदगी पुनर्रचना निधी स्थापन करण्याची शिफारशी केली.

राष्ट्रीयीकृत बँका व वित्तीय संस्थांनी त्यांची नुकसानकारक व संशयास्पद कर्ज कमी करावी यासाठी विशेष कायदा करावा.

ब) दुहेरी नियंत्रण दूर करणे :- बँकींग पद्धतीवरील सध्याच्या RBI बँक आणि वित्त मंत्रालयाचा बँकींग विभाग यांचे दुहेरी नियंत्रण त्वरीत दूर करावे कारण RBI हीच बँकींग पद्धतीवरील नियंत्रणाचे मुख्य साधन आहे.

क) स्वतंत्र्य आणि स्वायत्त बँका :- प्रत्येक बँक स्वायत्त व स्वतंत्र असावी. प्रत्येक बँकेने कामाचे तंत्र व संवर्धन यामध्ये आमूलाग्र बदल करावा. जेणेकरून देशांतर्गत ती स्पर्धा करू शकतील. विस्तृत नुतन पद्धतीचा अवलंब केल्यास परदेशात जाऊ शकेल. बँकांचा कार्यकारी संचालक नेमताना व्यावसायिकता व प्रामाणिकपणा यांनाच प्राधान्य द्यावे.

ड) बँकांचे संगणकीकरण करावे :- बँकांची कार्यक्षमता आणि व्यवहारामधील सुरळीतता आणण्यासाठी बँकांचे संगणकीकरण करावे.

इ) स्पर्धात्मक शक्ती वाढविणे :- वरील सर्व उपाययोजना केल्यामुळे बँकांची स्पर्धा शक्ती वाढेल आणि नवीन आर्थिक धोरणाला पोषक वातावरण निर्माण होईल.

अशाप्रकारे अत्यंत महत्त्वाच्या शिफारशी नरसिंहन समितीने दिल्यात.†

* नरसिंहन समिती : दुसरा टप्पा (१९९८) :-

१) बँक प्रणाली समर्थ करणे :- आजही सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांचा एकूण बँक व्यवसायातील वाटा फार मोठा आहे. यात बदल होण्याची आवश्यकता आहे; पण नजीकच्या भविष्यकाळात अशी फारशी

शक्यता दिसत नाही.

२) **जोखमीवर नियंत्रण :-** नाणेबाजार आणि भांडवलबाजार यांच्या सुधारणा पूर्ण होईपर्यंतच्या काळात जोखमीच्या कर्जाचा समावेश भांडवल पुरतेपणाच्या गुणोत्तराच्या Capital Adequacy Ratio (CAR) कक्षेत असणे आवश्यक आहे. अशा जोखमीमध्ये तारणाच्या किंमतीतील चढ उतारामुळे उदभवणाऱ्या जोखमी तसेच अन्य कर्जांच्या बाबतीतील जोखमीचा समावेश होतो.

३) भांडवल पुरतेपणा गुणोत्तर LLAR हे २००१ सालापर्यंत १०% एवढे वाढविण्यात यावे.

४) **रचनात्मक प्रश्न :** अ) साहस निधीच्या संदर्भातील निष्क्रिय मालमत्ता प्रकाराचा प्रश्न मालमत्ता पुनर्रचना मंडळाकडे सोपविण्यात यावा अथवा सरकारने हमी घेतलेले रोखे विकण्याची बँकांनी अनुमती द्यावी.

ब) दुर्बल बँकांच्या निष्क्रिय मालमत्ता प्रकारासंबंधी काही खास सवलतीची शिफारस करण्यात आली आहे.

क) सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांचे समभाग लोकांना उपलब्ध करून देवून या बँकामधील राजकीय हस्तक्षेप कमी करण्याचा प्रयत्न करण्यात यावा.

५) **वित्तीय बाजार :** वित्तीय बाजाराचे एकात्मिकरण होण्याच्या दृष्टीने आंतरबँक व्यवहार तसेच नाणेबाजारातील घटकांबरोबर होणारे वित्तीय व्यवहार यांच्या संदर्भात सुधारणा सुचविण्यात आल्या आहेत.

६) **नाणेबाजार :** नाणेबाजार आणि चलन बाजार यांचे संबंध अधिक दृढ होण्यासाठी सुधारणा सुचविण्यात आल्या आहेत.

७) या समितीने वित्तीय विनीमय आणि देखरेख मंडळ .. स्थापन करण्याची शिफारस केली आहे.

* **बँकींग सुधारणा - साध्य किंवा फायदे (Achievement) :-**

१) बँकामध्ये स्पर्धात्मक वृत्तीचा उगम बँक व्यवहारात वाढ झाली आहे.

२) खासगी बँकांचा प्रवेश झाला असून, भारतामध्ये आंतरराष्ट्रीय बँक प्रमाणाप्रमाणे कामाच्या पद्धती विकसित होत आहेत.

३) बँकांच्या नफ्यात वाढ होत आहे.

४) बँकांचे ताळेबंदपत्रक अधिक पारदर्शी झाले आहे.

५) अनुत्पादक कर्जाचे प्रमाण कमी होत आहे.

६) भांडवल पर्याप्ततेत वाढ आणि धोरणात्मक राखीव प्रमाणात कमी होण्याच्या दृष्टीने सुधारणा होत आहे.

७) ग्राहक सेवेत सुधारणा होत आहे. नवनवीन ग्राहक सेवा उपलब्ध होत आहेत.

८) बँक विभागांची पुनर्रचना होत आहे. बँका खुल्या भांडवल बाजारातून भांडवल उभारण करत आहेत.

९) व्याजदरावर विनियंत्रण आणि बाजारपेठेवर आधारीत चलन व्यवहार व व्याजदर यांचा ग्राहकांना फायदा

१०) बँकांच्या जादा भांडवलासाठी तरतूद / राखीव निधीत वाढ

- ११) बँकातील तंत्रज्ञान अधिक प्रगत व्हावे यासाठी प्रयत्न
- १२) वैश्विक बँकिंग पद्धतीच्या सुविधा भारतीय नागरिकांनाही उपलब्ध झाल्याने जलद व्यवहार होत आहेत.
- १३) सेवेतील कर्मचाऱ्यांची मरगळ दूर होऊन त्यांचे पुनः प्रशिक्षण झाल्याने कार्यक्षमता वाढीसाठी प्रयत्न होत आहेत. बदलत्या परिस्थितीची जुळवून घेऊ न शकणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना स्वेच्छा निवृत्ती योजना देऊन बँका कार्यक्षमतेत वाढ घडवून आणत आहेत.
- १४) बँकांना स्पर्धा वाढल्याने व प्राथमिक क्षेत्राच्या पतपुरवठ्याचे प्रमाण कमी झाल्याने अनेक नव्या क्षेत्रांसाठी उदा. शिक्षण इ. बँक कर्ज सहजतेने उपलब्ध होत आहे.

* बँकिंग क्षेत्रापुढील समस्या (Problems) :-

२१व्या शतकात भारतीय बँकांना अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागणार आहे. काही आव्हाने, स्थानिक पातळीवरची आहेत तर काही परदेशातून येणारी आहेत. ती पुढीलप्रमाणे-

- १) आंतरराष्ट्रीय पातळीवरच्या स्पर्धेमुळे आर्थिक बाजारपेठेचे अखंड आणि तंत्रात साहाय्याने सुधारणा आवश्यक आहे. तरच बँकक्षेत्र टिकू शकते.
- २) व्यापारी बँकांनी ग्राहकांना दिलेल्या सेवेपोटी लागणारा मोबदला ??? कमी करायला हवे. कमी व्याज देणाऱ्या ठेवीचा प्रसार अधिक अधिकार व्हायला हवा. यासाठी निश्चित स्वरूपाच्या योजना विकसित करायला हव्यात.
- ३) अनुत्पादक कर्ज वाढू नयेत यासाठी बँकांनी सातत्याने व सतर्कपणे प्रयत्न करायला हवेत. बँकांच्या समोरचा हा सगळ्यात मोठा कठीण प्रश्न आहे.
- ४) बँकांना अधिक भांडवल पाया राखणे आणि बँकांची पुनर्रचना हे प्रश्न अत्यंत तातडीने हाताळायचे आहेत. बँकांची अंतर्गत नियंत्रण व्यवस्था सक्षम करणे अत्यंत गरजेचे आहे.
- ५) बँकांमध्ये स्पर्धा मोठ्या प्रमाणावर सुरू झाल्याने ग्राहकांच्या अपेक्षाही वाढल्या आहेत. त्यासाठी ठेवीदारांना, गुंतवणूकदारांना आणि कर्जदारांना विविध प्रकारच्या सेवा देणे अपेक्षित आहे. तसेच आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून अनेक ग्राहकांचा वापर करून जलद सेवा देण्याचे आव्हाने आहे. त्यासाठी बँकांना पायाभूत खर्च मोठ्या प्रमाणावर करावा लागेल.
- ६) बँकांची लाभप्रदता, तत्परता वाढविण्याबरोबरच भारतीय बँकांनी मालमत्ता किंवा अस्तित्व गुणवत्ताही वाढविली पाहिजे. त्याचबरोबर उत्पन्न दृष्टी (Income Recognition) आणि धोरणात्मक बाबींवर भर देऊन जोखमी प्रबंधनासाठी खास प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.
- ७) भारतीय बँका आंतरराष्ट्रीय स्तरावर देखील चांगल्या सेवा देऊ शकतात. तसेच उदारीकरण आणि मुक्त बाजारपेठेतील वातावरणाचा फायदाही घेऊ शकतात. जागतिक दृष्टीकोनातून बँक व्यावसायिकता आणण्याची क्षमता विकसित करण्याची गरज आहे.
- ८) भारतीय बँकांनी जोखमी व्यवस्थापन कार्याचे योग्य प्रकारे मूल्यांकन करण्यासाठी आणि तरतुदीसाठी जोखीम व्यवस्थापन विभागाची स्वतंत्र रचना व्हावी.
- ९) बहुतेक भारतीय बँका परदेशी बँकांच्या कार्यपद्धतीची नक्कल करत आहेत. त्यांनी तशी नक्कल

करणे थांबवावे आणि भारतीय संस्कृती आणि पद्धतीवर आधारित भारतीय बँकांचे प्रारूप तयार करावे. या बँकांनी काळाचे आव्हान स्वीकारून स्वयं उपक्रमशीलता आणि निर्मितीक्षमता राबवावी ही खरी गरज आहे.

१०) भारतीय बँकांसमोर मान संसाधन विकासाचे मोठे आव्हान आहे. मानव संसाधनातील नवीन पद्धती, स्वेच्छानिवृत्ती योजना, चांगली पारदर्शक, रोजगार निर्मिती आणि नोकरी, बदली आणि प्रशिक्षणाबाबत बँकांना अधिक स्वायत्तता दिली पाहिजे. बँक कर्मचाऱ्यांची मानसिक ठेवण बदलण्याची समस्या मोठ्या प्रमाणात दिसून येत आहे.

११) तोट्यात जाणाऱ्या बँक शाखांचा अभ्यास करून अशा शाखांचे प्रमाण कमी करण्यातही उपाययोजना आखणे हा महत्वाचा प्रश्न आहे.

१२) चांगल्या आणि अधिक तत्पर कार्यासाठी बँकांनी आवश्यक तेथे विलीनीकरण अथवा बँक संपादनाच्या तयारी दाखवावी.

१३) बँकांच्या थकबाकीच्या कर्ज वसुलीसाठी अनुकूल अशी कायदेशीर प्रक्रिया येत आहे. ऋण वसुली प्राधिकरण लोक अदालत, बड्या थकबाकीदारांची नावे जजाहीर करणे, वसुली मेळेही घेतले जात आहेत; पण या पद्धतीत सातत्य व्हायला हवे. तसेच ती जलद असावी.

१४) बँकिंग क्षेत्रात तंत्रज्ञानाचा वापरामुळे बँक सेवांचे चित्र बदलत आहे. भारतीय बँकांची या क्षेत्रातील नुकतीच सुरुवात आहे. यामध्ये बँकांनी वाढती गुंतवणूक करून सुधारीत तंत्रज्ञान आत्मसात करावे ही अपेक्षा आहे. इंटरनेट बँकिंगमध्ये जोखीम आणि सुरक्षेचा मुद्दाही गुंतलेला आहे. फसवणूक आणि गैर प्रकाराला आळा घालण्यासाठी नवीन तंत्रे आणि पद्धती विकसित करायला हव्यात. हेदेखील एक आव्हान आहे.

१५) या सर्व समस्यातून मार्ग काढून बँकिंग क्षेत्राला आपला 'नफा' सतत वाढता ठेवण्याचे खरे आव्हान आहे.

१.५ आर्थिक विकासात व्यापारी बँकांची भूमिका (Role of Commercial Banks in Economic Development) :- आर्थिक विकास म्हणजे देशात रोजगार उत्पादन व उत्पन्न सतत वाढण्याची आणि त्या आधारे लोकांचे राहणीमान सुधारण्याची प्रक्रिया होय. देशात रोजगार व उत्पादन यात वाढ होण्यासाठी नवी गुंतवणूक व्हावी लागते. आर्थिक विकास हा देशातील गुंतवणुकीवर अवंबून असतो. देशातील उत्पादनक्षमता व रोजगारक्षमता वाढविण्यासाठी केलेला खर्च असा गुंतवणूक या शब्दाचा अर्थ आहे. जसे नवा कारखाना उभारणे, नवे धरण बांधणे, नवीन रेल्वेमार्ग बांधणे, नवीन रस्ता तयार करणे इ. यापैकी कोणत्याही कारणास्तव खर्च केल्यास देशात रोजगार, उत्पादन वा उत्पन्न वाढते या संदर्भात असे म्हणता येते की आर्थिक विकास हे गुंतवणूकीचे फलीत आहे.

व्यापारी बँकांचे स्वरूप, आर्थिक विकासाचा अर्थ तसेच आर्थिक विकास आणि गुंतवणूक यातील परस्परसंबंध या सर्व संकल्पना स्पष्ट झाल्यावर व्यापारी बँकांचे आर्थिक विकासातील महत्त्व समजून घेता येते. आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत बचत, गुंतवणूक, उत्पादन, उत्पन्न इत्यादींना चालना देण्याचे महत्वाचे काम व्यापारी बँका करित असतात. व्यापारी बँकांचे आर्थिक विकासातील महत्त्व वेगवेगळ्या दृष्टींनी आपल्याला सांगता येते.

आर्थिक विकासात बँका खालीलप्रमाणे भूमिका निभावतात

आकृती

व्यापारी बँकांद्वारे फिरणारे आर्थिक विकासाचे चक्र

१) बचतीस प्रोत्साहन :- अविकसित देशात लोकांची उत्पन्नाची पातळी कमी असल्याने बचत कमी असते. त्यामुळे प्राथमिक, द्वितीय क्षेत्राला आणि व्यापार क्षेत्राला विकासासाठी भांडवलाचा पुरवठा होऊ शकत नाही तेव्हा व्यापारी बँका बचतीला प्रोत्साहन देऊन ही परिस्थिती बदलवू शकतात. कारण देशातील व्यापारी, उद्योगपती, विविध आर्थिक संस्था आणि व्यक्ती यांचा बचतीला त्या प्रोत्साहन देतात. त्यासाठी बँका शहरात आणि ग्रामीण भागात त्यांच्या शाखांचे जाळे तयार करतात. ग्रामीण भागातील लोकांनी बचत करावी त्यासाठी त्यांना अमिष दाखवितात. बचतीच्या आकर्षक अशा योजना आखतात. उदा. ठेवीवर आकर्षक व्याजदर, बक्षिस देणे, पाच वर्षात दाम दुप्पट, पेशन योजना, बचत कुंभ योजना, भिशी योजना, अवती ठेव योजना, मुलांच्या शिक्षणासाठी ठेव योजना, मुलींच्या लग्नासाठी शुभमंगल ठेव योजना वगैरे इ. योजनामुळे लोक प्रोत्साहित होऊन शक्य तेवढी बचत करतात. या बचतीच्या रूपाने प्रचंड ठेवी जमा होतात. या ठेवी बँका शेती, उद्योग, व्यापार या क्षेत्रांना कर्ज देऊन देशाचा आर्थिक विकास घडवून आणतात.

२) बचत एकत्रित करतात :- अविकसित देशात जी थोडीफार बचत होते ती लोक अनुत्पादक क्षेत्रात गुंतवितात तेव्हा बँका देशभर शाखा विस्तारून बचत एकत्रित करतात आणि त्या बचतीचा उपयोग शेती, व्यापार आणि उद्योग क्षेत्राला कर्ज देयासाठी वापरून देशाच्या आर्थिक विकासाला साहाय्य करतात.

३) व्यापार, उद्योगांना विविध सेवा उपलब्ध करून देणे :- अविकसित देशातील बँका तेथील शेती, उद्योग, व्यापार इ. क्षेत्रांना कर्जपुरवठा करतात. व्यापारी बँका या केवळ जमा झालेल्या ठेवीएवढाच पैसा कर्जाऊ देतात असे नव्हे, तर त्या ठेवींच्या पाठबळावर पतपैशांची निर्मिती करून जमा ठेवीपेक्षा कितीतरी अधिक पटीने कर्ज देतात. त्यामुळे देशातील विविध क्षेत्रांचा विकास होतो. त्याचप्रमाणे व्यापारी बँका, चेक, ड्राफ्ट, हुंड्या वटविणे, पैसा एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी पाठवणे, हमीपत्र देणे यासारख्या विविध सेवा उपलब्ध करून देतात.

४) भांडवल निर्मिती करतात :- आर्थिक विकासाची प्रक्रिया म्हणजे भांडवल निर्मितीची प्रक्रिया होय. भांडवल निर्मितीचा वेग वाढवण्यासाठी बचत गुंतवणूक पातळी वाढवणे आवश्यक असते. अविकसित देशात व्यापारी बँका भांडवलाची निर्मिती करण्याची महत्त्वाची कामगिरी पार पाडतात. व्यापारी बँका देशातील वास्तविक बचत वाढवण्यास प्रोत्साहन देतात. लोकांकडील बचत ठेवी रूपाने गोळा करतात आणि ही रक्कम गुंतवणुकीसाठी उपलब्ध करतात. पतनिर्मिती करून विविध क्षेत्रातील गुंतवणूक वाढविण्यास संयोजकांना साहाय्य करतात. त्यामुळे भांडवल निर्मितीचा वेग वाढून देशाचे उत्पादन सामर्थ्य वाढते.

५) सुयोग्य उद्योगांच्या वाढीला हातभार लावणे :- देशातील बँका विविध उद्योगांना अर्थपुरवठा करून त्यांच्या विकास कार्यात साहाय्य करतात. अविकसित देशात बँका ज्या उद्योगांना मोठी मागणी आहे. अशाच उद्योगांना कर्जपुरवठा करतात. त्यामुळे समाजाला आवश्यक असणाऱ्या वस्तुंचे उत्पादन वाढते. त्यांचे सामर्थ्य वाढते ते उद्योगपती आपल्या उद्योगात आधुनिक उत्पादन तंत्राचा अवलंब करतात. त्यामुळे त्यांच्या मालाचा दर्जा सुधारतो. बँकांच्या या धोरणामुळे चांगल्या उत्पादकांचे उत्पादन भरपूर वाढते आणि राष्ट्रीय वास्तव उत्पन्नातही वाढ घडून येते. .. व्यापारी बँकांना कर्जपुरवठा अग्रक्रम क्षेत्रांना करण्याची सक्ती करू शकते.

६) देशांच्या औद्योगिकीकरणस मदत करतात :- बँका उद्योगांना लागणारे खेळते आणि मध्यम मुदतीचे भांडवल पुरवितात. कोणत्याही उद्योगाला बाहेरील पैशांवर अवलंबून राहावे लागते. काही वेळा उत्पादकांचे उत्पादन बाजारपेठेत पडू राहते, परंतु उत्पादन कार्य चालू ठेवण्यासाठी कच्चा माल खरेदी करण्यासाठी आणि नोकरवर्गाचा पगार देण्यासाठी त्यांना पैशाची गरज भासते. ही गरज पुरविण्याचे काम

बँका करतात.

आधुनिक उद्योगांसाठी मोठ्या प्रमाणावर भांडवलाची गरज भासते. यासाठी बँका उद्योगांना भागभांडवल उभारण्याच्या कार्यात मदत करतात. भागांची खुल्या बाजारात विक्री करतात. जर विक्री झाली नाही तर स्वतः भाग विकत घेतात. अशाप्रकारे नव्याने अस्तित्वात येणाऱ्या उद्योगांना भांडवल उभारणीच्या कार्यात मदत करून देशाच्या औद्योगिकरणाला प्रेरणा देतात.

७) भांडवलाचे स्थानांतर करतात :- व्यापारी बँका ग्रहाकांकडील शिलकी पैशाचे योग्य त्या ठिकाणी स्थानांतर करतात. बँकांना महिती असते की कोणत्या ठिकाणी आणि कोणत्या व्यवसायात या शिलकी रकमांचा वापर केल्यास तो अधिक कार्यक्षम व पर्याप्त ठरेल त्याप्रमाणे भांडवलाचे योग्य ठिकाणी स्थानांतर करून व्यापारी बँका अविकसित भागाचा विकास घडवून आणण्यात पुढाकार घेतात.

८) समतोल आर्थिक विकासात मदत करतात :- देशाचा समतोल आर्थिक विकास करण्यासाठी औद्योगिक विभागाचे औद्योगिकदृष्ट्या प्रगत आणि अप्रगत भागात विभाजन करून अप्रगत भागात कमी व्याजदारेने सवलतीच्या दराने अधिक व दीर्घ काळासाठी कर्जपुरवठा करतात. अशा भागात उद्योजकांना उद्योग उभे करण्यासाठी प्रोत्साहित करणे त्यांना भागभांडवल पुरवणे. तसेच सल्ला देणे ही कामे बँका करतात.

९) चलन पद्धतीत लवचिकता आणतात :- देशाच्या आर्थिक वृद्धीबरोबरच पैशाची मागणी वाढते. ही मागणी पूर्ण करण्यासाठी चलन पद्धतीत बदल घडवून आणणे आवश्यक ठरते. असे असले तरी सरकारने वारंवार आपल्या चलनविषयक धोरणात बदल करणे योग्य व समर्थनीय ठरत नाही. परंतु पैशाचा योग्य विनियोग होऊन आर्थिक विकासासाठी व देशातील लोकांच्या गरजा भागविण्यासाठी बँका पैशाच्या पुरवठ्यात वृद्धी घडवून आणतात. त्यामुळे आर्थिक विकासाला हातभार लागतो.

१०) उत्पादक आणि रोजगार वाढीस मदत करतात :- व्यापारी बँका उद्योगधंद्याच्या उभारणीस मदत करतात तसेच अस्तित्वात असलेल्या उद्योगांच्या उत्पादन वाढीस मदत करतात. त्यामुळे उत्पादन वाढतेच व तयाचबरोबर रोजगार संधीतही वाढ होते. उत्पादन वाढ, रोजगार वाढ यामुळे लोकांचे उत्पन्न वाढून लोकांच्या कल्याणात भर पडते.

११) आंतरराष्ट्रीय व्यापारात मदत करतात :- व्यापारी बँका आंतरराष्ट्रीय व्यापाराला वेगवेगळ्या प्रकारे मदत करित असतात. उदा. पैशाची/चलनाची अदलाबदल करून देणे, एका देशातून दुसऱ्या देशाला पैसे पाठवणे, हुंड्याचा वटाव करणे, पत-पत्र देणे यामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वाढ होण्यास मदत होते.

१२) मध्यस्थ म्हणून कार्य करणे :- देशातील अनेक श्रीमंत लोकांकडे पैसा पडून असतो. त्यांना पैशाची योग्यरित्या कोठे गुंतवणूक करावी याची माहिती नसते, आपला पैसा कोठे गुंतवला असता तो सुरक्षित राहून नफा मिळेल हे माहित नसते. परंतु बँकांना याबाबतची पूर्ण माहिती असते. अशा स्थितीत बँकाया मध्यस्थांची भूमिका पार पाडतात.

१३) कार्यकारी भांडवलाचा पुरवठा करतात :- अनेक उद्योग व्यवसाय सुरू झाल्यानंतर त्यांना कच्च्या मालाची खरेदी करणे कामगारांची मजुरी देणे, वीजबील भरणे यासारखी कार्यकारी भांडवलाची गरज असते. असे भांडवल व्यापारी बँका देतात

१४) भांडवल बाजाराचा विकास करतात :- उद्योगांसाठी नवीन यंत्रसामग्री खरेदी करणे, उत्पादनाचे आधुनिकीकरण करणे, उत्पादनाच्या प्रमाणात वाढ करणे, दुय्यम उत्पादने सुरू करणे इत्यादी उद्योगांना दीर्घ मुदतीच्या कर्जाची आवश्यकता भासते असा कर्जपुरवठा करण्यात व्यापारी बँका पुढाकार

घेतात. शेअर्स व कर्जरोखे स्वतः खरेदी करतात. मालाच्या खरेदी-विक्रीच्या व्यवहारातून निर्माण झालेल्या हुंड्या वटवितात. अशा प्रकारे विविध कंपन्यांना बँका मदत करतात. भांडवल बाजाराचा एक घटक म्हणून बँकांची कार्ये विस्तारली की आपोआप भांडवल बाजाराचा विकास होतो आणि देशाच्या आर्थिक विकासाला गती मिळते.

थोडक्यात देशाच्या आर्थिक विकासासाठी व्यापारी बँका सदैव झटत असतात.

१५) लघुउद्योगांना मदत :- भारतीय अर्थव्यवस्थेत लघुउद्योगांना अत्यंत महत्वाचा घटक आहे. त्याच्या वित्तविज्ञयक, तांत्रिक, मुलभूत गरजा भागविण्यासाठी व्यापारी बँका सढळ हाताने मदत करतात.

१६) ग्राहकांना विविध सेवा :- ज्या बँका ग्राहकांना ग्राहकांच्या सोयीप्रमाणे सुविधा देतात त्यांचा विकास अधिक होतो. बँकाबरोबर समाजातील विविध घटकांचाही विकास वाढतो. ग्राहकांना कर्ज देणे, त्यांच्या हुंड्या वटविणे, सल्ला देणे, मार्गदर्शन करणे, प्रसंगी त्यांचा विश्वस्त म्हणून काम करणे असे विविध कार्ये बँका पार पाडतात.

१७) आर. बी. आय.चे द्रव्यविषयक धोरण राबविणे :- देशातील मौद्रिक धोरण राबविण्याची जबाबदारी .. ची आहे. कारण ती मध्यवर्ती बँक म्हणून काम करते. तिला सहयोग व एकूणच द्रव्यविषयक धोरणात व्यापारी बँका मदत करतात. व्यापारी बँकांच्या पतपैशावर .. नियंत्रण ठेवते. द्रव्यनितीत पैशाचा पुरवठा विचारात घेतला जातो. एकूणच आर्थिक व्यवहारासाठी आवश्यक असणारा पैसा व पतपैसा याविषयी बँका RBI ला माहिती देतात.

१८) पैशाचे मूल्य राखण्यास मदत करतात :- देशाच्या विकासासाठी पैशाचे आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय मूल्य स्थिर असणे आवश्यक असते. हे मूल्य स्थिर राखण्याची जबाबदारी RBI ची जरी असली तरी व्यापारी बँकांच्या सहयोगानेच ते शक्य होते. तेव्हा पैशाच्या मूल्याबाबत व्यापारी बँका RBI ला मदत करतात.

१९) भाववाढीवर नियंत्रण ठेवतात :- पतपैसा व्यापारी बँकांनी जास्त निर्माण केल्यास भाववाढ होते तेव्हा अशा पतपैशावर RBI जरी नियंत्रण ठेवत असली तरी प्रत्यक्षात व्यापारी बँका याच पतसंकोच व पतविस्तार याला कारणीभूत ठरतात.

२०) अर्थव्यवस्थेला गतिमान करतात :- एकंदरीत वरील सर्व कार्ये व्यापारी बँका पार पाडतात. त्यामुळे अर्थव्यवस्था गतिमान होते.

१.३ व्यापारी बँकिंग पद्धतीची अंमलबजावणी आणि सुधारणा (Operation performace of the Commercial Banking System) :- भारतीय बँकिंग हे अनेक गुंतागुंतीच्या पद्धतीवर आधारित असून, त्यामध्ये विविध प्रकारच्या बँकिंग संस्था, सेवा आणि कार्यपद्धती सामाविष्ट आहेत. भारतामध्ये संघटित तसेच असंघटित बँकिंगच्या संस्था कार्यरत आहेत. भारतातील बँकिंग व्यवसायाचा विस्तार हा भारताच्या आर्थिक विकासाचे द्योतक दर्शवितो.

भारताच्या बँकिंग विकासाचे तीन महत्वाचे टप्पे .. आहेत.

- पहिला टप्पा - १९४९ ते १९६९ बँक राष्ट्रीयीकरणपूर्वीचा काळ

- दुसरा टप्पा - १९६९ ते १९९१ राष्ट्रीयीकरणानंतरचा बँकांचा विकास काळ.

- तिसरा टप्पा - १९९१ नंतरचा म्हणजे आर्थिक सुधारणा आणि उदारीकरणास मान्यतेनंतरचा काळ.

***स्वातंत्र्यानंतर भारतीय बँकिंग क्षेत्राचा विकास (ठळक घटना)**

वर्ष प्रक्रिया परिणाम

- १) १९४८-४९ RBI मध्यवर्ती बँकेचे स्वामीत्व केंद्र सरकारच्या हाती काय व कृती रिझर्व्ह बँकेचे स्वामीत्व केंद्र सरकारकडे
- २) १९४९ बँकिंग क्षेत्राचे निमंत्रण बँक विनीमय कायद्याला मान्यता - बँक विनीमय कायदा १९४९
- ३) १९५५ विशिष्ट क्षेत्राच्या विकासासाठी पहिला टप्पा (अ) इम्पीरियल बँक ऑफ इंडियाचे भारतीय स्टेट बँक असे नामकरण करण्यात आले.
- ४) १९५९ स्टेट बँकेची निर्मिती .. च्या सहयोगी बँकांची निर्मिती आणि स्थापना
- ५) १९६१ बँक ठेवींना विम्याचे संरक्षण ठेवी विमा महामंडळाची स्थापना
- ६) १९६८-६९ बँकावर सामाजिक नियंत्रण सामाजिक नियमांचे धोरण आणि राष्ट्रीय पत मंडळाची निर्मिती
- ७) १९६९ बँक राष्ट्रीयीकरण दुसरा टप्पा - १४ मोठ्या व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण
- ८) १९७१ भूण - हमी संरक्षण - ऋण हमी संरक्षण मंडळाची निर्मिती नंतर ठेवी विमा महामंडळात विलीन
- ९) १९७५ वेगळ्या व खास ग्रामीण बँकाचा विकास - क्षेत्रीय ग्रामीण बँकांची स्थापना
- १०) १९८० व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण - तिसरा टप्पा - रु. २०० कोटीच्यावर ठेवी
- ११) बँकिंग क्षेत्राची पुनर्रचना - बँक अवलोकन, आधुनिकीकरणाचे वाटचाल, सेवा क्षेत्र दृष्टीकोन आणि स्वास्थ कुट प्रणालीची सुरुवात
- १२) १९९०-९१ संपूर्ण बँकिंग क्षेत्राचे मूल्यांकन बँकिंग क्षेत्रात उदारीकरणाची सुरुवात नरसिंह समितीची स्थापना
- १३) बँक सुधारणा, खासगीकरण, उदारीकरण आणि वैश्विकरण धोरणाशी सुसंगती न र सिं ह म समिती (१)च्या शिफारशी मान्य आणि बँकिंग क्षेत्रातील सुधारणा युग सुरू
- १४) १९९१-९८ बँकिंग क्षेत्र सुधारणा सुरू आणि नवे उपाय - बँकिंग क्षेत्रात स्पर्धात्मक धोरण अवलंब, रोख, राखीव व वैधानिक निधी कमी प्रमाण - नवीन खासगी बँकांची स्थापना - परदेशी बँकांचे भारतात आगमन संगणकाचा वापर - तोट्यतील किंवा अशक्त बँकाविषय वर्मा समितीची स्थापना - कर्ज वसुली आयोग .. स्थापना
- १५) १९९८ नरसिंहम समिती २चा अहवाल सादर - NPA किंवा अनुतपादक कर्जाची तरतूद, मालमत्ता (CAR) स्वेनिधी बेसल - शिफारशींचा स्वीकार करण्याच्या दृष्टीने हालचाली सुरू, भांडवल पर्याप्ततेत वाढ, बँक देखरेखीत बदल.
- १६) २०००च्या पुढे बँकिंग सुधारणा पुढच्या टप्प्यावर - ग्राहक सेवेत अधिक तत्परता आणि कार्यक्षमता सक्षमता आणि विलीनीकरणाच्या दृष्टीने पावे, बँक नफ्यात वाढ. - बँकात तंत्रज्ञानाचा मोठ्या प्रमाणात स्वीकार Securitization कायदा संमत, बँक व्यवसायाचे जागतिक स्वरूप - वैश्विक बँकिंगकडे वाटचाल

सध्या भारतीय बँकिंग प्रणाली ही आपल्या ६३,००० शाखांसह काम करत आहे. त्यांच्यावर

नियंत्रणांसाठी मध्यवर्ती बँक म्हणून भारतीय रिझर्व्ह बँक काम पाहात आहे. भारतीय बँकिंग क्षेत्रावर सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांचे प्रभुत्व आहे. त्याबरोबरच खासगी आणि परदेशी बँकांनीही आपले व्यावसायिक अस्तित्व दाखविण्यास सुरुवात केली आहे. त्याबरोबरच सहकारी आणि क्षेत्रीय ग्रामीण बँकाही या बँक संरचनेत आपले काम करत आहेत. त्याचबरोबर अर्थव्यवस्थेतील विशिष्ट क्षेत्रांशी संबंधित अशा विकास बँकाही काम करत आहेत.

१.३.१ अनुसूचित व्यापारी बँकांची देणी आणि जिंदगी (Libilities & Assects of Scheduled Commercial Bank) :- बँकांचा व्यवहार सुरू झाला म्हणजे विविध प्रकारची देणी आणि घेणी निर्माण होत जातात. प्रत्येक बँकेला दरवर्षी ३१ डिसेंबरपर्यंतची संपूर्ण देण्या-घेण्याची परिस्थिती दर्शविणारे ताळेबंदपत्रक किंवा स्थितीविवरण .. प्रसिद्ध करण्याचे कायदेशीर बंधन पाळावे लागते. बँकेला एकूण ठेवीच्या विशिष्ट प्रमाणात रोकड जवळ बाळगावी लागते. देणी फेडण्यासाठी विविध प्रकारची मालमत्ता बँक मिळवित असते. या प्रत्येक प्रकारच्या मालमत्तेचे एकूण मालमत्तेशी साधारण एक ठराविक प्रमाण असते. प्रमाणाच्या या तत्वाबरोबरच (Principal of Ratios) बँकेला सांभाळावे लागणारे दुसरे प्रमुख तत्त्व म्हणजे देणी आणि घेणी याची समता होय. ताळेबंदपत्रक म्हणजे बँक व्यवहाराचा आराखडा होय. या पत्रकावरून त्या बँकेची आर्थिक स्थिती कळू शकते.

*** देणे विभाग (Libilities) :-** बँकेची जबाबदार मुख्यतः दोन प्रकारची असते. १) भांडवली, २) ठेवी. बँक भांडवली देण्याबाबत अंशधान्यांना तर ठेवीबाबत ठेवीदारांना जबाबदार असते.

१. भांडवल :- संयुक्त भांडवली अथवा सहकारी बँकामध्ये भाग विक्री करून प्रारंभीचे भांडवल गोळा केले जाते. जेवढे भांडवल उभारावयाचा संकल्प मुळात मंजूर झालेला असेल त्याची अधिकृत भांडवल म्हणून नोंद येते. प्रत्यक्षात जेव्हा वसूल झाले असेल त्याची वसूल भांडवल म्हणून ???? केली जाते. बँकेची नोंदणी करताना जास्तीत जास्त किती भांडवलाचा व्यवहार करता येईल हेही ठरवावे लागते. त्याला अधिकृत भांडवल (Issued Capital) असे म्हणतात. विक्रीला काढलेल्या अशांपैकी जेवढ्या रकमेचे अंश विकले जातील तेवढी रक्कम विकल्या गेलेले भांडवल किंवा अभिदत्त भांडवल (Subscribed Capital) असते.

२) राखीव निधी / गंगाजली (Reserv Fund) :- आर्थिक संकटात उपयोगी पडावा यासाठी राखीव निधी उभारण्याची बहुतेक वेळा कायद्याने सक्ती असते. तसेच बँका आपल्या विस्तारासाठी व विकासासाठी विकासनिधी उभारतात. अशा निधीसाठी लाभांश वाटण्यापूर्वी नफ्यातील रक्कम दरवर्षी बाजूला काढून ठेवतात. भारतीय बँक कायदानुसार प्रत्येक बँकेला आपल्या शुद्ध लाभाच्या कमीत कमी २० टक्के रक्कम राखीव निधीत टाकावी लागते.

३) ठेवी (Deposits) :- बँकेला मिळणाऱ्या एकूण निधीपैकी फार मोठा भाग ठेवीच्या रूपाने गोळा केला जातो. ठेवी स्वीकारणे हे बँकेचे प्रमुख कार्य आहे. या ठेवी मुख्यतः तीन प्रकारच्या असतात.

अ) चालू ठेवी (Current Deposit) :- या प्रकारच्या ठेवीतून ग्राहक केव्हाहीपूर्वसूचना न देता रक्कम काढून घेऊ शकतात. म्हणूनच बँकेला या ठेवीमध्ये असलेल्या रकमेपैकी बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात रोकड रक्कम जवळ बाळगावी लागते. या ठेवीवर चांगल्या बँका सामान्यतः व्याज देत नाही. काही नवीन बँका ठेवी आकर्षित करण्यासाठी अल्पशा प्रमाणात व्याज देताना आढळतात.

ब) स्थिर ठेवी (Fixed Deposits) :- या ठेवी तीन महिन्यांपासून ७ वर्षांपर्यंत किंवा त्याहून

अधिक अशा ठराविक मुदतीसाठी ठेवण्यात येतात. जितकी मुदत अधिक तितका व्याजाचा दर जास्त असतो. मुदतीच्या पूर्वी ग्राहकांना या खात्यातून पैसे काढता येत नसल्यामुळे या ठेवींच्या रकमेच्या बचऱ्याच कमी प्रमाणात रोकड ठेवूनही बँकेला व्यवहार करता येतो.

क) बचत ठेवी (Saving Deposits) :- अल्प बचत क्षमता असणाऱ्यांसाठी मुख्यत्वे या ठेवी असतात. या ठेवीतून विशिष्ट मर्यादेपर्यंत पैसे काढला येतात. मुदतीच्या ठेवीपेक्षा यावर कमी व्याज दिले जाते.

चालू ठेवी आणि बचत ठेवीवरच चेक्स किंवा धनादेश काढले जात असल्यामुळे आपली पत राखण्यासाठी बँकेला या ठेवीच्या रकमेच्या विशिष्ट प्रमाणात रोकड जवळ बाळगणे भाग असते.

ताळेबंद पत्रकात ठेवींना अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. या ठेवींच्या रूपानेच लोकांचा अतिरिक्त पैसा बँकेकडे येतो आणि बँक या पैशाचा आर्थिक व्यवहारसाठी उपयोग करू शकतो. या ठेवी म्हणजे बँकेचे चालू किंवा कार्यकारी भांडवल .. होय. ताळेबंदपत्रकात घेणे विभागात दर्शविलेल्या रोख रक्कम, कर्ज इ. बाबींच्या ठेवींशी असलेल्या प्रमाणावरून बँकेची गुंतवणुकनिती .. कितपत योग्य आणि सुरक्षित आहे याची कल्पना येते.

ठेवींमुळे बँकेचे चालू भांडवल वाहून तिचे व्यवहार वाढतात. ठेवीदारांना बचत सुरक्षित ठेवता येऊन व्याजही मिळते. अनेक ठेवीदारांच्या बचत रकमा एकत्रित आणण्याची सोय झाल्यामुळे राष्ट्रीय बचतीत वाढ होते. बँका या ठेवीच्या आधारावर पननिर्मिती करून व्यापार उद्योगाला म्हणजेच पर्यायाने आर्थिक विकासाला हातभार लावतात.

४) स्वीकारलेल्या आणि द्यावयाच्या हुंड्या (Acceptances and bill payable) :- बँकेकडून हुंडी स्वीकारून घेतल्यास त्या हुंडीची पत वाढून ती बाजात अधिक स्वीकार्य होते. तसेच ग्राहकांकडून रक्कम वसूल करण्यासाठी बँकेने हुंड्या घेतल्यास तेवढी रक्कम देण्याची जबाबदारी बँकेवर येते. या दोन्ही बाबतीत बँकेची जबाबदारी तांत्रिक स्वरूपाची असते. बँकेने स्वीकृत केलेल्या हुंडीचे पैसे ऋणको किंवा खरेदीदाराला हुंडीची मुदत भरताच भरावे लागतात. ऋणकोने पैसे न भरल्यास बँक त्याच्यावर कायदेशीर कारवाई करू शकते. परंतु या हुंडीबाबत शेवटी पैसे देण्याची कायदेशीर जबाबदारी बँकेची असते. रक्कम वसूल करण्यासाठी घेतलेल्या हुंड्याचे पैसे ऋणकोकडे वसूल करावयाचे असतात. म्हणूनच या दोन्ही बाबी घेणे विभागात द्यावयाच्या हुंड्या या नावाने दर्शविल्या जाऊन देणे आणि घेणे एकमेकांवर ठरतात.

५) इतर बँकाकडून घेतलेली कर्जे :- अडीअडचणीच्या वेळी बँक आपल्या इतर सहकारी बँकाकडून कर्जे काढून शकते. सामान्यतः व्यापारी बँका हुंड्या पुन्हा वटवून घेऊन किंवा सरकारी ऋणपत्रांच्या आधारावर केंद्रीय बँकेकडून कर्ज काढतात. अशाप्रकारे घेतलेले कर्ज परत करण्याची जबाबदारी बँकेवर असल्यामुळे त्याचा अंतर्भाव देणे या विभागात करतात.

६) इतर देणे :- वरील बाबींव्यतिरिक्त बँकेची काही चिल्लर देणी असतात. अंशधान्यांनी आपला न उचललेला नफा बँकेच्या कर्मचाऱ्यांसाठी ठेवलेल्या प्रॉव्हिडंट फंड, ज्यांची मुदत भरली नाही अशा हुंडीवरील कसर इ. बाबी.

*** घेणे विभाग (Assets) :-**

देणे विभागात निर्दिष्ट केलेल्या विविध जबाबदाऱ्या यशस्वी रितीने पार पाडण्यासाठी बँकेला मालमत्ता किंवा संपत्ती निर्माण करणे भाग असते. कोणत्या मालमत्तेत किती रक्कम गुंवावयाची हा निर्णय महत्त्वाचा

असून, तो बँकेला अत्यंत कौशल्याने घ्यावा लागतो. म्हणूनच रोखता आणि नफा या दोन गोष्टी ध्यानात ठेवून बँकेला विविध प्रकारची संपत्ती निर्माण करावी लागते. या दोन बाबी परस्परविरोधी आहेत. रोखता सांभाळली तर उत्पन्न मिळत नाही. नफ्याच्या मागे लागले तर रोखता नष्ट होते. या दोहोंमध्ये समतोल साधने ही एक प्रकारची तारेवरची कसरत असून, ती कौशल्याने करून दाखविण्यावरच बँकेचे खरे यश अवलंबून असते.

१) रोकड शिल्लक (Cash Reserve) :- रोख पैसे मागणाऱ्या खातेदारांच्या आणि इतर दैनंदिन खर्चाच्या गरजा भागविण्यासाठी बँकला रोकड स्वतःजवळ ठेवावी लागते. शिवाय नियमानुसार ठेवींच्या निर्धारित प्रमाणात .. कडे रोख निधी ठेवावा लागतो. काही वेळा लहान बँका इतर मोठ्या बँकेकडेही रोख रक्कम ठेवतात.

२) मागणी कर्ज किंवा अल्प सूचना कर्ज (Call Loans) :- मागणी करताच परत करावी अथवा अल्प सुचनेने परत बोलावली जातील अशी कर्ज बँका देत असतात. सड्याचे व्यवहार करणारे अनेकवेळा एका रात्रीसाठी कर्जे घेतात. दलाल आणि इतर मध्यस्थाना अल्प सुचनेने परत करण्याचा बोलीवर कर्जे दिली जातात. काही कर्जे २४ तासांपासून ७ दिवसांपर्यंतच्या अतल्प काळासाठी असतात. या कर्जावर बँकेला थोडे उत्पन्न मिळते; पण चटकन रोकडीत रुपांतर करण्याच्या दृष्टीने ही कर्जे महत्वाची असतात.

३) वटविलेल्या हुंड्या (Bill Discounted) :- प्रत्यक्ष व्यापारातून उदभवलेली अथवा कर्जाच्या व्यवहारातून उदभवलेली पतपत्रे तसेच हुंड्या ज्यांच्याजवळ असतात ते पैशाची गरज भासल्यास बँकाकडे ती वटवितात. बँका ती वटविण्यास तयार होतात. कारण एक तर नाणेबाजारात ती गरजेप्रमाणे विकता येतात. दुसरे RBI कडे फेरवटवणी करूनही आवश्यक तेव्हा त्यांचे पैशात रुपांतर करता येते. निस्तेर या व्यवहारातून बँकांना कसरीच्या रूपाने चांगले उत्पन्न मिळते.

४) गुंतवणूक (Investment) :- बँका आपली गुंतवणूक सरकारी रोखे (Govt Securities) किंवा औद्योगिक अंशामध्ये (Industrial Share) करताना आढळून येतात. यात सुरक्षिततेच्या दृष्टीने सरकारी रोख्यांचा क्रमांक वरचा लागतो. म्हणून इंग्लंड तसेच भारतातील बँका हे सरकारी रोखेच गुंतवणुकीसाठी पसंत करतात. फारच विश्वासार्ह उद्योग असला तरच त्यांच्या अंशामध्ये बँका पैसे गुंतवितात. सरकारी रोख्यांची मुदत दीर्घ असते. त्यामुळे त्यांची रोखता कमी मानतात. अर्थात त्यांच्यापासून बँकेला उत्पन्न बरे मिळते. हे रोखे बाजारात विकून रोख रक्कम उभी करता येते. परंतु फारच अडचण असल्याशिवाय बँका हे रोखे विकत नाहीत. कारण रोख्यांचे भाव कमी झालेले असल्यास बँकांना नुकसान येते. सरकारी रोखे केंद्रीय बँकेला तारण म्हणून देऊन त्यावर कर्ज काढता येते. या सवलतीमुळे आणि सुरक्षिततेमुळे बहुतांश बँकांना काही रक्कम सरकारी रोख्यांमध्ये गुंतवितात.

५) कर्जे आणि अग्रिम (Loans and Advances) :- व्यापारी आणि उद्योगपतींना अल्पकाळासाठी कर्जाऊ रकमा आणि अग्रिम देणे हे व्यापारी बँकांचे महत्वाचे कार्य समजले जाते. फारच अडचण असली तर ग्राहकाला कर्जाचे, करारपत्र दुसऱ्या बँकेशी करावयाला सांगून बँक कर्जाची रक्कम परत येऊ शकते. परंतु यामुळे आपला ग्राहक दुसऱ्या बँकेच्या मिठीत जात असल्यामुळे कोणतीही बँक अशाप्रकारे कर्जाचा करार दुसऱ्या बँकेकडे सुपूर्द करायला तयार होत नाही. यावर अधिक व्याज मिळत असल्यामुळे ही व्यापारी बँकांच्या फायद्याच्या दृष्टीने महत्वाची संपत्ती मानता येईल. तसेच या कर्जांमुळे व्यापार आणि उद्योगधंद्याला चालना मिळून आर्थिक विकासाला हातभार लागतो. ही कर्जे विशिष्ट मुदतीसाठी काही तारणावर दिलेली असतात. मुदत भरेपर्यंत हा पैसा ग्राहकाकडून मागता येत नाही. यात रोखता जवळजवळ नाहीच असे म्हटले

तरी चालेल. फायद्याबरोबरच आर्थिक विकास साधता येत असल्यामुळे कर्जे आणि अग्रिमे देणे हे व्यापारी बँकेच्या दृष्टीने महत्त्वाचे कार्य आहे.

६) द्यावयाच्या किंवा प्राप्त हुंड्या (Bills Receivable) :- ग्राहकांतर्पो स्वीकारलेल्या हुंड्या आणि ग्राहकांसाठी वसूल करावयाच्या हुंड्या याबाबतीत बँकेची जबाबदारी तांत्रिक असून, देणे विभागात दर्शविलेली असते. या बाबीला या हुंड्याच आधारभूत असून, घेणे विभागात दर्शविलेली ही बाब देणे विभागातील बाब क्रमांकाला रद्द करते.

७) इतर घेणी :- बँकेच्या मालकीची इमारत, फर्निचर, स्टेशनरी इ. मालमत्ता असते. मालमत्ता (Dead Stock) होय. बँकेचे व्यवहार बंद पडल्यास कर्जदारांचे देणे फेडण्याला या मालमत्तेचा उपयोग होतो.

बँकविषयक एकूण परिमाणे : अनुसूचित व्यापारी बँका

वर्ष (एकूण)	एकूण ठेवी	मागणी ठेवी (चालू ठेवी)	मुदतीच्या ठेवी	गुंतवणूक	बँक	र्ज
१९७०-७१	५,९०६	२,६२६	३,२८०	१,७७२	४,६८४	
१९८०-८१	३७,९८८	७,७९८	३०,१९०	१३,१८६	२५,३७१	
१९९०-९१	१,९२,५४१	३३,१९२	१,५९,३४९	७५,०६५	१,१६,३०१	
२०००-०१	९,६२,६१८	१,४२,५५२	८,२०,०६६	३,७०,१५९	५,११,४३४	
२०१०-११	५२,०७,९६९	६,४१,७०५	४५,६६,२६४	१५,०१,६१९		
३९,४२,०८३						
२०१२-१३	६७,५०,४५४	६,६२,२९९	६०,८८,१५५	२०,०६,१०५		
५२,६०,४५९						

(Source : RBI : Handbook of statistics on Indian Economy, Page 108)

अनुसूचित व्यापारी बँकांचा एकत्रित ताळेबंद (RBI वगळून)

देणी (Liabilities)

६ रु. कोटी

वर्ष	भांडवल राखीव निधी	ठेवी (एकत्रित)	कर्जे	इतर देण		
१९९५-९६	१६,३४७	२०,५२१	४,५७,६४५	४२,२९५	६२,३५९	
२०००-०१	१९,०९५	४८,६४७	१०,५५,२३३	५५,४२१	१,१६,५७८	
२००४-०५	२५,९०५	१,२३,७०५				
१८,३७,५५९	१,६८,३५२	१,९९,९८९				
२००९-१०	४८,६४८	३,८१,४७६	४७,५२,४५६	५,२४,७६४	३,१७,७९८	
२०११-१२	६३,६६४	५,४४,९४६	६४,५३,६६४	८,४०,१४६	३,९६,९६३	

घेणी विभाग (Assets) (रु. कोटी)

वर्ष	रोकड शिल्लक	मागणी कर्ज (अल्पसूचना)	गुंतवणूक	कर्जे आणि अग्रिमा
स्थिर घेणी	इतर घेणी			

१९९५-९६	७०,१९४	३०,३६१	१,८५,६१२	२,५२,४३८	९,५३७
५१,०२५					
२०००-०१	८४,५०४	१,०५,९००	४,९१,९०८	५,२५,६८३	१६,२०९
७०,७७१					
२००४-०५	१,१८,०७५	९५,३५७	८,६९,७३७	११,५०,८३६	२३,०५१
९८,४५३					
२००९-१०	३,६५,८१२	१,८३,४५५	१७,१९,१८५	३४,९७,०५४	४९,५६४
२,१०,०७०					
२०११-१२	३,७३,७१७	२,४३,७२४	२२,३०,५४७	५०,७४,५७९	५६,६८७
३,२०,१२८					

(Source : RBI : Handbook of statistics on Indian Economy, Page 127)

१.३.२ तर्कशुद्ध निदर्शक (Soundness Indicator) :- भारतातील व्यापारी बँका तर्कसंगत लेखा पद्धती अनुसरत नाहीत असा त्यांच्यावर पूर्वीपासून आरोप आहे. बऱ्याचदा आपला व्यवसाय नफ्यामध्ये चालला आहे हे दाखविण्यासाठी बँका आपले उत्पन्न फुगवून राखवितात व जी मालमत्ता प्रत्यक्षात हाती पडणार नाही अशा मालमत्तेचाही ताळेबंदामध्ये समावेश करून आपली सांपत्तिक स्थिती सुदृढ आहे असा आभास निर्माण करतात. त्यामुळे गुंतवणूकदारांची व ठेवीदारांची दिशाभूल होण्याची शक्यता असते. म्हणून बँकांच्या लेखा पद्धतीमध्ये आधिक पारदर्शता असण्याची आवश्यकता आहे. वित्तीय पद्धतीवर विचार करण्यासाठी नेमलेल्या नरसिंहन समितीने या संदर्भामध्ये भारतीय व्यापारी बँकांनी आंतरराष्ट्रीय सर्वमान्य निकष वापरावे व त्यानुसार आपले खरेखुरे उत्पन्न व वसूल होण्याजोगी कर्जे किती आहेत याचे वास्तव चित्र मांडावे असे सूचविले या शिफारशीच्या आधारे RBI न १९९३ मध्ये व्यापारी बँकांना तपशिल सूचना केल्या.

१) मालमत्ता गुण (Asset Quality) :-

अ) अलाभदायी मालमत्ता (Non-Performing Assts -NPA) :- बऱ्याचदा बँका आपण दिलेल्या कर्जावरील व्याज प्रत्यक्षात वसूल न होता ते कर्जदाराच्या खात्यावर वर्ग करून ते वसूल झाले आहे असे दाखवितात. त्यामुळे बँकांचे व्याजरूप उत्पन्न जास्त आहे असा आभास निर्माण होतो. ही गोष्ट टाळण्यासाठी RBI ने बँकांची बिन मिळकतीची मालमत्ता (NPAS) ही संकल्पना सुचविली. बँकांनी दिलेल्या कर्जावर ६ महिन्यांच्या आत कर्जावरील व्याज वसूल झाले नाही म्हणजे बँकाकडे व्याजाची रक्कम प्रत्यक्षात जमा झाली नाही तर अशी कर्जे म्हणजे बँकांनी बिन मिळकतीची मालमत्ता (NPAS) आहे असे समजावे असे RBI ने सुचविले. जर अशी बिनमिळकतीच्या कर्जावर प्रत्यक्षात व्याज वसूल होत नसेल तर बँकांनी या व्याजाच्या आपल्या वार्षिक उत्पन्नामध्ये समावेश करता कामा नये. जर ताळेबंदामध्ये हे व्याज येणे म्हणून दाखविले असेल तर देयतेच्या बाजूला ताळेबंदामध्ये थकीत व्याज राखीव निधी अशी तरतुदी करणे आवश्यक आहे. म्हणजेच थकलेले पण वसूल न झालेले व्याज ही ताळेबंदातील ??? ताळेबंदाच्या दोन्ही बाजूंना दिसणे आवश्यक आहे.

ब) मालमत्तेचे वर्गीकरण (Provisioning of Assets) :- RBI ने मालमत्तेचे वर्गीकरण करण्यासाठी एकसमान व तर्कशुद्ध निकष निर्धारित केले आहेत. त्या अनुषंगाने मालमत्तेचे वर्गीकरण पुढील चार प्रकारात केले आहेत.

१) **सुस्थिर मालमत्ता (Standard Assets) :-** जी कर्जे निश्चितपणे वसूल होणार वज्यावरील व्याज नियमितपणे प्राप्त होते अशी मालमत्ता सुस्थिर मालमत्ता समजावी. ही मालमत्ता सर्वात चांगली समजली जाते.

२) **किंमत स्थिर स्वरूपाची कर्जरूपी मालमत्ता (Sub Standart Assets) :-** ज्या कर्जाचे स्वरूप दोन वर्षांपेक्षा कमी कालखंडामध्ये बिनमिळकतीची मालमत्ता म्हणून राहिले आहे. म्हणजेच जया कर्जावरील व्याज दोन वर्षांपर्यंत वसूल झालेले नाही. असे कर्ज म्हणजे कमी स्थैर्याची मालमत्ता समजावी. अशा कर्जाच्या बाबतीत कर्ज ग्राहकाची स्वतःची संपत्ती किंवा त्याने तारण ठेवलेल्या मालमत्तेचे आजचे बाजारपेठेतील मूल्य कर्जाची पूर्ण वसूली करावयास पुरेसे नाही हे सिद्ध होते. म्हणून अशा कर्जाच्या बाबतीत कर्जदार थकबाकीदार होण्याची शक्यता जास्त आहेत. व त्यामुळे बँकेच्या मालमत्तेचे मूल्य कमी होणार असते.

३) **संशयित कर्जे (Doubtful Assets) :-** जी कर्जे दोन वर्षांपेक्षा जास्त कालखंडामध्ये बिन मिळकतीची मालमत्ता म्हणून राहिली आहेत अशी संशयित कर्जे समजावीत. अशा कर्जाची वसूली ही निश्चितच संशयास्पद असते व असे कर्ज वसूल करताना बँकेला कर्ज व व्याज म्हणून येणे असलेल्या रकमेपेक्षा प्रत्यक्षात कमी रक्कम मिळण्याची दाट शक्यता असते. म्हणजेच वित्तीयदृष्ट्या अशी कर्जाची खाती आजारी खाती ठरविणे इष्ट ठरते.

४) **बुडीत कर्जे (Loss Assets) :-** जे कर्ज वसूल होण्यासारखे नाही. असा बँकेच्या लेखा परिक्षकांने किंवा RBI च्या अधिकाऱ्याने अभिप्राय दिलेला असेल ती बुडीत कर्जे होय. अशा कर्जाची वसूली होणे शक्य नसल्यामुळे बँकेने ताळेबंदामध्ये या कर्जाचे मूल्य आपली मालमत्ता म्हणून दाखविणे समर्थनीय ठरणार नाही. वरील २ ते ४ वर्गातील मालमत्ता ही अलाभदायी मानली जाईल. खालील तक्त्यात २०११ व २०१२ या वर्षातील कर्जाच्या मालमत्तेचे वर्गीकरण सविस्तर देण्यात आले आहे.

कर्जाच्या मालमत्तेचे वर्गीकरण (Clasification & Loan Assets)

बँका गट	वर्ष	सुस्थिर मालमत्ता	कमी स्थैर्य मालमत्ता	संशयित मालमत्ता	बुडीत मालमत्ता
		रक्कम %	रक्कम %	रक्कम %	रक्कम %
१) सार्व. बँका	२०११	३२,७२३	९७.८	३५०	१.०
	२०१२	३८,२५५	९७.०	६२३	१.६
२) खासगी बँका	२०११	७,९३६	९७.८	४५	०.६
	२०१२	९,६२९	९८.१	५२	०.५
३) परदेशी बँका	२०११	१,९४३	९७.५	१९	०.९
	२०१२	२,२८४	९७.३	२१	०.९
४) अनुसूचित व्यापारी बँका	२०११	४२,५९६	९७.८	४१४	०.९
	२०१२	१०४	०.२		

Source : Report on Trend and progress of Banking in India 2011-12 (page - 70)

२) भांडवल पर्याप्तता गुणोत्तर (Capital Adequacy Ratio) :- भारतातील व्यापारी बँका ठेवीदारांच्या पैशावर अवलंबून राहून आपले बरेचसे कर्ज व्यवहार करतात असा अनुभव आहे. यासाठी RBI ने व्यापारी बँकासाठी भांडवल पर्याप्तता राखण्यासाठी मार्गदर्शक निकष ठरविले आहेत. सर्व व्यापारी बँकांनी ते निकष काटेकोरपणे पाळले पाहिजेत. रिझर्व्ह बँकेने व्यापारी बँकांचा भांडवल पर्याप्तता गुणोत्तर हा किमान ८ ते १०% च्या दरम्यान असावा व ते १०%च्या वर वाढविण्याचा प्रयत्न करावा. असे सांगितले आहे. त्यासाठी रिझर्व्ह बँकेने भांडवल पर्याप्तता गुणोत्तराच्या आधारे व्यापारी बँकांचे चार गट पाडले आहेत.

(१) ४% पेक्षा कमी गुणोत्तराच्या बँका (२) ४ ते ८% पर्यंत गुणोत्तराच्या बँका (३) ८ ते १०% पर्यंतच्या गुणोत्तराच्या बँका (४) १०% वरील गुणोत्तराच्या बँका

रिझर्व्ह बँकेने प्रत्येक बँकेसाठी किमान ८% गुणोत्तर भांडवल पर्याप्ततेसाठी निर्धारित केला आहे. ज्या व्यापारी बँकांचे गुणोत्तर ८०% पेक्षा कमी आहे. त्या बँकांवर विशेष देखरेख ठेवण्यात येते.

१.३.३ व्यापारी बँका आणि भांडवल बाजार (Commercial Bank and Capital Markets) :- व्यापारी बँकांच्या व्यवहारामध्ये वाढते विविधीकरण आढळून येते. ठेवी स्वीकारणे व अल्प मुदती कर्ज देणे. एवढ्या पारंपारिक कार्यापुरती आपली भूमिका मर्यादीन न ठेवता व्यापारी बँकांनी वेगवेगळ्या विकसनशील व उपक्रमशील प्रकल्पांमध्ये स्वारस्य घेण्यास प्रारंभ केला आहे. भारतातील भांडवल बाजाराला सहाय्य व्हावे यासाठी बऱ्याच व्यापारी बँकांनी आता मर्चंट बँकिंगचे कार्य करू लागल्या आहेत. स्टेट बँक व कॅनरा बँक अशा बँकांनी युनिट ट्रस्टप्रमाणे गुंतवणूक निधी सुरू केला आहे व गुंतवणूक निधीतून भांडवल बाजारातील रोख्यांमध्ये गुंतवणूक करण्याचा त्यांचा प्रयत्न आहे. व्यापारी बँकांकडून काही सेवा पुरविण्यात येतात त्यांची थोडक्यात माहिती खालीलप्रमाणे :

१) उधारी कर्जे (Factoring) :- व्यापारी धंद्यातील ग्रहकांना माल विकणाऱ्या संस्थांना उधारीने माल देता यावा यासाठी बँकांकडून कर्ज दिले जाते. उधारीची मुदत संपल्यावर माल विकत घेणाऱ्या संस्थेने उधारीची किंमत बँकेकडे भरावी अशी सूचना बँकेच्या ग्राहकांकडून म्हणजे उधारीने माल विकणाऱ्या संस्थेकडून दिली जाते. येथे उधारी वसूल करण्याची जबाबदारी उधारीने माल विकणाऱ्या व्यापारी संस्थेवर न राहता ती बँकेवर जाते.

२) गुंतवणूक व्यवस्थापन (Portfolio management) :- आपल्या ग्राहकांकडून गुंतवणूक योग्य निधी स्वीकारून वेगवेगळ्या संस्थांच्या समभागात आणि कर्जरोख्यात गुंतवणूक करून देण्याचे हे कार्य नव्यानेच बँकांनी हाती घेतले आहे. या कार्यासाठी विशिष्ट शुल्क आकारले जाते.

३) भाडेपट्टी आणि व्यापारविषयक संलग्न संस्था (Leasing and Merchant Banking Subsidiary Companies) :-

अ) भांडवल प्रचालनाचे व्यवस्थापन (Management & Capital Issue) :- भांडवलाची रचना तयार करणे, विविध अधिकार मंडळाकडून हिरवा कंदील मिळविणे, समभागांची तात्पुरती खरेदी करून

आधार देणे, ब्रोकर निवडणे आणि प्रसिद्धी इ. सर्व कामे या सेवेत समाविष्ट आहेत..

ब) कर्ज सुयंगीकरण (Loan Syndication) :- कामाची रक्कम फार मोठी असते तेव्हा अनेक संस्थांना एकत्र आणून त्यांच्याकडून कर्जपुरवठा करणे म्हणजे कर्ज संयुगीकरण या योग्य नोंदणीत विभागली जाते आणि सहकार्यांची भूमिका तयार होते. असे एक सूत्रीकरण करणारी संलग्न संस्था दस्ताऐवज तयार करणे आणि अन्य औपचारिकता पूर्ण करण्याचे कामही करित असते.

क) प्रकल्प तयार करणे आणि सल्लामसलत (Project Formulation and Consultancy) :- हाती घ्यावयाच्या प्रकल्पासाठी योग्य त्या तंत्राची निवड करणे, सहयोगविषयक (Collaboration) व्यवस्था करणे, प्रकल्प अहवाल तयार करणे, बाजाराची पाहणी करणे, तांत्रिक सल्ला पुरविणे आणि मंजूरी मिळवून देणे इ. सर्व कामांचा समावेश या सेवेमध्ये होतो.

ड) सामग्री भाड्याने देणे (Equipment leasing) :- भाडे तत्त्वावर औद्योगिक आणि बिगर औद्योगिक सामग्री उपलब्ध करून देणे इ.

इ) इतर (Other) :- या व्यतिरिक्त विश्वस्त संस्था म्हणून काम करणे, गुंतवणुकीचे व्यवस्थापन करणे, अनिवासी भारतीयांना सेवा पुरविणे इ. कार्ये या प्रकारच्या संलग्नसंस्थामार्फत व्यापारी बँका करताना दिसतात.

४) परस्पर निधी (Mutual Funds) :- भारतातील सर्वात मोठा परस्पर निधी म्हणजे युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया : १९७६ नंतरच्या काळात बँकांनी आपापले म्युचुअल फंड उभारणे या निधीवर मार्गदर्शक तत्वांच्यामार्फत भारत सरकारने जे नियम घालून दिले आहेत. त्यांच्याद्वारा नियंत्रण राखले जाते.

५) सिमाबाह्य परस्पर निधी (Offshore Mutual Funds) :- सीमाबाह्य परस्पर निधी उभारण्याच्या बाबतीत भारतीय युनिट ट्रस्ट, भारतीय स्टेट बँक आणि कॅनरा बँक यांनी पुढकार घेतला आहे. या प्रकारच्या विश्वस्त निधींचा देशाच्या दृष्टीने उपकारक परिणाम होऊ शकतो कारण १) विदेशी नियंत्रणाशिवाय विदेशी भांडवल आपल्या देशाकडे वळविता येतो २) आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेत उतरल्याने आपल्या भांडवलाजाराचा दर्जा उंचावण्यास मदत होते. ३) देशांतर्गत बाजारांनाही आपले भांडवल विदेशाकडे वळविण्यासाठी संधी उपलब्ध होतात.

१.३.४ बँकामधील प्रगत तंत्रज्ञान (Technological Development & Banks) :-

व्यापारी बँकांनी वेगवेगळ्या प्रकारचे प्रगत तंत्रज्ञान वापरण्यास सुरुवात केली असून, फंड ट्रान्सफर, समाशोधन पद्धती, संगणकीकरण, बँकनेट, आयनेट, स्वीफ्ट, इलेक्ट्रॉनिक मेल, इलेक्ट्रॉनिक डेटा, ए. टी. एम. इ. स्वरूपात तंत्रज्ञान वापरले जात आहे.

१) संगणकीकरण (Computerisation) :- व्यापारी बँकांनी १९९३ पासून संगणकीकरणास सुरुवात केली असून १९९९ अखेर ४६२० शाखांचे संगणकीकरण झाले आहे. २००० पर्यंत एकूण ७८२७ शाखांचे संगणकीकरण करण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले होते. संगणकीकृत बँकामध्ये सर्व कामे संगणकामार्फत केली जातात.

२) एम. आय. सी. आर. समाशोधन पद्धती (MICR Clearing System) :- १९८७ पासून RBI ने MICR तंत्रज्ञानाचा (Magnetic Ink Character Recognition) धनादेश देवघेवीसाठी अवलंब सुरू केला आहे. हैद्राबाद, बंगलोर, अहमदाबाद, कानपूर, जयपूर, नाजपूर, बडोदा, पुणे, गुवाहाटी, त्रिवेंद्रम, मुंबई, दिल्ली, मद्रास व कलकत्ता या शहरांमध्ये MICR समाशोधन पद्धती अनुसरण्यात येते. कंपन्यांना लाभांश,

व्याज व परतावा यासाठी सुद्धा MICR धनादेशाच्या सुविधा देण्यात आली आहे. वरील समाशोधन केंद्रावर Hight Speed Reader Sorter System सुद्धा बसविण्यात आली आहे.

३) **इलेक्ट्रॉनिक समशोधन (Electronic Clearing Services) :-** १९९६-९७ पासून RBI ने ही सुविधा विभिन्न संस्थांसाठी सुरू केली. व्यापार व सेवा क्षेत्रातील संस्थांना व कंपन्यांना आपल्या बँकेमार्फत रक्कम देण्याघेण्याबाबत समाशोधन करण्यासाठी समाशोधन केंद्रास सूचना करण्याची सोय या सुविधेद्वारे उपलब्ध करून देण्यात आली आहे. यासाठी RBI ने RAPID (receipt and Pyament Instument / Documents) दस्तऐवज तयार करून प्रसृत केले आहे.

४) **इलेक्ट्रॉनिक निधी स्थानंतर पद्धती (Eelctronic Fund Transfer : FFT) :-** ही सुविधा १९९६ पासून सुरू करण्यात आली असून, मुंबई व मद्रास या दोन शहरांमध्ये कार्यान्वित आहे. शहरातील विभिन्न शाखांमध्ये परस्परांमध्ये रकमा स्थानांतर करण्यासाठी या इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीचा वापर करण्यात येतो. RBI देशातील सर्व बँका एक्सट्रानेटने जोडते. त्यामुळे बँकांना रोख राखीव निधी, वैधानिक रोखता निधी, खुल्या बाजारातील रोख्यांची खरेदी-विक्री, हुंड्यांची वटवणूक, समाशोधन गृह इ. व्यवस्थापनासाठी सुविध उपलब्ध केली जाते. यामुळे सर्व बँकांच्या व्यवहाराची माहिती एक्सट्रानेटद्वारे RBI च्या लक्षात येते.

५) **बँक नोट (Bank Net) :-** १९९१ मध्ये RBI ने हे जाळे सुरू केले आहे. बँकाबँकामधील संदेश वन, पैसे स्थानांतर, ग्राहकाच्या निधीचे स्थानांतर इ. साठी हे नेटवर्क स्थापले आहे. सार्वजनिक क्षेत्रातील सर्व बँका या नेटवर्कच्या सभासद आहेत.

६) **स्वयंप्रदान पद्धती (Automated Teller Machine) :-** बँक क्षेत्रातील अत्याधुनिक सेवा संगणकाद्वारे पुरविण्यासाठी उपयोगात येत असलेले ATM हे एक स्वयंचलीत यंत्र आहे. बँकेद्वारे ज्या ठिकाणी ATM यंत्र बसवून ग्राहकांना पैसे काढण्याची सेवा उपलब्ध करून दिली जाते. व्यापारी बँकाच्या अनेक शाखांनी ही ATM सेवा सुरू केली आहे. बहुसंख्य मोठ्या शहरांमध्ये ही सेवा उपलब्ध आहे. मार्च २०१२ पर्यंत भारतातील अनुसूचित व्यापारी बँकाकडून ९५,६८६ एटीएम असून, यात सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकाकडे ५८,१९३ खासगी क्षेत्रातील बँकाकडे ३६,०७९ तर परदेशी बँकाकडे १,४१४ ATM सेवा पुरविली जाते.

७) **एस. पी. नेटवर्क पद्धती (Sharal Payment Network Systme) :-** भारतीय बँक संघटनेने ATM चे जाळे स्थापन केले असून, सभासद बँकांची सर्व ATM केंद्रे या नेटवर्कला जोडले असून, कोणत्याही ATM केंद्रातून पैसे काढता येतात किंवा खात्यावरील शिल्लक रक्कम माहित करून घेता येते.

८) **स्वीफ्ट नेटवर्क (SWIFT Network) :-** भारतातील ८८ बँका या स्वीफ्ट नेटवर्कशी जोडल्या गेल्या आहेत. स्वीफ्ट म्हणजे (Society for Worlwide Inter Bank Financial Telecommunication) होय. या नेटवर्कद्वारे जगातील सदस्य बँकांशी वित्तीय संदेशवहन करण्याची महत्त्वपूर्ण सेवा उपलब्ध करते.

९) **इलेक्ट्रॉनिक डेटा इंटरचेंज (Electronic Data Interchange) :-** याची शिफारस रंगराजन समितीने केली असून ही सुविधा भारतीय बँक संघटनेने विकसित केली असून, वित्तीय व्यवहारासाठी विशिष्ट प्रकारचे संदेश नमुने व निकषांचे .. आदानप्रदान केले जाते.

१०) **बँकिंग तंत्रज्ञान विकास व संशोधन संस्था (Institute for Development and Research in Banking Techonology IDRBI) :-** RBI ने बँकिंग क्षेत्रामध्ये तंत्रज्ञानाचा विकास व्हावा या हेतूने बँकिंग तंत्रज्ञान विकास व संशोधन संस्था १९९६ मध्ये स्थापन केली. ही संस्था सराफ समितीच्या शिफारशीनुसार स्थापन करण्यात आली असून, तिचे मुख्यालय हैदराबाद आहे. माहिती तंत्रज्ञानामध्ये .. वित्ती संस्था व

व्यापारी बँकांना प्रशिक्षण, संशोधन, तंत्रसल्ला व मार्गदर्शन या सेवा पुरविणे या मुख्य उद्देशाने ही संस्था सुरु करण्यात आली. बँकिंग क्षेत्रासाठी वेगवेगळी पॅकेजस व सॉफ्टवेअर्स विकसित करण्याचे कार्यही संस्थेकडे सोपविण्यात आले आहे.

११) इंटरनेट वेब साईट/संकेत स्थळ (Internet Website) :- RBI ने १७ सप्टेंबर १९९६ पासून इंटरनेटवर आपली स्वतंत्र वेबसाईट सुरु केली आहे. ही वेबसाईट (URL) या नावाने उपलब्ध आहे. रिझर्व्ह बँकेचे अहवाल, प्रसिद्धी पत्रके, रिपोर्ट इ. या वेबसाईटवर उपलब्ध करून देण्यात येतात.

१२) पतपत्र सेवा (Credit Card) :- बँकेने आपल्या ग्राहकांना विशिष्ट मार्यादेपर्यंत कर्ज रकमेची उचल करण्याची सोय उपयोगात आणण्यासाठी उपलब्ध करून दिलेले पद किंवा कार्ड म्हणजे पतपत्र होय.

१३) नावे पत्र (Debit Card) :- ग्राहकांना त्यांच्या खात्यातील शिल्लक रक्कम काढण्यासाठी किंवा उचल करण्यासाठी बँकेने उपलब्ध करून दिलेले पत्र किंवा कार्ड म्हणजेच नावे पत्र होय.

१४) भारतीय वित्तीय नेटवर्क :- रिझर्व्ह बँक व बँकिंग तंत्रज्ञान विकास व संशोधन संस्था या दोन संस्थांनी संयुक्तपणे इन्फिनेट (Indian Financial Network INFINET) सुरु केले. वित्तीय व्यवस्थेतील प्रश्न व तडजोड पद्धती (Payment & Settlement System) समन्वयीन करून या नेटवर्कद्वारे राबविण्यात येणार आहे. जून १९९९ मध्ये या नेटवर्कचा प्रारंभ झाला.

१५) उपग्रह आधारित नेटवर्क (Satellite boared wide area Network WAN) :- याद्वारे सर्व बँका एकमेकांशी जोडल्या गेल्या आहेत. केंद्र सरकारच्या दूरसंचार विभागाकडून उपग्रह सुविधा (Allocation & Transponder Space) उपलब्ध करून दिल्यावर हे नेटवर्क कार्यान्वित करण्यात आले.

१.३.५ बँकांचा प्रादेशिक विस्तार (Regional Spred & Banks) :- भारतात पूर्वी बँक व्यवसायाचा असंतुलीत विकास झाला होता. बँकांच्या शाखा काही निवडक मोठ्या शहरांमध्ये केंद्रित झाल्या होत्या. तसेच मागासलेल्या भागात बँक व्यवसायाची फारशी प्रगती झालेली नव्हती. त्यामुळे शाखा विस्तार कार्यक्रमा प्रादेशिक समतोल साधावा या हेतुने रिझर्व्ह बँकेने शाखा विस्ताराचे आपले अधिकार वापरण्याचा प्रयत्न केला. बँकांचा राष्ट्रीयीकरणानंतर RBI ने अग्रणी बँक योजना सुरु केली. या योजनेच्या अंतर्गत वेगवेगळ्या जिल्ह्यामध्ये वेगवेगळ्या व्यापारी बँकांची अग्रणी बँक म्हणून नेमणूक करण्यात आली. विशिष्ट जिल्ह्यातील अग्रणी बँक त्या जिल्ह्याचे आर्थिक सर्वेक्षण करावे व त्या जिल्ह्यातील कोणकोणत्या ठिकाणी बँकांच्या नवीन शाखांची गरज आहे हे ठरवावे व इतर बँकांच्या सहकार्याने शाखा विस्ताराचा समन्विक कार्यक्रम आखावा अशी RBI ची अपेक्षा होती. हा कार्यक्रम आखतांना ग्रामीण व निमशहरी भागांमध्ये अधिक शाखा निघाव्यात यावर भर होता. RBI च्या या धोरणानुसार भारतात राष्ट्रीयीकरणानंतरच्या कालखंडामध्ये बँकांच्या शाखांची संख्या प्रचंड प्रमाणात वाढली. नवीन शाखेला परवानगी देताना त्या ठिकाणी अशा शाखांची सामाजिक गरज आहे किंवा नाही तसेच नवीन बँकांच्या प्रस्थापित जागेच्या भोवती इतर बँकांच्या शाखा किती आहेत व नवीन शाखा काढण्याची परवानग दिल्यास अशा शाखेला किफायतशीर व्यवसाय करणे कितपत शक्य आहे अशा गोष्टींचा विचार करून .. शाखा विस्ताराची परवानगी देते. पूर्वी रिझर्व्ह बँकेचे शाखा विस्तारांचे धोरण सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांना नवी शाखा काढवयास भाग पाडायचे व खासगी क्षेत्रातील बँकांचा मात्र आपल्या शाखांची संख्या वाढवायला शक्यतो नकार देण्याचे धोर होते. परंतु आता आर्थिक उदारकरणाच्या धोरणांमध्ये RBI ने हा भेदभाव कमी केला आहे.

यासंदर्भामध्ये नरसिंहन समितीने नवीन शाखा काढायला .. ची पूर्व परवानगी असण्याची गरज नाही असे

मत नोंदविले आहे. प्रत्येक बँकेला आपले तारतम्य वापरून आपला शाखा विस्ताराचा कार्यक्रम राबवू द्यावा असे समितीची शिफारस आहे. व ज्या बँकांच्या बिन मिळकतीची कर्जाची रक्कमेचे प्रमाण एकूण मालमत्तेच्या ५०% हून कमी आहे अशा बँकांना शाखा विस्तारासंबंधी अधिक स्वातंत्र्य देण्याचे .. चे धोरण आहे. कोणत्याही बँकेने शाखा विस्तारासाठी आपली भविष्यवेधी योजना तयार करावी व ती योजना RBI ने सादर करून त्यानुसार नवीन शाखा उघडावी अशी RBI ची अपेक्षा आहे. नव्वदीच्या दशकात उदारीकरण आणि स्वायत्तता यांच्याबरोबरच शाखा विस्ताराबाबतही बँकांना जी स्वायत्तता मिळाली त्याचा परिणाम खात्यात तक्त्यावरून दिसून येईल.

अनुसूचित व्यापारी बँकांच्या शाखांची प्रादेशिक विभागणी

१९९१ २००२ २००८ २०१३

प्रदेशशाखा ..	शाखा ..	शाखा ..	शाखा ..	शाखा ..	शाखा ..	शाखा ..
१) ग्रामीण	३५,२०६	५८	३२,४७६	४९	३०,९२७	३९
३९,४३९	३६					
२) अर्थनागरी	११,३४४	१९	१४,७१०	२२	१८,०२७	२३
२८,६९१	२६					
३) नागरी	८,०४६	१३	१०,४४५	१६	१५,५६६	२०
२०						२१,७२०
४) महानगरी	५,६२४	१०	८,५५५	१३	१४,२६७	१८
						१९,९६१
एकूण	६०,२२०	१००	६६,१८६	१००	७८,७८७	१००
१,०९,८११	१००					

Source : Statistical Tables Relating to Banks in India (2012-13)

वरील तक्त्यावरून ग्रामीण भागातील अनुसूचित व्यापारी बँकांच्या शाखांची संख्या १९९१ पासून २०१३ पर्यंत सातत्याने कमी कमी होत आहे. मात्र याऊलट नागरी व महानगरी शाखा विस्ताराचे धोरण सातत्याने वाढतांना दिसतात.

१.३.६ भारतीय बँकामधील ग्राहक सेवा (Kibsyner Services in Indian Banks) :- सध्यास्थितीत भारतीय बँका आपल्या खातेदारांना विविध प्रकारच्या सेवा उपलब्ध करून देतात. अर्थात बँका बँकांची उपलब्ध केलेल्या सेवांची व्याप्ती/प्रकार यात फरक आहे. कारण बँकेचे स्वरूप, आकारमान आणि कार्यक्षेत्र यावरून संबंधित बँकेने उपलब्ध केलेल्या सेवा ठरविल्या जातात. सामान्यपणे बँकांनी उपलब्ध केलेल्या सेवांचे दोन गट पडतात.

१) ठेवी - खातेदार आणि कर्जखातेदार यांन उपलब्ध केलेल्या सेवा - यात प्रामुख्याने खालील सेवांचा समावेश होतो.

अ) चेक्स/डिमांड ड्राफ्ट, हुंडी/वचन चिठ्ठी इत्यादींची खातेदारांच्या वतीने वसुली करणे.

ब) स्थानिक तसेच विदेशी चलनातील हुंड्या खरेदी करणे.

क) खातेदारांनी दिलेल्या कायमस्वरूपी सूचनांचे .. पालन करणे जसे विमा हप्त्या भरणे, क्लबची वर्गणी भरणे, कर भरणे इ.

२) पूरक सेवा :-

यात प्रामुख्याने पुढील प्रमाणे सेवा आहेत.

- * खातेदारांना वित्तीय हमी देणे
- * खातेदारांचे करारपत्र/प्रतिभूमी सुरक्षित ठेवणे
- * बँकेच्या ग्राहकांना सेफ डिपॉझिट व्हॉल्टची सोय उपलब्ध करून देणे.
- * खातेदारांच्या वतीने प्रतिभूतिंची खरेदी विक्री करणे.
- * खातेदारांच्या वतीने बॉण्डस/डिबेंचर्स यावरील व्याजाची वसूली करणे तसेच शेअर्सवरील लाभांशाची वसूली करणे.
- * खातेदारांच्या वतीने पेन्शन जमा करणे.
- * पैश्याचा स्थलांतराची सोय उपलब्ध करणे त्यासाठी बँक ड्राफ्ट, मेल ट्रान्सफर आणि टेलिग्राफिक ट्रान्सफरची सोय उपलब्ध करणे.
- * खातेदारांच्या वतीने विश्वस्त म्हणून कार्य करणे.
- * खातेदारांच्या वतीने विक्रीकर, प्राप्तीकर तसेच संपत्तीकर इत्यादीचे विवरणपत्र भरणे.
- * खातेदारांना गुंतवणुकीची सोय उपलब्ध करून देणे असे अंडररायटींग बँक इ न्यू इश्युज, गुंतवणूक सल्ला देणे, स्टॉक एक्स्चेंज संबंधी मदत इ.
- * ग्राहकांना पतपत्र उपलब्ध करून देणे.
- * ग्राहकांना प्रवासी चेक्स उपलब्ध करून देणे

१.३.७ बँकाकडून अग्रक्रम क्षेत्रासाठी चल कर्जपुरवठा (Advabce Fopriarity Sector by Banks

:-

१) वर्गीकरण (Classification) :- व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करताना प्राधान्य क्षेत्रांना या बँका सढळ कर्जपुरवठा करतील असे गृहीत धरण्यात आले होते. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासाच्या दृष्टीने महत्वाची जी क्षेत्रे आहेत उदा. शेती, लघुउद्योग, लघुत्तम उद्योग, ग्रामीण उद्योग, कारागीर, स्वयंरोजगार इ. या क्षेत्रांना व्यापारी बँका पुरेशा प्रमाणावर कर्जपुरवठा करित नव्हत्या. ही जबाबदारी सरकारी बँकांवर सोपविण्यात आली होती. राष्ट्रीयीकरणानंतर व्यापारी बँकांनी सढळ कर्जपुरवठा या क्षेत्रांना करावा, असे सूचविण्यात आले. प्राधान्य क्षेत्रांमध्ये प्रथम शेती, लघुउद्योग, लघुत्तम उद्योग, छोटे वाहतुकदार यांना समाविष्ट करण्यात आले होते. नंतरच्या काळात किरकोळ व्यापार, स्वतंत्र व्यवसाय, स्वयंरोजगार, शिक्षण, गृहनिर्माण, दुर्बल घटक, खावटी कर्ज आणि निर्यातक्षम उद्योग यांचा समावेश करण्यात आला.

प्राधान्य क्षेत्रांना विशिष्ट प्रमाणात बँक कर्ज मिळाले पाहिजे असा दंडक घालून देण्यातील मुख्य भूमिका अशी होती. देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात आणि म्हणून आर्थिक नियोजनात महत्वाची भूमिका असणाऱ्या क्षेत्रांना बँक कर्जात तयांच्या वाजवी वाटा मिळाला पाहिजे. परंतु यापूर्वी तो मिळत नव्हता ही उणीव दूर करण्यासाठी हळूहळू हा क्षेत्रनिहाय समतोल प्रस्थापित करणे आवश्यक आहे.

२) सामान्य मार्गदर्शन (Common Guideline) :- राष्ट्रीयीकरणानंतर अग्रक्रम क्षेत्रांवर सढळ हस्ते पतपुरवठा करण्यासंबंधी सर्व व्यापारी बँकांना निर्देश देण्यात आले. वीस कलमी कार्यक्रम तयार करणाऱ्या समितीचे अध्यक्ष डॉ. कृष्णास्वामी यांनी राष्ट्रीय उत्पादनात मोठे योगदान असूनदेखील व्यापारी बँकांनी

दुर्लक्षित केलेल्या क्षेत्राला वाढत्या प्रमाणात पतपुरवठा करण्याच्या धोरणाशी अग्रक्रम क्षेत्राची संकल्पना निगडीत आहे. असे म्हटले आहे.

प्राधान्य क्षेत्रांना कर्ज देण्यासाठी १९८० मध्ये रिझर्व्ह बँकेने व्यापारी बँकांना पुढील सूचना आदेश रूपाने दिल्या होत्या.

- १) बँकेच्या एकूण कर्जापैकी ४०% कर्ज प्राधान्य क्षेत्रांना दिली पाहिजे.
- २) या प्राधान्य क्षेत्रांना द्यावयाच्या एकूण कर्जापैकी ४०% कर्जे शेती क्षेत्राला दिली पाहिजेत.
- ३) शेती क्षेत्राला द्यावयाच्या एकूण कर्जापैकी ५०% कर्ज शती आणि सलग्न क्षेत्रातील दुर्बल घटकांना दिली पाहिजेत.
- ४) लघुउद्योग क्षेत्राला दिल्या जाणाऱ्या कर्जापैकी १२.५% कर्जे ग्रामीण कारागीर, कला कुसरीच्या वस्तु बनविणारे ग्रामीण कारागीर व कुटीरोद्योग यांना दिली गेली पाहिजेत.
- ५) एकूण बँक कर्जाच्या १२% कर्जे निर्यातदारांना दिली गेली पाहिजेत.

वरील आदेशाचे पालन सर्व व्यापारी बँकांनी करणे अपेक्षित होते. मात्र सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका प्रत्यक्षपणे सरकारच्या नियंत्रणाखाली असल्याने या सूचनांचे पालन करणे क्रमप्राप्त होते.

३) अग्रक्रम क्षेत्राच्या कर्जासाठीचे लक्ष्य (Target for Priority Sector Lending) :- खालील तक्त्यावरून सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकाकडून प्राधान्य क्षेत्रांना मिळालेल्या कर्जातील वाढीची कल्पना येईल.

सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांची प्राधान्य क्षेत्रांना कर्जपुरवठा

अग्रक्रम क्षेत्र	जून १९७१	मार्च २००२	मार्च २००२	मार्च २०१३
१) शेती	३४०	४६,१९०	६३,०८३	५,८९,९००
२) लघुउद्योग	४४०	४५,७९०	४९,७४३	५,६२,३००
३) इतर प्राधान्य क्षेत्रे	१३०	३५,८३०	५३,७१२	
४) एकूण प्राधान्य क्षेत्रे	९१०	१,२७,८१०	१,७१,१८५	२३,६६,४००
५) एकूण बँक कर्ज	४०८०	२,९२,९४०	३,९६,९५४	७२,८६,६००
६) प्राधान्य क्षेत्रांचा एकूण कर्जातील शेकडा प्रमाण			२५..	४४..
			४३..	३३..

(Source : Statistical Tables Relating to Banks in India - (2012-13))

चौदा प्रमुख व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण झाले त्यावेळी जुलै १९६९ मध्ये याच भावी प्राधान्य क्षेत्रांचा एकूण बँक कर्जातील वाटा फक्त १५% होता १९७१ मध्ये २२% पर्यंत पोहोचला, तर मार्च २००२ मध्ये व मार्च २०१३ त्यात थोडी घट होऊन तो अनुक्रमे ४३% व ३३% झाला यावरून २००२ नंतर या प्राधान्य क्षेत्राच्या कर्जवाटपात घट घडून आला.

* प्राधान्य क्षेत्र कर्जाच्या समस्या :

१) अयोग्य कर्ज धोरण :- राष्ट्रीयीकृत बँकांना प्राधान्य क्षेत्रांना कर्ज देण्याचे बंधन व टक्केवारी ठरवून देण्यात आली. ही उद्दिष्ट्ये पूर्ण करण्यासाठी आवश्यक असलेले योग्य ते कर्जाचे प्रस्ताव प्राप्त क्षेत्रातून येत नव्हते या सवलतीची माहिती संबंधीत क्षेत्रातील व्यक्तींना नसल्याने तसेच उत्पादक प्रस्तावांची माहिती नसल्याने स्थानिक पुढाऱ्यांच्या मार्गदर्शानुसार ही कर्ज मंजूर करण्यात आली. अनुत्पादक कारणांसाठी राजकीय दबावाखाली बरीच कर्जे दिली गेली.

२) नफ्यापेक्षा खर्चाचे जास्त प्रमाण :- प्राधान्य क्षेत्रांना ४०.. कर्जे देण्याचे उद्दिष्ट गाठण्यासाठी मोठ्या संख्येने कर्जदारांना कर्जे वाटणे आवश्यक होते. कर्जदारांची संख्या वाढल्याने प्रशासकीय खर्च वाढला. तसेच या कर्जांच्या वसुलीचा खर्च हा महत्त्वाचा होता. नफ्यापेक्षा एकूण खर्चाचे प्रमाणा जास्त राहिले.

३) बँकावरील बंधने व नियंत्रणे :- व्यापारी बँकांना रिझर्व्ह बँकेने कर्ज कमी व्याजदराने प्राधान्य क्षेत्रांना देण्याचे बंधन घातले होते. या क्षेत्रातून कर्ज व त्यावरील व्याज यांची परफेडीची कोणतीही खात्री नव्हती. स्थानिक पुढारी कर्ज वितरीत करतांना दडपण आणत होते. बँकामधील नोकरवर्ग कर्ज वसुलीबाबत उदासीन होता. या सर्व बंधनामुळे आणि नियंत्रणामुळे या बँकांची कोंडी झाली परिणामी नफा कमी झाला.

४) प्रादेशिक समतोल :- ज्या राज्यामध्ये खुली कर्जे देऊन नफा मिळविणे शक्य होते तेथे बँकांनी कमी व्याजदाने कर्जे दिली आहेत. प्रगत राज्यात जास्त कर्जे देण्यात आली व मागासलेल्या राज्यात ४०% मर्यादा गाठणे अशक्य होते.

*** प्राधान्य क्षेत्र कर्ज धोरणाचे परिक्षण (A review of Priority Sector Leading) :-**
नरसिंह कमिटीने (१९९१) प्राधान्य क्षेत्र कर्ज धोरणावर टीका करून पुढीलप्रमाणे शिफारशी केल्या - १) प्राधान्य क्षेत्राची फेर पाहणी करून त्याची पुन्हा व्याख्या करण्यात आली. २) एकूण बँक कर्जांच्या १०% एवढीच प्राधान्य क्षेत्रे कर्जांची मर्यादा असावी ३) ही तरतूद तीन वर्षांनी पुन्हा तपासून पाहावी. आणि ४) प्राधान्य क्षेत्रांना विशेष सवलती देण्याची तरतूद हळूहळू रद्द करण्यात यावी. समितीची ही शिफारस सरकारने मात्र स्विकारली नाही.

१.६ सारांश (Summary) :- भारतात घडून आलेल्या आर्थिक विकासात व्यापारी बँकांचे योगदान मोलाचे ठरले आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतात बँकिंग व्यवसाय संघटीत व विकसित नव्हता. आधुनिक विकासाबोबर नवीन तंत्रज्ञानाच्या युगात व्यापारी बँकांनीदेखील आपल्या कामकाजात आधुनिकता आणण्यास सुरुवात करून आपल्या कारभाराचा दर्जा उचावला आहे. त्यामुळे ग्राहकांना नवीन सोयी-सुविधा उपलब्ध केल्या जात आहेत व त्याद्वारे आपले कार्यक्षेत्र विस्तारले जात आहे. राष्ट्रीयीकरणानंतर बँकांनी व्यावसायिक घोडदौड जोरात सुरू केली होती. सामाजिक जबाबदारी स्वीकारल्यानंतर थोड्यात काळात यात अनेक दोष दिसून आले. दिलेली कर्जे बँकेत वसूल झाली तर बँकांचे अस्तित्व राहिल हा विचार मूळ धरू लागला. थकीत कर्जांचा डोंगर डोक्यावर घेऊन व्यवसाय करणे बँकांना अवघड झाले. बँकिंग प्रणाली कोलमडून पडण्याची भीती निर्माण झाली आणि याच काळात उदारीकरणाचे वारे वाहू लागले. आर्थिक उदारीकरणाचे सर्व बँकिंगमध्ये आल्यानंतर नरसिंहन समितीच्या शिफारीशमुळे बँकांच्या कार्यपद्धतीत बदल झाले. खासगी परदेशी बँकांच्या मुक्त प्रवेशामुळे स्पर्शा सुरू झाली. खातेदारांना चांगल्या सेवा, सुविधा मिळू लागल्या. विश्वासार्हता आणि प्रामाणिकपणा यामुळे देशातील ९०% पेक्षा जास्त पैसा बँकिंगमध्ये आहे हे भारतीय बँकिंग प्रणालीचे निश्चितच यश आहे असे म्हणता येईल.

१.७ पारिभाषिक शब्द शब्दार्थ (Glossary) :-

१) व्यापारी बँका :- (Commercial Banks) व्यावसायाची खेळत्या भांडवलाची (Working Capital) गरज भागविण्यासाठी अल्पकालीन कर्जांची आवश्यकता असते. अशा प्रकारचे कर्ज व्यापारी बँका मुख्यतः पुरवितात.

२) अल्प सूचना कर्ज (Call Loans) :- मागणी करताच परत करावी लागतील अशा कर्जांचा समावेश

होतो. ही कर्ज २४ तासापासून ७ दिवसांपर्यंतची अत्यल्प काळासाठी असतात.

३) भांडवल बाजार .. :- भांडवल बाजार हा प्रतिभूती .. चा खरेदी-विक्रीचा बाजार होय.

४) हुंडी .. :- निश्चित व्यक्तिस अगर तिच्या आदेशाप्रमाणे दुसऱ्या व्यक्तिस निश्चित व्यक्तीस विनाशर्त देण्याबद्दल कर्जाने सही करून दिलेला लेखी आदेश म्हणजे हुंडी होय.

५) राष्ट्रीयीकरण .. :- एखाद्या बँकेची अथवा काही बँकांची मालकी जेव्हा सरकार स्वतःकडे घेते किंवा बँकांच्या व्यवस्थापनाची जबाबदारी सरकारडे येते त्यास राष्ट्रीयीकरण म्हणतात.

१.८ संदर्भसूची .. :-

१. डॉ. सुधीर बोधनकर/डॉ. मेधा कानेटकर (२००६) - भारतीय बँकिंग प्रणाली ० नागपूर, साईनाथ प्रकाशन पृ. क्र. ५३

२. मानकर सुधाकर/डांगे अशोक (२००४) - प्रगत बँकिंग, कोल्हापूर, फडके प्रकाशन पृ. क्र. २१४

३. आठवले संहिता/मिसाळ प्रकाश (२००५) - बँकिंग आणि अर्थपुरवठा, पुणे डायमंड बुक डेपो पृ. क्र. २७

४. मिरगे जगन्नाथ (२००४) - बँकिंग, औरंगाबाद, टेक्सनोव्हा पब्लिशिंग हाऊस, पृ. क्र. ७९

५. कायदे पाटील/सांगळे बाबासाहेब (२००२) - बँक व्यवसायाची मुतत्त्वे, नाशिक, चैतन्य पब्लिकेशन्स, पृ. क्र. २.१

६. डांगे अशोक - (२००४) - बँकिंग, पुणे - के सागर पब्लिकेशन, पृ. क्र. ५९

७. प्रा. कुलकर्णी (२००९) - बँकिंग - पुणे, प्रगती बुक्स प्रा. लि. पृ. क्र. ८३, २३७

८. देशपांडे श्रीधर/देशपांडे विनायक (२००४) - वित्तीय संस्था आणि वित्तीय बाजार, मुंबई, हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, पृ. क्र. १०३

९. .. (२०१२) ..

१०. ..

११. ..

१२. ..

१३. ..

१.९ सराव प्रश्न

१) भारतीय बँकिंग गपद्धतीचे स्वरूप थोडक्यात सांगा.

२) आर्थिक विकासाचा वेग आणि गतिशिलता वाढविण्यासाठी व्यापारी बँका कोणती भूमिका अर्थव्यवस्थेत पार पाडतात ?

३) नरसिंहन समितीने बँकिंग क्षेत्रात सुधारणाबाबत कोणत्या शिफारशी सुचविलेल्या आहेत ? मूल्यमापन करा.

४) नरसिंहन समितीच्या शिफारशीचे अंमलबजावणीचे मूल्यमापन करा.

५) नरसिंहन समितीने सुचविलेल्या दुसऱ्या टप्प्यातील सुधारणा सांगा.

६) व्यापारी बँकांच्या कार्यावर संक्षिप्त माहिती लिहा.

- ७) भारतातील व्यापारी बँकांमधील अलीकडील प्रवृत्तीचा आढावा घ्या.
- ८) भारतीय बँक पद्धतीची प्रमुख वैशिष्ट्ये सांगा आणि भारतीय बँकांनी प्राधान्य क्षेत्राला अर्थसाहाय्य कार्यात केलेल्या योगदानाचे मूल्यमापन करा.
- ९) प्राधान्य क्षेत्राला कर्जपुरवठा यापासून आपणास काय अर्थबोध होतो हे सांगून प्राधान्यक्षेत्राचे घटक सांगा.
- १०) भारतातील व्यापारी बँकांनी ग्राहकानमुख होऊन व्यवहारिक चौकटीत कोणते फेरबदल केले आहेत?
- ११) भारतातील व्यापारी बँकिंग पद्धतीची अंमलबजावणी आणि सुधारणा याविषयी थोडक्यात माहिती सांगा.
- १२) अनुसूचित व्यापारी बँकांच्या देणी विभाग .. आणि जिंदगी/मालमत्ता .. यात अंतर्भूत होणाऱ्या घटकांवर सविस्तर चर्चा करा
- १३) भारतीय मध्यवर्ती बँकने मालमत्तेचे वर्गीकरण करण्यासंबंधी एकसमान व तर्कशुद्ध सुचविलेले निकष कोणते? चर्चा करा.
- १४) भारतीय भांडवल बाजाराचा विकासासाठी व्यापारी बँकांच्या योगदानावर चर्चा करा.
- १५) नवीन आर्थिक धोरण (१९९१) नंतर बँकिंग क्षेत्राची कार्यक्षमता वाढली आहे याच्याशी आपण सहमत आहात काय?
- १६) भारतातील व्यापारी बँकांच्या प्रगत तंत्रज्ञानाच्या वापराविषयीची माहिती सांगा.
- १७) भारतातील अनुसूचित व्यापारी बँकांच्या कार्यालयाच्या शाखांच्या प्रादेशिक विभागणीवर भाष्य करा.
- १८) सद्यस्थितीत भारतीय व्यापारी बँका आपल्या ग्राहकांना विविध प्रकारच्या सेवा उपलब्ध करून देत आहेत. चर्चा करा.
-

घटक -२
भारतातील सहकारी आणि ग्रामीण बँका

अनुक्रमणिका

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रस्तावना
- २.२ विषय विवेचन
- २.२.१ ग्रामीण क्षेत्रात कर्जपुरवठा / भांडवलाची आवश्यकता आणि ग्रामीण क्षेत्रातील कर्जाचे स्रोत
- २.२.२ ग्रामीण कर्ज पुरवठ्याचे स्रोत
- २.२.३ सहकारी बँकींग व्यवस्था
- २.२.४ विभागीय ग्रामीण बँका
- २.२.५ सहकारी व ग्रामीण बँक व्यवस्थेचे यश-अपयश
- २.२.६ ग्रामीण वित्त पुरवठ्यात व्यापारी बँका व भारतीय रिझर्व्ह बँकेची भूमिका
- २.२.७ नाबार्डचे कार्य व ग्रामीण विकासातील भूमिका
- २.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न
- २.४ सारांश
- २.५ पारिभाषिक शब्द
- २.६ संदर्भसूची

२.० उद्दिष्टे :-

- भारतातील ग्रामीण भागातील अलिकडील कर्ज मागणी व गरजेचा अभ्यास करणे.
१. ग्रामीण भागास कर्जपुरवठा करणाऱ्या विविध स्रोतांची माहिती प्राप्त करणे.
 २. भारतीय सहकारी बँकींग रचनेचा अभ्यास करणे. सहकारी बँकांची भूमिका व कामगिरी समजून घेणे.
 ३. प्रादेशिक ग्रामीण बँकेच्या अलिकडील काळातील कामगिरीचा अभ्यास करणे.
 ४. सहकारी बँकापुढील समस्या समजून घेणे.
 ५. ग्रामीण विकासाबाबत भारतीय रिझर्व्ह बँक व 'नाबार्ड' ची भूमिका विषद करणे.

२.१ प्रस्तावना :-

भारत हा शेतीप्रधान देश आहे. अद्यापही एकूण लोकसंख्येपैकी सुमारे ६८% लोकसंख्या ही ग्रामीण भागात राहते. ग्रामीण भागात शेती हा प्रमुख व्यवसाय आहे. भारतीय शेतीची उत्पादकता कमी आहे. त्याचे महत्वपूर्ण कारण म्हणजे भारतातील शेतीला कर्जपुरवठा करण्यास देशातील व्यापारी बँका सामान्यपणे तयार होत नाहीत. त्यामुळे शेतीसारख्या प्राधान्य क्षेत्रासाठी लागणारा अल्प मध्यम व दीर्घ मुदतीचा कर्जपुरवठा करणाऱ्या संस्थांची गरज जाणवू लागली, ही बाब विचारात घेऊन देशात सहकारी चळवळ वाढीस लागली. देशातील नियोजनकारांच्या मते, भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला भांडवल पुरवठा करण्यासाठी सहकारी बँका हे प्रभावी साधन आहे. सहकारी संस्था ही एका अर्थाने व्यावसायिक संघटनेसारखीच असते. पण, यामध्ये मुलभूत स्वरूपाचा फरक असा सांगता येईल की, सहकारी संस्थेचा मूळ उद्देश व्यावसायिक संघटनेसारखा नफा मिळविणे असा नसतो तर, या माध्यमातून एकमेकांना

सहाय्य करून लोकांचे राहणीमान उंचावणे हा प्रमुख उद्देश असतो. सहकारी संस्था व बँका या दुर्बलांचे संघटन असून 'एकी हेच बळ' या तत्वावर स्थापन झालेल्या असतात. पिळवणूकीच्या विरुद्ध समता व स्वावलंबनाच्या तत्वावर स्थापन होवून या संस्थांचा कारभार लोकशाही पद्धतीने चालतो.

भारतातील सहकारी बँकांची रचना त्रिस्तरीय स्वरूपाची आहे. ग्रामीण अथवा खेडे पातळीवर प्राथमिक सहकारी बँका कर्ज वितरण करतात. जिल्हा पातळीवर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका कार्य करतात. तर, राज्य पातळीवर शेती कर्जाची गरज पूर्ण करण्याचा प्रयत्न राज्य सहकारी बँका करतात. शेतीला अल्प व्याजदराने अल्प, मध्यम व दीर्घ मुदतीचा कर्ज पुरवठा करून सावकारी कर्जातून शेतकऱ्यांना सोडविण्यासाठी सहकारी बँकांची उभारणी करण्यात आलेली आहे. डेव्हार्डन यांच्या मते, " बचतीस प्रोत्साहन देणाऱ्या आणि व्याजदर व परतफेड या बाबतीत सोयीस्कर अटींवर लहान कर्जे देणाऱ्या संस्थेला सहकारी बँका म्हणतात." सहकारी बँकांचा अभ्यास आपण या प्रकरणात करणार आहोत.

२.२.१ ग्रामीण क्षेत्रात कर्जपुरवठा / भांडवलाची आवश्यकता आणि ग्रामीण क्षेत्रातील कर्जाचे स्रोत (Rural Demand for Credit & Sources of Rural Credit) :-

■ ग्रामीण क्षेत्रात कर्जपुरवठा / भांडवलाची आवश्यकता :-

ग्रामीण क्षेत्रात शेती हेच मुलभूत क्षेत्र असून ग्रामीण भागातील अन्य क्षेत्रांचा विकास तसेच कृषी आधारित उद्योगांचा विकास हा शेतीवरच अवलंबून आहे. भारतीय शेतीला योग्य प्रमाणात किफायतशीर दराने भांडवलाचा पुरवठा झाल्यास शेती क्षेत्राच्या विकासाला मदत होईल. ग्रामीण (शेती) क्षेत्रात भांडवलाची आवश्यकता पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

१. शेतकऱ्यांना पीक घेण्यासाठी अल्प मुदतीचा कर्ज पुरवठ्याची गरज असते. या भांडवलातून शेतकरी बी-बीयाणे, खते, किटकनाशके यांची खरेदी करतो. शेतमजुरांची मजुरी देणे, इलेक्ट्रिक मोटारीचे बील भरणे, शेतमाल बाजारपेठेवर्यत पोहोचविण्यासाठी ट्रॅक्टर / ट्रकचे भाडे देणे यासाठी देखील शेतकऱ्यास अल्पकालीन कर्जाची गरज असते.
२. शेतीसाठी लहान व मध्यम स्वरूपाची यंत्रसामुग्री घेण्यासाठी शेतकऱ्यास मध्यमकालीन कर्जाची गरज भासते.
३. शेतीमध्ये कायमस्वरूपी सुधारणा करून भविष्यात शेती उत्पादन वाढविण्यासाठी दीर्घकालीन कर्जाची आवश्यकता असते. शेतात नवीन विहीर खोदणे, सिंचनाची व्यवस्था करणे, शेतजमीनीचे सपाटीकरण करणे, शेतीला कुंपण घालणे, ट्रॅक्टर व अवजारांची खरेदी करणे, फळबाग लावणे एकंदरीत शेतीचा विकास करण्यासाठी शेतकऱ्यांना दीर्घ मुदतीच्या कर्ज पुरवठ्याची आवश्यकता असते.
४. नवीन शेतीची खरेदी करण्यासाठी तसेच शेतीचे आधुनिकीकरण करण्यासाठी शेतकऱ्यांना आर्थिक मदतीची आवश्यकता असते.
५. भारतात खरीप व रब्बी हंगामाद्वारे पीक उत्पादन घेतले जाते. हे उत्पादन घेण्यापूर्वी शेतीची पूर्व मशागत केली जाते. ही पूर्व मशागत करण्यासाठी शेती क्षेत्रात कर्ज पुरवठ्याची आवश्यकता असते.
६. भांडवलाची गरज ग्रामीण क्षेत्रात विविध कारणांसाठी दिसून येते. शेतकऱ्यांना शेती व्यवसायात सुधारणा बरोबरच उपभोगासाठी देखील कर्जाची गरज भासते. भारतात सामान्यपणे ५ वर्षांच्या कालावधीत २ ते ३ वर्षे अतिवृष्टी किंवा दुष्काळ असतो. बहुतांश ठिकाणी शेती ही पावसावर अवलंबून असल्याने केवळ एकच पीक वर्ष भरत घेतले जाते व उर्वरीत कालावधीत रोजगार अन्यत्र

क्षेत्रात उपलब्ध होत नाही, अशावेळी शेतकरी व शेतमजूराना उपभोगासाठी कर्जाची आवश्यकता असते.

७. शेती विकास व दैनंदिन उपभोगाशिवाय इतर अनुत्पादक कार्यासाठी शेतकऱ्यांना कर्जाची गरज भासते. मुला-मुलींचे शिक्षण/लग्न, विविध कारणांमुळे न्यायालयातील केसेससाठी करावा लागणारा खर्च, धार्मिक विधी यासारख्या कारणांसाठी हा खर्च केला जातो.
८. अनेकदा शेतकऱ्यांना आकस्मिक संकटांना तोंड देण्यासाठी कर्जाची आवश्यकता असते. आकस्मिक कारणांमध्ये प्रामुख्याने नैसर्गिक आपत्तीचा समावेश होतो. पीक पेरणी झाल्यानंतर अपेक्षित प्रमाणात पाऊस न पडल्यास वेगवेगळ्या मार्गांद्वारे पीके टिकून राहण्यासाठी पाण्याची व्यवस्था करावी लागते. अतिवृष्टी व वादळामुळे पिकांचे नुकसान होत, पिकांवर मोठ्या प्रमाणावर किड पडते यासारख्या आपत्तीतून मार्ग काढण्यासाठी शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठ्याची आवश्यकता असते.

२.२.२ ग्रामीण कर्जपुरवठ्याचे स्रोत :-

ग्रामीण भागात शेतीला लागणारा कर्जपुरवठा हा विविध स्रोतांद्वारे केला जातो. स्रोतांचे २ भागात (व्यक्तिगत स्रोत व संस्थात्मक स्रोत) विभाजन केले जाते.

१. व्यक्तिगत स्रोत :-

व्यक्तिगत स्रोतास बिगर संस्थात्मक स्रोत असेही म्हणतात. यामध्ये सावकार, एतद्देशीय बँका, चिट फंड, व्यावसायिक निधी, घाऊक व किरकोळ व्यापारी, मित्र व नातेवाईक, कमीशन एजंट यांचा समावेश होतो.

१. सावकार :-

जी व्यक्ती इतरांना कर्जाऊ रक्कम देण्याचा व्यवसाय करते आणि या व्यवहारातून नियमितपणे उत्पन्न प्राप्त करते त्यास सावकार असे म्हणतात. व्यावसायिक सावकार व मुख्य व्यवसायाला जोडधंदा म्हणून सावकारी करणारे सावकार असे दोन प्रकार केले जातात. व्यावसायिक सावकार हे पैसे कर्जाऊ देऊन व्याजरूपी उत्पन्न मिळविणे, हाच प्रमुख व्यवसाय करतात. तर, जोडधंदा म्हणून सावकारी करणारे व्यावसायिकतेवर सावकार प्रमुख व्यवसाय म्हणून शेती किंवा व्यापार करतात. ग्रामीण भागात कर्जपुरवठा करण्यासाठी सावकार हा प्रमुख मार्ग स्वातंत्र्यपूर्व काळात होता. बँकींग क्षेत्राच्या विकासाबरोबर सावकारांचे महत्व कमी-कमी होत असले तरी, अद्यापही सावकारी कर्जास महत्वाचे स्थान आहे. कारण, भारतातील लाखो खेड्यापर्यंत बँकींग सुविधा पोहचविण्यासाठी बराच वेळ लागणार आहे. शेतकऱ्यांना दिल्या जाणाऱ्या कर्जापैकी सावकारांचा वाटा १९५१ मध्ये ७०% पेक्षा अधिक होता. सन १९८१ मध्ये ग्रामीण भागातील कर्ज पुरवठ्यात सावकारांचे योगदान १७% इतके होते. सन २००८ नंतर हेच प्रमाण १०% पेक्षा खाली आले आहे. एकूण ग्रामीण पुरवठ्यात सावकारांचा सहभाग कमी-कमी होत असला तरी, दुर्गम भागातील लहान-लहान खेड्यांमध्ये सावकारांचा सहभाग १००% असण्याची शक्यता नाकारण्यात येणार नाही. सावकारांकडून ग्रामीण भागात सामान्यपणे अल्प मुदतीचे कर्ज दिले जाते. शेतीमध्ये खते, बी-बीयाणे, विहीर, औजारे इत्यादी खरेदी यासारख्या गरजांसाठी सावकाराचे कर्ज उपयुक्त ठरते. शेतकरी कुटूंबाच्या दैनंदिन व आकस्मिक गरजा पूर्ण

करण्यासाठी सावकारी कर्ज उपयुक्त ठरते. सावकाराच्या कर्जातूनच सामाजिक व धार्मिक कार्य ग्रामीण भागात पूर्ण केले जाते. सावकारी कर्जाची पद्धत तुलनेने सोपी असल्याने अशिक्षित शेतकरी सावकारी कर्जाकडे वळलेले दिसतात. जास्त व्याजदर आकारणे, शेतकऱ्यांच्या जमीनी बळकावणे, शेतकऱ्यांचे आर्थिक शोषण करणे यासारखे गंभीर दोष सावकारी कर्जात आहेत. त्यामुळे १९३८ मध्ये बॉम्बे मनीलेंडर्स ॲक्ट मंजूर करण्यात आला. त्याचप्रमाणे इतर राज्यांही कायदे मंजूर केले. या कायद्यातील तरतूदीनुसार सावकारांना नोंदणी परवाना घेतल्याशिवाय व्यवसाय करता येणार नाही. याशिवाय विशिष्ट पद्धतीने हिशेब देण्याची सक्ती, कर्जदारांना खाते उतारा पावत्या देण्याची सक्ती, कमाल व्याजदरातील निश्चिती या तरतूदी महत्वपूर्ण होत्या. या तरतूदींचा भंग केल्यास परवाना रद्द करणे संबंधी कारवाई केली जाईल.

२. घाऊक व किरकोळ व्यापारी :-

घाऊक व किरकोळ व्यापाऱ्यांचा मुख्य व्यवसाय शेतमालाच्या खरेदी-विक्रीतून नफा प्राप्त करणे हा असतो. व्यापारी वर्ग हा मुख्य व्यवसायाबरोबरच शेतकऱ्यांना कर्ज देणे हा जोड व्यवसाय करतो. या कर्जावर व्याजदर आकारला जातो. घाऊक व्यापारी शेतकऱ्यांना कर्ज देतांना शेतात आलेला शेतमाल त्याच्याकडेच विक्री करण्याचे बंधन (अट) घालतो. सन १९५०-५१ मध्ये व्यापारी वर्गाकडून ग्रामीण भागात दिल्या जाणाऱ्या कर्जाचे प्रमाण ५.४% इतके होते. हे प्रमाण १९७१ मध्ये ३.२% इतके कमी झाले, हेच प्रमाण सन २०११-१२ मध्ये २% पेक्षा कमी झाले आहे.

३. मित्र व नातेवाईक :-

अनेक वेळा शेतकरी कर्जासाठी मित्र अथवा नातेवाईकांवर विसंबून असतात. शेतीकामासाठी शेतकऱ्यास मित्र अथवा नातेवाईक आर्थिक मदत कर्जरूपाने करतात. ग्रामीण क्षेत्रातील कर्जपुरवठ्यामध्ये मित्र व नातेवाईक यांचे योगदान कमी-कमी होत आहे. ग्रामीण कर्ज पुरवठ्यामध्ये मित्र व नातेवाईकांचे कर्ज पुरवठ्यातील योगदान सन १९५१-५२ मध्ये १४.२% होते, तर १९७१ मध्ये हेच प्रमाण ८.७% इतके होते. सद्यःस्थितीत हे प्रमाण ३.५ ते ४% असण्याची शक्यता व्यक्त केली जात आहे.

४. जमीनदार :-

ग्रामीण भागात जमीनदारांना महत्वपूर्ण स्थान होते. जमीनदारांकडे स्वमालकीचे असलेले विस्तृत शेत जमीन क्षेत्रामुळे संपूर्ण शेती लागवडीखाली आणणे शक्य होत नाही. त्यामुळे जमीनदार आपल्या जमीनीचे पोटहिस्से कुळांना कसण्यासाठी देतात. कसण्याच्या कुळांच्या हलाखीच्या स्थितीमुळे कुळांना शेतजमीन कसण्यासाठी जमीनदाराकडून आर्थिक मदत अथवा कर्जपुरवठा केला जातो. 'कमाल जमीनधारणा' कायद्यामुळे या कर्जाचे महत्व कमी होत आहे. ग्रामीण कर्जपुरवठ्यामध्ये जमीनदारांचे एकूण कर्जपुरवठ्यातील प्रमाण सन १९५१-५२ मध्ये १४.५% होते, हेच प्रमाण सन १९७१ मध्ये ८.८% इतके झाले. सन २०१०-११ मध्ये हे प्रमाण ३% आले आहे.

२. संस्थात्मक स्रोत :-

संस्थात्मक कर्जपुरवठ्यामध्ये विविध बँका, सहकारी संस्था व सावकार यांचा समावेश होतो. खाजगी वित्तपुरवठ्याशी संबंधीत दोष दूर करण्यासाठी संस्थात्मक कर्जपुरवठ्याची आवश्यकता असते. ग्रामीण भागातून सावकारी सारख्या शेतकऱ्यांच्या आर्थिक पिळवणूक करणाऱ्या कर्जपद्धतीचे उच्चाटन करून ग्रामीण कर्जाची गरज भागविण हा यामागील उद्देश असतो. ग्रामीण भागाचा विकास करण्याच्या उद्देशाने या संस्था प्रेरित झालेल्या असतात. संस्थात्मक वित्तपुरवठा होतांना व्याजदर शेतकऱ्यांसाठी किफायतशीर करण्याचा प्रयत्न केला जातो. उत्पादक कर्जाचा व्याजदर कमी लावला जातो. याशिवाय अत्यल्प व अल्प भूधारकांना व्याजदर कमी व कर्ज परतफेडीचा कालावधी अधिक या पद्धतीने कर्ज दिले जाते. कर्जासह अनुदानाचेही वाटप काही कारणांसाठी केले जाते. कर्जाचे व्यवस्थापन करतांना कर्जाचा प्रत्यक्ष वापर योग्य त्या उत्पादक कारणासाठी होत आहे काय याकडे लक्ष दिले जाते. त्यामुळे कर्जाचा वापर उत्पादक कारणासाठी होऊन शेतकऱ्यांची कर्जपरतफेड क्षमता वाढण्यास मदत होते. शेतकऱ्यांचे शोषण करून नफा कमावणे हा संस्थात्मक मार्गाचा उद्देश नसतो तर, शेतीची उत्पादकता वाढून शेतकरी कर्जाच्या दूष्टचक्रातून सुटावा या दृष्टीने मदत करणे हा महत्वाचा उद्देश यामगे असतो. संस्थात्मक स्रोतांमध्ये व्यापारी बँका, सहकारी बँका, ग्रामीण बँका, रिझर्व्ह बँक, नाबार्ड व इतर वित्तीय संस्थांचा समावेश होतो.

भारतात सावकारी कर्जाचे महत्व उत्तरोत्तर कमी होत असून संस्थात्मक वित्तपुरवठ्याचे कार्य विस्तारत गेल्याचे दिसते. तरी, सावकारी ग्रामीण व दुर्गम भागात अद्यापही तग धरून आहे. याचे कारण असे की, सावकारांच्या कार्यपद्धतीत असलेली सुलभता तसेच व्यापारी व सहकारी बँकांना देशातील प्रत्येक खेड्यापर्यंत पोहोचण्यासाठी वेळ बराच द्यावा लागणार आहे.

१. व्यापारी बँका :-

शेती क्षेत्रास वित्त पुरवठा करण्यासाठी व्यापारी बँकांच्या ग्रामीण शाखांचा विस्तार करण्यात आला आहे. राष्ट्रीयीकरणापूर्वी व्यापारी बँका शेतीला फारशी कर्जे न देता उद्योग-व्यापार क्षेत्रास प्राधान्यक्रम देत असत. परंतु, १९ जुलै १९६९ ला १४ व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले. त्यानंतर १५ एप्रिल १९८० रोजी आंध्र बँक, कॉर्पोरेशन बँक, न्यू बँक ऑफ इंडीया, ओरिएंटल बँक ऑफ कॉमर्स, पंजाब अँड सिंध बँक, विजया बँक या सहा व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले. व्यापारी बँकांच्या राष्ट्रीयीकरण करण्याच्या उद्देशापैकी ग्रामीण भागात शाखाविस्तार करणे व शेती क्षेत्रास कर्जपुरवठा करणे हे दोन महत्वपूर्ण उद्देश होते.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर १९६९ पर्यंतच्या काळात व्यापारी बँकांचा शाखाविस्तार संथ होता. परंतु, १९६९ नंतर शाखाविस्तार वेगाने झाला. हा शाखाविस्तार वेगाने झाला. हा शाखाविस्तार होत असतांना ग्रामीण भागातील व्यापारी बँकांच्या शाखांचे प्रमाण वेगाने वाढले हे सोबतच्या माहितीवरून स्पष्ट करता येईल.

व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण झाले त्या १९६९ मध्ये भारतात व्यापारी बँकांची एकूण शाखा संख्या ८२६० होती. त्यात ग्रामीण शाखांचे प्रमाण १८६० इतके अल्प होते. सन १९९१ मध्ये व्यापारी बँकांच्या एकूण शाखा ६०,१९१ इतक्या होत्या. त्यातील ग्रामीण शाखांचे प्रमाण

३३,९९० इतके हेते. त्यानंतर सन २००१ मध्ये व्यापारी बँकांच्या भारतातील एकूण शाखा ६७,३७२ इतक्या होत्या. त्यात ग्रामीण शाखा ४१,९२७ इतक्या होत्या. सन २००३ मध्ये व्यापारी बँकांच्या एकूण ६८,२४३ शाखांपैकी ४३,५८६ ग्रामीण शाखा होत्या. सन २००६ या वर्षात व्यापारी बँकांच्या एकूण शाखा ६९,४१५ तर ग्रामीण शाखा ४४,१५४ इतक्या होत्या. सन २००९ मध्ये एका सर्वेक्षणानुसार व्यापारी बँकांचे ३७.४% अधिकारी ग्रामीण क्षेत्रात रहात होते. हेच प्रमाण सन २०१२ मध्ये ४०.०१% इतके होते.

सार्वजनिक क्षेत्रातील व्यापारी बँकांनी सन १९६९ मध्ये १६० कोटी रु. कर्जपुरवठा केला. हाच आकडा सन १९७१,१९९४,१९९८ मध्ये अनुक्रमे ३४० कोटी रु., २०,९०० कोटी रु., ३४३१० कोटी रु. इतका होता.

२. सरकार :-

एखाद्या भागात शती क्षेत्रावर आलेल्या आकस्मिक आपत्तीनंतर शेतकऱ्यांच्या मदतीसाठी सरकारकडून कर्ज दिले जाते. या कर्जाची परतफेड शेतकऱ्यांना करावी लागते, तर सरकारकडून अनुदान दिले गेल्यास याची परतफेड करावी लागत नाही. दुष्काळ, अतिवृष्टी, वादळ, गारपीट इ. नैसर्गिक आपत्तीप्रसंगी सरकार शेतकऱ्यांसाठी मदत जाहिर करते.

३. सहकारी बँका :-

सहकार कायद्यातील तरतूदीनुसार सहकारी बँकांची स्थापना केली जाते. सहकारी बँका हा ग्रामीण क्षेत्रास कर्जपुरवठा करणारा महत्वपूर्ण मार्ग होय. सहकार क्षेत्रातील राज्य पातळीवरील शिखर संस्था म्हणजे राज्य सहकारी बँक होय. राज्यभर विखुरलेल्या जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांना भांडवल पुरवठा करण्याचे कार्य ही बँक करते. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका आपल्या जिल्ह्यातील शेती कर्ज विषयक गरजा पूर्ण करण्याची जबाबदारी स्विकारतात. या बँका प्राथमिक सहकारी बँकांना भांडवल पुरवतात. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका ह्या राज्य सहकारी बँका व प्राथमिक सहकारी पतसंस्था यांच्यातील दूवा (मध्यस्थ) म्हणून या बँका कार्य करतात. एखाद्या खेड्यातील १० किंवा १० पेक्षा अधिक व्यक्ती स्वेच्छेने एकत्र येऊन प्राथमिक सहकारी बँकांची स्थापना करतात. सहकार तत्वावर स्थापन झालेल्या या संस्थांचे व्यवस्थापन लोकशाही पद्धतीने चालते.

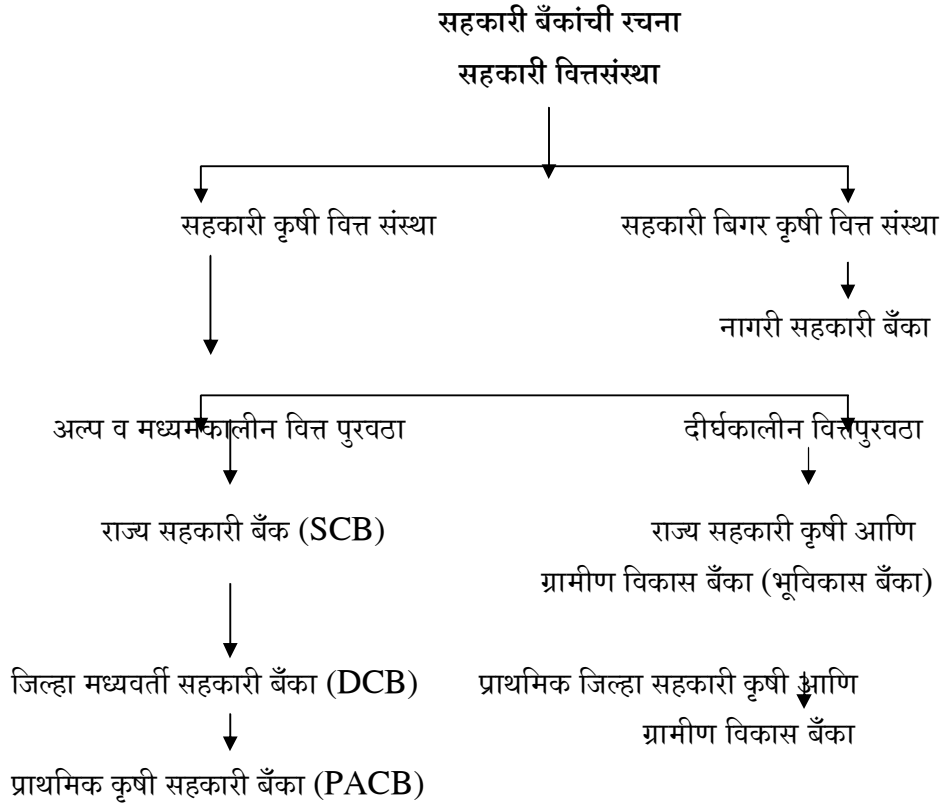
२.२.३ सहकारी बँकींग व्यवस्था (Co-operative Banking System) :-

शेती व ग्रामीण क्षेत्रास कर्जपुरवठा करण्यासाठी सहकारी बँका हा महत्वपूर्ण मार्ग होय. शहरी भागात ठेवींचे संकलन करून त्या भांडवलाचे ग्रामीण भागात वित्तपुरवठा करण्याचे कार्य या बँकींग व्यवस्थेद्वारे केले जात आहे. भारतात इ.स. १९०४ मध्ये पहिला सहकारी कायदा पास होवून प्राथमिक सहकारी कायदा पास होवून प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्थांची स्थापना करण्यात आली. त्या काळात शेतीसाठी लागणारा वित्त पुरवठा सावकार व सराफी पेढ्या या असंघटीत घटकांकडून होत असे. असंघटीत घटकांकडून शेतकऱ्याची आर्थिक पिळवणूक होत असे. त्यामुळे शेतीसाठी किफायतशीर दराने कर्जपुरवठा करणाऱ्या बँकांची गरज भासू लागली. या गरजेतून भारतातील सहकारी चळवळ वाढीस लागली. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर सहकारी चळवळीचा विकास झाला. ग्रामीण विकासासाठी सहकारी संस्थांनी महत्वपूर्ण भूमिका निभावली.

३. भारतातील सहकारी बँकींग क्षेत्राची रचना व विकास (Structure and Development of Co-operative Banking Section in India) :-

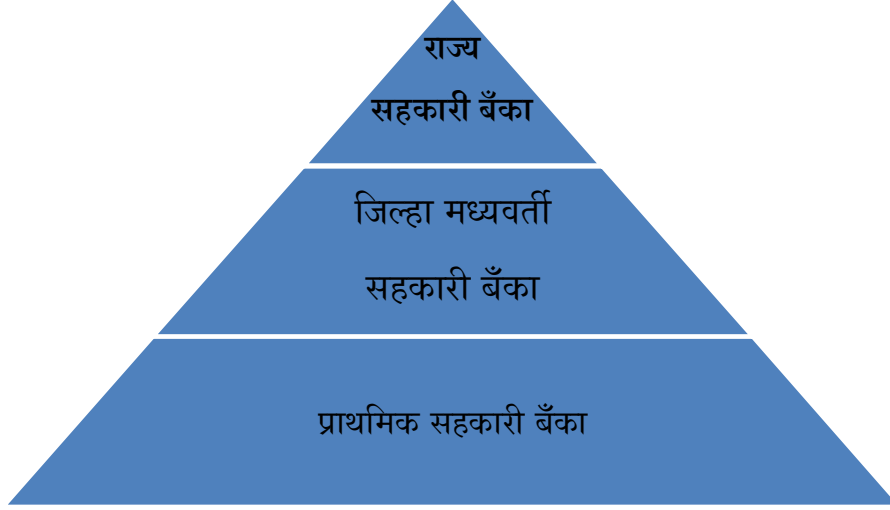
भारतात सहकारी चळवळीची सुरुवात सन १९०४ च्या सहकारी सोसायटी कायद्याने झाली. भारतात सहकारी चळवळीने १०८ वर्षे यशस्वीपणे पूर्ण केली आहेत. जर्मनीने सर्वप्रथम आणलेली सहकारी बँकींग पद्धती जगातील इतर देशांनी स्वीकारली.

सहकारी बँका प्रामुख्याने शेती क्षेत्र व शेती आधारित उद्योगांना कर्जपुरवठा करतात. "सहकार कायदा व भारतीय बँकींग कायद्याच्या आधारे बँकींग व्यवसाय करणारी संस्था म्हणजे 'सहकारी बँक' होय." स्वातंत्र्योत्तर काळात शेती आणि ग्रामीण विकासाला भरीव अर्थसहाय्य करण्याचे काम या सहकारी बँका करतात. सहकारी बँकांच्या स्थापनेमागील मुळ हेतू असा होता की, गरीब व मध्यमवर्गीय लोकांनी स्वेच्छेने एकत्र येवून आपल्यामध्ये बँकींगच्या सवयी लावाव्यात. सहकारी बँकांना शासन, रिझर्व्ह बँक व नाबार्डचे सहकार्य आहे. सहकारी बँकांची रचना पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

कृषी क्षेत्र व बिगर कृषी क्षेत्र पातळीवर वेगवेगळ्या सहकारी वित्तपुरवठा संस्था कार्यरत आहेत. कृषी क्षेत्रास वित्तपुरवठा करणाऱ्या सहकारी संस्थांमध्ये अल्पकालीन व दीर्घकालीन वित्त पुरवठा करणाऱ्या सहकारी बँकांचा समावेश होता. दीर्घकालीन वित्तपुरवठा करण्यासाठी राज्य पातळीवर राज्य सहकारी कृषी व ग्रामीण विकास बँका आणि जिल्हा व तालूका स्तरावर प्राथमिक सहकारी कृषी व ग्रामीण विकास बँका कार्यरत आहेत.

सहकारी बँकांची त्रीस्तरीय रचना

अल्पकालीन वित्तपुरवठा करण्यासाठी सहकारी बँकांची रचना त्रीस्तरीय आहे. राज्य सहकारी बँका राज्य पातळीवर कार्य करित असून, या बँकांची भारतातील संख्या २८ आहे. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका या जिल्हा पातळीवर कार्य करित असून, या बँकांची देशातील संख्या ३६६ पेक्षा अधिक आहे. तर, तालूका अथवा मोठ्या गावांमध्ये प्राथमिक सहकारी बँका कार्यरत असून या बँकांची देशातील संख्या १ लाख २०० पेक्षा अधिक आहे. याशिवाय शहरी क्षेत्रात वित्तपुरवठा करण्यासाठी नागरी सहकारी बँका, औद्योगिक सहकारी बँका, सहकारी गृहनिर्माण वित्तपुरवठा संस्था कार्यरत आहेत.

२. राज्य सहकारी बँका, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका, नागरी सहकारी बँकांची भूमिका व वित्तीय कामगिरी (Role & Financial Performance of S.C.B's, D.C.B.'s, U.C.B.'s) :-

■ राज्य सहकारी बँका :-

सहकारी संस्थांच्या राज्यस्तरीय संरचनेत राज्य सहकारी बँका शिखरस्थानी असतात. राज्यामध्ये या बँका वरच्या पातळीवर कार्य करित असल्याने तिला शिखर बँक (Apex Bank) असेही म्हंटले जाते. नाबार्ड व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेत मध्यस्थ म्हणून राज्य सहकारी बँका कार्य करतात.

व्याख्या :- "सहकार क्षेत्रातील राज्य पातळीवरील शिखर संस्था म्हणजे राज्य सहकारी बँक होय."

"राज्य सहकारी बँक म्हणजे अशी बँक की, जी राज्य पातळीवर शिखर बँक म्हणून कार्य करते, राज्यातील सहकारी बँकांना वित्तपुरवठा करते व या संस्थांच्या कामकाजावर नियंत्रण ठेवणे."

■ राज्य सहकारी बँकेची उद्दिष्टे :-

१. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका, इतर सहकारी संस्था आणि रिझर्व्ह बँक, नाबार्ड यात समन्वय राखणे.

२. राज्यातील सर्व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांच्या कारभारावर नियंत्रण ठेवणे.
३. राज्यातील सहकार चळवळीस गतिमान करणे.
४. सर्व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांचे निरसन गृह (Clearing House) म्हणून काम पाहणे.
५. राज्यातील सर्व सहकारी संस्था / बँकांना आवश्यकतेप्रमाणे कर्जपुरवठा करणे.
६. सर्व सहकारी संस्था आणि भांडवल बाजार यातील दूवा म्हणून काम करणे.
७. सहकारी वित्त पुरवठा धोरण आखणीत मदत करणे.

■ **राज्य सहकारी बँकेची भूमिका व कामगिरी :-**

प्रत्येक राज्यात एक राज्य सहकारी बँक असते. राज्यातील सहकारी चळवळीस दिशा देण्याची व मार्गदर्शन करण्याची जबाबदारी या बँकेवर असते. राज्यातील सहकारी चळवळीचा अभ्यास करून त्यातील दोष दूर करण्याची जबाबदारी देखील या बँकेवर असते. राज्यातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांच्या कार्यावर देखरेख ठेवण्याचे काम राज्य सहकारी बँक करते.

राज्य सहकारी बँकेच्या कार्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी संचालक मंडळाची निवड केली जाते. सन २०११-१२ मध्ये राज्य सहकारी बँकांची भारतातील संख्या ३१ होती. सन २००६-०७ मध्ये या बँकांच्या ठेवी रु. ४८,५६० कोटी, कर्जवाटप रु. ५२,७७७ कोटी, स्व:निधी रु. १०,५४८ कोटी तर, येणे कर्ज रु. ४७,३५४ कोटी इतके होते.

अलिकडील वर्षात राज्य सहकारी बँकांची कामगिरी तक्ता क्र. २ वरून दिसून येते. माहिती दिलेल्या वर्षामध्ये राज्य सहकारी बँकांची देशातील संख्या स्थिर असली तरी, स्व:निधी, ठेवी, कर्जवाटप यात टप्प्या-टप्प्याने वाढ झालेली आहे. येणे कर्ज रक्कमेत झालेली वाढ सहकार चळवळीच्या दृष्टीने चिंतनीय बाब आहे.

■ **जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका :-**

जिल्ह्यातील सर्व सहकारी संस्थांना मार्गदर्शन व कर्जपुरवठा करण्यासाठी एका विशिष्ट बँकेची गरज जाणवू लागली. त्यामुळे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेची स्थापना करण्यात आली. भारतात या स्वरूपाची पहिली बँक सन १९०६ मध्ये उत्तरप्रदेशात सुरू करण्यात आली. भारतात जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका स्थापन होण्यास १९१४ च्या मॅक्लॅगन समितीच्या शिफारशीनुसार १९१६ पासून गती मिळाली. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेवर जिल्ह्यातील सहकारी चळवळीचा विकास करण्याची जबाबदारी असते तसेच जिल्ह्यातील प्राथमिक सहकारी बँकांना वित्तपुरवठा करण्याची जबाबदारी असते. "जिल्हा पातळीवर शेती व्यवसायाला अल्प व मध्यम मुदतीचा भांडवल पुरवठा उपलब्ध करून देणारी सहकारी बँक म्हणजे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक होय."

■ **जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेची वैशिष्ट्ये :-**

- जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या स्थापनेमागील उद्दिष्ट्ये पुढीलप्रमाण आहेत -
१. प्राथमिक कृषी सहकारी बँका आणि राज्य सहकारी बँक यातील मध्यस्थ म्हणून काम करणे.

२. जिल्ह्यातील सहकार चळवळीचा नेता व मार्गदर्शक म्हणून काम करणे.
३. प्राथमिक सहकारी बँकांना निधी पुरविणे आणि त्यांच्यासाठी निरसनगृह प्रतिनिधी (Clearing House) म्हणून काम पाहणे.
४. जनतेकडून ठेवी स्वीकारून सभासदांच्या कर्ज विषयक गरजा भागविणे.
५. प्राथमिक सहकारी बँकांचा उपलब्ध जादा निधी सुरक्षितरित्या गुंतविणे.
६. ग्रामीण भागात बँकींगची सवय लावण्यासाठी प्रसार करणे.
७. बँकींगच्या इतर सेवा सुविधा ग्रामीण क्षेत्रात पुरविणे.
८. प्राथमिक सहकारी बँकेचा मित्र, मार्गदर्शक म्हणून सल्ला देणे.
९. जिल्ह्यातील प्राथमिक सहकारी बँकांच्या कार्यावर देखरेख ठेवणे.
१०. संस्था सभासदांना आपत्कालीन स्थितीत मदत मिळावी यासाठी राखीव निधीची तरतूद करणे.

■ व्यवस्थापन :-

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे मुख्यालय जिल्ह्याच्या ठिकाणी असते. जिल्ह्यातील इतर महत्वाच्या ठिकाणी शाखा स्थापन केल्या जातात. या बँकांच्या संचालक मंडळात प्राथमिक सहकारी संस्थांचे प्रतिनिधी असतात.

साधारणपणे बारा ते पंधरा तर काहीवेळा त्या त्या जिल्ह्यातील सहकारी बँकेच्या कार्यक्षेत्रानुसार विचार करता बँकेचे संचालक मंडळ हे २० ते २५ संचालक मिळून बनते. या शिवाय आवश्यकतेप्रमाणे प्रत्येक जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक उपसमित्यांचीही स्थापना करते. संचालक मंडळातील सदस्यांचा कार्यकाळ पाच वर्षांचा असतो. अध्यक्ष व उपाध्यक्ष यांची निवड संचालक मंडळातून केली जाते. या बँकांचे पर्यवेक्षण व्यवस्थापकाकडून केले जाते.

■ जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची भूमिका व कामगिरी :-

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका या आपल्या जिल्हा क्षेत्रात नेता बँक म्हणून कार्य करित असल्याने त्या भागातील सहकारी चळवळीचे नेतृत्व करण्यासह वित्तपुरवठा संतुलीत ठेवण्याचे कार्य करित असतात. त्यादृष्टीने या बँकांचे कार्य महत्वपूर्ण आहे. सन १९५०-५१ मध्ये भारतात जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची संख्या ५०५ होती तर, हीच संख्या सन २००१ मध्ये ३६७ इतकी कमी झाली. याचे कारण, म्हणजे या बँकांची पुनर्रचना व पुनर्बांधणी करण्यात आली.

भारतातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची संख्या सन २००६-०७ मध्ये ३६९ होती. तर याच वर्षात बँकेचा स्व:निधी रु. २६,१८० कोटी, ठेवी रु. ९४,५२९ कोटी, तर येणे कर्ज रु. ८९,०३८ कोटी इतके होते. त्यानंतर सन २०१२-१३ पर्यंत जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांच्या संख्येत मोठा बदल झाला नसून ठेवी व येणे कर्ज रक्कमेत टप्पा-टप्प्याने वाढ झाली आहे.

■ नागरी सहकारी बँका :-

नागरी सहकारी बँका सुरुवातीला जर्मनीत अस्तित्वात आल्या. भारतात एकोणीसाव्या शतकात नागरी सहकारी बँकांच्या स्थापनेस सुरुवात झाली. देशातील नागरी भागातील गरीब आणि मध्यमवर्गीय लोकांना वित्तपुरवठा करण्यास व्यापारी बँका फारशा उत्सुक नसतात. कारण, या लोकांजवळ योग्य ते तारण पुरेसे नसते. त्यामुळे बँकांना सुरक्षितता वाटत नाही तसेच या लोकांबाबत बँकांकडे माहिती नसल्याने कर्ज वाटप केल्यास वसूलीत अनेक अडचणी येतात. त्यामुळे अशा गरीब व मध्यमवर्गीय लोकांचे राहणीमान सुधारण्यासाठी वित्तपुरवठा करणाऱ्या नागरी सहकारी संस्थांची आवश्यकता निर्माण झाली. सन १९६६ मध्ये या बँकांना बँकींग नियंत्रण कायदा लागू झाल्यानंतर नागरी सहकारी चळवळीला प्रोत्साहन मिळाले. "नागरी भागातील लोकांनी स्वेच्छेने एकत्र येऊन, समान उद्दिष्टाने, लोकशाही पद्धतीने स्थापन केलेल्या बँकेस नागरी सहकारी बँका असे म्हणतात." "एका शहरापुरते किंवा प्रदेशापुरते मर्यादीत कार्यक्षेत्र असणारी तसेच ठेवी स्वीकारणे व कर्ज देणे याबरोबरच बँकींगची कार्य करणारी सहकारी संस्था म्हणजे नागरी सहकारी बँक होय."

■ नागरी सहकारी बँकेची उद्दिष्टे :-

नागरी सहकारी बँकांची स्थापनेमागील उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत - नागरी सहकारी बँकांचा दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या काळात झपाट्याने प्रसार झाला. कारण, संयुक्त भांडवली बँका नागरी भागातील मध्यमवर्गीयांना वित्तपुरवठा करण्यास नाखुष होत्या.

१. नागरी भागातील लोकांना बचतीची सवय लागावी.
२. वाढते औद्योगिकीकरण, त्यामुळे वाढते नागरीकरण, त्यामुळे वाढता शहरी विकास यासाठी या बँकांची आवश्यकता वाढली.
३. मध्यमवर्गाकडून कर्जविषयक गरज वाढत होती.
४. देशातील बदलत्या उत्पादन पद्धतीनुसार कर्जाची मागणी वाढत होती.
५. नागरी भागातील नागरिकांचे वित्तीय प्रश्न सोडविण्यासाठी नागरी सहकारी बँका स्थापन होतात.

■ नागरी सहकारी बँकांचे व्यवस्थापन :-

प्रत्येक नागरी सहकारी बँकांच्या संचालक मंडळातील सदस्य संख्या भिन्न असते. मात्र या बँकांच्या संचालक मंडळावर १० ते १५ सदस्य निवडून येतात. या सदस्यांपैकी एक अध्यक्ष व एक उपाध्यक्ष असतो. संचालक मंडळ लोकशाही पद्धतीने (निवडणूक) निवडले जाते. संचालक मंडळास दर तीन वर्षांनी निवडले जाते. संचालक मंडळास मदत करण्यासाठी विविध समित्यांची स्थापना केली जाते.

■ नागरी सहकारी बँकेची भूमिका व कामगिरी :-

नागरी सहकारी बँका शहरातील पगारी नोकरदार, औद्योगिक कामगार, मध्यम व उच्च मध्यमवर्गीय वर्गास त्यांच्या आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी वित्त पुरवठा करतात.

या बँकांचे कर्ज हे फक्त सभासदांनाच दिले जाते. नागरी सहकारी बँकांचे कार्यक्षेत्र प्रामुख्याने शहरी, निम-शहरी, तालुक्याचे ठिकाण, बाजारपेठ परिसर, नगरपालिका, महानगरपालिका क्षेत्र या ठिकाणी असते.

भारतातील नागरी सहकारी बँकांचा इतिहास प्रगतीचाच आहे. सन २००७-०८ मध्ये नागरी सहकारी बँकांची एकूण संख्या १७७० होती. या वर्षात या बँकांचा स्वःनिधी रु. १९,४९९ कोटी, घेतलेले कर्ज रु. २२९२ कोटी, येणे कर्ज रु. ८८,९८१ कोटी तर, ठेवी रु. १३८४९६ इतक्या होत्या. येणे कर्जाबाबत वसूली वाढविण्यासाठी या बँकांनी सन २०११-१२ मध्ये उपाययोजना करून स्थिती सुधारली.

३. प्राथमिक सहकारी पतसंस्था (Primary Co-operative Credit Society) :-

या संस्था सहकारी बँकांचा स्थानिक पातळीवरचा पाया आहे. या संस्था सामान्यपणे गाव पातळीवर कार्य करतात. प्राथमिक सहकारी पतसंस्था या भारतातील ग्रामीण भागाला प्रामुख्याने शेती क्षेत्राला कर्जपुरवठा करतात. त्यामुळे त्यांना ग्रामीण शेती पतपुरवठा संस्था असेही म्हणतात. शेतकऱ्यांना अल्प, मध्यम व दीर्घकालीन कर्जाची आवश्यकता असते. त्यापैकी अल्प व मध्यमकालीन कर्जपुरवठ्याच्या सोयीसाठी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था अग्रेसर असतात.

व्याख्या :- "ग्रामीण भागातील एकाच परिसरातील कर्ज काढणाऱ्या किंवा कर्ज न काढणाऱ्या १० किंवा अधिक रहिवाशांनी एकमेकांना आर्थिक किंवा इतर प्रकारची मदत करणारी स्वेच्छेने निर्माण झालेली संघटना म्हणजेच प्राथमिक कृषी पतपुरवठा संस्था / बँक होय."

या प्राथमिक सहकारी पतसंस्था ग्रामीण भागात शेतकऱ्यांना कमीत कमी व्याजदरात कर्ज पुरवठा करण्याचा प्रयत्न करतात. ग्रामीण भागातील सावकारांचे प्रश्न कमी करण्यास या सोसायट्यांचा उपयोग झाला.

■ प्राथमिक सहकारी पतसंस्थांची प्रगती :-

प्राथमिक सहकारी पतसंस्था या व्यावसायिक संस्था असल्या तरी, त्यांचा हेतू हा नफा कमविणे हा नसून सेवा देण्याचा असतो. त्यामुळे ग्राहकांना जिद्दाळ्याची सेवा मिळते. शेतकऱ्याने कर्ज घेतले असेल आणि काही रास्त कारणाने परतफेड करण्यास तो असमर्थ असेल तर, त्याच्यामागे वसूलीचा ससेमीरा न लावता त्या कर्जाची मदत वाढवून दिली जाते. फार पूर्वीपासून सावकार, व्यापारी सावकार, जमीनदार या सारख्या गैर संस्थात्मक स्रोतांवर शेतकरी कर्जासाठी अवलंबून राहत असत आणि हे कर्ज खूपच मोठ्या व्याजदराचे, शेतकऱ्यांची आर्थिक पिळवणूक करणारे होते. प्राथमिक सहकारी पतसंस्थांनी किफायतशीर दराने कर्ज पुरवठा केल्याने सावकारशाहीस लगाम बसण्यास मदत झाली आहे.

भारतातील प्राथमिक कृषी पतसंस्थांची एकूण संख्या सन २००२ मध्ये ९८,००० इतकी होती. ही संख्या सन २००७ मध्ये ९७,२२४ पर्यंत वाढली. सन २००७ मध्ये या पतसंस्थांची सभासद संख्या १२५.७६ मिलियन, ठेवी रु. २३४८४ कोटी, स्वःनिधी रु.

११०३९ कोटी, कर्जपुरवठा रु. ५८,६२० कोटी तर, कार्यकारी भांडवल रु. ७९,९५९ कोटी इतके होते.

■ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या समस्या :-

१. अकार्यक्षम व्यवस्थापन :- व्यवस्थापनातील सभासद कुठलेही मानधन न घेता काम करतात. त्यामुळे या सभासदांना कामात फारसे स्वारस्य नसते. नियुक्त सभासदांना पुरेसे प्रशिक्षण दिले जात नसल्याने त्यांच्या कामात व्यावसायिकतेचा अभाव असतो.
२. राजकीय हस्तक्षेप :- स्थानीक राजकीय पुढाऱ्यांचे या संस्थांवर वर्चस्व असते. त्यामुळे सहकाराच्या मुळ तत्वालाच तिलांजली मिळते. त्यामुळे कर्जाची थकबाकी वाढत जाते आणि संस्था डबघाईला येते.
३. कर्जाचा दुरुपयोग :- या संस्थांनी भांडवलाचा योग्य वापर केला नाही. या संस्थांच्या संचालक मंडळात विशिष्ट गटाचे वर्चस्व निर्माण झाल्याने कर्जाचा दुरुपयोग करण्याची प्रवृत्ती वाढते.
४. व्यापारी बँकांशी स्पर्धा :- राष्ट्रीयीकरणानंतर व्यापारी बँकांनी ग्रामीण भागात शाखाविस्तार कार्यक्रम हाती घेतला. व्यापारी बँकांकडे पुरेसे भांडवल आहे. या संस्था भांडवल (ठेवी) गोळा करण्यात अपयशी ठरल्या.
५. सीमांत शेतकऱ्यांकडे दुर्लक्ष :- खरे तर, लहान व सीमांत शेतकऱ्यांसाठी स्थापन झालेल्या या संस्थांनी आपल्या मुळ उद्देशाकडे दुर्लक्ष करून मोठ्या शेतकऱ्यांना जास्त प्रमाणात कर्जे दिली आहेत.
६. असमतोल विकास :- प्राथमिक सहकारी पतसंस्थांचा विकास दुर्गम भागात होवू शकलेला नाही. केवळ मोठ्या खेडेगावात मोठ्या प्रमाणात विस्तार झाला आहे.
७. अपूर्ण सोयी :- या संस्था ग्रामीण भागात कार्यरत असल्याने त्यांना आवश्यक त्या सोयी सुविधा उपलब्ध होत नाही. त्यामुळे या संस्था आपल्या पूर्ण कार्यक्षमतेने कार्य करू शकत नाही.
८. थकबाकी :- थकबाकीचे वाढते प्रमाण ही सर्वात महत्वाची समस्या आहे. अनेक कर्जदार कर्जाची नियमित परतफेड करीत नाहीत तसेच या संस्थांकडे कर्जाच्या वसूलीसाठी परिणामकारक यंत्रणा नसते. स्थानिक संबंधामुळे कर्ज वसूलीत अडथळे येतात. म्हणून थकबाकी वाढत आहे.
९. अपूरा कर्जपुरवठा :- शेतकऱ्यांना शेतीसाठी जितक्या कर्जाची आवश्यकता असते तितक्या प्रमाणात या संस्था कर्जवितरण करू शकत नाही. कारण, या संस्थांना ठेवी संकलनात मर्यादीत यश प्राप्त झाले आहे. शेतकऱ्यांना या संस्थांकडून पुरेसे कर्ज न मिळाल्यास शेतकरी सावकारी कर्जाकडे वळतो.
१०. आर्थिक परावलंबीत्व :- कमी स्वःनिधी आणि कर्ज रक्कमेची वाढती मागणी त्यासह वाढती थकबाकी यामुळे प्राथमिक सहकारी संस्था ह्या भांडवलासाठी इतर संस्थांवर अवलंबून असतात. या संस्था सातत्याने जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांवर निधीसाठी अवलंबून असतात.

२.२.४ विभागीय ग्रामीण बँका (Regional Rural Bank's) :-

भारत सरकारने ग्रामीण कर्जपुरवठ्याची पर्यायी व्यवस्था कशी असावी याची रुपरेषा तयार करण्यासाठी १९७५ मध्ये श्री नरसिंहन यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नेमली. या समितीने विभागीय ग्रामीण बँका स्थापन करण्याची शिफारस केली. याबाबतची पार्श्वभूमी अशी की, सन १९६९ मध्ये १४ मोठ्या व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण झाल्याने ग्रामीण वित्तपुरवठ्यात त्यांचा प्रवेश शक्य झाला. व्यापारी बँकांच्या ग्रामीण प्रवेशामुळे तेथील वित्तपुरवठ्याची समस्या फारशी सुटली नाही. काही भागात व्यापारी बँका व सहकारी बँकामध्ये झालेली स्पर्धा सहकारी बँकांच्या दृष्टीने मारक ठरली. परिणामी सहकारी चळवळ कमकूवत झाली. व्यापारी बँकांनी ग्रामीण भागातील ठेवी शहरी भागात नेल्याची टिका झाली. व्यापारी बँकांचा शाखाविस्तार वाढूनही लहान व ग्रामीण कुटूंबे कर्जपुरवठ्यापासून वंचित राहिले. त्यातून मार्ग काढण्यासाठी ग्रामीण कर्जपुरवठा क्षेत्रात नव्या यंत्रणेची आवश्यकता वाटू लागली.

सुरुवातीला पाच प्रादेशिक / विभागीय ग्रामीण बँकांची स्थापना २ ऑक्टोबर १९७५ रोजी उत्तर प्रदेशातील मोरादाबाद आणि गोरखपूर, हरियाणात भिवानी, राजस्थानमध्ये जयपूर आणि पश्चिम बंगालमध्ये मालडा येथे करण्यात आली. प्रादेशिक / विभागीय ग्रामीण बँकेच्या स्थापनेमागील उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत -

१. भारतीय ग्रामीण भागातील कर्जबाजारीपणा कमी करणे.
२. भारतातील लहान शेतकरी, सीमांत शेतकरी, भूमिहीन शेतमजूर, कारागीर, लघू व कुटीर उद्योजक यांना कर्ज पुरवठ्याच्या पर्यायी व्यवस्था उपलब्ध करणे.
३. ग्रामीण भागात ठेवी संकलीत करून त्याचा वापर ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी करणे.

विभागीय ग्रामीण बँकेचे अधिकृत भाग भांडवल रु. एक कोटी ठरविण्यात आले आहे. प्रारंभी केवळ रु. २५ लाख वसूल भांडवलाने बँकेचे कार्य सुरु करता येते. प्रादेशिक ग्रामीण भागभांडवलात केंद्र सरकारचा ५०% वाटा असतो. तर, राज्य सरकारचा वाटा १५% असतो. उर्वरित ३५% हिस्सा प्रवर्तक बँकेचा असतो. प्रवर्तक व्यापारी बँक या बँकेस विविध प्रकारे मदत करू शकते. जसे, विभागीय ग्रामीण बँकेचे भागभांडवल खरेदी करणे, प्रादेशिक ग्रामीण बँकेचे कर्मचारी नियुक्त करणे, त्यांना प्रशिक्षण देणे व मार्गदर्शन करणे इत्यादी.

■ विभागीय / क्षेत्रीय / प्रादेशिक ग्रामीण बँकांची प्रगती :-

प्रायोगिक तत्वावर ऑक्टोबर १९७५ मध्ये पाच प्रादेशिक ग्रामीण बँका सुरु करण्यात आल्या. या पाच बँकांचा अनुभव उत्तम असल्याने व या बँकांच्या माध्यमातून ग्रामीण विकासाला चालना मिळाल्याने देशाच्या इतर ग्रामीण भागात विभागीय ग्रामीण बँका सुरु करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. सन १९७५ मध्ये विभागीय ग्रामीण बँकांची संख्या ५ होती. तीच संख्या मार्च २००१ अखेर १९६ पर्यंत वाढली.

विभागीय ग्रामीण बँकांचा शाखाविस्तार वेगाने झाला. मार्च २००१ अखेर १४५०० शाखा भारतात कार्यरत होत्या. यापैकी सर्वात जास्त शाखा उत्तर प्रदेश, महाराष्ट्र व पंजाब या राज्यात आहेत. या शाखांपैकी ९२% शाखा ग्रामीण भागात आहेत. सन २००२ मध्ये १९६ विभागीय

ग्रामीण बँकांचे कार्यक्षेत्र देशातील ४३६ जिल्ह्यात विस्तारलेले होते. विभागीय ग्रामीण बँकांच्या ठेवी सन १९७९-८० मध्ये रु. ८० कोटी इतक्या होत्या. हाच आकडा सन मार्च २००१ अखेर १५.४२ कोटी इतका झाला. सन १९८४ अखेर विभागीय ग्रामीण बँकांनी सर्व प्रकारचा कर्जपुरवठा १०४८ कोटी रुपयांचा केला होता. तो मार्च १९९४ अखेर ५०२० कोटी रुपयांपर्यंत वाढला. तर, मार्च २००२ अखेर या बँकांनी ७५०० कोटी रुपयांची कर्जे दिली. यापैकी ९५% कर्जे समाजातील दुर्बल लोकांना देण्यात आली आहेत.

■ **विभागीय ग्रामीण बँकांच्या समस्या :-**

१. **संघटनात्मक समस्या :-** विभागीय ग्रामीण बँकांना अगदी सुरुवातीपासूनच संघटनात्मक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. पुरस्कृत बँका व राज्य सरकारांचे योग्य ते सहाय्य मिळत नाही. प्रत्येक प्रादेशिक ग्रामीण बँक कोणत्यातरी व्यापारी बँकेने प्रायोजित केली आहे. या बँकेच्या भांगभांडवलात केंद्र सरकार, राज्य सरकार व प्रायोजित बँकेचा वाटा असतो. त्यामुळे या बँकेवर तीन संस्थांचे नियंत्रण राहते. सरकारच्या दबावाने अनियोजित अतिविस्तारामुळे संघटनात्मक समस्या निर्माण होते.

२. **व्यवस्थापकीय समस्या :-** विभागीय ग्रामीण बँका सामान्यपणे जिल्हा स्तरावर कार्य करणाऱ्या संस्था असतात. पुरस्कर्ता बँक मध्यम वर्गाचे अधिकारी व्यवस्थापक प्रतिनीधी म्हणून नियुक्त करतात. अशा अधिकाऱ्यांची स्वतंत्रपणे निर्णय घेण्याची क्षमता कमी असे. विभागीय ग्रामीण बँकांच्या संचालक मंडळाच्या सभा नियमित होत नाही. एकाच राज्यात वेगळ्या जिल्ह्यात कार्य करणाऱ्या या बँकांमध्ये एकवाक्यता नसते. अनेक संस्थांच्या नियंत्रणामुळे व्यवस्थापकीय कार्य कुशलतेने होत नाही.

३. **विकासात असमानता :-** विभागीय ग्रामीण बँकांच्या शाखाविस्तार झाला तरी, देशातील सर्व राज्यात त्यांचा समान विकास झालेला नाही. उत्तर प्रदेश, मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र, बिहार या राज्यात अधिक बँका असल्या तरी, केरळ, हिमाचल प्रदेश, तामिळनाडू, मेघालय या राज्यात या बँकांची संख्या व कार्य नगण्य आहे.

४. **वसूलीची समस्या :-** विभागीय ग्रामीण बँकांची कर्ज वसूलीची समस्या गंभीर बनत आहे. दोषपूर्ण कर्ज धोरण, कर्जावर देखरेख कमी, वसूलीबाबत उदासिनता, कर्जाचा अनुत्पादक कार्यासाठी वापर, राजकीय हस्तक्षेप, विकासासाठी कर्जाचा संबंध जोडण्यात अपयश हे घटक जबाबदार आहेत. जून १९९१ मध्ये सर्व प्रकारच्या कर्जांच्या थकबाकीचे प्रमाण ६६% होते. तर, सन १९९३ ते १९९७ दरम्यानच्या काळात थकबाकी प्रमाण ४३ ते ५४ % दरम्यान होते.

५. **ठेवी जमा करण्यात अपयश :-** ग्रामीण भागात या बँकेने शेतकऱ्यांबरोबरच ग्रामीण कारागीर, लघुउद्योजक, शेतमजूर यांना बचतीची सवय लावून मोठ्या प्रमाणावर ठेवी जमा कराव्यात. या ठेवींचा वापर ग्रामीण भागातील दुर्बलांच्या विकासासाठी करावा अशी अपेक्षा होती, पण ती फोल ठरली.

■ **विभागीय ग्रामीण बँका अयशस्वी होण्याची कारणे :-**

१. ग्रामीण व दुर्गम भागात झालेल्या शाखा विस्तारामुळे व्यवस्थापन खर्चात वाढ.

२. समाजातील दुर्बल घटकांनाच कर्ज देण्याचे बंधन आहे.
३. कर्ज देतांना या बँका कर्जदाराच्या पतक्षमतेचा विचार करित नाही.
४. ग्रामीण भागातील सुखसोयीच्या अभावामुळे बँकेचा कर्मचारी वर्ग त्या भागाशी एकरूप होवू शकला नाही.
५. व्यापारी बँकांप्रमाणे विभागीय ग्रामीण बँकांच्या कर्मचाऱ्यांना वेतन दिल्याने या बँका कमी खर्चाच्या राहिल्या नाहीत.
६. संचालक मंडळात ग्रामीण जनतेचा प्रतिनिधी नसल्याने या भागातील ग्रामीण जनतेच्या प्रश्नांबाबत त्यांना योग्य माहिती नसते.
७. विभागीय ग्रामीण बँकांकडे प्रशिक्षित व योग्य कर्मचाऱ्यांचा अभाव राहिला. त्यामुळे कर्मचाऱ्यात कार्यक्षमता व व्यावसायिक दृष्टीकोन दिसून येत नाही.
८. ग्रामीण भागात विभागीय ग्रामीण बँकांची प्राथमिक सहकारी बँका, व्यापारी बँका व प्रायोजक बँक यांच्यासह अकारण स्पर्धा दिसून येते. त्यामुळे सर्वच बँकांना व्यावसायिक झूळ असते.
९. विभागीय ग्रामीण बँकांची संख्यात्मक वाढ झाली. परंतू, गुणात्मकता वाढली नाही.
१०. विभागीय ग्रामीण बँकांच्या स्थापनेनंतर सावकारांचे ग्रामीण भागातून उच्चाटन होईल या अपेक्षेने या बँका स्थापन केल्या. परंतू या बँका आपल्या कार्याचा पुरेसा प्रभाव ग्रामीण क्षेत्रात निर्माण करू शकल्या नाहीत.

२.२.५ सहकारी व ग्रामीण बँक व्यवस्थेचे यश-अपयश (Strength and Weakness of the Co-operative and Rural Banking System) :-

भारतात सहकार चळवळीने नुकतीच १०८ वर्षे पूर्ण केली आहेत. या कालावधीत सहकारी व ग्रामीण बँकांना बरेच यश मिळाले असले तरी, या बँका पूर्णपणे यशस्वी ठरू शकल्या नाहीत.

■ यश :-

१. सावकारी स्पर्धा :- सुरुवातीच्या काळात ग्रामीण भागात सावकारांचे प्राबल्य होते. कर्ज पुरवठ्याबाबत प्राथमिक सहकारी संस्थांनी सावकारांशी स्पर्धा करून सावकारांचे महत्व कमी केले.
२. ग्रामीण विकास :- प्राथमिक सहकारी बँकांच्या माध्यमातून सहकारी संस्थांचे जाळे निर्माण झाल्याने ग्रामीण लोकांना बँकांच्या सोयी-सुविधा निर्माण झाल्या तसेच शेती क्षेत्रात आधुनिक तंत्रज्ञान व जलसिंचनाच्या सोयी निर्माण करण्यात मदत प्राप्त झाली.
३. बचतीची सवय :- ग्रामीण जनतेस बचतीची सवय लावण्याचे कार्य सहकारी संस्था व बँकांनी केले. या बँकांमुळे लोकांना काटकसर व बचतीचे महत्व समजले.
४. नवीन क्षेत्रात सहभाग :- शेती क्षेत्रास सहकारी यंत्रणेने वित्त पुरवठा केला. त्यासह दुध समित्या, पाणी पुरवठा समित्या, सुत गिरणी, साखर कारखाने अशा त्या काळातील नवीन क्षेत्रास वित्त पुरवठा करण्याची महत्वपूर्ण भूमिका बजावली.

५. **ग्रामीण वित्त :-** भारतीय रिझर्व्ह बँक, नाबार्ड, राज्य शासन यांच्याकडून भांडवल मिळविणे व त्याचे वाटप ग्रामीण भागात कर्जरूपाने करणे तसेच शहरी भागात ठेवी गोळा करून त्याचा वापर ग्रामीण क्षेत्रात उत्पादक कार्यासाठी करणे हे महत्वपूर्ण कार्य सहकारी संस्थांनी केले आहे.
६. **दुर्बलांना मदत :-** समाजातील दुर्बल घटकांना आर्थिक मदत कर्जरूपाने करून त्यांना विकास प्रक्रियेत सहभागी करण्याचा प्रयत्न सहकारी संस्थांनी केला आहे.

■ **अपयश / समस्या :-**

१. **अकार्यक्षमता :-** सहकारी संस्थांचे व्यवस्थापन कार्यक्षम नाही. या संस्थांचा कर्मचारी वर्ग पुरेसा प्रशिक्षित नाही. नवीन तंत्रज्ञानाशी तो जोडला गेला नाही.
२. **सहकार तत्वाविषयी अज्ञान :-** सहकारी चळवळ लोकांनी स्वेच्छेने स्वीकारण्याऐवजी ती लोकांवर लादली गेली. त्यामुळे अनेकांनी सहकाराकडे स्वार्थाच्या दृष्टीने पाहिले.
३. **राजकीय हस्तक्षेप :-** आपल्या पक्षाचे वर्चस्व सिद्ध करण्याचे साधन म्हणून राजकारणी लोकांनी सहकार क्षेत्राची निवड केली. त्यामुळे सहकारी संस्था ग्रामीण भागात परिवर्तन घडवून आणणाऱ्या संस्था न बनता राजकीय अड्डे बनल्या.
४. **प्रादेशिक असमतोल :-** सहकारी बँकांचा विकास केवळ महाराष्ट्र, गुजरात, पंजाब, हरियाणा, तामिळनाडू यासारख्या तुलनात्मकदृष्ट्या विकसीत राज्यात झाला. इतर राज्यात या बँकांचा फारसा विस्तार झाला नाही.
५. **केवळ संख्यात्मक वाढ :-** सहकारी संस्था व बँकांची केवळ संख्यात्मक वाढ झालेली दिसते. परंतु, गुणात्मक वाढीच्या बाबतीत सहकार चळवळीस अपयश आले.
६. **प्रचंड थकबाकी :-** सहकारी संस्था व बँकांनी ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणावर कर्जवाटप केले. प्रामुख्याने शेती व्यवसायास कर्ज वाटप केले. मात्र शेती व्यवसायात उत्पन्नाची अनिश्चितता असते याचा परिणाम म्हणून या बँकांची थकबाकी वाढत आहे.

२.२.६ **ग्रामीण वित्तपुरवठ्यात व्यापारी बँका व भारतीय रिझर्व्ह बँकेची भूमिका (Role of Commercial Bank's and RBI in Rural Credit):-**

भारतीय अर्थव्यवस्था शेतीप्रधान आहे. त्यामुळे भारतात शेती क्षेत्राच्या विकासाला महत्वपूर्ण स्थान आहे. राष्ट्रीयीकरणापूर्वी व्यापारी बँकांनी शेती व्यवसायाला कर्ज देण्याकडे दुर्लक्ष केले. त्यामुळे पुरेसा शेती विकास होवू शकला नाही आणि भारतीय नियोजनात अपयश आले. त्यापूर्वी शेती क्षेत्र व ग्रामीण क्षेत्र प्रामुख्याने सहकारी बँकांच्या अखत्यारीत असल्याने त्यांनी शेती व ग्रामीण वित्तपुरवठ्याकडे दुर्लक्ष केले. परंतु, अग्रक्रम क्षेत्रात शेती व्यवसायाचा समावेश करण्यात आल्याने राष्ट्रीयीकरणानंतर या बँकांनी अग्रक्रम व ग्रामीण क्षेत्रास सढळ हाताने वित्तपुरवठा केला. सार्वजनिक क्षेत्रातील व्यापारी बँकांनी जून १९६९ अखेर शेतीसाठी १६० कोटी रु.चा. कर्जपुरवठा केला. तर, जून १९७१, मार्च १९९४ व मार्च १९९८ अखेर अनुक्रमे रु. ३४० कोटी, रु. २०,९०० कोटी, रु. ३४,३१० कोटी शेती क्षेत्रास कर्जपुरवठा केला.

भारताला खऱ्या अर्थाने विकास करायचा असेल तर, ग्रामीण व शेती क्षेत्राचा प्रथम विकास करावा लागेल हे लक्षात घेऊन रिझर्व्ह बँकेत स्वतंत्रपणे 'कृषी पत पुरवठा विभाग' ची स्थापना केलेली आहे. या खात्यामार्फत ग्रामीण कर्जपुरवठा संबंधी कार्यवाही केली जाते. शेती कर्जपुरवठा करणाऱ्या व्यापारी बँका, सहकारी बँका, भूविकास बँका व विविध वित्तसंस्थांमध्ये समन्वय साधला जातो. भारतीय रिझर्व्ह बँकेने १९४९ मध्ये अखिल भारतीय ग्रामण बँकिंग चौकशी समिती नेमली. त्यानंतर सन १९५२ मध्ये अखिल भारतीय ग्रामीण पतपुरवठा समिती नेमली. या समितीने शेती विकासासाठी सूचना केल्यानंतर त्या सूचनांची त्वरीत अंमलबजावणी करण्यात आली. त्याचाच एक भाग म्हणून अखिल भारतीय गुदाम महामंडळाची स्थापना केली. इंपीरीयल बँकेचे राष्ट्रीयीकरण करून भारतीय स्टेट बँकेची निर्मिती केली. याशिवाय शेती क्षेत्राला कर्जपुरवठ्यासाठी भारतीय रिझर्व्ह बँकेने राष्ट्रीय शेती (दीर्घकालीन) निधी आणि राष्ट्रीय शेती कर्ज (स्थिरीकरण निधी) असे दोन निधी उभारले. रिझर्व्ह बँक शेती क्षेत्राला प्रत्यक्ष वित्तपुरवठा करित नाही. तर, सहकारी बँका, व्यापारी बँका, भूविकास बँका यांच्यामार्फत वित्तपुरवठा केला जातो. दीर्घकालीन शेती वित्तपुरवठ्यासाठी १९६९ मध्ये कृषी पुर्नवित्तीय व विकास महामंडळाची स्थापना केली आहे. व्यापारी बँकांचा ग्रामीण व कृषी कर्जातील सहभाग वाढविण्यासाठी १९६९ मध्ये १४ मोठ्या व्यापारी बँकांचे तर १९८० मध्ये ६ व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्या आले. ग्रामीण विकासासाठी शाखा विस्तार करण्याची जबाबदारी या बँकांवर सोपविण्यात आली. भारतीय रिझर्व्ह बँकेने व्यापारी बँकांच्या अग्रक्रम क्षेत्राची संकल्पना आणून ग्रामीण क्षेत्रात प्राधान्य क्रमाने व्यापारी बँकांनी कर्जपुरवठा करण्याचे बंधन टाकण्यात आले. अग्रक्रम क्षेत्रात शेती, कुटीर उद्योग, लघूउद्योग, स्वयंरोजगार, वाहतुक व्यवसाय इ. चा समावेश केला जातो. ग्रामीण भागात शेती वित्त पुरवठ्यासाठी बँकांचा शाखाविस्तार व्हावा यासाठी रिझर्व्ह बँकेने प्रयत्न केले. ग्रामीण-शहरी भागातील बचत शेती क्षेत्राच्या भांडवल पुरवठ्यासाठी उपलब्ध व्हावी म्हणून रिझर्व्ह बँकेने प्रयत्न केले. भारतीय रिझर्व्ह बँकेकडे राष्ट्रीय-आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील महत्वाची कामे व शेती वित्त पुरवठ्याची वाढती मागणी लक्षात घेऊन रिझर्व्ह बँकेने १९८२ मध्ये राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँक (NABARD - नाबार्ड) ची स्थापना केली. पूर्वी ग्रामीण भागास वित्तपुरवठा करण्याची रिझर्व्ह बँकेची जबाबदारी स्थापनेनंतर नाबार्डने स्वीकारली. 'नाबार्ड' ही शेती क्षेत्रास वित्तपुरवठा करणारी अत्युच्च संस्था होय.

२.२.७ नाबार्डचे कार्य व ग्रामीण विकासातील भूमिका (NABARD Function's & Role in Rural Development) :-

भारतीय रिझर्व्ह बँकेने स्थापनेपासूनच ग्रामीण वित्तपुरवठ्याबाबत महत्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. भारतीय रिझर्व्ह बँकेला चलन निर्मितीसह अर्थव्यवस्थेत राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय दृष्ट्या वित्तीय क्षेत्रात महत्वपूर्ण जबाबदाऱ्या पार पाडाव्या लागतात. त्यामुळे शेती वित्त पुरवठा व ग्रामीण विकासाकडे पुरेसे लक्ष देण्यास वेळ नसे. त्यामुळे ग्रामीण वित्तपुरवठ्याची समस्या सोडविण्यासाठी भारतीय ग्रामीण पत सर्वेक्षण समितीने एक स्वतंत्र शेतकी पत मंडळाच्या स्थापनेची शिफारस केली. राष्ट्रीय कृषी आयोगाने (National Commission on Agriculture) ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी एक राष्ट्रीय पातळीवरील संघटना निर्माण

करण्याची शिफारस केली. वित्तपुरवठ्याने शेतीचा विकास होऊन ग्रामीण विकास घडवून आणण्यासाठी शिखर बँक असावी, जी ग्रामीण भागात वित्त पुरवठा करणाऱ्या संस्थांना मार्गदर्शन करेल. यासाठी लोकसभेत कायदा संमत करून १२ जुलै १९८२ रोजी नाबार्डची स्थापना करण्यात आली. नाबार्ड भारतीय रिझर्व्ह बँकेचे शेती क्षेत्रास पुर्नवित्त करण्याचे कार्य हाती घेऊन सहकारी बँका व विभागीय ग्रामीण बँकांना सहाय्य करणार होती.

नाबार्डचे अधिकृत भांडवल रु. ५०० कोटी असून वसूल भांडवल रु. १०० कोटी आहे. हे वसूल भांडवल केंद्र सरकार व मध्यवर्ती बँक यांनी समप्रमाणात रक्कम देवून उभारण्यात आले आहे. आपल्या वित्तीय गरजा भागविण्यासाठी नाबार्ड मध्यवर्ती सरकार, जागतीक बँकेकडून मदत घेऊ शकते. त्याचप्रमाणे भांडवलबाजारातून आवश्यक तो पैसा उभा करू शकते. जागतीक बँक व इतर आंतरराष्ट्रीय संस्थांकडूनही भांडवल उभारता येते. सन १९९९ मध्ये नाबार्डकडे रु. २००० कोटी इतके भांडवल होते. नाबार्डचा कारभार १६ संचालकांच्या मंडळाकडून पाहिला जातो. रिझर्व्ह बँकेचे डेप्युटी गव्हर्नर हे चेअरमन असतात.

■ **नाबार्डचे कार्य :-**

१. नाबार्डला शेती व ग्रामीण क्षेत्रास वित्त पुरवठा करणाऱ्या शिखर बँकेचे कार्य करावे लागते.
२. पुर्नवित्त संस्था म्हणून नाबार्ड पुढील क्षेत्रांना वित्त पुरवठा करते. शेती, ग्रामीण उद्योग, लघू उद्योग, हस्तोद्योग, ग्रामीण हस्तव्यवसाय, इतर आर्थिक कार्यक्रम इ.
३. घटकराज्य सरकारांना नाबार्ड सहकारी पतसंस्थांचे भांगभांडवल खरेदीसाठी दीर्घ मुदतीचे कर्ज देते.
४. राज्य सहकारी बँका, भूविकास बँका, विभागीय ग्रामीण बँका इत्यादींना नाबार्ड अल्प, मध्यम व दीर्घ मुदतीचे कर्ज देते.
५. प्राथमिक सहकारी बँका विभागीय ग्रामीण बँका, जिल्हा सहकारी बँका यांच्या कार्याची तपासणी करण्याचे काम नाबार्डला करावे लागते.
६. लघू उद्योग, ग्रामीण उद्योग, कुटीर उद्योग, विकेंद्रीत क्षेत्र इ. संबंधीत असलेल्या केंद्र सरकार, राज्य सरकारे, योजना आयोग, केंद्र व राज्य पातळीवरील संस्थांच्या कार्याचे सुसूत्रीकरण करण्याचे काम नाबार्ड करते.
७. ग्रामीण क्षेत्रातील प्रकल्प तयार करून भांडवल पुरवठा करण्यासाठी नाबार्डने 'संशोधन व विकास निधी' स्थापन केला आहे. याद्वारे ग्रामीण विकासाला प्रोत्साहन मिळत आहे.

■ **नाबार्डची ग्रामीण विकासातील भूमिका :-**

नाबार्ड ही ग्रामीण विकास घडवून आणण्यासाठी प्रयत्नशील असणारी केंद्र स्तरावर कार्य करणारी शिखर संस्था होय.

१. शेती क्षेत्रातील हंगामी कर्जासाठी नाबार्डने मोठ्या प्रमाणावर वित्त पुरवठा केला असून तो बँक रेटपेक्षा ३% कमी दराने केला आहे.

२. नाबार्डने ग्रामीण पयाभूत विकास निधीला मदत दिली आहे. यासाठी सन २००० मध्ये रु. ३५०० कोटी देण्यात आले. या निधीतून ग्रामीण रस्त्यात सुधारणा केली आहे. याशिवाय ग्रामीण पाणीपुरवठा, वीज इ. साठी मदत झाली आहे.
 ३. नाबार्डने अल्पविकसीत राज्यातील शेती क्षेत्रात अधिक गुंतवणूक केली आहे. बिहार, उत्तरप्रदेश, मध्यप्रदेश, ओरीसा या राज्यांना अधिक फायदा मिळाला आहे.
 ४. महाराष्ट्र, गुजरात सारख्या राज्यात सहकार क्षेत्राची प्रगती झाली. मात्र अन्य राज्यात सहकार क्षेत्र स्पर्धाक्षम नव्हते. यासाठी नाबार्डने देशातील सहकार क्षेत्राची पुनरचना करण्याचा प्रयत्न केला. सहकारी वित्तपुरवठा भक्कम व व्यापक पायावर उभारला. कमकूवत जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांच्या पुनरुसनासाठी नाबार्डकडून आर्थिक मदत दिली जाते.
 ५. मध्यवर्ती व प्राथमिक भू-विकास बँकांचे संघटन व व्यवस्थापनाच्या कार्यक्षमतेत सुधारणा करण्याचा प्रयत्न नाबार्डने केला आहे.
 ६. नाबार्डने भूविकास प्रकल्प, फळबागा लागवड, मत्स्यपालन, कुक्कूटपालन, दुग्धव्यवसाय प्रकल्प, धान्य साठवणूक प्रकल्प यासारख्या विविध प्रकल्पांना आर्थिक सहाय्य दिले आहे.
 ७. शेती क्षेत्रातील जलसिंचनाचे महत्व लक्षात घेऊन नाबार्डने ५२,६२० प्रकल्पांना अर्थसहाय्यासाठी मंजूरी दिली. त्यासाठी रु. १०,७५० कोटींच्या वित्तीय उपलब्धतेची हमी दिली. यात लहान जलसिंचन प्रकल्पांना अग्रक्रमाने मंजूरी दिली आहे.
 ८. राज्य सहकारी बँका, राज्य भू-विकास बँका, व्यापारी बँका आणि प्रादेशिक ग्रामीण बँकांना नाबार्डकडून पुनर्वित्त सोयी पुरविल्या जातात.
 ९. ग्रामीण वित्तपुरवठ्यात सुधारणा करण्यासाठी नाबार्डने विकास कृती कार्यक्रम तयार केला आहे. या कार्यक्रमासाठी १८ राज्य सहकारी बँका व १३ राज्य भू-विकास बँकांचा सहयोग घेतला आहे. या अंतर्गत लघूउद्योग, कृषी उद्योग व ग्रामीण उद्योगांना वित्तपुरवठ्यात प्राधान्य दिले आहे.
 १०. पतंप्रधान रोजगार योजनेतर्गत ग्रामीण भागातील सुशिक्षित बेरोजगार युवकांना व्यापारी बँका ग्रामीण उद्योग, शेतमाल प्रक्रिया उद्योग, व्यापार, व्यवसाय इ.साठी वित्तपुरवठा करतात. नाबार्ड व्यापारी बँकांना पुनर्वित्त सहाय्य पुरविते
 ११. नाबार्डने शेती व्यतिरीक्त बिगर शेती क्षेत्रालाही मदत दिली आहे. लघू उद्योग, सहकारी साखर कारखाने, सहकारी सूत गिरण्या, औद्योगिक सहकारी संस्था इत्यादींना वित्तपुरवठा केला आहे
- एकंदरीत नाबार्डने शेती व ग्रामीण विकासासाठी वित्तपुरवठा करून महत्वपूर्ण कामगिरी बजावली आहे.

२.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न :-

१. ग्रामीण क्षेत्रात वित्तपुरवठ्याची आवश्यकता स्पष्ट करा.
२. ग्रामीण क्षेत्रातील वित्तपुरवठ्याचे स्रोत स्पष्ट करा.

३. भारतातील सहकारी बँकींग क्षेत्राची रचना व विकास स्पष्ट करा.
४. राज्य सहकारी बँकेची भूमिका व वित्तीय कामगिरी स्पष्ट करा.
५. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची भूमिका व वित्तीय कामगिरी विषद करा.
६. नागरी सहकारी बँकांची भूमिका व वित्तीय कामगिरी स्पष्ट करा.
७. प्राथमिक सहकारी पतसंस्थांची कामगिरी व समस्या स्पष्ट करा.
८. विभागीय ग्रामीण बँकांची कामगिरी व समस्या स्पष्ट करा.
९. सहकारी व ग्रामीण बँक व्यवस्थेचे यश-अपयश स्पष्ट करा.
१०. ग्रामीण वित्तपुरवठ्यात व्यापारी बँका व भारतीय रिझर्व्ह बँकेची भूमिका थोडक्यात विषद करा.
११. नाबार्डचे कार्य व ग्रामीण विकासातील भूमिका विषद करा.

२.४ सारांश :-

भारतातील ग्रामीण भागास वित्त पुरवठ्यासाठी कोणत्याही एखाद्या स्रोतावर विसंबून न राहता विविध प्रकारच्या बँकांनी आपले योगदान दिले आहे. ग्रामीण भागातील शेती हा अद्यापही प्रमुख व्यवसाय असून या व्यवसायास अल्प, मध्यम व दीर्घ मुदतीचा वित्तपुरवठा आवश्यक असून यात व्यापारी बँका, सहकारी बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका, नाबार्ड याची भूमिका अत्यंत महत्वपूर्ण आहे.

२.६ संदर्भसूची :-

१. भोसले. के.एम., काटे के.बी., (२००३) :- भारतीय बँकींग, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर
२. जोशी सी.जे. , डांगे अशोक, (२०००) :- बँकींग अँड फायनान्स, फडके प्रकाशन , कोल्हापूर
३. साळूखे शाम, मांटे विजय, (२०१०) :- प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव

घटक -३
भारतातील बँकेतर वित्तीय संस्था व वित्तीय सेवा

अनुक्रमणिका

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ विषय विवेचन
 - ३.२.१ बँकेतर वित्तीय संस्थांचा अर्थ व व्याख्या
 - ३.२.२ वैश्विक बँक
 - ३.२.३ वाणिक बँक
 - ३.२.४ साहस किंवा जोखीम भांडवल
 - ३.२.५ गृह वित्त पुरवठा
 - ३.२.६ भाडेपट्टा करारनामा / भाडे खरेदी सुविधा
 - ३.२.७ येणेकरी सेवा कंपनी /अभिकर्ता सेवा
 - ३.२.८ साठेबाजी व म्युच्युअल फंड
- ३.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न
- ३.४ सारांश
- ३.५ पारिभाषिक शब्द
- ३.६ संदर्भसूची

३.० उद्दिष्टे :-

ह्या घटकाच्या अभ्यासावरून आपल्याला,

- ६. बँकेतर वित्तीय संस्था म्हणजे काय ? आणि वर्गीकरण समजेल.
- ७. गैर बँकींग वित्तीय संस्था व सेवा यांच्या विकासासंदर्भात धोरण व त्यांची संपत्ती, देयता सदृढता कशी आहे हे समजेल.
- ८. बँका व्यतिरीक्त भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकासात वित्तीय संस्थांची भूमिका समजेल.
- ९. वैश्विक बँकेची संकल्पना समजून वाणिक बँक म्हणजे काय हे समजेल.
- १०. उद्योजक बनविण्यासाठी किंवा स्वतःची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी खालील वित्तीय सेवांचा अभ्यास करायचा आहे.
 - १. साहस भांडवल
 - २. गृह वित्त पुरवठा
 - ३. भाडेपट्टा करारनामा
 - ४. भाडे खरेदी सुविधा
 - ५. अभिकर्ता सेवा
 - ६. साठेबाजी व म्युच्युअल फंड

३.१ प्रस्तावना :-

कोणत्याही देशाच्या आर्थिक विकासात त्या देशाच्या बँका आणि वित्तीय संस्थां यांची भूमिका किंवा वाटा फार महत्वाचा असतो. या संस्था आधुनिक वित्तीय व्यवस्थेतील महत्वाचा घटक म्हणून व वित्तीय व्यवस्था व समाज यांच्यातील वित्तपुरवठा करणारा एक वित्तीय मध्यस्थ म्हणून आपली जबाबदारी पार पाडत आहेत तसेच भांडवल उभारणीच्या प्रक्रियेमध्ये वित्तीय साधनांची जुळवणी करण्यात आपली भूमिका पार पाडतात. या संस्था बँक व्यवसायाला पुरक असा व्यवसाय करतांना दिसून येतात, व्यापारी जगातील व्यापारी, उत्पादक, व्यावसायिक, उद्योजक यांची सातत्याने वाढती किंवा वाढणारी आर्थिक गरज भागविण्याचा / पूर्ण करण्याचा प्रयत्न या संस्था करतांना दिसून येतात. या संस्थांची संरचना बँकापेक्षा लवचिक असल्याने या संस्था बँकापेक्षा अधिक चांगल्यारितीने वित्तीय सेवा पुरवितांना दिसून येतात तसेच या संस्था बँकींग व्यवसायाप्रमाणे समाजातील जनतेकडून बचतीच्या माध्यमातून ठेवी गोळा करतात व व्यापारी वर्ग, व्यावसायिक, उत्पादक, उद्योजक किंवा कंपन्यांना व छोट्या कर्जदारांना सुलभ वित्त पुरवठा करतात. त्याचबरोबर त्वरीत निर्णय जास्तीत जास्त जोखमीच्या आधारावर गतिमान बदलणाऱ्या स्पर्धात्मक परिस्थितीचा बाजारातील आपले स्थान निश्चित करतांना गरजेनुसार आकार कमी जास्त करून वित्तीय सेवा पुरविण्याचे कार्य देखील करतात.

३.२ विषय विवेचन :-

३.२.१ बँकेतर वित्तीय संस्थांचा अर्थ व व्याख्या :-

बँकेतर वित्तीय संस्था म्हणजे अशी संस्था जी बँकांप्रमाणे पतनिर्मितीचे कार्य न करता ठेवी गोळा करणे, कर्ज देणे यासारखी कार्य जी संस्था करते तीला बँकेतर वित्तीय संस्था असे म्हणतात. उदा. सुदरम फायनान्स, बाजा ऑटो फायनान्स, महिंद्रा फायनान्स इत्यादी.

१. भारतीय रिझर्व्ह बँक कायदा, १९३४ नुसार :- "जी वित्तीय संस्था एक कंपनी असून तीचा प्रमुख व्यवसाय विविध योजनांच्या किंवा बचतीच्या माध्यमातून ठेवी जमा करणे व कंपन्या तसेच लहान लहान कर्जदारांना कर्जपुरवठा करतात त्या वित्तीय संस्थांना बँकेतर वित्तीय संस्था म्हणतात."
२. ज्या वित्तीय संस्थांची निर्मिती केंद्र सरकारच्या मान्यतेनुसार झालेली असून त्या सार्वजनिक ठेवीच्या माध्यमातून समाजातील पैसा एकत्रीत करतात व भांडवलाच्या रूपाने कंपन्यांना कर्ज पुरवठा करतात अशा आर्थिक व्यवहार करणाऱ्या वित्तीय संस्थांना गैर बँकींग वित्तीय संस्था असे म्हणतात.
३. लोकांकडून ठेवी स्वीकारल्यासंबंधी रिझर्व्ह बँकेच्या सूचनांनुसार फक्त खालील कंपन्यांना बँकेतर वित्तीय संस्था म्हणता येईल.
 १. कर्ज देणारी संस्था
 २. गुंतवणूक करणारी कंपनी
 ३. हप्तेबंदीने वित्त पुरविणारी कंपनी
 ४. उपकरणे लीजने देणारी कंपनी
 ५. परस्पर फायद्याची वित्तीय कंपनी

थोडक्यात सांगायचे म्हणजे, बिगर बँकींग वित्तीय कंपनी म्हणजे कोणत्याही योजनेतून

किंवा व्यवस्थेतून ठेवी गोळा करणे आणि कोणत्याही प्रकारची कर्जे देणे हा प्रमुख व्यवसाय असलेली कंपनी स्वरूपाची वित्तसंस्था होय. या संस्था नाणेबाजारात व भांडवल बाजारात कार्यरत असतात. ह्या संस्थांपैकी खाजगी चिटफंड व निधी मर्चंट बँक, लीजींग कंपनी, वाहने व गृह कर्ज देणाऱ्या कंपन्या

नाणेबाजारांतर्गत कार्य करतात तर, विमा हमीदार (अंडररायटर) भारतीय आयूर्विमा महामंडळ, भारतीय सर्वसाधारण विमा महामंडळ, युनि ट्रस्ट ऑफ इंडिया आणि सहयोग निधी अशा या बँकेतर वित्तीय संस्था भांडवल बाजारात कार्यरत असून त्यावर सेबीचे नियंत्रण असते.

■ **बँकेतर वित्तीय संस्थांचे प्रकार किंवा वर्गीकरण :-**

बँकेतर वित्तीय संस्था ज्या प्रकारचे कार्य करतात त्यावरून त्यांचे प्रकार किंवा वर्गीकरण करता येईल. बँकेतर वित्तीय संस्थांचे प्रकार खालीलप्रमाणे पाहता येतील.

१. **गैर बँकींग वित्तीय कंपन्या :-**

RBI च्या १९३४ च्या कायद्यामधील कलम ४५ मधील १९९७ च्या दुरुस्तीनंतर खालील विशेष दुरुस्तीनंतर खालील विशेष कार्य करणाऱ्या वित्तीय संस्थांचा समावेश होतो.

१. **कर्ज पुरवठा करणाऱ्या संस्था :-** या कंपन्या उद्योजकांना किंवा व्यावसायीकांना व्यवसाय वाढविण्यासाठी व व्यवसाय विस्तारासाठी कर्जपुरवठा करण्याचे कार्य या संस्था करतात. उदा. ICICI, IFCI इत्यादी.
२. **गुंतवणूक संस्था :-** ज्या संस्था विविध सरकारी प्रतिभूतींची प्राथमिक वितरकांकडून खरेदी करण्याचे कार्य करतात तसेच विक्रकरी म्हणून आपली भूमिका पार पाडतात उदा. IDBI, NBH इत्यादी.
३. **भाडेपट्टा करारावर वित्तपुरवठा करणाऱ्या संस्था :-** अशा प्रकारच्या वित्तीय संस्था ज्या व्यावसायीकांना, उद्योजकांना किंवा कंपन्यांना भाडे तत्वावर किंवा कराराने विविध व्यवसाय उपयोगी साधने (मशिनरी, यंत्रसामुग्री इत्यादी) उपलब्ध करून देण्याचे कार्य करतात त्यांना भाडेपट्टा करारावर वित्तपुरवठा करणाऱ्या वित्तीय संस्था असे म्हणतात.
४. **भाडे खरेदीसाठी वित्तपुरवठा करणाऱ्या संस्था :-** ज्या संस्था भाडे खरेदी पद्धतीने व्यावसायीकांना, उद्योजकांना, कंपन्या इ. मालमत्ता खरेदी करता याव्यात यासाठी या संस्था वित्तपुरवठा करीत असतात.
५. **रेसिड्युअरी गैर बँकींग वित्तीय संस्था :-** या संस्था इतर वित्तीय संस्थांप्रमाणे विविध योजना किंवा व्यवस्थेंतर्गत जनतेकडून ठोक स्वरूपात किंवा छोट्या छोट्या योगदानातून, वर्गणीद्वारे हप्त्या-हप्त्याने, युनिटची विक्री करून, ठेव प्रमाणपत्र किंवा विविध साधनांच्या सहाय्याने ठवी स्वीकारतात. परंतू, या संस्था इतर बँकेतर वित्तीय संस्थांप्रमाणे नसतात.

२. **परस्पर लाभ वित्तीय संस्था :-**

भारतीय कंपनी कायदा १९५६ नुसार अशी कोणतीही कंपनी जी की, निधी प्रमंडळ म्हणून केंद्र सरकारच्या सूचनेनुसार स्थापन झालेली आहे, अशा कंपनीला परस्पर लाभ वित्तीय संस्था असे म्हणतात. या संस्था सुद्धा इतर बँकेतर संस्थांप्रमाणे जनतेकडील ठेवी स्वीकारतात व अर्थव्यवस्थेतील पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी विविध उद्योग, कंपन्या यांना वित्तपुरवठा करतात.

३. **इतर गैर बँकींग वित्तीय संस्था :-**

यामध्ये साधारणतः चिट फंड या व्यवसायाशी निगडित असलेल्या वित्तीय कंपन्यांचा समावेश होतो.

४. गैर बँकींग वित्तीय संस्था व सेवा विकासासंदर्भातील धोरण :-

RBI च्या दिशा निर्देशकानुसार बँकेतर वित्तीय संस्थांच्या व सेवांचे नियमन करण्यासाठी व विकासासाठी वेळोवेळी विविध विकासात्मक धोरण आखण्यात आले आहेत, त्यानुसार १९६०, १९७७ मध्ये गैर बँकींग वित्तीय संस्थानी जास्तीत जास्त ठेवी किती स्वीकाराव्यात या संदर्भातील मर्यादा NBFCs ची देयताचा विचार केला तर, २००३-०४ मध्ये एकूण देयता ३७,७०९ कोटी रु. , २००४-०५ मध्ये ३२,७५४ कोटी रु., २००५-०६ मध्ये ३६,००३ कोटी रु., २००६-०७ मध्ये ४८,५५४ कोटी रु., २००७-०८ मध्ये ७४,५६२ कोटी रु., २००८-०९ मध्ये ७७,१२८ कोटी रु., २००९-१० मध्ये ९४,२१२ कोटी रु. २०१०-११ मध्ये १,०५,४३२ कोटी रु., २०११-१२ मध्ये १,१६,९०० कोटी रु. पर्यंत वाढलेल्या दिसून येतात.

NBFCs च्या मालमत्तेचा विचार केला तर, यांची एकूण मालमत्ता २००६ मध्ये ३५,५६१ कोटी, २००७ मध्ये ४८,५५४ कोटी, २००८ मध्ये ७७,१२८ कोटी, २००९ मध्ये ९३,७०९ कोटी, २०१० मध्ये ९४,२१२ कोटी, २०११ मध्ये ९४,२१२ कोटी इतकी वाढलेली दिसून येते. थोडक्यात विचार केला तर, जेवढी देयता होती तेवढीच मालमत्ता दिसून येते. NPA च्या बाबतीत विचार केला तर, २००६ मध्ये एकूण NPA हा ३.६ % होता. नंतर तो २००७, २००८, २००९, २०१०, २०११, २०१२ मध्ये २.२%, २.१%, २.०%, १.३%, ०.७%, २.१% इतका आहे. २००७ पासून २०११ पर्यंत सातत्याने कमी झालेला आढळून येत असल्यामुळे NBFCs ची वित्तीय सुदृढ असल्याचे आकडेवारीच्या सहाय्याने सांगता येते.

५. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासात विविध वित्तपुरवठा करणाऱ्या संस्थांची भूमिका :-

दुसरे महायुद्ध संपल्यानंतर, जलद गतीने औद्योगिक प्रगती झाली पाहिजे अश भावना निर्माण झाली. त्यासाठी आधुनिकीकरण, जून्या यंत्रसामुग्रीचे प्रतिस्थापन करण्याची प्रमुख गरज निर्माण झाली. त्यावेळेस ज्या वित्त संस्था किंवा बँका होत्या, त्या उद्योगासाठी भांडवल किंवा पैसा उभारून देण्यासंबंधी उदासीन होत्या. त्यामुळे भारत सरकारने फार मोठ्या प्रमाणात वित्त उभारणीसाठी अनेक वित्तीय संस्था स्थापन केल्या. १९४८ मध्ये भारतीय उद्योग महामंडळ, १९५५ मध्ये भारतीय औद्योगिक ऋण आणि गुंतवणूक महामंडळ, १९६४ मध्ये भारतीय औद्योगिक विकास बँक स्थापन केल्या. १९५१ मध्ये राज्य वित्त महामंडळ, १९८२ मध्ये आयात-निर्यात बँक या वित्तीय संस्थांनी भारताच्या विकासांमध्ये अतिमहत्वाची भूमिका बजावलेली आहे. त्यामध्ये विशेष करून एल.आय.सी. या विमा कंपन्यांनी छोट्या-छोट्या बचती गोळा करून त्या औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासासाठी वळवून त्यांना दीर्घकालीन भांडवल ठेवीचा कालावधी, ठेवीवरील व्याजदर, ठेवीविषयी नियम, तरलता, मालमत्ता राखीन निधी या संस्थांमार्फत होणारा वित्तपुरवठा इ. संदर्भात वेळोवेळी यामध्ये सुधारणा करण्यात आली व RBI मार्फत निर्देश करण्यात आले तसेच शाह समितीने ठेवी व मालमत्ता यांच्या संदर्भात १९९४ मध्ये महत्वपूर्ण शिफारशी केल्या. परंतू, या शिफारशी मालमत्ता नियमन करण्यात यशस्वी ठरल्या नाहीत. म्हणून RBI ने बाजाराच्या परिस्थितीनुसार व गरजेनुसार या संस्थांचा अभ्यास करण्यासाठी सर्वप्रथम १९९२ मध्ये शाह समिती, नंतर शेरे समिती, खन्ना समिती अशा विविध समित्या नियुक्त केल्यात.

RBI ने या संस्थांना स्थापनेसाठी परवानगी, नोंदणी प्रमाणपत्र, स्वतःचे कमीत कमी भांडवल, ठेवी स्वीकारण्याची कमाल मर्यादा, ठेवीवरील व्याजदार मर्यादा, ठेवीदारांच्या सुरक्षिततेसाठी विविध नियम भांडवल पर्याप्तता, वसूल भाग भांडवल, पतदर्जा, पतपुरवठा विषयी नियम, नफा वाटप, तोटा मालमत्ता इ. विषयी निर्देश काढले आणि अंमलबजावणी करतांना प्रत्येक संस्थेने आपला पतदर्जा निश्चित करणे आवश्यक असून पतदर्जा निश्चित करणाऱ्या संस्थेने दिलेल्या पतदर्जानुसार त्या बँकेतर संस्थेला कर्ज उभारता येईल.

थोडक्यात RBI ने या संस्थांचा विकास साध्य करण्यासाठी विविध समित्यांच्या शिफारशीनुसार धोरण तयार करून सुधारणा करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.

६. गैर बँकींग वित्तीय संस्थांची संपत्ती व देयतेची स्थिती व सदृढता :-

भारतीय रिझर्व्ह बँकेने संपत्ती व देयता व्यवस्थापन पद्धती संदर्भात जुलै २००१ मध्ये निर्गमित केलेल्या व ३१ मार्च २००२ मध्ये लागू केलेल्या मार्गदर्शक सूचनेनुसार प्रत्येक बँकेतर वित्तीय संस्थेने २० कोटी रुपयांच्या ठेवी व १०० कोटी रुपयांची मालमत्ता कार्यात्मक स्वरूपात स्वतःजवळ ठेवावी व याचबरोबर रिझर्व्ह बँकेच्या नवीन सूचनेनुसार पहिले रिटर्न ३० सप्टेंबर २००२ ला किंवा ३१ ऑक्टोबर २००२ पर्यंत जमा करावेत असे निर्देश RBI ने संपत्ती व देयता व्यवस्थापनासंदर्भात गैर वित्तीय संस्थांना दिलेले आहेत.

३१ जुन २०१३ मध्ये RBI ने दिलेल्या सूचनेनुसार व निर्देशानुसार बऱ्याच NBFCs अटीची पूर्तता करू न शकल्यामुळे त्यांची संख्या १२,२२५ इतकी कमी झाली. २०१२-१३ मध्ये NBFCs कंपन्यांची वाढ २.२% ने झाली. NBFCs ने २०१२-१३ या वर्षात एकूण अग्रीमे दिली आहेत. त्याच्या २.४७% इतका NPA आहे. NBFCs कंपन्यांच्या Non Deposit १९.५ टक्क्याने २०१२-१३ मध्ये वाढल्या.

मागील ६० वर्षांमध्ये IFCI ने भारतीय उद्योगासाठी महत्वपूर्ण कार्य केले आहे. २०००-०१ मध्ये IFCI ने १,८६० कोटी रुपये वित्तीय मदत म्हणून मंजूरी दिली. परंतु, प्रत्यक्षात २,१२० कोटी रुपये वाटप केले. ही वाटप केलेली धनराशी प्रामुख्याने खत, सुती कापड, कागद, मुळ रसायन आणि खत, सीमेंट, धातू, औद्योगिक यंत्रसामुग्री, वाहन उद्योग इत्यादींना मिळाली. २००४-०५ मध्ये २८० कोटी रुपये कर्ज दिले गेले. छोट्या आणि मध्यम आकाराच्या उद्योगांना वित्त पुरवठा करण्यासाठी SFCs ची स्थापना केली गेली. ही संख्या २० वर्षांसाठी बाजारातून ते दीर्घकालीन कर्ज घेतलेले असते, त्याला जामीन म्हणून स्वतः उभी राहते.

ICICI बँकेचा किंवा महामंडळ स्थापन करण्याचा उद्देश असा की, नविन उद्योगांना प्रोत्साहित करणे, वर्तमान उद्योगाच्या आधुनिकीकरण आणि विस्तारासाठी तसेच तांत्रिक आणि व्यवस्थापकीय मदत उपलब्ध करून देण्यासाठी १९८०-८१ मध्ये १८० कोटी, १९९०-९१ मध्ये १,९७० कोटी, २०००-०१ मध्ये ३१,६६० कोटी रुपये आणि २००१-०२ मध्ये २५,८३० कोटी रुपये बाजारात उद्योगांना कर्ज स्वरूपात उपलब्ध केले. IDBI ने सुद्धा १९८०-८१ मध्ये १,०१० कोटी, १९९०-९१ मध्ये ४.४६० कोटी, २०००-०१ मध्ये १७,४८० कोटी आणि २००५-०६ मध्ये १२,९८० कोटी रुपये औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासासाठी उपलब्ध करून दिले.

SIDBI ने सुद्धा लघू उद्योग, विपणन संस्था, लीजींग संस्था याना कर्ज उपलब्ध करुन त्यांचा विकास करण्यासाठी ०५ क्षेत्रीय कार्यालय आणि २१ शाखा देशाच्या वेगवेगळ्या विभागात स्थापन केल्या. SIDBI ने २००५-०६ या कालावधी ११,९४० कोटी रुपये कर्ज मंजूर केले. Microfinance Equity Fund या नावाने २०११-१२ मध्ये १०० कोटी रुपये सृजित करण्याची घोषणा केली.

EXIM बँक व्यापारी बँकींग आणि विकास बँकींगसाठी कार्य करते तसेच जगातील इतर देशात जेव्हा निर्यात होते किंवा आयात होते त्यासाठी वित्त व्यवस्थापन करण्याचे काम EXIM बँक करते. या बँकेद्वारा १९८२ मध्ये २४० कोटी, १९९२-९३ मध्ये १,६०० कोटी रुपये आणि २००१-०२ मध्ये ३,३७० कोटी रुपये आयात निर्यात साठी कर्ज वाटप केले आहे. २००७-०८ मध्ये २७,१५९ कोटी, २००८-०९ २८,९३२ कोटी, २००९-१० मध्ये ३४,४२३ कोटी, २०११-१२ मध्ये ३७,४०५ कोटी रुपये EXIM बँकेने आयात-निर्यातीसाठी वाटलेले आहे, वरील आकडेवारीवरून असे दिसते की, आयात आणि निर्यात वाढीसाठी EXIM बँकने दरवर्षी वाढती मदत केलेली आहे.

थोडक्यात सांगायचे म्हणजे भारताच्या विकासामध्ये वरील वित्तीय संस्थांची अधिक महत्वाची भूमिका राहिलेली दिसून येते.

३.२.२ वैश्विक बँकींग (Universal Banking) :-

■ संकल्पना :-

आजच्या गतीमान जगात सर्वच आर्थिक व्यवहार एकाच ठिकाणी व्हावे यासाठी वैश्विक बँकींगची संकल्पना विकसित केली. पूर्वीच्या बँका फक्त ठेवी स्वीकारणे, कर्जपुरवठा करणे यासारखे काम करीत होत्या आणि काही बँका आज ही करत आहे. वैश्विक बँक एखाद्या मॉल प्रमाणे आहे. ज्याठिकाणी सर्व प्रकारच्या वित्तीय सेवा एकाच छताखाली प्राप्त होतात. त्यासाठी वेगवेगळ्या ठिकाणी जाण्याची गरज नाही. या बँकेतर्गत बँकींग सुविधा, गुंतवणूक सुविधा व विमा सुविधा एकत्र उपलब्ध करून दिल्या जातात. म्हणून आज जगातील जास्तीत जास्त देश वैश्विक बँकींग सुविधा आपल्या देशात सुरु करण्यास परवानगी देत आहे. या बँकेचे खालीलप्रमाणे फायदे आहेत.

■ फायदे :-

वैश्विक बँकींगचे फायदे स्पष्ट करतांना, आवर्जून सांगावेसे वाटते की, 'वैश्विक बँकींग' या नावातच सर्वप्रकारची वित्तीय सेवा देणारी बँक म्हणून खालीलप्रमाणे फायदे आहे.

१. वैश्विक बँकींग ही एक व्यापाक स्वरूपात सर्व प्रकारच्या वित्तीय सेवा पुरविणारी एक व्यवस्था आहे.
२. वैश्विक बँकींग ही ए सर्व प्रकारच्या वित्तीय सेवा पुरविणारी वित्तीय सुपर मार्केट आहे.
३. या बँकींग व्यवस्थेतर्गत सर्व प्रकारच्या बँकींग सेवा सुविधा पुरविल्या जातात.
४. वैश्विक बँकींग मध्ये गुंतवणूक बँकींगची सर्व सेवा सुविधा पुरविल्या जातात.
५. वैश्विक बँकींग ही विमा विषयक सर्व सेवा सुविधा पुरविते.
६. वैश्विक बँकींग व्यवस्था विविध प्रकारची अनेक वित्तीय सेवा पुरविणारी यंत्रणा आहे.
७. ही व्यवस्था आज बहुतेक देशात स्वीकारली जात आहे.
८. कमीत कमी फी मध्ये वित्तीय सुविधा उपलब्ध.

■ वैश्विक बँकेचा भारतातील अनुभव :-

भारतामध्ये वैश्विक बँकेचा आढावा घेतल्यास असे दिसून येते की, राष्ट्रीयकृत बँकांमध्ये वैश्विक बँकेचे चांगले कार्य SBI बँक, BOM बँक, युनायटेड नेशन बँक इत्यादी बँका या बँकींग क्षेत्रात चांगले कार्य करित आहे. त्यासोबत खाजगी बँकांमध्ये ICICI, HDFC, AXIS बँक, IDBI बँक, Maharashtra बँक या बँकांनी मात्र वैश्विक बँकेच्या सुविधा त्यांच्या ग्राहकांना जास्त प्रमाणात दिल्या आणि व्यवसाय वाढविण्यावर भर दिला आहे. परंतू, राष्ट्रीयकृत बँक वैश्विक बँकेच्या सुविधा देण्यात अपयशी ठरत आहे. कारण, या बँक त्यांच्याकडे असलेल्या सुविधा एजंटमार्फत ग्राहकापर्यंत पोहचवित नाही. त्यामुळे उपलब्ध असलेल्या बँकींग सुविधा ग्राहकाला माहित होत नाही. त्याऐवजी भारतात LIC, GIC यासारख्या संस्थांनी आपला व्यवसाय वाढवून बँकींग क्षेत्राला मर्यादीत क्षेत्र उपलब्ध ठेवले. त्यामुळे व्यापारी बँकांना वैश्विक बँकेची भूमिका राबवत असतांना, बँकांना त्यांच्या कार्यपद्धतीमुळे अपयश आलेले दिसून येते.

■ वैश्विक बँकींग क्षेत्रातील कायदेशीर आव्हाने :-

भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या एप्रिल २००० च्या वार्षिक मौढ्रीक व पतधोरणात वैश्विक बँकींगविषयी धोरण निश्चित करण्याचा प्रयत्न झाला तसेच नरसिंहम समिती-II तसेच खान कार्य गटाने शिफारशी केल्याप्रमाणे विकास वित्तीय संस्था यांनी व्यापारी बँका किंवा गैर बँकींग वित्तीय संस्थात रूपांतर किंवा विलीनीकरण करावे असे सूचविण्यात आले. याचा परिणाम म्हणून RBI ने एप्रिल २००१ मध्ये परिपत्रक काढून वैश्विक बँकींगच्या कार्याचे नियमन करण्याच्या उद्देशाने राखीव निधिची आवश्यकता, मान्यता प्राप्त कार्ये, गैर बँकींग संपत्तीची विल्हेवाट, दुय्यम संस्थांचे स्वरूप, संचालक मंडळाची संरचना, संपत्तीवर तरल स्वरूपाचा भार निर्माण करण्यावर मनाई.

३.२.३ वाणिज्य बँक (Merchant Banking) :-

वाणिज्य बँकेला प्रकल्पसेवी बँक असे म्हणतात. प्रकल्पसेवी बँक ही संज्ञा निरनिराळ्या देशामध्ये वेगवेगळ्या अर्थाने वापरली जाते. लंडनमध्ये प्रकल्पसेवी बँक म्हणजे 'ब्रिटीश मर्चंट बँकींग आणि रोखे गृहसंस्था' याचे सदस्य असून या बँका सल्ला देणे, रोखासंग्रह सेवा, मालमत्ता व्यवस्थापन, युरोकर्ज, कर्जसंघ इत्यादी विविध व्यवहार सांभाळतात. अमेरिकेत या बँका मुख्यतः लोकांकडून त्यांच्या बचती गोळा करतात आणि हा पैसा व्यावसायिक उपक्रमांना पुरवितात.

वाणिज्य किंवा प्रकल्पसेवी बँकेची अशी एक व्याख्या नाही. वाणिज्य बँक म्हणजे जी ग्राहकांच्या सेवांचे व्यवस्थापन, रोखा संग्रहाचे व्यवस्थापन, कर्जाचे संधीकरण, स्वीकृती पत्र, सल्ला देणे, विमा असे विविध आणि व्यापक व्यवहार करते, अशी संस्था भारताच्या वित्त मंत्रालयानुसार कोणतीही व्यक्ती जर रोखे काढण्याचे व्यवस्थापन, विक्री-खरेदी इत्यादी व्यवहारांमध्ये व्यवस्थापक, सल्लागार इत्यादी नात्याने गुंतवलेली असेल तर, तीला प्रकल्पसेवी बँक असे म्हणतात (वित्तीय संस्था आणि वित्तीय बाजार)

वाणिज्य बँकींग म्हणजे अशा प्रकारची निर्गमन गृहे असतात की, ज्या औद्योगिक उपक्रमांना जोखीममध्ये व नवीन स्थापनेमध्ये विविध प्रकारच्या सेवा पुरवितात.

■ वाणिक बँकींगचा विकास व महत्व :-

भारतीय कंपनी कायदा १९५६ साली संमत होण्यापूर्वी व्यवस्थापक अडते (Managing Agent) हे रोखे काढून ते विकणे, प्रकल्प अहवालांचे मूल्यमापन करणे, भांडवल संरचनेचे नियोजन करणे आणि नविन व्यवसाय संस्थांना साहस भांडवल (Venture Capital) पुरविणे इत्यादी कामे करीत असत. काही हिस्से दलाल संस्थाही प्रकल्पसेवी बँका यादृष्टीने कार्य करीत होत्या.

प्राथमिक बाजारातील रोख्यांची संख्या आणि व्याप्ती यांत झालेल्या जलद वृद्धीमुळे तज्ज्ञ अशा प्रकल्पसेवी बँकांच्या सेवेची गरज जाणवू लागली. या प्रकल्पसेवी बँकींग सेवा प्रथम १९६७ साली नॅशनल ग्रिनलेज बँकेने आणि १९७० साली सीटी बँकेने सुरु केल्या. बँकींग कमिशनने आपल्या १९७२ च्या अहवालात व्यापारी बँका आणि वित्तीय संस्थानी प्रकल्पसेवी बँका स्थापाव्या अशी शिफारस केली. सुरुवातीला या बँका इतर परंपरागत बँक सेवांबरोबरच प्रकल्पसेवी बँकांच्या सेवाही पुरविण्यात येत. १९८० च्या मध्यदशकात बँकींग विनिमय कायदा दुरुस्त करण्यात येऊन व्यापारी बँकांना त्यांच्या सहाय्यक कार्यांबरोबर विविध प्रकारच्या वित्तीय सेवा पुरविण्याची परवानगी देण्यात आली. स्टेट बँक या पहिल्या भारतीय बँकेने १९७२ साली प्रकल्पसेवी बँक विभाग (Merchant Bank Division) काढला. त्यानंतर ICICI, बँक ऑफ इंडीया, बँक ऑफ बडोदा, कॅनरा बँक, पंजाब नॅशनल बँक आणि युको बँकेनेही प्रकल्पसेवी विभाग काढले. १९८३-८४ मध्ये नवीन रोख्यांच्या तेजीच्या परिस्थितीमुळे प्रकल्पसेवी बँकांच्या सेवांना विशेष महत्व प्राप्त झाले.

■ महत्व :-

१. सरकारी नियम व कार्यपद्धती :- भारतात सरकारी कामकाजात मोठ्या प्रमाणावर समस्या दिसून येतात. कोणतेही कार्य वेळेवर होत नाही, या यंत्रणेत विविध नियमांमुळे कार्यपद्धतीत अधिक क्लिष्टता निर्माण झाल्यामुळे सर्वसामान्य ग्राहकाला आपला व्यवसाय किंवा उपक्रम राबविण्यासाठी विविध अडचणींना सामोरे जावे लागते. म्हणून या सर्व अडचणीतून ग्राहकाची सुटका करण्याच्या उद्देशाने व त्याचा उपक्रम त्वरीत अस्तित्वात आणण्यासाठी वाणिक बँका सहकार्य करतात. म्हणून वाणिक बँकांची गरज भासते.
२. उद्योग विकास :- देशातील औद्योगिक क्षेत्राचा तांत्रिकदृष्ट्या विकास करण्याच्या दृष्टीने वाणिक प्रयत्न करतात तसेच नवीन उपक्रम स्थापण्यासाठी नव उद्योजकांना वित्तीय व तांत्रिक सल्ला देण्यासाठी प्रकल्पसेवी बँकांची गरज आहे.
३. अविकसीत क्षेत्राचा विकास :- देशातील अविकसीत क्षेत्र किंवा अविकसीत राज्यांचा विकास साधण्याच्या उद्देशाने प्रकल्पसेवी बँका प्रयत्न करीत असतात व अशा क्षेत्रात विविध प्रकारच्या वित्तीय सेवा, तांत्रिक सेवा तसेच आवश्यक वित्त पुरवठा करून अशा क्षेत्राचा विकास साध्य करण्यासाठी या बँका प्रयत्न करतात.
४. उद्योगांना सक्षम बनविणे :- देशील लघू उद्योग व मध्यम उद्योगांना तसेच उद्योजकांना व्यवसाय विकासात्मक विविध आर्थिक व तांत्रिक सेवा पुरवून यांच्यात स्थिरता निर्माण करणे तसेच धैर्य निर्माण करण्यासाठीच्या उद्देशाने या बँकांची गरज निर्माण झाली.

५. **जोख्रीम क्षेत्राचा विकास :-** देशातील किंवा विदेशातील जोख्रीम क्षेत्र तसेच त्यासाठी देशी किंवा विदेशी बाजारपेठांची शक्यता शोधणे किंवा त्यांना विविध सेवा पुरवून त्यांचा विकास करणे.
६. **व्यवस्था दलाल पद्धतीचा शेवट :-** देशातील व्यवस्था दलाल पद्धती दूर करण्यासाठी किंवा गट करण्यासाठी प्रकल्पसेवी बँकांची गरज लागते.
७. **नवीन निर्गमन गृहांचा विकास :-** देशातील जनतेकडून विविध प्रकारच्या बचती गोळा करून नवीन निर्गमन गृहांचा विकास करणे तसेच नवीन निर्गमन बाजाराची स्थापना करण्यासाठी प्रकल्पसेवी बँकांची गरज लागते.

याव्यतिरीक्त पुढील विविध सेवा पुरविण्याच्या दृष्टीने वाणिज्य बँकांचे महत्व सांगता येईल.

१. नवीन उपक्रमांना वित्तीय सल्ला व मार्गदर्शन करणे.
२. गुंतवणूकदार गुंतवणूक पूर्व अभ्यास करणे व गुंतवणूक व्यवस्थापन करणे.
३. विविध उपक्रमांचे मूल्यमापन करणे.
४. भांडवलाची पूर्णरचना करणे.
५. नवीन भाग कर्जरोख्याबाबत विक्री व्यवस्थापन करणे.
६. कर्जाचे एकत्रीकरण करणे.
७. भाडेपट्टा कराराने वित्तपुरवठा करणे तसेच खेळत्या भांडवलाचा व विदेशी चलनाचा पुरवठा करणे.
८. भागविमेदार किंवा भागविमेकरी म्हणून कार्य करणे.
९. परस्पर निधी **Mutual Fund** च्या सुविधा उपलब्ध करून देणे.
१०. हुंड्या वटविणे.
११. सरकारी संमती किंवा परवाना मिळविणे.
१२. अनिवासी गुंतवणूकीबाबत सेवा पुरविणे.
१३. आजारी उद्योगांना सहाय्य करणे.

वरील मुद्द्यांवरून असे आढळून येते की, देशाच्या आर्थिक औद्योगी व तांत्रिक विकास तसेच नवीन उपक्रमांना आर्थिक व तांत्रिक सल्ला व मार्गदर्शन करण्याच्या उद्देशाने व त्यांना वित्तपुरवठा व वित्तीय सेवा पुरविण्याच्या दृष्टीने प्रकल्पसेवी बँकांचे महत्व अधिक सांगता येईल.

■ **भारतातील प्रकल्पसेवी बँकांवरील नियंत्रणे किंवा सेबीची मार्गदर्शक तत्वे :-**

जी व्यक्ती किंवा संस्था प्रकल्पसेवी बँकांमधून आपला व्यवसाय चालविते त्या प्रत्येक व्यक्ती किंवा संस्थेने विशिष्ट नमून्यामध्ये अर्ज करून सेबीची म्हणजे भारतीय प्रतिभूती विनिमय मंडळाकडून कायदेशीर त्या परवानगी घेणे आवश्यक आहे. म्हणून त्यासंदर्भात सेबीने अशाप्रकारच्या वाणिज्य बँकांसाठी पुढील निर्णयात्मक मार्गदर्शक तत्वे जाहिर केलेली आहेत. त्यानुसार बँकांची अधिकृत कार्य पुढीलप्रमाणे -

१. व्यवसाय सुरु करण्यापूर्वी प्रत्येक प्रकल्पसेवी बँकेने सेबीकडून परवाना घेणे आवश्यक .
२. भांडवल विक्री करण्यापूर्वी भांडवल विक्री व्यवस्थापन करणे आवश्यक.

३. भांडवल विक्री संदर्भात कंपन्यांना सल्ला मार्गदर्शन करणे.
४. भागविमेदार किंवा भागविमेकरी म्हणून सेवा पुरविणे.
५. गुंतवणूकीचे सुलभ व्यवस्थापन करणे.
६. भांडवल विक्री व्यवस्थापक किंवा सल्लागार म्हणून कार्य करणे.

मार्गदर्शक तत्वांच्या माध्यमातून प्रकल्पसेवी बँकांवर सेबी नियंत्रण आणून त्यांची कार्य नियंत्रीत करते.

३.२.४ साहस किंवा जोखीम भांडवल (Venture Capital) :-

साहस भांडवल ही नवीन उदयास आलेली वित्तीय सेवा आहे. जो नवीन उद्योजक

भांडवला अभावी आपला उद्योग स्थापन करू शकत नाही अशा नवीन उत्साही व मेहनती उद्योजकांच्या स्वप्नातील कल्पना प्रत्यक्षात उतरविण्याच्या दृष्टीने तसेच व्यवस्थाय स्थापन करण्याच्या दृष्टीने साहस वित्त संस्था भांडवल पुरवठा करण्याचे कार्य करतात. ज्या नवीन उद्योगात जास्त जोखीम असते अशा उद्योगांमध्ये गुंतवणूक करण्याच्या दृष्टीने व अशा उद्योगांचा विकास करण्याच्या उद्देशाने या संस्था वित्तपुरवठा किंवा बीज भांडवल पुरवठा करतात. कारण ज्या उद्योगांमध्ये जास्त जोखीम असते त्या उद्योगांपासून मोबदला जास्त मिळण्याची शक्यता असते. या उद्देशाने ही 'साहस भांडवल' संकल्पना किंवा जोखीम वित्त ही नवीन उद्योगांसाठी उदयास आलेली वित्तीय सेवा आहे. जागतीक परिस्थितीचा विचार केला तर, तंत्रज्ञान क्षेत्रात (उदा. जैव तंत्रज्ञान, सुक्ष्म इलेक्ट्रॉनिक, संगणक इ.) जोखीम भांडवल एक मैलाचा दगड ठरला आहे. या व्यतिरीक्त जोखीम भांडवलाचे महत्व पुढील घटकांच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

१. अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने महत्व :- अर्थव्यवस्थेचा विकास होण्यासाठी अर्थव्यवस्थेतील मुलभूत घटक उद्योग, तंत्रज्ञान, रोजगार इ. चा विकास होणे महत्वाचे आहे व त्यासाठी जोखीम भांडवल आपल्या गुंतवणूकीच्या सहाय्याने अर्थव्यवस्थेतील नाविन्यपूर्ण उद्योगांना वित्तपुरवठा करून देशातील औद्योगिकीकरणाला चालना देण्याचे कार्य या वित्त पुरवठ्याच्या माध्यमातून होते. या बरोबरच देशातील तंत्रज्ञान विकासालाही चालना दिली जाते. त्याचा परिणाम देशातील उद्योजकीय कौशल्य वाढीस प्रेरणा मिळते व नवीन कल्पनांच्या माध्यमातून नवीन उद्योग स्थापन केले जातात आणि यामुळे देशातील रोजगार वाढीस मदत होत. एकंदरीत साहस भांडवलामुळे अर्थव्यवस्थेतील तंत्रज्ञानाचा विकास, उद्योजकीय कौशल्याचा विकास, औद्योगिकीकरणाचा विकास आणि रोजगार यामुळे देशातील उत्पादन, उत्पन्न वाढून अर्थव्यवस्थेचा विकास होतो.
२. गुंतवणूकदारांच्या दृष्टीने महत्व :- या भांडवल प्रकारात विशेषतः जास्त जोखीम असलेल्या परंतु, नाविन्यपूर्ण कल्पना असलेल्या व जास्तीत जास्त मोबदला मिळण्याची शक्यता असलेल्या उद्योगांनाच वित्त पुरवठा केला जातो. यामुळे गुंतवणूकदारांच्या दृष्टीने जोखीम जरी जास्त असली तरी, मोबदला जास्त मिळत असतो व मोबदला जास्त त्यामुळे साहस भांडवल हे गुंतवणूकदारांच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे.
३. उद्योजकांच्या दृष्टीने महत्व :- या भांडवल प्रकारामुळे नवीन उमद्या उद्योजकांना त्यांच्या स्वप्नातील उद्योजकीय कल्पनांना प्रत्यक्षात आणण्याच्या दृष्टीने जोखीम भांडवल महत्वाची भूमिका पार पाडत असते किंवा जे नवीन उद्योजक पुरेशा भांडवलाअभावी आपल्या कल्पना प्रत्यक्षात आणू शकत नाहीत त्यांच्यासाठी साहस भांडवल ही जीवनरेखा ठरत आहे.

थोडक्यात जोखीम भांडवल नवीन उमद्या उद्योजकांना त्यांच्या कल्पना प्रत्यक्षात आणण्याचे तसेच उद्योग क्षेत्रातील नवीन

■ **भारतातील साहस भांडवलाचा विकास :-**

सर्वप्रथम विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला अमेरिका व इंग्लंड सारख्या प्रगत देशांमध्ये साहस भांडवलाची जरी सुरुवात झालेली असली तरी भारतासाठी ही वित्तीय सेवा नवीन नाही. भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यानंतर लगेचच औद्योगिक विकासाला चालना देण्याच्या उद्देशाने विविध प्रकारच्या सार्वजनिक व खाजगी वित्तीय संस्थांची स्थापना करण्यात आली तसेच दुसऱ्या पंचवर्षीक योजना काळात मुलभूत व पायाभूत उद्योगांचा विकास त्या अनुषंगाने विकास साध्य करण्याच्या दृष्टीने १९६० साली भारतात साहस वित्त ही सेवा सुरु करण्यात आली व यासाठी भारतातील महत्वपूर्ण वित्तीय संस्था 'भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळ' (IFCI), IDBI, ICICI यांनी जोखीम भांडवल ही सेवा सुरु करण्यात पुढाकार घेवून भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळ ने सर्वप्रथम जोखीम भांडवल संघ (Risk Capital Foundation) ही संघटना स्थापन केली. तर, ती पुढे जावून जोखीम भांडवल व तंत्रज्ञान वित्त महामंडळ मर्यादीत (Risk Capital & Technology Finance Corporation Ltd.,) मध्ये रूपांतरित करण्यात आली. तर, भारतीय औद्योगिक विकास बँकेने 'बीज भांडवल' (Seed Capital) ही भारतीय स्टेट बँक यासारख्या पुढारलेल्या बँकांनी सुद्धा साहस भांडवलाच्या विविध योजना सुरु केल्या तसेच भारतीय औद्योगिक पत व गुंतवणूक महामंडळ (ICICI) ने सुद्धा १९८६ मध्ये भारतीय माहिती व तंत्रज्ञान विकास कंपनी (The Technology Development & Information Company of India) या नावाने साहस भांडवल सेवा पुरविणारी प्रमुख संस्था स्थापन केली. यानंतर भारतात अशा अनेक वित्तीय संस्था व बँकांनी ही सेवा सुरु केलेली दिसून येते.

■ **साहस भांडवल कंपन्यांवरील नियंत्रणे :-**

भारतात स्थापन होणाऱ्या साहस वित्त कंपन्यांसाठी पुढील नियमावली निश्चित करण्यात आली आहे.

१. प्रत्येक साहस वित्त कंपनीने आपल्या व्यवसायाला सुरुवात करण्यापूर्वी भारत सरकारच्या वित्त महामंत्रलयामार्फत पूर्व परवानगी घेवून परवाना घेणे आवश्यक आहे.
२. कोणतीही साहस वित्त कंपनी दुसऱ्या प्रवर्तक वित्तीय संस्थेत किंवा बँकेत काम करणाऱ्या संचालकाला पुर्णवेळ चेअरमन किंवा संचालक नियुक्त करू शकत नाही.
३. कोणतीही साहस वित्त कंपन्यातील एकूण गुंतवणूक रु. १० कोटी पेक्षा जास्त असणार नाही.
४. नवीन उद्योजकीय कल्पनांसाठीच ह्या भांडवलाचा वापर केला जाईल.
५. प्रवर्तक बँका किंवा वित्तीय कंपन्यांचा आपल्या सहाय्यक साहस वित्त कंपन्यांमधील गुंतवणूक ही २०% पेक्षा जास्त असणार नाही.
६. कोणत्याही साहस वित्त कंपन्यांनी आपल्या एकूण गुंतवणूकीपैकी ७५% गुंतवणूकी साहस वित्त पुरवठ्यात केली पाहिजे इ.

वरील कायदेशीर बाबी प्रत्येक साहस वित्त कंपनीने पाळणे आवश्यक आहे. अन्यथा त्या कंपन्यांचा परवाना रद्द करण्याचा अधिकार शासनाला आहे.

३.२.५ गृह वित्त पुरवठा (Housing Finance) :-

स्वतःच्या मालकीचे घर असणे हे प्रत्येक व्यक्तीचे स्वप्न असते. अन्न आणि वस्त्र या जीवनावश्यक गरजांसोबत मानवाची आणखी एक महत्वाची गरज म्हणजे निवारा होय. प्रत्येकवर्षी अधिकाधिक व्यक्ती बेघर लोकांच्या वर्गात समाविष्ट आहेत. देशाचे अंदाजपत्रकीय दडपण आणि इतर समस्येकडे पुरेसे लक्ष देता येत नाही. मोठ्या शहरांमधील गलिच्छ वस्त्या हा ज्वलंत प्रश्न आहे. आज मोठ्या शहरात सुमारे ५७२ लाख लोक गलिच्छ वस्त्या व झोपड्यांमध्ये राहत होते.

सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्राकडून घरांचा होणारा अपूरा पुरवठा आणि लोकसंख्या राहणीमान उंचावण्यासाठी विकास निधीची कमतरता व शहरांचा होणारा विस्तार यामुळे मुलभूत सुविधांमुळे समस्या उद्भवत आहेत. घरांची सोय करून देणे हा विषय राज्य सरकारचा असतो. तर गृहनिर्माण बाबतचे ध्येय धोरण ठरविणे हा विषय केंद्र सरकारच्या अखत्यारीत असतो. राज्य व केंद्र सरकार आपापली जबाबदारी एक दुसऱ्याकडे वर्ग करत असल्यामुळे गृहनिर्माण कार्याला फारशी गती मिळू शकत नाही.

भारतात १९७१ पर्यंत मान्यता प्राप्त संस्थांतर्फे होणारा गृहनिर्माण वित्त पुरवठा पूर्णपणे अस्तित्वात नव्हता. भारत सरकारने १९७१ मध्ये गृहनिर्माणासाठी वित्तपुरवठा होण्याच्या दृष्टीने आणि नागरी विकास महामंडळ म्हणजे HUDCO स्थापना केली. हुडकोच्या स्थापनेमागे पुढील उद्देश होते.

१. गृहनिर्माण मंडळे आणि विकास प्राधिकरणांना प्रचंड भांडवल पुरवठा करणे.
२. समाजातील आर्थिकदृष्ट्या विविध संस्थांना उत्तेजन देणे. वैयक्तिक स्वरूपाच्या घरबांधणी कर्जाचा पुरवठा मोठ्या प्रमाणावर व्हावा या हेतूने १९७७ मध्ये गृहनिर्माण विकास व वित्त महामंडळ (HDFC) स्थापन्यात आले. तरी देखील या संस्था बेकार लोकांना त्यांच्या प्रचंड लोकसंख्येमुळे फारशा घराबाबत सुविधा देऊ शकल्या नाहीत.

१९८८ मध्ये भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या मालकीची स्वतंत्र संस्था म्हणून राष्ट्रीय गृहनिर्माण बँक (NBH) स्थापन करण्या आली तसेच विकेंद्रीत गृहनिर्माण वित्तपुरवठा पद्धत नवीन आदेशानुसार वापरात आली. ही पद्धत नवीन गृहनिर्माण वित्तीय संस्थांसाठी लागू करण्यात आली. भारतात गृहनिर्माणाची गरज पूर्ण करण्यासाठी खालील संस्था प्रभावीपणे कार्य करीत आहे.

■ महत्त्व :-

१. १ जुलै १९८९ पासून राष्ट्रीय गृह बँकेने बचत स्वीकारण्यासाठी एक योजना सुरु केली. ज्याला 'गृह कर्ज खाते योजना' असे म्हणतात. या योजनेतर्गत कोणतीही व्यक्ती घर बांधण्यासाठी कर्ज घेऊ शकतो.
२. केंद्र सरकारने राष्ट्रीय गृह बँकेच्या माध्यमातून १ ऑक्टोबर १९९१ पासून राष्ट्रीय गृह बँक (स्वैच्छीक निक्षेप) योजना सुरु केली. या योजनेचा उद्देश घाण वस्ती, झोपडपट्टी याची साफ सफाई/उन्नयन आणि गरीबांसाठी कमी खर्चात घरे उपलब्ध करण्यासाठी काळ्या पेशाचा उपयोग करणे.
३. २००१ च्या नंतर HDFC, ICICI या बँकांनी गृह निर्माण क्षेत्रात प्रवेश करून सर्व प्रथम राष्ट्रीयीकृत बँकांशी स्पर्धा करून फार मोठ्या प्रमाणात व्यवसाय वाढविला. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेतील बांधकाम आणि गृहनिर्माण क्षेत्र (Real Estate) भरभराटीला येऊन फार मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्माण केला.
४. २००१ नंतर गृह वित्त आणि गृहनिर्माण क्षेत्र याचा GDP मधला वाटा हा २०% च्या वरती गेलेला आहे असे दिसून येते.

■ गृह वित्तपुरवठाचा विकास :-

भारतात गृहनिर्माण क्षेत्रात पैशाची गरज पूर्ण करण्यासाठी सरकारने वेगवेगळ्या संस्था स्थापन केल्या. त्या संस्थांमध्ये प्रामुख्याने राष्ट्रीय गृहनिर्माण बँक, गृहविकास व वित्त महामंडळ, गृह व नागरी विकास महामंडळ, राज्य गृहनिर्माण मंडळ, भारतीय विमा महामंडळ गृह वित्त मर्यादीत, विजया गृह कर्ज मर्यादीत यासारख्या गृह वित्तपुरवठा संस्थांनी पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत सार्वजनिक बँकांनी २५०० मिलीयन रुपये याक्षेत्रात गुंतवले. याच योजनेत खाजगी क्षेत्राने ९००० मिलीयन रुपये गुंतवले हे टक्केवारीत पाहिले असता, सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांचा हिस्सा २२% , खाजगी क्षेत्राचा हिस्सा ७८% होता. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत सार्वजनिक बँकांची गुंतवणूक ३००० मिलीयन आणि खाजगी बँकांनी १०,००० मिलीयन, तीसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत सार्वजनिक बँकांनी ४२५० मिलीयन आणि खाजगी बँकांनी ११,२५० मिलीयन, चौथ्या पंचवार्षिक योजनेत सार्वजनिक बँकांनी ६२५० मिलीयन आणि खाजगी बँकांनी २१,७५० मिलीयन रुपये गुंतवले. पाचव्या पंचवार्षिक योजनेत सार्वजनिक बँकांनी १०,९१० मिलीयन रुपये आणि खाजगी बँकांनी ३६,३६० मिलीयन रुपये गुंतवले. सहाव्या पंचवार्षिक योजनेत सार्वजनिक बँकांनी १४,९१० मिलीयन रुपये आणि खाजगी बँकांनी १,१५,००० मिलीयन रुपये गृहक्षेत्रात गुंतवले. आठव्या पंचवार्षिक योजनेत सार्वजनिक बँकांनी ६३,७७०+२५,००० मिलीयन रुपये तर, नवव्या योजनेत १,४०,००० + ३,८०,००० मिलीयन रुपये त्यांनी गृहनिर्माण क्षेत्रात गुंतवलेली आहे. वरील आकडेवारीचा विचार केला असता असे लक्षात येते की, खाजगी वित्त क्षेत्राने सार्वजनिक वित्त क्षेत्रापेक्षा जास्त गुंतवणूक केलेली आढळून येते. थोडक्यात सांगायचे म्हणजे गुंतवणूकीच्या माध्यमातून गृहनिर्माण क्षेत्राला फार मोठ्या प्रमाणात वित्तपुरवठा केला आहे असे दिसून येते.

३.२.६ भाडेपट्टा करारनामा (Leasing) :-

साधारणतः भाडेपट्टा करारनामा हा काही दशकांपासून उद्योग संस्थांना दीर्घकालीन भांडवल पुरवठा करण्यासाठी उदयास आला असून तो वित्त पुरवठ्याचा एक महत्वाचा मार्ग आहे. विशिष्ट मोबदल्यावर किंमती मालमत्तेचा अधिकृतपणे वापर करण्याचा हक्क या करारामार्फत प्राप्त करता येतो. भाडेपट्टा करारनामा म्हणजे मालमत्तेचा मालक व तीचा विशिष्ट काळासाठी ठरावीक भाडे देऊन वापर करणारा किंवा खंडणीदार यांच्यात होणारा करार असतो. या करारानुसार स्थिर मालमत्तेचा मालक त्या मालमत्तेची मालकी आपल्याकडे ठेवून तीचा ताबा ठरावीक काळासाठी करारतील दुसऱ्या व्यक्तिस वापरासाठी देत असतो. मालक आणि भोगवटादार किंवा खंडणीदार यांच्यातील करारात्मक व्यवस्था म्हणजे भाडेपट्टा करार असतो. त्या करारात विशिष्ट अटी किंवा शर्ती व ठरावामार्फत दोन्ही पक्षांचे संबंध नियंत्रीत केले जातात.

दुसऱ्या शब्दात मालमत्तेची मालकी स्वतःकडे ठेवून तीचा वापर व त्यावरील नियंत्रण दुसऱ्या व्यक्तीकडे किंवा संस्थेकडे पाठविण्याची व्यवस्था म्हणजे भाडेपट्टा करार होय. भाडेपट्टा करार हा असा लेखी ठराव असतो की, ज्यामार्फत करारातील दुसऱ्या व्यक्तीला करारातील मालमत्तेचा वापर ठरलेल्या कालावधीसाठी पर्याप्तपणे व वाजवीरित्या करावा लागतो. या करारनामानुसार करार करणाऱ्या दोन्ही व्यक्तींचा म्हणजेच मालमत्तेचा मालक व भोगवटादार हे सद्दा करतात. या करारामध्ये मालक हा करारातील मालमत्ता भाडेकरूच्या ताब्यात देतो. मात्र त्या मालमत्तेचा संपूर्ण मालकी हक्क स्वतःकडे ठेवतो.

व्याख्या :-

१. सर्वसामान्य व्याख्या :- विशिष्ट कालावधीसाठी व ठरावीक भाड्याने दुसऱ्या व्यक्तीच्या मालमत्तेचा वापर करण्याची व्यवस्था म्हणजे भाडेपट्टा करार होय.
२. जॉन जे. हॅम्टन यांच्या मते, भाडेपट्टा करारनामा म्हणजे अशी व्यवस्था होय की, ज्यामध्ये संस्थेला मालकी हक्काशिवाय दुसऱ्याच्या संपत्तीचा वापर करता येतो व तीचे संपूर्ण नियंत्रण करता येते. विशिष्ट मुदतीसाठी संपत्तीचा वापर करण्यासाठी भाडेपट्टा करार लेखी ठरावाच्या स्वरूपात केलेला असून त्यावर संपत्तीचा मालक आणि भोगवटादार या दोघांच्या सहा असतात.

वरील दोन्ही व्याख्यांवरून असे निर्दर्शनास येते की, भाडेपट्टा करार हा लेखी स्वरूपात असतो. त्यावर दोन्ही पक्षांच्या सहा असतात. म्हणजेच मालमत्तेचा मालक व भोगवटादार या दोघांच्या सहा असतात. त्यामुळे करारातील अटी व शर्ती दोन्ही पक्षांना मान्य असतात. या कराराद्वारे करारात नमूद असलेली संपत्ती किंवा मालमत्ता विशिष्ट मुदतीकरीता विशिष्ट भाड्याने करारातील दुसरा पक्ष म्हणजे भोगवटादार (ग्राहक) याला वापरण्यासाठी ताबा व अधिकार प्राप्त होत असतो. परंतु, मालमत्तेचा हक्क मात्र मिळत नसून तो तिच्या मालकाकडेच असतो. याचाच अर्थ या कराराद्वारे विशिष्ट मालमत्ता ग्राहकाला भाड्याने वापरायला मिळते.

■ भाडेपट्टा कराराचे महत्व :-

व्यवसायाचा विस्तार, आधुनिकीकरण, पुर्न:बांधणीसाठी व्यवसायाला प्रचंड भांडवलाची आवश्यकता असते. भांडवल गुंतवणूकीमुळे व्यवसायाचे उत्पादन व नफा यात वाढ होते, म्हणून उत्पादक व व्यवसायाचा मालक कोणत्याही प्रकारच्या समस्या किंवा जोखमीशिवाय अधिक भांडवल मिळविण्याचा प्रयत्न करतात.

भाडेपट्टा हा संस्थेचा वित्तीय व्यवस्थापनाच्या दृष्टीने कमीत-कमी परीश्रमात जास्तीत जास्त मोबदला मिळवून देणारा मार्ग आहे. संस्थेच्या भांडवल उभारणीच्या अनेक मार्गापेक्षा तो फारच प्रभावी ठरतो की, ज्यामुळे संस्थेला आपली उद्दिष्टे पूर्ण करून जास्तीत-जास्त उत्पन्न मिळविता येते आणि विकासही साधता येतो. भाडेपट्टा करारनाम्याच्या विकासामुळे सुव्यवस्थित विकासाची योग्य क्षेत्रे विशेषीकरणासाठी आकार घेत आहेत.

भारतात भाडेपट्टा कराराला अतिशय संभाव्यता असल्याचे दिसते. कारण, भांडवली बाजारपेठांमध्ये विशेषतः बँकांकडून होणारा वित्तपुरवठा अत्यंत कमी आहे. भांडवलाच्या मागणीपेक्षा बँका व वित्तीय संस्थांकडून व्यावसायीकांना कमी भांडवल पुरवठा होत असल्यामुळे भाडेपट्टा कराराचे महत्व भारतात व काही देशांमध्ये सातत्याने वाढत आहे तसेच भारतात भाडेपट्टा कराराने मालमत्ता पुरविणाऱ्या कंपनीचा विकास हा त्यांचा वेग आणि कार्यक्षमता या दोन गोष्टींमुळे झालेला दिसतो. इतर वित्तीय संस्थांच्या मानाने भाडेपट्टा कंपनीचा भांडवल व वित्तीय सुविधा तत्परतेने पुरवितात म्हणून दिवसेंदिवस अशा कंपन्यांची गरज भासत आहे.

भांडवली मालमत्ता बाजारपेठेतून प्रत्यक्षात खरेदी करायची असेल किंवा धारण करायची असेल तर, त्यासाठी लागलीच मोठ्या प्रमाणावर रोख रक्कम आवश्यक असू शकतात. लाहन व मध्यम प्रमाणावरील व्यावसायीकांना मोठ्या भांडवलाची गरज पूर्ण करणे अशक्य व अवघड होते. एक रक्कमी भांडवल संपत्तीच्या खरेदीसाठी वापरल्यास त्यांना दैनंदिन कामकाजासाठी लागणाऱ्या खेळत्या भांडवलाच्या

टंचाईला तोंड द्यावे लागते. याउलट भाडेपट्टा कंपन्या व्यावसायीकांना १००% भांडवल पुरवठा कमीत कमी वेळेत व किमान खर्चात उपलब्ध करून देतात. त्यामुळे अशा भाडेपट्टा कंपन्यांची आवश्यकता वेगवेगळ्या उद्योजकांना भांडवली मालमत्ता धारण करण्यासाठी भासत आहे.

आजच्या काळात भाडेपट्ट्याच्या स्वरूपात संपत्ती धारण करण्यासाठी बराच वाव आहे. त्यामध्ये संगणक, खाजगी दवाखाने, मोटारी, शेती क्षेत्रातले अवजारे, वाहतूक साधने तसेच शाळा, महाविद्यालये व विद्यापीठ या क्षेत्रात देखील भाडेपट्टा कंपन्यांची भूमिका अत्यंत महत्वाची व केंद्रीय स्वरूपाची ठरत आहे. शिक्षणात संगणकाचा वापर करणे, इमारती बांधणे, वातानुकुलीत खोल्या बनविणे इ. सुविधांसाठी भाडेपट्टा कंपन्यांचे महत्व व आवश्यकता सातत्याने वाढत आहे.

■ **भाडेपट्टा वित्तीय संस्थेचा विकास किंवा वाढ :-**

भाडेपट्टा करार वित्तीय संस्थेची झालेली वाढ बघायची असेल तर, या संस्थेची देयता आणि त्यांनी आपली सेवा वाढविण्यासाठी घेतलेली कर्ज यावरून सांगता येईल. २००३-०४ मध्ये देयता ७९९६ कोटी रुपये तर, घेतलेली कर्ज ६४७२ कोटी रुपये, २००४-०५ देयता ३,७४४ कोटी रुपये तर घेतलेली कर्ज ३११२ कोटी रुपये, २००६-०७ मध्ये यांची देयता ३२५ कोटी रुपये तर घेतलेली कर्ज १२८ कोटी रुपये, २००७-०८ यांची देयता १६२ कोटी रुपये तर त्यांनी घेतलेले कर्ज यावरून भाडेपट्टा करारनामा वित्तीय संस्थेची वृद्धी दिसून येते.

■ **नियंत्रण :-**

या संस्था म्हणजे भाडेपट्टा करारनामा भाडे खरेदी सुविधा आणि अभिकर्ता सेवा यांच्यावर नियमन करण्यासाठी RBI कडून खालील धोरणपूर्वक मार्गदर्शक तत्वे तयार केलेली आहे. ती सामूहिकरित्या वरील सर्व वित्तीय संस्थांना पाळावी लागतात. जानेवारी १९९८ मध्ये बँकेतर वित्तीय संस्थांसाठी RBI ने नियमावली तयार केली आहे.

१. ठेवीवर व्याज देण्यावर मर्यादा, भांडवल पुरवठा प्रमाणात वाढ आणि २५ लाखापेक्षा कमी निधी असलेल्या संस्थांना जनतेकडून ठेवी स्वीकारण्यास मनाई करण्यात आली.
२. ठेवीवरील व्याजदराची महत्तम मर्यादा १६% निश्चित करण्यात आली.
३. मार्च ९८ पर्यंत भांडवल पुरवठा प्रमाणात टप्प्याने वाढ करून ८% वरून, १०% ३१ मार्च पर्यंत करावे असे जाहिर केले.
४. बँकेतर वित्तीय संस्थांना त्यांच्या क्रेडिट रेटिंगनुसार स्वतःच्या निधी इतक्या ठेवी जमा करता येऊ शकतील. AA क्रेडिट रेटिंग संस्थेला स्वतःच्या निधीच्या दुप्पट तर AAA ला तिप्पट निधी बाजारातून उभारता येईल.
५. बँकेतर वित्तीय संस्थांचे वर्गीकरण ठेवी स्वीकारणारे आणि न स्वीकारणारे असे करण्यात आले.
६. या संस्थांना २ ते ५ वर्षासाठी प्राप्त ठेवीवर २% दलाली देऊ शकतील आणि अर्धा टक्क्यापेक्षा कमी रक्कम भरपाई म्हणून देण्याची परवानगी देण्यात आली.
७. A पेक्षा कमी रेटिंग असलेल्या वित्तीय संस्थांना ठेवी जमा करण्यावर बंधन टाकण्यात आली.

■ भाडेखरेदी सुविधा :-

कोणत्याही वस्तूची खरेदी-विक्री दोन प्रकारे केली जाते. जेव्हा वस्तूची पूर्ण रक्कम खरेदीदाराकडून प्राप्त होते आणि त्या वस्तूचा मालकी हक्क दिला जातो अशा व्यवहाराला रोख व्यवहार असे म्हणतात. त्याशिवाय वस्तूचा मालकी हक्क प्राप्त केला जातो परंतू, त्या मोबदल्याची रक्कम हप्त्याने दिली जाते. अशा व्यवहारात कायदेशीरपणा असतो. विविध प्रकारचे यंत्र, उपकरणे, घरगुती वापराच्या वस्तू किंवा कारखान्यातील यंत्रसामुग्री इत्यादी खरेदी ही या प्रकारात केली जाते. वस्तूची रोख रक्कमेऐवजी उधारीने खरेदी केल्यास थोडी जास्त रक्कम द्यावी लागते. परंतू, हप्त्यात रक्कम असल्यामुळे ग्राहक अशा पद्धतीने वस्तू खरेदी करण्यास प्राधान्य देतात.

ही योजना महायुद्धापूर्वीपासून अस्तित्वात आहे. भाडे खरेदी योजनांची सुरुवात ऑस्ट्रेलिया, इंग्लंड, अमेरिका वगैरे पाश्चात्य देशात झालेली असली तरी, दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या काळात ती सर्व जगभर पसरली. १९६० नंतर सर्वच देशातील बँकांनी भाडे-खरेदी योजनांमध्ये भांडवल गुंतवण्यास सुरुवात केल्यामुळे ही योजना व्यापक झाली.

व्याख्या :- भाडे -खरेदी पद्धत ही वस्तू खरेदीची अशी पद्धत आहे की, ज्यात वस्तू खरेदी करण्याच्या उद्देशातून वस्तूच्या किंमतीचे शोधन सामायिक हप्त्याने केले जाते. हप्त्यांच्या कालावधीत जाणारी सर्व रक्कम त्या वस्तूचे भाडे समजले जाते. आणि शेवटचा हप्ता दिल्यानंतर वस्तू खरेदीदाराच्या मालकीची होते. - कार्टर

■ विकास आणि फायदा :-

भाडे-खरेदी योजनेचा उगम आणि विकास इंग्लंडमध्ये झाला. पुढे या योजनेचे स्वरूप व्यापक झाले. व्यापारी बँका त्यांच्याकडील निधी मोठ्या प्रमाणात ग्राहकांना विविध प्रकारच्या वस्तू खरेदी करण्यासाठी भाडेखरेदी तत्वावर उपलब्ध करून देतात. हे कार्य बँकांच्या दृष्टीने अतिशय फायद्याचे ठरले. बँकांना नवीन व किफायतशीर गुंतवणूकीची संधी त्यामुळे प्राप्त झाली. बँकाजवळील निधीची गुंतवणूक आणि निश्चितपणे वसूल होणारी असल्याने त्याला Self Liquidating Investment असे म्हणतात.

भारतात गेल्या काही वर्षांपासून वरील सेवा अनेक क्षेत्रात राबविण्यास सुरुवात झालेली आहे. घरबांधणीपासून फर्नीचर खरेदीपर्यंत सर्व क्षेत्रात भाडे-खरेदी योजना लागू झाली आहे. ही योजना कमी व्याजाची आणि सुलभ हप्त्याची असल्यामुळे ग्राहकांना याचा फायदा फार मोठ्या प्रमाणावर होतो. कारण मध्यमवर्गीय कुटूंब किंवा उद्योजकाला व्यवसाय सुरु करायचा असेल तर, एकूण कर्जाच्या १० ते २० % भरून ताबडतोब त्या वस्तूचा उपयोग किंवा ग्राहकाची गरज पूर्ण होते. दुसरे असे की, आज मोठ-मोठ्या कंपन्या बँकांशी करार करून किंवा काही कंपन्या स्वतःच्या फायनान्स कंपनीच्या माध्यमातून वस्तूची जास्त विक्री साठी प्रयत्न करतात. उदा. बजाज कंपनी / फायनान्स, महेंद्रा कंपनी / फायनान्स इत्यादी यामुळे कंपनीचा सेल (विक्री) वाढते आणि ग्राहकाला वस्तू यामुळे दोघांचा फायदा होतो. शिवाय वाढत्या मागणीमुळे वस्तूचे उत्पादन वाढून राष्ट्रीय उत्पन्न व रोजगार वाढतो

■ नियंत्रण :-

या संस्था म्हणजे भाडेपट्टा करारनामा भाडे खरेदी सुविधा आणि अभिकर्ता सेवा यांच्यावर नियमन करण्यासाठी RBI कडून खालील धोरणपूर्वक मार्गदर्शक तत्वे तयार केलेली आहे. ती सामूहिकरित्या वरील

सर्व वित्तीय संस्थांना पाळावी लागतात. जानेवारी १९९८ मध्ये बँकेतर वित्तीय संस्थांसाठी RBI ने नियमावली तयार केली आहे.

१. ठेवीवर व्याज देण्यावर मर्यादा, भांडवल पुरवठा प्रमाणात वाढ आणि २५ लाखापेक्षा कमी निधी असलेल्या संस्थांना जनतेकडून ठेवी स्वीकारण्यास मनाई करण्यात आली.
२. ठेवीवरील व्याजदराची महत्तम मर्यादा १६% निश्चित करण्यात आली.
३. मार्च ९८ पर्यंत भांडवल पुरवठा प्रमाणात टप्प्याने वाढ करून ८% वरून, १०% ३१ मार्च पर्यंत करावे असे जाहिर केले.
४. बँकेतर वित्तीय संस्थांना त्यांच्या क्रेडीट रेटिंगनुसार स्वतःच्या निधी इतक्या ठेवी जमा करता येऊ शकतील. AA क्रेडीट रेटिंग संस्थेला स्वतःच्या निधीच्या दुप्पट तर AAA ला तिप्पट निधी बाजारातून उभारता येईल.
५. बँकेतर वित्तीय संस्थांचे वर्गीकरण ठेवी स्वीकारणारे आणि न स्वीकारणारे असे करण्यात आले.
६. या संस्थांना २ ते ५ वर्षासाठी प्राप्त ठेवीवर २% दलाली देऊ शकतील आणि अर्धा टक्क्यापेक्षा कमी रक्कम भरपाई म्हणून देण्याची परवानगी देण्यात आली.
७. A पेक्षा कमी रेटिंग असलेल्या वित्तीय संस्थांना ठेवी जमा करण्यावर बंधन टाकण्यात आली.

३.२.७ येणेकरी सेवा कंपनी (Factoring Services) :-

प्राचीन काळापासून गुलामगिरीची पद्धत अस्तित्वात होती. या पद्धतीमध्ये गुलामाने मालकाचा आवश्यक असणाऱ्या सेवा घाब्यात. त्यासाठी त्यांना इंग्रजीमध्ये 'फॅक्टर' असे म्हंटले जाते. त्यांच्या कार्याच्या स्वरूपावरून व कालमानानुसार बदल होत गेला. विविध प्रकारच्या सेवा देणारे एजंट म्हणजे फॅक्टर अशी संकल्पना रुजली.

■ फॅक्टरींगचा अर्थ व व्याख्या :-

१. फॅक्टरींग सेवा म्हणजे अभिकर्ता किंवा आडत्या होय. कि, ज्या सेवेमार्फत व्यापारी कर्जे खरेदी केली जातात किंवा कर्जाच्या तारणावर कर्ज दिली जातात त्या सेवेला फॅक्टरींग सेवा म्हंटली जाते.
२. फॅक्टरींग म्हणजे अशा प्रकारचा करार होय की, ज्या मार्फत फॅक्टर खालीलपैकी कमीत कमी दोन सेवा व्यापाऱ्यांना पुरविल्या जातात.
 १. व्यापाऱ्यांना या सेवेमार्फत वित्त पुरवठा उपलब्ध करून देणे.
 २. जमा खर्चाची पुस्तके ठेवणे.
 ३. येणे रक्कमेची वसूली करून देणे.
 ४. उधारीमुळे उद्भवलेल्या धोक्यात किंवा जोखीमीबाबत किंवा संरक्षण देणे आणि त्यासाठी पुरवठादार फॅक्टरीकडे सातत्यपूर्ण आधारावर विक्री किंवा तारणाच्या रूपात मालाच्या विक्रीमुळे निर्माण झालेले ग्राहकांवरील येणे वर्ग करीत असतो किंवा त्यासाठीच्या सेवांचा पुरवठा करीत असतो.

अभिकर्ता सेवा म्हणजे मालमत्ता पूर्ण वित्तीय साधने होय. की, ज्या मार्फत फॅक्टर किंवा आडत्या नियमित स्वरूपात कंपनीची येणे कर्ज खरेदी करतो. त्याबद्दल आगाऊ रक्कत देतो आणि कंपनीने ज्यांना उधारीने माल विकलेला असेल अशा ग्राहकांकडून रक्कम वसूल करून देतो.

■ फायदे :-

फॅक्टरींग सेवेपासून पुढील फायदे मिळतात.

१. व्यापारी कमीशन देण्याबाबत गरज भासू देत नाही.
२. उधारीवर माल देण्याच्या पद्धतीत सुधारणा घडवून आणणे.
३. उधारी वसूल करणे.
४. कामाचे ओझे कमी करणे.
५. कार्यालयीन कामकाजात बचत करणे आणि बचत घडवून आणणे.
६. ग्राहकांच्या संख्येत वाढ घडवून आणणे.
७. ग्राहकांच्या अपेक्षा पूर्ण करणे, ग्राहकांकडून मोठ्या प्रमाणात वस्तू खरेदी होतील याकडे लक्ष देणे, बुडीत रक्कमेपासून स्वतःचे आणि पुरवठाधारकाचे संरक्षण करणे.

■ नियंत्रण / नियमन :-

या संस्था म्हणजे भाडेपट्टा करारनामा भाडे खरेदी सुविधा आणि अभिकर्ता सेवा यांच्यावर नियमन करण्यासाठी RBI कडून खालील धोरणपूर्वक मार्गदर्शक तत्वे तयार केलेली आहे. ती सामूहिकरित्या वरील सर्व वित्तीय संस्थांना पाळावी लागतात. जानेवारी १९९८ मध्ये बँकेतर वित्तीय संस्थांसाठी RBI ने नियमावली तयार केली आहे.

१. ठेवीवर व्याज देण्यावर मर्यादा, भांडवल पुरवठा प्रमाणात वाढ आणि २५ लाखापेक्षा कमी निधी असलेल्या संस्थांना जनतेकडून ठेवी स्वीकारण्यास मनाई करण्यात आली.
२. ठेवीवरील व्याजदराची महत्तम मर्यादा १६% निश्चित करण्यात आली.
३. मार्च ९८ पर्यंत भांडवल पुरवठा प्रमाणात टप्प्याने वाढ करून ८% वरून, १०% ३१ मार्च पर्यंत करावे असे जाहिर केले.
४. बँकेतर वित्तीय संस्थांना त्यांच्या क्रेडिट रेटिंगनुसार स्वतःच्या निधी इतक्या ठेवी जमा करता येऊ शकतील. AA क्रेडिट रेटिंग संस्थेला स्वतःच्या निधीच्या दुप्पट तर AAA ला तिप्पट निधी बाजारातून उभारता येईल.
५. बँकेतर वित्तीय संस्थांचे वर्गीकरण ठेवी स्वीकारणारे आणि न स्वीकारणारे असे करण्यात आले.
६. या संस्थांना २ ते ५ वर्षासाठी प्राप्त ठेवीवर २% दलाली देऊ शकतील आणि अर्धा टक्क्यापेक्षा कमी रक्कम भरपाई म्हणून देण्याची परवानगी देण्यात आली.
७. A पेक्षा कमी रेटिंग असलेल्या वित्तीय संस्थांना ठेवी जमा करण्यावर बंधन टाकण्यात आली.

३.२.८ साठेबाजी व म्युचुअल फंड (परस्पर विश्वस्त निधी) (Hedge & Mutual Fund) :-

भारतात स्वातंत्र्योत्तर काळात औद्योगिक क्षेत्राला गतिमान करण्याच्या उद्देशाने मोठ्या स्वरूपाचे उद्योग स्थापन व्हायला सुरुवात झाली तसेच या उद्योगांना स्थापन करण्यासाठी व व्यापारवाढीसाठी मोठ्या प्रमाणावर भांडवलाची सुद्धा गरज लागते म्हणून या उद्योगांना वित्तपुरवठा करण्याचे प्रमुख कार्य देशातील प्रमुख विकास बँका, राज्य वित्तीय महामंडळे करीत होती. परंतू, मोठ्या उद्योगांना ज्याप्रमाणात भांडवल पुरवठा होत होता त्याप्रमाणात लघू व मध्यम उद्योगांना भांडवल पुरवठा होत नव्हता म्हणून अशा लघू व मध्यम स्वरूपाच्या उद्योगांना कर्जपुरवठा किंवा भांडवल पुरवठा करण्याच्या उद्देशाने म्युचुअल फंड ही संकल्पना पुढे आली. म्युचुअल फंड मराठीत शब्दशः अर्थ परस्पर विश्वस्त निधी या अर्थाने वापरला जातो.

भारतात परस्पर विश्वस्त निधीची सुरुवात साधारणतः १९६४ मध्ये भारतीय युनिट ट्रस्ट (Unit Trust of India) च्या स्थापनेपासून झाली असे मानले जाते. म्हणून भारतात म्युचुअल फंडचा इतिहास फार जुना नाही. कारण, यावेळेस उद्योग क्षेत्रात खुप कमी प्रमाणात कंपन्या स्थापन होत होत्या व भांडवलाची गरज देखील कमी होती. ती गरज भागविण्यासाठी समाजातील सामान्य जनतेकडून लहान लहान प्रमाणात ठेवीच्या माध्यमातून पैसा गोळा करून तो भांडवलाच्या स्वरूपात कंपन्यांना पुरविला जात होता व ह्या भांडवलातून ह्या कंपन्यांची भांडवलाची गरजही भागत होती. अशाप्रकारे त्यावेळी होणारी कोट्यावधीची गुंतवणूक विविध कंपन्यांच्या भागांची विक्री करून केली जात होती व याप्रकारे गोळा केलेल्या भांडवलातून जो नफा होईल तो या भागधारकांना वाटून ट्रस्टचा उद्देश सफल केला जात होता. अर्थात यावेळी देखील सर्वसामान्य व्यक्ती भागबाजारात जाऊन भागांची खरेदी किंवा विक्री सह करू शकत नव्हता. यावर उपाय म्हणूनच परस्पर विश्वस्त निधीचा म्हणजेच म्युचुअल फंडची कल्पना पुढे आली आणि भारतीय युनिट ट्रस्ट बरोबर पायोनियन, क्वॉटम ग्रोथ, प्रूडन्स, मार्गन स्टेनले टॉरस अशा विविध म्युचुअल फंड कंपन्या स्थापन करण्यात आल्या.

पुढे जाऊन १९८७ नंतर भारतीय आयुर्विमा महामंडळ (LIC), भारतीय सर्वसाधारण विमा महामंडळ (GIC), SBI, इंडीयन बँक, पंजाब नॅशनल बँक, बँक ऑफ इंडीया, कॅनरा बँक, HDFC, ICICI इ. सार्वजनिक आणि खाजगी बँकांनी देखील केंद्र सरकारच्या व भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या परवानगीने म्युचुअल फंडाची स्थापना करून लहान लहान स्वरूपात भांडवल उभारण्यास सुरुवात केली. १९९१ च्या मुक्त अर्थव्यवस्थेच्या धोरणानुसार व नवीन आर्थिक धोरणानुसार शासनाने खाजगी क्षेत्रातील बँकांना व वित्तपुरवठा करणाऱ्या संस्थांना सुद्धा म्युचुअल फंड स्थापन करण्याची परवानगी दिली. तेव्हापासून या कंपन्या गुंतवणूक स्वीकारून भांडवल उभारणीचे कार्य करतात तसेच यामध्ये विदेशी संस्थांची भागीदारी सुद्धा मान्य करण्यात आली व यामाध्यमातून अर्थव्यवस्थेच्या विकासाला हातभार लावत आहेत.

■ म्युचुअल फंडावरील नियंत्रणे :-

म्युचुअल फंडाची कार्यपद्धती व्यवस्थित व सुरळीतपणे चालावी तसेच गुंतवणूकदारांचे हिताचे रक्षण व्हावे यासाठी त्यांच्यावर काही नियंत्रणे असावीत या हेतूने म्युचुअल फंडाच्या कार्यावर काही बंधने मार्गदर्शक तत्वांच्या माध्यमाने आणली गेली आहेत ती पुढीलप्रमाणे -

१. ग्राहक / गुंतवणूकदारांचे हित व त्यांच्या अडचणी सोडविण्याकरीता मंडळाबाहेरील व्यक्तिची विश्वस्त मंडळावर नेमणूक करावी तसेच फंडाची तपासणी, फंडावर देखरेख, व्यवस्थापनाची जबाबदारी तसेच नियंत्रण ठेवते म्हणून म्युचुअल फंड विश्वस्त मंडळाची स्थापना करावी.
२. बँकेने स्थापन केलेल्या फंडाकरीता स्वतंत्र असा प्रशासकीय अधिकारी नेमला जावा. परंतु, त्याच्यावर बँकेची कोणतीही जबाबदारी सोपवू नये.
३. भारतीय रिझर्व्ह बँकेने ठरवून दिलेल्या मर्यादपेक्षा अधिक गुंतवणूक म्युचुअल फंडात करता येणार नाही आणि जर नियमांपेक्षा जास्त गुंतवणूक करावयाची असेल तर, त्यासाठी गुंतवणूक करण्यापूर्वी RBI ची परवानगी घेणे आवश्यक आहे.
४. बँकांमध्ये म्युचुअल फंडाची योजना व बँकेच्या इतर विविध प्रकारच्या योजना ह्या स्वतंत्र व वेगवेगळ्या असाव्यात की, ज्यामुळे त्या दोन्हीमध्ये स्पर्धा असता कामा नये.
५. जी बँक म्युचुअल फंड पुरस्कृत करते त्या योजनेच्या एकूण रक्कमेपैकी फक्त एक टक्के रक्कम म्युचुअल फंड योजनांमध्ये गुंतवावी त्यापेक्षा अधिक रक्कम गुंतवू नये.

६. म्युचुअल फंडाने खरेदी केलेल्या व विक्री केलेल्या भागांची पुरावा म्हणून रीतसर पोहच पावती घ्यावी व म्युचुअल फंडाच्या नावानेच त्या भागांचे हस्तांतर झाले पाहिजे.
७. सावधानता व जोखीम कमी करण्यासाठी म्युचुअल फंडाने आपली गुंतवणूक काळजीपूर्वक व सुरक्षीत अशा पद्धतीनेच केली पाहिजे.
८. म्युचुअल फंडाने तपशीलवार व नियमीत RBI ला अहवाल सादर केला पाहिजे.

३.६ संदर्भसूची :-

१. आर्थिक संकल्पना, डॉ.विनायक गोविलकर, डायमंड प्रकाशक, पुणे वर्ष २००९, ISBN, ९७८-८१-८४८३-२०८-०२
२. भारतीय वित्त बाजारपेठा आणि संस्था, डॉ. गंगाधर पाटील, प्रा. बाबासाहेब सांगळे, प्रा. नानासाहेब पवार, प्रा.सौ. आश्लेषा मुंगी, चैतन्य पब्लिकेशन्स, नाशिक-१३, १० जुलै २००२
३. आधुनिक बँकींग आणि वित्तीय पद्धती, प्रा.शाम साळुंखे, प्रा. विजय मांटे, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, प्रथमावृत्ती २०१०
४. वित्तीय संस्था आणि वित्तीय पद्धती, श्रीधर देशपांडे, प्रा. विनायक देशपांडे, हिमालया, पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई, दि. २९/०८/२००४
५. आर्थिक आर्थिक कारण, परिणाम व धोरण, डॉ. बी.आर. गायकवाड, डॉ. विश्वास कदम, श्री. व्ही. टी. काळे, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, प्रकाशन २०११
६. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास (भाग-२), प्रा. एन.एल. चव्हाण, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव प्रकाशन २००४
७. International Economics, Theory and Policy, Paul R. Krugman, Maurice Obstfeld, 08th editon
८. प्रतियोगीता दर्पणचे वार्षिक मासिक 'भारतीय अर्थव्यवस्था-२०१२' (अतिरिक्तांक), उपकार प्रकाशन, २/११ए स्वदेशी विमा नगर, आग्रा
९. भारतीय अर्थव्यवस्था, रुद्र दत्त, के.पी.एम.सुंदरम, ४६ वी संशोधित संस्करण २००९, एस चंद कंपनी, रामनगर, दिल्ली
१०. Lease Financing, Hire Purchase and Factoring, Rekha Rani
Research Paper Find in Google Search
११. Development in Housing Finance in India, Dr. Piyush Tiwari,
Research Paper Find in Google Search
१२. Financial System and Non Banking Financial Companies, The
Structure and Status Profile. Search in Google

प्रकरण ५
भारतातील वित्तीय पध्दती : भारतीय नाणेबाजार

५.० उद्दीष्टे (Objectives) :

१. भारतीय वित्तीय व्यवस्थेची संरचना समजून घेणे.
२. वित्तीय विकासाचे निर्देशक स्पष्ट करणे.
३. नाणे बाजाराची रचना, वैशिष्ट्ये, साधने व आधुनिक अर्थव्यवस्थेतील भूमिका घेणे.
४. भारतीय असंगठित नाणेबाजाराची भूमिका, कार्यपध्दती व दोषांचा अभ्यास करणे.
५. भारतीय नाणेबाजारातील विविध घटक बाजारांचा अभ्यास करणे.

५.१ प्रास्ताविक :

अर्थव्यवस्थेमध्ये पैशाच्या देवाण-घेवाणीचे व्यवहार मोठया प्रमाणावर होत असतात. व्यापारी बँका, सहकारी बँका, राज्य सरकार, केंद्र सरकार, वित्तीय महामंडळे, विकास बँका, मध्यवर्ती बँका या संस्था देवाणघेवाणीचे व्यवहार करतात. औद्योगिक संस्था, भागीदारी संस्था, व्यापारी संस्था, लघुउद्योजक, व्यापारी, ठेवीदार, कर्जदार, गुंतवणूकदार इ. या देवाण-घेवाणीमध्ये सक्रियपणे सहभागी होत असतात. कर्ज देणे व कर्ज घेणे या स्वरूपात हे पैशाचे व्यवहार होतात. काही कर्जव्यवहार अल्पकालीन तर काही दीर्घकालीन स्वरूपाचे असतात. अल्पकालीन स्वरूपात होणाऱ्या कर्जाच्या व पैशाच्या व्यवहारांना एकत्रितपणे 'नाणेबाजार' असे म्हटले जाते. पैशाचा व्यवहार करणाऱ्या संस्था व व्यक्ती, त्या व्यवहारांचे नियमन करणारे घटक या सर्वांचा मिळून हा नाणेबाजार तयार होत असतो. नाणे बाजारातून अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रांना अल्पकालीन वित्तपुरवठा केला जातो.

कोणत्याही देशाच्या पैशाच्या व्यवहाराची मिळून नाणेबाजार तयार होत असला तरी ते व्यवहार हाताळणारे एखादे सर्वात महत्त्वाचे शहर असते. साधारणपणे त्या देशाचा नाणेबाजार हा त्या शहराच्या नावाने ओळखला जातो. उदा. अमेरिकेचा न्यूयॉर्क नाणेबाजार म्हणून, इंग्लंडचा लंडन नाणेबाजार म्हणून, जपानचा टोकियो नाणेबाजार म्हणून, भारताचा मुंबई नाणेबाजार म्हणून ओळखले जातात.

१. क्राऊथर : 'निरनिराळ्या प्रकारच्या दस्तऐवजांचे व्यवहार करणाऱ्या विविध संस्थाना एकत्रितपणे नाणेबाजार असे म्हणतात.'

२. मॅडन व नॅडलर : 'ज्याद्वारे अल्पकालीन स्वरूपात निधी कर्जाऊ दिला जातो व घेतला जातो आणि ज्याद्वारे देशातील बहुतांश आर्थिक व्यवहारांचे निरसन केले जाते. त्या यंत्रणेस नाणेबाजार म्हणतात.

३. भारतीय रिझर्व्ह बँक : नाणेबाजार म्हणजे अल्पकालीन मौद्रिक संपत्तीच्या देवघेवीचे केंद्र होय. ते ऋणकोंच्या अल्पकालीन कर्ज गरजा पूर्ण करते व धनकोंना आवश्यक ती तरलता उपलब्ध करून देते. ती अशी जागा आहे की जिथे अल्पकालीन गुंतवणूक योग्य निधी वित्तीय व अन्य संस्थांकडे व व्यक्तींकडे उपलब्ध असतो, जो

ऋणकोंच्या बोलीनुसार दिला जातो. त्या ऋणकोंमध्ये पुन्हा वित्तीय संस्था व व्यक्ती व सरकारचाही समावेश असतो.

नाणे बाजाराची ठळक वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे आहेत—

१. नाणेबाजारात अल्पकालीन कर्जाच्या देवघेवीचे व्यवहार होतात.
२. हे व्यवहार वचनचिठ्या, हुंड्या, कर्जरोखे, सरकारी रोखे, पतपत्रे, कोषागार हुंड्या यांच्या आधारे होतात.
३. नाणे बाजारात कर्जाची मागणी करणाऱ्या कर्जदारांच्या गरजा पूर्ण केल्या जातात.
४. कर्ज देणाऱ्या धनकोंना व्यवहारांसाठी रोखता उपलब्ध करून दिली जाते.
५. नाणेबाजारामध्ये मध्यवर्ती बँकेसह वित्तीय संस्था, व्यक्ती व सरकारांचा समावेश होतो.
६. या केंद्राद्वारे बँका, वित्तीय संस्था, अन्यसंस्था व व्यक्ती यांच्याकडून अल्पकालीन गुंतवणूकयोग्य निधी उपलब्ध करून दिला जातो.
७. नाणेबाजारातील संस्था व व्यक्ती कर्जदारांच्या मागणीनुसार कर्ज देतात.
८. नाणेबाजारात वेगवेगळे उपबाजार संघटित होतात. उदा. हुंडीबाजार, रोखेबाजार, व्यापारीपत्र बाजार इ.

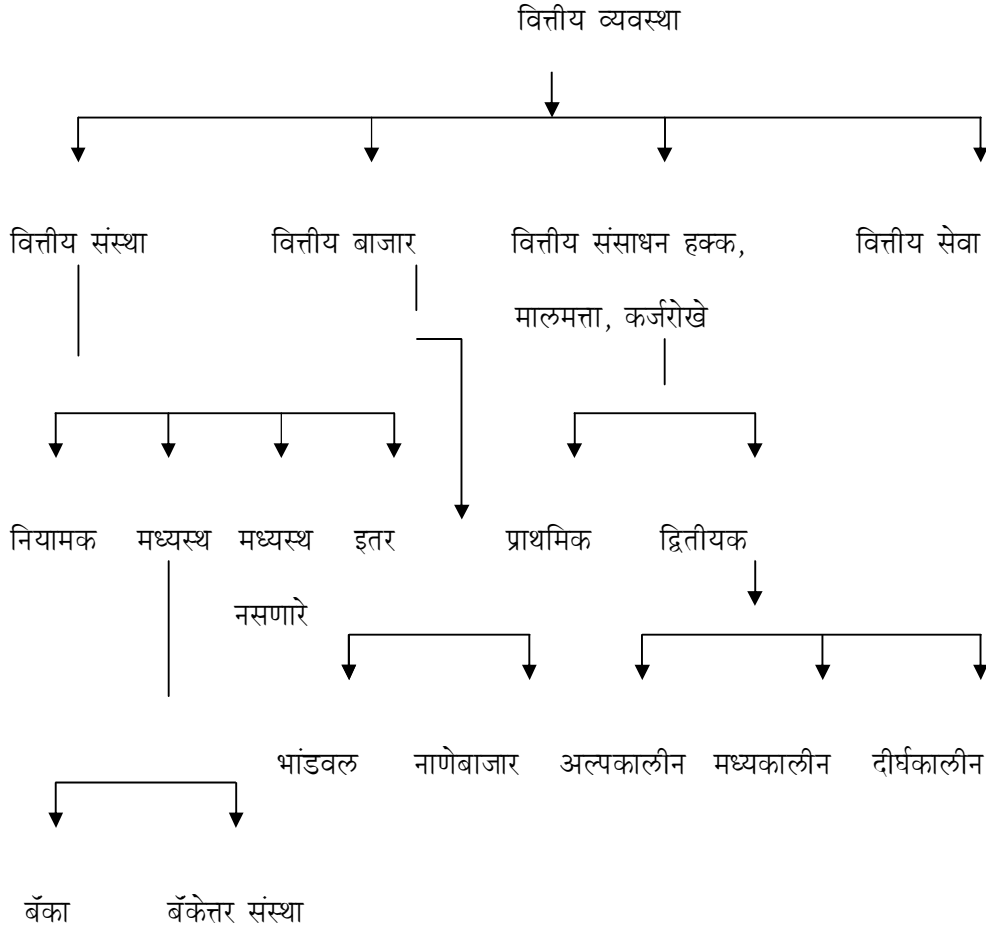
५.२ भारताच्या वित्तीय व्यवस्थेची संरचना :

(Structure of Financial System In India) :

पैशाच्या सहाय्याने उत्पादन साधनांची विभागणी करता येणे शक्य होते. अर्थव्यवस्थेत कोणत्या वस्तू तयार केल्या जातील, त्यासाठी कोणत्या साधनांचा वापर होईल. त्या वस्तू किती प्रमाणात तयार होतील हे पैशाच्या सहाय्यानेच ठरवावे लागते. अशा वित्ताची गरज व्यक्ती, संस्था व सरकारला असते. ही गरज स्व-भांडवलातून पूर्ण न झाल्यास बँका व भांडवल बाजाराची मदत घ्यावी लागते. सरकारला विविध योजना राबविण्यासाठी, विविध वस्तू व सेवा खरेदीसाठी वित्ताची आवश्यकता असते. त्यासाठी अर्थव्यवस्थेत उत्तम वित्तीय यंत्रणा अस्तित्वात आणणे हे प्रत्येक सरकारपुढील आव्हान असते. कारण केवळ वित्तव्यवस्था व भांडवलाअभावी अर्थव्यवस्था अविकसित राहतात. अर्थव्यवस्थेचा विकास हा त्या देशातील वित्तीय विकासावर विसंबून असतो. ज्या देशातील वित्तीय व्यवस्था विकसित असेल तो देश विकसित होण्यास वेळ लागत नाही. वित्तीय व्यवस्थेची संरचनेमध्ये पुढील घटकांचा समावेश होतो.

वित्तीय व्यवस्थेची संरचना

(The Structure of the Financial System)

१. **वित्तीय संस्था** : यामध्ये नियामक संस्था, बँका आणि बँकेतर वित्त संस्था यांचा समावेश होतो. या वित्तीय संस्था बचती गोळा करतात आणि हा पैसा उद्योग व्यवसायाला पैसा रूपाने कर्ज पुरवितात. तसेच या संस्था अनेक प्रकारच्या आधुनिक सुविधा पुरवतात.

२. **वित्तीय बाजार** : यामध्ये नाणेबाजार, भांडवलबाजार आणि विदेशी विनिमय बाजाराचा समावेश होतो. या बाजारांमुळे देशाच्या आर्थिक विकासाला भांडवल उपलब्ध होते.

३. **वित्तीय संसाधने** : यामध्ये शेअर, कर्जरोखे, ऋणपत्रे यांचा समावेश होतो. यांच्या माध्यमातून भांडवलाची उभारणी केली जाते.

४. **वित्तीय सेवा** : वित्तीय संस्था, उद्योग, व्यापार आणि समाजाला ज्या विविध प्रकारच्या सेवा पुरवितात त्यांचा समावेश वित्तीय सेवांमध्ये केला जातो.

उदा. उद्योगसंस्थाना सल्ला देणे, निरसन सेवा, नोंदणी विषयक सेवा, प्रतिभूती सुरक्षाविषयी सेवा, विमा विषयी सेवा, जोखीम व्यवस्थापन सेवा, विश्वस्त म्हणून सेवा, गुंतवणूकीस भांडवल उपलब्ध करणे इ.

५.३ वित्तीय विकासाचे निर्देशक (Indicators of Financial Development) :

कोणत्याही देशातील वित्तीय व्यवस्थेचा विकास झाला किंवा नाही हे ज्यावरून समजते त्यास वित्तीय विकासाचे निर्देशक असे म्हणतात. ते पुढील प्रमाणे आहेत.

१. वित्तीय गुणोत्तर (Finance Ratio) –

याद्वारे राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या संबंधात प्राथमिक आणि द्वितीयक हक्क प्रमाणाचे मापन केले जाते.

२. वित्तीय आंतर संबंधीय गुणोत्तर (Financial Tinter-relation Ratio) –

हे गुणोत्तर म्हणजे वित्तीय साधनाचे वस्तुनिष्ठ साधनाशी असलेले प्रमाण आहे. यावरून वित्तीय संरचना आणि अर्थव्यवस्थेतील वास्तविक संरचनेच्या संबंधाची वास्तव कल्पना येते.

३. विक्रीला काढलेल्या नवीन रोख्याचे गुणोत्तर (New Issue Ration) –

हे गुणोत्तर प्राथमिक रोख्याचे वस्तुनिष्ठ भांडवल निर्मितीशी असलेले प्रमाण असून, गुंतवणूक करणाऱ्या क्षेत्रांनी बचत करणाऱ्यांना प्रत्यक्षपणे रोखे विकून किती प्रमाणात गुंतवणूकीसाठी वित्त पुरवठा केला आहे, हे स्पष्ट होते.

४. मध्यस्थी गुणोत्तर (Inter Mediation Ratio) –

हे गुणोत्तर म्हणजे द्वितीयक रोख्यांचे प्राथमिक रोख्यांशी असलेले प्रमाण असते. या मध्यस्थीच्या गुणोत्तरावरून प्रत्यक्षपणे निधी गोळा करणाऱ्या वास्तविक क्षेत्राची तुलना करता निधी गोळा करण्याचे दृष्टीने किती प्रमाणात संस्थाकरण झाले आहे हे स्पष्ट होते.

५.३ नाणेबाजाराचे कार्य व भूमिका :

कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्थेत नाणेबाजाराचे स्थान महत्त्वपूर्ण असते. अविकसित, विकसनशील व विकसित अशा कोणत्याही स्वरूपातील अर्थव्यवस्थेमध्ये त्याचे स्थान महत्त्वाचे आहे. नाणेबाजार जितका विकसित असेल तितकी अर्थव्यवस्था गतिमान बनते. देशाची बँकिंग व चलनव्यवस्थासुद्धा नाणेबाजाराच्या गतिमानतेवर अवलंबून असते. नाणेबाजाराच्या विकासामुळे अर्थव्यवस्थेचा विकास होतो तर अर्थव्यवस्थेच्या विकसित स्वरूपामुळे नाणेबाजाराचे व्यवहार अधिक गतिमान होतात. देशाच्या नाणेबाजारामुळे उद्योगसंस्था, संयुक्त भांडवली क्षेत्र, विदेशी व्यापार, बँकिंग क्षेत्र या सर्वांच्या विकासाला गती प्राप्त होते. नाणेबाजाराचे कार्य व भूमिका पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

१. उद्योग व शेती क्षेत्रात अर्थपुरवठा : नाणेबाजारामुळे देशातील शेती व उद्योगक्षेत्रास आवश्यक त्यावेळी अर्थपुरवठा उपलब्ध होतो. उद्योगांच्या गरजेनुसार कर्ज मिळण्याची व कर्ज उभारण्याची सोय नाणेबाजारामुळे झाली आहे. नाणेबाजारामुळे पाहिजे तेव्हा व आवश्यक तेवढे सोयीनुसार शेतीसाठी कर्ज मिळविता येते व शेतीतील भांडवलाची गरज पूर्ण करता येते.

२. **व्यापारी बँकांना निधी गुंतविण्याची सोय** : व्यापारी बँकांकडे ठेवीच्या स्वरूपात असलेला हा प्रचंड निधी सुरक्षितपणे व योग्य प्रकारे गुंतविण्याची सोय नाणेबाजारामुळे झाली आहे. नाणेबाजारामुळे व्यापारी बँकांना आपला निधी कर्जरूपाने गुंतविण्याची संधी प्राप्त होते. नाणेबाजारअभावी व्यापारी बँकांकडील हा निधी पडून राहिला असता तर व्यापारी बँकांना प्रचंड आर्थिक नुकसान सहन करावे लागले असते.

३. **खेळत्या भांडवलाचा पुरवठा** : नाणेबाजारात अल्पमुदतीच्या कर्ज व्यवहारांची उलाढाल होत असते. दुसऱ्या भाषेत उद्योगांना व व्यवसायांना खेळते भांडवल उपलब्ध होण्यासाठी नाणेबाजाराची मदत होते. नाणेबाजारतून कोणत्याही उद्योगाला किंवा व्यवसायाला खेळते भांडवल मोठ्या सुलभतेने उभारता येते.

४. **विदेशी व्यापारास मदत** : विदेश व्यापारासाठी भांडवल उभारण्याच्या दृष्टीनेसुद्धा नाणेबाजाराचा उपयोग होतो. आयात—निर्यात व्यापारासाठी बरेचदा अल्पमुदतीच्या मोठ्या कर्जाची गरज पडते. नाणेबाजारात हुंडीच्या आधारे मोठे कर्ज सहजतेने मिळू शकते. निर्यातवृद्धीसाठी नाणेबाजाराची प्रत्यक्ष—अप्रत्यक्ष मदत होते.

५. **पतनियंत्रणात सुलभता** : नाणेबाजारामुळे मध्यवर्ती बँकेचे पतनियंत्रणाचे कार्य अधिक परिणामकारक ठरते. पतनियंत्रणाच्या विविध साधनांचा परिणामकारकपणे उपयोग करता येवून त्याद्वारे अपेक्षित तो परिणाम साध्य करता येतो. नाणेबाजाराच्या संघटित व सुसूत्र स्वरूपामुळे पतनियंत्रणाची परिणामकारकता वाढते.

६. **बँकिंग क्षेत्राचा विकास** : नाणेबाजारामुळे देशाच्या बँकिंग क्षेत्राचा संतुलित व जलद विकास होऊ शकतो. बँकिंग क्षेत्रास स्थैर्य प्राप्त करून देण्यासाठी नाणेबाजाराची फार मदत होते.

७. **आर्थिक विकासाला गती** : नाणेबाजारामुळे देशाच्या आर्थिक विकासाला गती प्राप्त होते. संघटित नाणेबाजारामुळे उद्योग, व्यवसाय व व्यापार या सर्व क्षेत्रांच्या आर्थिक गरजा पूर्ण करण्याच्या सोयी उपलब्ध होतात.

८. **भांडवलाच्या गतिशीलतेत वाढ** : नाणेबाजारामुळे देशातील भांडवलाची गतिशीलता वाढण्यास मदत होते. खाजगी भांडवलाच्या गुंतवणूकीस योग्य वातावरण निर्माण होते. गुंतवणूकदारांना गुंतवणूकीच्या सुविधा उपलब्ध होतात.

९. **सरकारी कर्जाची उभारणी** : राज्य व केंद्र सरकारला देशाच्या किंवा राज्याच्या आर्थिक विकासासाठी अल्पकालीन कर्ज उभारणीसाठी नाणेबाजाराची फार मदत होते. कोषागार हुंड्यांचा सुद्धा कर्ज उभारण्यासाठी अधिक चांगला उपयोग होतो.

१०. **आर्थिक साधनांचा महत्तम उपयोग** : नाणेबाजारामुळे देशातील आर्थिक साधनांची गतिशीलता वाढते. त्या साधनांचा जास्तीत जास्त उपयोग करण्याची संधी उपलब्ध होते. नाणेबाजारामुळे ही वित्त साधने अधिक गतिशील बनतात. त्याचा एकूण अर्थव्यवस्थेला लाभ होतो.

आर्थिक विकासात नाणेबाजाराची भूमिका :

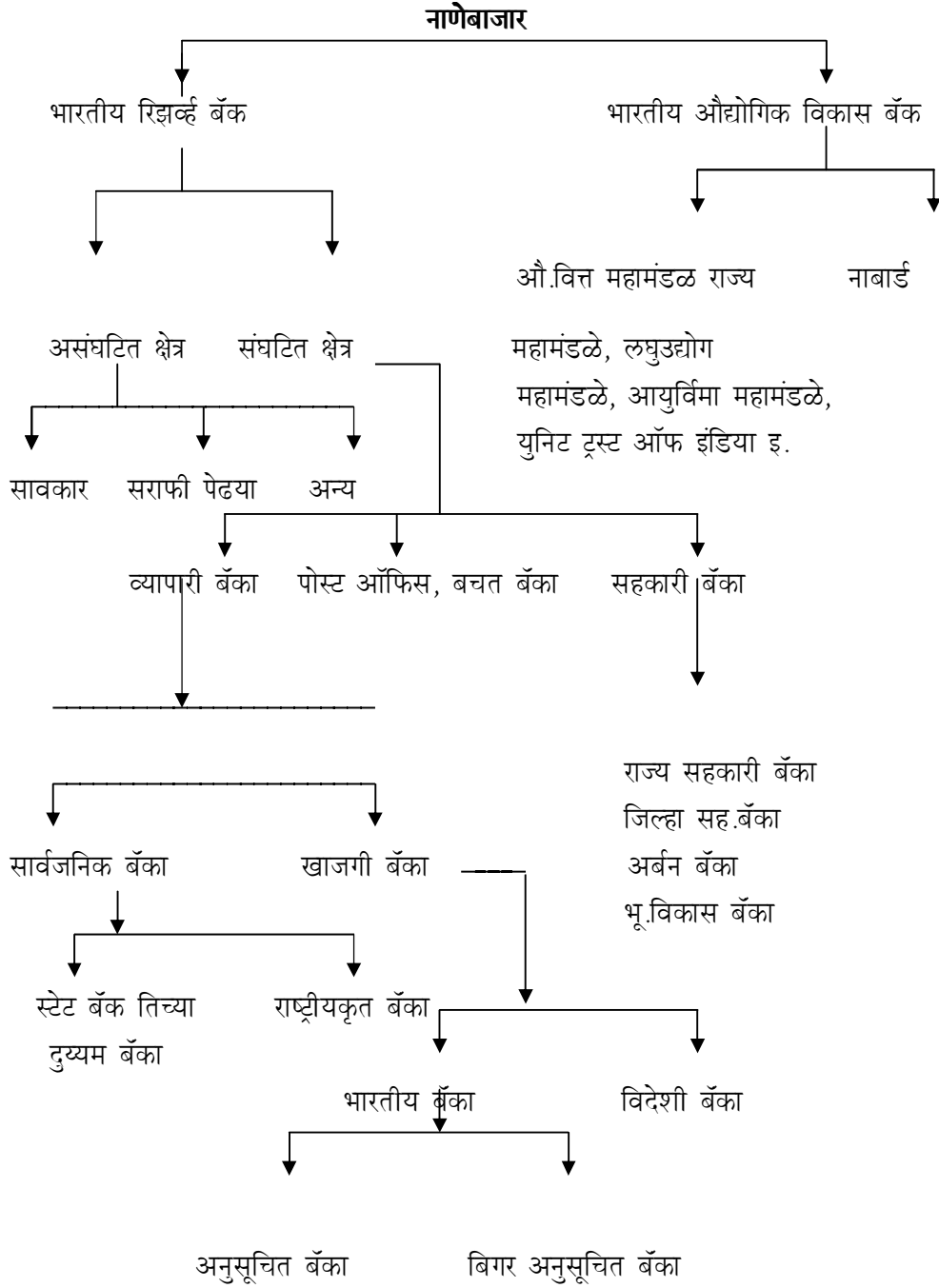
१. अर्थव्यवस्थेत कार्यरत असलेल्या संस्था नेहमी नाणेबाजारतून पैसा उचलतात. यामुळे अर्थव्यवस्थेस नाणेबाजारतून निधी प्राप्त होतो.

२. सरकारी कर्जरोखे बाजाराला स्थैर्य प्राप्त होते. लोकांना कर्जरोखे ताबेगहाण (Pledge) ठेवता येत असल्यामुळे तरलतेचा फायदा घेता येतो.
३. व्यापारी बँकाना निधीची योग्य मार्गाने गुंतवणूक करता येत असल्यामुळे त्यांची रोखता अबाधित राखली जाऊन बँकिंग क्षेत्रास अधिक बळकटी प्राप्त होते.
४. नाणेबाजार वित्तीय व्यवस्थापनास मदत करीत असल्यामुळे वित्तीय अर्थव्यवस्थेची प्रगती नाणेबाजाराच्या विकासावर विसंबून असते.
५. नाणेबाजार त्याच्या निधीचा काही भाग भांडवल बाजारास देत असल्यामुळे न वापरलेला निधी उत्पादक कार्यासाठी योग्य मार्गाने वापरात आणण्यात येतो. शिवाय भांडवल बाजाराच्या विकासात हातभार लागतो.
६. नाणेबाजार उद्योगांच्या खेळत्या भांडवलाची गरज पूर्ण करतो.
७. एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी निधीचे स्थानांतरण आणि भरणा करण्याची सुविधा पुरवून नाणेबाजार भांडवल गतीशील बनवितो.
८. निधीची रोखता आणि सुरक्षा अबाधित राखून नाणेबाजारातील संस्था बचतील प्रोत्साहन देतात.
९. नाणेबाजार घरगुती क्षेत्र आणि सरकारी क्षेत्र यामधील निधीचा प्रवाह व्यवस्थित ठेवण्यास सहकार्य करतो.

भारतीय नाणेबाजाराची रचना :

भारतीय नाणेबाजारची रचना संघटित क्षेत्र व असंघटित क्षेत्र अशा स्वरूपात विचारात घेतली जाते. या दोन क्षेत्रांचे नियमन हे रिझर्व्ह बँकेद्वारे केले जाते. त्यादृष्टीने भारतीय रिझर्व्ह बँक ही नाणेबाजाराच्या रचनेतील शिखर संस्था होय. भारतीय औद्योगिक विकास बँक ही सुध्दा औद्योगिक बँकांची शिखर संस्था असल्याने ती देशातील औद्योगिक विकास बँकांच्या व्यवहारांचे नियंत्रण करते. रिझर्व्ह बँकेनंतर संघटित क्षेत्रामध्ये व्यापारी बँका, सहकारी बँका, विदेशी बँका व विभागीय ग्रामीण बँका यांचा समावेश होतो. असंघटित क्षेत्रामध्ये सावकार, सराफी पेढीवाले इ. चा प्रामुख्याने समावेश होतो. पुढील आकृतीवरून भारतीय नाणेबाजाराची रचना व संघटन स्पष्ट होई

भारतीय नाणेबाजाराची रचना

भारतीय नाणेबाजाराचे दोष :

भारतीय नाणेबाजाराचे एकूण स्वरूप लक्षात घेता, त्याच्या काही उणिवा स्पष्टपणे दिसतात. भारतीय नाणेबाजाराचे दोष पुढील प्रमाणे आहेत.

१. **विस्कळीत व विखुरलेले स्वरूप** : देशभर विखुरलेल्या या नाणेबाजाराचे एकूण स्वरूप विस्कळीत आहे. असंघटित क्षेत्रात हा संघटित क्षेत्र व असंघटित क्षेत्र एकसंघपणे कार्य करतांना आढळत नाहीत.
२. **असंघटित बाजार** : भारतीय नाणेबाजार हा असंघटित आहे. त्यामुळे त्या सर्व घटकांवर नियंत्रण करणेसुध्दा फार कठीण ठरते.
३. **सराफी पेढ्या व सावकारांचे वर्चस्व** : भारतीय नाणेबाजारामध्ये सावकार व सराफी पेढ्या या देशीय घटकांचे अद्यापही वर्चस्व आढळते. बँकांचा सर्वत्र शाखाविस्तार होऊनही सावकार व सराफी पेढीवाले शहरी व ग्रामीण दोन्ही भागात प्रभावी आहेत.
४. **व्याजदरामध्ये भिन्नता** : कर्जाच्या व्याजदरामध्ये फार भिन्नता आहे. काही भागात हा व्याजदर २२ टक्के आहे तर काही भागात ४० टक्के आहे. वेगवेगळ्या कर्जासाठी सुध्दा व्याजाचे दर वेगवेगळे आहेत.
५. **कर्जमागणीचे हंगामी स्वरूप** : नाणेबाजारातील कर्ज मागणीचे स्वरूप शेती कर्जामुळे हंगामी आहे.
६. **असंघटित हुंडीबाजार** : भारतातील हुंडीबाजार असंघटित व मागासलेला आहे. भारतात हुंडीबाजाराचा अपेक्षेप्रमाणे विकास झाला नाही.
७. **मध्यस्थ संस्था** : वटाव गृहे, स्वीकृती गृहे, व्यापारीपत्र गृहे, गुंतवणूक गृहे इ. स्वतंत्रपणे कार्य करणाऱ्या मध्यस्थ संस्था भारतात फारशा विकसित नाहीत.
८. **पतसाधनांचा कमी वापर** : भारतामध्ये हुंडी, वचनचिठ्ठी, धनादेश, व्यापारी पत्र इ. पतसाधनांचा कमी वापर केला जातो. रोखीचे व्यवहार जास्त महत्त्वाचे वाटतात.
९. **बँकिंग सुविधा** : बँकांचा शाखाविस्तार झालेला असला तरी कर्जाच्या अधिक कार्यक्षम सोयी उपलब्ध नाहीत. तसेच सर्व ग्रामीण व दुर्गम भागात बँकिंग सुविधा पोहोचल्या नाहीत.
१०. **आर्थिक साधनांची कमतरता** : नाणेबाजारातील कर्जाच्या देवघेवीचे व्यवहार वाढविण्यासाठी देशातील आर्थिक साधने विपुल प्रमाणात असावी लागतात. पण भारतात आर्थिक साधनांची कमतरता आहे.
११. **बँकिंग सवयींचा अभाव** : भारतातील लोकांना आपले आर्थिक व्यवहार करण्याबाबत बँकिंग सवयी लागलेल्या नाहीत. त्या सवयीअभावी नाणेबाजाराचा विकास होऊ शकत नाही.
१२. **बँकाचा परंपरागत दृष्टिकोन** : भारतातील व्यापारी बँकांचा दृष्टिकोन परंपरागत आढळतो. कर्ज देण्याबाबत अतिदक्षता घेतली जाते. त्यामुळे कर्जव्यवहाराचे प्रमाण मर्यादित राहते.

५.४ असंघटित नाणेबाजार — भूमिका व कार्यपध्दती

(The Unorganized Money Market- Role & Working Method) :

भारतीय नाणेबाजार हा दोन भागांमध्ये विभागलेला दिसून येतो. संघटित भाग व असंघटित भाग असे हे दोन भाग आहेत. मध्यवर्ती बँक, व्यापारी बँका, सहकारी बँका हा संघटित भाग म्हणून ओळखला जातो. “ज्या बाजारावर रिझर्व्ह बँकेचे नियंत्रण नसते अशा नाणेबाजाराला असंघटित नाणेबाजार असे म्हटले जाते.” या बाजारात कर्ज व वित्तीय कंपन्या, चिटफंड, निधी संस्था, सावकार, जमीनदार, सराफी पेढीवाले हे घटक समाविष्ट असतात.

असंघटित नाणेबाजारात पुढील घटकांचा समावेश होतो.

१. **एतदेशीय बँका** : भारतात या बँका फार पूर्वीपासून अस्तित्वात आहेत. यांना सराफी पेढ्या, शेठ, सावकार महाजन, चेट्टी इत्यादी अनेक नावांनी ओळखले जाते. ग्रामीण व शहरी भागात हा घटक कार्यरत असतो.

भारतात काळा पैसा वाढल्याने एतदेशीय बँकांचे व्यवहार वाढले आहेत.

२. **निधी** : यामध्ये काही लोक एकत्र येऊन वर्गणीच्या रूपाने पैसा जमा करतात आणि हा पैसा निधीच्या सभासदांना विशिष्ट व्याजदराने पुरवितात. या संस्था भारताच्या दक्षिणेकडील राज्यात कार्यरत आहेत.

३. **चिटफंड** : या संस्था सभासदांकडून नियमितपणे वर्गणी स्वरूपात ठेवी जमा करतात आणि हा पैसा लिलाव पध्दतीने किंवा लॉटरी पध्दतीने ठरलेल्या अटीनुसार चिटफंडाच्या सभासदांना कर्जरूपाने पुरवितात. यावर रिझर्व्ह बँकेचे कोणतेही नियंत्रण नसते. चिटफंड ह्या बचत संस्था म्हणून ओळखल्या जातात.

४. **सावकार** : सावकार हा एक असंघटित क्षेत्रात कार्य करणारा अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. यामध्ये सावकार आणि व्यापारी/शेतकरी सावकार असे दोन प्रकार दिसून येतात. सावकार वैयक्तिक पातळीवर कर्ज देतात. यासाठी ते स्वतःच्या भांडवलाचा वापर करतात. शेतकरी, शेतमजूर, ग्रामीण कारागीर आणि लहान व्यापाऱ्यांना ते कर्ज पुरवठा करतात. या कर्जावर मोठ्या प्रमाणावर व्याजाचे दर आकारून कर्जदाराची लुबाडणूक करतात. शेतकऱ्यांच्या जमिनी हडप करतात, त्यांच्या शेत मालाची जबरदस्तीने खरेदी करतात. परंतु असे असूनही ग्रामीण भागात आजही सावकारांचे महत्त्व त्यांच्या काही गुणांमुळे टिकून आहे. कारण ते कर्ज देतांना उत्पादक, अनुत्पादक असा भेद करित नाही. त्याचप्रमाणे त्यांच्याकडून अल्प कालावधीत कर्ज उपलब्ध होते. त्यांना कर्जदाराची संपूर्ण आर्थिक परिस्थिती माहिती असते. त्यामुळे कर्जवसुलीचा प्रश्न निर्माण होत नाही. रिझर्व्ह बँकेने त्यांच्या व्यवहारावर नियंत्रण आणण्याचा प्रयत्न अद्यापपर्यंत यशस्वी होवू शकला नाही.

५. **वित्तीय कंपनी** : वित्तीय कंपनी स्वतःच्या भांडवलाबरोबरच लोकांकडून ठेवीही स्विकारतात आणि उपलब्ध पैशातून उद्योजक, व्यापारी आणि शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठा करतात. या कंपन्यांचे वैशिष्ट्य म्हणजे व्यापारी बँका ज्यांना कर्जपुरवठा करू शकत नाही. त्यांना या कर्जपुरवठा करतात. यांच्या कर्जावरील व्याजाचा दर भरमसाठ असतो. या कंपनी पूर्ण भारतभर पसरल्या आहेत. परंतु यांची विश्वसनीय आकडेवारी उपलब्ध नाही.

असंघटित नाणेबाजाराचे दोष :-

१. असंघटित नाणेबाजारात कर्ज आणि ठेवीवरील व्याजाचे दर जास्त असतात. त्यामुळे कर्ज घेणाऱ्याची आर्थिक पिळवणूक होते.

२. या बाजारातून कर्ज देतांना कर्जाचा उद्देश किंवा कारण विचारात घेतला जात नाही. त्यामुळे सट्टेबाजीच्या व्यवहारांना चालना मिळते.

३. असंघटित बाजारावर रिझर्व्ह बँकेचे कोणतेही नियंत्रण नसल्यामुळे कर्जदाराचे धनकोकडून विविध प्रकारे आर्थिक शोषण केले जाते.

४. या बाजारातून सावकार जास्त व्याज आकारून अधिक उत्पन्न मिळवितात यामुळे आर्थिक विषमता वाढते.

५. बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणानंतर शाखाविस्तार करूनही ग्रामीण क्षेत्रात सावकारांचे वर्चस्व आहे.

वरील प्रकारे असंघटित नाणेबाजाराचे दोष स्पष्ट करता येतात.

असंघटित नाणेबाजाराच्या सुधारणेसाठी सूचना :

भारतीय रिझर्व्ह बँकेने असंघटित क्षेत्रावर नियंत्रण प्रस्थापित करणे आवश्यक आहे.

त्याचप्रमाणे असंघटित क्षेत्राचे वर्चस्व कमी करण्यासाठी संघटित क्षेत्रातून वित्तपुरवठा वाढविण्याची गरज आहे. नाणेबाजाराच्या सर्व घटकांमध्ये समन्वय साधला पाहिजे. नाणेबाजाराच्या विकासासाठी व्यापारी बँकांचा सहभाग वाढवायला हवा.

५.५ संघटित भारतीय नाणेबाजाराचे घटक :

(Compositon of Organised Indian Money Market) :

संघटित नाणेबाजारामध्ये रिझर्व्ह बँक शिखर स्थानी असते. शिवाय व्यापारी बँका, सहकारी बँका, विदेशी विनियम बँका, गुंतवणूक संस्था व विविध वित्तीय संस्थांचा समावेश होतो. नाणेबाजारातील संघटित क्षेत्रांमध्ये पुढील उपबाजारांचा समावेश होतो.

१. अल्प सूचना कर्जबाजार (Call Money Market)

विकसित नाणेबाजाराचे अल्पसूचनेद्वारे परत मिळणारे कर्जबाजार अविभाज्य भाग आहे. हा बाजार अतिशय संवेदनशील आहे. या बाजारातून अल्पसूचने व अल्पकाळासाठी कर्ज दिले जाते. त्याची मुदत काही तास ते एक दिवस असते. यावेळेत कर्ज परत न केल्यास कर्जाचे नुतनीकरण केले जाते. या बाजारातून व्यापारी बँका एकमेकांस कर्ज देतात. म्हणून या बाजारास आंतरबँक बाजार असेही म्हटले जाते. या बाजारात मागता क्षणी किंवा सूचना देऊन ७ दिवसांपर्यंत मुदतीचे कर्ज कराराने दिले जाते. या बाजारातून व्यापारी, शेअर, दलाल, वित्त संस्था व बँका कर्जाऊ रकमांची उचल करतात. या उपबाजारात महत्त्वपूर्ण कार्य नाणेबाजारातील दलाल करतात त्यांना याबद्दल कमिशन मिळते.

या बाजारात उपलब्ध होणाऱ्या कर्जावर तत्कालीन परिस्थितीनुसार व्याजदर आकारले जातात. यात रोखेबाजारातील दलाल व वटावगृहे हे प्रामुख्याने अशा प्रकारची कर्जे घेतात.

या बाजारामुळे बँकांना अल्प कालावधीत पैसा कर्जाऊ दिल्यामुळे नाणेबाजाराच्या विकासाला चालना मिळते. एका दिवसात किंवा त्वरित कर्ज परत मिळत असल्याने एकप्रकारे ही बँकांची जवळजवळ रोखता असते. या उपबाजारामुळे रोखेबाजारातील दलालांची अल्पकालीन भांडवलाची गरज पूर्ण होते. नाणेबाजारातील हा एक महत्त्वाचा उपबाजार असून, सर्व देशांमध्ये आढळतो.

२. व्यापारी हुंडी बाजार (Commercial Bill Market)

व्यापारी हुंडी बाजार हा देखील नाणेबाजारातील एक महत्त्वाचा उपबाजार आहे. दोन व्यापाऱ्यांच्या अंतर्गत व्यवहारातून व्यापारी हुंड्यांची निर्मिती होते. मालाच्या व्यवहारात मालाची खरेदी करणाऱ्या व्यापाऱ्याकडे रोख रक्कम नसेल तर विक्रेता व्यापारी खरेदीदार व्यापाऱ्याच्या नावाने व्यापारी हुंडी तयार करतो. व्यापारी हुंड्याची मुदत ९० ते १८० दिवसांची असते. विक्रेता व्यापाऱ्याला पैशाची गरज भासल्यास तो व्यापारी बँका किंवा इतर बँकाकडे हुंडी वटवून घेऊ शकतो. या माध्यमातून खरेदीदार व्यापाऱ्याला बँका/वित्तीय संस्था अल्पकालीन कर्जाचा पुरवठा करतात. ज्या बँकेने व्यापारी हुंडी वटविली त्या बँकेला रोख रकमेची गरज भासली तर ती बँक दुसऱ्या बँकेकडे किंवा रिझर्व्ह बँकेकडे हुंडीची पुर्नवटवणूक करते. मात्र यावेळी कसर (व्याज) कापून घेतले जाते.

भारतात हुंडी बाजाराचा फारसा विकास झाला नाही. कारण, भारतातील व्यापारी रोख कर्जाला प्राधान्य देतात तसेच स्टॅम्प ड्युटीचा खर्च करावा लागतो. हुंड्या वटविण्याच्या व्यवहारातून हा बाजार अस्तित्वात येत असल्याने त्यास वटाव बाजार (Discount Market) असेही म्हणतात. बहुतेक सर्व देशांमध्ये हुंडी बाजार हा महत्त्वाचा व मोठा उपबाजार समजला जातो. या बाजारातील व्यवहारामुळे नाणेबाजारातील आर्थिक व्यवहारांना गतिशिलता मिळते. या बाजाराचे महत्त्व लक्षात घेऊन रिझर्व्ह बँकेने १९७० मध्ये हुंडी बाजाराच्या योजना आखल्या परंतु त्या योजनांना अपेक्षित यश मिळाले नाही.

३. कौषागार हुंडी-बाजार (Treasury Bill Market) :

स्वातंत्र्योत्तर काळात विविध विकास योजनांमुळे भारत सरकारच्या महसुली खर्चात जलद गतीने वाढ होत आहे परंतु त्या गतीने सरकारच्या उत्पन्नात वाढ न झाल्याने सार्वजनिक खर्चात महसूली तूट निर्माण होऊ

लागली. ही तूट तात्पुरत्या स्वरूपात भरून काढण्यासाठी सरकार रिझर्व्ह बँकेमार्फत नाणेबाजारात कोषागार हुंड्यांची विक्री करून सरकार अल्पकालीन कर्जाची उभारणी करते. यात ९१ दिवस, १८२ दिवस आणि ३६४ दिवसांच्या कोषागार हुंड्यांचा समावेश होतो. या कोषागार हुंड्यांचे स्वरूप सरकारी कर्जरोख्यासारखे असते. या बाजारावर मध्यवर्ती बँकेचे नियंत्रण असते. सरकारने विक्रीस काढलेल्या हुंड्याची खरेदी नाणेबाजारातील व्यापारी, सहकारी बँका, राज्य सरकार, विदेशी मध्यवर्ती बँक, देशी-विदेशी गुंतवणूकदार, गुंतवणूक संस्था, विकास बँका व वित्तीय संस्था करतात. भांडवल बाजारात सरकारी कर्ज रोख्यांचे प्रमाण वाढले आहे. कोषागार हुंडी बाजाराचे महत्त्व अलिकडील काळी खूपच वाढले आहे. कारण कोषागार हुंड्याची खरेदी बँका व वित्तीय संस्थांनी केल्यामुळे भाववाढीवर नियंत्रण आणता येते. तसेच या बाजारामुळे सरकारला कामे करण्यासाठी भांडवल उपलब्ध होते. तसेच बँका आणि वित्तीय संस्था यामधील गुंतवणूकीपासून सुरक्षितता आणि रोखता मिळते.

४. व्यापारीपत्र बाजार (Commercial Paper Market) :

नाणेबाजारात सुधारणा करण्याच्या दृष्टीने रिझर्व्ह बँकेने एप्रिल १९९० च्या पतविषयक धोरणात व्यापारी पत्र सुरू करण्याची घोषणा केली. अल्प मुदतीच्या प्रतिज्ञापत्रांचा, वचनचिठ्यांचा व्यवहार करण्याच्या बाजारास व्यापारीपत्र बाजार असे म्हणतात.

भारतीय भांडवल बाजारातील शेअर यादीमध्ये नावनोंदणी असलेल्या कोणत्याही खाजगी कंपनीस आपल्या खेळत्या भांडवलाची गरज भागविण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेच्या पुर्व परवानगीने वित्तीय संस्थेच्या साहाय्याने व्यापारी पत्रे विक्रीस काढता येतात. रिझर्व्ह बँकेच्या निर्देशानुसार ज्या खाजगी कंपनीला व्यापारी पत्र विक्रीस काढावयाचे आहेत त्या कंपनीचे क्रेडिट रेटिंग झालेले असावेत ही अट आहे. क्रिसीलनुसार दर्जा P₂ असावा किंवा इक्रानुसार A₂ असावा व्यापारीपत्राची योजना एप्रिल १९९० मध्ये सुरू झाली. याशिवाय कंपनीने पुढील अटी लक्षात घेणे गरजेचे असते. कंपनीचे खेळते भांडवल कमीत कमी ५ कोटी रूपये आहे अशाच कंपनीला व्यापारी पत्रे विक्रीस काढता येतात. २५ लाख रूपये दर्शनी मुल्याचे किमान १ कोटी रूपयाचे व्यापारी पत्रे विक्रीस काढावे लागतात. व्यापारी पत्रांमध्ये सुरक्षितता असते. तसेच रोखता देखील असल्याने गुंतवणूकदार व्यापारपत्रात गुंतवणूक करतात.

व्यापारी पत्राचा परिपक्वता कालावधी तीन ते सहा महिन्यांचा असतो. या पत्रांची खरेदी व्यक्ती, बँका व वित्तीय संस्था करतात. याचे सहज हस्तांतरण करता येते. कारण खरेदीदारांना त्याची इतरांना विक्री करता येते. काही व्यापारी पत्रे अनिवासी भारतीयांनाही खरेदी करता येतात परंतु ती विदेशात हस्तांतरणीय नसतात. न्युयॉर्क नाणेबाजारात हा उपबाजार उत्तम प्रकारे कार्यरत आहे.

५. ठेव प्रमाण पत्राचा बाजार (Certificate of Deposit Market) :

भारतीय रिझर्व्ह बँकेने नाणेबाजारातील व्यवहारात व्यापकता आणण्याच्या उद्देशाने मार्च १९८९ मध्ये ठेवप्रमाणपत्र योजना सुरू करण्याची घोषणा केली. भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या निर्देशानुसार प्रादेशिक ग्रामीण बँकाव्यतिरिक्त फक्त अनुसूचित व्यापारी बँकाच ठेव प्रमाणपत्र काढू शकतात. बँकींग उद्योगाकडून सादर करण्यात येणाऱ्या ठेव प्रमाणपत्राची उच्चतम मर्यादा १२६४ कोटी रूपयांची होती. ठेव प्रमाणपत्र हे एक प्रकारे अतिरिक्त निधीची विक्री योग्य पावती असते. जी बँकेत एका निश्चित हेतूने आणि निश्चित व्याजदराने जमा केली जाते. ठेव प्रमाणपत्राचे दर्शनी मूल्य २५ लाख रूपये असते. कमीत कमी १ कोटी रूपये पर्यंत रक्कम यात जमा करावी लागते. ज्यांच्याकडे अतिरिक्त निधी शिल्लक असतो ते या प्रमाणपत्राची खरेदी करतात. तसेच याची ते गरजेच्या वेळी विक्री देखील करू शकतात. ठेव प्रमाणपत्राचा परिपक्वता कालावधी कमीत कमी तीन महिने आणि जास्तीत जास्त कालावधी एक वर्ष असतो. या ठेव प्रमाणपत्राचे सहज हस्तांतरण करता येते.

व्यापारी बँका त्यांच्याकडील एकूण ठेवीच्या ५ टक्के पर्यंत ठेवप्रमाणपत्र काढू शकतात. या पत्राची खरेदी महामंडळे, कंपनी, गुंतवणूक संस्था, गुंतवणूकदार व्यक्ती, म्युचुअल फंड करतात.

ठेव प्रमाणपत्रामध्ये रोखता जास्त असते कारण या प्रमाणपत्रात गुंतवणूक करणाऱ्यांना गरज भासते तेव्हा प्रमाणपत्राचे रोखतेत रूपांतर करता येते. ठेव प्रमाणपत्राच्या माध्यमातून व्यापारी बँका गोळा झालेल्या ठेवी लाभदायक क्षेत्रात गुंतवू शकतात. नाणेजारातील या योजनेचा अल्पसूचना मागणी कर्ज बाजारावर सकारात्मक परिणाम होतो. कारण दुय्यम बाजारात एका बँकेकडील अतिरिक्त निधी दुसऱ्या बँकेत ठेव प्रमाणपत्रात गुंतवणूक करू शकतात. या प्रमाणपत्रावर आकर्षक व्याज मिळू शकते.

६. नाणेबाजारातील म्युचुअल फंड (Money Market Mutual Funds) :

नाणेबाजारातील व्यवहारामध्ये गतिशिलता आणण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेने एप्रिल १९९२ मध्ये नाणेबाजारात म्युचुअल फंडांना व्यवहार करण्याची योजना कार्यान्वित केली. या योजनेनुसार बँका आणि वित्तीय संस्था यांचे म्युचुअल फंड आणि खाजगी म्युचुअल फंड जनतेकडून बचती गोळा करून त्या नाणेबाजारात निधी उपलब्ध करून देतात. नाणेबाजारातील म्युचुअल फंडामुळे सामान्य लोकांच्या बचती एकत्रीत होवून त्यांची योग्य प्रकारे गुंतवणूक केली जाते. सर्वसामान्य व्यक्ती आपली बचत भांडवल बाजारात गुंतवू शकत नाही. अशा मध्यमवर्गियांच्या बचती गोळा करून त्यांची गुंतवणूक नाणेबाजारातील वेगवेगळ्या साधनामध्ये करण्यासाठी म्युचुअल फंडांना यश प्राप्त झाले आहे. अलीकडील काळात म्युचुअल फंडांचे व्यवहार वाढत आहे. कारण गुंतवणूकदारांना म्युचुअल फंडांच्या माध्यमातून जास्तीत जास्त परतावा मिळत आहे.

नाणेबाजाराचा विकास आणि मध्यवर्ती बँक/रिझर्व्ह बँक:

(Development of Money Market and Reserve Bank) :

भारतीय नाणेबाजार हा विकसशील बाजार असून, त्याचे स्वरूप विस्कळीत व विखुरलेले आहे. विविध घटकामध्ये समन्वय दिसून येत नाही. देशात बचतनिर्मिती दर कमी आहे. बँकांचा आवश्यकतेइतका शाखाविस्तर अद्याप व्हावयाचा आहे. या पार्श्वभूमीवर शिखर संस्था म्हणून रिझर्व्ह बँकेवर देशाच्या औद्योगिक आणि आर्थिक विकासाला गतीशील करण्याची जबाबदारी येऊन पडते. त्या दृष्टीकोनातून रिझर्व्ह बँक पुढील प्रमाणे आपली भूमिका पार पाडते.

१. बँकींग क्षेत्र नाणेबाजाराचे महत्त्वपूर्ण अंग असल्याने बँक व्यवसाय मजबूत पायावर उभा

राहिल यासाठी रिझर्व्ह बँकेला प्रयत्न करावे लागतात. त्यासाठी रिझर्व्ह बँक सर्व बँकांचे

नियंत्रण करून त्यांना आर्थिक शिस्त लावते. तसेच देशात बँक व्यवसायाचा विस्तार

करते.

२. बँकींग व्यवसाय व नाणेबाजार यांच्या समतोल विकासासाठी देशातील हुंडी बाजाराचे

रिझर्व्ह बँक नियंत्रण करते. देशी आणि विदेशी व्यापारासाठी आवश्यक तो वित्त पुरवठा

उपलब्ध व्हावा यासाठी रिझर्व्ह बँकेला हुंडी बाजाराच्या विकासाकडे लक्ष द्यावे लागते.

३. भारतीय नाणेबाजार असंघटित असल्यामुळे तसेच बचत क्षमता कमी असल्यामुळे

नाणेबाजारात गुंतवणूकीसाठी योग्य ते अनुकूल वातावरण नसते. गुंतवणूकीसाठी अनुकूल

वातावरण निर्माण व्हावे यासाठी रिझर्व्ह बँकेला प्रयत्न करावे लागतात.

४. रिझर्व्ह बँकेला नाणेबाजारातील व्यापारी बँका, सहकारी बँका, वित्तीय संस्था, विकास बँका, गुंतवणूक संस्था यांच्यामध्ये समन्वय निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न करावे लागतात.

५. चलनविषयक धोरणांची अंमलबजावणी यशस्वीपणे करता यावी यासाठी देशातील

नाणेबाजार विकसित असावा लागतो. रिझर्व्ह बँकेला देशांतर्गत नाणेबाजारातील

परिस्थितीचा विचार करून आपल्या धोरणाची अंमलबजावणी करावी लागते.

थोडक्यात रिझर्व्ह बँक ही वित्तीय क्षेत्रातील सर्वोच्च संस्था असल्याने नाणेबाजारात विकास घडवून आणण्याबरोबरच नाणेबाजारावर नियंत्रण ठेवण्याची देखील भूमिका भारतीय रिझर्व्ह बँकेला पार पाडावी लागते.

प्रकरण ६

भारतीय भांडवल बाजार

६.० घटकाची उद्दीष्टे (Objectives)

१. भारतीय भांडवल बाजाराचे स्वरूप, रचना, वैशिष्ट्ये व साधने यांचा अभ्यास करणे.
२. भारतीय शेअर बाजाराची माहिती प्राप्त करणे.
३. मुंबई रोखे बाजार व राष्ट्रीय रोखे बाजाराचा अभ्यास करणे.
४. सेबीच्या भांडवल बाजारावरील प्रभावाचा अभ्यास करणे.
५. भारतातील रोखे संग्रहण व्यवस्था व पतदर्जा सेवेबाबत माहिती प्राप्त करणे.

६.१ प्रस्तावना (Introduction) :

भांडवल बाजाराच्या प्रगतीवर अर्थव्यवस्थेचा विकास विसंबून असतो. कोणत्याही राष्ट्राच्या जलद आर्थिक विकासासाठी वित्तीय बाजार विकसित असावा लागतो. कारण वित्तीय बाजार विकसित असल्यास बचत करणारे आणि उत्पादनासाठी कर्ज काढणारे यांच्यात संपर्क निर्माण होतो. भांडवलाची देवाण-घेवाण झाल्यास देशात मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक होते. शेती, उद्योग, व्यापार इत्यादी क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक झाल्यास अर्थव्यवस्थेतील उत्पादन वाढते. आणि भांडवल संचयासाठी वित्तीय बाजार आवश्यक आहे. प्रस्तुत प्रकरणात भांडवल बाजाराची आणि प्रामुख्याने भारतीय भांडवल बाजाराची चर्चा आपण करणार आहोत. भांडवल बाजार दीर्घ मुदतीच्या कर्जव्यवहाराशी निगडित आहे. सामान्यपणे भांडवल बाजारात मध्यममुदतीच्या आणि दीर्घ मुदतीच्या कर्जव्यवहारांचा समावेश करण्याची प्रथा आहे. भांडवल बाजारात गुंतवणुकीसाठी पैशाच्या स्वरूपातील सामुग्री उपलब्ध केली जाते. राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेत भांडवल निर्मिती झाल्याशिवाय आर्थिक विकास शक्य नसतो. येथे भांडवल निर्मिती म्हणजे नवीन कारखाना उभारणे, नवीन यंत्र खरेदी, नवा रस्ता बांधणे, नवीन रेल्वे मार्गाची उभारणी, वीज निर्मिती केंद्राची उभारणी असा अर्थ आहे. या प्रकारच्या भांडवलनिर्मितीसाठी दीर्घ मुदतीच्या पैशाच्या स्वरूपातील साधनसामुग्री लोकांच्या बचतीतून निर्माण होते. भांडवल बाजारात दीर्घ मुदतीच्या पतसाधनांद्वारे पैशाच्या स्वरूपातील साधन सामुग्रीच्या देण्या-घेण्याचे व्यवहार चालतात. भांडवल बाजारात दीर्घ मुदतीच्या कर्जाची मागणी करणारे आणि दीर्घ मुदतीच्या कर्जाचा पुरवठा करणारे एकमेकांच्या संपर्कात येतात. आणि कर्जव्यवहार पूर्ण होतात. भांडवल बाजारात दीर्घ मुदतीच्या भांडवलाची मागणी व पुरवठा करणाऱ्या विविध घटकांचा समावेश होतो. दीर्घ मुदतीच्या भांडवलाची मागणी करणाऱ्या विविध व्यक्ती/संस्था, केंद्र सरकार, राज्य सरकार, खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्या, उद्योजक इत्यादी असतात तर दीर्घ मुदतीच्या भांडवल पुरवठा करणाऱ्या विविध संस्था/व्यक्ती जसे बचत करणाऱ्या व्यक्ती, कंपन्यांची बचत, व्यापारी बँका, विमा कंपन्या, विशेष वित्तीय संस्था इत्यादींचा समावेश केला जातो. भांडवल बाजारात दीर्घ मुदतीच्या कर्जाचा व्यवहार करण्यासाठी विविध प्रतिभूती शेअर्स, रोखे, बॉण्ड्स यांचा आधार घेतला जातो.

भांडवल बाजाराच्या व्याख्या :

१. रोलॅण्ड रॉबिन्स :

“इक्विटी शेअर्स, बॉण्ड, कर्जरोखे वा तारण यांच्या सहाय्याने दीर्घ मुदतीच्या कर्जाची देवाण—घेवाण करणारी यंत्रणा आणि संस्थात्मक व्यवस्था यास एकत्रितपणे भांडवल बाजार म्हणतात.”

२. प्रो.जेम्स लुंडी :

“विविध दीर्घकालीन औद्योगिक रोख्यांची मागणी पुरवठ्याची निर्मिती आणि स्थिरीकरण म्हणजे भांडवल बाजार होय.”

३. अर्थ तज्ज्ञांच्या मते :

“भांडवल बाजार ही संकल्पना दीर्घकालीन कर्जाच्या देवाण घेवाण करण्यासाठी निर्माण केलेली व्यवस्था दर्शविते. या बाजारात प्रामुख्याने दीर्घकालीन कर्जे, भागामधील गुंतवणूक, सरकारी कर्जरोखे, रोखे, दीर्घकालीन तारण तसेच दीर्घकालीन कर्जाची अन्य साधने यांचे व्यवहार होतात.”

भारतातील भांडवल बाजाराची भूमिका (Role of apital Market in India)

भारतातील भांडवल बाजार देशाच्या औद्योगिक रचनेत पुढील महत्त्वाची भूमिका पार पाडीत आहे.

१.बचतीचे एकत्रीकरण :

भारतासारख्या विकसनशील देशांत साधनसामग्रीची बरीच दुर्मिळता असते. भारतात सरकार आणि औद्योगिक संस्था यांची गुंतवणुकीकरिता सातत्याने भांडवलाची मागणी वाढत आहे. या बाजाराने विविध प्रकारच्या भागरोख्यांमुळे समाजातील विविध वर्गातील बचत एकत्रीकरण करण्यास मदत होते. या बाजाराची दोन वैशिष्ट्ये असतात. यामधील गुंतवणुकीने शेअर बाजारात योग्य परतावा व तरलता निर्माण होते. लोकांना भागरोख्यांमध्ये पैसे गुंतविण्यास निश्चित प्रोत्साहन प्राप्त होते. देशाच्या औद्योगिक विकासासाठी गुंतवणूक करण्यासाठी पुरेसा निधी उपलब्ध होतो.

२. औद्योगिक वाढीला चालना :

अर्थव्यवस्थेतील स्टॉक एक्सचेंज हा महत्त्वपूर्ण आहे. या माध्यमातून साधनसामग्री औद्योगिक क्षेत्रामध्ये पाठविले जाते. अशा संस्थांच्या अस्तित्वामुळे लोकांना उत्पादक मार्गामध्ये गुंतवणूक करण्यास उत्साह प्राप्त होतो. अशारीतीने संयुक्त भागरोख्यातील गुंतवणूकीसाठी निधी गतिक्षम करून देशाच्या आर्थिक विकासासाठी उत्तेजन मिळते.

३. दीर्घकालीन भांडवल उभारणी :

स्टॉक एक्सचेंजच्या अस्तित्वामुळे उद्योगसंस्थांना दीर्घकालीन भांडवल उभारणीस मदत मिळते. उद्योगसंस्थावर कोणताही अनिष्ट परिणाम होऊ न देता स्टॉक एक्सचेंज गुंतवणूकदारांना भागरोखे विकण्याची व खरेदी करण्याची संधी देऊन कंपन्यांना टिकाऊ भांडवल उपलब्ध करून देतात. त्यामुळे स्टॉक एक्सचेंजने भांडवलाची उभारणी होण्यास मदत मिळते.

४. भांडवलास गतिशीलता :

भांडवल बाजार हा खरेदीदार व विक्रेता यांना भागरोखे सुलभपणे खरेदी करण्याचे व विक्री करण्याचे सोयीचे ठिकाण उपलब्ध करून देतो. मध्यम व दीर्घ मुदतीच्या गुंतवणुकीसाठी आवश्यक वातारवण निर्माण करण्याचे कार्य भांडवल बाजाराला करावे लागते. त्यासाठी गुंतवणुकीकरिता सोयी व सुरक्षितता मिळवून देणे इत्यादी कार्ये भांडवल बाजाराला करावी लागतात. यामुळे अर्थव्यवस्थेत भांडवलास गतिशीलता प्राप्त होते.

५. योग्य गुंतवणूक :

कार्यक्षम भांडवल बाजार त्याच्या किंमत यंत्रणेमार्फत फक्त द्रवता निर्माण करित नाही तर अधिक कार्यक्षम उद्योगांना साधनसामग्री मिळवून देण्याचेही कार्य करतो. भागरोख्यांच्या प्रचलित बाजार किंमती आणि सापेक्ष उत्पन्न हे लोकांकरिता मार्गदर्शक घटक आहेत. जे लोकांना विशिष्ट कंपनीत त्यांचा गुंतवणूक करण्यास मार्गदर्शन करतात. याचा अर्थ देशातील भांडवल योग्य उद्योगांत व योग्य प्रमाणात गुंतविले जाते.

६. विविध सेवा :

भांडवल बाजारात वित्तीय संस्था विविध प्रकारच्या सेवा पुरविण्याचे कार्य करतात. (अ) उद्योगसंस्थांना दीर्घ आणि मध्यम मुदतीचे कर्ज देणे, ज्यायोगे ते आपल्या व्यावसायिक युनिटची स्थापना, विस्तारीकरण वा आधुनिकीकरण करू शकतील. (ब) कारखान्यातील मालतारणावर कर्ज सुविधांची तरतूद करणे. (क) कंपन्यांना वाढीसाठी साहाय्य करणे. (ड) इक्विटी भांडवलामध्ये भागीदार होणे. (इ) औद्योगिक भागरोख्यातील गुंतवणुकीच्या व्यवस्थापक मंडळींवर कुशल माहीतगार म्हणून कार्य करणे.इ.

७. किंमतीच्या चढउतारावर नियंत्रण :

प्रगत भांडवल बाजाराने भागरोख्यांच्या अनपेक्षित किंमतीतील चढ-उतार नियंत्रित करता येतो. व्यावसायिक व दलालांना अशा भागरोख्यांच्या किंमतीतील चढ-उतार क्वचित टाळता येतात. संवेदनाक्षम भांडवल बाजार भागरोख्यांच्या किंमतीत स्थैर्य निर्माण करण्यास उपयुक्त ठरतो.

८. विविध प्रकारचे भागरोखे :

भांडवल बाजारात विविध प्रकारचे दीर्घकालीन भागरोख्यांची देवघेव केली जाते. उदा. एक्विटी शेअर्स, प्रेफरन्स शेअर्स, डिबेंचर्स, सरकारी व निमसरकारी रोखे इ. भांडवल बाजारामुळे विविध आर्थिक व्यवहार सुलभतेने पार पाडता येतात. गरजू उद्योगांना वित्तीय सस्था वित्तपुरवठा व पुनर्वित्तपुरवठा करू शकतात.

६.२ भारतीय भांडवल बाजाराचे स्वरूप

(Nature of Indian capital Market) :

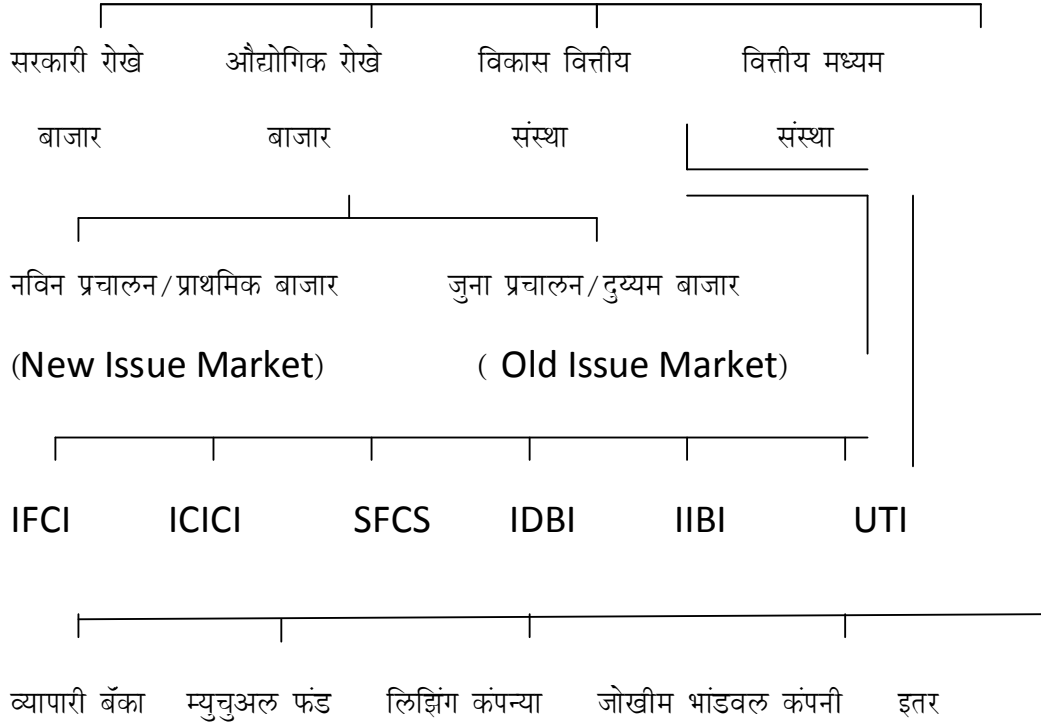
स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतीय भांडवल बाजाराची प्रगती फारशी झाली नाही त्यास राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक वातावरण कारणीभूत होते. त्या काळात शेती हाच प्रमुख व्यवसाय असल्याने भांडवल बाजार अस्तित्वात आला नाही. त्याचप्रमाणे भांडवलदारी पध्दतीचे आधुनिक उद्योग व्यवसाय नसल्याने भांडवल बाजाराची सुरुवात झाली नाही. त्या काळात भारतात थोडे फार आधुनिक उद्योग सुरू असले तरी त्यांच्यासाठी लागणारे भांडवल लंडनच्या भांडवल बाजारातून उभारले जात होते. त्याचप्रमाणे त्या काळात केवळ अतिश्रीमंत व्यक्ती आणि जमीनदार लंडन बाजारातील गुंतवणुकीत सहभागी होते. त्या काळात सध्यासारख्या वित्तीय संस्था नव्हत्या. केवळ मॅनेजिंग एजन्सीद्वारा थोडे उद्योग प्रवर्तित केले होते. स्वातंत्र्यपूर्व काळात काही भारतीयांनी भांडवल बाजार सुरू करण्याचे प्रयत्न केले. त्यात मुंबई येथे सर्वात प्रथम सन १८७७ मध्ये भांडवल बाजार सुरू करण्यात आल्याचे आढळते. भांडवल बाजारात भांडवल निर्मितीसाठी किंवा गुंतवणूकीसाठी पैसा उपलब्ध करून दिला जातो. भारतीय भांडवल बाजारात वित्तपुरवठा मध्यम व दीर्घमुदतीसाठी केला जातो. या बाजारात भाग, कर्जरोखे, ऋणपत्रे इत्यादींच्या साहाय्याने दीर्घकालीन वित्तपुरवठा केला जातो. हा वित्त पुरवठा कारखानदार, व्यापारी, शेतकरी, सरकार आणि वाहतुक व्यवसाय करणारे इत्यादींना विविध कारणांसाठी आवश्यक असतो. भारतीय भांडवल बाजार सरकारी रोखे विकण्याच्या स्वरूपात सन १८७७ मध्ये निर्माण झाला. नंतर कलकत्ता, अहमदाबाद, दिल्ली, हैद्राबाद, इंदोर येथे सुरू झाला. पण या बाजाराचा खऱ्या अर्थाने विकास १९५१ नंतर झाला. कारखानदारांना यंत्रसामुग्री खरेदी करण्यासाठी, इमारत बांधण्यासाठी दीर्घकालीन वित्तपुरवठ्याची गरज लागते. शेतकऱ्यांना ट्रॅक्टर्ससारखी यंत्रसामुग्री खरेदी करणे, शेतमाल साठविण्यासाठी गोदाम बांधणे इत्यादी कारणांसाठी दीर्घकालीन वित्त पुरवठा लागतो. सरकारला युध्दासाठी रेल्वे, रस्ते, धरणे बांधण्यासाठी सार्वजनिक क्षेत्रात उद्योग स्थापनेसाठी मोठ्या प्रमाणावर वित्त पुरवठ्याची आवश्यकता असते. हा वित्त पुरवठा भाग (Shares), कर्जरोखे, ऋणपत्रे विकून भांडवल बाजारातून केला जातो. वरील घटकांना वित्त पुरवठा करण्यासाठी आणि नफा किंवा व्याज प्राप्त करण्यासाठी बचत बँका, व्यापारी बँका, विकास बँका, विमा कंपन्या, व्यक्तीगत गुंतवणूक करणारे भांडवल बाजारात गुंतवणूक करतात. व्यापारी बँका सरकारी रोख्यात गुंतवणूक करण्यात अग्रभागी असतात. कर्मचाऱ्यांचा भविष्य निर्वाह निधी हाही भांडवल पुरवठ्याचा एक महत्वाचा घटक आहे. भांडवल बाजारात बँका व वित्तीय संस्था, वित्तीय मध्यस्थ संस्था, नोंदणीकृत दलाल कार्यरत असतात.

भारतीय भांडवल बाजाराची रचना (Struture of Indian Capital Market) :

भांडवल बाजारात मध्यम व दीर्घकालीन भांडवलाची देवाण—घेवाण केली जाते.

भारतीय भांडवल बाजाराची रचना पुढील प्रमाणे आहे.

भांडवल बाजाराची रचना

आकृतीत दर्शविल्याप्रमाणे भांडवल बाजाराचे प्रमुख चार भाग आहेत. तसेच काही प्रमुख भागाचे उपभाग आहेत ते पुढील प्रमाणे.

१. सरकारी रोखे बाजार (Government Securities Market) :

सरकारी रोखे बाजारास चांगल्या प्रकारचा रोखे बाजार असे म्हणतात. कारण या बाजारातील रोख्यांना सरकारची हमी असल्याने उत्पन्न मिळण्याची खात्री असते. म्हणजेच जोखीम कमी असते. तसेच या रोख्यांच्या किंमतीत चढउतार होत नसल्यामुळे सट्टेबाजीला वाव नसतो. या बाजारात रिझर्व्ह बँक सरकारच्या वतीने रोख्यांची खरेदी-विक्री करते. तसेच या बाजारात केंद्र सरकार आणि राज्य सरकारच्या मालकीचे उपक्रम व कंपन्या भांडवल बाजारात कर्ज रोख्यांची विक्री करून भांडवलाची उभारणी करतात. सरकारी कर्जरोखे बँका व वित्तीय संस्था सामान्य लोक खरेदी करतात. व्यापारी बँका व वित्तीय संस्थांना आपल्याकडील निधीचा काही भाग कायद्याने कर्जरोख्यात गुंतवावा लागतो. या बाजारातून आर.बी.आय.चलन स्थैर्य निर्माण करण्याचा प्रयत्न करते.

२. औद्योगिक रोखे बाजार (Industrial Securities Market) :

देशातील खाजगी क्षेत्रातील कंपन्या आधुनिकीकरण, विविधीकरण, विस्तारीकरण आणि विलीनीकरणासाठी शेअर्स किंवा डिबेंचर्स खुल्या बाजारात विक्री करून भांडवलाची उभारणी करतात. औद्योगिक रोखे बाजाराचे दोन भाग आहेत.

अ) नविन रोखे प्रचालन बाजार (New Issues Market) : या बाजारात नविन शेअर्स, डिबेंचर्स यांची विक्री केली जाते. या बाजारातून उपलब्ध झालेल्या भांडवलातून कंपनी जमीन, इमारत यंत्रसामुग्री इत्यादींची खरेदी करून आपल्या मालमत्तेत वाढ करते. म्हणजेच नविन रोखे विक्रीतून नविन मालमत्ता निर्माण करते. या बाजाराच्या विकासावर देशाचा औद्योगिक विकास अवलंबून असतो.

ब) जुना रोखे बाजार (Old Issues Market) : हा बाजार देशात (Stock Exchange) रोखे बाजार किंवा शेअर बाजाराच्या स्वरूपात दिसून येतो. बाजारात नविन रोख्यांची विक्री केली जात नाही. पूर्वी प्राथमिक बाजारात विक्री झालेल्या रोख्यांची सट्टेबाजांच्या हेतूने कंपनी ताब्यात घेण्याच्या हेतूने निर्गुंतवणूक करण्याच्या हेतूने दुय्यम बाजारातील खरेदी विक्रीमुळे कंपनीच्या मालमत्तेत कोणतीही वाढ होत नाही. फक्त रोख्यांच्या मालकीचे हस्तांतरण होते. या बाजारात कंपन्यांच्या रोख्यांच्या किंमतीत सतत चढउतार होत असतात. या चढउताराचा फायदा या बाजारात कार्य करणारे लोक व संस्था घेतात. वित्तीय कामगिरी चांगली असेल अशा कंपन्यांच्या रोख्यांची किंमती वाढतात. याउलट वित्तीय कामगिरी निराशाजनक असेल त्या कंपन्यांच्या किंमती कमी होतात. परंतु कधी—कधी बाजारातील दलालही कंपन्यांच्या शेअर्सच्या किंमतीत कृत्रिम तेजी निर्माण करतात. तेजीवाले दलाल आशावादी असतात. याउलट भविष्यात मंदी निर्माण होईल म्हणून व्यवहार करणाऱ्या दलालांना 'मंदीवाले' (Bears) असे म्हणतात. तेजीवाले दलाल आशावादी तर मंदीवाले दलाल निराशावादी असतात.

३. विकास वित्तीय संस्था :

भांडवल बाजारात शेअर्सची विक्री करून भांडवल उभारण्याऐवजी काही कंपन्या, बँका आणि वित्तीय संस्थाकडून कर्ज घेतात. यामध्ये भारतीय औद्योगिक विकास बँक (IDBI), भारतीय औद्योगिक पत व गुंतवणूक महामंडळ (ICICI) भारतीय औद्योगिक गुंतवणूक बँक (IIBI), भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळ (IFCI), राज्य वित्तीय महामंडळ (SFC), भारतीय लघु उद्योग विकास बँक (SIDBI), आर्युविमा महामंडळ (LIC), सामान्य विमा महामंडळ (GIC) आणि युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया (UTI) या वित्तीय संस्थांचा समावेश होतो.

४. वित्तीय मध्यस्थ संस्था :

व्यापारी बँका, म्युचुअल फंड, लिझिंग कंपनी, जोखीम भांडवल कंपनी आणि इतर वित्तीय संस्थांचा यात समावेश होतो. वित्तीय मध्यस्थ संस्था भांडवल बाजारात रोख्यांच्या सहाय्याने मध्यम व दीर्घकालीन भांडवलाचा पुरवठा करतात.

भांडवल बाजारातील साधने (Instruments in Capital Market) :

१. **शेअर्स** : सामान्य भाग (Equity Shares) आणि अग्रहक्काचे भाग या दोन प्रकारच्या भागाद्वारे भांडवल उभारणी केली जाते.
२. **कर्जरोखे** : यामध्ये परिवर्तनीय आणि अपरिवर्तनीय तसेच अंशतः अपरिवर्तनीय रोखे यांचा समावेश होतो.
३. **वॉरंट** : भांडवल बाजारात हा एक प्रतिभूतीचा नविन प्रकार आहे. यामध्ये वॉरंट धारकाला ठरलेल्या अटीप्रमाणे भविष्यात समभाग दिले जातात.

४. **बॉण्ड्स** : सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योग वित्तीय उभारणीसाठी बॉण्ड्सची विक्री करतात. याचे करमुक्त बॉण्ड आणि करदेय बॉण्ड असे दोन प्रकार पडतात.
५. **म्युचुअल फंड** : या अंतर्गत नागरिकांकडून त्यांची बचत युनिट विक्रीतून जमा केली जाते. जमा केलेला पैसा शेअर बाजारात गुंतविला जातो.
अशा प्रकारे वरील साधनांच्या साहाय्याने भांडवल बाजाराच्या प्राथमिक बाजारात या साधनांनी भांडवल उभारणी केली जाते.

भांडवल बाजाराची वैशिष्ट्ये (Features of Capital Market)

१. **दिर्घकालीन वित्त पुरवठा** : भांडवल औद्योगिकीकरणासाठी बाजारात दिर्घकालीन वित्त पुरवठा उपलब्ध करून दिला जातो.
२. **भाग, कर्जरोखे व ऋणपत्रे यांचा वापर** : भांडवल बाजारात भाग, कर्जरोखे, ऋणपत्रे इत्यादींचा वापर केला जातो.
३. **भौगोलिक स्थान** : भांडवल बाजाराला धान्य बाजार, भाजीबाजार यांसारखे भौगोलिक स्थान नसते. भांडवल बाजार हा स्थानिक, राष्ट्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय असू शकतो.
४. **सरकार, उद्योग आणि शेती क्षेत्राला वित्तपुरवठा** : भांडवल बाजारातून सरकार, उद्योग, वाहतूक आणि शेती आधारित उद्योग इत्यादी क्षेत्रात दिर्घकालीन वित्तपुरवठा उपलब्ध होतो.
५. **वित्त संस्थांना महत्त्व** : भांडवल बाजारात बँका, विकास बँका, खाजगी व्यक्ती व वित्तसंस्था नफा अथवा व्याज मिळविण्याच्या उद्देशाने वित्त पुरवठा करतात.
६. **दिर्घकालीन कर्ज** : जुन्या संस्थांना किंवा कंपन्यांना आधुनिकीकरण किंवा विस्तारीकरणांसाठी दिर्घकालीन कर्ज आवश्यक असते. तसेच नविन कंपन्यांना उद्योग सुरू करण्यासाठी दिर्घकालीन भांडवलाची गरज असते. ही गरज या बाजारातून पूर्ण होते.
७. **गुंतवणूक करणाऱ्यांना रोखता** : या बाजारातून गरजूंना दिर्घकालीन वित्त पुरवठा उपलब्ध करून दिला जातो आणि पैसा गुंतविणाऱ्या व्यक्तींना रोखता आणि सुरक्षितता मिळते.

६.३ भारतातील रोखे बाजार (Stock Exchange in India) :

आर्थिक व्यवहारांमध्ये रोखे बाजाराचे स्थान महत्त्वाचे असते. देशातील विविध लोकांच्या, संस्थांच्या बचती कार्यक्षमतेने रोखे बाजारामार्फत उपयोगात आणणे शक्य होते. अर्थव्यवस्थेतील शेती, उद्योग, सेवा क्षेत्रांना त्यांच्या विकासासाठी आवश्यक असणारे भांडवल रोखे बाजारामार्फत उपलब्ध करून दिले जाते.

“ज्या बाजारामध्ये विविध कंपन्यांच्या सरकारी तसेच निमसरकारी संस्थांच्या रोख्यांचा

(Stocks) आणि भागांचा (Shares) व्यवहार होत असतो अशा बाजाराला रोखे बाजार असे म्हणतात.”

“रोख्यांच्या खरेदी—विक्रीत मदत करणारी तसेच रोख्यांची खरेदी—विक्री व तत्सम बाबी नियमन व नियंत्रण करणारी काही व्यक्तींनी मिळून स्थापन केलेली, नोंदविलेली किंवा न नोंदविलेली संघटना म्हणजे ‘रोखेबाजार’ होय.”

मुंबई रोखे बाजार (Bombay Stock Market)

मुंबई रोखे बाजार हा आशिया खंडातील सर्वात जुनाबाजार असून या बाजाराची स्थापना सन १८७५ मध्ये “नेटीव्ह शेअर्स अँड स्टॉक असोसिएशन” (The Native Shares and Stock Brokers

Association) या दलालांच्या संघटनेच्या स्वरूपात झाली. ही संघटना सन १९२९ मध्ये मुंबईचा रोखे बाजार म्हणून ओळखली जाऊ लागली. नंतर सन १८९४ ला अहमदाबाद येथे व सन १९०८ ला कलकत्ता येथे बाजाराची स्थापना करण्यात आली.

या रोखे बाजाराचे नियंत्रण सन १९५६ च्या “रोखे करार नियंत्रण कायदा”

(**Securities Contracts Regulation Act**) याद्वारे केले जाते. आजही भारतात प्रमुख २२ शहर मिळून २४ रोखेबाजार कार्यरत आहे. या सर्व बाजारामार्फत केले जातात.

मुंबई रोखे बाजाराची/ भाग बाजाराची कार्ये :

१. विविध जुन्या किंवा नविन स्थापन होणाऱ्या कंपन्यांना त्यांच्या भाग व कर्ज रोख्यांसाठी कायम स्वरूपी व नियमित बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे.
२. गुंतवणूकदारांच्या हितांची जोपासना व भांडवल निर्मिती करणे.
३. अर्थव्यवस्थेतील बचत आकर्षित करणे.
४. विविध कंपन्यांच्या भाग किंवा रोख्यांमध्ये गुंतवणूक करणाऱ्या गुंतवणूकदारांना रोखता प्रदान करणे.
५. रोख्यांच्या किंमतीत मोठे चढ—उतार होणार नाही यासाठी मदत करणे.
६. बाजारातील सट्टेबाजीच्या व्यवहारावर नियंत्रण ठेवणे.
७. गुंतवणूकदारांमध्ये विश्वास निर्माण करून अर्थव्यवस्थेच्या विकासाला हातभार लावणे.
८. विविध कंपन्यांचे भाग, कर्जरोखे इत्यादी माहिती व त्यांच्या किंमती वेळोवेळी प्रसिध्दी करणे.

अशा प्रकारे वरील कार्ये रोखे बाजारामार्फत पार पाडली जातात.

मुंबई रोखे बाजाराची प्रगती (Progress of B.S.E.):

मुंबई रोखे बाजाराला स्थापन होऊन १३६ वर्षे पूर्ण झाली आहेत. सुरुवातीला वडाच्या झाडाखाली ठरलेल्या वेळेनुसार शेअरचा व्यापार करण्यासाठी दलाल एकत्र जमत असत. त्यानंतर ‘दलाल स्ट्रीट’ या ठिकाणी ‘नेटीव्ह शेअर्स अँड स्टॉक ब्रोकर्स’ या संघटनेने भाड्याने इमारत घेतली. ती इमारत आज मुंबई रोखे बाजाराची जुनी इमारत म्हणून ओळखली जाते. परंतु आज हाच बाजार भारतातील ४१० पेक्षा अधिक शहरांमध्ये नेटवर्कच्या माध्यमातून कार्यरत आहे. देशातील रोखे बाजारात जे व्यवहार होतात त्यापैकी ७०: टक्के पेक्षा अधिक व्यवहार मुंबई रोखे बाजारात होतात. जुलै २००५ मध्ये नोंदणीकृत ७१२९ कंपन्या होत्या आणि या बाजाराचे ७९८ सदस्य होते. जुलै २००५ मध्ये या बाजारात १९,८७,१७० कोटी रूपयाचे भांडवलीकरण झाले. या बाजारात १९९५ ला

(BOLT) बॉम्बे ऑनलाईन ट्रेडिंग पध्दत सुरू झाली. यामुळे देशभर रोखे बाजाराचे जाळे पसरण्यास मदत झाली. लोकांना यामुळे व्यवहाराची माहिती मिळू लागली. बाजारात ३० कंपन्यांच्या शेअरच्या व्यवहाराच्या उलाढालीवर सेसेक्स ठरविण्यात येतो. हा बाजाराचा संवेदनशिल निर्देशांक आहे. हा सेसेक्स पहिल्यांदा १९९० मध्ये चार अंकी संख्येपर्यंत पोहोचला. २००५ पासून सेसेक्सने एकामागोमाग उच्चांक गाठण्यास सुरुवात केली आणि फेब्रुवारी २००६ ला १०,००० ची पातळी गाठली. ऑक्टोबर २००७ ला तो २०,००० च्या पुढे गेला. दरम्यानच्या काळात शेअर बाजारात मंदीचा सामना करत सेसेक्सने ९००० ची पातळी गाठली. सन २०१० च्या प्रारंभिक पुन्हा तो १८००० अंशाच्या पातळीकडे वाटचाल करतांना दिसून आला. देशाच्या आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने या बाजाराची प्रगती प्रशंसनीय आहे. सेबीच्या स्थापनेनंतर सामान्य लोकही रोखे बाजारात सहभागी होऊ लागले आहेत.

मुंबई शेअर बाजाराचे संचालक मंडळ :

इतर राष्ट्रातील शेअर बाजारांच्या संचालक मंडळांच्या रचनेनुसार भारतीय शेअर बाजारातील संचालक मंडळात बदल होत आहेत. मुंबई शेअर बाजाराच्या संचालक मंडळात दलाल-सभासदांची निवड यापूर्वी केली जात असे. सध्या मात्र दलालासह इतरांची नियुक्ती शेअर बाजाराच्या संचालकात करण्याचा कल आहे. वित्त मंत्रालयाचे प्रतिनिधी, भारतीय रिझर्व्ह बँकेचे प्रतिनिधी आणि सेक्युरिटीज अँड एक्सचेंजचे प्रतिनिधी यांचा यामध्ये समावेश आहे. त्याचप्रमाणे आर्थिक क्षेत्रातील तज्ज्ञांची नियुक्ती शेअर बाजाराच्या संचालक मंडळात केली जाते. सेबीच्या अलीकडील निर्देशाप्रमाणे शेअरबाजाराच्या संचालक मंडळात बिगर सभासदांची संख्या ५०% पर्यंत वाढविण्यात आली आहे.

मुंबई शेअर बाजारातील व्यवहार :

मुंबई शेअर बाजारासह भारतातील सर्व शेअर बाजारात दररोजची उलाढाल आणि व्यवहारांची संख्या यात वाढ झाल्याचे दिसते. देशातील एकूण उलाढालीपैकी एकट्या मुंबई शेअर बाजारात ७० ते ७५% उलाढाल होते. विशेष म्हणजे मुंबई शेअर बाजारात दररोज सरासरी ७५००० ते १०००००० व्यवहार (Trades) होत असल्याचे दिसते. मुंबई शेअर बाजारातील व्यवहाराचे प्रामुख्याने वायदा गट आणि रोखीचा गट असे दोन प्रकार आहेत.

गुंतवणूकदाराला मुंबई बाजारात शेअर्सची खरेदी किंवा विक्री करावयाची झाल्यास प्रथम उपदलाल किंवा दलाल यांच्याशी संपर्क साधावा लागतो. उपदलाल किंवा दलाल यांच्याशी संपर्क साधून त्यांना शेअर्सच्या खरेदीचा वा विक्रीचा आदेश द्यावा लागतो. शेअर्सच्या खरेदी-विक्रीचे आदेश वेगवेगळ्या प्रकारचे असतात.

१. निश्चित किंमतीचा आदेश : या प्रकारात शेअर्स खरेदीसाठी किंवा विक्रीसाठी निश्चित किंमतीचा आदेश गुंतवणूकदार देतो. याचा अर्थ एका विशिष्ट किंमतीस शेअर खरेदी करण्याचा किंवा विकण्याचा आदेश दिला जातो. उदा. “रिलायन्स चे १०० भाग रू.१०,००० पर्यंत खरेदी करा”

२. बाजार किंमत आदेश : या प्रकारात भाग खरेदी करतांना वा विक्री करतांना निश्चित किंमतीचा आदेश नसतो. तर त्या ऐवजी बाजारात प्रचलित “उत्कृष्ट किंमतीला” खरेदी वा विक्री करण्याचा आदेश असतो. म्हणून याला “The best price order ” म्हणतात.

३. **थांबा हाती आदेश** : या प्रकारात गुंतवणूकदार एखाद्या कंपनीचे भाग विशिष्ट किंमतीस खरेदी किंवा विक्री करण्याचे आदेश देतो. विशेष म्हणजे त्या किंमतीला भाग मिळेपर्यंत किंवा विक्री होई पर्यंत थांबण्याचा आदेश देतो. म्हणूनच यांना “थांबा हाती आदेश” म्हणतात. उदा. एसीसी चे भाग प्रत्येकी १४० प्रमाणे खरेदी करण्याचा व तोवर वाट पाहण्याचा आदेश अथवा बजाज अॅटोचे १०० भाग प्रत्येकी रू.१००० ला विकण्याचा व तोवर वाट पाहण्याचा आदेश देणे.

४. **रद्द आदेश** : या प्रकारात एका विशिष्ट किंमतीला भाग विकण्याचा अथवा खरेदी करण्याचा आदेश दिला जातो. त्या विशिष्ट किंमतीला भागाची खरेदी विक्री न झाल्यास तो आदेश रद्द समजला जातो.

५. **तारतम्य आदेश** : काही वेळा दलालाच्या तारतम्यावर तसेच निर्णय घेण्याच्या कुवतीवर गुंतवणूकदार विसंबून असतो. म्हणजे योग्य वेळी आणि योग्य किंमतीला विशिष्ट कंपनीचे भाग खरेदी अथवा विक्रीचा आदेश गुंतवणूकदार देतो. या व्यवहारात दलालावरच अंतिम निर्णय विसंबून असतो.

राष्ट्रीय शेअर बाजार (National Stock Exchange):

भारतीय भांडवल बाजारात सुधारणा करण्यासाठीच्या विविध उपायांपैकी नॅशनल स्टॉक एक्सचेंजची स्थापना हा एक महत्त्वाचा उपाय मानता येईल. भारतीय अर्थव्यवस्थेत उदारीकरण, जागतिकीकरण आणण्याचा प्रयत्न सुरू झाल्याने वित्तीय बाजारात देखील त्या दृष्टीने सुधारणा करण्याची आवश्यकता होती. भारतात प्रतिभूती बाजार फार पूर्वीपासून कार्यरत आहे. प्रामुख्याने मुंबई स्टॉक एक्सचेंज भारतातील सर्वात जुना बाजार आहे. परंतु प्रस्थापित स्टॉक एक्सचेंजमध्ये काही त्रुटी होत्या. प्रतिभूतीच्या खरेदी—विक्रीची सोय केवळ शहरात होती. व्यवहारातील पारदर्शकता कमी होती. प्रतिभूतीच्या खरेदी— विक्री व्यवहारातील व्यवहारपूर्तीचा कालखंड मोठा होता. साहजिकच सध्याच्या स्टॉक एक्सचेंजमधील त्रुटी दूर करण्यासाठी आणि बदलत्या आर्थिक वातावरणात नव्या गरजांना प्रतिसाद देणारी नवी स्टॉक एक्सचेंज यंत्रणा आवश्यक वाटत होती. त्यामुळे नवा राष्ट्रीय शेअर बाजार स्थापन करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. म्हणून देशातील सोळा बँका आणि वित्तीय संस्था यांनी नॅशनल स्टॉक एक्सचेंज स्थापण्याचा निर्णय घेतला. नॅशनल स्टॉक एक्सचेंजची नोंदणी कंपनी कायद्यान्वये नोव्हेंबर १९९२ मध्ये झाली. आणि त्यास एप्रिल १९९३ मध्ये मान्यता मिळाली. नॅशनल स्टॉक एक्सचेंजमध्ये ‘डेट मार्केट’ आणि ‘कॅपिटल मार्केट’ चे व्यवहार १९९४ मध्ये सुरू झाले.

देशातील प्रचलित रोखे बाजारातील दोष दूर करणे तसेच भारतीय वित्तीय बाजारपेठांना आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेशी समरूप करणे या दोन उद्दिष्टांसाठी सन १९९१ मध्ये एम.जे.फेरवानी समितीने राष्ट्रीय रोखे बाजार स्थापन करण्याची शिफारस केली. या समितीच्या शिफारशीनुसार १९९२ मध्ये भारतीय औद्योगिक विकास बँकेकडे (IDBI), राष्ट्रीय रोखे बाजार (NSE) स्थापन करण्याची जबाबदारी सोपविण्यात आली. त्यानुसार सन १९९२ मध्ये राष्ट्रीय रोखे बाजाराची (NSE) स्थापना करण्यात आली. सन १९९३ मध्ये या बाजाराला सरकारकडून मान्यता देण्यात आली. या बाजाराचे प्रमुख कार्यालय दक्षिण मुंबई येथे आहे. भारतीय औद्योगिक विकास बँक, राष्ट्रीय रोखे बाजाराची मुख्य प्रवर्तक आहे. प्रामुख्याने राष्ट्रीय शेअर बाजारातील खरेदी विक्री व्यवहार पध्दती आणि खरेदी विक्रीतील पारदर्शकता या सर्व दृष्टीने वेगळेपणा ठेवण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.

राष्ट्रीय रोखे बाजाराचे सुरुवातीचे वसुल भाग भांडवल २५ कोटी रूपये होते. या बाजारात समभाग, ऋणपत्रे सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्यांचे रोखे यांचे व्यवहार केले जातात.

राष्ट्रीय रोखे बाजाराची उद्दिष्ट्ये/कार्य :

१. विविध कंपन्यांचे भाग, कर्जरोखे आणि सरकारी प्रतिभूती यांच्यासाठी संपूर्ण देशभर व्यापारी सेवा निर्माण करणे.
२. प्रतिभूतीच्या व्यवहारात कार्यक्षमता आणि पारदर्शकता आणणे.
३. आंतरराष्ट्रीय प्रतिभूती बाजारपेठांचा दर्जा प्राप्त करून देणे.
४. देशातील गुंतवणूकदारांना रोखे बाजारात प्रवेश करण्याची समान संधी उपलब्ध करून देणे.
५. राष्ट्रीय स्तरावर प्रतिभूती बाजार निर्माण करणे.
६. देशाच्या कानाकोपऱ्यातील गुंतवणूकदारांना गुंतवणूकीची समान संधी उपलब्ध करून देणे.

राष्ट्रीय रोखे बाजाराची प्रगती (Progress of N.S.E.)

राष्ट्रीय रोखे बाजाराने नोव्हेंबर १९९४ ला **Screen Based** व्यवहार पध्दती सुरू केली आहे. या बाजाराने जानेवारी १९९४ मध्ये घाऊक कर्जबाजार आणि नोव्हेंबर १९९४ मध्ये सामान्य भाग व्यापार सुरू केला. सन १९९४ मध्ये या बाजारात १२५ कोटी किंमतीच्या रोख्यांची उलाढाल झाली. तर १९९६ मध्ये १२६७२ कोटी रूपयापर्यंत व्यवहार पोहचले. सध्या राष्ट्रीय रोखे बाजार देशातील ४७ केंद्रामधून कार्य करीत आहे. छैफेने आंतरराष्ट्रीय पातळीवर निरसन महामंडळाची स्थापना केली आहे आणि त्यामार्फत जानेवारी १९९६ पासून **Counter** हमी सर्व व्यापारासाठी उपलब्ध केली आहे. राष्ट्रीय रोखे बाजारात भारतातील ३३३ पेक्षा अधिक शहरांच्या केंद्रामधून कार्यरत आहेत. जुलै २००५ मध्ये या भाग बाजारात १८,४८,७४० कोटी रूपयांचे भांडवलीकरण झाले. या दृष्टीने अल्पावधीत राष्ट्रीय रोखे बाजाराने समाधानकारक प्रगती केली आहे.

(OTCEI) ओव्हर दी काउंटर एक्सचेंज ऑफ इंडिया

(Over the Counter Exchange of India) : भारतीय अर्थव्यवस्थेत सध्या २४ रोखे बाजार कार्यरत आहेत. त्यापैकी एन.एस.ई. आणि ओ.टी.सी.ई.आय. हे दोन राष्ट्रीय रोखेबाजार आहेत. **OTCEI** या रोखे बाजाराची नोंदणी व स्थापना १९९० मध्ये भारतीय कंपनी कायदा १९५६ नुसार एक कंपनी म्हणून झाली आहे. सप्टेंबर १९९२ मध्ये पहिले काउंटर मुंबईत उघडून या रोखे बाजाराने पूर्णपणे आपल्या कार्याला सुरूवात केली आहे. **OTCEI** चे प्रवर्तक म्हणून भारतीय औद्योगिक पत व गुंतवणूक महामंडळ भारतीय औद्योगिक विकास बँक, भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळ, आयुर्विमा महामंडळ, सामान्य विमा महामंडळ, भारतीय स्टेट बँक या वित्तीय संस्था/बँका कार्य करीत आहेत. “ओ.टी.सी.ई.आय म्हणजे अशा प्रकारची बाजारपेठ होय की ज्या बाजारात खरेदीदार विक्रेत्यांचा शोध घेतात व विक्रेते खरेदीदारांचा शोध घेतात आणि खरेदीदार व विक्रेते या दोन्ही घटकांना मान्य होतील अशा खरेदी-विक्रीच्या अटी व शर्ती निश्चित होतात.” ओ.टी.सी.ई.आय साठी निश्चित स्वरूपाची इमारत अथवा व्यवसाय केंद्रे नाहीत. या बाजाराचे व्यवहार **Online** केले जातात. इतर रोखे बाजारातील कार्यपध्दतीप्रमाणे व्यवहार होत नसून प्रतिभूतीच्या खरेदी-विक्रीचे आदेश **Relophone, Telex** पत्रे व तोंडी संदेश इत्यादी स्वरूपात दिले जातात किंवा घेतले जातात.

ओ.टी.सी.ई.आय. (D.T.C.E.I.) च्या स्थापनेमागील उद्देश पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१. ज्या प्रतिभूतींना बाजारात कमी दर्जा असेल, त्यांना तरलता मिळवून देणे.
२. प्रतिभूतीच्या खरेदी विक्रीसाठी सुलभ प्रक्रिया निर्माण करणे.
३. जोखीमपूर्ण परंतु कायदेशीर साहसासाठी लोकांमध्ये आवड निर्माण करणे.
४. नविन प्रतिभूतींच्या विक्रीसाठी सोयी सुविधा उपलब्ध करून देणे.
५. प्रतिभूतींच्या स्थिर व वाजवी किंमती ठेवणे. लहान कंपन्यांच्या प्रतिभूतींना स्थान मिळवून देणे.
६. खरेदी—विक्रीच्या व्यवहारांमध्ये तत्पर असणे.

ओ.टी.सी.ई.आय. ची प्रगती (Progress of O.T.C.E.I) :

ओ.टी.सी.ई.आय. हा रोखेबाजार अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाने गुंतवणूकदारांना विविध रोख्यांच्या खरेदी—विक्रीसाठी राष्ट्रीय पातळीवर संपूर्ण संगणकीकरण यंत्रणा असलेला देशभर असलेला बाजार आहे. या बाजारातील व्यवहार ऑन लाईन ट्रेडिंग पध्दतीने होत असल्याने त्यामध्ये पारदर्शकता आहे. सुरुवातीला या बाजारात १९९२—९३ मध्ये नोंदणीकृत कंपन्यांची संख्या ६ होती. त्यामध्ये १९९४ ला २४, आणि ९५—९६ मध्ये ६५ पर्यंत वाढ झाली. १९९२—९३ मध्ये या बाजारात ३ लाख ६६ हजार एवढी शेअर्सची संख्या होती. त्यामध्ये १९९५—९६ ला २८७.८६ कोटीपर्यंत वाढ झाली.

सुरुवातील सदस्यांची संख्या (१९९२—९३) या बाजारात १६ होती आणि ८९ डिलर्स होते. यामध्ये २०१० पर्यंत अनुक्रमे ९४ आणि २३५ पर्यंत वाढ झाली. १९९२—९३ ला या बाजारात गुंतवणूकदारांची संख्या ३५,००० होती. यामध्ये सन २०१० पर्यंत तीन लाखापर्यंत वाढ झाली. या बाजारात संगणकीकृत व्यवहार होत आहे. या बाजाराचे भौगोलिकदृष्ट्या कोणतेही स्थान नसले तरी १९ राज्यांमधून ५४ शहरांमध्ये तो ऑनलाईन माध्यमातून कार्यरत आहे. संगणकीकरणामुळे हा बाजार अल्पावधीत देश—विदेशातील इतर बारांशी जोडला गेला आहे.

रोखे बाजाराचे महत्त्व व भूमिका (Importance and Stock Exchange) :

रोखे बाजार हा भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. देशातील रोखे

बाजार सार्वजनिक बचतीतून उभे राहिलेले भांडवल उद्योगधंद्यामध्ये गुंतवून देशाच्या आर्थिक विकासास हातभार लावण्याचे कार्य करतात. रोखे बाजारात विविध कंपन्यांमध्ये लोकांनी केलेली गुंतवणूक त्यांचे रोखे किंवा भाग हव्या त्या रोखे बाजारात विकून रक्कम मिळविता येते. रोखे बाजारामुळे रोख्यांच्या किंवा भागाच्या स्वरूपात गुंतविलेल्या भांडवलाला तरलता, गतिशीलता व हस्तांतरणीयता प्राप्त होते. व्यक्ती व संस्था यांच्याकडील अतिरिक्त पैसा कायदेशीर व यशस्वी उद्योगधंद्याकडे वळविला जातो. त्यामुळे गुंतवणूकदारांना अधिक नफा मिळतो. तर उद्योजकांना पुरेसे भांडवल मिळते. प्रत्येक उद्योगसंस्थेच्या भागांची किंमत वेळोवेळी जाहीर होत

असल्याने गुंतवणूकदारांना एका उद्योगातील आपली गुंतवणूक फायदेशीर वाटणाऱ्या दुसऱ्या उद्योगाकडे वळविणे सहज शक्य असते.

रोखे बाजाराच्या समस्या (Problems of Stock Exchange) :

१. वेगवेगळ्या कार्यपध्दती : स्वातंत्र्यानंतर देशात स्टॉक एक्सचेंजची संख्या वाढली. परंतु सुरुवातीच्या काळात स्टॉक एक्सचेंजमध्ये एकात्मतेचा अभाव होता. आजही एकट्या B.S.E. मध्ये सामान्यपणे ७० % पेक्षा जास्त व्यवहार होतात.

२. विशेष आणि अविशेष निर्देश शेअर : रोखे बाजारात विशेष शेअर आणि अविशेष शेअर असे वर्गीकरण करून त्यामध्ये भेदभाव केला जातो. या वर्गीकरणाला कोणताही आर्थिक आधार नसतो.

३. शेअर खरेदी-विक्री किंमतीतील अंतर : सट्टेबाजीच्या व्यवहारात शेअरची खरेदी विक्री यामध्ये मोठे अंतर निर्माण होते. हे अंतर म्हणजे दलालांचा नफा असतो. यामुळे गुंतवणूकदारांना दलालांपेक्षा कमी लाभ मिळतो.

४. व्यवहारातील फसवणूक : आर्थिक सुधारणापूर्वी शेअर, डिंबेचर्स खरेदी विक्री व्यवहारासाठी बराच वेळ लागत असे. या व्यवहारात ब्रोकर, सबब्रोकर बदला व्यवहार करीत असत. या व्यवहारामध्ये गुंतवणूकदाराची मोठ्या प्रमाणावर फसवणूक केली जाते.

५. रोखे बाजाराचे दोषपूर्ण व्यवस्थापन : भारतातील रोखे बाजाराच्या व्यवस्थापन मंडळात बाजारातील ब्रोकर, सबब्रोकर यांचेच प्रतिनिधी जास्त असल्यामुळे ते स्वतः आणि सहकाऱ्यांच्या हिताचा प्राधान्याने विचार करतात.

६. गुंतवणूकदारांचा अल्प प्रतिसाद : रोखे बाजारातील आर्थिक व्यवहार हे फसवणूकीचे व अनिश्चित असतात. म्हणून सामान्य लोक अजूनही रोखे बाजारात गुंतवणूक करण्यास तयार होत नाही.

६.४ वायदा बाजार (Derivative Market)

शेअर बाजारात रोज खरेदी-विक्री व्यवहार करणाऱ्या वर्गास 'डे ट्रेडर्स' असे म्हणतात. तसेच शेअर्सच कधीतरी खरेदी करणारा वर्ग देखील आहे. या वर्गास 'शेअर ट्रेडर्स' असे म्हणतात. याशिवाय वायद्याचे व्यवहार होत असतात. गेल्या नऊ-दहा वर्षांत वायद्याचे व्यवहार (डेरिव्हेटिव्ह्ज) करणारा वर्ग वाढतो आहे. त्याचप्रमाणे या प्रकारचे व्यवहार अलिकडे जास्त रकमेचे होवू लागले आहेत. डेरिव्हेटिव्ह्ज व्यवहार ज्या मूळ वस्तूंचा होतो, त्यामध्ये धातू, अन्नधान्य व विदेशी मुद्रा यासह शेअर्सचा समावेश आहे.

शेअर बाजारातील हर्षद मेहता 'घोटाळा' प्रकरण सन १९९५ मध्ये झाले. त्यामुळे तेव्हापासून सेबीने ही पध्दत बंद केली. त्यापूर्वी जे वायदा व्यवहार होत असत त्याचा सेटमेंटचा कालावधी वाढणे दलालांच्या फायद्याचे होते. या व्यवहारातील कमजोर बाबींचा दलाल फायदा उचलत असत.

भाराने मुक्त अर्थव्यवस्था स्विकारल्यानंतर भांडवल बाजारात अनेक दल करण्यात आले. सन २००० पासून सेबीच्या नियमानुसार व मार्गदर्शक तत्त्वानुसार पुन्हा वायदा व्यवहार सुरू झाला. वायदा व्यवहार संदर्भात व्यवहारातील जोखीम कमी करण्यासाठी सेबी सातत्याने प्रयत्न करीत आहे.

कमी जोखीमेतील वायदा बाजार :

भविष्यात काय आहे हे कोणीही अचूकपणे सांगू शकत नाही. शेअर्स संदर्भात

भविष्यातील वायदे व्यवहार केले जातात. खरे तर शेअर बाजारातील शेअर्सच्या खरेदी विक्रीचे व्यवहार तर्कसंगत अनुमानावरूनच होत असतात. शेअर्सच्या किंमतीतील बदलांचा अचूक पध्दतीने शोध घेण्याचे कौशल्य मोजक्या व्यक्तींमध्ये असते. अशा व्यक्ती वायदा व्यवहारात यशस्वी होवू शकतात. शेअर बाजारातील वायदा सौदा करतांना योग्य तांत्रिक विश्लेषणाच्या आधारावर घेतला जाणारा निर्णय अचूक ठरण्याची शक्यता असते. वायदा सौदा करतांना संभाव्यता व शक्यता याबाबतचा अचूक अभ्यास गुंतवणूकदारास असावा लागतो.

शेअर बाजारातील वायदा व्यवहार :

शेअर बाजाराची स्थिती ही शेअर्सच्या किंमतीत होणाऱ्या चढ-उतारांवरून तपासली जाते. शेअर बाजाराचा निर्देशांक याबाबत महत्त्वपूर्ण असतो. कंपनीची आर्थिक सद्यस्थिती लक्षात घेवून रोख व्यवहार व वायदा व्यवहार होत असतात. शेअर मार्केटमध्ये शेअर्सचे वायदा व्यवहार होत असतात.

वायदा व्यवहाराचे प्रकार :

अ) फारवर्ड कॉन्ट्रॅक्ट :

हा व्यवहार शेअर बाजाराच्या माध्यमाव्यतिरिक्त होत असतो. असा व्यवहार शेअर्स खरेदी-विक्री करणाऱ्या पक्षांनी आज जसा करार केला आहे. त्याच किंमतीत, त्याच ठरलेल्या तारखेस करार पूर्ण करावयाचा असतो. भविष्यातील कराराच्या अटी बदलायच्या असतील तर दोन्ही पक्षांच्या संमतीने बदल करता येणे शक्य असते. या प्रकारच्या वायदे व्यवहारात अटींमध्ये खूप बदल करता येत नाहीत.

ब) फ्युचर कॉन्ट्रॅक्ट :

हे व्यवहार शेअर्स व कर्ज रोख्यासंदर्भात होतात. क्लिअरिंग हाऊसमार्फत असे व्यवहार विकसित बाजारात राबविले जातात. या प्रकारच्या करारात खरेदी विक्री करणार वर्तमानात ठरलेल्या व्यवहारांची पूर्तता भविष्यकाळात करतात. दोन पक्षांव्यतिरिक्त शेअर बाजार हा तिसरा पक्ष असतो. म्हणून येथे सट्टेबाजीस वाव आहे. यामध्ये भविष्यात त्याच पक्षाला किंवा अन्य पक्षाला शेअर्स विकण्याची सुविधा असते.

क) ऑप्शन कॉन्ट्रॅक्ट :

ऑप्शन / विकल्प व्यवहारात दोन्ही पक्षांना भविष्यात ठरलेल्या कालावधीत ठरविलेल्या किंमतीत किंवा त्यापूर्वीच्या काळात व्यवहार करण्याचे बंधन नसते. येथे वस्तूची खरेदी-विक्री ही मुळ किंमतीशी न होता विकल्याची खरेदी-विक्री दोन्हीतील फरकाची होते. म्हणून खरेदीचा ऑप्शन व विक्रीचा ऑप्शन असतो. शेअर बाजारात हे व्यवहार होतात.

ड) स्वॅप कॉन्ट्रॅक्ट :

स्वॅप कॉन्ट्रॅक्टमध्ये शेअर्स खरेदी—विक्री व्यवहार पूर्ण करण्याकडे कमी लक्ष असते. फक्त खरेदी—विक्री व्यवहारातील फरकाची देवाण घेवाणीत नोंद होते. शेअर्स प्रत्यक्ष देणे—घेणे यापेक्षा, कागदावर उलाढाल वाढवून 'तुमचे शेअर्स मी घेतो, माझे शेअर्स तुम्ही घ्या' हाच अदलाबदलीचा मूलमंत्र असतो.

डेरिव्हेटीव्ह कॉन्ट्रॅक्ट करतांना सेटलमेंटचा कालावधी हा प्रत्येक महिन्याच्या शेवटच्या गुरूवारी असतो. त्यावेळी सौदा पूर्ण होतो.

६.५ सेबी — कार्य भांडवल बाजारावरील प्रभाव

(SEBI Function & It's Impact on Capital Market) :

सरकारने सन १९८८ मध्ये भारतीय रोखे व विनियम मंडळाची (The Securities and Exchange Board of India – SEBI) स्थापना केली. नरसिंहम् समितीच्या शिफारशीनुसार या मंडळास सन १९९२ मध्ये वैधानिक मान्यता देण्यात आली. सेबीच्या स्थापनेमागील उद्दीष्टे पुढील प्रमाणे होते.

शेअर बाजारातील व्यवहाराचे नियंत्रण करणे.

शेअर बाजारातील संबंधित स्टॉक ब्रोकर व मध्यस्थांच्या व्यवहाराची नोंदणी व नियंत्रण करणे.

म्युच्युअल फंडासह सामुदायिक गुंतवणूक योजनांच्या व्यवहारांचे नियंत्रण करणे.

स्व—नियंत्रित संस्थांची उन्नती करून शिसत लावणे.

शेअर्स बाजाराशी संबंधित फसव्या आणि अनुचित व्यापार व्यवहारास मनाई करणे.

शेअर बाजारातील गुंतवणूकदारांना प्रोत्साहन देणे, मध्यस्थांना प्रशिक्षण देणे.

शेअर्समधील बेकायदेशीर व्यवहारांना मनाई करणे.

शेअर्सच्या भरीव लाभाचे नियमन करणे व कंपन्यांचा ताबा घेणे.

कंपन्यांकडील माहिती मागवून वृत्तपत्रात प्रसिध्द करणे.

भांडवल बाजाराचा विकास व्हावा यासाठी सेबीने पुढील महत्त्वाची पाऊले उचलली आहेत.

सेबीने स्टॉक एक्सचेंजच्या तपासणीकरिता कार्यक्रम आखले आहेत. या तपासणीचे मूलभूत उद्दिष्ट म्हणजे स्टॉक एक्सचेंजच्या कारभारात सुधारणा करणे हे आहे.

विविध म्युच्युअल फंडांची तपासणी करण्याचे सेबीला अधिकार आहेत. या तपासणीमध्ये दोषांचे दिग्दर्शन करून सुधारण्यासाठी योग्य उपाय सुचविले आहेत.

प्राथमिक बाजारातील सुधारणा करण्यासाठी सेबीने अनेक उपाय सुचविले आहेत. ज्यायोगे शेअर्स इश्यू प्रक्रियेतील अपुरेपणा व दोष दूर होतील. त्यासाठी इश्यू काढतांना योग्य पध्दतीने नमुने ठरवून दिले आहेत.

सेबीच्या सन १९९२ च्या कायदानुसार स्टॉक ब्रोकर व सब-ब्रोकर अशा मध्यस्थानी नोंदणी करण्याची तरतूद करण्यात आली. नोंदणीसाठी पुरेसे भांडवल, मूलभूत सोयी इत्यादी काही पात्रता नियम करण्यात आले.

सेबीने सार्वजनिक इश्यूच्यावेळी कंपनीकडून इश्यू रकमेच्या १ टक्का रक्कम ठेव म्हणून घ्यावी असा सल्ला स्टॉक एक्सचेंजला दिला. अशा दंडात्मक रकमेतून यादीतील करार केलेल्या कंपन्यांच्या मान्यता नसलेल्या ज्या रिफंड ऑर्डर पाठविल्या जात नाहीत त्यासाठी खर्च करावा.

सेबी स्टॉक एक्सचेंजना त्यांच्या कार्यकारी मंडळाचा पाया विस्तृत व्हावा व त्यांच्या मध्यस्थीच्या रचनेत बदल व्हावा यासाठी मार्गदर्शन करते. त्यामुळे स्टॉक एक्सचेंजच्या प्रशासक मंडळांना त्यांच्या कारभारात अधिक स्वायत्तता आणता येईल. त्या स्वावलंबी बनून खऱ्या अर्थाने स्वयं-नियंत्रित संस्था बनतील.

सेबीच्या नियमित चौकटीत मर्चंट बँकिंगना वैधानिकपणे नियंत्रणाखाली आणण्यात आले. मर्चंट बँकरांना सेबीकडून मंजूरी घ्यावी लागेल. त्यांना पुरेशा भांडवलाचे व वर्तणुकीचे नियम पाळावे लागतील.

सप्टेंबर, १९९२ मध्ये सेबीने विकास वित्तीय संस्थाकरिता वेगळा मार्गदर्शन संच प्रसिध्द केला. ज्यामध्ये बाजारातून निधी उभारण्यासंबंधी गुंतवणूक संरक्षण दिले जाईल.

म्युच्युअल फंडाच्या व्यवस्थापनासाठी सेबीने कायद्याचा समान संच केला आहे. त्यासाठी त्यांनी ट्रस्ट स्थापून व्यवस्थापन वेगळ्या असेट मॅनेजमेंट कंपनीमार्फत पाहिले जावे. त्यासाठी म्युच्युअल फंडामध्ये रचनात्मक बदल केले. फंडाच्या विविध घटकांमध्ये संबंध प्रस्थापित केले.

व्यवहारात अधिक पारदर्शकता आणण्यासाठी सेबीने ब्रोकरांना त्यांचे अशील व त्यांच्या स्वतःचे हिशेब वेगळे ठेवले पाहिजेत असे निर्देश दिले आहेत. त्यांनी व्यवहारातील किंमत व कमिशन यांचे हिशेब वेगळे दाखविले पाहिजेत व त्यांचे अंकेक्षण रिपोर्ट सेबीने मंजूर केले पाहिजेत.

सेबीने स्टॉक एक्सचेंजना अशा सूचना दिल्या आहेत की, अशिलाशी केलेले कराराचे दस्तऐवज करार अमलात आल्यानंतर २४ तासात अशिलाला दाखविले पाहिजेत. एक्सचेंजने अशिलांना पैसे देण्याविषयी ब्रोकरांवर वेळेचे बंधने घातले पाहिजे. शेअर्स बाजारात गुंतवणूकदारांना संरक्षण प्राप्त व्हावे यासाठी सेबीने ब्रोकरांसाठी पुरेसे नियम केले आहेत.

ऑगस्ट, १९९४ मध्ये पसंतीदर्शक इश्युसाठी मार्गदर्शक नियम जाहिर केले आहेत. शेअर बाजाराचा विकास आणि गुंतवणूकदारांच्या हिताचे रक्षण होईल हा उद्देश त्यामागे आहे.

इश्यू काढणाऱ्या बँकरांनी गुंतवणूकदारांच्या रक्षणासाठी ते सेबीच्या दृष्टीखाली आणले पाहिजेत. भारतीय युनिट ट्रस्टदेखील सेबीच्या कायद्याच्या नियंत्रणाखाली आणले आहे.

डिसेंबर, १९९५ मध्ये सेबीने स्टॉक एक्सचेंजमधील किंमतीतील चढ-उतार व अयोग्य व्यवहाराचे नियंत्रण करण्याचे उपाय जाहिर केले. १९९६ मध्ये सेबीने भांडवल बाजारात कंपन्यांच्या प्रवेशावर कडक प्रवेश नियमांची मार्गदर्शक तत्त्वे जाहिर केली. उत्पादक कंपनीचा चांगला पूर्वइतिहास नसेल तर तिला पब्लिक इश्यू बाजारात प्रवेश करता येणार नाही. जानेवारी, १९९९ मध्ये कंपन्यांना त्यांचे स्वतःचे रोखे परत विकत घेण्यास परवानगी दिली.

सेबीचा भांडवल बाजारावर परिणाम :

सेबीने भांडवल बाजारातील दोष दूर करण्यासाठी प्रयत्न केलेले आहेत. त्यादृष्टीने या बाजारात सुधारणा करून भांडवल बाजारावर प्रभावी नियंत्रण आणले असून, सेबीमुळे पुढील बदल भांडवल बाजारात घडून आले आहेत. ज्या कंपन्यांना शेअर्स माध्यमातून भांडवल बाजारातून भांडवल हवे असेल त्यांना आपली सर्व वित्तीय माहिती प्रसार माध्यमांतून गुंतवणूकदारांसमोर मांडणे आवश्यक झाले आहे. एखाद्या कंपनीस शेअर्सचे अधिमूल्य आकारावयाचे असेल तर ते अधिमूल्य कसे योग्य आहे याची संपूर्ण माहिती सेबीला देणे आवश्यक आहे. भांडवल बाजारात कार्यरत असणाऱ्या ब्रोकर्स, सबब्रोकर्स, एजंट आणि इतर मध्यस्थ यांना सर्वांकडे नोंदणी करून व्यवहाराचा परवाना घेणे आवश्यक आहे. भांडवल बाजारात कार्य करणाऱ्या व्यापारी बँका व युटीआयला सेबीच्या नियंत्रणाखाली आणण्यात आले.

जी कंपनी सतत पाच वर्षे नफ्यात आहे अशा कंपनीला नविन इश्यू काढण्याची परवानगी सेबीकडून दिली जाते.

सन २००२ मध्ये कंपन्यांचे सूचीकरण करण्यासाठी Central Listing Authority ची स्थापना केली. सूचीकरण केलेल्या कंपन्यांना सेबीच्या नियमांचे काटेकोर पालन करणे आवश्यक झाले आहे. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे भारतातील २४ स्टॉक एक्सचेंजमध्ये (Stock Exchange) समन्वय निर्माण करण्यासाठी सर्व स्टॉक एक्सचेंजचे नेटवर्कींग तयार करून ते एकमेकांशी जोडण्यात आले आहे. सर्व स्टॉक एक्सचेंजमध्ये सारखेपणा आणण्यासाठी नियमावली तयार करण्यात आली आहे. विदेशी संस्थात्मक गुंतवणूकदारांना सेबी कायदानुसार भारतीय पोर्ट फोलिओमध्ये गुंतवणूक व्यवहार करण्यासाठी नोंदणी करण्याची अट टाकण्यात आली आहे.

६.६ भारतातील रोखे संग्रहण व्यवस्था (Securities Depository in India):

शेअर बाजारातील हर्षद मेहता घोटाळा प्रकरणानंतर असे घोटाळे पुन्हा होणार नाहीत याची खबरदारी घेण्यासाठी डिपॉझिटरी सिस्टीम सुरू करण्यात आली. या यंत्रणेमध्ये शेअर्स, व रोख्यांचे रक्षण केले जाते व शेअर्स आणि रोख्यांचे व्यवहार कॉम्प्युटरद्वारे केले जातात. तसेच कॉम्प्युटरमध्ये त्याची नोंद ठेवली जाते.

डिपॉझिटरी व्यवस्था ही अशी यंत्रणा आहे की याअंतर्गत रोख्यांचे मालकी हक्क संगणकीकरण प्रणालीद्वारे हस्तांतरीत केले जातात. यासाठी रोखे धारकाला रोख्यांची भौतिक देवाण—घेवाण करावी लागत नाही. तर ही व्यवस्था इलेक्ट्रॉनिक समाशोधन पध्दतीने चालते. रोखे धारकाची जोखीम कमी करून त्याला सुरक्षितता प्रदान करण्याचे कार्य ही यंत्रणा करते.

रोखे संग्रहण यंत्रणेची कार्ये :

रोख्यांना सुरक्षित ठेवण्यासाठी त्यांचे संग्रहण करणे. मालकी हक्काचे हस्तांतरण पुरावा म्हणून रोख्यांची कॉम्प्युटरमध्ये सुरक्षितपणे नोंद ठेवणे. देखरेखीखाली असलेल्या रोख्यांची कॉम्प्युटरमध्ये नोंद ठेवणे. डिपॉझिटरी व्यवस्था म्हणजे ज्याप्रमाणे व्यक्तीचे बँकेत खाते असते, त्याचप्रमाणे भाग धारकाचे किंवा रोखे धारकाचे रोखे किंवा भाग ठेवण्यासाठी असलेले खाते होय.

भारतामध्ये सेबी कायदा १९९६ नुसार दोन डिपॉझिटरी कंपन्या National Securities Depository Limited (NSDL) आणि Central Depository Securities Limited (CDSL) या आहेत. मार्च २००० मध्ये डिपॉझिटरी कंपन्यासोबत करार करणाऱ्या कंपन्यांची संख्या १०१३ होती. त्यामध्ये नोव्हेंबर २००० ला १७९० पर्यंत वाढ झाली.

डिपॉझिटरी सिस्टीमचे महत्त्व :

१. डिपॉझिटरी यंत्रणेमध्ये कागदपत्रांशिवाय व्यवहार होत असल्यामुळे खर्च कमी होतो.
२. प्रमाणपत्रांचे नुकसान होत नाही.
३. बनावट भाग प्रमाणपत्र देण्याचे व्यवहार बंद होतात.
४. फसवणूकीच्या व्यवहाराला आळा बसतो.

डिपॉझिटरी सिस्टीमचे दोष — ही महाग यंत्रणा आहे. संगणक प्रणालीचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे. इंटरनेट व वीजसेवेत नियमितता असणे गरजेचे असते.

६.७ पतदर्जा सेवा (Credit Ration Services)

पतदर्जा सेवा किंवा पतवर्गवारी सेवा ही संकल्पना प्रथम अमेरिकेत उदयास आली. “विविध रोख्यांचे त्यांच्या गुंतवणूक दर्जानुसार श्रेणीकरण करण्याच्या हेतूने केलेल्या गुणत्तावारीस पतदर्जा किंवा पतवर्गवारी असे म्हणतात.”

पतदर्जा संकल्पनेचा अर्थ :

सध्या ‘पतदर्जा’/‘क्रेडिट रेटिंग’ ही संकल्पना बहुतेक राष्ट्रांत सर्व मान्य झाली आहे. पतदर्जा या संकल्पनेचा वापर प्रथम सन १८६० मध्ये अमेरिकेत झाला. त्या वर्षात एच.व्ही. पुअर यांनी रेल—रोड कंपन्यांच्या आर्थिक स्थिती संबंधी आकडेवारी व इतर माहिती प्रकाशित केली. त्यामुळे त्या माहितीच्या आधारे त्या कंपनीत गुंतवणूक करावी का नको याचा निर्णय घेणे गुंतवणूकदारांना घेता आला. सन १९०९ मध्ये ‘मुडीज इन्व्हेस्टर्स एजन्सीने’ रेल—रोड कंपन्यांचा पत—दर्जा निश्चित करण्याचा आणि तो प्रकाशित करण्यास प्रारंभ केला. त्यामुळे गुंतवणूकदारांची अडचण दूर झाली. तेव्हापासून ‘पतदर्जा’ ही संकल्पना पाश्चात्य देशांत रूढ झाली. त्यानंतर सर्व देशात पतदर्जा या संकल्पनेला महत्त्व प्राप्त झाले. भारतात देखील अलिकडील काळात पतदर्जा या संकल्पनेला भांडवल बाजारात महत्त्व आले आहे.

‘पतदर्जा’ ऋणकोची पतपात्रता स्पष्ट करणारी संकल्पना आहे. एखाद्या तज्ज्ञाकडून/तज्ज्ञांच्या संस्थेकडून ऋणकोचा पतदर्जा ठरविला जातो. म्हणजे एखादी संस्था तटस्थ भूमिकेतून ऋणकोच्या पतपात्रतेसंबंधी आपले मत व्यक्त करते. या मतालाच ‘पतदर्जा’ म्हणतात. सुरुवातीच्या काळात पतदर्जा ठरविण्याचे काम कंपनीच्या विनंती वरून केले जायचे. सध्या मात्र एक स्वतंत्र व्यवसाय म्हणून पतदर्जा ठरविण्याचे कार्य काही संस्था करीत असतात.

“व्यक्तीच्या किंवा उद्योग संस्थेच्या पतपात्रतेचे मूल्यमापन करण्याच्या पध्दतीस ‘पतदर्जा’ अथवा ‘क्रेडिट रेटिंग’ म्हणतात. म्हणजे पतदर्जाच्या साहाय्याने एखाद्या कर्जदाराला सुरक्षितपणे कमाल किती कर्ज देणे योग्य ठरेल याचा अंदाज येतो.” पतदर्जा म्हणजे पतपात्रता ठरविण्याच्या संस्थेने शास्त्रोक्त पध्दतीने

कर्जदारासंबंधी व्यक्त केलेले निष्पक्ष मत होय. पतदर्जा वस्तुनिष्ठ निकषांकर आधारलेला असतो. पतदर्जा म्हणजे कर्ज देण्याचा किंवा न देण्याचा सल्ला नसतो, हे येथे लक्षात घेणे आवश्यक आहे. औद्योगिक कंपनी प्रमाणेच, बँका, वित्तीय संस्था आणि संपूर्ण अर्थव्यवस्था यांचा देखील पतदर्जा ठरविला जातो. कंपनीची पतवर्गवारी म्हणजे कर्जरोखे व इतर ऋणपत्रांचे त्यांच्या दर्जानुसार केलेली वर्गवारीची साधी पध्दत होय, ज्यामुळे धनकोना कंपनीची आर्थिक क्षमता समजण्यास मदत होते.

पतदर्जाची/पतवर्गवारीची गरज (Needs of Credit Rating) :

सध्या भांडवल बाजारात “पतदर्जा” या संकल्पनेला महत्त्व आले आहे. कारण देशातील औद्योगिक कंपन्या नविन प्रतिभूतीद्वारे भांडवल उभारणी करतात. त्यापैकी कोणता पर्याय निवडावा असा प्रश्न प्रत्येक गुंतवणूकदारासमोर असतो. गुंतवणूकीचे अनेक पर्याय उपलब्ध असल्याने त्यांच्या मनात संभ्रम निर्माण होतो. तेव्हा गुंतवणूकदारांना निर्णय प्रक्रियेत मार्गदर्शन करण्यासाठी पतदर्जा ठरविणाऱ्या संस्था महत्त्वाची भूमिका बजावितात. भांडवल बाजारातील प्रतिभूतींना योग्य दर्जा देणारी स्वायत्त यंत्रणा आवश्यक असते. अलीकडच्या काळात कंपन्यांकडून भांडवलासाठी मागणी मोठ्या प्रमाणावर वाढत आहे. कोणत्या कंपनीचा आर्थिक दृष्टीने सद्दृढ आहे. याविषयीची माहिती गुंतवणूकदारांना उपलब्ध होणे आवश्यक आहे. म्हणून विविध कंपन्यांची आर्थिक दृष्टीकोनातून पतवर्गवारी करणे आवश्यक ठरते. कंपन्यांची सध्याची आर्थिक स्थिती, इतिहास, भविष्यकालीन योजना, कंपनीने दिलेली आश्वासने इत्यादी सर्व घटकांचा विचार करून त्या प्रतिभूतीला दर्जा दिला जातो.

पतदर्जा किंवा पतवर्गवारीचे फायदे (Benefits of Credit Rating) :

१. गुंतवणूक निर्णय :

पतदर्जामुळे किंवा कंपन्यांच्या भांडवल उभारण्याच्या साधनांची पतवर्गवारी केल्यामुळे गुंतवणूकदारांना गुंतवणूकीचा निर्णय घेण्यास मदत होते.

२. अल्प खर्चिक माहिती :

पतवर्गवारीमुळे गुंतवणूकदारांना आवश्यक माहिती अल्प खर्चात उपलब्ध होते कारण पतदर्जा संस्था संबंधित माहिती तज्ञ लोकांकडून गोळा करतात. त्यावर प्रक्रिया करून तिचे विश्लेषण करतात.

३. गुंतवणूकदार संख्येत वाढ :

कार्यक्षम पतवर्गवारी पध्दतीमुळे गुंतवणूकदारांना योग्य त्या मान्यता प्राप्त गुंतवणूकीचा पर्याय उपलब्ध होतो. त्यामुळे गुंतवणूकदारांची संख्या वाढते. यामुळे भांडवल बाजाराच्या विकासास मदत मिळते.

४. गुंतवणूकदारांचे संरक्षण :

पतवर्गवारी संस्था कंपन्यांच्या सर्व माहितीची तपासणी करून तसेच सर्व गुपीत माहिती विचारात घेऊन पतदर्जा देते. त्यामुळे गुंतवणूकदारांना संरक्षण प्राप्त होते.

५. मर्चट बॅकाचे कार्य सुलभ :

एखाद्या विशिष्ट गुंतवणूकीच्या जोखीम संदर्भात, गुंतवणूकदारांना मार्गदर्शन करण्याच्या जबाबदारीतून मर्चट बॅका तसेच दलाल मुक्त होतात. पतवर्गवारी संस्थेने दिलेली श्रेणी ते गुंतवणूकदारांच्या लक्षात आणून देतात, त्यामुळे त्यांचे कार्य सुलभ होते.

६. भांडवल उभारणी :

लहान आणि अपरिचित कंपन्या भांडवल बाजारात आपल्या प्रतिभूतीसाठी पतवर्गवारीचा वापर करतात. त्यामुळे त्यांना गुंतवणूकदारांच्या कंपन्याबद्दल विश्वास निर्माण करता येतो. ज्या कंपन्यांना वर्गवारी संस्थामार्फत उच्चश्रेणी मिळते अशा कंपन्यांना मोठ्या प्रमाणात भांडवल उभारणी करता येते.

७. परकीय सहकार्य :

जेव्हा विदेशी गुंतवणूकदार भारतीय कंपनीशी संयुक्त व्यवसाय सुरू करण्याचा करार करतात तेव्हा ते कंपनीची पतवर्गवारी विचारात घेतात. म्हणजेच पतवर्गवारीमुळे परकीय सहकार्य मिळण्यास मदत होते. वरील प्रकार पतवर्गवारीचे फायदे कंपन्या व इतर गुंतवणूकदारांना होतात. आज गुंतवणूकीचे विविध पर्याय गुंतवणूकदारांसमोर असल्याने त्यांना मार्गदर्शन करण्याची भूमिका या संस्था पार पाडतात.

भारतातील पतवर्गवारी संस्था (Credit Rating Agencies in India) :

भारतामध्ये सध्या पतदर्जा ठरविणाऱ्या प्रमुख तीन संस्था आहेत.

१. क्रिसील (CRISIL) : क्रिसील ही भारतातील पहिली पतवर्गवारी संस्था असून तिची स्थापना १९८७ मध्ये झाली आहे. या संस्थेचे भांडवल स्थापनेवेळी ४ कोटी रूपये होते. यापैकी भारतीय औद्योगिक पत व गुंतवणूक महामंडळ आणि युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया (UTI) या दोन्ही प्रवर्तक संस्थांनी प्रत्येकी १८ टक्के भागभांडवल पुरविले आहे. तर उर्वरित ६४ टक्के भांडवल इतर बँकानी धारण केले आहे. क्रिसील ही संस्था स्थापन करण्याचा उद्देश भारतीय कंपन्यांच्या कर्ज उभारणीच्या साधनांना योग्य श्रेणी देणे हा आहे. क्रिसील ने केलेल्या वर्गीकरणांमुळे जोखमीचे मार्गदर्शन गुंतवणूकदारांना होत असते.

क्रिसील ही संस्था पुढील प्रकारच्या सेवा पुरविण्याचे कार्य करते.—

कर्जरोखे भाग, अल्पमुदतीची साधने यांना वर्गवारी सेवा पुरविणे. व्यक्तीगत गुंतवणूकदार व कंपनी क्षेत्राला निर्णय घेण्यासाठी उत्पादित वस्तुसंधी वर्गवारी माहितीच्या सेवा पुरविणे. सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील बँकाची सद्यस्थिती व व्यवस्थापन निधी संकलन, कर्जपुरवठा धोरण या संदर्भात विश्लेषणात्मक माहिती उपलब्ध करणे. विविध कंपन्यांच्या कर्ज साधनांची श्रेणी ठरविणे आणि त्याचा सारांश पुरविणे. क्रिसील ही संस्था ऋणपत्रे, मुदतठेवी, व्यापारीपत्रे यांना श्रेणी देण्याचे काम करते व त्यानुसार कंपनीला P₁, P₂, P₃ असा दर्जा प्रदान करते. कंपन्यांना P₁ म्हणजे अधिक योग्य सुरक्षा, P₂ म्हणजे योग्य सुरक्षा व P₃ म्हणजे बरी सुरक्षा असे होय.

क्रिसीलचे वर्गीकरण :

१. 'AAA' म्हणजे सर्वोच्च सुरक्षितता होय.
२. 'AA' म्हणजे उच्च सुरक्षितता होय
३. 'A' म्हणजे पर्याप्त सुरक्षितता होय
४. 'BBB' म्हणजे माफक सुरक्षितता होय
५. 'B' म्हणजे अपर्याप्त सुरक्षितता होय
६. 'C' म्हणजे अधिक जोखीम होय
७. 'D' म्हणजे सदोष होय

याप्रमाणे मुदत ठेवीसाठी वर्गवारीचे संकेतांक दिले जातात.

२. इक्रा (ICRA) (Investment Information and Credit Rating Agency of India Limited) :

भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळ (IFCI) आणि इतर वित्तीय संस्थानी १९९१ मध्ये ICRA या वर्गवारी संस्थेची स्थापना केली. ही संस्था दिल्ली येथे आहे. इक्रा ही वर्गवारी संस्था पतसाधनांना श्रेणी देण्याचे कार्य करते. इक्रा वर्गवारी संस्था निर्णय प्रक्रियेत गुंतवणूकदारांना मार्गदर्शन करण्यासाठी पतसाधनांमधील जोखीम व परतावा यासंबंधीचे विश्लेषण करून त्यांना श्रेणी देत असते. त्याचप्रमाणे इक्रा कंपन्यांच्या कामगिरी संदर्भात सर्वसाधारण अहवाल तयार करून तो गुंतवणूकदारांना पुरविते. इक्रा वेगवेगळ्या पतसाधनांचे वर्गीकरण करून त्यांना A₁, – सर्वोच्च सुरक्षा, A₂ – अधिक सुरक्षा, A₃ – पर्याप्त सुरक्षा आणि A₄ – जोखीम प्रवृत्ती असा दर्जा देते.

३. केअर (CARE) (Credit Analysis and Research Limited) :

केअर या वर्गवारी संस्थेची स्थापना भारतीय औद्योगिक बँक (IDBI) ने कॅनरा बँक, युटीआय, खाजगी क्षेत्रातील बँका यांच्या मदतीने सन १९९३ मध्ये केली. केअर ही संस्था सर्व प्रकारच्या पतसाधनांचे विश्लेषण करून त्यांना श्रेणी देते. यामध्ये व्यापारी पत्रे, मुदत ठेवी, रोखे आणि इतर साधनांचा समावेश होतो.

केअर पुढील प्रमाणे पतसाधनांचे वर्गीकरण करून श्रेणी देते.

१. PR₁ म्हणजे सर्वोत्कृष्ट होय.
२. PR₂ म्हणजे उत्कृष्ट पर्याप्त होय.
३. PR₃ म्हणजे जोखीम होय.

४. PR₄ म्हणजे सदोष होय.

पतदर्जा निश्चित करण्याची प्रक्रिया :

कोणत्याही खाजगी क्षेत्रातील कंपनी, सरकारी कंपनी, व्यावसायिक कंपनी आपल्या कर्ज रोख्यांची किंवा मुदती ठेवींची गुणात्मक वर्गवारी करून घेतात. प्रत्येक प्रकारच्या पतसाधनांचा पतदर्जा निश्चित करून घेतात. त्यामुळे कर्जे देणाऱ्या धनकोंना किंवा गुंतवणूकदारांना पतदर्जामुळे एक प्रकारची निश्चिंता मिळते. म्हणजेच आपले पैसे गुंतविण्यातील जोखीम किती आहे याची कल्पना येते. इतकेच नव्हे तर सध्या पतदर्जाच्या आधारे व्याजदर देखील निगडित असतो. जसे एखाद्या कंपनीच्या व्यापारी पत्रांना क्रिस्लीने P-3 पतदर्जा दिल्यास व्याजाचा दर जास्त आकारला जाईल. उलट त्याच कंपनीच्या व्यापारी पत्रांना P-1 पतदर्जा मिळाल्यास कमी व्याजाने व्यापारी पत्रे निर्गमित करणे शक्य होते.

कोणत्याही औद्योगिक/व्यावसायिक कंपनीच्या कर्जाचा प्रामुख्याने पुढील निकषांच्या आधारे पतदर्जा ठरविला जातो.

१. औद्योगिक किंवा व्यावसायिक कंपनीचे किंवा संस्थेचे भाग भांडवल व राखीव निधी

किती आहे?

२. औद्योगिक किंवा व्यावसायिक कंपनीच्या मालमत्तेच्या दर्जा कोणता आहे?

३. औद्योगिक किंवा व्यावसायिक कंपनीच्या ताळेबंदातून प्रकट होणारी आर्थिक स्थिती,

म्हणजे उलाढाल, खर्च, नफा इत्यादी कसे आहे?

४. औद्योगिक किंवा व्यावसायिक कंपनी बिले वसूल करण्यात कितपत तत्पर आहे?

५. औद्योगिक किंवा व्यावसायिक कंपनीची व्यवसाय विस्ताराची योजना कशा आहेत?

६. औद्योगिक किंवा व्यावसायिक कंपनीची मागील तीन/चार वर्षातील उत्पादन क्षमता,

नफा क्षमता आणि इतर गुणवत्ता यांची स्थिती कशी आहे.?

कोणत्याही व्यावसायिक कंपनीला दिलेला 'पतदर्जा' कायमचा नसतो. पतदर्जा देणारी संस्था त्या कंपनीच्या कामकाजावर सातत्याने लक्ष ठेवते. कंपनीच्या व्यवसायात थोडाफार बदल झाल्यास त्या कंपनीचा तसेच त्या कंपनीच्या पतसाधनांचा पतदर्जा बदलण्याचा निर्णय पतदर्जा संस्था घेतात.

पतदर्जा— महत्त्व किंवा उपयोग :

कोणत्याही ऋणकोच्या/कर्ज दाराच्या पतदर्जासंबंधीची निःपक्ष, विश्वसनीय, वस्तुनिष्ठ आणि योग्य वेळेत माहिती धनको, बँका, गुंतवणूकदार यांच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाची ठरते. भांडवल बाजाराची कार्यक्षमता सुधारण्यास ही ऋणकोच्या पतदर्जाची माहिती उपयुक्त ठरते. एखाद्या कंपनीचा पतदर्जा घसरल्यास गुंतवणूकदार सावध होतात, त्या कंपनीत भांडवल कमी प्रमाणात गुंतविण्याचा किंवा न गुंतविण्याचा निर्णय घेतला जातो.

साहजिकच त्या कंपनीला भांडवल टंचाईला सामोरे जावे लागते तेव्हा कार्यक्षमता सुधारण्याचा प्रयत्न कंपनीकडून केला जातो. असा अनुकूल बदल झाल्यास पतदर्जा सुधारतो. पतदर्जा सुधारल्यास भांडवलाचा प्रवाह वाढणे होते. उलट पतदर्जा असल्यास त्या कंपनीला योग्य प्रमाणात आणि पुरेसे भांडवल योग्य त्या व्याजाच्या दराने उपलब्ध होते. म्हणजे भांडवल बाजाराची कार्यक्षमता सुधारण्यास आणि भांडवलाचा कार्यक्षमतेने वापर होण्यास तसेच गुंतवणूकदारांना योग्य निर्णय घेण्यास पतदर्जाचा उपयोग होतो. पतदर्जा म्हणजे गुंतवणूकदारांना सल्ला देणारी व साधन करणारी यंत्रणा आहे, असे म्हणण्यास हरकत नाही.

६.८ स्वयं- अध्ययनासाठी प्रयत्न (Questions for self learning):

१. भारतीय भांडवल बाजाराचे स्वरूप, रचना व वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
२. भारतीय रोखे बाजाराचे स्वरूप, कार्य व प्रगती स्पष्ट करा.
३. सेबी (SEBI) चे कार्य व भांडवल बाजारावरील प्रभाव स्पष्ट करा.
४. भारतीय रोखे संग्रहण व्यवस्थेचे महत्त्व, कार्य व दोष स्पष्ट करा.
५. पतदर्जा सेवेचा अर्थ व गरज स्पष्ट करा.

६.९ सारांश :

भांडवल बाजार दीर्घ मुदतीच्या कर्ज व्यवहाराशी निगडित आहे. देशाच्या अर्थव्यवस्थेत भांडवल निर्मिती झाल्याशिवाय आर्थिक विकासाचे उद्दीष्ट गाठणे शक्य नसते. भांडवल बाजारात कर्ज व्यवहार करण्यासाठी विविध प्रतिभूती जसे शेअर्स, रोखे, बॉण्ड्स यांचा आधार घेतला जातो. भारतातील मुंबई शेअर बाजारात मोठया प्रमाणावर भांडवल उभारणी केली जाते. प्रतिभूतीच्या खरेदी विक्री व्यवस्थेतील त्रुटी दूर करून आधुनिक पध्दतीने व्यवहार करण्यासाठी राष्ट्रीय शेअर बाजाराची स्थापना केली आहे. शेअर बाजारात आर्थिक शिस्त येण्याच्या दृष्टीने 'सेबी' ची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरली आहे.

६.१० संदर्भ सूची :

१. डॉ.मुकूंद महाजन, (२००४) भारतातील वित्तीय बाजार आणि संस्था,
निराली प्रकाशन, पुणे.
२. साळुंखे श्याम, माटे विजय, (२०१०), आधुनिक बँकिंग व वित्तीय पध्दती,
प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगांव.
३. कायदे-पाटी गंगाधर, सांगळे बाबासाहेब, पवार नानासाहेब, रकीबे हरिभाऊ, (२००२),

घटक -७
भारतीय वित्तीय यंत्रणेतील नवीन बदल

अनुक्रमणिका

- ७.० उद्दिष्टे
 - ७.१ प्रस्तावना
 - ७.२ विषय विवेचन
 - ७.२.१ सुक्ष्म वित्त पुरवठा
 - ७.२.२ स्वःसहाय्यता बचत गट
 - ७.२.३ वित्तीय समावेशन
 - ७.२.४ वित्तीय साक्षरता व वित्तीय सल्ला
 - ७.२.५ वित्तीय स्थैर्य
 - ७.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न
 - ७.४ सारांश
 - ७.५ पारिभाषिक शब्द
 - ७.६ संदर्भसूची
-
- ७.० उद्दिष्टे :-
-

प्रस्तूत घटकाचा अभ्यास केल्यामुळे आपणांस पुढील बाबी समजतील.

१. सुक्ष्म वित्तपुरवठा म्हणजे काय ? व त्यासाठी शासनाने केलेल्या उपाययोजना आणि त्याच्या परिणामांची माहिती मिळेल.
२. स्वःसहाय्यता बचत गटाची प्रगती समजेल.
३. वित्तीय समावेशनाची संकल्पना समजून घेता येईल.
४. वित्तीय समावेशन, वित्तीय साक्षरता व वित्तीय सल्ला सेवा देण्यासाठीच्या व्यवस्थेची माहिती मिळेल.
५. वित्तीय स्थैर्याबाबतच्या निकषाची माहिती मिळेल.

७.१ प्रस्तावना :-

पूर्वीच्या घटकामध्ये आपण भारतातील भांडवलबाजार व त्याचे स्वरूप अभ्यासले. यामध्ये प्रामुख्याने आपण भांडवलबाजाराचे स्वरूप, त्यामध्ये कार्य करणाऱ्या महत्वाच्या संस्था, नियंत्रक संस्था, वस्तूबाजार, पतदर्जा संस्था व त्यांचे कार्य इत्यादींचा अभ्यास केलेला असून, प्रस्तूत घटकामध्ये / प्रकरणामध्ये आपण भारतीय वित्तीय क्षेत्रातील काही महत्वपूर्ण बदलांचा अभ्यास करणार आहोत. यामध्ये मुख्यतः भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सुक्ष्म वित्तपुरवठा चळवळ, त्याबाबतचे धोरण, त्याची विविध प्रतिमाने, परिणाम, स्वःसहाय्यता गट, वित्तीय साक्षरता, वित्तीय स्थैर्याबाबतचे परिष्करण या घटकांचा सविस्तर अभ्यास करणार आहोत.

७.२.१ सुक्ष्म वित्तपुरवठा (Micro Finance) संकल्पना व इतिहास :-

सुक्ष्म वित्तपुरवठा ही अत्यंत व्यापक संकल्पना असून यामध्ये अर्थव्यवस्थेतील लहान उद्योजक, व्यावसायिक व छोट्या मोठ्या घटकांना वित्तीयपुरवठा करणाऱ्या यंत्रणेचा समावेश होतो. तथापि, केवळ वित्तपुरवठा करणे हा सुक्ष्मवित्तपुरवठा यंत्रणेचा उद्देश नसतो. ही बाबत पुढील विविध व्याख्यांवरून लक्षात घेता येईल.

- आशियाई विकास बँक (२०००) :- यांच्या मते, सुक्ष्म वित्तपुरवठा ही एक अशी व्यापक व्यवस्था असते की, ज्यामध्ये अल्प उत्पन्न गटातील व्यक्ती व लहान व्यावसायिकांना कर्जपुरवठा, बचतसवयी, निधीची देवाण-घेवाण व विमा इत्यादी सेवांची उपलब्धता करून देण्याचा समावेश होतो.
- सुक्ष्म वित्तपुरवठा क्षेत्र नियंत्रण व विकास कायदा (२००७) :- नुसार सुक्ष्म वित्तपुरवठा म्हणजे व्यक्ती किंवा व्यक्तीसमूहास वित्तीय सेवा व विमा सेवा देण्याची यंत्रणा असते की, ज्यामध्ये विविध प्रकारच्या विहित कार्यासाठी वित्तीय सेवा दिल्या जात असतात.
- सुक्ष्म वित्तपुरवठा कार्यगट :- च्या मतानुसार, सुक्ष्म वित्तपुरवठा ही लहान खातेधारक, ग्रामीण जनता, गरीब जनता तसेच शहरी भागातील आर्थिक दुर्बल घटकांना त्यांचे राहणीमान उंचावण्यासाठी वित्तपुरवठा व इतर वित्तीय सेवा देण्याची यंत्रणा असते.

जगभरातील विविध देशातील सुक्ष्म वित्तपुरवठा संस्थांचे स्वरूप व कार्यपद्धतीचा अभ्यास करता असे दिसून येते की, या यंत्रणेचा मुख्य उद्देश हा देशातील आर्थिक व सामाजिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांची प्रगती घडवून आणण्यासाठी त्यांना विविध प्रकारच्या वित्तीय सेवा उपलब्ध करून देण्याची यंत्रणा असते. यामध्ये समाजातील लहान घटकांना छोट्या-छोट्या रकमेची कर्जे देऊन त्यांचे उत्पन्न व राहणीमान सुधारण्यासाठी प्रयत्न केले जात असतात.

जगातील सुक्ष्म वित्तपुरवठा चळवळीचा अभ्यास करतांना असे दिसून येते की, सुक्ष्म वित्तपुरवठ्याची संकल्पना सर्वप्रथम नायजेरियामध्ये (Nigeria) १५ व्या शतकातच अस्तित्वात आलेली होती. तर, युरोपमध्ये ती १७ व्या शतकात आली. सन १७२० मध्ये आयरलंड (Ireland) मध्ये सर्वप्रथम संस्थात्मक धर्तीवर गरीबांना वित्तपुरवठा करण्यासाठी "कर्जनिधी" "Loan Fund" स्थापन झाला. त्यानंतर जगभरात विविध देशात याची सुरुवात झाली.

- १८४७ मध्ये जर्मनीमध्ये सहकारी पतसंस्थांची सुरुवात झाली.
- १८८० मध्ये भारतातील तत्कालीन मद्रास सरकारने सहकारी पतयंत्रणा भारतात राबविली.
- १९७० मध्ये Bank Dagan Bali (BDB) ची स्थापना इंडोनिशीयामध्ये झाली. ही सुक्ष्म वित्तपुरवठा करणारी बँक होती.
- ब्राझिलमध्ये सन १९७३ मध्ये ACCION International ही सुक्ष्म वित्तपुरवठा करणारी NGO स्थापन झालेली होती.

- १९७४ मध्ये भारतात Selfemployed Women's Association of India (SEWA) ही महिलांना वित्त पुरवठा करणारी संस्था सुरु झाली.
- १९७६ मध्ये बांग्लादेशामधील अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक महंमद युनूस यांनी ग्रामीण लोकांना पतपुरवठा करण्याबाबतचा संशोधन प्रकल्प हाती घेतला. हा बांग्लादेशामधील Chittagong University मधील पतदर्शी प्रकल्प होता. हा प्रयोग यशस्वी झाल्यानंतर महंमद युनूस यांनी सन १९८३ मध्ये ग्रामीण बँक ची स्थापना केली. त्यामधून मिळालेल्या यशाबद्दल महंमद युनूस यांना शांततेचे नोबेलही प्रदान करण्यात आले.
- **भारतातील सुक्ष्म वित्तपुरवठ्याचा इतिहास :-**

भारतात सुक्ष्म वित्तपुरवठ्याची सुरुवात गुजरात राज्यातील Self-Employed Women's Association of India (SEWA) या संस्थेच्या माध्यमातून झाली. ही संस्था १९७२ मध्ये स्थापन झाली. तर, पुढे या संस्थेने १९७४ मध्ये " SEWA Bank" स्थापन केली. त्यानंतर सन १९८६-८७ मध्ये नाबार्ड ने म्हैसूर मधील बचत गट Mysore Resettlement and Development Authority (MYRADA) ला ग्रामीण वित्तपुरवठा प्रकल्प राबविण्यासाठी एक दशलक्ष रुपये प्रदान केले. सन जुलै १९९१ मध्ये RBI ने सर्व बँकांनी SHG ला कर्जपुरवठा करण्याचे आदेश काढले. तर, फेब्रुवारी १९९२ मध्ये बँक संलग्नित स्वःसहाय्यता गटाचा प्रकल्प सुरु करण्यात आला. सध्या नाबार्डच्या माध्यमातून देशातील सुक्ष्म वित्तपुरवठा चळवळ पुढे नेण्याचे कार्य RBI व केंद्र शासन करीत आहे.
- **भारतातील सुक्ष्मवित्तपुरवठा प्रतिमाने (Delivery Models of Micro Finance in India) :-**

भारतातील ग्रामीण जनतेस पतपुरवठाविषयक सुविधा उपलब्ध करून देणे तसेच भारतातील शेती उद्योग, शेती, गाम्मोद्योग, महिला उद्योग इत्यादी घटकांना वित्तपुरवठा करण्यासाठी अग्रक्रम क्षेत्रासाठी Priority Sector Lending Scheme, Lead Bank Scheme, Regional Rural Bank Scheme इत्यादी योजना राबविल्या गेल्या आहेत. तथापि, सुक्ष्म वित्तपुरवठा चळवळ पुढे घेऊन जाण्यासाठी विविध प्रकारची प्रतिमाने पुढीलप्रमाणे आहेत.

 - **बँक संलग्नित प्रतिमान (Bank Linked Model) :-**

देशातील विविध प्रकारच्या स्वःसहाय्यता बचतगटांना (SHG) वित्तपुरवठा सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी सन १९९९-२००० या वर्षापासून SHG ना बँकांची संलग्नता मिळवून देण्यात आली असून याला SHG -Bank Linked Model असे म्हणतात. या यंत्रनेनुसार SHG ना प्रादेशिक ग्रामीण बँका (RRB), व्यापारी बँका व सहकारी बँकांद्वारे वित्तपुरवठा विषयक सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जात आहेत.
 - **वैयक्तिक सुक्ष्म वित्तपुरवठा प्रतिमान (Individual Micro Finance Model) :-**

बचतगटाबरोबरच वैयक्तिक व्यक्ती किंवा कुटूंबास त्यांच्या वित्तपुरवठा विषयक गरजांची पूर्तता करून त्यांचे राहणीमान उंचावण्यासाठी त्यांना छोटे-मोठे व्यवसाय / उद्योग करण्यासाठी सवलतीच्या व्याजदराने कर्जपुरवठा उपलब्ध करून दिला जात आहे.

यामध्ये गट महत्वाचा नसून वैयक्तिक व्यक्ती महत्वाची समजून त्याच्या विकासासाठी वित्तपुरवठा सुविधा उपलब्ध करून दिली जाते. यामध्ये प्रामुख्याने दारिद्र्य रेषेखालील व्यक्ती, सुशिक्षित बेरोजगार, शेतमजूर, ग्रामीण कलाकार, अनुसूचित जाती-जमातीमधील व्यक्तींना बँका व वित्तीय संस्थांद्वारे वित्तपुरवठ्याच्या सुविधा दिल्या जातात.

■ **NBFC प्रतिमान :-**

बँकांबरोबरच विविध प्रकारच्या बिगर बँकींग वित्तीय कंपन्या (Non-Banking Financial Corporation NBFC) च्या द्वारे ग्रामीण व डोंगरी भागातील जनतेला बचत व कर्जाच्या सुविधा उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न NBFC प्रतिमानाद्वारे केला जात आहे. देशात सर्वत्र बँकींग सेवा उपलब्ध नसल्याने अनेक NBFC च्या मदतीने सुक्ष्म वित्तपुरवठा चळवळ बँकींग सेवा उपलब्ध नसलेल्या (Un Banked) व्यक्तीपर्यंत वित्तीय सेवा पोहचविण्याचे कार्य केले जात आहे. NBFC लिंकड प्रतिमानाच्या माध्यमातून वैयक्तिक व्यक्ती व SHG या दोहोंना वित्तपुरवठा व इतर वित्तीय सेवा उपलब्ध करून दिल्या जातात.

■ **एजन्सी प्रतिमान (Agency Model) :-**

The International Group on Rural Credit and Micro Finance of R.B.I. (जुलै २००५) च्या शिफारशीनुसार RBI विविध NBFC ना कंपनी कायदा १९५६, कलम २५ नुसार Business Facilitators (BF) व Business Correspondents (BC) ची नेमणूक करण्याची परवानगी दिली असून या योजनेनुसार बँका व वित्तीय संस्था विविध व्यक्ती व NGO ना आपले एजंट म्हणून नेमू शकते व त्यांच्या सहाय्याने जेथे बँकींग सेवा उपलब्ध नाहीत तेथे बँकींग सेवा उपलब्ध करून देऊ शकते. BC व BF ची नेमणूक करण्यासाठी बँकेने RBI ची परवानगी घेण्याची आवश्यकता नसते. प्रत्येक बँक आपल्या आवश्यकतेनुसार BC व BF ची नेमणूक करू शकते व त्यांच्या माध्यमातून ग्रामीण वाड्या, वस्त्या व दुर्गम भागात बँकींग सेवा पुरवू शकते.

■ **बल्क लेंडिंग मॉडेल (Bulk Lending Model) :-**

एजन्सी मॉडेलबरोबरच देशातील विविध स्वःसहाय्यता गट व वैयक्तिक व्यक्तींना मोठ्या प्रमाणात वित्तपुरवठा सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी मोठ्या वित्तीय संस्था व वित्तीय निधीशी संलग्न असणाऱ्या फंडाद्वारे वित्तपुरवठा उपलब्ध करून दिला जातो. यामध्ये MFI ना राष्ट्रीय महिला कोष, SIDBI, Foundation for Micro Credit (SFMC), The Micro Finance Development and Equity Fund यामधील निधीचा लाभही उपलब्ध करून दिला जातो.

■ **भारती महिला बँक (Bhartiya Mahila Bank-BMB) :-**

देशातील महिलांना पतपुरवठ्याच्या छताखाली आणण्यासाठी व त्यांना विविध प्रकारच्या बँकींग सेवा-सुविधा उपलब्ध करून देण्यास इ. सन २०१३ मध्ये स्वतंत्र "भारतीय महिला बँकेची" स्थापना करण्यात आलेली असून विशेषतः महिला उद्योगासाठी

व त्यांच्या राहणीमानात वाढ घडवून आणण्यासाठी त्यांना वित्तपुरवठा करण्यासाठी या बँकेचे कार्य सुरु झालेले आहे.

■ **ग्रामीण बँक मॉडेल (Grameen Bank Model) :-**

भारतात सन १९७६ पासून प्रादेशिक ग्रामीण बँकांच्या माध्यमातून ग्रामीण पतपुरवठ्यात सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. बांग्लादेशातील ग्रामीण बँक व भारतातील प्रादेशिक ग्रामीण बँकांच्या कार्यपद्धतीत तफावत असली तरी, या बँका ग्रामीण पतपुरवठ्यात सुधारणा करण्याचे प्रयत्न करत आहे. या बँकांनी ग्रामीण वित्तपुरवठ्यात उल्लेखनीय कार्य केलेले आहे.

■ **भारतातील सुक्ष्म वित्तपुरवठ्याबाबतचे धोरण / उपाययोजना (Policy Initiatives for Micro Finance in India) :-**

भारतात सुक्ष्म वित्तपुरवठ्याची चळवळ रुजविण्यासाठी व तिचा विकास घडवून आणण्यासाठी केंद्र शासन,, राज्य सरकारे RBI, NABARD, SIDBI व ग्रामीण विकास मंत्रालयाने विविध प्रकारच्या उपाययोजना केल्याचे दिसून येते. त्यामधील काही महत्वाच्या उपाययोजना व धोरणात्मक निर्णय पुढीलप्रमाणे सांगता येतात -

१. १९९३ पासून RBI ने नोंदणीकृत व बिगर नोंदणीकृत SHG ना बँकेत बचत खाते उघडण्याची परवानगी दिलेली आहे.
२. सन १९९४ मधील S.K. कालीया समितीच्या शिफारशीनुसार R.B.I. ने SHG च्या कर्जपुरवठ्याचा समावेश अग्रक्रम क्षेत्राच्या वित्तपुरवठ्यात केला आहे.
३. RBI ने SHG ना खाते उघडण्यापूर्वी बँकांना कर्जाच्या सुविधा देण्याचे आदेश दिलेले असून त्यांना सवलतीच्या व्याजदराने कर्जे देण्याच्या सूचना केलेल्या आहेत.
४. सन १९९९ पासून RBI ने सुक्ष्म वित्तपुरवठा चळवळीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी Micro Finance and Financial Inclusion Division हा विभाग निर्माण केलेला आहे.
५. जानेवारी २००० पासून विविध Non-Banking Financial Companies - NBFS आणि Residuary Non-Banking Financial Companies - RNBC ना सुक्ष्म वित्तपुरवठा क्षेत्रात येण्याची परवानगी दिलेली आहे.
६. फेब्रुवारी २००० पासून RBI ने सुक्ष्म वित्तपुरवठा मागदर्शक तत्वे विकसित केलेली असून बँकांना ही तत्वे पाळणे बंधनकारक केलेले आहे.
७. ऑक्टोबर २००२ मध्ये RBI ने सर्व बँकांना SHG स कर्जपुरवठा करणे व त्यांना विविध प्रकारच्या बँकींग सेवा देण्यासाठी प्रोत्साहनात्मक वातावरण निर्माण करण्याचे आदेश दिलेले आहेत.
८. सुक्ष्म वित्तपुरवठा क्षेत्रात काम करणाऱ्या संस्थांनी खातेदार व ग्राहकाची फसवणूक करू नये म्हणून त्यांनी व्यक्ती व संस्थांकडून ठेवी स्वीकारण्यासाठी NGO ला प्रतिबंधित केलेले आहे.

९. NABARD ही सुक्ष्म वित्तपुरवठ्यात अत्यंत महत्वाची भूमिका पार पाडत असून, सर्व सुक्ष्म वित्तपुरवठा संस्थांना मागदर्शन करण्याची जबाबदारी NABARD ने घेतलेली आहे.
१०. नाबार्डने माच २००४ पासून Micro Enterprize Skill Development Programme सुरु केलेला असून, त्यासाठी वित्तपुरवठ्याची व्यवस्था केलेली आहे.
११. नाबार्डने सन २००६ पासून Micro Enterprize Promotion Agency सुरु केलेली असून मार्च २००८ पासून त्यासाठी वित्तपुरवठ्याची व्यवस्था केलेली आहे.
१२. बचत गट व लहान उद्योगांनी उत्पादीत केलेल्या उत्पादनास चालना देण्यासाठी नाबार्ड विपणन व त्याचे प्रदर्शन आयोजित करण्यासाठी मदत करित आहे.
१३. डिसेंबर २००३ पासून नाबार्डने SGH- Post Offices Linkages Programme सुरु केला आहे.
१४. सन २००५-०६ च्या अंदाजपत्रकात Micro Finance Development and Equity Fund (NFDEF) स्थापन केलेला असून त्याचा फंडिंगदा ही चळवळ पुढे नेण्यास होत आहे.
१५. SIDBI नेही १९९४ पासून सुक्ष्म वित्तपुरवठा चळवळीत प्रवेश केला असून, या क्षेत्रातील NGO च्या मदतीने SIDBI काम करित आहे.
१६. जानेवारी १९९९ मध्ये SIDBI ने सुक्ष्म वित्तपुरवठा विस्तारासाठी SIDBI Foundation for Micro Credit ची स्थापना केलेली आहे.
१७. SIDBI आपल्या वित्तीय सेवा दुर्गम प्रदेशापर्यंत पोहचविण्यासाठी देशातील विविध NGO च्या मदतीने कार्य करित असून त्याचा लाभ देशातील विविध दुर्गम प्रदेशातील लघू उद्योजकास होत आहे.

भारतातील सुक्ष्म वित्तपुरवठा यंत्रणा

औपचारिक संस्था	अनौपचारिक संस्था
■ NABARD	■ बिगर सरकारी संस्था (NGO)
■ SIDBI	■ सहकारी सुक्ष्म वित्तपुरवठा संस्था
■ R M K	■ NBFC's
■ HDFC	■ RNBC's
■ HUDCO	■
■ व्यापारी बँका	■
■ सहकारी बँका	■
■ प्रादेशिक ग्रामीण बँका	■

■ **भारतातील सुक्ष्म वित्तपुरवठाची प्रगती :-**

भारतातील सुक्ष्म वित्तपुरवठा चळवळ ही सतत विकसीत हो असून, सध्या देशील दुर्लक्षीत घटकांना वित्तपुरवठा करुन त्यांच्या उदरनिर्वाहाचे प्रश्न सोडवून राहणीमान उंचावण्यासाठी ही चळवळ महत्वाचे योगदान देत आहे. त्याचे स्वरुप पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

१. बचतगट-बँक जोडणी योजनेची प्रगती :-

SHG- Bank Linkage Programme द्वारे भारतातील सर्व बचतगट बँकांशी जोडण्याचे प्रयत्न केले जात असून त्यास खूप मोठे यश प्राप्त होत आहे. मार्च २०१३ अखेर देशातील ७३.१८ लाख SHG बँकांशी जोडले आहेत. सन २०१०-११ ही संस्था ७४.६२ लाख असली तरी, सध्या त्याची संख्या कमी होत असल्याचे दिसून येत आहे.

२. महिला बचत गटांची बँकांशी जोडणी :-

देशातील सुक्ष्मवित्तपुरवठा चळवळी ही प्रामुख्याने महिला बचत गटांचीच चळवळ झालेली आहे. हे सर्व बचत गट बँकांशी संलग्न होत आहे. मार्च २०१३ अखेर ५९.३८ महिला बचत गट बँकांशी संलग्न झालेले आहे. ही वित्तीय समावेशनासाठी महत्वपूर्ण बाब आहे.

३. बचतगटाची बचत :-

देशील सर्व बचतगट बँकांशी संलग्न होत असल्याने त्याची बचत प्रवृत्ती खूप मोठ्या प्रमाणात वाढत असल्याचे दिसून येते. सन २०१०-११ मध्ये देशातील सर्व बचतगटांनी ७०१६ कोटी रुपयाची बचत बँकांत जमा केलेली होती. तर, मार्च २०१३ मध्ये ही बचत ८२१७ कोटी रुपयांपर्यंत पोहचली असून त्यामधील २७.६% बचत ही महिला बचत गटाची आहे.

४. बचतगटांना कर्जाचे वाटप :-

देशातील बचत गटांना बँकींग संस्था मोठ्या प्रमाणात निधी उपलब्ध करुन देत असून सन २०१०-११ मध्ये ही कर्जे १४५४७ कोटी रुपयांची तर, २०१२-१३ मध्ये १७८५४ कोटी रुपयांची कर्जे (२६.३%) केवळ महिला बचत गटांना दिलेली आहेत.

५. बँकांनी MFI दिलेली कर्जे :-

विविध प्रकारच्या बँकांनी देशात सुक्ष्म वित्तपुरवठाचे कार्य करणाऱ्या Micro Finance Institutions-MFI ना मोठ्या प्रमाणात वित्तपुरवठा केलेला असून सन २००९-१० मध्ये हा वित्तपुरवठा १०७२८ कोटी रुपये होता. तर, तो २०१२-१३ मध्ये ७८३९ कोटी रुपये होतो. मार्च २०१३ अखेर बँकांनी दिलेल्या कर्जाची रक्कम १४४२५ कोटी रुपये एवढी होती.

६. MFDEF द्वारे अर्थसहाय्य :-

The Micro Finance Development and Equity Fund द्वारे सुक्ष्मवित्तपुरवठा प्रचार व प्रसारासाठी मोठ्या प्रमाणात निधी उपलब्ध करून दिला जातो. सन २०१२-१३ या वर्षात प्रचार व प्रसारासाठी ३३ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले असून ३७०० NGO ना २०० कोटी रुपये एवढा निधी NFDEF मधून मिळालेला आहे.

७. NABARD कडून अर्थसहाय्य :-

नाबार्डने विविध प्रकारच्या सहाय्यक संस्थांनाही सुक्ष्म वित्तपुरवठा चळवळीच्या विस्तारासाठी अर्थसहाय्य केले असून सन २०१२-१३ मध्ये हे अर्थसहाय्य २२६५० कोटी रुपये एवढे होते.

सहाय्यक संस्थांना नाबार्डचे अनुदान

संस्था	रक्कम	SHG
NGO's	१९९३२.१८	५२६६९९
RRB's	७४४.९९	४९२५०
Co-op. Bank	१०४७.२३	७३६३४
IRV's	४६०.१२	२६८८३
शेतकरी गट	३९७.४१	८५३३
PACS	४०.६३	२५४४
SHG संघ	२८.६१	२५०
एकूण	२२६५०.२१	६८७७९३

संदर्भ :- Status of Micro Finance - २०१२-१३, NABARD

■ **भारतातील सुक्ष्म वित्तपुरवठाबाबत महत्वाचे प्रश्न / समस्या :-**

भारतीय अर्थव्यवस्थेत सुक्ष्म वित्तपुरवठा चळवळीचा खूप मोठ्या प्रमाणात लाभ होत असला तरी, काही महत्वाचे प्रश्न किंवा समस्याही निर्माण होत आहेत. त्यामधील काही महत्वाचे प्रश्न किंवा समस्या पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. भारतातील सुक्ष्म वित्तपुरवठा चळवळ ही प्रामुख्याने महिला बचत गटाची चळवळ होत असून महिला बचत गटाची संख्या ज्या गतीने वाढत आहे तेवढी गती पुरुषांच्या बचत गटाबाबत दिसून येत नाही.
२. ग्रामीण जनतेला ही चळवळ उपयुक्त ठरत असली तरी, ग्रामीण भागातील गरीब व्यक्ती व अशिक्षित व्यक्ती असूनही या चळवळीच्या परिघाबाहेर असल्याचे दिसून येते. विशेषतः डोंगरी प्रदेश व दुर्गम प्रदेशात ही चळवळ हवी त्या प्रमाणात पोहचलेली नाही.
३. सुक्ष्म वित्तपुरवठा संस्था मोठ्या प्रमाणात कर्जपुरवठा करीत असल्या तरी, त्याचा व्यवस्थापन खर्च, व्यवहारखर्च, निधी वसूलीचा खर्च अधिक असल्याने त्याचा कर्जावरील व्याजदरही अधिक आहे. सध्या तो व्याजदर २१% ते ३०% पर्यंत असल्याचे दिसून येते.
४. सुक्ष्म वित्तपुरवठाची चळवळ देशतील सर्व राज्यात सारख्या प्रमाणात विकसित होत असल्याचेही दिसून येत आहे. याचे औद्योगिक वितरण पाहिले असता, त्यामध्ये असंतुलीत

विकास झाल्याचे दिसून येते. उलट पूर्वेकडील राज्यांमध्ये या चळवळीचा फारसा विकास झाल्याचे दिसत नाही. परंतू, दक्षिणेकडील राज्यात ही चळवळ झपाट्याने वाढत असल्याचे दिसून येत आहे.

५. बचत गटाच्या माध्यमातून ग्रामीण उद्योजकतेला चालना मिळत असली तरी, या संस्था स्वावलंबी झालेल्या दिसत नाही. सुक्ष्म वित्तपुरवठ्यातून SHG स्वावलंबी बनत नसल्याचे दिसत आहे. उलट त्याचे अवलंबन वाढत आहे.
६. शासकीय अनुदानामुळे स्वयं सहाय्यता बचतगट व इतर दुर्बल घटक अधिक स्वनिर्भर व्हावेत अशी अपेक्षा आहे. परंतू, या संस्था केवळ शासकीय अनुदान लाटण्यासाठी अस्तित्वात येत असल्याचे चित्रही काही राज्यात दिसत आहे. त्यामुळे सुक्ष्म वित्तपुरवठा चळवळ भारतात बदनाम होत असल्याचे दिसत आहे.
७. विविध प्रकारच्या सुक्ष्म वित्तपुरवठा संस्था आपले रेकॉर्ड विहित पद्धतीने सांभाळत नसल्याचेही दिसत आहे. केवळ ३९% संस्था विहित पद्धतीने रेकॉर्ड ठेवत आहेत. तर, इतर संस्था आपल्या कामकाजाचे रेकॉर्ड व्यवस्थित ठेवत नसल्याचेही दिसून येत आहे.
८. स्वसहाय्यता बचतगट चांगला व्यवसाय करीत असेल तर, या गटामध्ये ऑडीटींग व्यवस्था सक्षम नाही. त्यामुळे यामध्ये गैरव्यवहाराचे प्रमाण वाढत असल्याचे दिसून येत आहे.
९. बचत गट किंवा सुक्ष्म वित्तपुरवठा RBI व नाबार्डने घालून दिलेल्या पारदर्शक पद्धतीने व्यवहार करीत नाहीत. अनेक संस्थांच्या व्यवहारात पारदर्शकता नसल्याने या संस्थांमध्ये गैरव्यवहारी होत आहेत.
१०. बचत गटातील थकबाकी हा एक बँकांसमोरील महत्वाचा प्रश्न निर्माण होत असून बँक संलग्नित SHG ची थकबाकी मार्च २०१३ अखेर २७८७ कोटी रुपयांची आहे. NPA चे प्रमाण मध्यप्रदेशात २१.१६%, उत्तरप्रदेशात १८.२२%, तामिळनाडूमध्ये १०.८१% तर, केरळमध्ये १२.३८% आहे.

■ सुक्ष्म वित्तपुरवठ्याचे परिणाम :-

सुक्ष्म वित्तपुरवठ्याचा विस्तार खूप मोठ्या प्रमाणात होत असल्याने त्याचा अनुकूल परिणाम देशातील विविध आर्थिक व सामाजिक दृष्ट्या दुर्लक्षित घटकांवर दिसून येत आहे.

१. पतसुविधात वाढ :- सुक्ष्म वित्तपुरवठ्याच्या चळवळीमुळे देशातील आर्थिक व सामाजिकदृष्ट्या दुर्बल व मागास घटकांना पतविषयक सुविधा मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध होत आहेत तसेच ही सेवा जवळच्या परिसरात उपलब्ध झाल्याने त्याचा फायदा या घटकांना मिळत आहे.
२. बचत प्रवृत्तीत वाढ :- सुक्ष्म वित्तपुरवठा चळवळ ही केवळ कर्जपुरवठ्याची चळवळ करून या चळवळीमधील संस्था जनतेच्या बचत प्रवृत्तीत वाढ करून त्यांना बचतीच्या सवयी वाढवत असल्याने त्यांच्या बचत प्रवृत्तीत वाढ होत आहे.
३. लघू उद्योगांना चालना :- ग्रामीण भागातील बेरोजगार व्यक्ती व व्यावसायीकांना पतविषयक सुविधा उपलब्ध होत असल्याने ग्रामीण तसेच शहरीभागात लघूउद्योगाच्या

विकासास चालना मिळाली आहे. त्यामुळे नवनवीन छोटे उद्योग व्यवसाय उभे राहत आहेत.

४. **दारिद्र्य निर्मुल्ल मदत :-** सुक्ष्म अर्थपुरवठ्यामुळे गरीब व्यक्तींना कर्जाच्या सुविधा उपलब्ध होत असल्याने त्यांना आपले उत्पन्नाचे स्रोत उपलब्ध होत आहेत. त्याचा फायदा शासनाला दारिद्र्य निर्मुल्लन कार्यक्रमासाठी होत आहे. सुक्ष्म वित्तपुरवठ्याच्या सुविधा प्रामुख्याने गरीबांना मिळत असल्याने दारिद्र्याचे प्रमाण कमी होत असल्याचे दिसून येत आहे.
५. **सावकारी कर्जव्यवहारात घट :-** ग्रामीण व शहरी भागातील व्यक्तींना सुलभ कर्जाची व्यवस्था नसल्याने हे लोक कर्जासाठी सावकारी व व्यापारी वर्गावर अवलंबून होते. परंतु, त्यांची सावकाराकडून पिळवणूक होत होती. मात्र सुक्ष्म वित्तपुरवठा संस्थांकडून सुलभ कर्जपुरवठा उपलब्ध होत असल्यामुळे सावकारी कर्जाचे प्रमाण कमी होत आहे.
६. **अग्रक्रम क्षेत्राच्या विकासाला चालना :-** सुक्ष्म वित्तपुरवठा संस्था प्रामुख्याने देशतील अग्रक्रम क्षेत्रात कार्यरत असल्याने शेती, ग्रामोद्योग, ग्रामीण विकास कार्याशी संबंधित असणाऱ्या विविध योजना व प्रकल्पांना या अंतर्गत निधी उपलब्ध होत असल्यामुळे भारतातील अग्रक्रम क्षेत्राच्या विकासाला चालना मिळत आहे.
७. **महिला उद्योजकतेस चालना :-** सुक्ष्म वित्तपुरवठा संस्था देशातील महिलांनी सुरु केलेल्या प्रकल्पांना अग्रक्रमाने कर्जे देत असून महिलांच्या बचतगटांनाही या अंतर्गत निधी मिळत असल्यामुळे देशातील ग्रामीण व शहरी भागातील महिला उद्योजकतेस चालना मिळत आहे. सुक्ष्म वित्तपुरवठ्याकडे उत्पादन क्षेत्रात महिलांचेही मोठ्या प्रमाणात योगदान मिळत आहे.
८. **वित्तीय समावेशनात वाढ :-** शासन व RBI देशातील आर्थिक दुर्बल व ग्रामीण जनतेस विविध प्रकारच्या वित्तीय सेवा सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी वित्तीय समावेशनाचा कार्यक्रम राबवत आहेत. तथापि, हा कार्यक्रम पुढे नेण्यासाठी देशातील बँकींग संस्थांबरोबरच सुक्ष्मवित्तपुरवठा संस्थांचेही मोठे योगदान मिळत आहे. कारण, या संस्था स्थानिक पातळीवर वित्तपुरवठा करण्यामध्ये महत्वाची भूमिका पार पाडत आहेत.
९. **महिला व ग्रामीण जनतेच्या राहणीमानात वाढ :-** सुक्ष्म वित्तपुरवठ्यामुळे अनेक व्यक्तींना रोजगार व स्वयंरोजगाराच्या संधी उपलब्ध होत असल्यामुळे त्यांच्या उत्पन्नात वाढ होत असून त्याचा परिणाम म्हणून ग्रामीण महिला व ग्रामीण जनतेच्या राहणीमानात वाढ घडून येत आहे. सुक्ष्म वित्तपुरवठा यांच्या नेतृत्वगुण व सामाजिक प्रतिष्ठा वाढविण्याचे कार्य करीत असल्याने या चळवळीत सहभागी झालेल्या प्रत्येक घटकाचे कल्याण साध्य होत असल्याचे दिसून येत आहे.
१०. **आर्थिक विषमता कमी होण्यास मदत :-** देशातील आर्थिक विषमता ही एक महत्वाची समस्या असून अनेक व्यक्तींकडे कौशल्य असूनही रोजगार किंवा स्वरोजगाराच्या संधी उपलब्ध होत नसल्यामुळे त्यांना उत्पन्नाचे स्रोत उपलब्ध होत नाहीत. परिणामी अर्थक विषमतेत अधिक वाढ होत जाते. परंतु, सुक्ष्म वित्तपुरवठ्यामुळे अनेक दुर्लक्षित व्यक्तींना

वित्तपुरवठा उपलब्ध होत असून त्यामुळे रोजगार व स्वयंरोजगारही प्राप्त झालेला आहे व त्यामुळे त्यांचे दारिद्र्य कमी होऊन आर्थिक विषमता कमी होत आहे.

७.२.२ स्वसहाय्यता बचत गट (Self Help Groups) :-

स्वसहाय्यता बचत गट म्हणजे १० किंवा अधिक व्यक्तींनी एकत्र येऊन स्थापन केलेला गट असतो. त्यामधील सर्वांची उद्दिष्टे समान असतात. त्या उद्दिष्टाची पूर्तता करण्यासाठी हे लोक एकत्र येतात. गटातील प्रत्येक सभासद विशिष्ट रक्कम बचत म्हणून संकलीत करून संकलीत बचतीचा उपयोग सभासदाच्या गरजा भागविण्यासाठी करित असतात. बचत गट हे वेगवेगळ्या प्रकारचे असतात. त्यामध्ये महिला बचत गट, शेतकरी बचत गट, बेरोजगार व्यक्तीचे बचत गट इत्यादीचा समावेश होतो.

■ बचत गटाची वैशिष्ट्ये :-

१. बचतगट हे औपचारीकरित्या समान स्थिती असणाऱ्या व्यक्तींचा गट असतो.
२. बचतगटातील सभासदांची काही आर्थिक व सामाजिक उद्दिष्टे समान असतात. त्यासाठी ते एकत्र आलेले असतात.
३. बचतगटाची किमान सभासद संख्या १० असते. अपंगाच्या व आदिवासी भागातील बचतगटासाठी किमान सभासद संख्या १० पेक्षा कमी असते.
४. प्रत्येक बचत गटासाठी काही समान नियमावली व त्याचे स्वतःचे काही नियम व उपनियम असतात.
५. बचतगटाचे व्यवस्थापन व निर्णय प्रक्रिया ही स्वयंचलीत असते. सर्व सभासद एकत्र येऊन निर्णय घेत असतात.
६. बचतगटातील नियम व अटी सर्व सभासदांसाठी सारखेच असतात ते त्या गटातील सर्व सभासदांना बंधनकारक असतात.
७. बचतगटातील कर्जवितरणाची प्रक्रिया सरळ व सोपी असते तसेच त्यामध्ये लवचिकताही असते. गरजेनुसार नियमावलीमध्ये सर्वानुमते बदल करता येतात.
८. संकलीत केलेल्या बचतीवरचा व तसेच दिल्या जाणाऱ्या कर्जासाठीचा व्याजदर बचत गटातील सर्व सभासद एकत्र येऊन ठरवितात.
९. प्रत्येक सभासदास आपले मत नोंदविण्याचा अधिकार असतो तसेच सर्व कारभार लोकशाही पद्धतीने चालतो.
१०. बचत गट गटाच्या नावाने बँकेत खाते उघडू शकतात व गटाने कर्ज काढू शकतात.

■ प्रवर्तकानुसार बचतगटाचे प्रकार :-

भारतातील बचत गटाचे वर्गीकरण करण्यासाठी विविध बाबींचा आधार घेता येतो. तथापि, बचतगट स्थापन करण्यास प्रोत्साहन देणाऱ्या घटकानुसार बचतगटाचे पुढील प्रकारात वर्गीकरण करता येते.

१. NGO ने प्रोत्साहित केलेले बचत गट
२. बँकांनी प्रमोट केलेले बचतगट
३. District Rural Development Agency (DRDA) द्वारे स्थापन केलेले बचत गट

४. बचतगटांनी किंवा त्यांच्या संघांनी प्रमोट केलेले बचतगट

५. स्वयं प्रेरणेतून स्थापन झालेले बचतगट

याव्यतिरीक्त महिला बचत गट, पुरुषांचे बचतगट, ग्रामीण बचत गट, दारिद्र्य रेषेखालील व्यक्तीचे व दारिद्र्य रेषेवरील व्यक्तीचे बचतगट असेही प्रकार पाडले जातात.

■ **बँक संलग्नित सहाय्यता गट (Bank Linked Self Help Groups) :-**

देशातील स्वसहाय्यता गटांना बँकांशी संलग्न करण्यासाठी नाबार्डने पुढाकार घेऊन ही योजना १९९२ पासून भारतात राबवलेली असून सध्या भारतात देशातील व्यापारी बँका, सहकारी बँका व प्रादेशिक ग्रामीण बँका SHG ला आपल्याशी संलग्नता देऊन त्यांच्या ठेवी संकलीत करीत आहेत तसेच त्यांना कर्जाच्या सुविधा उपलब्ध करून देत आहेत. त्यांच्या संलग्नीकरणानुसार त्याचे तीन गट पडतात.

१. Model - I :- यामध्ये जे बचत गट स्वयंप्रेरणेने स्थापन झालेले आहेत व बँकांशी संलग्नीकरण मिळविलेले आहे अशा गटांचा समावेश होतो.

२. Model- II :- यामध्ये SHG च्या स्थापनेस प्रोत्साहन देणाऱ्या NGO व शासकीय कार्यालयाने / निमशासीक्य अधिकाऱ्यांनी प्रोत्साहन देऊन स्थापन केलेल्या व बँकेशी संलग्न असणाऱ्या गटांचा समावेश होतो.

३. Model - III :- यामध्ये विविध प्रकारच्या सुक्ष्म वित्तपुरवठा संस्थाशी संलग्न असणाऱ्या व या संस्थांच्या माध्यमातून बँकेशी संलग्नता बँका थेट SHG ना कर्जे देत नाहीत. तर, ज्या सुक्ष्म वित्तपुरवठा संस्था SHG ना कर्जे देतात त्यांना वित्तपुरवठा करतात. म्हणजेच येथे अप्रत्यक्ष संलग्नता असते.

■ **स्वसहाय्यता गटाचे फायदे :-**

१. स्वसहाय्यता गटास शासनाच्या ग्रामीण विकास योजनेतून अनुदान व बँकींग संस्थांकडून कर्जाच्या सुविधा मिळतात.

२. राष्ट्रीयकृत बँका व सहकारी बँकाद्वारे स्वसहाय्यता गटाने ठेवलेल्या बचतीच्या १:२ व १:४ या प्रमाणात व्यवसाय करण्यासाठी कर्ज प्राप्त होते.

३. गटातील सभासदांना गृहबांधणी, भूखंड खरेदीसाठी कर्ज मिळते.

४. बचतीच्या सवयीमध्ये वाढ होऊन बचत प्रवृत्ती वाढते.

५. सावकारी कर्जापेक्षा सुलभ व सवलतीच्या व्याजदराने कर्ज विषयक सुविधा मिळतात.

६. सभासदाने सांघीक भावना निर्माण होऊन एकता वाढीस लागते.

७. महिलांना आर्थिक व्यवहाराची माहिती होते व व्यक्तीमत्व विकास होण्यास मदत होते.

८. बचतगट व बँकांमध्ये संलग्नता असल्याने शासनाच्या विविध योजनांची माहिती मिळते.

९. दारिद्र्य रेषेखालील व्यक्तींना शासनाच्या समाजकल्याणकारी योजनांमधून विशेष अनुदान मदत मिळते.

१०. संघटन व आर्थिक सक्षमता निर्माण झाल्यामुळे सभासदांची सामाजिक प्रतिष्ठा वाढण्यास मदत होते.

११. एकमेकांच्या समस्या जाणून घेऊन त्या सोडविण्याची सवय वृद्धिंगत होऊन सहकार्याची भावना वाढीस लागते.
१२. गटातील कामकाजामुळे निर्णयक्षमता व नेतृत्व गुणांचा विकास होत जातो.
१३. सामाजिक कार्यामध्ये सहभाग घेण्याची सवय लागल्याने सामाजिक जाणीवा वाढीस लागतात व चांगले नागरिक तयार होतात.

७.२.३ वित्तीय समावेशन (Financial Inclusion) :-

वित्तीय समावेशन हे एखाद्या विशिष्ट अर्थव्यवस्थेतील दुर्लक्षित (Disadvantaged) आणि अल्प उत्पन्न गटातील लोकांना विविध प्रकारच्या वित्तीय सेवा पुरवठ्याचे धोरण असते. मुख्यतः वित्तीय समावेशन हा सामाजिक समावेशन (Social Inclusion) धोरणाचा एक महत्वाचा भाग असतो. सध्या आपण भारतात सर्वसमावेशक विकासाचे जे धोरण राबवत आहोत त्याचाच एक भाग म्हणून आपण वित्तीय समावेशनाचे धोरणही राबवत आहोत. जगभरात वित्तीय समावेशनाचे धोरण सामान्यतः सन २००० नंतर अवलंबले जावू लागले आहे. युनायटेड नेशन्सने या धोरणाची पुढील उद्दिष्ट्ये निर्धारित केलेली आहेत.

१. सर्वांना विविध प्रकारच्या बँकींग व वित्तीय सेवा योग्य किंमतीत / खर्चात उपलब्ध करून देणे.
२. उत्तम कायदेशीर व नियंत्रणात्मक यंत्रणेद्वारे त्यांचा दर्जा सुधारणे.
३. गुंतवणूकीत निश्चितता व विश्वासाहता निर्माण करण्यासाठी चांगली संस्थात्मक वित्त व्यवस्था उभारणे.
४. वित्तीय क्षेत्रात स्पर्धा निर्माण करून सोयीस्कर पर्याय उपलब्ध करून देणे.

■ भारतातील वित्तीय समावेशनाचे धोरण :-

RBI ने सन २००४ मध्ये स्थापन केलेल्या खान समितीच्या व केंद्र सरकारने सन २००८ मध्ये स्थापन केलेल्या डॉ. सी. रंगराजन समितीच्या शिफारशीच्या अनुषंगाने म्हणजेच Committee on Financial Inclusion च्या शिफारशीनुसार भारतात वित्तीय समावेशनाचे धोरण राबवले जात आहे. तथापि, वित्तीय समावेशनाचे धोरण सर्वप्रथम भारतात K.C. चक्रवर्ती समितीने सुचित केले होते. या सर्व बाबींचा परिणाम म्हणून भारतात हे धोरण राबवले जात आहे. यामध्ये पुढील बाबींचा समावेश होतो.

१. **नो-फ्रिलस् अकाऊन्ट्स :-** देशातील बँकींग सेवा न वापरणाऱ्या व्यक्तींना बँकींगच्या प्रवाहात आणण्यासाठी किमान रक्कम ठेवून किंवा कोणतीही रक्कम न ठेवता (Zero Balance) खाते उघडण्याची योजना सुरु केली यालाल नो - फ्रिलस् अकाऊन्ट्स असे म्हणतात. बँकींग सेवांचा लाभ देण्यासाठी बँकेत खाते असणे आवश्यक असल्याने ज्यांची बँकेत खाती नाहीत त्यांची खाती उघडून घेण्यासाठी ही योजना राबवली जात आहे.
२. **KYC मध्ये सवलत :-** बँकेत खाते उघडण्यासाठी Know Your Customer- KYC ची पूर्तता करण्याकरीता रहिवासाचा पुरवा, ओळखपत्र, आधारकार्ड इत्यादींची गरज असते. परंतु, समाजातील जे घटक दुर्लक्षित असतात अशा व्यक्तींकडे असे कोणतेच पुरावे नसल्यामुळे त्यांना बँकेत खाते उघडता येत नाही. म्हणून त्यांच्यासाठी KYC चे नियम शिथिल करण्यात आलेले आहेत.

३. **व्यवसाया समन्वयकाची नियुक्ती :-** बँकींग संस्थांना अति लहान गावात शाखा उघडणे परवडत नसल्याने अनेक लोक बँकींग सेवेच्या परिघाबाहेर राहतात अशा व्यक्तींनाही दुर्गम भागात व खेड्यामध्ये बँकींग सेवा देण्यासाठी RBI ने जानेवारी २००६ पासून Business Facilitators किंवा Business Correspondents नेमून बँकींग सेवा पुरवठ्याची परवानगी बँकांना दिलेली आहे.
४. **बँकींग तंत्रज्ञानाचा वापर :-** ग्रामीण भागात बँकींग शाखा उघडण्यापेक्षा E-Banking, Mobile-Banking, Point of Sale Terminals-POS व ATM च्या द्वारे बँकींग सेवा उपलब्ध करून देण्यावर भर देण्यात येत आहे. POS द्वारे Business Correspondents गावागावात जाऊन ग्रामीण जनतेस बँकींग सेवा उपलब्ध करून देत आहेत. बँकांच शाखा सुरु करण्याऐवजी इलेक्ट्रॉनिक चॅनेलसचा वापर करून जास्तीत जास्त लोकांना बँकींग सेवांच्या परिघात आणण्याचा प्रयत्न याद्वारे केला जात आहे.
५. **जनरल परपज क्रेडीट कार्ड :-** ग्रामीण व गरीब व्यक्तींना बँकेतून वित्तपुरवठा उपलब्ध करून देण्यासाठी General Purpose Credit Card - GPCC ची सुविधा दिली जात असून त्याचा उपयोग करून कर्जाच्या सुविधांचा लाभ घेता येणे शक्य होते. या कार्याद्वारे २५००० रुपयापर्यंतचे सुलभ कर्ज उपलब्ध होत आहे. या कार्डाचा वापर रोख रक्कम काढण्यासाठीही करता येतो.
६. **ग्रामीण बँका शाखा :-** ग्रामीण जनतेला बँकींगच्या सुविधा देण्यासाठी बँकांना ग्रामीण भागात शाखा उघडण्यासाठी प्रोत्साहन दिले जात आहे. ५०००० पेक्षा कमी लोकसंख्या असलेल्या गावात RBI च्या General Licence System अंतर्गत शाखा उघडण्यासाठी परवानगी देण्यात आली असून नवीन शाखा उघडण्यामध्ये असणारे अडथळे कमी करण्यात आले आहेत.
७. **उद्दिष्टातीत शाखा विस्तार धोरण :-** वित्तीय समावेशनाचे धोरण प्रभावीपणे राबविण्यासाठी RBI व नाबार्डने Unbanked गावे निर्धारित केलेली असून अशा गावांमध्ये बँकींग शाखा सुरु करण्यासाठी Targeted Branch Expansion Scheme अंतर्गत शाखा उघडण्याचेही प्रोत्साहन देण्याची भूमिका RBI द्वारे पार पाडली जात आहे. त्यासाठी प्रत्येक बँकेने आपल्या बँकांच्या एकूण शाखापैकी २५% शाखा ग्रामीण भागात उघडण्याचे निर्बंध घालण्यात आले आहेत.
८. **इलेक्ट्रॉनिक बेनीफीट ट्रान्सफर (EBT) :-**
शासकीय योजनामधून विविध समाजकल्याणकारी कायद्रमांतर्गत गरीब व दुर्बल घटकांना दिल्या जाणाऱ्या विविध प्रकारच्या अनुदानाची व मदतीची रक्कम थेट उपभोक्त्याच्या / लाभार्थ्याच्या खात्यात जमा करण्यासाठी Electronic Benefit Transfer - EBT तंत्राचा उपयोग करून भ्रष्टाचार व गैरव्यवहारावर प्रतिबंध घालण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

■ भारतातील वित्तीय समावेशनाची स्थिती :-

भारतीय रिझर्व्ह बँक व नाबार्डने केलेल्या विविध प्रयत्नामुळे भारतातील अधिकाधिक व्यक्ती व कुटूंबे बँकींग सेवांच्या परिधान आणण्याचा प्रयत्न होत आहे. त्यामुळे बँक खातेदार व त्याच्या घेणाऱ्याची संख्या सतत वाढत आहे.

कुटूंबे	२००१ ची जनगणना			२०११ ची जनगणना		
	एकूण कुटूंबे	बँक सुविधा उपलब्ध झालेली कुटूंबे	%	एकूण कुटूंबे	बँक सुविधा उपलब्ध झालेली कुटूंबे	%
ग्रामीण	१३,८२,७१,५५९	४,१६,३९,९४९	३०.१	१६,७८२,६७३०	९१३,६९८०५	५४.४
शहरी	५,३६,९२,३७६	२६,५९०,६९३	४९.५	७,८८६,५९३७	५३४४४९८३	६७.८
एकूण	१९,१९,६३,९३५	६८,२३०,६४२	३५.५	२४,६६९,२६६७	१४४८१४७८८	५८.७

संदर्भ - Ministry of Finance (२०१२)

वित्तीय समावेशनाचे निर्देशक

	२००८	२००९	२०१०	२०११	२०१२
प्रति १००० KM ² व्यापारी बँकशाखा	२५.७२	२७.४९	२८.८२	३०.७०	३३.१७
प्रति १००० KM ² मध्ये सह. बँकशाखा	७२.८७	७३.१९	७२.६५	७२.०८	७१.५०
प्रति १००० KM ² MFI शाखा	--	--	--	--	--
१००० लोकांमाणे व्यापारी बँक शाखा	९.३५	९.६५	१०.०८	१०.५४	११.३८
१००० लोकांमागे सह. बँकेच्या शाखा	२६.४७	२६.१०	२५.४१	२४.७४	२४.५४
१००० लोकांमागे MFI शाखा	--	--	--	--	--
प्रति १००० KM ² मध्ये ATM	११.८०	१४.९०	२०.८०	२५.८१	३२.६७
१००० लोकांच्या मागे ATM ची संख्या	४.२९	५.३१	७.२७	८.८६	११.२१

संदर्भ - World Bank Financial Access Report-२०१२

मार्च २०१२ मधील वित्तीय समावेशनाची स्थिती

१.	ग्रामीण बँक शाखा	-	२४७०१
२.	B.C. आऊटलेट्स	-	१,२०,३५५
३.	इतर आऊटलेट्स	-	२४७८
४.	एकूण नो-फ्रिल अकाऊंट्स	-	१०३.२१ द.ल.
५.	किसान क्रेडीट कार्ड्स द्वारे पतपुरवठा	-	२.१५ द.ल.कोटी रु.
६.	GCC द्वारे पतपुरवठा	-	०.२२ द.ल.कोटी रु.

वरील विविध उपायोजनाबरोबरच पोस्ट ऑफिस बँका संरु करुन ग्रामीण जनतेला अधिकाधिक बँकींग सेवा पुरविण्याचा प्रयत्न शासनाकडून केला जात आहे.

७.२.४ वित्तीय साक्षरता व वित्तीय सल्ला (Financial Literacy and Credit Counselling) :-

भारतीय रिझर्व्ह बँकेने नियुक्त केलेला The Working Group to Examine the Procedures and Process of Agricultural Loans (C.P. Swarnbkar Committee) या समितीने केलेल्या शिफारशीनुसार अनुसंधाने २००७ पासून RBI ने वित्तीय साक्षरता व वित्तीय सल्ला क्षेत्रांचा विकास करण्याचे धोरण अवलंबलेले दिसून येते तसेच एस.एस.जोशी यांच्या अध्यक्षतेखालील समितीच्या शिफारशीवरून सन २००७-०८ च्या वार्षिक वित्तीय धोरणामध्ये RBI या दोन्ही बाबींचा समावेश केलेला दिसून येतो. वास्तविकतः RBI १० मे २००७ पासून प्रायोगिक तत्वावर Financial Literacy and Credit Counselling Centers सुरु केली होती. त्याचा लाभ मिळत असल्याने त्यास व्यापाक स्वरूप देण्यात आलेले आहे.

■ वित्तीय साक्षरता (Financial Literacy) :-

वित्तीय साक्षरता ही वित्तीय बाबींची शिक्षण देण्याची प्रक्रिया असून, यामध्ये वेगवेगळ्या वित्तीय संस्था, कार्यपद्धती, बँकींग व वित्तीय प्रॉडक्ट्स, त्यामधील फायदा व धोका याबाबतची सविस्तर माहिती देण्याच्या प्रक्रियेचा संबंध असतो. Organization of Economic Co-operation and Development - OECD च्या मते, वित्तीय साक्षरता ही ग्राहक व गुंतवणूकारांना वित्तीय बाजारपेठ, गुंतवणूकपर्याय, धोके, स्वातंत्र्यता याबाबत माहिती देण्याची व त्याबाबत जाणीव जागृती निर्माण करण्याची प्रक्रिया असते की, ज्यामधून त्याचा वित्तीय कार्याबाबतचा आत्मविश्वास वाढत असतो.

■ वित्तीय साक्षरता कार्यक्रमातील महत्वाच्या बाबी :-

वित्तीय साक्षरता कार्यक्रमांमध्ये प्रामुख्याने पुढील घटकांचा समावेश होतो.

१. वित्तीय बाजारपेठेबाबतची माहिती देणे.
२. वित्तीय बाजारातील गुंतवणूकीची प्रक्रिया समजून देणे.
३. वित्तीय बाजारातील विविध धोक्याची माहिती देणे.
४. वित्तीय बाजारातील विविध बँका व वित्तीय संस्थांच्या कार्यपद्धतीबाबत माहिती देणे.
५. गुंतवणूक करण्यासाठी उपलब्ध असणारे विविध मार्ग सांगणे.
६. वित्तीय सेवा वापरण्याची पद्धती समजावून सांगणे.
७. विविध वित्तीय सेवा / प्रॉडक्टसूची माहिती देणे.
८. वित्तीय निर्णय घेण्याची क्षमता विकसीत करणे.
९. वित्तीय सेवाबाबतचे समज / गैरसमज दूर करणे.
१०. वित्तीय साक्षरतेचा जास्तीत जास्त प्रचार व प्रसार करणे.

■ भारतीय रिझर्व्ह बँकेने वित्तीय साक्षरतेसाठी केलेले प्रयत्न :-

१. भारतीय रिझर्व्ह बँकेने "वित्तीय साक्षरता कार्यक्रम" सुरु केलेला आहे.
२. शाळा महाविद्यालयातून वित्तीय साक्षरता कार्यग्रम राबविला जात आहे.
३. NGO च्या माध्यमातून वित्तीय साक्षरतेचा प्रचार व प्रसार केला जात आहे.

४. माहितीपत्रके, व्हीडीओ, फिल्म यांच्याद्वारे साक्षरतेचा उपक्रम राबविला जात आहे.
५. RBI च्या वेबसाईटद्वारे वित्तीय साक्षरतेविषयक माहिती १२ प्रादेशिक भाषेतून प्रसिद्ध केली जात आहे.
६. वित्तीय साक्षरतेवर निबंध स्पर्धा आयोजित केल्या जात आहेत.
७. बँकींग संस्थांमधून माहितीचे फलक लावण्याच्या सूचना देण्यात आलेल्या आहेत.

■ **वित्तीय सल्ला (Credit Counselling) :-**

वित्तीय सल्ला ही देशातील नागरिकांची महत्वाची गरज बनत चालली असून कर्जाबाबत व कर्जाच्या सुविधा देणाऱ्या संस्थांचे अनेक पर्याय उपलब्ध होत असतांना कर्जदार नेहमी संभ्रमावस्थेत असल्याचे दिसून येते. कारण, विविध पर्याय उपलब्ध असतांना त्यामधील कोणता पर्याय निवडावा ? कोणत्या संस्थेकडून कर्ज घ्यावे ? किती रक्कमेचे कर्ज घ्यावे ? कोणत्या अटीवर कर्ज घ्यावे ? असे अनेक प्रश्न कर्जदारास भेडसावत असतात. अशास्थितीत कर्जदारास योग्य व विश्वासाह पद्धतीने मार्गदर्शन करण्याची व्यवस्था निर्माण करण्याची गरज असते. म्हणून भारतात वित्तीय सल्ला सेवा देणाऱ्या केंद्रांची गरज निर्माण झालेली दिसून येते.

■ **वित्तीय सल्ला म्हणजे काय :-**

RBI च्या व्याख्येनुसार वित्तीय सल्ला किंवा मार्गदर्शन म्हणजे कर्जदारास कर्जाच्या बाबत व त्याच्या परतफेडीबाबत, अंदाजपत्रक तयार करणे व वित्तीय नियोजन करण्याबाबत शिक्षित करणे व त्यासाठीचे विविध पर्याया सांगणे होय. युनायटेड किंगडम कर्ज व्यवस्थापन समितीच्या मतानुसार वित्तीय सल्ला / मार्गदर्शन म्हणे कर्तव्यव्यवस्थापनाची योजना तयार करणे कर्ज थकबाकीत राहू नयेत म्हणून यथेष्ट ती काळजी घेणे. या बाबींचा समावेश वित्तीय सल्ला / मार्गदर्शनामध्ये होतो. वित्तीय सल्लागार हा प्रामुख्याने कर्जदारास कर्जाच्या जाळ्यातून सुटण्यासाठी, कर्जबाजारी कमी करण्यासाठी व कमी खर्चात कर्जाच्या सुविधा देण्यासाठी प्रयत्नशील असतो तसेच थकबाकी वाढू नयेत म्हणून त्यास मदत करतो, माहिती उपलब्ध करून देतो व योग्य निर्णय घेण्यास मदत करत असतो.

■ **वित्तीय सल्ला / मार्गदर्शनाचे स्वरूप :-**

वित्तीय सल्ला / मार्गदर्शन सेवामध्ये पुढील बाबींचा समावेश होतो.

१. कर्जदारास विविध पर्यायांची माहिती देणे.
२. कर्जदारास कर्जवापराचे व परतफेडीसाठीचे व्यवस्थापन करण्यास मदत करणे.
३. कर्जदारास कमी खर्चीक व स्वस्त कर्जाचे पर्याय माहित करून देणे.
४. कर्जदारास त्याच्यावरील कर्जाचा भार कमी करण्याचे उपाय सुचविणे.
५. कर्जाचा अनुत्पादक वापर करण्यापासून परावृत्त करून कर्जाचा उत्पादक वापर वाढविण्यास प्रवृत्त करणे.
६. व्यक्ती / संस्थांचा कर्जबाजारीपणा वाढू नये यासाठी त्यांना योग्य ते मार्गदर्शन करणे.
७. कर्ज व्यवस्थापनाविषयी विश्वासाह व खात्रीशीर सल्ला देणे.
८. कर्जबाजारीपणामुळे दबावाखाली असलेल्या कर्जदारास सहाय्य करणे.
९. कर्ज व कर्जव्यवहाराबाबत नवनवीन माहिती कर्जदारापर्यंत उपलब्ध करून देणे त्यातील बदलाची माहिती सांगणे.

१०. बँकींग संस्थांच्या कर्जविषयक योजना, अर्ज करण्याची पद्धती, परतफेडीची पद्धती याबाबतची माहिती जनतेपर्यंत पोहचविणे.
११. ग्रामीण जनतेपर्यंत बँकींग संस्थांच्या योजनांची माहिती पुरविणे.
१२. नवनवीन बँकींग व विमा क्षेत्रातील उत्पादनाची माहिती ग्राहकांना उपलब्ध करून देणे.
१३. व्यक्तीस संपूर्ण वित्तीय नियोजन करण्यास सहाय्य करणे.

३.२.५ वित्तीय स्थैर्य (Financial Stability) :-

जगातील विविध देशातील वित्तीय यंत्रणेचा दर्जा सुधारण्यासाठी व त्यामधील गुणात्मक वाढ घडवून आणण्यासाठी सन १९९९ मध्ये आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF) ने फायनान्सीयल स्टॅबिलिटी फोरम (Financial Stability Forum - FSF) ची स्थापना केली होती. यातूनच पुढे एप्रिल २००९ मध्ये फायनान्सीयल स्टॅबिलिटी बोर्ड (Financial Stability Board - FSB) ची स्थापना करण्यात आली. हे बोर्ड सभासदर देशातील वित्तीय संरचनेत जागतिक मानकाप्रमाणे बदल घडवून आणण्यासाठी मानके निर्धारित करत असते व सुधारणा घडवून आणण्यासाठी विविध प्रकारच्या सूचना करीत असते. सध्या FSB चे कामकाज Bank for International Settlement - Switzerland कडून पाहिले जात आहे. २१ सप्टेंबर २०१० मधील IMF समितीमध्ये भारतासह २५ देशांनी या संरचनेचा Financial Stability Assessment Programme (FSAP) स्वीकारलेले असून RBI, SEBI, IRDA नी या कार्यक्रमास संमती दिलेली असून त्यामुळे भारतीय वित्तीय क्षेत्राचा दर्जा सुधारण्यास मदत होणार आहे.

■ वित्तीय स्थैर्य तपाणी निकष :-

वित्तीय स्थैर्याची तपासणी करण्यासाठी बँकांच्या आरोग्याची व प्रगतीची तपासणी करण्यासाठी (Assesment of Bank Soundness and Performance) विविध प्रकारचे निकष वापरले जातात. या निकषाच्या आधारे देशातील बँकींग संरचना सक्षम आहे की नाही, त्याची कार्यक्षमता किती आहे, बँकींग क्षेत्रात जागतिक मानकाप्रमाणे क्रांती होत आहे किंवा नाही याची तपासणी केली जाते.

■ भांडवलावरील परतावा (Return on Asset) :-

बँका व वित्तीय संस्थांची सक्षमता ही त्या संस्थेच्या भांडवलावरील परतव्याजाच्या दरावर अवलंबून असते. ज्या संस्थेच्या मालमत्तेवरील परतव्याजाचा दर अधिक असतो ती संस्था वित्तीय बाजारातील सक्षम वित्तीय संस्था असते. यामध्ये प्रामुख्याने निव्वळ व्याज उत्पन्न (Net Interest Income) फीपासूनचे उत्पन्न (Fee Income) आणि कार्यकारी खर्च (Functional Expenses) व स्थूल कार्यकारी उत्पन्न (Gross Operating Income) या घटकांचा समावेश होतो.

■ अतिस्पादित मालमत्तेसाठी तरतूद (Provision for NPA) :-

बँकींग व वित्तीय संस्थांनी दिलेली जी कर्जे थकबाकीत असतात किंवा जी मालमत्ता धोक्यात असते. अशा मालमत्तेसाठी विशिष्ट प्रमाणात तरतूदी करून ठेवणे आवश्यक असते. ज्या बँका NPA साठी योग्य ती तरतूद करून ठेवतात त्या बँकींग संस्था सक्षमपणे उभ्या राहू शकतात. कारण, अशी कर्जे वसूल न झाल्यास त्याच्या भरपाईसाठी योग्य ती तरतूद करून ठेवलेली असते.

■ वित्तीय नियंत्रण व पर्यवेक्षण (Financial Regulation & Supervision) :-

वित्तीय क्षेत्रातील विविध बँका व वित्तीय संस्थांसाठी नियंत्रणात्मक तरतूदी करून त्याच्या पर्यवेक्षणासाठी सक्षम यंत्रणा उभी करून त्याच्या कार्यामध्ये नियमीतता व पारदर्शकता आणणे अपेक्षित

असते. वित्तीय पर्यवेक्षण व नियंत्रणाची व्यवस्था सक्षमपणे उभी केल्यामुळे देशातील वित्तीय यंत्रणा नियंत्रितपणे राहते.

■ **पारदर्शकता निकष (Transparency Standards) :-**

देशातील बँका, विमा कंपन्या, वित्तीय संस्थांच्या कार्यामध्ये नियमितता व कायदेशीरपणा आणण्यासाठी विविध प्रकारच्या कायदेशीर तरतूदी करून प्रत्येक संस्थेच्या कार्यपद्धतीत व त्याच्या कारभारात पारदर्शकता निर्माण करणे अपेक्षित असते. त्या देशाच्या वित्तीय व्यवस्थेतील वित्तीय संस्था पारदर्शकपणे काम करीत असतात. त्या संस्थांची गुणात्मक पातळी व सेवांचा दर्जाही अत्यंत उत्तम असतो.

■ **मालमत्तेचा दर्जा (Asset Quality) :-**

बँकींग व वित्तीय संस्थांनी आपला निधी ज्या वित्तीय साधनामध्ये गुंतवलेला आहे. त्या वित्तीय साधनांमधील सुरक्षीतता व त्यामधील विश्वसनीयता, लाभप्रदता यांच्या आधारावर त्यांच्या मालमत्तेचा दर्जा निर्धारित केला जातो. वित्तीय कंपन्यांच्या मालमत्तेचा दर्जा जेव्हा चांगला असेल तेव्हा त्या देशातील वित्तीय संरचना भक्कम व सक्षम असते यासाठी RBI, IRDA, SEBI या संस्था आपल्या नियंत्रणात असणाऱ्या संस्थांच्या मालमत्तेचा दर्जा सुधारण्याचा प्रयत्न करीत आहेत.

■ **ग्लोबल रिस्क इंडेक्स (Global Risk Index) :-**

ग्लोबल रिस्क इंडेक्समध्ये प्रामुख्याने प्रगत देशातील उत्पादनपातळी व त्या देशातील किंमतपातळीचा विचार केला जातो तसेच त्या देशातील स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नाचा (GDP) चा विचार करून ग्लोबल रिस्क इंडेक्स तयार केला जातो व त्यानुसार इतर देशाचे रँकींग केले जाते. हे रँकींग त्या देशाच्या वित्तीय स्थैर्यासाठी महत्वपूर्ण असते.

७.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न :-

१. स्वसहाय्यता बचत गटातील किमान सभासदसंख्या ----- असते.
अ) २० ब) ४५ क) १० ड) १५
 २. स्वसहाय्यता गटाद्वारे खालीलपैकी कोणते कार्य केले जात नाही.
अ) कर्जपुरवठा ब) बचत संकलन क) वित्तीय प्रबोधन ड) पुर्नअर्थपुरवठा
 ३. बँकांसाठी व्यावसायिक समन्वयकाची (BC) योजना कोणत्या वर्षी सुरु करण्यात आलेली आहे ?
अ) २००६ ब) २०१० क) २०११ ड) २०१३
 ४. भारतात वित्तीय साक्षरता योजना कोणत्या समितीच्या शिफारशीवरून सुरु करण्यात आलेली आहे ?
अ) एस.एस. जोशी समिती ब) सी.तारापोरा समिती
क) वैद्यनाथन सकिती ड) मॅकमिलन समिती
 ५. फायनान्शीयल स्टॅबिलिटी बोर्डाची स्थापना कोणत्या वर्षी झाली ?
अ) २०१० ब) २००९ क) २०११ ड) २००१
- उत्तरे

- १) क
- २) ड
- ३) अ
- ४) अ
- ५) ब

७.४ सारांश :-

६)

अशारितीने या घटकात आपण सुक्ष्म वित्तपुरवठा, स्वःसहाय्यता बचत गट, वित्तीय समावेशन, वित्तीय साक्षरता व वित्तीय सल्ला, वित्तीय स्थैर्य या संकल्पनांचा सविस्तर अभ्यास केला.

७.५ पारिभाषीक शब्द :-

- बिगर बँकींग वित्तीय संस्था :- ज्या कंपनी वित्तीय क्षेत्रात कार्यरत आहेत. परंतु, त्यांना RBI कडून बँक म्हणून मान्यता मिळालेली अशा संस्था.
- अतित्पादित मालमत्ता :- बँकांनी दिलेली जी कर्जे नियमितपणे परतफेड होत नाहीत त्यांना अतित्पादित मालमत्ता असे म्हणतात त्याचे वर्गीकरण उपप्रणालीत, शंकास्पद व बुडीत मालमत्ताचा गटात करतात.
- NGO :- बिगर सरकारी संस्था की ज्या प्रामुख्याने ना नफा ना तोटा या तत्वावर सामाजिक सेवा सुविधा देण्यासाठी कार्यरत असतात.

७.६ संदर्भसूची :-

APENDEX - I

Banking Stability Map and Indicator

The Banking Stability Map and Indicator Present an Overall Assessment of Changes in underlying conditions and risk factors that have a bearing on stability of the banking sector during a period. Following ratios are used for construction of each composite index :

Table : Indicators used for construction of Banking Stability Map and Banking Stability Indicator				
Dimension	Ratios			
Soundness	CRAR	Tier-I Capital to Tier-Ii Capital	Leverage ratio as Total-Assets to Capital and Reserves	
Asset-Quality	Net NPAs to Total	Gross NPAs to Total	Sub-Standard advances to	Restructured standard

	Advances	Advances	gross NPAs	Advances to Standard Advances
Profitability	Return on Assets	Net Interest Margin	Growth in Profit	
Liquidity	Liquid-Assets to Total-Assets	Customer-Deposits to Total-Assets	Non-Bank Advances to Customer Deposits	Deposits maturing within 1 Year to Total Deposits
Efficiency	Cost to Income	Business (Credit+Deposit) to Staff expenses		Staff Expenses to Total Expenses

References

1. Report of the Committee on Financial Inclusion (Rangarajan Committee) https://www.nabard.org/pdf/Full_Report.pdf.
2. The world bank (2012) Findex Survey on “Measuring Financial Inclusion Indicators” World bank policy research working paper # 6025
3. The Role of Financial Education : the Indian Case – Inaugural Address by Dr. Y.V. Reddy, Governor, Reserve Bank of India at the International Conference on Financial Education organised by OECD and Co-hostged by Pension Fund Regulatory and Development Authority at New Delhi on Septemnber 21,2006
4. Professor Sarah Mavrincac, INSEAD, The Business School for the World
5. Policy Brief July 2006’ The importance of Financial Education, Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD)
6. Credit Counselling-Legal definition : <http://www.nolo.com/definition.cfm/Term'Report> of the Expert group on Agricultural Indebtedness, July 2007, Chairman : R.Radhakrishna
7. Wikipedia encyclopedia : http://en.wikipedia.org/wiki/Credit_counselling
8. RBI (2012) Financial Literacy Centres (FLCs) - Guidelines <http://rbidocs/rbi.org.in/rdocs/notification/PDFs/CER590FL060612.pdf>

9. Pai. D.T. (2010) Overview of Financial Inclusion and Micro Credit, Manipal Press Limited, Manipal-576 104
10. Financial Stability Report (2012)
http://rbidocs.rbi.org.in/rdocs/Publications/Pdfs/FFSR261212_FL.pdf Report/
11. Status of Micro Finance in India (2012-12) NABARD

७.७ सरावासाठी प्रश्न :-

- सुक्ष्म वित्तपुरवठा म्हणजे काय ? भारतात कोणती प्रतिमाने सुक्ष्म वित्तपुरवठ्यासाठी वापरली जात आहेत ?
१. सुक्ष्म वित्तपुरवठा चळवळीतील अडथळे स्पष्ट करा ?
 २. स्वसहाय्यता गटाच्या चळवळीवर भाष्य करा ?
 ३. वित्तीय समावेशनासाठी केलेल्या विविध उपाययोजना स्पष्ट करा ?
- थोडक्यात टिपा लिहा**
१. सुक्ष्म वित्तपुरवठ्याचे परिणम
 २. स्व:सहाय्यता गट
 ३. वित्तीय समावेश
 ४. वित्तीय साक्षरता
 ५. वित्तीय सल्ला व मार्गदर्शन
 ६. वित्तीय स्थैर्याचे निकष
१. ----- साली भारतात मद्रास सरकारने जर्मनीतील धर्तीवर सहकारी पतपुरवठा यंत्रणा राबवली.
 अ) १८९० ब) १८८० क) १९९० ड) १९२०
 २. इंडोनेशियामध्ये Bank Dagan Bali ची स्थापना ----- साली झाली.
 अ) १९९० ब) १९५५ क) १९७० ड) १५७०
 ३. बांगलादेशात ग्रामीण बँकेची स्थापना ----- मध्ये झाली.
 अ) १९८३ ब) १९९३ क) १७९३ ड) १५९३
 ४. RBI ने सुक्ष्म वित्तपुरवठा संस्थावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी Micro Finance & Financial Inclusion Division ची स्थापना ----- साली केली.
 अ) १९९९ ब) १९९५ क) १९९६ ड) १९९८
 ५. फायनान्शीयल स्टॅबिलिटी बोर्डाची स्थापना कोणत्या वर्षी झाली ?
 अ) २०१० ब) २००९ क) २०११ ड) २००१
- उत्तरे
१. ब
 २. क
 ३. अ
 ४. अ

- ८.० उद्दिष्ट्ये
- ८.१ प्रस्तावना
- ८.२ विषय विवेचन
- ८.२.१ भारतीय वित्तीय प्रणालीचे जागतिकीकरण
- ८.२.२ भारतीय विदेशी विनिमय बाजार : स्वरूप आणि महत्व
- ८.२.३ रुपयाची परिवर्तनीयता
- ८.२.४ IDA, IFC, ADB, WB आणि IMF आणि भारतीय अर्थव्यवस्था
- ८.२.५ अॅन्टी मनी लाऊंडरिंग किंवा काळ्या पैशावर नियंत्रण
- ८.२.६ आंतरराष्ट्रीय बँकींग
- ८.२.७ जागतिक मंदी आणि शेजारी अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम
- ८.२.८ अमेरिकेच्या सब प्राईम लेंडिंग संकट
- ८.२.९ अमेरिकेच्या सब प्राईम पासून शिकलेला धडा
- ८.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न
- ८.४ सारांश
- ८.५ पारिभाषिक शब्द
- ८.६ संदर्भसूची
- ८.० उद्दिष्ट्ये :- ह्या घटकाच्या अभ्यासावरून आल्याला
- a) भारतीय वित्तीय प्रणालीचे जागतिकीकरण म्हणजे काय हे समजेल
- b) भारतीय विदेशी बाजाराचे स्वरूप आणि महत्व
- c) अपत्राची परिवर्तनीयता म्हणजे काय, हे समजेल
- d) आंतरराष्ट्रीय वित्त संस्था आणि भारतीय अर्थव्यवस्था यांयात भांडवल रुपी किती कर्ज दिले हे समजेल
- e) काळ्या पैशावर नियंत्रण
१. ऑफशोर बँकींग, ऑफशोर ट्रेडिंग आणि त्यांचे नियमन व अडचणी यांचा अभ्यास करणे.
२. जागतिक मंदी आणि शेजारी देशावर विशेषतः भारतावर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास
३. अमेरिकेचे सब प्राईम लेंडिंग संकट म्हणजे काय ? हे समजेल
४. अमेरिकेच्या सब प्राईम लेंडिंग संकटापासून नेमके काय शिकायला मिळाले, हे आपल्याला समजेल.

प्रास्ताविक :-

प्रस्तुत प्रकरणात जागतिकीकरणाचा अर्थ आणि भारतीय वित्तीय प्रणाली होणारे जागतिकीकरण याचा अभ्यास या प्रकरणात करणार आहोत. तसेच भारतीय विदेशी विनिमय बाजार त्याचे स्वरूप आणि महत्व काय हे समजेल. जागतिकीकरणानंतर भारत सरकारने रुपयाचे परिवर्तन चालू खाते आणि भांडवली खातयावर करायचे का ? आणि का ? या संबंधी माहिती मिळते. विशेष करुन भारतीय अर्थव्यवस्था विकसित होण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर कोणकोणत्या वित्तीय संस्थांनी कशी मदत केली हे या प्रकरणातून समजेल. तसेच देणाऱ्या आर्थिक व्यवहारातून काळ्या पैशावर कसे नियंत्रण ठेवायचे हे समजेल.

आंतरराष्ट्रीय बँकींगमध्ये ऑफशोर बँकींग आणि व्यापार व त्यांच्या नियमन, अडचणी याचा अभ्यास या प्रकरणात करता येईल. जागतिक मंदी मुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर काय परिणाम झाला याचा विस्तृत अभ्यास या

प्रकरणात केला आहे. त्यामुळे एका देशाचा दुसऱ्या देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर कसा परिणाम होतो, याची चर्चा केली आहे. त्यासोबत त्या पासून कसा धडा घ्यावा याबाबत चर्चा केली आहे.

International Aspects of the Indian Financial Systems.

भारतीय वित्तीय पध्दतीचा आंतरराष्ट्रीय दृष्टिकोन

अ) Globalisation of Indian Financial System :

भारतीय वित्तीय प्रणालीचे जागतिकीकरण

बँकींग क्षेत्र, भांडवल बाजार, नाणेबाजार आणि विदेशी विनिमय बाजार हे सर्व मिळून भारतात वित्तीय क्षेत्र बनते किंवा वित्तीय प्रणाली तयार होते. १९५० पासून भारतीय अर्थव्यवस्था ही जागतिक बँक आणि जागतिक नाणेनिधीचा सभासद झाला होता. विदेशी भांडवलाचा उपयोग देशांतर्गत बचत आणि विदेशी विनिमय संसाधने आणि गुंतवणूकदार सुधारण्यासाठी केला जात होता. १९९१ मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये उदारीकरणाची प्रक्रिया सुरु करण्यात आली. त्यामुळे वित्तीय प्रणालीमध्ये महत्वाचे बदल करण्यात आले. या बदल्यात खुप मोठ्या प्रमाणात विदेशी गुंतवणूकदाराला संस्थ्यात्मक गुंतवणूकदार तसेच बाजार मध्यस्थ यांना, बाजारातील निधी वाढविण्यासाठी परवानगी देण्यात आली. जागतिक बाजारातून कर्ज उभारणी आणि समन्याय विक्रीतून भांडवल उभारणी या सारखे लवचिक साधन उद्योगसंस्थांना उपलब्ध करून दिले. NSC सारखे रोखे बाजार हा ऑनलाईन उपलब्ध करून देशी विदेशी गुंतवणूकदाराला भारतीय वित्त बाजार मुक्त करण्यात आला.

ब) भारतीय विदेशी विनिमय बाजार :-

Indian Foreign Exchange Market :

विदेशी विनिमय बाजार म्हणजे वेगवेगळ्या देशाच्या चलनाचा जागतिक पातळीवर विकेंद्रीत झालेला चलनाचा बाजार होय. या बाजारात मोठ्या प्रमाणात आंतरराष्ट्रीय बँकांचा सहभाग असतो. बाजाराचे वित्तीय विभाग जागतिक पातळीवर मोठ्या प्रमाणात वेगवेगळ्या प्रकारच्या खरेदीदार आणि विक्रीदार यांच्यात घड्याळी सारखे सहसंबंध फिरत असतात. थोडक्यात विदेशी विनिमय बाजार वेगवेगळ्या चलनाचे मुल्य निश्चित करते.

संपूर्ण विदेशी विनिमय बाजाराचे कार्य वित्तीय संस्थेद्वारे चालते. या वित्तीय संस्था मधील काही लहान वित्तीय संस्था Dealer म्हणून या बाजारात कार्य करतात. म्हणजे बँकांच Dealer चा व्यवसाय करतात. या बँकांच्या व्यवहारात Inter Bank बाजार असे म्हणतात. या बाजारात विमा कंपन्या आणि विविध प्रकारच्या वित्तीय संस्था यांचा सामावेश होतो. (wikipedia)

ज्या बाजारात परकीय चलनाचे खरेदी विक्रीचे व्यवहार केले जातात. त्या बाजाराला विदेशी विनिमय बाजार असे म्हणतात.

a) स्वरूप :- खुल्या अर्थव्यवस्थेत देशी चलनासोबत विदेशी चलनाचा विचार करावा लागतो. विदेशी चलनाच्या व्यवहाराला विदेशी विनिमय असे म्हणतात. भारतातील विदेशी विनिमय कायदानुसार (FERA १९७३) विदेशी विनिमय म्हणजे, ज्यात विदेशी चलनाचा समावेश असून त्यात.

१. विदेशी चलनात द्यावयाच्या सर्व ठेवी, कर्जे आणि बाकी रक्कम, निष्कर्ष (drafts), प्रवाशांचे चेक्स, पतपत्रे आणि भारतीय रुपयात काढलेल्या परंतू विदेशी चलनात फेडण्याच्या हुंड्या

२. जे संसाधन चलनात किंवा विदेशी चलनात पूर्णतः किंवा अंशतः ते बाळगणाऱ्याला फेडावे लागते अशी संसाधने, यांचा सामावेश होतो. ज्या बाजारात राष्ट्रीय चलन किंवा हक्क यांचे विदेशी चलनात रुपांतर केले जाते, त्या बाजाराला विदेशी विनिमय बाजार असे म्हणतात. या बाजारामुळे एका चलनातील क्रयशक्तीचे दुसऱ्या चलनातील क्रयशक्तीत परिवर्तन होते. हा बाजार अत्यंत जुना, मोठा, व्यापक, भौगोलिकदृष्ट्या व्यापक अत्यंत सक्रिय आणि जलद, रोख असा बाजार होय.

विदेशी विनिमय बाजाराला विशिष्ट अशी जागेची किंवा ठिकाणाची गरज नसते. ते मोठ्या बँका, विदेशी विनिमय दलाल, माहिती तंत्रज्ञानाच्या मदतीने (internal) खरेदीदार आणि विक्रेते एकत्र आणले जातात आणि व्यवहार पार पाडले जाते. हा बाजार छोट्या मोठ्या केंद्रामध्ये विकेंद्रीत झालेला असून जगातील प्रमुख विदेशी विनिमय बाजार म्हणून विदेशी विनिमय बाजार म्हणून न्यूयॉक, पॅरिस, झुरीच, टोकियो, मिलान आणि फ्रॅंकफर्ट आहेत.

विदेशी विनिमय बाजारात सहभागी होणाऱ्या प्रत्येक बँकेचा वेगळा विदेशी विनिमय व्यवहार कक्ष असतो. या बाजारातले बरेच व्यवहार सुरुवातीला तोंडी आणि त्यानंतर लिखित दस्तावेज तयार केला जातो. या बाजारात एका प्रकारची अनौपचारिक नैतिक शिस्तीची नियमावली असते. त्यामुळे विनिमय व्यवहार करणाऱ्या शब्दाला एक वजन आणि दर्जा प्राप्त झालेला असतो. या बाजारात खरेदी-विक्रीच्या व्यवहारात फारच कमी फरक असतो. परंतु व्यवहाराचे स्वरूप मोठे असल्यामुळे व्यापाऱ्यांना फार मोठ्या प्रमाणात लाभ किंवा तोटा होऊ शकतो.

विदेशी विनिमय बाजाराचे दोन प्रकार पडतात. १) घाऊक आणि २) किरकोळ बाजार. बँक नोट, बँक ड्राफ्ट, चलन, साधे आणि प्रवासी चेक यांचे खाजगी ग्राहक, प्रवासी आणि बँकांमधील व्यवहार किरकोळ बाजारात होतात. घाऊक बाजारात प्रामुख्याने बँकांचा समोवशा होता. म्हणून त्याला आंतरबँक बाजार असे ही म्हणतात. या बाजारात प्रमुख बँकेच्या खात्यातील निरनिराळ्या चलनांचे व्यवहार करतात. बँका सामान्यतः त्यांच्या चलन व्यवहारांवर कमिशन आकारत नाही. त्यांचा नफा खरेदी आणि विक्रीच्या दरातील फरकावर अवलंबून असतो.

b) महत्व :-

विदेशी विनिमय बाजारामुळे देशाला मुबलक प्रमाणात भांडवलाची प्राप्ती विदेशी चलनात होते. कारण या बाजारात आंतरराष्ट्रीय बँकांचा सहभाग होतो. म्हणून या बँकांना आयात आणि निर्यातीला फार मोठ्या प्रमाणात कर्जाऊ रक्कम या बाजाराच्या माध्यमातून उपलब्ध होते. त्यामुळे या पैशाच्या मदतीने निर्यातीला चालना देवून विदेश चलनाची (डॉलरची) प्राप्त होते. विदेशी विनिमय उद्योजकांना बाजार, आयात करण्यासाठी स्वदेशी भरपूर भांडवल उपलब्ध करून देते. भारतातील विदेशी विनिमय बाजारामुळे दोन चलनाचे मूल्य निश्चित होऊन स्थैर्य होते. दुसरे असे की, विदेशी विनिमय बाजारामुळे भांडवल उभारणीचे अनेक साधने उपलब्ध असल्यामुळे व्यवहाराची गती वाढून व्यवसाय आणि उत्पादन व रोजगार वाढतो.

c) रुपयाची परिवर्तनीयता (Convertibility of Rupee)

महिल्या महायुद्धापूर्वी जगातील बहुतांश देशांमध्ये सुवर्णमान (gold standard) पध्दती अस्तित्वात होती. या पध्दतीत देशाचे प्रमुख चलन एक तर सुवर्णाचे किंवा सुवर्णात पुर्णतः परिवर्तनीय होते. सुवर्णात परिवर्तन केल्या जाणाऱ्या चलनाला परिवर्तनीय चलन म्हटले जाते. पहिल्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर जगातील बहुतांश देशांनी सुवर्णमान पध्दतीचा त्याग केला आणि अपरिवर्तनीय कागदी चलनाचा स्विकार केला. अपरिवर्तनीय याचा अर्थ कागदी चलनाचे सुवर्णात किंवा सुवर्णाचे चलनात रूपांतर बँका किंवा वित्तीय संस्था करून देत नाही.

परिवर्तनीयता म्हणजे अशी अवस्था की, ज्यात एका चलनाचे दुसऱ्या चलनात मुक्तपणे परिवर्तन किंवा रूपांतर केले जाते. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या नुसार, परिवर्तनीय चलन म्हणजे, ज्या चलनाचे कोणत्याही विदेशी चलनात परिवर्तन केले जाते आणि यात आंतरराष्ट्रीय वस्तूंची खरेदी-विक्री, सेवा आणि वित्तीय व्यवहारासंबंधी देण-घेणे करण्यासाठी विदेशी चलन खरेदी-विक्री करण्यात पूर्ण सूट असते. (N.L.Chavan, International Economic)

क) बाह्य परिवर्तनीयता (External Convertibility)

अनिवासी व्यक्तीचा संपूर्ण चलनसाठा जेव्हा मुक्तपणे दुसऱ्या विनिमयित (exchangable) करता येतो. तेव्हा त्या चलनाला बाह्य परिवर्तनीयता आहे असे म्हणतात. अनिवासी व्यक्तीला कोणत्याही कारणाने घ्यावयाची रक्कम विदेशी चलन खरेदी करून देता येणे शक्य असेल तर चलन बाह्य परिवर्तनीय असते.

ख) अंतर्गत परिवर्तनीयता (Internal Convertibility)

स्थानिक चलनातून विदेशी चलन घेणे ते बाळगणे व कोणत्याही कारणासाठी ते अनिवासी व्यक्तीला वर्ग करणे यावर कोणतीही बंधने नसतील. तर त्या चलनास अंतर्गत परिवर्तनीयता आहे असे म्हणतात. थोडक्यात बाह्य परिवर्तनीयता मर्यादित असते तर संपूर्ण परिवर्तनीयतेसाठी अंतर्गत परिवर्तनीयताही आवश्यक असते.

परिवर्तनीयता कशासाठी ?

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर होणारे व्यवहार दोन गटात विभागता येतील. वस्तुंची खरेदी, विक्री, सेवांचा पुरवठा करणे किंवा सेवा घेणे किंवा देणे, नोकरी स्विकारणे किंवा नोकरीस लावणे इत्यादी व्यवहार सामान्यतः चालू खात्यावरील व्यवहार होय. वस्तू आयात केल्या तर त्याचा मोबदला निर्यातदाराच्या चलनात द्यायला हवा. परंतु आयातदाराजवळ विदेशी चलन नसेल तर तो मोबदला त्या चलनात देईल कसा ? म्हणून स्थानिक चलनाचे विदेशी चलनात रुपांतर करण्याची आवश्यकता असते.

वस्तूच्या बाबतीत किंवा मोबदल्याबाबत जी पध्दत लागू पडते, तीच सेवा, तंत्रज्ञान, रोजगार इत्यादीच्या मोबदल्याबाबतही लागू पडते. याशिवाय विदेशी भांडवल, मालमत्ता, देणी यांचीही एका देशातून दुसऱ्या देशात आवज-जावक चालू असते. अशा व्यवहारांना भांडवली खात्यावरील व्यवहार म्हणतात.

चालू खात्यावरील परिवर्तनीयता म्हणजे काय ?

वस्तू व सेवांचा व्यापार, गुंतवणूक, उत्पन्न आणि एकतर्फी वर्ग केलेल्या रकमा यांचा सामावेश चालू खात्यावरील व्यवहारात केला जातो. चालू आंतरराष्ट्रीय व्यवहारापोटी भुगतान (payment) किंवा रक्कम वर्ग करण्याचे स्वातंत्र्य म्हणजे चलनाची चालू खात्यावरील परिवर्तनीयता होय. (Dr. Vinayak Govilkar, Eco. Concepts)

रुपयांची अंशतः परिवर्तनीयता :- (partial convertibility of rupee)

आर्थिक सुधारणांचा एक भाग म्हणून आणि व्यवहारतोलातील तूट कमी करण्याची निर्यात संवर्धन धोरणाचा भाग म्हणून भारत सरकारने १९९२-९३ च्या अर्थसंकल्पात अर्थमंत्री मा.डॉ.मनमोहनसिंग यांनी चालू खात्यावर रुपयाची अंशतः परिवर्तनीय करण्याची घोषण केली. या अंतर्गत दुहेरी विनिमय दर पध्दती लागू करण्यात आली. अंशतः परिवर्तनीयतेतून निर्यातदार व्यापाऱ्यांनी निर्यात माध्यमातून जे एकूण विदेशी चलन प्राप्त केले असेल त्यापैकी ४० टक्के विदेशी चलनाचे सरकारने निश्चित केलेल्या अधिकृत केलेल्या अधिकृत विनिमय दराचे रुपयात परिवर्तन करावे, असे आवश्यक केले आणि उर्वरित ६०% विदेशी चलनाचे विनिमय बाजारात ठरलेल्या खुल्या विनिमय दराने करण्याची परवानगी देण्यात आली. (N.L.Chavan)

रुपयाची व्यापार खात्यावर पूर्ण परिवर्तनीयता : (full convertibility of rupee on trade account) रुपयांच्या अंशतः परिवर्तनीयतेच्या यशाने प्रभावीत होवून सरकारने रुपया व्यापार खात्यावर पूर्णतः परिवर्तनीय करण्याचा निर्णय घेतला. १९९३-९४ च्या अर्थ संकल्पात व्यापार खात्यावर रुपया पूर्ण परिवर्तनीय करण्यात आला. त्यामुळे आयात-निर्यातीसाठीची दुहेरी विनिमय दर पध्दती संपुष्टात आली आणि तिच्या जागी एक विनिमय दर पध्दती लागू करण्यात आली म्हणजे रुपयाची परिवर्तनीयता ४०६० या ऐवजी १००% करण्यात आली.

व्यापार खात्यावरील पूर्ण परिवर्तनीयतेनुसार दृश्य वस्तूंच्या निर्यातीपासून प्राप्त होणाऱ्या विदेशी चलनाचे रुपयात संपूर्णतः परिवर्तन बाजार दरानुसार करण्यात येणार आणि दृश्य वस्तूंच्या आयातीसाठी जे विदेशी चलन लागेल त्यासाठी रुपयाचे विदेशी चलनात परिवर्तन बाजार दरानुसार करावे लागणार होते. मात्र अदृश्य वस्तू म्हणजे सेवांच्या आयात निर्यातीसाठी रुपयाचे विदेशी चलनात किंवा विदेशी चलनाचे रुपयात परिवर्तन सरकारी दरानुसार करण्यात येणार होते.

रुपयाची चालू खात्यावर पूर्ण परिवर्तनीयता (full convertibility of rupee on current account)

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीने २० ऑगस्ट १९९४ ला कलम VIII चा दर्जा प्रदान केला. त्याच दिवशी भारताने रुपया व्यवहारतोलाच्या चालु खात्यावर पूर्ण परिवर्तनीय झाल्याची घोषणा केली. घोषणा करतांना काही सवलती प्रदान करण्यात आल्या.

- १) अनिवासी भारतीयांनी किंवा त्यांच्या विदेशी कंपनी बॉडीज कडून भारतात जी गुंतवणूक केली असेल त्यावर प्राप्त होणारे संपूर्ण उत्पन्न १९९६-९७ पासून त्यावरील आयकर दिल्यानंतर उर्वरित उत्पन्न अनिवासी भारतीयांना ते राहत असणाऱ्या देशात नेण्याची सवलत देण्यात आली.
- २) विदेशी प्रवास, शिक्षण, आरोग्य तपासणी व उपचार, भेट आणि सेवांसाठी विदेशी चलन प्राप्त करण्यासाठी सद्यस्थितीत असलेली मर्यादा फक्त संकेतात्मक असेल, म्हणजेच RBI गरज निर्माण झाल्यास, वरील कारणासाठी आवश्यक असलेल्या विदेशी चलनापेक्षा जास्त विदेशी चलन उपलब्ध करून देवू शकते.
- ३) १ ऑक्टोबर १९९४ पासून अनिवासी अप्रत्यावर्तनीय रुपयांच्या ठेवीवरील व्याज अनिवासी ठेवीदारांना ते राहत असलेल्या देशात नेता येईल. परंतु ठेवीची मुळ रक्कम अप्रत्यावर्तनीय म्हणजे ती रक्कम मुदतीच्या आत परत नेता येणार नाही.
- ४) विदेशी चलन सामान्य अप्रत्यावर्तनीय ठेव योजनेअंतर्गत २० ऑगस्ट १९९४ पासून नवीन ठेवी स्विकारल्या जाणार नाही. परंतु ह्या ठेव योजनेअंतर्गत अगोदर असलेल्या ठेवीवर १ ऑक्टोबर १९९४ पासून फक्त देय व्याज अनिवासी ठेवीदारांना नेता येईल.

अशा प्रकारे आयातदार आणि निर्यातदार व्यापाऱ्यांना वस्तूबरोबर सेवांच्या आयात-निर्यातीपासून जे विदेशी चलन प्राप्त होईल, त्याचे रुपयात बाजार दराने मुक्तपणे परिवर्तन करण्याची परवानगी देण्यात आली. रुपया चालु खात्यावर पूर्ण परिवर्तनीय झाला म्हणजे असे नव्हे की, कोणीही, कोठूनही आणि कसेही विदेशी चलनाची खरेदी विक्री करू शकेल. विदेशी चलन फक्त मान्यताप्राप्त डिलरकडून घेता येईल. जरी विदेशी विनिमय मागणी आणि पुरवठ्याच्या संघर्षातून ठरत असला तरी तो RBI च्या नियंत्रणाखाली असतो. प्रसंगी RBI आंतरराष्ट्रीय बाजारात हस्तक्षेप करू शकते.

रुपयांची भांडवली खात्यावरील परिवर्तनीयता :- (convertibility of rupee on capital account)

२८ फेब्रुवारी १९९७ रोजी RBI चे डेप्युटी गव्हर्नर श्री.एस.एस.तारापोर यांच्या अध्यक्षतेखाली पाच सदस्यीय तज्ञांची समिती नेमली. या समितीने आपला अहवाल १९९७-२००० मध्ये सादर केला, त्यात १९९९-२००० पर्यंत रुपया तीन टप्प्यात भांडवली खात्यावर परिवर्तनीय करण्याची शिफारस केली, त्याच्या अटी

- १) राष्ट्रीय उत्पन्नात दरवर्षी सरासरीने ७% वृद्धी झाली पाहिजे.
- २) सरकारची वित्तीय तूट राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या ३% ते ३.५% च्या पर्यंत कमी करावी.
- ३) भाववाढीचा दर ३% ते ५% च्या दरम्यान असावा.
- ४) रोख राखीव निधीचे प्रमाण ३% पर्यंत कमी करावे, बँकांच्या नॉन पफार्मिक अॅसेटचे प्रमाण ५% पर्यंत खाली आणावे.
- ५) विदेशी चलनाचा साठा पुरेशा प्रमाणात असावा.
- ६) सुवर्णाची आयात मुक्त करावी.
- ७) विनिमय दरात ५% पेक्षा किंवा त्याच्या आत चढ-उतार निर्माण होईल अशी व्यवस्था RBI ने करावी.

वरील अटींची पूर्तता १९९७ ते २००० या तीन वर्षांच्या काळात करावी, असे सांगण्यात आले.

भांडवली खात्यावरील परिवर्तनीयता म्हणजे काय ?

वित्तीय मालमत्तेचे व्यवहार भांडवली खात्यात समाविष्ट होतात. स्थानिक वित्तीय मालमत्तेचे विदेशी मालमत्तेत किंवा विदेशी वित्तीय मालमत्तेचे स्थानिक मालमत्तेत बाजारपेठेने ठरविलेल्या विनियोग दराने रुपांतर करण्याचे स्वातंत्र्य

म्हणजे चलनाची भांडवली खात्यावरील परिवर्तनीयता होय. या व्याख्येनुसार भांडवली खात्यावरील चलनाच्या परिवर्तनीयतेचा खालील वैशिष्ट्ये लक्षात येतात.

- १) स्थानिक मालमत्तेचे विदेशी मालमत्तेत रुपांतर करण्याचे स्वातंत्र्य.
- २) विदेशी मालमत्तेचे स्थानिक मालमत्तेत रुपांतर करण्याचे स्वातंत्र्य.
- ३) मालमत्तेप्रमाणे देणी (Liabilities) यांचे रुपांतर करण्याचे स्वातंत्र्य.
- ४) असे रुपांतर मालकी हक्क बदलतांना होते.
- ५) असे रुपांतर करतांना चलन विनिमयाचा दर बाजारपेठेने ठरविलेला असतो. मध्यवर्ती बँका अथवा शासनाने विनिमय दर नियंत्रीत अथवा निश्चित केलेला नसतो.

■ आंतरराष्ट्रीय विकास संघ :-

आंतरराष्ट्रीय विकास संघ ही संस्था जागतिक बँकेची सहयोगी संस्था म्हणून कार्य करते. ह्या संघाला जागतिक बँकेची सवलतीच्या दराने कर्ज देणारी खिडकी किंवा मृदु कर्ज खिडकी (soft loadn window) असेही म्हणतात. या संघाची स्थापना २४ सप्टेंबर १९६० रोजी झाली. जागतिक बँकेचे सर्व सदस्य हे आंतरराष्ट्रीय विकास संघाचे सदस्य असतात. IDA कडून जे कर्ज मिळते किंवा प्राप्त केलेले जाते, त्यावर कोणतेही व्याज द्यावे लागत नाही. वित्तीय वर्ष १९९५-९६ या कालावधीत IDA कडून मदत मिळवणारा भारत हा पहिला देश होता. दुसरे आणि तिसऱ्या स्थानावर वियतनाम आणि चीन हे होते. आंतरराष्ट्रीय विकास संघाच्या साधना बाबत प्रामुख्याने सदस्य देशांकडून स्वीकृत भांडवल (subscribed capital) विकसित देशाद्वारे दिले जाणारे अंशदान, विशिष्ट योगदान किंवा बँकेकडून हस्तांतरीत शुध्द उत्पन्न इत्यादी येते.

■ IDA आणि भारत :-

भारत हा विकसनशील देश असल्यामुळे भारतातील दारिद्र्यामुळे किंवा दारिद्र्याचे प्रमाण लक्षात घेवून ते निर्मूलन करण्यासाठी आणि लोकसंख्येचा दर्जा उंचावण्यासाठी संघाने भारताला बिनव्याजी कर्जे फक्त सेवा शुल्क आकारून दिर्घकालीन कर्ज दिलेली आहेत. तसेच IDA ने भारताला कृषी क्षेत्राचा आणि मानवी संसाधनाचा दर्जा उंचावण्यासाठी कर्जे दिलेली आहेत.

१९८०-८१ मध्ये संघाने भारताला १९४५.८ दशलक्ष डॉलरचे कर्ज दिले होते. १९९०-९१ मध्ये ९४६.६ दशलक्ष डॉलरचे लक्ष दिले होते. जुलै १९९५ ते जून १९९६ च्या काळात संघाकडून सर्वात जास्त मदत मिळवणारा देश भारत होता. २००१-०२ मध्ये ८८३ दशलक्ष डॉलरचे कर्ज आणि २८.१ दशलक्ष डॉलरचे अनुदान अशी ११.१ दशलक्ष डॉलरची मदत संघाने भारताला केली. २००२-०३ मध्ये ११२१.२ मिलीयन अमेरिकन डॉलर मध्ये कर्ज प्राप्त केले. २००३-०४ मध्ये IAD ने भारताला ७३५.६ मिलीयन डॉलरच्या कर्जासोबत १.० मिलीयन डॉलर अनुदान सुध्दा मिळविले. (प्रतियोगिता दर्पण : भारतीय अर्थव्यवस्था २०११-१२)

■ आंतरराष्ट्रीय वित्त महामंडळ (International Finance Corporation)

जागतिक बँकेने आंतरराष्ट्रीय वित्त महामंडळाची स्थापना जुलै १९५६ मध्ये केली. हे महामंडळ विकसनशील देशात खाजगी उद्योजकांना सरकारच्या हमी शिवाय पैसा / कर्जाची व्यवस्था करते किंवा अतिरिक्त भांडवली गुंतवणूकीच्या द्वारे त्यांना प्रोत्साहन देते. थोडक्यात वित्त महामंडळाचे मुख्य कार्य विकसनशील देशातील खाजगी क्षेत्राला समर्थन देणे होय. (भारतीय अर्थव्यवस्था, प्रतियोगिता दर्पण - २०११-१२)

आंतरराष्ट्रीय वित्त महामंडळ जरी जागतिक बँकेची संलग्न संस्था असली तरी, या बँकेचे स्वतंत्र अस्तित्व आहे म्हणजेच या बँकेचा निधी जागतिक बँकेच्या निधीपेक्षा पूर्णतः भिन्न आहे. या महामंडळाची उद्दिष्ट्ये आणि कार्य पुढीलप्रमाणे आहे :-

- i) सभासद राष्ट्रातील खाजगी उद्योगांना वित्तपुरवठा करून त्यांना प्रोत्साहन देणे.

- ii) सभासद राष्ट्रांच्या आर्थिक विकास साध्य करण्याच्या उद्देशाने विविध मार्गांनी भांडवलालाचे एकत्रीकरण करणे व त्याचा अविकसित व विकसित राष्ट्रांच्या विकासासाठी वापर करणे.
- iii) अविकसित राष्ट्रातील जनतेचे राहणीमान उंचावणे, उत्पादन क्षेत्रात गुंतवणूक करून विदेशी व खाजगी गुंतवणूकीला प्रोत्साहन देवून जगात स्थैर्य निर्माण करणे.
- iv) या महामंडळाच्या माध्यमातून गरीब व अविकसित देशांना सभासदत्व देवून त्यांना आपल्याकडील तज्ञ व अनुभवी व्यक्तींचे सहकार्य उपलब्ध करून देणे.
- v) आर्थिक विकासाच्या दृष्टिने आवश्यक प्रकल्पांची योजना निश्चित करणे व तो प्रत्यक्षात कार्यान्वीत करण्याचा प्रयत्न करण्याचे कार्य ही संस्था करित असते. (modern banking & financial system, prof. Solunke & Vijay Mante)

फेब्रुवारी २००८ च्या शेवटी या महामंडळाचे सदस्य संख्या १.७९ इतकी वाढली. ३० जून २००६ ला या महामंडळाचे भांडवल ११.१०० मिलीयन डॉलर इतके होते किंवा अधिकृत भांडवल २४५० मिलीयन डॉलर होते. (प्रतियोगिता दर्पण, भारतीय अर्थव्यवस्था २०११-१२) भारतातील ६ गुंतवणूक प्रकल्पांना ७० दशलक्ष डॉलर्सच्या कर्जाची मंजूरी मिळाली आहे, ही कर्जे डिझेल इंजिनाचे उत्पादन, औद्योगिक यंत्रसामुग्री, ट्रॅक्टर्स, पंप, मोटारी यांना लागणारे सुटे भाग, कापड उद्योगाला लागणारी यंत्रसामुग्री, मिश्र पोलाद यंत्रसंच, युरीया व मिश्र खतांच्या उत्पादनासाठी लागणारा यंत्रसंच इत्यादी अत्यावश्यक वस्तूंच्या उत्पादनासाठी देण्यात आली. या कर्जामुळे भारत अनेक औद्योगिक वस्तूंच्या उत्पादनाबाबत स्वयंपूर्ण होण्याला मदत झाली आहे. खतांचे उत्पादन आता भारतात होऊ लागल्यामुळे अन्नधान्यांच्या उत्पादनाबाबत अधिक स्वयंपूर्ण होण्याच्या बाबतीत उल्लेखनिय प्रगती केली आहे. मिश्र खते आणि युरीयाचा यंत्रसंच उभारण्यासाठी लागणाऱ्या ७० दशलक्ष डॉलर्स खर्चापैकी औ.वि.महामंडळाने १८.९ दशलक्ष डॉलर्सचा भार कर्जरूपाने उचलला होता.

■ आशिया विकास बँक (Asian Development Bank)

आशियासाठी एका विभागीय विकास बँकेची स्थापना करण्याची कल्पना मनिला येथे डिसेंबर १९६३ मध्ये आशियाच्या आर्थिक सहकार्यासाठी (Asian Economic Co-operation) भरलेल्या इकाफेच्या (United Nations Economic Commission for Asia and for EAST-ECAFE)

मंत्रीपातळीवरील पहिल्या अधिवेशनात मांडण्यात आली. अशी बँक स्थापन करण्याचा निर्णय इकाफेच्या दुसऱ्या अधिवेशनात नोव्हें-डिसेंबर १९६५ मध्ये घेण्यात आला. या बँकेची स्थापना औपचारिकरित्या १९ डिसेंबर १९६६ रोजी करण्यात येऊन तिच्या कार्याला ०१ जानेवारी १९६७ पासून सुरुवात झाली.

आशिया विकास बँकेचे दोन प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत

अ. इकाफेने स्थापन केलेली ही बँक आशिया खंडातील देशासाठी असून तिची मुख्य कचेरी फिलीपाईन्समधील मनिला येथे आहे. या विभागातील सभासद देशांनी या बँकेचे ६०% भांडवल पुरविलेले आहे. या बँकेच्या संचालन समितीच्या अध्यक्ष आणि संचालकांपैकी ७ संचालकही या विभागातील सभासद देशांनीच नियुक्त केलेले असतात.

ब. इतर विभागीय वित्तीय संस्थांप्रमाणे या बँकेचे सभासदत्व या विभागातील देशांपुरतेच मर्यादित नसून या विभागाबाहेरील देशही या बँकेचे सभासदर होऊ शकतात. आशिया खंडाच्या बाहेरील देशांही या बँकेचे भांडवल पुरविले असून त्यांचे प्रतिनिधी संचालक मंडळावर तसेच कर्मचारी वर्गातही आहेत.

■ उद्दिष्ट्ये आणि कार्य :-

आशिया विकास बँक (ADB) ही आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाची विकासासाठी वित्तपुरवठा करणारी संस्था आहे. तिचे मुख्य उद्दिष्ट सभासद विकसनशील देशांना कर्जपुरवठा करणे, गुंतवणूकीला उत्तेजन देणे आणि तांत्रिक साहाय्य पुरविणे हे असून माध्यमाप्रमाणे आशिया विभागातील देशांमध्ये परस्पर सहकार्याची भावना निर्माण करून या विभागाचा सर्वांगीण आर्थिक विकास घडवून आणणे हे आहे. हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी बँक पुढील कार्ये करते.

- १) इकाफे विभागात विकासासाठी खाजगी व सार्वजनिक भांडवलाच्या गुंतवणूकीला उत्तेजन देणे.
- २) उपलब्ध साधन सामुग्रीचा विकास व्हावा या दृष्टिने वित्तपुरवठ्याचा उपयोग करणे, संपूर्ण विभागाच्या समतोल आर्थिक विकासाला प्रभावीपणे हातभार लावतील अशा विभागीय व उपविभागीय तसेच राष्ट्रीय प्रकल्पाना आणि कार्यक्रमांना प्राधान्यक्रम देणे आणि या विभागातील छोट्या व कमी विकसित सभासद देशांच्या गरजाकडे विशेष रुपाने लक्ष देणे.
- ३) सभासद देशांच्या साधनधनाचा अधिक पुरेपुर उपयोग व्हावा, त्यांच्या अर्थव्यवस्था अधिकाधिक प्रमाणात परस्परपुरक ठराव्या आणि त्यांच्या विभागांतर्गत व विदेशी व्यापाराचा सुसूत्र विस्तार व्हावा या दृष्टिने सभासद देशांच्या विनंतीला मान देवुन त्यांच्या विकास धोरणात व योजनांमध्ये समन्वय साधण्यासाठी त्यांना सर्वतोपरी साहाय्य देणे.
- ४) विकास प्रकल्प आणि कार्यक्रम तयार करणे, त्यांना वित्तपुरवठा करणे आणि ते अंमलात आणणे यासाठी लागणारे तांत्रिक साहाय्य पुरविणे.
- ५) या विभागात विकास निधी गुंतविण्याशी संबंधित असणाऱ्या संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या संलग्न संस्था विशेषतः इकाफे आणि सार्वजनिक आंतरराष्ट्रीय संघटना व संस्था या सर्वांशी सहकार्य करणे आणि या सर्व संघटनांना गुंतवणूकीच्या व मदतीच्या नवीन संधीचा उपयोग करण्याला प्रवृत्त करणे.
- ६) उद्दिष्टांशी सुसंगत असे व्यवहार करणे आणि इतर सेवा पुरविणे. (वित्तीय संस्था आणि बाजार)

आशियाची विकास बँक आणि भारत :-

३१ डिसेंबर, २००४ पर्यंत बँकेच्या भांडवली साठ्यामध्ये भारताचे अंशदान सगळ्या सभासद देशांच्या अंशदानाच्या प्रमाणात ६.२४४% इतके होते. भारताने आशियाई विकास बँकेच्या सामान्य भांडवली संसाधना (OCR) मधुन कर्ज घेण्यास १९८६ कोटी अमेरिकन डॉलर कर्ज मंजूर केले. बँकेकडुन प्रामुख्याने ऊर्जा, परिवहन आणि दळणवळण क्षेत्र, उद्योग आणि सामाजिक किंवा सार्वजनिक क्षेत्रासाठी पैसा उधार घेतला होता. ३१ डिसेंबर २००४ पर्यंत बँकेने भारताला एकुण १४.१११ मिलीयन डॉलरचे कर्ज सार्वजनिक क्षेत्रासाठी मंजूर केले.

भारताने आशियाई विकास बँकेच्या विशेष तांत्रिक साहाय्य कोषामध्ये परिवर्तनीय मुद्रांमध्ये २९.१ लाख डॉलरचे योगदान दिले. आशियाई विकास बँकेमध्ये भारताला सामान्य भांडवल संसाधनामधून कर्जाव्यतिरिक्त तांत्रिक साहाय्य उपलब्ध करुन दिले. ही सहायता २००४ च्या शेवटी १०८९.६ लाख अमेरिकन डॉलर होती. या सहायतेच्या माध्यमातुन भारताने संस्थागत सुदृढीकरण, प्रभावीकारी योजनांचा सामावेश होता. २००५-०६ मध्ये १.३ अब्ज डॉलरची सहाय्य आशियाई विकास बँकेकडुन प्राप्त झाले. २००८ मध्ये वरील राशीमध्ये वाढ करुन २.६ अब्ज डॉलर करण्यात आली. सध्याला भारतात ADB बँकेच्या साहाय्याने २७ परियोजना आणि ४९ तांत्रिक परियोजना चालु आहे. (प्रतियोगिता दर्पण, भारतीय अर्थव्यवस्था २०११-१२)

जागतिक बँक आणि भारत (world bank and India)

१९३९ साली सुरु झालेल्या दुसऱ्या महायुद्धात फ्रान्स, जर्मनी, इंग्लंड, रशिया आणि जामान हे देश प्रत्यक्षपणे सहभागी होते. या महायुद्धात या देशांच्या अर्थव्यवस्था पुर्णतः अस्ताव्यस्त झाल्या. या देशांच्या पुर्नउभारणीसाठी आणि आफ्रिका व आशिया खंडातील नव्याने स्वतंत्र झालेल्या अविकसित देशांचा आर्थिक विकास साध्य करण्याच्या हेतूने ब्रेटनवुड करारानुसार डिसेंबर १९४५ मध्ये पुर्ननिर्माण आणि विकासासाठी आंतरराष्ट्रीय बँक (International Bank for Reconstruction and Development - IBRD) ची स्थापना नाणेनिधीच्या बरोबर करण्यात आली. १९४६ पासून कार्य सुरु केले

जागतिक बँकेचा उद्देश :-

- १) सदस्य देशांना आर्थिक पुर्ननिर्माण व विकासात्मक कार्यासाठी दिर्घकालीन भांडवल उपलब्ध करुन देणे. जागतिक बँकेकडुन पुढील हेतुने दिर्घकाळासाठी कर्ज दिले जातात.

- अ) युध्दामुळे विस्कळीत झालेल्या अर्थव्यवस्थेसाठी उभारणी करण्यासाठी
- ब) शांतताकाळात गरजेनुसार उत्पादक शक्तींच्या विकासासाठी पुर्नवित्त उपलब्ध करुन देणे.
- क) अल्पविकसित देशांमध्ये साधनसामग्री आणि उत्पादनासाठी सुविधा विकसित करणे.
- २) व्यवहारतोलात समानता आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या संतुलीत विकासासाठी दिर्घकालीन भांडवल गुंतवणूकीस प्रोत्साहन देणे. यातून सदस्य देशांच्या उत्पादकतेत वृध्दी होऊन मानवी जीवनमानाचा दर्जा उंचावणे.
- ३) सदस्य देशांमध्ये भांडवल गुंतवणूकीला पुढील मार्गाने प्रोत्साहित करणे.
 - अ) खाजगी कर्ज अथवा भांडवल गुंतवणूकीसाठी हीम घेणे.
 - ब) हमी देऊनही गुंतवणूक होत नसेल तर स्वतः विशिष्ट अटी घालून सदस्य देशांमध्ये गुंतवणूक करण्यासाठी कर्ज उपलब्ध करुन देणे.
- ४) लघू आणि मोठ्या उद्योगांसाठी तसेच आवश्यक विकास योजना राबविण्यासाठी कर्ज पुरवठा करणे किंवा कर्जाला हमी देणे.
- ५) युध्द पिडीत अर्थव्यवस्थांना शांतताकालीन अर्थव्यवस्थेत रुपांतरीत करण्याच्या हेतूने उपयुक्त कार्यक्रम आणि योजना लागू करणे.

स्थापनेच्या वेळेस जागतिक बँकेच्या सदस्यांची संख्या ३० होती. ती २००० पर्यंत १८२ पर्यंत वाढली. बँकेचा सदस्य होण्यासाठी सदस्य देशांना बँकेच्या भांडवलाचा वाटा उचलावा लागतो. जागतिक बँकेचे सुरुवातीचे भांडवल १०,००० दशलक्ष डॉलर होते. ३० जून १९९६ रोजी हे भांडवल १८८ दशअब्ज डॉलरपर्यंत वाढविण्यात आले. यापैकी १८०.६ दशअब्ज डॉलर म्हणजे ९६% भांडवल हे सदस्य देशांकडून भागाच्या रुपाने गोळा केलेले आहे. उपलब्ध भांडवलाच्या २०% पर्यंत मकर्ज सदस्य देशांना ५ ते २० वर्षांच्या कालावधीसाठी बँक देते. जागतिक बँक कर्ज देण्याबरोबरच सदस्य देशांना तांत्रिक सेवा ह पुरविते.

जागतिक बँक आणि भारत :-

भारताच्या आर्थिक विकासाची गती वाढविण्यासाठी जागतिक बँकेने अनेक विकासात्मक योजनांमध्ये दिर्घकालीन भांडवल पुरवठा करुन महत्वपूर्ण योगदान दिलेले आहे. अनेक विकास प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी बँकेने भारताला दिर्घकालीन कर्ज दिलेले आहे. विशेषतः देशाच्या वाहतूक आणि दळणवळण, जलसिंचन, शिक्षण, पाणीपुरवठा, वीज निर्मिती, लोकसंख्या नियंत्रण, रस्ते निर्मिती इत्यादी दिर्घकालीन योजना व प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी वित्तीय सहाय्यता आणि कर्ज उपलब्ध करुन दिलेले आहे.

जागतिक बँकेने भारताला १९८०-८१ मध्ये ४५८ दशलक्ष डॉलरचे कर्ज दिले होते. १९८५-८६ मध्ये १९३०.७ दशलक्ष डॉलर, १९९०-९१ मध्ये १२३६.७ दशलक्ष डॉलर, १९९०-२००० मध्ये ८५ दशलक्ष आणि २००१-०२ मध्ये १४९.१ दशलक्ष डॉलरचे कर्ज व ०.२ दशलक्ष डॉलरचे अनुदान दिले होते.

आंध्रप्रदेश, कर्नाटक, मिझोराम आणि केरळ या चार राज्यांच्या विविध विकास योजनांसाठी जागतिक बँकेने ६६.५ कोटी डॉलरचे कर्ज २००२ मध्ये मंजूर केले. यात आंध्रप्रदेशाच्या अंदाजपत्रकीय आधारासाठी २५ कोटी डॉलरचे कर्ज समाविष्ट होते. या कर्जाबरोबरच ब्रिटनच्या आंतरराष्ट्रीय विकास विभागानेही ६.५ कोटी पौंडची अतिरिक्त मदत आंध्रप्रदेशाच्या अंदाजपत्रकीय आधारासाठी दिली होती. भारतात ही पहिलीच वेळ आहे की आंतरराष्ट्रीय संस्थांनी भेट राज्याला अंदाजपत्रकीय आधारासाठी मदत केली.

जागतिक बँकेच्या ६६.५ कोटी डॉलरच्या कर्जात १० कोटी डॉलर कर्नाटक राज्यांच्या आर्थिक सुधारणांची गती वाढविण्यासाठी दिले तर उर्वरित ३१.५ कोटी डॉलर मिझोराम आणि केरळ या राज्यांच्या रस्ते व वाहतूक व्यवस्थेमध्ये सुधारणा करण्यासाठी मंजूर केले. भारतात अभियांत्रिकी आणि तांत्रिक शिक्षणाच्या विकासासाठी व दर्जा उंचावण्यासाठी जागतिक बँकेने २५० दशलक्ष डॉलरचे कर्ज नोव्हेंबर, २००२ मध्ये मंजूर केले होते. या व्यतिरिक्त आंध्रप्रदेशाच्या

सामुदायिक वन व्यवस्थापन योजनेसाठी १०८ दशलक्ष डॉलरचे कर्ज ऑक्टोबर २००२ मध्ये मंजूर केले. याचा उपयोग दारिद्र्याचा शाप असलेल्या १४ जिल्हांच्या विकासासाठी करण्यात येणार आहे. IBRD ऋणो किंवा कर्जाचा कालावधी २० वर्षे आहे. ज्यावर भारताला व्याज (Libar + वेरिएबल स्प्रेड) द्यावे लागणार. याउलट IDA कर्ज ३५ वर्षासाठी (१० वर्षांचा अनुग्रह कालावधी सहीत) शून्य व्याज दरावर उपलब्ध केले जाते. तयावर फक्त ०.७५% सेवा शुल्क द्यावा लागतो. (प्रा.एन.एल.चव्हाण)

विद्युत आणि सिंचन क्षेत्रावर आधारित संरचना परियोजना किंवा सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांचे भांडवलीकरणासाठी जागतिक बँकेने भारत सरकारला २२०० कोटी रुपयाचे चार कर्ज २४ सप्टेंबर २००९ ला मंजूर केले. यामध्ये सार्वजनिक बँकांच्या सुदृढीकरणासाठी आणि भांडवल पर्याप्त निधी वाढविण्यासाठी २ अब्ज डॉलर, इंडिया इन्फ्रास्ट्रक्चर फाईनेंस कंपनीसाठी (IIFCL) १.१९५ अब्ज डॉलर, पॉवर ग्रिडचे कॉर्पोरेशनसाठी ०१ अब्ज डॉलर तथा आंध्र प्रदेशाच्या सिंचन आणि सॅनिटेशन परियोजनेसाठी १५ कोटी डॉलर कर्ज इत्यादींचा सामावेश आहे. २००९-१० या वित्तीय वर्षात सर्वात जास्त ९.३ अब्ज डॉलर कर्ज जागतिक बँकेने भारताला दिले. (प्रतियोगिता दर्पण २०११-१२)

जागतिक नाणेनिधी आणि भारत

जागतिक नाणेनिधी ही एक आंतरराष्ट्रीय मौद्रिक संगठण आहे. ब्रेटनवुड सम्मेलनाच्या निर्णयानुसार २७ डिसेंबर १९४५ ला वाशिंग्टनला स्थापन झाली. परंतु वास्तविक रुपाने १ मार्च १९४७ पासून कार्य आरंभ केला. फेब्रुवारी २००९ पर्यंत १८५ देश जागतिक नाणेनिधीचे सभासद राष्ट्र होते. भारत हा जागतिक नाणेनिधी चा संस्थापक सदस्य देश आहे. (प्रतियोगिता दर्पण २०११-१२)

■ नाणेनिधीचे उद्देश :-

- १) आंतरराष्ट्रीय चलनविषयक सहकार्याला प्रोत्साहित करणे.
- २) आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा संतुलित विकास करणे.
- ३) विनिमय दरांमध्ये स्थैर्य निर्माण करणे.
- ४) बहुपक्षिय व्यवहार तोलाची व्याख्या करण्यासाठी विनिमयावरील नियंत्रणे हटविणे किंवा कमी करणे.
- ५) सदस्य देशांच्या व्यवहारतोलातील असमतोल दूर करण्यासाठी सहाय्यता देणे.
- ६) असमतोलाचे प्रमाण आणि कालावधी कमी करणे.

■ कार्ये :-

- १) सदस्य देशांच्या व्यवहारतोलातील तुट कमी करण्यासाठी, तुट भरून काढण्यासाठी अल्पकालीन कर्जाचा पुरवठा करणे.
- २) सदस्य देशांमध्ये व्यापारात अडथळे असतील ते दूर करण्यासाठी प्रयत्न करणे. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा विकास करण्यासाठी प्रयत्न करणे.
- ३) चलनांच्या मूल्यात आणि विनिमयात स्थैर्य निर्माण करण्यासाठी सदस्य देशांच्या चलनाचा व सुवर्णाचा साठा स्वतःजवळ बाळगणे.
- ४) डॉलरवरचा ताण कमी करण्यासाठी IMF ने SDR ची व्याख्या केली. (special drawing rights) त्यालाच सूवर्णपत्र असे ही म्हणतात.
- ५) सदस्य देशांना व्यवहारतोलातील तूट कमी करण्यासाठी, व्यापारात वाढ करण्यासाठी आर्थिक विकासाचा वेग वाढविण्यासाठी मार्गदर्शन करणे, तांत्रिक सल्ला देण्याचे कार्य नाणेनिधी करते.
- ६) विकसनशील देशांच्या विकासासाठी विशेष सहकार्य करणे, त्यांना आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्थांकडून आर्थिक सहकार्य मिळवून देण्यास मदत करणे.
- ७) सदस्य देशांच्या चलनाचे अवमूल्यन किंवा अतिमुल्यन करण्यास परवानगी देणे.

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी स्थापनेच्या वेळेस भारताच्या निधीचा कोआ ४०० दशलक्ष डॉलर होता. नंतरच्या काळात त्यात वाढ करण्यात आली. १९७० पर्यंत भारत स्थायी सदस्य होता. नाणेनिधीच्या भांडवलात भारताचा वाटा ५% होता. त्या अनुरूप सदस्य देशात भारताचे पाचवे स्थान होते परंतु आज ११ वे स्थान आहे. १३ व्या परिक्षणांतर्गत भारताचा कोटा कोषाच्या एकुण २१.७३ अब्ज SDR मधून ५८२.१५ कोटी SDR होते. १९८१-८४ च्या कालावधीत ३.९ अब्ज डॉलरचे कर्ज उधार घेतले होते. १९९१-९३ या कालावधीत ३.५६ अब्ज डॉलरचे कर्ज घेतले. २००२ ते फेब्रुवारी २००६ पर्यंत भारताने ४९३.२३० मिलीयन SDR चे देवाण-घेवाण केले गेले आणि ४६६.४७४ मिलियन SDR पुर्नखरेदी केले. जुलै २००४ मध्ये भारत आणि IMF ने पुण्याच्या राष्ट्रीय बँक प्रबंधन (व्यवस्थापक) संस्थेमध्ये संयुक्त प्रशिक्षण कार्यक्रमाची स्थापना केली. हा पहिला कार्यक्रम २००६ साली आयोजित केला.

४.५ अँटी मनी लाऊंडरिंग (anti money loundring)

ही संकल्पना काळ्या पैशाच्या संबंधात आहे. जगातील अर्थव्यवस्थेत फार मोठ्या माध्यमातून हा काळा पैसा निर्माण होत आहे. विशेषतः हा पैसा गुन्हेगारी क्षेत्रातून फार मोठ्या प्रमाणात निर्माण होत आहे. त्यामुळे हा पैसा गुन्हेगारी क्षेत्रातून फार मोठ्या प्रमाणात निर्माण होत आहे. त्यामुळे हा पैसा गुन्हेगारी जगतास मदत करणारा पैसा असे म्हणता येईल, म्हणून यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी अँटी मनी लाऊंडरिंग (AML) ही संकल्पना उदयास आली.

कायद्याप्रमाणे किंवा नियमनाने निर्धारित केलेल्या चौकटीत अवैध उत्पन्न निर्माण होऊ नये म्हणून केलेली कृती म्हणजे AML होय. बऱ्याच प्रकरणामध्ये हा पैसा लपवलेला किंवा कर टाळून, किंवा सरकारला न दाखवलेला हा पैसा असतो, त्यावर कृती करून तो थांबविणे, AML कायदा फक्त मर्यादित व्यवहाराची संख्या आणि गुन्हेगारी वर्तनासंबंधी वापरला जातो. उदा. AML नियमन हे त्यांच्यासाठी असते जे कर्ज देतात (बँका) आणि एखाद्या व्यक्तीला बँकेत खाते खोलण्याची परवानगी देतात, अशा वेळेस बँकांनी तपासले पाहिजे की, AML च्या कृत्यात सामाविष्ट आहोत की नाही. विशेषतः जे गर्भश्रीमंत आहे त्यांच्या बाबत बँकांनी हे तपासले पाहिजे जे गुन्हेगार आहे की नाही.

ब. काळा पैशासंदर्भात नियंत्रणात्क उपाययोजना :-

भारतीय वित्तीय प्रणालीचा गैर वापर रोखण्यासाठी केंद्र सरकार व भारतीय रिझर्व्ह बँक यांनी पुढाकार घेवून बँकांसाठी पुढील उपाययोजना सुचविलेल्या आहेत.

- १) तुमच्या ग्राहकांना समजून घ्या म्हणजे Know Your Customer - KYC या योजनेनुसार प्रत्येक बँकेने नवीन खाते उघडत असतांना, त्या नवीन ग्राहकांची सर्व वैयक्तिक व सामाजिक स्थिती माहित करून घेतली पाहिजे, कारण यामुळे एखादी गुन्हेगारी प्रवृत्तीची व्यक्ती बँकेचा ग्राहक होणार नाही व गैरप्रकार होणार नाही.
- २) एखादा ग्राहक बँकींग व्यवहार ५०,००० पेक्षा जास्त करीत असेल तर त्याला पॅन कार्डचा पुरावा सादर करण्याविषयी विनंती करावी व परिचय खात्री करावी.
- ३) प्रत्येक खातेदाराचे खाते प्रकारानुसार वर्गीकरण करा.
- ४) ग्राहकांच्या व्यवहारविषयक हालचालींवर काळजीपूर्वक लक्ष ठेवा.
- ५) बँकेत पैसा जमा करतांना नोटांची आवर्जून तपासणी करा, म्हणजे बनावट नोटा चलनात येणार नाही व पैशाचा बेकायदा वापर होणार नाही.
- ६) संशयास्पद ग्राहकांची वेगळी माहिती तयार करून त्यांच्या व्यवहारांवर लक्ष ठेवा.
- ७) बँकेत होणाऱ्या भ्रष्टाचाराला आळा घाला.

वरील प्रमाणे सूचना प्रकाशित करून काळा किंवा बेकायदेशिर पैसा रोखण्याच्या दृष्टिने प्रयत्न केलेले आहेत.

■ **विदेशातील बँकींग व्यवहार आणि चलन व्यापार (Offshore banking & offshore currency trading)**

अर्थ व व्याख्या :-

जेव्हा एखादी व्यक्ती नोकरी किंवा व्यवसायानिमित्ताने विदेशात राहतात किंवा वास्तव्याला असतात तेथे पैसे कमवतात व आपल्या देशातील बँकेत ठेव म्हणून गुंतवितात तेव्हा अशा व्यवहारांना ऑफशोर बँकींग असे म्हणतात किंवा जेव्हा एखादी व्यक्ती किंवा ठेवीदार आपली ठेव कर चुकविण्याच्या उद्देशाने दुसऱ्या देशातील बँकेत ठेवतो अशा व्यवहारांना विदेशी बँकींग व्यवहार म्हणतात. उदा. एखादी व्यक्ती आपल्याकडील अतिरिक्त पैसा ठेव म्हणून स्वदेशी बँकांत न ठेवता दुसऱ्या देशाच्या बँकेत ठेवतो, त्याला विदेशातील बँकींग व्यवहार असे म्हणतात.

ऑफशोर बँकींगमधील व्यवहार हे भूमिगत अर्थव्यवस्थेतील व्यवहारांशी मोठ्या प्रमाणावर आहेत, म्हणजेच बेकायदेशीररित्या होणारे जास्तीत जास्त व्यवहार या बँकींग व्यवहारांशी संबंधित असतात.

ऑफशोर बँकींग च्या वित्तीय सेवा :- ऑफशोर बँकींगच्या माध्यमातून पुरविल्या जाणाऱ्या वित्तीय सेवा पुढीलप्रमाणे :-

- १) ठेवी स्विकारणे
- २) कर्जपुरवठा करणे
- ३) पतपत्र व व्यापारी पतपुरवठा करणे
- ४) वायरलेस किंवा इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण
- ५) विदेशी विनिमय
- ६) गुंतवणूक व्यवस्थापन व गुंतवणूक संरक्षण
- ७) निधी व्यवस्थापन
- ८) विश्वस्त म्हणून सेवा पुरविणे
- ९) कंपनी प्रशासन

इत्यादी सेवा या बँकींगच्या माध्यमातून ग्राहकांना पुरविल्या जातात.

■ **ऑफशोर बँकींगचे फायदे :-**

या बँकींगचे ठेवीदारांना पुढील फायदे मिळतात.

- १) ऑफशोर बँकींग व्यवहारात पूर्णपणे गुप्तता राखली जातेतसेच हे सर्व व्यवहार १९३४ च्या स्विस बँकींग कायदानुसार पूर्णपणे गुप्त ठेवले जाते
- २) या बँकींग व्यवहारात कर खूप कमी लागतो किंवा लागतच नाही
- ३) हे बँकींग व्यवहार सहज व सोप्या पध्दतीने हाताळता येतात आपल्याला ह्या खात्यावर व्यवहार करतांना जास्त बंधने किंवा नियमाचे पालन करण्याची आवश्यकता नसते
- ४) तसेच अशा व्यवहारामुळे स्वदेशातील सराजकीय व आर्थिक अनिश्चितीतेपासून बचाव होतो
- ५) या बँकींगमुळे कमीत कमी खर्चात हे व्यवहार पार पाडले जातात तसेच कायदेशीर खर्च कमीत कमी असतो
- ६) या व्यवहारासाठी खर्चही कमी असतो, व व्याजही जास्त मिळते
- ७) या व्यवहारात मिळणाऱ्या व्याजावर कर लागत नाहीतसेच या उत्पन्नावर पूर्ण जगात कुठेही कर आकारला जात नाही
- ८) ज्या वित्तीय सेवा स्वदेशातही मिळत नाही त्या या बँकींगमुळे उपलब्ध होतात, इ वरील प्रकारचे फायदे ठेविदाराला ऑफशोर बँकींग मिळत असतात परंतु त्याचे काहीतोटे आहे.

■ ऑपशयोर बँकीगचे तोटे

- १) ऑपशयोर बँकीग ही वित्तीय समकटाच्या वेळी पाहीजे तेवढर सुरक्षा मिळत नाही कारण २००८ च्या वित्तीय संकटाच्या वेळी बहुतेक गुंतवणुकदाराच्या ठेवी बुडालेल्या आहेत
- २) हे व्यवहार साधारण भ्रष्टाचाराच्या माध्यामातुनहोणारा काळ्यापैशाचा वापर, गंभीर स्वरुपाच्या गुन्हातुनहांणार पैशाचे व्यवहार ऑपशयोर बँकीगच्या माध्यमातुन कूला जातो.
- ३) हे बँकीग खाते व्यक्तीश हाताळण्याच्या द्रष्टीने खुप खर्चिक आहे परदेशातहे बँक खाते असल्यामुळे ते व्यवहार पुर्ण करायता परदेशात जाणे आर्थिक दृष्ट्या सर्वसामान्य खातेदाराला ते पडवणारे नाही.
- ४) हे व्यवहार खुपश्रीमंत व्यक्तीसाठीच योग्य आहे.
- ५) अशा प्रकारच्या व्यवहारामध्ये खुप जोखीम आहे. कोणत्याही प्रकारचीसुरक्षितता नाही.
थोडक्यात ऑपशयोर बँकीग बँकींग जसे फायदे आहेततसेतोटेहरी आहेत . परंतु ग्राहकाच्या दृष्टीकोनातुन हे व्यवहार सुरक्षित,जास्त उत्पन्न देणारे,कर वाचविणारे आहेत.

■ आंतरराष्ट्रीय बँकीगचे नियमन :-

आंतरराष्ट्रीय बँकीगचे नियमन करणेहे महत्वाची मानली जाते. कारण प्रत्येक देशाचे कायदे आणि तेथील अर्थव्यवस्था ही भिन्न-भिन्न असल्यामुळे आंतरराष्ट्रीय बँकीगचे अधिनियम करताना अडचनी येतात. तरी परंतु बॅसेल एक,दोन,बातण तीनच्या माध्यामातुन बँकानानियंत्रित करण्याच्या प्रयत्न केला जात आहे. कारण जागतीकीकरणानंतर जगातील सर्व अर्थव्यवस्था ह्या दुसऱ्या अर्थव्यवस्थेशी जोडल्यामुळे त्याचा परिणाम सर्व जगतावर होतो. याचा प्रत्यय १९२९-३० नंतर मोठया प्रमाणात २००८ च्या सब-प्राईम लेंडींग वित्तीय संकटामुळे आला.

१) बँक बुडीची समस्या :-

बँकीग व्यवसायात एखादया बँकेच्या मालमत्तेचे बाजारमूल्य किंवा किंमत तिची देणीपेक्षा कमीहोते,म्हणजेच मालमत्तेचे बाजारमूल्य कमी झाल्यामुळे , आपल्या अल्पकालीन देणी आणि ठेवीदाराच्या ठेवी परत करू शकत नाही तेव्हा बँकेचा व्यवसायीक खर्च वाढवु उत्पन्न कमी मिळत आहे. तेव्हा बँक दिवाळखोरीकडे वाटचाली करीत आहे असे म्हटले जाते.अशावेळी अर्थव्यवस्थाएखादी बँक दिवाळखोर झाली असेलतर त्याचा परिणामसंपुर्ण अर्थव्यवस्थेवर होणार नाही. परंतुह्या बँकेचा परिणाम इतर बँकेवर होतो. म्हणुन ठेवीदार ठेवी काढुन घेण्याचा प्रकार घडु शकतो अशा वेळी त्या बँका ठेविदाराच्या ठेवी परत करू शकल्या नाहीतर त्या सुध्दा अयशस्वी होऊन दिवाळखोर होऊ शकतात परिणामत सर्व अर्थव्यवस्थेवर परिणामहोऊन वित्तीय संकट निर्मान होऊ शकतात.

■ आंतरराष्ट्रीय बँकीग नियमनातील अडचणी :-

शासनाने व प्रत्येक देशातीलसरकारनेसातत्याने वाढणाऱ्या मोठया प्रमाणावरिल वित्तीय संकटावर मात करण्यासाठी वेळोवेळी विविध प्रकारचे कायदे केले , अस्तित्वात असलेल्या कायदयामध्ये दुरुस्तीही केल्या तरीहे वित्तीय संकट नष्ट करणाऱ्या व कमी करण्याच्या दृष्टीकोनातुन केलेले कायदे अयशस्वी ठरत आहे, तसेच त्यांच्या अंबलबजावणीसाठी विविध प्रकारच्या अडचणी निर्मान होत आहेत त्या अडचणी पुढीलप्रमाणे

- १) बँकेच्या देण्या घेण्याच्या व्यवहारात पारदर्शका दिसुन येत नाही
- २) बँकेचे हिशोब विशिष्टअशा प्रमाणात पध्दतीने ठेवले जात नाहीत

- ३) बँकेकडे सुरक्षिततेच्या दृष्टीकोनातून पुरेसा निधी नसतो
- ४) बँकेकडे पुरेसा भांडवल उपलब्ध नसते
- ५) देशातील मध्यवर्ती बँकेचे पुरेसे नियंत्रण असणे
- ६) देशातीलमध्यवर्ती बँकेचे व्यवहार अपुर्ण नियंत्रण व कायदे
- ७) बँकेने स्वीकारलेल्या ठेवीना विमा संरक्षण नसते
- ८) त्या त्या देशातील बँकींग नियमन कायदयातील जुटया
- ९) खाजगी क्षेत्रातील बँकांवर अपुर्ण नियंत्रण
- १०) मध्यवर्ती बँकेच्या बँक नियंत्रण धोरणातील त्रुटी

वरील प्रकारच्या त्रुटीमूळे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर बँका अयशस्वी होतांना दिसत आहे.

■ अमेरिकेमधील सब-प्राईम लेडिम वित्तीयसंकट

१) सब प्राईम कर्ज म्हणजे काय ?

सर्वसाधारण पणे सब प्राईम या शब्दाचा प्रयोग सष्टे - ऑक्टो २००८ पासून मोठया प्रमाणवर होऊ लागला प्रईम म्हणजे एखादया वस्तुचा दर्जा उच्च आहेहे दर्शवण्यासाठी वापरला जाणारा शब्दाचा अर्थ कमी दर्जा किंवा गौण दर्जा दाखवण्याकरिता वापरला जाणारा शब्द

व्यापारी बँकाचा धंदा लोकांकडुन ठेवी स्वरुपात पैसा गोळा करायचा आणि गरजुंना उदयोग बंधासाठी वगैरे कर्ज रुपाने तो घायचा असतो लोकांकडुन गोळा केलेल्या ठेवीची रक्कम बँकाच्या दृष्टीने देणी (Libilities) असतात तर वाटप केलेली कर्जाची रक्कम येणी / मालमत्ता (assets)असतात सामान्यतः बँका कर्ज देतांना खालील दोन बाबीची खात्री करुन घेतात

क) कर्ज रकमेचरसुरक्षितता :यासाठी बँक कर्जदाकडुनतारण गव्हाण, जामिनदार, कायदेशीर कागदपत्रे इत्यादी गोष्टीची पुर्तता करुन घेतात.

ख) कर्जावरील व्याज व कर्ज परतफेड याची खात्री यासाठी बँका कर्जदाराचे उत्पन्न तपासतात व ते व्याज व हप्ता भरण्यास पुरेसे असल्याची खात्री करतात

वरील दोन्ही बाबी समाधानकारक असल्यास ते कर्ज चांगले किंवा उच्च दर्जाचे (prime loans) मानले जाते. या उलट जेव्हा दिलेल्या कर्जासाठी पुरेशीसुरक्षितता नसेल (गव्हाण, तारण,जामिनदार इ) व कर्ज परतफेडीसाठीतसेच कर्जावरिल व्याज भरण्यासाठी कर्जदाराकडे परंसं उत्पन्न नसेलतर अशा कर्जाला गौणप्रत कर्ज (Sub Prime loans) म्हटले जाते. अशा कर्जाच्या वसुली बाबतीत बँका साशंक असतात व त्यांची वसुली झाली नाहीतर बँकाची कर्जही मालमत्ता निष्फ्रीयहोते (NPA) आणि बँकाना मोठयातोटासहज करावा लागतो. थोडक्यात प्रस्थापित नियम व परंपरा यांना दुर्लक्षुन केलेला बेबंद

कर्जपुरवठा म्हणजे सब प्राईम लेंडींग असे म्हणतात. दुसऱ्या शब्दात कर्जे घेतलेल्या तारणाच्या निकृष्ट दर्जानेही दिलेली कर्ज सब प्राईम होऊ शकतात. तारण मालमत्ता बाजारात विकणे अवघड अथवा अशक्य असेल, मालमत्तेचे मूल्य सतत घटणारे असेल, तर कर्जाच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीने ते जोखमीचे असते.

कर्जाची प्रचंड रक्कम, कर्जदाराचे उत्पन्न आणि परतफेडीच्या हप्त्याचे अवाजवी गुणोत्तर, कर्ज देतांना केलेल्या कागदपत्रांचा निकृष्ट दर्जा अशा तांत्रिक बाबीमुळेही दिलेली कर्जे सब प्राईम होऊ शकतात.

■ सब प्राईम कर्जे सामान्यतः दोन प्रकारची असतात.

१. गहाण कर्जे (घर,गाडी वगैरे गहाण / तारण ठेवून दिलेली कर्जे)
२. क्रेडिट कार्डस्

■ सब प्राईम कर्जे का दिली जातात ?

काही कर्जे देतांनाच 'सब प्राईम' असतात तर, काही कर्जे प्राईम असतात. 'सब प्राईम' कर्जे कालांतराने प्राईम होतात तर काही प्राईम कर्जे कालांतराने सब प्राईम होतात. भारतासारख्या समाजवादाकडे झुकलेल्या अर्थव्यवस्थेत शासन कर्जासंबंधी काही मार्गदर्शक सुत्रे जाहिर करत असते. उदा. सुशिक्षित बेरोगारांसाठी कर्जे, अल्पभूधारक शेतकऱ्यांसाठी कर्जे, नैसर्गीक आपत्ती पिडीतांसाठी कर्जे, विशिष्ट जाती जमातीसाठी कर्जे इत्यादी. अशा कर्जांच्या रक्कमांचे व कर्जदारांच्या संख्येचे 'लक्ष' (Target) बँकांना दिले जाते. स्वाभाविकपणे सांख्यिक क्षेत्रातील बँकांना अशा मार्गदर्शक सुत्रांनुसार कर्जवाटप करणे अनिवार्य होते. सामान्यतः ते लक्ष पूर्ण करतांना 'कर्जाची सुरक्षिता' व कर्ज पत्रफेडीची क्षमता या बाबींकडे दुर्लक्ष होऊन ती कर्जे सब प्राईम होऊ शकतात.

काही वेळा अर्थव्यवस्थेत भरपूर पैसा उपलब्ध असतो. त्यामुळे बँकांकडेही ठेवीच्या स्वरूपात चिक्कार पैसा गोळा होतो. हा पैसा कर्जाऊ दिल्याशिवाय बँकांना व्याज मिळत नाही आणि त्याशिवाय ठेवींवर व्याज देणे जड जाते. सबब बँकांना आपल्याकडील उपलब्ध पैसा (Loanable Funds) कर्ज रुपाने द्यावाच लागतो. परंतू, बाजारात मागणीच कमी असेल तर, बँका कर्ज देणार तरी कुणाला ? थोडक्यात कर्ज देता येईल असा भरपूर पैसा बँकांकडे आहे. पण, कर्ज घेण्यासाठी चांगले (Prime) कर्जदार नाहीत. आणि कर्ज दिल्याशिवाय बँकांना गत्यंतर नाही (Business Complision) अशा स्थितीत बँका कर्जांच्या सुरक्षिततेकडे व कर्जदारांच्या परतफेड क्षमतेकडे थोडे दुर्लक्ष करून कर्ज वाटप करतात. ही कर्जे आपोआपच गौण प्रत होतात.

कर्ज देतांना पुरेश काळजी घेऊन दिलेली कर्जे कालांतराने सब प्राईम होऊ शकतात. कर्जदाराचे उत्पन्न कर्ज दिल्यानंतर काही काळाने कमी झाले किंवा बाजारातील मंदीमुळे तारण / गहाण मालमत्तेचे बाजारमूल्य कमी झाले तर, ते कर्जे सब प्राईम होतात.

■ अमेरिकेत सब प्राईम कर्जांचा पेच कसा उभा राहिला ? :-

१. अमेरिकन अर्थव्यवस्थेत उदंड तरलता होती. म्हणजेच पैशाचा पुरवठा मुबलक होता. कर्ज देता येण्यासारखा पैसा बँकांकडे भरपूर होता. नफा मिळविण्यासाठी बँकांना कर्ज देणे भाग होते. तेवढे कर्ज घेणारे उच्च दर्जाचे कर्जदार नव्हते. सबब काही कमी दर्जाच्या कर्जदारांना कर्ज देण्यास बँकांनी सुरुवात केली.
२. घराच्या तारणावर कर्ज दिल्याने कर्जांच्या रक्कमेला सुरक्षितता आहे असे बँकांना वाटत होते. म्हणून भरपूर पैसा असलेल्या बँकांनी गृहकर्जांचा पसारा वाढविला. सहजगत्या व कमी अटींवर गृहकर्जे उपलब्ध होऊ लागल्याने घरांची मागणी वाढत गेली. १९८० पासून ६४% च्या आसपास असलेल्या किंमती २००४ मध्ये ७०%, २००६ मध्ये १२४% ची वाढ झाली. घरांच्या वाढत्या किंमतीमुळे बँकांच्या कर्ज तारणाचे मूल्य वाढले आणि त्याच घरावर अधिक कर्ज देण्यात अडचण राहिली नाही. १९९७ पर्यंत कर्जदारांच्या उत्पन्नाच्या १००% असे गृहकर्जांचे असणारे गुणोत्तर

वाढून २००७ मध्ये ते उत्पन्नाच्या १३०% इतके झाले. मालमत्तेच्या वाढत्या किंमतीमुळे अधिक कर्ज आणि कर्जदाराच्या उत्पन्नापेक्षा अधिक कर्जे या परिस्थितीत कालांतराने सब प्राईम ती कर्जे होणे स्वाभाविक होते. जेव्हा घरांच्या किंमती घसरू लागल्या तेव्हा गृहकर्जाची परतफेड करण्यापेक्षा तारण मालमत्ता बँकेच्या ताब्यात देणे शहाणपणाचे ठरू लागले व कर्जाची परतफेड जवळपास बंद झाली.

३. अमेरिकेतील बँकांवर मध्यवर्ती बँकांचे अत्यंत मर्यादीत नियंत्रण आहे. त्यामुळे व्यापारी बँका आपला नफा वाढविण्यासाठी जास्त व्याजदराने कर्ज घेणारे कर्जदार शोधत असतात. कमी उत्पन्न असणारे कमी मार्जिन मनी भरू शकणारे चांगला पतदर्जा अथवा पत इतिहास नसणारे असेच कर्जदार जास्त व्याजदराने कर्ज घेण्यास तयार होतात. अधिक नफा कमविण्यासाठी अधीर झालेल्या बँकांनी कर्जदारांना शोधन कर्जे दिली व त्यातील बरीचशी कर्जे स्वाभाविकपणे सब प्राईम कर्जे ठरली.

४. अमेरिकेत वित्तीय बाजारपेठेचा विकास फार झाला आहे. व्यापारी बँकांबरोबरच महाकाय 'गुंतवणूक बँका' तेथे कार्यरत आहेत तसेच पेंशन फंडस्, हेज फंडस् आदींकडे गुंतवणूक करण्यासाठी भरपूर पैसा आहे. या परिस्थितीचा फायदा व्यापारी बँकांनी नफा कमविण्यासाठी काही प्रमाणात घेतला. दिलेल्या कर्जाचे त्यांनी तारणीकरण (Securitisation) केले व अशा सिक्क्युरिटीज गुंतवणूक बँकांना विकल्या. म्हणजेच कर्ज व्यापारी बँकांनी दिली व दिलेल्या एकूण कर्जाच्या सिक्क्युरिटीज करून त्या बाजारात विकून व्यापारी बँकांनी आपले पैसे मोकळे केले. ज्यांनी अशा सिक्क्युरिटीज विकत घेतल्या, त्यांनी त्याचे तुकडे करून त्या पुढे विकल्या अथवा त्या सिक्क्युरिटीज तारण ठेवून त्यावर व्यापारी बँकांकडून कर्जे घेतली. जेव्हा घरांच्या किंमती घसरू लागल्या तेव्हा कर्ज परतफेड करण्याऐवजी कर्जदारांना तारण घरांच्या किंमती घसरू लागल्या तेव्हा कर्ज परतफेड करण्याऐवजी कर्जदारांनी तारण मालमत्ता ताब्यात घेण्यास बँकांना भाग पाडले. (foreclosure) बँकांनी कर्ज वसूलीसाठी ती तारण मालमत्ता बाजारात विक्रीस काढली. अशा खुप मालमत्ता बाजारात विक्रीस आल्याने मालमत्तेच्या किंमती घसरल्या आणि संपूर्ण कर्ज रक्कमेची परतफेड मालमत्तेतून होऊ शकली नाही. याचा फटका बँकांना त्यांनी त्या कर्जावर निर्माण केलेल्या सिक्क्युरिटीजना, त्या सिक्क्युरिटीज ज्यांनी विकत घेतल्या होत्या त्या गुंतवणूक बँका इत्यादींना आणि त्या सिक्क्युरिटीजवर कर्ज दिलेल्या व्यापारी बँकांना बसला. सब प्राईम कर्ज अरिष्टांचे वर्तुळ अशारितीने पूर्ण झाले.

■ जागतिक महामंदी आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम (Global Slowdown & Impact on Merging Economy) :-

आर्थिक मंदीचा अर्थ - जेव्हा अर्थव्यवस्थेचा विकास ऋणात्मक असतो तेव्हाची स्थिती म्हणजेच एखाद्या आर्थिक वर्षातील सलग दोन तिमाही मध्ये ऋणात्मक अर्थवृद्धी होय किंवा मंदी म्हणजे देशातील वस्तूच्या किंमती सतत कमी होणे होय. मंदीत उत्पादन व रोजगार कमी होतो. सकल घरेलू उत्पादन कमी होते त्यामुळे सक्तीची बेकारी वाढते व गुंतवणूक कमी होते. परिणामतः वस्तू व सेवांचा उपभोग कमी होऊन प्रभावी मागणी कमी होते व बेरोजगारी वाढते. थोडक्यात मंदीचे दृष्ट चक्र निर्माण होते.

२००८ मध्ये अमेरिका व युरोपीयन अर्थव्यवस्थेत प्रथम वित्तीय बाजारपेठा अडचणीत आल्या. यातून रोखतेच्या अतिरिक्त टंचाईचा क्लिष्ट प्रश्न निर्माण झाला. पाहता-पाहता व्यापार, उद्योग, रोजगार घटत गेले व १९२९-३३ च्या जागतीक महामंदीच्या कडू आठवणींचा नव्याने चालू पिढीला प्रत्यक्ष हादरून टाकणारा अनुभव येऊ लागला. कारण, उदारीकरणाच्या प्रक्रियेत अमेरिकेत १९९९ नंतर वित्तीय क्षेत्रावरील बरीचशी नियंत्रणे शिथिल करण्यात आली. त्यातूनच शेअर बाजारात अस्थिरता निर्माण झाली. ती दुर करण्यासाठी मध्यवर्ती बँकेने व्याजदरात मोठी कपात केली. परिणामतः वित्तीय संस्था आणि बँका यांच्याकडे भरपूर तरलता असल्यामुळे फार मोठ्या प्रमाणात गृह कर्जे वाटली. घरांच्या किंमती वाढल्या, गृहकर्जाच्या क्षेत्रात एक प्रकारची सट्टेबाजी निर्माण झाली. त्यातूनच ही मंदी अमेरिकेत उगम पावली. हळूहळू यामंदीचे स्वरूप वाढत जाऊन त्याचा परिणाम 'शेजारच्या अर्थव्यवस्थेवर' होऊ लागला. त्यामध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम खालील मुद्द्यांच्या सहाय्याने पाहूया ... (Neighbour Economy)

१. शासनाच्या अद्ययावत अभ्यासानुसार ऑक्टोबर ते डिसेंबर २००८ या कालावधीत ०.५ लाख लोकांना रोजगारांपासून मुकावे लागले. यात वाहन उद्योग, माहिती तंत्रज्ञान आणि बी.पी.ओ. उद्योग यांचा समावेश होता.
२. देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीचा अंदाज ऑक्टोबर २००८ यावर्षी ९% एवढा र्वाविण्यात आला होता. परंतु, प्रत्यक्षात २००८-०९ या वित्तीय वर्षाच्या तिमाहीत राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीचा वेग ७.९% घटला.
३. २००७-०८ मध्ये औद्योगिक क्षेत्रातील उत्पादन वाढीचा दर ऑक्टोबर २००८ मध्ये १०.५% होता. एप्रिल - ऑगस्ट २००८ या काळात ४.९% होता.
४. कारखानदारी क्षेत्रातील उत्पादन वाढीचा दर ऑक्टोबर २००८ मध्ये १०.५% होता. एप्रिल-ऑगस्ट २००८ या काळात तो दर ५.२% पर्यंत घसरला.
५. भारतीय भांडवल बाजारातून मंदीच्या काळात जवळपास १००० कोटी डॉलर एवढे विदेशी भांडवल काढून घेण्यात आले.
६. २००७-०८ या वर्षाच्या विदेशी व्यापारातील तूट ही घरगुती देशांतर्गत उत्पादनाच्या चालू किंमतीनुसार -७.४% तर, २००८-०९ या कालावधीत हीच तूट -९.७% होती. २००९ मध्ये - १०.४% इतकी वाढली.
७. भारतीय अर्थव्यवस्थेमधील अनेक क्षेत्रात रोजगार वृद्धी स्थगिती, रोजगार कपात, वेतनकपात अशा अनेक मार्गांचा अवलंब केला. यामध्ये कापड उद्योग, धातु उद्योग, माहिती आणि तंत्रज्ञान उद्योग, वाहतूक उद्योग, दागीने व अलंकार उद्योग इ. क्षेत्रातील जवळ जवळ ९ लाख एवढ्या रोजगाराच्या संधी नष्ट झाल्या. त्यामुळे या क्षेत्रातील ४००० युनिट बंद पडले.
८. अमेरिकेत 'जनरल मोटर्स' ने दिवाळखोरी जाहिर केल्यामुळे २००९ च्या ऑक्टोबर पर्यंत भारतातील वाहनांची मागणी १४% नी घटली तसेच या क्षेत्रामध्ये एकूण रोजगाराच्या संधीमध्ये ५१% नी घट झाली.
९. भारतातील अनेक बँकांनी अमेरिकेच्या विविध वित्तीय संस्थांमध्ये गुंतवणूक केलेली असल्यामुळे या भारतीय बँकांना ४००० कोटी रुपये नुकसान सहन करावे लागले.

■ Lesson for Sub Prime Crisis Of America :-

प्रत्येक संकट हे प्रत्येक व्यक्ती किंवा संस्थेला एक नवीन अनुभव, ज्ञान, दिशा देवून जातो. याचप्रमाणे प्रत्येक आर्थिक संकट खरोखरच नवीन आर्थिक धोरणाचा स्रोत किंवा मार्ग बऱ्याच नवी गोष्टी देऊन गेले. अर्थव्यवस्था उच्च विकास दर गाठत असेल तर, वित्तीय संस्था आणि बँका यांच्या जवळ भरपूर प्रमाणात तरलता राहिल्या कारणानी, नफा कमविण्यासाठी कमी व्याजदराने गृह कर्जे किंवा सब प्रार्डम कर्जे वितरीत केली गेली. त्यामुळे गृहकर्जाची मागणी वाढून घरांच्या किंमतीत भरमसाठ वाढ झाली. परिणामतः कर्जाचा हप्ता वाढला, बचत उपभोग घटला व बेकारी वाढली.

२००८-०९ ची अशी परिस्थिती येऊ नये म्हणून भारतात मौद्रीक धोरण कडक करून पैशाच्या अतिरिक्त पुरवठ्यावर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न केला. परंतू, हे करीत असतांना भारती अर्थव्यवस्थेत वित्तीय शिस्त लावण्यात अपयशी ठरलो. वित्तीय / राजकोषीय धोरणाच्या अपयशामुळे भारतात होणारी सततची भाववाढ मौद्रीक धोरणाला सुद्धा दाद देईना. त्यामुळे मागील वाढ महिना रुपयाच्या मूल्यात आंतरराष्ट्रीय पातळीवर फार मोठ्या प्रमाणात घट होऊन सतरी जवळ जाऊन पोहचला होता. म्हणून अशा प्रकारचे आर्थिक संकट खरोखरच आर्थिक सुधारणा करण्याच्या उद्देशाने तसेच अर्थव्यवस्थेतील अंतर्गत व बहिर्गत सुधारणा घडवून आणण्याचा उद्देशाने महत्वाचे ठरते तसेच ह्या सुधारणा घडवून आणण्याच्या दृष्टीने अर्थव्यवस्थेत मुलभूत बदल घडवून आणणे आवश्यक असते. सध्याच्या परिस्थितीत आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेवर वित्तीय संकट हे एका मागून एक असे येत आहे व त्याचा खऱ्या अर्थाने परिणाम हा विकसनशील अर्थव्यवस्थेवर झालेला आहे.

७.६ संदर्भसुची :-

१. आर्थिक संकल्पना, डॉ. विनायक गोविलकर, डायमंड प्रकाशन, पुणे, वर्ष ऑक्टो-२००९
ISBN – 978-81-8483-208-02
२. भारतीय वित्तीय बाजारपेठा आणि संस्था, डॉ. गंगाधर पाटील, प्रा. बाबासाहेब सांगळे, प्रा. नानासाहेब पवार, प्रा. सौ. आश्लेषा मुंगी, चैतन्य पब्लिकेशन्स, नाशिक-१३, १० जुलै २००२
३. आधुनिक बँकींग आणि वित्तीय पद्धती, प्रा. शाम साळुंखरे, प्रा. विजय मांटे, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, प्रथमावृत्ती २०१०
४. वित्तीय संस्था आणि वित्तीय बाजार, श्रीधर देशपांडे, प्रा. विनायक देशपांडे, हिमालया पब्लिशींग हाऊस, मुंबई, दि. २९/०८/२००४
५. आर्थिक अरिर्षीट कारण, परिणाम व धोरण, डॉ. बी.आर. गायकवाड, डॉ. विश्वास कदम, श्री. व्ही.टी. काळे, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, प्रकाशन-२०११
६. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास (भाग-२), प्रा. एन.एल. चव्हाण, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, प्रकाशन - २००४